

चक्रदत्तः ।

(चिकित्सासंग्रहग्रन्थः)

महामहोपाध्याय-चरकचतुरानन-
श्रीमच्चक्रपाणि दत्तेन विरचितः ।

श्रीशिवदाससेनविरचितया

तत्त्वचन्द्रिकासमाख्याया व्याख्या समलङ्कितः ।

पण्डितकुलपति वि, ए, उपाधिधारि-

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यात्मजाभ्यां

पण्डित-श्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-पण्डित-श्रीमन्नित्यबोध-

विद्यारत्नाभ्यां प्रतिसंस्कृतः प्रकाशितश्च ।

पञ्चमसंस्करणम् ।

कलिकातामहानगर्यां

वाचस्पत्ययन्त्रे

मुद्रितः ।

ई १८३३ ।

प्रकाशक— { पण्डित-श्रीआशुबोधविद्याभूषण
तथा
पण्डित-श्रीनित्यबोधविद्यारत्न ।

प्राप्तिस्थान— { २ न०, रमानाथ मजुमदार स्ट्रीट, ब्रह्माष्ट-
स्ट्रीट पोस्ट-ऑफिस । कलिकाता ।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी ।

२ न०, रमानाथ मजुमदार स्ट्रीट, कलिकाता ।

सूचीपत्रम् ।

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।	विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।
मङ्गलाचरणम्	१	कल्मसाध्यवागुपाकपरिभाषा	९
अथ अतिशयविशेषः	२	पेशादिषु काण्डसाधनपरिभाषा	१०
अथ ज्वरचिकित्सा ।		यवाग्वा माता	२०
(Fever.)		मण्डादीनां लक्षणम्	२०
चिकित्सायाः क्रमः	२	अन्नादिपाके जलपरिमाणनिर्देशः	११
ज्वरज्वरे अपस्थानि	२	अवस्थाविशेषे यवाग्वा अहितकारिता	२०
अथादिज्वरे लङ्घननिषेधः	३	ज्वरविशेषे	१२
लङ्घनप्रयोगहेतुः	४	निषिद्धयवागुज्वरे तर्पणप्रयोगविधिः	२०
लङ्घनस्य गुणः	४	तर्पणस्वरूपम्	१३
यथाफलं लङ्घनस्य कर्तव्यतोपदेशः	४	वातजादिज्वरे अन्नदानविधिः	२०
अलङ्घनीयाः	४	यवाग्वादिनिमित्तज्वरापहतखलुनिर्देशः	२०
अस्यक् लङ्घनस्य लक्षणम्	४	इन्द्रज्वरे यथाः	२०
अतिलङ्घनस्य	४	ज्वरे यथार्थं हिदलनिर्देशः	१४
ज्वरविशेषे वसनविधिः	४	आहनिर्देशः	२०
ज्वरस्य अवस्थान्तरविशेषे	४	हितभोजनस्य अवशकत्वं	२०
अवस्थाविशेषे वसनप्रयोगे दोषः	५	अरुचौ सातुलुङ्गादियोगहयम्	१५
ज्वरविशेषे शीतोष्णपानोपयोजनविधिः	५	पथ्यद्रव्ये अरुचौ रुचिजननोपायः	२०
द्विविधजलस्य गुणः	५	पथ्यदानकालः	२०
मृदुलपानोपयम्	५	गुरुपाकादिद्रव्यसेवननिषेधः	१६
तुरुणज्वरे गौषमेवजप्रयोगस्य निर्दोषता	५	नवज्वरे पाचनानि	२०
मृदुलपरिभाषा	५	तुरुणसध्यपुत्राणज्वराणामवनिर्देशः	१७
यवागुप्रयोगकालः	५	नवज्वरे पाचनादिकषागदानविधिः	२०
ज्वरघ्नी लाजपेया	५	अवस्थाविशेषे पाचन-अमनकषाययोः	२०
रक्तशालिज्जाया पेया	५	दानविधिः	१८
ज्वरे कौष्ठबद्धादौ रक्तशालिज्जाया पेया	५	रससामतालक्षणम्	२०
इन्द्रसन्निपातज्वरे पेया	५	सामज्वरे औषधदानस्य अनिष्टकारिता	२०
अग्निपातज्वरे	५		

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।
आनपाकलक्षणम्	२०
सर्वज्वरेषु नागरादिः	"
शौषधप्रयोगस्य अविषयः	"
अन्नहीनौषधस्य गुणः रोगिविशेषे	"
अपकारिता च	२१
जीर्णौषधस्य लक्षणम्	"
अजीर्णौषधस्य	"
शौषधानीर्णे भोजनस्य भोजनानीर्णे	"
शौषधस्य च अपकारिता	"
भोजनात् पूर्वशौषधसेवनस्य गुणः	२२
दोषाद्यपेक्षया सात्वानिर्देशः	"
दोषादीनामुक्तमाद्यपेक्षया	"
काव्यद्रव्यस्य परिमाणभेदेन जलपरि-	"
माणम्	"
अरकमते सुश्रुतमते च साधपक्षयोः	"
स्वरूपनिर्देशः	२३
वातज्वरचिकित्सा	२४
बिलादिः पिप्पलीमूलादिश्च	"
किरातादिः	"
शस्त्रादिः	२५
काशादौ प्रक्षेपस्य साधना	"
बिलादिः	२६
पिप्पल्यादिः	"
गुड्यादिः	"
द्राक्षादिः	२७
अश्लक्ष्ण्यदिः	"
पित्तज्वरचिकित्सा	"
क्षलिङ्गादिः	"

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।
तिक्तादिः	२८
खीघ्रादिः	"
पटोलादिः	"
दुरालभादिः	२९
वायव्याणादिः	"
धट्टीकादिः	"
पर्पटकादिः	"
विन्वादिः	"
पर्पटादिकाद्यवयवम्	२९
द्राक्षादिः	"
अलदाहि शब्दाकादिः	"
पित्तज्वरे शीतक्रियोपदेशः	"
तृणादौ विदाय्यादिः	३०
दाहि योगश्चतुष्टयम्	"
तृणादौ कालेयादिः	"
दाहि शीतक्रियाविशेषः	"
"	"
निह्नादिशेषे शिरीषेपः	३१
काफज्वरचिकित्सा	"
मातुलुङ्गादिः कषादिश्च	"
पिप्पल्यादिः	"
कटुकादिः कुण्डादिश्च	"
निम्बादिः	३२
सिन्धुवारकाश्च	"
शामलकादिः	"
दिफलादिः दशमूलादिश्च	"
सुस्तादिः	"
आतुर्भद्राक्षेदिङ्गा	३३

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।	विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।
चूर्णादीनां नावा	३३	मुखादिः	३५
रोगाविष्ठानभेदेन चरलेहप्रयोगकालः	३३	पञ्चकोषः	३५
पिप्पलीप्रयोगः	३३	विष्यकीक्षाधः	३५
हृन्व ज्वरचिकित्सा	३३	आरम्भधादिः	३५
चिकित्साविधिः	३३	चुद्रादिः	३६
वातपित्तज्वरचिकित्सा	३३	दशमूलम्	३६
नवाङ्गः	३३	मुखादिः	३६
त्रिफलादिः	३४	दावादिः	३६
किरातचिकित्सादिः	३४	चौद्रादीनां प्रचिपे परिभाषा	३६
निदिग्धिकादिः	३४	मुखशोषादौ मातुलङ्गादिः	४०
पञ्चभद्रम्	३४	सन्निपातज्वरचिकित्सा	३७
अधुकादिः	३४	चिकित्साश्रवम्	३७
पित्तश्लेष्मज्वरचिकित्सा	३५	चिकित्साक्रमः	३७
पटोलादिः	३५	हृत्पुनस्य सौमनिर्देशः	४१
गुडुच्चादिः	३५	हृत्पुनस्य हृत्पुननिर्देशः	४१
आतुर्भद्रक-पाठासप्तकौ	३५	आतुर्भद्रकादिनिष्ठीवनम्	४१
कण्टकाख्यादिः	३५	मातुलङ्गादि नखम्	४२
आसाप्रयोगः	३६	मधुकसारदि	४२
पटोलादिः	३६	सेन्धवादि	४२
अमृताष्टकः	३६	शिरौषधीनाद्यष्टनम्	४२
पटोलादिः	३६	अष्टाङ्गावलेहिका	४२
पञ्चतिलम्	३६	पञ्चमुष्टिकः	४४
कटुकप्रयोगः	३७	आतुर्भद्रक-पञ्चमूलकम्	४४
आम्यपटोलम्	३७	महत पञ्चमूलम्	४४
वातश्लेष्मज्वरचिकित्सा	३७	खल्व	४४
हृत्पुनस्य कर्तव्यता	३७	दशमूलम्	४५
प्रयोगनम्	३७	आतुर्भद्रकः	४५
हृत्पुनस्य आसेदः	३७	वातश्लेष्मज्वरोऽष्टादशाङ्गः	४५

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।	विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।
मिश्रशेषहरीऽष्टादशाङ्कः	४५	विषमज्वरचिकित्सा	५०
मुस्ताद्यो गणः	"	कलिङ्गकादि पञ्च काषाः	"
श्यादिः "	४६	निफलाकाषः	५१
वृद्धत्यादिः "	"	मुष्टियोगः	"
आग्न्यादिः	"	गुड्यादिः	"
द्वितीयचतुर्दशाङ्कः	४७	मुस्तादिः	"
अभिन्यासज्वरचिकित्सा	"	द्वितीयके मद्यौषधादिः	"
कारव्यादिः	"	चतुर्थके वासादिः	"
मातुलुङ्गादिः	"	श्रेफालीखरसः	५२
अभिन्यासस्य लक्षणम्	"	गुडाजालीप्रयोगः	"
दशमूलोक्तावः	४८	रसोनकल्कः	"
व्योषादिः	"	श्रीषधचतुष्टयस्य प्रयोगोपदेशः	"
त्रिवृदादिः	"	मुष्टियोगः	"
स्रैदाधिक्ये कुलत्थोद्भवनम्	"	"	"
जिह्वाग्राद्यो सेन्धवाद्युद्भवनम्	"	मुष्टियोगौ	५३
जिह्वागुल्फतायां दाहालेपः	"	नोलिन्यादिः	"
निद्राजनने काकजङ्घानटा	"	सुरा-मांसयोः प्रयोगोपदेशः	"
सन्निपाते वृद्ध्यादिनिषेधः	४९	चातुर्थके पेशा	"
वर्णमूलप्रोषस्य कष्टसाध्यता	"	सेन्धवाद्युद्भवनम्	"
" चिकित्साविधिः	"	व्याघ्रीवसादि नखम्	"
" गेरिकादिलेपः	"	चातुर्थके गुग्गुलादि धूपः	५४
" कुलत्थादिलेपः	"	" शिरोषपुष्पखरसादि नखम्	"
जीर्णज्वरचिकित्सा	"	" अगस्त्यरसस्य	"
निदिग्धिकादिः	"	षष्ठाङ्क धूपः	"
निदिग्धिकादिः प्रयोगकालः	५०	अपरानित	"
गुडचोक्तावः पञ्चमूलोक्तावस्य	"	कम्पज्वरे	"
गुडपिप्पली	"	द्वितीयके अपामार्गमूलधारणम्	"
		ऐकादिके विविध	५५
		जयन्ती	"

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।	विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।
छत्तीयकचतुर्थेऽर्थोः साधारणचिकित्सा-		ठथीरादि चौरम्	६६
विधानम्	५५	दोषभेदेन शीतोष्णचौरप्रयोगविधिः	११
” देव्यप्याश्रयचिकित्सा	५६	परप्लूमलचौरम्	११
घृतप्रयोगस्य कालनिर्देशः	”	ज्वरे संशोधनप्रयोगावस्था	६७
” अकालः	”	” वसनयोगाः	११
मांसप्रयोगस्य कालः प्रयोगार्हमांसस्य	५७	” विरेचनयोगाः	११
निविद्धमांसानि	”	ज्वरचौषस्य संशोधनविधिः	११
निविद्धमांसानामपि अवस्थाविशेषः ।	”	ज्वरे निरुद्धागुवासनप्रयोगावस्था	”
प्रयोगार्हता	”	जीर्णज्वरे शिरोविरेचनप्रयोगावस्था	११
पिप्पल्याद्यं घृतम्	”	” अभ्यङ्गादिप्रयोगस्य गुणाः	६८
गणधारा खेहपाके परिभाषा	५८	षट्कटूरं तैलम्	११
मानाशुक्तौ	”	कटूरस्वरूपं तैलस्य पाकविशेषविशिष्ट-	
खेहपाके व्युत्थितकरणस्य गुणाधिक्यम्	”	लक्षणम्	११
खेहस्य पाकसिद्धिलक्षणम्	”	अङ्गारकं तैलम्	११
चौरषट्पलकं घृतम्	”	लाक्षादि	६९
खेहपाके चौरदानपरिभाषा	६०	ज्वरदाहहरं	”
दशमूलषट्पलकं घृतम्	”	”	”
खेहपाके कायकल्पादिविषयिणी	”	”	”
परिभाषा	”	जीर्णज्वरतैलानां नामानि	११
पञ्चादिद्रव्येण पाकविषयिणी परिभाषा	६२	आगन्तुज्वरचिकित्सा	”
वासद्यं घृतम्	”	आगन्तुज्वरे शोधननिर्देशः	११
गुडूच्यादीनि घृतानि	६४	क्रोधाक्षामादिज्वरचिकित्सा	७०
ज्वरे पेयादिप्रयोगस्य दिनसङ्ख्या-	”	भूतज्वरचिकित्सा	११
निर्देशः	”	वर्जनीयविधिः	७१
जीर्ण-तरुणज्वरयोः चौरप्रयोगस्य	”	ज्वरसुखिलक्षणम्	११
गुणदोषौ	६५		
स्वल्पपञ्चमूलचौरम्	६६	अथ ज्वरातीसारचिकित्सा ।	
चौरपाकपरिभाषा	”	पेयादिदानकालः	७१
निरुद्धकादि चौरम्	”	उत्पलषट्कम्	७२

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।	विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।
घाटादिः	७२	वातकफातिसारे आहारविधिः—घवस्था-	
नागरादिः	७२	विशेषे मलप्रवर्तनविधिः	७८
क्रीविरादिः	७२	आमातीसारे सङ्गाहिमे प्रजस्ये अप-	
गुडूच्यादिः	७२	कारिता — घवस्थाविशेषे विरेचन-	
उशीरादिः	७२	विधिः	८०
मञ्जुल्यादिः	७२	आमशूलादौ धान्यपचकम्	७२
कलिङ्गादिः	७२	धान्यचतुष्कम्	८१
वत्सकादिः श्वदंष्ट्रादिश्च	७२	प्रमथ्यावयम्—प्रमथ्याया अर्थः	७२
नागरादिः	७४	आमातीसारे दूषणादिचूर्णम्—	
मुक्तकादिः	७४	वातातीसारे पचमूल्यादिः ८२—८३	
घनादिः	७४	कञ्चटादिः	८४
कलिङ्गाद्यगुडिका	७४	नाभिपूरणम्—पित्तातीसारे मधुकादि	
सत्यश्चादि चूर्णम्	७४	चूर्णम्	८४—८५
व्योषाद्यं	७५	पित्तश्लेष्मातीसारे कुटजादिः—सर्वातीसारे	
अशोथज्वरातीसारे दशमूलौकायः	७५	योगाः	८५—८६
विडङ्गादिः	७६	सर्वातीसारे कुटजलेहः	८७
किरातादिः	७७	अङ्गोठवटकः	७७
—	७७	रक्तातीसारे क्रीविरादिबिड्वा पेषा—	
		शोष्वातिसारे विडङ्गादिः	८८
		सामाद्यतीसारे वत्सकादिः	७७
		रक्तातीसारे दाडिमादिः—रक्तातीसारे	
		योगः	८८—८९
		रक्तातीसारे शतावरीकल्कः शतावरी-	
		पृतञ्च	७७
		कुटजादि रसक्रिया	७७
		तिलशर्करा—पुटपाक-	
		साध्यातीसारलक्षणम्	८०—८१
		कुटजपुटपाकः	७७
		पुटपाकस्य मावा पाकलक्षणम्	८२

अमातीसारविक्रिया ।

(Diarrhoea.)

आमपक्तलक्षणस्य अवश्यं ज्ञेयम्-

निर्देशः—आमातीसारे लङ्घनस्य

उपयोगिता ७६—७७

क्रीविरादिपानीवमयम्—संस्कारभेदेन

शक्तौर्गुणाः ७८

पेशादिसाधनार्थं बृहत्कालपण्यादिः

स्वल्पकालपण्यादिः ७८

वैद्यगुप्तयोगे व्यञ्जनानामपकारिता

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।	विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।
श्लोकाकपटपाकः	८२	कपित्थाष्टकं चूर्णम्	१०१
कुटनलेहः	८३	दाडिमाष्टकः	१०२
कुटजाष्टकः	८३	वाताकुगुडिका	१०३
षडङ्ग घृतम्	८४	अष्टपलं घृतम्	१०३
क्षीरिद्रुमाद्यं	८४	विल्वगर्भं	१०४
वीणातीसारं क्षीरप्रयोगः—प्रवाहिकायां	८४—८५	गुण्डो	१०४
सफेदमल्लिनः सरपथे योगः	८४—८५	नागर	१०४
असाध्यातीसारलक्षणम्	८५	चित्रक	१०५
अतीसारं अपथ्यानि	८५	विल्लादि	१०५
<hr/>		चाङ्गेरी	१०५
अथ ग्रहणीचिकित्सा ।		सरिषाद्यं	१०५
(Indian Syru.)		महाषट्पलकं	१०६
चिकित्साक्रमः—पाचनी-ग्राहिणी-		स्वल्पचुक्रम्	१०६
पेयादयम्	८६	वृश्चुकम्	१०७
ग्रहण्यां तक्रस्य गुणाः—धान्यकादिः	८७	तक्रारिष्टम्	१०७
चित्रकाद्य गुडिका	८८	आ-यासकाज्जिकम्	१०८
श्रीफलादिः	८८	कल्याणगुडः	१०८
पञ्चपल्लवम्	८९	कुष्माण्डगुडकल्याणकः	१०९
नागरादिः	९०	रसपपटिका	११०
वातग्रहण्यां नौषधनिर्देशः	९०	ताम्रयोगः	११०
नागराद्यं चूर्णम्	९१	<hr/>	
तण्डुलोदकविधिः	९१	अथार्शचिकित्सा ।	
भूनिन्वाद्यं चूर्णम्	९२	(Piles.)	
श्लेष्मग्रहण्यां चिकित्साविधिः—वात-		चतुर्विधोपक्रमः—अर्कक्षीरादि-	
ग्रहण्यां पिप्पलीमूलादि घृतम्	१००	प्रलेपः	११२
भल्लातकसारः	१०१	घोषावनिः ज्योत्स्निकाकल्कस्य—	} ११३
विदोषग्रहण्यां चिकित्साविधिः	१०१	अवस्थाविशेषे तक्रप्रयोगविधिः	
सरिषादि चूर्णम्	१०२	तक्रसन्धानं दधिसन्धानं वा—	} ११४
पाठाद्यं	१०३	गुडहरितकी तक्रप्रयोगस्य	

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।
शूरणपुटपाकः—तिलप्रयोगः	११५
दन्यरिष्टम्	”
जागरादिमोदकः	११६
चूर्णमोदकयोः गुडदानपरिभाषा	”
प्राणदागुडिका	”
दीपभेदेन अनुपानस्य मात्रा	११८
काङ्कानो मोदकः	”
साविभद्रो	”
स्वल्प शूरण	११९
हृत् ” ”	”
शूरणपिण्डो	१२०
व्योषाद्यं चूर्णम्	”
समशर्करं	”
लवणोत्तमाद्यं	१२१
जागार्जुनयोगः	”
विजयचूर्णम्	१२२
श्रीबाहुशालो गुडः	१२३
गुडपाकलक्षणम्	१२४
गुडभज्जातकः	१२५
अपरो गुडभज्जातकः	”
चव्याद्यं घृतम्	१२६
व्योषाद्यं	”
सदकषट्पलं	”
सिद्धमृतं	१२७
पिप्पल्याद्यं तैलम्	”
रक्ताश्विकित्सा	१२८
आदौ रक्तलक्षणस्य उपकारिता—	
समस्त्रादिकल्कः	१२८—१२९

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।
कुटजलेहः	१२९
कुटजरसक्रिया	१३०
कुटजाद्यं घृतम्	१३१
सुनिषण्णकषाङ्करो	”
प्रतिसारणीयः चारः	१३२
” ”	१३३
पानीयचारविधिः	१३४
चारसूत्रम्	”
दीपभेदेन चाराग्निभ्यां दाहविधिः—	
दाहानन्तरं वस्त्रविधिः	१३५—१३७
अग्निमुखं लोहम्	”
भज्जातक	१३८
रसगुडिका	१३९
अपय्यानि	”
—	
अथाग्निमान्द्यादिविकित्सा ।	
(Dyspepsia.)	
चिकित्साविधिः	१४०
हिङ्गुलकं चूर्णम्	”
यावत्कादि-गुण्ठीयोगौ—अन्नमण्डम्	”
अन्नमण्डगुणाः	१४१
तौष्णाग्निचिकित्सा—मन्दाग्नौ विद्यादिः	”
षड्विषयम्—मन्दाग्नौ हरीतकीप्रयोगः	१४२
मन्दाग्नौ सेन्धवादचूर्णम्	”
” ” गुडिका	”
” विडङ्गादि लेहः	१४३
आमानोपादिविषयगुण्णगुण्ठादियोगचतुष्टयम्	
—कपिल्यादिखड्गः	१४३—१४४
मादूलकाञ्जिकः	”

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।	विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।
आन्त्रिकपाकविधिः	१४४	अलसकचिकित्सा	१५६
आग्निमुखं चूर्णम्	१४५	चिकित्साक्रमः—तौत्रशृङ्गाजीर्णं शूलघ्नो-	
आनीयभक्तगुडिका	"	पचस्य अनुपयोगिता	१७
हृददग्निमुखं चूर्णम्	"	—	
भास्करलवणम्	१४७	अथ किमिचिकित्सा ।	
आग्निं घृतम्	"	(Worms.)	
कस्तुरिपलकं "	१४८	यमानिकायोगः—विडङ्गादिविड्या	
बडवामुखचूर्णम्	"	यवागुः	१५०—१५८
हृददग्निघृतम्	"	विस्वी	घृतम् १५८
आरगुडः	१४९	विकृष्टा	" १५
चिवकगुडः	१५०	विडङ्ग	" १७
आमानाजीर्णचिकित्सा	"	यूक्तनाशने रसेन्द्रप्रयोगः	"
विदग्धाजीर्णं "	"	यूक्तलिख्यानाशने विडङ्गतेलम्	"
हृदयादिदाहे अभयालेहः	"	—	
धूमोद्गारादो हरीतकीप्रयोगः	१५१	अथ पाण्डुरोगादिचिकित्सा ।	
विट्स्वाजीर्णचिकित्सा	"	(Anæmia.)	
रसशेषाजीर्णचिकित्सा—आमानाजीर्णदो		चिकित्साक्रमः	१६०
धान्यनागरकौः	१५१—१५२	घृतप्रयोगोपदेशः	१६१
अजीर्णदो प्यात्रिकम्—आमज-		हेतुप्रत्यनौकचिकित्सा—लौह-	
मन्दाग्री अभयादिः	१५२	प्रयोगः	१६१—१६२
विस्त्रुचिकाचिकित्सा	१५४	फलत्रिकादिः	"
चिकित्साक्रमः	"	अर्थास्तलादि मोदकः	"
खलोयले कुडादि तैलम्	"	मण्डुरप्रयोगः	१६३
करञ्जादि क्वाथः	"	नवायसं चूर्णम्	"
व्योवादिगुडिकाऽञ्जनम्	"	योगराजः	"
गुडप्रस्थादि "	१५५	विशालादिचूर्णम्	१६४
खल्लादो लक्ष्मणायुर्वर्त्तनं तैलम्—		पावनिशेषे पञ्चदशस्य उपकारिता—	
प्रसवविश्लेषिकायां		आमलायां योगपञ्चकम्	१६५—१६६
पार्णिदाहः	१५५—१५६	दाव्यादि चूर्णम्	"
		आमलायामयचूर्णादियोगद्वयम्	"
		" आमादि चूर्णम्	"

विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।	विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।
कुम्भकामलायां मण्डरप्रयोगः	१६७	वैदच्छतावरी घृतम्	१८७
हृत्कोमकचिकित्साविधिः	"	वासायं "	१८१
विडङ्गाद्योऽौडम्	"	पुष्पकल्कस्य परिमाणनिर्देशः	"
द्वारवायां मण्डूरम्	"	कामदेव घृतम्	१८२
पुननंवा "	१६८	सप्तप्रण्य "	१८३
मण्डरवज्रवटकः	"	खण्डकुम्भाण्डकः	"
सागरारिष्टम्	१७०	वासाखण्डकुम्भाण्डकः	१८४
श्रावा घृतम्	"	वासाखण्डः	१८५
हरिद्रा "	"	खण्डकायोऽौडः	१८६
भूर्वायं "	"	रक्तपित्ते रोगान्तरचिकित्साऽतिदेशः	१८७
क्षीवायं "	"		

अथ रक्तपित्तचिकित्सा ।

(Haemoptysis.)

आदौ रक्तसन्धने दोषः—	
तर्पणीयद्वयः	१७१—१७२
ऊर्ध्वे विवृतानोदकः	"
अधोगे पेयादिनिर्देशः—	
वासास्त्ररसः	१७३—१७४
प्रियङ्गादि चूर्णम्	"
स्तम्भादि "	"
हालीशचूर्णम्—वासाभाविने समया-	
पिप्पलीचूर्णे	१७५—१७७
शलादि गुडिका	"
रक्तगन्धनिश्वासादौ कण्ठजौरकप्रयोगः—	
मेढ्रतरुते उत्तरविधिः दणपञ्चक-	
चौरच	१७८—१७९
भूर्वायं घृतम्	"
अतावरी "	१८०

अथ यक्ष्मचिकित्सा ।

(Pnthisis.)

पथ्यविधिः—मलशुद्धयोः विशेषण	
रक्षणीपदेशः	१८८—१८९
वडङ्गयूषः—वडङ्गयूषे मांसस्य परिमाण-	
निर्देशः	१९०
वयोदशशङ्कः	१९१
अश्वगन्धादिः	"
दशमूलादिः	"
ककुभादिमोदकः	"
पारावतमांसचूर्णादि योगचतुष्टयम्—	
मवनोतप्रयोगः घृतमधु-	
प्रयोगश्च	१९१—१९२
सितोपलादिलेडः	"
लवङ्गायं चूर्णम्	१९३
तालीशायं चूर्णे मोदकश्च	"
शङ्खजुनायं चूर्णम्	१९४
ताप्यादि "	"

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।
विन्यवासियोगः	१८४
रसेन्द्रगुडिका	१८५
एलादिमन्थः	"
सर्पिर्गुडः	१८६
व्यवनप्राशः	१८८
जीवन्त्याद्यं घृतम्	२००
पिप्पली	"
पाराशर	"
कागलाद्यं	"
अपरं कागलाद्यं	"
अजापचकं	"
बलागर्भं	"
नागबला	"
निर्गुण्डी	"
बलाद्यं	"
चन्दनाद्यं तैलम्	"
यक्ष्मि कागव्यवहारस्य प्रशस्तता—	
बलादिचूर्णम्	२०४—२०५
बलाद्यं घृतम्	"

अथ कासचिकित्सा ।
(Cough.)

वातकासचिकित्सा	२०५
पथ्यशाकादिनिर्देशः	"
पथ्यमूलोकायः	२०६
अपराजितलेहः	"
भिन्नादिचूर्णम्—भाग्यादिचूर्णम्	"
पित्तकासचिकित्सा	"

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।
तत्तुकफ घनकफविशेषे विदेषनविशेषः—	
पद्मबीजप्रयोगः	२०६—२०८
कफकासचिकित्सा	"
शोधनादिकरणोपदेशः—पार्द्रकप्रयोगः	"
नवाङ्गघृषः	"
दशमूलीप्रयोगावस्थानिर्देशः	२०८
वातकफकासे कट्फलादिः	"
सर्वकासे कण्टकारीकायः—हरी-	
तक्यादिगुडिका	२०९—२१०
सरिचाद्यं चूर्णम्	"
समशर्करं	"
हरीतक्यादिमोदकः	२११
व्योषान्तिका गुडिका	"
धूमपानार्थं मनःशिलादिः—धूमपानार्थं	
सरिचादिः	२११—२१२
दशमूल घृतम्	"
दशमूलाद्यं	"
दशमूलघटपलकं	"
कण्टकारी	"
अपरं कण्टकारी	"
वृहत्	"
रास्नाद्यं	"
जीवनीयगणः	"
पगस्यहरीतकी	"
व्याघ्री हरीतकी	२१५

अथ ह्रिकाश्वासचिकित्सा ।
(Hiccup and Asthma.)

प्रथमं खेदादिः कर्णव्यताग्निर्देशः—

विषयाः ।

प्रकाशः ।

विषयाः ।

प्रकाशः ।

भाग्यादिचूर्णं नागरादि- चूर्णम्	२१६—२१७
प्रज्ञादिचूर्णम्	"
अभयादि-पौष्करादिकल्कद्वयम्	"
कासे श्वासे च पर्णासपञ्चकम्	"
" " " दशमूलोक्तायः—श्वासे गुडतेललेहः	२१७—२१८
श्वासे श्लेष्मादिचूर्णम्—कलिफलाम- लेहः	"
हिंसायं घृतम्	२१८
तेजोवत्यायं	"
भार्गोगुहः	"
कुसुमम्	२२०

अथ स्वरभेदचिकित्सा । (Hoarseness.)

होषभेदात् कवलत्रयम्—भेदो जे चयजे विदोषणे च चिकित्सा- विधिः	२२१—२२२
खल्यायं चूर्णम्	"
योगत्रयम्—अक्षभाषणस्वरभेदे काकील्यादिचौरम्	२२२—२२३
कण्टकारी घृतम्	"
स्वरसामाये तदनुकल्पः	"
भृङ्गरागायं घृतम्	"

अथारोचकचिकित्सा । (Anorexia.)

होषादिभेदेन वल्यायुपदेशः—कात्र- त्यादिगुहिका	२२४—२२६
---	---------

मुखधावनार्थं दूषणादिचूर्णम्	२२६
विट्कवणप्रयोगः	"
यमानोषाह्वः	२२७
कलहंसम्	"

अथ छर्दिशिकित्सा । (Vomiting.)

दोषविशेषे लङ्घनशोधनाद्युपदेशः— पित्तनायाम् अवस्थाविशेषे वमन- विरोधनोपदेशः	२२७—२२८
शोधनानन्तरं संसर्जनविधिः	२२८
चन्दनामलकीयोगः	"
चन्दनादि चूर्णम्	"
मृष्टसुक्तकायः—कफजे विडुक्तादि- चूर्णद्वयम्	२२८—२२९
कफजे मांशवादिचूर्णद्वयम्—आम- लक्यादिपानकम्	२२९—२३०
एलादि चूर्णम्	"
कोलमज्जादिसेहः—लानादिसेह- त्रयम्	२३०
पद्मकायं घृतम्	"

अथ तृषणाचिकित्सा । (Thirst.)

वातनायां योगत्रयम्—काश्यादि- श्रीतः	२३४—२३५
पित्तनायाम् चकुम्बररसादियोगत्रयम्— पित्तनायां शारिषाद्यादिकषाय- पञ्चकम्	"

विषयाः ।

प्रस्तावः ।

कफजायां विलादिकायः निम्बपत्रव-
कायश्च—लाजपानीयम् २३६—२३७
अतिरुद्धदुर्बलानां दृष्ट्यायां चिकित्सा-
विधिः—पञ्चाङ्गकमुखा-
लेपः २३८—२३९
मधुदकप्रयोगः—दृष्ट्यायां जलनिरोधे
दोषोक्तिः २४०

अथ मूर्च्छाचिकित्सा ।
(Cyncopy.)

चिकित्साविधिः—कोलमज्जादिचूर्णे
पिप्पलीचूर्णञ्च २४१
महोषधादिकायः—संज्ञान-
नोपायाः २४२

अथ मदात्म्यचिकित्सा ।
(Alcoholism.)

स्वर्जरादिकृतमन्यः—क्षीरपरित्यागस्य
मद्यप्रयोगस्य च विधिः २४२—२४४
पुनर्नशायां घृतम्
अष्टाङ्गलवणम् २४५
चव्यादि चूर्णम्
मद्यपाने मत्तताऽभावकोपायः—मद-
मूर्च्छायां पथ्यादि घृतवयम्
पुगमचणकमदचिकित्सा—मदन-
कोद्रवधुक्षुरमदचिकित्सा २४६

विषयाः ।

प्रस्तावः ।

अथ दाहचिकित्सा ।
(Burning.)

विषज्वरचिकित्साऽतिदेशः—अनदांष्ट्र
क्षीरादिप्रयोगोपदेशः २४७
कुशायां तैलं घृतञ्च
फलिन्धादिलेपः २४८
अवगाहनाथे क्षीरेरादिः

अथोन्मादचिकित्सा ।
(Insanity.)

दोषभेदेन सेहपानाद्युपदेशः—चटको-
सार्षपतैलप्रयोगौ २४९—२५०
विह्वार्यकादिलेपः घृतञ्च
तृषणाया वर्तिः २५१
प्रवर्त्तान्मादे द्रव्याद्रव्यभूतौषधनिर्देशः—
प्रयोज्यघृततैलानां
नानानि २५१—२५२

पानीयकल्याणकं घृतम्
क्षीरकल्याणकं
महाकल्याणकं
चेतसं
महापेशाधिकं
हिङ्गवायं
लघुनायं
आगन्तून्मादचिकित्सा २५३
देवगुक्तिव्यापाश्रयाचिकित्साविधिः—
उन्मादनिर्वातलक्षणम् २५६—२५७

विषयः ।

पृष्ठाङ्काः ।

अथापस्मारचिकित्सा ।

(Epilepsy.)

बीतादिजे वक्ष्यादिक्रियोपदेशः—

नकुलादितुण्डादिभिः धूपः २५८

कायल्यादिवर्तिः—दशमूलौकाय-

कल्याणघृतयोः प्रयोगः-

वक्ष्या २५९—२६०

खलप पञ्चगव्यं घृतम् २६०

हृत् २६१

महाचेतसं २६२

कुम्भाच्छब्द २६३

ब्राह्मी २६४

पलङ्कषाद्यं तैलम् २६५

कृष्णमृत्पक्वतैलं गोमूत्रपुरीषाभ्यां

स्नानोत्सादनञ्च २६६

अथ वातव्याधिविचिकित्सा ।

(Nervous diseases.)

सामान्यचिकित्साविधिः—आमाशयगतं

वृद्धरणयोगप्रयोगविधिः २६७—२६८

वृद्धरणयोगः २६९

पक्षाग्रगतं चिकित्साविधिः २७०

स्नेहलवणम् २७१

स्निग्धते लवणदिग्धते च चिकित्साविधिः—

वाग्वाहिरादुष्टौ चिकित्सा-

विधिः २७२—२७३

कल्याणकलेहः २७४

अक्षोदेशादिगते चिकित्साविधिः २७५

विषयः ।

पृष्ठाङ्काः ।

पलाघाते माघबलादिः २६८

विश्वव्यवहारकथोः दशमूल्यादिः—

अपतानके चरीतक्यादिः २६८—२६९

स्वस्वरसोनपिण्डः

अपतानके वषादिचूर्णम्—गृध्रलां राखा

गुग्गुलुः २७०—२७१

गृध्रलां वस्तिविधिः—खल्लां कुठादि

तैलम् २७२—२७३

खल्लां स्नेहाद्युपदेशः

आदित्यपाकगुग्गुलुवटकः

भावनां काश्चिन्निधः

यथोद्देशाद्गुग्गुलुः २७६

दोषाग्राह्यतातयोः चिकित्साविधिः—

बलादिषाधनस्यमिहहादश

रसाः २७७—२७८

पञ्चमूल्यादिचोरम्— २७८

वाग्निगन्धादगवः

कोलादिद्विपः

वैश्वारप्रलपोपदेशः

वैश्वारस्वकूपम्

शाल्यनखेदः

गथोक्तौ यथाज्ञातद्रव्यद्वयोपदेशः २७९

चक्षुगन्धाद्यं घृतम् २८०

दशमूल्याद्यं २८१

कागलाद्यं २८२

पलादि तैलम् २८३

बलाशरीरयतैले २८४

महाबला तैलम् २८५

विष्णु २८६

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।	विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।
आराधन	तेजम् २८४	खट्वाशी	शुद्धिः ३०४
अहानाराधन	" २८५	शिक्षक-कुटुमागुरु यन्त्रिपर्य-संधारिका-	
अमृगन्वा	" २८६	प्रवकाणां शुद्धिः—विशुद्धता-प्रियङ्गु-	
अमृगन्वा	" २८७	नखीनां लक्षणम्	३०८—३०९
रसोन्न	" "	महासुगन्धि-लक्ष्मिविलास तेजे	"
कैतक्याद्यं	" २८८		
सैन्धवाद्यं	" "		
सैन्धवाद्य	" "		
साध्यादिमन्त्राङ्गं माष	" २८९	क्रियातन्त्रम्—अवस्थाविशेषे रक्तमीलन-	
जीवकायटादशाङ्गं	" "	निषेधः	३११
पुण्ड्रादि दशाङ्गं	" "	निकायिकः	"
महामाष	" २९०	गुडूचीप्रयोगः—गुडूच्याः सङ्घविष-	
निरामिषमहामाष	" २९१	प्रयोगः	३१२
सप्तप्रपञ्चमाष	" २९२	गुडूच्याः चतुर्विधप्रयोगः—पथ्यादि-	
मञ्जुश्लेष्मः	" २९३	प्रयोगवयम्	३१२—३१४
चतुःश्लेष्मः	" "	गुडूची तेजम्	"
कुवमप्रसारणी	" २९४	नवकारिकः	३१५
प्राञ्जलरीय विप्रतीप्रसारणी तेजम्	" "	गुडूची	छतम्
निप्रती प्रसारणी	" २९५	शतावरी	"
सप्तशतिकं	" २९६	अस्वताद्यं	"
एकादशशतिकं	" २९७	दशपाकबला तेजम्	३१६
अष्टादशशतिकं	" २९८	गुडूच्यादीनि तेलानि	३१७
महाराम	" ३०१	खुड्डाकपञ्चक तेजम्	"
शुक्लविषः	" ३०५	नागबला	"
अन्धद्रव्य	शुद्धिः ३०६	पिण्ड	"
नखी	" "	महापिण्ड	३१८
अचावा हरिद्रावाद्य	" ३०७	कैशोरकी गुग्गुलुः	"
सुक्लक	" "	अस्तता	३१९
श्लेष्म	" "	पुनर्नवा	३२०

अथ वातरक्तचिकित्सा ।

(L-prosy)

क्रियातन्त्रम्—अवस्थाविशेषे रक्तमीलन-

निषेधः

३११

निकायिकः

"

गुडूचीप्रयोगः—गुडूच्याः सङ्घविष-

प्रयोगः

३१२

गुडूच्याः चतुर्विधप्रयोगः—पथ्यादि-

प्रयोगवयम्

३१२—३१४

गुडूची तेजम्

"

नवकारिकः

३१५

गुडूची

छतम्

"

शतावरी

"

"

अस्वताद्यं

"

"

दशपाकबला तेजम्

३१६

गुडूच्यादीनि तेलानि

३१७

खुड्डाकपञ्चक तेजम्

"

नागबला

"

"

पिण्ड

"

"

महापिण्ड

"

३१८

कैशोरकी गुग्गुलुः

"

"

अस्तता

"

३१९

पुनर्नवा

"

३२०

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।
योगसारावतः	३२१
अपथ्यानिर्देशः	"
वृद्धं गुडूची तैलम्	३२२

अथोरुस्तम्भचिकित्सा ।

(Paraplegia, Carbuncle of the thigh.)

सामान्यचिकित्साविधिः—निम्नलिखित-
चूर्णं मधुघरणचूर्णप्रयोगोप-

देशश्च ३२२—३२३

पिप्पलीवर्द्धमान-गण्डोरारिष्टप्रयोगो-

पदेशः—व्याधामस्य कर्तव्यता-

निर्देशः ३२४

अष्टकटारं तैलम् ३२५

कुण्डाद्यं " "

अधिकारान्तरोक्तोपधप्रयोगोपदेशः " "

अथामवातचिकित्सा ।

(Acute Rheumatism.)

क्रियासूत्रम्—शय्यादिकल्पाः ३२५—३२६

राक्षादशमूलकम् " "

दशमूलो-शण्डोक्ताद्यौ " "

राक्षा पञ्चकम् ३२७

" सप्तकम् " "

शय्यादिः—पञ्चकोलप्रयोगः ३२७—३२८

अस्यतादि चूर्णम् " "

मैथानरं " "

अलम्बुषाद्यं " "

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।
भागोत्तरमलम्बुषाद्यं चूर्णम्	३२८
पथ्यादि	" "
शतपुष्पाद्यं	" "
भागोत्तरं द्विज्वाद्यं	" "
योगराज गुग्गुलुः	३३०
सिंहनाद	" "
वृद्धं सिंहनाद	३३१
" कैन्धवाद्यं तैलम्	३३२
अजमोदाद्यवटकः	" "
शण्डो घृतम्	३३३
सौवीरकसिद्धं शण्डो	" "
गुडूची	" "
काष्ठीकषट्पलकं	३३४
रसोनपिण्डः	" "
प्रसारणीसन्धानम्	३३५
रसोनसुरा	" "
शिष्टाकी	" "
सिधला	३३६
अपथ्यानि	३३७

अथ शूलचिकित्सा ।

(Colic and Neuralgia.)

क्रियासूत्रम् ३३७

खेदस्य अवशयकर्तव्यतोपदेशः ३३८

वातशूलचिकित्सा " "

नवाङ्गुषः—द्विज्वादि-
चूर्णम् ३३८—३३९

त्रयोदशाङ्गं नारिकेलखण्डम् ३३९

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।
सौवर्चलादिगुडिका—सदन कल्कः	
जीवन्ती कल्कम्	३४०—३४१
पित्तशूलचिकित्सा	”
क्रियासूत्रम्—धात्रीचूर्णम्	३४१—३४३
अष्टादशाङ्गं नारिकेलखण्डम्	”
कफशूलचिकित्सा	३४४
क्रियासूत्रम्—सातुलुङ्गरस-शिशु- काथो	३४४—३४५
आमशूलचिकित्सा	”
क्रियासूत्रम्	”
सर्वशूलचिकित्सा	”
हिङ्गादिचूर्णम्	”
धात्रीलोहम्	”
चिवकादिः—चतुःशतम्	३४६
हृन्मज्जशूलचिकित्सा	”
सातपित्तशूले हृन्मज्जादिः—वातक्षेप- शूले रक्षोपयोगः	३४६—३४७
सर्वशूलचिकित्सा	”
हृन्मज्जादिः	”
रुचकादिः	३४८
हिङ्गुसौवर्चलादि चूर्णम्	”
एरण्ड सतकम्	”
हिङ्गुनिकटकादिचूर्णम्—त्रिदार्प्यादि-	
स्वरसः	३४८
एरण्डहादशकम्	”
निफलाभण्डूरम्—अभयालोहम्	३४९
दाधिकं घृतम्	३५१

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।
प्राणायामधूपी—अपथ्यानि	३५१
अथ परिणामशूलचिकित्सा । (Intestinal Colic.	
वसनादीनां कर्तव्यतोपदेशः	३५२
विडङ्गादिमोदकः—शस्त्रुकादि-	
गुडिका	३५२—३५३
यवशक्तुप्रयोगः—पिप्पल्यादिलोहः	३५३
पथ्यादिलोहः	”
सामुदायं चूर्णम्	३५५
नारिकेलखण्डम्	”
सनातनं लोहम्	”
गुडपिप्पली घृतम्	३५६
पिप्पली	”
कोलादि मण्डूरम्	”
भीमवटक	”
चौर	३५७
चविकादि	”
मण्डूरप्रयोगः लोहप्रयोगश्च	”
शतावरी मण्डूरम्	”
तारामण्डूरगुडः	३५८
राम मण्डूरम्	३५८
हृन्मज्जावरी	”
रस	३६०
निफला लोहः	”
लोह गुडिका	”
धात्रीलोहम्	३६१
लोहाघृतम्	”

विषयाः ।

प्रस्तावः ।

खण्डानलकी

३६२

त्रयोदशाङ्ग-नारिकेलखण्डः

॥

कण्ठागुडिका

३६३

त्रिफलादिचूर्णद्वयम्—अम्रद्रवणैश्च

साधया आहारोपदेशः ३६३—३६५

अथोदावर्तचिकित्सा ।

(Intussusception or Intestinal obstruction.)

आहारविधिः—पुरीषनिरोधजे हित्तम्

हृङ्गादि चूर्णम् ३६५—३६६

पुरीषनिरोधजे नाराचचूर्णम् ३६७

॥ रसोनमुरा—जृम्भाऽमुनिरोध-

जयोः चिकित्साविधिः ३६७—३६८

खनिरोधजे चिकित्साविधिः—अम्रद्रव-

निद्रानिरोधजयोः चिकित्सा-

विधिः ३६८—३७०

अथानाहचिकित्सा ।

(Epistaxis.)

क्रियासूत्रम्

३७०

हित्तम् हृङ्गादि चूर्णम्

॥

वचादि

॥

विषदादिचिकित्सा

३७१

खैरेचनिकलवणम्

॥

सदनादि वर्त्तिः

॥

त्रिकटकादि

॥

शुक्लमूलकाद्य द्रवम्

३७२

विषयाः ।

प्रस्तावः ।

स्त्रियाद्यं

पुत्रम्

३७२

अथ गुल्मचिकित्सा ।

(Abdominal Tumour.)

क्रियासूत्रम्—स्त्रियाद्यं ३७२—३७३

वातगुल्मचिकित्सा

सातुतुङ्गरसादिधोमः—एरण्डतैल-

प्रयोगः

३७३—३७४

रसोनचौरम्

॥

सर्जिकादिधोमः

३७५

अव्याधिविषये वसनोपदेशः

॥

पित्तगुल्मचिकित्सा

॥

विरचन-रक्तमौलकोपदेशः—पक्व

क्रियाविधिः

३७५—३७६

रोहिण्यादि द्रवम्

३७७

उत्तममात्रया भोजनयोगार्हाः

॥

कफगुल्मचिकित्सा

स्त्रियादि द्रवम्

॥

वसनप्रयोगार्हाः—हन्त्रजे सन्निपातजे

च चिकित्साऽतिदेशः

३७८—३७९

वचादि चूर्णम्

॥

यमान्यादि

॥

हृङ्गाद्यं

॥

पूतिकादि लवणम्

३८०

हृङ्गपुष्करमूलादि चूर्णम्

॥

वचाद्यं

३८१

पिप्पल्यादि

॥

नादेव्यादिपानीयस्त्रियाम्

३८२

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

भागोत्तरं हिङ्गादि चूर्णम्

त्रिफलादि "

काण्डायन गुडिका

कुतुषाद्यं घृतम्

पञ्चपलकं "

ब्रूषणाद्यं "

वायव्याणाद्यं "

द्राक्षाद्यं "

चौर घटपलकं "

धानी " "

भागो " "

भस्मातकं "

रसीनाद्यं "

दन्तीदरीतकी

इथोरावरिष्टः

रक्तगुल्मचिकित्सा

विरेचनविधिः—ज्योषादि-

चूर्णम्

चारादिचूर्णं चारघृतञ्च—रक्तखातयो-

पायः योनिविशोधनादिकञ्च

भस्मातक घृतम्

अपघ्नानि

—

अथ हृद्रोगचिकित्सा ।

(Angina Pectoris, cordialgia.)

कातजं वमनाद्यं दशमूलकाद्यः

पिप्पल्यादिचूर्णम्

नागरत्नाद्यः—मधुरघृतं पित्तज्वरोक्त-

कषायप्रयोगातिदेश्य

३८२

"

"

३८३

"

३८४

"

"

३८५

"

३८६

"

३८७

"

३८८—३८९

"

"

३९०

"

"

"

३९१

"

३९२

"

"

शीतपदे वायुप्रदेशः—गोधूमाद्यु-

त्कारिका

नागवन्ताऽर्जुनप्रयोगौ

हिङ्गादिचूर्णम्

दशमूलकाद्यः—पाठादिचूर्णम्

स्वगण्डप्रयोगः

किमिहद्रोगचिकित्सा

बल्लभ घृतम्

श्वदंष्ट्राद्यं "

सलाद्यं "

अर्जुन "

"

—

अथ मूत्रकृच्छ्रचिकित्सा ।

(Dysuria.)

वातमूत्रकृच्छ्रे

क्रियासूत्रम्—मस्रतादिः

पित्तमूत्रकृच्छ्रे

क्रियासूत्रम्—एवांस्त्रीणादिचूर्णं

दार्वाप्रयोगश्च

कफमूत्रकृच्छ्रे

क्रियासूत्रम्—श्वदंष्ट्रादिः

विदोषजमूत्रकृच्छ्रे

क्रियासूत्रम्—हृदयादिः

अभिघातकमूत्रकृच्छ्रचिकित्सा

पूरीप्रमूत्रकृच्छ्रे खेदादिः

" " गोक्षुरप्रयोगः

अश्वरी शर्कराजमूत्रकृच्छ्रे चिकित्सा-

ऽतिदेशः

३८२—३८३

३८४

"

"

"

३८५

"

३८६

"

"

"

"

"

३८७

"

"

"

३८७—३८८

"

"

३८८—३८९

"

"

३९०

"

"

"

"

शुक्रनिरोधनमूत्रकृच्छ्रे शिलाशतप्रयोगः	
रक्तमूत्रकृच्छ्रे चिकित्साऽतिदेशः	४००
विकण्टकादिः—चतिसूत्राप्रयोगः	४०१
एलादिचूर्णं लेह्य—यवचार-	
कण्टकारीप्रयोगो	४०२
शतावरोघृतचौरे	४०२
विकण्टकाद्यं घृतम्	४०२
सुकुमारकुमारक	४०२

अथ मूत्राघातचिकित्सा ।

(Strangury.)

क्रियासूत्रम्—सुराप्रयोगः	४०३—४०५
एलादिचूर्णम्—चन्दन-	
प्रयोगः	४०५—४०६

क्षणावति शीतावगाहः कुशाखरस-

प्रयोगश्च—शुक्रदोषे स्त्रयङ्गुतादि-

लेहः ४०७

चित्रकाद्यं घृतम् ४०८

अथाश्मरीचिकित्सा ।

(Stone or Calculus.)

वरुणादिः	४०९
वीरतरादिगणः	४१०
शुण्ठादिः	४१०
पाषाणभेदाद्यं घृतम्	४१०
पाषाणभेदादिगणस्य चारादिप्रयोगो-	
पदेशः	४११
ऊषकादिगणः	४११
कुशाद्यं घृतम्	४११

कुशादिगणेन चारादिकरणोपदेशः	४१२
वरुणाद्यं घृतम्	४१२
वरुणादिगणेन चारादिकरणोपदेशः	४१२
वरुणादिगणः	४१२
वरुणकायः—सुरा-तिलनालचार-	
प्रयोगो	४१३—४१४
एलादिः—शकाश्मरीचिकित्साऽतिदेशः	४१४
पाषाणभेदाद्यं चूर्णं घृतञ्च	४१५
कुलत्थाद्यं	४१५
शरादिपञ्चमूल्यादि	४१५
वरुण	४१५
वीरतराद्यं तैलम्	४१६
वरुणाद्यं	४१६
शतप्रयोगविध्यादिकम्	४१७

अथ प्रमेहचिकित्सा ।

(Diabetes, Spermatorrhœa, Gonorrhœa, Polyuria, &c.)

पय्याग्नि—नीलादिपञ्चमेहेषु च चूर्णादि-

पञ्च कायाः ४१८—४१९

रक्तमेहे खड्गूरादिः—सर्वमेहे धात्रो

प्रयोगः त्रिफलादिश्च ४२०—४२१

सर्वमेहे फलविकादिः ४२२

४२२ कटुहृदय्यादिः ४२२

४२३ विफलादिः कूटनादिश्च—सर्वमेहे

शालादिचूर्णम् ४२३

४२४ न्यगोषाद्यं चूर्णम् ४२४

४२५ विकण्टकाद्यं तैलं घृतं यमकश्च ४२५

कफपित्तमेहयोः घृतप्रयोगविधिः ४२६

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

शान्त्यन्तरं	पुत्रम्	४२४
दाडिमाद्यं	"	४२५
सूत्रपादि गुडिका	"	४२६
शिलाजतुप्रयोगः	"	"
स्वर्णमात्रिकप्रयोगः—रोगनिवृत्तौ मूलस्य		
स्वरूपम्	४२७—४२८	
कुशाबलेदः	"	"

अथ स्त्रील्यचिकित्सा ।

(Obesity.)

आहारविचाराः—यत्प्रयोगः	४२९
विडङ्गाद्यं चूर्णम्	४३०
" लोहम्	"
स्त्रीषाण्यशक्तप्रयोगः	"
बादरी पेया शिलाजतुप्रयोगश्च	४३१
अवृत्ताय गुग्गुलुः	"
मवक	"
लोहसामानम्	४३२
विफल्ल्याद्यं तैलम्	४३३
खेद-गावदोग्नेययोः शिरोवादि-	
पत्रादौ प्रघर्ष-प्रदेहौ—हस्तादि-	
खावे औषधनिर्देशः	४३३—४३५

अथोदरचिकित्सा ।

(Ovarian Tumour, Ascitis, Dropsy, &c.)

अन्नपाननिर्देशः—वातोदरे चौर-	
प्रयोगादिः	४३५—४३७
सामुद्राय चूर्णम्	"

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

पित्तोदरे विरेचनविधिः—बद्धोदरे	
क्रियासूत्रम्	४३७—४३८
क्षिप्तोदरे क्रियाऽतिदेशः	४३९
जलोदरे क्रियासूत्रम्	"
देवदावादिश्लेपः—पिप्पलीसहस्रप्रयोगः	"
शिलाजतुप्रयोगश्चतुष्टयम्—पिप्पली-	
वर्द्धमानप्रयोगोपदेशः	४४०
पटोलाद्यं चूर्णम्	"
नारायणं	४४१
दन्त्यादिकल्कः—ग्रोहोदरे चर्क-	
लक्षणम्	४४२
ग्रोहोदरे शिग्रकायः—सर्बोदरे रोहीत-	
कादिचूर्णम्	४४२—४४३
दूधोदरे देवदावादिचूर्णसम्यगन्वाचूर्णश्च	
—वातोदरे वेरेचनक्रियोग-	
व्रथम्	४४३—४४४
पुनर्नवाटकः	"
पुनर्नवादिः—पुनर्नवादि चूर्णम्	"
साधनमण्डः	४४५
दशमूलषट्पलकं	पुत्रम्
चिद्रक्त	"
विन्दु	" ४४६
दधिमण्डार्थं	"
षट्पुण्यचौरपकं दधिमण्डाद्यं	"
नाराय	" ४४७

अथ प्लीहयकृच्चिकित्सा ।

(Spleen and Liver.)

यमानिकादिचूर्णम्—युक्तिचारः	
चौरपिप्पलीप्रयोगश्च	४४७—४४८

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।	विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।
भक्ष्यातकादिमोदकः—शङ्खंछाकायः		गुण्डो	घृतम् ४६१
पञ्चासंप्रयोगश्च	४४८—४५०	चित्रकायं	" ४६१
रोहोतकादि चूर्णम्—शिराविषः	"	चित्रक	" ४६१
माषाद्यगुडिका	"	माषक	" ४६१
विषल्यादि चूर्णम्	४५१	खलपत्रं	" ४६१
विषलीवङ्गमानम्	"	शैलेयाद्यं तैलं प्रलेपय	" ४६१
विषलीचित्रक	घृतम् ४५२	गुल्कमूलकाद्यं तैलम्	" ४६१
विषली	"	पुनर्नवाऽवलेहः	" ४६१
चित्रक	"	दशमूल	हरीतकी ४६१
रोहोतक	" ४५३	कंस	" ४६१
महारोहोतक	"	भक्ष्यातकशोथे तिलादिलेपययम्—	
वृद्धोक्तमाषो रसः	४५४	अपथ्यानि	" ४६१

अथ शोथचिकित्सा ।

(Dropsy or Anasarca.)

वातशोथे गुण्डादिः—निदोषशोथे

पञ्चाज्यादि-भूमिलादि चूर्णं

द्वयम् ४५५—४५६

पुनर्नवाष्टकः ४५७

गुडादिकम्—विल्वपत्रप्रयोगः "

गुडादिचूर्णम्—दावादि वषांभादि-

कल्को ४५७—४५८

सिंहसादिः—रसादि साधने पुन-

नंवादिः "

आरादिगुडिका ४६०

पुनर्नवाद्यं घृतम् "

खल्यपुनर्नवा "

पञ्चकोलाद्यं " ४६१

अथ वृद्धि-व्रध्नचिकित्सा । (Hypertrophy and Bubo.)

वातवृद्धौ गुण्डादि-व्रध्नप्रयोगो—

मूत्रवृद्धौ शिराविषविधिः ४६१—४६६

पञ्चवृद्धौ शिराविषविधिः—आदित्य-

पक्वघृतम् ४६७—४६८

इन्द्रवारुणीप्रयोगः—व्रध्ने पञ्चाज्यादि-

प्रलेपः ४६८—४७०

वृद्धं सैन्धवाद्यं तैलम् "

शतपुष्पाद्यं घृतम् ४७१

कौरेवरघृतप्रयोगोपदेशः "

गलगण्ड-गण्डमालाऽपची-

अन्यावृद्धचिकित्सा ।

(Bronchocele, Scrofula, enlargement of Lymphatic Glands, Goitre, and Tumour.)

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

गलगण्डे सामान्यविधिः—गलगण्डे

जिह्वाशिरावेधविधिः ४७२—४७३

११ कणशिरावेधविधिः ४७४

१२ तुल्यौ तैलम् ४७५

१३ अन्तर्दाय ४७६

गण्डमालायां वरुणमूलकायः—गल-

गण्डादौ भागीपलेपः ४७४—४७५

१४ कुकुन्दरी तैलम् ४७६

१५ आखोटकविस्त्राये तैले ४७७

१६ निर्गुण्यौ तैलम् ४७८

अपच्यो कापांसमूलपूरिका—अपच्यो

दण्डोत्पलापात्राग्रीशर्मन्त्रधारणं

शिराच्छेदश्च ४७६—४७७

१७ व्योषाद्यं तैलम् ४७८

१८ अन्तर्दाय ४७९

अपच्यो गृह्णाद्यं ४८०

शूलिषु व्रणशोथचिकित्साऽतिदेशः—

श्लेष्मस्यौ विषङ्गतादि-

प्रलेपः ४८०—४८१

अस्यौ दन्त्यादिलेपः—कफार्बुदे शङ्ख-

चूर्णादिलेपः ४८०—४८१

अर्बुदे निष्ठावादि प्रलेपः—अर्बुदे

रन्ध्रामोचकादि-गन्धकादि-

प्रलेपो ४८२—४८३

१९ सुहोगच्छोरिकादि स्नेहचतुष्टयम्

—अर्कार्बुदे अर्बुदचिकित्सा-

ऽतिदेशः ४८४

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

अथ श्लोपदचिकित्सा ।

(Elephantiasis.)

क्रियासूत्रम्—पिसङ्क्षोपदे मज्जिष्ठादि-

लेपः ४८४—४८५

श्लेष्मश्लोपदे शिरावेधः कफघ्नकषाय-

प्रयोगोपदेशश्च—तैलकाजिक-

प्रयोगः ४८६

श्लोपदञ्चरे माषिण्डरीप्रयोगः ४८७

तैलगुडूचौप्रयोगः ४८८

समवहददारक चूर्णम् ४८९

पिप्पल्याद्यं ४९०

कृष्णाद्यमोदकः ४९१

मोरेश्वर वृत्तम् ४९२

विडङ्गाद्यं तैलम् ४९३

—

अथ विदधचिकित्सा ।

(Deep-seated Abscess.)

क्रियासूत्रम्—श्लेष्मविद्रव्यौ षट्कादि-

स्नेदः ४८२—४८३

श्लेष्मविद्रव्यौ दशमूल्यादिपरिषेचनद्वयम्

—प्रियङ्गादितैलम् ४८१—४८२

—

अथ व्रणशोथचिकित्सा ।

(Boils, Inflammation of wound.)

सप्तकक्षाः—प्रलेपदानविधिः ४८३—४८४

कठिनशोथे विस्त्रापनविधिः—वाकाय

अक्षुपिण्डकोपनाहः ४८५—४८६

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

तिलाद्युपनाहः—दारणे चारः	४८७
शोधने पिच्छिलद्रव्याणि यथादीनि च—	
वातादिले सर्वकर्मसु क्रमात् दश-	
मूल-त्वयोषाधारस्वधादयः	४८८
शोधने तिलाष्टकः	४८९
दृष्टव्यशोधने निम्बपत्रादिलेपः—शोधन-	
शोधनयोः तिलादिलेप-	
द्वयम्	४८८—४८९
शोधनरोपणयोः निम्बपत्रादिलेपः यव-	
लेपय—सावादियुक्ते शोवासादि-	
धूपः	५००—५०१
शोषादियुक्ते तिलादिलेपः	५०२
अग्निदग्धत्रणचिकित्सा	५०३
विचित्रविधौ सर्पचिकित्साऽतिदेशः	५०४
महाराष्ट्रीमूलादिप्रयोगद्वयम्	५०५
गौरकायं घृतम्	५०६
कुठारकलेपोऽयस्यवल्कलचूर्णगुण्डनच	५०७
गण्डपदतैले शालकोतूषकादिलेपय	५०८
सद्योत्रणचिकित्सा	५०९
सष्टिसधुक घृतम्	५१०
श्रीतक्रियोपदेशः—नष्टप्रत्ये लाङ्गुली-	
गवाचीमूललेपद्वयम्	५११—५१२
ज्योष्मनियद्वाय कषायादिकृतलेपाः—	
त्रणक्षिप्तो मांसपेक्षाच्छादनं रसोन-	
लेपय	५१३—५१४
त्रिफला गुग्गुलुः	५१५
वटिका	५१६
अमृतागुग्गुलु-वक्त्रकतैलप्रयोगातिदेशः	५१७

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

विहङ्गादि वटिका गुग्गुलुः	५१८
अमृता	५१९
जातिकायं घृतम्	५२०
गौराद्यं	५२१
गौराद्य-जातिकायतैले तैलविषय	५२२
करञ्जाद्यं घृतम्	५२३
प्रपौष्टरीकायं	५२४
निम्बकायं	५२५
विपरीतमङ्ग तैलम्	५२६
अङ्गारकं	५२७
प्रपौष्टरीकायं	५२८
दूर्वाद्यं घृतम्	५२९
मञ्जिष्ठाद्यं घृतम्	५३०
पाटली तैलम्	५३१
चन्दनाद्यं यमकम्	५३२
सवर्णीकरणे मनःशिलादि लेपः	५३३
कषौकरणे खौद्रचूर्णादि	५३४
सवर्णीकरणे कालीयकादि	५३५
रोमसञ्जग्ने चतुष्पदां त्वगादिचूर्णा-	
वचचूर्णम्	५३६
त्रणग्रन्थौ ग्रन्थिचिकित्साऽतिदेशः चार-	
प्रयोगय	५३७
अथ नाडीत्रणचिकित्सा ।	
(Sinus, Fistula.)	
क्रियासूत्रम्—चारस्ववादि-	
वर्त्तिः	५३८—५३९
चीमृष्टाफलादिवर्त्तिः—चतुर्दाहो चारस्व-	
प्रयोगविधिः	५४०—५४१

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।	विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।
सप्तारुग्गुलुः	५१६	करञ्जायं घृतम्	५२४
सर्जिकायं तैलम्	"	आमारभूमायं तैलम्	"
कुम्भीकायं "	"	लिङ्गाशुचिक्रियाविधिः	५२५
भङ्गातकायं "	५१७	—	—
निर्गुण्डी	"	अथ शूकदोषचिकित्सा ।	
हंसवादी	"	(On the disease of the Penis,	

अथ भगन्दरचिकित्सा ।

(Fistula in Ano.)

क्रियासूत्रम्—विहालास्त्रिप्रलेपः

	५१८—५१९	क्रियासूत्रम्—उत्तमाचिकित्सा	
नवकार्षिक गुग्गुलुः	५२०		५२५—५२६
सप्तविंशतिकी "	"	पुष्करी-सम्पूदपिडका-तृक्पाक-स्यञ्ज-	
जम्बूकानां सप्रयोगः—न्यषोषादिनख-		हानिचिकित्सा—शोषितावुदचिकित्सा	
प्रयोगोपदेशः	५२०—५२१		५२७
विष्यन्दन तैलम्	"	पर्वद-नांसपाक-विदधि-तिलकालकानां	
करवीरायं "	"	प्रत्याख्यानपूर्वकचिकित्साविधिः	५२८
निशायं "	"	—	—
अपथ्यानि	५२२		

अथोपदंशचिकित्सा ।

(Syphilis, Soft Chancre.)

प्राथमिकी चिकित्सा, पाकात् रक्षणी-

पदेशश्च—रसाञ्जनप्रलेपवयम्

	५२२—५२३	काकोत्खादिघोरम्—लाक्षादिचूर्णं	
प्रबोलाद्यवचूर्णनवयम्—प्रक्षालने		गोधूमचूर्णञ्च	५३०
जयादिक्वाथपचकम्	५२४	लाक्षा गुग्गुलुः	५२१
शूनिन्वायं घृतम्	"	आभा "	"
		सत्रसमये कृषायप्रतिसारणादिः	"

अथ भग्नचिकित्सा ।

(Fracture.)

सेकालिपनवयनानि—आहारविधिः

५२८—५२९

काकोत्खादिघोरम्—लाक्षादिचूर्णं

गोधूमचूर्णञ्च ५३०

लाक्षा गुग्गुलुः ५२१

आभा "

सत्रसमये कृषायप्रतिसारणादिः "

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

अमृत पाकात् रक्षणीपदेशः वातव्याधि-

चेष्टप्रयोगादिप्रदेशः

५२१

नन्वतेजम्

"

अपप्यानि

५२२

अथ कुष्ठचिकित्सा ।

(Leprosy.)

वातजादिषु सर्पिरादिप्रयोगविधिः

५२३

रक्तमोक्षणीपदेशः

५२४

पञ्चकषायः

"

निफलाकषायः—मनःशिलादि-करञ्ज-

बीजादिलेपौ

"

चतुरकुलादिप्रलेपः—मनःशिलाद्यष्टाङ्गलेपः

५२५

अष्टादो कुष्ठाद्युद्धर्तनम्

५२६

जागोत्तरधान्यादिलेपः—दद्रुरोगे

प्रपुत्राङ्गबीजाद्युद्धर्तनम् ५२६—५२७

दद्रुरोगे चक्रमदंवीजादिलेपः—दद्रादौ

मूलकबीजादिलेपः ५२८—५२९

किमिसिद्धादौ एङ्गमादिलेपः—विष-

चिकादौ एङ्गमादिलेपः ५३०

विषादिकायां धूसूरतेजम्

५३१

तण्डुललेपः—प्रामायां सिन्दुरादि-

लेपः करवीरतेजसः ५३१—५३२

अष्टुरोगे मांसादिगणः—अवल्गुजप्रयोगः

५३२—५३३

अफपित्तजकुष्ठे नवकषायः

"

गुडूचीप्रयोगः—पटोलादिक्वाथः

५३५

सप्तसमी योगः

"

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

कुष्ठादौ विषकादिचूर्णम्—श्वित्रे

आमलक्यादिकाथः ५३५—५३६

श्वित्रे गजपुत्रीषचारपक्वावल्गुजप्रलेपः ५३७

श्वेतजम्बीप्रयोगः ५३८

पञ्चगव्यम् ५३९

एकविंशतिकी गुग्गुलुः ५४०

भस्मातकवर्णमागम् ५४१

भस्मातकतेजप्रयोगोपदेशः ५४२

त्वग्दोषे खादिरवारिप्रयोगः ५४३

तित्ताष्टपलकं घृतम् ५४४

पञ्चतित्ता ५४५

तित्ताक ५४६

महातित्ताकं ५४७

महाखादिरकं ५४८

पञ्चतित्ताष्टपलकं गुग्गुलुः ५४९

वज्रकं घृतम् ५५०

आर्यवर्षाद्यं तैलम् ५५१

वज्रकं ५५२

महावज्रकं ५५३

वज्रक ५५४

स्वल्पमरिचाद्यं ५५५

वज्रक ५५६

विष ५५७

विषकाद्यं ५५८

श्वेतकरवीराद्यं ५५९

स्वल्पसिन्दुराद्यं ५६०

महा ५६१

आदित्यपाकं ५६२

दूर्वाद्यं ५६३

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।	विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।
निशाननःशिला तैले	५५८	गुडूच्यादिषडङ्गकायः—सिंहास्त्रादिकायः	५६०
गच्छोरिकायं तैलम्	५५९	वासाष्टतादिप्रयोगोपदेशः—गुडूदिमोदकः	५६१
पृथ्वीसार	५६०		
सोमराजी	५६१	हिङ्गूदिपुटपाकः	५६२
बसनादीनां दिनावधिनिर्देशः	५६२	विफलाप्रयोगः	५६३
पथ्यानि	५६३	पथ्यानिस्त्रादिचूर्णम्	५६४

अथोदरं-कोठ-शोतपित्त- चिकित्सा ।

(Urticaria Evanida.)

उदरं कटुतैलाभ्यङ्गादिः—शोतपित्तादौ	
अग्निमन्त्रप्रयोगः	५६०—५६१
कोठे कुडादिचिकित्साऽतिदेशः—श्रीत-	
पित्ते दोषापेक्षया श्रीतोष्णान्नपान-	
प्रयोगोपदेशः	५६२—५६३

अथाम्लपित्तचिकित्सा ।

(Acidity and Biliousness.)

अम्लं च गुल्मम्—पटोलविशादिकायः

	५६३—५६४
शवादिकायः	५६५
दशाङ्गः	५६६
फलत्रिकादिकायः	५६७
पथ्यादिचूर्णम्	५६८
वासागुग्गुलुः	५६९
गुडूच्यादिकायः चरीतकाः त्रिविध-	
प्रयोगश्च—पटोलचम्पादिकायः	५६५—५६६

अथ वीसर्पविस्फोटचिकित्सा ।

(Erysipelas, Boils.)

क्रियासूत्रम्—पित्तजैकशैबोदिप्रलेपः	५७३—५७४
पित्तजै पञ्चवल्कल-पञ्चकायोः प्रयोगौ—	
श्लेष्मजै त्रिफलादिप्रलेपः	५७५—५७६
श्लेष्मजै चारम्बपादिलेपावचूर्णजै	५७७
सुखादि-चामरादिकायो	५७८
नवकषायगुग्गुलुः	५७९
विसर्पादौ चक्षुसादिः	५८०
विस्फोटादौ पटोलास्त्रादिकायः	५८१

विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।	विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।
अर्द्धविस्कोटे चन्दनादिलेपः ५७७—५७८		विश्लेषमायाम् अस्वतादिकाद्यप्रयोगोप-	
अर्धविस्कोटे शुक्रतर्पादिलेपः ५७९		देशः—नेत्रे गवेधकादिपरिवेधः	
मुखमविस्कोटे शिरीषमूलादिकवलाः ५८०			५८६—५८७
नेत्रमविस्कोटे शिरीषादिप्रयोगः ५८१		नेत्रे मधुकादिप्रलेपाद्योगेन—रक्त-	
श्लेष्मातकप्रयोगश्च ५८२		शोधनार्थं क्रियाविशेषाः ५८३	
दण्डाङ्गः ५८३		निम्बादिलेपः ५८४	
चतुःसमम् ५८४		अनागतप्रतिषेधार्थं निम्बादिज्जायः—	
वृषाद्यं घृतम् ५८५		क्रियाविशेषोपदेशः ५८६	
पञ्चतन्त्रक ५८६			
महापद्मक ५८७			
सायुकचिकित्सा— ५८८			
विश्लेषचिकित्सातिदेशः—श्रीभास्वनादि-			
लेपः मोचलक्लेपश्च ५८९—५९०			
अथ मसूरिकाचिकित्सा ।		अथ क्षुद्ररोगचिकित्सा ।	
(Small-pox.)			
बुभुने पटोलादि-वस्त्रादिकाद्यौ—मुष्टि-		अजगन्निष्ठाचिकित्सा ५९१	
योगषट्कम् ५९२—५९३		अनुशयोचिकित्सातिदेशः ५९२	
मुष्टियोगस्त्रोपम—कज्जलीप्रयोगः ५९४		विहतादीनां यस्यां चिकित्सा ५९३	
निम्बादिप्रयोगश्च ५९५		विदारिका ५९४	
बहुवारप्रयोगः—पित्तजायां द्राक्षादिकाद्यः ५९६—५९७		पनसिकादिपद्मानां ५९५	
शिरीषादिलेपः ५९८		पाषाणगर्दभ ५९६	
विश्लेषमाययोः दुरालभादिकाद्यः ५९९		बलीक ५९७	
निम्बादि ६००		पाददारौ ६००	
पटोलादि ६०१		उपोदिकाचारतेलम् ६०१	
पटोलमूलादि ६०२		अलसक चिकित्सा ६०२	
पटोलमूलादिचतुरङ्ग ६०३		कदर ६०३	
क्षुद्रिराष्टकम् ६०४		चिप्प ६०४	
		पद्मिनीकण्टक ६०५	
		जालगर्दभ ६०६	
		अडिपुतनक ६०७	
		गुदभञ्ज ६०८	
		चाङ्गेरी ६०९	
		मुषिकाद्यं तैलम् ६१०	

विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।	विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।
परिवर्तिता चिकित्सा	५८	प्रपोखरीकायं तैलम्	६०४
अवपाटिका	"	इन्द्रलुप्तचिकित्सा	५७
निबद्धप्रकाश	"	मालत्यायं तैलम्	५७
सन्निरुद्धगद	"	कुङ्गायं	६०६
चर्मकोल-जलमलि-मषक-तिलकाल-चिकित्सा	५८७	आदित्यपाकगुडूची	"
मषक चिकित्सा	"	चन्दनायं	६०७
युवानपिडिका	"	यष्टिमधुकायं	"
व्यङ्ग	"	पलितचिकित्सा	५७
व्यङ्ग-युवानपिडिका-तिलकाल-चिकित्सा	५८८	भावित-निम्ब	६०८
व्यङ्ग चिकित्सा	"	अभावित-निम्ब	"
नीलिकाव्यङ्ग	"	मधुक	"
व्यङ्ग	"	महानील	"
हरिद्रायं तैलम्	५८९	अङ्गराज	६१०
कनक	"	शिल	६११
सन्निधायं	६००	वृषणकच्छुहिपूतनयोः चिकित्सा	"
कुङ्कुमायं	"	पटोलायं घृतम्	"
पञ्चाङ्गकुङ्कुमायं	६०१	वराहदंष्ट्रा चिकित्सा	"
सप्तविंशाङ्गकुङ्कुमायं	"	पाददाह-पादहर्ष	"
वर्णकंघृतम्	"		
अरुणिकाचिकित्सा	६०२	अथ मुखरोगचिकित्सा । (Disease of the Mouth.)	
हिररिद्रायं तैलम्	"	आष्ठरोगचिकित्सा	६१२
दारुणकचिकित्सा	६०३	वातजे कियामृदम्—पित्तरक्ताभिघातजे	
निफलायं तैलम्	"	जलौकाप्रयोगाद्युपदेयः	"
चित्रकायं	"	कफजे कियामृदम्—जगदिलेपः	६१३
मुञ्जायं	"	दन्तमूलरोगचिकित्सा	६१४
अङ्गराज	६०४	शीतादे नागरादिगण्डूयः—रक्तखाद्यादौ	
		कुष्ठादिचूर्णम्	७

दन्तचाले वकुलप्रयोगः चासंगलगण्डूष्य

—दन्तचाले तिल्लादिप्रयोगः ६१४

दन्तपुष्पटके रक्तमोचणं पञ्चलवणादि-

प्रतिसारणञ्च ॥

दन्ततोदङ्घ्र्यचालेषु कवलगण्डूषौ ६१५

दन्तशूले मांसिकादिः ॥

दन्तवेष्टे लोभ्रादिप्रतिसारणम् ॥

॥ क्षोरिष्ठचगण्डूषः ॥

श्रीधरे लोभ्रादिलेपः क्षोरिष्ठचगण्डूषश्च ॥

परिदरे शीतादधिकित्वाऽतिदेशः ॥

उपकुशे रक्तसावणाद्युपदेशः ६१६

॥ विषय्यादिकवलः ॥

दन्तवेदभे शोधनादिः ॥

अधिमन्ते दन्तोद्धरणायुपदेशः ॥

अधिसांसे पाठादिचूर्णम्—अधिसांसे

पिप्पलीकवलादयः ॥

दन्तनाद्यां नाडोत्रणचिकित्साऽतिदेशादिः

—उत्तरदन्तोद्धरणे दोषनिर्देशः

६१७—६१८

॥ लोभ्रादितैलम् ॥

दन्तरोगचिकित्सा ६१८

दन्तद्वर्षे स्नेहकवलादिः ॥

दन्तशर्करायां लाक्षाप्रतिसारणादिकम् ॥

कपालिकायां दन्तद्वर्षक्रियाऽतिदेशः ६२०

अचलकिमिदन्ते रक्तसावणाद्युपदेशः—

अचलकिमिदन्ते विदाव्यादि तैलनलम् ॥

हनुमौचे अदितचिकित्साऽतिदेशादिः ६२१

अपय्यानि ॥

किमिदन्ते समच्छदाकंदुग्धादिपूरणम्—

॥ मुत्तादितैलम् ६२१

दन्तशब्दे कर्कटवृत्तं कर्कटलेपश्च ॥

जिह्वारोगचिकित्सा ६२२

वातजकण्ठके वातगोष्ठरोगचिकित्साऽति-

देशादिः—कफजकण्ठके गौरसर्षपादि-

कवलः पटोलादिगुणश्च ६२२—६२३

जिह्वाभाद्ये माणकसारघर्षणादियोगौ ॥

उपजिह्वायां रक्तमोचणाद्युपदेशः ॥

॥ व्योषादिचूर्णतैले ॥

तालुरोगचिकित्सा ६२४

गलगण्ड्यां व्योषादिघर्षणम्—

॥ चारुसिद्धमुद्गयुषः ॥

तुण्डिकेयादिषु गलगण्ड्यौ चिकित्साऽतिदेशः ॥

तालुपाक-तालुगोषयोः यथाक्रमं पित्त-

वातचिकित्साऽतिदेशः ६२५

कण्ठगत रोगचिकित्सा ॥

गलगण्डिण्यां क्रियासूत्रम्—रक्तरोहिण्यां

पित्तरोहिणीचिकित्साऽतिदेशः

६२५—६२६

कण्ठशालूके तुण्डिकेरीचिकित्सातिदेशः ॥

अधिशिह्यायामुपजिह्वा ॥ ॥

॥ क्षेदनाद्युपदेशः ॥

एकत्रन्दे रक्तमोचणाद्युपदेशः ६२७

शिलायुरोगे शस्त्रप्रयोगोपदेशः ॥

गलविद्रवौ ॥ ॥

सर्वकण्ठरोगे क्रियासूत्रम्—कटुकादिकायः

॥

विषयः ।	प्रमाणः ।
कालक चूर्णम्	६२८
पिप्पल्यादि ,,	,,
धीतक ,,	,,
आरादिगुडिका—जीरादिकवलाष्टकम्	६२८—६२९
आरगुडिका	,,
मुखगत रोगचिकित्सा	,,
वैरस्ये शिवादिचूर्णम्—मुखपाके	
जातोपनादिगण्डूषः	६२९—६३०
मुखपाकादौ कण्ठजोरकादिचूर्णम्	६३१
मुखपाके रसाजनादि	,,
,, पञ्चपल्लवकावः	,,
,, पञ्चपल्लवकाव-निफलाकाथौ—	,,
चूर्णदग्धमुखे तैल-काञ्जिकागण्डूषौ	६३१—६३२
महासद्वर तैलम्	,,
प्रतिदेदायं	६३३
खाद्यायं	,,
वकुलायं	६३४
सद्वकारगुडिका	,,
स्वल्पखदिर-वटिका	६३५
उदत्त	,,
<hr/>	
अथ कर्णरोगचिकित्सा ।	
(Disease of the Ear.)	
कर्णशूले कपित्थादिरसत्रयम्—	
,, पुटपक्कज्वोरसपूरणम्	६३७—६३८
दौपिकातैलम्	६३९

विषयः ।	प्रमाणः ।
दौपिकातैलान्तरवयम्	६३९
कर्णशूले कर्कपत्ररसपूरणम्—	
,, वंशानलीतैलम्	,,
कर्णशूलनादयोः द्विद्वादितैलम्	६४०
आरतैलम्	,,
मधुशुतद्वयम्	६४१
अपामार्गचार तैलम्	,,
खर्जिकाचार	,,
दशमूली	,,
विल्व	६४२
प्रणादवाचिर्धयोः गुडादिनखम्—कर्णखावे	
कम्बुदिरसपूरणम्	६४२—६४३
कर्णखावे कम्बुकायं तैलम्	,,
,, पुटपक्कज्वोकरसपूरणम्	,,
कर्णनाल्यां शम्बुकायं तैलम्	६४४
,, धुत्तरायं	,,
कर्णप्रतीनाहे क्रियासूत्रम्—पूतिकर्णे	
निर्गुण्डादि पूरणम्	,,
पूतिकर्णे जातोतैलम्	६४५
,, वरुणादि ,, कालीपत्ररसत्रय	,,
निम्बिकर्णे सूर्यावर्तल्लरसादिपूरणवयम्—	
कर्णखाव-पूतिकर्णयोः रसाज्जनप्रयोगः	६४५—६४६
पूतिकर्णे कुष्ठायं तैलम्	,,
कर्णविद्रवो विद्रवचिकित्साऽतिदेशः	,,
कर्णप्राखीवर्द्धने शतावर्यादितैलम्	,,
,, गुञ्जानवनीतम्	,,
,, विषगभंतैलम्	६४७
,, जीवनीयायं	,,

विषयः ।

पृष्ठाङ्काः ।

विषयः ।

पृष्ठाङ्काः ।

कस्यपालीवर्णने मुखलोचनप्रयोगः—

क्षिप्रकर्णे दोषभेदेन परिषेकादिः

६४७—६४८

अथ नासारोगचिकित्सा ।

(Disease of the Nose.)

पीनसे पञ्चमूली नीरादिप्रयोगोपदेशः ६४९

पीनसादौ व्योषादिचूर्णम् ”

अपीनसे पाठादि तैलम् ”

भूतिनासायां व्याघ्रौ ” ”

भूतिनखे विकटायं ” ६५०

” कलिङ्गाद्यवपीडः ”

” कलिङ्गादि तैलम् ”

नासापाके पित्तहरचिकित्सा रक्तमोक्षपा-

द्युपदेशः ”

” पृथ्वरक्तादहरकषायादिप्रयोगोपदेशः ”

चवधौ शुण्ठ्यादितैलघृते ६५१

दोमे पैसिकाचिकित्साऽतिदेशः नासानाडि

सेहपानाद्युपदेशश्च ”

वातप्रतिश्याये लावणघृत-विदारौ-

गन्धादिघृते ”

” अदिंनोक्तनस्याद्यतिदेशः ”

पित्तरक्तप्रतिश्याययोः काकोल्यादि-

घृतादिकम् ६५२

कफप्रतिश्याये वमनाद्युपदेशः—प्रतिश्याये

पिप्पल्याद्यवपीडः ६५२—६५३

किमियुक्तप्रतिश्याये किमिचिकित्साऽतिदेशः

६५३

अवशिष्टनासारोगाणां किमिचिकित्सा-

ऽतिदेशः ६५४

नासार्गःसु करवीराद्यं तैलम् ”

” गृहघृतादि ” ”

” चित्रक ” ”

चित्रकहरीतकी ६५५

अथ नेत्ररोगचिकित्सा ।

(Eye-disease.)

अभिष्यन्ते क्रियासूचम्—नवानिष्यन्ते धात्री-

फलाद्याश्रोतमध्यम् ६५५—६५६

” रसाञ्जनाश्रोतनम्—

” परण्डादिचौरसेकः ६५७—६५८

अञ्जनादिकालनिर्देशः—अञ्जनादौनामये

अभिधाननिर्देशः ६५९

वाताभिष्यन्ते हृद्यथादिवर्तिः ”

” हरिद्राद्यञ्जनम् ”

” गेरिकाद्यञ्जनम् ”

पिसाभिष्यन्ते प्रपोखरीकादिसेकः—

कफाभिष्यन्ते लोभाद्याश्रोतनम्

६६०—६६१

वाताद्यभिष्यन्ते सङ्क्षिप्तक्रियानुबन्धम्—

रक्ताभिष्यन्ते कशेरुकाद्याश्रोतनम् ६६२

रक्ताभिष्यन्ते दाव्यादिरसक्रिया ”

” तिक्तघृतादि प्रयोगोपदेशः

६६३

अभिष्यन्ते शिशुपञ्जवधूपः ”

” निम्बादिगुडिका ”

अभिष्यन्दादौ विलाञ्जनम् ६६४

वातश्लेष्माभिष्यन्ते सेन्धवाद्यञ्जनम् ”

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।	विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।
अभिष्यन्दे आमलक-पुराणवृत्तप्रयोगो ६६४		अन्नचयुक्ते शिरोषवीजादिप्रचर्षणम् ॥	
अभिष्यन्त्यादिषु अभिष्यन्दचिकित्साऽति- देशादिः ॥		॥ करञ्जवीजवर्तिः ॥	
जैत्रपाके जलौकाप्रयोगाद्युपदेशः शुक्ल- चिकित्साऽतिदेशश्च ६६५		श्लेष्मशुक्रयोः सेन्धवादिवर्तिः ॥	
पित्तादौ षडङ्गगुग्गुलुः षडङ्गवृत्तगुग्गुलुश्च ॥		अन्नचयुक्तादौ चन्दनादिचूर्णाञ्जनम् ६७२	
रक्तस्त्रावादौ वासकादिः ॥		सन्नचयुक्ते दन्तवर्तिः ॥	
तिमिरादौ ब्रह्मासादिः ॥		शुक्रादौ शङ्खादिचूर्णाञ्जनम्—असाध्यशुक्ले ॥	
अभिष्यन्दादौ पथ्यादिः ६६६		॥ चाराञ्जनम् ६७२—६७३	
अभिघातज्जे शोताशोतनाद्युपदेशः— ॥ इत्कटस्त्ररसपूरणम् ६६६—६६७		शुक्रादौ पटोलाद्यं वृत्तम् ६७४	
॥ सधुकादिघृतम् ॥		तिमिरादौ कृष्णाद्यं तैलम् ॥	
शुष्काक्षिपाके सेन्धवाद्यञ्जनम् ॥		अजकायां जलस्त्रावणादिविधिः— सेन्धवादिपूरणञ्च ६७४—६७५	
अन्त्यतोवात-वातपथ्ययोः वाताभिष्यन्द- चिकित्साऽतिदेशादिः ६६८		॥ शशकघृतम् ॥	
॥ ॥ ब्रह्मादत्यादिघृतम् ॥		शुक्रादौ शशकाद्यं ॥	
अभिष्यन्दादौ शिराव्यधोपदेशः ॥		अक्षयवर्गः—तिमिरे भुक्ता आचान्त- जलसिक्तपाथितलेन अक्षयवर्षणम् ६७५—६७७	
अस्त्राश्रुविते शीतप्रलेपाद्युपदेशः ॥		तिमिरादौ सुखावतो वर्तिः ॥	
शिरोप्याते सौवीरसेन्धवाद्यञ्जने ६६९		॥ अन्द्रोदया ॥	
शिरारूपे पाणित्पाक्ष्णाद्यञ्जनवयम् ॥		॥ हरोतक्यादि ॥	
अन्नचयुक्ते षडङ्गगुग्गुलुप्रयोगोपदेशः ॥		तिमिरे कुमारिका ॥	६७८
॥ कतकाद्यञ्जनम् ॥		॥ विफलाद्या ॥	
॥ चन्दनादिवर्तिः ॥		॥ चन्दनाद्या ॥	
॥ रक्तमोक्षणं विभोतकमज्जाञ्जनञ्च ६७०		सर्वनेवरोगे सोगतमञ्जनम् ॥	
॥ तुल्यकपूरणम् ॥		अर्बुदादौ व्योषाद्या वर्तिः ६७९	
॥ समुद्रफेनादिवर्तिः ॥		क्लेदादौ गूषणाद्या ॥	
अर्बुदविषयके आक्रान्तादिकः—अन्नचयुक्तादौ ॥		तिमिरादौ नयनसुखा ॥	
अक्रुटाप्याद्यञ्जनम् ६७०—६७१		अर्बुदादौ चन्द्रप्रभा ॥	
		तिमिरादौ शीनार्जुना ॥	
		तिमिरे पिप्पल्याद्या ॥	६८०

विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।	विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।
तिमिरे कोकिला वसिः	६८०	तिमिरे अमिनिर्त	६८३
तिमिरादौ त्रिकटादि	॥	अमिनि अस्त्रोपचारविधिः—शुक्तिकायां	
तिमिरे गौलोत्पलादि	६८१	प्रवालायुज्जनम्	६८३—६८४
॥ पलादि	॥	अर्जुने शङ्खनाभ्यायुज्जनवयम्—उपनाहे	
तिमिरादौ शङ्खादि	॥	अस्त्रोपचारोपदेशः	६८४—६८५
॥ हरिद्रादि	॥	अदिकोपे पथ्यादिवर्तिः	॥
दूराभ्यादौ गण्डपदायुज्जनम्—अर्मादौ		सावेषु त्रिकलाकायः शिरावेषोपदेशश्च	॥
नागशलाकायुज्जनम्	६८२—६८३	किमियस्यो त्रिकलादिरसक्रिया	६८६
काचादौ गुष्मामूलादिचूर्णाज्जनम्—		अज्जननामिकायां शिलादिप्रतिसारणम्	
कफत्रिज्जनाग्ने अस्त्रोपचारविधिः		—नगणे रोचनादि-प्रतिसारण-	
	६८३—६८४	अतुष्टयम्	॥
दुष्टवेचना रोगाः—कृणादौ पयसादिलेपः		निमिषे घृतेन नखं पूरणञ्च	६८७
	६८६	विचरन्तमि स्वेदाद्युपदेशः	॥
कृणादौ काकोल्यादिघृतम्	॥	पिप्पले लेखनाद्युपदेशः—पिप्पले काकमाषी-	
पूर्वक्रियाभिः गुलाशालौ पुनः रक्तमोचणा-		घूपः	६८७—६८८
द्युपदेशः	६८७	प्रक्षिप्तवर्तमि रसाज्जनायुज्जनम्—धूम-	
दृष्टिप्रसादने मेघशङ्खादिवर्तिः	॥	दशनादौ हरिद्रादिवर्तिः	६८८—६८९
॥ रसाज्जनादि	॥	पिप्पलादौ मज्जिष्ठादिवर्तिः चूर्णाज्जनं वा	॥
पिप्पलोपदते	॥	॥ तुल्यकायज्जनम्	॥
दिनरात्र्याभ्यां गलिनादिगुडिकायुज्जनम्		पक्ष्मोपरोधे रोमोद्धरण-लेखनाद्युपदेशः	॥
—नक्तान्ये मस्याख्यप्रयोगः	६८८—६८९	लेख्यनेत्ररोगाणां निर्देशः	७००
तिमिरे त्रिकला घृतम्	॥	मेघ	॥
अर्बनेत्ररोगे मङ्गात्रिकलाद्य	॥	कफानाहे सैन्यप्रतिसारणादिकम्	॥
॥ वैफल	६९०	पोषकां पटोलादि-फणिकम्भकाद्योत्तम-	
तिमिरे फलत्रिकलादि	६९१	इयम्	७०१
॥ शङ्कराजाद्यं तैलम्	॥	आनाहपिडकायां स्वेदाद्युपदेशः	॥
॥ गोपुरीषतैलं कैवल्यघृताणुतैल-		कुचनेत्ररोगाणां निर्देशः	॥
प्रयोगोपदेशश्च	६९२	पोषकादौ सैन्यादिवर्तिः	॥
तिमिरादौ वृषबल्लभं तैलं घृतञ्च	॥		

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

अथ शिरोरोगचिकित्सा ।

(Headache.)

वातजे क्रियासूत्रम्—शिरोवस्तिविधिः

७०१—७०२

जैत्रकर्मरोगयोः पूरके शिरोवस्तिविधिः

—पित्तजे तेजपदादिनस्यग्रयम्

७०३—७०४

रक्तजे पित्तजचिकित्सातिदेशादिः—

कफजे देवदाणादिलेपः ७०४—७०५

त्रिदोषजे त्रिदोषहरक्रियातिदेशः

पुराणवृत्तप्रयोगश्च—नागरचौरम्

७०५—७०६

नतादिलेपः—प्रपोण्डरीकादिलेपः

”

शताह्वायं तैलम्

”

जीवन्नायं ”

”

वृद्धत् जीवन्नायं ”

७०७

बहुविन्दु ”

”

अयजे वृद्ध्यादिक्रियोपदेशः

७०८

क्रिमिजे व्योषादिनस्यग्रयम्

”

” अपामार्गादितैलम्

”

विश्यादिपित्त्यादिनस्यग्रयम्—सूर्यावर्णादौ

कुटुमादिनस्यम्

७०८—७०९

सूर्यावर्त्ते अपामार्गनवनोत्तम्—अर्द्धाव-

भेदके सूर्यावर्त्तचिकित्सातिदेशः ७१०

सूर्यावर्त्तादौ शारिवादिलेपः

”

सूर्यावर्त्तावर्त्तावर्त्तादौ चौरशर्करादि-

योगचतुष्टयम्

७११

अनन्तनाते सूर्यावर्त्तचिकित्सातिदेशः

शिरोव्यथोपदेशश्च—शङ्खके शता-

वर्ष्यादिलेपः

७११

शङ्खके चौरिद्वयप्रलेपादि शीतक्रियाविधिः

—शिरःकम्पे अस्त्यादिलेपादिः ७१२

यथ्यायं वृत्तम्

”

मथुरायं ”

७१३

पात्रुः कुटुट-द्वंस-शङ्खकाव्यवृत्तचतुष्टयम्

प्रपोण्डरीकायां तैलम्

”

वृद्ध्यायं वृत्तम्

७१४

अथासृग्दरचिकित्सा ।

(Menorrhagia.)

वातजे सोवचंलादिचूर्णम्

७१५

पित्तजे हरिणरक्तप्रयोगादियोगग्रयम्—

कफजे कालजानुकादिप्रयोगग्रयम् ७१५

अथोकचौरम्

”

दाव्यादिकायः

७१६

रसाञ्जनयोगः—श्वेतरक्तप्रदेशोः

कुशादिप्रयोगो

”

वदव्यादिप्रयोगचतुष्टयम्

७१७

रक्तापत्तचिकित्सातिदेशः कुटुमासृक्-

ममोगोपदेशश्च

”

पुण्यानुगं चूर्णम्

”

सुन्दायं वृत्तम्

७१८

शीतकल्याणकं

”

वृद्ध्यायं वृत्तम्

७१९

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।	विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।
अथ योनिव्यापचिकित्सा ।		चतुर्विंशत्यङ्गं फलपुत्रम्	७२७
(Uterine disease.)		लयोदशाङ्गं	” ”
आतलायां क्रियातुलम्—वचादिचूर्णम्	७२०	गोक्षीपलायां	” ७२८
गुड्यादिपरिवेचनम्—नतादितैलम्	”	ब्रह्मचर्यतारो	”
पित्तलायां क्रियातुलम्—श्लेष्मलायां		रोगशान्ते शङ्खभस्मादियोगः	७२९
क्रियातुलम्	७२०—७२१	” रक्ताञ्जनप्रयोगः	”
योनिविशोधने पिप्पल्यादिवर्तिः—		” कुसुमतेजः	”
योनिशर्मांस मूषिकतैलं मूषिकादिस्त्रिदश		” चारम्बप्रायं चूर्णम्	७३०
”	”	” कर्पूरादि तैलम्	”
अपरलायां भावितचौनादियोगवयम्	”	” चार ”	”
आमिन्पुष्पतापरिप्रतासु क्रियातुलम्	७२२		
विधुतायां शङ्खकादितैलम्	”	अथ स्त्रीरोगचिकित्सा ।	
कर्णिक्यां कुष्ठादिवर्तिः	”	(Disease of Women.)	
सदावर्त्ता-वातला-महायोनिस्त्रिदश		गर्भच्छावे सप्तमु मासेषु मधुकादिसप्तयोगाः	
वैदितस्त्रेदः	”		७३१
योनिक्वन्ते मूषिकादितैलम्	”	अष्टममासे कपित्थादि चौरम्	७३२
विदौषायां शतपुण्यादिलेपवयम्	७२३	नवममासे मधुकादि ”	”
अन्तःप्रविष्ट-वह्निर्निर्गम्योः सुषुप्तोपयोगः		दशममासे शृङ्गोचौरं शृङ्गोचौरिच	”
मूषिकवसाप्रयोगश्च	”	गर्भंशुले कुशादि चौरम्	”
श्लिषिलायां लोभ्रादिलेपः वेतसमूलचालनश्च		” कशेरुकादि ”	७३३
—श्लिषिलायां मदफलादिपूरणम्	”	” ” चूर्णम्	”
श्रीनिदोर्म्ये पञ्चपल्लवादिपुत्रम्	७२४	गर्भंशुषे मधुकादिचौरम्	”
स्नातवनाशे रज्ज्वाकुवौगादिवर्तिः	”	” चानमभादिप्रयोगोपदेशः	”
” जवापुण्यादियोगवयम्	”	सुखप्रसवे पाठादियोगचतुष्टयम्—सुख-	
स्नातवदरणे धावादिभोगवयम्	”	प्रसवे उभयत्रिंशत्कसुमयपञ्चदशकञ्च	
गर्भजनने लक्षणाप्रयोगः—श्वेतवलाप्रयोगश्च			७३३—७३५
	७२४—७२५	अमरापातने कटुतुल्यादि चूपः—	
मूषिकवसायां वटपुष्पादियोगः	७२६	योनिशुले मदिराप्रयोगः	७३५—७३६
” स्नातपुष्पादियोगवयम्	”	मकुक्षुलक्षणावयम्	”

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।
मक्कल्लशूले यवक्षारप्रयोगः पिप्पल्यादि-	
काथः	७३६
गर्भपातजरक्तसावे पारावतशक्ययोगः	७३७
किक्किशरोगे बरुणपनीहर्त्तनलेपौ	"
सूतिकाऽतिसारादौ क्रीबरादिकाथः	"
सूतिकाज्वरादौ चन्दतादि	"
" सङ्घरादि	"
सूतिचारोगे दशमूलप्रयोगीपदेशः	७३८
मक्कल्लशूलादौ वज्रकाञ्जिकम्	"
पञ्चगोरकगुडः	"
खन्ववर्द्धने वनकापांसिकादि—विदारौ-	
कन्दप्रयोगौ	७३९
" शालितण्डुलप्रयोगः	"
खन्वशोधने हरिद्रादि-वचादिगणद्वय-	
प्रयोगीपदेशः	"
वातदुष्टस्थले दशमूलप्रयोगीपदेशः	"
पित्तदुष्टस्थले चन्दतादिकाथः	७४०
कफदुष्टस्थले विफलादि	"
खन्वशोधने भाग्यादिकाथः—सप्तविद्रधौ	
विशाला-निशादिलेपौ	"
सप्तशोषे शूकरादिमांसचूर्णाभ्यङ्गः	"
" कुष्ठादिमर्दनम्	७४१
सप्तोत्थापने औषधितैलम्	"
सप्तोत्थापने काशीशायं	"
सप्तस्त्रोत्रं तण्डुलोदकनखम्	"
सप्तोत्थापने श्यामादियमकसेहः	"
कृतिचौकीकरणे साधवीप्रयोगः योनिदाह्यं	
सुरगोपप्रयोगश्च	७४२

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।
मर्त्तुरि विहेषमने उपाधनिर्देशः	७४२
" " श्वेतवलाप्रयोगः	"

अथ बालरोगचिकित्सा ।

(Diseases of Children.)

वर्णादिजनने कुष्ठादिचूर्णम्	७४२
सन्ध्याभावे दुग्धान्तरप्रयोगीपदेशः—	
कण्ठस्य क्षेपणि व्योषादिकल्कः	७४३
नाभिशीथे मृत्पिण्डसेदः	"
नाभिपार्श्वे निशादितैलं निशाद्यवचूर्णम्	"
अक्षिष्कायां मधुरमिश्रामूलधारणम्—	
जम्बूकनासादिसप्तयोगः	७४४
अनामके घूर्णुरिकावुक्कादियोगः—अनामके	
चतुरङ्गतेलम्	७४४—७४५
अनामकादौ शार्ङ्गमूलकादिकज्जलम्—	
औषधमातानिर्देशः	७४५—७४६
ज्वरातोसारादौ हरिद्रादिः	"
" बालचातुर्भद्रिका	७४७
" घातक्यादिलेहः	"
गङ्गुयादौ रजन्वादि	"
कृयादौ मधुरिकादि	"
कासादौ शृङ्गादिलेहः अतिनिषालेहश्च	"
खन्ववर्द्धने पञ्चकोलावलेहः	"
कृयां चामास्यादिलेहः	७४८
द्विक्कादौ पिप्पल्यादिलेहः	"
कृयादौ पेटिमूलधारणादियोगचतुष्टयम्—	
अतिसारे समङ्गादियवागुः	
	७४८—७४९

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।	विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।
कृत्वादौ विलादिकावः—प्रियङ्गादिलेङ्	७४९	अतीसारादौ बालकाङ्गरी छतम् ७५५	
रक्तातीसारी मोचरसादियवान्	७५०	बलजननादौ कुमारकल्याणकं ७५५	
रक्तप्रवाहिकायां तिलादिलेङ्	७५०	मेधाजननादौ अष्टमङ्गलः ७५६	
प्रवाहिकायां लाजादिचूर्णम्—आमरक्त-		ज्वरादौ लाक्षादिलेङ्	७५७
शूले कौरकादिचूर्णं श्वेतसर्पप्रयोगश्च	७५०	यङ्गादेशे सङ्गादिकाथक्षानं समच्छेदाद्यनु-	
अङ्गुल्यां विरुत्तरररिकादिचूर्णम्—रक्त-		लेपनञ्च—देवव्यपाश्रयचिकित्सापदेशः	७५६—७५७
यङ्गुल्यां जम्बूतकप्रयोगः	७५०	गरुडाय बलिदानमन्त्रः—बालकाञ्च	
शुद्धपाके रसाञ्जनप्रयोगादिः	७५०	रक्षामन्त्रः	७५७
मूत्ररोधे कणादिलेङ्	७५१	अथ रावणक्षत-कुमारतन्त्रम् ।	
आनाहादौ सैन्यवादिचूर्णम्	७५१	नन्दानाटकायङ्गी देवचिकित्साविधिः	७५८
तालुपाते हरीतक्यादिकल्कः	७५१	मुनन्दा	७५८
मुखपाके आम्रसारादिलेपः—मुखपाके		पूतना	७५९
कुङ्कुमप्रयोगः	७५१	मुखमुष्टितिका	७६०
दन्तोल्यापने लावादिचूर्णम्	७५२	कटपूतना	७६१
दन्तोद्देशरोगस्य स्वयमेवोपप्राप्त्यान्निर्देशः	७५२	शकुनि	७६२
हिकायां पञ्चमूलीकीरम्—आसादौ		शुक्लरेवती	७६२
चित्रकादिचूर्णम्	७५२—७५३	अय्यका	७६३
आसादौ द्राक्षादिचूर्णम्	७५३	सूतिका	७६३
कासे पुष्करादिचूर्णम्	७५३	निर्गुता	७६४
दृष्ट्यायां दाडिमादिचूर्णम्—मेढरीगे		पिलिपिष्किका	७६४
दाड्यादिलेपः	७५४	कामुका	७६५
ज्वररोगे मनःशिलादिवर्चिः	७५४	अथ विषचिकित्सा ।	
अलक्तकस्त्रेदः—कुक्षुणके		(Poisoning.)	
सुदर्पनाचूर्णाञ्जनम्	७५५	अरिष्टावस्थाद्युपदेशः	७६५
सिन्धुदौ गृहधूमादिलेपः	७५५	माविर्देशननिवारणे नमूरादिप्रयोगः	७६६
पुण्यादिकरणे अश्वगन्धाद्युतम्	७५५	श्वेतपुनर्नवाप्रयोगः	७६७

विषयाः । पृष्ठाङ्काः ।

मूलिकामूलनखम् ७६६

कफलेपादियोगवयम्—महाऽगदः ७६७

पीतविषे त्वक्स्थविषे च वमनाद्युपदेशः ७६८

अण्डानामशयगतविषयोः कपिल्य-नतप्रयोगौ ७६८

पक्काशयगतविषे पिप्पल्यादियोगः ७६९

मूलविष-दिग्धविषयोः रजस्यादियोगः ७६९

संयोगजविषे तास-स्वर्णप्रयोगौ ७७०

गरविषे अङ्गोठरसक्तिया ७७०

कौटादिविषे कट्यादियोगः ७७०

मृषिकविषे आगारधूमादिलेपः ७७०

वृषिकविषे कासमर्दप्रयोगः—वृषिकविषे ७७०

कौरकादिलेपः ७७०—७७०

शोषादिविषे कुङ्कुमादियुङ्किा ७७०

भीनविषे अङ्गोठपदधूमः शङ्कादिविषे ७७०

कुङ्कुमैराणिमूललेपय ७७०

कुङ्कुरविषे धुल्लरादियोगवयम् ७७०

भेकविषे शिरीषबीजलेपः अङ्गोठादिकायय ७७१

अक्षिकाविषे मरिचादिलेपः लाक्षाविषे ७७१

पटोलमूलादिलेपय ७७१

नखदन्तविषे सोमबल्कादिलेपः ७७१

सर्वकोटविषे दशाङ्गागदम् ७७१

जलकोविषे कोटविषचिकित्साऽतिदेशः ७७१

खतसज्जीवनोऽगदः ७७१

अथ रसायनाधिकारः ।

रसायनस्य लक्षणं प्रयोगकालय—

पिप्पलीरसायनम् ७७२—७७४

विषयाः । पृष्ठाङ्काः ।

वेफालिकपिप्पलीरसायनम्—मण्डूक- ७७५

पखादिरसायनचतुष्टयम् ७७५

अश्वगन्धारसायनम्—हलिकर्णरसायनम् ७७६

हस्तिकर्णरसायनस्य रचामन्त्रः—श्लोक- ७७६

सहस्राभ्यासचमताप्रदरसायनम् ७७६—७७७

सारस्वत (ब्राह्मी) पृथम् ७७७

उषसि जलपानम् ७७८

नासया जलपानम् ७७८

अमृतसारलौहम् ७७८

लौहस्य साध्यसाधनपरिमाणं वक्तुं प्रतिज्ञा ७७८

—मारणादिषु विफलाकायाथै ७७८

जलपरिमाणनिर्देशः ७७८—७७९

निष्पत्तिपाकार्यं विफलायाः कायविधिः— ७७९

पक्कजलौहस्य न्यूनाधिकमात्रानिर्देशः ७७९

७८२—७८३

पक्कजलौहि प्रलेपाथै द्रव्यनिर्देशः—टोषानु- ७८३

सारेण निर्दिष्टप्रलेप्यटव्याणां ह्येतलो- ७८३

पादित्वनिर्देशः ७८४—७८६

लौहमारणविधिं वक्तुं प्रतिज्ञा—मारणाथै ७८६

द्रव्याणि ७८८—७८९

मारणाथै वज्रप्रज्वालनविधिः—मारित- ७८९

लौहस्य चूर्णीकरणायै मानुपाकविधिः ७८९

७८९—७८९

स्थालीपाकविधिः ७८९

पुटपाकविधिः ७८९

प्रतिपुटं पेयणस्य कर्तव्यता तदथे पात्र- ७८९

निर्देशय—पाकार्ये पावेस्वनादि- ७८९

निर्देशः ७८९—७८९

विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।
पाकविधिः—पाकानन्तरं	संख्यनिर्देशः ७२८—७२९
पक्वलोहस्यापनाथे पाकनिर्देशः—ईदृशः	
पक्वलोहाभक्तस्य गुणाः	८००—८०२
अभक्तयोधनविधिः	"
स्वालोपाक-पुटपाकाद्यन्तर्निर्देशः—	
अलपाथे लोहस्य सावनिर्देशः	८०३—८०४
अलपाथे लोहस्य मर्दनविधिः—अलपा-	
नन्तरम् आचारविधिः	८०५—८०६
लोहोपयोगानन्तरं भोजनकालनिर्देशः—	
बहुकोष्ठस्य अनुपाननिर्देशः	८०७—८०८
वृद्धिकमनिर्देशः—उपसंहारः	८०९—८१०
नागार्जुनीयं लोहरसायनम्	८११
विभिन्नलोहानामुत्कर्षावर्धननिर्देशः	"
षडङ्ग तापयोगः	८१२
सप्ताङ्ग	८१३
शिलाजतुसंरूपम्—एतेषु यस्य यत्र उप-	
योगिता तन्निर्देशः	८१४—८१७
यस्मिन् दोषे यस्य उपयोगिता तन्निर्देशः—	
तन्नात्तरीयमावनाविधिः	८१८—८१९
शिलाजतुरसायनम्	"
प्रयोगत्रेविध्यनिर्देशः—उपसंहारः	८२०—८२१
शिलागुहिका	"
शिलाजतुनः प्रागुत्पत्तिनिर्देशः	८२४
शिलागुहिकाया व्युत्पत्तिः	"
अद्वयतमज्ञातकी	"

विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।
अथ लव्याधिकारः ।	
लव्यागुह्यप्रयोगः—विदारोक्तप्रयोगः	८२६—८२८
स्वयङ्गुतादिचूर्णम्—मधुसूतप्रयोगः	"
गोक्षुरादिचूर्णम्—मस्यप्रयोगः	८२९—८३०
नारसिंहचूर्णम्	"
वाराहीकन्दस्वरूपम्	८३१
गोधूमाद्यं घृतम्	"
शतावरी	८३२
गुडकुप्ताण्डकम्	"
अनुक्तलव्याणि	८३४
शिशुवर्जने भस्मातकादितैलम्	"
" धुसूरादिलेपः	"
सनादिबर्जने अश्वगन्धातैलम्	"
शिशुदाह्ये वराहवसालेपः—शुक्लकान्धने	
गोलोत्पलादिलेपः	८३५
शुक्लकान्धने कुसुमतेलम्—कुप्रयोगमध्यग-	
मङ्गे तक्रचालनं गोशृङ्गलेपस्य	८३६
मुखदुर्गन्धे कुष्ठादिस्नानः	८३७
अधोवायुदुर्गन्धे गोजपूरत्वग्बलेहः	"
—	
अथ स्नेहाधिकारः ।	
अनुविधेयः तेषु श्रेष्ठस्नेहस्य—दोषविशेषे	
स्नेहप्रयोगकालः	८३७—८३९
स्नेहाङ्काः—पीतस्नेहस्य लव्याधिक्ये प्रती-	
कारनिर्देशः	८४०—८४२
स्नेहस्यापि प्रतीकारनिर्देशः—अति-	
क्षिप्तस्य लवणम्	८४३—८४५

विषयः ।

पृष्ठाङ्काः ।

कृत्वातिस्त्रिंशथोः चिकित्सा—संशोधने
क्रमनिर्देशः ८४६—८४७

अथ स्वेदाधिकारः ।

दोषविशेषे स्वेदस्य कल्पनाभेदः—अनग्नि-
स्वेदाः ८४८—८४९

क्षयस्व स्वेदस्य लक्षणम्—दोषविशेषे
स्वेदचतुष्टयाणां विषयनिर्देशः
८५०—८५२

अथ वमनाधिकारः ।

वमनस्य विषयः विधिय—कृष्णादिकल्कः
८५२—८५३

वमने कायविधिः—पञ्चकषायः
८५३—८५४

प्रियङ्गादिकल्कः—अयोगातियोगलक्षणम्
८५४—८५५

वमनानन्तरं पथ्य-तत्कालनिर्देशः—वमन-
विरचनयोरान्तिक्कौशुद्धेः वमनस्य च
मानिकौशुद्धेः निर्देशः ८५६—८५७

वमनादौ प्रक्षमानस्य विशेषपरिभाषा—
वमनानङ्गादीनामवस्थाविशेषे
वमनविधिः ८५८

अथ विरेचनाधिकारः ।

विरेचनविधिः—विषदादिचूर्णम् ८५९

विषदाद्योगः—पित्तरोगे पुटपक्वविषदाद्योगः
८६०

कफरोगे पिप्पल्यादिचूर्णम् ८६१

हरीतक्यादि ८६२

वषयः ।

पृष्ठाङ्काः ।

विषदादिगुडिका ८६३

अमयादी मोदकः ८६४

हरीतक्यादि ८६५

एरण्डतैलप्रयोगः—मलाप्रवृत्तौ कर्तव्य-
निर्देशः ८६६—८६७

अल्पमलप्रवृत्तौ कर्तव्यनिर्देशः—विरेचना-
तियोगे पञ्चकादिः ८६८—८६९

विरेचनातियोगे आसवत्सललेपः ८७०

विरेचनानाङ्गाः ८७१

अथानुवासनाधिकारः ।

वस्त्रविषयः अनुवासनविषय—वयोभेदेन

वस्त्रिनेत्रस्य परिमाणादिनिर्देशः
८७२—८७३

कर्णिकाव्यवस्था चर्मपुटकासोपकरणानि

च—गिरुहानुवासनयोः प्रयोगविधिः
८७४—८७५

स्नेहप्रयोगानन्तरं कर्तव्यनिर्देशः—अग्निः-

सूतस्नेहस्य गुणनिर्देशः ८७६—८७७

अग्निःसूतस्नेहस्य अवस्थानविशेषे निःसारय-

निषेधः—अवस्थानविशेषे अशोषित-

स्यापि अनुवासनविधिः ८७८—८७९

प्रथमानुवासनदानानन्तरं पुनरनुवासन-

दानस्य कालनिर्देशः—अनुवासनानङ्गाः

८८०—८८१

आस्थापनानङ्गाः—अवस्थानुसारान्

निषिद्धाया अपि कर्तव्यत्वे दृष्टान्तः

८८२—८८३

विषयाः ।

वृत्ताङ्काः ।

अथ निरुद्धाधिकारः ।

निरुद्धादनस्य दिनकालादिनिर्देशः—

प्रयोगविधिः ८८०—८८२

सत्यग्योगलक्षणम्—अवस्थाविशेषे क्रम-

व्यभिचारस्य कर्त्तव्यतानिर्देशः

८८३—८८५

वस्तिनेत्रस्य अतिपीडने दोषनिर्देशः—

मांसरसादिप्रयोगे हेतुनिर्देशः

८८६—८८७

अहंमात्रिकवस्तिः

”

निरुद्धे अवस्थेप्रचेष्टाणि

८८८

स्वव्यसनमनयोमाननिर्देशः दोषविशेषे

प्रचेष्टनिर्देशश्च

”

आर वस्तिः

८८९

वैतरण

”

पिच्छिल

”

व्यस्तान्तरातुक्तो हेतुनिर्देशः

”

वस्तिगुणाः

”

अथ नस्याधिकारः ।

पञ्चविधनस्यम्—प्रतिमशंस्य प्रयोगकालः

मात्रा च ८८२—८८३

अवपीडस्य हेविध्यं निरुक्तिश्च ८८४

नस्यभेदकैदिकनस्यस्य प्रयोगविषयः—

गुक्तिपाणिशुक्लोरयः ८८४—८८५

दोषविशेषे स्नेहविशेषः

”

अधमनस्य स्वरूपं प्रयोगविधिश्च ८८६

शिरोविरेचनस्य स्वरूपं विषयश्च

”

विषयाः ।

वृत्ताङ्काः ।

शिरोविरेचनस्य प्रयोगविधिः—स्नेहनस्य-

शिरोविरेचनयोः दिनावधिनिर्देशः

८८६—८८७

स्नेहनस्यस्य सत्यक् लक्षणम्—नस्यधुमादि-

प्रयोगस्य वयोनिर्देशः ८८८—८८९

अथ धूमपानाधिकारः ।

पञ्चविधधूमनिर्देशः—धूमवर्षिप्रस्तुत-

विधिः धूमपानस्य सामान्यविधयश्च

८८९—८९०

दोषस्य अवस्थानविशेषे धूमपानद्वार-

निर्देशः—उपसंहारः ८९१—८९२

अथ कवलगण्डूपाधिकारः ।

चतुर्विधकवलानां द्रव्यं विषयश्च ८९२

कवलगण्डूषयोर्भेदलक्षणम्—मधुगण्डूषस्य

गुणः ८९३

काञ्चिकगण्डूषस्य गुणः ८९४

आरोदक-तैलगण्डूषयोः ” ”

अथाश्रोतनाञ्जन-तर्पण-

पुटपाकाधिकारः ।

आश्रोतनस्य गुणाः—अधिकाल्पादि-

मात्राश्रोतनस्य दोषः ८९४—८९५

अञ्जनस्यविषयः पक्वाक्षिरीगललक्षणम्—

अञ्जनानन्तरं कर्त्तव्यनिर्देशः

८९६—८९७

अञ्जनप्रयोगस्य सपुक्तिसमयनिर्देशः—

अञ्जनानन्तरं ८९८—८९९

विषयः ।

पृष्ठाङ्काः ।

तर्पणप्रयोगे स्थानकाद्यादिनिर्देशः—

तर्पणस्य सत्यगृहीताधोगातियोग-

लक्षणम् ८०८—८११

पुटपाकस्य विषयनिर्देशः—पुटपाकवयस्य

औषधनिर्देशः ८११—८१२

क्षेत्रनादिभेदवेषु धारणकालनिर्देशः—

तर्पणपुटपाकानां आचारपालनस्य

अवधिनिर्देशश्च ८१२—८१३

अथ शिराव्यधाधिकारः ।

शिरोगतशिरोत्यापनविधिः ८१३

दन्तगत ८१४

पादगत ८१५

अनुक्तस्थानगत ८१५

त्रौहिमुखश्लेष्म शिरावेषविधिः ८१५

कुठारिका ८१५

शस्त्रहयस्य प्रयोगस्थानादिकम्—अतिस्त्रावि

चिकित्साऽन्तरम् ८१६—८१७

अतिस्त्रावणविधेः उपायान्तरेण शोधन-

विधिश्च—विशुद्धरक्तपुरुषस्य लक्षणम्

८१७—८१८

अथ स्वस्थाधिकारः ।

दिनाचारविधिः—दन्तशोधनविधिः ८१८

दन्तकाष्ठेन दन्तशोधनानां ८१८

अञ्जनस्य कर्तव्यता ८१८

नखादेः ८२०

नाखलक्षणाणां—अभ्यगानां ८२०

व्यायामस्य कर्तव्यता व्यायामानां ८२०

उद्धर्तनं ज्ञानशोः कर्तव्यता ८२०

विषयः ।

पृष्ठाङ्काः ।

उपोदकेन ज्ञानस्य विशेषविधिः ८२१

ज्ञानानां—चौरादिः कर्तव्यता ८२१

दिवारावौ च भ्रमणविधिः—भोजनकाल-

निर्देशः ८२१

दशविधपावाचरणविधेः वाक्प्रयोग-

निधमश्च ८२१

सर्वभुते आत्मब्रह्मज्ञानोपदेशः ८२२

प्रात्यहिकाचारस्मरणोपदेशः तत्फलञ्च ८२२

ऋतुचर्या—ऋतुनिर्देशः ८२२

हैमन्तिकाहाराचारविधिः ८२३

शैशिरिकाहाराचार ८२४

वातिकाहाराचार ८२४

वसन्ते अपथ्यानि ८२४

ग्रेष्मिकाहाराचारविधिः ८२५

ग्रीष्मे अपथ्यानि ८२५

वार्षिकाहाराचारविधिः ८२५

वर्षासु अपथ्यानि ८२६

शरत्कालिकाहाराचारविधिः ८२६

शरदि अपथ्यानि—ऋतुचर्याः तत्र कर्तव्यञ्च

८२७

ऋतुचर्याया अपसंहारः भोक्तृसात्म्य-

लक्षणञ्च ८२८

सात्म्यलक्षणम्—शरीररक्षाया अवश्य-

कर्तव्यतोप्रदेशः ८२८

ग्रन्थकर्तुः वंशपरिचयः ८२९

ग्रन्थोक्तविषयापञ्चवे अभिशापः ८२९

टोकाकृतवंशपरिचयः ८२९

परिशिष्टम् ।

कफाशितबाधोर्लक्षणम् ८३१

सूतिकाकाण्डः ८३१

चक्रदत्तः ।

सङ्कलाचरणम् ।—

गुणत्रयविभेदेन मूर्त्तित्रयमुपेयुषे ।

त्रयोभुवे त्रिनेत्राय त्रिलोकीपतये नमः ॥ १ ॥

यस्यैव अभिधेयादिनिर्देशः ।—

नानायुर्वेदविख्यात-सद्योगैश्चक्रपाणिना ।

क्रियते सङ्ग्रहो गूढ-वाक्यबोधकवाक्यवान् ॥ २ ॥

यः सप्तवर्षदेशीयो दधार धरणोधरम् ।

कंसध्वंसकरं वन्दे तं देवं देवकीसुतम् ॥ १ ॥

तातः किमथ मातेति यं दृष्ट्वा दृष्टपूर्वकम् ।

अभूत् क्लन्देऽपि सन्देहस्तं देहं शिवयोर्मजे ॥ २ ॥

टीका रत्नप्रभा चक्र-दत्तनिर्मितसङ्ग्रहे ।

यद्यप्यास्ते तथाऽप्येष सङ्क्षेपाय समोद्यमः ॥ ३ ॥

विसरौक्तञ्च सङ्क्षिप्य प्रतिचिप्य च द्रुवंचः ।

व्याख्यानतरुञ्च निचिप्य टीकेयं क्रियते मया ॥ ४ ॥

विशिष्टशिष्टाचारागुमितश्रुतिबोधितकच्यताकं प्रारिप्सितयस्य समाप्तिफलकं
तत्प्रतिबन्धकविद्वन्धसमावफलकं वा स्वयं कृतमितटवतानमस्कारं शिष्यशिष्यार्थमादौ
निबध्नाति, गुणवयंत्यादि ।—गुणवयं सत्त्वरजस्तमोरूपम् । मूर्त्तिवयं ब्रह्महरिहर-
स्वरूपम् ॥ १ ॥

प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यर्थं सत्त्वस्वाभिधेयप्रयोजनमाह, नानेत्यादि ।—सदिति—सिद्ध-
फलः । गूढवाक्यं गूढार्थं वचनं, तद्वोधकं तदर्थप्रतिपादकं यत वाक्यं वचनं तद्वृत्तः ।
यथा—नवत्तरे षडङ्गादिभेषजविधानं, तथा तत्रैव “न दद्यात् तत्र भेषजम्” इति
भेषजनिषेधाऽपि, अतो विधिनिषेधयोरेकविषयत्वेन विरोधः स्यात्, अतस्तत्परि-
हाराय “मुख्यभेषजसम्बन्धो निषिद्धः” इत्यादि वचनं निबध्नमिति । सङ्ग्रहेषु

अथ ज्वरचिकित्सा ।

चिकित्सायाः क्रमः ।—

रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।

ततः कर्म भिषक् पश्चाज्ज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥ ३ ॥

नवज्वरे अपथ्यानि ।—

नवज्वरे दिवास्वप्न-स्नानाभ्यङ्गान्नमैथुनम् ।

क्रोधप्रवातव्यायाम-कषायांश्च विवर्जयेत् ॥ ४ ॥

सह सदृशोमानां वाच्य-वाचकलक्षणः सम्बन्धः, सदृशोमा एवाभिधेयाः, अवात्तर-
प्रयोजनं चिकित्सितं, मुख्यतु चारोग्यमिति ॥ २ ॥

तत्र चिकित्साक्रममाह, रोगमित्यादि ।—आदौ निदानपूर्वकपादिभिः रोगं
परीक्षेत । ततोऽनन्तरं रोगपरीक्षानन्तरमौषधं परीक्षेत । ज्ञानपूर्वमिति—कर्मद्वय-
जनितज्ञानपूर्वम् ; ज्ञायते अनेनेति ज्ञानं शास्त्रं, तत्पूर्वकमिति वा ॥ ३ ॥

तत्र ज्वरस्य सर्वरोगप्रधानत्वात् प्रथमं तद्विकीर्णितं वक्तव्यं कृतमपि भेषजं
निदानसेवनादकृतमपि भवतीति निदानपरिवर्जनस्यैव गरीयस्त्वात् प्रथमं निदान-
परिवर्जनकर्म चिकित्सितमाह, नवज्वरे इत्यादि ।—अवाप्तं गुर्वन्नं, लघुद्रव्यं विधा-
नात् ; अतः परोक्तं हारीते—“गुर्वन्नमोजनाच्चापि विप्रक्षी दोषकोपनम्”
(३ ख्या० २५०) इति । कषायाद्येति—“न तु कल्पनमुद्दिश्य कषायः
प्रतिषिध्यते” (वि० ज्वर०) इति चरकवाक्यस्वरसात्, कषायशब्दनाम कषाय-
रससाधुमुच्यते, न तु स्वरसादिः ; अत एव ज्ञत्कर्णेऽपि—“कषायरसगुरुणा-
स्त्रिध्वस्नानाभ्यङ्गान्नं नवज्वरे वर्जयेत्” इत्युक्तम् । हरियन्द्रेणापि “नाच स्वरमादौनां
निषेधः” इत्युक्तम् । तथा—“सम्बन्धे न विपच्यन्ते कुर्वन्ति विषमज्वरम् । दोषा
बद्धाः कषायेण सम्भित्वा तत्तज्ज्वरं” (वि० ज्वर०) इति चरकवचने सम्भित्वा-
दिशब्दं हेतुः कषायरसवर्जनाभिप्रायेणैव सङ्गच्छते ; उक्तं हि “कषायः सम्बन्धः
शोतः” इति ; सम्भ्राति येन सः सम्बन्धः । सम्बन्धेऽप्युक्तं—“पित्तश्लेष्महरत्वेऽपि
कषायस्तु न शक्यते । नवज्वरे मलसम्भूत कषायो विषमज्वरम् । कुर्वतेऽविप्रक्षी-
र्णिकऽऽधानादिज्ञानमि ॥” (वि० १५५) इति ॥ ४ ॥

अथादिगज्वरे लङ्घननिषेधः ।—

ज्वरे लङ्घनमेवादावुपदिष्टमृते ज्वरात् ।

अयानिलभयक्रोध-कामशोकयमोदवात् ॥ ५ ॥

“आमाशयसमुत्थानां पूर्वं लङ्घनमौषधम्” इत्युक्तम्; ज्वरोऽप्यामाशयसमुत्थः, अत-
स्त्वय लङ्घनमुपदिशति, ज्वरे लङ्घनमित्यादि ।—यद्यपि लङ्घनवृंहणीये—“लघुपुकारा
संयुद्धिः” (च० सू० लङ्घनवृ०) इत्यादिना दशविधमेव लङ्घनमुक्तं, तथाऽपि
व्यायामप्रवृत्तयोर्वर्जनीयत्वेनैव उक्तत्वात् संशोधनादीनाञ्चावस्थाविशेषनियतत्वात्
पारिश्रयादलोपवास एव लङ्घनशब्देनोच्यते; अत एव लङ्घनमेवेत्येवकारेण
संशोधनादिरूपं लङ्घनं निषिध्यते; तेन ज्वरस्य पूर्वरूपे लङ्घनानादिविधानं तस्य
न निषेधः । वाग्भटेनापि “स्नानाभ्यङ्गप्रदेहांश्च परिशेषश्च लङ्घनम्” (चि० १ च०)
इत्यनेन नवज्वरे अगमनरूपलङ्घनापेक्षया परिशेषलङ्घनप्रतिषेधं कुर्वता संशोधनादि-
रूपं लङ्घनं निषिध्यते । किं वा चरकेण निदानस्थाने “हितं लघुशनमपतपेषं
वा” (ज्वर०) इति यदुक्तं, तत् पूर्वरूपावस्थायाम्; व्यक्तायान्तु लङ्घनमेवेत्येव-
कारेण लघुशनमपि निषिध्यते इति ज्ञेयम् । ननु लङ्घनवृंहणीये कफपित्तज-
्वरादिषु मध्ये ज्वरं पठित्वा उक्तं—“पाचनेस्तान् भिषक् प्राज्ञः प्रायेणादावुपा-
चरेत्” (च० सू० लङ्घनवृ०) इति; इह तु लङ्घनमेवादावित्यतो विरोधः ? नेवम्;
तत् भेदप्रयोगस्यादौ पाचनं, न तु ज्वरस्यादावित्यवगम्यते; किं वा आदावेव लङ्घनं
कार्यमिति योच्यन्; तेन शीर्षज्वरे न लङ्घनं कार्यमिति बोधयति; उक्तं हि
वाग्भटे—“शुद्धवातचयागन्तु-जीर्णज्वरिषु लङ्घनम् । नेष्यते तेष्वाभिरुद्धं शमनं यन्न
कर्षणम् ॥” (चि० १ च०) इति । हारोतेन तु—“पित्तश्लेष्मविशुद्धये कुर्यादभमन-
मादितः” (इक्ष्वा० २४०) इति यदुक्तं तत् “कफप्रधानम्” (च० चि० ज्वर०)
इत्यादिवक्ष्यमाणवस्थायां ज्ञेयम् । अथशब्देन धातुलघुक्रतं ज्वरं किं वा राज्यक्रतुते
ज्वरं गृह्णाति । अनिलशब्देन निरामानिलग्रहणम्; उक्तं हि “शुद्धवातचयागन्तु-जीर्ण-
ज्वरिषु लङ्घनम् । नेष्यते” (वा० चि० १ च०) इति । किं वा अयानिलशब्देन
धातुलघुक्रतुवितानिलग्रहणम्; यदुक्तं—“वायोधातुलघुयत् कौपी मार्गस्यावरणेन च”
इति । यस्तु वायुर्मांसावरणेन कुप्यति, स आवरकधर्मितया प्रायेण सामो भवति, तत्र
लङ्घनं नावयथा कर्तव्यमेव, यदुक्तं “सामे वातेऽपि लङ्घनम्” इति । अनिलज्वर-
अभिधायापि कामादिज्वराभिधानं कामादिज्वरेषु कालान्तरेण वातसम्बन्धो भवति,
तेन प्रथममपि वातसम्बन्धे कामादिज्वराणाम् अलङ्घनीयतोपदर्शनायेम् ॥ ५ ॥

लङ्घनप्रयोगहेतुः ।—

आमाशग्रस्थो हत्वाऽग्निं सामो मार्गान् पिधापयन् ।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्लङ्घनमाचरेत् ॥ ६ ॥

लङ्घनस्य गुणः ।—

अनवस्थितदोषाग्नेर्लङ्घनं दोषपाचनम् ।
ज्वरघ्नं दोषनं काङ्क्षा-रुचिलाघवकारकम् ॥ ७ ॥

यथाबलं लङ्घनस्य कर्तव्यतोपदेशः ।—

प्राणाविरोधिना चैनं लङ्घनेनोपपादयेत् ।
बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थाऽयं क्रियाक्रमः ॥ ८ ॥

अलङ्घनीयाः ।—

तत्तु मास्तुत्तृष्णा-मुत्तृषोषभ्रमाव्विते ।
कार्थ्यं न बाले वृद्धे वा न गर्भिण्यां न दुर्बले ॥ ९ ॥

सम्यक् लङ्घनस्य लक्षणम् ।—

वातभूतपुरीषाणां विमर्गं गात्रलाघवे ।
हृदयोद्गारकण्ठास्य-शुद्धौ तन्द्राक्लमे गते ॥ १० ॥

लङ्घनोपपत्त्यर्थं ज्वरस्य सम्प्रतिमाह, आमाशग्रस्थ इत्यादि वाक्येभ्यः ।—अथ यत्र दोर्नित्यसम्बन्धः यथादिति लभ्यते ॥ ६ ॥

लङ्घनफलमाह, अनवस्थितेत्यादि सुश्रुतस्य ।—अनवस्थितौ स्वस्थाने स्वस्थाने अनवस्थितौ दोषाग्नौ यस्य स तस्य । काङ्क्षा-पत्रप्रार्थना, रुचिः अभ्यवहार-पाठवम् ॥ ७ ॥

एतच्च लङ्घनं तथा कार्थ्यं, यथा न बलवान्निः स्यादित्याह, प्राणाविरोधितेत्यादि ।—प्राणो बलं, विरोधश्चातिशय इच्छीयते । हेतुमाह, बलाधिष्ठानमित्यादि, अधिष्ठानमाश्रयः, अथ बहुव्रीहिः ; अत एवोक्तं, “यस्माद्वनवतः सर्वेक्षिद्याप्रवृत्ति-क्लमाहक्लमेव प्रधानमधिकरणानाम्” इति । यदर्थः आरोग्यार्थः ॥ ८ ॥

अलङ्घनीयानाह,—तत्र त्वित्यादि ॥ ९ ॥

सम्यक्कृतस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह, वातभूतेत्यादि ।—हृदयस्य शुद्धिः गौरवादि-राहित्यं, कण्ठस्य शुद्धिः कफलिप्ततादिविरहः, आस्यस्य शुद्धिः अषिकृतरसत्वम् । तन्द्रा निद्रावत् क्लान्तिः, क्लमो दोषजा ग्लानिः । क्षुत्पिपासावह्नीदये इति—क्षुत्-

खेदे जाते रूचौ चापि क्षुत्पिपासासहोदये ।

कृतं लङ्घनमादेश्यं निर्व्यथे चान्तरात्मनि ॥ ११ ॥

अतिलङ्घनस्य लक्षणम् ।—

पर्वभेदोऽङ्गमर्दश्च कासः शोषो मुखस्य च ।

क्षुण्णशोऽरुचिस्तृणा दौर्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः ॥ १२ ॥

मनसः सम्भ्रमोऽभौक्ष्यमूर्ध्नुवातस्तमो हृदि ।

देहाग्निबलहानिश्च लङ्घनेऽतिकृते भवेत् ॥ १३ ॥

ज्वरविशेषे वमनविधिः ।—

सद्योभुक्तस्य वा जाते ज्वरे सन्तर्पणोत्थिते ।

वमनं वमनार्हस्य शस्तमित्याह वाग्भटः ॥ १४ ॥

ज्वरस्य अवस्थान्तरविशेषे वमनविधिः ।—

कफप्रधानानुत्क्षिष्टान् दीपानामाशयस्थितान् ।

पिपासशीर्णपदद्वये इत्यर्थः । वाग्भटेऽप्युक्तं—“क्षुत्तृप्तसहोदयः शुद्ध-हृदयोद्गारकण्ठता”

(चि० १५०) इति । किन्तु—“सृष्टमाकृतविष्णुत्वं क्षुत्पिपासाऽसहं लघुम् ।

प्रसन्नास्तेन्द्रियं चासं नरं विद्यात् सुवर्द्धितम् ॥” (उ० ३८ ५०) इति सुश्रुतदर्शनात्

क्षुत्पिपासयोरसहोऽनल्ल उदय इति चक्रेण व्याख्यातम् ; किन्तु न सहते इत्यसहः,

पचाद्यग्नयः कर्त्तरि दृश्यन्ते, तेन असहशब्दस्यासह्यार्थत्वकल्पने कष्टं स्यादिति ।

कृतमिति—सत्यक्कृतम् । अन्तरात्मनीति—अन्तरिन्द्रिये मनसीत्यर्थः ॥ १०।११ ॥

अतिलङ्घितलक्षणमाह, पर्वभेद इत्यादि ।—अरुचिः सत्यामपि पुभुचाग्राम्

अनन्नाभिनन्दनम् । शोचनेचयोर्दौर्बल्यं स्त्रिष्वयराहणासामर्थ्यम् । सम्भ्रमोऽनवस्थितत्वं,

भान्तिरित्यन्वे । अभौक्ष्यमिति—अतिशयेन । ऊर्ध्वातः षट्कांशासकणंस्वनलुब्धा-

दयः, न पुनरुद्गारविशेषः अतिलङ्घनेन कफजयात् ; स च पुनः कफकोपात् भवति,

यदुक्तम्—“अथः प्रतिहतो वायुः क्षेपणा माकृतेन च । करोति नित्यमुद्गारमुर्ध्वातः

स उच्यते ॥” इति । ततः हृदि मोह इत्यर्थः ॥ १२।१३ ॥

ज्वरारम्भे एव वमनावस्थामाह, सद्य इत्यादि ।—सन्तर्पणोत्थिते इत्यत्र “सामे

विशेषतः” (चि० १५०) इति वाग्भटे पाठो दृश्यते ॥ १४ ॥

तरुणातरुणज्वरे अवस्थाविशेषे अवशिष्टेषु वमनमाह, कफप्रधानानित्यादि

परकस्य ।—कफः प्रधानो येषां ते कफप्रधानाः । उत्क्षिष्टान् उन्नासादिना वि-

बुद्धा ज्वरकरान् काले वम्यानां वमनैर्हरेत् ॥ १५ ॥

अवस्थानिशेषे वमनप्रयोगे दोषः ।—

अनुपस्थितदोषाणां वमनं तरुणे ज्वरे ।

हृद्रोगं खासमानाहं मोहञ्च कुरुते भृशम् ॥ १६ ॥

ज्वरविशेषे शीतोष्णपानीयजलविधिः ।—

तृष्यते सलिलञ्चोष्णं दद्याद्वातकफज्वरे ।

मद्योत्थे पैत्तिके वाऽपि शीतलं तिक्तकैः शृतम् ॥ १७ ॥

द्विविधजलस्य गुणः ।—

दोषनं पाचनञ्चैव ज्वरघ्नमुभयञ्च तत् ।

शीतसां शोधनं बल्यं रुचिस्त्रेदप्रदं शिवम् ॥ १८ ॥

निर्गमनोत्पन्नम् । काले यथोक्ताशमवस्थायाम् । वम्यानामिति—वमनयोग्यानां, तेन गर्भिण्यादिनिषेधः, यदुक्तं वल्लभाणवमनाधिकारे ॥ १५ ॥

उक्तावस्थान्यतिरेकेण वमने दोषमाह, अनुपस्थितेत्यादि चरकस्य ।—अनुपस्थितदोषाणाम् अनुत्क्रिष्टदोषाणामित्यर्थः ॥ १६ ॥

लङ्घनकाले तृष्यतेः जलमाह, तृष्यते इत्यादि चरकस्य ।—वातकफज्वरे इति—वातज्वरं कफज्वरं वातकफज्वरं च उष्णं सलिलमहंशृतं ज्ञेयम् ; यदाह अग्नि-
वेशः,—“काष्ठमानन्तु यत् तोयं निष्फेनं निमंलीकृतम् । भवत्यहोर्विशिष्टं तदृणो-
दकमुच्यते ॥” मद्योत्थे इत्यादि—मद्यस्य अत्युष्णशैथिल्यादस्त्वान्नाश्च पित्तकर्तृत्वात्
तज्ज्वरस्य पित्तज्वरेण परिग्रहे सिद्धेऽपि पुनस्तदभिधानम् अत्यस्त्रिपि मदीत्य-
शोमे तिक्तकशृतजलस्यैव योगिकत्वबोधनार्थमित्याहुः । तिक्तकैः शृतमिति—वल्लभाण-
मुक्तादिभिस्तुक्तकैः शृतम् । ज्वरघ्नमुभयञ्च तदिति—उभयमुष्णं तथा तिक्तकशृत-
शीतञ्च । शृतं दोषनमपि न पाचनं, लङ्घनं पाचनमपि न दोषनमित्यतः पदद्वयोक्तिः ।
यद्यपि विदोषजकफपित्तज्वरयोः पानीयं नीतं, तथाऽपि सामान्येन विमानस्थाने
यदुक्तं—“किं न खलु भगवन् ! ज्वरितेभ्यः पानीयमुष्णं भूयिष्ठं प्रयच्छन्ति”
(च० वि० जनपदीहं०) इत्यादिना, तस्यामाख्यादृष्टमेव जलं देयम् । वातपित्त-
ज्वरेऽथर्थाहकारके शीतमहंशृतं जलं देयमित्यपि विमान एव “नात्यर्थोऽन्नपित्ते”
(च० वि० जनपदीहं०) इत्यादिना ग्रन्थेन सूचितम् ॥ १७।१८ ॥

षडङ्गपानीयम् ।—

सुप्तपर्पटकोशीर-चन्दनौघनागरेः ।

शूनशीतं जलं दद्यात् पिपामाज्वरशान्तये ॥ १९ ॥

तरुणज्वरे गौणभेषजपयोगस्य निर्दोषता ।—

सुख्यभेषजसम्बन्धो निषिद्धस्तरुणे ज्वरे ।

तोयपेयादिमंस्कारि निर्दोषं तेन भेषजम् ॥ २० ॥

षडङ्गपरिभाषा ।—

यदम्स शूनशीतासु षडङ्गादि प्रयुज्यते ।

कर्षमात्रं ततो द्रव्यं साधयेत् प्रास्थिकेऽभ्यसि ॥

अर्हेशूनं प्रयोक्तव्यं पाने पेयादिसंविधौ ॥ २१ ॥

तित्तकैः शूनमिति यदुक्तं तदाह, मुक्तेत्यादि ।—चन्दनं रक्तचन्दनम् ; यदुक्तम् —“उक्तो चन्दनशब्दे तु गृह्यते रक्तचन्दनम्” । उटौघं बालकम् । अत्र तु शुण्ठी अतिक्ताऽव्यामाशयदुष्टकारणकज्वरहितत्वादिहिता । बाग्यटे तु पद्मकाष्ठं पठ्यते न तु शुण्ठी ॥ १९ ॥

ननु “अवरितं षडङ्गैः” (च० वि० ज्वर०) इत्यादिना सप्ताहानन्तरमेवौषध-
दानं वक्ष्यति, अतः तु मत्तप्राज्ञाभ्यन्तर एव षडङ्गाद्यौषधविधानम्, अतः पूर्वापरशून्य-
विरोधं निराचिकीर्षुराह, सुख्यभेषजसम्बन्ध इत्यादि ।—अन्नपानादिरसंस्कारकतया
यदौषधसूप्रयुज्यते तत् प्रधानं, तद्विन्नं पुनरप्रधानमिति । तेन प्रधानौषधस्यैव
तरुणज्वरे निषेधः, नाप्रधानस्य षडङ्गादेः । उपयुज्यते इत्यनेन भक्षणाविषये
उपयोगो विवक्षितः, तेन स्वेदादीनामप्रधानत्वात् तरुणज्वरे न निषेधः । अष्टाङ्गाद्य-
वर्जितोऽपि प्रधानत्वात् तरुणज्वरे दीय एव, यतस्त्रिदोषजज्वरे तु सप्ताहानन्तर
एव तस्य विधानं तदपवादरूपमेवेति उक्तमांशवादरूपतया विधिनियेधयोर्न
विरोधः ॥ २० ॥

उक्तषडङ्गतोयसाधनाद्यै तथा वक्ष्यमाणस्य कषायसाध्यपेयादेः साधनाद्यैश्च भेषज-
जलमानव्यवस्थापिकां तद्वैद्यव्यवहारसिद्धां परिभाषामाह, यदम्स इत्यादि ।—
शूनशीतं शूनशीतलज्जनिमित्तं यत् षडङ्गादि द्रव्यं प्रयुज्यते, तत् कर्षमात्रम्,
आदिशब्देन पेयादिसम्पादनाद्यै गणसंस्कारकधान्यपिप्पली-पुचमूली-धान्यपद्मकादि-

यवागूपयोगकालः ।—

वमितं लङ्घितं काले यवागूभिरुपाचरेत् ।

यथास्त्रीषधसिद्धाभिर्मण्डपूर्वाभिरादितः ॥ २२ ॥

ज्वरघ्नी लाजपेया ।—

लाजपेयां सुखजरां पिप्पलीनागरैः शृताम् ।

पिवेज्ज्वरी ज्वरहरां क्षुद्धानत्याग्निरादितः ॥ २३ ॥

यङ्गः । पेयादिसंविधावित्यादिशब्दात्तु यूरसादीनां यङ्गणम् । अत्र मध्यबीज्यं व्यापि षडङ्गादिः कर्षो मन्दानलपूरुषविषयतया ज्ञेयः, मध्यबीज्यस्य हि द्रव्यस्याहं पक्षप्रमाणमये व्यवस्थापनीयम् । प्रास्थिके इति—द्रवदेगुण्याच्छरावचतुष्टये ; “देगुण्यं कुडवाद्रूढं प्रस्थादिश्रुतिमानतः” इत्युक्तेः । इमाञ्च परिभाषां काण्डसाध्ययवागूविषयत्वेन तडाः प्रायः समान्निश्चये ॥ २१ ॥

वसनलङ्घनयोरनन्तरं यद्विधेयं तदाह, वमितमित्यादि चरकस्य ।—अथस्था-
वशात् कदाचिद्धामितं, कदाचिद्धाङ्कितं, कदाचिद्ध वमितलङ्घितम् । वसनानन्तरं हि
यदि सत्यग्विगुहिनं भवति, तदा तदङ्गलङ्घनमपि क्रियते इत्यत उक्तं, काले इति—
अन्नदानयोग्यकाले । यथास्त्रीषधं यस्यां यवाग्वीं यद्भेषजं पिप्पलीनागरादि वाच्यं
तत्सिद्धाभिः ; किं वा यस्मिन् ज्वरे यद्वद्भेषजं पाचनं वाच्यं तत्सिद्धाभिः ; उक्तं हि
सुसृते—“यन्नकाले हिता पेया यथास्वं पाचनेः कृता” (च० ३८ प०) इति ।
यद्वद्भेषजं स्वं यथास्वमिति बोधायनश्रौतभाष्ये । मण्डपूर्वाभिरिति—मण्डः पूर्वः
प्रधानोऽच्छतया यासां ताभिरित्यर्थः ; एतेन पेयाया यङ्गणं, तस्या एव बहुद्रवत्वेन
मण्डप्रधानत्वात् ; विलेप्यास्तु निरासः, तस्या अल्पद्रवत्वेन मण्डप्रधानत्वाभावात् ।
अन्ये तु मण्डः पूर्वः प्रथमाभ्यवहार्यो यासां ताभिः इत्यर्थः, तेन प्रथमं खण्डभागं
खादित्वा ततो घनभागः खाद्य इत्याहुः ॥ २२ ॥

लाजपेयमित्यादि चरकस्य ।—अथ “लाजपेयाम्” इत्यादिना “घृतमृष्टां
ज्वरापहाम्” (चि० ज्वर०) इत्यन्तेन चरके द्रव्यं यवाग्वीऽभिरुपाः ; तत्र
“पिप्पलीनागरैः शृताम्” इत्यन्ता श्लेषणोति हरिश्चन्द्रः । अन्ये तु लाजपेयां
सुखजरामित्येकां, पिप्पलीनागरैः शृतानिति द्वितीयां, एवं शेषाभिः समनेकादश
पेया इति व्याचक्षते ; किन्तु “प्राक् लाजपेयां सुखरां समुष्णीम्” (चि० १ प०)
इति बाष्पटदशनात् हरिश्चन्द्रपक्ष एव समीचीनः, यतोऽस्मिन् पक्षस्य तत्र
लाजपेया नोच्यते ॥ २३ ॥

ज्वरघ्नी रक्तशालिकता पेया ।—

पेयां वा रक्तशालीनां पार्श्ववस्तिशिरोरुजि ।

श्वदंष्ट्राकण्टकारोभ्यां सिद्धां ज्वरहरां पिबेत् ॥ २४ ॥

ज्वरे काष्ठबडादौ रक्तशालिकता पेया ।—

कोष्ठे विवडे सरुजि पिबेत् पेयां शृतां ज्वरी ।

मृद्वो कापिप्पलीमूल-चथ्यचित्तकनागरैः ॥ २५ ॥

इक्षु-सन्निपातज्वरे पेया ।—

पञ्चमूल्या लवोयस्या गुव्यो ताभ्यां सधान्यया ।

कण्ठया यूषपेयादि-साधनं स्यात् यथाक्रमम् ॥

वातपित्ते वातकफे त्रिदोषे श्लेष्मपित्तजे ॥ २६ ॥

सन्निपातज्वरे पेया ।—

यवागूः स्यात् त्रिदोषघ्नो व्याघ्रीदुःस्यर्गगोक्षुरैः ॥ २७ ॥

कल्कसाध्ययवागूराकपरिभाषा ।—

कर्षाडं वा कणाशुण्डोः कल्कद्रव्यस्य वा पलम् ।

विनोय पाचयेद्युक्त्या वारिप्रस्थेन चापराम् ॥ २८ ॥

पेशमित्यादि चरकस्य ।—श्वदंष्ट्रा गोक्षुरम् । मृद्वीका द्राक्षा । चित्रकं रक्तचित्रकं
मांसलत्वात् । पञ्चमूल्यादि चत्वारो योगा अपचरणथैव व्याख्याताः । यवागूः
स्यादित्यादौ व्याघ्री कण्टकारो । दुःस्यर्गो दुरालभा ॥ २४—२७ ॥

कल्कसाध्ययवागूराधनार्थं परिभाषामाह, कर्षाडं वेत्यादि ।—कर्षाडं वेति कर्षाडं
प्रत्येकम् । विविधं हि भेषजद्रव्यं बोध्यमेदात् ; तीक्ष्णबीज्यं यथा—गुण्डादि,
मध्यबीज्यं—बिल्वाम्रमित्यादि, मृदुबीज्यम्—आमलकादि ; तत्र कणाशुण्डोरिति
तीक्ष्णद्रव्योपलक्षणं, तेन तीक्ष्णद्रव्यमात्रस्यैव कर्षप्रमाणमिति ज्ञापितम् । कल्कद्रव्यस्य
वा पलमिति मृदुद्रव्योपलक्षणं, तेनान्यस्यापि मृदुबीज्यद्रव्यसामलत्वादेः पलं यावच्च-
मिति ज्ञायति ; एतेन तीक्ष्णमृदुद्रव्ययोः कर्षपलमानस्यवस्थया मध्यबीज्यस्य बिल्वाम्र-
मत्यादेरनुक्तमर्थ्यपलमानं सामर्थ्यादेव ज्ञेयम् । यत् पुनर्मध्यबीज्यस्य षडङ्गादेः
कर्षप्रमाणमुक्तं, तन्मन्दानलपुरुषाभिप्रायेणेत्युक्तमेव । विनोयेति—कल्कौक्त्य, प्रसिध्य
इति वा । अपरामिति—अन्वाम्, अन्वलच कषायसाध्ययवागून्पेत्य, तेन कल्क-

पेयादिषु कायसाधनपरिभाषा ।—

षडङ्गपरिभाषैव प्रायः पेयादिसम्भता ॥ २१ ॥

यवाग्वा माया ।—

यवागूमुचिताङ्गताच्चतुर्भागकृतां वदेत् ॥ २० ॥

मण्डादीनां लक्षणम् ।—

सिक्थकै रहितो मण्डः पेया सिक्थसमन्विता ।

साध्यामित्यर्थः । एष च तीक्ष्णद्रव्यापेक्षया कषप्रमाणं, मृदुद्रव्यापेक्षया च पलप्रमाणं, मध्यबोध्यद्रव्यापेक्षया चाङ्गपलप्रमाणं द्रव्यं त्रितीय कल्कसाध्यां यवागं वारिप्रस्थेन द्रवहेगुगुणाच्छरावचतुष्टयमानेन साधयेदिति योजना । ननु प्रवृत्तानलबलादौ पुरुषे बहुयवाखादि विधेयं, तत्र कथं वारिप्रस्थेन यवागूमाधनं भविष्यति ? इत्याह, युक्त्येति ।—एतेन यत्र लसतमलानले बहुयवागूविधेया, तत्र युक्त्या नलस्य प्रस्यद्वयं वयं वा तच्छ्रानुबपं दत्त्वा यवागूं साधयेत्, अल्पवज्रानले तु वारिप्रस्थेनेत्यर्थः । अपरानिति पाठे—यूषादीनिति ; तेन पेयासाधनरीत्या यूषादयोऽपि साधनीया इति प्रतिपादितम् ॥ २८ ॥

अथ कायसाध्ययवागूमाधनायं कथमिह परिभाषा नोक्ता ? इत्यत आह,—षडङ्ग-परिभाषैवेत्यादि । अन्ये तु—“काष्ठाद्रव्याङ्गलं क्षुब्धं अपयित्वा कलादके । षड-अङ्गतेन तेनाथ यवाग्वायुपकल्पयेत् ॥” इत्येवं परिभाषामाश्रित्यैव हितां कायसाध्य-यवागूविषयत्वेनेत्याह । अस्यायं,—अङ्गलिः पलचतुष्टयं, अपयित्वा कलादके द्रव-हेगुगुणात् नलस्य षोडशशरावे । द्रव्यं तावद्विधे—बोध्यप्रधानं रसप्रधानञ्च ; तत्र आद्यं भेषजद्रव्यं, द्वितीयं पुनराहारद्रव्यं मांसादि ; तत्र रसप्रधानद्रव्याभिप्रायेणैव चतुष्पलद्रव्याभिधानमत्र ज्ञेयम् ; तेन परिभाषेयं “सिद्धा बराहनिर्व्यूहे यवागूः कृन्थो मता” (अ० मू० अपामार्ग०) इत्यादि यवागूविषया बोध्या । इत्युक्तम्—“दृढवैद्याः पलं द्रव्यं षाडयित्वादकेऽभसि । भेषजस्यातिबाहुल्यात् कदाचिदरुचिर्भवेत् ॥” इति लेङ्गइत्याख्यातमेव दृढवैद्यव्यवहारं निजप्रयोगेन लिखितवान् ॥ २९ ॥

इदानीं यवाग्वर्थे कियन्माना दरदलिततण्डुला देया ? इत्यत आह, यवागू-मित्यादि ।—उचितादिति—अभ्यस्तात् । चतुर्भागकृतानिति—चतुर्थभागकृतो तादृक्चतुर्थसुखापेक्षया ॥ ३० ॥

पेयादीनां लक्षणमाह, सिक्थकैरित्यादि ।—अत्र द्रवसिक्थसमन्विता यवागूरिति यवाग्वाः सामान्यलक्षणम् ; सा च द्वितीया पेया-विलेपोभेदात् ; तत्र यवाग्वा

यवागूर्बहुसिक्था स्याद्विलेपी विरलद्रवा ॥ ३१ ॥

अग्रादिपाके जलपरिमाणनिर्देशः ।—

अन्नं पञ्चगुणे साध्यं विलेपी तु चतुर्गुणे ।

मण्डश्चतुर्दशगुणे यवागूः षड्गुणेऽम्भसि ॥ ३२ ॥

अथस्याविशिषे यवाग्वा चर्चितकारिता ।—

पांशुधाने यथा वृष्टिः क्षेदयत्यतिकर्दमम् ।

तथा श्लेष्मणि संवृद्धे यवागूः श्लेष्मवर्द्धनी ॥ ३३ ॥

एवोपरितनभागी मण्डः, न तु पृथक् मण्डः साध्यते. आगूर्बहुसिक्थास्वेऽदर्शितत्वात् । यन्तु कश्चिन्मण्डगुणो मण्डोपयोगी वा श्रूयते सोऽप्यस्यैव बोध्यः । ननु मण्डश्चतुर्दशगुण-जलमाध्यः, यवागूस्तु षड्गुणजलमाध्या इत्यनन्तरमेव वक्ष्यति, तत् कथमुच्यते यवाग्वा उपरितनभागी मण्डः ? नैवम् ; तत्र यवागूशब्देन पेया विवक्षिता ; तेन पेयाया पृथक् जलमानं नोक्तम् ; द्रवसिक्थसमन्वितत्वमेव यवागूसामान्यलक्षणं, तेन चतुर्दशगुणजलसिक्थस्यापि मण्डस्य सिक्थसमन्वितावस्थायां यवागूत्वमेव, तेन सुष्ठुक्तं यवाग्वा उपरितनभागी मण्ड इति ; पेया इति संज्ञावलात् बहुद्रवत्वमप्यसिक्थत्वञ्च ज्ञेयम् ; तेन सिक्थसमन्विता यवागूः पेयेति, पेयालक्षणे बहुद्रवत्वमप्यसिक्थत्वञ्च लक्षणतया बोध्यम् । तथा विरलद्रवा बहुसिक्था च यवागूर्बिलेपीति विलेपोलक्षणं बोध्यम् ; तेन पेयाविलेपीत्यतिरेकेण पृथक् यवागूर्नाशौयाहुः ; अत एव वाग्भटेऽपि यवागूगुणः पृथक् नोक्तः ; तदुक्तं—“मण्डपेयाविलेपीनानोदनस्य च लाघवम् । यथापूर्वं शिवस्तत्र मण्डो वातानुलोमनः ॥” (सू० ६ अ०) इति । तथा चरके-ऽप्यब्रूयानेऽप्याये मण्डपेयाविलेप्योदनानामेव गुणो दर्शितः, न पृथक् यवाग्वा इति । यत्तु द्रव्यगुणे साधवकारेण पेयाविलेपीगुणं पठित्वा लिखितं—“तृष्णापनयनो लघ्वो दीपनो वस्तिगोषघ्नी । ज्वरे चैवातिमारं च यवागूः सर्वदा कृता ॥” इति, तत् सामान्यगुणाभिप्रायेण बोध्यं, सामान्यचौरगुणवत् । यन्तु प्रयोगरत्नाकरे—“चतुर्विधं भवेद्वक्तं जलदानप्रमाणतः । तच्च भक्तं विलेपी च यवागूः पेयया सक्त ॥” इति, तत्र मण्ड एव पेया शब्देन विवक्षितः ; यतश्चोदनानामेव पेयायां चतुर्दशगुणजलमुक्तं तदेव—“पञ्चगुणे जले भक्तं विलेपी च चतुर्गुणे । यवागूः षड्गुणे तोये चतुर्दशगुणे पराम् ॥” इति ॥ ३१ ॥

यवागूगर्वाथे जनररिमाणमाह, अग्रमित्यादि सूत्रास्तस्य ।—यवागूगूः पेया ॥ ३२ ॥

यवागूः कस्मिन् विषये न कर्तव्येत्याह, पांशुधाने इत्यादि ।—पांशुधाने पांशुसङ्घये अतिकर्दमं यथा स्यात् तथा क्षेदयति क्लेदं जनयति ॥ ३३ ॥

ज्वरविशेषे यवाग्वा चङ्कितकारिता ।—

मदात्यये मद्यनित्ये ग्रीष्मे पित्तकफाधिके ।

ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च यवागूरहिता ज्वरे ॥ ३४ ॥

निषिद्धयवागूज्वरे तर्पणप्रयोगविधिः ।—

तत्र तर्पणमेवाग्रे प्रदेयं लाजशक्तुभिः ।

ज्वरापहैः फलरसैर्युक्तं समधुशर्करम् ॥ ३५ ॥

मदात्यये इत्यादि चरकस्य ।—चरके एतद्वचनस्योपरि “कृते मद्यसमुत्थितान्” इत्यस्ति, तेन मद्यकारणके ज्वरे यवागूर्निषिद्धैव ; तेन मदात्यये व्याधौ तथा मद्यनित्ये मद्यपे योऽमद्यहेतुकोऽपि ज्वरः सोऽपि पेयाऽनर्हः, तथा ग्रीष्मे यो ज्वरः, तथा पित्त-
कफाधिको यो ज्वरः, तथा ऊर्ध्वगरक्तपित्तो यो ज्वरः, तेषु सर्वेषु यवागूर्नं हितेति ।
इह मदात्ययादीनां पेयाऽनर्हत्वेन तेषु जानोऽपि ज्वरः पेयाऽनर्हः । पित्तकफाधिके
इत्यनेन पित्तकफयोरेतन्मोक्षने सति पेयाया अपदानं बोधयति ; तेन कफजे ज्वरे
पित्तजे ज्वरे असुप्तदोषे पेया देया ; उक्तं हि—“कफजेऽपि यदा चौषो लङ्घनादि-
क्रमात् कफः । शस्ता एव यवाग्वस्तु तत्र पित्तेऽप्ययं क्रमः ॥” इति । अत एव चरके
“प्रेक्षिके वाऽथ ग्रीतां मधुयुतां पिबेत् यवागूर्म” (चि० ज्वर०) इत्यनेन पिप्पेऽपि
यवागूरुक्ता । “पांशुधाने यथा वृष्टिः” (३ व्या० १ अ०) इत्यादि दारौतवचनमपि
अतिवृद्धकफविषयं ज्ञेयम् । अन्ये तु मिलितपित्तकफाधिके पुरुषे यवागूपतिषेधमाहुः ।
ऊर्ध्वगे कफपित्ते चेति पाठान्तरमनाथैः, पित्तकफाधिके इत्यनेनैव तदर्थस्य लाभात् ;
सुश्रुतेऽपि—“कफपित्तपरीतस्य ऊर्ध्वोऽसृक्पित्तिलग्नः” (उ० ३२ अ०) इत्युक्तम् ।
अन्ये तु ऊर्ध्वगे इति—ऊर्ध्वगरक्तपित्ते । कफपित्ते चेति—कफयुक्तपित्ते, पित्तस्थानगते
कफे इत्यर्थः ; उक्तं हि वाग्भटे—“मद्योद्भवे मद्यनित्ये पित्तस्थानगते कफे ।
ग्रीष्मे तद्योर्वाऽधिकशयेऽसृङ्मादृक्चर्दिषोडिते ॥ ऊर्ध्वे प्रवृत्ते रक्ते च पेयां नेच्छन्ति तेषु
तु ॥” (चि० १ अ०) इति व्याख्याय कफपित्ते चेति पाठमुपपादयन्ति ॥ ३४ ॥

यद्यपि चरके “ऊर्ध्वगे तर्पणं पूर्वम्” (चि० रक्त०) इति वचसा यवागूर्नां बाधित्वा
ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते तर्पणं विहितमेव, तथाऽप्यूर्ध्वगरक्तपित्तो यो ज्वरस्तत्रापि तर्पणादिक्रमः
कार्यः इत्याह, तत्रेत्यादि ।—ज्वरापहाणि फलानि द्राक्षादादिमार्गदोषाः ; उक्तं
हि—“द्राक्षादादिमखर्जूर-पिथालैः उपरुषकेः । तर्पणाद्भेषु कर्तव्यं तर्पणं
ज्वरनाशनम् ॥” इति ॥ ३५ ॥

तर्पणस्य रूपम् ।—

द्रवेणालोडितास्ते स्युस्तर्पणं लाजशक्तवः ॥ ३६ ॥

वातजादज्वरं अन्नदानविधिः ।—

अमोपवासानिलजे हितो नित्यं रसौदनः ।

मुद्गयूषौदनश्चापि देयः कफममुद्गवे ॥

स एव सितया युक्तः शीतः पित्तज्वरे हितः ॥ ३७ ॥

यवाग्वादिनिमित्तं ज्वरापहृत्युक्तनिर्देशः ।—

रक्तशाल्वादयः शस्ताः पुराणाः षष्टिकैः सह ।

यवाग्बौदनलाजार्थं ज्वरितानां ज्वरापहाः ॥ ३८ ॥

हृदयज्वरे यथाः ।—

मुद्गामलकयूषस्तु वातपित्तात्मके हितः ।

ऋस्वमूलकयूषस्तु कफवातात्मके हितः ॥

निम्बकुलकयूषस्तु हितः पित्तकफात्मके ॥ ३९ ॥

तर्पणशब्दार्थमाह,—द्रवेणालोडितास्ते तर्पणं इत्यादि ॥ ३६ ॥

अमेत्यादि ।—नित्यमिति सर्वदा, नवे पुराणे च । रसो मांसरसः, तमोपनिक्त ओदनः रसौदनः । एवं मुद्गयूषौदन इत्येवापि व्याख्येयम् । अथ च रसौदनः दीमांशं प्रति बोध्यः ; उक्तं हि सुश्रुते—“उपवाससमकृते ज्वरे वाताधिके तथा । दीमांशं भोजयेत् प्राज्ञो नवं मांसरसौदनम् ॥” (उ० ३९५०) इति । मुद्गयूषौदनयापीति—कफजे मुद्गयूषौदनी देयो यवाग्वा अहितत्वात् । स एवेति—मुद्गयूषौदनः ॥ ३७ ॥

रक्तशाल्वादय इत्यादि चरकस्य ।—चरके पुराणा इत्यत्र “शाल्यः” इति पठन्ति, तेन यवकादीनां निरास इत्याहुः । ये तु पुराणा इति पठन्ति, तन्मते यद्यपि “शूकधान्यं शमीधान्यं समतीतम्” (अ० सू० अन्नपाना०) इत्यनेन पुराणस्योपयोगो लब्धः, तथाऽपि प्रसादादतिनवस्य तथाऽतिपुरातनस्य च यद्यथा मा भूदित्येतदर्थं पुराणा इत्युक्तम् ॥ ३८ ॥

सम्प्रातं हृदयेष्वाहारविधिमाह, मुद्गामलकयूषादि ।—आमलकापिलया मुद्गस्य भूयसी भावा, आहारद्रव्यत्वात् । योगोऽयं यद्यपि सुश्रुतेन अन्नपानाध्याये कफ-पित्तज्वररत्नेन निर्दिष्टः, तथाऽपि वातपित्तज्वरैः अभिधानात् वातपित्तज्वररत्नमपि वचनवशादेवाप्यवसीयते । ऋस्वमूलको बालमूलकः । अत्र शमीधान्यस्य यूष-योगित्वात् मुद्गाद्यपि बोध्यम् । एवं यत्र नास्ति तत्र सर्वत्र, किंवा व्यञ्जनपरो दूषः ।

ज्वरे यूपार्थे हितनिर्देशः ।—

सुन्नान् मसूरांश्चणकान् कुलत्थान् समुकुष्टकान् ।
आहारकाले यूपार्थे ज्वरिताय प्रदापयेत् ॥ ४० ॥

ज्वरे शाकनिर्देशः ।—

पटोलपत्रं वार्त्ताकुं कुलकं कारवेल्लकम् ।
कर्कोटकं पर्पटकं गोजिह्वां बालमूलकम् ॥
पत्रं गुडूच्याः शाकार्थे ज्वरिताय प्रदापयेत् ॥ ४१ ॥

ज्वरे हितभोजनस्य अवश्यकत्वं व्यता ।—

ज्वरितो हितमश्नीयात् यद्यप्यस्यारुचिर्भवेत् ।
अन्नकाले ह्यभुञ्जानः क्षीयते स्मिद्यतेऽथवा ॥ ४२ ॥

निम्बकुलत्थेयादि सुशुतस्य ।—निम्बस्य पत्रं, तथा कुलकस्य पटोलस्य च पत्रम् ॥ ३९ ॥

सुन्नानित्यादि सुशुतस्य ।—मुकुष्टको वनमुद्गः ॥ ४० ॥

पटोलित्यादि सुशुतस्य ।—वार्त्ताकुः वार्त्ताकुफलम् । कुलकनपि पटोलफलम् ।
कर्कोटकं कौकरोल इति ख्यातम् । गोजिह्वा दर्वीशाकः ॥ ४१ ॥

इदानीं ज्वरितस्यारुचावपि हितभोजनं निवमयन्नाह, ज्वरित इत्यादि ।—अस्या-
रुचिरपि यदि भवेत् तथापि ज्वरितो हितमेवाश्नीयादेव इत्युभयवापि नियमः ;
यतो दिनान्ते भोजयेदित्यनेन भुजि-क्रिया विहितेव । “न हि तस्याहितं मुक्त-
मायुषे वा सुखाय वा” (सु० उ० ३९ अ०) इत्यादिना हितमपि विहितम् ;
अतः सिद्धे सत्यारभो नियमाय भवति । विपक्षे दण्डमाह, अन्नकाले ह्येत्यादि—
यतोऽन्नकाले हितम् अभुञ्जानः पुरुषः क्षीयते स्मिद्यते वा । अन्ये तु अरुचौ सत्याम्
अशितुर्भोजने इच्छाभावात् अपिशब्दं भिन्नक्रमेण योजयित्वा नञं प्रत्ययान्वया-
व्यापयते, अथ यदि अरुचिर्भवेत् तदा अहितमप्यश्नीयात्, कुतः ? इत्याह,
अन्नकाले ह्येत्यादि, यतोऽभुञ्जानस्य घातचयो मरणं वा स्यात् तस्मादहितमश्नीया-
दित्यर्थः । न चेवंत्याख्याने “गुर्वभिष्यन्दकाले च” (सु० उ० ३९ अ०) इत्याद्युत्तर-
व्यत्ययोः स्यादिति वाच्यम् ; यतस्तेनापि यत्येन अहितं न प्रतिषिध्यते,
अथवा व्याख्यानात् ; तथा हि ज्वरो ना पुरुषः गुर्वभिष्यन्दकाले च कथञ्चन
कदाचिदद्यात् सकृद्भुञ्जीतेत्यर्थः, यतो मुक्तं भोजनम् आपुषे वा सुखाय वा
न अहितं किन्तु हितमेव । हि-शब्दस्थाने तु-शब्दगतेऽपि तु-शब्दः निपातस्थाने-

ज्वरे अरुचौ मातुलुङ्गादिद्योगद्वयम् ।—

अरुचौ मातुलुङ्गस्य केशरं साज्यसैन्धवम् ।

धात्रौद्राक्षासितानां वा कल्कमाख्येन धारयेत् ॥ ४३ ॥

ज्वरे पथ्यद्रव्ये अरुचौ रुचिजननोपायः ।—

सातत्यात् स्वादभावात् वा पथ्यं द्वेष्ट्यत्वमागतम् ।

कल्पनाविधिभिस्तैस्तैः प्रियत्वं गमयेत् पुनः ॥ ४४ ॥

ज्वरं पथ्यदानकालः ।—

ज्वरितं ज्वरमुक्तं वा दिनान्ते भोजयेत्तद्यु ।

कार्यत्वात् द्वितौ व्याख्येयः । नन्वेषा व्याख्या तदेव सङ्गच्छते, यदि अद्वितीय-
मुपदेशः कापि शास्त्रे तिष्ठति ; किं तर्हि ? द्वितस्यैव सर्ववोपदेशः । अत्रास्यां तदपि
द्वितमिति चेत्, तर्हि अद्वितमिति व्याहतम् ? सत्यं, प्रायः सर्वदा मुद्रादिवन्न
द्वितमिति कृत्वा अद्वितामत्युच्यते, अत एवाहुः,—“मनोऽनुकूपं यदपथ्यं तदपि क्रियते
एव” इति । यदुक्तं चरके—“मनसोऽप्यानुकूल्येन तुष्टिरुर्गो रुचिर्बलम् । सुखोपभोगिता
च व्याहृषेद्यापि बलवत्यः ॥” (चि० धीनिष्ठापत्०) इति । किन्तु जेज्जडमते एषा
व्याख्या न सङ्गच्छते, यतो ज्वरितो द्वितमित्यादेरनन्तरमेव द्वितविधायकमद्वित-
प्रतिषेधकं “सततं विषमं वाऽपि” इत्यादि “वर्जयेच्च समासतः” इत्यन्तं शयं जेज्जडः
पठति, तन्मध्यं च गुर्वभिष्यन्दोऽद्यादिग्रन्थोऽप्यस्ति, ततो गुर्वभिष्यन्दोऽद्यादिवाक्यस्याद्वित-
विधायकत्वव्याख्याने प्रकरणमसङ्गतं स्यात् ; तथा अन्दिक्कारेणापि “ज्वरितस्य
मन्दाग्नेर्गुर्वेव्रापाकेऽनौषणम्, अभिष्यन्दिनः स्रोतरोधकत्वेन ज्वरवृद्धिः” इत्यादि
व्याख्यातम् ; एवञ्च गुर्वभिष्यन्दोऽद्यादिग्रन्थोऽप्यद्वितप्रतिषेधकपरतया ऋजुमागैश्व
व्याख्येयः । ज्वरतो द्वितमश्रोयादित्यादि द्वितविधायकतया एव व्याख्येयम्, अद्वितस्य
रोगवर्द्धकत्वेन सर्वत्र निषेधात्, उक्तरीत्या गुर्वभिष्यन्दोऽद्यादिग्रन्थविरोधाच्चेति ॥ ४२ ॥

इदानीं बलवदुपद्रवत्वेनारुचेः प्रतीकारमाह,—अरुचादिव्यादि । योगान्तर-
माह—धात्रौत्यादि ॥ ४३ ॥

अथ द्वितमेव यदि सततोपयोगादनभिमततरसादियोगाद् रुचिविषयो न स्यात्,
तदा किं कार्यम् ? इत्याह, सातत्यादित्यादि दृढबलस्य ।—सातत्यादिति—सततोप-
योगात्, सततोपयोगाद्वि स्वादन्नमपि अप्रियं भवतीत्यनुभवसिद्धम्, अस्माद् तु स्वत
एवाप्रियम् । स्वादुरभीष्टो रसः । तैस्तैः कल्पनाविधिभिरिति—स्वरसकल्पादिमूद-
आस्त्रोक्तविधानैः पुनः प्रियत्वं गमयेत् ॥ ४४ ॥

श्लेष्मजयविवृद्धोष्मा बलवाननलस्तदा ॥ ४५ ॥

ज्वरे गुरुपाकादिद्रव्यसेवननिषेधः ।—

गुर्वभिष्यन्द्यकाले च ज्वरी नाद्यात् कथञ्चन ।

न हि तस्याहितं भुक्तमायुषे वा सुखाय वा ॥ ४६ ॥

नवज्वरे पाचनानि ।—

लङ्घनं स्वेदनं कालो यवाग्वस्तिक्तको रसः ।

पाचनान्यविपक्तानां दोषाणां तरुणे ज्वरे ॥ ४७ ॥

अन्नकालमाह ज्वरितमित्यादि बाष्पटव्य ।—दिनान्ते इत्यपराह्णे ; मुश्रुतेऽप्युक्तं—“सर्वज्वरेषु सप्ताहं मासवद्भोजनं हितम् । दिनापायेऽन्यथा तडि ज्वरविगामि-
वङ्गनम् ॥” (उ० ३२ अ०) इति । ज्वरितमित्यादिवाक्यानन्तरं बाष्पटवचनं यथा—
“यथोचितेऽथवा काले देशवाक्प्राप्तोऽवतः । प्रागल्पवज्रमुञ्जानो न ह्यजीर्णेन
पीड्यते ॥” (वि० १ अ०) इति । तेन यस्य पुरुषस्य य उचित आहारकालः,
तस्मिन्नेव तं भोगयेत् ; यथोचिते हि काले देशवाक्प्राप्तोऽवतः प्रायः चुद्धो
भवति, तदतिक्रमे च चूत्रापगमो भवति, तेन तस्य दिनान्तापेक्षा च न कर्तव्ये याह,
प्रागित्यादि ।—अल्पवज्ररिति—आशयेर्वैदग्ध्यं; सरणात् ज्वरितोऽल्पवज्ररेव भवति,
देशवाक्प्राप्तोऽवतः अल्पवज्ररपि प्रागेव पूर्वाह्णेऽपि मुञ्जानोऽजीर्णेन न पीड्यते
न बाध्यते इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

नवर्चावपि सखां हितमेव भोक्तव्यं, नाहितमित्युक्तम्, अतस्तत् किमहितं यन्न
भोक्तव्यम् ? इत्याह, गुर्वित्यादि मुश्रुतस्य ।—गुरु पिष्टकादि । अभिष्यन्दि दोषधातु-
मलस्रोतसां क्लेदजनकम् अस्त्रिकादि । नाद्यात् न खादेत् । तथा अकाले अग्राप्ते
अतीते च काले हितमपि नाद्यात् । कथञ्चन कदापिदपि । अत्र हेतुर्न हीत्यादि ॥ ४६ ॥

इदानीं लङ्घनमेषादाविति यदुक्तं, तस्य पाचनतां दर्शयन् पसङ्गात् स्वेदादीना-
मपि पाचनतामाह, लङ्घनमित्यादि ।—काल इति—अष्टाहः । तिक्तकरसोऽव यवागू-
पानोयादिसंस्कारकत्वेन ज्ञेयः, स्वतन्त्रभेषजप्रयोगस्य तरुणे निषेधात् ; उक्तञ्च—“भेषजं
ह्यामदीषस्य भूयो ज्वलप्रति ज्वरम्” (सु० उ० ३२ अ०) इति । अविपक्ताना-
मित्युक्ताऽपि यत् तरुणे ज्वरे इत्युक्तं, तदष्टाहदूर्ध्वमतारुणे ज्वरे अपक्वेषु दोषेषु पाचन-
काशयस्य प्राधान्यमावेदयति, न तु लङ्घनादीनाम् ; किंवा अविपक्यद्वयमष्टाहदूर्ध्व-

तरुणमध्यपुराणज्वराणाम् अवधिनिर्देशः ।—

आ-सतरात्रं तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः ।

मध्यं द्वादशरात्रन्तु पुराणमत उत्तरम् ॥ ४८ ॥

नवज्वरं पाचनादिकषायदानविधिः ।—

पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेत्तु तम् ।

ज्वरितं षड्द्वेऽतीते लघून्नप्रतिभोजितम् ॥ ४९ ॥

अपि सातत्वानुवृत्तिर्भवतीति सूचनार्थम् ; अत एवाष्टाद्वाद्वैतमपि आसपाचनाद्ये
“पाचनं शमनीयं वा” इत्यादि वक्ष्यति ॥ ४७ ॥

ननु ज्वरस्य तरुणतां क्रियन्ते कालं तिष्ठति ? इत्याह, आसतरात्रमित्यादि ।—
सतरात्रं व्याप्य, आङ्गम् अभिविधौ न मर्यादाग्राम्, अष्टादश निरामज्वरकालत्वे-
नोक्तत्वात् । “मध्यं द्वादशरात्रम्” इति पाठः साधोयान्, न तु “मध्यं चतुर्दशाहन्तु”
इति, अतुकार्थे “ग्रीष्मं क्षयोदशदिवसः” इत्युक्तत्वात् । अत उत्तरमिति—द्वादशाहानन्तरं
तत्रोदशदिवसमारभ्य, पुराणमिति—ग्रीष्मं ज्वरमाहुः । यत्तु—“विसर्गाद्व्यतीतस्तु
ज्वरो यस्तनुतां गतः । झोहान्नसादं कुरुते स ग्रीष्मज्वर उच्यते ॥” इति तन्मात्रं
तदतिग्रीष्मभिप्रायेण बोध्यम् । यद्यपि तरुणज्वर एवान्न प्रकृतक्षयाऽपि मध्यपुराणयो-
रत्वाभिधानमेकवाक्यनिबद्धत्वात् ॥ ४८ ॥

ननु लङ्घनानन्तरं किं कर्तव्यम् ? इत्याह, पाचनमित्यादि ।—एतच्च विस्मयार्थं
योग्यतया यथाक्रममात्रदोष-पक्षदोषविषयं ज्ञेयम् ; तेन पाचनं सामस्य, निरामस्य
शमनमिति ज्ञेयम् । षड्द्वेऽतीते इति—ज्वरोत्पाददिनमारभ्य षड्द्वेऽतिक्रान्ते
सप्तमिः सति लघून्नप्रतिभोजितं ज्वरितम् अर्थादष्टमेऽहनि पाचनं शमनीयं वा पायये-
दिति योजना, एवञ्च “अष्टाहो निरामज्वरलक्षणम्” (च० वि० ज्वर०) इति
पूर्ववाक्येन, तथा “निसर्पता निरामज्वरलक्षणम्” इति खरनादवाक्येन, तथा “सत-
रात्रात् परं केचित्काले देयनोपपन्नम्” (उ० ३२ अ०) इति सुश्रुतवाक्येन, तथा
“सप्तद्वेऽतीतं केचित्” (वि० १ अ०) इति वाग्भट्टवचनेन सहैकवाक्यता उपपन्ना
भवति । अन्ये पुनरनुमेयार्थे प्रकारान्तरेणैच्छन्ति—षड्द्वे अतीते इति
ज्वरोत्पाददिनं परित्यज्य गणना कार्यां वृत्तिदिनपरिहारिण परिहारगणनावन्तु,
तेन षड्द्वे अतीते इत्यस्य सप्तमे अतीते इत्येवार्थो भवति । भट्टारहरिवन्देनापि
सप्तमे दिने कषायदानं यत् व्याख्यातं, तस्याव्ययमभिप्राय उन्नेयः, अन्यथा
सुश्रुतादिनिरोधो दुष्परिहर इति । चन्द्रिकाकारेणोक्तम्—“अतिरोगवृद्धि-

अतुष्टयवत् ज्वरस्य समाहं सामताकालः, तत्र न पाचनं न वा शसनं न शोधनम्” इति । यत्तु पेयाद्यनन्तरं हारीतेनोक्तम्—“एतां क्रियां प्रयुज्जोत षड्भूतं समसे-
ऽहनि । पिबेत् कषायसंयोगान् ज्वरान् माधुसंधितान् ॥” (३ स्या० २ अ०) इति,
तथा “इति षाड्भूतकः प्रोक्तो नवज्वरहितो विधिः । ततः परं पाचनीयं शसनं वा
ज्वरे हितम् ॥” इति खरनादयचनञ्च पूर्वोक्तरीत्या अष्टाहप्रतिपादकमेव ज्ञेयम् ;
अथवा पौतिकज्वाभिप्रायेण तदचनद्वयं व्याख्येयम् ; यतः सुश्रुते—“समरात्रात्
परं केचिन्मन्त्रे देयमौषधम्” (उ० ३९ अ०) इत्याद्यभिप्रायः “पौतिके वा ज्वरे
देयमल्पकालसमुत्थिते । अचिरज्वरितस्यापि भैषज्यं दोषपाकतः ॥” (उ० ३९ अ०)
इत्युक्तम् । वाग्भटेनापि—“सृष्टुर्ज्वरो लघुर्देहश्चक्षितश्च मला यदा । अचिरज्वरित-
स्यापि भैषज्यं योजयेत् तदा ॥” (वि० १ अ०) इति यदुक्तं, तदपि सुश्रुतसंवादात् पित्त-
ज्वरपरमेव ज्ञेयम् ; एतदचनद्वयं समाहादवांगपि पाचनकषायदानप्रतिपादकमनुभूत-
सामतायामेव ज्ञेयम्, उद्धृतसामतायास्तु भैषज्यदानस्य बलवदपायजनकत्वात्, अत-
स्माद् वाग्भटः,—“सप्ताहादौषधं केचिदाहुरन्ये दद्यादतः । केचिन्न्युत्तमुक्तस्य धीन्य-
सामोत्पत्ते न तु ॥ तोत्रज्वरपरीतस्य दोषवेगोदये यतः । दोषेऽववातिनिविते
तन्दासौनित्यकारिणि ॥ अपच्यमानं भैषज्यं भूयो ज्वरयति ज्वरम् ॥” (वि० १ अ०)
इति । अपेक्षितज्वरे तु वातजादौ सप्ताहादवाक् पाचनमपि न देयमेव ।
सप्ताहानन्तरमपि यदि मध्यक् दोषपाकलक्षणानि ज्वरमादंवल्लुधादीनि न भवन्ति
तदा पाचनम्, अन्यथा तु शसनं देयम् ; एतदभिप्रायेणैव—“श्वदौ ज्वरे लघौ
देहे प्रचक्षेयु मलेषु च । पक्वं दोषं विज्ञानीयाज्वरे देयं तदौषधम् ॥” (उ० ३९
अ०) इति सुश्रुतवचनं ज्ञेयम् । न चैतदचनं ज्वरमादंवादौ दोषपाकलक्षणे
सङ्गाते सत्येव भैषज्यस्य देयतां बोधयति, तत्र च सप्ताहानन्तरमपि निग्रहो
नास्तीति वाच्यम् ; “समरात्रात् परं केचित्—” (सु० उ० ३९ अ०) इत्यादिवचनैः
सप्ताहानन्तरमेव भैषज्यदानस्य बोधितत्वात्, तेन सप्ताहादवाक् पाचनं शसनञ्च न
देयमिति स्थितम् । व्याख्यानान्तरान्तु “ज्वरे पेयाः कषायाश्च” इत्यादिव्याख्याना-
वसरे एव व्याख्येयम् । ननु समरात्रादूर्ध्वं ज्वरस्य निरामत्वात् किमर्थं तत्र पाचनं
दोषतः ? यदुक्तम्—“अष्टाहा निरामज्वरलक्षणम्” (अ० वि० ज्वर०) इति,
सत्यप्यष्टाहे यदि न निरामत्वं, तदा लक्षणमेव न स्यात् सामनिरामसाधारणत्वात्,
असाधारणधर्मा हि लक्षणं भवति । अवाहुः,—द्विविधा हि सामता ; एका—
दोषस्य तरुणत्वरूपा, तरुणत्वञ्च सप्ताहमावस्य ; तदुक्तं पुष्कलावते—“वा समरात्रं
तरुणम्” इत्यादि । विनीया तु—रसस्य सुखमेरस्यदृष्ट्या रोचकादिरूपा । तत्र

अवस्थाविशेषे पाचनशमनकषाययोः दानविधिः ।—

सप्ताहात् परतोऽस्त्ये सामे स्यात् पाचनं ज्वरे ।

निरामे शमनं स्त्ये सामे नौषधमाचरेत् ॥ ५० ॥

रससामतालक्षणम् ।—

लालाप्रसेको हृत्ताम-हृदयाशुद्धारोचकाः ।

तन्द्राऽऽलस्याविपाकास्य-वैरस्यं गुरुगात्रता ॥ ५१ ॥

क्षुन्नाशो बहुमूत्रत्वं स्तब्धता बलवान् ज्वरः ।

आमज्वरस्य लिङ्गानि—

॥ ५२ ॥

प्रथमा अष्टाहादपेति ; अथ हरिचन्द्रेण हेतुरप्युक्तः,—“सप्तानां धातूनां धात्वग्निना सप्ताहेनामपाकात् अष्टाहेनैव नैरास्यम्” इति ; उक्तञ्च—“सप्ताहेनैव पच्यन्ते सप्तधातुगता मलाः । निरामस्याप्यतः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोऽष्टमेऽहनि ॥” (च० चि० ज्वर०) इति । द्वितीया पुनः सप्ताहात् परतोऽपि कदाचिद्दोषबाहुल्यादग्नि-मान्दाच्चानुवर्तते ; उक्तञ्च—“श्लेष्मलानामवान्तानां ज्वरः प्रायः कफाधिकः । परिपाकं न सप्ताहेनापि याति वृद्धमणाम् ॥” (च० चि० ज्वर०) इति । अतस्तत्र पाचन-मुचितमेव ; अत एवाह सुश्रुतः,—“बहुदोषस्य सन्दाग्नेः सप्तरात्रात् परं ज्वरे । लङ्घनास्त्वयवागृभिर्यदा दोषा न पच्यते ॥ तदा तं मुखवैरस्य-दृणारोचक-नाशनेः । कषायेः पाचनेर्द्वयैर्ज्वरघ्नेः समुपाचरेत् ॥” (उ० ३६ अ०) इति ॥ ४६ ॥

इदानीं सप्ताहानन्तरमेव यस्यासवस्थायां पाचनं शमनञ्च देयं तदाह, सप्ताहा-दित्यादि ।—अस्त्ये सामे इति—लालाप्रसेक इत्यादि वक्ष्यमाणस्य रससामतालक्षणस्य निवृत्तौ सत्यां प्राप्तक्षुब्धभावे कषुभाख्याक्षलेपन्यायेन स्थितस्य कोष्ठावक्षेपकामभागस्य पाकार्थं पाचनं देयम् । निरामे शमनमिति—पाचनेन कोष्ठावक्षेपकस्यामभागस्य पाकात् सस्यङ्गिरामत्वे सतीत्यर्थः ; सस्यङ्गिरामता च दशरात्रात् परमेव दोषसामता-रससामतयोः सर्वथा निवृत्त्या प्रायशो भवतीति । अत एव “दशरात्रात् परं केचिद्वा-तस्यमिति निश्चितम्” (उ० ३६ अ०) इति सुश्रुतेनोक्तम् । किंवा यत्र दोषाणा-मतिवृद्धत्वात् सप्ताहेनैव रससामताऽपि निवर्तते, तत्र सप्ताहानन्तरमपि शमनादि देयम् । अस्त्ये सामे नौषधमाचरेत् इति—लालाप्रसेकादिरससामतालक्षणानां सत्त्वादप्राप्तक्षुब्धे सप्ताहानन्तरमपि पाचनं शमनञ्च न देयमित्यर्थः ॥ ५० ॥

रससामतालक्षणमाह, लालाप्रसेक इत्यादि ।—हृदयाशुद्धिः हृदयमौदवम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

सामज्वरे औषधदानस्य अनिष्टकारिता ।—

—न दद्यात् तत्र भेषजम् ।

भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम् ॥ ५३ ॥

आमपाकलक्षणम् ।—

सृद्धौ-ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च ।

पक्वं दोषं विजानीयाज्वरे देयं तदौषधम् ॥ ५४ ॥

सर्वज्वरेषु नागरादिः ।—

नागरं देवकाष्ठञ्च धन्याकं बृहतीद्वयम् ।

दद्यात् पाचनकं पूर्वं ज्वारताय ज्वरापहम् ॥ ५५ ॥

औषधप्रयोगस्य आविषयाः ।—

पीताम्बुर्लङ्घितः क्षीणोऽजोर्णी भुक्तः पिपासितः ।

न पिवेदौषधं जन्तुः संशोधनमयेतरत् ॥ ५६ ॥

न दद्यादित्यत्र हेतुमाह—भेषजमित्यादि ॥ ५३ ॥

पाकलक्षणमाह, सृद्धादिव्यादिं सृष्टतस्य ।—सृद्धौ सृद्धोभूते, सान्द्राच्च ज्वरस्य आमरसस्य पाकात् स्रोतसि गृहे पुनः कोष्ठगते चोष्णिषि भवति । प्रचलेषु प्रतिबन्धका-
सामरसस्य व्यपगमात् अविच्छेदेषु मलेषु वातपित्तकफशृङ्गादिषु । पक्वमिति—
निरामम् । दोषमित्यनेन दुष्टिकारकत्वात् शृङ्गदप्युच्यते इत्याहुः । देयं तदौषधमिति—
अल्पदोषे अस्त्वसामतायां पाचनं, सर्वथा निरामले तु श्रमनं शोधनं यथावस्थं देयम् ।
एतदगन्तरन्तु अन्यदपि पक्वलक्षणम् एकोद्यमतेन सृष्टतेनोक्तं, यथा—“दोषप्रकृति-
वैकल्यादेकेषां पक्वलक्षणम्” (उ० इ० अ०) इति । ज्वरारम्भकाले यो दोषस्वभावः
सम्प्राप्तिरूपः तस्यावस्थात्वादित्यत्वादिकेषां नन्ते पक्वलक्षणमिति । अन्ये तु, प्रथमा
प्रकृतिः आमरससम्पृच्छितानां ज्वरजननसमर्थानां स्वकार्थस्य ज्वरतौत्रल-देहगुल-
मल्लिबिबन्धादेरुत्पादनं, ततो विपश्यन्तो वैकृत्यम् ; प्रथमा प्रकृतिरप्यास एव ;
यदुक्तं—“प्रथमां दोषदुष्टिञ्च कैचिदानं प्रचलते” इति ॥ ५४ ॥

इदानीं सर्वज्वरसाधनार्थं पाचनकषायमाह, नागरमित्यादि भेलस्य ।—योगो-
ऽयं द्रव्यगुणपर्यालोचनया वातकफजे इति भद्रः, व्याधिप्रत्यन्तौकतया तु पित्तजं
हित्वमस्माभ्युपगम्य सर्वज्वरविषयत्वं ज्ञेयमित्याह सर्वज्वरेष्विति । अत एव तत्रापि
एतत्पृष्टतियोगान्ते पठ्यते “सर्वज्वरेषु पठ्यते यथादोषबलं प्रति” इति ॥ ५५ ॥

ये भेषजं न पेयं ताणाह, पीताम्बुरित्यादि ।—भुक्त इति कूर्चरि

अन्नहीनौषधस्य गुणः रोगविशेषे अपकारिता च ।—

वीर्याधिकं भवति भेषजमन्नहीनं
हृन्यात् तदामयमसंशयमाशु चैव ।

तत् बालवृद्धयुवतौमृदुभिश्च पीतं

ग्लानिं परां नयति चाशु बलक्षयञ्च ॥ ५७ ॥

जीर्णौषधस्य लक्षणम् ।—

अनुलोमोऽनिलः स्वास्थ्यं क्षुत् दृष्ट्वा सुमनस्कता ।

लघुत्वमिन्द्रियोद्गार-शुद्धिर्जीर्णौषधाकृतिः ॥ ५८ ॥

अजीर्णौषधस्य लक्षणम् ।—

क्षमो दाहोऽङ्गसदनं भ्रमो मूर्च्छा शिरोरुजा ।

अरतिर्वलहानिश्च सावशेषौषधाकृतिः ॥ ५९ ॥

औषधाजीर्णे भोजनस्य भोजनाजीर्णे औषधस्य च अपकारिता ।—

औषधशेषे भुक्तं पीतञ्च तथौषधं सशेषेऽन्ने ।

न करोति गदोपशमं प्रकोपयत्यन्यरोगांश्च ॥ ६० ॥

क्तः । अथशब्दः समुच्चये निपातस्थानेकार्थत्वात्, तेनैतत् शसनञ्च न
पिबेदित्यर्थः ॥ ५६ ॥

परिणामप्रयुक्तभेषजगुणमाह, वीर्याधिकमित्यादि ।—भोजनसमश्रित्यमात्रौ-
षधापेक्षया वीर्य्येणोत्कृष्टमित्यर्थः । अन्नहीनमिति हेतुगर्भविशेषणम् ; यतोऽन्नहीन-
भेषजमात्रकदोषाभावादखिलजीव स्रोतः प्रतिपद्यते कोष्ठस्य सम्यक् भावयति । अन्न-
हीने इति पाठान्तरे—कोष्ठे इति शेषः ॥ ५७ ॥

भेषजपाकलक्षणमाह,—अनुलोमोऽनिलः स्वास्थ्यमित्यादि ॥ ५८ ॥

भेषजस्यासम्यक्पाकलक्षणमाह,—क्षम इत्यादि ॥ ५९ ॥

भेषजाजीर्णे भोजने अन्नाजीर्णेऽपि भेषजोपयोगे दोषमाह, औषधशेषे
इत्यादि ।—भुक्तं भोजनम्, एतच्चाभ्यवहारोपलक्षणं, तेन लिङ्गपानद्योरपि यदृशम् ।
भुक्तमित्यस्य सम्बन्धे न करोति गदोपशममित्यन्तर्भावितो गद्यर्थो ज्ञेयः, यतः प्रस्तुतत्वा-
दौषधमेव गदोपशमकं युक्तम् ; तेनायमर्थः,—भेषजाजीर्णे भोजनमौषधमेव गदोप-
शम न कारयतीत्यर्थः । पीतमित्यन्तःपरिमाज्जनाभिप्रायेणोक्तम् ; तेन लिङ्गादोषा-
मपि यदृशम् । सशेषेऽन्ने इत्येव पाठः, अन्यथा कन्दोभङ्गः स्यात् ॥ ६० ॥

भोजनात् पूर्वभौषधसेवनस्य गुणाः ।—
 शीघ्रं विपाकमुपयाति बलं न हिंसा-
 दन्नावृतं न च मुहुर्वदनाच्चिरिति ।
 प्राग्भुक्तसेवितमथौषधमेतदेव
 दद्याच्च वृहद्विशुभौक्वराङ्गनाभ्यः ॥ ६१ ॥

दोषाद्यपेक्षया सात्वनिर्देशः ।—

मात्राया नास्त्यवस्थानं दोषमग्निं बलं वयः ।
 व्याधिं द्रव्यञ्च कोष्ठञ्च वीक्ष्य मात्रां प्रयोजयेत् ॥ ६२ ॥

दोषादीनाम् उत्तमाद्यपेक्षया सात्वनिर्देशः ।—

उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिश्चाक्षैश्च मध्यमे ।
 जघन्यस्य पलाद्धेन स्नेहकाथ्यौषधेषु च ॥ ६३ ॥

काथ्यद्रव्यस्य परिमाणभेदेन जलपरिमाणम् ।—

कर्षादी तु पलं यावद्दद्यात् षोडशिकं जलम् ।
 ततस्तु कुड्वं यावन्नोद्यमशृगुणं भवेत् ॥

भोजनसमयोपयुज्यमानस्याप्यौषधस्य विषयविशेषे गुणमाह, शीघ्रमित्यादि ।—
 शीघ्रपाकिता बुभुक्षितस्य प्रबलजठरानलसम्बन्धादित्यभिसन्धिः । प्राग्भुक्तसेवितमिति
 —भक्तात् पूर्वमव्यवहितकाले सेवितम् ॥ ६१ ॥

तत् भेदजं किं परिमाणमित्याह, मात्राया इत्यादि ।—अवस्थानमिति—नैयत्यम् ;
 अत एव चरकेणाप्युक्तं—“मात्रा खलु व्याधिवलापेक्षिणी” इति ॥ ६२ ॥

तर्हि मन्दबुद्धेरनध्यवसायः स्यात् ? इत्यतः काथ्यस्य मानं प्रसङ्गात् स्नेहस्याप्याह,
 उत्तमस्येत्यादि ।—स्नेहकाथ्यौषधेष्विति—स्नेहरूपाणि काथ्यरूपाणि औषधानि तेषु,
 किंवा औषधं स्वरसगुडादि ॥ ६३ ॥

काथ्यस्य तावत् पलमानं, तच्च कियता जलिन कथनीयमतस्तन्मानमाह, कर्षादा-
 बित्यादि अपि वैग्रह्य ।—काथ्यविषयेयं परिभाषा । पलं यावदिति—एकपलम् ।
 षोडशिकं जलमिति—षोडशकर्षादिरूपम्, अत एव कर्षादिमानकाथ्यापेक्षया
 दोषमानस्य षोडशगुणजलस्य वस्तुगत्या कुडवादिमानत्वेऽपि न द्वेगुणं, जलमानस्यापि
 कर्षादिद्वयतया निर्दिष्टत्वात् ; उक्तं हि—“रक्तादिषु मानेषु यावन्न कुड्वो
 भवेत् । शुक्ले द्रवाद्र्योशापि तुल्यं मानं प्रकौर्तितम् ॥” इति । रक्तादिष्विति—

क्वाथ्यद्रव्यपले कुर्यात् प्रस्थाङ्गं पादशेषितम् ॥ ६४ ॥

चरकमते सुश्रुतमते च माषपलयोः स्वरूपनिर्देशः ।—

द्वाविंशन्माषकैर्माषश्वरकस्य तु तैः पलम् ।

अष्टाचत्वारिंशता स्यात् सुश्रुतस्य तु माषकः ॥ ६५ ॥

द्वादशभिर्धान्यमाषैश्चतुःषष्ट्या तु तैः पलम् ।

एतच्च तुलितं पञ्च-रक्तिमाषात्मकं पलम् ॥ ६६ ॥

चरकाङ्गपलोन्मानं चरके दशरक्तिकैः ।

माषैः पलं चतुःषष्ट्या यद्भवेत् तत् तथैरितम् ॥ ६७ ॥

रक्तिकादिरूपतया निर्दिष्टमित्यर्थः । तत इति—एकपलादूर्ध्वं पलद्वयसारभ्य कुडवपयन्त-
मित्यर्थः । अथ पलं यावदित्यन्तस्यैव वचनस्य पेयक्राथविषयता ; ततस्तु कुडवं
यावदित्यादि तु सम्पूर्णश्रीकान्तरोधादेशोक्तम् ; अत एव पलं यावदित्यस्य पेयक्राथ-
विषयत्वं दृढयन् पादावशिष्टत्वं बोधयन् कृष्णातिशेक्तवचनमुपन्यस्यति, क्वाथ्यद्रव्यपले
कुर्यादित्यादि ।—प्रस्थाङ्गमिति—द्रवहेतुगुणात् षोडश पलानि ; अत एवोक्तमन्यत्र—
“क्वाथ्यद्रव्यपले वारि द्विष्टाणमित्यन्ते । चतुर्भागावशिष्टञ्च पेयं पलचतुष्टयम् ॥”
इति । द्विष्टगुणमिति—षोडशगुणमित्यर्थः ; एतेन पले क्वाथ्ये दीयमानस्यापि
षोडशगुणजलस्य पादावशिष्टताकथनेन कषादौ दीयमानस्य षोडशगुणजलस्य
पादावशिष्टता कार्येण सूचयति ; उक्तञ्चान्यत्र—“द्रव्यमापोषितं क्वाथ्यं दत्त्वा
षोडशिकं जलम् । पादावशिष्टं कर्तव्यमेव क्वाथविधिः स्मृतः ॥” इति ॥ ६४ ॥

इदानीं क्वाथ्यस्य पलविकर्षादिकमित्यादि यदुक्तं, तत् सर्वमस्मिच्छिक्करं, यतो
रक्तिकादिज्ञानाधीनं माषकज्ञानं, माषकज्ञानाधीनञ्च कर्षपलादिज्ञानं तदेव मूलं
निर्णीतम्, अतो माषकादिमानं व्यवस्थापयितुं परिभाषासाह, द्वाविंशन्माषकै-
रित्यादि ।—द्वाविंशन्माषकैरित्यर्थः, तेन द्वाविंशता त्रीद्विमाषैः साधारण्येमाषकः,
तैश्च माषकैरष्टाचत्वारिंशता चरकमते पलं स्यादिति योज्यम् ; सुश्रुतमते पुनः
त्रीद्विमाषैर्द्वादशभिर्माषकः, तैर्माषकैश्चतुःषष्ट्या पलमित्यर्थः । इदानीं सुश्रुतचरकमते
यावतोभौ रक्तिभिर्माषको भवति तदाह, एतच्चत्यादि ।—एतदिति—द्वादशधान्य-
माषकैश्चतुःषष्ट्या माषकैः सुश्रुतेन यत् पलमुक्तं तत् रक्तिकाभिस्तुलितं
सत् पञ्चरक्तिमाषात्मकं भूत्वा चरकाङ्गपलोन्मानं भवतीत्यर्थः । एतदेव
विशदयति, चरके दशरक्तिकैरित्यादि—यतश्चरके द्वाविंशन्माषकस्यायकतेरष्टाचत्वारिं-

तस्मात् पलं चतुःषष्ट्या माषकैर्दशरक्तिकैः ।

चरकानुमतं वैद्यैश्चिकित्सासूपयुज्यते ॥ ६८ ॥

वातज्वर-चिकित्सा ।

बिल्वादिः पिप्पलीमूलादिश्च ।—

बिल्वादिपञ्चमूलस्य काथः स्यादातिके ज्वरे ।

पाचनं पिप्पलीमूल-गुडूचौविश्वजोऽथवा ॥ ६९ ॥

किरातादिः ।—

किराताद्दामृतोदोच्य बृहतोदयगोक्षुरैः ।

सस्थिराकलसौविश्वैः काथो वातज्वरापहः ॥ ७० ॥

शम्भाषकैः यत् पञ्चनीरितमुक्तं, तद्दशरक्तिकैश्चतुःषष्ट्या माषकैस्तुलितं सत् तथा तावन्मानमेव भवेत्, यतश्चतुर्विंशत्या माषकलायेर्दशरक्तिकास्तुत्या भवन्ति, ततश्च दशरक्तिकनानाशतुःषष्टिमाषकाश्चतुर्विंशतिमाषकलायैर्गुणिताः सन्तः षट्त्रिंशदधिक-पञ्चदशशतमाषकलाया भवन्ति ; एवं चरकमतेऽपि द्वाविंशन्माषकलायप्रमाणा येऽष्टाचत्वारिंशन्माषकास्ते द्वाविंशता गुणिताः सन्तः षट्त्रिंशदधिकपञ्चदशशतमाष-कलायाः स्युरिति दशरक्तिकमाषकृतपञ्चमानेन सह द्वाविंशन्माषकलायप्रमाणमाष-कृतपञ्चमानस्य तुल्यता । सुश्रुतमते पुनर्द्वादशमाषकलाया माषकः, ते चतुःषष्टः पञ्चमित्युक्तम् ; ते चतुःषष्टिमाषका द्वादशमाषकलायगुणिताः सकोऽष्टषष्ठ्यक्त-सतशतमाषकलाया भवन्तीति चरकोक्तपलमानादङ्गेन सुश्रुतोक्तपञ्चमानमिति । इदानीं चरकमुश्रुतोक्तमानयोर्मध्ये चरकोक्तमानमेव व्यवहारोपयोगिकमित्याह, तस्मादि-त्यादि ।—यस्मात् चरकोक्तमानमेव वैद्यैश्चिकित्सासूपयुज्यते, तस्माद्दशरक्तिकैश्चतुःषष्ट्या माषकैर्यत् पलं तदेव व्यवहारमिदमिति शेषः ॥ ६५—६८ ॥

पाचनयोग्यमाह, बिल्वादीत्यादि ।—बिल्वादिपञ्चमूलं मद्धत् पञ्चमूलम् । अवचारणाऽप्यनेन क्रियते । पिप्पलीमूलेत्यादिकन्तु काथविषयमेवेति, काथार्थोक्त-पाचनयोगेन गणरूपेणैव अवचारणा क्रियते, न पुनरगणरूपेण, अवचारणयोगेनापि गणरूपेणैव कषायोऽपि क्रियते, तेन धान्यपिप्यादिना कषायविधिरित्याहुः । केचित्तु काथार्थोक्तपाचनयोगेनागणरूपेणापि अवचारणायाहुः ॥ ६९ ॥

किरातेत्यादि ।—किरातः चिरातेति प्ल्यातम् । अद्दो मुस्तकम् । अमृता गुडूचो । उदोच्य बालकम् । स्थिरा शाश्वतर्षो । कलसो वृश्चिर्षो । विश्वः शुद्धी ; विश्वज्ञाने

राज्ञा हृत्तादनी दाक् सरलं सैलवालुकम् ।

काषायः शर्कराचौद्र-युक्तो वातज्वरापहः ॥ ७१ ॥

काषादौ प्रचेपस्य मात्रा ।—

प्रचेपः पादिकः काष्यात् स्नेहे कल्कसमो मतः ॥ ७२ ॥

परिभाषामिमामन्ये प्रचेपेऽप्युचिरे यथा ।

कर्षशूर्णस्य कल्कस्य गुडिकानाञ्च सर्वशः ॥

द्रवशुक्त्या स लेढव्यः पातव्यश्च चतुर्द्रवः ॥ ७३ ॥

मात्रा चौद्रष्टतादौनां स्नेहकाशेषु चूर्णवत् ॥ ७४ ॥

बिल्वस्य क्वचित् पाठः । “योगवाहः परं वायुः” (च० वि० ज्व०) इति पित्तयुक्ते पाचनीऽयं योज्य इति निश्चयः ॥ ७० ॥

राज्ञेत्यादि ।—हृत्तादनी वन्ता । एलवालुकं स्नानमख्यातम् । हारीतोऽयं योगः, किन्तु तदात्तराज्ञमन्यथा पठ्यते,—“काष्यं सयुडनपिक्कं पिबेद्वातज्वरापहम्” (इत्या० २५०) इति, एवं चन्द्राटेऽपि । शर्कराचौद्रपाटस्तु बहुभङ्गपुलकजेवास्ति, अत आर्षेणापि भवितव्यम्, अतः पित्तश्लेष्मयुते तत्प्रेषो बोध्यः । अयं योगी गुडमात्रप्रचेपादपि रविगुप्तेन पठ्यते ॥ ७१ ॥

चौद्रशर्करयोर्मोनाथं परिभाषामाह, प्रचेप इत्यादि ।—काष्यात् कथनीयद्रव्यात् राज्ञादः उत्तमपुरुषापेक्षया पलात् पादिकः कर्ष इत्यर्थः ; एवं मध्यमाप्रनापेक्षया यथायथं ज्ञेयम् । स्नेहं कल्कसमो मत इति—“कल्कस्तु स्नेहपादिकः” इत्युक्तेः कल्कसमः पादिक इत्यर्थः । इमामिति—वक्ष्यमाणां । कर्ष इत्यादावपि चौद्रादौनां मात्रा चूर्णवदित्यतिदेशेन कर्ष एवायं ; अत एकार्यत्वादनुमतैव ; एवं “स्तितापलागुडचार-समानांशप्रकल्पना” इति वचनस्यापि “प्रचेपः पादिकः काष्यात्” इति वचनेन सङ्केतवाक्यता ज्ञेया ; तथा हि, स्तितापलादिकसमोपलक्षणं, तेन मध्वादिकमपि ज्ञेयम् ; समान्यमुक्तगोविहं पलत्रिकषाण्डपलरूपं यत् काष्यद्रव्यमानं तस्यांशेन चतुर्भागेरूपेण प्रकल्पना येषां ते तथा ; तेनापि काष्यात् पादिक एव प्रचेपो ज्ञेयः । “समानेषां प्रकल्पना” इति पाठपक्षेऽपि—समाना चूर्णसमाना कर्ष इत्यर्थः ; तेन “मात्रा चौद्रष्टतादौनां स्नेहकाशेषु चूर्णवत्” इत्यनेन सङ्केतवाक्यता । यत्र काष्यप्रधानता तत्र “प्रचेपः पादिकः” इत्यादि परिभाषा, एवं यत्र चूर्णापेक्षी

वित्तादिः ।—

वित्त्वादिपञ्चमूली च गुडूच्यामल्लके तथा ।

कुसुम्बकसमो ह्येष कषायो वातिके ज्वरे ॥ ७५ ॥

पिप्पल्यादिः ।—

पिप्पलीशारिवाद्राक्षा-शतपुष्पाहरेणुभिः ।

कृतः कषायः सगुडो हन्यात् श्वसनजं ज्वरम् ॥ ७६ ॥

गूडूच्यादिः ।—

गुडूची शारिवा द्राक्षा शतपुष्पा पुनर्नवा ।

सगुडोऽयं कषायः स्यादातज्वरविनाशनः ॥ ७७ ॥

द्रवः तत्र “कषैशुणंश्च कल्कस्य” इति परिभाषा । द्रवशुक्त्या स लिढव्य इति—
स लिढव्यथेत् तदा द्रवशुक्त्या द्रवाहं पल्लेन इत्यर्थः । पातव्यथेत् तदा अतुद्रवः अतुगुण-
द्रवः । वृद्धवैद्यव्यवहारस्तु पञ्चषण्माषकेष्वेति ॥ ७२—७४ ॥

वित्त्वादीत्यादि ।—कुसुम्बक धनीयकम् । समः इति—समभागकृतः कषायः
इत्यर्थः, एतेन “भागोऽप्यनुक्ते समता विधेया” इति परिभाषायाः सूचितः ; किंवा
शनः तात्पर्यादिः ; तेन नायं पाचनयोगः, किं तर्हि ? श्वसन इत्यर्थः । चन्द्राटोऽपि
श्वसनाधिकारिऽयं योगः पठितः ; तत्र श्वसनकषयं यथा—“न शोषयति यद्दोषान्
समान् नोदीरयत्यपि । समीकरोति च क्रुद्धां सत् संश्वसनमुच्यते ॥” इति । न शोषयति
यद्दोषानिति—दुष्टान् दोषान् न देहाग्निः सारयति, एतेन शोषनं व्यवच्छिन्नं न, समान्
नोदीरयत्यपीति—अदुष्टानपि वृद्धा न विमार्गयान् करोति ; अनेन पाचनं
व्यवच्छिन्नं न ; पाचनं हि दोषान् विमार्गीकुर्वन् पचति, यथा आग्निः स्थाव्यां
जलतण्डुलादीन् विमार्गीकुर्वन्नेव पचति । न कोपयतीति क्वचित् पाठः, स च न
सङ्गतः, नोदीरयतीत्यनेन पौनःपुन्येन, किञ्च अस्मिन् पाठे शोषनव्यवच्छेदाय
पदान्तरं स्यात् ॥ ७५ ॥

पिप्पलीत्यादि संयुतस्य ।—यत्र शारिवेका पच्यते तत्रानलमूलमेव, एवमन्य-
त्रापि ज्ञेयम् । श्वसनमिति—वातजम् । पिप्पलीशारिवेत्यादिकसारथ्यं वातज्वरं ये
वाच्यान्ते श्वसनयोगा एव बोध्याः, यस्मात् संयुते “अतः संश्वसनोद्यानि कषायाणि
निबोधसे” (सं ३२ अ०) इत्यभिधाय एते यागा उक्ताः ॥ ७६ ॥

गुडूचीत्यादि ।—तन्नाम्नरे गुडूचीत्यादि पिप्पली पच्यते ॥ ७७ ॥

द्राक्षादिः ।—

द्राक्षागुडूचीकाश्मर्य-त्रायमाणाः सशरिवाः ।

निष्काथ्य सगुडं क्वाथं पिबेद्वातज्वरापहम् ॥ ७८ ॥

शतावरीदिः ।—

शतावरीगुडूचीभ्यां स्वरसो यन्त्रपोडितः ।

गुडुप्रगाढः शमयेत् सद्योऽनिलकृतं ज्वरम् ॥ ७९ ॥

पित्तज्वरचिकित्सा ।

कलिङ्गादिः ।—

कलिङ्गं कटुफलं सुखं पाठा तित्तकरोहिणी ।

पक्वं सशर्करं पीतं पाचनं पौत्तिके ज्वरे ॥ ८० ॥

तिक्तादिः ।—

सच्चौद्रं पाचनं पैत्ते तिक्ताब्देन्द्रयवैः कृतम् ॥ ८१ ॥

लोघ्रादिः ।—

लोघ्रोत्पलामृतापञ्च-शरिवाणां सशर्करः ।

क्वाथः पित्तज्वरं हन्यादथवा पर्पटोद्भवः ॥ ८२ ॥

पटोल्लादिः ।—

पटोलयवनिष्काथो मधुना मधुरोक्तः ।

तौघ्रपित्तज्वरामर्दी पानात् षड्दाहनाशनः ॥ ८३ ॥

द्राक्ष्यादि सुश्रुतस्य ।—काश्मर्यं गान्धारीफलम् ॥ ८८ ॥

शतावरीत्यादि ।—अनयोः स्वरसः सम एव यावत् ॥ ७९ ॥

पौत्तिकज्वरे पाचनयोगमाह, कलिङ्गमित्यादि ।—कलिङ्गम् इन्द्रयवः । पाठा
आकनधी । तित्तकः पटोलः ॥ ८० ॥

सच्चौद्रमित्यादि ।—तिक्ता कटुको ॥ ८१ ॥

लोघ्रोत्पलामृतादि ।—उत्पलं नीलोत्पलम् । पञ्च च पञ्चपुष्पम् ; “गुडूचीशरिवा-
लोघ्र-कमलोत्पलशर्कराः” इत्यायुर्वेदसारदर्शनात् एक एवायं योगः । सुश्रुते तु
योगद्वयं पठ्यते—“गुडूचीपञ्चलोघ्राणां शरिरोत्पलयोस्तथा । शर्करामधुरः क्वाथः
श्रीतः पित्तज्वरापहः ॥” (८० ३५ ५०) इति । किंदा एतद्वचनसंवादात्
सुश्रुतेऽप्येकयोगो व्याख्येयः । पर्पटोद्भव इत्यपि सशर्कर इति योज्यम् ॥ ८२ ॥

पटोल्लाद्यादि ।—अष्टम् ॥ ८३ ॥

दुरालभादिः ।—

दुरालभापपटकप्रियङ्गुभूनिख्वासाकटुरोहिणीनाम् ।
जलं पिबेच्छर्करयाऽवगाढं दृष्ट्वाऽस्रपित्तज्वरदाहयुक्तः ॥ ८४ ॥

वायमाणादिः ।—

वायमाणा च मधुकं पिप्पलीमूलमेव च ।
किराततिक्तकं मुस्तं मधूकं सविभीतकम् ॥
सशर्करं पीतमेतत् पित्तज्वरविनाशनम् ॥ ८५ ॥

सृङ्गीकादिः ।—

सृङ्गीका मधुकं निम्बं कटुकारोहिणी समा ।
अवश्यायस्थितं पाक्यमेतत् पित्तज्वरापहम् ॥ ८६ ॥

पपटकादिः ।—

एकः पपटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः ।
किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोदीच्यनागरैः ॥ ८७ ॥

विश्वीकादिः ।—

विश्वाम्बुपपटोशौरघनचन्दनसाधितम् ।
दद्यात् सुग्रीतलं वारि दृष्ट्वाऽस्रज्वरदाहनुत् ॥ ८८ ॥

दुरालभेत्यादि ।—शर्कराऽत्र प्रक्षेपविधिनैव ; अन्ये त्ववगाढमिति वचनात्
सस्यकं माधुर्यापाटिका शर्करा दीयेत्याहुः ॥ ८४ ॥

वायमाणेत्यादि ।—वायमाणा बलालता इति । मधुकं यष्टिमधु । मधूकं मधूक-
पुष्पं पित्तहन्तृत्वात् ॥ ८५ ॥

सृङ्गीकादि ।—सृङ्गीका दाचा । कटुकारोहिणी कटुरोहिणी । अवश्यायस्थितं
अशिरस्थितं, न तु शीतकषायम् ; अत आह, पाक्यमिति—एतेन पाकं कृत्वा शिशिरे
स्थापयेत्, न तु “द्रव्यादापीयतात् तेव” इत्यादि शीतकषायविधिना ॥ ८६ ॥

एक इत्यादि ।—चन्दनं रक्तचन्दनम् । नागरं कटुकमपि न पित्ते विरुध्यते मधुर-
पाकित्वात् ॥ ८७ ॥

विश्वेत्यादि ।—श्वम्बु बालकम् । घनं मुस्तम् ॥ ८८ ॥

पपंटादिकाद्यवयवम् ।—

पपंटासृतधात्रीणां काथः पित्तज्वरापहः ।

द्राक्षाऽऽरग्वधयोश्चापि काश्मर्यस्याथवा पुनः ॥ ८६ ॥

द्राक्षादिः ।—

द्राक्षाऽभयापपंटाकाब्दतिक्ता-काथं सशम्पाकफलं विदध्यात् ।

प्रलापमूच्छाभ्रमदाहगोष-लणान्विते पित्तभवे ज्वरे तु ॥ ८७ ॥

अन्तर्दाहं धन्याकादिः ।—

व्युषितं धन्याकजलं प्रातः पीतं सशर्करं पुंसाम् ।

अन्तर्दाहं शमयत्यचिरात् दूरप्ररूढमपि ॥ ८८ ॥

पित्तज्वरे शीतक्रियोपदेशः ।—

पित्तज्वरेण तप्तस्य क्रियां शीतां समाचरेत् ॥ ८९ ॥

पपंटेत्यादि ।—असृता गुडूची, कान्दसलात् इत्यः । द्राक्षेत्यादि सुश्रुतस्य ।—
आरग्वधः शोणालुः ; अस्य च चरके फलनीवर्गे सुश्रुते पत्रवर्गे पाठात् अन्तः-
परिमार्जने फलं, बहिःपरिमार्जने कुष्ठादौ पत्रं ज्ञेयम् ; तेनात्र फलमेव ; एवं
काश्मर्या अपि फलमेव । अत्र द्राक्षाऽऽरग्वधयोश्चापीत्येको योगः, काश्मर्यस्याथवेति
द्वितीयः । इदञ्च योगद्वयं—“गुडूचोपस्रवोप्राणां शारिवोत्पल्योत्पला । शर्करामधुरः ।
काथः शीतः पित्तज्वरापहः” (उ० २६ अ०) इत्यख्यानन्तरं सुश्रुते पठ्यते, तेनात्र
योगद्वये शर्करामधुरः काथः इत्यनुवच्यं टीकाकारैः शर्कराप्रलेपो विधेय इति
व्याख्यातम् ॥ ८६ ॥

द्राक्षेत्यादि हारीतस्य ।—शम्पाकः शोणालुः तस्य मज्जभागः प्रक्षेप इति
केचित्, अयं पक्षः प्रचारी । अन्ये तु तत्फलैः सह मिलित्वा काथ इत्याहुः ॥ ८७ ॥

व्युषितमित्यादि ।—धन्याककाथ एव व्युषितः काथ्यः इति कश्चित् । अन्ये तु—
“द्रव्यादापोषितात् तीर्थे प्रतप्ते निशि संस्थितात् । कषायो योऽभिनिर्याति स शीतः
समुदाहृतः ॥ षड्भिः पलेत्यनुभिर्वा सलिलाच्छीतफण्टयोः । आद्भुतं भेषजपलं
रसाख्यायां पलद्वयम् ॥” इति शास्त्रयुक्त्या शीतकषायमित्याहुः । वृद्धवैद्यान् भेषजार्ज-
पक्षे जलपलद्वयेन शीतकषायं कुर्वन्ति ॥ ८८ ॥

पित्तज्वरेण तप्तस्येत्यादि ।—तप्तस्येत्यनेन वक्ष्यमाणा प्रदेहाद्या शीतसक्रिया जीर्ण-

तृणादौ विदार्यादिः ।—

विदारौ दाडिमं लोभ्रं दधित्यं वीजपूरकम् ।

एभिः प्रदिह्यान्मूर्ध्नां तृडाहार्त्तस्य देहिनः ॥ ८३ ॥

दाहं धीगचतुष्टयम् ।—

घृतभृष्टाऽम्लपिष्टा च धात्री लेपाच्च दाहचतुत् ।

अम्लपिष्टैः सुशीतैर्वा पलाशतरुजैर्दिहेत् ॥

वदरीपल्लवोत्थेन फेनेनारिष्टकस्य वा ॥ ८४ ॥

तृणादौ कालियादिः ।—

काल्येचन्दनानन्ता-यष्टौवदरकाञ्चिकैः ।

सष्टैः स्याच्छिरोलेपस्तृणादाहार्त्तशान्तये ॥ ८५ ॥

दाहं शीतक्रियाविशेषः ।—

उत्तानसुप्तस्य गभौरताम्र-कांस्यादिपात्रं प्रणिधाय नाभौ ।

तत्राम्बुधारा बहुला पतन्तौ निवृन्ति दाहं त्वरितं सुशीता ॥ ८६ ॥

दाहं शीतक्रियाविशेषः ।—

पीतकाञ्चिकवस्त्राव-गुण्डनं दाहनाशनम् ॥ ८७ ॥

संशोधनानि च । ज्ञानाभ्यङ्गादिवासप्र-शीतव्यायानयोधितः ॥ कषायगुरुभक्ष्याणि कोषा-
दौ नि तथैव च । सारवन्ति च भोज्यानि वज्रयेत् तरुणज्वरी ॥” (उ० ३८ अ०) ॥ ८२ ॥

विदारौत्यादि ।—दाडिमस्य फलम् । दधित्यं कपित्थफलम् । वीजपूरकस्य
केशरम् ॥ ८३ ॥

घृतेत्यादि ।—धात्री आमलकी; आदौ अम्लकाञ्चिकपिष्टा पश्यान्मनाक्घृत-
भृष्टेत्यर्थः । अम्लपिष्टैरित्यादि ।—अम्लं काञ्चिकम् । पलाशतरुजैः पलाशत्रवपल्लवैः
दिहेत् क्षिप्तेत् । वदरीपल्लवोत्थेत्यादि ।—चतुर्षु वदरीपल्लवं काञ्चिकेन पिष्टा
प्रचुरकाञ्चिकेन मीलयित्वा सन्यागदण्डेन प्रमथ्य फेनवद्गुणं कर्तव्यम् । एवं निम्ब-
पत्रस्येत्याहुः ॥ ८४ ॥

काल्येत्यादि ।—काल्यं कालीयकाष्ठम् । अनन्ता अनन्तमूलम् । वदरं वदर-
फलम् । सष्टैरिति—घृतसव शतधौतं प्रयच्छन्ति वृद्धाः ॥ ८५ ॥

उत्तानेत्यादि ।—सर्वत्रैव कफसम्बन्धं विना यथा गात्रे अम्बुधारा न पतन्ति,
तथा काव्यम् ॥ ८६ ॥

जिह्वादिशोषे शिरोलेपः ।—

जिह्वातालुगलक्लोम-शोषे मूढिं तु दापयेत् ।
केशरं मातुलुङ्गस्य मधुसैन्धवसंयुतम् ॥ ८८ ॥

कफज्वरचिकित्सा ।

मातुलुङ्गादिः कणादिश्च ।—

मातुलुङ्गशिफाविश्व-ब्राह्मीग्रन्थिकसम्भवम् ।
कफज्वरेऽम्बु सक्षारं पाचनं वा कणादिकम् ॥ ८९ ॥

पिप्पल्यादिः ।—

पिप्पली-पिप्पलीमूल-चव्यचित्रकनागरम् ।
मरिचैलाजमोदेन्द्र-पाठारेणुकजौरकम् ॥ १०० ॥
भार्गी महानिम्बफलं हिङ्ग रोहिणिसर्षपम् ।
विडङ्गातिविषे मूर्वा चैत्यं कौर्त्तितो गणः ॥ १०१ ॥
पिप्पल्यादिः कफहरः प्रतिश्यारोचकज्वरान् ।
निहन्त्याहोपनो गुल्म-शूलघ्नस्वामपाचनः ॥ १०२ ॥

कटुकादिः कुष्ठादिश्च ।—

कटुकं चित्रकं निम्बं हरिद्राऽतिविषे वचा ।
कुष्ठमिन्द्रयवं मूर्वा पटोलञ्चापि साधितम् ॥
पिष्वेक्षारिचसंयुक्तं सक्षौद्रं श्लेष्मिके ज्वरे ॥ १०३ ॥

जिह्वेत्यादि मुस्तुतस्य ।—लेपोऽयम् । क्लोम पिपासास्त्राणम् । मूढिं शिर-
तालुमध्य ॥ ८८ ॥

मातुलुङ्गेत्यादि ।—शिफा मूलम् । ब्राह्मी ब्राह्मोशाकम् । ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलम् ।
सक्षारमिति मातुलुङ्गशिफेत्यादिविशेषणमेव, न तु कणादिकमित्यस्य ; यतस्तन्नाम्नरे
“पिप्पल्यादां कान्ते पाचनं कफजे ज्वरे” इत्युक्तं, न तु यवक्षारप्रचये इति । कणादिक-
मिति—मुस्तुतीकापिप्पल्यादिगणः ॥ ८९ ॥

अतस्तस्मै गेयं निर्दिशत—पिप्पलीत्यादि ॥ १००—१०२ ॥

कटुकमित्यादि तत्त्वान्तरस्य ।—मुस्तुतं—“हरिद्रा चित्रकं निम्बमशौराति-

निम्बादिः ।—

निम्बविश्वामृता दारु शटी भूनिम्बपौष्करम् ।

पिप्पली बृहतो चेति काथो हन्ति कफज्वरम् ॥ १०४ ॥

सिन्धुवारकाथः ।—

सिन्धुवारदलकाथः सोषणः कफजे ज्वरे ।

जङ्घयोश्च बले क्षीणे कर्णे वा पिहिते पिबेत् ॥ १०५ ॥

आमलकादिः ।—

आमलक्यभया कृष्णा चित्रकश्चेत्ययं गणः ।

सर्वज्वरकफातङ्ग-भेदौ दौपनपाचनः ॥ १०६ ॥

त्रिफलादिः दशमूलादिश्च ।—

त्रिफलापटोलवासाच्छिन्नरुहातिक्तरोहिणीषड्यन्याः ।

मधुना श्लेष्मसमुद्ये दशमूलीवासकस्य वा काथः ॥ १०७ ॥

सुसादिः ।—

मुस्तं वत्सकवीजानि त्रिफला कटुरोहिणी ।

परुषकाणि च काथः कफज्वरविनाशनः ॥ १०८ ॥

पठति । कटुकेलादिष्वचान्त एको योगः, कुष्ठादिषट्कोलान्ति द्वितीयः; अत एव
 द्वन्द्वे पूर्वाङ्गे परित्यज्य कुष्ठमित्यादि द्वितीयाङ्गमेव पठ्यते । उल्लेखस्तु एकयोगत
 एव सुश्रुतटीकायां व्याख्यातवान् । पटोलमिति—पटोलपत्रम्; “पटोलादंश्चदक्षया”
 इति वचनात् । साधितमित्यनन्तरं कषायमिति शेषः । मरिचमित्यं मधु तु प्रचुरं
 प्रलेप्यं तीक्ष्णमदुर्वीर्यत्वादिति अक्तः ॥ १०३ ॥

निम्बेत्यादि ।—पौष्करं पुष्करमुलं, तदभावे कुष्ठम्, एवं सर्वत्र । बृहतौ
 कण्टकारी ॥ १०४ ॥

सिन्धुवारेत्यादि आयुर्वेदसारस्य ।—सोषण इति—सपिप्पलीकः, अत एव कषाय
 इति पठ्यते; अन्ये तु क्षणशब्देन मरिचं व्याख्यानयति व्यवहरन्ति च ॥ १०५ ॥

आमलकौत्यादि ।—स्पष्टम् ॥ १०६ ॥

त्रिफलेत्यादि ।—क्षिप्ररुहा गुडूची । तिक्तरोहिणी कटुरोहिणी । षड्यन्या
 वचा । अयं योगो दशमूलीवासककाथसाङ्गचर्यात् काथ एव । दशमूलीवासकाभ्यां
 मिलिताभ्यां काथः । अत्रापि मधु प्रक्षिपन्ति ॥ १०७ ॥

चातुर्भेदावलीङ्गिका ।—

कटफलं पौष्करं शृङ्गी कृष्णा च मधुना सह ।

कासश्वासज्वरहरः श्रेष्ठो लेहः कफान्तकृत् ॥ १०८ ॥

चूर्णादीनां मात्रा ।—

कर्पशूर्णस्य कल्कस्य गुड़िकानाञ्च सर्वशः ।

द्रवशुक्त्या स लेढव्यः पातव्यश्च चतुर्द्वयः ॥ ११० ॥

रोगाधिष्ठानभेदेन अवलिङ्गप्रयोगकालः ।—

ऊर्ध्वजलग्नरोगघ्नी सायं स्यादवलेङ्गिका ।

अधोरोगहरी या तु सा पूर्वं भोजनान्मता ॥ १११ ॥

पिप्पलीप्रयोगः ।—

क्षौद्रोपकुल्यासंयोगः कासश्वासज्वरापहः ।

ग्रीहानं हन्ति हिक्काञ्च बालानाञ्च प्रशस्यते ॥ ११२ ॥

हन्तज-ज्वरचिकित्सा ।

चिकित्साविधिः ।—

संसृष्टदोषेषु हितं संसृष्टमथ पाचनम् ॥ ११३ ॥

वातपित्तज्वर-चिकित्सा ।

नवाङ्गः ।—

विश्वामृताब्दभूनिस्त्रैः पञ्चमूलीसमन्वितैः ।

कृतः कषायो हन्त्याशु वातपित्तोद्भवं ज्वरम् ॥ ११४ ॥

कटफलमित्यादि ।—कटफलं स्वनामग्रातम् । शृङ्गी कर्कटशृङ्गी ॥ १०८ ॥

कर्प इत्यादि ।—परिभाषेयं व्याख्याता पूर्वमेव, किन्तु इदं कर्पमानम् उत्तमपुरुष-
मपेक्ष्य कथितं, तेन मध्यमगणव्यापेक्षया कर्पमानादपकर्षो श्रेष्ठः ; व्यवहारस्तु
हिमे शूर्णमात्रैरिति ॥ ११० ॥

अस्तीपथोगाथे समशमाह—ऊर्ध्वेत्यादि ॥ १११ ॥

क्षौद्रोपकुल्यादि ।—उपकुल्या पिप्पली ॥ ११२ ॥

हन्तानां चिकित्सायाह, संसृष्टमित्यादि ।—संसृष्टं मिलितं वातहरादिभिः ॥ ११३ ॥

विश्वामृतेत्यादि ।—अमृता गुडुची । पञ्चमूली खल्या पञ्चमूली ॥ ११४ ॥

विफलादिः ।—

त्रिफलाशाल्मलीरास्ना राजहृत्ताटरूपकेः ।

शृतमम्बु हरित् तूष्णीं वातपित्तोद्वेगं ज्वरम् ॥ ११५ ॥

किराततिक्तादिः ।—

किराततिक्तममृता-द्राक्षामामलकीशटीम् ।

निष्कृध्य पित्तानिलजे काथं तं मगुडं पिबेत् ॥ ११६ ॥

निदिग्धिकादिः ।—

निदिग्धिकाबलारास्ना-त्रायमाणाऽमृतायुतैः ।

मसूरविदलैः काथो वातपित्तज्वरं जयेत् ॥ ११७ ॥

पञ्चभद्रम् ।—

गुडूची पर्पटं मुस्तं किरातं विश्वभेषजम् ।

वातपित्तज्वरे देयं पञ्चभद्रमिदं शुभम् ॥ ११८ ॥

मधुकादिः ।—

मधुकं शारिवे द्राक्षा मधुकं चन्दनोत्पलम् ।

काशमरी पद्मकं लोध्रं त्रिफलां पद्मकेशरम् ॥ ११९ ॥

परुषकं मृणालञ्च न्यसेदुत्तमवारिणि ।

मधुलाजसितायुक्तं तत् पीतमुषितं निशि ॥ १२० ॥

विफलित्यादि ।—शाल्मलीहृत्तस्य मूलम् । राजहृत्तस्य शोणालुहृत्तस्य फलम्,

अन्तःपरिभार्जनत्वादिति प्रागेवोक्तम् । अटरूपको वासकः ॥ ११५ ॥

किराततिक्तमित्यादि सुश्रुतस्य ।—अमृता गुडूची ॥ ११६ ॥

निदिग्धिकेत्यादि ।—निदिग्धिका कण्टकारी । मसूरविदलैरिति—त्रौद्धिमसूर-

विदलैरिति वक्तुलः ; अन्ये तु मसूरविदलं श्यामालतामाहुः ; यद्यप्यस्याः पर्पटं मसूरविदला पठ्यते, तथाऽपि लिङ्गमिष्टं लोकाश्रयत्वात् इति लिङ्गे अनादरः ; अस्याश्च द्रव्यगुणो ज्वरहन्तृत्वमस्ति, व्यवहारस्तु कश्चिदनया कश्चित् त्रौद्धिमसूरयेति ॥ ११७ ॥

गुडूचीति ।—पञ्चभद्रस्य पित्तकफहन्तृत्वमपि बोध्यम् ; यदाह हारोतः,—
“किरातं पर्पटं मुस्तं गुडूची विश्वभेषजम् । पित्तश्लेष्मज्वरे कुप्यात् पाचनं
ज्वरनाशनम् ॥” (१ सूत्रा० २ च०) इति ॥ ११८ ॥

मधुकमित्यादि ।—हे शारिवे श्यामालताऽनन्तमूले । मधुकं मधुकपुष्पम् ।

वातपित्तज्वरं दाह-दृष्ट्वा मूर्च्छावमिभ्रमान् ।

शमयेद्रक्तपित्तञ्च जोमूतानिव मारुतः ॥ १२१ ॥

पित्तश्लेष्मज्वरचिकित्सा ।

पटोलादिः ।—

पटोलं चन्दनं मूर्वा तित्ता पाठाऽमृता गणः ।

पित्तश्लेष्माक्षिच्छर्दि-ज्वरकण्डूविषापहः ॥ १२२ ॥

गुडूच्यादिः ।—

गुडूचो निम्बधन्याकं पद्मकं चन्दनानि च ।

एष सर्वज्वरान् हन्ति गुडूच्यादिस्तु दीपनः ॥

हृत्तासारोचकच्छर्दि-पिपासादाहनाशनः ॥ १२३ ॥

चातुर्भद्रक पाठासप्तको ।—

किरातं नागरं सुस्तं गुडूचौच्च कफाधिके ।

पाठीदौच्यमृणालैस्तु सह पित्ताधिके पिवेत् ॥ १२४ ॥

कण्टकाख्यादिः ।—

कण्टकाख्यमृताभर्गोनागरेन्द्रयवासकम् ।

उत्पलं गौलीत्पलम् । काशरी गाम्भारी, अस्याः फलं वडोपदेशात् । पद्मस्य केशरं किञ्चुकः । मृणालमुशीरम् । उत्तमवारिणि तण्डुलोदके । एतत् सर्वं शीतकषाय-विभिना गृहीत्वा पेष्यम् ॥ १२८—१२९ ॥

पित्तकफज्वरचिकित्सायां, पटोलमित्यादि मुशुतस्य ।—गणोक्तत्वात् काथ-कल्कादिकल्पनाऽस्य बोध्या ॥ १२२ ॥

गुडूचौत्यादि ।—पद्मकं पद्मकाष्ठम् ; यत्र पद्ममित्यस्ति तत्र प्रायः पद्मकेशरमेव गृह्यते । अत्र अत्यन्तदाहपिपासायां वडाः शीतोक्त्य मधु प्रक्षिपन्ति, तच्च बहुधा द्रष्टव्यम् ॥ १२३ ॥

किरातमित्यादि ।—“पाठीदौच्यमृणालैस्तु सह पित्ताधिके पिवेत्” इति किरातादि पाठादिभिः सह सेलाशित्वा पिवेत् ; अतः पाठासप्तकत्वम् । मृणाल-मुशीरम् । पित्ताधिके इत्यत्र कफे इति शेषः ; अतुक्थेऽप्युः—“भूमिस्व-घन-गुडूचौ गुग्गुला वा सवाख्यमयपाठाः” इति ॥ १२४ ॥

भूनिम्बं चन्दनं मुस्त पटोलं कटुरोहिणी ॥ १२५ ॥

कषायं पायवेदेतत् पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।

दाहदृष्ट्याऽरुचिच्छर्दि-कासहृत्पार्श्वशूलनुत् ॥ १२६ ॥

वासप्रयोगः ।—

सपत्रपुष्पवामाया रसः क्षौद्रमितायुतः ।

कफपित्तज्वरं हन्ति सास्रपित्तं सकामलम् ॥ १२७ ॥

पटोलादः ।—

पटोलं पिबुमदेश त्रिफला मधुकं बला ।

साधितोऽयं कषायः स्यात् पित्तश्लेष्माद्वै ज्वरे ॥ १२८ ॥

अमृताष्टकः ।—

गुडूचौन्द्रयवारिष्ठ-पटोलं कटुरोहिणी ।

नागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ॥ १२९ ॥

अमृताष्टक इत्येष पित्तश्लेष्मज्वरापहः ।

हृत्तासारोचकच्छर्दि-दृष्ट्यादाहनिवारणः ॥ १३० ॥

पटोलादः ।—

पटोलयवधन्याकं मुक्तामलकचन्दनम् ।

पेत्तिके श्लेष्मपित्तोत्थे ज्वरे दृष्ट्वादिदाहनुत् ॥ १३१ ॥

पञ्चतित्तम् ।—

क्षुद्राऽमृताभ्यां सह नागरेण सपौष्करञ्चैव किराततित्तम् ।

पिबेत् कषायान्विह पञ्चतित्तं ज्वरं निहन्त्यष्टविधं समग्रम् ॥ १३२ ॥

कण्टकारोत्थादि ।—भार्गी वाननहाटी । इन्द्र इन्द्रयवः । यवासकं दुरालभा ।

एष योगः पिप्पलीर कफे इति केचित् ॥ १२५ १२६ ॥

सपत्रेयादि ।—रसः खरसः, तस्य गुरुत्वात् अर्द्धफलं प्रायेणोपयुज्यते । श्विता-
मधुनोस्तु प्रलेकं चतुर्माषकयोरत्र प्रक्षिपे इति ॥ १२७ ॥

पटोलमित्यादि ।—पिबुमदीं निम्बः ॥ १२८ ॥

गुडूचौत्थादि ।—अमृताष्टके—भारिष्टो निम्बः ॥ १२९ १३० ॥

पटोलेत्यादि ।—स्यष्टम् ॥ १३१ ॥

क्षुद्रेत्यादि ।—क्षुद्रा कण्टकारो । नागरस्य कटुत्वेऽपि कृदिषो गच्छन्तीति
व्याथात् पञ्चतित्तकसंज्ञा ॥ १३२ ॥

कटुकौप्रयोगः ।—

शर्करामक्षमात्रां कटुकासुष्णवारिणा ।

पीत्वा ज्वरं जयेज्जन्तुः कफपित्तसमुद्भवम् ॥ १३३ ॥

धान्यपटोलम् ।—

दीपनं कफविच्छेदि वातपित्तानुलोमनम् ।

ज्वरघ्नं पाचनं भेदि शृतं धान्यपटोलयोः ॥ १३४ ॥

वातश्लेष्मज्वरचिकित्सा ।

रूक्षस्वेदस्य कर्तव्यता ।—

कफवातज्वरे स्वेदान् कारयेत् रूक्षनिर्मितान् ॥ १३५ ॥

रूक्षस्वेदस्य प्रयोजनम् ।—

स्रोतसां मार्दवं कृत्वा नोत्वा पावकमाश्रयम् ।

हत्वा वातकफस्तम्भं स्वेदो ज्वरमपीहति ॥ १३६ ॥

सुशर्करानित्यादि मुश्रुतम् ।—रूक्षतत्पनेयम् । शर्कराकटुरोहिण्योः मिलित्वा समभागेन कर्षः । वैद्यप्रसारकेऽपि समभाग एकीकृतः । चक्रस्तु शर्कराया उप-सर्जनत्वात् कटुकायाश्च प्राधान्यात् कटुकाया द्वादश साधकाः स्रोतयाश्चत्वार इति ; तत्र ; भायुर्वेदवारे—“नितां कटुकया युक्तां पीत्वा बोधेन वारिणा । कौर्ण्यज्वरं जयेच्छेदोऽत्र कफपित्तकृतं ज्वरम् ॥” इत्यत्र स्रोतया एव प्राधान्येन निर्दिशतु ; तस्मात् “भागैः, यन्तुं समता विधेया” इति वचनात् समभागत्वेन युक्ता ॥ १३३ ॥

दीपनमित्यादि ।—अथ श्लेष्माकस्य दश साधकाः, पटोलस्य दश साधकाः ; पटोलस्य तु षण्णमषका इति केचित्, तत्र, समभागवाधकाभावात् । शृतं काष्ठः । व्यञ्जहारस्तु व्यञ्जनेनैव ॥ १३४ ॥

वातकफज्वरचिकित्साभाट्टः कफरहित्यादि ।—रूक्षनिर्मितानिति—करोष्व्युष-पाषाणवायुनिर्मितान् ; यद्यपि वातश्लेष्मणि स्निग्धरूक्ष एव स्वेदो युक्तः, यदुक्तं—“स्वेदोऽनिले स्निग्धरूक्षौ वातश्लेष्मणि शस्यते” इति, तथाऽपि आनाश्रयगतस्यैव दोषस्य ज्वरारम्भकत्वात् वातश्लेष्मिण कश्च एव स्वेदो दत्तः ; उक्तं हि—“आनाश्रयगते वाते रूक्षपूर्वः प्रशस्यते” ॥ १३५ १३६ ॥

रुचबालुकास्वेदः ।—

खर्परभृष्टपटस्थितकाच्चिकसिक्तो हि बालुकास्वेदः ।

शमयति वातकफामयमस्तकशुलाङ्गभङ्गादीन् ॥ १३७ ॥

मुस्तादिः ।—

मुस्तनागरभूनिम्बं त्रयमेतत् त्रिकार्षिकम् ।

कफवातामशमनं पाचनं ज्वरनाशनम् ॥ १३८ ॥

पञ्चकोलः ।—

पिप्पलीपिप्पलीमूल-चव्यचित्तकनागरम् ।

दीपनीयः स्मृतो वर्गः कफानिलगदापहः ॥ १३९ ॥

पिप्पलीकाथः ।—

पिप्पलीभिः शृतं तोयमनभिष्यन्दि दीपनम् ।

वातश्लेष्मविकारघ्नं ग्रीहज्वरविनाशनम् ॥ १४० ॥

आरग्वधादिः ।—

आरग्वधग्रन्थिकमुस्ततिक्ता-हरोतकोभिः कथितः कषायः ।

सामे सशूले कफवातशुक्ते ज्वरे हितो दीपनपाचनश्च ॥ १४१ ॥

तमेव रुचस्वेदमाह, खर्परंत्यादि ।—स्त्रियते चनेनेति स्वेदः, बालुका एव स्वेदः बालुकास्वेदः, तेन खर्परभृष्टेत्यादि विशेषणं सङ्गच्छते । बालुकाप्रकार इत्यपि पाठः ॥ १३७ ॥

मुस्तेत्यादि ।—प्रत्येकं कर्षः ॥ १३८ ॥

पिप्पलीयादि ।—योगोऽयमवचारणया काष्ठेनापि क्रियते । प्रत्येकं कोलप्रमाण-योगादस्य पञ्चकोल इति संज्ञा ज्ञेया ॥ १३९ ॥

पिप्पलीभिः शृतमित्यादि ।—पिप्पल्यास्त्रोक्षणीव्यात् कात्यान्तरवत् अस्य अर्द्ध-पलादिमानेन काथो न युज्यते, तेन कर्षमेकमल्पं वा गृहीत्वा कषायः काथ्यः । प्रबले श्लेष्मणि वाते च योज्यः । उद्दान्तु काष्ठेन व्यवहरन्ति, अष्टमाषकं गृहीत्वा षडङ्गवदङ्गशतसामावस्थायामपि कुर्वन्ति ॥ १४० ॥

आरग्वधेत्यादि ।—आरग्वधः शोणालुफलम् । ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलम् । तिक्ता कटुकी । “दीपनपाचनश्च” इत्यत्र “दीपनभेदगोऽवो” इत्यपि पाठः ॥ १४१ ॥

शुद्धादिः ।—

क्षुद्राऽमृतानागरपुष्कराङ्गयैः कृतः कषायः कफमारुतीद्भवै ।
सश्वासकासारुचिपार्श्वरुक्करे ज्वरे त्रिदोषप्रभवे च शस्यते ॥ १४२ ॥

दशमूलम् ।—

दशमूलोरसः पेयः कषायुक्तः कफानिले ।
अविपाकेऽतिनिद्रायां पार्श्वरुक्श्वासकासके ॥ १४३ ॥

मुस्तादिः ।—

मुस्तं पर्पटकः शुण्ठी गुडूची सदुरालभा ।
कफवातारुचिच्छर्दि-दाहशोषज्वरापहः ॥ १४४ ॥

दारुवादिः ।—

दारुपर्पटभार्यब्द-वचाधान्यककटफलैः ।
सामयाविश्वपूतीकैः काथो हिङ्गुमधूत्कटः ॥ १४५ ॥
कफवातज्वरे पीतो हिक्काश्वासगलग्रहान् ।
कासश्वासप्रसेकांश्च हन्यात् तरुमिवाशनिः ॥ १४६ ॥

क्षौद्रादीनां प्रक्षेपे परिभाषा ।—

मात्रा क्षौद्रघृतादीनां स्नेहकायेषु चूर्णवत् ।
माषिकं हिङ्गु सिन्धूत्य-जरणाद्यास्तु शाणिकाः ॥ १४७ ॥

क्षुद्रेत्यादि ।—क्षुद्रा कण्टकारी ॥ १४२ ॥

दशमूलेत्यादि ।—रसः काथः । अविपाके दोषाणामोषत्वाके ; तेन पाचन-
त्वमस्य ॥ १४३ ॥

मुस्तमित्यादि ।—काथेन ॥ १४४ ॥

दारुमित्यादि ।—पूतीको नाटाकरञ्जः इति निश्चयः ; किन्तु भूतीक इति पाठो
बहुपक्षकेषु दृश्यते, स च टीकायां न व्याख्यातः ; भूतीकश्च यमानो ॥ १४५ ॥ १४६ ॥

हिङ्गुक्षौद्रयोः प्रक्षेपार्थे परिभाषामाह, मावेत्यादि ।—चूर्णवदिति—कर्ष-
णार्थः । उतमस्य पलं मावेति पवे इयं मात्रा ज्ञेया । माषिकं हिङ्गुति छेदः ।
शौद्राद्येन सैन्धव-सौवर्चल सरिषादयः ॥ १४७ ॥

मुखगोषादौ मातुलुङ्गादिः ।—

मातुलुङ्गफलकेशो घृतः सिन्धुजन्मसरिचान्वितो मुखे ।

हन्ति वातकफरोगमाख्यं शोषमाशु जड़तामरोचकम् ॥ १४८ ॥

सन्निपातज्वरचिकित्सा ।

चिकित्सापद्धतिः ।—

लङ्घनं बालुकास्वेदो नस्यं निष्ठौवनं तथा ।

अवलेहोऽञ्जनञ्चैव प्राक् प्रयोज्यं विदोषजे ॥ १४९ ॥

चिकित्साक्रमः ।—

सन्निपातज्वरे पूर्वं कुर्यादामकफापहम् ।

पश्चात् श्लेष्मणि सङ्क्षौणे शमयेत् पित्तमारुतौ ॥ १५० ॥

मातुलुङ्गादिः ।—सिन्धुजन्म मैत्रवम् ॥ १४८ ॥

सन्निपातज्वरचिकित्सायाः, लङ्घनमित्यादिः ।—यद्यपि सन्निपातज्वरविदोषारम्भः, तथाऽपि आनाशयस्य कफस्थानात् स्थानित्वेन च कफ एव बलौ ; अतस्तप्रयत्नीकरिचिकित्सा प्रथमतो विधेया ; अतः कफपथ्यनीकमेव लङ्घनादिकं प्रथमं कर्तव्यम् इत्याह, लङ्घनमित्यादिः ; अत एवोक्तमन्यत्र—“श्लेष्मणियङ्गमेवादौ कुर्यात् व्यधौ विदोषजे” इति ; यत् पुनस्तत्कालरे—“शमयेत् पित्तमेवादौ ज्वरेषु समवायिषु । दुर्निवारतमं तद्धि ज्वरार्तेषु विशेषतः ॥” तथा—“वातस्थानु जयेत् पित्तं पित्तस्थानु जयेत् कफम् । वयाणां वा जयेत् पूर्वं यो भवेत्तत्ततः ॥” इत्युक्तं, तत् पुनरवस्थाविशेषे बोध्यम् ; तथा हि, सामज्वरे कफमेवादितः प्रतिकुर्यात्, आमपाकान्ते पित्तमेवादौ, चिरजे मारुतमेवादाविति ; अत्रार्थं तत्कालरं—“ज्वरे विदोषजे समे शनयेत् कफमादितः । पाकान्तभागे पित्तं चिरजे विषमेऽनिलम् ॥” इति । अन्ये पुनः,—“वातस्थानु जयेत् पित्तम्” इत्यादिश्लोकमतौ सारविषयतया वर्णयन्ति । ननु वातादीनां विभिन्नसंघप्रकोपादीनां युगपदुपस्थानाभावात् कथं सम्यग् सन्निपातचिकित्सायाश्चरभक्तवत् ? अथ सन्धते, विदोषकरनिदानवशेन प्रकीपादेषां युगपदुपस्थितिरिति, तदपि न मनोरमम् ; यत्तत्तथाविधनिदानोपमेवनेऽपि दोषाणां विपरीतैर्गुणैः परस्परोपघातात् युगपत् प्रकीपस्य अतुल्यतः । अद्योच्यते—न खलु दोषाणां निखिल एव गुणो विपरीतः, समानस्यापि कतिपयगुणस्य सङ्घावात् समानेन हि गुणेन दोषाणामन्योऽन्यप्रकीपस्यापि सम्भवात् ; तथा हि, रौक्ष्यत्वाद्यवयवैर्वायुसौम्यं पित्तं प्रकीपयति, पित्तमप्येवमेव वायुं, वायुरपि श्लेष्मात्

लङ्घनस्य सीमानिर्देशः ।—

त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा दशरात्रमथापि वा ।

लङ्घनं सन्निपातेषु कुर्याद्वाऽऽरोग्यदर्शनात् ॥ १५१ ॥

लङ्घनसहले हेतुनिर्देशः ।—

दोषाणामेव सा शक्तिर्लङ्घने या सहिष्णुता ।

न हि दोषक्षये कश्चित् सहते लङ्घनादिकम् ॥ १५२ ॥

षाट्रंकादिनिष्ठौवनम् ।—

आट्रं कस्वरसोपेतं सैन्धवं कटुकत्रयम् ।

आकण्ठं धारयेदास्ये निष्ठौवेच्च पुनः पुनः ॥ १५३ ॥

तेनास्य हृदयात् श्लेष्मा मन्वापार्श्वशिरोगलात् ।

लीनोऽप्याकुण्ठ्यते शुष्को लाघवञ्चास्य जायते ॥ १५४ ॥

पर्वभेदोऽङ्गमर्दश्च मूर्च्छाकासगलामयाः ।

मुक्ताक्षिगौरवं जाड्यमुत्क्षेपश्चोपशम्यति ॥ १५५ ॥

सक्तद्वित्रिचतुः कुर्यात् दृष्ट्वा दोषबलावलम् ।

एतच्च परमं प्राहुर्भेषजं सन्निपातिनाम् ॥ १५६ ॥

कर्फः कफोऽपि तथा वायुः पित्तञ्च द्रवत्वेन कर्फः, कफोऽपि तथा पित्तमिति गुणनाम्यम् ; न च वाच्यं, विपरीतस्तु गुणो भूयान् अल्पं समानगुणसन्निभुय प्रशमयत्येव ; कुतो न करोत्येव ? यतो दृष्ट्यापेक्षया विदोषकरद्रव्यप्रभावाच्च दोषगुणा दूषयन्ति परं न शमयन्तीति ;— दृढबलत्वाद्—“विकटैरपि न ह्रिते गुणैर्गन्ति परस्परम् । दोषाः सङ्गतास्त्रयात् घोरं विषमहोनिव ॥” (च० वि० विमर्शयोगे) इति । अस्याद्यस्तु अन्नदोषचरकतत्त्वयोपि कायामनुसन्धेयः ॥ १४९।१५० ॥

लङ्घनं सूचयित्वा दोषभेदेन तदवधिमाह, विरात्रमित्यादि ।—विरात्रादि लङ्घनविधिविकल्पो यथाक्रममुल्लेख्यतादायपेक्षया ज्ञेयः । कुर्याद्वाऽऽरोग्यदर्शनादित्यभिधानं समग्रदोषवशपेक्षया बलसम्पत्तौ च ज्ञेयम् ॥ १५१ ॥

एतावन्तं कालं कथं लङ्घनं कर्तुं शक्यम् ? इत्याशङ्क्याह, दोषाणामित्यादि ।—“लङ्घनादिकम्” इत्येव आदिशब्दात् बाहुल्यशब्देदादीनामपि यद्वच्यम् ॥ १५२ ॥

निष्ठौवनमाह, षाट्रंकेत्यादि ।—षाट्रं कस्वरसमुष्णं कृत्वा सैन्धवादिचूर्णसमुद्धृतत्वं । निष्ठौवनमुपदिशन्ति वृद्धाः ॥ १५३—१५६ ॥

मातुलुङ्गादि नखम् ।—

मातुलुङ्गाद्रैकरसं कोष्णं त्रिलवणान्वितम् ।

अथवा सिद्धिविहितं तोक्ष्य नखं प्रयोजयेत् ॥ १५७ ॥

तेन प्रभिद्यते श्लेष्मा प्रभिन्नश्च प्रसिच्यते ।

शिरोहृदयकण्ठास्य पार्श्वरुक् चोपशस्यति ॥ १५८ ॥

मधुकसारदि नखम् ।—

मधुकसारसिन्धूत्य-वचोषणकणाः समाः ।

श्लेष्मं पिष्ट्वाऽभसा नखं कुर्व्यात् संज्ञाप्रबोधनम् ॥ १५९ ॥

सैन्धवादि नखम् ।—

सैन्धवं श्वेतमरिचं सर्षपं कुष्ठमेव च ।

वस्तूमूत्रेण पिष्टानि नखं तन्द्रानिवारणम् ॥ १६० ॥

शिरोषवीजाद्यञ्जनम् ।—

शिरोषवीजगोमूत्र-कृष्णामरिचसैन्धवैः ।

अञ्जनं स्यात् प्रवाधाय सरसोन्निशिलावचैः ॥ १६१ ॥

षट्पाञ्चलीहिका ।—

कटफलं पौष्करं शृङ्गौ व्याघ्रं यासश्च कारवी ।

श्लेष्मचूर्णीकृतञ्चैतन्मधुना सह लेहयेत् ॥ १६२ ॥

नखमङ्ग, मातुलुङ्गेत्यादि ।—तुल्यवयं सैन्धव-तोवर्षल-विह्वल । सिद्धिविहित-
मिति ।—अथ योगस्य भातुकित्तोक्तत्वात् भातुकित्तन्सैव सिद्धिस्थाने
त्रयम् ॥ १५७-१५८ ॥

मधुकसारिण्यादि ।—मधूकं फलविशेषः, तस्य सारः फलास्थि । कृष्णं
मरिचम् । अभसा कोष्णेन ॥ १५९ ॥

सैन्धवमित्यादि ।—श्वेतमरिचं शोभाञ्जनवीजम् ॥ १६० ॥

अञ्जनमाह, शिरोषेत्यादि ।—शिला मनःशिला । सरसोनेत्यादिविशेषणादेको योगः,
पृथक्पाठात् पृथक् योगोऽपि बोध्यः ; वटुक्तसायुर्वेदसारे—“शुकाशवीजगोमूत्र-
कृष्णामरिचसैन्धवैः । शिलावचारसोनेनो अञ्जनं स्यात् प्रबोधनम् ॥” इति ॥ १६१ ॥

अवलेहनाङ्ग, कटफलमिथादिः—यासो दुर्गन्धमा । कारवी कृष्णगौरवम् । सांश-

एषाऽवलेहिका हन्ति सन्निपातं सुदारुणम् ।

हिक्कां श्वासञ्च कासञ्च कण्ठरोगं नियच्छति ॥ १६३ ॥

ऊर्ध्वगन्धेष्वहरणे उष्णे स्वेदादिकर्मणि ।

विरोधुष्णे मधु त्यक्त्वा कार्थ्येषाऽऽर्द्रकजै रसैः ॥ १६४ ॥

पाते स्वेदस्य सर्वदा हितत्वेन अग्निमन्थनसमुद्भूतं देहस्य उष्णत्वं, मधु च उष्णे विरुध्यते, अतस्तत् मधु त्यक्त्वा चार्द्रकखरसीनावलेहः कार्य इत्याह, ऊर्ध्वगत्यादि ।—एकमुष्णे इति पदं स्वेदादिनिशेषणम्, अपरञ्चोपपत्त्यर्थम् ; यस्मात् उष्णविरोधि मधु ततो मधु त्यक्त्वा इत्यर्थः । ननु —“क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियासत्यां प्रयोजयेत् । पूर्वस्यां शालवेगायां न क्रियासङ्करो द्रितः ॥” (सू० ३५ अ०) इत्यनेन सुसुते क्रियासङ्करो निषिद्धः, तत् कथं नन्विच्छोवनादीनां युगपदेव सन्निपातज्वरे विधानम् ? अतोच्यते, क्रियासङ्करो ह्यनेक-क्रियामिश्रकः, तस्य च दूषकत्वं न सङ्करत्वसात्तेषां, किं तर्हि ? अतिमातृत्वेन अग्निमान्द्यजनकतया तथा परस्परगुणविरोधादुभयोरपि निष्फलतया च ; एतद्दोषद्वयनन्तःपरिमाणेनैव सम्भवति, न पुनर्वह्निःपरिमाणेन नन्विच्छोवनादौ । एतदभिसन्धाय हन्तेऽपि सनाधानमुक्तवान् ; यथा,—“क्रियाभिस्तुल्यरूपाभिः क्रियासाङ्ग्यमिष्यते । भिन्नरूपतया यास्तु ताः कुर्वन्ति न दूषणम् ॥” इति । तुल्यरूपता चाद्यान्तःपरिमाणत्वेनैव ज्ञेया ; तेनायमर्थः,—एकस्मिन् अन्तःपरिमाणेन उपयुक्ते यद्यपरनन्तःपरिमाणं न उपयुज्यते, तेनैव क्रियासाङ्ग्यस्य उक्तरीत्या दूषकत्वं, न वह्निःपरिमाणेन नव्यादाविति । कषायादिभेषजपयोगानन्तरं पुनरवलंघाटिदाने च यद्यपि क्रियासाङ्ग्यदोषो भवत्येव, तथाऽपि काय्याकृतया न विरोधः, तदङ्गता चानादिब्रह्मव्यवहारात्, दोषानुपलम्भाच्च बाध्यम् ; किं वा क्रियासाङ्ग्यस्य दोषस्याप्यतया कण्ठरोगादिवलवदपायप्रशमकतया च निषिद्धमप्यवलेहादिकनवस्थाविशेषे अङ्गीक्रियते ; यथा पीतविषे नालादौ वसनम् । अन्ये तु कल्पनया तुल्यरूपतां व्याख्याय कषायावलेहयोर्गुणपदपयोगेऽपि कल्पनाभेदात् साङ्ग्यमित्याहुः ; तत्र, सुसुते अग्निमान्द्यादिहेतुत्वेन क्रियासङ्करमात्रस्यैव दोषत्वमुक्तम् ; अत्र चातुल्यरूपता तुल्यरूपता वेति विशेषो नास्ति ; केवलं हन्तेनैव कषायनव्यादीनां सन्निपाते युगपदप्युच्यमानानामविरोधार्थं क्रियाभिस्तुल्यरूपाभिरिति वचनं निवड्यम् ; तच्च क्रियाद्वयं कल्पनया तुल्यरूपमस्तुल्यरूपं वा भवतु, उभयथाऽप्यतिआवादिना अग्निमान्द्यादिहेतुतया निषिद्धमेव ; तेनाभिन्नकल्पनात्मकेऽपि भेषजस्य युगपद्भुक्ते अग्निमात्रत्वादिना अग्निमान्द्यादिहेतुत्वं दूषकतादौ नमस्यैवेति ;

पञ्चमुष्टिकः ।—

यवकोलकुलस्थानां सुप्तमूलकगुणयोः ।

एकैकमुष्टिमाहृत्य पचेदष्टगुणे जले ॥ १६५ ॥

पञ्चमुष्टिक इत्येष वातपित्तकफापहः ।

शस्यते गुल्मशूले च श्वासे कासे क्षये ज्वरे ॥ १६६ ॥

चातुर्भद्रक-पञ्चमूलकम् ।—

पञ्चमूलोकिरातादिर्गणो योज्यस्त्रिदोषजे ।

पित्तोत्कटे च मधुना कण्ठ्या च कफोत्कटे ॥ १६७ ॥

महत पञ्चमूलकम् ।—

वित्त्वश्योणाकगः श्मारी-पाटलागणिकारिकाः ।

दीपनं कफवातघ्नं पञ्चमूलमिदं महत् ॥ १६८ ॥

खल्यपञ्चमूलकम् ।—

शालपर्णीपृश्निपर्णी-बृहतीद्वयगोक्षुरम् ।

वातपित्तहरं वृष्यं कनौयः पञ्चमूलकम् ॥ १६९ ॥

तस्मात् अन्तःपरिमाणनत्वेनैव तुल्यरूपत्वं, बहिःपरिमाणे च भिन्नरूपत्वं व्याख्याय
कषायनस्याञ्जनादिषु क्रियासादृश्यदोषत्वं परिहरणीयम् ॥ १६२—१६४ ॥

यवेत्यादि ।—प्रत्येकं यवादीनां मुष्टिमन्तर्नखं, न तु पलं द्रव्यबाहुग्यात् ;
अथमेव पञ्चः प्रचारी । एकैकं द्रव्यमाहृत्य समुदितानामेषां मिलित्वा पलमात्रं
पचेदित्यर्थः । चक्रः पुनर्यवादीनामाह्वारद्रव्यत्वात् प्रत्येकं पलमानत्वेऽपि न दोष इत्याह ।
अस्यैव योगस्य धान्यगुणोद्योगात् सममुष्टिक इत्यपि नाम ; यदुक्तं,—“यवकोल-
कुलल्येष मुद्रमूलकगुणयोः । धन्याकविश्वसंयुक्तैर्धैः स्यात् सममुष्टिकः ॥” ॥ १६५ ॥ १६६ ॥

पञ्चमूलोक्त्यादि ।—वातपित्तोक्तनवाङ्गयोग एवायम् । अत्र पुनर्मधुयोगात् पित्ता-
ल्लवविदोषहन्तत्वं, पिप्पलीयोगाच्च कफोत्पन्नविदोषहन्त्वमस्य ज्ञेयम् । अत्र कनौयस्या
एव पञ्चमूल्या व्यवहारः । अन्ये पुनः श्लेष्माल्ले मन्तौ पञ्चमूलोमाहुः ॥ १६७ ॥

दशमूलस्य उक्तत्वादुक्तव्याख्यादयानुरोधाच्च पञ्चमूलद्वयमाह, विल्लेत्यादि ।—
महातरुसम्भवत्वात् विल्लादिपञ्चमूलस्य महत्त्वं, खल्यतरुसम्भवत्वाच्च शालपर्णीदीना-

दशमूलम् । —

उभयं दशमूलन्तु सन्निपातज्वरापहम् ।

कासे श्वासे च तन्द्रायां पार्श्वशूले च शस्यते ॥

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं कण्ठहृदग्रहनाशनम् ॥ १७० ॥

चतुर्दशाङ्गः । —

चिरज्वरे वातकफोत्प्लवे वा त्रिदोषजे वा दशमूलमिश्रः ।

किराततिक्तादिगणः प्रयोज्यः शुद्धार्थिने वा त्रिवृता विमिश्रः ॥ १७१ ॥

वातश्लेष्महरोऽष्टादशाङ्गः । —

दशमूलो शटी शृङ्गी पौष्करं सदुरालभम् ।

भार्गी कुटजबीजञ्च पटोलं कटुरोहिणी ॥ १७२ ॥

अष्टादशाङ्ग इत्येष सन्निपातज्वरापहः ।

कासहृदग्रहपार्श्वार्ति-श्वासहृत्कावमोहरः ॥ १७३ ॥

पित्तश्लेष्महरोऽष्टादशाङ्गः । —

भूनिस्वदाकटशमूलमहौषधाब्द-

तिक्तेन्द्रवीजधनिकेभकणाकषायः ।

तन्द्रोप्रलपकसनाकुचिदाहमोह-

श्वासादियुक्तमखिलं ज्वरमाशु हन्ति ॥ १७४ ॥

सुकाथो गणः । —

मुस्तपर्पटकोशौर-देवदारुमहौषधम् ।

मन्थत्वं ज्ञेयम् । मुश्नुते तु गोक्षुरस्थाने परण्डमूलं पठ्यते, चरके तु गोक्षुर इति ; तेन मुश्नुतपयोगेषु परण्डमूलैः, चरकादिप्रयोगेषु गोक्षुरेणैव व्यवहार इति । आलि-
होवाटावप्येरण्डमूलैर्नयेति ॥ १८८—१९० ॥

चिरज्वरे इत्यादि । — वातकफोत्प्लवे इत्यभयवापि सम्बध्यते । शुद्धार्थिने वा
त्रिवृता विमिश्र इति — मन्थविवक्षे सति शोधनाथं चित्तुरविहसृणमाषकाणां प्रत्येप
इत्याहः ॥ १८९ ॥

दशमूलौषादि । — स्पष्टम् ॥ १७२।१७३ ॥

भूनिस्वदेत्यादि । — इन्द्रवीजम् इन्द्रयवः ॥ १७४ ॥

त्रिफला धन्वयासञ्च नोली कम्प्लकं चिह्नत् ॥ १७५ ॥
 किराततिक्तकं पाठा बला कटुरोहिणी ।
 मधुकं पिप्पलीमूलं सुस्ताद्यो गण उच्यते ॥ १७६ ॥
 अष्टादशाङ्गमुदितमेतद्वा सन्निपातनुत् ।
 पित्तोत्तरे सन्निपाते हितञ्चोक्तं मनौषिभिः ॥
 मन्यास्तम्भे उरोघाते उरःपार्श्वशिरोग्रहे ॥ १७७ ॥

श्रव्यादिः गणः ।—

शटी पुष्करमूलञ्च व्याघ्रो शृङ्गो दुरालभा ।
 गुडूचो नागरं पाठा किरातं कटुरोहिणी ॥ १७८ ॥
 एष श्रव्यादिको वर्गः सन्निपातज्वरापहः ।
 कासहृद्प्रहपाश्वार्त्ति-श्वासे तन्द्राञ्च शस्यते ॥ १७९ ॥

बृहत्यादिः गणः ।—

बृहत्थी पुष्करं भार्गी शटी शृङ्गो दुरालभा ।
 वत्सकस्य च वीजानि पटोलं कटुरोहिणी ॥ १८० ॥
 बृहत्यादिर्गणः प्रोक्तः सन्निपातज्वरापहः ।
 कासादिषु च सर्वेषु देयः सोपद्रवेषु च ॥ १८१ ॥

भार्ग्यादिः ।—

भार्गी पुष्करमूलञ्च रास्त्रां विखं यमानिकाम् ।
 नागरं दशमूलञ्च पिप्पलीञ्चाप्सु साधयेत् ॥ १८२ ॥

मुक्तेत्यादि ।—नीली नोलमुद्रा । कम्प्लकं गुण्डारीचनी । बलास्थाने वर्धते
 न पाठः, आयुर्वेदसारादौ बलापाठात् ॥ १७५—१७७ ॥

शटीत्यादि ।—किरातस्थाने केचित् पटोलं पठन्ति, तत्र ; हारीत-कतुकर्ण-
 चन्दाट-विदेहेषु किरातस्यैव पाठादिति ॥ १७८, १७९ ॥

बृहत्यादित्यादि ।—कासादिष्वित्यत्र आदिशब्दवद्भावात् श्रव्याद्युक्तहृद्प्रहादीनां
 अङ्गणम् ; चरकेऽपि श्रव्याद्यनन्तरस्य योगस्य पाठात् ॥ १८०, १८१ ॥

भार्गीमित्यादि भेलस्य ।—विखं विस्मूलं, योगिकमस्य कलात् । दश

सन्निपातज्वरे देयं हृत्पाश्वांनाहशूलिनाम् ।

कासश्वासाग्निमन्दत्वं तन्द्रौच्यं विनिवर्त्तयेत् ॥ १८३ ॥

द्वितीयचतुर्दशाङ्कः ।—

द्विपञ्चमूली षड्यन्या विश्वम्भनखीद्वयम् ।

कफवातहरः काथः सन्निपातहरः परः ॥ १८४ ॥

अभिन्धासज्वरचिकित्सा ।

कारव्यादिः ।—

कारवीपुष्करैरण्ड-त्रायन्तीनागरासृताः ।

दशमूलीशटौशृङ्गी-यासभार्गीपुनर्नवाः ॥ १८५ ॥

तुल्या मूत्रेण निष्काथ्य पौताः स्रोतोविशोधनाः ।

अभिन्धासज्वरं घोरमाशु घ्नन्ति समुद्धतम् ॥ १८६ ॥

मातुलङ्गादिः ।—

मातुलङ्गाश्मभिद्विल्व-व्याघ्रौपाठोरवूकजः ।

काथो लवणमूत्राज्याऽभिन्धासानाहशूलनुत् ॥ १८७ ॥

अभिन्धामव्य लक्षणम् ।—

निद्रोपेतमभिन्धासं क्षीणं विद्याद्वतौजसम् ॥ १८८ ॥

मूलञ्चेति पाठयत्वेऽपि भागद्वयं तस्य यावत्, किन्तु भेदे “नागरश्च सृणालश्च पिप्पलीञ्च” इति पाठो दृश्यते ; एवं चन्द्राटेऽपि, अत एकभागस्त्येति युक्तम् ॥ १८२।१८३ ॥

द्विपञ्चमूलीत्यादि ।—द्विपञ्चमूली दशमूली । षड्यन्या वचा । मृगनखीद्वयं कालाकङ्का-गुडकाँठलोभेदात्, रक्तश्वेतपुष्पभेदाद्वा ॥ १८४ ॥

सन्निपातज्वरभेदस्याभिन्धासस्य चिकित्सायाः, कारवीत्यादि ।—कारवी कृष्ण-जौरकम् । त्रायन्ती त्रायमाणा । मूत्रेण गोमूत्रेण ॥ १८५।१८६ ॥

मातुलङ्ग्यादि ।—अश्मभित् पाषाणभेदी । विल्वस्य मूलम् । लवणं सैन्धवम् । मूत्रं गोमूत्रम् । गोमूत्रसैन्धवे प्रक्षिप्य काथः पेयः । गतप्रयोगदर्शनात् गोमूत्रेण काथः प्रक्षिप्य लवणमित्येके ॥ १८७ ॥

रुग्निनिश्चये अभिन्धासलक्षणस्य अनुकृतात् लक्षणमिदं वाच्यं, निद्रोपेतमित्यादि ।

—सन्निपातज्वरमेव निद्रोपेतमभिन्धासं विद्यात् । क्षीणं विद्याद्वतौजसमिति—

दशमूलीकाथः ।—

कण्ठरोधकफखास-हिकामन्यामपीडितः ।

मातुलुङ्गार्द्रकरसं दशमूल्यम्भसा पिबेत् ॥ १८८ ॥

व्योषादिः ।—

व्योषाद्द्विफलातिक्ता-पटोलाविष्टवामकैः ।

सभूनिम्बामृतायामैस्त्रिदोषज्वरनुज्जनम् ॥ १८९ ॥

विहदादिः ।—

विहद्विशालात्रिफला-कटुकारग्वधैः कृतः ।

सत्तारो भेदनः काथः पेयः सर्वज्वरापहः ॥ १९१ ॥

खेदाधिक्ये कलत्योङ्गुलनमः ।—

खेदोद्गमे ज्वरे देयश्चूर्णां मृष्टकुलत्यजः ॥ १९२ ॥

जिह्वाजालो मेम्बवायुङ्गुलनमः ।—

घर्षेज्जिह्वां जडां सिन्धु-वृषणैः सास्त्रवेतसैः ॥ १९३ ॥

जिह्वाशुक्तायां टाचानिपः ।—

उच्छृङ्क्षां स्फुटितां जिह्वां द्राचया मधुपिष्टया ।

लेपयेत् सष्टतन्त्रास्यं सन्निपातात्मके ज्वरे ॥ १९४ ॥

निद्राजनने काकजङ्घाजटा ।—

काकजङ्घाजटा निद्रां जनयेच्छ्वरसि स्थिता ॥ १९५ ॥

चीषणमिति चीषधातुगतम् ; अभिन्यासज्वरमेव सन्निपातज्वरमेव चीषधातुगतं
हतौजसं विद्यात् ; उक्तं सुश्रुते—“अभिन्यासस्तु तं प्राहुर्हतौजसमथापरे । सन्निपात-
ज्वरं कृच्छ्रमसाध्यमपरे जगुः ॥” (उ० ३८ अ०) इति ॥ १८८ ॥

कण्ठरोधेत्यादि ।—दशमूलकाथमेव मातुलुङ्गार्द्रकरसे प्रविष्य पिबेदित्यर्थः ॥ १८८ ॥

व्योषादि ।—विरिष्टो निम्बः, तस्य त्वक् । कसं काथः ॥ १८९ ॥

विहदित्यादि ।—विशाला गोरक्षकर्कटी । यवचारः प्रसेव्यः ॥ १९१ ॥

खेदोद्गमे इत्यादि ।—खेदोद्गमे इत्यादि सन्निपातात्मके ज्वरे इत्यन्तं
व्यष्टम् ॥ १९२—१९४ ॥

काकजङ्घेत्यादि ।—जटा मूलम् ॥ १९५ ॥

सन्निपाते वृद्ध्यादिभिर्विधः ।—

सन्निपाते प्रकम्पन्तं प्रलपन्तं न हृह्येत् ।

दृष्ट्वादाहाभिभूतेऽपि न दद्याच्छीतलं जलम् ॥ १८६ ॥

कर्णमूलशोथस्य रक्तावस्थाता ।—

सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः ।

शोथः सञ्जायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥ १८७ ॥

कर्णमूलशोथस्य चिकित्साविधिः ।—

रक्तावसेचनैः पूर्वं सर्पिःपानैश्च तं जयेत् ।

प्रदेहैः कफपित्तघ्नैर्वमनैः कवलग्रहैः ॥ १८८ ॥

कर्णमूलशोथे गैरिकं कटुलिपः ।—

गैरिकं पांशुजं शुण्ठी-वचाकटुककाञ्चिकैः ।

कर्णशोथहरो लिपः सन्निपातज्वरे भृशम् ॥ १८९ ॥

कर्णमूलशोथे कुलल्याटिलिपः ।—

कुलल्याटुफलं शुण्ठी कारवी च समांशिकैः ।

सुखोष्णैर्लेपनं कार्यं कर्णमूले मुहुर्मुहुः ॥ २०० ॥

जौर्णज्वरचिकित्सा ।

निदिग्धिकादिः ।—

निदिग्धिकानागरकामृतानां क्वाथं पिबेन्निश्चितपिप्पलीकम् ।

जौर्णज्वरारोचकासशूलश्वासाग्निमान्द्यार्दितपौनसेषु ॥ २०१ ॥

सन्निपाते इत्यादि ।—स्पष्टम् ॥ १८६ ॥

सन्निपातेति ।—सन्निपातज्वरस्यान्ते श्लेपे सन्निपातज्वरे गते वा इत्यर्थः ॥ १८७ ॥

रक्तेति ।—रक्तावसेचनैरिति बहुवचनात् रक्तावसेचनं नेरन्तर्येण बोध्यम् ; कर्णशोथे—“शश्वद्रक्तस्य मोक्षणम्” इत्युक्तत्वात् । सर्पिरव पञ्चतिकादिफलाष्टतादि । अक्षरात् वातकफघ्नैर्लोऽपि बोध्यः ; यदुक्तं तत्रैव—“लेह्याश्च कफघ्नान्नाः कार्याः सकवडग्रहाः । विफलाष्टतानां वा वक्त्रं ज्ञात्वा समाचरेत् ॥” इति ॥ १८८ ॥ १८९ ॥

कुलल्येति ।—स्पष्टम् । दशमूलेनापि सुखोष्णैर्नात्र लेपमुपदिशन्ति ॥ २०० ॥

जौर्णज्वरचिकित्सासाह, निदिग्धिकेत्यादि ।—निदिग्धिका कण्टकारौ । वातकफे क्रियते ; पित्तानुवन्धे पिप्पलीं त्यक्त्वा मधु प्रविपन्ति वडाः । पिप्पलीचूर्णस्य माषक-
द्वयं प्रक्षेप्यं प्रवारादिति कथितम् । पुराणप्रतिस्मृत्येऽप्ययं योगो दृष्टफलः ॥ २०१ ॥

निदिग्धिकादेः प्रयोगकालः ।—

हृत्पूङ्गुगामयं प्रायः सायं तनोपयुज्यते ॥ २०२ ॥

गुडूचीकाथः पञ्चमूलीकाथः ।—

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तः काथश्चिन्नरुहोद्भवः ।

जीर्णज्वरकफध्वंसी पञ्चमूलीकृतोऽथवा ॥ २०३ ॥

गुडपिप्पली ।—

कासाजीर्णरुचिश्वास-हृत्पाण्डुकिमिरोगनुत् ।

जीर्णज्वरेऽग्निसादे च शस्यते गुडपिप्पली ॥ २०४ ॥

विषमज्वरचिकित्सा ।

कलिङ्गकादि पञ्च काथाः ।—

कलिङ्गकाः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ।

पटोलं शारिवा मुस्तं पाठा कटुकरोहिणी ॥ २०५ ॥

निम्बं पटोलं त्रिफला सृक्षीका मुस्तवत्सकी ।

किराततिक्तममृता चन्दनं विश्वभेषजम् ॥ २०६ ॥

गुडूच्यामलकं मुस्तमर्द्धश्लोकसमापनाः ।

यस्यैव योगस्य सोपपत्तिकं वैद्यस्यवहारसिद्धमुपयोगकालमाह, हृत्पूङ्गुगामयं ।—
किन्तु विन्दुवारे प्रातःसमयोऽप्युक्तः ; यथा—“वासकासविनाशाय मन्दाग्रदर्पनाय च । अरुचेय निवृत्त्यर्थं प्रातरुत्थाय तं पिबेत् ॥” इति । तथा हृन्दीऽप्याह—
“तत्र रात्रिज्वरे सायमन्यत्र प्रातरिष्यते” इति ॥ २०२ ॥

पिप्पलीत्यादि ।—छिन्नरुहा गुडूची । पञ्चमूली च मद्धती । योगहृद्येऽपि
पिप्पलीचूर्णप्रक्षेपः ; पितागुवन्मे मधु उपदिशन्ति वृद्धाः । इदञ्च योगद्वयं प्रायः
सायमुपयुज्यते ॥ २०३ ॥

कासेत्यादि ।—गुडपिप्पलीः प्रत्येकं माषकत्रयेण व्यवहरन्ति वृद्धाः ॥ २०४ ॥

विषमज्वरचिकित्सामाह, कलिङ्गका इत्यादि वाग्भटस्य ।—एते पञ्च योगाः
पञ्चसु सन्तत-सतताभ्येद्युक्ता-तृतीयक-चतुर्थकेषु यथासङ्ख्या ज्ञेयाः । अन्ते तु सर्वे
एवं योगाः सर्वत्र इत्याहुः ; तत्र यथासङ्ख्यामेव युक्तम् ; सततोक्तेष्वेव पटोलादि-
योगस्य, तथा निम्बादिद्याभ्येद्युक्तीक्ष्वेन, गुडूच्यादेय चतुर्थकीक्ष्वेन चारपाथो
वृष्टत्वात् । “सन्ततं सतताभ्येद्युक्ततृतीयक-चतुर्थकान्” इति पाठस्तु वाग्भटे

कषायाः शमयन्त्याश्च पञ्च पञ्चविधान् ज्वरान् ॥

सन्ततं सततान्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकान् ॥ २०७ ॥

त्रिफलाक्वाथः ।—

गुडप्रगाढां त्रिफलां पिवेद्वा विषमार्दितः ॥ २०८ ॥

मुष्टियोगः ।—

दौर्घपत्रककर्णाख्य-नेत्रं बृहदिरसंयुतम् ।

ताम्बूलैस्तद्दिने भुक्तं प्रातर्विषममनाशनम् ॥ २०९ ॥

गुडूच्यादिः ।—

गुडूचीमुस्तधात्रीणां कषायं वा समाक्षिकम् ॥ २१० ॥

मुस्तादिः ।—

मुस्तामलकगुडूचीविश्वौषधकण्टकारिकाक्वाथः ।

पीतः सकणाचूर्णः समधुर्विषमज्वरं हन्ति ॥ २११ ॥

तृतीयके मञ्जौषधादिः ।—

मञ्जौषधामृतामुस्त-चन्दनोशीरधान्यकैः ।

काथस्तृतीयकं हन्ति शर्करामधुयोजितः ॥ २१२ ॥

चतुर्थके वासादिः ।—

वासाधात्रीस्थिरादारु-पथ्यानागरसाधितः ।

जरके च नास्ति, वन्देऽपि नास्ति, तेनायमङ्गश्लोकः सङ्गृहे केनापि प्रसादात्
लिखितः ॥ २०५—२०७ ॥

गुडप्रगाढामित्यादि सुश्रुतस्य ।—त्रिफलामित्यत्र कथितमिति शेष इति
उल्लङ्घनः । गुडोऽत्र प्रचेत्यः ॥ २०८ ॥

दौर्घपत्रकैत्यादि ।—कर्णाख्यः कणाखीड इति ख्यातः, तस्य विशेषश्च
दौर्घपत्रेति । नेत्रं मूलं, तदपि शुक्लदेशजातं बाह्यमुपदिशन्ति ब्रह्माः ॥ २०९ ॥

गुडूचीत्यादि सुश्रुतस्य ।—अयं योगी यद्यपि पूर्वं चतुर्थके पठितः, तथाऽपि मधु-
योगात् विषमज्वरमावहन्तुत्वमप्यस्य बोध्यम् । उल्लङ्घनस्तु यद्यपि योगोऽयं विषमज्वरे पठितः
तथाऽपि समानतन्त्रोक्तत्वात् विषमज्वरविशेषे चतुर्थके एवायं बोध्य इत्याह ॥ २१० ॥

मुष्टेयादि ।—मुस्तादिमञ्जौषधादौ स्पष्टौ ॥ २११/२१२ ॥

सितामधुयुतः क्वाथश्चतुर्थकनिवारणः ॥ २१३ ॥

श्रीफालीस्वरसः ।—

मधुना सर्वज्वरनुत् श्रीफालीदलजौ रसः ॥ २१४ ॥

गुडानाजीप्रयोगः ।—

अजानाजी गुडसंयुक्ता विषमज्वरनाशिनौ ।

अग्निसादं जयेत् सम्यक् वातरोगांश्च नाशयेत् ॥ २१५ ॥

रसोनकल्कः ।—

रसोनकल्कं तिलतैलमिश्रं योऽश्नाति नित्यं विषमज्वरार्तः ।

विमुच्यते सोऽप्यचिराज्ज्वरेण वातामयैश्चापि सुघोररूपैः ॥ २१६ ॥

औषधचतुष्टयस्य प्रयोगीपदेशः ।—

प्रातः प्रातः समर्पिर्वा रसोनमुपयोजयेत् ।

पिप्पलीवर्द्धमानं वा पिबेत् क्षीररसाशनः ॥

षट्पलं वा पिबेत् सर्पिः पथ्यां वा मधुना लिङ्हेत् ॥ २१७ ॥

सृष्टियोगः ।—

पयस्तैलं घृतञ्चैव विदारौक्षुरसं मधु ।

सम्पृच्छ्य पाययेदेतत् विषमज्वरनाशनम् ॥ २१८ ॥

सृष्टियोगः ।—

पिप्पली शर्करा क्षौद्रं घृतं क्षीरं यथाबलम् ।

वासिण्यादि ।—वासिण्यो वासास्थाने चन्द्राटे पाठा पठ्यते; व्यवहारस्तु वासयैव ।

स्थिरा शालपर्णी । पथ्या हरीतकी ॥ २१३ ॥

मधुनेत्यादि ।—सर्वज्वरनुत् विषमाविषमज्वरान् ॥ २१४ ॥

अजानाजीत्यादि ।—मनाक् भृष्टं कृष्णक्षीरकमिति चक्रः, सितक्षीरकमित्यन्ये ॥ २१५ ॥

रसोनकल्कमित्यादि ।—भक्तात् पूर्वं कर्त्तव्यम्; यदाह चक्रः,—“रसोनस्य

सतेजस्य पायकमुपसेवनम्” (वि० ज्व०) इति ॥ २१६ ॥

प्रातरित्यादि ।—पिप्पलीत्यादिप्रयोगौ सौश्रुतौ । षट्पलं सर्पिरवैव वक्ष्यमाणम् ॥ २१७ ॥

पय इत्यादि ।—दुग्धं घृतं क्षौद्रम् । विदारौक्षुरसमिति इक्षुरसस्थाने स्वरस

इति न पाठः; उक्तं हि हारोते—“विदारौक्षुरसः सर्पिसंयुतैलं घृतं पयः । पिबे-

त्तुर्थकश्चास-कासवातज्वरापहम् ॥” (इत्या० २ ख०) इति । अन्ये तु विदारौक्षुरसो

विषमज्वरमात्रे; चतुर्थके इक्षुरसान् योगान्तरमाहः ॥ २१८ ॥

खजेन मथितं पेयं विषमज्वरनाशनम् ॥ २१८ ॥

सुष्टिशीगौ ।—

पयसा वृषदंशस्य शङ्खहेगागमि पिबेत् ।

वृषस्य दधिमण्डेन सुरया वा ससैन्धवम् ॥ २२० ॥

नीलित्यादिः ।—

नीलिनीमजगन्धाच्च त्रिवृतां कटुरोहिणीम् ।

पिबेज्ज्वरस्यागमने स्नेहस्वेदोपपादितः ॥ २२१ ॥

सुरानांसयोः प्रयोगोपदेशः ।—

सुरां समण्डां पानार्थं भक्ष्यार्थं चरणायुधान् ।

तित्तिरींश्च मयूरांश्च प्रयुञ्ज्याद्विषमज्वरे ॥ २२२ ॥

चातुर्थके पेया ।—

अम्बोटजसहस्रेण दलेन सुकृतां पिबेत् ।

पेयां घृतप्लुतां जन्तुश्चातुर्थकह्वरां ब्राह्मम् ॥ २२३ ॥

सैन्धवाद्यञ्जनम् ।—

सैन्धवं पिप्पलीनाञ्च तण्डुलाः समनःशिलाः ।

नेत्राञ्जनं तैलपिष्टं विषमज्वरनाशनम् ॥ २२४ ॥

व्याघ्रीवसादिनस्यम् ।—

व्याघ्रीवसा हिङ्गुसमा नस्यं तद्वत् ससैन्धवा ॥ २२५ ॥

पिप्पलीत्यादि ।—दुग्धं शृतं बोध्यम् ॥ २१८ ॥

पयसेत्यादि ।—वृषदंशो विडालः । वृषस्यापि शङ्खद्वयार्थः ॥ २२० ॥

विषमज्वरे विरेकाद्यमाह, नीलिनीत्यादि ।—नीलिनी नीलकुङ्गा । आगमने आगमनदिवसे ॥ २२१ ॥

सुरानित्यादि चरकस्य ।—स्पष्टम् ॥ २२२ ॥

अम्बोटजेत्यादि ।—अम्बोटजसाङ्गेरो ॥ २२३ ॥

सैन्धवमित्यादि चरकस्य ।—अञ्जनशब्दः अम्बुञ्जनेऽपि वर्तते, तन्निरासाद्य जेतपदम् ॥ २२४ ॥

व्याघ्रीत्यादि ।—व्याघ्रीति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् लिङ्गमेव प्रयोजकं न तु जातिः ॥ २२५ ॥

चातुर्थके गुग्गुलादिधूपः ।—

क्षणाभ्वरट्टावद्ध-गुग्गुलूलूकपुच्छजः ।

धूपश्चातुर्थकं हन्ति तमः सूर्य इवोदितः ॥ २२६ ॥

चातुर्थके शिरीषपुष्पस्वरसो नक्षम् ।—

शिरीषपुष्पस्वरसो रजनौदयसंयुतः ।

नस्य सर्पिःसमायोगाच्चातुर्थकज्वरं जयेत् ॥ २२७ ॥

चातुर्थके अगस्त्यरसस्य नक्षम् ।—

नस्य चातुर्थकं हन्ति रसो वाऽगस्त्यपत्रजः ॥ २२८ ॥

षष्ठाङ्गधूपः ।—

पलङ्कषा निम्बपत्रं वचा कुष्ठं हरीतकौ ।

सर्षपाः सयवाः सर्पिर्धूपनं ज्वरनाशनम् ॥ २२९ ॥

अपराजिताधूपः ।—

पुरध्यामवचामर्जः निम्बाकार्गुरुदार्ढिः ।

सर्वज्वरहरो धूपः कार्थ्येऽयमपराजितः ॥ २३० ॥

कम्पज्वरे धूपः ।—

वैडालं वा शक्तं योज्यं वेपमानस्य धूपने ॥ २३१ ॥

द्वितीयके अपामार्गमूलधारणम् ।—

अपामार्गजटा कट्यां लोहितैः सप्ततन्तुभिः ।

बद्धा वारि रवेस्तूर्णं ज्वरं हन्ति द्वितीयकम् ॥ २३२ ॥

क्षणाभ्वरट्टादि ।—अभ्वरस्य क्षणलं भङ्गराजस्वरसादिभिः । उलूकः पेषकः ॥ २२६ ॥

नक्षमाङ्ग, शिरीषेत्यादि ।—रजनौदयचूर्णे सर्पिंस्य प्रवेष्टव्यम् ॥ २२७ ॥

नक्षमित्यादि ।—अगस्त्यपत्रं वङ्गसेनपत्रम् ॥ २२८ ॥

पलङ्कषेत्यादि ।—पलङ्कषा गुग्गुलुः ॥ २२९ ॥

पुरेत्यादि ।—पुरो गुग्गुलुः । ध्यामं गन्धदण्डम् ॥ २३० ॥

वैडालमित्यादि ।—स्यटम् ॥ २३१ ॥

अपामार्गेत्यादि ।—अपामार्गस्य जटा मूलम् । पृष्ठे पादं दत्त्वा बन्धः कार्यः इत्याहुः ; बन्धनविधिराघुर्वेदसारे यथा—“अपामार्गस्य मूलस्य सम्यगन्धालिताननः । बध्नीशतु वामदक्षेण सर्वज्वरविमोक्षणम् ॥ २३२ ॥

ऐकाहिके विविधमूलधारणम् ।—

काकजङ्घा बला श्यामा ब्रह्मदण्डी कृताञ्जलिः ।

पृश्नपर्णी त्वपामार्गस्तथा भृङ्गरजोऽष्टमः ॥ २३३ ॥

एषामन्यतमं मूलं पुष्पेणोद्धृत्य यत्नतः ।

रक्तसूत्रेण संवेष्ट्य बद्धमैकाहिकं जयेत् ॥ २३४ ॥

जयकोमूलधारणम् ।—

मूलं जयन्त्याः शिरसा धृतं सर्वज्वरापहम् ॥ २३५ ॥

तृतीयकचतुर्थकयोः साधारणचिकित्साविधानम् ।—

कर्म साधारणं जह्यात् तृतीयक-चतुर्थकौ ।

आगन्तुरनुबन्धो हि प्रायशो विषमज्वरे ॥ २३६ ॥

काकजङ्घादि ।—काकजङ्घा खनामख्याता । श्यामा ब्रह्मदारकः । ब्रह्मदण्डी ब्रह्मदण्डिका । कृताञ्जलिः लाजाजलिया ॥ २३३-२३४ ॥

मूलमित्यादि ।—जयन्त्याः श्वेताया इत्याहुः, भूजयन्त्या इत्यन्ये ॥ २३५ ॥

भूतानुबन्धिनीतृतीयक-चतुर्थकयोश्चिकित्सानाह, कर्मत्यादि ।—देवव्यपाश्रयं बलि-मङ्गलादि, युक्त्यपाश्रयश्च कषायादि, एतदुभयमपि चिकित्सितं साधारणशब्देनाधोच्यते । जह्यादिति अन्तर्भूतार्थमिदं, तेन साधारणं चिकित्सितं तृतीयक-चतुर्थको कर्मरूपौ जह्यात् हापयेत्, निराकुर्यादित्यर्थः । ननु ज्वरान्तरे सर्वत्र युक्त्यपाश्रयं कषायादिकर्मनोपदिष्टं, न देवव्यपाश्रयम्, अत्र पुनः किमर्थं देव-व्यपाश्रयमपि कर्तव्यत्वेन उपदिश्यते ? इत्याह, आगन्तुरित्यादि—आगन्तुर्भूतादिः । विषमज्वरशब्देन तृतीयक-चतुर्थकावेवाभिमतौ ; तृतीयक-चतुर्थकशब्देनात्र तद-विषयेयस्यापि गृहणम् । अन्ये तु यद्यथागन्तुरनुबन्धो हि इत्यादिवचनवलात् विषमज्वरमात्रे एव देवव्यपाश्रयं कर्म कर्तव्यमित्याशयति, तथाऽपि तृतीयक-चतुर्थका-विति यदुक्तं तत् विशेयार्थम् ; तेन तृतीयक-चतुर्थकयोः प्रायेण भूतानुबन्धजन्यत्वात् तथैव विशेषेण देवव्यपाश्रयं कर्म कर्तव्यमित्याहुः । अन्ये तु साधारणशब्देन दोषनामसाधारणं युक्त्यपाश्रयमात्रं कर्माच्यते ; जह्यादित्यस्य त्यजतीत्यर्थः, तेन तृतीयक-चतुर्थके युक्त्यपाश्रयमात्रं न कार्यं, किन्तुभयमपि कार्यम् ; एवञ्चा-गन्तुरनुबन्धो ह्येत्यादि तृतीयार्द्धमपि सङ्गच्छते इत्याहुः ॥ २३६ ॥

तृतीयकचतुर्थकयोः देवव्यपाशयचिकित्सा ।—

“गङ्गाया उत्तरे कूले अपुत्रस्तापसो मृतः ।

तस्मै तिलोदकं दद्यान्मुच्यत्यैकाहिको ज्वरः” ॥

एतन्मन्त्रेण चाश्वत्थ-पत्रहस्तः प्रतर्पयेत् ॥ २३७ ॥

सोमं सानुचरं देवं समावृणोमोश्वरम् ।

पूजयन् प्रयतः शीघ्रं मुच्यते विषमज्वरात् ॥ २३८ ॥

विष्णुं सहस्रमूर्द्धानं चराचरपतिं विभुम् ।

सुवन् नामसहस्रेण ज्वरान् सर्वान् व्यपोहति ॥ २३९ ॥

घृतप्रयोगस्य कालनिर्देशः ।—

ज्वराः कषायैर्वमनैर्लङ्घनैर्लघुभोजनैः ।

रूक्षस्य ये न शाम्यन्ति सर्पिस्तेषां भिषग्जितम् ॥ २४० ॥

घृतप्रयोगस्य अकालः ।—

निर्देशाहमपि ज्ञात्वा कफोत्तरमलङ्घितम् ।

गङ्गाया इत्यादि ।—एकवृक्षायाः पुष्कारिण्या अकाकश्चदिते पानीयं मृतनषक्या नेतव्यम् ; उदिते च रवौ पालिदिने तर्पणं कार्यम् । अत्र कुशा यवाः कुसुमानि च उत्तुलिन्नमाषभक्तादिना बलिशैलुपदिशन्ति वृद्धाः । अस्य मन्त्रस्य केचिदाद्यशोकं पठन्ति यथा—“वङ्ग वङ्ग-कलिङ्गेषु सौराष्ट्र-मगधेषु च । वाराणस्याच्च यत् कृतं तन्न स्मरसि ? हे ज्वर !” इति । सोमनित्यादि ।—सोमनित्यमथा सङ्घितम् । अनुचरेनित्यादिभिश्च सङ्घितम् । विष्णुमित्यादि ।—नामसहस्रेण महाभारताद्युक्तेन ॥ २३७—२३९ ॥

इदानीं घृतप्रयोगान् विवक्षुः घृतस्य कालं विषयञ्चाह, ज्वराः कषायैरित्यादि ।—अत्र कषायैरित्यसमासनिर्देशेन व्यसैरपि कषायादिप्रयोगैः रूक्षस्य सर्पिःपानं कर्तव्यमिति दर्शयति । वमनैरित्यनेन अवस्थाविधेयवसनप्रयोगान् सर्पिःषण्डपूर्वभावित्वो दर्शयति । लङ्घनैरित्यनेन च लङ्घनं स्नेदनं काल इत्याद्युक्ता लङ्घनसमानफलाः स्नेदादयोऽपि गृह्यन्ते । रूक्षस्येति वचनेन कषायादिप्रयोगे सत्यपि यद्यपि सामानुबन्धत्वात् कफोत्तरतया वा यत्र रूक्षत्वं न भवति, तत्र सर्पिर्न दातव्यमिति दर्शयति । भिषग्जितं चिकित्सितम् ॥ २४० ॥

दशाङ्गद्वे हि घृतपानावस्था चरकैषोक्ता, इदानीं तदपवादमाह, निर्देशाहमपि-

न सर्पिः पाययेत् प्राज्ञः शमनेस्तमुपाचरेत् ॥

यावन्नपुत्रत्वात्— ॥ २४१ ॥

मांसप्रयोगस्य कालः प्रयोगाहंसां स च ।—

—अशनं दद्यान्मांसरसेन तु ।

मांसार्थमेषलावादीन् युक्त्या दद्याद्विचक्षणः ॥ २४२ ॥

निषिद्धमांसानि ।—

कुक्कुटांश्च मयूरांश्च तित्तिरिं क्रौञ्चमेव च ।

गुरुष्णत्वात् न शंसन्ति ज्वरे केचिच्चिकित्सकाः ॥ २४३ ॥

निषिद्धमांसानामपि अवस्थाविशेषे प्रयोगाहता ।—

लङ्घनेनानिलबलं ज्वरे यद्यधिकं भवेत् ।

भिषज्जात्राविकल्पज्ञो दद्यात् तानपि कालवित् ॥ २४४ ॥

पिप्पल्याद्यं घृतम् ।—

पिप्पल्यश्चन्दनं मुस्तमुशीरं कटुरोहिणी ।

कलिङ्गकस्तामलकी शारिवाऽतिविषे स्थिरा ॥ २४५ ॥

त्यादि ।—निर्गतो दशाष्टात्रिदंशः । अलङ्कितमिति—असज्जातलङ्कितफलम् ; इयञ्चा-
वस्था प्रबलचामदोषारब्धत्वात् ज्वरस्य तथा असम्यग्पचाराच्च भवतीति ज्ञेयम् ।
यावन्नपुत्रत्वादिति छेदः, लघुत्वे तु जाते कफोत्तरता अलङ्कितता अप्रयति, तेन तदा
सर्पिःपानमनुव्रतं कर्तव्यमित्यर्थः । यावदिति—यावन्नपुत्रत्वात् लघुत्वपर्यन्तं शमनेरुपा-
चरेत्, लघुत्वे मतिः सर्पिःपानम् ; अथवा यावत् तावत् नित्ययोगित्वात् लघुत्वात्
यावत् यावत्पर्यन्तं लघुत्वं, तावत् शमनेरुपाचरेत् ॥ २४१ ॥

मांसरसेन अशनं तु निर्दंशाज्ज्वरे कफोत्तरेऽप्यलङ्कितेऽपि देशमित्याह,
अशनं दद्यान्मांसरसेनेति ।—ननु किमर्थमेतादृशमशनं कफविरुद्धमपि कफप्रधानाव-
स्थायां दीयते ? सत्यं, मांसरसस्य बलजनकत्वात्, बलस्य च दोषनिग्रहसमर्थत्वात् ;
अत एवोक्तं तत्रैव—“बलं ह्यलं निग्रहाय दोषाणां बलकृच्च तत्” (च० चि०
ज्वर०) इति । एषलावादीनित्यादिशब्दात् कपिज्जलादीनां गृह्यणम् ॥ २४२।२४३ ॥

लङ्घनेनेत्यादि ।—मात्राविकल्पज्ञ इति—विकल्पो विशिष्टकल्पना, संस्कार इत्यर्थः,
मात्राज्ञो विकल्पज्ञश्चेत्यर्थः ; तेन तावतो मात्रा कर्तव्या, तादृशः संस्कारश्च कार्यः, यथा
लघुत्वानुषंग्ये भवत इत्यर्थः ॥ २४४ ॥

सर्पिःपानावस्थां प्रतिपाद्य सर्पीत्याह, पिप्पल्य इत्यादि ।—कलिङ्गक इन्द्रधनुः ।

द्राक्षाऽऽमलकविल्वानि त्रायमाणा निदिग्धिका ।

सिद्धमेतैष्टृतं सद्यो ज्वरं जीर्णमपोहति ॥ २४६ ॥

चयं कासं शिरःशूलं पार्श्वशूलं हृत्तौमकम् ।

अङ्गाभिनापमग्निञ्च विषमं मन्त्रियच्छति ॥

पिप्पल्याद्यमिदं क्वापि तन्त्रे क्षीरेण पच्यते ॥ २४७ ॥

गणहारा स्नेहपाके परिभाषा ।—

यत्ताधिकरणेनोक्तिर्गणे स्यात् स्नेहसंविधौ ।

तामलकी भृश्यामलकी । शारिवा अनन्तमूलम् । विल्वं विल्वशलाटुः, द्राक्षादिफल-
सादृश्यात् । अथ यद्यपि घृतस्य मानं नोक्तं, तथाऽपि वृद्धवैद्यव्यवहारात् प्रस्थमात्रं
गृह्यते ; अत एवोक्तम्—“अनिर्दिष्टप्रमाणाणां स्नेहानां प्रस्थ इष्यते । अनन्ते काथ्य-
माने तु पावसेकं प्रशस्यते ॥” इति । अन्ते—पक्त्व्यघृतस्य मानानिर्देशे अन्त्यवस्थित-
मानमेवेच्छातः पक्त्व्यम् ; यत्र तु प्रस्थादिमाननिर्देशं करोति, तत्र तावन्माने-
नैव स्नेहेन प्राथो रोगोपशमो भवतीति ज्ञेयम् ; तथा हि वातव्याध्यादौ भूरिस्नेह-
साध्ये भृशमीमेव स्नेहसादां वक्ष्यति ; तथा प्रपौष्करीकाद्यनस्ये योगिकतया स्नेहस्य
कुडवसानमेवोक्तम् ; कुक्षोक्तमित्तषट्पलादौ तु अन्त्यवस्थितसंविधानेन तथैव पक्त्व्य
घृतस्य काथ्यकर्तृत्वं भवतीति भेषजप्रभावदर्शी महर्षिर्बोधयति । तत्र यदि कुष्ठस्य
दीर्घरोगतया भृशसा तित्तषट्पलेन प्रयोजनं, तदा पुनःपुनः षट्पलमानं घृतं पक्त्व्यं
“यथा कुर्वन्ति स उपायः” (सु० सू० ४१ अ०) इति वचनात् । एवं पानौयकल्याणा-
गल्यहरीतक्यादावपि प्रतिनियतमानकथनप्रयोजनं वाच्यम् ; तस्मात् सादृच्छिक-
माचायेत्य कचिव्याताभिधानमनभिधानञ्च कचिदिति । अत्र कचिन् पुस्तके हृत्तौमक-
मिति पाठः, कचिच्चारोचकमिति पाठइयमपि न प्रत्येपणीयम् ; यतः सुस्रुते,—
“कीर्णज्वरशिरःशूल गृथीदरहृत्तौमकान्” (उ० ३२ अ०) इति दृश्यते । वाग्ये च—
“पिप्पलीन्दुधरघावनिक्तिका-शारिवासलकतामलकीभिः । विल्वमुल्लङ्घिमपालनिमेवैः
द्राक्षयाऽतिविषया स्थिरया च ॥ घृतमाद्य निहन्ति साधितं ज्वरमग्निं विषमं
हृत्तौमकम् । अरुचिं भृशतापमंसयोर्वमथुं पार्श्वशिरोरुजं चयम् ॥” (चि० १ अ०)
इति दृश्यते, तस्मात् पाठइयमेव युक्तम् ॥ २४५—२४७ ॥

अत्र केचित् “कल्काद्वाधानिर्देशे गणात् तस्मात् समावपेत्” (चि० ३१ अ०)
इति सुसुतवचवात् पिप्पल्यादीनां कल्कात् कषायत्ववेच्छति ; अन्ते तु कल्कत्वमेव

तत्रैव कल्कनिर्यूहाविष्यते स्नेहवेदिना ॥

एतद्वाक्यबलेनैव कल्कसाध्यपरं घृतम् ॥ २४८ ॥

मानानुक्तौ परिभाषा ।—

जलस्नेहौषधानान्तु प्रमाणं यत्र नेरितम् ।

तत्र स्यादौषधात् स्नेहः स्नेहात् तोयं चतुर्गुणम् ॥

अनुक्ते द्रवकार्यं तु सर्वत्र सलिलं मतम् ॥ २४९ ॥

स्नेहादिपाके व्यूषितकरणस्य गुणाधिक्यम् ।—

घृततैलगुडादींश्च नैकाह्वादवतारयेत् ।

व्यूषितास्तु प्रकुर्वन्ति विशेषेण गुणान् यतः ॥ २५० ॥

स्नेहस्य पाकविहितजन्यम् ।—

स्नेहकल्को यदाऽङ्गुल्या वर्त्तितो वर्त्तिवद्भवेत् ।

वह्नी क्षिप्ते च नो शब्दस्तदा सिद्धिं विनिर्दिशेत् ॥ २५१ ॥

शब्दस्योपरमे प्राप्ते फेनस्योपरमे तथा ।

गन्धवर्णरसादौनां सम्पत्तौ सिद्धिमादिशेत् ॥ २५२ ॥

चौरषट्पलकं घृतम् ।—

पञ्चकोलैः समिन्धुतैः पलिकैः पयसा समम् ।

सर्पिःप्रस्थं शृतं प्लौहविषमज्वरगुल्मनुत् ॥ २५३ ॥

ब्रुवते ; अत एतत्संश्रयनिरासार्थं परिभाषासाह, यत्वेत्यादि ।—अधिकारश्चेनेति—
अधिकारितया ; तेन यदेवाचार्येण गणत्वमधिकृतं, तदेव विदारिगन्धादिगणादौ
कल्ककषायकल्पना, यत्र त्वधिकृतगणत्वं नास्ति, तत्र कल्ककल्पनेव ; एतेन सुश्रुतोक्ता
“कल्ककाथावनिर्देशः” (चि० २१ ५०) इत्यादिका परिभाषा अधिकृतगणविषयैव, न
तु भेषजसमूहसामान्यविषया इति । ननु सा भुदुभयकल्पना, अनियमेन कदाचित्
कल्ककल्पना, कदाचित् कषायकल्पना कुतो न स्यात् ? इति चेद्देवम् ; कषायकल्पनायां
द्रव्यं न साक्षात् प्रधानभूतं स्नेहसाधने व्यवह्रियते, कल्कस्तु साक्षादेव स्नेहसम्बद्धः पठ्यते
इति कल्कस्य प्राधान्यात् तथा तद्वैयर्थ्यवहाराच्चेत्याह—एतद्वाक्यबलेनैवेत्यादि ॥ २४८ ॥

जलेत्यादि ।—जलस्नेहेत्यादौ जलशब्दो द्रवमानोपलक्षकः ॥ २४९—२५२ ॥

पञ्चकोलैरित्यादि ।—पयसा सममिन्धुत सम-शब्दस्य तुल्यार्थतात्परीकरणे स्नेह-
समं चौरं, त्रिगुणञ्च जलसमोऽधिकः रीतषट्पलघृतञ्चादान् ; तद्वद्वथा,—

स्नेहपाके चौरटानपरिभाषा ।—

अत्र द्रवान्तरानुक्ते चौरमेव चतुर्गुणम् ।

द्रवान्तरेण योगे हि चौरं स्नेहसमं भवेत् ॥ २५४ ॥

दशमूलषट्पलकं घृतम् ।—

दशमूलोरसे सर्पिः सचौरं पञ्चकीलकैः ।

सचारैर्हन्ति तत्सिद्धं ज्वरकासाश्लिमन्दताः ॥

वातपित्तकफश्याधौन् श्लोहानद्यापि पाण्डुताम् ॥ २५५ ॥

स्नेहपाके काथकल्कादिविषावर्णी परिभाषा ।—

काथ्याच्चतुर्गुणं वारि पादस्थं स्याच्चतुर्गुणम् ।

स्नेहात् स्नेहसमं चौरं, कल्कस्तु स्नेहपादिकः ॥

चतुर्गुणन्वष्टगुणं द्रवहैगुण्यतो भवेत् ॥ २५६ ॥

“सचारैः पञ्चकीलैस्तु पलिकैस्त्रिगुणोदके । समचौरं घृतप्रस्थं ज्वरार्शःश्लोह-
गुण्यनुत् ॥” इति । “चौरदध्यारनालेस्तु पाको यदेरितः क्वचित् । चतुर्गुणं कलं
तत्र वीर्याधानाश्रमावपेत् ॥” परिभाषेयमनापेति कला कैश्चित् नाद्रियते । अन्ये तु
चौरादिसाधनविषयेयमित्याहुः ॥ २५३ ॥

चक्रस्तु सममित्यस्य सङ्गतिनामित्याह,—अत्रेत्यादि । एतच्चान्ये दूषयन्ति,
यतः सुश्रुतोक्तोदरचिकित्सिते षट्पलकेऽस्मिन्—“घृतप्रस्थं तत्तुल्यं चौरम्” (चि०
१४ प०) इति पठ्यते । चरकेऽप्युक्तं गुण्ये—“घृतप्रस्थं विपाचयेत् चौर-
प्रस्थेन” (चि०) इति । व्यवहारस्तु क्वचित् त्रिगुणोदकेन, क्वचित् चतुर्गुणोदकेनेति ॥ २५४ ॥

दशमूलोरसे इत्यादि ।—रसः काथः, जेज्जडमते काथचतुर्गुणः, चौरस्तु स्नेह-
समम् । स हि काथ्याच्चतुर्गुणं वारोत्यादि परिभाषाश्रयजुं बुद्ध्वा चौरयागं सर्व-
एवमेव पाकं व्याचष्टे । चक्रस्त्वाह,—यत्र काथः चौरस्यास्त तत्र चौरस्य सङ्ग-
स्त्रिगुणो द्रवः काथः, यतः स्नेहपाके चतुर्गुण एव द्रव उक्तमस्तिङ्गः ; “स्नेहात् त्र्यं
चतुर्गुणम्” (च० क० दन्तोद्भवतो०) इत्यत्र तीर्थस्य द्रवोपलक्षणत्वात् ; अतः
व्याधौद विगुणः चौरश्च स्नेहसममिति, पञ्चकीलयवचाराः प्रत्येक पलिकाः
पूर्वोक्तषट्पलकसाहस्रव्यात् षट्पलत्वानुपपत्तयेति ॥ २५५ ॥

दशमूलोकाथार्थं परिभाषामाह, काथ्यादित्यादि ।—स्नेहसमं चौरमिति, यत्र
द्रवान्तरमस्ति तत्रेदं, केवलचौरं तु चौरमेव चतुर्गुणं, पाकस्तु चतुर्गुणद्रवैर्वात्म-
सिद्धत्वात् इति गण्यदासचक्रो । अन्ये तु यदेव केवलं चौरं तदेव स्नेहसमं चौरं,

जलानु चतुर्गुणं “कौरदध्यारनालैस्तु” इत्यादिवचनादित्याहुः । द्रवहेतुगुणो भवेदिति—
यद्यपि—“शुक्लद्रव्येष्विदं मानमेवमादि प्रकौत्तितम् । द्विगुणं तत् द्रवेष्विष्टं मद्य
एवोद्धृतेषु च ॥” (च० क० दत्तौद्रवलो०) इति वचनात् द्रवमात्रे एव द्वैगुण्य-
मायाति, तथाऽपि सुनिपस्तृत्वाङ्गेरौष्ट्रे षोडशपलरूपस्य द्रवप्रस्थस्य द्वैगुण्येन द्वाविं-
शत्यपलरूपत्वे सिद्धे यदयमाचार्यः,—“विंशत्यङ्गानि तु प्रस्थो विज्ञेयी द्विपलाधिकः”
(च० चि० अर्थ०) इति करोति, तेन द्वैगुण्याभिधायकपरिभाषाव्यभिचारः
कृचिदस्तीति ज्ञापयति; अत एव रक्तिकादौ विपलप्रत्यन्ते कुडवपूर्वमाने द्वावद्रयो-
र्द्वैगुण्यं न कार्यम्; यदाह गोप्ररञ्जितः,—“रक्तिकादिषु मानेषु यावन्न कुडवो
भवेत् । शुक्ले द्वावद्रयोऽपि तत्त्वं मानं प्रकौत्तितम् ॥” इति, तथा—“द्विगुणं
कुडवादी तु शुक्लान्मानं द्रवस्य च । आद्रस्य चान्यभीथ्येत्तात् ज्ञेयमन्यत्र तत्
सप्तम् ॥” इति; तथा ननुकर्णेऽप्युक्तम्—“पादोणाञ्च द्वावाणाञ्च द्विगुणाः कुडवादयः”;
एवञ्च कुडवादिसान्धोग्यव्यापि यत्र पलोल्लेखेन मानं तत्रापि न द्वैगुण्यं विधेयं,
तेन—“राक्षामद्वन्द्वनिर्युद्धे तैलद्रोणं विपाचयेत्” (च० चि० वातव्या०) इत्यादिषु
पलोल्लेखेन जलं गृह्यमाणं न द्विगुणं भवति । क्वचित् पलोल्लेखविधानेऽपि
तन्मान्तरीयवाक्येन वाक्यतया पलोल्लेखागतद्रवेऽपि कुडवादिविवक्षां कृत्वा द्वैगुण्यं
विधेयम्; यथा क्षतचौणचिकित्सिते “मधुकाष्टपलं द्वावापस्थकाथः” (चि०)
इत्यादिना चरके यः प्रयोग उक्तः, स ननुकर्णे “द्राक्षाया मधुकाष्टपस्थकाथः”
इत्यादिना ग्रन्थेन पठितः; तेन ननुकर्णे मधुकाष्टपस्थोल्लेखपाठान्न कृतद्वैगुण्यमेव
जलस्य भवति, तत्र यथाञ्चङ्गापि मधुकाष्टपलोल्लेखविहितेऽपि काथ्ये कुडवद्वयविवक्षया
कृतद्वैगुण्यमेव जलं देयम्; एवमन्यदनुसरणीयम् । अत्र केचित् कुडवस्यापि
द्वैगुण्यं नैच्छन्ति, यदि हि द्विगुणः कुडवः स्यात्, तदा “काथ्याञ्चतुर्गुणम्” इत्यादि
“कल्कस्य स्नेहपादिकः” इति परिभाषा सर्वतन्त्रविज्ञा वाचिता स्यादिति; यतः सुश्रुते,
—“स्नेहकुडवे साध्ये भेषजपलं पिष्टं कल्कम्” (चि० ३१ अ०) इत्युक्तम्; तथा च
कृष्णाविशेषाप्युक्तं—“स्नेहपाकविधौ यत्र प्रमाणं नोदितं क्वचित् । स्नेहस्य कुडवं तत्र
पचेत् कल्कपलेन तु ॥” इति । अत्र हि यदि कुडवश्चतुष्पलरूपः स्यात्, तदैव कल्क-
पलस्य स्नेहपादिकत्वं घटते; अष्टपलरूपत्वे कल्कपलस्य स्नेहपिचया अष्टभागत्व-
मेव भवेदिति । एतच्च नातिसाधु, यतः सुश्रुते एव—स्नेहकुडवे साध्ये काथ्यद्रव्य-
प्रस्थो विधेयः इत्युक्तम् । तत्र कुडवेनैव यदि स्नेहपलचतुष्टयं गृह्यते तदा चतुःपल-
स्नेहे षोडशपलकाथ्ययुग्मं स्यात्; न च तथा व्यवहरति काथ्यषोडशपलं हि
अष्टपले एव स्नेहे गृह्यते, तस्मादसाधकमेतत् कुडवाद्वैगुण्यस्येति द्वैगुण्यं कुडवे

पञ्चादिद्रव्येण पाकविषयिणो परिभाषा ।—

पञ्चप्रभृति यत्र स्यर्द्रवाणि स्नेहसंविधौ ।

तत्र स्नेहसमान्याहुरवाक् च स्याच्चतुर्गुणम् ॥ २५७ ॥

वासायं घृतम् ।—

वासां गुडूचीं त्रिफलां त्रायमाणानां यवासकम् ।

पक्त्वा तेन कषायेण पयसा द्विगुणेन च ॥ २५८ ॥

युक्तम् ; अगस्त्यइरीतकां मधुनः कुडवं यत् चरकेणोक्तं, तत् तन्नात्तरं “मधुनश्च पक्त्वा-
ष्टकम्” इति पठ्यते, तथा तन्नात्तरं—“वायमाणाचतुष्पलं (पक्त्वा) दशकेऽभसि शेषिते।
कुडवे कुडवान् सर्पिः—चोरषाचोरसान् पचेत् ॥” इत्युक्तम् ; तत्र यदि चतुःपलं
कुडवः स्यात् तदा चरशीतवायमाणाघृतेन सह विरोधः स्यात् ; तथा हि—“जले
दशगुणे साध्यं वायमाणाचतुष्पलम्” इत्यादि यावत् “रसस्थानलकानाञ्च चोरस्य च
घृतस्य च। पलानि पृथगष्टाष्टौ दत्त्वा सत्यक् विपाचयेत् ॥” (चि० गुड०)
तथा अन्त्याप्युक्तम्—“आर्द्रद्रव्यद्रव्य-पलैरष्टाभिरेव च। गुक्तद्रव्यचतुष्केण कुडवः
समुदाहृतः ॥” इति ; तस्मात् कुडवे हेगुण्यं साधु । यत्तु षष्टपलेऽपि स्नेहे कल्कस्य
पलमानत्वं, तत् स्वरसमाश्लेष्टानिपायेण पुण्यकल्काभिप्रायेण वा ज्ञेयम् ; श्रुतं,—
“स्नेहे सिध्यति गुडास्त्वनिःकायस्वरसैः कमात् । कल्कस्य योजयेदंशं चतुष्टे
षट्पलमम् ॥” (वा० क० ६५०) तथा—“अथस्य कोविदारस्य कर्बुदारस्य शाल्वः ।
कल्काव्यक्तात् पुण्यकल्कं प्रशंसन्ति चतुःपलम् ॥” इति । अत्र स्नेहप्रस्थापेक्षया
चतुःपलं कल्कं स्नेहादष्टमभाग एव भवतीत्यादि विशिष्यवचनेन “कल्कस्य
स्नेहपादिकः” इति सामान्यवचनस्य बाधः कश्चिद्विशेषशेषे भवतीति न विरोधना-
वहतीति शलमतिप्रपञ्चेन, सर्वथा उक्तव्यवहारानुमतमेव वक्तानुसरणोपमन्याभिरिति
सङ्केपः । विस्तरः पुनरुक्तदोषचरकतत्त्वप्रदीपिकायामेव गवेषणीय इति ॥ २५६ ॥

पक्षेत्यादि।—पञ्चप्रभृतीत्यादिपरिभाषायां पुनर्वासाघृतव्याख्यावसरे एव व्यक्तो-
क्तिरित्यामः ॥ २५७ ॥

वासामित्यादि।—यवासकं दुरालभा । अत्र च-कारात् वासादिज्ञातोऽपि घृतात्
द्विगुण इत्याहुः ; युक्तञ्चेत्, यतः स्नेहनाके चतुर्गुणमेव द्रव्यसुसर्गसिद्धम् ; “स्नेहात्
तोयं चतुर्गुणम्” (च० कल्प० दत्तोद्बलौ०) इति वचनात् ; तोयशब्दोऽपि
तत्र द्रवनाकोपलवक इति । अत्र “वायःसपि चातुर्गुणम्” इत्यादि परिभाषयैव

पिप्पलीमूत्रसृङ्गीकाचन्दनोत्पलनागरैः ।

कल्काकृतैश्च विपवेत् घृतं जोर्णज्वरापहम् ॥ २५६ ॥

चोरकषायथाः प्रत्येकं द्वेगुण्य । सङ्गं च कारोऽयं कषायचतुर्गुण्यार्थ इति केचित् अन्ये तु—परिभाषाबलात् यद्यपि चोरं कषायश्च द्विगुण एव लभ्यते, तथाऽपि स्पष्टार्थे चोरद्वेगुण्यभिधानमिच्छाहुः, तत्र ; चोरस्य हि नानानुक्तौ—“काव्याचतुर्गुणं वारि पादस्थं स्याच्चतुर्गुणम् । ज्ञेहात् ज्ञेहममं चोरं कल्कात् ज्ञेहपादिकः ॥” इति वचनात् चोरस्य द्रवान्तरसामिन्ने सति ज्ञेहसमत्वेन स्यात् ; ततः कषायभागवयं चोरभागश्चैव इति कल्पा “द्व्यामपि चातुर्गुण्यम्” इति परिभाषार्थोऽप्यनुसृष्टो भवति ; तस्मात् कर्तव्यं चोरद्वेगुण्यभिधानम् । अन्ये तु “द्व्यामपि चातुर्गुण्यम्” इति परिभाषायां प्रत्येकमेव द्रवेण चातुर्गुण्यमिच्छन्ति, ततश्चेद्व कषायस्य चातुर्गुण्यं चोरस्य द्वेगुण्यमेव “पयसा द्विगुणेन च” इति वचनात्, तत्र ; “एकेनापि चातुर्गुण्यं, द्व्यामपि चातुर्गुण्यं, विभिरपि चातुर्गुण्यं, चतुर्भिः समम्” इति वचनेन चतुर्भिः ज्ञेहसमताभिधानेन ज्ञेहाच्चातुर्गुण्यमेव द्रवस्योक्तम् ; अतो द्व्यायां विभिरपि तथा चातुर्गुण्यं काव्यं यथा ज्ञेहाच्चातुर्गुण्यं स्यात्, तथा च मिलित्वैव चातुर्गुण्यं सिध्यति, न प्रत्येकमित्यर्थः । किञ्च यदि प्रत्येकं चातुर्गुण्यं विवक्षितं स्यात् तदा द्वयोस्त्रयाणां चातुर्गुण्यमिति कुर्यात्, तृतीयानिर्देशेन हि सादृश्यं सूचयता मिलितयोरेव चातुर्गुण्यं प्रतीयते इति ; अत एव एतत्परिभाषास्वरसात्—“पञ्च प्रभृति यत्र स्युर्द्रवाणि ज्ञेहसंविधौ । तत्र ज्ञेहसमाव्याहुरवाक् च स्याच्चतुर्गुण्यम् ॥” इति मिलित्वैव चातुर्गुण्यम्, अन्यथा एतद्वचनयोर्विरोधो दुष्यतिद्वरः स्यात् । अन्ये तु—“अवाक् च स्याच्चतुर्गुण्यम्” इति प्रत्येकमेव चातुर्गुण्यम्, अन्यथा यत्र यत्र ज्ञेहपाके चत्वारि द्रवाणि सन्ति तत्र यदि द्रवचतुष्टयस्य मिलित्वा चातुर्गुण्यं स्यात्, तदा ज्ञेहसमाव्याहुरेतावताऽपि द्रवचतुष्टयस्य मिलित्वा चातुर्गुण्यं सिद्धे “अवाक् च स्यात् चतुर्गुण्यम्” इति वचनं तावदेकदिनिद्रवविषये चरितार्थमेव ; यत्र वा द्रवचतुष्टयविषये अचरितार्थमित्युच्यते तावताऽपि न वस्तुवति ; यस्मात् “एकेनापि चातुर्गुण्यम्” इत्यादि “चतुर्भिः समम्” इत्यन्तथा परिभाषया द्रवचतुष्टयविषये तावन्मिलित्वा चातुर्गुण्यं सिद्धमेव, तादृशानां प्रत्येकं ज्ञेहसमत्वेन साध्यताम् ; “अवाक् च स्यात् चतुर्गुण्यम्” इति वचनेन साध्यतानिति । अन्ये पुनरन्येषानुपपत्त्या “चतुः प्रभृति” इति पठन्ति । श्लोकोऽपि गुल्माधिकारे परिभाषायामेतां चतुःप्रभृतौति पाठमेव स्वीकृतवान् ॥ २५८-२५९ ॥

गुडूच्यादीनां वृत्तानि ।—

गुडूच्याः काथकल्काभ्यां त्रिफलाया वृषस्य च ।

मृद्वोकाया वलायाश्च सिद्धाः स्नेहा ज्वरच्छिदः ॥ २६० ॥

ज्वरे पेयादिप्रयोगस्य दिनमङ्ग्यानिर्देशः ।—

ज्वरे पेयाः कषायाश्च सर्पिः क्षीरं विरेचनम् ।

षडङ्गे षडङ्गे देयं कालं वीक्ष्यामयस्य च ॥ २६१ ॥

गुडूच्या इत्यादि वाग्मयस्य ।—गुडूच्यादीनां पञ्चानां पृथक् पृथक् काथकल्काभ्यां सिद्धानि पञ्च वृत्तानि बोध्यानि ॥ २६० ॥

अथ पेयादिकं यदिहोक्तं तत् व्याख्येयम् । तत्र कालविशेषापेक्ष्यमिति प्रतिपादयन् क्षीरादिकमभिधातुं पौष्टिकां रचयति, ज्वरे पेया इत्यादि ।—अथ पेया-कषाया-सर्पिः-क्षीर-विरेचनानामुत्सर्गविषया ज्वराहादारस्य षडङ्गे यथाक्रमं देयत्वमुच्यते ; तेन—“वसितं लाङ्गुतं काले यवागूमिरुपाचरेत्” (च० चि० ज्वर०) इत्यादि विशेष-वचनात् लङ्गितादेः षडङ्गातिक्रमेऽपि यत् पेयादिदानमुक्तं तन्न विरोधमावहति, सामान्यविधेः विशेषविधिना बाधनस्य सर्वदेवानुमतत्वात् । ननु पेयादिप्रयोगे—“यावज्जरमृदूभावात् षडङ्गं वा विचक्षणः” (चि० ज्वर०) इत्यादिना षडङ्गं यावत् यवागूर्देयेति परकीर्णोक्तं, तथा अवापि षडङ्गे पेयादानमुक्तं, तदयं षडङ्गः किं ज्वरोत्याददिनं गृहीत्वा भवतु ? लङ्गनविषयदिनं हित्वा वा ? नायः, अनशनरूपलङ्घन-वैयर्थ्यात्, लङ्गनं ह्याद्य एवोपक्रमः ; यदुक्तं—“ज्वरे लङ्गनमेवादी” (च० चि० ज्वर०) इति । नापि द्वितीयः, “ज्वरितं षडङ्गं देयं तत्तुल्यप्रतिभोजितं” (च० चि० ज्वर०) इत्यनेन ज्वरदिनादारभ्याष्टमे पाचनं शमनीयं वा पाययेदित्युक्तत्वात् ज्वरदिनस्य क्रोडौ-कृत्येवाष्टाहः ; यदुक्तम्—“षष्टाहो निरामज्वरलक्षणम्” (च० चि० ज्वर०) इति । अवाहुः, ज्वरोत्याददिनं गृहीत्वैवाष्टाहः प्रत्येतव्यः । “यावज्जरमृदूभावात् षडङ्गं वा विचक्षणः” (च० चि० ज्वर०) इत्यनेनापि ज्वरोत्याददिनसारभ्येव षडङ्गपर्यन्तं पेयाप्रयोग उच्यते, पेया हि ज्वरे प्राधान्येन दोषपाचनार्थे क्रियते ; यदुक्तं—“लङ्गनं स्नेदनं कालो यवाग्वसितको रसः । पाचनान्वयिपक्वानां दोषाणां तरुणे ज्वरे ॥” (च० चि० ज्वर०) इति ; न तु यस्मिन् षडङ्गे पेया, तांस्त्रयेव षडङ्गे लङ्गनादिकमपीति लङ्गनादिभिर्निरवकाशतया पेयाषडङ्गस्य निर्विषयत्वमिति वाच्यम् ; तस्य वातज्वरविषयत्वात्, वातज्वरो ह्यलङ्गनीयः ; यदुक्तम्—“मृते ज्वरात् । यथानिलभयकोष-कामशोकशमोद्भवात् ॥” (च० चि० ज्वर०) इति ; तेनालङ्गनीये

जीर्णतरुणज्वरयोः चौरप्रयोगस्य गुणदीप्तौ ।—

जीर्णज्वरे कफे क्षीणे क्षीरं स्यादमृतोपमम् ।

वातज्वरे पेया समयमेव षडहं व्याप्राति, एकत्रिंशदिनं लङ्घिते पेया न दोषपाचनार्थं क्रियते, क्रियतेऽपि ज्वरे पञ्चचतुस्त्रिंशदिनं यावत् पेयादिकमेवेति नातो निर्विषयत्वं पेया-
षडहस्य ; यत्र तु दोषाणामतिसामतया सन्निपातज्वरे वा लङ्घनमेव षड्वातिक्रमेणापि
क्रियते, तत्र प्रादेशिके विधौ नायं पेयायाः षड्वात्रिंशतः औत्सर्गिकः प्रवर्तते । ननु
पेया दोषपाचनार्थं क्रियते, तर्हि अतिलङ्घिते पेया कथं क्रियते ? लङ्घनेनैव दोष-
पाकसिद्धत्वात् ; नैवम् ; अतिलङ्घिते पेया न दोषपाचनार्थं क्रियते, किं तर्हि ?
बह्वपवाचक्षीणाग्रिसम्बन्धणाय, तवाग्रिसम्बन्धणे जाते पुनरौषधपानमेव भवति ।
“ज्वरे पेयाः कषायाश्च” इत्यादावपि समानकार्याणां लङ्घनादीनामुपलक्षणभूता पेया ;
यतः पेया यत्र प्रतिषिद्धा मदीत्ये ज्वरादौ तत्र तर्पणक्रमेणापि षड्द्वौ यावत्, तेन
प्रथमषड्द्वौ उत्सर्गतो लङ्घनादि पाचनं कार्यमिति पेया षड्द्वौ देयात् वचनेनोच्यते ।
कषायषड्द्वौऽपि ज्वरीत्यादात् सप्तमदिनं परित्यज्याष्टमाह्नकारभ्येव ज्ञेयं, सप्तमे
ज्वरस्य तरुणत्वेन कषायपाननिषेधात् । यत्तु हारीते लङ्घनोपादकसुप्तादिषड्द्वौ-
शतमलपानपेयाभिधानानन्तरमुक्तम्—“एतां क्रियां प्रयुञ्जीत षड्वातं सप्तमेऽहनि ।
पिबेत् कषायसंयोगान् ज्वरघ्नान् साधुसाधितान् ॥” (३ स्या० १ अ०) इति, तथा
खरनादेनापि—“लङ्घितालङ्घितं तस्मात् वमितं वा ज्वरादितम् । तस्यात्मात्वादत-
स्ताभिरादौ ज्वरमुपाचरेत् ॥ यवागृभिर्यथादोषम्” इत्यादि ; एवं ननु कथेनापि
यवाग्वादिकनमभिधायोक्तम्—“इति षड्वात्रिकः प्रोक्तो नवज्वरहितो विधिः । ततः
परं पाचनीयं शसनं वा ज्वरे हितम् ॥” इति, तदपि प्रागुक्तरीत्या अष्टाहे एव
कषायपानविधायकमिति प्रागेव प्रतिपादितम् । वस्तुतस्तु सप्तमाष्टमाहकषायपान-
विधायकानां वचनानामदूरान्तरत्वात् एव न परस्परविरोध इत्युक्तम् । एतन्मते-
ऽप्यनुद्भूतसामतायां सप्तमदिने एव कषायपानम्, अनुद्भूतसामतायान् अष्टमेऽहनि इति
व्यवस्था ; तेनेतस्मिन् व्याख्याने हारीतखरनादवचनं यथाश्रुतमेव सङ्गच्छते । तथा
“ज्वरे पेयाः कषायाश्च” इत्यादिनाऽपि पेयाषड्द्वानन्तरमेव सप्तमे दिने यत् कषाय-
पानमुक्तं तदप्यनुद्भूतसामताऽभिप्रायेणेति न विरोधभावइति । कालं वीक्ष्यानयस्य
च इति—ज्वरलक्षणस्यामयस्यावरूपं कालं वीक्ष्य षड्द्वे यथाक्रमं पेयादि
देयमित्यर्थः ॥ २६१ ॥

चौरपानावस्थामाह, जीर्णज्वरे इत्यादि ।—कफे क्षीणे इति—कफचयात् वात-

तदेव तरुणे पीतं विषवद्वन्ति मानवम् ॥ २६२ ॥

खल्वपचमूलीचौरम् ।—

कासाच्छासात् शिरःशूलात् पार्श्वशूलात् सपीनसात् ।

मुच्यते ज्वरितः पीत्वा पञ्चमूलीशृतं पयः ॥ २६३ ॥

चौरपाकपरिभाषा ।—

द्रव्यादष्टगुणं चौरं चौरात् तोयं चतुर्गुणम् ।

चौरावशेषः कर्तव्यः चौरपाके त्वयं विधिः ॥ २६४ ॥

त्रिकण्टकादि चौरम् ।—

त्रिकण्टकबलाव्याघ्र-गुडनागरसाधितम् ।

वर्चोमूत्रविबन्धघ्नं शोथज्वरहरं पयः ॥ २६५ ॥

वृश्चोरादि चौरम् ।—

वृश्चौरविल्ववर्षाभू-पयश्चोदकमेव च ।

पचेत् चारावशिष्टन्तु तद्धि सर्वज्वरापहम् ॥ २६६ ॥

दीपभेदेन शोतोष्णचौरप्रयोगविधिः ।—

शीतं वोष्णं ज्वरे चौरं यथास्वैरौषधैर्युतम् ॥ २६७ ॥

एरण्डमूलचौरम् ।—

एरण्डमूलसिद्धं वा ज्वरे सपरिकर्तिके ॥ २६८ ॥

पित्तोत्तरतायां चौरमन्त्रतायते इत्यर्थः, यदुक्तं—“दाहदण्डापरोतस्य वातपित्तोत्तरं ज्वरम् । बद्धप्रच्युतदोषं वा निरासं पयसा जयेत् ॥” (च० चि० ज्व०), इति ॥ २६९ ॥

कासादित्यादि ।—पञ्चमूली खल्वप वातपित्तघ्नत्वात् ॥ २६३ ॥

चौरसाधनपरिभाषानाह—द्रव्यादित्यादि ॥ २६४ ॥

त्रिकण्टकेत्यादि ।—गुडः प्रक्षेप्यः, गुडपाकस्य निष्पद्योगनत्वादित्याहुः ॥ २६५ ॥

वृश्चोरेत्यादि ।—वृश्चौरः श्वेतपुनर्गवा । वर्षाभूः रक्तपुनर्गवेति । अतोदकचौरौषधानां पूर्ववदेव मानम् ॥ २६६ ॥

शीतं वेत्यादि ।—विकल्पः द्रव्याविशेषकतः, किंवा वाते उष्ण, पित्ते शीत-
मिति ॥ २६७ ॥

एरण्डेत्यादि ।—अथ विल्वफलसिद्धं दुग्धमपि बोध्यं, चरकोक्तत्वात् । गुदे
कर्तव्यवत् पीडा परिकर्तिका ॥ २६८ ॥

ज्वरे संशोधनप्रयोगावस्था ।—

ज्वरिभ्यो बहुदोषेभ्य ऊर्ध्वञ्चाधश्च बद्धिमान् ।

दद्यात् संशोधनं काले कल्पे यदुपदेक्ष्यते ॥ २६९ ॥

ज्वरे वमनयोगाः ।—

मदनं पिप्पलीभिर्वा कलिङ्गैर्मधुकेन वा ।

युक्तमुष्णाम्बुना पीतं वमनं ज्वरशान्तये ॥ २७० ॥

ज्वरे विरेचनयोगाः ।—

आरग्वधं वा पयसा मृद्दौकानां रसेन वा ।

त्रिवृतां त्रायमाणां वा पयसा ज्वरितः पिबेत् ॥ २७१ ॥

ज्वरक्षीणस्य संशोधनविधिः ।—

ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं न विरेचनम् ।

कामन्तु पयसा तस्य निरुहैर्वा हरेन्मलान् ॥ २७२ ॥

ज्वरे निरुहानुवासनप्रयोगावस्था ।—

प्रयोजयेज्ज्वरहरान् निरुहान् सानुवासनान् ।

पक्वाशयगते दोषे वक्ष्यन्ते ये च सिद्धिषु ॥ २७३ ॥

जीर्णज्वरे शिरीविरेचनप्रयोगावस्था ।—

गौरवे शिरसः शूले विबद्धेष्विन्द्रियेषु च ।

जीर्णज्वरे रुचिकरं दद्याच्छौर्षविरेचनम् ॥ २७४ ॥

संशोधनावस्थामाह, ज्वरिभ्य इत्यादि ।—बहुदोषेभ्य इति अल्पदोषेषु संशोधन-
निषेधाशंसुक्तम् । काले इति—यथोक्तवमन-विरेचनयोग्यज्वरावस्थायाम् । कल्पे
इति—कल्पस्थाने यन्त्रे यदुपदेक्ष्यते तद्वैयम् ॥ २६९ ॥

वमनयोगवयमाह, मदनमित्यादि ।—मदनं पिप्पलीयुक्तं कफे । कलिङ्गम्
इन्द्रियः, तदयुक्तं पित्तकफे । यष्टिमधुयुक्तम् टाक्षप्राये इत्याहुः ॥ २७० ॥

चतुरो विरेचनयोगानाह, आरग्वधमित्यादि ।—अत्र चरके वाग्मटे च दिवृता-
स्थले विफला पाठी दृश्यते, टीकाकारेण विफलैव व्याख्यायते ॥ २७१ ॥

ज्वरक्षीणस्येत्यादि ।—स्पष्टम् ॥ २७२ ॥

प्रयोजयेदित्यादि ।—सिद्धिषु सिद्धिस्थानीताध्यायेषु ॥ २७३ ॥

नसावस्थामाह, गौरवे इत्यादि ।—विबद्धेऽपि—स्वविषयवृत्त्यासमर्थेषु ॥ २७४ ॥

जीर्णज्वरे अभ्यङ्गादिप्रयोगस्य गुणाः ।—

अभ्यङ्गांश्च प्रदेहांश्च सस्नेहान् सानुवासनान् ।

विभज्य शीतोष्णकृतान् दद्याज्जीर्णज्वरे भिषक् ॥ २७५ ॥

तैराशु प्रशमं याति वह्निर्मागंगतो ज्वरः ।

लभन्ते सुखमङ्गानि बलं वर्णश्च वर्धते ॥ २७६ ॥

षट्कटुरतैलम् ।—

सुवर्चिकानागरकुष्ठमूर्वा-लाक्षानिशालोहितयष्टिकाभिः ।

तैलं ज्वरे षड्गुणकटुसिद्धमभ्यञ्जनाच्छीतविदाहनुत् स्यात् ॥ २७७ ॥

कटुरस्वरूपं तैलस्य पाकसिद्धेर्विशिष्टलक्षणम् ।—

दध्नः समारकस्यात्र तक्रं कटुरमिथ्यते ।

घृतवत् तैलपाकोऽपि तैले फेनोऽधिकः परः ॥ २७८ ॥

अङ्गारकं तैलम् ।—

मूर्वा लाक्षा हरिद्रे हे मञ्जिष्ठा सेन्द्रवारुणी ।

बृहती सैन्धवं कुष्ठं रास्ना मांसी शतावरी ॥ २७९ ॥

आरनालादुकेनैव तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।

तैलमङ्गारकं नाम सर्वज्वरविमोक्षणम् ॥ २८० ॥

जीर्णज्वरेऽभ्यङ्गादीनाह, अभ्यङ्गानित्यादि ।—विभज्येति—शीतोष्णसमुच्चज्वर-
विभागेनेत्यर्थः, तेन उष्णोष्णे जीर्णज्वरे शीतद्रव्यकृताः प्रदेहादयः, शीतोष्णे तु
उष्णद्रव्यकृता देया इत्यर्थः । वह्निर्मागंगगादिः ; उक्तं हि—“शाखा रक्तादयो
धातवस्त्वक् च, स बाह्यो रोगमार्गः” (च० सु० तिस्रैषणी०) इति ॥ २७५, २७६ ॥

सुवर्चिकेत्यादि ।—सुवर्चिका सर्जिकाचारः । लोहितयष्टिका मञ्जिष्ठा, सुशुत-
बृहत्पाण्डुद्विबहुतरतन्त्रसंवादात् ; अन्ये तु—लोहितं चन्दनं, यष्टिका मञ्जिष्ठा, विदेह-
संवादादित्याहः ; व्यवहारस्तु पूर्वस्याख्यैव । शीतविदाहकृतस्य योगस्य
अचिन्त्यशक्तित्वात् ॥ २७७ ॥

तैलपाके विशेवं आरयति—घृतवदित्यादि ॥ २७८ ॥

मूर्वात्यादि ।—सेन्द्रवारुणी गोरक्षकण्टी । अङ्गारको मङ्गलः, तत्कृतत्वादङ्गारक-
संज्ञा ॥ २७९, २८० ॥

लाक्षादि तैलम् ।—

लाक्षाहरिद्रामञ्जिष्ठा कल्के तैलं विपाचयेत् ।

षड्गुणेनारनालेन दाहशीतज्वरापहम् ॥ २८१ ॥

ज्वरदाहहरं तैलम् ।—

यवचूर्णाङ्गिकुडवं मञ्जिष्ठाऽङ्गपलेन तु ।

तैलप्रस्थः शतगुणे काञ्जिके साधितो जयेत् ॥

ज्वरं दाहं महावेगमङ्गानाञ्च प्रहर्षयुत् ॥ २८२ ॥

ज्वरदाहहरं तैलम् ।—

मर्जकाञ्जिकसंसिद्धं तैलं शीताम्बुमर्दितम् ।

ज्वरदाहापहं लेपात् सद्यो वातासदाहनुत् ॥ २८३ ॥

जौर्णज्वरतैलानां नामानि ।—

चन्दनाद्यमगुर्वाद्यं तैलं चरककीर्तितम् ।

तथा नारायणं तैलं जौर्णज्वरहरं परम् ॥ २८४ ॥

आगन्तुज्वरचिकित्सा ।

आगन्तुज्वरे औषधनिर्देशः ।—

अभिघातज्वरो न स्यात् पानाभ्यङ्गेन सर्पिः ।

क्षतानां व्रणितानाञ्च क्षतव्रणचिकित्साया ॥ २८५ ॥

औषधीगन्धविषजौ विषपीतप्रवाधानम् ।

लाक्ष्यादि ।—लाक्षादि तैलं स्पष्टम् । अवापि दाहशीतहरत्वं प्रभावात् ॥ २८१ ॥

यवेत्यादि ।—“मञ्जिष्ठाऽङ्गपलेन” इत्यत्र “मञ्जिष्ठादिपलेन” इति न पाठः, सुश्रुत-
चन्द्राटाटौ अङ्गपलेनेति पाठान् ॥ २८२ ॥

प्रदेहमाह, मर्जेत्यादि ।—मर्जी धनकः कल्कः । काञ्जिकं चतुर्गुणम् । सिद्धं
पक्कम् । ततः शीताम्बुमर्दितं शीतलनलेन तैलं सम्यग् गाढाभ्यङ्गः कार्यः ॥ २८३ ॥

चन्दनाद्यमित्यादि ।—नारायणतैलं वातव्याधौ वक्ष्यमाणम् ॥ २८४ ॥

अभिघातेत्यादि ।—न स्यात् न भवेत्, शाम्यतीत्यर्थः । क्षतानामिति—उरःक्षताना-
म् । अवापि ज्वरो न स्यादिति धोषम् । औषधीत्यादि सुश्रुतस्य ।—प्रवाधानं
चिकित्सितम् । विषपीतप्रवाधानैरिति पाठे—विषपीतस्य यानि चिकित्सितानि

जयेत् कषायैर्मतिमान् सर्वगन्धकृतैस्तथा ॥ २८६ ॥

अभिचाराभिशापोऽथौ ज्वरी होमादिना जयेत् ।

दानस्वस्वयनातिथ्यैरुत्पातग्रहपीडजौ ॥ २८७ ॥

क्रोधकामादिज्वरचिकित्सा ।—

क्रोधजे पित्तजित् काम्या अर्थाः सहाक्यमेव च ।

आश्वासनेनेष्टलाभेन वायोः प्रशमनेन च ॥

हृषणैश्च शमं यान्ति कामक्रोधभयज्वराः ॥ २८८ ॥

कामात् क्रोधज्वरी नाशं क्रोधात् कामसमुद्भवः ।

याति ताभ्यामुभाभ्याश्च भयशोकसमुद्भवः ॥ २८९ ॥

भूतज्वरचिकित्सा ।—

भूतविद्यासमुद्दिष्टैर्वन्धावेशनताडनैः ।

जयेत् भूताभिषङ्गोऽयं मनःशान्तैश्च मानसम् ॥ २९० ॥

तेरित्यर्थः । सर्वगन्धकृतैरिति—सर्वगन्धः सौश्रुत एलादिगणः ; स एवात्र विषहरत्वा-
दुचितः । न तु “चातुर्गताककर्पूर-कङ्कोलागुरुशिङ्गकम् । लवङ्गसहितैश्च सर्वगन्धं
विनिर्दिशत ॥” इति निघण्टुकारोक्तौ याज्ञः, तस्योद्धत्तनादिमात्रविषयत्वात् ।
अभिचाराद्यादि सुश्रुतस्य ।—अभिचारोऽथर्ववेदीक्तः श्रेयादिशामः । अभिशापो
गुर्वादीनामनिष्टाभिषमनम् । होमादिनेत्यादिशब्दात् प्रायश्चित्तबलिसङ्गत्वाद्यो
र्यज्ञत्वे । उत्पातो निर्वातादिः । ग्रहपीडजाविति—ग्रहपीडाजन्यौ । “व्यापोः
सङ्काशब्दसोर्वहुत्वम्” इति पीडाशब्दस्थाकारस्य ऋत्वत्वम् । सुश्रुते तु “उत्पात-
ग्रहपीडितम्” (उ० २९ ख०) इति पाठो दृश्यते ॥ २८५—२८७ ॥

क्रोधजे इत्यादि ।—अत्र चरकः,—“कास्यैर्यैर्मनोज्ञैश्च पित्तत्रैषाण्युपक्रमैः ।
सहाक्यैश्च शमं याति ज्वरः कामसमुद्भवः ॥” (चि० ज्वर०) इति । आश्वासनेत्यादि
चरकस्य ।—स्यष्टम । कामादिगन्धान् ज्वरान् कामादयः परस्परं नाशयन्तीत्याह—
कामादिष्वेति चरकस्य ॥ २८८/२८९ ॥

भूतविद्येत्यादि सुश्रुतस्य ।—भूतविद्या भूतानां यच्चास्त्रसादीनां ज्ञानार्थां प्रशमनार्थां
च विद्या, सा च सुश्रुतोत्तरतन्त्रादावतुसरणीया । बन्धावेशनताडनैरिति—अनुप्रविष्टस्य
भूतस्य पुनरपसरतो मन्त्रेण संवसनं बन्धः । मन्त्रेणाकृत्य मन्त्रके निवेशनमावेशनम् ।
ताडनं मन्त्रैः सर्षपादिभिरभिघ्ननम् । “ताडनैः” इत्यत्र “पूजनैः” इति पाठः

वर्जनीयविधिः ।—

व्यायामश्च व्यायञ्च स्नानं चङ्क्रमणानि च ।

ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्नो बलवान् भवेत् ॥ २८१ ॥

ज्वरमुक्तिचक्षणम् ।—

देहो लघुर्धूपगतक्लममोहतापः

पाको मुखे करणमौष्ठवमव्यथत्वम् ।

श्लेढः क्षवः प्रकृतियोगिमनोऽन्नलिप्सा

कण्डूश्च मूर्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि ॥ २८२ ॥

इति ज्वरचिकित्सा ।

अथ ज्वरातिसार-चिकित्सा ।

पेयादिदानकालः ।—

ज्वरातिसारे पेयादि-क्रमः स्यात्तद्धिते हितः ॥ १ ॥

संश्रुते दृश्यते ; टीकाकृतोऽपि पूजनैः बल्युपहारस्तुत्यादिभिरिति व्याख्यानयन्ति । भूताभिषङ्गोऽयमिति—भूताभिसम्बन्धोऽयम् । मनःशान्तेरिति—मनःप्रसादनैः । “मनः-शान्तेः” इत्यत्र “विज्ञानायैः” इति पाठः संश्रुते दृश्यते ; टीकाकृतोऽप्यादिशब्दात् समाधिधेयादीनां यद्वर्णनमिति व्याचक्षते । नानसं कामक्रोधादिजम् ॥ २८० ॥

ज्वरमुक्तेन यत्र सेव्यं तदाह, व्यायामश्चेत्यादि ।—स्नानमूर्जस्नानमपि ज्वरं प्रत्यानयति ; तदुक्तं—“स्नानमाग्रे ज्वरं कुप्याज्वरमुक्तस्य देहिनः । तस्मान्मुक्तज्वरः स्नानं विषयवत् परिवर्जयेत् ॥” इति ॥ २८१ ॥

ज्वरमुक्तिचक्षणमाह, देह इत्यादि वाम्भट्टस्य ।—मुखे एव पाको व्याधि-प्रभावात् । एवं कण्डूश्च मूर्ध्नि इत्यपि ॥ २८२ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचिन्दाकायां

ज्वरचिकित्साविहतिः ।

ज्वरे सल्युपद्रवत्वेनातीसारस्य सम्भवात् ज्वरानन्तरं ज्वरातीसार उच्यते—ज्वरातीसार इत्यादि । ज्वरातीसारमेव कश्च ज्वरातीसाराभ्यामनग्नत्वात् इति कृत्वा

उत्पलषट्कम् ।—

ज्वरातिसारी पेयां वा पिबेत् सान्नां श्रुतां नरः ।

पृश्निपर्णीबलाविल्व-नागरोत्पलधान्यकैः ॥ २ ॥

पाठादिः ।—

पाठेन्द्रयवभूनिम्ब-मुस्तपर्पटकाश्रुताः ।

जयन्त्याममतीसारं सज्वरं समहौषधाः ॥ ३ ॥

नागरादिः ।—

नागरातिविषामुस्त-भूनिम्बाश्रुतवत्सकैः ।

सर्वज्वरहरः काथः सर्वातीसारनाशनः ॥ ४ ॥

क्रीवेरादिः ।—

क्रीवेरातिविषामुस्त-विल्वधान्यकनागरेः ।

पिबेत् पिच्छाविवन्धघ्नं शूलदोषामपाचनम् ॥

सरक्तं हन्त्यतीसारं सज्वरं वाऽथ विज्वरम् ॥ ५ ॥

निदानसङ्गृहे साधवेन न पठितः ; अत एवोक्तं सिद्धसारे—“ज्वरातिसारयोरुक्तं निदानं यत् पृथक् पृथक् । तत् स्याज्ज्वरातिसारस्य तेन नावोदितं पुनः ॥” इति । ननु एवं चिकित्साऽपि भविष्यतीति चेत् ? नैवं, मिथो बहूनात् ; उक्तं हि—“ज्वरातीसारयोरुक्तं भेषजं यत् पृथक् पृथक् । न तन्मिलितयोः कार्यमन्योऽन्यं बह्वयेत् यतः ॥” प्रायेण हि ज्वरहरमौषधननुलोमनम्, अतिसारहरञ्च सन्धनमिति परस्पर-विरुद्धत्वात् मिलितयोर्न कार्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

ज्वरातिसारीत्यादि ।—पेयां वेति वा शब्दश्रुते यवाग्वन्तरापेक्षया ; किंवा सान्नामित्यन्तानन्तरं वा-शब्दा योज्यः, तेनानन्नामपीति फलति । सान्नामिति—द्वेषदन्ताम् ; अन्नलव दार्ढ्यनरसादिना ; एतच्चास्त्रात्म्यं प्रति ज्ञेयम् । पृश्निपर्णी-त्यादि—सुश्रुते त्वस्मिन् योगे बालकमपि दृश्यते, यथा—“पृश्निपर्णीबलाविल्व-धान्य-कोत्पलबालकैः । सनागरेः पिबेत् पेयां साधितामुदरामयी ॥” (उ० ४० अ०) ॥ २ ॥ पाठेत्यादि—प्रयोगोऽयं काथेन ॥ ३ ॥

नागराद्यादि ।—वत्सक इन्द्रयवः ; सिद्धसारे—“क्षिन्नाभूनिम्बशृण्डाब्द-कलिङ्गाति-विषाकृतः” इत्युक्तत्वात् ॥ ४ ॥

क्रीवेराद्यादि ।—क्रीवेरादिर्वातश्लेष्मणीति ब्रह्माः । योगोऽयमवधारणयाऽपि । विल्वं विल्वशृण्डकं, सन्धकत्वात् ; एवं वन्त्यसाधेषु ॥ ५ ॥

गुडूचादिः ।—

गुडूच्यतिविषाधान्य-शुण्ठीवित्वाब्दबालकैः ।

पाठाभूनिस्वकुटज-चन्दनोशोरपल्लकैः ॥ ६ ॥

कषायः शीतलः पेयो ज्वरातौसारशान्तये ।

हृत्तासारोचकच्छर्दि-पिपासादाहनाशनः ॥ ७ ॥

उशोरदिः ।—

उशोरं बालकं सुस्तं धन्याकं विश्वभेषजम् ।

समङ्गा धातकी लोभ्रं वित्त्वं दीपनपाचनम् ॥ ८ ॥

हृन्त्यरोचकपिच्छामं विबन्धं सातिवेदनम् ।

सशोणितमतौसारं सज्वरं वाऽथ विज्वरम् ॥ ९ ॥

पञ्चमूल्यादिः ।—

पञ्चमूलीबलावित्त्व-गुडूचीमुस्तनागरैः ।

पाठाभूनिस्वङ्गौवेर-कुटजत्वक्फलैः शृतम् ॥ १० ॥

हन्ति सर्वानतौसारान् ज्वरदोषं वमिं तथा ।

सशूलोपद्रवं श्वासं कासं हन्यात् सुदारुणम् ॥ ११ ॥

कलिङ्गादिः ।—

कलिङ्गातिविषाशुण्ठी-किराताम्बुयवासकम् ।

ज्वरातौसारसन्तापं नाशयेदविकल्पतः ॥ १२ ॥

वत्सकादिः श्वदंष्ट्रादिश्च ।—

वत्सकस्य फलं दारु रोहिणौ गजपिप्पली ।

गुडूचीत्यादि ।—गुडूचादौ कुटजेन तत्फलं, लघुत्वात् पाचनत्वाच्च । अथ
योगः पित्तश्लेष्मणीत्यपि व्याचक्षते ॥ ६७ ॥

उशोरमित्यादि ।—यद्यपि समङ्गाश्लेष्मन्मज्जिष्ठाऽप्युच्यते, तथाऽपि वराहकालात्तथैव
व्यवहरन्ति ब्रह्माः ॥ ८८ ॥

पञ्चमूलीत्यादि ।—यद्यपि—“पञ्चमूलीति सामान्यात् योज्या पित्ते कनीयसी ।
महतौ पञ्चमूलीति वातश्लेष्माधिके तथा ॥” इति हन्तेनोक्तं, तथाऽपि स्वल्पपञ्चमूल्यैव
व्यवहरन्ति ब्रह्माः ॥ १०११ ॥

श्वदंष्ट्रा पिप्पली धान्यं विल्वं पाठा यमानिका ॥ १३ ॥
 हावप्येतौ सिद्धयोगी श्लोकार्द्धनाभिभाषितौ ।
 ज्वरातीसारशमनौ विशेषाद्वाहनाशनौ ॥ १४ ॥

नागरादिः ।—

नागरासृतभूनिम्ब-विल्वबालकवल्सकैः ।
 समुस्तातिविषोशीरैर्ज्वरातीसारहृज्जलम् ॥ १५ ॥

मुक्तकादिः ।—

मुस्तकविल्वातिविषा-पाठाभूनिम्बवल्सकैः क्वाथः ।
 मकरन्दगर्भयुक्तौ ज्वरातीसारौ जयेत् घोरी ॥ १६ ॥
 घनादिः ।—

घनजलपाठाऽतिविषा-पथ्योत्पलधान्यरोहिणीविश्वैः ।
 सेन्द्रयवैः कृतमम्भः सातोसारं ज्वरं जयति ॥ १७ ॥

कलिङ्गाद्यगुडिका ।—

कलिङ्गविल्वजम्बू-कपित्थं सरसाञ्जनम् ।
 लाक्षां हरिद्रे क्रीवेरं कटफलं शुकनासिकाम् ॥ १८ ॥
 लोभ्रं मोचुरसं शङ्खं धातकौवटशुङ्गकम् ।
 पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन वटकानक्षसम्भितान् ॥ १९ ॥
 छायाशुष्कान् पिबेच्छीघ्रं ज्वरातीसारशान्तये ।
 रक्तप्रसादनाद्यैते शूलातीसारनाशनाः ॥ २० ॥

उत्पलाद चूर्णम् ।—

उत्पलं दाडिमत्वक् च पद्मकेशरमेव च ।

कलिङ्गेत्यादि ।—कलिङ्गादि यमानिकान्तं योगमयं पिप्पलीचरे इत्याहुः ॥ १२—१४ ॥

नागरेत्यादि ।—नागरासृतभूनिम्बेत्यादि जयतोत्यन्तं स्पष्टम् ॥ १५—१७ ॥

कलिङ्गेत्यादि ।—अथ हारीत-चन्द्राटसंवादात् कलिङ्गस्थाने कटुङ्गं पठन्ति ;
 कटुङ्गश्च श्लोकाः ।—जम्बूमफलयोरस्थि याक्षम् । हरिद्रे इति—हरिद्राहयम् ।
 तण्डुलोदकश्च—“जलमष्टगुणं दत्त्वा पलं कण्डिततण्डुलात् । भावयित्वा ततो याक्षं
 तण्डुलोदककर्षाणि ॥” इत्यनेन याक्षम् । शुकनासिका चर्मकारवटकः ॥ १८—२० ॥

उत्पलमिथादि ।—दाडिमफलस्य त्वक्, “फलं खाद्दाडिमादीनाम्” इति

पिबेत् तण्डुलतोयेन ज्वरातीसारनाशनम् ॥ २१ ॥

व्योषाद्यं चूर्णम् ।—

व्योषं वत्सकबीजञ्च निम्बभूनिम्बमार्कवम् ।

चित्रकं रोहिणीं पाठां दार्वीर्मतिविषां समाम् ॥ २२ ॥

श्लक्ष्णचूर्णीकृतान् सर्वान्स्तुत्यां वत्सकत्वचम् ।

सर्वमेकत्र संयुज्य प्रपिबेत् तण्डुलाम्बुना ॥ २३ ॥

सल्लीद्रं वा लिङ्हेदेतत् पाचनं ग्राहि भेषजम् ।

दृष्ट्वा रुचिप्रशमनं ज्वरातीसारनाशनम् ॥ २४ ॥

कामलां ग्रहणीदोषान् गुल्मं प्लीहानमेव च ।

प्रमेहं पाण्डुरोगञ्च श्वयथुञ्च विनाशयेत् ॥ २५ ॥

सशोथज्वरातीसारे दशमूलोक्तायः ।—

दशमूलोक्तायेण विश्वमत्तसमं पिबेत् ।

ज्वरे चैवातिसारे च सशोथे ग्रहणीगदे ॥ २६ ॥

वचनात् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् ; अन्ये हस्तत्वचमाहुः । पञ्चस्य केशरः किञ्चित्कः ।

सरक्ते पित्तोत्तरे योगोऽयमित्याहुः ॥ २१ ॥

व्योषमित्यादि ।—तत्तुल्यां वत्सकत्वचमिति—मिलितव्योषादिचूर्णतुल्याम् ॥ २२—२५ ॥

दशमूलोक्तादि ।—अथ प्रलेप्यस्य शुण्ठीचूर्णस्य यत् कर्षमाणत्वमुक्तं, तत् काथ्यस्य दशमूलस्य पलकपास्तममादासपेक्ष्य ; तेन मध्यमाधममादानुसारिण्य शुण्ठीचूर्णस्य क्वासीऽपि बोध्यः ; तेनात्र “प्रलेपः पादिकः काथ्यात्” इत्येव परिभाषा प्रवर्तते, न तु “पातव्यञ्च चतुर्द्रवः” इति वचनात् विश्वचूर्णापेक्षया दशमूलोक्तायश्चतुर्गुणः कार्यः ; यतः विश्वचूर्णापेक्षया दशमूलस्य पाचनदीपनत्वेन दौर्गन्धत्वात् प्राधान्यम् । अपि च काषकरिणं हि काथ्यमानापेक्षं, काथ्यमानञ्च उत्तमपुरुषाद्यपेक्षम् ; अतस्मात् पल-
विकर्षाद्विपलमानमुत्तमो व्यवस्थितमस्येव, तदपेक्ष्य च काथ्यस्य उत्तमपुरुषाद्य-
पेक्षया व्याधिनिग्रहे प्रयुज्यमानस्य न्यूनत्वकरणे भेषजस्याल्पमात्रलोपात् व्याधि-
निवृत्तिरेव न स्यादिति विपक्षे दोषदर्शनात् यथाऽवस्थितचतुर्भागावशिष्टकाथप्रयोगाच्च
काथस्येव प्रधानता, ततश्च यदि “पातव्यञ्च चतुर्द्रवः” इत्यनुसारात् विश्वचूर्णापेक्षया
दशमूलोक्तायश्चतुर्गुणो गृह्यते, तदा प्रधानस्य काथस्य न्यूनता स्यात् ; चतुर्भागावशिष्ट-

सशोथज्वरातीसारं विडङ्गादिः ।—

विडङ्गातिविषामुस्तं दारुपाठाकलिङ्गकम् ।

मरिचेन समायुक्तं शोथातिसारनाशनम् ॥ २७ ॥

सशोथज्वरातीसारं किरातादिः ।—

किराताब्दाभृताविश्व-चन्दनोदीच्यवत्सकैः ।

शोथातिसारशमनं विशेषाज्ज्वरनाशनम् ॥ २८ ॥

सशोथज्वरातीसारं किरातादिः ।—

किराताब्दाभृतोदीच्य-मुस्तचन्दनधान्यकैः ।

शोथातिसारतृड्दाह-शमनो ज्वरनाशनः ॥ २९ ॥

इति ज्वरातिसारचिकित्सा ।

— — —

अथातीसार-चिकित्सा ।

आमपक्वलक्षणस्य अवश्यं ज्ञेयत्वनिर्देशः ।—

आमपक्वक्रमं हित्वा नातिसारं क्रिया यतः ।

अतः सर्वातिसारिषु ज्ञेयं पक्वामलक्षणम् ॥ १ ॥

काथानुसारेण वा यदि चतुर्भागं चूर्णं गृह्यते, तदा चूर्णबाहुल्यं स्यादिति ; तेन यत्र काथेन चूर्णपानं, तत्र “प्रचेपः पादिकः काथ्यात्” इत्यस्यैव विषयः, न तु “पातव्यस्य चतुर्द्रवः” इत्यस्येति सिद्धः । एवमन्यत्रापि काथेन चूर्णस्य कल्मस्य वा पाने काथस्य प्राधान्यमनुमत्तव्यम् । अत एव रुचकादिचूर्णे वन्दोऽप्याह—“काथेन चूर्णपानं यत् तत्र काथप्रधानता ; प्रवर्तते न तेनात्र चूर्णापेक्षो चतुर्द्रवः” इति । चूर्णापेक्षो चूर्णसान्नापेक्षीत्यर्थः ॥ २६।२७ ॥

किरातेत्यादि ।—स्पष्टम् ॥ २८।२९ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचित्साध्यां तत्त्वचन्द्रिकायां ज्वरातीसारचिकित्साविहतिः ।

— — —

ज्वरोपद्रवसातीसारस्य चिकित्साभिधाय सम्यति स्वतन्त्रसातीसारस्य चिकित्सा-
माह, आमेत्यादि मुश्रुतस्य ।—क्रिया चिकित्सा ॥ १ ॥

आमपक्वयोः लक्षणे ।—

मज्जत्यामा गुरुत्वादित् पक्वा तूप्लवते जले ।

विनाऽतिद्रवसङ्घात-शैत्यश्लेष्मप्रदूषणात् ॥ २ ॥

आमपक्वयोः लक्षणे ।—

शक्तं दुर्गन्धिं साटोप-विष्टभार्त्तिप्रसेकिनः ।

विपरीतं निरामन्तु कफात् पक्वञ्च मज्जति ॥ ३ ॥

आमातोसारस्य चिकित्साक्रमः ।—

आमे विलङ्घनं शस्तमादौ पाचनमेव च ।

कार्यञ्चानशनस्यान्ते प्रद्वं लघुभोजनम् ॥ ४ ॥

आमातोसारे लङ्घनस्य उपयोगिता ।—

लङ्घनमेकं मुक्ता न चान्यदस्तीह भेषजं बलिनः ।

आमपक्वलक्षणमाह, मज्जतीत्यादि चरकस्य ।—आमेति—आमान्विता बित् जले मज्जति, गुरुत्वादिति—आमाहितगुरुत्वात् । पक्वेति—गिरासा, उत्प्लवते निराम-
लेन लघुत्वादित्यर्थः । इथोरप्यामपक्वलक्षणयोरपवादमाह, विनाऽतिद्रवेत्यादि—
अतिद्रवत्वात् आमाऽपि प्लवते, तथा अतिसङ्घातात् अतिकाठिन्यात् पक्वाऽपि मज्जति,
तथा शैत्यश्लेष्मप्रदूषणात् कफतन्मशक्ततगौरवेण पक्वाऽपि मज्जति । शैत्यस्थाने
शैत्यपाठे—श्लेत्तवर्णता । एतेनातिद्रवत्वादिकं विना मज्जनीयवने सामनिरामलक्षण-
तया ज्ञेये इत्यर्थः ॥ २ ॥

सामलनिरामलयोः सम्यग्ज्ञानार्थमपरमपि लक्षणमाह, शक्तदित्यादि ।—साटोप-
विष्टभावेवार्त्तिं तत्कहितम् ; किंवा अर्त्तिः सूक्ष्मः ; साटोपो रजापूर्वक उदर-
चोमः, विष्टभः सतादशूलमलाप्रवृत्तिः, प्रसेकिनः कफप्रसेकिनः, किंवा प्रसेकः
स्वाकस्मोक्तमलनिःसरणम् । कफात् पक्वञ्च मज्जतीत्यस्य तन्नात्तरीयवचनत्वान्न पौन-
रुक्त्यनाशङ्कनीयम्, इह तु सम्पूर्णशोकाभुरीधात् पठितम् ॥ ३ ॥

आमे इत्यादि ।—प्रद्वमिति—प्रकटद्रवम् ; प्रकटंश्चात्र शास्त्रविहितत्वेन ज्ञेयः ;
तेनाभावहितद्रवमनिषेधार्थं विहितलाजमण्डादिविधानार्थञ्च प्र-शब्दोपादानं ज्ञेयम् ;
अतः—“अजयेत् वेदलं शूलौ कुक्षौ मांसं चयौ स्त्रियम् । द्रवमन्नमतीसारौ सर्वंश्च
तरुणज्वरौ ॥” इत्यादि वचनेन सङ्घातं न विरोधः । अन्ये तु—प्रगतद्रवमिति व्याख्याय
विरोधं परिहरन्ति । अपरे तु—निपातस्थानेकाधत्वात् प्र-शब्दस्य ईषदयत्तां व्याख्यान-
यति । अन्ये तु—केवञ्द्रवस्येव निषेधो न तु लाजमण्डादेरित्याहः ॥ ४ ॥

समुदौर्णं दोषचयं शमयति तत् पाचयत्यपि च ॥ ५ ॥

ज्जोवेरादिपानीयवश्चम् ।—

ज्जोवेरशृङ्गवेराभ्यां मुस्तपर्पटकेन वा ।

मुस्तोदीच्यशृतं तोयं देयं वाऽपि पिपासवे ॥ ६ ॥

अन्नदानविधिः ।—

युक्तेऽन्नकाले क्षुत्क्षामं लघून्यन्नानि भोजयेत् ॥ ७ ॥

अन्नम् ।—

औषधसिद्धाः पेया लाजानां शक्तवोऽतिसारहिताः ।

वस्त्रप्रसृतमण्डः पेया च मसूरयूषश्च ॥ ८ ॥

संस्कारभेदेन शक्तीः गुणाः ।—

गुर्वी पिण्डी खराऽत्यर्थं लघ्वी सैव विपर्ययात् ।

शक्तूनामाशु जीर्येत सृट्त्वादवलोहिता ॥ ९ ॥

पेयादिषाधनार्थं वृद्धच्छालपण्यादिः ।—

शालपर्णी पृश्निपर्णी हृत्तौ कण्टकारिका ।

बलाश्वदंष्ट्राविल्वानि पाठानागरधान्यकम् ॥

एतदाहारसंयोगे हितं सर्वातिसारिणाम् ॥ १० ॥

लङ्घनपाचनयोर्मध्ये लङ्घनस्य प्राधान्यमाह, लङ्घनमित्यादि ।—स्पष्टम् ॥ ५ ॥

ज्जोवेरित्यादि ।—योगवयं षडङ्गविधिना अङ्गशतं बोध्यम् । उदौर्णं कालकम् ॥ ६ ॥

प्रद्वयं लघुभोजनमिति यदुक्तं तदेव दर्शयति, औषधसिद्धा इत्यादि ।—औषधं वक्ष्यमाणशालपण्यादि-षान्यपञ्चकादिकम् । पेया चेति—पेया च वस्त्रप्रसृतित्यर्थः ; अत एवाक्तं,—वस्त्रसृता यवागूवाऽप्रसृतचुद्रभक्तकम्” इति ॥ ८ ॥

गुर्वीत्यादि ।—अत्यर्थं खरा कठिना शक्तुपिण्डिका गुर्वी स्यात् । सैव विपर्ययादिति—सर्वो सा लघ्वो भवति । अवलोहिता अवलोहयोग्या पिण्डी ॥ ९ ॥

शालपर्णीत्यादि ।—वृद्धच्छालपण्यादौ विल्वानि विल्वशलाटवः सङ्ग्राहिताम् ; यदुक्तं—“कफानिलहरं तीक्ष्णं लिङ्गं सङ्ग्राहि दोषनम् । कटुतिक्तकषायोष्णं विल्वानामुदाहृतम् ॥” इति । एवं सर्वत्र सामनयोमि बोध्यम् । कृदांतु विल्वस्य मूलं

पेयासाधनार्थं स्वल्पशालपण्यादिः ।—

शालपर्णीबिलाविल्वैः पृश्निपर्ण्या च साधिता ।

दाडिमाम्ना हिता पेया पित्तश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ ११ ॥

यवागूप्रयोगे व्यञ्जनानामपकारिता ।—

यवागूमुपभुञ्जानो न तु व्यञ्जनमाचरेत् ।

शाकमांसफलैर्युक्ता यवाग्वोऽम्नाश्च दुर्जराः ॥ १२ ॥

वातकफातिसारे आहारविधिः ।—

धान्यपञ्चकसंसिद्धो धान्यविश्वकृतोऽथवा ।

आहारो भिषजा योज्यो वातश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ १३ ॥

वातपित्तातिसारे कफातिसारे च आहारविधिः ।—

वातपित्ते पञ्चमूल्या कफे वा पञ्चकोलकैः ॥ १४ ॥

दृष्ट्यादियुक्तातिसारे पानीयविधिः आहारविधिश्च ।—

धान्योदौच्यशृतं तोयं दृष्ट्यादाह्रातिसारनुत् ।

आभ्यामेव सपाठाभ्यां सिद्धमाहारमाचरेत् ॥ १५ ॥

श्वखाविशेषे मलप्रवर्त्तनविधिः ।—

दोषाः सन्निचिता यस्य विदग्धाहारमूर्च्छिताः ।

अतिसाराय कल्पन्ते भूयस्तान् सम्प्रवर्त्तयेत् ॥ १६ ॥

ज्ञेयं—“विल्लमूलं मरुतश्लेष्मच्छर्दिघ्नं न तु पित्तकृत्” इति गुणपाठात् ।

आहारसंयोगे इति—आहारस्य संयोजने, संस्कारे इति यावत् । सर्वातिसारिणामिति

—आमपच्यमानपक्वातिसारिणां, प्रत्येक इन्द्र-सन्निपातातिसारिणां वा ॥ १० ॥

शालपर्ण्यादि ।—स्वल्पशालपण्यादिः बाग्भटस्य ॥ ११ ॥

यवागूमित्यादि ।—यवाग्वोऽम्ना इति—अम्ना अन्नविपाकाः ॥ १२ ॥

धान्यपञ्चकेत्यादि ।—स्पष्टम् ॥ १३ ॥

वातपित्ते इत्यादि ।—पञ्चमूल्या इति—स्वल्पपञ्चमूल्या ॥ १४ ॥

धान्योदौच्येत्यादि ।—आभ्यामिति—धान्योदौच्याभ्याम् ॥ १५ ॥

दोषा इत्यादि ।—सन्निचिता इति—सञ्चयं प्राप्ताः । विदग्धशब्देनात्राविपक्व-
हारवाचिना चतुर्विधमद्याम-विदग्ध-विष्टम् रसशेषरूपमजीर्णमुच्यते । मूर्च्छिता

आमातोसारे सङ्गाहिभेषजस्य अपकारिता ।—

न तु सङ्ग्रहणं दद्यात् पूर्वमामातिसारिणे ।

दोषा ह्यादौ रुध्यमाना जनयन्त्यामयान् बहून् ॥ १७ ॥

शोथपाण्ड्यामयश्लोच-कुष्ठगुल्मोदरज्वरान् ।

दण्डकालसकाधान-ग्रहण्यर्शागदांस्तथा ॥ १८ ॥

अवस्थाविशेषे आमेऽपि सङ्गाहिभेषजस्य प्रयोगाहंता ।—

क्षौण्णधातुबलार्त्तस्य बहुदोषोऽतिनिस्तृतः ।

आमोऽपि स्तम्भनोयः स्यात् पाचनान्तरणं भवेत् ॥ १९ ॥

अवस्थाविशेषे विरेचनविधिः ।—

स्तोकं स्तोकं विवडं वा सशूलं योऽतिसार्यते ।

अभयापिप्पलीकल्कैः सुखीशैस्तं विरेचयेत् ॥ २० ॥

आमशूलादौ धान्यपचकम् ।—

धान्यकं नागरं मुस्तं बालकं विल्वमेव च ।

आमशूलविवन्ध्रं पाचनं वङ्गिदोपनम् ॥ २१ ॥

इति—वर्द्धतः । सम्प्रवर्त्तयेदिति—अथ प्रवर्त्तमानदोषस्य उपेक्षया प्रवर्त्तनं कारयेत् ; उक्तं हि,—“तेषूपेक्षैव भेषजम्” (वा० चि० ९ अ०) इति, तथा स्तोकं स्तोकं विवडं वा विरेचनयोगेन प्रवर्त्तयेत् ; अत एव वक्ष्यति “स्तोकं स्तोकं विवडं वा” इत्यादि ॥ १६ ॥

नेत्यादि ।—न तु सङ्ग्रहणमित्यादौ पूर्वमिति विशेषणोत्तरकालनामाति-
सारिणेऽपि अतिनिस्तृतबहुदोषतया क्षौण्णधातवे सङ्ग्रहणं देयमिति दर्शयति ; अत एव
वक्ष्यति “क्षौण्णधातुबलार्त्तस्य” इति । अन्ये तु—पूर्वे सङ्ग्रहणं न देयमिति वचनेन
प्रधानमन्त्रशाशालकुष्ठजलगादिसङ्ग्रहणं न देयमिति बोधयति ; सुसोदीच्यादि तु
पाचनं सङ्ग्रहणं यत्, पूर्वमपि देयमेवेत्याहुः ॥ १७।१८ ॥

अवस्थायामेऽपि सङ्ग्रहणं देयमित्याह, क्षौण्णेत्यादि ।—पाचनादिति—केवल-
पाचनान्नं, पाचनस्तम्भनान्तु हितमेव ॥ १९ ॥

विरेचनावस्थासाह, स्तोकमित्यादि मुस्तृतस्य ।—अभयापिप्पलीकल्कस्य सुखी-
णता कदुष्णयोगेन श्रेया ॥ २० ॥

धान्यकमित्यादि ।—अयं यागः सामपित्तं बोध्यः ; यदुक्तगायुर्वेदसारे—“विल्वः

धान्यचतुष्कम् ।—

इदं धान्यचतुष्कं स्यात् पित्ते शुण्ठीं विना पुनः ॥ २२ ॥

प्रमथ्यावयम् ।—

पिप्पलीं नागरं धान्यं भूतीकञ्चाभयां वचाम् ।

क्रीवेरभद्रमुस्तानि विल्वं नागरधान्यकम् ॥ २३ ॥

पृश्निपर्णी श्वदंष्ट्रा च समङ्गा कण्टकारिका ।

तिस्रः प्रमथ्या विहिताः श्लोकार्द्धैरतिसारिणाम् ॥

कफे पित्ते च वाते च क्रमादेताः प्रकीर्त्तिताः ॥ २४ ॥

प्रमथ्याया अर्थः ।—

संज्ञा प्रमथ्या ज्ञातव्या योगे पाचनदौपने ॥ २५ ॥

विश्व-धनोदोच्य-धान्यकैः कथितं ललम् । सामपित्तातिसारघ्नं दौपनं धान्यपञ्च-
कम् ॥” इति ॥ २१ ॥

धान्यपञ्चकं यदुक्तं तत् शुण्ठीव्यतिरेकेण कर्त्तव्यमित्येतदर्थमाह—इदं धान्य-
चतुष्कं स्यादित्यादि । भोजेऽप्युक्तं—“धान्यकं बालकं मुक्तं विल्वं पित्ते प्रथो-
जितम् । आनशूलविवन्ध्रं पाचनं वज्रिदौपनम् ॥” इति । तथा अन्यत्राप्युक्तं—
“धान्यकं बालकं मुक्तं विल्वं पित्ते तु दौपनम् । आनशूलविवन्ध्रं पाचनं
नागरान्वितम् ॥” इति ॥ २२ ॥

पिप्पलीमित्यादि प्रमथ्यावयं चरकस्य ।—यद्य भूतीकं यसानौ । भद्रमुस्तं
मुस्तकमेव । समङ्गा वराडाक्रान्ता । एतास्तिस्रः प्रमथ्याः यथाक्रमं कफ-पित्त-वाते-
श्विति चरकटीकाकृतौ व्याचक्षते ; अतस्तमेवार्थं चक्रोऽप्याह,—कफे पित्ते चेत्यादि ।
यद्यपि क्रीवेरमित्यादि द्वितीया योगी धान्यपञ्चकमेव, तथाऽपि तस्यैव प्रमथ्यासंज्ञा-
विधानार्थं पुनश्चरकवाक्यं लिखितम् । न च वाच्यं प्रमथ्यामध्यपठितं क्रीवेरमित्यादिक-
मेवानु, किं धान्यपञ्चकयोगस्य पृथक्-कथनेन ? सत्यम् ; धान्यपञ्चकसंज्ञया हि
शास्त्रव्यवहारः कर्त्तव्यः ; यथा—धान्यपञ्चकसंसिद्ध इत्यादि, तथा शुण्ठीरहितस्य
तस्यैव धान्यचतुष्कसंज्ञयाऽपि ; अत एतद्विशेषकथनार्थमेव तस्य पृथक् कथनमिति
ज्ञेयम् ॥ २३-२४ ॥

संज्ञा प्रमथ्येत्यादि ।—प्रमथ्याशब्दो हि बहुपरम्परया पाचनदौपनकषाये वैद्यशास्त्रे
परिभाषितः युयते ; यथा विडङ्गकषाद्यः शैखरिककषायशब्देन वैद्यैरुच्यते इति ॥ २५ ॥

चामातौसारे वृषणादि चूर्णम् ।—

वृषणातिविषाद्विङ्ग-बलासौवर्चलाभयाः ।

पौलोष्णेनाश्रसा हन्यादामातौसारमुद्वतम् ॥ २६ ॥

चामातौसारे पिप्पलीमूलादि चूर्णम् ।—

अथवा पिप्पलीमूल-पिप्पलीद्वयचित्रकान् ॥ २७ ॥

श्लेष्मातौसारे सौवर्चलादि चूर्णम् ।—

सौवर्चलवचाव्योष-हिङ्गुप्रतिविषाभयाः ।

पिवेत् श्लेष्मातिसारार्त्तशूर्णिताश्लोणवारिणा ॥ २८ ॥

चामातौसारे हरिद्रादिवचादिप्रयोगोपदेशः ।—

हरिद्रादिं वचादिं वा पिवेदामेषु बुद्धिमान् ॥ २९ ॥

खड्गादिषु पिप्पल्यादिप्रयोगोपदेशः ।—

खड्गयूषयवागूषु पिप्पल्यादिं प्रयीजयेत् ॥ ३० ॥

खड्गयूषः ।—

तक्रं कपित्थचाङ्गेरौ-मरिचाज्जिचित्रकैः ।

सुपक्वः खड्गयूषोऽयम्— ॥ ३१ ॥

काम्बलिकः ।—

—अयं काम्बलिकोऽपरः ।

वृषणेत्यादि ।—वृषणादीनां चूर्णम् ॥ २६ ॥

अथवेत्यादि ।—अथवेत्यादि-चित्रकान्त एको योगः ॥ २७ ॥

सौवर्चलेत्यादि ।—प्रतिविषा अतिविषा ॥ २८ ॥

हरिद्रादिमित्यादि ।—हरिद्रादि-वचादिगणौ सौश्रुतौ ; यदाह—“हरिद्रा-दाह-हरिद्रा-कलसी-कुटजवैजानि मधुकञ्चेति” । “वचा सुप्ताऽतिविषाऽभया भद्रदाह नामकेशरञ्चेति” (सू० ३८ ५०) ॥ २९ ॥

खड्गयूषेत्यादि ।—पिप्पल्यादिषु सौश्रुतो गणो ज्वराधिकारे चक्रणैर्बोक्तः ॥ ३० ॥

खड्गयूषमाह, तक्रमित्यादि ।—अथच यूषः “कषाहं वा कषायशब्दोः कल्काद्रव्यस्य वा पचनम्” इत्यादिना बोध्यः ; तेन तौक्ष्ण्यशैथिल्यां मरीचाज्जोषितकषाणामस्य-मानत्वं, कपित्थचाङ्गेर्योस्तु मध्यवीर्यत्वात् बहुमानत्वं, तक्रस्य तु प्रसूमानत्वं कल्प-नीयम् । यूषयोगित्वाच्च मुक्तोऽपि दीयः ॥ ३१ ॥

दध्यन्तो लवणस्नेह-तिलमाषसमन्वितः ॥ ३२ ॥

दृष्ट्यादिशुक्तातीसारैः नागरादिधात्र्यादिकाद्यैः ।—

नागरातिविषामुस्तैरथवा धान्यनागरैः ।

दृष्ट्यातीसारशूलघ्नं पाचनं दीपनं लघु ॥ ३३ ॥

आमाश्वतीसारैः पाठादिः ।—

पाठावल्सकवीजानि हरीतक्यो महीषधम् ।

एतदामसमुत्थानमतीसारं सवेदनम् ।

कफात्मकं सपित्तञ्च वर्चो बध्नाति च ध्रुवम् ॥ ३४ ॥

आमाश्वतीसारैः मुक्तकक्षीरम् ।—

पयस्युत्काथ्य मुस्ता वा विंशतिं भद्रकाह्वयाः ।

क्षीरावशिष्टं तत् पीतं हन्यादामं सवेदनम् ॥ ३५ ॥

अवस्थाविशेषे शीघ्रं स्नानप्रयोगोपदेशः ।—

पक्वोऽसक्तदतीसारो ग्रहणीमार्दवात् यदा ।

प्रवर्तते तदा कार्यः क्षिप्रं साङ्गाहिको विधिः ॥ ३६ ॥

वातातिमारैः पञ्चमूल्यादिः ।—

पञ्चमूलौबलाविश्व-धान्यकोत्पलविल्वजाः ।

तस्यैव दध्यादिशोभात् काम्बलिकसंज्ञामाह, अयमित्यादि ।—दध्यन् इति—दध्ना
अन्तीकृतः ॥ ३२ ॥

नागरैत्यादि ।—नागरादौ शृतमिति शेषः ; उक्तं हि चरके,—“नागराति-
विषामुस्त-काथः स्यादामपाचनः” (चि० ग्रहणो०) इति ॥ ३३ ॥

पाठेत्यादि सुश्रुतस्य ।—अयं योगः काथेन चूर्णेन वा ज्ञेयः ; यतोऽयं योगः
सुश्रुते विंशतियोगमध्ये पठितः, तदनन्तरं सुश्रुतेनैवोक्तं यथा—“प्रयोज्या विंशतिर्योगाः
श्लोकाहं विहितस्तस्मै । धान्यास्त्रोण्याम्बुसद्यानां पिबेदन्यतमेन वा ॥ निःकाथान् वा
पिबेदेवां सुखोष्णान् साधुसाधितान् ॥” (उ० ४० अ०) इति ॥ ३४ ॥

पयस्यौत्यादि ।—पयस्युत्काथ्येत्यादौ दिगुणोदकं बीजम् ; यदाह वाग्भटः,—
“पयस्युत्काथ्य मुस्ता वा विंशतिं दिगुणेऽभसि” (चि० ८ अ०) इत्यादि । अत्र
ह्नागदुग्धमित्याहुर्हृदाः ॥ ३५ ॥

पक्व इत्यादि ।—अष्टम् ॥ ३६ ॥

वातातिसारिणे देयास्तक्रेणान्वतमेन वा ॥ ३७ ॥

कचटादिः ।—

कचटजम्बूदाडिम-शृङ्गाटकपत्रविल्वक्रीबेरम् ।

जलधरनागरसहितं गङ्गामपि वेगिनीं रुम्यात् ॥ ३८ ॥

नाभिपूरणम् ।—

कृत्वाऽऽलवालं सुट्टुं पिष्टैर्वाऽऽमलकैर्भिषक् ।

शार्दूलकस्त्रसेनाशु पूरयेन्नाभिमण्डलम् ॥

नदीवेगोपमं घोरमतीसारं निरोधयेत् ॥ ३९ ॥

पित्तातिसारे किराततित्तादिचूर्णम् ।—

किराततित्ताकं मुस्तं वत्सकं सरसाञ्जनम् ।

पित्तातिसाररोगघ्नं सचौद्रं वेदनापहम् ॥ ४० ॥

पञ्चमूलीत्यादि ।—अथ पञ्चमूली खल्ला मद्यतो वा । धान्यकोत्पलविल्वजा इति—
विल्वजा विल्वशलाटवः । अन्ये तु—विल्वजा इत्यनन्तरं कल्पना इति शेषः ; तेनाविशेषात्
वर्धकत्पनैव कार्योत्थाहः, तन्न ; स्वरसस्य सन्धवात् तत्कल्पनाया गुरुत्वाच्च ; अत एव
कल्काऽपि न, पारिशेष्यात् कषायशून्यो वा योग्यत्वादिभ्याहः । अन्यतमेनेति—काञ्जिक-
जलादीनामन्यतमेन । क्वाथपत्रे तत्कादौ अर्द्धजलं देयम् ॥ ३७ ॥

कचटेत्यादि ।—कचटादीनां चतुर्णां पत्रम् । नागरान्कैरुभयैः कषायः ॥ ३८ ॥

कृत्वेत्यादि ।—खटम् ॥ ३९ ।

किराततित्ताकमित्यादि ।—अथ तण्डुलोदकमपि बोध्यम् ; तत्रैव एषां चूर्णं
सधुसहिततण्डुलोदकेन पिबेदित्यर्थः ; तदाह वाग्भटः,—“किराततित्ताकं मुस्तं वत्सकं
सरसाञ्जनम् । कटुहरेरौ क्रीबेरं विल्वनञ्चं दुरालभा ॥ तिला मोचरसो लोघ्नं
समङ्गा कमलोत्पलम् । नागरं धातकीपुष्पं दाडिमस्य लगुत्पलम् ॥ अर्द्धलोकेः
श्रुता योगाः सचौद्रास्तण्डुलास्तुना ॥” (चि० २ अ०) इति । अरकेऽप्युक्तं—
“किराततित्ताकं मुस्तं वत्सकः सरसाञ्जनः । विल्वं टाकुरिद्रास्य त्वक् क्रीबेरं
दुरालभम् ॥ चन्दनञ्च मृणालञ्च नागरं लोघ्नमुत्पलम् । तिला मोचरसो लोघ्नं समङ्गा
कमलोत्पलम् । नागरं धातकीपुष्पमुत्पलं दाडिमत्वचः । कटुफलं नागरं पाठा
लम्बासास्थि दुरालभा ॥ योगाः षड्विंशे सचौद्रास्तण्डुलोदकसंयुताः । पेशाः पित्ताति-
सारघ्नाः श्लोकाहैस्तु निदर्शिताः ॥” (चि० अतीसा०) इति । निश्चलस्तु किरातत्वादी
क्वाथयित्वेति शेष इत्याह ॥ ४० ॥

पित्तातिसारे इन्द्रधवक्कायः ।—

पलं वत्सकवोजस्य श्रपयित्वा जलं पिबेत् ।

यो रसाशी जयेच्छीघ्रं स पैत्तं जठरामयम् ॥ ४१ ॥

पित्तातिसारे मधूकादि चूर्णम् ।—

मधुकं कटफलं लोभ्रं दाडिमस्य फलत्वचम् ।

पित्तातीसारे मध्वाक्तं पाययेत् तण्डुलाम्बुना ॥ ४२ ॥

पित्तश्लेष्मातिसारे कुटजादिः ।—

कुटजातिविषामुस्तं हरिद्रापणिनीद्वयम् ।

सक्षौद्रशर्करं शस्तं पित्तश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ ४३ ॥

कुटजादिः ।—

कुटजत्वक्फलं सुस्तं काययित्वा जलं पिबेत् ।

अतौसारं जयत्याशु शर्करामधुयोजितम् ॥ ४४ ॥

कथंतीसारे विल्लादिः ।—

विल्वचूतास्थिनिर्यहः पातः सक्षौद्रशर्करः ।

निहन्त्याच्छयतीसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥ ४५ ॥

कथंतीसारे पटोलादिः ।—

पटोलयवधन्याक-क्वाथः पेयः सुशोतलः ।

शर्करामधुसंयुक्तश्छयतीसारनाशनः ॥ ४६ ॥

कथंतीसारे प्रियङ्गुदिचूर्णम् ।—

प्रियङ्गुञ्जनमुस्ताख्यं पाययेत्तु यथावलम् ।

तृणातिसारच्छर्दिघ्नं सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ॥ ४७ ॥

पलमित्यादि वास्तव्यम् ।—रसाशी जाङ्गलमांसरसेन मुञ्जानः ॥ ४१ ॥

मधूकमित्यादि ।—चूर्णविषया योगोऽयम् ॥ ४२ ॥

कुटजेत्यादि ।—हरिद्राद्वयम् । पणिनीद्वयं शाकपर्णी-पृश्निपर्णी । क्वाथेनायं

योगः ॥ ४३ ॥

कुटजलमित्यादि ।—स्पष्टम् ॥ ४४ ॥

विल्लेयादि ।—ख्यातम् ॥ ४५ ॥

पटोलित्यादि ।—ख्यातम् ॥ ४६ ॥

प्रियङ्गुत्यादि ।—अञ्जनं रसाञ्जनम् । चूर्णविषया योगोऽयम् ॥ ४७ ॥

वातपित्तातिसारे कलिङ्गकादि चूर्णम् ।—

कलिङ्गकवचामुस्तं टाक सातिविषं समम् ।

कल्कं तण्डुलतोयेन पिबेत् पित्तानिलामयी ॥ ४८ ॥

सर्वातिसारे कृटजादिः ।—

कुटजं दाडिमं मुस्तं धातकौविल्वबालकम् ।

लोध्रचन्दनपाठाश्च कषायं मधुना पिबेत् ॥ ४९ ॥

सामे सशूले रक्तेऽपि पिच्छास्रावेषु शस्यते ।

कुटजादिरिति ख्यातः सर्वातिसारनाशनः ॥ ५० ॥

सर्वातिसारे समङ्गादिः ।—

समङ्गाऽतिविषा मुस्तं विश्वं क्लीबेरधातकी ।

कुटजत्वक्फलं विल्वं काथः सर्वातिसारनुत् ॥ ५१ ॥

शामातिसारे योगद्वयम् ।—

दलोल्यः स्वरसः पेयो हिज्जलस्य समान्निकः ।

जयत्याममतीसारं काथो वा कुटजत्वचः ॥ ५२ ॥

सर्वातिसारे योगाः ।—

वटारोहन्तु सम्पिथं श्लक्ष्णं तण्डुलवारिणा ।

तत् पिबेत् तक्रसंयुक्तमतीसाररुजापहम् ॥ ५३ ॥

तण्डुलजलपिष्टाङ्गीठमूलकर्षादिपानमपहरति ।

सर्वातिसारग्रहणैरोगसम्बृंहं महाघोरम् ॥ ५४ ॥

कल्कः कोमलवब्बोल-दलात् पीतोऽतिसारहा ॥ ५५ ॥

कलिङ्गकेत्यादि ।—अथ सातिविषमिति कलिङ्गादिविशेषणम् ॥ ४८ ॥

कुटजं दाडिममित्यादि ।—अथ दाडिमफलवल्कलम् ॥ ४९ ॥

समङ्गेल्यादि ।—समङ्गा वराहकान्ता । काथ इत्यत्र एषामिति शेषः ॥ ५१ ॥

दलोल्य इत्यादि ।—स्रष्टः ॥ ५२ ॥

वटारोहमित्यादि ।—अथ आरोहः पस्याद्यो भागः । तण्डुलित्यादि ।—सर्वातिसार-
ग्रहणोत्थं संयोगादेरपि रेफस्य लघुत्वान्न कन्दोभङ्गः ; तदुक्तं—“यदा तीव्रप्रयत्नेन
संयोगादेरगौरवम् । न कन्दोभङ्गः इत्याहुस्तदा दोषाय सुरयः ॥” इति । कल्क
इत्यादि ।—कोमलवब्बोलदलः वब्बोलकिशलयः ॥ ५३—५५ ॥

सर्वातीसारे कुटजलेहः ।—

कुटजत्वक्कृतः काथो घनीभूतः सुशीमनः ।

लेहितोऽतिविषायुक्तः सर्वातीसारनुद्धवेत् ॥ ५६ ॥

वदन्यवाष्टमांशेन काथादतिविषारजः ।

प्रक्षेप्यत्वात् पादिकन्तु लेहादिति च नो मतिः ॥ ५७ ॥

सर्वातीसारे अङ्गीठवटकः ।—

सदार्थङ्गीठपाठानां मूलं त्वक् कुटजस्य च ।

शास्त्रलीशालनिर्यास-धातकीलीध्रदाडिमम् ॥ ५८ ॥

पिष्टाऽक्षसम्भितान् कृत्वा वटकांस्तण्डुलाम्बुना ।

तेनैव मधुसंयुक्तानेकैकान् प्रातरुत्थितः ॥ ५९ ॥

पिवेदत्ययमापन्नो विड्विर्मर्गेण मानवः ।

अङ्गीठवटको नाम्ना सर्वातीसारनाशनः ॥ ६० ॥

कुटजत्वादिति—कुटजत्वक्कृतः काथ इत्यादौ घनीभूत इति—चतुर्भागावशिष्टः काथ एव पुनः पाकात् तथा घनः काथः, यथा चूर्णे प्रक्षिप्ते लेहः स्यात् ; अत एव सुशीमन इत्युक्तम् । अतिविषाचूर्णे कियद्देयमित्येतदर्थमाह, वदन्तीत्यादि ।—चतुर्थ-भागावशिष्टकाथापेक्षया अष्टमांशेनातिविषाचूर्णे देयमिति वदन्ति ब्रह्माः । चक्रस्तु स्वमतमाह, प्रक्षेप्यत्वादित्यादि—तदतिविषाचूर्णे पादिकं चतुर्भागावशिष्टकाथा-पेक्षयेत्यर्थः ; कुतः ? इत्याह, प्रक्षेप्यत्वादिति ; लेहादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी, लेह-मुद्दिश्य प्रक्षेप्यत्वादित्यर्थः ; तदुक्तं—“लेहे यव तु नी भागो निर्दिष्टो द्रवकल्कयोः । तत्रापि पादिकः कल्को द्रवात् कार्यो विज्ञानता ॥” इति । “कल्को दृग्दि पेक्षतः” इति हि कल्कलक्षणम् ; अतः कल्कशब्देन चूर्णस्यापि ग्रहणम् । द्रवादिति चतुर्भागाव-शिष्टात् ; अतः काथ्यपलचतुष्टये दत्तस्य शरावचतुष्टयजलस्य पादशेषादष्टपले काथे अतिविषाचूर्णपलद्वयमित्यर्थः । लेहाकारौकृतकाथापेक्षया पादिकमिति तु न व्याख्येयं, द्रवात् पादिकः कार्य इत्युक्तेः । तत्रापि लेहाकारात् द्रवादिति व्याख्याने कष्टकल्पना स्यात् । अतिविषायुक्त इति घनीभूतकाथस्य विशेषणम् ; तेन काथे घनीभूते अतिविषाचूर्णप्रक्षेप इत्यर्थः । ब्रह्मवैयास्ये मधुनाऽपि लेहं कारयन्ति सायंसमयेऽपि ॥ ५६।५७ ॥

सदार्थीत्यादि ।—सदार्थी दारुहरिद्रा । अङ्गीठः अङ्गीड इति ख्यातशब्दः, तस्य

रक्तातीसारि ज्ञीवेगादिसिद्धा पेया ।—

पयस्यर्द्धोदके च्छागे ज्ञीवेरोत्पलनागरेः ।

पेया रक्तातिसारघ्नो पृश्निपर्ण्या च साधिता ॥ ६१ ॥

रक्तातीसारि रसाञ्जनादि चूर्णम् ।—

रसाञ्जनं सातिविषं कुटजस्य फलं त्वचम् ।

धातकीशृङ्गबेरञ्च प्रपिबेत् तण्डुलाखुना ॥ ६२ ॥

चौद्रेण युक्तं नुदति रक्तातिसारमुख्यम् ।

मन्दं दीपयते चार्ग्वं शूलञ्चापि निवर्त्तयत् ॥ ६३ ॥

शीथातिसारि विडङ्गादिः ।—

विडङ्गातिविषा सुस्तं दारु पाठा कलिङ्गकम् ।

मरिचेन समायुक्तं शीथातिसारनाशनम् ॥ ६४ ॥

सामाद्यातिसारि वत्सकादिः ।—

सवत्सकः सातिविषः सविल्वः सोढीचमुस्तश्च कृतः कषायः ।

सामे सशूले सहशोणिते च चिरप्रवृत्तेऽपि हितोऽतिसारि ॥ ६५ ॥

मूलमेव ; उक्तं हि हारौते—“पल्लवाङ्गोऽमूलस्य पाठां दार्वीश्च तत्सनाम् । पिष्ट्वा तण्डुलतीयेन वटकानक्षसन्धितान् ॥” (३ ख्या० ३ अ०) इत्यादि ॥ ५८—६० ॥

पयसीत्यादि चरकस्य ।—नागरमव मुक्तं, न तु शुण्डी ; “रक्तातिसारि चना-
क्षीरकोष्ठीघनजलोत्पलैः” इति नतृकण्यसंवादात् । कोष्ठी पृश्निपर्णी ; अत एव
पृश्निपर्ण्या एको योगः । अन्ये तु—“पृश्निपर्ण्या च साधिता,” इति पृथक्पाठः ; पृश्नि-
पर्णीकृत्रिण साधित इत्यर्थः ; तेनार्द्धोदके च्छागदुग्धं पृश्निपर्णीकाद्यैर्मिलित्वा पाकः
कार्यः ; उक्तं हि वामटे—“पयस्यर्द्धोदके च्छागे ज्ञीवेरोत्पलनागरेः । पेया
रक्तातिसारघ्नो पृश्निपर्णीरसालिता ॥” (चि० ८ अ०) इति ब्रुवते ॥ ६१ ॥

रसाञ्जनमित्यादि ।—अत्र कुटजस्य फलं त्वक् च ; संयुतेऽप्युक्तं—“रसाञ्जनं
सातिविषं त्वग्वीजं कौटजं तथा । धातकीं नागरञ्चैव पाययेत् तण्डुलाखुना ॥
सशूलं रक्तजं हन्ति योगो मधुसमन्वितः ॥” (उ० ४० अ०) इति ॥ ६२, ६३ ॥

विडङ्गादि ।—अत्र मरिचस्य प्रक्षेप्यत्वमित्याहुः ॥ ६४ ॥

सवत्सक इत्यादि ।—वत्सकः कुटजः, तस्य त्वगिति, चन्द्रकलाटोकाकारः वेद्य-
प्रसारकश्च । अन्ये तु—“विल्वशक्यवाक्षोद-काञ्चकातिविषाकृतः । कषायो हन्यतीसारं

रक्तातीसारं दाडिमादिः ।—

कषायो मधुना पीतस्त्वचो दाडिम-वत्सकात् ।

सद्यो जयेदतीसारं सरक्तं दुर्निवारकम् ॥ ६६ ॥

रक्तातीसारं गुडविल्लम् ।—

गुडेन खादयेद्विल्वं रक्तातिसारनाशनम् ।

आमशूलविवन्धनं कुक्षिरोगविनाशनम् ॥ ६७ ॥

विल्लादिकल्कः ।—

विल्लाब्धधातकीपाठां शुण्ठीमोचरसाः समाः ।

पीता रुन्धन्त्यतीसारं गुडतन्त्रेण दुर्जयम् ॥ ६८ ॥

रक्तातीसारं षड्योगाः ।—

शङ्खकीबदरीजम्बू-पियालाम्बार्जुनत्वचः ।

पीताः क्षीरेण मध्वाब्धाः पृथक् शोणितनाशनाः ॥ ६९ ॥

रक्तातीसारं जम्बादिस्वरसः ।—

जम्बाम्बामलकीनान्तु पल्लवानथ कुट्टयेत् ।

सङ्गृह्य स्वरसं तेषामजाक्षीरेण योजयेत् ॥

तं पिबेन्मधुना युक्तं रक्तातीसारनाशनम् ॥ ७० ॥

रक्तातीसारं विल्लादिकल्कः ।—

विल्वं छागपयःसिद्धं सितामोचरसान्वितम् ।

सामं पित्तसमुद्भवम् ॥” (७० ४० ५०) इति सुश्रुतसंवादात् फलेनेवेत्याहुः, किन्तु प्रायो व्यवहारस्त्वेषां, फलेनापि ज्वरे रक्तप्रादवर्त्ये च ; यदुक्तं—“कुटजः कफवातासृक्-त्वग्-दोषार्शोऽतिसारजित् । तद्वीजं रक्तपित्ताती-सारज्वरहरं हिमम् ॥” इति ॥ ६५ ॥

कषाय इत्यादि ।—अथ दाडिमात् कीमलत्वक् ॥ ६६ ॥

गुडेनेत्यादि ।—अथ गुडविल्लयोः समभागः, विल्वश्च विल्लश्लोत्तुः, तच्च पानीये-नीतस्त्रियं याञ्छाम्, उत्तस्तेदनशेषजलशानुपियम् ॥ ६७ ॥

विल्लाब्धेत्यादि ।—गुडेन मधुरोज्ज्वलं तन्त्रं गुडतन्त्रम् । पिबणमपि तन्त्रेण आयु-र्वेदसारसंवादात् ॥ ६८ ॥

शङ्खकीत्यादि ।—अथ क्षीरमाजं याञ्छामित्याहुः ॥ ६९ ॥

जम्बासेत्यादि ।—अथ स्वरस-च्छागक्षीरयोः समभागः । मधुनोऽपि मात्रा चूर्णव-देव, “मात्रा क्षौद्रघृतादीनां स्नेहकाशेषु चूर्णवत्” इत्युक्तेः ॥ ७० ॥

कालिङ्गचूर्णसंयुक्तं रक्तातिसारनाशनम् ॥ ७१ ॥

रक्तातीसारं धोगः ।—

ज्येष्ठाऽम्बुना तण्डुलोयं पोतञ्च ससितामधु ॥ ७२ ॥

रक्तातीसारं शतावरीकल्कः शतावरीघृतञ्च ।—

पीत्वा शतावरीकल्कं पयसा क्षीरभुग्जयेत् ।

रक्तातिसारो पीत्वा वा तथा सिद्धं घृतं नरः ॥ ७३ ॥

रक्तातीसारं कुटजादिरसक्रिया ।—

कुटजस्य पलं ग्राह्यमष्टभागजले शृतम् ।

तथैव विपचेद्भूयो दाडिमोदकसंयुतम् ॥ ७४ ॥

यावच्चैव लसीकामं शृतं तमुपकल्पयेत् ।

तस्यार्द्धैर्कर्षं तक्रेण पिबेद्रक्तातिसारवान् ॥ ७५ ॥

अवश्यमरणोद्योऽपि मृत्योर्वीर्यं न गोचरम् ।

क्वाथतुल्यं दाडिमांस्व भागानुक्तौ समं यतः ॥ ७६ ॥

रक्तातीसारं तद्विशकर्षः ।—

कल्कस्तिलानां कृष्णानां शर्कराभागसंयुतः ।

विलं कागपयःसिद्धमित्यदि ।—विलिशलाटूत्खेदनयोग्येन कागदुग्धेन किञ्चित्-
पानीयसहितेनात्क्षिप्य ततः सितादिना संयोज्य लिह्यम् । अथ विलिशलाटुमाष-
काष्टकं, सिताया एकमाषकः, मोचरस-कलिङ्गयोश्चूर्णं मिलित्वा माषकम् इति ब्रह्म-
व्यवहारः, अजदुग्धमुत्खेदनावशिष्टमनुपेयम् ॥ ७१ ॥

ज्येष्ठांस्वनेत्यादि ।—अत्रापि रक्तातिसारनाशनमिति धीव्यम् । ज्येष्ठांस्व तण्डुलांस्व ।
तण्डुलोयकस्य क्षुद्रमारीषस्य मूलम् ॥ ७२ ॥

पीलेत्यादि चरकस्य ।—वातापसोतरं धोगोऽयमिति वदन्ति । पयसा पीलेत्यन्वयः ।
क्षीरभुगिति—क्षीरेण सुजानः । तथेति—शतावस्यां कल्क-स्तरसंयुतया । घृतं
पीलेत्यन्वयः ॥ ७३ ॥

कुटजस्य पलमित्यादि ।—कुटजकाल ३१, पा पानीय ३१, शिष ३१ ।
दाडिमफलकल्क ३१, पा पा ३१, शिष ३१ । एतत् क्वाथस्य मिश्रीकृत्य तावत्
पतत्यं, यावत् लसीकामं स्यात्, ततोऽष्टमाषकं गृहीत्वा तक्रैर्कर्षयेत् स च पातव्य-
मित्यर्थः ॥ ७४—७६ ॥

कल्कस्तिलानामित्यादि ।—शर्कराभागसंयुत इति—शर्कराया भगवत्तुर्धाऽऽश्नः, तेन

आजैन पयसा पीतः सद्यो रक्तं नियच्छति ॥ ७७ ॥

गुदस्थ दाहपाकभंशेषु चिकित्सा ।—

गुददाहे प्रपाके वा पटोलमधुकाश्वना ।

सेकादिकं प्रशंसन्ति च्छागेन पयसाऽपि वा ॥ ७८ ॥

गुदभंशे प्रकर्तव्या चिकित्सा तत्प्रकीर्त्तिता ॥ ७९ ॥

पुटपाकसाध्यातीसारलक्षणम् ।—

अवेदनं सुसम्पक्वं दोषाग्नेः सुचिरोत्थितम् ।

नानावर्णमतोसारं पुटपाकैरुपाचरेत् ॥ ८० ॥

कुटजपुटपाकः ।—

स्निग्धं घनं कुटजवल्कमजन्तुजग्ध-

मादाय तत्क्षणमतौव च पोथयित्वा ।

जम्बूपलाशपुटतण्डुलतोयासक्तं

बद्धं कुशेन च वह्निर्वनपङ्कलिमम् ॥ ८१ ॥

सुस्विन्नमेतदवपीड्य रसं गृह्यित्वा

क्षौद्रेण युक्तमतिसारवते प्रदद्यात् ।

क्षणात्रिपुल्लमतपूजित एष योगः

सर्वातिसारहरणे स्वयमेव राजा ॥ ८२ ॥

संयुत इत्यर्थः ; तेन शर्करायाश्चत्वारो भागाः, एकस्तिलस्येति ; उक्तं हि कतू-
कर्णे—“क्षणातिशान् शर्करापादिकान् काशोपयसा” इति । एवं चरके वाग्भटेऽपि
यथा—“कल्कास्तिलानां क्षणानां शर्करापञ्चभागिकः” (चि० अती० । चि० ९
अ०) इति । शर्कराभागमपेक्ष्य पञ्चभो भागास्तिलकल्कस्येत्यर्थः ॥ ७७ ॥

गुददाहे इत्यादि ।—पटोलमधुकाश्वनेत्यङ्गशतेन । सेकादिकमित्यत्रादिशब्दात्
प्रलेपादिग्रहः । चिकित्सा तत्प्रकीर्त्तितेति—गुदभंशचिकित्सा, सा च क्षुद्ररोगे
वाच्या ॥ ७८, ७९ ॥

पुटपाकयोग्यावस्थासाह, अवेदनमित्यादि मुञ्चतस्य ।—अवेदनमशूलमल्पशूलं वा ।

उल्लनस्तु नानावर्णमित्यनेन सान्निपातिकोऽतिसारः पुटपाकस्य विषय इति दर्शित-
मित्याह ॥ ८० ॥

स्निग्धमित्यादि ।—अजन्तुजग्धमिति—न क्षितिभिर्भञ्जितम् । पोथयित्वा क्षौद-

पुटपाकस्य नाभा पाकलक्षणम् ।—

स्वरसस्य गुरुत्वेन पुटपाकपलं पिबेत् ।

पुटपाकस्य पाकोऽयं वह्निरारक्तवर्णता ॥ ८३ ॥

श्लोणाकपुटपाकः ।—

त्वक्पिण्डं दीर्घवृन्तस्य काश्मरीपत्रवेष्टितम् ।

मृदाऽवलिप्तं सुकृतमङ्गारेण्वक्कूलयेत् ॥ ८४ ॥

स्त्रिन्नमुद्धृत्य निष्पीड्य रसमादाय यत्नतः ।

शौतीकृतं मधुयुतं पाययेदुदरामये ॥ ८५ ॥

कुटजलीहः ।—

शतं कुटजमूलस्य क्षुसं तोयार्मणे पचेत् ।

क्वाथे पादावशेषेऽस्मिन् लेहं पूते पुनः पचेत् ॥ ८६ ॥

सौवर्चलयवक्षार-विडुसैन्धवपिप्पली ।

धातकौन्द्र्यवाजाजौ-चूर्णं दत्त्वा पलद्वयम् ॥ ८७ ॥

लिङ्गाहदरमात्रं तत् पोटं क्षौद्रेण संयुतम् ।

पक्वापक्वमतोसारं नानावर्णं सवेदनम् ॥

दुर्वारं ग्रहणीरोगं जयेच्चैव प्रवाहिकाम् ॥ ८८ ॥

यित्वा । अन्धूपतनिर्मितपुटे तण्डुलतोयेन सिक्तमित्यर्थः । योगोऽयं रक्तपित्तोक्षरे
इत्याहुः ॥ ८१—८३ ॥

त्वक्पिण्डमित्यादि कस्यचित् तन्त्रस्य ।—त्वक्ः पिण्डरूपकल्मसम् । दीर्घवृन्तः
श्लोणाकः । काश्मरी गाभारी । सुकृतमिति—कुशवेष्टनेन मृदु बद्धमित्यर्थः । अक्-
कूलयेत् अङ्गारेराच्छादयेत्, कूल आवरणे इत्यस्य रूपम् ; दहेदित्यन्वये । उदरामये
प्रक्षेपणवृत्तिसारि । 'सुश्रुते पुनरयं योगोऽन्यथा पच्यते यथा—“त्वक्पिण्डं दीर्घवृन्तस्य
पञ्चकेशरसंयुतम् । काश्मरीपत्रपत्रैश्चावेष्ट्य त्वेण तं दृढम् ॥” (८० ४० ५०) शेषं
तुल्यमेवेति । श्लोणाकस्य त्वचं पञ्चकेशरच समभागं कृत्वा सम्यग्य, तं पिण्डं गाभारी-
पत्र-पत्रपत्रयोः पुटे निविध्य, त्वेणवेष्ट्य सत्तिकया चाबलिष्य मिधुमखदिराङ्गारेषु
पुटपाकविधिना पक्वा रसो यावद्वा इति व्याख्यानयन्ति टीकाकृतः । अत्र श्लोणाक-
पुटपाके बाष्पवत्त्वादात् मधुस्थाने शर्कराप्रवेपोऽपि बोध्यः ॥ ८४. ८५ ॥

शतमित्यादिः—असंख्यो द्रोणः । लेहमिति—लेहाकारो यथा भवति तथा

कुटजाष्टकः ।—

तुलामथाद्रां गिरिमल्लिकायाः मङ्ग्य पक्त्वा रसमाददौत ।
तस्मिन् सुपूते पलसम्मितानि श्लक्ष्णानि पिष्ट्वा सह शास्त्रलेन ॥ ८१ ॥
पाठां समङ्गातिविषां समुत्तां विल्वञ्च पुष्पाणि च धातकौनाम् ।
प्रक्षिप्य भूयो विपचेत् तु तावद्द्विप्रलेपः स्वरसस्तु यावत् ॥ ८० ॥
पीतस्त्वमौ कालविदा जलेन मण्डेन वाऽज्ञापयमाऽथवाऽपि ।
निहन्ति सर्वन्वतिसारमुग्रं कृष्णं सितं लोहितपीतकं वा ॥ ८१ ॥
दोषं ग्रहण्या विविधञ्च रक्तं शूलं तथाऽग्नांसि सशोणितानि ।
असृग्दरच्चेवमसाध्यरूपं निहन्त्यवश्यं कुटजाष्टकोऽयम् ॥ ८२ ॥

तुलाद्रव्ये जलद्रोणो द्रोणे द्रव्यतुला मता ॥ ८३ ॥

षडङ्गघृतम् ।—

वत्सकस्य च बीजानि दार्व्याश्च त्वच उत्तमाः ।

पिप्पली शृङ्गवेरञ्च लाक्षा कटुकरोहिणी ॥ ८४ ॥

षड्भिरिभिर्वृतं मिडं पेयं मण्डावचारितम् ।

अतीमारं जयेच्छौघं त्रिदोषमपि दारुणम् ॥ ८५ ॥

पचेत् । पलद्वयमिति निमित्ता । चासन्नपाके चूर्णप्रलेपः । यवचारण्याने गुड-
चारपाठी न प्रसिद्धाः । बटरनावम् इति—षष्ठमाषकम् ; माषचतुष्टयेन व्यवहारः ।
चौद्रयुक्तमिति—उपयोगकाले अनुरूपं मधु दत्त्वा उपयोक्तव्यम् ॥ ८६—८८ ॥

तुलामित्यादि ।—“तुलाद्रव्ये जलद्रोणः” इति वक्ष्यति । रसस्य पादावशिष्ट एवो-
त्कर्म्मसिद्धः । पलसम्मितानीति प्रत्येकं, द्रव्यप्रधानत्वान्निर्देशस्य । समङ्गा वराहा-
क्रान्ताः । शास्त्रलेनेति—शास्त्रलीवेष्टकेन । अत्र केचित् चूर्णे दत्त्वेव पाकः “प्रक्षिप्य
भूयो विपचेत्” इति वचनात् प्रचाराच्चेत्याहुः । अन्ये तु—तस्मिन् सुपूते भूयः पचेत् ;
ततो मनाक दर्वीप्रलेपनावस्थायां शास्त्रलीवेष्टकादिचूर्णं प्रक्षिप्य, ततो रसः पीत
इति थोऽयम् ; एतेन—“प्रायो न पाकचूर्णानां भूरिचूर्णस्य योगतः” इत्यपि वचन-
मनुर्यहीनं भवतीत्याहुः ; व्यवहारस्यानेनेवेति । जलेनेति—शीतलजलेनाग्रिमान्ये ;
मण्डेन वक्षिदुष्टौ ; छागोदग्धेन रक्ते ॥ ८९—९३ ॥

वत्सकस्येत्यादि ।—षडङ्गघृते दार्व्याश्च त्वच उत्तमाः इति सर्वत्र दार्व्यास्त्वच एव
याज्ञा उत्तमगुणत्वात्, तस्य दुर्लभत्वात् अत्र काष्ठमेव गृह्यते । षड्भिरिति षड्

चोरिद्रुमाद्यं घृतम् ।—

चोरिद्रुमाभीरुरसे विपक्वं तज्जैश्च कल्कैः पयसा च सर्पिः ।
सितोपलाङ्गं मधुपादयुक्तं रक्तातीसारं शमयत्युदीर्णम् ॥६६॥

जीर्णातोसारं चोरप्रयोगः ।—

जीर्णोऽमृतोपमं चौरमतौसारं विशेषतः ।
ह्नागं तद्भेषजैः सिद्धं देयं वा वारिमाधितम् ॥ ६७ ॥

विविद्धवातातोसारं विलादिलिङः ।—

बालविल्वं गुडं तैलं पिप्पली विश्वभेषजम् ।
लिङ्घ्याद्वाते प्रतिहते सशूले सप्रवाहिके ॥ ६८ ॥

प्रवाहिकायां योगव्ययम् ।—

पयसा पिप्पलीकल्कः पीतो वा मरिचोद्भवः ।
स्रहात् प्रवाहिकां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥६९॥

प्रवाहिकायां विलादिलिङः ।—

कल्कः स्याद्बालविल्वानां तिलकल्कश्च तत्समः ।
दध्नः सरास्यः स्नेहाढ्यः खडो हन्यात् प्रवाहिकाम् ॥१००॥

यथालाभयद्वयनिषेधार्थम् । एभिः कल्कैरर्थाच्चतुर्गुणमेव जलं देयम् । इदमेव घृतं कुटजत्वचा सप्ताङ्गं भवति ; तदुक्तं वैद्यप्रदीपे—“मखेन पेयं तत् सर्पिः सप्ताङ्गं कुटजत्वचा” इति ॥ ६४।६५ ॥

चोरिद्रुमेत्यादि ।—चोरिणी द्रुमाः बटोडुश्वरादयः । एषामन्यतमस्य समुदितस्य वा कायः । शतावरोरसस्य घृतापेलया मितित्वा दिगुणः । कल्कोऽप्येषामेव । पयश्च स्नेहसमम् । घृतमपेक्ष्य च सिताया षड् षोडशपलमित्यर्थः । मधुनोऽपि घृतमपेक्ष्यैव पादिकलं ज्ञेयम् ॥ ६६ ॥

चोरपानविषयमाह, जीर्णं इत्यादि ।—तद्भेषजैरिति—अतिसारदन्तृभेषजैः । देयं वा वारिमाधितम् इति—केवलेन दिगुणेन जलेन साधितमित्यर्थः ; उक्तं हि सुश्रुते—“यथाऽसृते तथा चौरमतौसारेषु पूजितम् । विरोक्ष्यितेषु तत् पेयसपां भागैस्त्रिभिः शृतम् ॥” (उ० ४० अ०) ॥ ६७ ॥

बालविल्वमित्यादि चरकस्य ।—वाते प्रतिहते इति—विविद्धवाते ॥ ६८ ॥

पयसेत्यादि ।—दुग्धं प्र १, पिप्पली माष ४, अथवा मरिचचूर्णं माष २, एवं व्यञ्जयति । सविविध्यां प्रवाहिकायास्यं योगः ॥ ६९ ॥

प्रवाहिकायां विलोषणादिविहः ।—

विलोषणं गुडं लोभ्रं तैलं लिङ्घ्यात् प्रवाहणे ॥ १०१ ॥

प्रवाहिकायां योगद्वयम् ।—

दध्ना ससारेण समान्धिकेण भुञ्जीत निश्चारकपौडितस्तु ।

सुतप्तकुप्यकथितेन वाऽपि चौरिण शीतेन मधुप्लुतेन ॥ १०२ ॥

प्रवाहिकायां सफेनमर्जनिःसरणे योगः ।—

दोषान्निर्निष्परीषो यः सार्थ्यते फेनिलं शक्यम् ।

स पिबेत् फाणितं शुण्ठी-दधितैलपयोद्युतम् ॥ १०३ ॥

असाध्यातीसारलक्षणम् ।—

शीथं शूलं ज्वरं दृष्णां कासं श्वासमरोचकम् ।

छदिं मूर्च्छाञ्च हिक्काञ्च दृष्ट्वाऽतीसारिणं त्यजेत् ॥ १०४ ॥

बहुमेही नरो यस्तु भिन्नविट्को न जीवति ॥ १०५ ॥

अतीसारं अपथ्यानि ।—

ज्ञानाभ्यङ्गावगाहांश्च गुरुस्निग्धातिभोजनम् ।

व्यायाममग्निमन्तापमतीसारौ विवर्जयेत् ॥ १०६ ॥

इत्यतीसार-चिकित्सा ।

कल्कः स्यादित्यादि चरकस्य ।—अथ स्नेहाख्याता तिलदधिसरयोगात् । खड्ग इत्यस्त्रैव योगस्य संज्ञा । चरके “खड्ग” स्थाने “सद्यः” इति पाठान्तरम् ॥ १०० ॥

विलोषणमित्यादि ।—विल्लं विल्लशब्दाटः । लषणं मरिचम् ; यदुक्तं—“विल्लपेशी गुडं लोभ्रं तैलं मरिचयोजितम्” इति । तैलं लिङ्घः ॥ १०१ ॥

दध्नेत्यादि मुञ्चतस्य ।—ससारेण अनुकृतनवनीतेन । निश्चारकः प्रवाहिका ; यदाह पराशरः,—“निर्वाहयेत् सफेनञ्च पुरीषं यो मुहुर्मुहुः । प्रवाहिकां सा ख्याता कैश्चिन्निश्चारकस्य सः ॥” इति । सुतप्तकुप्यकथितेनेति—अत्यन्ततप्तसुषुप्तं रजतेतर-लोहप्रचेपात् कथितेन । अन्ये तु—अघटितं रुष्यादि कुप्यमाचक्षते । कैचित्तु—कुप्यस्थाने कूर्पं पठन्ति, व्याचक्षते च—“कूर्पः पाषाणमेदी दक्षिणाग्रथे ख्यातः शङ्ख-लाभ्याकृतः” इति ॥ १०२ ॥

दोषाग्निरित्यादि मुञ्चतस्य ।—एतत् सर्वमालोड्य पेयम् ॥ १०३—१०६ ॥

इति श्रीशिवदाससेनवररचितार्था तत्त्वचान्द्रकायाम् अतीसारचिकित्साविवर्तिः ।

अथ ग्रहणी-चिकित्सा ।

चिकित्साक्रमः ।—

ग्रहणीमाश्रितं दोषमजोर्णवदुपाचरेत् ।

अतिसारोक्तविधिना तस्यामञ्च विपाचयेत् ॥ १ ॥

आमरसे कर्तव्यनिर्देशः ।—

शरीरानुगते सामे रसे लङ्घनपाचनम् ॥ २ ॥

पत्रदानस्य कालो विविधः ।—

विशुद्धामाश्रयायास्तै पञ्चकोलादिभिर्युतम् ।

दद्यात् पेयादि लघुघ्नं पुनर्योगांश्च दीपकान् ॥ ३ ॥

पाचनौ-ग्राहिणौ-पेयादयम् ।—

कपित्थविल्वचाङ्गेरौ-तक्रदाडिमसाधिता ।

पाचनौ ग्राहिणौ पेया सवाते पाञ्चमूलिकौ ॥ ४ ॥

ग्रहण्यतिसारयोः परस्परं कार्यकारणभावसम्बन्धाऽस्तौत्थनतरं ग्रहणीचिकित्सित-
मुच्यते, ग्रहणीमाश्रितमित्यादि बाष्पटस्य ।—ग्रहणी अग्राधाननाडी, तदुक्तम्—
“अग्रविज्ञानमन्त्रस्य ग्रहणात् ग्रहणी मता” (च० वि० ग्रहणी०) इति । अजोर्ण-
वदुपाचरेदिति—आनाद्यजोर्णेषु यथा वमनाद्युपचारो दीपनपाचनञ्चोषधं, तथेत्यर्थः ।
अतिसारोक्तविधिनेति—लङ्घनलघुघ्नपाचनादिना ॥ १ ॥

शरीरानुगते इत्यादि चरकस्य ।—शरीरानुगते शरीरव्यापके । सामे रसे
इति—आमशब्दोऽत्र भावप्रधानः, तेन आमतासहितेऽपके इत्यर्थः । रसे इति—
आहाररसे ॥ २ ॥

विशुद्धेत्यादि ।—विशुद्धामाश्रयायेति—वमनविरचनलङ्घनैर्धमाश्रयतया निर्द्धताम्-
दोषाय ॥ ३ ॥

कपित्थेत्यादि चरकस्य ।—कपित्थविल्वयोः फलम् । दाडिमफलस्य तु त्वक्, अन्ये
तु फलमेवेत्याहुः । कपित्थादीनां चतुर्णां मृदुद्रव्यत्वेन मिलित्वा फलं कल्कः,
तक्रञ्च द्रवस्थाने, तच्च तावज्ज्ञेयं यावता यवागुः सिध्यति । ब्रह्मवैद्यास्तु अत्यन्त-
गुरुत्वमिहा तक्रमलाभ्यां तुल्याभ्यां पाकमिच्छन्ति । ग्राहिणीत्यन्ता एका यवागुः,
एषा च वातकफे । सवाते पाञ्चमूलिकीति द्वितीया, आतातिसारे खल्वपञ्चमूलसिद्धा
यवागुः, द्वितीया शेषः, “प्रुवाद्येवांशुतिसारः” इति कर्तृकर्णसंवादान् ॥ ४ ॥

ग्रहण्यां तक्रस्य गुणाः ।—

ग्रहणीदोषिणां तक्रं दीपन-ग्राहि-लाघवात् ।
यथं मधुरपाकित्वान्न च पित्तप्रकोपणम् ॥ ५ ॥
कषायोष्णविकाशित्वादौघ्याच्चैव कफे हितम् ।
वाते स्वाहन्तसान्द्रत्वात् सद्यस्कमविदाहि तत् ॥ ६ ॥

शृङ्गादिः ।—

शृङ्गीं समुस्तातिविषां गुडूचीं पिवेज्जलेन कथितां समांशाम् ।
मन्दानलत्वे सततामतायामामेऽनुबन्धे ग्रहणीगदे च ॥ ७ ॥

धान्यकादिः ।—

धान्यकातिविषोदीच्य-यमानीमुस्तनागरम् ।
बलाहिपर्णीवित्स्वञ्च दद्याद्दीपनपाचनम् ॥ ८ ॥

तक्रस्य ग्रहणीदोषसात्प्रतां दीपययहितलघु सहेतुकमाह, ग्रहणीदोषिणा-
मित्यादि ।—दीपनग्राहिलाघवात् इति पथ्यत्वे हेतुः । मधुरपाकित्वान्न च पित्त-
प्रकोपणमिति—अन्नञ्चान्न पित्तप्रकोपणे प्राप्ते मधुरपाकितया पित्तं न प्रकोपयति ;
अ-कारान्नापि पित्तं शमयतीति आकृतम् ; किं वा “सर्वमेवात्र प्राथो ह्यस्य विदह्यते”
(च० चि० ग्रहणी०) इति उक्तेर्विदाहजनकं यदस्ति, तदपि तक्रपयोगे विदाहकञ्च
भवति, मधुरपाकित्वात् तक्रस्य ; न तु जातासत्त्वेन पित्तप्रकोपनिषेधाद्यर्थं यन्मः
सद्यस्कोपयोगेन पित्तकारिणोऽस्मरसस्याभावात् ; अस्तस्य न प्रयोज्यं विदाहित्वादेव ;
अत एवाह, सद्यस्कमविदाहीति—सद्योमथितमेव तक्रं पच्यमानावष्टायां विदाह-
कञ्च भवति, किञ्चित्कालस्थितं पुनरस्तत्वात् विदाहि भवत्येव । यत्तु स्वाहन्तसान्द्र-
त्वादित्यनेन अस्मरसत्वमुक्तं तदस्तानुरसतया ज्ञेयमित्याहुः । विकाशित्वादिति—
दोषाव्रतक्षीतोविशीघ्रकृत्वादित्यर्थः । रौक्ष्यादित्यत्र “वैशयात्” इत्यपि पाठान्तरम् ;
यैश्चिन्त्यरहितत्वादित्यर्थः । एतच्च बलिनी जीर्णविष्टायां ग्रहण्यां देयमित्याहुः ॥ ५ ॥

शृङ्गीमित्यादि ।—सततामतायामिति—सर्वदा आसक्तोऽहताशम् । आमेऽनुबन्धे
इति—आमे प्रवर्तमाने इत्याहुः ; ग्रहणीगदविशेषणतया पुनरानानुबन्धे इति कश्चित्
पाठो दृश्यते ॥ ७ ॥

धान्यकेत्यादि ।—योगोऽयं कायेन ॥ ८ ॥

चित्रकाव-गुडिका ।—

चित्रकं पिप्पलीमूलं द्वौ चारी लवणानि च ।
 व्योषहिङ्गुजमोदाञ्च चव्यचैकत्र चर्णयेत् ॥ ८ ॥
 गुडिका मातुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा ।
 कृता विपाचयत्यामं दीपयत्याशु चानलम् ॥ १० ॥
 सौवर्चलं सैन्धवञ्च विडमौद्भिदमेव च ।
 सामुद्रेण समं पञ्च लवणान्यत्र योजयेत् ॥ ११ ॥

श्रीफलानि ।—

श्रीफलशलाटुकल्को नागरचूर्णेन मिश्रितः सगुडः ।
 ग्रहणीगदमत्युग्रं तक्रभुजा शीलितो जयति ॥ १२ ॥
 पञ्चपल्लवम् ।—

जम्बूदाडिमशृङ्गाट-पाठाकञ्चटपल्लवैः ।
 पक्वं पर्युषितं बाल-विल्वं सगुडनागरम् ॥
 हन्ति सर्वानतीसारान् ग्रहणीमतिदुस्तराम् ॥ १३ ॥
 नागरादिः ।—
 नागरातिविषामुस्त-क्वाथः स्यादामपाचनः ॥ १४ ॥

चित्रकमित्यादि चरकस्य ।—अत्र कपिपुलाधिकरणक-न्यायात् कैचिल्लवण-
 वयमिच्छन्ति, तत्र ; “पटुनि पञ्च द्वौ चारौ सरिचं पञ्चकोलकम् । दीप्यकं हिङ्गु-
 गाण्डका बीजपूररसे कृता ॥ कोलदाडिमतोये वा परं पाचन-दीपनी ॥” (च०
 ८ अ०) इति बाणभट्टवचनात् ; अत एव चक्रोऽप्याह, सौवर्चलमित्यादि ।—श्रीहृदं
 शान्तरिलवणम्, उत्कारिकेत्यन्ये । सामुद्रकं करकचम् । गुडिकेयनाद्रैकरसेनापि
 बोध्या, आयुर्वेदसारदर्शनात् ॥ ८—११ ॥

श्रीफलेत्यादि ।—नागरचूर्णे कटुत्वमावकृत् । सगुड इति—समगुडः । अथ
 योगो वाते इत्याहुः ॥ १२ ॥

जम्बूदाडिमत्यादि ।—एषां पल्लवैरास्तरणं कृत्वा अनुरूपं कलं दत्त्वा बाल-
 विल्वमुत्खेद्य पर्युषितं कार्यम् । सगुडनागरमिति—विल्वसमो गुडः, नागरचूर्ण-
 नु कटुत्वमावकारकम् । रक्ते तु नागरं न देयम् । उत्खेदेन शेषजलमनुपेयमित्याहुः-
 वेदाः ॥ १२ ॥

नागरत्यादि ।—स्पष्टम् ॥ १४ ॥

वातग्रहण्यम् औषधनिर्देशः ।—

चूर्णं हिङ्गुष्टकं वात-ग्रहण्यन्तु घृतानि च ॥ १५ ॥

नागराद्यं चूर्णम् ।—

नागरातिविषामुस्तं धातकीं सरसाञ्जनम् ।

वत्सकत्वक्फलं विक्त्वं पाठां कटुकरोहिणीम् ॥ १६ ॥

पिबेत् समांशं तच्चूर्णं सञ्जीव तण्डुलाम्बुना ।

पैत्तिके ग्रहणीदोषे रक्तं यच्चोपवेश्यते ॥ १७ ॥

अर्शास्थ्य गुदे शूलं जयेच्चैव प्रवाहिकाम् ।

नागराद्यमिदं चूर्णं कृष्णात्रेयेण पूजितम् ॥ १८ ॥

तण्डुलीदकविधिः ।—

शीतकषायमानेन तण्डुलीदककल्पना ।

केऽप्यष्टगुणतोयेन प्राहुस्तण्डुलभावनाम् ॥ १९ ॥

भूनिम्बार्थं चूर्णम् ।—

भूनिम्बकटुकाव्याध-मुस्तकेन्द्रयवान् समान् ।

द्वौ चित्रकात् वत्सकत्वग्भागान् षोडश चूर्णयेत् ॥ २० ॥

गुडशीताम्बुना पीतं ग्रहणीदोषगुल्मनुत् ।

चूर्णमित्यादि ।—हिङ्गुष्टकमग्रिमन्ये वक्ष्यमाणम् ॥ १५ ॥

नागरेत्यादि ।—नागराद्यचूर्णं सञ्जीवमिति—मधुप्रक्षेपयुक्तम् । कृष्णात्रेयः
पुनर्वसुः । तण्डुलाम्बुना तण्डुलभावनाम्बुना ॥ १६—१८ ॥

तच्च तण्डुलाम्बु कथं कर्तव्यम् ? इति जिज्ञासायां स्वमतं हृन्मनसोपन्यस्यति,
शीतकषायमानेनेत्यादि ।—शीतकषायविधानञ्च—“क्षुण्णमुष्णान्निवि व्युष्टं शीत-
माहुश्चिकित्सकाः” इति । जलमत्र तण्डुलमपेक्ष्य षड्गुणं यावत् ; उक्तं हि—
“षड्भिः पलैश्चतुर्भिर्वा सलिनाच्छीतफाण्डयोः” इति । हृन्मनसाह—केऽपीत्यादि ।
अन्ये तु—द्विगुणमम्बु तण्डुलेन समं चिरस्थितं तण्डुलाम्बु वदन्ति । अपरे तु—
अनियततण्डुलमनियतजलेन पचाल्य जलं गृह्णन्ति ॥ १९ ॥

भूनिम्बेत्यादि ।—द्वौ चित्रकात् तथा वत्सकत्वग्भागान् षोडशेति प्रथमभाग-
पेक्षया द्विभागषोडशभागपरिच्छेदः । गुडयुक्तं शीताम्बु गुडशीताम्बु ; गुडश्चाह

कामलाज्वरपाण्डुत्व-मेहार्कचितसारनुत् ॥

गुडयोगात् गुडाम्बु स्यात् गुडवर्णरसान्वितम् ॥ २१ ॥

श्लेष्मदृष्ट्यां विकित्साविधिः ।—

ग्रहण्यां श्लेष्मदृष्ट्यां वमितस्य यथाविधि ।

कटुमूलवणक्षारैस्तीक्ष्णैश्चाग्निं विवर्द्धयेत् ॥ २२ ॥

पिप्पलीमूलादिचूर्णम् ।—

समूलां पिप्पलीं क्षारौ द्वौ पञ्च लवणानि च ।

मातुलुङ्गाभयारास्ना-शटीमरिचनागरम् ॥ २३ ॥

कृत्वा समांशं तच्चूर्णं पिबेत् प्रातः सुखाम्बुना ।

श्लेष्मिके ग्रहणीदोषे बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥ २४ ॥

वातघृष्ट्यां पिप्पलीमूलादि घृतम् ।—

एतैरेवौषधैः सिद्धं सर्पिः पेयं समारुते ॥ २५ ॥

भस्मातकक्षारः ।—

भस्मातकं त्रिकटुकं त्रिफलां लवणत्रयम् ।

अन्तर्धूमं द्विपलिकं गोपुरौषाग्निना दहेत् ॥ २६ ॥

स क्षारः सर्पिषा पेयो भोज्ये वाऽप्यवचारितः ।

हृत्पाण्डुग्रहणीदोष-गुल्मीदावर्त्तशूलनुत् ॥ २७ ॥

गुडवर्णतामाध्व्यापत्तिजनको देय इत्याह, गुडयोगादित्यादि । वैद्यप्रसारके तु—
सर्वचूर्णसमो गुडः, शीतलजलेन च पाननियुक्तम् । व्यवहारस्तु पूर्वेष्वेव । पेलिकु-
ग्रहण्यामस्त्रपतविकित्सितमपि कीदृशम् ; तदुक्तं वैद्यपदीपे—“अस्त्रपित्तद्वितं यच्च
पानभोजनमेषजम् । पेलिके ग्रहणीदोषे तत् सर्वमुपकल्पयेत् ॥” इति ॥ २०।२१ ॥

ग्रहण्यामित्यादि ।—स्यष्टम् ॥ २२ ॥

समूलामित्यादि ।—मातुलुङ्गस्याव मूलम् ॥ २३।२४ ॥

एतैरित्यादि ।—एतैः पिप्पलीमूलादिभिः कल्करूपैः ॥ २५ ॥

भस्मातकमित्यादि चरकस्य ।—गोपुरौषादिमिति अविन्ययभावात् संयोग-
संस्कारनयनीयमिति । स क्षार इति—भस्मातकादीनामन्तर्धूमदाहान् यः क्षारः स
एव सर्पिषा पीत इत्यर्थः । भोज्ये व्यञ्जने वा स क्षारो देयः ॥ २६।२७ ॥

त्रिदोषग्रहण्यां चिकित्साविधिः ।—

सर्वजायां ग्रहण्यान्तु सामान्यो विधिरिष्यते ॥ २८ ॥

सरिचादि चूर्णम् ।—

चूर्णं सरिचमहौषधकुटजत्वग्भवं क्रमाद्विगुणम् ।

गुडमिश्रमश्रितपीतं ग्रहणीदोषापहं ख्यातम् ॥ २९ ॥

पाठाद्यं चूर्णम् ।—

पाठाविल्वानलव्योष-जम्बूदाडिमधातकी ।

कटुकातिविषामुस्त-दार्वाभूनिस्ववत्सकैः ॥ ३० ॥

सर्वैरतैः समं चूर्णं कीटजं तण्डुलाभुना ।

सक्षौद्रञ्च पिवेच्छुर्दिज्वरातिसारशूलवान् ॥

तृड्दाहग्रहणीदोषारोचकानलसादजित् ॥ ३१ ॥

कपित्थाष्टकं चूर्णम् ।—

यमानौपिप्पलीमूल-चातुर्जातकनागरैः ।

सरिचाग्निजलाजाजौ-धान्यसौवर्चलैः समैः ॥ ३२ ॥

वृक्षास्तधातकीकृष्णा-विल्वदाडिमतिन्दुकैः ।

त्रिगुणैः षड्गुणसितैः कपित्थाष्टगुणैः क्षतः ॥ ३३ ॥

सर्वजायामित्यादि ।—सामान्यो विधिरिति—प्रत्येकदोषोक्तचिकित्सासिद्धौ

त्रिदोषग्रहणीचिकित्सा कार्येत्यर्थः ॥ २८ ॥

चूर्णमित्यादि ।—गुडमिश्रतन्त्रेणाख्योऽप्यपीतमित्यर्थः ॥ २९ ॥

पाठेत्यादि ।—पाठादिचूर्णं जम्बूफलालिखि ; एतस्याहचर्यात् दाडिमफलस्यापि
वीजम् । वत्सकः इन्द्रयवः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

यमानौत्यादि ।—अयं योगो वाग्भटे अतीसारचिकित्से लिखितः । अग्नि-
शिवकः । जलं बालकम् । समैरिति—समभागैः । वृक्षास्तं महाद्रुकम् । त्रिगुणैरिति—
एकभागपेचया वृक्षास्तादीनां षष्ठां प्रत्येकं विगुणत्वम् । षड्गुणसितैः कपित्थाष्टगुणैः
कृत इति—सिताकपित्थयोरपि षड्गुणाष्टगुणत्वे एकगुणापेचयेव ; एतैः कृतचूर्णं इति
योग्यः । अरुणस्तु वाग्भट्टोक्त्यां षड्गुणसितैरिति पदं वृक्षास्तादितिन्दुकान्तानां
विशेषणं व्याख्याय निलितवृक्षास्तादिद्रव्यषट्कापेचया सितायाः षड्गुणत्वमाह, तथा
सति सिताभागानां शतमष्टाधिकं भवति । अन्ते तु—“षड्गुणसितैः कपित्थाष्टगुणैः”

चूर्णीऽतौमारग्रहणी-क्षयगुल्मगलामयान् ।

कासश्वासग्निसादार्शः-पौनसारोचकान् जयेत् ॥ ३४ ॥

दाडिमाष्टकः ।—

कर्षोन्मिता तुगाक्षीरो चातुर्जातं द्विकार्षिकम् ।

यमानौधान्यकाजो-ग्रन्थिव्योषं पलांशिकम् ॥ ३५ ॥

पलानि दाडिमाष्टकैः सितायाश्चैकतः कृतः ।

गुणैः कपित्थाष्टकवचूर्णीऽयं दाडिमाष्टकः ॥ ३६ ॥

वार्त्ताकुङ्कुटिका ।—

चतुष्पलं सुधाकाण्डात् त्रिपलं लवणत्रयात् ।

वार्त्ताकुङ्कुडवश्चार्कादष्टौ द्वे चित्रकात् पले ॥ ३७ ॥

दग्ध्वा रसेन वार्त्ताकोर्गुडिका भोजनोत्तराः ।

इति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—“एकभागपेचया कपित्थाष्टगुणत्वम्, अष्टगुण-
कपित्थापेचया च सितायाः षड्गुणत्वम्” इति ; तथा सति सिताया अष्टचत्वारिंशद्भाग
भवन्तीति । एतद्वै तु —“षड्गुणसितः कपित्थाष्टगुणीकृतः” इति चूर्णावशिष्यं कृत्वा
“समुदितचूर्णापेचया सिताकपित्थयोः षड्गुणाष्टगुणत्वम्” इत्याहुः । एतन्मत्तकथ-
नस्य न व्यवहारसिद्धं, शर्कराकपित्थयोरिति बहुलादिति ; तस्मादेकभागपेचयेव
षड्गुणाष्टगुणत्वमिति । कपित्थभागाधिक्यादस्य कपित्थाष्टक इति संज्ञा ॥३२—३४॥

कर्षोन्मित्यादि वाग्यस्य ।—तुगाक्षीरो वंशलोचना । चातुर्जातं त्र्येकापत्र-
केशरम् । द्विकार्षिकमिति प्रत्येकं, निर्देशश्च द्व्यप्रधानत्वात् । एवं यमान्वादिकस्यपि
प्रत्येकं पलांशिकम् । ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलम् । दाडिमस्यात्र पलं, “फलन्तु दाडिमा-
दीनाम्” इत्युक्तेः ; एवमन्यत्रापि । च-कारात् सिताया अपि अष्टौ पलानि ॥३५॥३६॥

चतुष्पलमित्यादि वाग्यस्य ।—त्रिपलं लवणत्रयादिति मिलित्वा, निर्देशस्य
प्रधानत्वत्वात् । “त्रिपला लवणानि च” इति ये पठन्ति, ते त्रिपलालवणैर्मिलित्वा
चतुष्पलं वदन्ति, पूर्वोक्तचतुष्पलमित्यस्यापि सम्बन्धात् । लवणान्यविशेषात् पञ्चैवेत्याहुः ।
वार्त्ताकुङ्कुड इति—शुक्लवार्त्ताकुपलचतुष्टयं व्यवहारात् । अर्कादिति—अर्कमूलात् ।
दग्ध्वा रसेन वार्त्ताकोरिति—अन्तर्धूमं दग्ध्वा क्षारीकृत्य वार्त्ताकुरसेन गुडिकाः
काव्या इत्यर्थः । “दग्धानि वार्त्ताकुरसे” इति च पाठः । भोजनोत्तरा इति—

भुक्ता भुक्तं पचन्त्याशु कासश्वासार्शसां हिताः ॥

विस्त्रिकाप्रतिश्याय-हृद्रोगशमनाश्च ताः ॥ ३८ ॥

अष्टपलं घृतम् ।—

तूषणत्रिफलाकल्के विल्वमात्रे गुडात् पले ।

सर्पिषोऽष्टपलं पक्ता मात्रां मन्दानलः पिबेत् ॥ ३९ ॥

विल्वगर्भं घृतम् ।—

मसूरस्य कषायेण विल्वगर्भं पचेत् घृतम् ।

हन्ति कुष्ठामयान् सर्वान् ग्रहणीपाण्डुकामलाः ॥

केवलत्रौहिजन्वङ्ग-ज्ञाथो व्युष्टस्तु दोषलः ॥ ४० ॥

शुण्ठीघृतम् ।—

विश्वीषधस्य गर्भेण दशमूलजले शृतम् ।

घृतं निहत्याच्छययुं ग्रहणीसामतामयम् ॥ ४१ ॥

भोजनसुखं पश्चात्कालीनं यासां तथा, किंवा भोजनादन्तराः । “भुक्ता भुक्तं पचन्ति” इत्यत्र “भुक्तं भुक्तम्” (च० बि० ग्रहणी०) इत्यपि पाठः ॥ ३७३८ ॥

तूषणेत्यादि ।—विल्वमात्रे इति—षड्भिर्मिलित्वा पलमात्रे, कल्कस्य पादिकात्वात् । चतुर्गुणजलेनाष्टपलघृतस्यात्र पाकः ; इत्यमेव फलदानक्षमत्वस्य भवतीति सहर्षवचनादुद्गीयते । सात्वानिति—अग्निबलानुरूपपरिमाणम् ॥ ३९ ॥

मसूरस्येत्यादि ।—मसूरस्य ज्ञाथोऽत्यन्तश्लिष्टपोटलकं बद्धा काय्यैः, एवं माष-कुष्ठत्यादीनामपि । विल्वगर्भमिति—विल्वशलाटुककल्कम् । घृतमत्र प्रथमानमेव । त्रौहिणसंक्राणस्य तदङ्कः कार्यतामाह, केवलित्यादि ।—जन्वङ्गं क्षागादिमांसम् । “केवलम्” इति पाठे—केवलं समग्रं यथा स्यात् तथा व्युष्टो रात्रिव्युषितो दोषलः, यावता कालेन व्यक्तीभवति स एव दोषल इत्यर्थः । केवलत्रौहिजन्वङ्गपाठे तु—द्रव्यान्तरसंयुक्तत्रौह्यादिकाण्यस्य न दोषलत्वमित्याहुः ; तत्तु न व्यवहारसिद्धम् ; अत एव वन्दे—“त्रौहिप्रामाण्यज्ञोः काथं व्युषितं दोषलं मतम्” इत्येकोक्तम् । व्युष्टेति पदसिद्धिस्तु “व्युष्टादिभ्योऽङ्” इति सूत्रनिर्देशात् ॥ ४० ॥

विश्वीषधेत्यादि ।—ग्रहणीसामतामयमिति—ग्रहणीनाद्याश्रितो यः सामतारूप आसथो रोगस्तमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

नागरघृतम् ।—

घृतं नागरकल्केन सिद्धं वातानुलोमनम् ।

ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं प्लीहकासज्वरापहम् ॥ ४२ ॥

चित्रकघृतम् ।—

चित्रककायकल्काभ्यां ग्रहणौघं शृतं हविः ।

गुल्मशोथोदरप्लीह-शूलाशोघ्नं प्रदीपनम् ॥ ४३ ॥

वित्वादिघृतम् ।—

वित्वाग्निचव्यार्द्रकशृङ्गवेर-काथेन कल्केन च सिद्धमाज्यम् ।

सच्छागदुग्धं ग्रहणीगदोत्य-शोथान्निमान्यारुचिनुद्धरिष्ठम् ॥ ४४ ॥

चाङ्गेरीघृतम् ।—

नागरं पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।

श्वदंष्ट्रा पिप्पली धान्यं विल्वं पाठा यमानिका ॥ ४५ ॥

चाङ्गेरीखरसे सर्पिः कल्कैरेतेर्विपाचितम् ।

चतुर्गुणेन दध्ना च तत् घृतं कफवातनुत् ॥ ४६ ॥

अर्शांसि ग्रहणीदोषं मूलकच्छ प्रवाहिकाम् ।

गुदभ्रशार्त्तिमानाहं घृतमेतद्व्यापोहति ॥ ४७ ॥

घृतमित्यादि ।—अत्र मूलं चतुर्गुणम् ॥ ४२ ॥

चित्रकेत्यादि ।—चित्रकघृतं स्पष्टम् ॥ ४३ ॥

वित्वाग्नौत्यादि ।—आर्द्रकेति शृङ्गवेरविशेषणं, तेन शुक्लस्य शुण्ठीरूपस्य निरासः ।

वित्वादीनां कायस्त्रिगुणः, चतुर्गुण इत्येके । कागचीरं सेहसमम् ॥ ४४ ॥

नागरमित्यादि ।—अत्र हस्तिपिप्पली चवी, जतूकर्णसंवादात्; तद्वयथा,—

“दक्षिणान्ध्रविल्वपाठायमानिकापञ्चकोलगोक्षुरकेः । चाङ्गेरीखरसे सर्पिर्गुदनिःसृति-
मूर्वाचिनुत् शाहि” इति । द्रव्यावल्याच्च हस्तिपिप्पली चवीपर्व्यायत्नेन दृश्यते—

“चविका कोलवज्जी च हस्तिपिप्पलीष्यते” इति । विल्वस्थाने विषापाठोऽपि

जतूकर्णसंवादादेः न भवति । चाङ्गेरीखरसोऽप्यत्र चतुर्गुणः; चतुर्गुणेन दध्ना

च इत्यत्र च-कारस्य समुच्चयार्थत्वात्; आयुर्वेदसारेऽपि—“चतुर्गुणेन दध्ना च

चाङ्गेरीखरसेन च” इत्युक्तम् । अथेतु—“खरसे क्षीरवत् विधिः” इति वचनात्

चाङ्गेरीखरसश्च सेहसम इत्याहुः; व्यवहारस्तु पुर्वव्याख्येयैव ॥ ४५—४७ ॥

मरिचाद्यं वृतम् ।—

मरिचं पिप्पलीमूलं नागरं पिप्पली तथा ।

भक्ष्मातकं यमानौ च विडङ्गं हस्तिपिप्पली ॥ ४८ ॥

हिङ्गुः सौवर्चलश्चैव विडङ्गसैन्धवचय्यथ ।

सामुद्रं सयवक्षारं चित्रको वचया सह ॥ ४९ ॥

एतैरङ्गपलैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

दशमूलोरसे सिद्धं पयसा द्विगुणेन च ॥ ५० ॥

मन्दाग्नीनां हितं सिद्धं ग्रहणीदोषनाशनम् ।

विष्टम्भमामं दौर्बल्यं प्लोहानमपकर्षति ॥ ५१ ॥

कासं श्वासं क्षयश्चैव दुर्नाम सभगन्दरम् ।

कफजान् हन्ति रोगांश्च वातजान् क्रिमिसम्भवान् ॥

तान् सर्वान् नाशयत्याशु शुष्कं दार्वनलो यथा ॥ ५२ ॥

महाषट्पत्रकं वृतम् ।—

सौवर्चलं पञ्चकोलं सैन्धवं हवृषां वचाम् ।

अजमोदां यवक्षारं हिङ्गुं जौरकमौद्भिदम् ॥ ५३ ॥

कृष्णाजार्जीं सभूतीकं कल्कोक्त्य पलाङ्गिकम् ।

आर्द्रकस्य रसं चुक्रं क्षौरं मरूत्स्नकाञ्जिकम् ॥ ५४ ॥

दशमूलकषायिणं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

भक्तो न सह दातव्यं निर्भक्तं वा विचक्षणैः ॥ ५५ ॥

क्रिमिप्लोहोदराजीर्ण-ज्वरकुष्ठप्रवाहकाम् ।

वातरोगान् कफव्याधौ च हन्याच्छूलमरोचकम् ॥ ५६ ॥

मरिचमित्यादि ।—मरिचाद्यवृते विडङ्गसैन्धवचोति समाहारद्वन्द्वः, किंवा विड-
गैन्धवयुक्ता चवोति मध्यपदलोपी समासः । द्विगुणेन चेति च-काराद्दशमूलोक्ताथोऽपि
द्विगुणः । अन्ये तु—दशमूलोरसस्तुगुण इत्याहुः ; व्यवहारस्तु पूर्वेष्वेव ॥ ४८—५२ ॥

सौवर्चलमित्यादि ।—अत्र पञ्चकोले मिलित्वाऽङ्गपलं, कल्कस्य षट्पलरूपत्वात् ।
हवृषा ध्वनामख्याता । कृष्णाजार्जी कृष्णजौरकम् । भूतीकं यमानौ । सौवर्चलादीनां
प्रत्येकमङ्गपलम् । अत्र वचेति न पाठः ; किं तर्हि ? विडङ्गमित्येव, चन्द्राटादौ

पाण्डुरोगं क्षयं कासं दौर्बल्यं ग्रहणोगदम् ।

महाषट्पलकं नाम वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥ ५७ ॥

सन्त्यचक्रम् ।—

यन्मस्वादि शुची भाण्डे सगुडक्षौद्रकाञ्जिकम् ।

धान्यराशौ तिरातस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते ॥

द्विगुणं गुडमध्वार-नालमस्तु क्रमादिह ॥ ५८ ॥

वृक्षचक्रम् ।—

प्रस्थं तण्डुलतीयतस्तुषजलात् प्रस्थत्रयञ्चास्नतः

प्रस्थाङ्गं दधितोऽस्नमूलकपलान्यष्टौ गुडान्मानिके ।

मान्यौ शोधितशृङ्गवेरशकलात् द्वे सिन्धुजाज्योः पले

द्वे कृष्णोषणयोर्निशापलयुगं निक्षिप्य भाण्डे दृढे ॥ ५९ ॥

स्निग्धे धान्ययवादिराशिनिरहितं त्रौन् वासरान् स्थापयेत्

श्रीमे तोयधरात्यये च चतुरो वर्षासु पुष्पागमे ।

षट् शीतेऽष्ट दिनान्यतः परमिदं विस्त्राव्य सञ्चूर्णयेत्

चातुर्जातपलेन संहितमिदं शुक्तञ्च चुक्रञ्च तत् ॥ ६० ॥

दृष्टत्वात् । आर्द्रकखरषादीनां षण्णं द्रवाणां प्रत्येकं खेदसमत्वं “पञ्च प्रकृति यवस्युः” इत्युक्तेः ॥ ५३—५७ ॥

सन्त्यचक्रमाह, यदित्यादि ।—मस्वादीत्यस्य विशेषणं सगुडेत्यादि; आदिशब्दाद्वि तत्क्रञ्च । मस्तुस्थाने यत्, तदपि मस्तुषमं याञ्जमिति । अन्ये तु—आदिभूतं मस्तु प्रथमोत्थितं मस्त्वित्याहुः । तिरातस्थमिति यौष्माभिप्रायेण, वर्षादिषु पुनर्लक्ष्यमाणवृक्षचक्रवदवस्थापनकालव्यवस्था, अस्नत्वं यावदा भवतीति ॥ ५८ ॥

वृक्षचक्रमाह, प्रस्थमित्यादि ।—तुषजलादिति—सतुषयवक्रतसन्त्वानात्, तदभावे काञ्जिकात् । अस्नत इति तुषजलस्य दध्नस्य विशेषणम् । अस्नमूलकं काञ्जिकाधःस्निग्धमूलकमित्याहुर्वेदाः । मानिके इति—मानिकादयं, मानिका पलान्यष्टौ, तेन षोडशपलमित्यर्थः । शोधितशृङ्गवेरशकलादिति—निक्षुषार्द्रकखलात् । द्वे कृष्णोषणयो-रिति—ऊषणं गरिषम् । तोयधरात्यये चेति—च-कारादवापि वीन् वासरान्

हृन्वाद्वातकफामदोषजनितान् नानाविधानामयान्
दुर्नामानिलगुल्मशूलजठरान् हत्वाऽनलं दीपयेत् ॥ ६१ ॥

तत्कारिष्टम् ।—

यमान्यामलकं पथ्या मरिचं त्रिपलांशकम् ।

लवणानि पलांशानि पञ्च चैकत्र चूर्णयेत् ॥ ६२ ॥

तक्र-कंसासुतं जातं तत्कारिष्टं पिबेन्नरः ।

दीपनं शोथगुल्मांशं-क्रिमिमेहोदरापहम् ॥ ६३ ॥

आ-यामकाञ्चिकम् ।—

वायस्य दद्यात् यवशक्तुकानां पृथक् पृथक् त्वादकसम्मितञ्च ।

मध्यप्रमाणानि च मूलकानि दद्याच्चतुषष्टिं सुकल्पितानि ॥ ६४ ॥

द्रोणेऽश्वसः प्लाव्य घटे सुधीति दद्याद्विदं भेषजजातयुक्तम् ।

क्षारद्वयं तुम्बू वस्तुगन्धा धनौयकं स्याद्विदसैन्यवञ्च ॥ ६५ ॥

सौवर्चमं हिङ्गु शिवाटिकाञ्च चञ्च दद्याद्विपलप्रमाणम् ।

ह्रस्मानि चान्यानि पलोन्मितानि विज्रजरोक्तव्य घटे क्षिपेच्च ॥ ६६ ॥

कृष्णामजाजीमुपकुञ्चिकाञ्च तथाऽऽसुरीं कारविचित्रकञ्च ।

पुच्छस्थितोऽयं बलवर्णदेह-वयस्त्रोऽतौव बलप्रदश्च ॥ ६७ ॥

कान् जीवयामीति यतः प्रवृत्त-

स्तत् कार्त्तिकेति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।

आ-यामकालाज्जरयेच्च भक्त-

मा-यामकेति प्रवदन्ति चैनम् ॥ ६८ ॥

स्थापयेत् । श्रूति इत्यनेन हेमन्तशिशिरयोरिव ग्रहणम् । विस्मयेति—वस्त्रपूतं कृत्वा ।

चातुर्जातपलेन मिलित्वा पलमात्रेण । सचूर्णयेत् अवचूर्णनं कारयेदिति ॥ ५८—६१ ॥

इमानौल्यादि ।—तत्कारिष्टे त्रिपलांशकं तथा पलांशानौल्यादि प्रत्येकं ज्ञेयम् ।

तक्रस्य वंसे आदके आपृतं जातसन्धानम् । जातमिति—अस्तरसतथा जातम् ॥ ६२, ६३ ॥

वायस्येत्यादि ।—आ-यामकाञ्चिके वायस्येति—निस्तुषट्पदरहितयवमण्डस्य, तथा

यवशक्तुकानाञ्च पृथक् पृथग्वादकसम्मितमिति—आदकप्रमाणम् । सम्मितमिति भावे क्तः ।

चतुषष्टीत्याकृतिसामेन । सुकल्पितानीति—खण्डखण्डौकृतानि । प्लाव्येति—प्लाव्य ।

दकोदरं गुल्ममथ प्लीहानं हृद्गोमनाहमरोचकञ्च ।

मन्दाग्नितां कोष्ठगतञ्च शूलमर्शोविकारान् सभगन्दरांश्च ॥६८॥

वातामयानाश्च निहन्ति सर्वान् संसेव्यमानं विविधान्नराणाम् ॥७०॥

कल्याणगुडः । —

प्रस्थत्रयेणामलकीरसस्य शुद्धस्य दत्त्वाऽर्द्धतुलां गुडस्य ।

चूर्णीकृतैर्ग्रन्थिकजीरचव्य-व्योषेभक्तृणाञ्चतुषाजमोदैः ॥७१॥

विडङ्गसिन्धुत्रिफलायमानौ-पाठाऽग्निधान्यैश्च पलप्रमाणैः ।

दत्त्वा त्रिवृच्चूर्णपन्नानि चाष्टावष्टौ च तैलस्य पचेत् यथावत् ॥७२॥

तं भक्षयेत्तत्तत्फलप्रमाणं यथेष्टचेष्टं त्रिसुगन्धियुक्तम् ।

अनेन सर्वे ग्रहणीविकाराः सखासकासस्वरभेदशोथाः ॥७३॥

शान्त्यन्ति चायं चिरमन्तराम्नेर्हन्त्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः ।

स्त्रीणाञ्च बन्ध्यामयनाशनोऽयं कल्याणकी नाम गुडः प्रदिष्टः ॥७४॥

तैले मनाग् भर्जयन्ति त्रिवृदत्र चिकित्सकाः ।

अत्रोक्तमानसाधर्म्यात् त्रिसुगन्धि पलं पृथक् ॥ ७५ ॥

कुष्माण्डगुडकल्याणकः । —

कुष्माण्डकानां रुढानां सुस्विन्नं निष्कुलत्वचाम् ।

सुन्दरं वणिग्द्रव्यम् । वस्त्रगन्धा फौकास्त्री । शिवाटिका वंशपत्री (डिङ्गुपत्री) । कृष्णा
पिप्पली । उपकुचिका स्थूलकृष्णजीरकः । आसुरी राजिका । कारविः सुगन्धि सूक्ष्म-
कृष्णजीरकम् । आ-यामकालादिति—यामः प्रहररूपः कालः तमवधीकृत्य ॥६७—७०॥

प्रस्थत्रयेणेत्यादि । — अयं योगः सुश्रुते कासप्रतिषेधे पठितः । अत्र ग्रन्थिकं
पिप्पलीसूलम् । अजमोदा यमानौ, अन्तःपरिमाजंनत्वात्, अतो यमानौ भागद्वयम् ।
अग्निद्विकः । पलप्रमाणैरिति प्रत्येकम् । त्रिवृच्चूर्णं तैले मनाग् भर्जयित्वा, भर्ज-
नेन च तस्य मन्ददीप्यं वादतिविरेचकत्वं न भवति । अक्षफलप्रमाणं कर्षम् ; व्य-
हारान्तु चतुःपञ्चमाषकैरिति । त्रिसुगन्धि त्रिगुलापत्रकम् । त्रिवृच्चूर्णमहिते एव तैले
गुडसामलकीरसगोलितं प्रदाय पाकः, मिद्धे च लेहे ग्रन्थिकादिचूर्णप्रक्षेप इति व्य-
हारी वेदानाम् । अत्रोक्तमानसाधर्म्यादिति—ग्रन्थिकादिचूर्णस्य प्रत्येकं पलमानमुक्तं,
तत्साहचर्यादित्यर्थः ॥ ७१—७५ ॥

कुष्माण्डकानां सित्यादि । — रुढानामिति—सम्यक्पक्वानाम् ; सम्यक्पाकस्य संबन्ध-

सर्पिःप्रस्थे पलशतं ताम्रभाण्डे धनेः पचेत् ॥ ७६ ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।
 धान्यकानि विडङ्गानि यमानो मरिचानि च ॥ ७७ ॥
 त्रिफला चाजमोदा च कलिङ्गाज्जिसेन्धवम् ।
 एकैकस्य पलञ्चैव त्रिवृट्पलं भवेत् ॥ ७८ ॥
 तैलस्य च पलान्यष्टौ गुडपञ्चाशदेव तु ।
 प्रस्थैस्त्रिभिः समेतन्तु रसेनामलकस्य तु ॥ ७९ ॥
 यदा दूर्वाप्रलेपस्तु तदैवमवतारयेत् ।
 यथाशक्ति गुडान् कुर्यात् कर्षकषाईमानकान् ॥ ८० ॥
 अनेन विधिना चैव प्रयुक्तस्तु जयेदिमान् ।
 प्रसह्य ग्रहणीरोगान् कुष्ठान्यर्शोभसन्दरान् ॥ ८१ ॥
 ज्वरमानाहहृद्दोग-गुल्मोदरविमूचिकाः ।
 कामलापाण्डुरोगांश्च प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ॥ ८२ ॥
 वातशोणितवैसर्पान् दद्रुचर्महलीमकान् ।
 कफपित्तानिलान् सर्वान् प्ररूढांश्च व्यपोहति ॥ ८३ ॥
 व्याधिक्षीणा वयःक्षीणाः स्त्रीषु क्षीणाश्च ये नराः ।
 तेषां वृथ्यश्च बल्यश्च वयःस्थापन एव च ॥
 गुडकल्याणको नाम बभ्यानां गर्भदः परः ॥ ८४ ॥

रसपर्पटिका ।—

याऽस्त्वपित्ते विधातव्या गुडिका च क्षुधावती ।
 तत्र प्रोक्तविधा शुद्धी समानौ रसगन्धकौ ॥ ८५ ॥

सरातीतलेनैव भवतीति ; तादृशस्य कुष्माण्डस्य खण्डखण्डोक्तस्य त्यक्तशैशमञ्जरी-
 बल्कलस्य तत्रा कृताक्षरणस्य किञ्चित् पानीयं दत्त्वा उत्खिन्नस्य निषोद्य गालितरसस्य
 पिट्स्यातपे किञ्चिच्छुष्कस्य पलशतं यावत्, ततश्चस्य घृतशरावचतुष्टये तैलस्य चाष्टपले
 सन्तस्मिन् काय्यम् ; ततः सामलकस्वरसस्य द्वादशशरावेण पञ्चाशद्गुडपलान्यालीड्य,
 ततः पूर्वा सन्तलितकुष्माण्डादिकमैकौक्त्य पक्तव्यम् ; ततो गुडपाकविधया अवतारिते
 पिप्पल्यादिचूर्णस्य प्रलेप इत्यर्थः । अक्षयनाभा च प्रायः कषाईनेत्याहुः ॥ ७६—८४ ॥

विडङ्गानां रसपर्पटीसाह, याऽस्त्व्यादि ।—नवेति—तत्र क्षुधावत्यां या विधा यो

सम्भवं कज्जलाभन्तु कुर्यात् पात्रे दृढाश्रये ।
 ततो वादरवज्जिस्थ-लौहपात्रे द्रवीकृतम् ॥ ८६ ॥
 गोमयोपरि विन्यस्त-कदलौपत्रपातनात् ।
 कुर्यात् पपटिकाकारमस्य रक्तिद्वयं क्रमात् ॥ ८७ ॥
 द्वादशरक्तिकां यावत् प्रयोगः प्रहरार्द्धतः ।
 तदूर्ध्वं बहुपूगस्य भक्षणं दिवसे पुनः ॥ ८८ ॥
 तृतीय एव मांसाज्य-दुग्धाद्यत्र विधीयते ।
 वज्यं विदाहि-स्त्रो-रश्मा-मूलं तैलञ्च सार्धपम् ॥ ८९ ॥
 क्षुद्रमत्स्याम्बुजखगांस्त्यक्तोन्निद्रः पयः पिबेत् ।
 ग्रहणौघयकुष्ठार्शः-शोषाजोर्णविनाशिनी ॥
 रसपपटिका ख्याता निबद्धा चक्रपाणिना ॥ ९० ॥

तासयोगः ।—

स्थाल्यां सम्भवं दातव्यौ माषिकौ रसगन्धकौ ।
 नखक्षुण्णं तदुपरि तण्डुलौघं दिमाषिकम् ॥ ९१ ॥
 ततो नैपालताम्बादि पिधाय सुकरालितम् ।

रसगन्धकगुडिप्रकारी वक्तव्यः, तथा गुडावित्यर्थः । ततः सगन्धकं रसं दृढाश्रये खल-
 शिलायां सम्भवं कज्जलाभं चूर्णं कुर्यात् । वादरवज्जिस्थेति—वादरदारुमन्थुलितार्द्रास्य
 इत्यर्थः । गुडपारदकर्ष १, गुडगन्धककर्ष १, एतद्वयं खल्ले तावत् वर्षणोयं लोह-
 दण्डेन पाषाणदण्डेन वा, यावत् कज्जलाभं भवति, ततो लोहदण्डिकायामेतच्चूर्णं
 दत्त्वा वादराङ्गारोपरि विन्यस्त्य लोहदण्डेन सञ्चाल्य यदा द्रवीभूतं भवति, तदा चार्द्र-
 गोमयपिण्डोपरि स्थापितकौमलकदलोपवे ढालनीयम्, अपरकदलौपदान्तरेण चार्द्र-
 गोमयपिण्डेन पपटिकाकृतिः कार्या । रक्तिद्वयं क्रमादिति—प्रथमं गुञ्जायुगलं,
 प्रतिदिनमेकैकवडितो भक्ष्यमिति क्रमादित्यस्यार्थः । पर्थे कृत्वा सम्भक्ष्य चिद्रुगुञ्जा-
 नेकां कीरकगुञ्जादयश्च भक्षणीयम् । ततः क्षणं स्थित्वा दन्तादिलघं प्रञ्चाल्य खल-
 चुलुकं पातव्यमित्युपदेशः । प्रहरार्द्धत इति—प्रहरार्द्धाभ्यन्तरे । तदूर्ध्वमिति—
 प्रहरार्द्धादूर्ध्वम् । तृतीये दिवसे इति सन्ध्याः ॥ ८५—९० ॥

तासयोगनाह, स्थाल्यामित्यादि ।—अत्रापि रसगन्धकौ क्षुधावतीगुडिकीक-
 विधया शोषितौ पात्रौ । सुकरालितमिति—पिष्टभक्तिकथकेन नीरम्बुलोपित-

पांशुना पूरयेद्वृद्धं सर्वां स्थालीं ततोऽनलः ॥ ८२ ॥

स्थाल्यो नालिकां यावद्देयस्तेन मृतस्य च ।

ताम्बीताम्बस्य रक्त्येका त्रिफलाचूर्णरक्तिका ॥ ८३ ॥

ताषणस्य च रक्त्येका विडङ्गस्य च तन्मधु ।

घृतेनालोड्य लेदयं प्रथमे दिवसे ततः ॥ ८४ ॥

रक्तिवृद्धिः प्रतिदिनं कार्या ताम्बादिषु त्रिषु ।

स्थिरा विडङ्गरक्तिषु यदा भेदो विवक्षितः ॥ ८५ ॥

तदा विडङ्गत्वं विकं दद्याद्रक्तिद्वयं पुनः ।

हादशाहं योगवृद्धिस्ततो क्वासक्रमोऽप्ययम् ॥ ८६ ॥

ग्रहणौघमपित्तञ्च क्षयं शून्यञ्च सर्वदा ।

ताम्बयोगो जयत्येष बलवर्णाग्निवर्द्धनः ॥ ८७ ॥

इति ग्रहणी-चिकित्सा ।

नित्यं : पांशुना बालुकया । नालिकां घटोमेकां यावदनलज्वाला स्थाल्यो
देयेत्यर्थः । त्रिफलाया मिलित्वा चूर्णरक्तिका ; एवं विकटोरपि । सर्वमिदं चूर्णे
विडङ्गान्तं मधुघृताभ्यामालोड्य लेदः । विडङ्गरक्तिका पुनः स्थिरा न न्यूनाधिक-
मात्रा इत्यर्थः ; यदा पुनः कोष्ठविषम्बाधानादिषु विरेकोऽपेक्षितो भवति, तदैव
परं विडङ्गस्य रक्तिद्वयं याज्यामित्यर्थः । अस्य च पत्नी यथा—शोषितरसगन्धकाः
प्रमा १, एतद्वयं कज्जलीकृत्य दृढनूतनपातिलिकायां स्थाप्यं, तदुपरि तण्डुलीयक-
शाकमूलचूर्णस्य माषकद्वयमङ्गुलीद्वयेन गृहीत्वा देयम्, अनन्तरमेतत् सर्वं
कण्टकवेधयोग्येन नैपालताम्रपञ्चदशमाषकेण कृतताम्रा अस्त्ररीलिरसभावितया
ढकनीयं, ढक्त्वा पिष्टभक्तसिकथकेन ताम्रिकाया रन्ध्रलेपनं कार्यम् ; ततः
स्थालीमध्यस्थितायास्ताम्रिकाया उपरि तां स्थालीं बालुकया पूरयित्वा, तदधो
घटिकां यावत् ज्वाला देश, एवं कृतताम्रादति १, मिलितत्रिफलाचूर्णरक्ति १,
तथा मिलितविकटचूर्णरक्ति १, विडङ्गचूर्णरक्ति १, एतत् सर्वं घृतमधुघृतामालोड्य
लेदं, शीतलजलमनुपेयं प्रथमदिने ; एवं हादशदिनपर्यन्तं रक्तिमेकां कृत्वा
वृद्धिः ; वृद्धिस्तु क्वासक्रमोऽपि एवमेव ज्ञेयः । रसगन्धकलक्षणञ्च योगरत्नाकरे
यथा—“मुक्ताफलसमं क्षिप्तं घनं निष्पटलं गुह । अपलं अपलं शलं वदन्ति मिश्रजां

अथार्थशिक्षिता ।

चतुर्विधोपक्रमः ।—

दुर्नाम्नां साधनोपायश्चतुर्धा परिकीर्तितः ।

भेषजक्षारशस्त्राग्नि-साध्यत्वादाय उच्यते ॥ १ ॥

सामान्यचिकित्सा ।—

यद्वायोऽरानुलोम्याय यदग्निबलवृद्धये ।

अन्नपानौषधद्रव्यं तत् सेव्यं नित्यमर्शसैः ॥ २ ॥

शुक्लसाविणोः चिकित्साविशेषः ।—

शुष्कांशं मां प्रलेपादि-क्रिया तौक्ष्णा विधीयते ।

स्त्राविणं रक्तमालोक्य क्रिया कार्याऽस्त्रपैत्तिकी ॥ ३ ॥

सूक्ष्मचौरादिप्रलेपः ।—

सूक्ष्मचौरं रजनीयुक्तं लेपात् दुर्नामनाशनम् ।

कोषातकीरजोघर्षान्निपतन्ति गुदोद्भवाः ॥ ४ ॥

सूक्ष्मचौरादिप्रलेपः ।—

अर्कचौरं सुधाचौरं तिक्ततुम्बराश्च पल्लवाः ।

करञ्जो वस्तमूत्रश्च लेपनं श्रेष्ठमर्शसाम् ॥ ५ ॥

वराः ॥” चपलमिति—रसम् । द्वितीयं चपलमिति—चक्षुलम् । “शुक्लपिच्छसमञ्जसो नरनीतसप्तप्रभः । मसृषः कठिनः स्निग्धः श्रेष्ठो गन्धश्च उच्यते ॥” घृतमांस-
रसादीनां चावाहाराविधिवीथ्यः ॥ ८१—८७ ॥

इति श्रौशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां ग्रन्थोच्चिकित्साविवर्तितः ।

पूर्वोक्तसङ्ख्येव यद्विषयगन्तरमर्शशिक्षितमुच्यते, दुर्नाम्नामित्यादि ।—आय
इति—भेषजोपायः ॥ १ ॥

विस्तरेण वक्ष्यमाणां चिकित्सां सारोद्धारणाह, यद्वायोऽरित्यादि चरकस्य ।—
अर्शमेति—अर्शरोगयुक्तैः ॥ २ ॥

शुष्कांशमित्यादि ।—पादिशब्दात् स्त्रेणादीनां यद्वचनम् ॥ ३ ॥

लेपादीनाह, सूक्ष्मचौरमित्यादि ।—सूक्ष्मचौरं हरिद्राचूर्णमाद्रं कृत्वा लेपः ; उक्तं
हि वाग्भटे—“सूक्ष्मचौराद्रंनिशालेपः” (वि० ८ प०) इति । कोषातकी घोषकः ॥ ४ ॥

अर्कचौरादि ।—अत्र करञ्जस्य त्वक् । सुधाचौरमित्यत्र सुधाकाण्डशरके वाग्भटे च
दृश्यते ॥ ५ ॥

घोषावर्त्तिः ज्योत्स्निका कल्केन ।—

अर्शोघ्नी गुदगा वर्त्तिर्गुडघोषाफलोद्भवा ।

ज्योत्स्निकामूलकल्केन लेपो रक्तार्शसां हितः ॥ ६ ॥

तुम्बीबोजादिगुटी ।—

तुम्बीबोजं सौद्धिदन्तु काञ्चीपिष्टं गुडीत्रयम् ।

अर्शाहरं गुदस्थं स्यादधि माहिषमश्रुतः ॥ ७ ॥

लिङ्गवर्त्यां पथ्यादि लेपः ।—

महाबोधिप्रदेशस्य पथ्या कोषातकौरजः ।

कफेन लेपतो हन्ति लिङ्गवर्त्तिमसंशयम् ॥ ८ ॥

लिङ्गवर्त्यां अपामार्गोच्चारदिलेपः ।—

अपामार्गोद्भिजः क्षारो हरितालेन संयुतः ।

लेपनं लिङ्गसम्भूतमर्शो नाशयति ध्रुवम् ॥ ९ ॥

भिन्नवर्चोगाढवर्चसाः चिकित्साविधिः ।—

वातातोसारवद्भिन्नवर्चां स्युपाचरेत् ।

उदावर्त्तविधानेन गाढवर्त्तिकानि चासक्तू ॥ १० ॥

अवस्थाविशेषे तत्तत्प्रयोगविधिः ।—

विड्विवन्धे हितं तक्रं यमानोविडुसंयुतम् ।

वातश्लेष्मार्शसां तक्रात् परं नास्तीह भेषजम् ॥ ११ ॥

तत् प्रयोज्यं यथादोषं सस्त्रेहं रूक्षमेव वा ।

न विरोहन्ति गुदजाः पुनस्तक्रसमाहताः ॥ १२ ॥

अर्शोघ्नीत्यादि ।—वर्त्तिः फलवर्त्तिः । गुडं जलेन द्रवीकृत्य घोषकफलसूत्रे
प्रक्षिप्य पक्ता वर्त्तिः कार्या । ज्योत्स्निका घोषकः ॥ ६ ॥

तुम्बीबोजमित्यादि ।—उद्धिदमुत्कारिकालवर्णं शाम्बरिलवर्णं वा ॥ ७ ॥

महाबोधिप्रदेशस्येत्यादि ।—महाबोधिसंगघे प्रसिद्धः । पथ्या हरौतकी । कफेन
श्लेष्मणा ; समुद्रफेनेनेत्ये, उदधि-कफत्वादिति भावः । मुष्टियोगतया पूर्वव्याख्या
साध्या । लिङ्गवर्त्तिलिङ्गाशः ॥ ८ ॥

अपामार्गोत्थादि ।—स्पष्टम् ॥ ९ ॥

वातातोसारेत्यादि ।—वातातोसारवदिति—वातातोसारचिकित्साया ॥ १० ॥

विड्विवन्धे इत्यादि ।—स्पष्टम् । वातश्लेष्मार्शसानित्यादि चरकस्य ॥ १११२ ॥

तक्रसन्धानं दधिसन्धानं वा ।—

त्वचं चित्रकमूलस्य पिष्ट्वा कुम्भं प्रलेपयेत् ।

तक्रं वा दधि वा तत्र जातमर्शो हरं पिबेत् ॥ १३ ॥

गुडहरीतकी ।—

पित्तश्लेष्मप्रशमनी कच्छूकण्डू रुजापहा ।

गुदजान् नाशयत्याशु योजिता सगुडाऽभया ॥ १४ ॥

अभयाप्रयोगः ।—

सगुडां पिप्पलयुक्तामभयां घृतमर्जिताम् ।

त्रिवृद्वन्ति युतां वाऽपि भक्षयेदानुलोमिकौम् ॥ १५ ॥

तिलभक्षातकप्रयोगः ।—

तिलारूष्कसंयोगं भक्षयेदग्निवर्द्धनम् ।

कुष्ठरोगहरं श्रेष्ठमर्शसां नाशनं परम् ॥ १६ ॥

तिलादियोगः ।—

तिलभक्षातकं पथ्या गुडश्चेति समांशिकम् ।

दुर्नामकासखासघ्नं स्नीहपाण्डुज्वरापहम् ॥ १७ ॥

गुडहरीतकी तक्रप्रयोगश्च ।—

गोमूत्रव्युषितां दद्यात् सगुडां वा हरीतकीम् ।

पञ्चकोलकयुक्तं वा तक्रमस्मै प्रदापयेत् ॥ १८ ॥

त्वचमित्यादि तस्यैव ।—चित्रकमूलत्वचं पिष्ट्वा तिलोत्पेषमात्रः कुम्भगर्भे लेपो देयः ॥ १३ ॥

पित्तश्लेष्मप्रशमनीत्यादि ।—गुदजानित्यत्र मांसादुरानिति शेषः, तेन पुल्लिङ्गता उपपन्ना ॥ १४ ॥

सगुडामित्यादि ।—स्यष्टम् ॥ १५ ॥

तिलारूष्करेत्यादि ।—संयुज्यते प्रयुज्यतेऽयमिति संयोगः प्रयोग एव । अन्ये तु—

तिलारूष्करयोः संयोगो धवेत्याहुः ॥ १६।१७ ॥

गोमूत्रव्युषितामित्यादि चरकस्य ।—रात्रौ गोमूत्रस्थितामिति चक्रः । सगुडा-
मित्यन्त एको योगः । वा-शब्दः पूर्वयोगापेक्षया ; चरके हि—“सगुडामभयां वाऽथ
प्राशयेत् पोषंस्तकीत्” (चि० अ० ०) इत्यभिप्राय तदनन्तरमर्थं योग उक्ता, अतो
भिन्नप्रयोगत्वेन न पौनरुक्त्यं स्यादिति । एतेन गोमूत्रव्युषितामिति प्रयोगानुरीक्षात्

शूरपुटपाकः ।—

मृत्तिसं शौरणं कन्दं पक्त्वाऽग्नौ पुटपाकवत् ।

अद्यात् सतैललवणं दुर्नामविनिवृत्तये ॥ १९ ॥

वाक्तां कुपयोगः ।—

स्त्रिंशं वाक्तां कुफलं घोषायाः चारजेन सलिलेन ।

तत् घृतभृष्टं युक्तं गुडेन आहृतितो योऽस्ति ॥ २० ॥

पिबति च तत्र नूनं तस्याश्चेवातिवृद्धगुदजानि ।

यान्ति विनाशं पुंसां सहजान्यपि सप्तरात्रेण ॥ २१ ॥

तिलप्रयोगः ।—

असितानां तिलानां प्राक् प्रकुञ्चं शीतवार्यनु ।

खादतोऽग्नौ नश्यन्ति द्विजदाह्याङ्गपुष्टिदम् ॥ २२ ॥

दन्त्यरिष्टम् ।—

दन्तीचित्रकमूलानामुभयोः पञ्चमूलयोः ।

भागान् पलांशानापीथ्य जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ २३ ॥

त्रिपलं त्रिफलायाश्च दलानां तत्र दापयेत् ।

रसे चतुर्थशेषे तु पूतशीते प्रदापयेत् ॥ २४ ॥

पुनरपि तन्वान्तरीयगुडहरीतक्यभिहितेति निश्चलेनीकमसङ्गतं, योगद्वयस्यैव चरकीकृत-
त्वात् इति । पञ्चकोलकयुक्तमिति—पञ्चकोलचूर्णयुक्तम् ॥ १८ ॥

सङ्गिप्तमित्यादि बाष्पटस्थ ।—शौरणं कन्दमिति—वन्धशूरपुटमूलम् ; एवं सर्व-
माशंसि, तदभावे शाम्यशूरणोऽपीत्यर्थः ॥ १९ ॥

स्त्रिंशमित्यादि ।—घोषकचारीदकेन षड्गुणेनेकविंशतिवारपरिचुतेन उत्तुखेद्य
घृते भृष्टा षण्णुपगुडेन संयोज्य भक्षयेदिति ॥ २०-२१ ॥

असितानामित्यादि ।—तिलानां प्रकुञ्चं पलं, प्राक् खादतः अनु पचाच्छीतवारि
खादत इति शोध्यम् । द्विजदाह्ये दन्तदाह्यम् ॥ २२ ॥

दन्तीत्यादि चरकस्य ।—अत्र समयोरिति वचनवत्त्वात् पञ्चमूलयोः प्रत्येकं
भागं याच्याः । त्रिपलं त्रिफलायाः इत्यत्र तु निर्देशस्य सामप्रधानत्वात् मिलित-
त्रिफलाया एव पलत्रयं याच्याम् । मासार्द्धमिति—तन्वान्तरे तु मासमित्युक्तम् ;

तुक्तां गुडस्य तत् तिष्ठेन्मासाद्धं घृतभाजने ।
 तन्मात्रया पिबेन्नित्यमर्शोभ्यो विप्रमुच्यते ॥ २५ ॥
 ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं वातवर्चाऽनुलोमनम् ।
 दीपनञ्चारुचिघ्नञ्च दन्त्यरिष्टमिदं विदुः ॥
 पात्रेऽरिष्टादिसन्धानं धातकीलोभ्रलेपिते ॥ २६ ॥

नागरादिभोदकः ।—

सनागराक्षरवृद्धदारकं गुडेन यो मोदकमत्युदारकम् ।
 अशेषदुर्नामकरोगदारकं करोति वृद्धं सहस्रैव दारकम् ॥ २७ ॥

चूर्णभोदकयोः गुडदानपरिभाषा ।—

चूर्णे चूर्णसमो ज्ञेयो मोदके द्विगुणो गुडः ॥ २८ ॥

प्राणदा-गुडिका ।—

त्रिपलं शृङ्गवेरस्य चतुर्थं मरिचस्य च ।
 पिप्पल्याः कुड्मार्द्धञ्च चव्यायाः पलमेव च ॥ २९ ॥
 तालीशपत्रस्य पलं पलार्द्धं केशरस्य च ।
 द्वे पले पिप्पलीमूलादर्द्धकर्षञ्च पत्रकात् ॥ ३० ॥
 सूक्ष्मैलाकर्षमेकन्तु कर्षं त्वगमृणालयोः ।

यथा—“विफलादशमूलाग्नि-निकुम्भानां पलं पलम् । वारिद्र्येण शृतः पाद-शेषे
 गुडतुलायुतः ॥ आज्यभाण्डे स्थितो मासं दन्त्यरिष्टो निषेवितः ॥” इति ; उभयमपि
 प्रमाणं स्मृतिद्वैधवत् ॥ २२—२६ ॥

सनागरेत्यादि ।—अक्षरं, भस्मातकम् । उदारकमिति—महाफलम् । वृद्धमित्यत्र
 आत्मानमिति शेषः । अस्य योगस्य चतुःसमंज्ञासाह भव्यदत्तः ; तन्मते
 समेनैव गुडेन किञ्चिज्जलं दत्त्वा भग्नौ विपक्वेन मोदकविधानम् । अक्षस्तु मोदकत्वात्
 गुडस्य हेतुगुणसाह । अन्ये तु—“मोदके द्विगुणो गुडः” इति कस्यचित् अभियुक्तस्य
 वाक्यमनार्थमिति कला नाद्रिग्रन्थे, उत्तरीया समेनापि गुडेन मोदकतोप-
 पत्तेरिति ॥ २७।२८ ॥

विपलमित्यादि ।—चतुर्थं मरिचस्येति—पलमेकमित्यर्थः ; केशरस्य नागकेशरस्य ।

गुडात् पलानि तु त्रिंशच्चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥ ३१ ॥
 अक्षप्रमाणा गुडिका प्राणदेति च सा स्मृता ।
 पूर्वं भक्ष्या तु पश्चाच्च भोजनस्य यथाबलम् ॥ ३२ ॥
 मद्यं मांसरसं यूषं क्षीरं तीर्थं पिवेत् तथा ।
 हन्यादग्नीं स सर्वाणि सहजान्यसृजानि च ॥ ३३ ॥
 वातपित्तकफोत्थानि सन्निपातोद्भवानि च ।
 पानात्यये मूत्रकृच्छ्रे वातरोगे गलग्रहे ॥ ३४ ॥
 विषमज्वरे च मन्देऽग्नी पाण्डुरोगे तथैव च ।
 क्रिमिहृद्रोगिणाञ्चैव गुल्मशूलार्तिनां तथा ॥ ३५ ॥
 श्वासकासपरोतानामेषा स्यादमृतोपमा ।
 शुण्ठ्याः स्थानेऽभया देया विड्ग्रहे पित्तपायुजे ॥ ३६ ॥
 प्राणदेयं सितां दत्त्वा चूर्णमानाञ्चतुर्गुणाम् ।
 अम्लपित्ताग्निमान्यादौ प्रयोज्या गुदजातुरे ॥ ३७ ॥

लग्नशालशोरिति—लक् गुडलक्, अक्षशालशोरम, अनयोर्मिलित्वा कर्षः । पूर्वं
 भक्ष्या तु पश्चाच्च भोजनस्येति—भोजनस्य पूर्वं भोजनान्यवहितपूर्वकाले गुडिका
 भक्ष्या, पश्चाच्च मद्यादिकं पिवेदिति धोव्यम् ; न तु मण्डूगादिवत् भोजनस्य
 पूर्वप्रश्नाद्वाक्तेन भवेति कल्पनीयम्, अग्निं स कश्चिदप्यस्य विधेरदृष्टत्वात् । मद्यं
 वातकफेऽनुपेयं, मांसरसो वाते, पित्ते क्षीरं, मुद्गयूषः कफे, तीर्थमुष्णं वातकफे,
 एवमन्यवाय्वनुपानमेदो दोषमेदेन कल्पनीयः । वाग्भटे पुनरयं योगो गृहणी-
 वि किञ्चित् पठ्यते, तत्र चातुर्जातमुशोरञ्च प्रत्येकं कर्षमानमुक्तम् ; यथा—“तालोश-
 पत्र-सरिच-चञ्चानान्तु पलं पलम् । कृष्णा-तन्मूलयोर्द्वे हे पले शुण्ठीपलत्रयम् ॥ चातु-
 र्जातमुशोरञ्च कर्षांश्च स्रव्यचूर्णितम् । गुडेन षट्कान् कृत्वा दिगुणेन सदा भजेत् ॥
 मद्ययुषरसरिष्ट-मस्तुपेयापयोऽनुपः । वातश्लेष्मोत्थानां हृदि-गृहणीषाञ्चद्विगुणम् ॥
 ज्वरययुषाण्डुल-गुल्फपानात्ययाश्चसाम् । प्रसंकेपोनृश्वान्-कासानाञ्च निवृत्तये ॥
 अभयां नामरस्थाने दद्यादत्रैव विड्ग्रहे । कृष्णादिषु च दैतेषु चतुर्गुणसितान्तिता ॥
 पक्वेन गुडिका काव्यां गुडेन सितयाऽपि वा । परं हि वाङ्मस्यकाङ्क्षिमानं भजन्ति
 ताः ॥” (पि० १० अ०) इति । शुण्ठ्याः स्थाने इत्यादौ चूर्णमानादिति—

दोषभेदेन अनुपानस्य माता ।—

अनुपानं प्रयोक्तव्यं व्याधौ श्लेष्मभवे पलम् ।
पलद्वयन्वनिलजे पित्तजे तु पलत्रयम् ॥ ३८ ॥

काङ्काशनी मोदकः ।—

पथ्या पञ्चपलान्येकमजाज्या मरिचस्य च ।
पिप्पलीपिप्पलीमूल-चञ्चित्रकनागराः ॥ ३९ ॥
पलाभिवृद्धाः क्रमशो यवचारपलद्वयम् ।
भक्तातकपलान्यष्टौ कन्दसु द्विगुणो मतः ॥ ४० ॥
द्विगुणेन गुडेनैषां वटकानक्षत्रस्मितान् ।
कृत्वा न भक्षयेत् प्रातस्तक्रमभ्योऽनु वा पिबेत् ॥
मन्दार्ग्वं दीपयत्येष ग्रहणोपाण्डुरोगनुत् ॥ ४१ ॥
काङ्कायनेन शिथ्येभ्यः शूलचाराग्निभिर्विना ।
भिषग्जितमिति प्रोक्तं श्रेष्ठमर्शोविकारिणाम् ॥ ४२ ॥

माणिभट्टो मोदकः ।—

विडङ्गसारामलकाभयानां पलं पलं स्यात् त्रिवृतात्रयञ्च ।
गुडस्य षड् द्वादशभागयुक्ता मासेन त्रिंशद्गुडिका विधेयाः ॥ ४३ ॥
निवारणे यच्चत्रेण सृष्टः स माणिभट्टः किल शाक्यभिज्ञवे ।

समुदितचूर्णमानात् । केचित् गुडमानाच्चतुर्गुणमिति पठन्ति, तत्र, वासटविरोधात्,
ग्रभूतशर्कराप्रसङ्गाच्च ॥ २९—३७ ॥

अथ दोषभेदेनानुपानमात्राभेदमाह—अनुपानमित्यादि ॥ ३८ ॥

पथ्येत्यादि ।—मरिचस्येत्यत्राप्येकमिति सम्बध्यते, तेन मरिचस्य पलमेक-
मित्यर्थः । पलाभिवृद्धाः क्रमश इति—यथाक्रमं पलान् वृद्धाः । कन्दसु द्विगुण
इति—षोडशपलः । द्विगुणेन गुडेनेति समुदितचूर्णापेक्षया । अक्षस्मितान-
मिति—कर्मसंस्मितान्, व्यवहारसु षडष्टमाशकैरिति ॥ ३९—४२ ॥

विडङ्गसारित्यादि ।—त्रिवृतात्रयमिति—त्रिवृतायाः पलत्रयम् । गुडस्य च षट्
पलानि । द्वादशभागयुक्ता इति—द्वादशपलरूपविभागेन युक्ताः कृताः । मासेनेति—
मासेन, उपयोक्तव्यमिति शेषः । अथमर्थः,—द्वादश पलानि विभज्य मासेनोपयोज्यम् ।
त्रिंशद्गुडिकाः समभागेन कुर्यात् इति—तेन एकैकगुडिका षडङ्गिकाधिक-नवमाष-

अयं हि कासचयकुष्ठनाशनो भगन्दरप्लीहजलोदरागंसाम् ॥ ४४ ॥
यथेष्टचेष्टान्विहारसेवो अनेन वृद्धस्तृणो भवेच्च ॥ ४५ ॥

खलपशूरणमोदकः ।—

मरिचमहौषधचित्रकशूरणभागा यथोत्तरं द्विगुणाः ।
सर्वसमो गुड़भागः सेव्योऽयं मोदकः प्रसिद्धफलः ॥ ४६ ॥
ज्वलनं ज्वलयति जाठरमुन्मूलयति शूलगुल्मगदान् ।
निःशेषयति स्त्रीपटमर्शांसि नाशयत्याशु ॥ ४७ ॥

वृद्धशूरणमोदकः ।—

शूरणषोडशभागा वङ्गेरष्टौ महौषधस्यातः ।
अर्द्धेन भागयुक्तिर्मरिचस्य च ततोऽपि चार्द्धेन ॥ ४८ ॥
त्रिफलाकण्टासमूलातालौशाकृष्करकिमिष्टानाम् ।
भागा महौषधसमा दहनांशा तालमूली च ॥ ४९ ॥
भागः शूरणतुल्यो दातव्यो वृद्धदारकस्यापि ।
भृङ्गैले मरिचांशे सर्वाण्येकत्र सञ्चूर्ण्य ॥ ५० ॥
द्विगुणेन गुडेन युतः सेव्योऽयं मोदकः प्रकामधनेः ।
गुरुवृष्यभाज्यरहितेष्वितरेषूपद्रवं कुर्यात् ॥ ५१ ॥
भस्मकमनेन जनितं पूर्वमगस्त्यस्य योगराजेन ।
भौमस्य मारुतेरपि येन तौ महाशनौ जातौ ॥ ५२ ॥
अग्निबलवृद्धिहेतुर्न केवलं शूरणो महावीर्यः ।
प्रभवति शस्त्रक्षाराग्निभिर्विनाऽप्यग्निसामेषः ॥ ५३ ॥

क्षीपितकर्षमाना भवति ; कर्ष १, माष ९, इति ६ । व्यवहारस्तु दशभिरष्टाभिर्वा
माषकैरिति । निवारणे इत्यत्र गुदजनानामिति शेषः । देशे इत्यत्र ॥ ४३—४५ ॥

मरिचेत्यादि ।—खलपशूरणमोदकः स्पष्टः ॥ ४६-४७ ॥

शूरणषोडशभागा इत्यादि ।—त्रिफलाकण्टासमूलातालौशाकृष्करकिमिष्टानां भागा
महौषधसमा इति—त्रिफलादीनां प्रत्येकं महौषधसमा भागाः, त्रिफलायाश्च प्रत्ये-
कम् । कण्टा समूला इति—पिपल्याः फलं मूलमेत्यर्थः । समूला इत्यत्र “अग्निः
पुंवङ्गावतपुंस्कादलूङ्” इत्यादिना पुंवङ्गावो नोद्भावनीयः, तस्योत्तरपदे
स्त्रीप्रत्ययान्ते परतो विधानात् ; त्रिशेषणत्वादस्य पूर्वनिपातोऽपि नोद्भावनीयः,

श्वयथुश्लोपदजित् ग्रहणीमपि कफवातसम्भूताम् ।

नाशयति बलौपलितं मेघां कुरुते हृषत्वञ्च ॥ ५४ ॥

ह्रिकाश्वासकासं सराजयक्ष्मप्रमेहांश्च ।

श्लोहानच्चाथोग्रं हन्ति च रसायनं पुंसाम् ॥ ५५ ॥

शूरणीपिण्डौ ।—

चूर्णीकृताः षोडश शूरणस्य भागास्ततोऽर्धेन च चित्रकस्य ।

महौषधाद्वौ मरिचस्य चैको गुडेन दुर्नामजयाय पिण्डौ ॥ ५६ ॥

पिण्डां गुडो मोदकवत् पिण्डत्वापत्तिः कारकः ॥ ५७ ॥

व्योषाद्यं चूर्णम् ।—

व्योषान्यरुष्करविडङ्गतिलाभयानां

चूर्णं गुडेन सहितन्तु सदोपयोज्यम् ।

दुर्नामकुष्ठगरशोथशकृद्विबन्धा-

नग्नेर्जयत्यबलतां क्रिमिपाण्डुताञ्च ॥ ५८ ॥

सप्तशर्करं चूर्णम् ।—

शुण्ठीकणामरिचनागदलत्वगेलं

चूर्णीकृतं क्रमविवर्द्धितमूर्द्ध्वमन्यात् ।

खादेदिदं समसितं गुदजाग्निमान्य-

कासारुचिश्चसनकण्ठहृदामयेषु ॥ ५९ ॥

विश्लेषादस्येव विशेष्यत्वात् । दृढनशिवकः । भृङ्गो मरिचांश्च प्रत्येकं, भृङ्गं गुडत्वक् । गुडस्य भोज्यरुचिर्द्वितरुचिर्द्वि—प्रकाशघनप्रतियोगितया दरिद्रेषु । उपद्रवमिति—व्यापत्तिम् ॥ ४८—५५ ॥

चूर्णीकृता इत्यादि वागम्यस्य ।—मोदकवदिति—द्विगुण इत्यर्थः ॥ ५६ ५७ ॥

व्योषाद्योत्यादि ।—अत्र गुडस्यैकभागत्वं चूर्णयोगत्वात् इति ; क्लृप्त्यं योगी विभीतकामलकथोगात् गुडिकाऽपि क्रियते ; यदाह वाग्मटः,—“गुडव्योषवरवेक-
तिलारुष्करचित्रकेः । यथांसि हन्ति गुडिका त्वग्विकारश्च शूलिता ॥” (चि०
८०) इति ॥ ५८ ॥

शुण्ठीत्यादि ।—नागं नागकेशरचूर्णम् । दलं तेजप्रसम् । क्रमविवर्द्धितमूर्द्ध्व-

लवणोत्तमाद्यं चूर्णम् ।—

लवणोत्तमवङ्गिकलिङ्गयवांश्चिरवित्त्वमहापिचुमर्दयुतान् ।

पिव सप्तदिनं मथितालुलितान् यदि मर्दितुमिच्छसि पायुरुहान्

॥ ६० ॥

नागार्जुनयोगः ।—

त्रिफला पञ्चलवणं कुष्ठं कटुकरोहिणी ।

देवदारु विडङ्गानि पिचुमर्दफलानि च ॥ ६१ ॥

बला चातिबला चैव हरिद्रे द्वे सुवर्चला ।

एतत् सन्धृतसम्भारं करञ्जत्वग्रसेन च ॥ ६२ ॥

पिष्ट्वा च गुडिकां कृत्वा बटरास्थिसमां बुधः ।

एकैकां तां समुद्धृत्य रोगे रोगे पृथक् पृथक् ॥ ६३ ॥

उष्णेन वारिणा पीता शान्तमग्निं प्रदोषयेत् ।

अग्नौ हि हन्ति तन्नेन गुल्ममस्त्रेन निर्हरेत् ॥ ६४ ॥

जन्तुदण्टन्तु तोयेन त्वग्दोषं खटिराम्बुना ।

मूत्रकच्छन्तु तोयेन हृद्रोगं तैलसंयुता ॥ ६५ ॥

इन्द्रस्वरससंयुक्ता सर्वज्वरविनाशिनी ।

मन्त्यादिति—अन्त्यस्थितद्रव्यादारभ्य तदुपरितनद्रव्यमेकद्विवादिक्रमेण वर्द्धयेदित्यर्थः ।

समसितमिति—मिलितसर्वचूर्णं समशर्करम् । अमनमिति—आमः ॥ ५९ ॥

लवणोत्तमेत्यादि बाष्पटस्य ।—लवणोत्तमं सेत्स्वम् । वङ्गियवः । कलिङ्गयव इन्द्रयवः । चिरवित्त्वः करञ्जः 'तस्य मूलम्' ; यत् पुनरस्य सुसुते फलशङ्खसुतं तच्छोधने ज्ञेयम् । महापिचुमर्दः पर्वतनिम्बः निम्बसदृशवृक्षो वृक्षः, बाह्यायणीति लोको प्ल्यातः । शाननिम्ब एव पर्वतभवत्वेन पर्वतनिम्ब इत्याहुर्न्ये, अस्य त्वक् याज्ञा । मथितालुलितमिति—तन्नेनालोडितान् ॥ ६० ॥

त्रिफलेत्यादि ।—अतिबला श्वेतबला । सुवर्चला मूल्यावर्णाः । सन्धृतसम्भारमिति पाठः । "सन्धृत्य सम्भारम्" इति पाठेऽपि—सम्भारं त्रिफलाद्यौषधजातं सन्धृत्य मेखयित्वा करञ्जत्वग्रसेन पिबेति शौच्यम् । पृथक् पृथक् इत्यस्य पानाश्रयप्रयोगतः इत्यनेन बल्यमायेन सम्बन्धः ; तेन रोगे रोगे पृथक् पृथक् पानाश्रयप्रयोगतः, उपयुज्यतेति शेषः । गुल्ममस्त्रेनेति—काञ्चिकेन । जन्तुवैशिकादिः । इन्द्रस्वरस आकाशजलम् ।

मातुलुङ्गरसेनाथ सद्यः शूलहरी स्मृता ॥ ६६ ॥
 कपित्थतिन्दुकानान्तु रसेन सह मिश्रिता ।
 विषाणि हन्ति सर्वाणि पानाशनप्रयोगतः ॥ ६७ ॥
 गोशक्तदससंयुक्ता हन्यात् कुष्ठानि सर्वशः ।
 श्यामाकषायसंहिता जलोदरविनाशिनी ॥ ६८ ॥
 भक्तच्छन्दं जनयति भुक्तस्योपरि भक्षिना ।
 अक्षिरीगेषु सर्वेषु मधुना घृथ्य चाञ्जयेत् ॥
 लेहमात्रेण नारीणां सद्यः प्रदरनाशिनी ॥ ६९ ॥
 व्यवहारे तथा द्यूते सङ्ग्रामे सृगयादिषु ।
 समालभ्य नरो ह्येनां क्षिप्रं विजयमाप्नुयात् ॥ ७० ॥

विजयचूर्णम् ।—

त्रिकवयवचाहिङ्गु-पाठाक्षारनिशाद्वयम् ।
 चव्यतिक्ताकलिङ्गाग्नि-शताह्वलवणानि च ॥ ७१ ॥
 ग्रन्थिविल्वजमोदा च गणोऽष्टाविंशतिर्मतः ।
 एतानि समभागानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ॥ ७२ ॥
 ततो विडालपदकं पिबेदुष्णेन वारिणा ।
 एरण्डतेलयुक्तान्तु सदा लिह्यात् ततो नरः ॥ ७३ ॥
 श्वासं हन्यात् तथा शोथमर्शंसि च भगन्दरम् ।
 हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च वातगुल्मं तथोदरम् ॥ ७४ ॥
 हिक्काश्वासप्रमेहांश्च कामलां पाण्डुरोगताम् ।

श्यामाकषायश्लिष्टताकाथः । भक्तच्छन्दं भक्ताकाङ्क्षाम् । व्यवहारे इति—वाग्व्यव-
 हाररूपे वादे । समालभ्येति—आलिप्य ॥ ६१—७० ॥

त्रिकवयव्यादि ।—त्रिकटु त्रिफला त्रिजातं त्रिकवयवम् ; ये तु त्रिजात-
 स्थाने मुस्तविडङ्गश्चिककहपं त्रिमदनाहुः, तन्मते चव्यतिक्ताकलिङ्गाग्नीत्यवापि-
 शब्देन भज्जातकं ज्ञेयम् । लवणानीति—पञ्च लवणानि, अन्यथा अष्टाविंशतिसङ्ख्या
 नोपपद्यते । यथैः पिप्पलीमूलम् । जममोदा यमानौ । विडालपदकमिति—कर्षम् ।
 श्वासमिति—केवलं श्वासम् । हिक्काश्वासेति—हिक्कासहितः श्वास इत्यर्थः ; अतो न

आमान्वयमुदावर्त्तमन्त्रवृद्धिं गुदे क्रिमीन् ॥ ७५ ॥

अन्ये च ग्रहणोदाषा ये मया परिकीर्त्तिताः ।

महाज्वरोपसृष्टानां भूतोपहतचेतसाम् ॥ ७६ ॥

अप्रजानान्तु नारीणां प्रजावर्द्धनमेव च ।

विजयो नाम चूर्णीयं कृष्णात्रेयेण पूजितः ॥ ७७ ॥

श्रीबाहुशाली गुडः ।—

त्रिवृत् तेजोवती दन्ती खदंष्ट्रा चित्रकं शटी ।

गवाक्षीमुस्तविश्वाह्व-विडङ्गानि हरीतकी ॥ ७८ ॥

पलान्मितानि चैतानि पलान्यष्टावरुष्करात् ।

षट्पलं वृद्धदारस्य शूरणस्य तु षोडश ॥ ७९ ॥

जलद्रोणद्वये क्वाथ्यं चतुर्भागावशेषितम् ।

पूतन्तु तं रसं भूयः क्वाथ्येभ्यस्त्रिगुणो गुडः ॥ ८० ॥

लैहं पचेत् तु तं तावत् यावद्दूर्वाप्रलेपनम् ।

अवतार्य ततः पश्चाच्चूर्णानौमानि दापयेत् ॥ ८१ ॥

त्रिवृत्तेजोवतीकन्द-चित्रकान् द्विपलांशिकान् ।

एलात्वङ्गरिचञ्चापि गजाह्वञ्चापि षट्पलाम् ॥ ८२ ॥

द्वात्रिंशत् पलान्येवं चूर्णं दत्त्वा निधापयेत् ।

ततो मात्रां प्रयुञ्जीत जीर्णं क्षीररसाशनः ॥ ८३ ॥

पौनरुक्त्यम् । अन्ये तु—आसमित्यत्र आसमिति पठन्ति । रोगान् जयतीति कृत्वा विजयसंज्ञा ॥ ७१—७७ ॥

त्रिवृत् तेजोवतीत्यादि कस्यचित् तन्मस्य ।—तेजोवती चक्षुः ; एवं सर्वत्र ; यत्र पुनश्च तेजोवती चास्ति तत्र परं तेजोवत्या ज्योतिष्मती गृह्यते, यथा गुग्गुलु-पञ्चतित्तके घृते । गवाक्षी गोरचककंटो, तस्या मूलम् ; एवं सर्वत्र ; न तु गवाक्षी श्वेतापरानिता, कापि टीकाकृद्भिरव्याख्यातत्वात् । क्वाथ्येभ्यस्त्रिगुणो गुड इति—एकपलान्त्रिंशत्-पलक्वाथ्यापेक्षया त्रैगुण्येन गुडस्य त्रयोविंशतिपलाधिकशतपलं भवति । कन्दः शूरणः । त्रिवृदादीनां द्विपलम्, एलादीनाञ्च षट्पलम् यद्यपि निर्देशस्य

पञ्च गुल्मान् प्रमेहांश्च पाण्डुरोगं हलीमकम् ।

जयेदर्शांसि सर्वाणि तथा सर्वोदराणि च ॥ ८४ ॥

टोपयेत् ग्रहणीं मन्दां यक्ष्माणश्चापकर्षति ।

अपीनसं प्रतिश्यायमाव्यवातं तथैव च ॥ ८५ ॥

अयं सर्वगदेष्वेव कल्याणो लेह उत्तमः ।

दुर्नामारिरयश्चाशु दृष्टो वारसहस्रशः ॥ ८६ ॥

भवन्त्येनं प्रयुञ्जानाः शतवर्षं निरामयाः ।

आयुषो दैर्घ्यजननो बलीपलितनाशनः ॥ ८७ ॥

रसायनवरश्चैष मेधाजनन उत्तमः ।

गुडः श्रीकाङ्गुशालोऽयं दुर्नामारिः प्रकीर्तितः ॥ ८८ ॥

गुडपाकलक्षणम् । —

तोयपूर्णं यदा पात्रे क्षिप्तो न प्लवते गुडः ।

क्षिप्तश्च निश्चलस्तिष्ठेत् पतितस्तु न शीर्यते ॥ ८९ ॥

यदा दर्वीप्रलेपः स्यात् यावद्वा तन्तुलीभवेत् ।

एष पाको गुडादौनां सर्वेषां परिकीर्तितः ॥ ९० ॥

सुखमर्दः सुखस्पर्शो गुडः पाकमुपागतः ।

द्रव्यप्रधानत्वादेव प्रत्येकं सिध्यति, तथाऽपि द्वाविंशतं पलानीति यदुक्तं तत् कश्चित्
द्रव्यप्रधाननिर्देशेऽपि प्रत्येकता नास्तीति सूचनायैम्; तेन कैशोरकगुग्गुली विकटोश्चूर्णं
बडलपरिमाणमित्यत्र मिलित्वैव विकटुचूर्णबडलपरिमितता बहुव्यवहारसिद्धेति
बोध्यम् । द्वाविंशतं पलान्वेवं पाठः, अन्यथा कन्दोभङ्गः स्यात् । कश्चिच्च “द्वाविंशस्र
पलान्वेवम्” इति पाठः । अपीनसमिति—प्रतिश्यायभेदः । “पीनसे च प्रतिश्याये” इति
पाठेऽपि स एवाशयः । अत्र अनुपाननयुक्तमपि वातकफे कोणाम्बु, पित्ते क्षौरादिकं
ज्ञेयम् । न चात्र भस्मातकप्रवेशादुष्णजलम् अयुक्तमिति शङ्कनीयम्; यतो भस्मातक-
कृते एव उष्णजलनिषेधो न भस्मातकयोगमात्रे; तथा चोक्तम्—“उष्णोदकानुपानन्तु
सेदनामस्य शक्यते । ऋते भस्मातकसेवात् तत्र तोयानु शीतलम् ॥” इति;
बडास्तु शीततोयेन व्यवहरन्ति ॥ ८८—८८ ॥

तोयपूर्णं इत्यादि । — तोयपूर्णं यदा पात्रे इत्यादि गुडपाकलक्षणम् ।

पौडितो भजते मुद्रां गन्धवर्णरसान्वितः ॥ ८१ ॥

गुडभस्मातकः ।—

भस्मातकसहस्रे द्वे जलद्रोणे विपाचयेत् ।

पादशेषे रसे तस्मिन् पचेद्गुडतुलां भिषक् ॥ ८२ ॥

भस्मातकसहस्राहं कृत्वा तत्रैव दापयेत् ।

सिद्धेऽस्मिंस्त्रिफलाव्योष-यमानीमुस्तसैन्धवम् ॥ ८३ ॥

कर्षाशसन्मितं दद्यात् त्वगीलापत्रकेशरम् ।

खादेर्दाग्नबलापेक्षी प्रातरुत्थाय मानवः ॥ ८४ ॥

कुष्ठार्शःकामलामेह-ग्रहणोगुल्मपाण्डुताः ।

हन्त्यात् प्लीहोदरं कास-क्रिमिरोगभगन्दरान् ॥

गुडभस्मातको ह्येष श्रेष्ठश्चाशीविकारिणाम् ॥ ८५ ॥

अपरो गुडभस्मातकः ।—

दशमूल्यमृता भार्गी श्वदंष्ट्रा चित्रकं शटी ।

भस्मातकसहस्रञ्च पलांशं क्वाथयेत् बुधः ॥ ८६ ॥

पादशेषे जलद्रोणे रसे तस्मिन् विपाचयेत् ।

दत्त्वा गुडतुलामिकां लेहीभूतं समुद्धरेत् ॥ ८७ ॥

माक्षिकं पिप्पलीं तैलमौक्तूकञ्च दापयेत् ।

हृद्वास्तु तोयपूर्णपात्रोपरि कोनलकदलीपत्रं दत्त्वा गुडस्य मुद्रापाकं निरूपयन्ति । न प्रवते न तरति । प्रतितः पात्राधोगतोऽपि न शीय्यते न विक्षोभ्यतां याति ॥ ८८—८९ ॥

भस्मातकेत्यादि ।—गुडभस्मातके भस्मातकसहस्रे द्वे इति—भस्मातकानां सहस्रद्वयम्, एवं सर्वत्र पलादिमानविरहे; यथा सैन्धवाद्यतैले भस्मातकास्थौनि विंशतिरिति; यत्र तु पलादिश्रुतिक्लव तथैव व्यवहर्त्तव्यम्; यथा बाहुशालगुडे—“पलाव्यष्टा-वक्करात्” इति; एवं हरीतक्यादावपि ज्ञेयम् । भस्मातकसहस्राहं कृत्वेति—विषा-कला गुडवञ्चितक्वाथे एव पक्तव्यं हरीतकीवत् । त्रिफलादीनाञ्च प्रत्येकमेव कर्षमानम् ॥ ८२—८५ ॥

दशमूलीत्यादि ।—द्वितीयगुडभस्मातके पलांशमिति दशमूल्यादिति; सन्ध्याते । भस्मातकसहस्रञ्च पूर्ववदाक्तविनात् । क्वाथयेदिति पूर्वोक्तभस्मातकगुडसंवादात् अत्रापि

कुडवं कुडवञ्चात् त्वगेला मरिचं तथा ॥ ८८ ॥

अशः कासमुदावर्त्तं पाण्डुत्वं शोथमेव च ।

नाशयेद्वह्निषादञ्च गुडभक्तातकः स्मृतः ॥ ८९ ॥

व्यायं घृतम् ।—

चयं त्रिकटुकं पाठां चारं कुस्तुम्बुरुणि च ।

यमानीं पिप्पलीमूलमुभे च विडसैन्धवे ॥ १०० ॥

चित्रकं विल्वमभयां पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ।

शक्रहातानुलोम्यार्थं जाते दक्षि चतुर्गुणे ॥ १०१ ॥

प्रवाहिकां गुदभ्रंशं मूत्रकृच्छ्रं परिस्रवम् ।

गुदवङ्क्षणशूलञ्च घृतमेतद्व्यापोहति ॥ १०२ ॥

व्याषायं घृतम् ।—

व्योषगभै पलाशस्य त्रिगुणे भस्मवारिणि ।

साधितं पिबतः सर्पिः पतन्त्यशैः संशयम् ॥ १०३ ॥

उदकषट्पलं घृतम् ।—

सच्चारैः पञ्चकोलेस्तु पलिकैस्त्रिगुणोदके ।

जलद्रोणे किंवा काष्ठद्रव्येभ्योऽष्टगुणे जले । साक्षिकं मधु । श्रीरुक्मञ्च तैलमेरुङ्-
तैलम्, एतच्च प्रथमतः सिद्धे त्रिगुडः पक्त्वः, सिद्धे मधु पिप्पलीचूर्णादि मलेष्यम् ।
एकः कुडवशब्दा साक्षिकादिभिः सम्बध्यते, अपरश्च त्वगेलादिभिः । साक्षिकैरङ्ग-
तैलशोथ द्रवत्वात् प्रत्येकमष्टौ पलानि । त्वगेलामरिचादौ नान्तु कुडवं मिलित्वेति केचित्,
प्रत्येकमित्यन्ते; एतदेव युक्तं द्रव्यप्रधानत्वात् निर्देशश्च; आयुर्वेदसारोऽप्युक्तं—
“भक्तातकसहस्रं हि शटीदहनगोलुरान् । दशमूल्यनराभार्गोः पलांशाः संविपाच्य च ॥
दत्त्वा गुडतुलां तत्र लेहवत् साधु साधयेत् । पिप्पल्या मधुनः सिद्धे तैलश्रीरुक्मञ्च-
स्य ॥ प्रत्येकं कुडवं दत्त्वा त्वगेलामरिचस्य च । मिश्रितं भक्षयेन्नित्यमशः कासीदराप-
हम् ॥” इति; अत एव आयुर्वेदसारसंवादात् “कुडवाहञ्च त्वगेलामरिचम्”
इति पाठात्तरमपि प्रतिष्ठापनीयम् ॥ ८६—८९ ॥

चयमित्यादि चरकस्य ।—कुस्तुम्बुरु धनीयकम् । जाते दध्नीति—सृजाते ।
अत्र केचित्—“खरसुखीरमाङ्गल्यैः पाकी यवेरितः कषित् । चतुर्गुणं अलं तत्र वीर्या-
धानार्थमावपेत् ॥” इत्याहुः । परिस्रवमिति—गुदपरिस्रावम् ॥ १००—१०२ ॥
व्योषेत्यादि ।—व्याषायं घृतं स्रष्टुम् ॥ १०३ ॥

समक्षीरं घृतप्रस्थं ज्वरार्शःप्लीहकासनृत् ॥ १०४ ॥

सिंहसृतं घृतम् ।—

पचेहारिचतुर्द्वीणे कण्टकार्यसृताशतम् ।

तत्राग्नित्रिफलाव्योष-पूतिकलककलिङ्गकैः ॥ १०५ ॥

सकाश्मर्यविडङ्गैस्तु सिद्धं दुर्नाममेहनृत् ।

घृतं सिंहसृतं नाम बोधिसत्त्वेन भाषितम् ॥ १०६ ॥

पिप्पल्याद्यं तैलम् ।—

पिप्पलीं मधुकं विल्वं शताह्वां मदनं वचाम् ।

कुष्ठं शटीं पुष्कराख्यं चित्रकं देवदारु च ॥ १०७ ॥

पिष्टा तैलं विपक्षयं द्विगुणक्षौरसंयुतम् ।

अर्शसां मूढवातानां तच्छेष्टमनुवासनम् ॥ १०८ ॥

गुदनिःसरणं शूलं सूत्रकुच्छं प्रवाहिकाम् ।

कक्यूरुपृष्ठदौर्वल्यमानाहं वङ्गणाश्रयम् ॥ १०९ ॥

पिच्छास्त्रावं गुदे शीथं वातवर्चीविनिग्रहम् ।

उत्थानं बहुशो यच्च जयेच्चैवानुवासनात् ॥ ११० ॥

सक्षारैरित्यादि ।—उदकषट्पलं घृतं स्पष्टम् ॥ १०४ ॥

पचेदित्यादि ।—अत्र कण्टकारीगुड्चीर्मिलित्वा शतं, निर्देशस्य मानप्रधानत्वात् ।

अन्ये तु—द्रवभूयस्त्वदर्शनात् प्रत्येकमेव शतमाहुः । चतुर्द्वीणे द्रोणावशेषः, अतोऽव घृतादकं बोध्यं, चतुर्गुणेन पाकस्योत्कर्षमिहत्वात् । प्रस्थपचे तु षोडशगुणत्वमेव पाकस्य । अशिरस-चित्रकः । पूतीकस्य करञ्जस्य त्वक् । काश्मर्ये गाभारौफलम् । कल्कस्य तु खट्वापेक्षया पादिकत्वमेव । बोधिसत्त्वेनेति—योगिविशेषः ; अन्ये तु लीकनाथेनेत्याहुः ॥ १०५।१०६ ॥

पिप्पलीमित्यादि ।—पिप्पल्याद्यतैले विल्वं विल्वशलाटुः । पुष्कराख्यमिति—पुष्कर-मूलं, तदभावे कुष्ठमेव द्विगुणं ग्राह्यम् । अत्र द्रवान्तरस्यानिर्दिष्टत्वात् द्विगुण एव पाक इति केचित् । अन्ये तु—चतुर्गुणपाकस्य उत्कर्षमिहत्वात् जलमप्यत्र द्विगुणमिच्छन्ति । अपरे तु—“क्षौरदध्यारनालैस्तु पाको यवेरितः कश्चित् । कलं चतुर्गुणं तत्र बोध्या-धानार्थमावपेत् ॥” इति वचनात् जलमपि चतुर्गुणमाचक्षते ; युक्तचेतत्, यदाह ब्रह्मपुत्रतः,—“शटीपुष्करज्ज्वाह्वा-मदनान्तरदारुभिः । शताह्वाकुष्ठश्याह्वा-वचाविल्व-

रक्ताशंखिक्रिया ।

आदौ रक्तसम्भनस्य उपकारिता ।—

रक्ताशंखामुपेक्षेत रक्तमादौ स्रवद्विषक् ।

दुष्टास्त्रे निगृहीते तु शूलानाहवसृग्गदाः ॥ १११ ॥

रक्तसम्भने पेयादयम् ।—

लाजैः पेया पीता चुम्बिकाकेशरीत्पलैः सिद्धा ।

सा हृत्पद्मस्रावं तथा बलापृश्निपर्णाभ्याम् ॥ ११२ ॥

शक्रकाथविल्वशलाटुकाद्यौ ज्योतिस्त्रिकालेषु ।—

शक्रकाथः सविश्वो वा किंवा विल्वशलाटवः ।

योज्या रक्ताशंसैस्तद्वज्रोत्त्रिक्कामूललेपनम् ॥ ११३ ॥

नवनौततिलादिशोगवयम् ।—

नवनौततिलाभ्यासात् केशरनवनौतशर्कराभ्यासात् ।

दधिसरमथिताभ्यासात् गुदजाः शाम्यन्ति रक्तवहाः ॥ ११४ ॥

हुताग्नेः ॥ सुपिष्टं द्विगुणं क्षीरं तैलं तोयचतुर्गुणम् । पक्वा वस्ती निधातव्यं
मूढवातागुलीननम् ॥” इति ॥ १०७—११० ॥

रक्ताशंखां चिकित्सामाह, रक्ताशंसामित्यादि ।—उपेक्षेत न तु सम्भवेत् ।
निगृहीते इति—सम्भिते । असृग्गदा इति—वोसर्पादयः ॥ १११ ॥

लाजैः पेयेत्यादि ।—चुम्बिका चाङ्गुरी । केशरं नागकेशरम् । तथा बलापृश्नि-
पर्णाभ्यामिति द्वितीयो योगः ; तथेत्यनेन लाजैः पेयेत्यनुवर्तते ॥ ११२ ॥

शक्रकाथ इत्यादि ।—शक्रः कुटजः ; उक्तं हि रत्नकोषे—“उत्तमः शक्रपर्व्यायो
वस्त्रको गिरिमञ्जिका” इति ; तद्वत्कञ्जकाथः ; उक्तं हि चरके—“कुटजत्वङ्निर्गुहः
सनागरः स्निग्धो रक्तसङ्गुहः” (चि० अश्व०) इति । वाग्भटेऽप्युक्तं—“सकफोऽपि पिबेत्
पाक्यं शुण्डोक्तजवल्कलम्” (चि० ८ अ०) इति । निश्चलस्तु इन्द्रियवकाथ इत्याह ।
सनागर इवनागरः, स च प्रत्येकविधितेति केचित् । अन्ये तु—उक्तवाग्भटवचन-
संवादात् शुण्डोक्तजवल्कलयोः काथ इत्याहुः । विल्वशलाटवः इत्यापि सनागर
इति योज्यम् । अन्ये तु—केवलं विल्वं पिष्ट्वा पेयमित्याहुः । ज्योत्स्निका क्षीमातकी
घोषकभेदः ॥ ११३ ॥

नवनौततिलाभ्यासादित्यादि ।—शोगवयमेतत् । अथ केशरं पद्मकेशरं, रक्त-
सम्भनलापः ; यदाह वाग्भटः,—“शर्कराशो गन्धिल्ल-सहितं सङ्गं वा तिलैः । अथर्वं

समझादिकल्पः ।—

समझीत्पलमोचाह् तिरौटतिलचन्दनैः ।

कागचीरं प्रयोक्तव्यं गुदजे शोणितापहम् ॥ ११५ ॥

कुटजलेहः ।—

कुटजत्वक्पलशतं जलद्रोणे विपाचयेत् ।

अष्टभागावशिष्टन्तु कषायमवतारयेत् ॥ ११६ ॥

वस्त्रपूतं पुनः काथं पचेत्तेहृत्वमागतम् ।

भस्मातकं विडङ्गानि त्रिकटु त्रिफलां तथा ॥ ११७ ॥

रसाञ्जनं चित्रकञ्च कुटजस्य फलानि च ।

वचामतिविषां विट्त्वं प्रत्येकञ्च पलं पलम् ॥ ११८ ॥

त्रिंशत्पत्राणि गुडस्य चर्णीकृत्य निधापयेत् ।

मधुनः कुड्वं दद्यात् घृतस्य कुड्वं तथा ॥ ११९ ॥

एष लेहः शमयति चार्शो रक्तसमुद्भवम् ।

वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लैष्मिकं सान्निपातिकम् ॥ १२० ॥

ये च दुर्नामजा रोगास्तान् सर्वान् नाशयत्यपि ।

अस्त्रपित्तमतौसारं पाण्डुरोगमरोचकम् ॥ १२१ ॥

ग्रहणोमादवं कार्श्यं श्लयथुं कामलामपि ।

रक्तगुदजान् नवनीतं निघच्छति ॥” (वि० ८ प०) इति ; बाधुनिकास्तु नाग-
केशरेण व्यवहरन्ति । दधिसरस्य मथितं तक्रं दधिसरमथितम् ; उक्तं हि अत्रकथं—
“नवनीतं तिलैर्युक्तं शर्करा-केशरेण वा । नवनीतं घृतं वाऽऽजं दधौ वा खणितः
सरः ॥” इति ॥ ११४ ॥

समझेत्यादि ।—समझा बराहक्रान्ता । उत्पलं नीलोत्पलम् । मोचाहः शाल्वली-
वेष्टकम् । तिरौटं पट्टिकालोभम् । एषां कल्कश्चलगीरेणालोद्य पेयः ; उक्तं हि
बाम्भटे—“लोभ तिलं मोचरसं समझा चन्दनीत्पलम् । पाययित्वाऽऽनदुग्धेन
शाल्वीलेनैव भोजयेत् ॥” (वि० ८ प०) इति । अन्ये तु—चोरपरिभाषया
कागचीरं पक्का पेयमित्याहुः ॥ ११५ ॥

कुटजत्वग्यादि ।—कुटजत्वक्पलशतमित्यत्र केचित् पलस्थाने फलमिति
यद्वन्ति, तन्मते—कुटजत्वक्फलधोर्निलिलैव पलशतम् । चन्द्रादेष्टभागावशिष्टमित्यत्र

अनुपानं घृतं दद्यात्सधु तक्रं जलं पयः ॥

रोगानीकविनाशाय कौट नो लेह उच्यते ॥ १२२ ॥

कुटजरसक्रिया ।—

कुटजत्वचो विपाच्यं पलशतमाद्रे महेन्द्रसलिलेन ।

यावत् स्यादरसं तत् द्रव्यं स रसस्ततो ग्राह्यः ॥ १२३ ॥

मोचरसः ससमङ्गः फलिनी पलांशिभिस्त्रिभिस्तैश्च ।

वत्सकबीजं तुल्यं चूर्णीकृतमत्र दातव्यम् ॥ १२४ ॥

पूतोत्कथितः सान्द्रः स रसो दर्वीप्रलेपनो ग्राह्यः ।

मात्राकालो गहिता रसक्रियेषा जयत्यसृकसावम् ॥ १२५ ॥

छागलौपयसा युक्ता पेया मण्डेन वा यथाऽग्निबलम् ।

जीर्णैषधश्च शालान् पयसा च्छागेन भुञ्जीत ॥ १२६ ॥

रक्ताग्रास्यतोसारं शूलं सासृद्युजो निहन्त्याशु ।

बलवच्च रक्तपित्तं रसक्रियेषा ह्युभयभागम् ॥ १२७ ॥

“चतुर्भागावशिष्टम्” इति पठ्यते । अत्र घृतकुडवं प्रथमं दत्त्वा लेहः पक्तव्यः, सिद्धे तस्मिन् भक्षातकादिचूर्णप्रलेपः । मधुनः कुडवीऽष्टौ पलानि, घृतकुडवीऽप्येकम् ; कुड्वहैगुण्यन्तु पूर्वमेव स्थापितमिति ॥ ११६—१२२ ॥

कुटजत्वच इत्यादि ।—अत्र पलशतं तुला ; तेन “तुलाद्रव्ये जलद्रोणः” इति वचनात् द्रोणमात्रं जलं ग्राह्यम् ; तच्च यावत् स्यादरसम् इति वचनाच्चतुर्भागावशिष्टं काव्यम् ; उक्तं हि—“चतुर्भागजले प्रायो द्रव्यं गतरस भवेत्” इति । अन्ये तु तन्त्रान्तरीययोगान्तरं “द्राणेऽध्वसः पलशतं विपाच्य कुटजत्वचोऽष्टभागस्थ” इत्यष्ट-भागावशिष्टदर्शनात् अवाप्यष्टभागावशेषः काथो ग्राह्य इत्याहुः । व्यवहारस्तु पूर्व-शेषः । महेन्द्रसलिलमान्तरौजजलं, तदभावे भूमिस्थजलं तदनुकारि ग्राह्यम् ; यदुक्तं—“किञ्चित्चवरानुरसं तनु लघु शीतं सुगन्धि सुरसञ्च । अनभिष्यन्दि च यत् तत् क्षितिस्थमैन्द्रवज्रेषम् ॥” फलिनी प्रियङ्गुः । दर्वीप्रलेपनो ग्राह्यः इति—दर्वीप्रलेपावस्थायामवतारणीय इत्यर्थः ; तेन रसक्रिया लेहरूपैव ; वास्तवेऽप्युक्तं—“पक्ताऽवलेहं लौढा च तं यथऽग्निबलं पिबेत्” (वि० ८ अ०) इत्यादि । उभय-भागमिति—यद्यपि युगपद्दोषः प्रवृत्तरक्तपित्तसाध्यत्वं, तथाऽप्युभयभागं हन्तीत्यस्य क्रमेणोद्दामधोगश्च हन्तीत्यर्थः ; तत्राप्यधोगश्च याप्यत्वात् तत्प्रतिधापनमेव

कुटजाद्यं वृत्तम् । —

कुटजफलवल्कलेशर-नीलोत्पललोप्रधातकौकल्यैः ।

सिद्धं वृत्तं विधेयं शूलरक्ताश्रसां भिषजा ॥ १२८ ॥

सुनिषण्णक-चाङ्गेरी वृत्तम् । —

अवाकपुष्पो बला दार्वी पृश्निपर्णी त्रिकण्टकम् ।

न्यग्रोधोङ्खराश्वत्य-शृङ्गाश्च द्विपलोन्मिताः ॥ १२९ ॥

कषाय एष पेष्वास्तु जीवन्ती कटुरोहिणी ।

प्रिप्पत्नी पिप्पलीमूलं मरिचं देवदारु च ॥ १३० ॥

कलिङ्गं शास्त्रलोपुष्पं वीरा चन्दनमञ्जनाम् ।

कटफलं चित्रकं मुस्तं प्रियङ्गुतिविधे स्थिरा ॥ १३१ ॥

पद्मोत्पलानां किञ्चलकः समङ्गा सनिदिग्धिका ।

वित्त्वमोचरसः पाठा भागाः स्युः कार्ष्णिकाः पृथक् ॥ १३२ ॥

चतुःप्रस्थशृतं प्रस्थं कषायमवतारयेत् ।

त्रिंशत् पलानि तु प्रस्थो विज्ञेयो द्विपलाधिकः ॥ १३३ ॥

सुनिषण्णक-चाङ्गेर्योः प्रस्थौ द्वौ स्वरसस्य च ।

निहन्वादित्यस्यार्थं ज्ञेयः । अन्ये तु—योगशक्तेरचिन्यत्वादस्यमपि हन्तीत्यर्थ-
माहुः ॥ १२१—१२७ ॥

कुटजेत्यादि ।—कुटजाद्यवृत्ते कुटजस्य फलं वल्कलञ्च ; वल्कलशब्दो वल्कलवचनः ;
क्वचित्तु वल्कलमिति पाठः । अत्र जलं चतुर्गुणमर्थवशात् ॥ १२८ ॥

अवाकपुष्पोत्यादि ।—अवाकपुष्पो वृद्धवल्ली । एषावाटानां प्रत्येकं पलद्वय-
मिति मिलित्वा षोडशपलं काष्ठं भवति ; तथा सुनिषण्णक-चाङ्गेर्योर्मिलित्वा प्रस्थद्वयं,
मानप्रधानत्वाद्निर्देशश्च । वीरा एव खीरकाकोली । चतुःप्रस्थशृतं प्रस्थमित्यादि—
यद्यपि षोडशपले काष्ठे चतुःप्रस्थं जलसुख्यगैर्निहमेव, तथा शेषोऽपि चतुर्थां भागः
प्रस्थ एव भवति, तथाऽपि यदेतच्चतुःप्रस्थशृतमित्यादि वचनं तत् “काष्ठ्याचतुर्गुणं
वारि” इत्यादिपरिभाषायाः सूचकं ज्ञेयम् । तथा—त्रिंशत्पलानि तु प्रस्थो विज्ञेयो
द्विपलाधिकः इत्यपि वचनं द्रवद्वैगुण्यपरिभाषामुक्तत्वेनैव ज्ञेयम् । एतदेव दृष्ट्वा
दृढवलसंस्कारोऽपि द्रवद्वैगुण्यमुक्तम् । किंवा परिभाषासिद्धमपि द्रवद्वैगुण्यं यादृक्
निर्दिशति, तत् द्रवद्वैगुण्यपरिभाषा क्वचित् बाधिताऽपि भवतीति सूचयति ; तत्र

सर्वैरेतैर्यथोद्दिष्टैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १३४ ॥
 एतदग्निः स्वतीसारं त्रिदोषं रुधिरस्रुतो ।
 प्रवाहणे गुदभ्रमे पिच्छासु विविधासु च ॥ १३५ ॥
 उत्थाने चातिबहुशः शोथशूलगुदामये ।
 मूत्रग्रहे मूढवाते मन्दाग्नावरुचावपि ॥ १३६ ॥
 प्रयोज्यं विधिवत् सर्पिर्बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ।
 विविधेष्वन्नपानेषु केवलं वा निरत्ययम् ॥ १३७ ॥

प्रतिसारणीयः चारः ।—

प्रगस्तेऽहनि नक्षत्रे कृतमङ्गलपूर्वकम् ।
 कालमुष्ककमाहृत्य दग्ध्वा भस्म समाहरेत् ॥ १३८ ॥
 आदकन्त्वेकमादाय जलद्रोणे पचेद्भिषक् ।
 चतुर्भागावशिष्टेन वस्त्रपूतेन वारिणा ॥ १३९ ॥
 शङ्खचूर्णस्य कुडवं प्रक्षिप्य विपचेत् पुनः ।
 शनैः शनैर्मृद्वग्नौ तु यावत् सान्द्रतनुर्भवेत् ॥ १४० ॥
 सर्जिकायावश्शूकाभ्यां शुण्ठी मरिचपिप्पली ।
 वचा चातिविषा चैव हिङ्गुचित्रकयोस्तथा ॥ १४१ ॥

कुडवप्रस्थादिकं गृहीत्वैव हेतुस्थं, न कुडवादार्ढ्यं इत्यर्थः सिद्धो भवति । अन्ते
 तु—दाह्याथै संशयितशिष्यबुद्धिद्वारायमेतद्वचनमित्याहुः । तिग्मत्वविशेषणतया यद्यपि
 द्विपलाधिकानौति निर्देशो युज्यते, तथाऽपि प्रस्थविशेषणतया पुंलिङ्गस्य एकवचनस्य च
 निर्देशः समर्थनीयः । उत्थाने चातिबहुश इति—स्तोकस्तोकातिसरणे ॥ १२९—१३७ ॥

इदानीं चारपाकविधिमाह, प्रगस्ते इत्यादि ।—कालमुष्ककः कणपुष्पो वसुटा-
 पाक्षिः, स एव श्रेष्ठगुणः ; यद्वाह विश्वामित्रः,—“श्वेतपुष्पः कणपुष्पो रक्तपुष्पस्यैव
 च । पीतोऽन्योऽपि वरस्तेषु कणपुष्पः प्रकीर्तितः ॥” इति, तस्य च काष्ठं
 तिलनालेर्दग्ध्वा भस्म कर्षस्वन, इत्यनेन सुशुताभिधानम् । आदकमिति—भस्मन-
 स्रवःषट्पकानि । जलद्रोणे इति—हेतुस्थान्तुःषट्परावे । अन्ते तु—अथ हेतुस्थं
 लेच्छति । शङ्खचूर्णस्य कुडमस्यतुःपलं, षोडशंशेनाकृतहेतुस्थान्तुः परिस्रावित-
 आहाराशिशोदकादिकादिति चन्द्रिका ; आगसप्रानास्रसिद्धहेतुस्थपचे तु चाति-

एषां चूर्णानि निक्षिप्य पृथक्त्वेनाष्टमाषकम् ।

द्वर्ष्या सङ्घटितञ्चापि स्थापयेदायसे घटे ॥

एष वज्रिसमः चारः कीर्तितः काश्यपादिभिः ॥ १४२ ॥

प्रतिसारणीयः चारः ।—

तोये कालकमुष्ककस्य विपचेत् भस्माढकं षड्गुणे

पात्रे लोहमये दृढे विपुनधीर्द्वर्ष्या शनैर्वद्वयन् ।

दग्ध्वाऽग्नौ बहुशङ्खनाभिश्चकलान् पूतावशेषे क्षिपेत् ।

यद्येरण्डजनान्लेपे दहति चारो वरो वाक्शतात् ॥ १४३ ॥

प्रायस्त्रिभागशिष्टेऽस्मिन्नच्छपैच्छिल्यरक्तता ।

सञ्जायते तदाऽऽस्त्राय चाराभ्यो ग्राह्यामिष्यते ॥ १४४ ॥

शशिनेति बोध्यम् । आयसे इति—लोहमये ; एतच्च पात्रविशेषकथनं गुणोत्कर्षार्थं.
“यथा कुर्वन्ति स उपायः” (सु० सू० ४१ अ०) इत्युक्तेः । चार इति—प्रतिसारणीयः
चार इत्यर्थः, प्रतिसारणीयश्च सचणीय इत्यर्थः ॥ १४२—१४२ ॥

तोये कालकमुष्ककस्येति ।—षड्गुणे इति—षडाढके व्यवहारादकलविगुणे ; अत
एव दृढेनोक्तं—“हेगुण्यं नाढकेऽप्यत्र भागमात्रोपलक्षणात्” इति । एतच्चान्ये दूषयन्ति,
आढकादिश्रुत्या द्रवे यत् हेगुण्यं सर्वांगमसिद्धं तत् कथं वाचनीयम् ? न च कचित्
तन्त्रे भागमात्रमुक्तं, येन भागमात्रोपलक्षणमिति वाच्यम्, अत एव चक्षेणास्तरसादेव
हेगुण्यार्थं न किमपि लिखितम् । दग्ध्वाऽग्नौ बहुशङ्खनाभिश्चकलान् पूतावशेषे
क्षिपेदिति—त्रिभागशेषेणाच्छपैच्छिल्यादिलक्षणेदये कल्कमपनीय क्लानयित्वा
चारान् ग्राह्यं, ततः पुनः पचेत्, पश्चादासन्नपाके बहुशङ्खनाभिश्चकलान् ग्री दग्ध्वा
तस्य चूर्णं तुर्य्येणेत्यादिवक्ष्यमाणानुसारेण क्षिपेत् । अन्ये तु—त्रिभागशेषे चतुर्भागा-
वशेषे वा चारोदके वस्त्रपूते शङ्खचूर्णं दत्त्वा पुनः पक्तव्यं, यथा नातिसाद्रं नाति-
तरलञ्च स्यादित्याहुः । पूतावशेषे इत्यत्र “पूताङ्गिरेषे” इति केचित् पठन्ति, तन्मते च
चतुर्थांशवशेषे चारोदके इत्यर्थः । सम्यक् सिद्धचारलक्षणमाह, यद्येरण्डजनान् ल-
मित्यादि ।—एष इति—पक्वः शीतः चारो यदि निस्त्रयमेरण्डजनं लेपेन वाक्शता-
च्छोटिकाशतात् दहति, तदा वरः श्रेष्ठ इत्यर्थः । पूतावशेषे इत्युक्तं, तच्च किथदव-
शिष्टं स्थाप्यम् ? इत्याह—प्रायस्त्रिभागेत्यादि । आस्त्राव्येति—वस्त्रेण ग्राहयित्वा ।

तुर्थ्येणाष्टमकेन षोडशभवेनाग्निं संव्यूहिमो ।

मध्यः श्रेष्ठ इति क्रमेण विहितः चारोदकाच्छुद्धकः ॥ १४५ ॥

नातिसान्द्रो नातितनुः चारपाक उदाहृतः ।

दुर्नामकादौ निर्दिष्टः चारोऽयं प्रतिसारणः ॥ १४६ ॥

पानीयचारविधिः ।—

पानीयो यस्तु गुल्मादौ तं वारानेकविंशतिम् ।

स्नावयेत् षड्गुणे तीये केचिदाहुश्चतुर्गुणे ॥ १४७ ॥

चारसूत्रम् ।—

भावितं रजनीचूर्णैः स्रुहोक्षीरे पुनः पुनः ।

वन्धनात् सुदृढं सूत्रं क्षिन्त्यर्शो भगन्दरम् ॥ १४८ ॥

इदानीं प्रवेष्टव्यं शुद्धचूर्णं लभमानभेदेन प्रतिसारणीयचारस्य स्वादिभेदमाह, तुर्थ्येणेत्यादि ।—चारोदकात् इति—विभागावशिष्टचारोदकमपेक्ष्य शुद्धकः शुद्धचूर्णं यदि तुर्थ्येण चतुर्थांशेन विहितः प्रयुक्तो भवति, तदा संव्यूहिम इति—षट्-चारो भवति ; संव्यूहिम इति षट्चारसंज्ञा ; अष्टमकेनाष्टमांशेन यदि शुद्धचूर्णं दीयते, तदा मध्यः चारः ; षोडशभवेनाग्निं यदि शुद्धचूर्णं दीयते, तदा श्रेष्ठः चार इत्यर्थः । यद्यपि संव्यूहिमे चारोदकाच्चतुर्थांशेन दीयमानं शुद्धचूर्णं मध्यश्रेष्ठचारी दीयमानशुद्धचूर्णापेक्षया प्रभूतमेव, तथाऽपि चारस्य षट्त्वमेव भूयसा शुद्धचूर्णेन चारोदकस्य तोक्ष्यताया अभिभूतत्वात् । पानीयचारे तु न शुद्धचूर्णयोग इति तस्य नेते भेदाः । प्रतिसारणीयचारपाकलक्षणं तथा तद्विधयश्चाह, नातिसान्द्र इत्यादि ।—प्रति-सारण इति—सञ्चयप्रयोजनकः ॥ १४३—१४६ ॥

पातव्यचारोदकस्य विधानं विषयश्चाह, पानीय इत्यादि ।—पानीय इति—पातव्यो यः चारः, तं चारं षड्गुणे चतुर्गुणे वा जले पाकं विनैव एकविंशतिवारान् प्रतिस्राव्य चारोदकं ग्राह्यम् । अन्ये तु—चतुर्गुणे जले पक्वा अर्द्धावशिष्टं कृत्वा कल्कमपस्राव्य चारोदकम् एकविंशतिवारान् परिस्त्रावयेद्देवः ; न प्रतिसारणीयचारवत् अस्य पुनःपाक इति तात्पर्यायं इत्याहुः ; विश्वामित्रोऽप्याह,—“पानाय मावना-याथ परिस्त्राव्य चतुर्गुणे । जले अर्द्धावशिष्टे च चाराभ्यो ग्राह्यामिष्यते ॥” इति, पानाय यत् भावनं चारोदकविधानं तदर्थमिष्यते । पानीयचारमात्रा च पञ्च-विकृषाहंपलरूपा क्षमादुत्तममध्यमाचमवज्जलानलविषया ज्ञेया ॥ १४७ ॥

चारसूत्रमाह, भावितमित्यादि ।—पुनः पुनरिति—सञ्चाहमित्यर्थः ॥ १४८ ॥

दीर्घभेदेन चाराग्रिभ्यां दाहविधिः ।—

प्राक् दक्षिणं ततो वामं पृष्ठजञ्चाग्रजं क्रमात् ।

पञ्चतिक्तेन संस्नेह्य दहेत् चारेण वज्रिना ॥ १४८ ॥

वातजं श्लेष्मजञ्चाग्रः चारेणास्रज-पित्तजे ।

महान्ति तनुमूलानि च्छित्वैव बलिनो दहेत् ॥ १५० ॥

चर्मकीलदाहविधिः ।—

चर्मकीलं तथा च्छित्त्वा दहेदन्यतरेण वा ॥ १५१ ॥

चारदग्धस्य प्रशस्तलक्षणम् ।—

पक्वजम्बूपसो वर्णः चारदग्धः प्रशस्यते ॥ १५२ ॥

चारेण दाहविधिः ।—

गोजीशेफालिकापचैरर्शः संलिख्य लेपयेत् ।

चारेण वाक्शतं तिष्ठेत् यन्त्रद्वारं पिधाय च ॥ १५३ ॥

तञ्चापनौय वीक्षेत पक्वजम्बूपलोपमम् ।

यदि च स्यात् ततो भद्रं नो चेक्षिष्येत् तथा पुनः ॥

प्राक् दक्षिणमित्यादि ।—एतच्च क्रमोपदर्शनं मङ्गलाश्रमस्नानादिशिट्पुरुषगम्यं वा ।

एष च क्रमो यस्य चतुर्थेन पार्श्वे वर्णांसि सन्ति तं प्रत्येव बोध्यः, यस्य पुनरेकतम-
पार्श्वे, तस्य तदेव दहनीयम् । एष च क्रमः चारे चारस्तुतः प्रोक्तः । अयमिति—
अण्डकोषसमीपस्थम् ; अस्य च दाहो हृद्भवेत्येनं क्रियते वाङ्मयभयात् । पञ्चतिक्तेनेति—
पञ्चतिक्तवृत्तेन पानादिना स्नेहयित्वेत्यर्थः । चारेण वज्रिना च उभयमेव श्लेष्मजं
वातजञ्च दहेत् । रक्तजे पित्तजे पुनः चारेणैव दहेत् । चारो हि सर्ववैरोचितः ;
यदाह मुमुक्षुः,—“चारस्तु सर्वमेवाप्रतिषिद्धा न त्वग्निः” इति ॥ १४८।१५० ॥

चर्मकीलमित्यादि ।—अन्यतरेणेति—चारेण वज्रिना वा ॥ १५१ ॥

चारेण सस्यक् दग्धस्य लक्षणमाह, पक्वेत्यादि ।—पक्वजम्बूपसः स्निग्धकृष्णवर्णं
इत्यर्थः ॥ १५२ ॥

प्रतिसारणीयचारो यथोपयुज्यस्तदाह, गोजीत्यादि ।—गोजी शाखोटकः । चारेण
लेपयेदित्यन्वयः । लघ्वन्तोचारणकालो वाक्, तस्याः शतं, छोटौशतं वा । यन्त्रद्वारं
गुदस्थितयन्त्रस्य द्वारं पिधाय कपटादिना ढकयित्वा । पक्वजम्बूपलोपमं सस्यक् दग्धे ;
हीनदग्धे तु लोहितं भवति ; यदाह वामटः,—“पक्वजम्बूनिभं श्लेष्मं सस्यक् दग्धं

तत् तुषाम्बुधृतं साज्यं यष्टीकल्केन लेपयेत् ॥ १५४ ॥

वज्रिदग्धस्य प्रशस्तलक्षणम् ।—

न निम्नं तालवर्णाभं वज्रिदग्धं स्थितासृजम् ॥ १५५ ॥

दाहानन्तरं कर्तव्यम् ।—

निर्वाप्य मधुसर्पिर्म्यां वज्रिसञ्ज्ञातवेदनाम् ।

सम्यक् दग्धे तुगाक्षीरो-प्लवचन्दनगैरिकैः ॥ १५६ ॥

सामृतैः सर्पिषा युक्तैरालेपं कारयेद्विषक् ।

मुहूर्तमुपवेश्यासौ तोयपूर्णं भाजने ॥ १५७ ॥

क्षारमुष्णाम्बुना पाथ्यं विबन्धे मूत्रवर्चसोः ।

दाहे वस्त्रादिजे लेपः शतधीतेन सर्पिषा ॥ १५८ ॥

नवान्नं माषतक्रादि सेव्यं पाकाय जानता ।

पिबेत् व्रणविशुद्ध्यर्थं वराक्षाथं सगुग्गुलुम् ॥

जीर्णे शाल्यन्नमुद्गादि पथ्यं तित्ताज्यसैन्धवम् ॥ १५९ ॥

विपर्ययात् । ताम्बाभं तोटकण्डाब्जं दुर्गन्धं तत् पुनर्देहेत् ॥ अतिदग्धे स्वदेहत्तं मूर्च्छा-
दाहज्वरादयः । गुदे विशिषादिगुग्गु-मंरोषो वातित्वसंज्ञम् ॥ वातपित्तप्रशमनी शीता
तत्र क्रिया कृता ॥” (चि० ८ ५०) इति । तुषाम्बु काञ्जिकम् ॥ १५३ ॥ १५४ ॥

नेत्यादि ।—न निम्नमित्यादिना सम्यक् वज्रिदग्धलक्षणम् । वज्रिदग्धमिति—
वज्रिना सम्यक् दग्धं न निम्नमित्यादिलक्षणयुक्तं भवतीत्यर्थः । तालवर्णाभमिति—
पक्वतालसमवर्णम् । तालवृत्ताभमिति पाठे—पक्वतालवृत्तसमवर्णमित्यर्थः । स्थिता-
सृजमिति—स्थितरक्तम्, एतच्च यदा अशङ्कित्वा दह्यते तदा ज्ञेयम् ; दाहश्च
शिरासङ्कोचेन रक्तसम्भक्त इति ॥ १५५ ॥

दाहानन्तरं यत् विधेयं तदाह, निर्वाप्येत्यादि ।—सम्यक् दग्धे, अशंसतीति शेषः ।
तुगाक्षीरो वंशलोचना, तदभावे तालक्षीरो । प्लवः पर्कटिः, तस्य वल्कलम् । असृता
गुडूची ; यद्यपि गुडूची पाकादुष्णवीर्या तथाऽपि स्पृशाच्छीतेष्व, यथा काञ्जिकमस्त्रमपि
भक्षणात् पित्तकरं स्पृशेन्न शीतमिति कृत्वा पित्तहर्त्रं भवति ; एतेन “गुडूच्या निर्वा-
पणत्वं चित्यम्” इति यत् केनचिदुक्तं, तदप्यपाक्षम् ; किं वा उष्णवीर्याया
अपि गुडूच्या द्रव्यान्तरसंयोगमहिम्नैवात्र दाहप्रशमकत्वं ज्ञेयम् । तोयपूर्णं इति—

दाहानन्तरं वस्त्रविधिः ।—

रूढसर्वत्रणं वैद्यः चारं दत्त्वाऽनुवासयेत् ।

पिप्पल्याद्येन तैलेन सेवेद्दीपनपाचनम् ॥ १६० ॥

अग्निमुखं लोहम् ।—

त्रिवृच्चित्रकनिर्गुण्डी-सुहीमुण्डतिकाऽज्जटाः ।

प्रत्येकशोऽष्टपलिका जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ १६१ ॥

पलत्रयं विडङ्गस्य व्योषात् कर्षत्रयं पृथक् ।

त्रिफलायाः पञ्चपलं शिलाजतुपलं न्यसेत् ॥ १६२ ॥

दिव्यौषधिहृतस्यापि वेकङ्कतहतस्य वा ।

पलद्वादशकं देयं रुक्मलोहस्य चूर्णितम् ॥ १६३ ॥

पलैश्चतुर्विंशतिभिर्मधुशर्करयोर्युतम् ।

घनीभूते सुशीते च दापयेद्वतारिते ॥ १६४ ॥

कोणतोयपूर्णे इत्याहुः । चारमुष्णाब्जुनेति—चारं यवचारम् । वराक्षाधमिति—
वरा विफला । तिलकाज्यं पचयित्वाष्टतम् ॥ १५६—१५८ ॥

कट्टेयादि ।—चारं दत्तेति—चारवस्त्रं दत्त्वा, चारवस्त्रदानानन्तरं पिप्पल्याद्येन
तैलेनानुवासयेदित्यर्थः ॥ १६० ॥

प्रविडफलमग्निमुखलौहमाह, त्रिवृच्चित्रकेत्यादि ।—अत्र मुण्डतिका मुण्डरी ।
अज्जटा भूस्यामलकौ । अस्याः स्थाने जटेति पाठे—विहृदादीनां मूलमित्यर्थः ।
एषाश्च जलद्रोणे काष्ठश्चतुर्भागावशिष्टः षोडशशरावरूपोऽयं वशादेव सिद्धः । पृथगित्य-
नेन व्योषस्य प्रत्येकं विकर्षमानत्वम् । विफलायाश्च मिलित्वा पञ्च पलानि । एषाश्च
विडङ्गादिशिलाजलन्तचूर्णानां पाकावतारसमये प्रक्षेपः । दिव्यौषधिः स्वर्णमालिकं,
मनःशिला वा, शालिकोक्तकनी वा (?) । अन्यत्र तु “मनःशिलाहृतस्य” इति पाठान्तर-
दर्शनात् मनःशिलेति युक्तम् ; लोहमारकत्वात् तु सर्वाण्येवाविरुद्धानि । वेकङ्कत-
हतस्य वेति—रादायां “बहिष्त्री” इति ख्यातं, वरेन्द्रादिषु “वयोःकङ्कोलिः” इति
ख्यातम् । किन्तु स्वर्णमालिकादिकं विना सम्यक् लोहमारणं न सिध्यति, अतः अवश्यं
तत्पाचनद्वयसमुच्चयेनापि कर्तव्यम् । रुक्मलोहं कान्तव्यतिरिक्तं वज्रपाण्ड्यादि-
कणलौहम् ; तदुक्तं निघण्टौ—“तीक्ष्णमथसमुत्तरापथपण्डं रुक्म रुक्मकुट्टिः कण-
लोहनामानि” । अनानुक्तस्यापि गम्यदृढस्य अतुर्विंशतिपलानि पाकाराभसमये एव

एतदग्निमुखं नाम दुर्नामान्तकरं परम् ।

सममग्निं करोत्याशु कालाग्निसमतेजसम् ॥ १६५ ॥

पर्वता अपि जीर्यन्ति प्राशनादस्य देहिनः ।

गुरुवृथान्नपानानि पयो मांसरसो हितः ॥ १६६ ॥

दुर्नामपाण्डुश्चयथ-कुष्ठप्लीहोदरापहम् ।

अकालपलितञ्चेतदामवातगुदामयम् ॥

न स रोगोऽस्ति यच्चापि न निहन्त्यादिदं क्षणात् ॥ १६७ ॥

करोरकाञ्चिकादौनि ककारादीनि वर्जयेत् ।

स्रवत्यतोऽन्यथा लौहं देहात् किट्टञ्च दुर्जरम् ॥ १६८ ॥

भज्जातकलौहम् । —

चित्रकं त्रिफला मुखं ग्रन्थिकं चविकाऽमृता ।

हस्तिपिप्पल्यपामार्ग-दण्डोत्पलकुठेरकाः ॥ १६९ ॥

एषां चतुष्पलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ।

भज्जातकसहस्रे द्वे च्छिक्त्वा तत्रैव दापयेत् ॥ १७० ॥

तेन पादावशेषेण लौहपात्रे पचेद्भिषक् ।

तुलाऽर्द्धं तीक्ष्णलौहस्य घृतस्य कुडवद्वयम् ॥ १७१ ॥

तूपषणं त्रिफला वङ्गिः सैन्धवं विड्मौद्गिदम् ।

सौवर्चलविडङ्गानि पलिकांशानि कल्पयेत् ॥ १७२ ॥

कुडवं वृद्धदारस्य तालमूल्यास्तथैव च ।

वृद्धवैद्ये दीयन्ते, घृतं विना कचिदपि लौहस्य पाकादर्शनात्, अत एव “कचिन् पलैश्चतुर्विंशत्याञ्च शर्कराद्योरपि” इति पाठान्तरं केचित् पठन्ति । मधुशर्करयोश्चतुर्विंशतिपलानि मिलित्वा; शर्कराघृताभ्यां पाके रात्रिपर्येषिते शीते मधुनः प्रक्षेपः, तेन शर्कराया इादश पलानि, मधुनो इादश पलानि, घृतस्य च चतुर्विंशति पलानीति । भक्ष्यविधिपरम्यतसारलौहवत् ॥ १६१—१६८ ॥

चित्रकमित्यादि । — भज्जातकलौहे कुठेरकाः पर्णयः । भज्जातकसहस्रे द्वे इत्याकृतमानात् । तत्रैवेति—जलद्रोणे । तीक्ष्णलौहस्येति—वज्रपाण्ड्यादिलौहस्य ।

शूरणस्य पलान्यष्टौ चूर्णं कृत्वा विनिक्षिपेत् ॥ १७३ ॥

सिद्धे शीते प्रदातव्यं मधुनः कुड्वद्वयम् ।

प्रातर्भोजनकाले च ततः खादेत् यथाबलम् ॥ १७४ ॥

अर्शांसि ग्रहणीदोषं पाण्डुरोगमरोचकम् ।

क्रिमिगुल्माश्मरीमेहान् शूलञ्चाशु व्यपोहति ॥ १७५ ॥

करोति शुक्रोपचयं बलौपलितनाशनम् ।

रसायनमिदं श्रेष्ठं सर्वरोगहरं परम् ॥ १७६ ॥

रसगुडिका ।—

रसस्तु पादिकस्तुल्या विडङ्गमरिचाभ्रकाः ।

गङ्गापालङ्कजरसे खल्लयित्वा पुनः पुनः ॥

रक्तिमात्रा गुदाशीघ्रा वङ्गेरत्यर्थदोषनौ ॥ १७७ ॥

अपथ्यानि ।—

वेगावरोधस्त्रीपृष्ठ-यानमुत्कटुकासनम् ।

यथास्वं दोषलञ्चान्नमर्शसः परिवर्जयेत् ॥ १७८ ॥

इति अर्शश्चिकित्सा ।

गव्यपृष्ठस्य कुड्वद्वयमिति—वैगुण्यात् षोडश पलानि ; एवं मधुनोऽपि । सिद्धे च मृषणादौनां प्रक्षेपः । सर्वसंपरमलतसारवत् । अत्रासृतसारोक्तविधाना पुटितं यथा-
व्याधि प्रत्यनीकद्रव्यपुटितञ्च लौहं याद्वं, भक्षणादिविधिरपि तथैव ॥ १६८—१७६ ॥

रस इत्यादि ।—रसस्तु पादिक इति विडङ्गादौनामेकतमभागापेक्षया ; तेन विडङ्गमरिचाभ्रकाणां प्रत्येकं त्रयो भागाः, पारदस्यैको भाग इत्यर्थः । शोधित-
पारद २ भागा, मारिताभ्रचूर्णं विडङ्ग मरिच प्र ६ भागा । यत्नान्तरेऽपि रसभागा-
पेक्षया विडङ्गमरिचाभ्रकाणां प्रत्येकं सागद्वयमुक्तम् । गङ्गापालङ्केति—पालङ्क-
सदृशपत्रं गङ्गापालङ्कं, “गङ्गाराइ” इति ख्यातम् । पुनः पुनरिति—सप्तहमार्दं
कृतं नियम इत्यर्थः । रसाभ्रकशीधनञ्च क्षुधाबल्युक्तविषयेषु विधेयम् ॥ १७७ ॥

वेगावरोधेचादि ।—पृष्ठयानं हस्त्यादिपृष्ठे गमनम् ॥ १७८ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितयायां तत्त्वचन्द्रिकायाम् अर्शश्चिकित्साविहतिः ।

अथाग्निमान्द्यादि-चिकित्सा ।

चिकित्साविधिः ।—

समस्य रक्षणं काथ्यं विषमे वातनिग्रहः ।

तीक्ष्णे पित्तप्रतीकारो मन्दे श्लेष्मविशोधनम् ॥ १ ॥

हिङ्गुष्टकं चूर्णम् ।—

त्रिकटुकमजमोदा सैन्धवं जीरके द्वे

समधरणधृतानामष्टमो हिङ्गुभागः ।

प्रथमकवड्भुक्तं सर्पिषा चूर्णमेतत्

जनयति जठराग्निं वातरोगांश्च हन्यात् ॥ २ ॥

यावश्कादि-गुण्डोयोगौ ।—

समयावशूकमहोषधचूर्णं लौढं घृतेन गोसर्गं ।

कुरुते क्षुधां सुखोदकपौतं विश्वोषधं वैकम् ॥ ३ ॥

अन्नमण्डलम् ।—

अन्नमण्डं पिवेदुष्णं हिङ्गुमौवर्चलान्वितम् ।

विषमोऽपि समस्तैन मन्दो दीप्येत पावकः ॥ ४ ॥

अर्थः काथ्यत्वात् तदनन्तरमग्निमान्द्यादिचिकित्सामाह, समस्येत्यादि ।—रक्षण-
मिति—पालनम् । वातनिग्रहः वातस्य प्रशमनमित्यर्थः ॥ १ ॥

त्रिकटुकमित्यादि ।—वाग्मटेनायं योगो गुल्माधिकारे पठितः । अजमोदा
यमानौ, एवं सर्ववान्तःपरिसार्जने ; वह्निःसम्भारजने पुनरजमोदेव ; उक्तं हि—“अन्तः-
सम्भारजने प्राथोऽजमोदा च यमागिका । वह्निःसम्भारजने ज्ञेया चाजमोदाऽज-
मोदिका ॥” इति । समधरणधृतानामिति—धरणं तुला, तथा समं यथा स्यात् तथा
धृतानाम् । अन्ये तु पलदशमांशो धरणं, समाश्च ते धरणधृतायेति विग्रहः ।
अष्टमो हिङ्गुभाग इति—त्रिकटुद्वौनां सप्त भागाः तदेकभागसमो हिङ्गुभाग इत्यर्थः ।
वातरोगांश्च हन्यादित्यत्र वाग्मटे “वातगुलं निहन्ति” (चि० १४ अ०) इति पाठः ॥२॥

सैन्धवादौ ।—यावश्शुको यवहारः । गोसर्गं गोः सूर्यकिरणस्य सर्गं मोक्षे
प्रातरित्यर्थः । सुखोदकपौतम्—उष्णोदकेन पौतम् । विश्वोषधं वैकमिति वा-शब्दः
पूर्वयोगापेक्षया, इवाथै वा-शब्दो वा ॥ ३ ॥

अन्नमण्डमित्यादि ।—अन्नस्य मण्डः, अन्नमण्ड इति केचित् । अन्ये तु—चतुर्दश-

षट्मण्डगुणाः ।—

क्षुब्धो धनो वस्तिविशोधनश्च प्राणप्रदः शोणितवर्द्धनश्च ।

ज्वरापहारी कफपित्तहन्ता वायुं जयेदष्टगुणो हि मण्डः ॥ ५ ॥

तीक्ष्णाग्निचिकित्सा ।—

नारीक्षीरेण संयुक्तां पिबेदौडम्बरीं त्वचम् ।

आभ्यां वा पायसं सिद्धं पिबेदत्यग्निमान्तये ॥ ६ ॥

यत् किञ्चित् गुरु मेध्यञ्च श्लेष्मकारि च भेषजम् ।

सर्वं तदत्यग्निहितं भुक्त्वा प्रस्रवणं दिवा ॥ ७ ॥

मुहुर्मुहुर्जीर्णोऽपि भोज्यमस्योपकल्पयेत् ।

निरिन्धनोऽन्तरं लब्ध्वा यथैनं न निपातयेत् ॥ ८ ॥

मन्दाग्नौ विशादिः ।—

विश्वाभयागुडूचीनां कषायेण षडूषणम् ।

पिबेत् श्लेष्मणि मन्देऽग्नौ त्वक्पत्रसुरभीकृतम् ॥ ९ ॥

गुणास्त्वसाधित एव मण्डोऽन्नमण्डशब्देनोच्यते, अन्नप्रदश्च सुरामादिनिरासार्थ-
मित्याहुः ॥ ४ ॥

क्षुब्धो धन इत्यादि ।—षट्गुणो हि मण्ड इति, यद्यपि माधवकरेण द्रव्यगुणे—
“सुतण्डुलानां प्रसृतद्वयञ्च तदूर्ध्वमुद्धः कटुकश्च तक्रम । कुस्तुस्वरी सैन्धवश्चिद्रुतेलम्
एभिश्च सर्वैः क्रियते हि मण्डः ॥” इत्यादिवचनानन्तरं क्षुब्धो धन इत्यादि पदं
पठितं, तथाऽप्यन्नमण्डव्यापि मण्डत्वसामान्यादेतत् गुणाष्टकं ज्ञेयम् । कुस्तुस्वरी
धन्याकं, तस्य मनाकं भृष्टं यावत् । विधिः पुनरन्य—यथोक्तमानौ तण्डुलमुद्धौ तक्र-
मले युक्त्वा दत्त्वा विपाच्य मण्डो यावत्, पश्चात् त्रिकटुकादिभिर्यथाहं संस्कार इति ॥ ५ ॥

अत्यग्निचिकित्सा नाम च नारीक्षीरेणेत्यादि ।—उडम्बरत्वचः कर्षः ; पायसपत्रे तु—
उडम्बरत्वचः पलं, तण्डुलं नारीक्षीरञ्चानुरूपं दत्त्वा पायसः कार्यः । यत्किञ्चि-
दित्यादि—नदिषीदुग्धादि । मुहुर्मुहुरित्यादि—तथा जीर्णोऽपि मुहुर्मुहुर्भोज्य-
मस्योपकल्पयेत्, यथा निरिन्धनोऽग्निः अन्तरमिति—अवकाशं लब्ध्वा एनमातुरं न
निपातयेत् न मारयेत्, धातुपाकादिति भावः ; उक्तं हि—“आहारमग्निः पचति
दोषानाहारवर्जितः । धातून् क्षीरेषु दोषेषु न जीवेद्भातुसङ्घेये ॥” इति ॥ ६—८ ॥

विश्वाभयेत्यादि ।—त्वक् गुडलक् ; त्वक्पत्रे सुरभिमात्रत्वकारके दिये ॥ ९ ॥

षड्दूषणम् ।—

पञ्चकोलं समरिचं षड्दूषणमुदाहृतम् ॥ १० ॥

मन्दाग्नौ हरीतकीप्रयोगः ।—

हरीतकी भक्ष्यमाणा नागरेण गुडेन वा ।

सैन्धवोपहिता वाऽपि सातत्येनाग्निदीपनी ॥ ११ ॥

मन्दाग्नौ सैन्धवादि चूर्णम् ।—

सिन्धूत्यपथ्यमगधोद्भववर्जितचूर्ण-

मुष्णास्त्रुना पिबति यः खलु नष्टवर्जितः ।

तस्यामिषेण सृष्टेन वरं नवान्नं

भक्ष्योभवत्यशितमात्रमिह क्षणेन ॥ १२ ॥

मन्दाग्नौ सैन्धवादि गुडिका ।—

सिन्धूत्यहिर्गुतिफलायमानो-

व्योषेर्गुडांशैर्गुडिकां प्रकुर्व्यात् ।

तैर्भक्षितैस्तृप्तिमवाप्नुवन् ना

भुञ्जीत मन्दाग्निरपि प्रभूतम् ॥ १३ ॥

पञ्चकोलमित्यादि ।—पञ्चकोलं समरिचं षड्दूषणमिति, तदुक्तं—“मरिचं पिप्पली गुण्डो दूषणं समुदाहृतम् । पिप्पलीमूलसंयुक्तं षट्दूषणमुच्यते । साग्रि पञ्चोषणस्यैव सचव्यञ्च षड्दूषणम् ॥” इति । एतच्च षड्दूषणं प्रत्येकविषये ज्ञेयम् ॥ १० ॥

हरीतकीत्यादि सुश्रुतस्य ।—योगवयमेतत् गुण्डा कफि, गुडेन वाते, सैन्धवेन दोषत्रयेऽपि, विशिष्टाहातकफे ॥ ११ ॥

सिन्धूत्येत्यादि ।—पथ्या हरीतकी; ऋत्नत्वमिह छान्दसत्वात् । मगधोद्भवा पिप्पली, अवापि पूर्ववत् ऋत्नत्वम् । वरं प्रकृतमिति यावत्, सांसृष्टताभ्यामधिकमपीत्यर्थः । केचिदिह सैन्धवादीनां मागधेदाद्ये नातिप्रसिद्धं हरिचन्द्रमतं वर्णयन्ति, तद्वशा—“हरीतकी हरिहरतुल्यषड्गुणा चतुर्गुणा चतुरविंशतिपिप्पली । हिचित्रकं वरवदनेक-सैन्धवं रसायनं कुरु ऋष । वर्जितोपनम् ॥” इति । व्यवहारस्तु समभागेनेति ॥ १२ ॥

सिन्धूत्येत्यादि ।—गुडांशैरिति एकद्रव्यसमोऽत्र गुडभागः, प्रायेण हि श्लेष्मा-धिकेऽग्निसादे श्लेष्मणि च गुडो बहुत्वो न युक्त इत्याहुरेके । अन्ये तु—सर्वचूर्णा-

मन्दाग्नौ विडङ्गादिलेहः ।—

विडङ्गभक्षातकचित्रकामृताः

सनागरास्तुल्यगुडेन सर्पिषा ।

लिहन्ति ये मन्दहृताशना नरा

भवन्ति ते बाडवतुल्यवक्त्रयः ॥ १४ ॥

आमाजीर्णादिषु गुडगुण्डादियोगचतुष्टयम् ।—

गुडेन शुण्ठीमथवोपकुल्यां

पथ्यादृतौयामथ दाडिमं वा ।

आमिष्वजीर्णेषु गुदामयेषु

वर्चोविवस्त्रेषु च नित्यमद्यात् ॥ १५ ॥

पिचया द्विगुणो गुडः, तस्मात् गुडादङ्गं समुदितचूर्णं, तेन गुडांशमिति “मोदके द्विगुणो गुडः” इति वचनमनुग्रहीतं भवतीत्याहुः । तस्मिन्वापुर्वन्निति—मन्दाग्नादिपि तावत् प्रभूतं भुङ्क्ते यावत् तस्मिन्वाप्नोति । अनापुर्वन्निति पाठे पुनः,—अत्याशत्वात् प्रभूतभोजनेऽपि न तस्मिन्वाप्नोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

विडङ्गेत्यादि ।—तुल्यगुडेनेत्यत्र युक्ता इत्यध्याहार्यं, तेनैकभागसमी गुडः, केवल-
घृतेनैव लिहन्तीति व्याख्यानयन्ति केचित् । अन्ये तु—तुल्यगुडेनेति पदं सर्पिर्विशेषणं
वर्णयित्वा समुदितचूर्णपिचया द्विगुणेन मिलित्वा गुडसर्पिषा लेह इति व्याचक्षते ;
युक्तञ्चेतत्, नागार्जुनीकवचनसंवादात् ; तथा हि—“सञ्चूयिता गुडुचीविडङ्गभक्षा-
तकनागरहृताशनाः । ज्वलयन्ति जठराग्निं सन्नेन गुडसर्पिषा लोढाः ॥” इति ॥ १४ ॥

गुडेन शुण्ठीमित्यादि ।—पथ्यादृतौयामिति समस्तसमस्तश्च, तत्र समस्तपक्षे
गुडेनेति पदं तथा पथ्यादृतौयामिति पदश्च शुण्ठादिषु प्रत्येकं योज्यं, तेन गुडेन
पथ्यादृतौयां शुण्ठीमित्येको योगः, तथा गुडेन पथ्यादृतौयामुपकुल्यामिति द्वितीयः,
तथा गुडेन पथ्यादृतौयं दाडिममिति लिङ्गविपरिणामेन योज्यमिति । योगत्रयं यथा-
सङ्गानामाजीर्णादिषु रोगेषु योज्यम् । यत् गुडशुण्ठीमद्यं गुडपिप्पलीमद्यं वा,
तदस्मिन् व्याख्याने प्रयोगात्तरमेव । यदा तु पथ्यां दृतौयामित्यसमस्तपाठस्तदा
गुडेनेति पदं शुण्ठादिषु चतुर्षु प्रत्येकं योज्यं, तेन चत्वारो योगा यथाक्रममादिषु
अतुर्षु योज्याः ; अस्मिन् पक्षे दृतौयामिति पदं योगव्यवच्छेदार्थं ज्ञेयम् ॥ १५ ॥

मन्दाग्रौ लवणाद्रकम् ।—

भोजनाये सदा पथ्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम् ।

अग्निवन्दीपनं हृद्यं लवणाद्रकभक्षणम् ॥ १६ ॥

कपित्थादि खड्गः ।—

कपित्थतक्रचाङ्गेरौ-मरिचाजाजिचिचकैः ।

कफवातहरो ग्राही खड्गो दीपनपाचनः ॥ १७ ॥

शार्दूलकाञ्चिकः ।—

पिप्पली शृङ्गवेरञ्च देवदारु सचित्रकम् ।

चविकां विल्वपेपीच्चाजमोदाञ्च हरीतकीम् ॥ १८ ॥

महौषधं यमानीञ्च धान्यकं मरिचं तथा ।

जीरकञ्चापि हिङ्गञ्च काञ्चिकं साधयेद्विषक् ॥ १९ ॥

एष शार्दूलको नाम काञ्चिकोऽग्निबलप्रदः ।

सिद्धार्थतैलसम्पृष्टो दश रोगान् व्यपोहति ॥ २० ॥

कासं खासमतीसारं पाण्डुरोगं सकामलम् ।

आमञ्च गुल्मशूलञ्च वातगुल्मं सवेदनम् ॥

अर्शंसि श्वयथुञ्चैव भुक्ते पौते च सात्प्रतः ॥ २१ ॥

काञ्चिकपाकविधिः ।—

क्षीरपाकविधानेन काञ्चिकस्यापि साधनम् ॥ २२ ॥

भोजनाये इत्यादि ।—स्यष्टम् । इमन्तु योगं सर्वेऽप्याद्रियन्ते प्रत्यक्षफलत्वात्
सङ्गलभ्यत्वाच्च ॥ १६ ॥

कपित्थेत्यादि ।—एव कफवातहर इत्येव पाठः, न तु कफपित्तहर इति,
द्रव्यगुणपर्यालोचनया कपित्थादीनां वातकफहन्तृत्वात् । खड्ग इति यूपविशेषश्च
मारिभाषिकौ संज्ञा, यस्य विधानच्चातीसाराधिकारे एवोक्तम् ॥ १७ ॥

पिप्पलीत्यादि ।—शृङ्गवेरम् चार्द्रकम् । विल्वपेशो विल्वशलाटुः । पाकात् विभाग-
शेषे काञ्चिके कटुवैलेन सन्तलनं, हिङ्गुजीरकयोश्च प्रक्षेप इत्युपदिशन्ति ब्रह्माः ।
सात्प्रतोऽभ्यासादित्यर्थः ॥ १८—२१ ॥

क्षीरेत्यादि ।—क्षीरपाकविधानेनेति ।—“द्रव्यादष्टगुणं क्षीरम्” इत्यादिपरि-
भाषया ; अत एवोक्तमन्यत्र—“क्षीरमस्त्रारनालानां नास्ति पाकोऽभ्यासा विना ।
अम्यक् पाकं न गच्छेत्तु तस्मात् तोयं षट्गुणम् ॥” इति ॥ २२ ॥

अग्निमुखं चूर्णम् ।—

हिङ्गुभागो भवेदेको वचा च द्विगुणा भवेत् ।
 पिप्पली त्रिगुणा चैव शृङ्गवेरं चतुर्गुणम् ॥ २३ ॥
 यमानिका पञ्चगुणा षड्गुणा च हरौतकी ।
 चित्रकं सप्तगुणितं कुष्ठञ्चाष्टगुणं भवेत् ॥ २४ ॥
 एतत् वातहरं चूर्णं पौतमात्रं प्रसन्नया ।
 पिबेत् दध्ना मस्तुना वा सुरया कोष्णवारिणा ॥ २५ ॥
 सोढावर्त्तमजोर्णञ्च प्लीहानमुदरं तथा ।
 अङ्गानि यस्य शीर्यन्ते विषं वा येन भक्षितम् ॥ २६ ॥
 अर्शोहरं टीपनञ्च श्लेष्मघ्नं गुल्मनाशनम् ।
 कासं श्वासं निहन्त्याशु तथैव यक्ष्मनाशनम् ॥
 चूर्णमग्निमुखं नाम न क्वचित् प्रतिहन्यते ॥ २७ ॥

पानीयभक्तगुडिका ।—

रसोऽर्द्धभागिकस्तुल्या विडङ्गमरिचाभ्रकाः ।
 भक्तोदकेन सम्मर्द्य कुर्यात् गुञ्जानिभान् गुडीन् ॥ २८ ॥
 भक्तोदकानुपानैका सेव्या वज्रिप्रदौपनौ ।
 वार्यन्नभोजनञ्चात्र प्रयोगे सात्त्वामिष्यते ॥ २९ ॥

बृहदग्निमुखं चूर्णम् ।—

द्वौ चारौ चित्रकं पाठा-करञ्जलवणानि च ।

हिङ्गुभाग इत्यादि ।—अत्र द्विगुणेत्याद्यभागापेक्षया, एवं त्रिगुणेति । प्रसन्नयेति
 सविबन्धवाते, दध्नेति शुद्धवाते, मस्तुनेति श्लेष्मकफवाते, सुरया कफवाते, उष्णवारिणा
 सामवाते कफे च ॥ २३—२७ ॥

रस इत्यादि ।—पानीयभक्तगुडिकायां रसोऽर्द्धभागिक इत्येकभागापेक्षया ।
 केचिदत्र कज्जलिकार्थं रसत्वाहं गन्धकं क्षिपन्ति । विडङ्गादीनां प्रत्येकं रसापेक्षया
 द्विगुणो भागः । अर्शोऽधिकारोत्तरसगुडिकायाम् विडङ्गादीनां रसापेक्षया प्रत्येकं
 त्रिगुणो भाग इति भेदः । भक्तोदकेनेति —अस्मभक्तपानीयेन ॥ २८-२९ ॥

द्वौ चारौ इत्यादि ।—बृहदग्निमुखे करञ्जं करञ्जमूलस्य त्वक् ; यत् एतस्य मुस्तुनेन

सूक्ष्मेला पत्रकं भार्गी क्रिमिघ्नं हिङ्गु पौष्करम् ॥ ३० ॥
 शटी दार्वी त्रिवन्मुस्तं वचा सेन्द्रयवा तथा ।
 धात्रीजोरकवृक्षास्तं श्रेयसी चोपकुञ्चिका ॥ ३१ ॥
 अम्लवेतसमम्ब्रीका यमानौ सुरदारु च ।
 अभयाऽतिविषा श्यामा हवुषाऽऽरग्वधं समम् ॥ ३२ ॥
 तिलमुष्ककशिग्रूणां कीकलाक्षपलाशयोः ।
 क्षाराणि लौहकिट्टञ्च तप्तं गोमूत्रसेचितम् ॥ ३३ ॥
 सर्वाणि समभागानि सूक्ष्मवूर्णानि कारयेत् ।
 मातुलुङ्गरसेनैव भावयेच्च दिनत्रयम् ॥ ३४ ॥
 दिनत्रयञ्च शुक्तेन चार्द्रकस्वरसेन च ।
 अत्यग्निकारकं चूर्णं प्रदीप्ताग्निसमप्रभम् ॥ ३५ ॥
 उपयुक्तं विधानेन नाशयत्यचिराद्भदान् ।
 अजीर्णकमथो गुल्मं प्लीहानं गुदजानि च ॥ ३६ ॥
 उदराख्यन्तवृद्धिञ्च अष्ठालां वातशोणितम् ।
 प्रणुदत्युत्पणान् रोगान् नष्टमग्निञ्च दीपयेत् ॥ ३७ ॥
 समस्तव्यञ्जनापेतं भक्तं दत्त्वा सुभाजने ।
 दापयेदस्य चूर्णस्य विडालपदमात्रकम् ॥
 गोदोहमात्रात् तत् सर्वं द्रवोभवति सोष्णकम् ॥ ३८ ॥

“कीविदारपूर्वाणां फलम्” (सू० ३८ अ०) इत्यनेन फलवद्गुणमुपदिष्टं, तत् शोधन-
 विषयं ज्ञेयम् । लवणानि पञ्च लवणानि । वृक्षास्तं महाद्रुक्कम् । श्रेयसी गजपिप्पली,
 एवं सर्ववाग्निदीपनयोगे, वाते परं श्रेयस्यां रास्त्रा गृह्यते । उपकुञ्चिका स्म्यलक्ष्ण-
 जोरकम् । अम्ब्रीका तिलिङ्गो, एवं सर्ववाग्निदीपनयोगे, पुरीषसङ्गृह्णदौ पुनरम्ब्रीकया
 चाङ्गुरी गृह्यते । श्यामा वृद्धदारुः । चारग्वधः शोणालफलम् । तिलशब्देनात्र
 तिलनालवृक्षं, क्षाराधत्वात् । मुष्ककः घण्टापाखली । लौहकिट्टं मण्डूरं, तच्च
 पुराणं याज्ञम् । जिञ्जङ्गु किट्टं पृथगेव पाथिवद्रव्यं मण्डूरादिति । तप्तं गोमूत्रसेचित-
 मिति—अग्निवर्णं कृत्वा सप्तधा गोमूत्रनिर्वापितमित्यर्थः ; एवं सर्वत्र मण्डूरशोधनं

भास्करलवणम् ।—

पिप्पली पिप्पलीमूलं धन्याकं कृष्णजोरकम् ।
 सैन्धवञ्च विडञ्चैव पत्रं तालीशकेशरम् ॥ ३८ ॥
 एषां द्विपलिकान् भागान् पञ्च सौवर्चलस्य च ।
 मरिचाज्जिण्डोनामैकैकस्य पलं पलम् ॥ ४० ॥
 त्वगेली चार्द्धभागे च सामुद्रात् कुडवद्वयम् ।
 टाडिमात् कुडवञ्चैव द्वे पले चाम्बवेतसात् ॥ ४१ ॥
 एतच्चूर्णिकृतं स्नानं गन्धाद्यप्रसृतोपमम् ।
 लवणं भास्करं नाम भास्क्रेण विनिर्मितम् ॥ ४२ ॥
 जगतस्तु हितार्थाय वातश्लेष्मामयापहम् ।
 वातगुल्मं निहत्येतत् वातशूलानि यानि च ॥ ४३ ॥
 तक्रमस्तुपुरासोधु-शुक्तकाञ्जिकयोजितम् ।
 जाङ्गलानान्तु मांसेन रसेषु विविधेषु च ॥ ४४ ॥
 मन्दाग्नेरग्नतः शक्तो भवेदाश्वेव पावकः ।
 अर्शांसि ग्रहणीदोषं कुष्ठामयभगन्दरान् ॥ ४५ ॥
 हृद्रोगमामदोषांश्च विविधानुदरस्थितान् ।
 प्लीहानमश्मरौञ्चैव श्वासकासोदरक्रिमौन् ॥ ४६ ॥
 विशेषतः शर्करादौन् रोगान् नानाविधांस्तथा ।
 पाण्डुरोगांश्च विविधान् नाशयत्यशनियथा ॥ ४७ ॥

अग्निघृतम् ।—

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकी हस्तिपिप्पली ।

जेयम् । शुक्तेनेति—यद्यप्युक्तमन्यान्विशेषेण, तदभावे काञ्जिकेन, एवमन्यदापि
 बोध्यम् । गोदोहमावान् गोदोहनमावकालात् ॥ ३०—३८ ॥

पिप्पलीत्यादि ।—भास्करलवणे केशरं नागकेशरपुष्पम् । पञ्च सौवर्चलस्येति—
 पञ्च पलानि सौवर्चलस्येत्यर्थः । त्वगेली चार्द्धभागे च इति—पलापेक्षया,
 तेन त्वगेल्योः प्रत्येकमर्द्धपलमित्यर्थः । गन्धाद्यमिति पत्रतालीशादिद्रव्ययोगादेव, न
 पुनरपरचातुर्जातप्रक्षेपेण ॥ ३८—४७ ॥

हिङ्गु चव्याजमोदा च पञ्चैव लवणानि च ॥ ४८ ॥

ह्री क्षारी हवुषा चैव दद्यादह्नपलोन्मितान् ।

दधिकाञ्जिकंशुकानि स्नेहमात्रासमानि च ॥ ४९ ॥

आद्रेकस्वरसप्रस्थं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

एतद्ग्नितृप्तं नाम मन्दाग्नीनां प्रशस्यते ॥ ५० ॥

अशमां नाशनं श्रेष्ठं तथा गुल्मोदरापहम् ।

यस्यार्बुदापचौकास-कफमेदोऽनिलानपि ॥

नाशयेत् ग्रहणौदोषं श्वयथुं सभगन्दरम् ॥ ५१ ॥

ये च वस्तिगता रोगा ये च कुक्षिसमाश्रिताः ।

सर्वोस्तान् नाशयत्याशु सूर्यस्तम इवोदितः ॥ ५२ ॥

मस्तुषट्पलकं घृतम् ।—

पलिकैः पञ्चकोलैस्तु घृतं मस्तुचतुर्गुणम् ।

सक्षारैः सिद्धमल्पाग्निं कफगुल्मं विनाशयेत् ॥ ५३ ॥

बडवामुखचूर्णम् ।—

पथ्यानागरकृष्णाकरञ्जविल्वान्निभिः सितातुल्यैः ।

बडवामुखं विजयते गुरुतरमपि भोजनं चूर्णम् ॥ ५४ ॥

हृदयिघृतम् ।—

भक्ष्मातकसहस्राह्णं जलद्रोणे विपाचयेत् ।

अष्टभागावशेषञ्च कषायमवतारयेत् ॥ ५५ ॥

घृतप्रस्थं समादाय कल्कानौमानि दापयेत् ।

तूषणं पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ॥ ५६ ॥

हिङ्गु चव्याजमोदा च पञ्चैव लवणानि च ।

ह्री क्षारी हवुषा चैव दद्यादह्नपलोन्मितान् ॥ ५७ ॥

पिप्पलीयादि ।—स्वत्याग्रितृप्ते हस्तिपिप्पली गजपिप्पली । अजमोदा वक्षगन्धा
“वनग्रामान्” । ह्री क्षारी यवक्षारः सज्जिकाक्षारश्च ॥ ४८—५२ ॥

पलिकैरित्यादि ।—मस्तुषट्पलके घृतस्य प्रस्थः,—“यनिर्दिष्टप्रमाणाणां स्नेहानां
प्रस्थ इष्यते” इत्युक्तेः । पलिकैः प्रत्येकप्रस्थः, “कल्कस्तु स्नेहपादिकः” इत्युक्तेः ॥ ५३, ५४ ॥

दधिकान्जिकशक्तानि स्नेहमात्रासमानि च ।
 आर्द्रकस्वरसञ्चैव शोभाञ्जनरसं तथा ॥ ५८ ॥
 तत् सर्वमेकतः कृत्वा शनैर्मृदग्निना पचेत् ।
 एतदग्निघृतं नाम मन्दाग्नीनां प्रशस्यते ॥ ५९ ॥
 अशंसं नाशनं श्रेष्ठं मूढवातानुलोमनम् ।
 कफवातोद्भवे गुल्मे श्लोपदे च दकोदरे ॥ ६० ॥
 शोथं पाण्डुरामयं कासं ग्रहणीं श्वासमेव च ।
 एतान् विनाशयत्याशु तमः सूर्य इवोदितः ॥ ६१ ॥

चारगुडः ।—

द्वे पञ्चमूले त्रिफलामर्कमूलं शतावरीम् ।
 दन्तीं चित्रकमास्फोतां रास्नां पाठां सुधां शटीम् ॥ ६२ ॥
 पृथक् दशपलान् भागान् दध्वा भक्ष्य समावपेत् ।
 त्रिःसप्तकत्वस्तत् भक्ष्य जलद्रोणे च गालयेत् ॥ ६३ ॥
 तं रसं साधयेदग्नीं चतुर्भागावशेषितम् ।
 ततो गुडतुल्यं दत्त्वा साधयेन्मृदुनाऽग्निना ॥ ६४ ॥
 सिद्धं गुडन्तु विज्ञाय चूर्णानौमानि दापयेत् ।
 वृश्चिकालीं द्विकाकोल्यौ यवक्षारं समावपेत् ॥ ६५ ॥
 एते पञ्च पला भागाः पृथक् पञ्च पलानि च ।
 हरीतकीं त्रिकटुकं सर्जिकां चित्रकं वचाम् ॥ ६६ ॥
 हिङ्गुस्त्ववेतसाभ्याञ्च द्वे पले तत्र दापयेत् ।
 अक्षप्रमाणां गुडिकां कृत्वा खादेत् यथाबलम् ॥ ६७ ॥

भक्षातकेत्यादि ।—वृद्धदाघृते भक्षातकसङ्घाटंमित्राकृतमानात् । शोभाञ्जन-
 रसः शोभाञ्जनस्य मूलत्वः स्वरसः ॥ ५५—६१ ॥

द्वे इत्यादि ।—चारगुडे आस्फोता नवमल्लिका “हाफरमालि” इति ख्याता ।
 सुधा कुड्डी, तस्या मूलम् । त्रिःसप्तकत्व इति—एकविंशतिवारान् ; वारामिधेये
 कत्वम्-प्रत्ययः । वृश्चिकाली वृश्चिकान्वी । काकोल्यौ काकोली-क्षीरकाकोल्यौ ।

अजीर्णं जरयत्येष जीर्णं सन्दीपयत्यपि ।

भुक्तं भुक्तञ्च जीर्येत पाण्डुत्वमपकर्षति ॥ ६८ ॥

होहार्शः श्वयथैव श्लेष्मकाममरोचकम् ।

मन्दाग्निविषमाग्नौनां कफे कण्ठोरसि स्थिते ॥ ६९ ॥

कुष्ठानि च प्रमेहांश्च गुल्मश्चाशु व्यपोहति ।

ख्यातः चारुगुडो ह्येष रोगयुक्ते प्रयोजयेत् ॥ ७० ॥

चित्रकगुडः ।—

नासारोगे विधातव्या या चित्रकहरीतकी ।

विना धात्रोरसं सोऽस्मिन् प्रोक्तश्चित्रगुडोऽग्निदः ॥ ७१ ॥

आनाजीर्णं चित्कत्या ।—

वचालवणतोयेन वान्तिरामे प्रशस्यते ॥ ७२ ॥

विदग्धाजीर्णं चित्कत्या ।—

अन्नं विदग्धं हि नरस्य शोघ्रं शोताम्बुना वै परिपाकमेति ।

तद्वारस्य शैत्येन निहन्ति पित्तमाक्लेदिभावाच्च नयत्यवस्तात् ॥ ७३ ॥

हृदयादिदाहे अभयालेहः ।—

विदह्यते यस्य च भुक्तमात्रं दह्यते हृत्कोष्ठगलञ्च यस्य ।

एते पञ्च प्रजा भागाः पृथगिति हेतुः । पञ्च पलानौत्यत्र एषाभिति शेषः ; तेन हरीतक्यादीनां वचान्तानां मिलित्वा पञ्च पलानौत्यर्थः । हिङ्गुस्त्वैतस्योरसि मिलित्वैव हे पल । रोगयुक्ते इति न तु स्वस्थे, सौम्यधातुचयभयात् ॥ ६२—७० ॥

नासारोगे इत्यादि ।—स्पष्टम् ॥ ७१ ॥

अग्निमान्धाजीर्णयोः परस्परकारणत्वादग्निमान्यप्रकरणे एवाजीर्णचित्कत्यामाह, वचेत्यादि ।—वचाकल्कलवणयुक्तेनोषोदकेन किंवा वचया अर्द्धशतेनोदकेन सलक्षणेन वमनम् ॥ ७२ ॥

विदग्धाजीर्णचित्कत्यामाह, अन्नमित्यादि सुश्रुतस्य ।—शोताम्बुना परिपाकमेतीति यदुक्तं तदेषोपादयति, तद्वारस्येत्यादि—हि-शब्दो हेतौ, तदिति—शोताम्बु, आनाजीर्णनः, पित्तं निहन्तीत्यन्वयः । आक्लेदिभावादिति—द्रवत्वात् ॥ ७३ ॥

विदह्यते इत्यादि सुश्रुतस्य ।—भुक्तमात्रमिति—मात्रशब्दः कान् क्षेत्र, यावत् भुक्तमित्यर्थः, भुक्तमात्रस्य मात्रशब्दो वर्तते ; किंवा भुक्तमात्रमिति—भोजनानन्तरं तत्कालमेवेत्यर्थः । “अन्नं विदग्धं हि नरस्य शोघ्रम्” इत्यादि वाक्यं, तथा “विदह्यते यस्य तु

द्राक्षासितामाक्षिकसम्प्रयुक्तां लोढाऽभयां वै स सुखं लभेत ॥ ७४ ॥

धूमोद्गारादौ हरीतकीप्रयोगः ।—

हरीतकी धान्यतुषोदमिद्धा सपिप्पली सैन्धवहिङ्गयुक्ता ।

सोक्षारधूमं भृशमप्यजीर्णं विजित्य सद्यो जनयेत् क्षुधाञ्च ॥ ७५ ॥

विष्टव्याजीर्णचिकित्सा ।—

विष्टव्ये स्वेदनं पथ्यं पेयञ्च लवणोदकम् ॥ ७६ ॥

रसशेषाजीर्णचिकित्सा ।—

रसशेषे दिवास्वप्नो लङ्घनं वातवर्जनम् ॥ ७७ ॥

दिवा निद्रादां ।—

व्यायामप्रमदाध्ववाहनरतक्लान्तानतीसारिणः

भूलक्ष्णासवतस्तृषापरिगतान् हिक्कामक्त्योडितान् ।

भुक्तमात्रम्” इत्यादि वाक्यं, तथा—“भवेदजीर्णे प्रति यस्य शब्दा” इत्यादि वक्ष्यमाणानु-
सृत्यतवचनमनार्थमिति, अजीर्णे भेषजननिषेधस्य स्वयमेव मुख्यतेनोक्तत्वात्, लङ्घनाद्युप-
देशाच्च; तत्र तच्च केनाप्यश्ववेद्येन अस्त्ररवेद्येन प्रकल्पितं योगव्रथमिदमित्याह जिज्ञासुः ।
अपरे तु प्रचारात् भूरिपाठदर्शनाच्च योगव्रथमेतदनुमन्यन्ते एव, किन्तु स्वत्याजीर्णे बोध्य-
मेतत्, प्रभूताजीर्णे तु भेषजनसम्बन्धं न कुर्यात्, अत्याजीर्णे तु औषधं सैवमिति ॥ ७४ ॥

हरीतकीत्यादि ।—धान्यतुषोदः सन्धानविशेषः, तदभावे क्षात्रिकं, तेन सिद्धा
उत्क्षिप्त्वा ॥ ७५ ॥

विष्टव्याजीर्णचिकित्सासाह, विष्टव्ये इत्यादि ।—लवणोदकं सैन्धवयुक्तमुषोदक-
मित्यर्थः ॥ ७६ ॥

रसशेषे इत्यादि ।—दिवास्वप्न इत्यल्पदोषापेक्षया, महति च लङ्घनमुचितम् ।
लङ्घनमिति—उपवासः । अन्ये तु—लङ्घनशब्देनात्र लाघवकरो विधिरिष्यते,
तेन लघ्वं तत्रा करणार्थं कालप्रतीक्षणं पाचनोषधं तथा स्वेदश्चाप्यते, न पुनर्लङ्घन-
मुपवासः, दोषस्याल्पत्वादित्याहुः । वातवर्जनमिति—वातस्यासिद्धनम् ॥ ७७ ॥

व्यायामेत्यादि ।—रतेति भावे क्तः, रतमनुरक्तिरासक्तिरिति यावत्, तेन
व्यायामादौ अतिरतत्वेन ये क्लान्तास्तानित्यर्थः; न तु रतं सुरतं, तस्य प्रमदाद्यपेक्षेनैव
लक्ष्यत्वात् । वाहनञ्च इत्यादिशानम् । व्यायामादिक्लान्तानाञ्च चातुपुध्यन्म;
यदुक्तं—“स्वप्नप्रसङ्गाच्च नरो वराह इव पुष्यति” (च० सू० षष्ठौ निन्दितौ) ।

क्षौणान् क्षौणकफान् शिशून् मदहतान् वृद्धान् रसाजीर्णान्
रात्रौ जागरितान्नरात्रिरशनान् कामं दिवा स्थापयेत् ॥ ७८ ॥

सर्वाङ्गेषु हिङ्गादिलेपः ।—

आलिप्य जठरं प्राञ्चो हिङ्गुतृषणसेम्बवेः ।

दिवास्त्रप्रं प्रकुर्वीत सर्वाङ्गेषुप्रणाशनम् ॥ ७९ ॥

धामाङ्गोर्षादौ धान्यनागरकाष्ठः ।—

धान्यनागरसिद्धन्तु तोयं दद्याद्विचक्षणः ।

इति । अतोऽग्रे दिवास्त्रापः कफवर्द्धकतया स्रोतःसंरोधकतया प्रभावाद्वा इति; स
च सर्वाङ्गीकारे कफवर्जं ज्ञेयः । शूलश्वासवृणादिषु वातशान्त्या प्रभावाद्वा इति ।
क्षौणानिति—घातुक्षौणान् ; तेन सुसुतीक्ष्णरसादिघातुचयेऽपि दिवास्त्रापः प्राप्यते ।
क्षौणकफानिति स्वतन्त्रम् ; किंवा व्यायामादिव्यपि योज्यं, तेन व्यायामादिक्रान्तान्
क्षौणकफानेव दिवा स्थापयेत् । शिशूनाञ्च निद्रासात्क्रान्तात् दिवानिद्रा । मदहता-
निति—प्रमत्तान्, तेवाञ्च मद्यज्वरार्थं दिवास्त्रापः । वृद्धान् इति घातुपुष्ट्यर्थम् ।
रसाङ्गीर्णान् रसशेषपाकाय दिवानिद्रा, रात्रौऽपि निद्रयैवाहारपाकस्य दृष्टत्वात् ;
किञ्च निद्राणस्य स्रोतःषड्भोज्यादनिर्गच्छन् देहोष्मा जठरानलमुद्दीपयति, तेन शीघ्र-
मङ्गीर्णव्यपाकः ; नञ्च, दिवास्त्रपात् कफपित्तयोः प्रकोपो भवति ; तदुक्तं चरके—
“दिवास्त्रपात् श्लेष्मपित्ते प्रकुप्यतः” (सू० अष्टौ निन्दितौ०) इति, तत्प्रकोपाद्याग्न्युप-
घात एव कथं न स्यात् ? इति वाच्यम् ; यतः स्रोतःषड्भोज्यादुपजातजठराग्नि-
ज्वातराङ्गीर्णपाक एव, न तदा कफपित्तयोः प्रकोपः, प्रतिनियतशक्तिकत्वात्
भेषजानामिति ; अस्तु वा कफपित्तप्रकोपः, तथाऽपि नाग्निमान्द्यं तथाविधदोषदूष-
संयोगाभावात्, न चायं निग्रमः यत्, कफप्रकोपेऽवश्यमग्न्युपघात इति, कफपित्त-
प्रकोपजन्यतिमिरादौ सत्यपि कफपित्तप्रकोपे अग्न्युपघातादृष्टत्वादिति । रात्रौ
जागरितानां जागरणजनितवातचोभप्रशमनायमेव दिवास्त्रप्रं, स च रात्रिजागरण-
कालादर्धः कार्यः ; यदाह वाग्भटः,—“असात्माज्जागरादर्धं प्रातः सुष्यादभुक्तवान्”
(सू० ७ अ०) इति । निरशनानिति—अत एव हारीते—“भुक्ता स्त्रप्रं न
सेवेत स्त्रक्षोऽप्यसुखितो भवेत्” इति ॥ ७८ ॥

आलिप्येत्यादि ।—स्त्रप्रम् ॥ ७९ ॥

धान्यनागरादि ।—“कषोर्द्धे वा कषायगुण्योः” इत्यादिवचनेन तीक्ष्णद्रव्यस्यात्य-
मानत्वमुक्तं, तेनैवापि तीक्ष्णातीक्ष्णयोर्धान्यनागरयोश्चतस्रमात्रायां पक्षे गृह्यमाणे धान्यं

आमाजीर्णप्रशसनं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥ ८० ॥

अजीर्णादौ पथ्यातिकम् ।—

पथ्यापिप्पलिसंयुक्तं चूर्णं सौवर्चलं पिबेत् ।

मस्तुनोष्णोदकेनाथ बुद्ध्वा दोषगतिं भिषक् ॥ ८१ ॥

चतुर्विधमजीर्णञ्च मन्दानलमथारुचिम् ।

आधानं वातगुल्मञ्च शूलच्चाशु नियच्छति ॥ ८२ ॥

अजीर्णांशङ्कायां कर्तव्यम् ।—

भवेदजीर्णं प्रति यस्य शङ्का

स्निग्धस्य जन्तोर्वलिनोऽन्नकाले ।

पूर्वं सशुण्ठीमभयामशङ्कः

सम्प्राश्य भुञ्जीत हितं हिताशी ॥ ८३ ॥

आमजमन्दाग्रौ अभयादिः ।—

किञ्चिदामेन मन्दाग्निरभयागुडनागरम् ।

जग्ध्वा तन्नेन भुञ्जीत युक्तेनान्नं षड्रुषणैः ॥ ८४ ॥

सार्द्धविकर्षमानं नागरन्तु कर्षाङ्गमानं पाच्यम् । यत्तु धान्यशुण्ठापयोनि “शुण्ठाञ्च
धान्यतस्त्रयम्” इति केनचिदुक्तं, तदनापलान्नाद्रियते ; प्रचारस्तु शुण्ठाः घण्टा-
वकाः, धान्यस्य दश, एवं कर्षयेति ॥ ८० ॥

पथ्येत्यादि ।—पथ्यादीनां त्रयाणां समो भागः, तच्च मिलित्वा कर्षप्रमाणं
याच्यम् ; “कर्षशूर्णस्य कल्कस्य” इत्यादिवचनात् ॥ ८१ ८२ ॥

भवेदजीर्णमित्यादि संशुतम् ।—रसशेषाजीर्णविषयकमिदं वाक्यं, भोजनोप-
देशात्, रसशेषे हि स्वल्पदोषः, तेन तदोषधपूर्वकं भोजनं सम्भवतीति । पूर्व-
मिति—प्रातःकाले यस्य पुरुषस्याजीर्णं प्रति शङ्का भवेत्, सः अन्नकाले यस्य पुरुषस्य
यः भोजनकालः तस्मिन् सशुण्ठीं शुण्ठीसङ्घिताम् अभयां सम्प्राश्य भुञ्जीतेति
योजना, न तु पूर्वं सम्प्राश्य भुञ्जीतेति बोध्यं, सम्प्राश्येत्यनेनैव पूर्वकालस्य लब्ध-
त्वादिति ॥ ८३ ॥

किञ्चिदित्यादि ।—यद्यपि गुडेन शुण्ठीमित्यादि वचनं पूर्वमुक्तं तथाऽपि तत्तद्वृषण-
सम्बन्धात् योगान्तरमेवेत्तु बोध्यम् ॥ ८४ ॥

विस्मृचिका-चिकित्सा ।

चिकित्साक्रमः ।—

विस्मृचिकायां वमितं विरिक्तं सुनद्धितं वा मनुजं विदित्वा ।
पेयादिभिर्दीपनपाचनैश्च सम्यक् क्षुधार्त्तं समुपक्रमेच्च ॥ ८५ ॥

खल्वीशूलं कृष्णादितैलम् ।—

कुष्ठसैन्धवयोः कल्कं चुक्रतैलसमन्वितम् ।

विस्मृच्यां मर्दनं कोष्णं खल्वीशूलनिवारणम् ॥ ८६ ॥

करञ्जादिकाथः ।—

करञ्जनिम्बशिखरि-गुडूच्यर्जकवत्सकैः ।

पीतः कषायो वमनात् घोरां हन्ति विस्मृचिकाम् ॥ ८७ ॥

व्योषादिगुडिकाऽञ्जनम् ।—

व्योषं करञ्जस्य फलं हरिद्रां

मूलं समावाप्य च मातुलुङ्गाः ।

छायाविशुष्का गुडिकाः कृतास्ता

हृत्पुर्विस्मृचीं नयनाञ्जनेन ॥ ८८ ॥

विस्मृचिकाचिकित्सायाः, विस्मृचिकायामित्यादि सुश्रुतस्य ।—पेयादीनाञ्च दीपन-
पाचनत्वं, दीपन-पाचन धान्यपचकादि-संस्कारात् ॥ ८५ ॥

कुष्ठेत्यादि ।—भातुरस्य तात्कालिकी पोडा मद्धती, तदहं च तैलं पक्तुमशक्यम्,
अतः किञ्चिदुक्तं तैलञ्च दत्त्वा कुष्ठसैन्धवयोः कल्कं कटुश्लेष्म मर्दनं कार्यं-
मित्याहुर्ब्रह्माः । तैलपाकपक्षे तु—कुष्ठसैन्धवयोः कल्कः पादिकः, चुक्रच्च अतु-
गुणम् । खल्वी हस्तादौ शिरामीटनरूपा वेदना ॥ ८६ ॥

करञ्जेत्यादि ।—करञ्जस्य फलम् । शिखरि अपामार्गस्य बीजम् । अर्जकः
श्वेतपर्णाश्च इति उल्लेखः; तथा ब्रन्डटोकायां चन्द्राटेऽप्यर्जक इति पठ्यते, तस्मात्
अर्जकस्याने अर्जुनेति प्रमादपाठः । वत्सकः कुटजः । पीतः कषायो वमनादिति—
वमनाद्येच कषायः,—“काथ्यद्रव्यस्य कुष्ठं श्रपयित्वा जलादुके । अर्द्धभागावशेषश्च
वमनेष्ववधारयेत् ॥” इति परिभाषया अर्द्धमतः कार्यः । अर्द्धभागावशेषमित्यत्र
“अतुभागावशेषम्” इति पाठो दृश्यते, तच्च निश्चयो नानुमन्यते । वमनञ्चातोष्णं,
सात्त्विकावमिकारकाशीर्षनिरासार्थम् ॥ ८७ ॥

गुडपुष्पादिगुडिकाऽञ्जनम् ।—

गुडपुष्पमारशिश्वरितण्डुलगिरिकर्णिकाहरिद्राभिः ।

अञ्जनगुडिका विलयति विसृचिकां विकटुसनाथा ॥ ८९ ॥

खल्लादौ त्वक्पत्राद्युदसनं तैलञ्च ।—

त्वक्पत्ररास्नाऽगुरुशिशुकुष्ठैरस्त्रेण पिष्टैः सवचाशताह्वैः ।

उद्वर्तनं खल्विविसृचिकाघ्नं तैलं विपक्वञ्च तदर्थकारि ॥ ९० ॥

पिपासायां लवङ्गकायादि योगवयम् ।—

पिपासायामनुत्क्षेपे लवङ्गस्याम्बु शस्यते ।

जातीफलस्य वा शीतं शृतं भद्रघनस्य वा ॥ ९१ ॥

व्योषानित्यादि सुश्रुतस्य ।—मातुलुङ्गी मधुकुट्टो । विसृचोऽश्वेनाव विसृचो-
जानितमुच्छां प्रमीलक-शिरीरीगादयो गृह्यन्ते, कारणे कार्यापचारात् । किं वा
अञ्जनेन प्रभावादेव विसृचो हन्यते इति सुश्रुतटीकाकृते व्याचक्षते ॥ ८८ ॥

गुडपुष्पादि ।—गुडपुष्पा मधुकवचः, तस्य सारो याज्यः । शिश्वरितण्डुला
अपामार्गवोजानि । गिरिकर्णिका श्वेतापराजिता, तस्या मूलं याज्यम् । विलयति
शमयति । विकटुकान्त एको यागः ॥ ८९ ॥

त्वक्पत्रेत्यादि ।—त्वक् गुडत्वक् । पत्रं तेजपत्रम् । अस्त्रेण पिष्टैरिति—काञ्जिकेन
पिष्टैः । शताह्वा “शलुफा” इति ख्यातम् । शताह्वैरित्यत्र “जटाह्वैः” इत्यन्ये पठन्ति ;
यथा—“रास्नापत्रागुरुमांसी-कुष्ठशिशुत्वचो वचा । पिष्टमस्त्रेण तच्छेष्टं विसृच्या-
मङ्गमर्दनम् ॥” सुश्रुते तु शतपुष्पा जटामांसी चेति द्वयमपि न दृश्यते ; यथा,—
“कुष्ठचामरुपवच रास्नाशिशुत्वचो वचा । पिष्टमस्त्रेण तच्छेष्टं विसृच्यामङ्गमर्दनम् ॥”
(८० ५६ ५०) इति । तैलं विपक्वञ्च तदर्थकारौति—त्वक्पत्रादिभिः कल्पोक्तैः
काञ्जिकेन द्रवेण अतुर्गुणेन तैलं पक्वं खल्वीविसृचिकाघ्नं भवतीत्यर्थः ॥ ९० ॥

पिपासायामित्यादि ।—अनुत्क्षेप इति—उल्कासिका, “ठिकरी” इति लोके
ख्यातम् इति निश्चलः ; अन्ये लघुत्क्षेप इति—ईषदुत्क्षेपदोष इत्याहुः । लवङ्गान्बु
अङ्गशतशीतम्, एवं जातीफलान्बु भद्रघनान्बु च ज्ञेयम् । भद्रघनं भद्रमुक्कम् ।
अमालरं धोगान्तरं दृष्टफलमव बाह्वयम्—“आप्राय तद्विशेषज्ञो मातुलुङ्गफलत्वचम् ।
प्रीला भद्रघनकायमनुत्क्षेपशान्तिमुच्यते ॥” इति ॥ ९१ ॥

प्रबलवित्तिकायां पाणिंदाहः ।—

वित्तूच्यामतिवृद्धायां पाण्यार्णीर्दाहः प्रशस्यते ॥ ८२ ॥

अलसक-चिकित्सा ।

चिकित्साक्रमः ।—

वमनन्वलयसे पूर्वं लवणेनोष्णवारिणा ।

खेदो वत्तिर्लङ्घनञ्च क्रमश्चातोऽग्निवर्द्धनः ॥ ८३ ॥

सरुगानाहं दावांदिदपः ।—

सरुक् चानहमुटरमस्तपिष्टैः प्रलेपयेत् ।

दारुहैमवतीकुष्ठ-शताह्वाहङ्गुसैन्यवेः ॥ ८४ ॥

उदररुजायां यवचूर्णादिदपः ।—

तन्नेण युक्तं यवचूर्णमुष्णं सत्चारमर्त्तिं जठरे निहन्त्यात् ॥ ८५ ॥

उदररुजायां घटादिस्त्रेदः ।—

खेदो घटैर्वा बहुवाष्पपूर्णकृणैस्तथाऽन्यैरपि पाणितापैः ॥ ८६ ॥

तोत्रश्लामोर्णे शलघ्नोषधस्य अनुपयोगता ।—

तौत्रार्त्तिरपि नाजीर्णी पिबेच्छूलघ्नमौषधम् ।

आमसन्नाऽनलो नालं पक्तुं दोषौषधाशनम् ॥ ८७ ॥

इत्यग्निमान्यादि-चिकित्सा ।

वित्तूच्यामित्यादि ।—पाण्यार्णीर्दाह इति—पादपाणिंयुगदाहस्तु मूत्रांशान्यग्रम् ; मूर्च्छेतरासाध्यलक्षणभावेऽपि सति तद्वशरादिग्रन्थाकथा पाददाहः, स च प्रभा-
वान् पाददेश एव कृतो हितो भवतीति वचनादुद्गीयते ; सुश्रुतेऽप्युक्तं—“साध्यासु
पाण्यार्णीर्दहनं प्रशस्यम्” (उ० ५६ अ०) इति । चन्द्राटेऽप्युक्तं—“वृद्धायां वित्तूच्यां
पाण्यांदेशे च दाहः” इति ; अतः पाण्यांदेशे इत्यत्र “पाञ्चदेशे” इति ये पठन्ति
ते भ्रान्ताः, पाण्यादाहस्य सर्वतन्त्रविहितत्वात् ॥ ८२ ॥

अलसकचिकित्साभाह, वमनमित्यादि ।—लवणेन सैन्यवेन । वत्तिरिति—फल-
वर्त्तिः, सा चोदावर्त्ते वक्ष्यमाणा । अत इति—अत कर्तुंमित्यर्थः ॥ ८३ ॥

सरुगित्यादि ।—सरुगिति—सरुशूलम् । हैमवती वचा ॥ ८४ ॥

तन्नेणेत्यादि शरकस्य ।—सत्चारमिति—सङ्कयवचारम्, एतत् सर्वं घटे प्रक्षिप्य
उदरे स्त्रेद इत्याह कश्चित् ; तन्न, शरकेऽस्य योग्यस्य प्रदेहप्रकरणे पठितत्वात् ; तस्यात्
यत्रचूर्णं-यवचारो तन्नेण पिष्टा किञ्चिदुष्णं कृत्वा उदरे लेपः कार्यः ॥ ८५ ॥

खेद इत्यादि ।—खेदो घटैर्वा बहुवाष्पपूर्णैरिति—तन्मूर्त्तादिनादिकाद्यपूर्णैर्घटैः
अथाऽन्ये कृणैर्वस्त्रपुटकादिभिश्च वा हस्ततापैरपि खेद इति योज्यम् ॥ ८६ ॥

अथ क्रिमि-चिकित्सा ।

यमानिकायोगः ।—

पारसीय-यमानिका पीता पर्युषितवारिणा प्रातः ।

गुडपूर्वा क्रिमिजातं कोष्ठगतं पातयत्याशु ॥ १ ॥

स्वरसवयम् ।—

पारिभद्रकपत्रोत्थं रसं क्षौद्रयुतं पिबेत् ।

केवुकस्य रसं वाऽपि पत्तूरस्याथवा रसम् ॥ २ ॥

विडङ्गलेहः ।—

लिङ्घात् क्षौद्रेण वैडङ्गं चूर्णं क्रिमिविनाशनम् ॥ ३ ॥

मुक्तादिकाथः ।—

मुस्ताखुपर्णीफलशिशुटारु-क्वाथः सकृष्णाक्रमिशतुक्त्कः ।

मार्गद्वयेनापि चिरप्रवृत्तान् क्रिमौन्निहन्ति क्रिमिजांश्च रोगान्

॥ ४ ॥

तीव्राक्षिरित्यादि वाग्मटस्य ।—अजीर्णी तीव्रशूलोऽपि सन् शूलहरमौषधं न
पिबेत्, यतः आग्नेय सन्नो सन्दीभृतोऽग्निः दोषौषधाशनं पक्वं न समर्थः ॥ २७ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचित्तायां तत्त्वचन्द्रिकायामग्निमान्धादिक्रिमिचिकित्साविहतिः ।

अजीर्णात् क्रिमिसम्भव इत्यजीर्णान्तरं क्रिमिचिकित्सामाह, पारसीयेत्यादि ।—
पारसीय-यमानौ "खोराशनी यमानौ" इति ख्यातम् । गुडपूर्वेति—गुडः पूर्वं यस्या
इति गुडं भक्षयित्वा मनाक् विलम्बं कृत्वा सा पातयेत्यर्थः ; पेवणसपि
पर्युषितवारिणेति ॥ १ ॥

पारिभद्रकेत्यादि ।—पारिभद्रकः सन्दारविशेषः । केवुकस्तेति—केवुकस्य "केड-
ताड" इति ख्यातस्य, तस्य मूलस्वरसः याज्यः ; एवं पत्तूरस्य, पत्तूरः शालिञ्चः ।
क्षौद्रयुतमिति पटं केवुकरसे पत्तूरसेऽपि योज्यम् ॥ २ ॥

लिङ्घादित्यादि ।—स्पष्टम् ॥ ३ ॥

मुक्तेत्यादि ।—आखुपर्णी मूषिकपर्णी, दन्तीमेदो वा । फलशब्देनात्र विकला
याज्या, रविगुप्तसंवादात् । क्रिमिशुविडङ्गसारः ॥ ४ ॥

आखुपर्णीदि पूषिका ।—

आखुपर्णीदलेः पिष्टैः पिष्टकेन च पूषिकाम् ।

जम्घ्वा सौवीरकञ्चानु पिबेत् क्रिमिहरं परम् ॥ ५ ॥

पलाशबीजप्रयोगः ।—

पलाशबीजस्वरसं पिबेत् वा चौद्रसंयुतम् ।

पिबेत् तद्बीजकल्कं वा तन्नेण क्रिमिनाशनम् ॥ ६ ॥

सुरसादिगणः ।—

सुरसादिगणं वाऽपि सर्वथैवोपयोजयेत् ॥ ७ ॥

विडङ्गादिकल्कः ।—

विडङ्गसैन्धवक्षार-कम्पिलकहरीतकीः ।

पिबेत् तन्नेण सम्यग् सर्वक्रिमिनिवृत्तये ॥ ८ ॥

विडङ्गादिसिद्धा यवागूः ।—

विडङ्गपिप्पलीमूल-शिशुभिर्मरिचेन च ।

तक्रसिद्धा यवागूः स्यात् क्रिमिघ्नी ससुवर्चिका ॥ ९ ॥

आखुपर्णीदलेरित्यादि ।—आखुपर्णी द्रवन्तो मृषिकपर्णी दन्तीभेदा वा, मण्डूक-
पर्णीत्यर्थे । दलं कोमलद्रवम् ; यदाह वाम्भटः,—“आखुपर्णीकिसलयैः सुपिष्टैः
पिष्टभिश्चितैः । पक्का पूषुलिकां खादेत् आख्याम्बुच पिबेदनु ॥” (चि० २० अ०)
इति । पिष्टकेनेति—यवपिष्टकेन, क्रिमिहरत्वादिति सुश्रुतटीकाकृतः । शालितण्डुल-
पिष्टकेनेति नित्यलः । आखुपर्णीपत्रस्य भागद्वयं पिष्टकस्य लेको भाग इत्याहुः ।
सौवीरं काञ्जिकम् । यदापि सुश्रुत (उ० ५४ अ०) वाम्भटे च (चि० २० अ०)
“चौराणि सांसाणि” इत्यादिनाऽस्त्रमावस्थेव वर्ज्यमनुक्तं, तथाऽपि विशेषवचनादत्र
काञ्जिकानुपानमिति न विरोधमावहति ॥ ५ ॥

पलाशबीजमित्यादि ।—पलाशबीजस्य स्वरसः तद्बीजकल्को वा । तन्नेति,
तण्डुलान्नाऽप्ययं योगो ज्ञेयः ; तदुक्तं सुश्रुते—“पलाशबीजस्वरसं कल्कं वा
तण्डुलान्मुना” (उ० ५४ अ०) इति ॥ ६ ॥

सुरसादीत्यादि ।—सुरसादिगणः सौम्यतः । सर्वथेवेति—कल्ककषायकल्पनया ॥ ७ ॥

विडङ्गसैन्धवेत्यादि ।—कम्पिलको गुण्डारीचनी, “कमलागुंडी” इति ख्यातम् ॥ ८ ॥

विडङ्गेत्यादि चरकस्य ।—तक्रसिद्धेति—तक्रमन्नाहोदकं याज्यम्, अन्यथा
अत्यन्तता स्यादित्याहुः । सुवर्चिका सर्जिकाक्षारः, तां दत्त्वा भक्षयेत् ॥ ९ ॥

विम्बीघृतम् ।—

पीतं विम्बीघृतं हन्ति पक्वामाशयगान् क्रिमौन् ॥ १० ॥

त्रिफला घृतम् ।—

त्रिफला त्रिवृता दन्ती वचा कम्पिलकं तथा ।

सिद्धमेभिर्गवां मूत्रे सर्पिः क्रिमिविनाशनम् ॥ ११ ॥

विडङ्ग घृतम् ।—

त्रिफलायास्त्रयः प्रस्था विडङ्गप्रस्थ एव च ।

द्विपलं दशमूलञ्च लाभतः समुपाचरेत् ॥ १२ ॥

पादशेषे जलद्रोणे श्रुते सर्पिर्विपाचयेत् ।

प्रस्थोन्मितं सिन्धुयुतं तत् परं क्रिमिनाशनम् ॥ १३ ॥

विडङ्गघृतमेतच्च लेह्यं शर्करया सह ।

सर्वान् क्रिमौन् प्रणुदति वज्रं मुक्तमिवासुरान् ॥ १४ ॥

यूकनाशने रसेन्द्रप्रयोगः ।—

रसेन्द्रेण समायुक्तो रसो धुस्तरपत्रजः ।

ताम्बूलपत्रजो वाऽपि लेपो यूकविनाशनः ॥ १५ ॥

यूकलिख्यानाशने विडङ्गतैलम् ।—

सविडङ्गगन्धकशिलासिद्धं सुरभीजलेन कटुतैलम् ।

पीतमित्यादि ।—विम्बीघृते विपक्वविम्बीफलस्य कल्कश्चतुर्गुणं जलम् ॥ १० ॥

त्रिफलित्यादि ।—त्रिफलाघृते दन्ती नागदन्ती, सा च स्थूलमूलित्याहुः ; तदुक्तं—

“त्रिवृत्कम्पिलकवचा-नागदन्तीफलत्रयेः । गोमूत्रसाधितं सर्पिः पानतः क्रिमि-
नाशनम् ॥” इति ॥ ११ ॥

त्रिफलाया इत्यादि ।—स्यष्टम् । विडङ्गघृतं कश्चित् पुस्तके तथा वन्दे च, तच्च
टीकाकृद्भिर्न धृतम् इत्यधिकमेवेति ज्ञेयम् ॥ १२—१४ ॥

रसेन्द्रेणेत्यादि ।—रसेन्द्रः पारदः । ताम्बूलपत्रं पर्णम् । “लेपनं यूकनाशनम्”
इति पाठे—यौकं यूकवृन्दम् ॥ १५ ॥

आजन्म नयति नाशं निख्यासहितास्तु यूकाश्च ॥ १६ ॥
इति क्रिमिचिकित्सा ।

अथ पाण्डुरोगादि-चिकित्सा ।

चिकित्साक्रमः ।—

साध्यन्तु पाण्डुमयिनं समीक्ष्य स्निग्धं घृतेनोद्धेमधश्च शुद्धम् ।
सम्पादयेत् क्षौद्रघृतप्रगाढैर्हरीतकौचूर्णमयैः प्रयोगैः ॥ १ ॥

सविडङ्गेत्यादि ।—शिला मनःशिलेति केचिदाहुः ; अन्ये तु गन्धकशिला गन्धक-
पाषाणमेवेति वदन्ति । सुरभोजलं गामूवं, तस्य चतुर्गुणं याज्यम् ॥ १६ ॥

इति श्रीशिवदाससैनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां क्रिमिचिकित्साविहतिः ।

पुरुषकर्मितः पाण्डुरोगस्य प्रादुर्भावात् क्रियन्तत्तं पाण्डुरोगचिकित्सासाह,
साध्यन्त्यादि सुश्रुतस्य ।—समीक्ष्येति—अनुबन्ध्यानुबन्धरूपं तद्विषयिणं सम्यगुप-
लभ्य । स्निग्धमेव, न स्निग्धं पाण्डुरोगे खेदनिषेधात् ; उक्तं हि सुश्रुते—“पाण्डुर्मेढी
रक्तपित्तो लघातः चतस्रोऽङ्गुलैर्दुर्लभाऽगोर्णमुक्तः । दकोदरी गमिषी पीतमयो नेति
खेदाः यश्च सत्योऽतिसारी ॥” (च० ३२ अ०) इति । घृतेनेति न तु तैलादिना, सर्व-
पाण्डुरोगाणां पित्तप्रधानत्वात् रक्तद्रव्यत्वाच्च ; उक्तं हि सुश्रुते—“व्याधामसम्ब-
लवणाणि मयां खदं दिवास्वप्नसतीव तीक्ष्णम् । निषेवमाणस्य प्रदूष्य रक्तं दोषास्त्वचं
पाण्डुरतां नयन्ति ॥” (उ० ४४ अ०) इति पित्ते घृतस्यैव प्रधानत्वात् घृतेनैव स्नेहनं
युक्तम् ; घृतञ्च भेषजसंस्कृतमेव दीयं बहुगुणत्वात् ; उक्तं हि चरके—“कल्याणकं
पञ्चगव्यं मृदातिलमथापि वा । स्नेहनाथं घृतं दद्यात् कामलापाण्डुरोगिणे ॥” (च०
पाण्डु०) इति । सुश्रुते च केवलेनैव घृतेनेत्याहुः । उहमिति—वसननेन । अथ इति—
विरचनेन । यद्यपि पाण्डुरोगे वसनं निषिद्धं, यदुक्तं—“न वामयेत् तैमिरिकं न गुल्लिनं न
आपि पाण्डुररोगपीडितम्” इति, तथाऽपि पीडितमिति वचनेन प्रहङ्गपाण्डुरोगविषयं
तद्वचनं ज्ञेयम्, उपकसे तु कालर्तुदोषायपेक्षया कफोद्रेकावस्थायां मृदुवसनं
ज्ञेयम् ; तथा च हारीतः—“कालर्तुदोषप्रकृतिं शरीरं समीक्ष्य दद्यादसनं विविधः”
इति । सुश्रुतेऽप्युक्तम्—“एतेऽप्यग्रीर्णस्थिता वास्या ये च विषातुराः । अतीव

घृतप्रयोगोपदेशः ।—

पिबेत् घृतं वा रजनौविपक्वं यत् त्रैफलं तैल्वकमेव वाऽपि ।

विरचनद्रव्यकृतं पिबेद्वा योगांश्च वैरचनिकान् घृतेन ॥ ३ ॥

हेतुप्रत्यनौकचिकित्सा ।—

विधिः स्निग्धसु वातोत्थे तित्तशीतसु पैत्तिके ।

श्लेष्मिके कटुरुक्षोष्णः कार्थ्यो मिश्रसु मिश्रके ॥ ३ ॥

पित्तजे विवृत-प्रयोगः ।—

द्विशर्करं त्रिवृच्चूर्णं पलाङ्गं पैत्तिके पिबेत् ॥ ४ ॥

कफजे हरीतकीप्रयोगः ।—

कफपाण्डौ च गोमूत्र-क्लिन्नयुक्तां हरीतकीम् ॥ ५ ॥

चोत्प्लवकफास्ते च स्युर्मधुकाम्बना ॥” (पि० ३३ अ०) इति । विरचनसु तीक्ष्णमेव ; यदुक्तं—“वातस्य तीक्ष्णान्यनुलोमनानि कल्पोपदिष्टानि भिषक् विदध्यात्” इति । इदानीं संशोधनाभन्तरं कृतसंस्मर्जनकसस्य दोषविशेषशमनायमाह, सप्पादयेदित्यादि ।— हरीतकीचूर्णसमयेः प्रयोगेवैद्यमायैर्नवाग्रसादिभिर्हरीतकीचूर्णं बहुलैरित्यर्थः । “हरीतकीचूर्णयुतेः” इति पाठान्तरम् ॥ १ ॥

पिबेदित्यादि ।—रजनौविपक्वमिति—हरिद्राकल्कायाभ्यां सिद्धमिति गयदासः ; तत्र, कल्कायाधकरणस्य गणविषयत्वात् ; तस्मात् हरिद्राकल्कसिद्धमित्यर्थः । अन्ये तु बल्यमाणहरिद्राघृतमित्याहुः ; तत्र, तस्य चरककृतत्वात्, इदं वाक्यं सौश्रुतमिति ॥ वैकल्यमिति—विफलाकायकल्कसिद्धं, विफलापटीलपिबुनदेत्यादि कुशोक्तं, वातरोगोक्तं वा ज्ञेयम् । तैल्वकमिति वातव्याध्युक्तम् । विरचनद्रव्यकृतमिति—विषदादिद्रव्यसंस्कृतं घृतम् । योगांश्च वैरचनिकानिति—सौश्रुतविरचनाध्यायोक्तान् घृतेन पिबेदिति । इदमपि वाक्यं सौश्रुतम् ॥ २ ॥

हेतुप्रत्यनौकचिकित्सामाह, विधिरित्यादि ।—मिश्रके इति—बन्धजे ॥ ३ ॥

द्विशर्करमित्यादि ।—त्रिवृच्चूर्णमेव द्विगुणशर्करं सत् पलाङ्गमानं पिबेत्, तेन शर्करा कर्ष १ ना ५ रति ४ । त्रिवृच्चूर्णे माषा १० रति ८ एवं मिलित्वा पलाङ्गमित्यर्थः ; न तु त्रिवृच्चूर्णे पलाङ्गं सत् द्विशर्करं पलमेकम्, एवं मिलित्वा साङ्गपलमेकं, प्रत्यहोपयोगेऽस्या मात्राया अनर्हत्वात् ॥ ४ ॥

कफेत्यादि ।—गोमूत्रक्लिन्नयुक्तमिति—गोमूत्रेण क्लिप्तां पिष्टां, तदनु गोमूत्रेण युक्तानालोडितां पिबेदित्यर्थः । ब्रह्मवामदेऽप्युक्तं—“गोमूत्रेण वा हरीतकीः

कफजि शुण्डादि योगचतुष्टयम् ।—

नागरं लौहचूर्णं वा कृष्णं पथ्यां तथाऽश्मजम् ।

गुग्गुलुं वाऽथ सूत्रेण कफपाण्डुमयी पिबेत् ॥ ६ ॥

लौहप्रयोगः ।—

सप्तरात्रं गवां सूत्रे भावितं वाऽप्ययीरजः ।

पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थं पयसा प्रपिबेन्नरः ॥ ७ ॥

फलत्रिकादिः ।—

फलत्रिकामृतावासा-तिक्ताभूनिम्बनिम्बजः ।

क्वाथः क्षौद्रयुतो हन्यात् पाण्डुरोगं सकामलम् ॥ ८ ॥

अयस्त्रिलोद मोदकः ।—

अयस्त्रिलतूप्रणकीलभागैः सर्वैः समं मात्त्रिकधातुचूर्णम् ।

तेर्मोदकः क्षौद्रयुतोऽनुतक्रः पाण्डुमये दूरगतेऽपि शस्तः ॥ ९ ॥

कल्किताः” इत्यादि । अन्ये तु गोमूत्रेण किन्नामुतस्वेदितामिव्याहुः । अन्ये तु चरके एतदनन्तरं बल्यनाशयोगे “आरग्वधं रसेन” इत्यत्र “आरग्वधरसेन” इति पठित्वा आरग्वधरसेन हरीतकीं पिबेदिति पूर्वेण शीलयन्ति ; किन्तु बाग्भटसंवादात् पूर्वपाठ एव साधुः ॥ ५ ॥

नागरमित्यादि ।—नागरलौहचूर्णाभ्यामसौ योगः । कृष्णपथ्याभ्यां द्वितीयः । अश्मजं शिलाजतु, यत्र योगकृतौयः । गुग्गुलुमिति चतुर्थः ; गोमूत्रेणैतं मन्त्रयते सर्वत्रैव । लौहचूर्णं नारितं पृष्ठितञ्च याज्या, तदभावे लौहपत्रिका याज्या, सा च शालिधरसविफलाकायेः पुटपाकेन संसाधनीया, एवं सर्वत्र ; तच्च साधकमेकं, शुण्डोचूर्णञ्च मावकचतुष्टयमित्याहुः । एवंगुणं पिप्पलीहरीतकीचूर्णम् ; तथा शुडशिलाजतु माषा ३, छतपेषितगुग्गुलु माषा ८, सर्वत्रैव गोमूत्रेण पानम् ॥ ६ ॥

सप्तरात्रमित्यादि ।—स्यष्टम् ॥ ७ ॥

फलत्रिकेत्यादि ।—पश्यात् गुडची । तिक्ता कटुकी । भूनिम्बविरता ॥ ८ ॥

अयस्त्रिलेत्यादि ।—तिलः कृष्णः । कोलं शुष्कवदरं, न तु कपर्दम् ; यदाह सुशान्त-सेनः,—“यथः कोलतिलव्योवैः समैर्मात्त्रिकधातुना । मधुना वटकान् कृत्वा जम्बू-तक्रं पिबेदनु” इति । मात्त्रिकधातुः स्वर्णमात्त्रिकं, तदपि शुद्धं याज्या, तच्छोधनञ्च लौहप्रदीपादौ बोध्यम् । अनुतक्र इति—तक्रानुपानः ॥ ९ ॥

मण्डूरपथोगः ।—

अथोमनन्तु मन्तसं भूयो गोमूत्रसेचितम् ।

मधुसर्पिर्युतं चूर्णं सह भक्तेन योजयेत् ॥

दीपनञ्चाग्निजननं शोथपाण्ड्वामयापहम् ॥ १० ॥

नवायसं चूर्णम् ।—

त्राषणं त्रिफलासुस्त-विडङ्गचित्रकाः समाः ।

नवायोरजसो भागास्तच्चूर्णं मधुसर्पिषा ॥ ११ ॥

भक्षयेत् पाण्डूहृद्रोग-कुष्ठार्शःकामलापहम् ।

नवायसमिदं चूर्णं क्षणात्रेयेण भाषितम् ॥ १२ ॥

योगराजः ।—

त्रिफलायास्त्रयो भागास्तयस्त्रिकटुकस्य च ।

भागश्चित्रकमूलस्य विडङ्गानां तथैव च ॥ १३ ॥

पञ्चाशमजतुणो भागाः पञ्च रूप्यमलस्य च ।

माचिकस्य च शुद्धस्य लौहस्य रजसस्तथा ॥ १४ ॥

अथोमनन्तुमित्यादि ।—अथोमन्तं पुराणमण्डूरम् । भूयो गोमूत्रसेचितमिति—सप्त बारान् । ईदृशस्य मण्डूरचूर्णस्य माषकद्वयं द्विधा विभज्य भोजनादिमध्याह्नेषु मधु-सर्पिर्भ्यां लेह्य, पश्चादभ्यासक्रमेण माषकं वर्डयेत् ; अनुपानमिदं तत्र दुग्धं वा ॥ १० ॥

नवायसमिदं चूर्णम् ।—एकभागापेक्षया नवगुणं मण्डूरचूर्णम् । आदौ रक्तिद्वयं घृत-मधुभ्यां लौहपात्रे लौहमुषणिकया विनयं लिह्यात्, रक्तिद्वयं कृत्वा ब्रह्मः कायार्थं माषकद्वयं यावदिति व्यवहारः । वाग्भटे तु तक्रायनुपानञ्चात्, यथा—“व्योषांश्च-त्रिफलावेक्ष्ण-मुक्षुस्तुल्यमथोरजः । चूर्णितं तक्रमध्वाज्य-कोणाभोभिः प्रयोजितम् ॥” (वि० १६ अ०) इति । एतदेव नवायसं सुसुते प्रमेहचिकित्सायां पठितम् ॥ ११-१२ ॥

त्रिफलाया इत्यादि चरकस्य ।—त्रिफलायास्त्रयो भागा इति मिलित्वा त्रयो भागाः, एवं त्रिकटुकस्यापि, निर्देशस्य नानुप्रधानत्वात् । चित्रक-विडङ्गयोरपि प्रत्येकं पलम् । शिलाजम्बादिलौहचूर्णान्तानां प्रत्येकं पञ्च पलानि । शर्करायास्याष्टौ पलानि । शिलाजतु च शिवागुडिकोक्तविधिना याज्यम् । रूप्यमलस्य चेति—रूप्यस्यावभाय-मानस्य यत् किट्टं निर्गच्छति तत् रूप्यमलम् । माचिकस्येति—नारणपुटनादिना शुद्धस्य

अष्टौ भागाः सितायाश्च तत् सर्वं श्लक्ष्णचूर्णितम् ।

माचिकेणाप्लुतं स्थाप्यमायसे भाजने शुभे ॥ १५ ॥

उडुस्वरसमां मात्रां ततः खादेत् यथाऽग्नि ना ।

दिने दिने प्रयुञ्जीत जौर्णे भोज्यं यथाप्सितम् ॥ १६ ॥

वर्जयित्वा कुलयांश्च काकमाचीं कपोतकान् ।

योगराज इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ॥ १७ ॥

रसायनमिदं श्रेष्ठं सर्वरोगहरं परम् ।

पाण्डुरोगं विषं कासं यक्ष्माणं विषमज्वरम् ॥ १८ ॥

कुष्ठान्यजरकं मेहं श्वासं हिकामरोचकम् ।

विशेषाद्वन्यपश्मारं कामलां गुदजानि च ॥ १९ ॥

विशालादि चूर्णम् ।—

विशालाकटुकामुस्त-कुष्ठदारुकलिङ्गकाः ।

कर्षांशा द्विपितुर्भूर्वा कर्षांशांश्च घृणप्रिया ॥ २० ॥

खणमाचिकेय । अन्ये तु “पञ्च कप्यमलस्य च” इत्यत्र “तथा कप्यमलस्य च” इति पठन्ति ; तेन कप्यमलस्येति शिलाजतुर्विशेषणं, ततश्च रसायनाधिकारि “राजतं कटुकं श्वेतम्” इत्यादिना यन्त्रिलान्तु कप्यमलस्येति तं तदिह गृह्यते इत्याहुः ; एतत् न व्यवहरन्ति ब्रह्मा । वाम्भटे तु—लौहस्थाने कप्यं पठितम् ; यथा—“ताप्याद्रिजतु-कप्याथो-मलाः पञ्च पलाः पृथक् । चित्रकाविकलाभ्योष विडङ्गैः पलिकैः सह ॥ शर्कराऽष्टपलान्मन्त्राश्चूर्णिता मधुना द्रुताः ॥” (चि० १६ अ०) इति तदव प्रयोगभेदादविरोधः ; उक्तं हि,—“सुवर्णमथवा कप्यं योगे यत्र न लभ्यते । तत्र लौहेन कर्षाणि भिषक् कृत्यां विचक्षणः ॥” इति । पूर्वोक्तव्यवस्थाऽपि शिलाजतु-लौहमल-खणमाचिक-लौहरजोभिश्चतुर्भिरैव दृश्यते, तेन तत्प्रकारवचनयोर्न विरोध इति । उडुस्वरः कर्षः । अजरकम् अजीर्णम् । यथाऽयि नेत्यत्र ना पुरुषः ॥ १३—१८ ॥

विशालिवादि ।—विशाला गोरलककटौ । “कर्षांशा च घृणप्रिया” इत्यपवादः, किन्तु “कर्षांशांश्च” इति ; उक्तं हि चरके—“विशालाविकलामुस्त-कुष्ठदारु-कलिङ्गकान् । कर्षांश्चितानतिविषां कर्षांश्च प्रदापयेत् ॥ कर्षां मधुरसाया हौ सर्वमेतत् सुखाखुना । सदितं तं रसं पूतं पीत्वा लिङ्गाच्च मन्थन् ॥” (चि० पाण्डु०)

पीत्वा तच्चूर्णमशोभिः सुखैर्लिङ्घ्यात् ततो मधु ।

पाण्डुरोग ज्वरं दाहं कासं श्वासमरोचकम् ॥

गुल्मानाहामवातांश्च रक्तपित्तञ्च तज्जयेत् ॥ २१ ॥

पादविशेषे पक्तदुग्धस्य उपकारिता ।—

लीहपात्रे शृतं क्षीरं सप्ताहं पथ्यभोजनः ।

पिबेत् पाण्ड्वामथी शोथी ग्रहणीदोषपीडितः ॥ २२ ॥

क्षेहनाष्टं घृतनिर्देशः ।—

कल्याणकं पञ्चगव्यं महातिक्तमथापि वा ।

क्षेहनार्थं घृतं दद्यात् कामलापाण्डुरोगिणे ॥ २३ ॥

कामलायां चिकित्साक्रमः ।—

रेचनं कामलार्त्तस्य स्निग्धस्यादौ प्रयोजयेत् ।

ततः प्रशमनी कार्य्या क्रिया वैद्येन जानता ॥ २४ ॥

कामलायां त्रिफलादियोगचतुष्टयम् ।—

त्रिफलाया गुडूच्या वा दार्व्या निम्बस्य वा रसः ।

प्रातर्माक्षिकसंयुक्तः शीलितः कामलापहः ॥ २५ ॥

कामलायाम् अञ्जनद्वयम् ।—

अञ्जनं कामलार्त्तानां द्रोणपुष्पीरसः स्मृतः ।

निशागैरिकधात्रीणां चूर्णं वा सम्प्रकल्पयेत् ॥ २६ ॥

इति ; अत एव एतदञ्जनवलात् फाण्टकषाद्यविधानमप्यत्र योगे बोध्यम् ; तेन तच्चूर्णं सुखैः कटुण्यैरशोभिःसूक्ष्मपिचया चतुर्गुणैर्भृदत्वा वस्त्रपुतं कृता पिबेत्, अनन्तरञ्च मधु लिङ्घ्यादित्यर्थः ॥ २०।२१ ॥

लीहपात्रे इत्यादि ।—अत्र जलं चतुर्गुणं बोध्यं, पाकानुपपत्तेः ॥ २२ ॥

कल्याणकमित्यादि ।—कल्याणघृतं पञ्चगव्यघृतञ्च अस्यादे वल्यति, महातिक्तञ्च कुष्ठे ॥ २३ ॥

रेचनमित्यादि ।—रेचनञ्च पित्तहरत्वेन ॥ २४ ॥

त्रिफलाया इत्यादि ।—स्यष्टम् ॥ २५ ॥

अञ्जनमित्यादि ।—अञ्जनं नेत्राञ्जनम् । द्रोणपुष्पी “दण्डकलस” इति केचित् ।

कामलायां नखद्वयम् ।—

नखं कर्कोटमूलं वा प्रेयं वा जालिनीफलम् ॥ २७ ॥

कामलायां योगपञ्चकम् ।—

अयोरजोव्योषविडङ्गचूर्णं

लिङ्गाद्धरिद्रां त्रिफलान्वितां वा ।

सशर्करा कामलिनां त्रिभण्डी

हिता गवाक्षी सगुडा च शुण्ठी ॥ २८ ॥

दाव्यादि चूर्णम् ।—

दार्वी सतिफला व्योष-विडङ्गान्ययमो रजः ।

मधुसर्पिर्धृतं लिङ्गात् कामलापाण्डुरोगवान् ॥ २९ ॥

कामलायाम् अथशूर्णादियोगद्वयम् ।—

तुल्या अयोरजःपथ्या-हरिद्राः क्षौद्रसर्पिषा ।

चूर्णिताः कामली लिङ्गात् गुडक्षौद्रेण वाऽभयाम् ॥ ३० ॥

कामलायां धात्रीदिचूर्णम् ।—

धात्रीक्षौद्रजोव्योष-निशाक्षौद्राज्यशर्कराः ।

लौढा निवारयत्याशु कामलामुद्धतामपि ॥ ३१ ॥

निशादिभिःशूर्णाञ्जनं कार्यम् ; तदुक्तं तन्त्राक्षरे,—“निशागैरिकधात्रीणां चूर्णैरवाञ्जनं मतम् ।” एतच्च सध्वजशलाकया कार्यमित्याहुः ॥ २६ ॥

नखमित्यादि ।—कर्कोटमूलमिति—कर्कोटमूलरस इत्यर्थः । जालिनी पीत-
व्योषकः ॥ २७ ॥

अयोरज इत्यादि सशर्करेत्यादि च सुसुतस्य ।—त्रिभण्डी विहना, रेचनाद्यमयं
योगः । गवाक्षी गोरक्षकर्कोटी, श्लेतापराजिता इत्यन्ते ; अत्रापि सशर्करेति
योगमित्याह निश्चलः । कार्तिकस्तु सगुडा च शुण्ठीत्यत्र चकारं भिन्नकमं
योजयित्वा शुण्ठी सगुडिति व्याख्याय गवाक्षीमपि सगुडामाह । एवं सुसुतटीकायां
उल्लनीऽपि व्याख्यातवान् ॥ २८ ॥

दार्वीत्यादि चरकस्य ।—दाव्यास्तम् ॥ २९ ॥

तुल्या इत्यादि ।—स्पष्टम् ॥ ३० ॥

धात्रीत्यादि ।—स्पष्टम् ॥ ३१ ॥

कुम्भकामलायां मण्डरप्रयोगः ।—

दग्ध्वाऽक्षकाष्ठैर्मलमायसन्तु

गोमूत्रनिर्वापितमष्टवारान् ।

विचूर्ण्य लौढं मधुनाऽचिरेण

कुम्भाह्वयं पाण्डुगदं निहन्ति ॥ ३२ ॥

हलीमकचिकित्साविधिः ।—

पाण्डुरोगक्रियां सर्वां योजयेच्च हलीमके ।

कामलायाञ्च या दृष्टा साऽपि कार्या भिषग्वरैः ॥ ३३ ॥

विडङ्गायं लौहम् ।—

विडङ्गमुस्तात्रिफला-देवदारुषडूषणैः ।

तुल्यमात्रमयश्चूर्णं गामूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ॥ ३४ ॥

तैरक्षमात्रां गुडिकां कृत्वा खादेत् दिने दिने ।

कामलापाण्डुरोगार्त्तः सुखमापद्यतेऽचिरात् ॥ ३५ ॥

ब्रूषणाय मण्डरम् ।—

ब्रूषणं त्रिफला मुस्तं विडङ्गं चव्यचित्रकौ ।

दार्वीत्वज्जात्तिको धातुर्यन्यिकं देवदारु च ॥ ३६ ॥

दग्ध्वेत्यादि सुश्रुतस्य ।— षड्विधो विभीतकवृक्षः । सुश्रुते षड्गुणकेषु चन्द्रादिषु

—“गोमूत्रनिर्वापितसप्तवारम्” इत्येव पाठो दृश्यते, अन्ये तु—“गोमूत्रनिर्वापित-
मष्टवारम्” इत्येव पठन्ति ॥ ३२ ॥

पाण्डुरोगकामलाचिकित्सां हलीमकेऽव्यतिदिशति, पाण्डुरोगक्रियामित्यादि ।—

क्रिया विरेचनादिरूपा ॥ ३३ ॥

विडङ्गेत्यादि ।—विडङ्गलौहे तुल्यमात्रमयश्चूर्णमिति—मिलितविडङ्गचूर्णादिसर्व-
चूर्णसममयश्चूर्णमित्यर्थः । अत्र लौहस्य प्राधान्यात् तदपेक्षयेवाष्टगुणगोमूत्रेण
लौहचूर्णं पक्ताऽवतारिते च विडङ्गादिचूर्णस्य प्रक्षेप इति केचित् । अन्ये तु—
विडङ्गादिचूर्णसहितस्यैव लौहचूर्णस्य पाकः, गोमूत्रस्याष्टगुणत्वं सर्वचूर्णापेक्षयेव ।
अत्र द्रवद्वैगुण्यं न व्यवहरन्ति वृद्धाः । पाकश्चात्र मुद्रापाकनेत्याहुः । अक्षमात्रां
गुडिकां कुर्यात्, न तु तत्प्रमाणं खादेत्, माक्षा देहादिवलापांक्षणी, अत एव वृद्धा
विभज्य कर्तव्या ॥ ३४।३५ ॥

ब्रूषणमित्यादि चरकस्य ।— दार्वीर्लागति षष्ठीसमासः, न तु दार्वीं लक् चेति ;

एषां द्विपलिकान् भागांश्चूर्णं कृत्वा पृथक् पृथक् ।
 मण्डूरं द्विगुणं चूर्णाच्छुद्धमञ्जनसन्निभम् ॥ ३७ ॥
 मूत्रे चाष्टगुणे पक्त्वा तस्मिंस्तु प्रक्षिपेत् ततः ।
 उडुम्बरसमानं कुर्यात् वटकांस्तान् यथाबलम् ॥ ३८ ॥
 उपयुञ्जीत तन्नेन सात्स्रं जौरे च भोजनम् ।
 मण्डूरवटका ह्येते प्राणदाः पाण्डुरोगिणाम् ॥ ३९ ॥
 कुष्ठान्यजरकं शोथमूकस्तम्भं कफामयान् ।
 अग्नींति कामलां मेहान् प्लोहानं शमयन्ति च ॥ ४० ॥
 निर्वाप्य बहुगो मूत्रे मण्डूरं ग्राह्यमिष्यते ।
 ग्राह्यन्त्यष्टगुणितं मूत्रं मण्डूरचूर्णतः ॥ ४१ ॥

“ताप्यं दाव्यास्त्वचं चव्यम्” (वि० १६ अ०) इति वाम्भटवचनात् । यन्त्रिकं पिप्पली-
 मूलम् । एभिस्तुदंशद्रव्यैः पृथग्द्विपलैरष्टाविंशतिपलानि भवन्ति, मण्डूरश्च समुदित-
 चूर्णाद्विगुणं सप्तपञ्चाशत्यलमानं भवति, गोमूत्रञ्च मिलितचूर्णापेक्षयाष्टगुणम् ;
 पलोलेखागतत्वेन द्विगुणमपि नास्ति । अन्ये तु—मूत्रमष्टगुणं प्रत्यामत्या मण्डूरापेक्ष-
 येव वदन्ति ; चक्रेणाप्यनुमतोऽयं पक्षः, पतो दीपिकाशाम “अथमेव पक्षः प्रति-
 भाति” इत्युक्तम्, पतञ्जल युक्तम् ; यदाह वाम्भटः,—“ताप्यं दाव्यास्त्वचं चव्यं
 यन्त्रिकं देवदारु च । व्योषादिनवकञ्चितं चूर्णं द्विगुणं ततः ॥ मण्डूरश्चात्रनिर्भ-
 सर्वतोऽष्टगुणे पचेत् । पृथग्विपके गोमूत्रे वटकीकरणचसे ॥ प्रक्षिप्य वटकान्
 कुर्यात् तान् खादेत् तन्मोजनः ॥” (वि० १६ अ०) इति । वाम्भटटीकायाञ्च—
 “सर्वत इति—मण्डूरसहितचूर्णादष्टगुणं गोमूत्रम्” इति व्याख्यातम् । वृद्धवाम्भटेऽपि
 —“मूत्रं सर्वतोऽष्टगुणम्” इत्युक्तम् । पृथक् पृथगिति—एकपृथक्शब्दो द्विपलिका-
 नित्यनेन सूत्रव्यत्ये, द्वितीयपृथक्शब्दाच्च मण्डूरचूर्णमेव पृथक् कृत्वा पक्तव्यम् ;
 तस्मिन्नासन्नपाके व्याघ्रणाद्विचूर्णप्रक्षेपः, चूर्णबहुलत्वान् ; एवं सर्वत्र बहुचूर्णप्रक्षेपविषये
 चासन्नपाके एव प्रक्षेपः । स्वल्पचूर्णस्य तु प्रक्षेपः सम्यक् पाके सत्वे ; अत एवोक्तं—
 “प्रायो न पाकचूर्णानां भूरिचूर्णस्य तेन हि । चासन्नपाके प्रक्षेपः स्वल्पस्य
 पाकमागते ॥” पाकमागते इति—सम्यक्पाके इत्यर्थः । पाकलक्षणञ्च—“रक्षो गन्धः
 शुभः पाके वसिष्ठः क्षात् गाढसर्दनात्” इति । उडुम्बरसमानिति—कर्षमानान् ।

पुनर्नवामण्डुरम् ।—

पुनर्नवात्रिवृत्शुण्ठी-पिप्पलीमरिचानि च ।

विडङ्गं देवकाष्ठञ्च चित्रकं पुष्कराह्वयम् ॥ ४२ ॥

त्रिफलां वे हरिद्रे च दन्तीञ्च चविकं तथा ।

कुटजस्य फलं तिक्तां पिप्पलीमूलमुस्तकम् ॥ ४३ ॥

एतानि समभागानि मण्डूरं द्विगुणं ततः ।

गोमूत्रेऽष्टगुणे पक्त्वा स्थापयेत् स्निग्धभाजने ॥

पाण्डुशोथोदरानाह-शूलार्शःक्रिमिगुल्मनुत् ॥ ४४ ॥

मण्डूरवज्जवटकः ।—

पञ्चकोलं समरिचं देवढात् फलत्रिकम् ।

विडङ्गमुस्तयुक्ताश्च भागास्त्रिपलसम्भिताः ॥ ४५ ॥

यावन्त्येतानि चूर्णानि मण्डूरं द्विगुणं ततः ।

पक्त्वा चाष्टगुणे मूत्रे घनीभूते तदुद्धरेत् ॥ ४६ ॥

ततोऽक्षमात्रान् वटकान् पिबेत् तक्रेण तक्रमुक् ।

पाण्डुरोगं जयत्येष मन्दाग्नित्वमरोचकम् ॥ ४७ ॥

अर्शांसि ग्रहणैरोगमूरुस्तम्भमथापि वा ।

क्रिमिं प्लीहानमुदरं गलरोगञ्च नाशयेत् ॥

मण्डूरवज्जनामायं रोगानीकविनाशनः ॥ ४८ ॥

पञ्चषट्माषकेषु प्रायेण प्रचारः । अजरकमजीरणम् । बह्व्य इति—सप्त वारान् । चक्रेण तु—यावद्यन्त्यष्टगुणितं मूत्रं मण्डूरचूर्णत इत्येव पाठो लिखितः, यतो “दोषिकायां मण्डुरापेक्षयेवाष्टगुणत्वं, तेन अयमेव पञ्चः प्रतिभाति” इति वदता स्वीकृतम् । “गोमूत्रं सर्वचूर्णतः” इति तु केनापि प्रतिसंस्कृत्य लिखितम् ॥ ४६—४१ ॥ पुनर्नवेत्यादि ।—पुनर्नवामण्डुरे गोमूत्रस्याष्टगुणत्वं मण्डुरापेक्षयेव, सन्निहितत्वात् व्यवहारात् । अत्रापि द्वैगुण्यं न व्यवहरति ॥ ४२—४४ ॥

पञ्चकोलमित्यादि ।—मण्डूरवज्जवटके विडङ्गमुस्तयुक्ताश्च सागास्त्रिपलसम्भिताः इति—पञ्चकोलादिभागा विडङ्गमुस्तसहितस्त्रिपलसम्भिता इत्यर्थः । अत्रापि मण्डुरापेक्षयेवाष्टगुणत्वं नूतनस्य ; अद्वैगुण्यञ्च पूर्ववत् ॥ ४५—४८ ॥

धात्रारिष्टम् ।—

धात्रीफलसहस्रे द्वे पीडयित्वा रसं भिषक् ।

क्षौद्राष्टभागं पिप्यन्त्याश्चूर्णाद्विकुडवान्वितम् ॥ ४८ ॥

शर्कराऽर्द्धतुलोन्मिश्रं पक्वं स्निग्धघटे स्थितम् ।

प्रपिबेत् पाण्डुरोगार्त्ती जीर्णं हितमिताशनः ॥ ५० ॥

कामलापाण्डुहृद्रोग-वातासृग्विषमज्वरान् ।

कासहिक्काऽरुचिश्वासांश्चैषोऽरिष्टः प्रणाशयेत् ॥ ५१ ॥

द्राक्षाघृतम् ।—

पुराणसर्पिषः प्रस्थो द्राक्षाऽर्द्धप्रस्थसाधितः ।

कामलागुल्मपाण्डुर्त्ति-ज्वरमेहोदरापहः ॥ ५२ ॥

हरिद्राघृतम् ।—

हरिद्रात्रिफलानिस्व-बलामधुकसाधितम् ।

सर्चीरं माहिषं सर्पिः कामलाहरमुत्तमम् ॥ ५३ ॥

मूवांघ्रं घृतम् ।—

मूर्वातिक्तानिशायास-क्षणाचन्दनपर्पटैः ।

त्रायन्तीवल्गभूनिस्व-पटोलास्वददाकृभिः ॥ ५४ ॥

अक्षमात्रैर्घृतप्रस्थं सिद्धं क्षीरं चतुर्गुणम् ।

पाण्डुताज्वरविस्फोट-शीथार्शोरक्तपित्तनुत् ॥ ५५ ॥

व्योषाद्यं घृतम् ।—

व्योषं विल्वं हिरजनी त्रिफला द्विपुनर्नवम् ।

धात्रीफलत्वादि चरकस्य ।—क्षौद्राष्टभागमिति—क्षौद्राष्टभागो भागः, तेन आमलकस्तरसस्य सप्त भागा इति सिध्यति । शर्कराऽर्द्धतुला पञ्चाशत् पलानि ।

“अर्द्धपला” इति लेखकदोषात् प्रमादपाठः ॥ ४८—५१ ॥

पुराणसर्पिष इति ।—पुराणं दशवर्षस्थितं सर्पिः । कलमव चतुर्गुणमर्थात् । अन्वे तु—“पिष्टा गोक्षनिकायास्तु पलान्यष्टौ समावपेत् । पुराणसर्पिषः प्रस्थं पचेत् क्षीरचतुर्गुणम् ॥” इति हारीतदर्शनात् क्षीरमव चतुर्गुणमाहुः ॥ ५२ ॥

हरिद्रेत्यादि ।—अथ क्षीरं चतुर्गुणम् ॥ ५३ ॥

मूवांघ्रादि ।—मूवांघ्रते वल्गेन वल्गकफले यावन्मम् ॥ ५४।५५ ॥

सुस्तान्ययोरजः पाठा विडङ्गं देवदारु च ॥ ५६ ॥
 वृश्चिकालौ च भार्गी च सचौरैस्तैः शृतं घृतम् ।
 सर्वान् प्रशमयत्येतदिकारान् मृत्तिकाकृतान् ॥ ५७ ॥
 इति पाण्डुरोगादिचिकित्सा ।

रक्तपित्त-चिकित्सा ।

आदौ रक्तसम्भवे दोषः ।—

नोद्विक्तमादौ सङ्ग्राह्यं बलिनोऽप्यश्रुतञ्च यत् ।
 हृत्पाण्डुग्रहणौरोग-प्लीहगुल्मज्वरादिकत् ॥ १ ॥

लङ्घनीयनिर्देशः ।—

ऊर्ध्वं प्रवृत्तदोषस्य पूर्वं लोहितपित्तिनः ।
 अक्षीणबलमांसाग्नेः कर्तव्यमपतर्पणम् ॥ २ ॥

व्योषमित्यादि वाग्मटस्य ।—विल्वं विल्वशलाटुः । अयोरणोऽन पुटादिशीघ्रितं
 याच्यम् । वृश्चिकालौ “विष्कातो” इति ख्यातम् । क्षीरमद चतुर्गुणं बोध्यम् ।
 अरुणस्तु—क्षीरं घृतसमं, जलन्तु चतुर्गुणमित्याह ॥ ५६, ५७ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां पाण्डुरोगादिचिकित्साविहितः ।

पाण्डुरोगवत् रक्तपित्तस्यापि पित्तरक्तकारणत्वाव्यभिचारात् पाण्डुरोगानन्तरं
 रक्तपित्तमाह, नोद्विक्तमित्यादि ।—नोद्विक्तमित्यादिना सौश्रुतक्रियानाह । उद्विक्त-
 मतिशयेन प्रवृत्त्यनुसृतम् । अश्रुत इत्यनेन सन्तर्पणीत्यतत्वं दर्शयति । आदौ
 सङ्ग्राहणे दोषमाह, हृदिष्यादि ।—रोगशब्दस्य हृदादिभिः प्रत्येकं सम्बन्धः ॥ १ ॥

ऊर्ध्वं प्रवृत्तदोषस्येत्यादि सुश्रुतस्य ।—“अतिप्रवृत्तदोषस्य” इति पाठान्तरम् ।
 अपतर्पणं लङ्घनम् ; चरके रक्तपित्ते लङ्घनकरणोपपत्तिर्दर्शिता, यथा—“प्रायेण हि
 समुत्प्लिष्टमानदोषाच्छरीरेणाम् । उर्ध्वं प्रयाति पित्ताहृक् तस्माज्जङ्घनमादितः ॥”
 (चि० रक्तपि०) इति ॥ २ ॥

रक्तपित्तद्वये प्रथमकृत्यनिर्देशः ।—

ऊर्ध्वगे तर्पणं पूर्वं कर्तव्यञ्च विरेचनम् ।

प्राग्धोगमने पेया वमनञ्च यथाबलम् ॥ ३ ॥

तर्पणम् ।—

तर्पणं सघृतक्षौद्र-लाजचूर्णैः प्रदापयेत् ।

ऊर्ध्वगं रक्तपित्तं तत् पीतं काले व्यपोहति ॥ ४ ॥

तर्पणीयद्रवः ।—

जलं खर्जूरमृद्वीका-मधुकैः सपरुषकैः ।

शृतशीतं प्रयोक्तव्यं तर्पणार्थं शर्कराम् ॥ ५ ॥

ऊर्ध्वगे विव्रतामोदकः ।—

विव्रता त्रिफला श्यामा पिप्पली शर्करा मधु ।

मोदकः सन्निपातोर्ध्व-रक्तपित्तज्वरापहः ॥ ६ ॥

दोषनिदानापेक्षया यत् कर्तव्यं तदाह ऊर्ध्वगे इत्यादि ।—यदाह चरकः,—“मार्गी दोषानुबन्धश्च निदानं प्रसमीक्ष्य च । लङ्घनं रक्तपित्तादौ तर्पणं वा प्रयोजयेत् ॥” (त्रि० रक्तपि०) इति । अस्मार्थः,—यदि ऊर्ध्वो मार्गः, सामं पित्तं कफश्च दोषः, त्रिधोषश्च निदानं, तदा लङ्घनम्, अन्यथा तर्पणम् । तर्पयतीति तर्पणमग्नं, तेन यथागूनर्पणञ्च ग्राह्यम् । ये तु शक्तुतर्पणं तर्पणमिति, तन्मते यथागूदानपक्षो न सङ्गृहीतः स्यादित्याह । प्राग्धोगमने इति—अधोगे रक्तपित्ते प्राक् पूर्वं पेयादिक-मित्यर्थः ॥ ३ ॥

तर्पणमित्यादि चरकस्य ।—स्रष्टम् ॥ ४ ॥

येन द्रवेष शक्तूनामालोडनं कार्ये तदाह, जलमित्यादि ।—अथ खर्जूरदिना जलं षडङ्गविधानेन कार्यम्, एतच्च जलमस्यैव मधुरमयूर्ध्वगे कफसम्बन्धेऽपि रक्तपित्त-व्याधिप्रत्यनीकतया योगिकं ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

विरेचनमाह, विव्रतेत्यादि ।—विव्रतेति—अरुणमुक्ता । श्यामेति—श्यामभूला विव्रतः, न त श्यामालता वडदारको वा ; चरके श्यामाविव्रतकल्पस्थाने पठितत्वात् । अथ “मोदके द्विगुणो गुडः” इति वचनात् शर्करायाश्चूणोद्द्विगुणमिच्छन्ति, मधु पुनरेकद्वयसप्तं, किंवा मधुशर्करे मितित्वा चूणोद्द्विगुणम्, उभयोरपि मोदकाहत्वात् । अयं योगः सुश्रुतेऽपि पठ्यते, तद्दीक्षाकारस्तु त्रिफलायाः प्रलेकं भागः, शर्करा-मालिकानु मोदकयोग्यमाह ॥ ६ ॥

अधोगे पेयादिनिर्देशः ।—

शालपण्यादिना सिद्धा पेया पूर्वमधोगते ।

वसनं मदनोन्मिश्रो मन्थः सच्चौद्रशर्करः ॥ ७ ॥

भोजनार्थं तण्डुलनिर्देशः ।—

शालिषष्टिकनीवार-कोरदूषप्रशतिकाः ।

श्यामाकश्च प्रियङ्गुश्च भोजनं रक्तपित्तनाम् ॥ ८ ॥

सूपयूषार्थं हिदलनिर्देशः ।—

मसूरमुद्गचणकाः समकुष्टाढकीफलाः ।

प्रशस्ताः सूपयूषार्थं कल्पिता रक्तपित्तनाम् ॥ ९ ॥

व्यञ्जनार्थं शाकमांसनिर्देशः ।—

शाकं पटोलवेलाग्र-तण्डुलीयादिकं हितम् ।

मांसं लावकपोतादि-शशैणहरिणादिजम् ॥ १० ॥

पञ्चाङ्गपानीयम् ।—

विना शुण्ठीं षडङ्गेन सिद्धं तोयञ्च दापयेत् ॥ ११ ॥

स्तम्भनीयाः ।—

क्षौणमांसवलं वालं वृद्धं शोषानुबन्धिनम् ।

अवस्यमविरिच्यञ्च स्तम्भनैः समुपाचरेत् ॥ १२ ॥

शालपण्यादिना सिद्धेति ।—शालपण्यादि स्वल्पपचमूलं तथाऽतिसारे उत्तौ द्वौ च स्वल्पमहहेदात्, एवं शालपण्यादिवयमेव दोषाद्यपेक्षया देयमित्याहुः । व्यवहारस्तु प्रायः स्वल्पपचमूलैरेति । वसनमिति ।—मन्थो द्रवद्रव्यालोडिताः शर्कराः ॥७॥

शालीत्यादि ।—नीवारः “उडिया” इति ख्यातम् । कोरदूषः कोद्रवः, स चेद्दुपरातनो ग्राह्यः, तेन कोरदूषस्य यत् रक्तपित्तहेतुत्वं चरके निदानस्थाने प्रोक्तं, तदभिनवाभिप्रायेणेति केचित् । अन्ये तु निषावमाषपूपादियुक्तस्यैव कोरदूषस्य संयोगमद्विधा रक्तपित्तहेतुत्वं निदाने प्रोक्तं, केवलस्य तु कषायमधुरलघुत्वात् रक्तपित्त-हेतुत्वमेवाहुः । प्रशतिका रक्तशुका, “रक्त उडिया” इति ख्यातं, सा जलमध्यं प्रायो भवति । प्रियङ्गुः कङ्गुः, “काथीनी” इति लोके ॥ ८ ॥

मसूरेत्यादि ।—षाढको तुवरौ ॥ ८।१० ॥

विना शुण्ठीमित्यादि ।—खण्डम् ॥ ११ ॥

निषिद्धवसनविरिचनमाह, क्षौणेत्यादि ।—शोषानुबन्धिनं यच्चातुबन्धयुतम् ॥१२ ॥

वासाध्वरसः ।—

वृषपत्राणि निष्पीड्य रसं समधुशर्करम् ।

पिबेत् तेन शमं याति रक्तपित्तं सुदारुणम् ॥ १३ ॥

प्रियङ्गादिवृणम् ।—

अटरूषकनिर्व्यूहे प्रियङ्गुं मृत्तिकाऽञ्जने ।

विनीय लोभ्रं सच्चौद्रं रक्तपित्तहरं पिबेत् ॥ १४ ॥

उत्पलादिवृणम् ।—

वासाकषायोत्पलमृत्प्रियङ्गु-

लोभ्राञ्जनाम्भोरुहकेशराणि ।

पीत्वा सिताच्चौद्रयुतानि हन्यात्

पित्तासृजो वेगमुदीर्णमाशु ॥ १५ ॥

स्तम्भनयोगानाह, वृषेत्यादि ।—वृषस्य पत्राणि पुटपाकविधिना उत्प्लिद्य ततो रसो यास्याः, अन्यथा तत्पत्रस्वरसो दुर्गन्धो भवति । अथच योगः कर्हंगे बोध्य इत्याहः । योगोऽयं मधुशर्कराव्यतिरेकेण तत्कृतकषायेणापि बोध्यः ; यदाह वाग्भटः,— “पित्तासृजं शमयेत् पीतो नित्यांसो वाऽटरूषजः । शर्करामधुसंयुक्तः केवलो वा श्रुतोऽपि वा ॥” (चि० २ अ०) इति ॥ १३ ॥

अटरूषकनिर्व्यूहे इत्यादि ।—अटरूषको वाचकः । मृत्तिका भौराष्ट्री मृत्, तदभावे पङ्कपपट्टी । अञ्जनं रसाञ्जनम् । चोद्रान्तोऽयं योगः ; उत्तम वाग्भटे—“वासा-रसेन फलिनी-मृदसाञ्जनमालिकम् । पित्तासृजं शमयेत् पीतम्” (चि० २ अ०) इति । विनीय कल्पोक्त्य प्रलियेति वा । प्रियङ्गादीनां मिलितानां कर्षं चोद्रेष्य च कर्षं प्रलियेत् पिबेत्, परिभाषावलात् ; उक्तं ह्यग्निवेशेन,—“कर्षंशृण्वं कल्क्य” इत्यादि । तथा “मात्रा चोद्रेष्टादीनाम्” इति । अन्ये त्वाहः,—“शृणादीनां कर्षमानत्वं स्वतन्त्रप्रयोगे एव भवति, यदि पुनरुक्तपरिभाषानुसारेण प्रियङ्गादीनां प्रत्येकं गृह्यते तदा केषजभूयस्त्व स्यात्, प्रियङ्गादीनामल्पत्वं युक्तं भवति ; व्यवहारस्तु प्रियङ्गादिकल्कचोद्रेषोः प्रत्येकं चतुःपञ्चाशत्कं प्रलेप इति ॥ १४ ॥

वासाकषायेत्यादि सुश्रुतस्य ।—उत्पलादीनां चोद्रालानां प्रलेपः । निश्चलस्य सितासधुनीः प्रत्येकं शाणः, उत्पलादीनां मिलिता शाण इत्याह ॥ १५ ॥

तालीशचूर्णम् ।—

तालीशचूर्णसहितः पेयः क्षौद्रेण वासकस्वरसः ।

कफपित्ततमकश्वास-स्वरभेदशोणितपित्तहरः ॥ १६ ॥

वासादिकाथः ।—

अटरूषकमृद्वीका-पथ्याकाथः सशर्करः ।

क्षौद्राव्यः कसनश्वास-रक्तपित्तनिवर्हणः ॥ १७ ॥

वासाप्रशस्तिः ।—

वासायां विद्यमानायामाशयां जीवितस्य च ।

रक्तपित्ती ज्यौ कासौ किमर्थमवसौदति ? ॥ १८ ॥

उडुस्वरस्वरसः ।—

समाक्षिकः फल्गुफलोद्भवो वा

पीतो रसः शोणितमाशु हन्ति ॥ १९ ॥

वनमल्लिकामूलकाथः ।—

मदयन्त्यङ्गुजः काथस्तद्वत् समधुशर्करः ॥ २० ॥

अतसीकुसुमादियोगः ।—

अतसीकुसुमसमङ्गा-वटावरोहत्वगन्धसा पीता ।

प्रशमयति रक्तपित्तं यदि भुङ्क्ते मुद्गयूषेण ॥ २१ ॥

तालीशेत्यादि ।—अत्र वासकस्वरसस्य पलं, तालीशचूर्णस्य माषकद्वयं, नक्ष माषचतुष्टयमिति व्यवहरन्ति ॥ १६ ॥

अटरूषकेत्यादि ।—चरकस्यायं योगोऽनार्घ इति जेज्जङ्ग, दृश्यते त्वयं चन्द्राटादिषु बहुसङ्गृह्यपीति ॥ १७ ॥

वासायामित्यादि ।—स्पष्टम् ॥ १८ ॥

समाक्षिक इत्यादि ।—फल्गुफलं काकोडुस्वरिकाफलम् । अयं योगोऽधोगे भवति ॥ १९ ॥

मदयन्त्यङ्गुज इत्यादि ।—मदयन्ती मल्लिकामेदः, तस्या मूलम् ॥ २० ॥

अतसीत्यादि ।—वटावरोहत्वगिति—वटावरोहस्य त्वक् । एतत् सर्वं पिष्ट्वा अन्धसा पेयम् ॥ २१ ॥

चौरप्रयोगार्हकालः ।—

कषाययोगैर्विविधैर्द्विभिर्गौ निर्जितं कफे ।

रक्तपित्तं न चेच्छास्येत् तत्र वातोत्त्वणे पयः ॥ २२ ॥

चौरप्रयोगविधेः पञ्चमूलौचौरम् ।—

क्वागं पयोऽथवा गव्यं शृतं पञ्चगुणे जले ।

अभ्यस्येत् ससिताचौद्रं पञ्चमूलौशृतं पयः ॥ २३ ॥

द्राक्षाचौरादि-षड्विधचौरम् ।—

द्राक्षया पर्णिनीभिर्वा बलया मधुकेन वा ।

श्वदंष्ट्रया श्वतावर्या रक्तजित् साधितं पयः ॥ २४ ॥

उडुम्बरादि-पञ्चविधचूर्णम् ।—

पक्वोडुम्बरकाश्मर्य-पथ्याखर्जूरगोस्तनाः ।

मधुना घ्नन्ति संलीढा रक्तपित्तं पृथक् पृथक् ॥ २५ ॥

चौरपानविषयमाह, कषाययोगैरित्यादि वाग्भटस्य ।—कषायाशुण्णकल्कादयः ॥ २२ ॥

क्वागमित्यादि ।—पञ्चमूलौ खल्वा ; चौरपाकविधानेन पञ्चमूलौसाधितं पयः, चवापि ससिताचौद्रमिति योज्यम् ; उक्तं हि वाग्भटे—“पञ्चमूलैर्न लघुना शृतञ्च ससितामधु” (चि० २ अ०) इति ॥ २३ ॥

द्राक्षयेत्यादि ।—एते षड्योगाः । पर्णिनीभिरिति—शालपर्णी-पुष्पपर्णी-सुद्ध-पर्णी-भाषपर्णीभिरिति, एवं सर्वत्र बहुवचनान्ते, द्विवचनान्ते त्वाद्ये हे । एते योगा विशेषेण मूदमार्गगे रक्तपित्ते ज्ञेयाः, तथा घृतस्य शर्करायाश्च प्रक्षेपीडव बोध्यः ; यदुक्तं वाग्भटे—“जीवकपर्णभक्तद्राक्षा-बलानमधुकोक्षुरैः । पृथक् पृथक् शृतं चौरं सघृतं सितयाऽपि वा ॥ गोकण्टकाभोरुशृतं पर्णिनीभिस्तथा पयः । हत्वायु स्रजं रक्तं विशेषान्मूदमार्गगम् ॥” (चि० २ अ०) इति । एवञ्च “सजीवकं सधंभकम्” (चि० रक्तपि०) इत्यादि चरकेणाप्युक्तम् ॥ २४ ॥

पक्वोडुम्बरेत्यादि ।—उडुम्बरादीनां फलानि पक्वानि, ततस्तेषां चूर्णानां मधुना लेहः । काश्मर्यं गाभारीफलम् । खर्जूरं पिण्डखर्जूरम् । गोस्तना द्राक्षा । मधुनः देवादप्राप्तौ अनहंले वा सर्वत्र शर्करं जलं बहुसेनरसं कदल्यादिकुसुम-सम्भवं वा गच्छामिति । नासाग्रवृत्तकधिरुडि पक्वोडुम्बरफलं मधुना गुडेन च दृश्यते ; उक्तं हि विदुष्वारे—“उडुम्बराणि पक्वानि गुडेन मधुनाऽपि वा । उप-शुक्तानि निघ्नन्ति नासारक्तं दृष्ट्वा भ्रुवम् ॥” इति ॥ २५ ॥

जङ्गमे शाखोटकप्रयोगः ।—

भद्रशाखोटकत्वग्रसविन्दुहितययुती घृतद्विगुणः ।

भूनिम्बकल्क ऊर्जुगपित्तास्रकासश्वासघ्नः ॥ २६ ॥

खारपुष्पादि-चतुर्विधचूर्णम् ।—

खरिदस्य प्रियङ्गूणां कीविदारस्य शास्त्रलेः ।

पुष्पचूर्णन्तु मधुना लौढा चारोग्यमश्नते ॥ २७ ॥

अभयाचूर्णम् ।—

अभया मधुसंयुक्ता पाचनौ दीपनी मता ।

श्लेष्माणं रक्तपित्तञ्च हन्ति शूलातिसारनुत् ॥ २८ ॥

वासभाविने अभयापिप्लीचूर्णे ।—

वासकस्वरसे पथ्या सप्तधा परिभाविता ।

कृष्णा वा मधुना लौढा रक्तपित्तं द्रुतं जयेत् ॥

भावनायां द्रवो देयः सम्यगाद्रैत्वकारकः ॥ २९ ॥

एलादिगुडिका ।—

एलापत्रत्वचोऽर्द्धाक्षाः पिप्पल्यर्द्धपलं तथा ।

भद्रेत्यादि ।—भद्रसरुणः ॥ २६ ॥

खरिदस्येत्यादि चरकस्य ।—चरके तु—“पुष्पचूर्णानि मधुना लिप्त्वा वा रक्त-
पित्तनुत्” (चि० रक्तपि०) इति पाठः; टीकाकारोऽपि चूर्णानि इत्यस्य रक्त-
पित्तनुदिति विशेषणं नोपपद्यते इति कृत्वा पुरुषविशेषणत्वमाह । सकृद्भकारेण “पुष्प-
चूर्णानि मधुना लौढा चारोग्यमश्नते” इति प्रतिसंस्कृत्य लिखितम् । अथञ्च
पुष्पचूर्णलेखी व्यक्तः, सर्वत्र विभक्त्यन्तत्वेन निर्देशादिति वन्देतिपत्नी, किन्तु
चरकटीकाकृद्भिन्नं व्याख्यातोऽयमर्थः ॥ २७ ॥

अभयेत्यादि ।—अथं योगो यद्यपि पक्वोऽङ्गुस्वरकाश्मर्येत्यादियोगमध्ये पठित एव
तथाऽपि फलविशेषकथनार्थमिह पुनरुक्तः ॥ २८ ॥

वासकस्वरसे इत्यादि ।—कृष्णा च वासकस्वरसे भावितेति योज्यं, भावना च
सप्ताहम्; उक्तं हि चन्द्राटे—“दिवा दिवाऽऽतपे शुष्कं रात्रौ रात्रौ च वासयेत् ।
शुष्कं चूर्णीकृतं द्रव्यं सप्ताहं भावनाविधिः ॥ द्रव्येण यावता द्रव्यमेकौभूयाद्रेतां व्रजेत् ।
तावत् प्रमाणं निर्दिष्टं भिषग्भिर्भावनाविधौ ॥” इति ॥ २९ ॥

एलेत्यादि चतुर्विधे चरकस्य ।—अर्द्धाक्षा इति—प्रत्येकं कर्षार्द्धमाणाः, एवं

सितामधुकखूर्जर-मृहीकाश्च पलोन्मिताः ॥ ३० ॥

सञ्चूर्य मधुना युक्त्या गुड़िकाः कारयेद्विषक् ।

अक्षमात्रां ततश्चैकां भक्षयेत्तु दिने दिने ॥ ३१ ॥

कासं श्वासं ज्वरं ह्रिक्कां कृदिं मूर्च्छां मदं भ्रमम् ।

रक्तनिष्ठीवनं वृणां पार्श्वशूलमरोचकम् ॥ ३२ ॥

शोथप्लौहाव्यातांश्च स्वरभेदं क्षतक्षयम् ।

गुड़िका तर्पणी वृष्या रक्तपित्तञ्च नाशयेत् ॥ ३३ ॥

रक्तगन्धिन्यासादौ कृष्णजीरकप्रयोगः ।—

लोहगन्धिनि निश्वासे चोद्गारे रक्तगन्धिनि ।

पृथ्वीकां शाणमात्रान्तु खादेद्विगुणशर्कराम् ॥ ३४ ॥

नासासृतरक्ते चामलकौप्रलेपः ।—

नासाप्रवृत्तकृधिरं घृतभृष्टं श्लक्ष्णपिष्टमामलकम् ।

सेतुरिव तोयवेगं कृण्वि मूर्द्धि प्रलेपेन ॥ ३५ ॥

नासासृतरक्ते योगपञ्चकम् ।—

प्राणप्रवृत्ते जलमाशु देयं सशर्करं नासिकया पयो वा ।

द्राक्षारसं क्षीरघृतं पिवेद्वा सशर्करञ्चेत्तुरसं हितं वा ॥ ३६ ॥

सितादयश्च प्रत्येकं पलोन्मिताः । युक्त्या इति—यावता मधुना गुड़िका भवति तावन्मानं मधु देयम् । आख्यातां वातरक्तम्, ऊरुसन्धिमिल्ये ॥ ३०—३३ ॥

लोहेत्यादि ।—पृथ्वीकां शाणमात्रामिति—पृथ्वीका कृष्णजीरकं, न तु मूर्च्छिका, टीकाकङ्कितव्याख्यातत्वात् । शाणो माषचतुष्टयम् । कृष्णजीरकस्य तीक्ष्णलेपणत्वेऽपि विगुणशर्करायोगात् प्रभावाद्वा पित्तघ्नत्वम् ॥ ३४ ॥

नासेत्यादि ।—चामलकं घृते भृष्टा काष्ठिके पिष्टा शिरसि लेपो द्रव्यः ॥ ३५ ॥

प्राणप्रवृत्ते इत्यादि मृशुतस्य ।—जलादयः सशर्कराः पञ्च नस्ययोगा इति गयदासः, तथा उल्लनीऽपि । प्राणप्रवृत्ते सशर्करं पानीयं, पयोऽपि सशर्करं, तथा द्राक्षारसमपि सशर्करं नासिकया पिवेत् । तथा क्षीरघृतं क्षीरमधुनोद्भूतं, तच्च सशर्करं नासिकया पिवेत् ; एवमिक्षुरसमपि नासिकया पिवेत् । वृन्दटिप्पन्यानु केवलद्राक्षारसस्य नस्यमिक्षुरसस्य च नस्यमित्युक्तम्, इदमपि युक्तम् ; यदाह चरकः,

नासासुतरक्ते योगचतुष्कम् ।—

नस्यं दाडिमपुष्पोत्थो रसो दूर्वाभवोऽथवा ।

आम्नास्थिजः पलाण्डोर्वा नासिकासुतरक्तजित् ॥ ३७ ॥

मेदुसुतरक्ते उत्तरवक्षिः लणपञ्चकचोरञ्च ।—

मेदुग्रेऽतिप्रवृत्ते तु वस्तिरुत्तरसंज्ञितः ।

शृतं क्षीरं पिबेद्वाऽपि पञ्चमूल्या लणाह्वया ॥ ३८ ॥

दूर्वाद्यं घृतम् ।—

• दूर्वा सोत्पलकिञ्जल्का मञ्जिष्ठा सैलवालुका ।

सिता शीतमुशीरञ्च मुस्तं चन्दनपञ्चकम् ॥ ३९ ॥

विपचेत् कार्ष्णिकैरतैः सर्पिराजं सुखाग्निना ।

तण्डुलाम्बु त्वजाक्षीरं दत्त्वा चैव चतुर्गुणम् ॥ ४० ॥

तत्पानं वमतो रक्तं नावनं नासिकागते ।

कर्णाभ्यां यस्य गच्छेत् तस्य कर्णौ प्रपूरयेत् ॥ ४१ ॥

—“द्राक्षारसस्येक्षुरसस्य नस्यं क्षीरस्य दूर्वाक्षरसस्य चैव” (चि० रक्तपि०) इति । चक्रस्तु नासिकया इत्यत्र “नस्यकथोः” इति पाठत्वा नासाऽप्युच्यतेति निवृत्तवान् । केचित्तु “मूर्द्धि” प्रलिपितं इत्यतो मूर्द्धि इति पदसमुद्भव्य चतुर्गुणं जलं देयमित्यर्थनाङ्कः, तत्र ; नासाप्रवृत्तवधिरनित्यादि चरकवचनं, घ्राणप्रवृत्ते इत्यादि सौश्रुतं, तस्मात् दुरन्तव्यः । हितं वेत्यत्र “हिमं वा” इति पाठोऽपि कथ्यः ॥ ३६ ॥

नस्यमित्यादि चत्वारो योगाः ।—चरकेऽप्युक्तं—“द्राक्षारसस्येक्षुरसस्य नस्यं क्षीरस्य दूर्वाक्षरसस्य चैव । यवासमूल्यानि पलाण्डमूलं नस्यं तथा दाडिमपुष्प-
तोयैः ॥” (चि० रक्तपि०) इति । एवं वाग्मटेऽप्युक्तम् । केचित्तु—“रसे दाडिम-
मुष्यस्य दूर्वारससमन्विते” इति तत्त्वान्तरदर्शनादत्रापि दूर्वारस-दाडिमरसाभ्यामेक
एव योग इत्याहुः ॥ ३७ ॥

मेदुग्रे इत्यादि ।—पञ्चमूल्या लणाह्वयेति—लणपञ्चमूल्या ; यदुक्तं सुश्रुते—“कुश-
काशशरेक्षुदमां” (सू० ३८ च०) इति । अत्र दमः “उत्पुष्पासः” । चरके तु—
“शरेक्षुकाशदमांशां शालीनां मूलमेव च” (चि० अभयानलकी०) इति । अभयमपि
शस्त्रम् ॥ ३८ ॥

दूर्वाद्यादि ।—दूर्वाघृते शीतं श्वेतचन्दनमिति वन्दः । अन्ये तु बहुवारत्वचं रसाञ्जनं

चक्षुःस्त्राविणि रक्ते तु पूरयेत् तेन चक्षुषी ।
मेढ्रपायुप्रवृत्ते तु वस्तिकर्मसु तद्धितम् ॥
रोमकूपप्रवृत्ते तु तदभ्यङ्गे प्रयोजयेत् ॥ ४२ ॥

शतावरीघृतम् ।—

शतावरी दाडिमतिन्तिडीकं
काकोलिमेदे मधुकं विदारीम् ।
पिष्टा च मूलं फलपूरकस्य
घृतं पचेत् क्षीरचतुर्गुणं ज्ञः ॥
कासज्वरानाहविवन्धशूलं
तद्रक्तपित्तं घृतमाशु हन्यात् ॥ ४३ ॥

वृहत्शतावरीघृतम् ।—

शतावरीस्तु मूलानां रसप्रस्थद्वयं मतम् ।
तत्समञ्च भवेत् क्षीरं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ४४ ॥
जीवकर्षभकौ मेदा महामेदा तथैव च ।
काकोली क्षीरकाकोली सृङ्गीका मधुकं तथा ॥ ४५ ॥
मुद्गपर्णी माषपर्णी विदारो रक्तचन्दनम् ।
शर्करामधुसंयुक्तं सिद्धं विस्त्रावयेद्भिषक् ॥ ४६ ॥
रक्तपित्तविकारेषु वातरक्तगदेषु च ।
क्षीणशुक्रेषु दातव्यं वाजौकरणमुत्तमम् ॥ ४७ ॥
अङ्गदाहं शिरोदाहं ज्वरं पित्तसमुद्भवम् ।

वेत्याहुः ; त्रयाणामेव रत्नमालादौ शीतसंज्ञकत्वेनोक्तत्वात् ; व्यवहारस्तु प्रायः श्वेतचन्दने-
नेति । तण्डुलास्तु त्रयाक्षीरस्य प्रत्येकं चतुर्गुणं, दत्त्वा चैवेति चकारादित्याहुः ॥ ३८—४२ ॥

शतावरीत्यादि चरकस्य ।—केचिदत्र दाडिमफलम् औत्तरापथिकमित्याहुः ।
तिन्तिडीकं महार्द्रकम् । काकोलीयुक्ते मेदे काकोलीमेदे, मध्यपदलोपी समासः ;
किंवा काकोलीशब्दः प्रथमैकवचनान्तस्त्रीलिङ्गशब्दः, मेदे इति मेदादर्थं, तन्मान्तरप्रमा-
णात् ; उक्तं हि—“काकोली मधुकं मेदे तिन्तिडीकं सदाडिमम् । शतावरीं विदारोश्च
बीजपूरजटाश्विताम् ॥ पिष्टा चतुर्गुणे तीये पक्वमाज्यं ज्वरापहम् ॥” इति ॥ ४३ ॥

योनिशूलञ्च दाहञ्च मूत्रकच्छञ्च पैत्तिकम् ॥ ४८ ॥

एतान् रोगान् निहन्त्याशु क्लृप्ताभ्राणौव मारुतः ।

शतावरीसर्पिरिदं बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥ ४९ ॥

स्नेहपादः स्मृतः कल्कः कल्कवन्मधुशर्करे ।

इति वाक्यवक्तात् स्नेहे प्रक्षेप्यं पादिकं भवेत् ॥ ५० ॥

वासायं घृतम् ।—

वासां सशाखां सपलाशमूलां

क्त्वा कषायं कुसुमानि चास्याः ।

प्रटाय कल्कं विपचेत् घृतं तत्

सचौद्रमाश्वेव निहन्ति रक्तम् ॥ ५१ ॥

पुष्पकल्कस्य परिमाणनिर्देशः ।—

शण्डस्य कोविदारस्य वृषस्य ककुभस्य च ।

कल्काव्यत्वात् पुष्पकल्कं प्रस्थे पलचतुष्टयम् ॥ ५२ ॥

शतावरीया इत्यादि ।—वृद्धच्छतावरीघृते शर्करामधुसंयुक्तमिति—सिद्धशीते मधु-
शर्करयोर्मिलित्वा पादिकः प्रक्षेपः, अत एवाह स्नेहपाद इत्यादि ॥ ४४—५० ॥

वासामित्यादि चरकस्य ।—अवाद्राया विधानात् क्त्वाविधाने न हेतुलभः ;
“नित्यमाद्रां पयोक्तव्या न तासां द्विगुणो भवेत्” इति वचनात् । अवाष्टगुणं कलं दत्त्वा
अष्टांशशेषः कषायः कार्यः ; उक्तं हि वामटे—“समूलनक्तकं पित्तं वृषमष्टगुणोऽभ्रसि ।
पक्काऽष्टांशावशेषेण घृतं तेन विपाचयेत् ॥ पुष्पगर्भञ्च तच्छीतं सचौद्रं पित्तशोणितम् ॥”
(चि० २ प०) इत्यादि । अत्र वासापुष्पकल्कः, अतः प्रस्थेऽपि पलचतुष्टयं, “शण्डस्य
कोविदारस्य वृषस्य” इति बल्यनाशपरिभाषावत्वात् । अत्रानिर्दिष्टप्रमाणात्
स्नेहस्य प्रस्थ एव पत्तव्यः ; अत एवोक्तम्—“अनिर्दिष्टप्रमाणानां स्नेहानां
प्रस्थ इष्यते” इति । यत पुनः,—“स्नेहपाकविधौ यत्र प्रमाणं निरितं क्वचित् ।
स्नेहस्य कुडवं तत्र पचेत् कल्कपलेन तु ॥” इति परिभाषया स्नेहकुडवपाकाभिधानं,
तत् नस्यविषयं ज्ञेयम् । सचौद्रमिति “कल्कवन्मधुशर्करे” इति वचनेन घृतात्
पादिकत्वं ज्ञेयम् । अथ तु—“कल्कवन्मधुशर्करे” इत्यतिदेशवलात् कल्कस्याव चतु-
ष्पलत्वात् मधुनोऽपि चतुष्पलत्वमाहः । अत्र केचिच्चरके—“क्वासं ज्वरं पित्तमवश-

कामदेवघृतम् ।—

अश्वगन्धापलशतं तदर्द्धं गोक्षुरस्य च ।
 शतावरी विटारी च शालपर्णी बला तथा ॥ ५३ ॥
 अश्वत्थस्य च शुङ्गानि पद्मवीजं पुनर्नवा ।
 काश्मरौफलमेतत् तु माषवीजं तथैव च ॥ ५४ ॥
 पृथग्दश पलान् भागांश्चतुर्द्विगुणैः पचेत् ।
 चतुर्भागावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ॥ ५५ ॥
 मृद्वीका पद्मकं कुष्ठं पिप्पली रक्तचन्दनम् ।
 बालकं नागपुष्पञ्च आत्मगुप्ताफलं तथा ॥ ५६ ॥
 नीलोत्पलं शारिवे द्वे जीवनौयं विशेषतः ।
 पृथक् कर्षसमञ्चैव शर्करायाः पलद्वयम् ॥ ५७ ॥
 रसस्य पौण्ड्रकेक्षूणामाढकं तत्र दापयेत् ।
 चतुर्गुणेन पयसा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ५८ ॥
 रक्तपित्तं क्षतक्षीणं कामलां वातशीणितम् ।
 हलीमकं तथा शोथं स्वरभेदं बलक्षयम् ॥ ५९ ॥
 अरोचकं मूत्रकृच्छ्रं पार्श्वशूलञ्च नाशयेत् ।
 एतत् राज्ञां प्रयोक्तव्यं बहन्तःपुरचारिणाम् ॥ ६० ॥
 स्त्रीणाञ्चैवानपत्यानां दुर्बलानाञ्च देहिनाम् ।
 क्लीवानामल्पशुक्राणां जीर्णानामल्परेतसाम् ॥ ६१ ॥
 श्रेष्ठं बलकरं हृद्यं वृथं पेयं रसायनम् ।
 ओजस्तेजस्करञ्चैव आयुःप्राणविवर्द्धनम् ॥ ६२ ॥

शूलं गुलं यकृतप्लीहगदांश्च हन्ति" इति फलग्रहं पठन्ति । वाग्भटेऽप्युक्तं—“पित्त-
 गन्धशक्तच्छ्वास-कामहृद्गोक्षकामलाः । तिमिरज्वरबौधर्प-स्वरभेदांश्च नाशयेत् ॥”
 (वि० २ अ०) इति ॥ ५१।५२ ॥

अश्वगन्धेत्यादि ।—तदर्द्धमिति—गोक्षुरस्य पञ्चाशत् पलानि, शतावरीणां
 बलानानाञ्च प्रत्येकं पञ्चाशत् पलानीत्यर्थः, अश्वत्थशुङ्गादीनाञ्च पञ्चानां पृथक् दश

संवर्द्धयति शुक्रञ्च पुरुषं दुर्बलेन्द्रियम् ।

सर्वरोगविनिर्मुक्तस्तोयसिक्तो यथा द्रुमः ॥

कामदेव इति ख्यातः सर्वर्तुषु च शस्यते ॥ ६३ ॥

सप्तप्रस्थघृतम् ।—

शतावरीपयोद्राक्षा-विटारीक्षामलै रसैः ।

सर्पिषा सह संयुक्तैः सप्तप्रस्थं पचेत् घृतम् ॥ ६४ ॥

शर्करापादसंयुक्तं रक्तपित्तहरं पिबेत् ।

उरःक्षते पित्तशूले चोष्णवातेऽप्यसृग्दरे ॥

बल्यमूर्जस्करं हृथं क्षयहृद्रोगनाशनम् ॥ ६५ ॥

खण्डकुष्माण्डकः ।—

कुष्माण्डकात् पलशतं सुस्विन्नं निष्कलीकृतम् ।

पचेत् तप्ते घृतप्रस्थे शनैस्तान्त्रमये दृढे ॥ ६६ ॥

यदा मधुनिभः पाकस्तदा खण्डशतं न्यसेत् ।

कुष्माण्डपौडनात् तोयेनादुकेन पुनः पचेत् ॥ ६७ ॥

युक्तसर्पिर्गन्धं पश्येत् तदा सिद्धेऽत्र निक्षिपेत् ।

पिप्पलीशृङ्गवेराभ्यां द्वे पले जौरकस्य च ॥ ६८ ॥

त्वग्गलापत्रमरिच-धान्यकानां पलाहंकम् ।

पलानि, ततो मिलित्वा पलशतचतुष्टये काष्ये प्रतिशतं जलद्रोणो देयः, "तुलाद्रव्ये जल-
द्रोणः" इत्युक्तेः । नागपुष्पं नागकेशरम् । भातमुतायाः शूकशिल्पाः फलम् । जीवनीय-
मिति—जीवनीयदशकम् । शर्करान्तः कल्कः । तेजस्करमुखाद्वर्द्धकम् ॥ ६३—६३ ॥

शतावरीत्यादि ।—शतावल्यादीनां षष्ठां मिलित्वा रसप्रस्थाः षट्, घृतस्थैकः
प्रस्था इति सप्त प्रस्थाः ॥ ६४।६५ ॥

कुष्माण्डकादित्यादि ।—निष्कलीकृतं निस्त्वगस्थीकृतम् । किञ्चित् जलं दत्त्वा उत्-
स्विद्य, क्षौमं निष्पीड्य, भातपे मनाक् संशोध्य, पिष्ट्वा च पलशतं गृहीत्वा पक्तव्यम् ।
पिप्पलीशृङ्गवेराभ्यां द्वे पले जौरकस्य चेति—कणाशुण्ठीः प्रत्येकं पलद्वयं, जौरकस्य
च द्वे पले ; तन्नान्तरसम्मतश्चेत्तत् ; तद्वयथा—“द्विपलात्रैः कणाशुण्ठी-जौरकैरव-
चूर्णितैः” इति । वैद्यप्रसारकेऽप्येवमेवोक्तम् ; व्यवहारोऽपीत्यमेव । अन्ये तु—पलाहंक-

न्यस्येत् चूर्णीकृतं तत्र द्रव्यां सङ्घट्टयेत् पुनः ॥ ६८ ॥
 तत् पक्वं स्थापयेद्वाण्डे दत्त्वा क्षौद्रं घृताङ्ककम् ।
 तत् यथाऽग्निबलं खादेत् रक्तपिप्पी क्षतक्षयी ॥ ७० ॥
 कासश्वासतमश्छर्दि-दृष्णाज्वरनिपीडितः ।
 वृथं पुनर्नवकरं बलवर्णप्रसाधनम् ॥ ७१ ॥
 उरःसन्धानकरणं बृंहणं स्वरवर्धनम् ।
 अश्विभ्यां निर्मितं सिद्धं कुष्माण्डकरसायनम् ॥ ७२ ॥
 खण्डामलकमानानु-सारात् कुष्माण्डकद्रवात् ।
 पात्रं पाकाय दातव्यं यावान् वाऽत्र रसो भवेत् ॥
 अत्रापि मुद्रया पाको निस्त्वचं निष्कुलीकृतम् ॥ ७३ ॥

वासाम्बु कुष्माण्डकः । —

पञ्चाशच्च पलं खिन्न-कुष्माण्डात् प्रस्थमाज्यतः ।

मिति परेषु बलवत्वात् औरकस्य पलाङ्गमित्याहुः ; तत्र, तन्मान्तरविरोधात् ।
 तत्रेलादीनाञ्च पञ्चानां प्रत्येकं पलाङ्गम् ; आयुर्वेदसारेऽप्युक्तं—“कुष्माण्डकानां रुदानां
 खिन्नं शतपलं पचेत् । प्रतप्तं हविषः प्रस्थे मधुक्थेऽत्र वीक्षिते ॥ खण्डाच्छतं कषाऽजान्यो-
 दिपलं नागरादपि । धान्योषणं विगन्धश्च पृथगङ्गपलाङ्गिकम् ॥ घृताङ्कनाचिकोपेतं
 तत् खादेदक्षपित्तजित् ॥” इति । घृताङ्कमिति—प्रस्थाङ्गमानमित्यर्थः । खण्डामलक-
 मानानुसारादित्यादि—खण्डामलके कुष्माण्डतुलाङ्गं कुष्माण्डरसामलकरसयोः
 प्रत्येकं प्रस्थ इत्युक्तं, तेन कुष्माण्डशतपले पात्रमिति—हेगुण्येन प्रस्थश्चतुष्टयं दातव्य-
 मित्यर्थः । पञ्चान्तरमाह, यावान् वाऽत्र रसो भवेत् इति—खिन्नकुष्माण्डस्याति-
 पीडनेन यावान् रसो भवति तावतेव पाक इत्यर्थः, व्यवहारोऽप्यनेनैव, युक्तस्यार्थं
 पक्षः ; उक्तं हि तन्मान्तर—“तद्वं पुरातनञ्चापि कुष्माण्डं कठिनं दृढम् । त्वक्-
 शिराभ्यां विनिर्मुक्तमन्तर्बीजैर्विर्वाजितम् ॥ खिन्नं सुपिष्टं दृषदि बल्येणैव प्रपीडितम् ।
 विग्रह्यमातपे क्षिप्ति यावत् तुलया घृतम् ॥ शौडुम्बरकटाहैः तु पचेत् प्रस्थे च
 क्षापिषः । कृत्वा क्षौद्रनिभं तस्मिन् क्षिपेत् खण्डशतं भिषक् ॥ कुष्माण्डपीडनातीर्थं
 यत् तेन विपचेत् पुनः ॥” इति । मुद्रया पाक इति—चक्रुलिपीडनजन्यं चिह्नं
 मुद्रा, तथा पाको ज्ञेयः ; एतस्योपलक्षणं, तेनाप्यपि पकलक्षणं ज्ञेयम् ॥ ६६—७३ ॥

पञ्चाशच्च पलमित्यादि ।—अत्रापि पूर्ववत् खिन्नसंस्कृतकुष्माण्डात् पञ्चाशत्

ग्राह्यं पलशतं खण्डं वासाक्काथादृके पचेत् ॥ ७४ ॥

मुस्ताधात्रीशुभाभार्गी-त्रिसुगन्धैश्च कार्षिकैः ।

ऐलियविश्वधन्याक-मरिचैश्च पलांशिकैः ॥ ७५ ॥

पिप्पलीकुडवच्चैव मधुमाणीं प्रदापयेत् ।

एतच्चूर्णीकृतं तत्र द्रव्यां सङ्गृह्येत् पुनः ॥ ७६ ॥

तत् यथाऽग्निबलं खादेत् रक्तपित्ती क्षतक्षयी ।

वृष्यं पुनर्नवकरं बलवर्णकरञ्च तत् ॥ ७७ ॥

कासं श्वासं क्षयं हिक्कां रक्तपित्तं हलीमकम् ।

हृद्रागमस्त्रपित्तञ्च पीनसञ्च व्यपोहति ॥ ७८ ॥

वासाखण्डः ।—

तुलामादाय वासायाः पचेदष्टगुणे जले ।

तेन पादावशेषेण पाचयेदादृकं भिषक् ॥ ७९ ॥

पलम् । न चात्र खण्डकुप्पाखण्डवत् कुप्पाखण्डरसो ग्राह्यः, पाकायै वासाक्काथस्यैकीकृत-
त्वात् । वासायाश्चतुःषष्टिः पलानि, जलस्यापि चतुःषष्टिः शरावाः ; स्याप्यन्तु षोडश-
शरावरूपमादृकम् । शुभा वंशलोचना । ऐलियम् एलबालुकम् । मधुमाणीति—मधुनी-
ऽष्टौ पलानि । अत्र केचित् माणिकायां हेगुणमिच्छन्ति, किन्तु—“माणिका
कुडवो वाऽपि या वा सङ्काश पलैः कृता । आर्द्रद्रव्ये द्रवे चैव न तत्र द्विगुणं विदुः ॥”
इति वचनात्, तथा चारपाणिबचने “माणिकाऽष्टौ पलान्वेव” इत्यवधारणादप्यत्रैव
पलानि, न तद्देगुण्यात् षोडश पलानीत्यर्थः । चरकेऽपि “पूर्णं शरावम्”
(क० मदन०) इत्यत्र पूर्णपदेन शरावे हेगुण्याभावः सूचितः, तथा हि,
पूर्णपदं हेगुण्यप्रतिषेधपरम्, अन्यथा पूर्णपदं व्यर्थं स्यात् । चक्रस्तु “माणिका
कुडवो वा” इति वचनस्य केनापि कषिदप्यलिखितत्वादनार्थत्वमाशङ्क्य
माणिकायां हेगुण्यमिच्छन् चरकीकृतगुणादिदृष्टे माणिकया षोडशपलत्वं
व्याख्यातवान् ॥ ७४—७८ ॥

तुलामादायेत्यादि ।—अवादां वासा, एवं सर्वदं, निम्बादिकमपि ; उक्तं
हि—“वासानिम्बपटोलकेतकिलालाकुप्पाखण्डकेन्दीवरी-वर्षांभुकुटजाश्वगन्धसहिते हे पूत-
गन्धाऽश्नते । मांसं नागवलासहाचरपुरा हिक्काद्रंके नित्यशो ग्राह्यास्तत्क्षणमेव न

चूर्णानामभयानाञ्च खण्डाच्छुद्धाच्छतं तथा ।
 द्वे पले पिप्पलीचूर्णात् मिद्धशीते च माक्षिकात् ॥ ८० ॥
 कुडवं पलमानन्तु चातुर्जातं सुचूर्णितम् ।
 क्षिप्त्वा विलोडितं खादेत् रक्तपित्तौ क्षतक्षयो ॥
 श्वासकासपरीतश्च यक्ष्मणा च प्रपीडितः ॥ ८१ ॥

खण्डकाद्यौ लौहः ।—

शतावरी क्षिन्नरुहा वृषो मुण्डतिका बला ।
 तालमूलौ च गायत्री त्रिफलायास्त्वचस्तथा ॥ ८२ ॥
 भार्गी पुष्करमूलञ्च पृथक् पञ्च पलानि च ।
 जलद्रोणे विपक्तव्यमष्टभागावशेषितम् ॥ ८३ ॥
 दिव्यौषधिहृतस्यापि माक्षिकेण हृतस्य वा ।
 पलद्वादशकं देयं रुक्मलीहस्य चूर्णितम् ॥ ८४ ॥
 खण्डतुल्यं घृतं देयं पलषोडशिकं बुधैः ।

द्विगुणिता ये चेच्चजाता घनाः ॥” इति । अष्टगुणं जले इति—शरावशते ; नाव
 द्वेगुणम् ; “न द्वेगुणं तुलासाने पलोक्तेखागते तथा” इत्युक्तेः । पादशेषाश्च
 पञ्चविंशतिशरावाः । चूर्णानामभयानामिति—हरीतकीचूर्णानामादकं चतुःषाष्ट-
 पलानौल्यर्थः ; “प्रायो न पाकचूर्णानाम्” इति प्रायःशब्दात् पाकोऽप्यस्तीति सूचयति,
 तेन चूर्णानां पाकोऽपि न विरोधः । चातुर्जातं पलमानम् इति—प्रत्येकं पलमानं,
 निर्देशस्य मानप्रधानत्वात् ॥ ७८—८१ ॥

खण्डकाद्यौ लौहमाह, शतावरीत्यादि ।—क्षिन्नरुहा गुडुचौ । वृषो वासकः ।
 मुण्डतिका मुण्डरी । गायत्री खदिरः । त्रिफलायास्त्वच इति—निरस्थित्रिफलाः ।
 दिव्यौषधिसंज्ञःशिला, कणामूलं वा । माक्षिकं स्वर्णमाक्षिकम् । मनःशिलास्वर्ण-
 माक्षिकाभ्यां प्रत्येकं मिलित्वा वा प्रलिय दग्ध्वा च लौहं सारणीयम् । खण्डतुल्य-
 मिति हेतुः, तेन खण्डस्यापि द्वादश पलानि । केचित्तु रक्तपित्तहन्तत्वात् खण्डस्य
 प्रचुरतरमेधाधिकरोतीति घृतपदेन सह खण्डतुल्यमिति योजयन्ति ; तत्तु न
 सम्यक्, लौहयोगत्वादत्र लौहप्राधान्येन तन्मानापकर्षसाधुतात्वात् ; रक्तपित्तप्रत्य-
 नोक्तान्तु लौहस्य स्वल्पत एव, महाशक्तिकत्वात् विशेषतो रक्तपित्तहरं, तत्तु

पचेत् तास्त्रमये पात्रे गुडपाको यथा मतः ॥ ८५ ॥
 प्रस्थाह्वं मधुनो देयं शुभाऽश्मजतुकत्वचः ।
 शृङ्गी विडङ्गं कृष्णा च शुण्ठराजौ पलं पलम् ॥ ८६ ॥
 त्रिफला धान्यकं पलं ह्यक्षं मरिचकेशरम् ।
 चूर्णं दत्त्वा सुमथितं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ॥ ८७ ॥
 यथाकालं प्रयुञ्जीत विडालपदकं ततः ।
 गव्यक्षीरानुपानञ्च सेव्यं मांसरसं पयः ॥ ८८ ॥
 गुरुद्वयान्नपानानि स्निग्धं मांसादि बृंहणम् ।
 रक्तपित्तं क्षयं कासं पित्तशूलं विशेषतः ॥ ८९ ॥
 वातरक्तं प्रमेहञ्च शीतपित्तं वमिं क्रिमीन् ।
 श्वयथुं पाण्डुरोगञ्च कुष्ठं प्लीहोदरं तथा ॥ ९० ॥
 आनाहं रक्तसंस्नावमस्तपित्तं निहन्ति च ।
 आरोग्यं पुत्रदं श्रेष्ठं कामाग्निबलवर्द्धनम् ॥ ९१ ॥
 चक्षुष्यं बृंहणं वृष्यं माङ्गल्यं प्रीतिवर्द्धनम् ।
 श्लोकं लाघवकरं खण्डकाद्यं प्रकीर्तितम् ॥ ९२ ॥
 क्वागं पारावतं मांसं तिक्तारिः क्रकराः शशाः ।
 कुरङ्गाः कृष्णसाराश्च तेषां मांसानि योजयेत् ॥ ९३ ॥
 नारिकेलपयःपानं सुनिषण्णकवास्तुकम् ।
 शुष्कमूलकजीराख्यं पटोलं बृहतीफलम् ॥ ९४ ॥

द्रव्यपुटादिभावितत्वेन सहावीर्यकतथोपपन्नम् ; व्यवहारश्च लौहसमतयेव ।
 प्रस्थाह्वमिति—षोडश पलानि । शुभा वंशलोचना । अश्मजतुकं शिलाजतु । त्वक्
 गुडत्वक् । शुभादीनां जीरकान्तानां प्रत्येकं पलं, विफलादीनां केशरान्तानां
 प्रत्येकं ह्यक्षं कर्षद्वयमित्यर्थः । विडालपदकं कर्षः । एतच्च पूर्वयुगपुरुषाभिप्रायेण
 मानमुक्तं, व्यवहारस्तु रक्तिविषतुःपञ्चकादारभ्य रक्तिद्वयवज्जरा साषचतुष्टयं यावत्
 वृद्धिः । गव्यक्षीरानुपानमिति—लौहपेचशा चतुःषष्टिगुणं, लौहान्तरे तथा दश-
 नात् ; उक्तं हि—“चतुःषष्टिगुणं प्राहुः सदा बुधाः” इति । जीराख्य-

फलं वाक्तां कु पक्ताम् खर्जूरं खादु दाडिमम् ।

ककारपूर्वकं यच्च मांसञ्चानूपसम्भवम् ॥ ८५ ॥

वर्जनौयं विशेषेण खण्डकाद्यं प्रकुर्वता ।

लोहान्तरवदत्रापि पुटनादिक्रियेयते ॥ ८६ ॥

रक्तपित्ते रोगान्तराचिकित्सातिदेशः ।—

यच्च पित्तज्वरे प्रोक्तं वहिरन्तश्च भेषजम् ।

रक्तपित्ते हितं तच्च क्षीणक्षतहितञ्च यत् ॥ ८७ ॥

इति रक्तपित्त-चिकित्सा ।

अथ यक्ष्म-चिकित्सा ।

पथ्यविधिः ।—

शालिषष्टिकगाधूम-यवमुद्गादयः शुभाः ।

मिति—गौराख्यगाकं मारिशकारं चम्पकादौ जीरेति ख्यातम् । ककारपूर्वक-
मिति—विहितान् ककारकुरङ्गरासान् विहाय यदन्यत् ककारपूर्वकं कपोत-
कर्कोटादि, तत् परित्याज्यम् । असृतसारलौहवदत्रापि बलिमन्त्रादि त्रैयं सधुष्टत-
द्विमानादिकश्च । अत्र केचित् गन्धकाभ्रसंयोगं कुर्वन्ति, एतदशुक्लञ्च वचनं
पठन्ति—“न रसेन विना लौहं गन्धकश्चासकं विना” इति, तथा—“चपलेन
विना लौहं यः करोति पुमानिह । उदरे तस्य किट्टानि जायन्ते नात्र रुग्णयः ॥”
इति । एतत् न व्यवहारसिद्धम् ; यतः रसाभ्रसहितलौहप्रयोगस्य प्रशस्तताप्रति-
पादनाय तथा अधकशून्यलौहे क्रिमिकिट्टादिव्यापच्छङ्खानि वृत्त्यर्थमभ्रकसाभ्रस्यं प्रत्येप-
णार्थञ्च फलतिशयप्रतिपादनायमपि चतुःसमलौहे वाक्यद्वयमिदं पठितम् ।
पुमानिहेति, इहशब्दात् वचनद्वयमपि तत्रैव बोध्यं, नान्यत्र, अन्यथा सामान्यत
एव परिभाषितमिदं स्यादिति ॥ ८८—८७ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां रक्तपित्त-चिकित्सा-विधितिः ।

यक्ष्मपेषु “पित्ताख्यं चागमः” इति रक्तपित्तानन्तरं राजयक्ष्मचिकित्सितमुच्यते,
शालीत्यादि ।—शाल्यादिकं संतप्सरातिक्रान्तम् ; युदाह वाग्भटः,—“शालिषष्टिक-

मद्यानि जाङ्गलाः पक्षि-मृगाः शस्ता विशुध्यताम् ॥ १ ॥

शुध्यतां क्षौणमांसानां कल्पितानि विधानवित् ।

दद्यात् क्रव्यादमांसानि हृंहणानि विशेषतः ॥ २ ॥

चवस्थाविशेषे संशोधनोपदेशः ।—

दोषाधिकानां वमनं शस्यते सविरेचनम् ।

स्नेहस्वेदोपपन्नानां सस्नेहं यन्न कर्षणम् ॥ ३ ॥

संशोधनानन्तरं कर्तव्योपदेशः ।—

शुद्धकोष्ठस्य युञ्जीत विधिं हृंहणदोषनम् ॥ ४ ॥

मलग्रन्थीः विशेषेण रक्षणोपदेशः ।—

शुक्रायत्तं बलं पंसां मलायत्तं हि जीवितम् ।

तस्मात् यत्नेन संरक्षेत् यक्ष्मिणो मलरेतसी ॥ ५ ॥

गोधूम-यवसुहं समोषितम्* (चि० ५ प०) इति । क्रव्यादमांसानीति—क्रव्यादा व्याघ्रगृध्रादयः, एषाञ्च मांसमतिशयेन मांसकरं भवति; उक्तं हि—“मांसेनीप-चिताङ्गानां मांसं मांसकरं परम्” (च० चि० राजयज्ज्ञ०); एतच्च भक्ष्य-च्छागादिमांसयाजिनं देयम्; उक्तं हि—“काकोलुकहकडोपि-गवाश्चनकुलोरगम् । गृध्राश्च खरोष्ठश्च हितं हृह्योतुसंहितम् ॥” (वा० चि० ५ प०) इति । सुशुतेऽप्युक्तं—“काकागुलुकान् नकुलान् विडालान् गण्डूपदान् व्यालविलिग्नायान् । गृध्राञ्च दद्याद्विधेः प्रकारैः सस्नेहान् सधूपतैलभट्टान् । देयानि मांसानि च जाङ्गलानि मुद्गादकौसूरसाश्च हृद्याः । खरोष्ठनागाश्चतराश्चजानि देयानि मांसानि सुकल्पितानि ॥ मांसोपदंशांश्च पिबेदरिष्टान् माध्वीकयुक्ता मदिराश्च सेव्याः ॥” (उ० ४१ प०) इति । सुकल्पितानीति—सूटभास्वीकृतविधया उपकल्पितानि ॥ ११२ ॥

दोषाधिकानामित्यादि चरकस्य ।—सस्नेहमीषतस्नेहम् । यन्न कर्षणमित्यनेन वमनविरचनयोरव मृदुगोरक्षलापकर्षणयोः प्रयोगं दर्शयति ॥ ११३ ॥

शुक्रेत्यादि वास्तव्यस्य ।—शुक्रस्य सर्वधातुसारत्वात् तदधीनं शक्तिरूपत्वं बलम् । मलायत्तं हि जीवितमिति—यद्यपि सर्वेषामेव जीवितं मलाधीनं मलस्य शरीर-स्वल्पकत्वात्, तथाऽपि विशेषाद्राजयक्ष्मिणो जीवितं मलाधीनम्; उक्तं हि—“तस्मिन् काले पचत्यग्निर्दंष्ट्रं कोष्ठसंश्रितम् । मलौ भवति तत् प्रायः कल्पते

षडङ्गयूषः ।—

सपिप्पलीकं सयवं सङ्कुलत्वं सनागरम् ।

दाडिमामलकीपेतं स्निग्धमाजरसं पिबेत् ॥ ६ ॥

तेन षट् विनिवर्त्तन्ते विकाराः पीनसादयः ।

रसे द्रव्याम्बु पेयावत् सूदशास्त्रवशादिह ॥ ७ ॥

षडङ्गयूषे मांसस्य परिमाणनिर्देशः ।—

पलानि द्वादश प्रस्थे घनेऽथ तनुके तु षट् ।

मांसस्य वटकं कुर्यात् पलमच्छतरे रसे ॥ ८ ॥

किञ्चिदोगसे ॥ तस्मात् पुरीषं संरक्ष्यं विशेषाद्राजयस्त्रिणः । सर्वधातुलयांसस्य बलं ह्यस्य हि विड्वलम् ॥” (च० बि० राजयस्त्र०) इति ॥ ५ ॥

सपिप्पलीकमित्यादि ।—यत्र केचित् यवकुलत्वावन्धद्रव्यापेक्षया प्रचुरी देयो यूपयोनितात् ; पिप्पली शुण्ठी च तावती देया, यावत्या कटुत्वमात्रं स्यात् ; एवमम्ल-
त्वार्थं दाडिमामलकीयोदानम् । एतत् सर्वं पिप्पल्यादिद्रव्यापेक्षया द्विगुणमांसेन सह
एकीकृत्याष्टगुणजले कथनीयं, तत् पादस्थं घृतेन संस्कृत्य उपयोज्यमिति । तद्व-
वैशास्तु—पिप्पलीशुण्ठीः प्रत्येकं माषकचतुष्टयं, यवकुलत्वायोस्तु प्रत्येकं कर्षः, दाडिमा-
मलकीयोरपि प्रत्येकं माषकचतुष्टयं याष्टं, समुदितद्रव्यापेक्षया मांसं द्विगुणं
याच्यम् ; सर्वमेकीकृत्याष्टगुणजले कथनीयं, तत् पादस्थं घृतेन संस्कृत्य उपयोज्य-
मित्याहुः । अकस्तु खमसनाह, रसे इत्यादि ।—षडङ्गपरिभाषया द्रव्यं जलञ्च गृहीत्वा
अङ्गशतं कार्यं, तेनाङ्गशतकाद्येन “पलानि द्वादश प्रस्थे” इत्यादि वक्ष्यमाण-
सूदशास्त्रीकपरिभाषानुसारेण परिमितं पिष्टा मांसं वटकौकृत्य पुनरपि पिष्टा पक्ता च
यूषः कार्यः इति । व्यवहारस्तु पूर्वोक्तवृद्धोपदिष्ट एव ज्ञेयः । पीनसादय इत्यादिशब्दात्
चरकोक्तानि शिरःशूलश्वासकासस्वरज्यपाण्डूशूलानि बोध्यानि । रसे द्रव्याम्बु
पेयावदित्यादौ पेयावदित्यनेन यथा कायसाध्यपेयायां षडङ्गपरिभाषया द्रव्य-
जलयोर्व्यवस्था, तथा मांसरसेऽपीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

मांसान्तु सूदशास्त्रीकवचनानुसारेण याच्यामित्याह, पलानित्यादि ।—अस्यार्थः,—
सर्वत्रापि पिष्टेति शेषः । प्रस्थे द्रवे यदि घनरसः कर्तव्यस्तदा मांसस्य द्वादश पलानि
पिष्टा वटकं कुर्यात् ; तथा प्रस्थे द्रवे यदि तनुकोऽच्छरसः कर्तव्यस्तदा मांसस्य
षट् पलानि पिष्टा वटकं कुर्यात् ; एवं प्रस्थे द्रवे यदि अच्छतरो रसः कर्तव्यस्तदा

तथोदशाङ्गः ।—

धन्याकपिप्पलीविश्व-दशमूलोजलं पिबेत् ।

पार्श्वशूलज्वरश्वास-पौनसादिनिवृत्तये ॥ ८ ॥

अश्वगन्धादिः ।—

अश्वगन्धाऽमृताऽभीरु-दशमूलबलावृषाः ।

पुष्करातिविषे घ्नन्ति क्षयं क्षीररसाग्निनः ॥ १० ॥

दशमूलादिः ।—

दशमूलबलारास्त्रा-पुष्करसुरदाकुनागरैः कथितम् ।

पेयं पार्श्वसशिरोरुक्क्षयकासादिशान्तये सलिलम् ॥ ११ ॥

ककुभादिमोदकः ।—

ककुभत्वङ्नागबला-वानरीवीजानि चूर्णितं पयसि ।

पक्वं मधुघृतयुक्तं ससितं यक्ष्मादिकासहरम् ॥ १२ ॥

पारावतमांसचूर्णादियोगश्चतुष्टयम् ।—

पारावतकपिच्छाग-कुरङ्गाणां पृथक् पृथक् ।

मांसचूर्णमजाक्षीरं पीतं यक्ष्महरं परम् ॥ १३ ॥

मांसस्य पलं पिष्ट्वा वटकं कुर्यादिति । षडङ्गयुगे पुनः षडङ्गपरिभाषानुसारं प्रस्थमात्रं जलमर्द्धयत् सत् प्रस्थाद्धंसेव भवति, तेन तत्र घनरसे मांसस्य षट् पलानि, तनुके पलवयम्, चच्छतरैऽर्द्धपलमिति ॥ ८ ॥

धन्याकपिप्पलीत्यादि ।—वातकफोत्तरे योगोऽयम् ॥ ८ ॥

अश्वगन्ध्यादि ।—अभीरुः शतमूलौ । वृषो वासकः । काथेनायं योगः । अस्मत्सासनिर्देशादिह पुष्करातिविषयोः प्रक्षेप्यत्वमिति वृन्दटिप्पणौ ॥ १० ॥

दशमूलबलेत्यादि ।—स्पष्टम् ॥ ११ ॥

ककुभेत्यादि ।—ककुभत्वक् चूर्णनवत्कलम् । नागबला गोरक्षतण्डुला, अस्या मूलं सर्वत्र बोध्यम् । वानरी शुक्लशिखी । एषां चूर्णं प्रत्येकमेकपलं, शर्करा पल १, दुग्धशराव २, सर्वमिदं पक्त्वा लव्कारिका कार्या, परिभर्जनार्थं घृतकर्ष २, सुश्रीते क्षुद्र किञ्चित् दत्त्वा भक्ष्यम् ॥ १२ ॥

पारावतेत्यादि ।—स्पष्टम् ॥ १३ ॥

नागवला-काकजङ्घाप्रयोगी ।—

घृतकुसुमरसालीदं क्षयं क्षयं नयति गजवलामूलम् ।
दुग्धेन केवलेन तु वायसजङ्घा निपीतैव ॥ १४ ॥

कृष्णादिलेङ्गाश्वगन्धादिलेहो ।—

कृष्णाद्राक्षासितालेहः क्षयहा क्षौद्रतैलवान् ।
मधुसर्पिर्युतो वाऽश्वगन्धाकृष्णासितोद्भवः ॥ १५ ॥

नवनीतप्रयोगः घृतमधुप्रयोगश्च ।—

शर्करामधुसंयुक्तं नवनीतं लिङ्गं क्षयी ।
क्षीराशो लभते पुष्टिमतुल्ये चान्यमाक्षिके ॥ १६ ॥

सितोपलादिलेहः ।—

सितोपलातुगाक्षीरी-पिप्पलीवङ्गुलात्वचः ।
अन्याद्रूढं द्विगुणितं लेहयेत् क्षौद्रसर्पिषा ॥ १७ ॥
चूर्णं वा प्राशयेदेतत् श्वासकामक्षयापहम् ।
सुमजिह्वारीचकिनमल्पाग्निं पार्श्वशूलिनम् ।
हस्तपाटांसदाहेषु ज्वरे रक्ते तथोर्द्ध्वमे ॥ १८ ॥

घृतेत्यादि ।—कुसुमरसो मधु । गजवला नामवला, गोरकतण्डुलेति ख्यातम् ।
वायसजङ्घा काकजङ्घा ॥ १४ ॥

कृष्णेत्यादि ।—सितोद्भव इत्यनेन योगद्वयं स्पष्टम् ॥ १५ ॥

शर्करेत्यादि ।—प्रतुल्ये चान्यमाक्षिके इत्यपि योगान्तरम्, अत्रापि “लिङ्गं
क्षयो क्षीराशो लभते पुष्टिम्” इति बोध्यम् ॥ १६ ॥

सितोपलेत्यादि चरकस्य ।—सितोपला शर्करा । तुगाक्षीरी वंशलीचना ।
बहुला पला । त्वक् गुडत्वक् । अन्याद्रूढं द्विगुणितमिति—अन्याथास्तव एको
भागः, पलाया द्वौ, पिप्पल्याश्चत्वारः, तुगाक्षीर्या अष्टौ, सितोपलायाः
षोडशेत्यर्थः । यद्यर्द्धशब्दोऽनागतमभिधत्ते, यथा—“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि यवाग्नौ
विंविशोऽध्याः” (च० सू० अपामागंतव्यं), तथाऽप्यत्र विवक्षावशादतीतमप्यभिधत्ते ।
चूर्णे वा प्राशयेदित्यनेन मधुघृतं विनाऽपि सक्त्यर्थं बोधयति ॥ १७-१८ ॥

लवङ्गाद्यं चूर्णम् ।—

लवङ्गककोलमुग्रो रचन्दनं नतं सनीलोत्पलजोरकं समम् ।
 लुटिः सङ्गण्डाऽगुरुभृङ्गकेशरं कणा सविश्वा नलदं सहाम्बुदम् ॥ १८ ॥
 अहोन्द्रजातोफलवंशलोचनाः सिताऽष्टभागं समसूक्ष्मचूर्णितम् ।
 सुरोचनं तर्पणमग्निदीपनं बलप्रदं वृथतमं त्रिदोषजित् ॥ २० ॥
 उरोविबन्धं तमकं गलग्रहं सकासहिक्काऽरुचियक्ष्मपौनसम् ।
 ग्रहण्यतीसारभगन्दरार्बुदं प्रमेहगुल्माश्च निहन्ति सञ्जरान् ॥ २१ ॥

तालीश्राद्यं चूर्णे मोदकम् ।—

तालीशपत्रं मरिचं नागरं पिप्पली शुभा ।
 यथोत्तरं भागवृद्ध्या त्वगेलि चाङ्गभागिके ॥ २२ ॥
 पिप्पल्यष्टगुणा चात्र प्रदेया सितशर्करा ।
 श्वासकासारुचिहरं तच्चूर्णं दीपनं परम् ॥ २३ ॥
 हृत्पाण्डुरहणीरोग-प्लोहशोषज्वरापहम् ।
 कृद्यतौसारशूलघ्नं मूढवातानुलोमनम् ॥ २४ ॥
 कल्पयेत् गुडिकाञ्चैतच्चूर्णं पक्त्वा सितोपलाम् ।
 गुडिका ह्यग्निसंयोगाच्चूर्णाक्षधुतराः स्मृताः ॥
 पैत्तिके ग्राह्यन्त्येके शुभया वंशलोचनाम् ॥ २५ ॥

लवङ्गेत्यादि ।—नतं तगरपादिका, तदभावे सिशलीकोपरः । सनीलोत्पल-
 पत्रजोरकमिति पाठे—पत्रं तेजपत्रम् । लुटिः सूक्ष्मेला । भृङ्गं गुडत्वक् । नलदं
 मांसो । सहाम्बुनेति पाठे—अम्बु बालकम् । अहोन्द्रोऽनन्तमूलम् । शर्कराया
 एकभागपिचया षष्ठौ भागाः । अन्ये तु मिलितचूर्णापिचयेत्याहुः । व्यवहारस्तु
 पूर्वेष्वेव ॥ १८—२१ ॥

तालीशपत्रमित्यादि ।—शुभेति पिप्पलीविशेषणं, न तु वंशलोचना, समानतन्त्रे
 हारीतादावदृष्टत्वात्, किन्तु सङ्गुडकाराः प्रबलपित्तं शुभायां वंशलोचनां ग्राह्येति
 लिखन्ति । एनमेवायं कश्चिद्विद्वति यथा—“तालीश-मरिच नागर-सागधिका-वंश-
 लोचनाः क्षमशः । उड्यास्त्वगेलोऽहं कणायाः सिता भवेदष्टगुणा ” इति । त्वगेलि

अष्टजुनाद्यचूर्णम् ।—

अष्टजुनाश्चगन्धानागबलापुष्कराभयाच्छिन्नरुहाः ।

तालीशादिसमेता लेह्या मधुसर्पिभ्यां यक्षहराः ॥ २६ ॥

ताप्यादिचूर्णम् ।—

मधुताप्यविडङ्गाश्म-जतुलीहृताभयाः ।

घ्नन्ति यक्ष्माणमत्युग्रं सेव्यमाना हिताशिना ॥ २७ ॥

विष्यवासिधोगः ।—

व्योषं शतावरी त्रीणि फलानि द्वे बले तथा ।

सर्वामयहरो योगः सोऽयं लौहरजोऽन्वितः ॥ २८ ॥

एष वक्षःक्षतं हन्ति कण्ठजांश्च गटांस्तथा ।

राजयक्ष्माणमत्युग्रं बाहुस्तन्ममथार्दितम् ॥ २९ ॥

चार्द्धभागिके इति—प्रथमभागापेक्षया तृतीयोः प्रत्येकमर्द्धभागत्वम् । पिप्पल्य-
गुणेति—पिप्पलीभागापेक्षया अष्टगुणा सितशर्करा । गुडिकापक्षे समं क्लीन
शर्करापाकं कुर्वन्ति हृदाः ॥ २२—२५ ॥

अङ्गीत्यादि ।—क्षिन्नरुहा गुडची । तालीशादिसमेता इत्यनेन तालीशादि-
द्रव्यमात्रमनुकर्षति, न तु तदीयभागवृद्धिकममपि, यथा वक्ष्यमाणचैतसदृते
“कल्याणकस्य चाङ्गेन” इत्युक्तत्वेऽपि कल्याणघृतीककल्कद्रव्यमात्रमिति, तेनात्र
अष्टादीनां समभागतया तालीशादयोऽपि समभागा एव याव्याः ॥ २६ ॥

मधुताप्येत्यादि ।—मधुघृताभ्यां लेहः । लौहमवायश्चूर्णे पुटादिशोधितं, न तु
लौहमगुरु रसायनत्वात् ; “लौहमगुरु” इति वन्दटिप्पनी । ताप्यं स्वर्णमालिकं, तच्च
अमृतसारवक्ष्यमाणविधिना शोधितं शास्त्रम् । अस्मज्जतु शिलाजतु, तदपि वक्ष्यमाण-
जिवागुडिकाविधिना शोधितं शास्त्रम् । अथोरजश्चात्र मिलिततरचूर्णसमम् ।
लौहचूर्णस्यैव रसायनतया श्रेष्ठत्वात् महावीर्यत्वाच्च महाव्याधिप्रशमनहेतुत्वं
युज्यते इति ॥ २७ ॥

व्योषमित्यादि ।—विष्यवासिधोगे व्रीणि फलानीति—त्रिफला । द्वे बले इति—
नागबलाबले, न तु श्वेतपौतमेदात् । अत्र लौहचूर्णं रसायनतया श्रेष्ठत्वात्
शौमिकत्वात् महावीर्यत्वाच्च मिलितव्योषादिचूर्णेन समं शास्त्रम्, अस एव

रसेन्द्रगुडिका ।—

कर्षं शुद्धरसेन्द्रस्य स्वरसेन जयाऽऽर्द्रयोः ।

शिलायां खल्लयेत् तावत् यावत् पिण्डं घनं ततः ॥ ३० ॥

जलकर्णाकाकमाचौरसाभ्यां भावयेत् पुनः ।

सौगन्धिकपलं भृङ्ग-स्वरसेन विभावितम् ॥ ३१ ॥

चूर्णितं रससंयुक्तमजाक्षीरपलद्वये ।

खल्लितं घनपिण्डन्तु गुडीं स्विन्नकलायवत् ॥ ३२ ॥

कृत्वाऽऽदौ शिवमभ्यच्यं द्विजातौन् परितोष्य च ।

जौर्णान्नो भक्षयेदेकां क्षीरमांसरसाशनः ॥ ३३ ॥

सर्वरूपं क्षयं स्वासं रक्तपित्तमरोचकम् ।

अपि वैद्यशतैस्त्यक्तमस्त्रपित्तं नियच्छति ॥ ३४ ॥

एलादिमन्त्रः ।—

एलाऽजमोदाऽऽमलकाभयाऽक्ष-गायत्रिनिश्वासनशालसारान् ।

विडङ्गभल्लातकचित्रकांश्च कटुत्रिकाभोदसुराष्ट्रकाश्च ॥ ३५ ॥

व्योषादिपाठात् विच्छिद्य लौह्रजोऽन्वत् इति पठितम् । चूर्णयोग एवायं घृतमधुगौरशुतलात् । अन्ये तु—लेह पंथायं घृतमधुभ्यां कसंध्यः, लेहप्रकारण-विहितत्वादित्याहुः, युक्तचेतत् ॥ २८२८ ॥

कर्षमित्यादि ।—रसेन्द्रः पारदः, तस्य शोधनं वक्ष्यमाणचुषावतीगुडिकायां वक्ष्य-माणविधिना कर्तव्यम् ; तदनु क्रमेण जयाया जयल्याः आर्द्रकस्य च स्वरसेन खल्ल-शिलायां सन्ध्यं पिण्डाकारं कुर्यात्, तदनु जलकर्णा क्षीरटा तस्याः रसेन काकमाचाश्च रसेताम्राश्च प्रत्येकं सप्तधा भावयेत् ; ततः सौगन्धिकं भद्रतरगन्धकं, तदपि चुषावत्यां वक्ष्यमाणविधिना शोधितं पलपरिमितं पारदेन सह घर्षणीयं, तदनन्तरमजाक्षीरपलद्वये खल्लिशिलास्थिते खल्लितं घनपिण्डतापने तु स्विन्नकलायप्रमाणां गुडिकां कुर्यात्, तदनु प्रत्येकमेकां गुडिकां जौर्णान्ने भक्षयेत् ; अनुपानञ्च दुग्धादिकमेव ॥ ३०—३४ ॥

एलेयादि मुशुतस्य ।—अजमोदा यनानी । अक्षं विभीतकम् । गायत्री खदिरः । असनः पीतशालः । गायत्रादीनां शालान्तानां चतुर्णां सारो याव्यः ।

पक्वा जले तेन पचेत् सपि-
 स्नास्मिन् सुसिद्धे त्ववतारिते च ।
 त्रिंशत्पलान्यत्र सितोपलाया
 दद्यात् तुगाक्षोरिपलानि षट् च ॥ ३६ ॥
 प्रस्थे घृतस्य द्विगुणञ्च दद्यात्
 क्षौद्रं ततो मय्यहतं निदध्यात् ।
 पलं पलं प्रातरतो लिङ्हेच्च ।

पश्चात् पिबेत् क्षीरमतन्द्रितश्च ॥ ३७ ॥

एतद्भि मिधं परमं पवित्रं चक्षुष्यमायुष्यतमं तथैव ।

यक्ष्माणमाशु व्यपहन्ति शूलं पाण्ड्रामयञ्चापि भगन्दरञ्च ॥ ३८ ॥

न चात्र किञ्चित् परिवर्जनौयं रसायनञ्चैतदुपास्यमानम् ॥ ३९ ॥

स पंगुडः । —

बला विदारी क्रस्वा च पञ्चमूलौ पुनर्नवा ।

पञ्चानां क्षीरिहृक्षाणां शुङ्गा मुष्णंशिकाः पृथक् ॥ ४० ॥

सौराष्ट्रजा सुराष्ट्रतः । एलादीनां सौराष्ट्रान्तानां पृथगष्टौ पलानि गृह्यन्ते ; कलं
 षोडशगुणं दत्त्वा षोडशंशं स्थापयेत् ; तेन कायेन केवलमेव घृतप्रस्थं पाचयेत् ।
 घृतप्रस्थापेक्षया द्विगुणं मधु । मय्यो मय्यानदण्ड इत्याहुः । अन्ये तूक्तव्याख्या-
 नादाय बाष्पटवचनं पठन्ति ; यथा — “एलाऽजमोदाविफला-सौराष्ट्रव्यापचिकान् ।
 सारानरिष्टगायत्री-शालबीजकसम्भान् ॥ भस्मातकं विडङ्गञ्च पृथगष्टपलोन्मितम् ।
 सलिलेः षोडशगुणैः षोडशंशं स्थितं पचेत् ॥ पुनस्तेन घृतप्रस्थं सिद्धे चास्मिन्
 पलानि षट् । तुगाक्षीर्ष्याः क्षिपेत् त्रिंशत् सितया द्विगुणं मधु ॥ घृतात् विजातात्
 त्रिपलं ततो क्षौद्रं खजाहतम् । पयोऽनुपानं तत् प्राङ्गे रसायनमयन्त्रणम् ॥”
 (चि० पू ३०) इत्यादि । एतद्दृशनात् विजातकमपि बोध्यं सौमन्यार्थम् ; अत्र तु क
 पुठितं, तद्यतिरेकेणापि व्याधिहन्तृत्वात् । अन्ये लाहुः, सुशुतोक्तयोगेऽस्मिन्नधोदपाठात्
 विजाताभावात् योगान्तरमेवेदम् ; तथा घृतप्रस्थस्य साध्यत्वादेलादीनां सप्तदशानां
 निलिता चतुःषष्टिपलानि, कलस्य तु चतुःषष्टिभरावाः, शेषाः षोडश भरावा
 इति ॥ ३५—३८ ॥

बलेत्यादि । — पथं योग्यरके चतुर्क्षीर्षिक्रियते उक्तः । क्षीरिहृक्षाः प्रथ-

एषां कषाये द्विचोरे विदार्याजरसांशिके ।
 जीवनौयेः पचेत् कल्कैरक्षमात्रेष्टतादकम् ॥ ४१ ॥
 सितापलानि पूते च शीते द्वात्रिंशदावपेत् ।
 गोधूमपिप्पलीवांशी-चूर्णं शृङ्गाटकस्थ च ॥ ४२ ॥
 समान्त्रिकं कौडविकं तत् सर्वं खजसूर्च्छितम् ।
 स्थानं सर्पिर्गुडान् कृत्वा भूर्जपत्रेण वेष्टयेत् ॥ ४३ ॥
 तान् जग्ध्वा पलिकान् चौरं मद्यञ्चानुपिबेत् कफे ।
 शोषे कासे क्षतक्षीणे श्रमस्त्रीभारकर्षिते ॥ ४४ ॥
 रक्तनिष्ठीवने तापे पीनसे चोरसि स्थिते ।
 शस्ताः पार्श्वशिरःशूले भेदे च स्वरवर्णयोः ॥ ४५ ॥
 काथ्ये त्रयोदशपले द्रव्याल्पत्वभयाज्जलम् ।

वेतवोडुस्वरवटाः । शालाक्ये तु—वेतसंस्थाने मधुकं निचिद्य पञ्च चौरिद्वया
 व्याख्याताः ; यथा—“उडुस्वरो वटोऽश्लो मधुकः पुन एव च । पचेते चौरिणो
 द्वया अस्मिन्कले प्रकीर्त्तिताः ॥” इति । अस्मिन्कले इति वचनेन शालाक्याधिकारव्यति-
 रित्ते स्थाने पूर्वद्वया उक्ता युक्ताः । अन्ये तु—वेतसंस्थाने कपोतनमाहुः, कपोतनो
 गदभाण्डः । शृङ्गा इति—अविकसितपत्रमुकुलम् । मुख्यशिकाः पलमानाः । अत्र
 बलादिकाथ्ये त्रयोदशपले जलद्रोणो द्रव्यं, तस्य पादावशिषादष्टाविंशत्यधिकशतपल-
 मानम् । द्विचोरे इति—द्विप्रकारं चौरं यतेति ; तथा चौरद्वयञ्चाव प्राधान्यादार्ज-
 गन्धश्च यावत् । आजरसम्कागमांसरसः । एषां चतुर्णांसपि द्रवाणां काथसमल-
 सेव साहचर्यादिति पञ्चगुणपाकः । चौरानुपानश्च पित्ते ज्ञेयम् । उक्ताशंसंवादक-
 तन्मात्रं यथा—“पुनर्नवां वलां ऋषां पञ्चमूर्त्तौ विदारिकाम् । उडुस्वरवटाश्ल-
 यचवेतसशृङ्गकान् । पलिकांशान् जलद्रोणे पक्त्वा पादावशिषिते । पादांश्चैकाग-
 गोचोर-विदार्याः स्वरसैः पृथक् ॥ कर्षांशैर्जीवनीयेषु कल्कैराव्यादकं पचेत् । कृष्णा-
 गोधूमशृङ्गाट-वांशीबौद्राक्षलिं पृथक् ॥ सिद्धे प्रस्थौ सितायाश्च दत्त्वा खादेत् खजा-
 हतम् । एतत् गुडोक्तं सर्पिर्घटे भूजांस्विते स्थितम् ॥ अनुपानं दिवेत चौरं पित्ते
 मद्यं कफे हितम् । क्षतक्षयाक्षपित्तघ्नं ज्वरशीघ्रप्रणाशनम् ॥” इति । अत्र पादांशे-
 रिति—पादेषु काथसममागैरिति । अकल्पाह—“काथ्ये त्रयोदशपले द्रव्याल्पत्वभया-

अष्टगुणं काथसमौ विदार्याजरसौ पृथक् ॥

केचित् यथोक्तकाथे तु काथं घृतसमं जगुः ॥ ४६ ॥

च्यवनप्राशः ।—

विल्वान्निमग्न्यश्लोणाक-काशमर्थः पाटला बला ।

पण्यश्चतस्रः पिप्पल्यः खट्वंष्ट्रा बृहतौदयम् ॥ ४७ ॥

शृङ्गी तामलकी द्राक्षा जीवन्ती पुष्करागुरु ।

अभया सामृता ऋहिर्जीविकर्षभकौ शटी ॥ ४८ ॥

जलम् । अष्टगुणं काथसमौ विदार्याजरसौ पृथक् ॥” इति । केचित् यथोक्तकाथे तु काथं घृतसमं जगुः इति, अस्यार्थः,—तयोदशपले काथेऽष्टगुणं जलं तयोदश-शरावपरिमितं भवति, तस्य तु पादशेषात् सपादशरावतयं काथं वदन्ति, काथसमश्च विदार्योरसश्चागसांसरसश्च, चौरश्च काथापेक्षया द्विगुणमिति सार्द्धषट्शरावाः ; एवं घृतादुक्ते पक्त्ये त्रिंशत्पलाधिकं द्रवपलशतमिह भवति ; एवं सति द्रवात्मत्वं स्यादिति भयात् केचिदत्र यथोक्ते एव काथे तयोदशपलरूपे तथा पानीयं देयं यथा पादशेषात् काथो घृतसमः स्यात् ; तेनात्र तयोदशपलेऽपि काथे जलद्वीपं दत्त्वा पादावशिष्टकाथस्य घृतसमत्वं कल्पनीयमिति जगुःकृतवन्तः । अस्मिन् पले—चौरं द्विगुणं दत्त्वा विदार्योसांसरसौ च मिलित्वा घृतसमाविति चतुर्गुणद्रवेण पाक-सत्सर्गसिद्धौ भवति, चतुर्गुणद्रवेण तु खेडपाकोत्सर्गत्वात् । अतूक्तोर्नोपि काथ-मानमानयतमेवोक्तं, काथस्तु खेडसम एव, “पञ्च प्रस्थात यत्र स्युः” इत्युक्तेः ; तथा च—“वृक्षीरं पञ्चमूलञ्च बलां विदार्यौ वटादिशृङ्गांश्च । निःकाथ्य द्विचौरे क्वाग-विदार्योरसे च समे ॥ जीवनीयगणकल्लैः पक्त्वा घृतादुक्तम्” इत्यादि । अन्ये तु—“द्रव्यमापायितं कथं दत्त्वा षोडशिकं जलम् । पादावशेषः कर्तव्य एष काथविधिः स्मृतः ॥” इति क्वागवयवपरिभाषानुसारेण काथे षोडशगुणं जलं द्रव्यमानं षड्विंशति-शरावं भवति, पादशेषाच्च सार्द्धषट्शरावकाथो भवति । द्विचौरे इति काथापेक्षया चौरस्य द्विगुण्यात् तयोदश शरावाः ; मिलितौ विदार्याजरसावपि काथापेक्षया द्विगुणाविति ; एवं मिलित्वा सार्द्धद्वित्रिंशच्छरावद्रवेः पाक इति व्याचक्षते । व्यव-हारः पुनः प्रायेणानेनैव । खजो मन्यानदण्डः । भूर्जपत्रे वेष्टनश्च शत्रु-त्क्षयार्थम् ॥ ४०—४६ ॥

विल्वेयादि ।—पण्यश्चतस्र इति—शालपर्णी-शुश्रूषा-मुद्गपर्णी-माषपर्ण्यः । ताम-

मुस्तं पुनर्नवामेदे सूक्ष्मेलीत्पलचन्दने ।
 विदारौ वृषमूलानि काकोली काकनासिका ॥ ४९ ॥
 एषां पलोन्मितान् भागान् शतान्यामलकस्य च ।
 पञ्च दद्यात् तदैकध्वं जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ ५० ॥
 ज्ञात्वा गतरसान्येतान्यौषधान्यथ तं रसम् ।
 तच्चामलकमुद्धृत्य निष्कुलं तैलसर्पिषीः ॥ ५१ ॥
 पलहादशके भृष्टा दत्त्वा चार्द्धतुलां भिषक् ।
 मत्स्यण्डिकायाः पूतायाः लेहवत् साधु साधयेत् ॥ ५२ ॥
 षट्पलं मधुनश्चात्र सिद्धशीति प्रदापयेत् ।
 चतुष्पलं तुगाक्षीर्याः पिप्पल्या द्विपलं तथा ॥ ५३ ॥
 पलमेकं निदध्याच्च त्वगेलापत्रकेशरात् ।
 इत्ययं च्यवनप्राशः परमुक्तो रसायनः ॥ ५४ ॥

लकी भूयामलकी । जीवन्ती स्नानामख्याता । पुनर्नवामेदे इति—पुनर्नवा च मेदा
 च इति इन्द्रः, न तु मेदादयः, “पार्थिव्यः पिप्पली शङ्खी मेदा तामलकी वृष्टिः” (उ०
 ३९ अ०) इति वाग्भटवचनात् । उष्णं नीलोत्पलं, न तु कुष्ठम् ; सर्वस्मिन्नेव तन्मान्तरै
 कुष्ठमिति पाठस्य तद्यौकाकारैरव्याख्यातत्वात् । काकनासिका “कायुयाटुंटी”;
 जेजुइस्तु वासाफलमित्याह । शतान्यामलकस्य च पञ्चेति—आकृतिमानत्वात्
 आमलकोफलस्य पञ्चशतानि ; एतानि कपटे मोटलीं कला अपरैः कायद्रव्यैः सह
 कथनीयम् । गतरसत्त्व द्रव्याणां चतुर्भागावशेषेण क्राथनेति स्वयमेव वक्ष्यति ; अत
 एव “पादशेषम्” (उ० ३९ अ०) इति वाग्भटेनोक्तम् । अन्ये त्वष्टभागावशेषम्
 इत्याहुः, तन्न न व्यवहारसिद्धम् । निष्कुलमिति—शिराऽऽस्थिरहितं, तच्च क्षौमादि-
 चर्षणेन कायेयम् । पलहादशके इति मिलित्वा, निर्देशस्य मानप्रधानत्वात् ; एवं
 त्वगेलापत्रकेशरादपि मिलित्वैव पलम् । ये तु समासकरणसामर्थ्यात् मिलित-
 यच्छमाहुः, तन्मते—अगल्लहरीतक्यादौ दशमूलस्यापि मिलित्वा द्विपलता
 स्यात्, दशमूलीति समासनिर्देशादिति ज्ञेयम् । अत्र समवीरपि मधुसर्पिषोर्द्रव्यान्तर-
 संयोगादेव न विरुद्धत्वं ज्ञेयम् ; किंवा आमलकमर्जनेन घृतस्योपचीणत्वात्
 समत्वमेव नास्तीति । च्यवनस्य मुनेः प्राश इति घञ् । योपरुष्यान्न भोजनमिति

कासश्वासहरश्चैव विशेषेणोपदिश्यते ।

क्षीणक्षतानां वृद्धानां बालानाञ्चाङ्गवर्द्धनः ॥ ५५ ॥

स्वरक्षयमुरोगं हृद्दोगं वातशोणितम् ।

पिपासां मूत्रशुक्रस्थान् दोषांश्चैवापकर्षति ॥ ५६ ॥

अस्य मात्रां प्रयुञ्जीत योपरुन्ध्यान्न भोजनम् ।

अस्य प्रयोगाच्चावनः सुवृद्धोऽभूत् पुनर्युवा ॥ ५७ ॥

मेधां स्मृतिं कान्तिमनामयत्वं वपुःप्रकर्षं बलमिन्द्रियाणाम् ।

स्त्रीषु प्रहर्षं परमग्निवृद्धिं वर्णप्रसादं पवनानुलोम्यम् ॥ ५८ ॥

रसायनस्यास्य नरः प्रयोगात् लभेत जीर्णोऽपि कुटोप्रवेशात् ।

जराकृतं पूर्वमपास्य रूपं विभर्त्ति रूपं नवयौवनस्य ॥ ५९ ॥

सिता मत्स्यण्डिकाऽलाम्बे धात्र्याश्च मृदु भर्जनम् ।

चतुर्भागजले प्रायो द्रव्यं गतरसं भवेत् ॥ ६० ॥

जीवन्त्याद्यं घृतम् ।—

जीवन्तीं मधुकं द्राक्षां फलानि कुटजस्य च ।

शटीं पुष्करमूलञ्च व्याघ्रीं गोक्षुरकं बलाम् ॥ ६१ ॥

नीलोत्पलं तामलकीं त्रायमाणां दुरालभाम् ।

पिप्पलीञ्च समं पिष्ट्वा घृतं वैद्यो विपाचयेत् ॥ ६२ ॥

एतत् व्याधिसमूहस्य रोगेशस्य समुत्थितम् ।

रूपमेकादशविधं सर्पिरग्रं व्यपोहति ॥ ६३ ॥

—या प्रथमान्नभोजनीययुक्ता जरणेन द्वितीयान्नकाले भोजनोपरोधं न करोतीत्यर्थः ; यदुक्तं,—“रुण्डि नैकसाहारं या सा मात्रा जरां प्रति” इति । कुटोप्रवेशादिति— वातातपपरिहारिणेत्यर्थः । यद्यपि मत्स्यण्डिकापेक्षया शर्करा विमला, तथाऽप्युपात्तत्वादिकं सैव प्रश्ला, तदभावे शर्करा खण्डो वा गृह्यते ; चक्रेण तु शर्करैवोक्ता ॥ ४७—६० ॥

जीवन्तीनित्यादि चरकस्य ।—अथ जलमेव चतुर्गुणम् । केचित्तु चरके शृङ्गाघृतानन्तरमयं योगः उक्तः, अतः प्रत्यासत्त्या पूर्वयोगोक्तं चौरमेवावापि द्रवमिच्छन्ति ; किन्तु शान्मटादावपि न दुग्धमती जलमेव युक्तम् ॥ ६१—६३ ॥

पिप्पलीघृतम् ।—

पिप्पलीगुडसंसिद्धं क्वागक्षीरयुतं घृतम् ।
एतदाग्नप्रवृद्धयर्थं सर्पिश्च क्षयकासिनाम् ॥ ६४ ॥

पाराशरघृतम् ।—

यष्टीबलागुडूच्यल्प-पञ्चमूलीतुलां पचेत् ।
शूर्पेऽपामष्टभागस्थे तत्र पात्रं पचेत् घृतम् ॥ ६५ ॥
धात्रीविदारौक्षुरसे त्रिपात्रे पयसोऽर्मणे ।
सुपिट्टेर्जीवनीयैश्च पाराशरमिदं घृतम् ॥
ससैन्यं राजयक्ष्माणमुन्मूलयति शीलितम् ॥ ६६ ॥

क्वागलाद्यं घृतम् ।—

क्वागमांसतुलां गृह्य साधयेल्लत्वणेऽश्वसि ।
पादशेषेण तेनैव सर्पिःप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ६७ ॥
ऋद्धिबुद्धौ च मेदे द्वे जीवकर्षभकौ तथा ।
काकोलीक्षीरकाकोली-कल्कैः पृथक् पलोन्मितैः ॥ ६८ ॥
सम्यक् सिद्धे चावतार्य्य शीते तस्मिन् प्रदापयेत् ।
शर्करायाः पलान्यष्टौ मधुनः कुडवं क्षिपेत् ॥ ६९ ॥
पलं पलं पिबेत् प्रातर्यक्ष्माणं हन्ति दुर्जयम् ।
क्षतक्षयश्च कासश्च पार्श्वशूलमरीचकम् ॥ ७० ॥
स्वरक्षयसुरोरोगं श्वासं हन्यात् सुदारुणम् ।

पिप्पलीत्यादि ।—पिप्पलीगुडौ कल्को, क्वागक्षीरं चतुर्गुणम् ॥ ६४ ॥

यष्टीत्यादि वाक्येभ्यः ।—यष्ट्यादीनां मिलित्वा तुला । शूर्पे इति—द्रोणद्वये ;
उक्तं दृढबलेन—“कुम्भी द्रोणद्वयं शूर्पः” इति ; चारपाणिनाऽप्युक्तं—“द्रोणद्वयन्तु शूर्पः
स्यात् कुम्भी इत्यभिधीयते” । तस्मात् द्रोणपण्ययः शूर्पे इति वृन्दलिखितमतं नादर-
णीयम् । यद्यपि तुलाद्वये एक एव जलद्रोण उचितस्तथापि निर्दिष्टत्वादहं तोयं
द्रोणद्वयमेव देयम् ; यथा बल्यमाणाद्वितीयक्वागलादिघृते क्वागमांसतुलायां जल-
द्रोणद्वयमिति । धात्र्यादिरसानां मिलित्वा त्रिपात्रम् ; पयसादकम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

बल्यं मांसकरं वृथमग्निसन्दोषनं परम् ॥ ७१ ॥

अपरं क्रागलाद्य घृतम् ।—

तीयद्रोणद्वितये च्छागलमांसस्य पलशतं पक्त्वा ।

जलमष्टांशं सुकृतं तस्मिन् विपचेत् घृतं प्रस्थम् ॥ ७२ ॥

कल्पोन जीवनौयानां कुडवेन तु मांससर्पिरिदम् ।

पित्तानिलं निहन्त्यात् तज्जानपि रसकयोजितं पीतम् ॥ ७३ ॥

कासश्वासावुग्रौ यक्ष्माणं पाश्वेद्दुजां घोरां ।

अध्वश्वायशोषं शमयति चैवापरं किञ्चित् ॥ ७४ ॥

अजापञ्चकं घृतम् ।—

क्रागशक्रद्रसमूलक्षीरैर्दध्ना च साधितं सर्पिः ।

सत्तारं यक्ष्महरं कासश्वासोपशान्तये परमम् ॥ ७५ ॥

बलागर्भं घृतम् ।—

द्विपञ्चमूलस्य पचेत् कषाये प्रस्थद्वये मांसरसस्य चैके ।

कल्कं बलायाः सुनियोज्य गर्भं सिद्धं पयःप्रस्थयुतं घृतञ्च ॥

सर्वाभिवातोत्थितयक्ष्मशूल क्षतक्षयोक्तासहरं प्रदिष्टम् ॥ ७६ ॥

नागबलाघृतम् ।—

पादशेषं जलद्रोणे पचेन्नागबलातुलाम् ।

तेन काथेन तुल्यांशं घृतं क्षीरञ्च साधयेत् ॥ ७७ ॥

क्रागमांसयादि ।—क्रागलाद्ये लल्लणी द्रोणः ॥ ६७—७१ ॥

तीयेत्यादि ।—जीवनौयानां दशानां कुडवेनेति मिलित्वा । तज्जानिति—पित्ता-
निलगान् व्याधौ । रसकयोजितमिति—मांसरसावधारितमित्यर्थः ॥ ७२—७४ ॥

क्रागेत्यादि ।—अजापञ्चकघृते सर्पिरप्यजाया एव, एवं दधि च । यवक्षारस्यात्र
प्रक्षेप्यत्वमाहुः ॥ ७५ ॥

द्विपञ्चमूलस्यत्यादि ।—द्विपञ्चमूलस्येति—दशमूलस्य मिलित्वा द्वाविंशत्यलानि,
जलस्य च द्वाविंशच्छरावाक्ततः प्रस्थद्वयं शेषः । मांसरसस्य चैके इति—
क्रागमांसरसस्य एकस्मिन् प्रस्थे इत्यर्थः । गर्भमिति—अन्तः ॥ ७६ ॥

पादशेषमित्यादि वाक्यटस्य ।—पादशेषमित्येव पाठः, पादशेषं यथा भवति

पलार्चिकैश्चातिबला-बलायष्टिपुनर्नवा- ।
 प्रपौण्डरीककाश्मर्य-पियालकपिकच्छुभिः ॥ ७८ ॥
 अश्वगन्धासिताऽभोरु-मेदायुग्मार्त्रकण्टकैः ।
 मृणालविसशालूक-शृङ्गाटककशेरुकैः ॥ ७९ ॥
 एतन्नागबलासर्पी रक्तपित्तं क्षतक्षयम् ।
 हन्ति दाहं भ्रमं तृष्णां बलपुष्टिकरं परम् ॥ ८० ॥
 बल्यभोजस्यमायुष्यं बलीपलितनाशनम् ।
 उपयुञ्जीत यस्मापान् वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ ८१ ॥
 निर्गुण्डीवृतम् ।—
 समूलफलपत्राया निर्गुण्डराः स्वरसेर्धृतम् ।
 सिद्धं पोत्वा क्षतक्षौणो निर्व्याधिर्भाति देववत् ॥ ८२ ॥
 बलायं वृतम् ।—
 बलां श्वदंष्ट्रां वृहतीं कलसीं धावनीं स्थिराम् ।
 निम्बं पर्पटकं सुस्तं त्रायमाणां दुरालभाम् ॥ ८३ ॥
 कृत्वा कषायं पेयार्थं दद्यात् तामलकीं शटीम् ।
 द्राक्षां पुष्करमूलञ्च मेदामामलकानि च ॥ ८४ ॥
 घृतं पयश्च तत् सिद्धं सर्पिर्ज्वरहरं परम् ।
 क्षयकासप्रशमनं शिरःपार्श्वरुजाऽपहम् ॥ ८५ ॥
 चरकोदितवासाद्य-घृतानन्तरमुत्तितः ।
 वदन्तीह घृतात् काथं पयश्च द्विगुणं पृथक् ॥ ८६ ॥

तथा पचेदिति । अन्ये तु—पादशेषे इति पठित्वा पादशेषे कर्तव्ये इति व्याचक्षते ।
 नागबला गोरक्षतण्डुला । अतिबला गोरक्षतण्डुलैव । मृणालविसे स्त्र्यसङ्घेदात् ;
 मृणालमुशीरं, विसें पद्ममूलम् इत्यन्ये ॥ ७७—८१ ॥

समूलान्यादि ।—निर्गुण्डीवृतनकल्कम् ॥ ८२ ॥

बलानित्यादि ।—चरकस्य ज्वरविकल्पितेऽयं योगः । कलमी पुष्पिपर्णी ।
 धावनी कण्टकारिका । स्थिरा शालपर्णी । चरकोदितेत्यादि, चरके हि
 त्रासाघृतानन्तरमयं योग उक्तः, तत्र च काथः पयश्च प्रत्येकं घृतात्

चन्दनाद्यं तैलम् ।—

चन्दनाम्बु नखं वाप्यं यष्टी शैलेयपद्मकम् ।
मञ्जिष्ठा सरलं दारु शब्येलापूतिकेशरम् ॥ ८७ ॥
पत्रं तैलं मुरामांसी कक्कीलं वनिताऽम्बुदम् ।
हरिद्रे शारिवे तिक्ता लवङ्गागुरुकुङ्कुमम् ॥ ८८ ॥
त्वग्नेण नलिका चैभिस्तैलं मस्तुचतुर्गुणम् ।
लाक्षारससमं सिद्धं ग्रहघ्नं बलवर्णकृत् ॥ ८९ ॥
अपस्मारज्वरोन्माद-कृत्वाऽलक्ष्मीविनाशनम् ।
आयुःपुष्टिकरञ्चैव वशीकरणमुत्तमम् ॥ ९० ॥

यत्प्राणि ह्यागव्यवहारस्य प्रयत्नता ।—

ह्यागं मांसं पयश्छागं ह्यागं सर्पिः सशर्करम् ।
ह्यागोपसेवा शयनं ह्यागमध्ये तु यच्चनुत् ॥ ९१ ॥

उरःचते लाक्षाप्रयोगः ।—

उरो मत्वा चतं लाक्षां पयसा मधुसंयुताम् ।
सद्य एव पिबेज्जीर्णे पयसाऽद्यात् सशर्करम् ॥ ९२ ॥

उरःचते इल्लालिकादिचोरम् ।—

इल्लालिकाविसग्रन्थि-पद्मकेशरचन्दनेः ।

द्विगुणं, तत्सादृश्यात् इहापि तद्वैवेति । घृतसमं चोरं, क्वाथश्च त्रिगुण इत्यन्ये ॥ ८३—८६ ॥

चन्दनेयादि ।—चन्दनादितैले चन्दु बालकम् । वाप्यं कुष्ठम् । पूतिः खट्वाशी । तैलं शिलारसः । वनिता मिथुः । तिक्ता लताकस्तूरी । रेणु रेणुकम् । नलिका नालुका । लाक्षारसो लाक्षाक्वाथः ; लाक्षायाः षोडशफलं, पाकादेशलं षोडशशरावं, शेषं प्रत्येकम् ॥ ८७—९० ॥

ह्यागमित्यादि ।—स्पष्टम् ॥ ९१ ॥

उरःचतविक्रियामाह, उर इत्यादि ।—उरः चतं मत्वा लाक्षां पयसा मधु-
संयुतां पिबेदित्यर्थः । जीर्णे पयसा सशर्करसन्ने भुञ्जीतित्यन्वयः ॥ ९२ ॥

शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं पिबेत् क्षती ॥ ८३ ॥

बलादिचूर्णम् ।—

बलाऽश्वगन्धाश्रीपर्णी-बहुपुत्रीपुनर्नवाः ।

पयसा नित्यमभ्यस्ताः क्षपयन्ति क्षतक्षयम् ॥ ८४ ॥

बलाद्यं घृतम् ।—

घृतं बलानागबलाऽर्जुनाम्बुसिद्धं सयष्टीमधुकल्कपादम् ।

हृद्रोगशूलक्षतरक्तपित्त-कासानिलासृक् शमयत्युदीर्णम् ॥ ८५ ॥

इति यक्ष्म-चिकित्सा ।

अथ कास-चिकित्सा ।

वातकास-चिकित्सा ।

पथ्यशाकादिनिर्देशः ।—

वास्तुको वायसीशाकं मूलकं सुनिषण्णकम् ।

स्नेहास्तेलादयो भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौडिकाः ॥ १ ॥

दध्यारनालाम्लफलं प्रसन्नापानमेव च ।

शस्यते वातकासेषु स्वादुम्ललवणानि च ॥ २ ॥

ग्राम्यान्पौदकैः शालि-यवगोधूमषष्टिकान् ।

रमैर्माषात्मगुप्तानां यूषैर्वा भोजयेद्वितान् ॥ ३ ॥

इल्लालिकेत्यादि ।—इल्लालिका “वनखागड़ी” इति ख्यातम् । विषयस्यः

ज्वणालयस्यः । पञ्चकेशरं पञ्चकिञ्जल्कः । सन्धानार्थमिति—क्षतीरः सन्धानार्थम् ॥ ८३ ॥

बलेत्यादि ।—श्रीपर्ण्यां गान्धाण्यां फलम् । बहुपुत्री शतावरी । बलादयो व्यस्ताः

समस्ता वा बोध्याः ॥ ८४ ॥

घृतमित्यादि ।—स्पष्टम् ॥ ८५ ॥

इति शोशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां यक्ष्म-चिकित्साविहतिः ।

यक्ष्मरूपेषु कासपाठात् कासोपेक्षया च यक्ष्मसम्भवात् यक्ष्मानन्तरं कासचिकित्सा-

काष्ठ, वास्तुक इत्यादि ।—वायसी काकमाची ॥ १—३ ॥

पञ्चमूलीकायः ।—

पञ्चमूलीकतः क्वाथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।

रसान्नमश्नतो नित्यं वातकासमुदस्यति ॥ ४ ॥

अपराजितलेहः ।—

शटीशृङ्गीकणाभार्गी-गुड़वारिदयासकैः ।

सतैलैर्वातकासघ्नो लेहोऽयमपराजितः ॥ ५ ॥

विश्यादिचूर्णम् ।—

चूर्णिता विश्वदुःस्यर्शा-शृङ्गीद्राक्षाशटीसिताः ।

लीढा तैलेन वातोत्थं कासं जयति दारुणम् ॥ ६ ॥

भाग्यादिचूर्णम् ।—

भार्गीद्राक्षाशटीशृङ्गी-पिप्पलीविश्वभेषजैः ।

गुड़तैलयुतो लेहो हितो मारुतकासिनाम् ॥ ७ ॥

पित्तकास-चिकित्सा ।

तनुकफ-घनकफभेदे विरेचनविशेषः ।—

पित्तकासे तनुकफे त्रिवृतां मधुरैर्युताम् ।

दद्याद्घनकफे तित्तैर्विरेकार्थं युतां भिषक् ॥ ८ ॥

पथ्यविधिः ।—

मधुरैर्जाङ्गलरसैः श्यामाकयवकोद्रवाः ।

मुक्तादियूषैः शाकैश्च तित्तकैर्मात्रया हिताः ॥ ९ ॥

पञ्चमूलीत्यादि ।—पञ्चमूली मन्दी, उष्णवैर्यतया विशेषेण वातप्रस्थनौकत्वात् ; अन्ये तु खल्वानाहुः । रसान्नं मांसरसोपहितमन्नम् ॥ ४ ॥

शटीत्यादि ।—योगवयसि कटुतैलेन लेह इति वन्देतिप्यनौ ; किन्तु टीका-
कङ्गिर्न व्याख्यातोऽयमर्थः ॥ ५—७ ॥

पित्तकासे इत्यादि चरकस्य ।—तनुकफे इति—अघनकफे ; कफस्य तनुत्वं
घनत्वञ्च कासरोगनिःसार्यमाणकफस्य दर्शनादेव ज्ञेयम् । मधुरैरिति—मधुरद्रव्यैर्युक्तां
त्रिवृतामिति सम्बन्धः । अन्ये तु—मधुरैर्जीवनीयदशकैरित्याहुः ॥ ८ ॥

मधुरैरित्यादि ।—मधुरैर्जाङ्गलरसरित्यत्र मधुरैः खादुभिः, किंवा जीवनीय-
रंस्तैः ॥ ९ ॥

बलादिः ।—

बलाद्विब्रूहतीवासा-द्राक्षाभिः कथितं जलम् ।

पित्तकासापहं पेयं शर्करामधुयोजितम् ॥ १० ॥

पञ्चदशादिचौरम् ।—

शरादिपञ्चमूलस्य पिप्पलीद्राक्षयोस्तथा ।

कषायेण शृतं क्षीरं पिबेत् समधुशर्करम् ॥ ११ ॥

मांसरसादिप्रस्तुतार्थे काकोल्यादिः ।—

काकोलीवृहतीमेदा-युग्मैः सप्तषणागरैः ।

पित्तकासे रसक्षीर-यूषांश्चाप्युपकल्पयेत् ॥ १२ ॥

द्राक्षादिलेहः ।—

द्राक्षामलकखर्जूरं पिप्पलीमरिचान्वितम् ।

पित्तकासापहं क्षेतस्त्रिह्यान्माक्षिकसर्पिषा ॥ १३ ॥

खर्जूरदिलेहः ।—

खर्जूरपिप्पलीद्राक्षा-तितालाजाः समांशिकाः ।

मधुसर्पिर्युतो लेहः पित्तकासहरः परः ॥ १४ ॥

शर्करादिः ।—

शटीक्षीवैरब्रूहती-शर्कराविश्वमेघजम् ।

पिष्ट्वा रसं पिबेत् पूतं सृष्टं पित्तकासनुत् ॥ १५ ॥

बलेत्यादि ।—स्यष्टम् ॥ १० ॥

शरादीत्यादि चरकस्य ।—शरादिपञ्चमूलान् शरीरुदभंकाग्रशालयक्षिषां मूलं ज्ञेयम् । अथ बद्धशरीरभाषया बद्धशतकषायेण चतुर्गुणेन दुग्धं साध्यम् ॥ ११ ॥

काकोलीत्यादि ।—अथ युग्मैरिति काकोल्यादिभिः सन्वध्यते इति चक्रः । अन्ये तु—ब्रूहतीमेदाभ्यां युज्यते इति ; युक्तश्चेतत् ; यदाह कतूकर्णः,—“वृषकाकोलीयुग्मो-मेदावृहतीयुग्मैः” इति ॥ १२ ॥

द्राक्षेत्यादि ।—इदं कफानुबन्धे ज्ञेयम् ; पित्तोद्रेके तु मरिचस्थाने शर्करा ज्ञेया ; यदाह चारपाणिः,—“पिप्पल्यामलकी द्राक्षा खर्जूरं शर्करा मधु । लेहोऽयं सृष्टो लोढः पित्तचयनकासनिहन्ति” इति ॥ १३ ॥

खर्जूरैत्यादि ।—स्यष्टम् ॥ १४ ॥

शटीत्यादि वाफटस्य ।—अथ शर्करादिकं जले पिष्ट्वा तद्रसं वस्त्रपूतं कला ।

पञ्चवीजप्रयोगः ।—

मधुना पञ्चवीजानां चूर्णं पैत्तिककासनुत् ॥ १६ ॥

कफकास-चिकित्सा ।

शोषनादिकरणोपदेशः ।—

बलिनं वमनेनादौ शोधितं कफकासिनम् ।

यवान्नैः कटुरुक्षोणैः कफघ्नैश्चाप्युपाचरेत् ॥ १७ ॥

यूषरसयोः प्रयोगोपदेशः ।—

पिप्पलीक्षारकैर्यूपैः कौलत्यैर्मूलकस्य च ।

लघून्धन्वानि भुञ्जीत रसेर्वा कटुकान्वितैः ॥ १८ ॥

पञ्चकोलचौरमः ।—

पञ्चकोलैः शृतं क्षीरं कफघ्नं लघु शस्यते ।

श्वासकासज्वरहरं बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥ १९ ॥

पौष्करादिः ।—

पौष्करं कटुफलं भार्गी-विश्वपिप्पलिमाधितम् ।

पिबेत् काथं कफोदेके कासे श्वासे च हृद्गृहे ॥ २० ॥

षादं कप्रयोगः ।—

स्वरसं शृङ्गवेरस्य मात्तिकेण समन्वितम् ।

पायवेच्छासकासघ्नं प्रतिश्यायकफापहम् ॥ २१ ॥

नवाङ्गयूषः ।—

मुद्गामलाभ्यां यवदाडिमाभ्यां कर्कशुना मूलकशण्डकेन ।

घृतसन्धिशं पिबेत् । ब्रह्मती चान कष्टकारी कासहन्तृत्वात् ; उक्तं हि चरके—
“शर्करानागरोदीचं कण्टकारी शटो समान् । पिष्ट्वा रसं पिबेत् पूतं वस्त्रेण घृत-
मूर्च्छितम् ॥” (चि० कास०) इति १५/१६ ॥

कफचिकित्साभाष, बलिनमित्यादि ।—पिप्पलीक्षारकैरिति—पिप्पलीयवक्षार-
संस्तौरित्यर्थः ॥ १७—१८ ॥

पौष्करमित्यादि ।—पौष्करमित्यादि कफापहपथ्येन स्पष्टम् ॥ २०/२१ ॥

मुद्गेल्यादि ।—नवाङ्गयूषे यवानल कदाडिमकर्कशुमूलकशण्डकैः षडङ्गपरिभाषया

शुण्ठीकणाभ्याञ्च कुलत्थकेन यूषो नवाङ्गः कफरोगहन्ता ॥ २२ ॥

दशमूलोप्रयोगावस्थानिर्देशः ।—

पार्श्वशूले ज्वरे कासे श्वासे श्लेष्मसमुद्भवे ।

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं दशमूलोजलं पिबेत् ॥ २३ ॥

वातकफकासे कट्फलानिर्देशः ।—

कट्फलं कतृणं भार्गी सुस्तं धान्यं वचाऽभया ।

शृङ्गी पपैटकं शुण्ठी सुराह्वा च जले शृतम् ॥ २४ ॥

मधुह्निहृतं पेयं कासे वातकफालम्बके ।

कण्ठरोगे क्षये शूले श्वासहिकाज्वरेषु च ॥ २५ ॥

सर्वकासे कण्ठकारीकायः ।—

कण्ठकारौकतः काथः सकृष्णः सर्वकासहृ ॥ २६ ॥

विभीतकप्रयोगः ।—

विभीतकं घृताभ्यक्तं गोशक्त्यरिवेष्टितम् ।

स्निग्धमग्नौ हरेत् कासं ध्रुवमास्यविधारितम् ॥ २७ ॥

पित्तकफकासे वासकप्रयोगः ।—

वासकस्वरसः पेयो मधुयुक्तो हिताशिना ।

पित्तश्लेष्मकृते कासे रक्तपित्ते विशेषतः ॥ २८ ॥

मधुकादिः ।—

मधुकं पिप्पली द्राक्षा लाक्षा शृङ्गी शतावरी ।

द्विगुणा च तुगाक्षीरी सिता सर्वैश्चतुर्गुणा ॥

अङ्गशतं कृत्वा सुदृक्कुलत्थौ युक्त्या प्रचुरौ दत्त्वा यूषः साध्यः, पश्चात् कटुत्वात् शुण्ठी-

पिप्पलीचूर्णदानम् ; किंवा सकलमेव द्रव्यं यद्योषितमात्रया गृहीत्वा क्षाद्यविधानेन

पञ्चमुष्टिकवत् यूषः कार्य इत्याहुः ॥ २२ ॥

पार्श्वशूले इत्यादि ।—स्पष्टम् ॥ २३ ॥

कट्फलमित्यादि ।—कतृणं गन्धतणम् ॥ २४।२५ ॥

कण्ठकारौत्यादि ।—स्पष्टम् ॥ २६ ॥

विभीतकमित्यादि ।—स्पष्टम् ॥ २७ ॥

वासकेत्यादि ।—स्पष्टम् ॥ २८ ॥

तं लिङ्गान्धुसर्पिर्भ्यां क्षतकासनिवृत्तये ॥ २८ ॥

पिप्पल्यादिलेहः ।—

पिप्पली पञ्चकं द्राक्षा सम्पक्वं बृहतीफलम् ।

वृत्तचौद्रयुतो लेहः श्वासकासनिवर्हणः ॥ २९ ॥

हरीतक्यादिगुड़िका ।—

हरीतकीनागरमुस्तचूर्णं गुडेन तुल्यं गुड़िका विधेया ।

निवारयत्यास्रविधारितेयं श्वासं प्रवृद्धं प्रबलञ्च कासम् ॥ ३१ ॥

मरिचाद्यं चूर्णम् ।—

कर्षः कर्षार्द्धमथो पलं पलद्वयमथार्द्धकर्षश्च ।

मरिचस्य पिप्पलीनां दाडिमगुड़यावशुकानाम् ॥ ३२ ॥

सर्वौषधैरसाध्या ये कासाः सर्ववैद्यविवर्जिताः ।

अपि पूयं कृद्ध्यतां तेषामिदमौषधं पथ्यम् ॥ ३३ ॥

सप्तशर्करं चूर्णम् ।—

लवङ्गजातीफलपिप्पलीनां भागान् प्रकल्प्याक्षयुतानमौषाम् ।

पलार्द्धमेकं मरिचस्य दद्यात् पलानि चत्वारि महौषधस्य ॥ ३४ ॥

सितासमं चूर्णमिदं प्रसह्य रोगानिमानाशु बलान् निहन्त्यात् ।

कासज्वरारोचकमेहगुल्म-श्वासाग्निमान्यग्रहणीप्रदोषान् ॥ ३५ ॥

मधुकमित्यादि ।—तुगाक्षीरो वंशलीचना एकभागापेक्षया द्विगुणा । सर्व-
चूर्णापेक्षया चतुर्गुणा सिता ॥ २८ ॥

पिप्पलीत्यादि ।—स्यष्टम् ॥ ३० ॥

हरीतकीत्यादि ।—अथ समुदितचूर्णेन तुल्यो गुडः ॥ ३१ ॥

कर्ष इत्यादि ।—मरिच कर्ष १, पिप्पली तोलक १, अस्त्रदाडिमबीज पल १,
गुड पल २, यवचार तोलक १ । वाग्भटेऽप्युक्तं—“गुडकारोषणकणा-दाडिमं
श्वासकासजित् । कृतात् पलद्वयाङ्गोऽर्द्धकर्षाङ्गपलीन्मितम् ॥” (चि० ३५०)
इति ॥ ३२, ३३ ॥

लवङ्गेत्यादि ।—पलार्द्धमेकमित्यत्र एकपदं श्लोकपुरणार्थमेवोक्तम् । बलानिति—
अश-पादिलादश्च, वज्रवती रोगानित्यर्थः, तेन प्रसह्य इत्यनेन न पौनरुक्त्यम् ॥ ३४, ३५ ॥

हरीतक्यादिमोदकः ।—

हरीतकीकणाशुण्ठी-मरिचं गुडसंयुतम् ।

कासघ्नो मोदकः प्रोक्तस्तृष्णाऽरोचकनाशनः ॥ ३६ ॥

व्योषान्तिका गुडिका ।—

तालीशवङ्गिदीप्यक-चविकाऽम्बुवेतसव्योषैः ।

तुल्यैस्त्रिसुगन्धियुतैर्गुडैर्न गुडिका प्रकर्तव्या ॥ ३७ ॥

कासश्वासारोचक-पीनसहृत्कण्ठवाङ्निरोधेषु ।

ग्रहणीगदोद्भवेषु गुडिका व्योषान्तिका नाम ॥ ३८ ॥

धूमपानार्थं मनःशिलादिः ।—

मनःशिलाऽऽलमधुक-मांसीमुस्तेद्भुदैः पिबेत् ।

धूमं त्रहञ्च तस्यानु सगुडञ्च पयः पिबेत् ॥ ३९ ॥

एष कासान् पृथग्दन्ध-सर्वदोषसमुद्भवान् ।

शतैरपि प्रयोगाणां साधयेदप्रसाधितान् ॥ ४० ॥

धूमपानार्थं मनःशिलादिः ।—

मनःशिलालिप्तदलं वदर्थ्याऽऽतपशोषितम् ।

हरीतकीत्यादि ।—मोदकत्वात् गुडो हि गुणः ॥ ३६ ॥

तालीशेत्यादि ।—वाङ्गचित्रकः । दीप्यकं यमानौ । त्रिसुगन्धियुतैरिति—सर्व-
चूर्णापेक्षया चतुर्थांशेन तिलितं त्रिसुगन्धिचूर्णमित्याहुः । व्योषान्तिकेति—अत्रान्त-
शब्द उपान्तमाह, व्यापस्थानस्थितविधुगन्धात् पूर्वमवस्थितत्वात्, किंवा तालीश-
दोनां विशेषणपदत्वात् तदपेक्षयैवान्ती ज्ञेयः ॥ ३७, ३८ ॥

मनःशिलाऽऽलेत्यादि ।—चालं हरितालम् । इन्द्रं पुत्रजीवफलमर्थं, फलत्वक-
इत्यर्थे ; युक्तचेतत्—“मनःशिलाऽऽलमधुक-मांसीमुस्तेद्भुदौलवः” (चि० ३ अ०) इति
ब्राम्हणवचनात् । अत्र मनःशिलादीनां पेषणं क्लृप्तमूत्रेण बोध्यं, “क्लृप्तलाक्ष्मिपिष्टैः”
(उ० ५२ अ०) इति सुश्रुतदर्शनात् । अत्र मधुकस्थाने मरिचं केचित् पठन्ति ; तत्र,
“शिलाऽऽलेद्भुदवध्याह्न-मांसीधूपं पिबेत् ब्राह्मन्” इति तत्त्वान्तरदर्शनात् । अत्र मनः-
शिलादिकं कल्कीकृत्य मृत्तवस्त्रवस्त्रं लिप्तेत्, ततः आतपे शोषयित्वा वृत्तिं विधाय
शरावसम्पुटस्थवदराङ्गारवज्रौ निक्षिप्य यथोक्तगलिकया धूमपानं कार्थ्ये, विश्रम्य
किञ्चित् सगुडचौरं पेयं, धूमस्य तीक्ष्णत्वनिर्गमः प्रयादिति ॥ ३९, ४० ॥

सक्षीरं धूमपानञ्च सर्वकासनिवारणम् ॥ ४१ ॥

धूमपानार्थं अर्कलगादिः ।—

अर्कच्छलेषु तुल्ये ततोऽर्द्धेन कटुत्रिकम् ।

चूर्णितं वङ्गनिक्षिप्तं पिबेत् धूमन्तु योगवित् ॥ ४२ ॥

भक्षयेदथ ताम्बूलं पिबेत् दुग्धमथाम्बु वा ।

कासाः पञ्चविधा यान्ति शान्तिमाशु न संशयः ॥ ४३ ॥

धूमपानार्थं मरिचादिः ।—

मरिचशिलाऽर्कक्षीरैर्वार्त्ताकीं त्वचमाशुभावितां शुष्काम् ।

कृत्वा विधिना धूमं पिबतः कासाः शमं यान्ति ॥ ४४ ॥

दशमूलघृतम् ।—

दशमूलकषायेण भार्गीकल्कं पचेत् घृतम् ।

दक्षतित्तिरिनिर्घृहे तत् परं वातकासनुत् ॥ ४५ ॥

दशमूलाद्यं घृतम् ।—

दशमूलादके प्रस्थं घृतस्याक्षसमैः पचेत् ।

पुष्कराह्वशटौविल्व-सुरसव्योषहिङ्गभिः ॥ ४६ ॥

पेयाऽनुपानं तत् पेयं कासे वातकफाधिके ।

श्वासरोगेषु सर्वेषु कफवातात्मकेषु च ॥ ४७ ॥

मनःशिलेयादि ।—वदव्याऽऽतप्रशोषितमिति—वदव्याः मनःशिलासितदलम्
चातपे शोषितमिति योजना । वदव्याऽऽतपेति असिद्धिधेरनित्यत्वात् सन्धिः ॥ ४१ ॥

अर्कच्छलेयादि ।—अर्कच्छलम् अर्कमूलत्वम् । शिला मनःशिला । ततोऽर्द्धेन
कटुत्रिकमिति—तत उभयोरर्द्धेन मिलितं विकटुकम् ॥ ४२।४३ ॥

मरिचशिलादि ।—स्यष्टम् ॥ ४४ ॥

दशमूलकषायेष्वेत्यादि ।—दक्षः कुटुः ; दक्षतित्तिरिभ्यां मिलित्वेव काशः ।
दशमूलकाद्येन दक्षतित्तिरिकाद्येन च मिलित्वा चातुर्गुण्यम् ॥ ४५ ॥

दशमूलादके इत्यादि वाग्यटस्य ।—अत्र दशमूलस्य काव्यस्यादकमानत्वं,
तेन काव्यः काव्यसमो मतः इति वचनात् पादावशिष्टकाथोऽप्यादकमानो भवति ।
विल्व विल्वमूलम् । सुरसः पर्णासः । पेयाऽनुपानमित्यत्र पयोऽनुपानमिति कैचित्
पठन्ति, किन्तुन प्रेयैव वातकफहन्तृत्वात् युक्ता ॥ ४६।४७ ॥

दशमूलषट्पलकं घृतम् ।—

दशमूलौचतुःप्रस्थे रसे प्रस्थोन्मितं हविः ।

सत्तारैः पञ्चकोलैस्तु कल्कितं साधु साधितम् ॥ ४८ ॥

कासहृत्पाश्वशूलघ्नं द्विक्काश्वासनिवारणम् ।

कल्कं षट्पलमेवात ग्राहयन्ति भिषग्वराः ॥ ४९ ॥

कण्टकारौघृतम् ।—

कण्टकारौगुडूचीभ्यां पृथक् त्रिंशत्पलादसे ।

प्रस्थः निद्धो घृताद्वात-कासनुदङ्गिदीपनः ॥ ५० ॥

अपरं कण्टकारौघृतम् ।—

घृतं रास्त्राबलाव्योष-खट्वंष्ट्राकल्कपाचितम् ।

कण्टकारौरसे पानात् पञ्चकासनिस्तूदनम् ॥ ५१ ॥

वृद्धकण्टकारौघृतम् ।—

समूलपत्रशास्त्रायाः कण्टकार्या रसादके ।

घृतप्रस्थं बलाव्योष-विडङ्गशटौचितकैः ॥ ५२ ॥

सौवर्चलयवत्तार-वित्त्वामलकपौष्करैः ।

वृश्चौरवृहतीपथ्या-यमानीदाङ्गिमर्दिभिः ॥ ५३ ॥

द्राक्षापुनर्नवाचव्य-धन्वयासाश्लवेतसैः ।

शृङ्गौतामलकौभार्गी-रास्त्रागोक्षुरकैः पचेत् ॥ ५४ ॥

कल्कैस्तु सर्वकासेषु द्विक्काश्वासे च शस्यते ।

कण्टकारौघृतं सिद्धं कफव्याधिविनाशनम् ॥ ५५ ॥

दशमूलौघादि ।—दशमूलषट्पलकं घृतं स्पष्टम् ॥ ४८।४९ ॥

कण्टकारौघादि ।—कण्टकारौगुडूचीमिलित्वा पल ६०, जल शराव ६०, शेष १५। अन्ये तु—जलदोषं दत्त्वा शेषं १६ इत्याहुः ॥ ५० ॥

घृतमिलादि ।—कण्टकारौरसे इति—कण्टकारौखरसस्यतुंगुणः ; उक्तञ्च—
“निदिग्धिकायाः स्वरसं ग्राहयेत् यन्मपीडितम् । अतुंगुणे रसे तस्मिन् घृतप्रस्थं
त्रिपाचयेत् ॥” इत्यादि ॥ ५१ ॥

समूलौघादि ।—अयं योगश्चरके बाष्पटे च पठ्यते । अत्र नेतरक्तभेदात् पुन-
र्नबाहयम् ॥ ५२—५५ ॥

रास्त्राद्यं वृत्तम् । —

द्रोणेऽपां साधयेद्रास्त्रां दशमूलीं शतावरीम् ।

पलिकां माणिकांशांस्त्रीन् कुलत्यान् बदरान् यवान् ॥ ५६ ॥

तुलाऽङ्गं क्वागमांसस्य पादशेषेण तेन च ।

घृतादकं समक्षौरं जोवनीयैः पलोन्मितैः ॥ ५७ ॥

सिद्धं तद्दशभिः कल्कैर्नस्यपानानुवासनैः ।

समौख्य वातरोगेषु यथाऽवस्थं प्रयोजयेत् ॥ ५८ ॥

पञ्च कासान् शिरःकर्म्मं शूलं वङ्कणयोनिजम् ।

सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च सप्नोहोह्वानिलान् जयेत् ॥ ५९ ॥

जीवनीयगणः । —

जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्यौ सूप्यपर्णिके ।

जीवन्ती मधुकश्चैव दशको जीवको गणः ॥ ६० ॥

अगस्त्यहरीतकौ । —

दशमूलीं स्वयंगुमां शङ्खपुष्पीं शटीं बलाम् ।

हस्तिपिप्पल्यपामार्ग-पिप्पलीमूलचित्रकान् ॥ ६१ ॥

भार्गीपुष्करमूलञ्च द्विपलांशं यवादकम् ।

हरीतकोशतञ्चैकं जले पञ्चादके पचेत् ॥ ६२ ॥

यवैः खिन्नैः कषायं तं पूतं तच्चाभयाशतम् ।

पचेत् गुडतुलां दत्त्वा कुड्वञ्च पृथक् घृतात् ॥ ६३ ॥

द्रोणेऽपानित्यादि । — अयमपि योगश्चरके वाम्भटे च पठ्यते । पलिकामिति रास्त्रादिवयेण सन्वज्यते । दशमूल्यपि प्रत्येकं पलाशम् । “पलिकान्” इति पाठे — रास्त्रादिशतावय्वन्तानां पलिकान् भागानिति सन्वत्यः । माणिकांशान् अष्टौ पलानि । अथ रास्त्रादिच्छागमांसान्तकाद्ये द्रोणप्रमाणं ललं, तच्च पादावशेषा-दादकं, क्षौरमद्यादकम्, अतो द्विगुणः पाकः ॥ ५६—६० ॥

दशमूल्यमित्यादि वाम्भटचरकयोः । — अथ एकशिख्या बीजं, तद्भावे मूलमपि यास्त्रमाहुः । यवादकमिति, यवहरीतकौ पटे बद्धा दातव्यौ । पञ्चादके इति — हेगुण्यादश्रोतिशरावा भवन्ति । दशमूल्यादिहरीतक्यन्ताः काप्याः एकदैव पक्तव्याः । यवैः खिन्नैरित्युपलक्षणे दृढोद्य, तेन खिन्नैर्यवैरुपलक्षितः

तैलात् सपिप्पलीचूर्णात् सिद्धीति च माचिकात् ।

लिङ्गात् हे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनात् ॥ ६४ ॥

तत् बलीपलितं हन्यादण्युर्वलवर्द्धनम् ।

पञ्च कासान् क्षयं श्वासं हिक्कां सविषमज्वरान् ॥ ६५ ॥

हन्यात् तथा ग्रहण्यर्शी-हृद्रोगारुचिपीनसान् ।

अगस्त्यविहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनम् ॥ ६६ ॥

व्याघ्रीहरीतकी ।—

समूलपुष्पच्छदकण्टकाभ्यां सुलां जलद्रोणपरिप्लुताञ्च ।

हरीतकीनाञ्च शतं निदध्यादथात्र पक्त्वा चरणावशेषम् ॥ ६७ ॥

गुडस्य दत्त्वा शतमेतदग्नौ विपक्वमुत्तैर्य ततः सुशौते ।

कटुत्रिकञ्च द्विपलप्रमाणं पलानि षट् पुष्परसस्य तत्र ॥ ६८ ॥

क्षिपेच्चतुर्जातपलं यथाऽग्निं प्रयुज्यमानो विधिनाऽवलेहः ।

वातात्मकं पित्तकफात्मकञ्च हिदोषकासानपि यांस्त्रिदोषान् ॥ ६९ ॥

क्षयोद्भवञ्च क्षतजञ्च हन्यात् सपीनसश्वासमुरःक्षतञ्च ।

यक्ष्माणमेकादशरूपमुग्रं भृगूपदिष्टं हि रसायनं स्यात् ॥ ७० ॥

इति कास-चिकित्सा ।

कषायो यदा भवति, तदा तं कषायं पूतं कृत्वा, तच्च हरीतकीशतं गुडतुलाञ्च दत्त्वा पुनः पचेदिति धीव्यम् । यवानाञ्च स्निग्धता चतुर्भागावशिष्टकषाये एव भवतीति कृत्वा चतुर्भागावशिष्टमेव कषायं कुर्वन्ति ; अन्ये त्वष्टभागावशिष्ट कषायमेवाहुः ; तन्न, मुश्रुतसंवादात् । स्निग्धहरीतकीशतस्य वंशशलाकया कर्ताच्छुद्धस्य भर्जनार्थं छत-तेलथोः कुडवे पृथक् हेगुण्याञ्च पृथगष्टपलसाने । भर्जनन्तु अवधवदाव्याथम् । तन्वान्तरे चात्र मधुनश्च पलाटकमेवोक्तम् । तुल्यमानत्वेऽपि छतमधुनोर्द्वयान्तरयोगाद्न विरुद्धत्वम् । अवतारणसमये पिप्पलीचूर्णकुडवं प्रचेप्यम् । लिङ्गादिति—प्रकृत-लेहं लिङ्गात्, हे चाभये खादेदिति धीव्यम् । अत्र यद्यपि लेहस्य मानं नीतं तथाऽपि मुश्रुतसंवादात् कर्षमानं बोध्यम् । धन्यमिति प्रभावात्, किंवा धनार्जन-हेतुः, नैक्यसाधकत्वात् ॥ ६१—६६ ॥

अथ हिक्काश्वास-चिकित्सा ।

प्रथमं खेदादेः कर्तव्यतानिर्देशः ।—

हिक्काश्वासातुरे पूर्व तैलाक्ते खेद इष्यते ।
स्निग्धैर्लवणयोगैश्च मृदु वातानुलोमनम् ॥
ऊर्ध्वाधःशोधनं शक्ते दुर्बले शमनं मतम् ॥ १ ॥

कीलमज्जादि षड्वलेहाः ।—

कीलमज्जाऽञ्जनं लाजास्तित्ता काञ्चनगैरिकम् ।
कृष्णा धात्री सिता शुण्ठी काशीशं दधिनाम च ॥ २ ॥
पाटल्याः सफलं पुष्पं कृष्णा खर्जूरमस्तकम् ।
षडेते पादिका लेहा हिक्काघ्ना मधुसंयुताः ॥ ३ ॥

मधुकादिनस्यत्रयम् ।—

मधुकं मधुसंयुक्तं पिप्पली शर्कराऽन्विता ।
नागरं गुडसंयुक्तं हिक्काघ्नं नावनत्रयम् ॥ ४ ॥

मलिकाशकदादिनस्यत्रयम् ।—

स्तन्येन मलिकाविष्टानस्यं वाऽलक्तकाम्बुना ।
योज्यं हिक्काभिभूताय स्तन्यं वा चन्दनान्वितम् ॥ ५ ॥

समूलेत्यादि ।—आग्नौहौतव्यां कटुविकं प्रत्येकं पलद्वयम् । अतुर्जातपलमिति मिलित्वा पलम् ॥ ६०—७० ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां काश्च-चिकित्साविहतिः ।

तुल्यनिदानत्वात् कासानन्तरं हिक्काश्वासचिकित्सासाह, हिक्काश्वासातुरे इत्यादि ।—तैलाक्ते इति—लवणसंयोगैः सह तैलाक्ते इति योज्यं, तेन सैम्ब-संयुक्तेन तैलेनाभ्यक्ते इत्यर्थः । स्निग्धैरिति—स्निग्धैर्द्रव्यैः खेद इति योज्यं, वाग्मट-संवादात् । मृदु वातानुलोमनमिति ऊर्ध्वाधःशोधनस्य विशेषणं, वाग्मटसंवादात् ; किंवा लवणयोगैरुपलक्षितं शोधनमिति योज्यम् ॥ १ ॥

शमनसाह, कीलेत्यादि ।—कीलमज्जा बदरास्थिमज्जा । अञ्जनमत्र सौवीरा-ञ्जनम् । तित्ता कटुको । काञ्चनगैरिकमिति—उत्तमलोहितगैरिकम् । काशीशं धातुकाशीशम् ; आसिमाचिकित्सास्ये । दधिनाम कपित्थफलम् ॥ २, ३ ॥

मातुलुङ्गप्रयोगः शुष्कीबीरच ।—

मधुसौवर्चलोपेतं मातुलुङ्गरसं पिबेत् ।

हिक्कार्तस्य पयःश्लागं हितं नागरसाधितम् ॥ ६ ॥

कृष्णादिचूर्णम् ।—

कृष्णाऽऽमलकशुण्ठीनां चूर्णं मधुसितायुतम् ।

मुहुर्मुहुः प्रयोक्तव्यं हिक्काश्वासनिवर्हणम् ॥ ७ ॥

भाग्यादिचूर्णं नागरादिचूर्णञ्च ।—

हिक्काश्वासौ पिबेत् भार्गीं सविश्वामुष्णवारिणा ।

नागरं वा सिताभार्गी-सौवर्चलसमन्वितम् ॥ ८ ॥

शृङ्गादिचूर्णम् ।—

शृङ्गीकटत्रिकफलत्रयकण्टकारी-

भार्गी मपुष्करजटा लवणानि पञ्च ।

चूर्णं पिबेदग्निश्रेण जलेन हिक्का-

श्वासोर्ध्वातकमनारुचिपौनसेषु ॥ ९ ॥

अभयादि-पौष्करादिकल्कद्वयम् ।—

अभयानागरकल्कं पौष्करयावशूकमरिचकल्कं वा ।

तोयेनोष्णेन पिबेत् श्वासौ हिक्का च तच्छान्त्यै ॥ १० ॥

कासे श्वासे च पणसपञ्चकम् ।—

अमृतानागरफल्जी-व्याघ्रीपर्णाससाधितः काथः ।

पौतः सकणाचूर्णः कासश्वासौ निहन्त्याशु ॥ ११ ॥

कासे श्वासे च दशमूलीकाथः ।—

दशमूलीकषायसु पुष्करणावचूर्णितः ।

कासश्वासप्रशमनः पार्श्वहृच्छूलनाशनः ॥ १२ ॥

मधुकमित्यादि ।—मधुकमित्यादि सौवर्चलान्तं स्पष्टम् ॥ ४—८ ॥

शृङ्गीत्यादि ।—पुष्करजटा पुष्करमूलम् ॥ ९ ॥

अभयेत्यादि ।—योगद्वयं स्पष्टम् ॥ १० ॥

अमृतेत्यादि ।—फल्जी ब्रह्मयष्टिः ॥ ११ ॥

कुलत्वादिः ।—

कुलत्थनागरव्याघ्री-वासभिः कथितं जलम् ।

पीतं पुष्करसंयुक्तं हिक्काश्वासनिवर्हणम् ॥ १३ ॥

श्वासे गुडरेललेहः ।—

गुडं कटुकतैलेन मिश्रयित्वा समं लिहेत् ।

त्रिसप्ताहप्रयोगेण श्वासं निर्मूलतो जयेत् ॥ १४ ॥

श्वासे श्लेष्मादिवर्णम् ।—

शृङ्गीमह्वीषधकणाघनपुष्कराणां

चूर्णं शटीमरिचशर्करया समेतम् ।

क्वाथेन पीतममृतावृषपञ्चमूल्याः

श्वासं त्राहेण शमयेदतिदोषमुग्रम् ॥ १५ ॥

श्वासे हरिद्रादिदलेहः ।—

हरिद्रां मरिचं द्राक्षां गुडं रास्नां कणां शटीम् ।

जह्यात् तैलेन विलिहन् श्वासान् प्राणहरानपि ॥ १६ ॥

मधूरपुष्कादिः लेहः ।—

हिक्कां हरति प्रबलां प्रबलं श्वासञ्च नाशयत्याशु ।

शिखिपुच्छभूतिपिप्पलीचूर्णं मधुमिश्रितं लीढम् ॥ १७ ॥

कलिफलवलेहः ।—

कर्पं कलिफलचूर्णं लीढञ्चात्यन्तमिश्रितं मधुना ।

अचिराद्वरति श्वासं प्रबलामुद्धंसिकाञ्चैव ॥ १८ ॥

दशमूलीयादि ।—दशमूलीकषाय इत्यादि जयेदित्यन्तं स्पष्टम् ॥ १२—१४ ॥

शृङ्गीयादि ।—श्लेष्मादौनां चूर्णं क्वाथात् पादिकं, प्रलेप्यत्वात् । अत्र पञ्चमूलो मद्धतो, वातकफहन्त्वादित्याहुः ॥ १५ ॥

हरिद्रानित्यादि सुशुतस्य ।—स्पष्टमिदम् ॥ १६ ॥

हिक्कानित्यादि ।—शिखी मधूरसत्पुच्छस्य भूतिर्भक्ष, तथा पिप्पलीचूर्णञ्च समं मधुना लेह्यम् ॥ १७ ॥

कर्पनित्यादि ।—कलिफलं विभीतकम् ॥ १८ ॥

हिंसाद्यं घृतम् ।—

हिंसाविडङ्गपूतोक-त्रिफलाव्योषचित्रकैः ।

हिंक्षोरं सर्पिषः प्रस्थं चतुर्गुणजलान्वितम् ॥ १८ ॥

कीलमात्रैः पचेत् तद्धि श्वासकासौ व्यपोहति ।

अर्शांश्चरोचकं गुल्मं शकृद्देदं क्षयं तथा ॥ २० ॥

तेजोवत्याद्यं घृतम् ।—

तेजोवत्यभया कुष्ठं पिप्पली कटुरोहिणौ ।

भूतौकं पीष्कारं मूलं पलाशश्चित्रकं शटी ॥ २१ ॥

सौवर्चलं तामलकौ सैन्धवं विष्वपेक्षिका ।

तानीशपत्रं जीवन्ती वचा तैरक्षसम्मितैः ॥ २२ ॥

हिङ्गुपादेर्धृतप्रस्थं पचेत् तोयचतुर्गुणे ।

एतत् यथाबलं पीत्वा हिक्काश्वासौ जयेन्नरः ॥

शोथानिलार्शोग्रहणी-हृत्पाश्वरुज एव च ॥ २३ ॥

भार्गीगुडः ।—

शतं सङ्गृह्य भार्ग्यास्तु दशमूल्यास्तथाऽपरम् ।

शतं हरीतकीनाञ्च पचेत् तोयचतुर्गुणे ॥ २४ ॥

पादावशेषे तस्मिंस्तु रसे वस्त्रपरिस्मृते ।

आलोढ्य च तुलां पूतां गुडस्य त्वभयां ततः ॥ २५ ॥

हिंसेत्यादि मुच्यते ।—हिंसा कालाशोकडा । पूतौकं माटाकरजस्य मूलम् । कीलमात्रैरिति—यद्यपि कीलशब्देन माषकाष्टकं कर्षयोच्यते ; यटाङ्ग चारपाणिः,—“शाणकाभ्यान्तु ज्ञानीयात् कीलं षट्कटङ्गणम् । ताभ्यां कर्षः पितृ-
शालं स्वर्णं पाण्डितं तथा । विडालपदकं कीलं किञ्चिद् समुदाहृतम् ॥” इति,
तथाऽपि कर्ष एवान् पाञ्चः । अन्वया कल्कत्वात्पीयस्वं स्यात् । तद्वकाशपेनाप्येव-
मुक्तं, तस्मात् साक्षीयं व्याख्येति ॥ १८।२० ॥

तेजोवतीत्यादि परकस्य ।—तेजोवती चविका । भूतौकं कण्ठम् । हिङ्गु-
पादेरित्येकभागमपेक्ष्य, तेन हिङ्गुनखलारौ माषकाः ॥ २१—२३ ॥

श्वतमितादि ।—भार्गीगुडे दशमूल्यापि मिलिता । तोये चतुर्गुणे इति—

पुनः पचेत् सृङ्गौ यावत्क्षेहत्वमागतम् ।

शीते तु मधुनश्चात्र षट् पलानि प्रदापयेत् ॥ २६ ॥

त्रिकटु त्रिसुगन्धश्च पलिकानि पृथक् पृथक् ।

कर्षद्वयं यवचारं सञ्चर्ष्यं प्रक्षिपेत् नतः ॥ २७ ॥

भक्षयेदभयामिकां लेहस्यार्द्धपलं लिहेत् ।

श्वासं सुदारुणं हन्ति कामं पञ्चविधं तथा ॥ २८ ॥

स्वरवर्णप्रदो ह्येष जठराग्नेश्च दीपनः ।

पलोक्षेखागते माने न वैगुण्यमिहेष्यते ॥

हरीतकीशतस्यात्र प्रस्थत्वादाढकं जलम् ॥ २९ ॥

कुलत्थगुडः ।—

कुलत्थं दशमूलञ्च तथैव द्विजयष्टिका ।

शतं शतञ्च सङ्गृह्य जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ ३० ॥

पादावशेषे तस्मिंस्तु गुडस्यार्द्धतुलां क्षिपेत् ।

शीतीभूते च पक्वे च मधुनोऽष्टौ पलानि च ॥ ३१ ॥

षट् पलानि तुगाचीर्याः पिप्पल्याश्च पलद्वयम् ।

त्रिसुगन्धिसुगन्धं तं खादेदाग्नवलं प्रति ॥ ३२ ॥

अकृतवैगुण्यात् दशमूलशतं भागीशतञ्च मिलित्वा जलस्य शरावशतं देयमित्याहुः ।

“हरीतकीशतस्यात्र प्रस्थत्वादाढकं जलम्” इति वक्ष्यति, तेन जलस्य षोडश-

शरावाधिकशरावशतमित्यर्थः । इदन्तु—“हरीतकीशतैकस्य वारिप्रत्यमिद्धाधिकम्”

इत्याहुः । इडास्तु सम्यक् वीर्याधानार्थमेव द्रवस्य वैगुण्यमिच्छन्ति, तन्मते जलशराव-

शतद्वयम्, अनेनैव हरीतक्या अपि पाकः ; व्यवहारस्तु प्रायश्चतुर्गुणजलेना-

कृतवैगुण्येन ॥ २४—२९ ॥

कुलत्थमित्यादि—जलद्रोणे इति प्रतिशतमित्यर्थः, एतत्तु चकमतन । इद-

स्तु ह—“योगसन्दर्शनादत्र इहवैद्योपदेशतः । जलं चतुर्गुणं देयमन्यत्वात् द्रोण-

वारिणः । मानसाग्निश्च संवादात् द्विपलं त्रिसुगन्धिनः ॥” इति । योगसन्दर्शनादिति—

समानद्रव्यप्रमाणकुलत्थगुडान्तरे चतुर्गुणजलसन्दर्शनादित्यर्थः । इदन्तु न गृह्यते,

द्रोणपदस्य संवादात्पादानात्, तस्य चतुर्गुणवक्तव्येन द्रोणपदस्य वैयर्थ्यं स्यात् ।

श्वासं कासं ज्वरं हिक्कां नाशयेत् तमकं तथा ।

प्रतिशतं द्रोणनियमात् ज्ञेयं द्रोणत्रयन्विह ॥ ३३ ॥

इति हिक्काश्वास-चिकित्सा ।

अथ स्वरभेद-चिकित्सा ।

दीर्घभेदात् कवलप्रथमम् ।—

वाते सलवणं तैलं पित्ते सर्पिः समाचिकम् ।

कफे सच्चारकटुकं चौद्रं कवड इष्यते ॥ १ ॥

गले तालुनि जिह्वायां दन्तमूलेषु चाश्रितः ।

तेन निष्कृष्यते श्लेष्मा स्वरश्चास्य प्रसीदति ॥ २ ॥

वातज-पित्तजयोः चिकित्साविशेषः ।—

आद्ये कोष्णं जलं पेयं जग्ध्वा घृतगुडौदनम् ।

चौरानुपानं पित्तोत्थे पिबेत् सर्पिरतन्द्रितः ॥ ३ ॥

कफजे पिप्पल्यादिः ।—

पिप्पलीं पिप्पलीमूलं मरिचं विश्वभेषजम् ।

पिबेन्मूत्रेण मतिमान् कफजे स्वरसङ्घये ॥ ४ ॥

पिप्पलीपल्लव्यसामिध्यात् त्रिसुतन्त्रि च मिजित्वा पल्लव्यं तथा तन्मन्तरसंवादाच्च
येषा एतन्मातृयकुलत्र्यगुडान्तरे—“मधुनः कुडवं दद्यात् त्रिसुतन्त्रिपल्लव्यम्”
इति ॥ ३०—३३ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितार्था तत्त्वचन्द्रिकायां हिक्काश्वास-चिकित्साविधितिः ।

प्राणोदानदुष्टिसाधन्यात् हिक्काश्वासानन्तरं स्वरभेदचिकित्सामाह, वाते
इत्यादि।—तैलमत्र कटुकं कृत्वा कवलः काये इत्याहुः । चारो यवचारः ॥ १।२ ॥

आद्ये इत्यादि।—आद्ये इति—वातस्वरभेदे । पिबेत् सर्पिरिति यद्यपि सामान्ये-
नैवीकं, तथाऽपि सुश्रुते आसीकं वासाघृतं पित्तकासीकं वा विदारोगन्योत्पल-
शारिवेल्यादिनीकं श्रेयमित्याहुः ॥ ३ ॥

पिप्पलीमित्यादि।—पिप्पल्यादिषुष्ये गोमूत्रेण पेयम् । स्वरसङ्घये इति—
स्वरभेदे ॥ ४ ॥

मेदोजे चयजे त्रिदोषजे च चिकित्साविधिः ।—

स्वरोपघाते मेदोजे कफवह्निधिरिष्यते ।

चयजे सर्वजे चापि प्रत्याख्याय समाचरेत् ॥ ५ ॥

चव्याद्यं चूर्णम् ।—

चव्यास्त्ववेतसकटत्रिकतिन्तिङ्गौक-

तालीशजीरकतुगादहनैः समांशैः ।

चूर्णं गुडप्रसृटितं त्रिसुगन्धियुक्तं

वेस्वर्धूपीनसकफाकृषिषु प्रशस्तम् ॥ ६ ॥

योगवयम् ।—

तैलाक्तं स्वरभेदे वा खदिरं धारयेन्मुखे ।

पथ्यां वा पिप्पलीयुक्तां संयुक्तां नागरेण वा ॥ ७ ॥

चक्रभोदादि चूर्णम् ।—

अजमोदां निशां धात्रीं क्षारं वङ्गं विचूर्ण्य च ।

मधुसर्पिर्यतं लीढा स्वरभेदं व्यपोहति ॥ ८ ॥

कलितरूपफलादिचूर्णम् आमलकचूर्णञ्च ।—

कलितरूपफलसिन्धुकणाचूर्णं तन्नेत्रेण लीढमपहरति ।

स्वरभेदं गोपयसा पीतं वाऽऽमलकचूर्णञ्च ॥ ९ ॥

स्वरोपघाते इत्यादि मुस्तुतस्य ।—कफवह्निः—कफगस्वरभेदवत् । चयजे सर्वजे चापौषपिशब्दवलात् मेदोजसङ्गजयोः परिपक्वः । तन्नालारे हि अनयोरप्य-
साध्यलमुक्तम् ; यथा—“चोणस्य ब्रह्मस्य वाऽपि चिरोत्थितो यस्य सङ्क्षोपजातः ।
मेदश्चिनः सर्वसमुद्भवश्च स्वाप्तयो यो न स सिद्धिमेति ॥” (सु० ल० ५३ अ०)
क्रिया चात्र चयजे चयकासीक्ता, सर्वजे च प्रत्येकदोषोक्तौव मिलिता कार्या ॥ ५ ॥

चव्यास्त्ववेतमेत्यादि ।—तिलिङ्गीकं मङ्गारं कम् । तुगा वंशलोचना । दहनः
पित्रकः । गुडोऽव समुदितचूर्णसमः । त्रिसुगन्धि प्रत्येकमेकभागापेक्षया चतु-
र्धांशेनेति कैचित्, एकभागसमं मिलितमित्यन्ये ॥ ६ ॥

तैलाक्तमित्यादि ।—श्लोकद्वयं स्पष्टम् ॥ ७ ॥

कलितरूपफलादि ।—कलितरूपफलं विभोतकफलम् । तन्नेत्रेण च त्रिकेनेति
पाठान्तरम् ॥ ९ ॥

बदरीपत्रादिलेहः ।—

बदरीपत्रकल्कं वा घृतभृष्टं ससेन्ध्रवम् ।

स्वरोपघाते कासे च लेहमेनं प्रयोजयेत् ॥ १० ॥

उच्चभाषणजस्वरभेदे काकील्यादिबीरम् ।—

शर्करामधुमिश्राणि शृतानि मधुरैः सह ।

पिवेत् पयांसि यस्थोच्चैर्वदतोऽभिहतः स्वरः ॥ ११ ॥

कण्टकारी घृतम् ।—

व्याघ्रीस्वरसविपकं रास्त्रावाद्यालगोक्षुरव्योषैः ।

सर्पिः स्वरोपघातं हन्यात् कासञ्च पञ्चविधम् ॥ १२ ॥

स्वरसामावे तदनुकल्पः ।—

शुष्कद्रव्यमुपादाय स्वरसानामसम्भवे ।

वारिण्यष्टगुणे साध्यं ग्राह्यं पादावशेषितम् ॥ १३ ॥

भृङ्गराजाद्यं घृतम् ।—

भृङ्गराजासृतावस्त्रोवासकदशमूलकासमर्दरसैः ।

बदरीपत्रकल्कं वेत्यादि ।—बदरीपत्रं ससेन्ध्रवं बहुघृते भृष्टा तेनैव घृतेनालोच्य
मिहेत् ॥ १० ॥

शर्करेत्यादि सुसृतस्य ।—मधुरैरिति—काकील्यादिगणैः । पयःसाधनमिह
क्षीरपाकपरिभाषया ॥ ११ ॥

व्याघ्रीत्यादि ।—यद्यपि इदं घृतं रास्त्रेत्यादिना कासेऽप्युक्तं, तथाऽप्यत्र स्वर-
भेदकृत्यप्रतिपादनार्थं पुनरप्युक्तम् ॥ १२ ॥

स्वरसम्भवावे कायगृहणमाह, शुष्कद्रव्यमित्यादि ।—पादः चतुर्थभागः । अत्र
केचित् स्वरसानुकल्पत्वादष्टावशिष्ट एव काषी युक्ती गुरुत्वादिति पादशब्दस्य
मूलवचनत्वेनात्रापि पादशब्दोऽयं मूलोभूतमाद्यभागमाह, तेन यद्भागपेक्षया
अष्टगुणत्वं तावानेव भागः स्थापनीय इत्याहुः । अन्ते तु—पादावशेषितमित्यत्र
भागवशेषितमिति पठित्वा भागशब्दोऽत्राष्टमी भाग इत्याहुः । व्यवहारस्तु
चतुर्थभागेनैव ॥ १३ ॥

सर्पिः सपिप्पलीकं सिद्धं स्वरभेदकासजिन्मधुना ॥ १४ ॥
इति स्वरभेद-चिकित्सा ।

अथारोचक-चिकित्सा ।

दोषादिभेदेन वक्ष्याद्युपदेशः ।—

वस्तिं समीरणे पित्ते विरेकं वमनं कफे ।
कुर्यात् हृद्यानुकूलानि हर्षणञ्च मनोघ्नजे ॥ १ ॥

वातजे कृणादि चूर्णम् ।—

वान्तो वचाऽङ्गिरनिले विधिवत् पिबेत्तु
स्नेहोष्णतोयमदिराऽन्यतमेन चूर्णम् ।
कृणाविडङ्गयवभस्महरेणुभार्गी-
रास्त्रैलहिङ्गुलवणोत्तमनागराणाम् ॥ २ ॥

पित्तजे सैन्धवादि लेहः ।—

पैत्ते गुडाम्बुमधुरैर्वमनं प्रशस्तं

शङ्कराजित्यादि ।—शङ्कराजदीनां कायश्चतुर्गुणः, पिप्पल्याः पादिकः कल्कः,
सिद्धोते तु घृतात् पादिकं मधु प्रलेप्यम् ॥ १४ ॥

इति श्रोत्रिभेदासनेनिरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां स्वरभेद-चिकित्सा-विवृतिः ।

अरोचकस्याप्यह्णविकारत्वेन स्वरभेदान्तरमरोचकमाह, वक्ष्यामित्यादि ।—
हर्षणञ्चोपलक्षणं, तेन कामादिजे भयादिकमपि ज्ञेयम् । मनोघ्नजे इति—
मनोवेदनाहेतुशोकादिजे ॥ १ ॥

वात इत्यादि मुञ्चतव्य ।—विधिवत् वान्तः कृतवमनः । अनिले इति—कारणे
कार्योपचारात् अनिलजे ; अनिलजेऽपि वमननिष्ठ कफस्थानगतत्वाद्देहितव्यम् ।
विधिवन्निश्चयेन ज्ञानपेयादिकमञ्च बोधयति, तेन वान्तः सन् पेयादिकमेव जातवन्तः
सन् चूर्णं पिबेन्न सहसति । स्नेहसैलनिष्ठ वातघ्नत्वादिति वृन्दटिप्पणी ; तत्र,
घृणतेव युक्तं, वक्ष्यामिषाम्भटवचनात् । यवभस्म इति—यवचारः । एलम् एलबालुक-
मिति कान्तिकः ; एलेयन्ते, युक्तचेतत् वाम्भटसंवादात् । लवणोत्तमं सैन्धवम् ॥ २ ॥

पैत्ते इत्यादि ।—गुडाम्बुमधुरैरिति—गुडाम्बुयोगाम्बुमधुरैर्वमनयोगैः ; अथ मदन-

लेहः ससैन्धवसितामधुसर्पिरिष्टः ॥ ३ ॥

कफजे सर्वजे च आरग्वधक्तायः आतिदेशिकचिकित्साविधिश्च ।—

निम्बास्त्रुद्धितवतः कफजे तु पानं

राजद्रुमास्त्रु मधुना सह दौष्यकाव्यम् ।

चूर्णं यदुक्तमथवाऽनिलजे तदेव

सर्वैश्च सर्वैकतमेवमुपक्रमेच्च ॥ ४ ॥

अरोचकचतुष्टये कृष्णादिकवल्गुचतुष्टयम् ।—

कुष्ठसौवर्चलाजजी शर्करामरिचं विडम् ।

धात्रेलापद्मकोशैर-पिप्पलीचन्दनोत्पलम् ॥ ५ ॥

लोध्रं तेजोवतौ पथ्या द्रूषणं सयवाग्रजम् ।

आर्द्रदाडिमनिर्व्यासश्चाजजीशर्करायुतः ॥ ६ ॥

सतेलमाक्षिकाश्चैत चत्वारः कवडग्रहाः ।

चतुरोऽरोचकान् हन्युर्वाताद्येकजसर्वजान् ॥ ७ ॥

मुखशोधनार्थं तृणादियोगप्रसक्तम् ।—

त्वङ्मुस्तमेलान्धान्यानि मुस्तमामलकानि च ।

फनयोगाऽपि ज्ञेयः, केवलगुडोदकेन वसनस्यासम्भवात् । अन्वे तु—मधुरशब्देनाष्ट-
वर्गमाहुः । अपरे तु—मधुरैरित्यत्र मधुकैरिति पठन्ति ॥ ३ ॥

निम्बेत्यादि ।—निम्बास्त्रुद्धितवत इति—“आगमशासनमनित्यम्” इति तुगागमा-
भावादेव केवलस्त्रुकारः, तेन न कृन्दाभङ्गः । चन्द्राटस्तु “निम्बास्त्रुवानितवतः”
इति पठति । राजद्रुमास्त्रु मधुनेति—राजद्रुम आरग्वधस्तस्य फलक्तायो मधुना
सहित इत्यर्थः ; कार्ष्णिकस्तु राजद्रुमशब्देन आरग्वधादिगणसाह, कफा-
धिक्यस्यैवोचितत्वादिति, किन्तु वाक्ये एवं नीतं, तेन आरग्वधादिगणयद्गणं न
प्रमाणमिति । दौष्यकाव्यमिति—यनानौचूर्णमत्र प्रवेष्टव्यम् । चूर्णं यदुक्तमथवेति—
अनिलजे यत् चूर्णमुक्तं कृष्णादिनागरानां तदेवेह राजद्रुमास्त्रुना पिबेत् । अथच
विधिवानुबन्धे सति ज्ञेयः । सर्वैश्च सर्वैकतमिति—प्रत्येकदोषोक्तं मेलयित्वा सर्व-
दोषजनरोचकमुपाचरेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

कुष्ठेत्यादि चरकस्य ।—चत्वारो योगाः स्पष्टाः ॥ ५—७ ॥

त्वक् च दावी यमान्यश्च पिप्पल्यस्तेजोवत्यपि ॥ ८ ॥
 यमानो तिलिङ्गोक्तश्च पञ्चैते मुखशोधनाः ।
 श्लोकपादैरभिहिताः सर्वारोचकनाशनाः ॥ ९ ॥

अस्त्रीकादिकवचः ।—

अस्त्रीकागुडतोयश्च त्वगेला मरिचान्वितम् ।
 अभक्तच्छन्दरोगेषु शस्तं कवडधारणम् ॥ १० ॥

कारव्यादिगुडिका ।—

कारव्यजाजीमरिचं द्राक्षाह्वान्मदाडिमम् ।
 सौवर्चलं गुडं चौरं सर्वारोचकनाशनम् ॥ ११ ॥

मुखधावनार्थे वृषपादिकचूर्णम् ।—

त्रोष्णपणानि त्रिफला रजनोदयश्च
 चूर्णीकृतानि यवशूकविमिश्रितानि ।
 क्षौद्रान्वितानि वितरेन्मुखधावनार्थं-
 मन्यानि तिक्तकटुकानि च भेषजानि ॥ १२ ॥

विट्फलवणप्रयोगः ।—

विट्चूर्णमधुसंयुक्तो रसो दाडिमसम्भवः ।
 असाध्यमपि संहन्यादरुचिं वक्तुधारितः ॥ १३ ॥

त्वक्कुतमित्यादि ।—त्वक् गुडत्वक् । तेजोवती चवी । एषां चूर्णेन जिह्वाघर्षणं
 कार्यमित्याहुः । मुखशोधना इति—मुखगतदोषशोधनाः ॥ ८, ९ ॥

अस्त्रीकेत्यादि ।—अस्त्रीका पक्वतिलिङ्गोपलम्, एतच्च पुरातनं गान्धिमित्याहुः ।
 त्वगेलादीनाञ्च कटुत्वसौगन्ध्यापादकं मानम् ॥ १० ॥

कारव्येत्यादि ।—कारवी लणजौरकम् । ह्वान्मं सदाद्रं कम् । गुडिका पञ्च-
 षण्माषकमाना मुखे धार्येत्याहुः ॥ ११ ॥

त्रोष्णेत्यादि सुश्रुतस्य ।—मुखधावनार्थेनेति—घर्षणेन मुखशोधनार्थम् । मन्यानि
 तिक्तकटुकानि च भेषजानीति त्वगेलादिस्मृतानि भवन्ति ; यदुक्तं—“त्वगेलादिस्मृतं
 सर्वैः कटुतिक्तसरोचकी । जिह्वात् क्षौद्रेण संयुक्तमल्पमल्पं पुनः पुनः ॥” इति ॥ १२ ॥

विट्चूर्णेत्यादि ।—सुष्टम् ॥ १३ ॥

यमानोषाङ्गवः ।—

यमानो तित्तिडीकञ्च नागरञ्चान्नवेतसम् ।

दाडिमं बदरञ्चान्नं कार्ष्णिकं पक्वयेत् ॥ १४ ॥

धान्यसौवर्चलाजजी-वराङ्गञ्चार्द्धकार्ष्णिकम् ।

पिप्पलीनां शतञ्चैकं द्वे शते मरिचस्य च ॥ १५ ॥

शर्करायाश्च चत्वारि पलान्येकत्र चूर्णयेत् ।

जिह्वाविशोधनं हृद्यं तच्चूर्णं भक्तरोचनम् ॥ १६ ॥

हृत्पीडापार्श्वशूलघ्नं विबन्धानाङ्गनाशनम् ।

कासश्वासहरं ग्राहि ग्रहण्यर्गोविकारनुत् ॥ १७ ॥

कलहंसम् ।—

अष्टादश शिशुफलानि दश मरिचानि विंशतिश्च पिप्पल्यः ।

आर्द्रकपलं गुडपलं प्रस्थत्रयमारनालस्य ॥ १८ ॥

एतद्द्विद्वलवणयुतं खजाहतं सुरभिगन्धाढ्यम् ।

व्यञ्जनसहस्रघाति ज्ञेयं कलहंसकं नाम ॥ १९ ॥

इत्यरोचक-चिकित्सा ।

अथ हृदि-चिकित्सा ।

दोषविशेषे लङ्घनशोधनादुपदेशः ।—

आमाशयोत्क्षेपभवा हि सर्वा- ३

यमानोषादि ।—यमानोषाङ्गवे अन्नमिति बदरविशेषणम् । वराङ्गं गुडत्वक् ।

पिप्पलीनां शतमित्याकृतमानान् ; एवं मरिचस्यापि शतद्वयम् । एतच्चूर्णं मुखे

धृत्वा शनैः शनैर्गैलाघः करणीयमित्युपदिशन्ति । षाङ्ग इति—मधुरास्त्रयोगस्य संज्ञा,

यमानोपलक्षितः षाङ्गो यमानोषाङ्गवः ॥ १४—१७ ॥

अष्टादशश्यादि ।—शिशुफलानि शोभाङ्गनवीजानि । सुरभिगन्धाख्यं चातुर्जातकाख्य-

मित्यर्थः । खरवह्नाङ्गीशदिकरणत्वेन कलखरजनकत्वेन च कलहंससंज्ञा ॥ १८-१९ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायाम् अरोचक-चिकित्साविग्रहः ।

अरोचकवत् पचविधत्वात् तथा कृत्यान्वयेऽप्यरुचेः सन्धवादरोचकानन्तरं हृदि-

शुद्धीं मता लङ्घनमेव तस्मात् ।

प्राक् कारयेन्माहृतजां विमुच्य

संशोधनं वा कफपित्तहारि ॥ १ ॥

वातजायां योग्यद्वयम् ।—

हन्वात् क्षीरोदकं पीतं कृटिं पवनसम्भवाम् ।

ससैन्धवं पिबेत् सर्पिर्वातच्छुर्दिनिवारणम् ॥ २ ॥

वातजायां मुद्गादिघृषः पञ्चमूलीमिह्ना यवागूश्च ।—

मुद्गामलकयूषं वा ससर्पिष्कं ससैन्धवम् ।

यवागूं मधुमिश्रां वा पञ्चमूलीकृतां पिबेत् ॥ ३ ॥

पित्तजायाम् अवस्थाविशेषे वसनविरचनोपदेशः ।—

पित्तात्मिकायान्वनुलोमनाथं

द्राक्षाविदारीक्षुरसैस्त्रिहत् स्यात् ।

विकल्पितमुच्यते, आमाशयेत्यादि चरकस्य ।—आमः आमरसः, तस्याशयः आमाशयः, तदीयलक्षणः दोषाणामुदीरणं, तद्धेतुकाश्चर्दयः; किंवा आमाशयस्याशयविशेषस्योत्पत्तिश्च इति । हि-शब्दो हेतौ, यस्मादामाशयोत्पत्तेश्च एताः कर्दयः, आमाशयसमुत्पत्ते च रोगे लङ्घनमुक्तं, तस्मादित्यर्थः । उत्सर्गमुक्त्वा अपवादमाह, प्राक् कारयेदित्यादिना, यद्यपि वातजायातप्यानाशयमन्वन्धेन कफोऽप्यस्ति लङ्घनसाध्यश्च, तथाऽपि वातस्य मृदाऽत्ययस्याशुकारिणो लङ्घनशोधनाभ्यां हृदिर्मृदाऽत्ययकरीत्यादिति भावः । अत्र लङ्घनमल्पदोषविषयं, शोधनञ्च बहुदोषविषयमिति । संशोधनशब्देनात्र वसनविरचनयोरेव गृह्यणम्; उत्तरदापि वसनस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अन्यत्वं संशोधनशब्देन प्रतिमार्गद्वरणतया अन्यथेदितं विरचनमेव वर्णयन्ति ॥ १ ॥

हन्वादित्यादि सुश्रुतस्य ।—क्षीरोदकमित्यत्र क्षीरघृतमिति उक्तं; पठति, व्याचष्टे च—क्षीरमथनादुद्धृतं घृतं क्षीरघृतं वा घृतं क्षीरघृतमिति; किन्तु वाच्यते—“घृतं तुल्यमासु वा पयः” (चिं ६ अ०) इत्युक्तं, तेन क्षीरोदकमिति पाठः । ससैन्धवं पिबेत् सर्पिर्वातच्छुर्दिनिवारणम् पक्वं घृतम् ॥ २ ॥

मुद्गादि ।—मुद्गामलकयूषं वा ससर्पिष्कमिति—सर्पिर्दिह घृषसन्तलनाशम् । यवागूमित्यादि सुश्रुतस्य ।—पञ्चमूली सत्या इति चक्रः, मृदतीति गयदासः, वातजायामप्यामाशयसमुत्पत्तिनानुबन्धरूपस्य कफस्य विद्यमानत्वात् ॥ ३ ॥

पित्तेत्यादि चरकस्य ।—त्रिहृदिदिति द्राक्षादिरसैः प्रलेकमुपयोग्यम् इत्याहः ।

कफाशयस्थत्वतिमात्रवृद्धं

पित्तं जयेत् स्वादुभिरुद्धमेव ॥ ४ ॥

शोधनानन्तरं संसर्जनविधिः ।—

शुद्धस्य काले मधुशर्कराभ्यां

लाजैश्च मय्यं यदि वाऽपि पेयाम् ।

प्रदापयेन्मुद्गरसेन वाऽपि

शाल्योदनं जाङ्गलजै रसैर्वा ॥ ५ ॥

चन्दनामलकीयोगः ।—

चन्दनेनाक्षमात्रेण संयोज्यामलकीरसम् ।

पिबेत् मान्दिकसंयुक्तं हृदिस्तेन निवर्त्तते ॥ ६ ॥

चन्दनादि चूर्णम् ।—

चन्दनञ्चाष्टणालञ्च बालकं नागरं वृषम् ।

सतण्डुलोदकक्षौद्रः पीतः कल्को वमिं जयेत् ॥ ७ ॥

भृष्टमुद्गराष्टः ।—

कषायो भृष्टमुद्गस्य सलाजमधुशर्करः ।

कुर्यात्पीसारवृद्धाह-ज्वरघ्नः सम्प्रकाशितः ॥ ८ ॥

कफाशयस्थिति—आमाशयधीर्भागस्थम् । स्वादुभिरुद्धमेवेति—अन्तरीक्षे द्राक्षा-
दिभिरेव । ऊर्ध्वमिति—वमनेन हरेदित्यर्थः । अवाप्तुक्तमपि मदनफलं वमनयोग्यतया
ज्ञेयम् ; अन्ये तु—केवलमेव द्राक्षादिरसमाकण्डं पीत्वा वमनं कार्यमित्याहुः ॥ ४ ॥

शुद्धस्येत्यादि—काले इति—सम्यक् बुभुक्षाकाले । यदि वाऽपि पेयामिति
मन्दाग्निं प्रति पेया ज्ञेया ॥ ५ ॥

चन्दनेनेत्यादि—चरकसंवादात् श्वेतचन्दनं ज्ञेयम् । चन्दनकल्कापेक्षया
आमलकीरसश्चतुर्गुणः, “पातव्यश्चतुर्द्वयः” इत्युक्तेः ॥ ६ ॥

चन्दनमित्यादि—अष्टणालम् उशीरम् ॥ ७ ॥

कषाय इत्यादि—मुद्गं भृष्टा कषायविधिना कषायः कार्यः, ततो लाजचूर्णादि-
श्लेषः ॥ ८ ॥

हरीतकीलेहः ।—

हरीतकीनां चूर्णन्तु लिह्यान्माक्षिकसंयुतम् ।

अधोभागीकृते दोषे कृदिः क्षिप्रं निवर्तते ॥ ८ ॥

गुडूचादिकाथः ।—

गुडूचीत्रिफलाऽरिष्ट-पटोलैः कथितं पिबेत् ।

चौद्रयुक्तं निहन्त्याशु कृदिं पित्ताग्निसम्भवाम् ॥ १० ॥

पर्यटकाथः ।—

काथः पर्यटजः पीतः सचौद्रश्चकृदिनाशनः ॥ ११ ॥

कफजे पिप्पल्यादिकाथः ।—

कफात्मिकायां वमनं प्रशस्तं

सपिप्पली-सर्षप-निम्बतोयेः ।

पिण्डीतकैः सैन्धवसम्प्रयुक्तै-

श्चूर्णैः कफामाशयशोधनार्थम् ॥ १२ ॥

कफजे विडङ्गादिचूर्णद्वयम् ।—

विडङ्गत्रिफलाविश्व-चूर्णं मधुयुतं जयेत् ।

विडङ्गप्लवशुण्ठीनामथवा श्लेष्मजां वमिम् ॥ १३ ॥

हरीतकीमिथ्यादि ।—स्यष्टम् ॥ ८ ॥

गुडूचीत्यादि ।—पित्ताग्निसम्भवामिति—अक्षपित्तसम्भवाम् ॥ १० ॥

काथ इत्यादि ।—स्यष्टम् ॥ ११ ॥

कफात्मिकायामिथ्यादि ।—सपिप्पलीसर्षपनिम्बतोयेरिति—निम्बवल्कलस्यार्द्रते
काथे पिप्पल्यादीनां प्रलेप इति वन्दटिप्पनी । अन्ये तु—तोयशब्देनाव लणोदक-
मुच्यते, तेन पिप्पल्यादिकल्कसुणोदकेन पिवेदित्याहुः ; बाभटेऽप्युक्तं—“कफजायां
वमिन्निम्ब कणापिण्डीतसर्षपैः । युक्तेन कीणतोयेन” (चि० ६ च०) इति । तद्वानुक्त-
सपि वमनयोग्येन सैन्धवं बोध्यम् । पिण्डीतको मदनफलम् । कफामाशयशोधनार्थ-
मिति—कफपूर्णमाशयशोधनार्थम् ; कफस्थानाशयस्य च शोधनार्थमित्यन्ये ॥ १२ ॥

विडङ्गादि ।—प्लवं कौवर्त्तमुक्तम् ॥ १३ ॥

कफजे जाम्बवादि चूर्णद्वयम् ।—

सजाम्बवं वा बदरस्य चूर्णं मुस्तायुतां कर्कटकस्य शृङ्गीम् ।
दुरालभां वा मधुसम्प्रयुक्तां लिङ्घ्यात् कफच्छर्दिविनिग्रहार्थम् ॥ १४ ॥

तर्पणम् ।—

तर्पणं वा मधुयुतं तिसृणामपि भेषजम् ॥ १५ ॥

गुडूच्याः शीतः ।—

क्षतं गुडूच्या विधिवत् कषायं हिमसंज्ञितम् ।
तिसृष्वपि भवेत् पथ्यं मात्तिकेण समायुतम् ॥ १६ ॥

शीतकषायविधिः ।—

द्रव्यादापोथितात् तोये प्रतप्ते निशि संस्थितात् ।
कषायो योऽभिनिर्याति स शीतः समुदाहृतः ॥ १७ ॥
षड्भिः पलैश्चतुर्भिर्वा सलिलात् शीतफाण्डयोः ।
आम्लतं भेषजपलं रसाख्यायां पलद्वयम् ॥ १८ ॥

सजाम्बमिवत्यादि ।—जाम्बवं जम्बूफलाख्यम् । बदरस्य चूर्णमित्यत्र “बदराक्ष-
चूर्णम्” (चि० छर्दि०) इति चरके पठ्यते, तन्मते सज्जबदरस्यैव चूर्णम् । अन्ये तु—
बदरस्य चूर्णमिति पठित्वा बदराख्यमज्जचूर्णमित्याहुः । मुस्तायुतां कर्कटकस्य
शृङ्गीमिति द्वितीयो योगः । दुरालभां वेति तृतीयो योगः । योऽपि मधु
सम्प्रयुज्यते ॥ १४ ॥

तर्पणमित्यादि ।—तर्पणं तोयविज्ञताः शक्तवः । तिसृणामिति—पृथक् वातादि-
जानाम्, अन्यथा बहुवचनानुपपत्तिः । एतेन त्रिदोषजच्छर्दिहरत्वमस्तीति भवति,
यतः पृथक् वातादिच्छर्दिभेषजमेव युक्तं सान्निपातिकच्छर्दिभेषजं भवति, चरके
तथोक्तत्वात् ॥ १५ ॥

क्षतमित्यादि सुश्रुतस्य ।—हिमसंज्ञितमिति—शीतकषायसंज्ञितम् । अत्रापि
तिसृष्वपि इति पूर्ववत् व्याख्येयम् ॥ १६ ॥

तदर्थमेव कृष्णवेद्यपरिभाषामाह, द्रव्यादित्यादि ।—व्यवहारस्तु प्रायेण
भेषजाङ्गपलं जलपलद्वयमिति । रसाख्यायां पलद्वयमिति—खरसामावे यत्र
भेषजचूर्णमुण्योदके प्रक्षिप्य खरसानुकल्पः क्रियते, तस्मिन् क्वाथे कर्तव्ये भेषजस्य
पलद्वयं दत्त्वा खरसानुकल्पः कायेः ॥ १७।१८ ॥

श्रीफलं योऽन्यथा ।—

श्रीफलस्य गुडूच्या वा कषायो मधुसंयुतः ।

पेयश्छर्दित्रये शीतो मूर्वा वा तण्डुलाशुना ॥ १८ ॥

जम्बादिक्वाथः दुरालभाचूर्णञ्च ।—

जम्बास्त्रपल्लवगवेधुकधान्यसेव्य-

क्रीवरिवारि मधुना पिवतोऽल्पमल्पम् ।

छर्दिः प्रयाति शमनं त्रिसुगन्धियुक्ता

लोढा निहन्ति मधुनाऽथ दुरालभा वा ॥ २० ॥

जातीकपित्तरसः ।—

जात्या रसः कपित्थस्य पिप्पलीमरिचान्वितः ।

क्षौद्रेण युक्तः शमयेज्ज्वरोऽयं छर्दिमुल्लवणम् ॥ २१ ॥

चामलक्यादिपानकम् ।—

पिष्टा धात्रीफलं द्राक्षां शर्कराञ्च पलोन्मिताम् ।

दत्त्वा मधुपलञ्चात्र कुडवं सलिलस्य च ॥

वाससा गालितं पीतं हन्ति छर्दिं त्रिदोषजाम् ॥ २२ ॥

एलादिचूर्णम् ।—

एलालवङ्गगजकेशरकोलमज्ज-

सु लाजाप्रियङ्गुघनचन्दनपिप्पलीनाम् ।

श्रीफलस्येति ।—श्रीफलं विलं तस्य मूलं गच्छं, “विलमूलं मरुत-श्लेष्म-
छर्दिघ्नं न च पित्तकृतं” इति गुणपाठात्; एवमन्यथापि । गुडूच्या वा कषाय
इति—गुडूच्याः क्वाथ एव शीतलः काथ्यः, न तु शीतकषायः, नागार्जुनसंवादे
तस्योक्तत्वात्; यथा—“छिन्नरुद्धायाः क्वाथं सुशीतं यो नरः पिबेन्मधुना । छर्दिं च
वातपित्तश्लेष्मममृत्यां निवारयति ॥” इत्यादि ॥ १८ ॥

जम्बासेत्यादि ।—गवेधुको गुलुञ्चः । धान्यं धान्यकम् । सेव्यमुशीरम् । वारि
शीतकषाय इत्यर्थः । पुनर्दुरालभेति श्लोकानुरोधादुक्तं, त्रिसुगन्धियोमेन योगान्तरत्वाद्वा
न पीनरस्यम् ॥ २० ॥

जात्या इत्यादि ।—जाती चामलकी । कपित्थस्येति—कपित्थफलस्य । एक
एवायं योगः ॥ २१ ॥

पिष्टेत्यादि ।—इदमु चाम्नायपेक्षया पेयं, शिथं त्वान्यम् ॥ २२ ॥

चूर्णानि माक्षिकसितासहितानि लीढा
हृदि निहन्ति कफमारुतपित्तजाच्च ॥ २३ ॥

कीलमज्जादिलेहः ।—

कीलामलकमज्जानौ मक्षिकाविट् सिता मधु ।
सक्तातण्डुलो लेहश्चहृदिमाशु नियच्छति ॥ २४ ॥

अश्वत्थवल्कलपानीयम् ।—

अश्वत्थवल्कलं शुष्कं दग्ध्वा निर्वापितं जले ।
तत्तोयपानमात्रेण हृदि जयति दुस्तराम् ॥ २५ ॥

रक्तबालौ यष्ट्यादिकल्कः ।—

यष्ट्याह्वं चन्दनोपेतं सम्यक् क्षीरप्रपेषितम् ।
तेनैवालोढ्य पातव्यं रुधिरच्छर्दिनाशनम् ॥ २६ ॥

लाजादिलेहवयम् ।—

लाजाकपित्तमधुमागधिकोषणानां
क्षौद्राभयात्रिकटुधान्यकजीरकाणाम् ।
पथ्याऽमृतामरिचमाक्षिकपिप्पलीनां
लेहास्त्रयः सकलवम्यरुचिप्रशान्त्यै ॥ २७ ॥

पञ्चकायं घृतम् ।—

पञ्चकामृतनिम्बानां धान्यचन्दनयोः पचेत् ।
कल्के काथे च हविषः प्रस्यं हृदिनिवारणम् ॥

एलेव्यादि ।—स्यष्टम् ॥ २३ ॥

कीलेत्यादि ।—कीलं बदरं, तदश्विमज्जा याज्या । कृष्णातण्डुलः पिप्पली-
तण्डुलः ॥ २४ ॥

अश्वत्थेत्यादि ।—स्यष्टम् ॥ २५ ॥

यष्ट्याह्वमित्यादि ।—तेन इति—क्षीरेण ॥ २६ ॥

लाजेत्यादि ।—पत्र कपित्थस्य फलम् । ऊषणं मरिचम् । जीरकोऽजाजी ॥ २७ ॥

दृष्ट्वाऽऽचिप्रशमनं दाहज्वरहरं परम् ॥ २८ ॥

इति कृदि-चिकित्सा ।

अथ दृष्ट्वा-चिकित्सा ।

वातजायां योगव्रथम् ।—

दृष्ट्वायां पवनोत्थायां सगुडं दधि शस्यते ।

रसाश्च हृङ्गणाः शीता गुडूच्या रस एव च ॥ १ ॥

स्वल्पपञ्चमूलीपानीयम् ।—

पञ्चाङ्गकाः पञ्च गणा य उक्तास्तेष्वम्बु सिद्धं प्रथमे गणे वा ।

पिबेत् सुखोष्णं मनुजोऽल्पशो वा दृष्ट्वापरोधं न कदाऽपि कुर्यात्

॥ २ ॥

पद्मकेत्यादि ।—पद्मकाद्यष्टते क्राधः कल्कश्च पद्मकादिपञ्चकस्य ॥ २८ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां कृदि-चिकित्सा-विहतिः ।

कदांस्तृणोपद्रवत्वात्कथंनन्तं दृष्ट्वाचिकित्सामाह, दृष्ट्वायामित्यादि वाक्येन ।—

सगुडं दधौ—गुडं प्रक्षेप्यम् ॥ १ ॥

पञ्चाङ्गका इत्यादि सुश्रुतस्य ।—पञ्च अङ्गानि येषाम् एवमभूता ये पञ्च गणाः

अल्पवृद्धतृणवस्त्रोऽथैष्ट शीतं त्रकानि पञ्च पञ्चमूलाणि सुशुतोक्तानि तेषु, अम्बु सिद्ध-
मिति—अम्बु क्राथोऽर्ह्यते वा । एते च पञ्च योगाः, प्रत्येकं क्राथविधानात् । पथसो
गणो विदारिमत्वादिः सौश्रुतः । अल्पश्च इति—साकं स्तोकम् । अन्ये तु—
अल्पश्च इति दृष्ट्वाविशेषणं व्याख्याय अल्पप्रसृण्यायां शमनं, महत्यां वसनमित्याहः ।

दृष्ट्वापरोधं न कदाऽपि कुर्यादिति—अतोऽल्पात्पञ्चलदानात् दृष्ट्वाया उपरोधं
दुःखं कदाऽपि न कुर्यात् ; किंवा किमर्थं पुनरिदमल्पत्वं जलं दौघते इत्याह,
दृष्ट्वायादि—यस्मात् दृष्ट्वाया उपरोधे सति प्राणव्यागः स्यात्, अतः पुरुषः कदाऽपि
दृष्ट्वापरोधं न कुर्यादित्यर्थः । उल्लेखस्तु—“पिबन् सुखोष्णं मनुजोऽल्पशो
दधौ विमुच्यत हि वातजायाः” (सु० उ० ४८ अ०) इति पठति । कश्चित्तु—
“पिबेत् सुखोष्णं मनुजोऽल्पशस्तु जलोष्णदुग्धस्य तथैव पानम्” इति ॥ २ ॥

पित्तजायां पित्तहरद्रव्यकृतपानीयम् ।—

पित्तोल्लिखितां पित्तहरैर्विपक्वां

निहन्ति तोयं पय एव वाऽपि ॥ ३ ॥

काश्मर्यादिश्रीतः ।—

काश्मर्यशर्करायुक्तं चन्दमोशौरपञ्चकम् ।

द्राक्षामधुकसंयुक्तं पित्ततर्पे जलं पिबेत् ॥ ४ ॥

पित्तजायाम् उडुस्वररसादि योगकथम् ।—

पित्तजायान्तु दृष्ट्यायां पक्वोडुस्वरजो रसः ।

तत्क्वाथो वा हिमस्तदच्छारिवादिगणाम्बु वा ॥ ५ ॥

पित्तजायां जीवनीयघृतं द्राक्षादितोयञ्च ।—

स्याज्जीवनौयमिष्टं क्षौरघृतं वातपित्तजे तर्पे ।

तद्वत् द्राक्षाचन्दनखर्जूरश्रीरमधुयुक्तं तोयम् ॥ ६ ॥

पित्तजायां शारिवाद्यादिकषायपञ्चकम् ।—

सशारिवादौ दृष्टपञ्चमूले तथोत्पलादौ मधुरे गणे वा ।

पित्तोल्लिखितानित्यादि सुश्रुतस्य ।—पित्तहरैरिति—काकोल्यादिभिः । उल्लनस्तु—
“पित्तघ्नवर्गैस्तु कृतः कषायः सशर्करः क्षौद्रयुतः सुशीतः । पीतकृषां पित्तकृतां
निहन्ति क्षौरं घृतं वाऽप्यथ जीवनीयेः ॥” (सु० उ० ४८ अ०) इति पठति, व्याचष्टे
च—पित्तघ्नवर्गैरिति—उत्पलादिभिः काकोल्यादिभिश्चेति ॥ ३ ॥

काश्मर्येत्यादि ।—काश्मर्यादिमधुकान्त एको योगः । शीतकषायार्थेऽयम् । अन्ये
तु—एषां कल्को जलेन पेय इत्याहुः ॥ ४ ॥

पित्तजायानित्यादि बाष्पटस्य ।—पक्वोडुस्वरज इत्येव पाठः, सुश्रुतवचनात् । हिम
इति—शीतकषायः । तद्वदिति—हिम इत्यर्थः । शारिवादिगणश्च बाष्पटोक्तः ॥ ५ ॥

स्याज्जीवनौयेत्यादि चरकस्य ।—क्षौरघृतमिति—क्षौरीत्यं घृतम् । वातपित्तजे
तर्पे इति—वातजे पित्तजे चेत्यर्थः, न तु संसर्गजे, तेषामसृजितत्वात् ; किंवा
असृजितानामपि बन्धनानां गुञ्जानामभिधाने यो न्यायः स एवात्राप्यनुसरणीय इति ।
तद्वदित्यादौ तोयं शीतकषायमित्याहुः । चक्रस्तु तद्वदित्यत्र “पेक्षे” इति पठति, व्याचष्टे
च—पेक्षे इत्यत्र तर्पे इति सन्धत् इति ॥ ६ ॥

सशारिवेत्यादि सुश्रुतस्य ।—सप्तमो षष्ठार्थः, तेन शारिवादिगणचतुष्टयस्य कषायं

कुर्यात् कषायांश्च तथैव युक्तान् मधूकपुष्पादिषु चापरेषु ॥ ७ ॥

कफजायां विलादिकाश्चः निम्बपञ्चवक्त्राश्च ।—

विल्लादिक्रिधातकिपञ्चकोल-दर्भेषु सिद्धं कफजां निहन्ति ।

हितं भवेच्छूर्दनमेव चात्र तमेन निम्बप्रसवोदकेन ॥ ८ ॥

सद्यप्रयोगः ।—

सजीरकाष्ट्याद्रं कम्बुज्वर-सौवर्चलान्यर्द्धजलप्लुतानि ।

मद्यानि हृद्यानि च गन्धवन्ति पीतानि सद्यः शमयन्ति तृष्णाम्

॥ ९ ॥

कुर्यादित्यर्थः । मधुरो गणः काकीत्यादिः । मधुरो गण इत्यत्र “प्रथमो गणः” इति उक्तः पठित्वा विदारिगत्यादिगण इति व्याचष्टे, तत्र प्रामाणिकं, बहुभिर-व्याख्यातत्वात् । अनेन गणचतुष्टयेन चत्वारः कषायाः कायाः इति चत्वार एव योगाः । तथैव युक्तानिति—शीतकषायविधिना कृतान्, सुशुते शीतकषायविधि-प्रसादे च स्य वचनस्य पठितत्वात् । उक्तमस्तु—“तथैव युक्तान्” इत्यत्र “यथेरितेन” इति पठित्वा—“यथेरितेनेति—पूर्वोक्तविधानेन, एतेन नीक्षीत्यादि दत्त्वा प्रवाते निशि वासयेत् शर्करादिपञ्चेपय लभ्यते” इति व्याचष्टे । मधूकपुष्पादिषु चापरेष्विति, एषाञ्च शीतकषायां कुर्यादित्यर्थः । मधूकपुष्पादीनि तु मधूक-शीमाञ्जन-कोविदार-प्रियङ्गुपुष्पाणि चत्वारि रक्तपित्तघ्नत्वेनैव पठितानि ; किंवा आदिशब्दः प्रकारवाची, तेन मधूकपुष्पादिषु काकाश्लथ्यैखर्जुराणीति चत्वारि ॥ ७ ॥

विल्लादकीत्यादि ।—विल्लस्य मूलम् । आदकी तु बरी । सिद्धमित्यतः परं कलमिति शेषः ; जलमिति षडङ्गविधानेनेति चक्रः ; अन्ये तु—काशमाहुः । अत्र सुशुतटीकाकृती धातकीपञ्चकोलस्थाने “धान्यकपञ्चमूलम्” इति पठन्ति, पञ्चमूलं खलामित्याहुः, सर्वासु तृष्णासु पित्तसङ्घावत्वेन पञ्चकोलस्थानुचितत्वादिति । दर्भं च लुकः । निम्बप्रसवोदकेनेति—निम्बत्वगुह्यवक्त्राद्येनेति चक्रः ; निम्बपुष्पकाद्येनेत्यक्षरः ; निम्बपञ्चवक्त्राद्येनेति जेज्जङ्गः, युक्तञ्चेतत्, तन्मान्तरसंवादात् ॥ ८ ॥

सजीरकाष्टीत्यादि ।—पार्द्रकम्बुज्वरसौवर्चलानीति—पार्द्रकम्बुज्वरसौवर्चल-वन्ति, अत्र सत्वर्थोऽत्रत्वात् । पार्द्रकम्बुज्वरम् पार्द्रकमेव । जीरकादिकञ्च सौदम्य-कटुत्वमात्रकारकं देयम् ॥ ९ ॥

क्षतज-क्षयजयोः चिकित्साविधिः ।—

क्षतोत्थितां रग्विनिवारणेन जयेद्दसानामसृजश्च पानैः ।

क्षयोत्थितां क्षौरजलं निहन्त्यान्मांसोदकं वाऽथ मधूदकं वा ॥१०॥

गुर्वन्नज-सर्वजयोः चिकित्साविधिः ।—

गुर्वन्नजामुल्लिखनेर्जयेत्तु क्षयादृते सर्वकृताञ्च दृष्ट्याम् ॥ ११ ॥

क्षजपानीयम् ।—

क्षजोदकं मधुयुतं शीतं गुडविमर्दितम् । .

क्षतोत्थितामित्यादि 'सार्धश्लोकः सुश्रुतस्य ।—रग्विनिवारणेनेति—द्रव्यवेदना-
निर्वापणेन कारणोच्छेदात् तत्कार्यरूपा क्षतजा दृष्ट्या शस्यतोत्थयः । रसानामिति—
मांसरसानाम् । असृजश्च पानैरिति—एणादिरक्तस्य सद्यस्तस्य पानैरित्यर्थः ;
एतच्चाल्यशेषोपि तस्युतौ सत्यां ज्ञेयम् । क्षयोत्थितामित्यादौ क्षौरजलमिति—
क्षौरमिश्रितं जलम् । क्षौरजलमित्यत्र “क्षौरघृतम्” (सु० उ० ४८ ५०) इति
उल्लेखः पठति, व्याचष्टे च—क्षौरीलं घृतं क्षौरसहितं वा घृतमिति । मांसोदक-
मिति—मांसरस एव ; अन्ये तु—“मांसोदकम्” इति पठित्वा साधयुष्मिति
व्याचक्षते । मधूदकं वेति—मधुमिश्रितमुदकमित्यर्थः ; उदकञ्चात्र ऐन्द्रं तदनुकारि
भूमिषमुदकं वा चरकसंवादात् ; न च विरोधः, अतुल्योपयोगात् ; उक्तं हि
सुश्रुते—“मध्वस्वनौ मधुसर्पिणौ मानतस्तुल्ये नाश्नोयात्” (सू० २० ५०) इति । ननु
क्षयजायां वृद्धशमेवोचितं, मधूदकानु-रक्षणमिति तत् कथमत्र प्रयुक्तमिति ? नैवं,
क्षयजाऽपि दोषवशेण जन्वते ; यदुक्तं—“रसचयात् या क्षयसम्भवा साक्षां सन्निपाता-
दिति केचिदाहुः” (सु० उ० ४८ ५०) इति । तत्र यदि कफो हृदयः पित्तं वा
अधिकं तदा मधूदकं देयम् । उल्लेखस्तु—मधूदकमित्यत्र “मधूदकं वा” इति
पठित्वा व्याचष्टे—यष्टिमधुजलमिति ; तत्र युक्तं चरकसंवादात् ॥ १० ॥

गुर्वन्नजामित्यादि ।—उल्लिखनेरिति—वमनेः । न केवलं गुर्वन्नजामेव वमनेर्लेशेन,
किन्तु ? अन्त्यामपोत्याह, क्षयादृते इत्यादि, क्षयोत्थिनाऽपि सर्वदोषारम्भा, तस्यां
क्षीयघातत्वात् वमनं न कार्यम् । सर्वकृतमिति—सर्वदोषकृतानामवामिति
कार्त्तिकः । अन्ये तु—“क्षयादृते सर्वकृतास्तु दृष्ट्याः” (सु० उ० ४८ ५०) इति पठन्ति ;
क्षयजां विहाय अन्यः सर्वाङ्गणा वातपित्तकफासगुर्वन्नेः कृताः दृष्ट्या वमनेर्लेशेदिति
व्याख्यानशक्तिः ; अस्मिन् पक्षे—गुर्वन्नजायाः पृथगभिधानं विशेषायम् ॥ ११ ॥

काश्मर्यशर्करायुक्तं पिबेत् तृणार्दितो नरः ॥ १२ ॥

अतिरूक्षदुर्बलानां तृणायां चिकित्साविधिः ।—

अतिरूक्षदुर्बलानां तर्पणं शमयेन्नृणामिह्याशु पयः ।

कागो वा घृतभृष्टः शीतो मधुरो रसो हृद्यः ॥ १३ ॥

आम्रजम्बूकायः ।—

आम्रजम्बूकषायं वा पिबेन्मात्रिकसंयुतम् ।

कुटिं सर्वां प्रणदति तृणाञ्चैवापकर्षति ॥ १४ ॥

वटशुङ्गादि चूर्णम् ।—

वटशुङ्गसितालोध्र-दाडिमं मधुकं मधु ।

पिबेत् तण्डुलतोयेन कुटितृणानिवारणम् ॥ १५ ॥

द्राक्षारसादि नखयोगाः ।—

गोक्षनेक्षुरसक्षीर-यष्टीमधुमधृत्यलैः ।

नियतं नखतः पानैस्तृणा शम्यति दाक्षणा ॥ १६ ॥

क्षीरादिभिः गण्डूषयोगाः ।—

क्षीरक्षुरसमाध्वीकैः क्षौद्रशोधुगुडोदकैः ।

क्षौद्रास्त्रास्त्रैश्च गण्डूषास्तालुशोधनिवारणाः ॥ १७ ॥

लाजोदकमित्यादि ।—लाजचूर्णं भावितमुदकं शीतकषायो वा । काश्मर्ये
गाभारीफलम् ॥ १२ ॥

अतिरूक्षेत्यादि ।—मधुरगणसाधितत्वेनात्र सस्यङ्गमधुरता ज्ञेया ॥ १३ ॥

आम्रजम्बूकषायं वेति ।—आम्रजम्बूः फलाप्य उच्यते, पल्लवकायोऽपि युज्यते,
“जम्बूसपल्लवशतं क्षौद्रं दत्त्वा सुशीतलम्” इति पठितत्वात् ॥ १४ ॥

वटेत्यादि ।—वटशुङ्गादीनां चूर्णम् ॥ १५ ॥

गोक्षनेत्यादि ।—गोक्षना द्राक्षा । एभिः प्रत्येकं नखम् । माहेश्वरे तु—
द्राक्षादिनखं द्राक्षाद्यष्टिमधुनौलोत्पलं कल्कीकृत्य इक्षुरसं क्षीरं मधु च प्रक्षिप्य
सर्वमालोक्ष नासया पियमिति ॥ १६ ॥

क्षीरेत्यादि ।—क्षीरादिभिः प्रत्येकं गण्डूषः, गण्डूषाः इति बहुवचननिर्देशात् ॥ १७ ॥

तालुशोषे घृतप्रयोगः ।—

तालुशोषे पिबेत् सर्पिर्घृतमण्डमथापि वा ॥ १८ ॥

श्रीतलजलप्रयोगादौः ।—

मूर्च्छाच्छर्दिदृष्टादाह-स्त्रीमद्यमृशकर्मिताः ।

पिबेद्युः श्रीतलं वारि रक्तपित्ते मदात्यये ॥ १९ ॥

धान्यान्तप्रयोगः ।—

धान्यान्तमास्यवैरस्य-मलदौर्गन्ध्यनाशनम् ।

तदेवालवणं पीतं मुखशोषहरं परम् ॥ २० ॥

मधुगण्डूषः ।—

वैशद्यं जनयत्यास्ये सन्दधाति मुखे ब्रणान् ।

दाहदृष्ट्याप्रशमनं मधुगण्डूषधारणम् ॥ २१ ॥

पञ्चान्नकमुखालेपः ।—

कोलदाडिमवृक्षान्न-चुक्रौकाचुक्रिकारसः ।

पञ्चान्नको मुखालेपः सद्यस्तृष्णां नियच्छति ॥ २२ ॥

तालुशोषे इत्यादि ।—यद्यपि तालुशोषे घृतं निषिद्धम् ; यदुक्तं—“दृष्ट्या-
मूर्च्छांपरीताश्च गर्भिण्यस्तालुशोषिणः । न पिबेद्युर्घृतम्” (च० सू० सूत्रे ६०)
इति, तथाऽपि चरकसंवादादत्र बलवतो वृष्यान्नघृतं घृतपानं बोध्यम् ; यथा
“बलवान्स्तु तालुशोषेऽपि पिबेद्वृष्यं वृष्यमग्नमभ्यस्त्रेच्च” (च० सू० सूत्रे १०) इति,
अतो विशिष्टविधित्वाद् विरोधः ; किंवा वातोत्पन्नावस्थायांमेतत् घृतपानं बोध्यम् ।
तालुशोषश्च दृष्ट्याप्रकार एव, तेनेह सङ्गतमस्याभिधानम् । घृतमण्डमिति—
घृतस्योपरिभागः, अत एव घृतस्योपरि खानो भाग इति काशचिकित्से
चक्रेणाप्युक्तः । शोषणं घृतस्योपरि किन्नभागः घृतमण्ड इत्याह ॥ १८ ॥

मूर्च्छेत्यादि ।—स्यष्टम् ॥ १९ ॥

धान्यान्तमित्यादि ।—धान्यान्तं काञ्जिकम् ॥ २० ॥

वैशद्यमित्यादि ।—सन्दधाति मुखे ब्रणानिति—रूपवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

कोलित्यादि ।—चुक्रौका चाङ्गेरी । चुक्रिकेति—“चुक्राह” इति ख्यातम् ।

मुखालेप इति—मुखकुहरे लेपः, कपोलादौ लेप इति तु निश्चयः ॥ २२ ॥

मधुदन्तप्रयोगः ।—

वारि शीतं मधुशृतमा-कण्ठादा पिपासितम् ।
पाययेद्दामयेच्चापि तेन तृष्णा प्रशम्यति ॥ २३ ॥

वटशुङ्गादिगुडिका ।—

वटशुङ्गामयक्षौद्र-लाजनौलोत्पलेट्टंढा ।
गुडिका वदनन्यस्ता क्षिप्रं तृष्णां नियच्छति ॥ २४ ॥

पानौघभक्तप्रयोगः ।—

ओदनं रक्तशालीनां शीतं माक्षिकसंयुतम् ।
भोजयेत् तेन शाम्येत्तु कृदिस्तृष्णा चिरोत्थिता ॥ २५ ॥

तृष्णात्तस्य जलनिरोधे दीर्घोक्तिः ।—

पूर्वामयातुरः सन् दीनस्तृष्णादितो जलं याचन ।
न लभेत चेदाश्वेव मरणमाप्नोति दीर्घरोगं वा ॥ २६ ॥
तृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति ।
तस्मात् सर्वास्ववस्थासु न कचिद्धारि वार्यते ॥ २७ ॥
इति तृष्णा-चिकित्सा ।

वारि शीतमित्यादि ।—पित्ततृष्णायासयं योगः । आ-कण्ठतोयपानादनु किञ्चित्
मधुपानमित्युपदिशन्ति ब्रह्माः ॥ २३ ॥

वटशुङ्गेत्यादि ।—वटशुङ्गी वटप्ररोहः । आसयः कुष्ठम् । मधु तु यावता
कठिना गुडिका भवति तावन्मात्रं देयम् ॥ २४ ॥

ओदनमित्यादि ।—ओदनं रक्तशालीनां शीतमिति—सद्यस्त्वनौघभक्तम् ॥ २५ ॥
दुःसह-तृष्णायां जलव्यापदाने दीवसाह, पूर्वाभयेत्यादि ।—पूर्वामयातुरः सन्
ज्वररक्तपित्तादिरोगक्षिप्तः सन् । दीन इति—तृष्णापाडितत्वेनैव क्लान्तमनाः । कथं
सिध्यते ? इत्याह—तृषित इत्यादि ॥ २६-२७ ॥

इति श्रीब्रह्मदासस्मृत्यविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां तृष्णा-चिकित्सा-विहतिः ।

अथ मूर्च्छा-चिकित्सा ।

चिकित्साविधिः ।—

सेकावगाही मणयः सहाराः शीताः प्रदेहा व्यजनानिलश्च ।

शीतानि पानानि च गन्धवन्ति सर्वासु मूर्च्छास्त्रिनिवारितानि ॥ १ ॥

क्षीररसादिप्रयोगविधिः ।—

सिद्धानि वर्गे मधुरे पयांसि सदाङ्गिमा जाङ्गलजा रसाश्च ।

तथा यवा लोहितशालयश्च मूर्च्छासु शस्ताश्च सतीनमुन्नाः ॥ २ ॥

ज्वरीक्तकषायप्रयोगातिदेशः ।—

यथादोषं कषायाणि ज्वरघ्नानि प्रयोजयेत् ॥ ३ ॥

रक्तमद्यविषजानां चिकित्साविधिः ।—

रक्तजायान्तु मूर्च्छायां हितः शीतक्रियाविधिः ।

मद्यजायां वमेन्मद्यं निद्रां सेवेत् यथासुखम् ॥

विषजायां विषघ्नानि भेषजानि प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥

कोलमज्जादिषूयं पिपलीचूणञ्च ।—

कोलमज्जोषणोशीर-केशरं शीतवारिणा ।

वृथायां मोहो भरतीत्यनन्तरं मोहचिकित्साःमाह, सेकेत्यादि सुश्रुतस्य ।—
कणयो मुक्तास्फटिकप्रभृतयः, ते च सहाराः हारारोपिता इत्यर्थः । पानानि च
गन्धवन्तीति—कर्पूरादियोगात् सुरभीणि पानीयानीत्यर्थः । सर्वासु मूर्च्छास्त्रिनिवा-
रितानीत्यनेन वातकफप्रकृतायां मूर्च्छायांमपि हितुप्रत्यनौकचिकित्साकरणे वारणादां
अपि एते शीतविषयो व्याधिप्रत्यनौकतया पित्तानुबन्धाच्च न वारणीया इति
दर्शयति ॥ १ ॥

सिद्धानीत्यादि ।—वर्गे मधुरे इति—काकीत्यादौ । सदाङ्गिमा इति—
दाङ्गिमास्त्रिनिवारिता इत्यर्थः । सतीनो वस्तुलकलायः ॥ २ ॥

यथादोषमित्यादि ।—यथादोषं कषायाणि ज्वरघ्नानि प्रयोजयेदिति—वातादि-
मूर्च्छासु यथाक्रमं वातादिकषायाणि यानि तानि प्रयोजयेदित्यर्थः ॥ ३ ॥

रक्तजायामित्यादि ।—रक्तजायामिति—रक्तदर्शनजायाम् । मद्यजायामिति—
मद्यसेवनजायाम् ॥ ४ ॥

पीतं मूर्च्छां जयेत्तोद्वा कृष्णां वा मधुसंयुताम् ॥ ५ ॥

महोषधादिकाथः ।—

महोषधामृताक्षुद्रा-पीष्करग्रन्थिकोद्भवम् ।

पिबेत् कषायुतं क्वाथं मूर्च्छायेषु मदेषु च ॥ ६ ॥

अने शताव्यादिक्षीरं बलावीनप्रयोगश्च ।—

शतावरोबलामूल-द्राक्षासिद्धं पयः पिबेत् ।

ससितं भ्रमनाशाय बोजं वाय्यालकस्य वा ॥ ७ ॥

अने दुरालभाक्ताथः ।—

पिबेत् दुरालभाक्ताथं सघृतं भ्रमशान्तये ॥ ८ ॥

त्रिफलादिचतुर्विधप्रयोगः ।—

त्रिफलायाः प्रयोगो वा प्रयोगः पयसोऽपि वा ।

रसायनानां कौश्लस्य सर्पिषो वा प्रशस्यते ॥ ९ ॥

त्रिफलाऽऽद्रकप्रयोगः ।—

मधुना हृत्यपयुक्ता त्रिफला रात्रौ गुडार्द्रकं प्रातः ।

सप्ताहात् पथ्याशौ मदमूर्च्छाकासकामलोन्मादान् ॥ १० ॥

संज्ञाजननीपाठाः ।—

अञ्जनान्यवपीडाश्च धूमाः प्रधमनानि च ।

सूचौभिस्तोदनं शस्तं दाहः पीडा नखान्तरे ॥ ११ ॥

कोलीत्यादि ।—कोलमज्जादो ऊषणं मरिचम् ॥ ५ ॥

महोषधेत्यादि ।—क्षुद्रा कण्टकारी । ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलम् ॥ ६ ॥

शतावरीत्यादि ।—अमः स्मृतिर्भंशो मोहककषदधानिश्च ॥ ७ ॥

त्रिफलाया इत्यादि ।—प्रयोगोऽभ्यासः । कौश्लं सर्पिर्दशवर्षात्सकम् । अन्ये तु—

“स्थितं वर्षं शतं येष्टं कौश्लं सर्पिस्तदुच्यते” ॥ २।१० ॥

अञ्जनानोत्यादि ।—अञ्जनानि—तीक्ष्णाञ्जनानि अप्यक्षारीज्ञानि । अवपीडाः

नासिकायां निर्गुण्डादिरसा अवपीडा ये दीयन्ते । धूमाः वेरेचनधूमाः । प्रधमनं

लुञ्चनं केशरोम्णाञ्च दन्तैर्दशनमेव च ।

आत्मगुप्ताऽवघर्षश्च हितास्तस्यावबोधने ॥ १२ ॥

इति मूर्च्छा-चिकित्सा ।

अथ मदात्यय-चिकित्सा ।

खर्जूर-सूत्रादिकृतमन्यः ।—

मन्यः खर्जूर-सूत्रादौका-वृक्षास्ता-प्लोकदाडिमैः ।

परुषकैः सामलकैर्युक्तो मद्यविकारनुत् ॥ १ ॥

तर्पणयूषरसकल्पनविधिः ।—

सतौनमुद्गमिश्रान् वा दाडिमामलकान्वितान् ।

द्राक्षा-मलक-खर्जूर-परुषकरसेन वा ॥

कल्पयेत् तर्पणान् यूषान् रसांश्च विविधात्मकान् ॥ २ ॥

वातजे मद्यप्रयोगविधिः ।—

मद्यं सौवर्चलव्योष-युक्तं किञ्चिज्जलान्वितम् ।

जीर्णमद्याय दातव्यं वातपानात्ययापहम् ॥ ३ ॥

चूर्णनस्यम् । सूचीभिरित्यादौ पोडा नखान्तरे इति—नखमांसयोर्मध्ये पोडुनम् ।

आत्मगुप्ता शुक्रशिन्धो ॥ ११।१२ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां मूर्च्छा-चिकित्सा-विहतिः ।

मूर्च्छावन्मदात्ययस्यापि मद्यजन्यत्वात् मूर्च्छानन्तरं मदात्ययचिकित्साभाह,
मन्य इत्यादि ।—मद एवात्ययकारको मदात्ययः ; किंवा मदशब्देनेह मदहेतुतया
मद्यमुच्यते, तेन जलोऽत्ययो मदात्ययः । द्रवेषालोडितशक्तवो मन्याः, द्रवश्च
खर्जूर-दीनां यास्तः । प्लोका तिलैःफलम् ; कन्दोऽशुरोपात् ऋसः ॥ १ ॥

सतौनेत्यादि ।—सतौनी वर्तुलकलायः । “सतौनमुद्गमिश्रं वा” इति पाठे—
कागरसस्य विशेषणं, चरके हि एतद्वचनात् पूर्वं कागरसमिल्लुक्तम् ॥ २ ॥

मद्यमित्यादि ।—सौवर्चलव्योषन्तु खवचकटुलमानकारकं देयम् । किञ्चिज्जल-
मष्टभागिकमित्याहुः ॥ ३ ॥

पित्तजे युषरसादिप्रयोगोपदेशः ।—

मुद्गयूषः सितायुक्तः स्वादुर्वा पैशितो रसः ।

पित्तपानात्यये योज्याः सर्वतश्च क्रिया हिमाः ॥ ४ ॥

कफजे लङ्घनं मद्यप्रयोगविधिः ।—

पानात्यये कफोद्भूते लङ्घनञ्च यथावन्मम् ।

दौपनीयौषधोपेतं पिबेन्मद्यं समाहितः ॥ ५ ॥

सर्वजे पातिदेशिकचिकित्सीपदेशः ।—

सर्वजे सर्वमेवेदं प्रयोक्तव्यं चिकित्सितम् ॥ ६ ॥

क्षौरप्रयोगोपदेशः ।—

आभिः क्रियाभिर्मिश्राभिः शान्तिं याति मदात्ययः ।

न चेन्मद्यक्रमं मुक्त्वा क्षौरमस्य प्रयोजयेत् ॥ ७ ॥

क्षौरप्रयोगावस्थानिर्देशः ।—

लङ्घनाद्यैः कफे क्षीणे जातदौर्बल्यलाघवे ।

भोजस्तुल्यगुणं क्षौरं विपरीतञ्च मद्यतः ॥ ८ ॥

क्षौरपरित्यागस्य मद्यप्रयोगस्य च विधिः ।—

क्षौरप्रयोगं मद्यं वा क्रमेणात्याप्यमाचरेत् ॥ ९ ॥

पुनर्नवाद्यं घृतम् ।—

पयःपुनर्नवाक्ताश्च-यष्टीकल्कप्रसाधितम् ।

घृतं पुष्टिकरं पानान्मद्यपानहृतीजसः ॥ १० ॥

मुद्गयूष इत्यादि ।—स्वादुरित्यनेन संस्कारार्थं कटुद्रव्योपयोगोऽत्र न कार्य इति दर्शयति ॥ ४—७ ॥

यव्यामवस्थायां क्षौरप्रयोगः कर्त्तव्यस्तानाह, लङ्घनाद्यैरिति ।—आद्यशब्दात् शोचनादीनां गृह्यणम् ॥ ८ ॥

क्षौरप्रयोगनित्यादि चरकस्य ।—एतद्वचनात् पूर्वे—“पयसा च कृते रोमे बले जाते निवर्त्तयेत्” (च० पि० मदात्य०) इति वचनमस्ति, तेनात्र क्षौरप्रयोगनित्यस्य पूर्वोक्तेन निवर्त्तयेदित्यनेन सत्यस्यात् क्षौरप्रयोगं क्रमेण निवर्त्तयेत्, मद्यञ्च क्रमेणात्याप्यमाचरेदित्यर्थः ॥ ९ ॥

पयःपुनर्नवाक्ताश्चेत्यादि ।—अत्र क्षौरं घृतसमं, कषाद्यस्त्रिगुणश्चतुर्गुणो वेत्याहुः ॥ १० ॥

षष्ठाङ्गलवणम् ।—

सौवर्चलमजाज्यश्च वृक्षास्त्रं सास्त्रवेतसम् ।

त्वगेलामरिचार्द्धांशं शर्कराभागयोजितम् ॥ ११ ॥

हितं लवणमष्टाङ्गमग्निसन्दीपनं परम् ।

मदात्यये कफप्राये दद्यात् स्रोतोविशोधनम् ॥ १२ ॥

चव्यादिचूर्णम् ।—

चव्यं सौवर्चलं हिङ्गुं पूरकं विश्वदीप्यकम् ।

चूर्णं मद्येन दातव्यं पानात्ययरुजाऽपहम् ॥ १३ ॥

मद्यपाने सप्तताऽभावस्थोपायः ।—

जलाद्भुतश्चन्दनरूषिताङ्गः

सङ्खी सभक्तां पिशितोपदंशम् ।

पिवन् सुरां नैव लभेत रोगान्

मनोमतिघ्नञ्च मदं न याति ॥ १४ ॥

पानविधौ द्राक्षादिपानकम् ।—

द्राक्षाकपित्थफलदाडिमपानकं यत्

तत् पानविभ्रमहरं मधुशर्कराव्यम् ॥ १५ ॥

मदमूर्च्छायां पथ्यादिघृतत्रयम् ।—

पथ्याक्वाथेन संसिद्धं घृतं धात्रीरसेन वा ।

सौवर्चलमित्यादि ।—षट् सौवर्चलादीनां चतुर्णां समभागतां त्वगेला-
मरिचानामेकभागापेक्षया प्रत्येकमर्द्धभागिकत्वं, शर्कराभागोऽपि सौवर्चलाद्येक-
तमद्रव्यसमः ॥ १११२ ॥

चव्यमित्यादि ।—पूरकं बीजपूरस्थ फलत्वगिति निश्चलः । दीप्यकं यमानी ॥ १३ ॥

मद्यं येन प्रकारेण विकारं न जनयेत् तदाह, जलेत्यादि सुश्रुतस्य ।—चन्दनेन
रूषितं क्षिप्तमङ्गं यस्य । पिशितं मांसम् उपदंशो भक्ष्यो यस्यां सा तथा । मनो-
मतिघ्नमिति विशेषणात् द्वितीयादिमदं न प्राप्नोति, प्रथमन्तु मनोऽनुपघातकं लभते
एवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

द्राक्षेत्यादि सुश्रुतस्य ।—द्राक्षादिभिः पानकं तृदशास्त्रानुसारेण कार्यम् ॥ १५ ॥

सर्पिः कल्याणकं वाऽपि मदमूर्च्छाहरं पिबेत् ॥ १६ ॥

पूगभक्षणजमदचिकित्सा ।—

सच्छर्दिमूर्च्छातिसारं मदं पूगफलोद्भवम् ।

सद्यः प्रशमयेत् पीतमा-ल्लसेर्वारि शीतलम् ॥ १७ ॥

पूगभक्षणजमदचिकित्सा चूर्णदाहचिकित्सा च ।—

वन्यकरीषघ्नाणाज्जलपानान्नवणभक्षणाद्वाऽपि ।

शाम्यति पूगफलमदश्चूर्णकृजा शर्कराकवलात् ॥ १८ ॥

स्वल्पमदचिकित्सा ।—

शङ्खचूर्णरजोग्राणात् स्वल्पं मदमपोहति ॥ १९ ॥

मदनकोद्वधुसूरमदचिकित्सा ।—

कुष्माण्डरसः सगुडः शमयति मदमाशु मदनकोद्वजम् ।

धौस्तूरजञ्च दुग्धं सशर्करं पानयोगिन ॥ २० ॥

इति मदात्यय-चिकित्सा ।

पथ्येत्यादि ।—घृतवयसकल्कम् ॥ १६ ॥

अथैव मदत्वसानान्वात् पूगफलादिजमदानां पृथक् पृथक् चिकित्सासाह,

सच्छर्दीत्यादि ।—स्यष्टम् ॥ १७ ॥

वन्द्येत्यादि ।—वनं जलं तद्भवो वन्यः शङ्ख इत्यर्थे इति केचित् । करीष इति—

शुक्लगोमयः । अन्ये तु—वन्यकरीषं वनभवकरीषमाहुः । एते च वन्यकरीषादयः

पृथक् प्रयोक्तव्याः । चूर्णकृजिति—यतिमात्रचूर्णभक्षणे यो रसनादिदाहः । एतच्च

सम्पूर्णश्लोकानुरोधान्निखिलम् ॥ १८ ॥

शङ्खचूर्णेत्यादि ।—स्वल्पं मदं पूगभक्षणजमेव ॥ १९ ॥

कुष्माण्डेत्यादि ।—मदनं लणधान्यविशेषः, “मयनावास” इति ख्यातम् । धौस्तूरं धूसूरफलभक्षणजम् ॥ २० ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां मदात्यय चिकित्सा विवृतिः ।

अथ दाह-चिकित्सा ।

पित्तज्वरचिकित्साऽतिदेशः ।—

यत् पित्तज्वरदाहोक्तं दाहे तत् सर्वमिष्यते ॥ १ ॥

प्रलेपइयम् ।—

शतधीतघृताभ्यक्तं दिह्यादा यवशक्तभिः ।

कोलामलकयुक्तैर्वा धान्याम्लैरपि बुद्धिमान् ॥ २ ॥

काजिकप्रयोगः सशीरायनुरूपेण च ।—

छादयेत् तस्य सर्वाङ्गमारनालाद्र्वाससा ।

लामज्जेनाथ शुक्तेन चन्द्रेनानुलेपयेत् ॥ ३ ॥

अथ्याद्ये पक्षादिपददानोपदेशः ।—

चन्दनाम्बुकणास्यन्दि-तालवृन्तोपवीजितः ।

मुष्याद्दाहार्दितोऽभोज-कदलीदलसंस्तर ॥ ४ ॥

परिषेकादौ शीतलजलप्रयोगोपदेशः ।—

परिषेकावगाहेषु व्यजनानाञ्च सेवने ।

शस्यते शिशिरं तोयं तृष्णादाहप्रशान्तये ॥ ५ ॥

अन्तर्दाहे क्षीरादिप्रयोगोपदेशः ।—

क्षीरैः क्षौरिकषायेश्च सुशीतैश्चन्दनान्वितैः ।

अन्तर्दाहं प्रशमयेदतैरन्यैश्च शीतलैः ॥ ६ ॥

कुशाद्यं तैलं घृतञ्च ।—

कुशादिशालपर्णीभिर्जीवकाद्येन साधितम् ।

नदात्ययवद्दाहस्यापि मद्यपानजन्यत्वात् नदात्ययाधिकारानन्तरं दाहचिकित्सा-
साह—यदित्यादि ॥ १ ॥

शतधीतेत्यादि ।—कोलेत्यादि द्वितीयो योगः, अत्रापि दिह्यादिति योज्यम् ॥ २ ॥

छादयेदित्यादि ।—लामज्जमुशीरम् । घृतं सन्धानविशेषः ॥ ३ ॥

चन्द्रेत्यादि ।—तालवृत्तं तालपत्रानिर्मितव्यजनम् ॥ ४ ॥

क्षीरेत्यादि ।—क्षौरिकषायो वटोडुम्बरादिकाथः । क्षीरादिकृतेषु पानपरि-
षेकादौ योज्यम् ॥ ६ ॥

तैलं घृतं वा दाहघ्नं वातपित्तविनाशनम् ॥ ७ ॥

फलित्वादिलेपः ।—

फलिनो लोभ्रसेव्यास्यु हेम पत्रं कुटन्नटम् ।

कालीयकरसोपेतं दाहे शस्तं प्रलेपनम् ॥ ८ ॥

अवगाहनाथे क्लीवेरादि ।—

क्लीवेरपद्मकोशीर-चन्दनक्षौदवारिणा ।

सम्पूर्णमवगाहेत द्रोणीं दाहार्दितो नरः ॥ ९ ॥

इति दाह-चिकित्सा ।

कुशादीत्यादि ।—कुशादिपञ्चमूलं लघुपञ्चमूलं, तच्च सुश्रुतोक्तं कुश-काश-नल-दभंकाण्डेक्षुमूलरूपम् । अत्र शालपर्णीशब्देन विदारिगन्धादिगणस्य यक्ष्णमिति वृन्दटिप्पनी । अन्ये तु—शालपर्णादिपञ्चमूलस्य यक्ष्णमित्याहुः । निश्चलस्तादिशब्दा-भावात् शालपर्णीमात्रस्यैव यक्ष्णमित्याहुः । जीवकाद्येनेति—जीवकाद्यष्टवर्गेषु, जीवकाद्यष्टवर्गस्य जीवक-ऋषभक-मेदा-महामेदा-काकोली-क्षीरकाकोली-ऋद्धि-वृद्धयः ; एवं सर्वत्र सुश्रुतयोगे जीवनीयाष्टकम् । चरकयोगे पुनरुक्ते एव ऋद्धिवृद्धि-रहिता माषपर्णी-मुद्गपर्णी-जीवनी-मधुकसहिता जीवनीयाष्टकं ज्ञेयम् । अत्र कुशादिशालपर्णीभिः काशः, जीवकाद्येन कल्कः । अन्ये तु—“कल्ककाथावनिर्देशे गणात् तस्मात् समावपेत” इति वचनात् सर्वत्रैव कल्ककाथावित्याहुः ॥ ७ ॥

फलिनोत्यादिः—फलिनो प्रियङ्गुः । सेव्यमुशीरम् । अस्य बालकम् । हेम नागकेशरम् । पत्रं तेजपत्रम् । कुटन्नटं केवसंसृजकम् । कालीयकं “कालीया” इति ख्यातं पीतकाष्ठ गन्धद्रव्यविशेषः ; येतच्चन्दनमिति काश्यत् । कालीयककाशस्य पेवपाथमिति वदन्ति ॥ ८ ॥

क्लीवेरेत्यादि ।—लोदं चूर्णम् । एषां चूर्णानि शीतलजलेन मिश्रयित्वा अव-गाहनं कार्यम् ॥ ९ ॥

इति श्रीशिवदाससिंहविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां दाह-चिकित्सा-विहङ्गिः ।

अथोन्माद-चिकित्सा ।

दोषभेदेन स्नेहपानाद्युपदेशः ।—

उन्मादे वातिके पूर्वं स्नेहपानं विरेचनम् ।

पित्तजे कफजे वान्तिः परो वस्त्रादिकः क्रमः ॥ १ ॥

अपस्मारचिकित्साऽतिदेशः ।—

यच्चोपदेक्ष्यते किञ्चिदपस्मारचिकित्सिते ।

उन्मादे तच्च कर्त्तव्यं सामान्याङ्गेतुदूष्ययोः ॥ २ ॥

ब्राह्मीस्वरसादियोगचतुष्टयम् ।—

ब्राह्मीकुशाण्डीषड्यन्या-शङ्खपुष्पिकास्वरसाः ।

उन्मादहृतो दृष्टाः पृथगेते कुष्ठमधुमिश्राः ॥ ३ ॥

दशमूलकाद्यस्य त्रिविधप्रयोगः पुराणघृतप्रयोगश्च ।—

दशमूलास्त्व मघृतं युक्तं मांसरसेन वा ।

ससिद्धार्थकचूर्णं वा पुराणं वैककं घृतम् ॥ ४ ॥

पुराण-प्रपुराणघृतयोर्लक्षणम् ।—

उद्यगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितं घृतम् ।

लाक्षारसनिभं शीतं प्रपुराणमतः परम् ॥ ५ ॥

यद्यपि मदात्ययस्य उन्मादसदृशत्वेन तथा पूर्वोक्तरीत्या च सदात्ययानन्तर-
मुन्माददाहावैव वक्तुमुचितौ, तथाऽपि सूचीकटाक्षन्यायेन दाहमभिधाय उन्माद-
चिकित्सितमुच्यते, उन्मादे इत्यादि ।—परो वस्त्रादिकक्रम इति—पश्चात् स्नेहवस्ति-
निर्दृष्ट्य-शिरोविरेचनात्मकः क्रमः कार्यः ; चरकेऽप्युक्तं—“निर्दृष्ट्यस्नेहवस्ती
शिरसश्च विरेचनम् । ततः कुप्यात् यथादीषं तेषां भूयस्त्वमाचरेत् ॥” (च० चि०
उन्माद०) इति ॥ १ ॥

यच्चेत्यादि ।—सामान्याङ्गेतुदूष्यथोरिति—उन्मादापस्मारयोर्हेतुमनन-उपघातादिः
दूष्यश्च हृदयं समानमित्यर्थः । “सामान्याङ्गेतुदूष्ययोः” इति केचित् पठन्ति ॥ २ ॥

ब्राह्मीत्यादि ।—ब्राह्मीत्यादयश्चत्वारो योगाः । कुशाण्डीफलसप्त पुराणं
याज्ञानित्याहुः ॥ ३४ ॥

पुराणघृतलक्षणस्याह, उद्यगन्धमित्यादि चरकस्य ।—चरकटीकाकृतस्तु केचित्

धुत्तूरमूलसिद्धपायसः ।—

श्वेतोन्मत्तोत्तरदिङ्मूलसिद्धस्तु पायसः ।

गुडाज्यसंयुतो हन्ति सर्वोन्मादांस्तु दोषजान् ॥ ६ ॥

तालशाखाजरस सार्धं तैलप्रयोगौ ।—

उन्मादे समधुः पेयः शुद्धो वा तालशाखजः ।

रसो नस्येऽभ्यञ्जने च सार्धपं तैलमिष्यते ॥ ७ ॥

चटकी-सार्धपतैलप्रयोगौ ।—

अपक्वचटकी क्षीर-पीतोन्मादविनाशिनी ।

बद्धं सार्धपतैलाक्तमुत्तानच्चातपे न्यसेत् ॥ ८ ॥

सिद्धार्थकादिलेपः घृतच ।—

सिद्धार्थको वचा हिङ्गु करञ्जी देवदारु च ।

मञ्जिष्ठा विफला श्वेता कटभौत्वक् कटुत्रिकम् ॥ ९ ॥

समांशानि प्रियङ्गुश्च शिरोषी रजनीद्वयम् ।

वक्षसूत्रेण पिष्टोऽयमगदः पानमञ्जनम् ॥ १० ॥

नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्घर्तनं तथा ।

अपक्कारविषोन्माद-कृत्वाऽलक्ष्मीज्वरापहः ॥ ११ ॥

इमं शोक्नमनाथं वदन्ति, केचिदेकवर्षातीतं घृतं पुराणमिति ब्रुवते, तन्नालर-
सेवादात् ॥ ५ ॥

श्वेत्यादि ।—श्वेतोन्मतः श्वेतधुत्तूरस्य उत्तरदिशि स्थितं मूलं याञ्जम् ।
मद्देश्वरस्तु—उत्तरदिशि स्थितं धवलधुत्तूरमूलं पिष्ट्वा पल १, चूदतण्डुल पल ४, दुग्ध
शराव ४, पायसं साध्य, तदनुरूपे गुडघृते दत्त्वा खाद्यमित्याह ॥ ६ ॥

उन्मादे इत्यादि ।—शुद्ध इति—केवलः । तालशाखज इति कान्तसत्वात् क्रसः ।
रस इति छेदः, तेन कोमलतालशाखाभयो रसः मधुप्रक्षेपेण, शुद्धो वा मधुना
विनाऽपि ॥ ७ ॥

अपक्वेत्यादि ।—अपक्वचटकीति—आमचटकी कल्पोक्त्य । बद्धमित्यादि ।—
एतच्च कीर्तयिष्येद्व्याथमुदेनार्थश्च ॥ ८ ॥

सिद्धार्थक इत्यादि ।—अथ करञ्जवृक्षं त्रिगुल्याहः । श्वेता श्वेतापराजिता ।

भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शस्यते ।
सर्पिरेतेन सिद्धं वा सगोमूत्रं तदर्थकृत् ॥ १२ ॥

ब्रूषणाद्या वृत्तिः ।—

ब्रूषणं हिङ्गु लवणं वचा कटुकरोहिण्यो ।
शिरोषनक्तमालानां वौजं श्वेताश्च सर्षपाः ॥ १३ ॥
गोमूत्रपिष्टैरेतैर्वा वर्त्तिर्नैवाञ्जनं हिता ।
चतुर्थकमपस्मारमुन्मादश्च नियच्छति ॥ १४ ॥

प्रबलोन्मादे द्रव्याद्रव्यभूतोषधनिर्देशः ।—

शुद्धस्याचारविभ्रंशे तीक्ष्णं नावनमञ्जनम् ।
ताडनञ्च मनोबुद्धि-स्मृतिसंवेजनं हितम् ॥ १५ ॥
तर्जनं त्रासनं दानं सान्त्वनं हर्षणं भयम् ।
विस्मयो विस्मृतेर्हेतोर्नयन्ति प्रकृतिं मनः ॥ १६ ॥

कामादिजोन्मादे तत्प्राप्त्यनौकविधिः ।—

कामशोकभयक्रोध-हर्षेणालोभसम्भवान् ।
परस्परप्रतिद्वन्द्वैरेभिरेव शमं नयेत् ॥ १७ ॥

इष्टविनाशजोन्मादे विधिः ।—

इष्टद्रव्यविनाशात्तु मनो यस्योपहन्यते ।
तस्य तत्सदृशप्राप्तेः सान्त्वाश्वासैश्च तान् जयेत् ॥ १८ ॥

कटभौ “लताफट्कौ” इति ख्यातम्; अन्ये तु—“करद” इत्याहुः । शिरोषस्य फलम् ।
अगद इति—संयोगविषयः । कृत्या अभिचारः । राजद्वारे च शस्यते इति
वशीकरणत्वात् । पतेनेति—सिद्धार्थकादीनां कल्पोन ॥ ८—१२ ॥

ब्रूषणमित्यादि ।—स्यष्टम् ॥ १३।१४ ॥

शुद्धस्येति चरकस्य ।—शुद्धस्येति—वामितस्य । आचारविभ्रंशे अन्येन्द्रादे ।
संवेजनमुदेजनम् । तर्जनं वचसा । विस्मृतेर्हेतोरिति—उन्मादहेतुभयहर्षादि-
विस्मारकतया प्रभावादेव मनः प्रकृतिं स्वभावं नयन्ति ॥ १५।१६ ॥

कामेत्यादि ।—परस्परप्रतिद्वन्द्वैरिति—अन्योऽन्यप्रत्यनौकः ॥ १७ ॥

इष्टेत्यादि ।—तस्य तत्सदृशप्राप्तेरिति—भावे क्तः, तत्सदृशप्रापणेरित्यर्थः ।

सुत्याद्युद्दीधनाद्यैः प्रदेहादेः कर्तव्यतानिर्देशः ।—

प्रदेहोत्सादनाभ्यङ्ग-धूमाः पानञ्च सर्पिषः ।

प्रयोक्तव्यं मनोबुद्धि-स्मृतिसंज्ञाप्रबोधनम् ॥ १८ ॥

प्रयोज्यघृततैलानां नामानि ।—

कल्याणकं महद्वाऽपि दद्यादा चैतसं घृतम् ।

तैलं नारायणञ्चापि महानारायणं तथा ॥ २० ॥

पानोयकल्याणकं घृतम् ।—

विशाला त्रिफला कौत्सी देवदार्वैलबालुकम् ।

स्थिरा नतं रजन्यौ द्वे शारिवे द्वे प्रियङ्गुका ॥ २१ ॥

नौलोत्पलैलामञ्जिष्ठा-दन्तोदाङ्गिमकेशरम् ।

तालीशपत्रं बृहती मालत्याः कुसुमं नवम् ॥ २२ ॥

विडङ्गं पृश्निपर्णी च कुष्ठं चन्दनपद्मकौ ।

अष्टाविंशतिभिः कल्कैरेतैरक्षसमन्वितैः ॥ २३ ॥

चतुर्गुणं जलं दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

अपस्मारे ज्वरे कासे शोषे मन्दानले क्षये ॥ २४ ॥

वातरक्ते प्रतिश्याये तृतीयक-चतुर्थके ।

वस्यर्शोमूत्रकृच्छ्रेषु वीसर्पोपहतेषु च ॥ २५ ॥

कण्डूपाण्डूामयोन्मादे विषमिहगरेषु च ।

सान्त्वान्नासैरिति—सान्त्व सानप्रयोगः, वशीभूतकरणार्थं उपायविशेषः, आन्त्रालः
सन्तोषवचनम् ॥ १८ ॥

प्रदेहोत्सादि ।—उत्सादनं चूर्णवर्षणम् ॥ १८ ॥

कल्याणकमित्यादि ।—नारायणतैलं महानारायणतैलञ्च वातव्याधौ वक्ष्यति ॥ २० ॥

विशालेत्यादि ।—विशाला गोरक्षकर्कटी । कौत्सी रेणुका । पलबालुकं स्वनाम-
ख्यातं सुगन्धि द्रव्यम् । स्थिरा शालपर्णी । नतं तगरपादुका, तदभावे शिथली-
कोपरः । केशरं नागकेशरम् । मालती जाती, तस्याः कुसुमं, नवमिति कुसुमविशेष-
णम् । अष्टाविंशतिलं कल्कानां पाठादेव सिद्धं, तत् किमर्थं पुनराष्टाविंशतिभिरिति ?
उच्यते—यत् यद्यपि विफलाद्याः प्रत्येकमेव भागो गृह्यते उत्सर्गसिद्धत्वात्,
तथाऽपि विफलाद्याः प्रत्येकभागगृहणदार्ढ्यार्थम् अष्टाविंशतिभिरित्युक्तम् । यद्यपि

भूतोपहतचित्तानां गद्गदानामरेतसाम् ॥ २६ ॥

शस्तं स्त्रीणाञ्च बन्ध्यानामायुर्वर्णबलप्रदम् ।

अलक्ष्मापापरक्षीघ्नं सर्वग्रहविनाशनम् ॥

कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ॥ २७ ॥

चौरकल्याणकं वृत्तम् ।—

द्विजलं सचतुःचौरं चौरकल्याणकं त्विदम् ॥ २८ ॥

महाकल्याणकं वृत्तम् ।—

एभ्य एव स्थिरादीनि जले पक्त्वे कविंशतिम् ।

रसे तस्मिन् पचेत् सर्पिर्गृष्टिचौरं चतुर्गुणम् ॥ २९ ॥

वीराहिमाषकाको ली-स्त्रयङ्गुसर्पभर्द्भिः ।

मैदया च समैः कल्केस्तत् स्यात् कल्याणकं महत् ॥

दृढणीयं विशेषेण मन्निपातहरं परम् ॥ ३० ॥

निफलाशब्देन द्राक्षाकाश्वत्थंपरुषका अपि उच्यन्ते, तथाऽपि हरीतक्यादि निफलाया एवान् यद्वर्णं प्राधान्यादेव; एवमन्यथापि । पुंसवनेष्विति—पुनकारक-योगेषु ॥ २१—२७ ॥

विजलमित्यादि ।—तद्वैव दृतं यदा जलव्याप्तौ शरावान् चौरस्य षोडश शरावान् दत्त्वा पच्यते, तदा चौरकल्याणकं भवति ॥ २८ ॥

एभ्य इत्यादि ।—एभ्य एवेति—कल्याणकोक्तविशालादिभ्यः । स्थिरादीनौल्युक्ते-विंदारिगन्धादेः पञ्चमूलस्यापि यद्वर्णं स्यादत आह, एकविंशतिमिति; तत्तुल्यसंविज्ञान-बहुव्रीहिशङ्कानिरासार्थं वा एकविंशतिमित्युक्तम् । गृष्टिरेकवारप्रभृता घेनुः । अत्र चतुर्गुणचौरस्य निर्दिष्टत्वादुत्सर्गसिद्धौ द्रव एव देयः, तेनानिर्दिष्टमानक्ताथोऽत्र कोहसम एवेति पञ्चगुणः पाकः, युक्तश्चेतन, “पञ्च प्रभृति यत्र स्युः” इत्यादि-परिभाषार्थेनास्याग्रस्य समानन्यायत्वादिति केचित् । अन्ये तु—चौरिषेवात्र चतुर्गुणे प्राप्तेऽयं कषायः “एकेनापि चातुर्गुण्यम्” इत्यादिपरिभाषाया अभिषयत्वेन “क्षेदात् तीव्रं चतुर्गुण्यम्” इति द्रवचातुर्गुण्यपरिभाषया चौरमानसाहचर्याद्वा चतुर्गुणो ज्ञेय इति वदन्ति । वीरा शृङ्गिपर्णी, चौरविदारौल्यन्ते । द्विमुषाश्वत्थेन वीराजमाष-स्त्रेवमाषाशृङ्गिणमिति केचित्; अन्ये तु—मुद्गपर्णीमाषपर्णीशृङ्गिणमित्याहुः । अपरे तु—दिग्भक्ष्य काकोलीत्यनेन सम्बन्धात् चौरकाकोल्या अपि यद्वर्णमित्याहुः, तत्र,

चैतसं घृतम् ।—

पञ्चमूल्यावकाशमर्थो राक्षसैरुत्तिष्ठत्वा ।

मूर्धा शतावरो चेति काथ्येर्हिपलिकैरिमैः ॥ ३१ ॥

कल्याणकस्य चाङ्गेन तत् घृतं चैतसं स्मृतम् ।

सर्वचैतोविकाराणां शमनं परमं मतम् ॥ ३२ ॥

घृतप्रस्थोऽत्र पक्ष्यः काथो द्रोणाश्वसा घृतात् ।

चतुर्गुणोऽत्र सम्पाद्यः कल्कः कल्याणकैरितः ॥ ३३ ॥

महापेशाधिकं घृतम् ।—

जटिला पूतना केशी चारटो मर्कटो वचा ।

त्रायमाणा जया वीरा चोरकः कटुरोहिणौ ॥ ३४ ॥

वयःस्था शूकरो कृत्वा सातिच्छूत्रा पलङ्कषा ।

महापुरुषदन्ता च वयःस्था नाकुलोदयम् ॥ ३५ ॥

आमृतसंवादविरीषात् । अन्ये तु—“वीराद्रंभाष” इति पाठान्तरमाहुः, आद्रंभाषो-
ऽशुक्लमाष इति व्याचक्षते च । वीरादीन् (च ?) परिमितमष्टोतान्तीत्येके; वीरादीनां
प्रत्येकमेकपलमिति महेश्वरः ॥ २८।३० ॥

पञ्चमूल्यावित्यादि ।—पञ्चमूल्यावकाशमर्थोर्वात—दशमूली गान्धारीरक्षिता ।
दिपलिकैरिति—एषां प्रत्येकं दिपलम् । कल्याणकस्य चाङ्गेनेति—पानीयकल्याण-
कोक्तकल्केन यथाक्तमानेनेत्यर्थः; अन्ये तु—तक्षोक्तमानं परित्यज्य घृतात् पादिकं
नानं गृह्णति । यद्यपि “द्रव्यमापोषितं काथं दत्त्वा षोडशिकं जलम् ।
पादावशिष्टं कर्त्तव्यमेव काथविधिः स्मृतः ॥” इति कृष्णावेधपरिभाषया त्रिंशत्पले
काथ्ये षष्टिः शरावा भवन्ति जलस्य, तथाऽपि काथस्य घृताच्चतुर्गुण्यार्थे द्रोणाश्वसिति
चक्रेणोक्तम् ॥ ३१—३३ ॥

जटिलेत्यादि ।—महापेशाधिके जटिला मांसो । पूतना इरीतकी । केशी
भूतकेशी । चारटो कुम्हाड, पशुशालामित्यन्ये, ब्रह्मघटोत्परे । मर्कटो शूकशिवो ।
जया जयन्ती । वीरा क्षीरकाकोलो, इतिपर्णीत्यपरे । चारकश्चोरपुष्पो । वयःस्था
ब्राह्मी, गुडूचीत्यन्ये, अपरे तु निगुण्डोत्पादः । शूकरो वाराहिका, तदभावे
चर्मकारालुकाः । कृत्वा मधुरिका । सातिच्छूत्रा शतपुष्पा । पलङ्कषा गुग्गुलुः ।
महापुरुषदन्ता शवावरी । वयःस्था शकानना, ब्राह्मीत्यन्ये । नाकुलोदयं

कटभरा वृश्चिकालौ स्थिरा चैव च तैर्घृतम् ।
सिद्धं चतुर्थकोन्माद-ग्रहापस्मारनाशनम् ॥ ३६ ॥
महापैशाचिकं नाम घृतमेतत् यथाऽस्तम् ।
मेधाबुद्धिस्मृतिकरं बालानाञ्चाङ्गवर्द्धनम् ॥ ३७ ॥

हिङ्गाद्यं घृतम् ।—

हिङ्गसौवर्चलव्योषैर्द्विपलांशैर्घृताढकम् ।
चतुर्गुणे गवां मूत्रे सिद्धमुन्मादनाशनम् ॥ ३८ ॥

लशुनाद्यं घृतम् ।—

लशुनस्याविनष्टस्य तुलाह्नं निस्तुषीकृतम् ।
तदह्नं दशमूल्यास्तु द्वादशकेऽपां विपाचयेत् ॥ ३९ ॥
पादशेषे घृतप्रस्थं लशुनस्य रसं तथा ।
कोलमूलकतृचान्न मातुलुङ्गार्द्रकै रसैः ॥ ४० ॥
दाडिमान्बुमुरामस्तु काञ्चिकाञ्जैस्तदह्निकैः ।
साधयेत् त्रिफलादारु-लवणव्योषदौष्यकैः ॥ ४१ ॥
यमानौचव्यहिङ्गुल्ल-वेतसैश्च पलाह्निकैः ।
सिद्धमेतत् पिवेच्छूल-गुल्मार्शोजठरापहम् ॥ ४२ ॥
ब्रध्नपाण्डुमयङ्गीह योनिदोषक्रिमिज्वरान् ।
वातश्लेष्मामयाश्चान्यानुन्मादांश्चापकर्षति ॥ ४३ ॥

राज्ञाहयं, राज्ञा गन्धराज्ञा च । कटभरा कटभौ प्रसारणौ वा । वृश्चिकालौ वृश्चिकपत्रौ, “विज्ञातौ” इति ख्यातम् । स्थिरा शालपर्णी । स्वल्पपैशाचिकस्याभावात् महच्छब्दोऽयं सङ्गाद्युपकारकत्वादित्याहुः । अन्ये तु—“जटिला स्थिराऽन्बु-भृकेशौ” इत्यादिना स्वल्पपैशाचिकस्यापि तन्नाशने पठितत्वात् तदपेक्षयाऽस्य महत्त्वमाहुः ॥ ३४—३७ ॥

हिङ्गित्यादि ।—अत्र व्योषस्य प्रत्येकं द्विपलांशता ॥ ३८ ॥

लशुनस्येत्यादि ।—अविनष्टस्येति—विशुद्धस्य । तुलाऽह्नं पूजाशत् पलानि । तदह्नं दशमूलस्येति—मिश्रित्वा दशमूलस्य पञ्चविंशतिः पलानि । पादशेषे इति—आढके । लशुनस्य रसं तथा इति—प्रस्थमेव । दाडिमान्बु दाडिमरसः । तदह्निकैरेति—अत्र

आगन्तुन्मादचिकित्सा ।

देवयन्त्रिपाशुयचिकित्साविधिः ।—

सर्पिःपानादिरागन्तोर्मन्त्रादिश्लेष्यते विधिः ।

पूज्याबल्युपहारिष्टि-होममन्त्राञ्जनादिभिः ॥

जयेदागन्तुमुन्मादं यथाविधि शुचिर्मिषक् ॥ ४४ ॥

कृष्णागञ्जनम् ।—

कृष्णामरिचमिन्धूत्य-मधुगोपित्तनिर्मितम् ।

अञ्जनं सर्वभूतो-महोन्मादविनाशनम् ॥ ४५ ॥

दार्व्यादि-गुडिकाऽञ्जनम् ।—

दार्वीमधुभ्यां पुण्यायां कृतञ्च गुडिकाऽञ्जनम् ॥ ४६ ॥

मरिचाञ्जनम् ।—

मरिचं वाऽऽतपे मासं सपित्तं हितमञ्जनम् ।

वैकृतं पश्यतः कार्यं दोषभूतहतस्मृतैः ॥ ४७ ॥

निम्बपत्रादिधूपः ।—

निम्बपत्रवचाहिङ्गु-सर्पनिर्मोकसर्षपैः ।

तच्छब्देन प्राधान्यात् प्रत्यासत्त्या च घृतपरिमाणात् कोलादिरसैः प्रत्येकमङ्गप्रत्ये-
रित्यर्थः । अन्य तु—तदङ्गिरित्यत्र तच्छब्देन पादावशिष्टकषायः परावृत्त्यते, तेन
लघुनस्य रसादीनां दशानामिव शरावाङ्गिकत्वेन प्रत्येकं प्रत्यमानमित्याहुः ॥३८—४३॥

आगन्तुन्मादचिकित्सामाह, सर्पिरित्यादि ।—सर्पिरिह भूतहरं चैतस्यादि ।
पूजेत्यादौ—बलिः पूजोपकरणम् । उपहार उपढोक्तम् ; किंवा पूजाबल्युपहारः
उपढोक्तमेव । अञ्जनादिभिरिति पादिशब्दात् स्वस्वशनादिकं बोध्यम् ; यदुक्तं—
“भूतानामधिपं देवमीशानं जगतः प्रभुम् । पूजयन् प्रथमो नित्यं नृदल्युन्मादकं
भयम् ॥” (च० चि० उन्माद०) इति ॥ ४४ ॥

कृष्णेत्यादि ।—गोपित्तं गोरोचना ॥ ४५ ॥

दार्वीत्यादि ।—स्पष्टम् ॥ ४६ ॥

मरिचमित्यादि ।—मरिचं गोरोचनाया आतपे मासैकं सावितमञ्जनं कर्तव्यम् ।
दोषभूतहतस्मृतेरिति—दोषेभ्य भूतेन वा हता स्मृत्यर्थेऽप्यर्थः ॥ ४७ ॥

डाकिन्यादिहरो धूपो भूतोन्मादविनाशनः ॥ ४८ ॥

कार्पासवीजादिधूपः ।—

कार्पासास्थिमयूरपिच्छहृत्तौनिर्मात्यपिण्डीतकै-

स्वग्वांशौद्वषदंशविट्पुषवचाकेशाहिनिर्मोककैः ।

गोशृङ्गद्विपदन्तहिङ्गुमरिचैसुल्यैस्तु धूपः कृतः

स्कन्दोन्मादपिशाचराक्षससुरावेशज्वरघ्नः स्मृतः ॥ ४९ ॥

गवाक्षी श्वेतानस्य इयम् ।—

ब्रह्मराक्षसजिन्नस्यं पक्वैन्द्रीफलमूत्रजम् ।

साज्यं भूतहरं नस्यं श्वेताज्येष्ठास्त्रुनिर्मितम् ॥ ५० ॥

देवादियज्ञोन्मादे तोष्णाज्जनादिनिषेधः ।—

देवर्षिपिष्टगन्धर्वैरुन्मात्तस्य च बुद्धिमान् ।

वर्जयेदक्षनादौनि तोष्णानि क्रूरमेव च ॥ ५१ ॥

उन्मादनिवृत्तिलक्षणम् ।—

प्रसादश्चेन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसां तथा ।

धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणम् ॥ ५२ ॥

इत्युन्माद-चिकित्सा ।

निस्त्रेयादि ।—स्यष्टम् ॥ ४८ ॥

कार्पासास्थीत्यादि ।—कार्पासास्थि कार्पासवीजम् । निर्मात्यं शिवनिर्मात्यम् ।

पिण्डीतकं मदनफलम् । स्वग्वांशौति—त्वगुशौरं, वांशी वंशलोचना ; अन्त्ये तु—
त्वग्वांशी वंशस्य त्वगित्याहुः । द्वषदंशो विडालः, तस्य विट् पुरीषम् । केशो भूत-
केशो, बाल इत्यपरे ॥ ४९ ॥

ब्रह्मराक्षसजिदित्यादि ।—पक्वैन्द्रीफलं परिणतगोरचकर्कटीफलं गोमूत्रेण सह
साज्यं नस्यं विधेयम् । श्वेता श्वेतापराजिता । ज्येष्ठास्त्रु तण्डुलास्त्रु ॥ ५० ॥

देवेत्यादि ।—क्रूरमिति—ताडनबन्धनादिकम् । एतच्च परिवर्जनं वेद्यातुरोप-
सातपरिहारार्थम् ; उक्तञ्च—“वेद्यातुरौ विनिघ्नन्ति भ्रुवं क्रुद्धा महौजसः” (सु० ७०
६० अ०) इति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायाम् उन्माद-चिकित्सा-विहतिः ।

अथापस्मार-चिकित्सा ।

वातादिजे वस्त्रादिक्रिधीपदेशः ।—

वातिकं वस्त्रिभिः प्रायः पैत्तं प्रायो विरेचनैः ।

श्लैष्मिकं वमनप्रायैरपस्मारमुपाचरेत् ॥ १ ॥

सर्वतः सुविशुद्धस्य सम्यगाश्वासितस्य च ।

अपस्मारविमोक्षार्थं योगान् संशमनान् शृणु ॥ २ ॥

मनोह्वाद्यञ्जनम् ।—

मनोह्वा तार्क्ष्यजञ्चैव शक्नुत पारावतस्य च ।

अञ्जनं हन्त्यपस्मारमुन्मादञ्च विशेषतः ॥ ३ ॥

यथ्यादिनस्त्राञ्जने ।—

यष्टिहिङ्गुवचावक्र-श्रीरीषलशुनामयैः ।

साजामूत्रैरपस्मारे सोन्मादे नावनाञ्जने ॥ ४ ॥

कुङ्कुमपित्तस्य ञ्जनं धूपः ।—

पुष्पोद्धृतं शुनः पित्तमपस्मारघ्नमञ्जनम् ।

तदेव सर्पिषा युक्तं धूपनं परमं स्मृतम् ॥ ५ ॥

नकुलादितुण्डादिभिः धूपः ।—

नकुलोलूकमार्जार-गृध्रकीटाहिकाकजैः ।

तुण्डैः पक्षैः पुरौषैश्च धूपनं कारयेद्विषक् ॥ ६ ॥

तुल्यचिकित्सितत्वादुन्मादानन्तरमपस्मारचिकित्सितमुच्यते, वातिकमित्यादि ।—

वमनप्रायैरिति—वमनपधानैः । सर्वत इति—ऊर्ध्वमधश्च शुद्धस्य । आश्वासितस्येति—

संशोधनानन्तरं संसर्जनक्रमेण सञ्जातवलयस्य ॥ १, २ ॥

मनोह्वेत्यादि ।—मनोह्वा मनःशिला । तार्क्ष्यं रसाञ्जनम् ॥ ३ ॥

यष्टीत्यादि ।—वज्रं तगरम् । श्रीरीषं श्रीरीषस्य फलम् । श्वानयं कुष्ठम् ॥ ४ ॥

पुष्पेत्यादि ।—पुष्पान्तर्वे यदृच्छया स्तकुङ्कुरस्य पित्तं यावत्सित्याहुः ॥ ५ ॥

नकुलीत्यादि ।—उलूकः पेषकः । कीटः पश्चिमदेशगो हस्त्रिकः । एषां तुण्डादिकं

यथासम्भवं यावत् ॥ ६ ॥

कायस्थ्यादिवर्त्तः ।—

कायस्थ्यां शारदान् मुहान् मुस्तोशीरयवांस्तथा ।

सव्योषान् वस्तमूत्रेण पिष्ट्वा वर्त्तीः प्रकल्पयेत् ॥ ७ ॥

अपस्मारे तथोन्मादे सर्पदष्टे गरादिते ।

विषपीते जलमृते चैताः स्युरमृतोपमाः ॥ ८ ॥

तुल्यस्थ्याद्यात्मादनं मूत्रसिकञ्च ।—

अपेतराक्षसौकुष्ठ-पूतनाकेशिचोरकैः ।

उत्सादनं मूत्रपिष्टैर्मूत्रैरेवावसेचनम् ॥ ९ ॥

चर्मचटकपुरीषादिलेपवयम् ।—

जतुकाशक्तता तद्वद्वर्धेवां वस्त्रोमभिः ।

अपस्मारहरो लेपो मूत्रसिद्धार्थशिशुभिः ॥ १० ॥

वचाचूर्णप्रयोगः ।—

यः खादेत् क्षौरभक्ताशी माक्षिकेण वचारजः ।

अपस्मारं महाघोरं सुचिरोत्थं जयेत् ध्रुवम् ॥ ११ ॥

उद्वन्धनरज्जुभक्षप्रयोगः ।—

उल्लम्बितनरग्रोवा-पाशं दग्ध्वा कृता मसी ।

कायस्थ्यामित्यादि ।—कायस्थ्या निर्गुच्छी । शारदानिति मुहविशेषणं ज्यौष्ठ-
मासोद्भवमुद्गनिरासायम् । वर्त्तीरिति—अञ्जनवर्त्तीः । विषपीते इति—पीतविषे । गरं
संयोगजं विषम् । जलमृते इति—जलपानेन मृतप्राये, सर्वथा मृते हृदि भेषजं विफल-
मिति । जलमृतलक्षणं यथा—“विष्टस्वपाशुमुह्मांश्चक्षमांसातीदरमेहनम् । विद्याज्जल-
मृतं जलं श्रोतपादकराननम् ॥” इति ॥ ७८ ॥

अपेतराक्षसौकुष्ठ-पूतनाकेशिचोरकैः ।—अपेतराक्षसौ श्वेततुलसी, तस्याः खरस इत्यर्थः । पूतना
हरीतकी । केशी भूतकेशी । चोरकशोरपृथो । चरकोक्तपूर्वयोगे वस्तमूत्रसन्दर्शना-
दत्रापि वस्तमूत्रमेवेत्याहुः ; किंवा प्रधानकल्पतयाऽत्र गोमूत्रमेव मूत्रशब्दवाच्यम् ॥ ९ ॥

जतुकेत्यादि ।—जतुकाशक्ततेति—जतुका चर्मचटकः, तस्याः पुरीषेण तद्वदिति—
उत्सादनम् । दग्धेरिति वस्त्रोमभिरित्यनेन द्योत्यम् । अपस्मारेत्यादौ मूत्रं
गोमूत्रम् ॥ १० ॥

यः खादेदित्यादि ।—माक्षिकेण मधुना ॥ ११ ॥

शीताम्बुना समं पीता हन्यपस्मारमुद्धतम् ॥ १२ ॥

तैलरसीनादिप्रयोगव्यम् ।—

प्रयोज्यं तैल-लशुनं पयसा वा शतावरी ।

ब्राह्मोरसश्च मधुना सर्वापस्मारभेषजम् ॥ १३ ॥

कान्या अमरानाडोप्रयोगः ।—

निर्दह्य निर्द्रवां कृत्वा क्वागिकाऽमरनालिकाम् ।

तामस्तसाधितां खादन्नपस्मारमुदस्यति ॥ १४ ॥

दशमूलौक्ताश्च कल्याणघृतयोः प्रयोगावस्था ।—

हृत्कम्पोऽक्षिरुजा यस्य स्वेदो हस्तादिशीतता ।

दशमूलौजलं तस्य कल्याणाज्यञ्च योजयेत् ॥ १५ ॥

स्वल्पपञ्चगव्यं घृतम् ।—

गोशकृद्रसदध्यस्त-क्षीरमूत्रैः समैर्घृतम् ।

सिद्धं चतुर्युक्तोन्माद-ग्रहापस्मारनाशनम् ॥ १६ ॥ :

बृहत् पञ्चगव्यं घृतम् ।—

हे पञ्चमूले त्रिफलां रजन्थी कुटजत्वचम् ।

सप्तपर्णमपामार्गं नीलिनीं कटुरोहिणीम् ॥ १७ ॥

उल्लङ्घितेत्यादि ।—उल्लङ्घित उद्वन्धनस्य तो नरः, तस्य शीवापाशं शीवावन्धन-
रज्जुम् ॥ १२ ॥

प्रयोज्यमित्यादि ।—योगव्यं स्पष्टम् ॥ १३ ॥

निर्दह्येत्यादि ।—अमरनालिका अमराख्यसूतनाडी । अस्तसाधितामिति—
क्वाग्निकसाधिताम् ॥ १४ ॥

हृत्कम्प इत्यादि ।—स्पष्टम् ॥ १५ ॥

गोशकृदित्यादि ।—दध्यस्तं परिणतदधि । समशब्दोऽत्र गोशकृद्रसादिभिः
सम्बध्यते ॥ १६ ॥

हे पञ्चमूले इत्यादि ।—हे पञ्चमूले विदारिगत्यादिके । रजन्थाविति—हरिद्रा-
व्यम् ; वासुदेवि—“विपञ्चमूलौनिफला-दिनिशाकुटजत्वचः” (७० ७ ५०)
इत्युक्तम् । सप्तपर्णं सप्तपर्णं लक्ष् । अपामार्गम् अपामार्गस्य मूलम् । नीलिनीं

सम्पाकं फलु मूलञ्च पौष्करं सदुरालभम् ।

द्विपलानि जलद्रोणे पक्ता पादावशेषिते ॥ १८ ॥

भार्गी पाठां त्रिकटुकं त्रिवृतां निचुलानि च ।

श्रेयसीमादकीं मूर्धां दन्तीं भूनिम्बचित्रकीं ॥ १९ ॥

हे शारिवे रौहिषञ्च भूतौकं मदयन्तिकाम् ।

क्षिपेत् पिष्ट्वाऽक्षमात्राणि तैः प्रस्थं सर्पिषः पचेत् ॥ २० ॥

गोशकद्रमदध्यस्त्र-क्षीरमूत्रैश्च तत्समेः ।

पञ्चगव्यमिति ख्यातं महत् तदमृतोपमम् ॥ २१ ॥

अपस्मारे ज्वरे कासे श्वयथावदरेषु च ।

गुल्माशः पाण्डुरोगेषु कामलायां हृल्लोमके ॥

अलक्ष्मीग्रहरक्षोभं चतुर्थकविनाशनम् ॥ २२ ॥

महाचैतसं घृतम् ।—

शणस्त्रिवृत् तथैरण्डो दशमूली शतावरी ।

रास्ना मागधिका शिशुः काथ्यं द्विपलिकं भवेत् ॥ २३ ॥

विदारो मधुकं मेदे हे काकोल्यौ सिना तथा ।

एभिः खर्जूरमृद्वीकाऽभोरुमुञ्जातगोक्षुरैः ॥ २४ ॥

चैतसस्य घृतस्याङ्गैः पक्तव्यं घृतमुत्तमम् ।

महाचैतससंज्ञन्तु सर्वापस्मारनाशनम् ॥ २५ ॥

स्वेनामख्याताम् । सम्पाकम् आरग्वधम् । फलु काकोडुस्वरिकाफलं, “डुमुर” इति लोके । पौष्करं मूलमित्यन्वयः । भार्गी भार्गीमूलम् । त्रिवृतां त्रिवृतामूलम् । निचुलानि इज्जलस्य फलानि । श्रेयसीं हस्तिपिप्पलीम् । पादकी तुवरी, तस्या वीजम् । रौहिषं गन्धहणभेदः । भूतौकं यमानोम् । मदयन्तिकां वनसल्लिकाम् । अत्र पादावशिष्टकषायश्चतुर्गुणः । गोशकद्रसादयश्च घृतसमाः, तेनाष्टगुणः पाकः ॥ १७—२२ ॥

शण इत्यादि ।—महाचैतसे शणस्य मूलं बीजं वा, श्वयथावत् वीजेनेति । मागधिका पिप्पली । काथ्यं द्विपलिकं भवेदित्यन्तेन काथ्यः, काथोऽपि पूर्वाक्तचैतसकाथवत् द्रोणाभ्रसा काथ्यः । विदारोप्रसृतिभिः कल्काः । मेदे मेदे हे ।

गरीन्मादप्रतिश्याय-हृतीयकचतुर्थकान् ।

पापालक्ष्मणौ जयेदेतत् सर्वग्रहविनाशनम् ॥ २६ ॥

श्वासकासहरञ्चैव शुक्रार्त्तवविशोधनम् ।

घृतमानं क्वाथविधिरिह चेतसवन्मतः ॥ २७ ॥

कल्कश्चैतसकल्कोक्त-द्रव्यैः सार्द्धञ्च पादिकः ।

नित्यं मुञ्जातकाप्राप्तौ तालमस्तकमिष्यते ॥ २८ ॥

कुष्माण्डकघृतम् ।—

कुष्माण्डकरसे सर्पिरष्टादशगुणे पचेत् ।

यष्ट्याह्वकल्कं तत्पानमपस्मारविनाशनम् ॥ २९ ॥

ब्राह्मीघृतम् ।—

ब्राह्मीरसे वचाकुष्ठ-शङ्खपुष्पीभिरेव च ।

पुराणं मेध्यमुन्माद-ग्रहापस्मारनुत् घृतम् ॥ ३० ॥

पलङ्कषाद्यं वैलम् ।—

पलङ्कषावचापथ्या-वृश्चिकात्यक्तसर्पैः ।

जटिलापूतनाकेशी-नाकुलोहिङ्गचोरकैः ॥ ३१ ॥

लशुनातिरसाचित्रा-कुष्ठैर्विड्भिश्च पक्षिणाम् ।

खजूरं खजूरस्य फलम् । अमोरः शतावरौ । मुञ्जातम अक्षरापधिकः कन्दः,
तदभावे तालमस्तकम् । चेतसस्य घृतस्याङ्गेरिति—पुर्गीतचेतसघृतकल्केविंशाला-
विफलादिभिः । चेतसस्येयम् पानीयकल्याणकस्याङ्गेरिति वक्तव्येऽतिदेशातिदेश-
करणम् अदोक्तकल्कद्रव्येण सह पादिकार्थम्, अन्यथा पानीयकल्याणके तत्राचसन-
न्वितेरित्युक्तत्वादवापि अचनानं प्रसज्येत, अतो विंशालाविफलेत्यादिना कल्केन
सह विदारौमधुकादेः कल्कस्य मिलित्वा घृतात् पादिकत्वं ज्ञेयम् ; अत एव
वक्ष्यति—“कल्कश्चैतसकल्कोक्त-द्रव्यैः सार्द्धञ्च पादिकः” इति ॥ २३—२८ ॥

कुष्माण्डकैल्यादि ।—कुष्माण्डकघृतं स्यष्टम् ॥ २९ ॥

ब्राह्मीत्यादि ।—ब्राह्मीघृते चतुर्गुणे ब्राह्मीरसे घृतपाकः ॥ ३० ॥

पलङ्कषेत्यादि ।—पलङ्कषा गुग्गुलुः । जटिला मांषी । पूतनाकेशी भूतकेशी
इति कैचित् ; अन्ये तु—पूतना इरीतक्रीमेदः, केशी सूतकेशीत्याहुः । जतूकर्णे

मांसाग्निनां यथालाभं वस्तमूत्रे चतुर्गुणे ॥

सिद्धमभ्यञ्जने तैलमपस्मारविनाशनम् ॥ ३२ ॥

ह्यगमूत्रपक्वतैलं गोमूत्रपुरीषाभ्यां स्नानोत्सादनञ्च ।—

अभ्यङ्गः सार्षपं तैलं वस्तमूत्रे चतुर्गुणे ।

सिद्धं स्यान्नोश्नकृन्मूत्रैः स्नानोत्सादनमेव च ॥ ३३ ॥

इत्यपस्मार-चिकित्सा ।

अथ वातव्याधि-चिकित्सा ।

सामान्यचिकित्साविधिः ।—

स्नाद्वस्त्रलवणैः स्निग्धैराहारैर्वीतरोगिणः ।

अभ्यङ्गस्नेहवस्त्याद्यैः सर्वानेवोपपादयेत् ॥ १ ॥

कोष्ठाभाशयगतयोः चिकित्साविधिः ।—

विशेषतस्तु कोष्ठस्थे वाते क्षारं पिवेन्नरः ।

गोक्षोभी पठ्यते, न तु पूतना । नाकुली महापेशाचिके व्याख्याता । अतिरसा
जलघट्टिमधु ; अन्ये तु—ज्योतिष्मतोल्याहुः । जतूकर्णे मधुकमिति । चिदा दन्तो ।
मांसाग्निनां पक्षिणामिति—गृध्रादीनाम् ॥ ३१, ३२ ॥

अभ्यङ्ग इत्यादि ।—अक्षत्कनिर्दं तैलम् । गोशक्ता उत्सादनमुहर्त्तनं, गोमूत्रेण
स्नानमिति यथायोग्यतया बोध्यम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायाम् अपस्मार-चिकित्सा-विहतिः ।

वातविशेषस्थिपक्षादेरपस्मारवहेगकर्तृत्वात् तथा प्रायस्तुल्यचिकित्सितत्वाच्च
अपस्मारानन्तरं वातव्याधिरुच्यते । यद्यपि वातव्याधिरित्युक्तेरविकृते विकृते वा यावति
एव प्रसङ्गः, तथाऽपि व्याधिपदसामानाधिकरण्याद्विकृतो दुःखकारी वातो वातव्याधि-
रित्यर्थो ज्ञेयः । ननु वातव्याधिवत् पित्तकफविकारा अपि ओषधोषट्प्रादयः
किमिति पृथक्करणेन बोध्यन्ते ? नैवम् ; बाधोरतिबलत्वेन गरीयस्त्वात् तद्विकाराणामेव
तु दुःसाध्यत्वात् आश्वेदाव्ययकरत्वात् विशिष्टचिकित्सितत्वाच्च पृथक्करणेनाभिधानं
युक्तम् ; कफपित्तविकाराणाम् यथाविधि वसनविरचनादिकप्रपित्तसामान्य-
चिकित्सीकृता चिकित्सा युक्तेति ज्ञेयम् । साधारणचिकित्साभाह—स्नाद्वस्त्रेत्यादि ॥१॥

आमाशयस्य शुद्धस्य यथादोषहरी क्रिया ॥ २ ॥

आमाशयगते षड्धरणयोगप्रयोगविधिः ।—

आमाशयगते वाते हृदिताय यथाक्रमम् ।

देयः षड्धरणी योगः सप्तरात्रं सुखाश्वना ॥ ३ ॥

षड्वरयुगः ।—

चित्रकेन्द्र्यवाः पाठा कटकातिविषाऽभयाः ।

महाव्याधिप्रशमनो योगः षड्धरणः स्मृतः ॥ ४ ॥

पलदशमांशो धरणं योगोऽयं सौश्रुतस्ततस्तस्य ।

माषेण पञ्चगुञ्जकमानेन प्रत्यहं देयः ॥ ५ ॥

प्रकाशयगते चक्षित्साविधिः ।—

पक्वाशयगते वाते हितं स्नेहविरेचनम् ।

वस्तयः शोधनीयाश्च प्राशाश्च लवणोत्तराः ॥ ६ ॥

विशेषत इत्यादि ।—चारं यवचारं, किंवा गृहस्थध्यायनिर्दिष्टं दीपनचारम् ।

आमाशयस्थे इत्यादौ शुद्धस्य वसनविरेचनादिना शुद्धस्य ॥ २ ॥

सामाश्रयगत इत्यादि सुश्रुतस्य ।—हृदिताय यथाक्रममिति—सेद्वेद-
 पेयादिकानानतिक्रमेण, वातस्यापि कफस्थानगतत्वेन ; यदुक्तं—“स्थानात् स्थानगतं
 दोषं स्थानवत् समपाचरेत्” इति ॥ ३ ॥

चित्रकल्यादि।—षड्धरणयोगे महाव्याधिप्रशमन इति—मेदः कफादृतव्याधिः
महाव्याधिः। षड्धरण इति—षष्ठां चित्रकादीनां प्रत्येकं धरणं पलदशमांशरूपं
मानं यव स तथा। एतदेवाह पलदशमांशो धरणमिति। ननु पलदशमव्यवस्थाऽपि
चरकमुच्यतमनभेदेन विधीता, तदिह चरकस्य पलस्य दशमांशो धरणं, मुच्यतस्य
वा? इत्यत आह, योगाऽयमिति—अयं चित्रकल्यादियोगः सौम्य इति कला
तस्य मुच्यतस्य पञ्चगुल्लकमानेन माषेण यत् पलं भवति, तस्यैव पलस्य दशमो भागः
प्रत्येकं चित्रकादीनां षष्ठां प्रत्येकं सप्तदिनं यावद्देय इत्यर्थः; एवञ्च पञ्चगुल्लक-
मानानुसारात् पलदशमांशेन रक्तिव्याधिकपक्षावका भवन्ति, षड्भिर्धरणेषु
मिलित्वा पञ्चरक्तिकमानुसारिण सरक्तिद्वयषष्ठांशधिककर्षद्वयं स्यात्, एतदेव
व्यवह्रियमाणेन दशरक्तिकमाषेण सरक्तिद्वयमाषद्वयधिककर्षमानं भवति, तादृङ्-
मानञ्च प्रत्यक्षमेव सप्तर्वांशावत् दीयम्। उत्सर्गतो हि कर्षसूत्रस्य द्यो भवति,
अथ तु सरक्तिद्वयमाषद्वयधिककर्षद्वयार्थे विधेयवचनमेवेति ॥ ४५ ॥

पक्षाभ्यगते इत्यादि ।—वस्तुतः शाधनीयाश्च इति—शाधनवस्तुतः ; यथा—

क्षेदलवणम् ।—

क्षुहीलवणवार्त्ताकु-क्षेहांश्छन्ने घटे दहेत् ।

गोमयैः स्नेहलवणं तत् परं वातनाशनम् ॥ ७ ॥

वस्तिगते त्वगादिगते च चिकित्साविधिः ।—

कार्थी वस्तिगते चापि विधिवस्तिविशोधनः ।

त्वङ्मांसाद्यक्षिराप्राप्ते कुर्याच्चासृग्विमोक्षणम् ॥ ८ ॥

स्नायुादिगते चिकित्साविधिः ।—

क्षेहोपनाह्वाग्निकर्म-बन्धनोन्मर्दनानि च ।

स्नायुसन्ध्यस्थिसम्प्राप्ते कुर्याद्वाते विचक्षणः ॥ ९ ॥

रसरक्तगतयोः चिकित्साविधिः ।—

स्वेदाभ्यङ्गावगाहांश्च हृद्यञ्चान्नं त्वर्गाश्रये ।

“शोधनद्रव्यनिःक्राशस्तत्कल्कक्षेदक्षेधैः । युक्ताः खजेन मथिता वक्ष्यः शोधना मताः ॥” इति । प्राग्नाश्च लवणोत्तरा इति—लवणप्रधाना आहाराः, किंवा लवणोत्तराः प्राग्नाः स्नेहलवणकल्याणलवणादयः ॥ ६ ॥

तदेव क्षेदलवणमाह, क्षुहीत्यादि ।—अत्र लवणानि पञ्च, स्नेहाश्चत्वारः । कुष्ठे इति—शरावादिपिहिते लिप्तमुखे । क्षुहीपञ्चलवणवार्त्ताकुफलानि तदनु रूपैः घृततैल-वसानज्जभिः क्षिप्तोक्त्यै घटे कृत्वा मुखमालिष्य गोमयेरिति—गोमथाग्निना दग्धयानि, अतः कोष्ठं विमज्ज्य उपशोज्यानि ॥ ७ ॥

कार्थ्य इत्यादि ।—विधिवन्तिविशोधन इति—मूत्राघाताग्नीरौचिकित्साविधिः । त्वगित्यादि ।—अत्र त्वङ्मांसादिगतवाते रक्तमोक्षणरूपमेकमेव चिकित्सितम् आवरकरक्तव्यपगमतया बोध्यम् । अन्ये—“स्वेदाभ्यङ्गोपनाह्वांश्च मर्दनानिपनानि च” (चि० ४ अ०) इति सुश्रुतवाक्यस्य त्वङ्मांसाद्यक्षिराप्राप्ते इत्यनेन सह सम्बन्धं विदधति, ततश्च त्वङ्मांसाद्यग्तवाते स्नेहाभ्यङ्गादिकं, रक्तगतवाते तु योग्यतया रक्तमोक्षणमेवेत्याहुः ॥ ८ ॥

क्षेहेत्यादि ।—क्षेहोपनाहेत्यादिना स्नायु-सन्ध्यस्थिगतवातचिकित्सां ॥ ९ ॥

स्वेदेत्यादि ।—स्वेदाभ्यङ्गेत्यादिना रसगतानिषचिकित्सां ॥ हृद्यमित्यत्र “स्यष्टम्” (स्यष्टं ? लघं ?) इति जेजडः पठति, किन्त्वत्र जक्षन्ते जक्षत्वाद्रश्च

शीताः प्रदेहा रक्तस्थे विरेको रक्तमोक्षणम् ॥ १० ॥

मांसमेदोऽस्थिमज्जगेषु चिकित्साविधिः ।—

विरेको मांसमेदःस्थे निरुद्धाः शमनानि च ।

वाह्याभ्यन्तरतः स्नेहैरस्थिमज्जगतं जयेत् ॥ ११ ॥

शुक्रगते चिकित्साविधिः ।—

दुर्घोऽन्नपानं शुक्रस्थे बलशुक्रकरं हितम् ।

विवहमार्गं शुक्रन्तु दृष्ट्वा दद्याद्विरेचनम् ॥ १२ ॥

गर्भंशोषे मधुकादिचौरम् ।—

गर्भे शुष्के तु वातेन बालानाञ्चापि शुष्यताम् ।

सितामधुककाश्मर्यैर्हितमुत्थापने पयः ॥ १३ ॥

शिरोगते चिकित्साविधिः ।—

शिरोगतेऽनिले वात-शिरोगरोगहरो क्रिया ॥ १४ ॥

व्यादितास्यद्वयुद्धे चिकित्साविधिः ।—

व्यादितास्ये हनं स्विन्नामङ्गुष्ठाभ्यां प्रपौड्य च ।

प्रदेशिनीभ्याञ्चोन्नास्य चिवुकोन्नामनं हितम् ॥ १५ ॥

उच्यते, त्रिगुणश्रित्वञ्च रसस्य सर्वगत्वाद्भवति, अत एव धातुगतकुष्ठाभिधाने त्वगातत्वे-
नैव रसगतत्वमुक्तमिति कृत्वा रसगतकुष्ठत्वचरणं मुश्रुतेनोक्तम्, अतो रसस्य विशेषण-
हृदयाश्रितत्वात् लहयमेव पाठो युक्त इत्याहुः । शीताः प्रदेहा इति शीतप्रदेहादि-
रूपचिकित्साकथनार्थमिह लिखितं, तेन त्वङ्मांसासृगित्यादिमुश्रुतवचनेन पूर्वोक्तेनास्य
पोतकृत्यं नाशङ्कनीयम् ॥ १० ॥

मांसमेदःस्थानिलचिकित्सामाह—विरेक इत्यादि । अस्थिमज्जगतानिलचिकित्सा-
माह—वाह्येत्यादि ॥ ११ ॥

शुक्रस्थानिलचिकित्सामाह, दुर्घं इत्यादि ।—दुर्घं इति मनसः ॥ १२ ॥

गर्भे इत्यादि ।—मधुक-काश्मर्यैकजाभ्यां दुग्धं साध्यं, सिता तु प्रक्षेपणीया ।
केचित् तु सितादिभिर्दुग्धं साध्यमित्याहुः । उत्थापने पुष्टिजनने ॥ १३ ॥ १४ ॥

व्यादितास्ये—इत्यादि ।—व्यादितास्ये विहृतास्ये । प्रदेशिनी अङ्गुष्ठानकराङ्गुली ।
उन्नास्येत्यत्र चिवुकमिति शेषः ॥ १५ ॥

अर्दिने चिकित्साविधिः ।—

अर्दिने नवनौतेन खादेन्माषिण्डरीं नरः ।

क्षीरमांसरसैर्भुक्ता दशमूलीजलं पिबेत् ॥ १६ ॥

स्नेहाभ्यङ्गशिरोवस्ति पाननस्यपरायणः ।

अर्दिनं स जयेत् सर्पिः पिवेदौत्तरभक्तिकम् ॥ १७ ॥

मन्यास्तम्भे चिकित्साविधिः ।—

पञ्चमूलोक्ततः काथो दशमूलोक्ततोऽथवा ।

रूचः स्नेदस्तथा नस्यं मन्यास्तम्भे प्रशस्यते ॥ १८ ॥

वाग्वाहिमिरादुष्टौ चिकित्साविधिः ।—

वातात् वाग्धमनौदुष्टौ स्नेहगण्डूषधारणम् ॥ १९ ॥

कल्याणकलेहः ।—

सहरिद्रा वचा कुष्ठं पिप्पली विश्वभेषजम् ।

अजाजी चाजमोदा च यष्टीमधुकसैन्धवम् ॥ २० ॥

एतानि समभागानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ।

तच्चूर्णं सर्पिषाऽऽलोह्य प्रत्यहं भक्षयेन्नरः ॥ २१ ॥

एकविंशतिरात्रेण भवेच्छ्रुतिधरो नरः ।

मेघदुन्दुभिनिर्घोषो मत्तकीकिलनिस्वनः ॥

जङ्गमदमूकत्वं लेहः कल्याणको जयेत् ॥ २२ ॥

अर्दिने इत्यादि ।—माषिण्डरी माषपिष्टकविकृतिः । माषिण्डरीभक्षणादनन्तरं
क्षीरमांसरसैर्भुक्ता ततो दशमूलीजलं पिबेदित्यर्थः । औत्तरभक्तिकमिति—
भोजनानन्तरकालोद्यम् ॥ १६।१७ ॥

पञ्चमूलोक्त्यादि ।—स्पष्टम् ॥ १८ ॥

वातादित्यादि ।—वाग्धमनी वाग्वाहिनी धमनी ॥ १९ ॥

सहरिद्रेत्यादि ।—अजाजी कृष्णगौरकम् । अजमोदा यमान् । यष्टीमधुक-
शब्देन ब्रह्मयष्टीति श्रीकण्ठदत्तो व्याचष्टे, तत् न व्यवहारसिद्धं, नापि टीकाकारे
दृष्टमिति ॥ २०—२२ ॥

वक्षोदेशादिगते चिकित्साविधिः ।—

वक्षस्त्रिकस्कन्धगतं वायुं मन्यागतं तथा ।

वमनं हन्ति नस्यञ्च कुशलेन प्रयोजितम् ॥ २३ ॥

पक्षाघाते माषबलादिः ।—

माषबलाशूकशिखौकतृणरास्नाऽश्वगन्धोरुवूकाणाम् ।

क्वाथो नस्यनिपीतो रामठलवणान्वितः कोष्णः ॥ २४ ॥

अपहरति पक्षवातं मन्यास्तम्भं सकर्णनादरुजम् ।

दुर्ज्यमार्दतवातं सप्ताहाज्जयति चावश्यम् ॥ २५ ॥

विश्वच्यवबाहुकयोः दशमूल्यादिः ।—

दशमूलीबलामाष-क्वाथं तैलाज्यमिश्रितम् ।

सायं भुक्त्वा पिबेन्नस्यं विश्वच्यामववाहुके ॥ २६ ॥

विश्वच्यवबाहुकयोः बलामूलादनस्यचतुष्टयम् ।—

मूलं बलायास्त्वथ पारिभद्रात् तथाऽऽत्मगुप्तास्वरसं पिबेद्वा ।

नस्यन्तु यो मांसरसेन कुर्यान्मासादसौ वज्रसमानबाहुः ॥ २७ ॥

वक्ष इत्यादि मुश्रुतस्य ।—विकमिह असहयान्तरसन्धिः, तद्धि श्लेष्मस्थानं, तद्गते एव वाते वमनं नस्यञ्च यौगकम् ; नस्यमिह शिरीविरेचनमिति । कुशलेन प्रयोजितमिति विशेषणात् प्रतिमषे विना चतुर्विधमप्यत्र नस्यमित्येके ॥ २३ ॥

माषबलेत्यादि ।—अत्र कर्तृणं गन्धतण्डुलम् । अश्वगन्धाया मूलम् । क्वाथमात्रा चात्र मुखेन पेयक्रावतुल्या ; यस्तु तावन्तं क्वाथं नासिकया पातुं न शक्नोति, तेनासौ शोकाज्यः । रामठं द्विद्व. तस्य रक्तिकादयं, सैन्धवस्य तु माषकद्वयं प्रक्षिपन्ति ब्रह्माः । यस्मिन् पार्श्वे पीडा तत्पार्श्वनासापुटेन भोजनसमाप्तौ सायंकाले शत्यनुरूपं पेयशायं क्वाथः ॥ २४/२५ ॥

दशमूलीत्यादि ।—तैलाज्यमिश्रितमिति—तैलाज्यं प्रक्षेपणीयम् । मुक्तेति—भोजनानन्तरं सायंकाले शत्यनुरूपं नासिकया पिबेत् ॥ २६ ॥

मूलमित्यादि ।—मूलं बलाया इत्येको योगः । पारिभद्राच्च मूलमिति द्वितीयः ; अनयोः स्वरसः क्वाथो वा । आत्मगुप्तास्वरसं पिबेदिति तृतीयः ; पानमेषां नासिकया । नस्यन्तु यो मांसरसेनेति चतुर्थः । अत्र तैलसैन्धवे प्रक्षिपन्ति ब्रह्माः ; अन्ये—

पक्षाघाते माषादिः ।—

माषात्मगुप्तकैरण्ड-वाय्वालकमृतं पिबेत् ।

हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं पक्षाघातनिवारणम् ॥ २८ ॥

बाहुशोषे मज्जाकल्याणघृतप्रयोगोपदेशः ।—

बाहुशोषे पिबेत् सर्पिर्मुक्ता कल्याणकं महत् ॥ २९ ॥

हृवाते शालपर्णीबीरम् ।—

हृदि प्रकुपिते वाते चांशुमत्याः पयो हितम् ॥ ३० ॥

चपतानके हरीतक्यादि ।—

हरीतकी वचा रास्ना सैन्धवञ्चान्वितसम् ।

घृतमात्रासमायुक्तमपतानकनाशनम् ॥ ३१ ॥

सल्यरसोनपिण्डः ।—

पलमर्द्धपलं वाऽपि रसोनस्य सुकुट्टितम् ।

हिङ्गुजौरकसिन्धूतैः सौवचेलकटुत्रयैः ॥ ३२ ॥

चूर्णितैर्मर्षकोन्मानैरवचूर्ण्य विलोडितम् ।

यथाऽग्नि भक्षितं प्राप्ता रुवूक्तायानुपानतः ॥ ३३ ॥

दिने दिने प्रयोक्तव्यं मासमेकं निरन्तरम् ।

सैन्धवचूर्णमात्रं प्रक्षिपति । नत्यन्तु शो मां सरसेनेत्यत्र “नस्य तयोर्मां सरसेन” इति पठित्वा तयोः विश्वचक्रबाहुकयोरिति व्याख्यानवत्येके ॥ २७ ॥

माषेत्यादि ।—वचनमिदं स्पष्टम् ॥ २८ ॥

बाहुशोषे इत्यादि ।—महत् कल्याणकम् उन्मादाधिकारोक्तम् ॥ २९ ॥

हृदोद्यादि ।—अंगुनतो शालपर्णी, तथा सिद्धं पयः इत्यर्थः ॥ ३० ॥

हरीतकीत्यादि ।—क्वाथेन चूर्णेन वाऽयं योगः । क्वाथपक्षे—सैन्धवघृते प्रक्षिपेत् ;

चूर्णपक्षे—घृतकर्षद्वयेन चूर्णस्याष्टौ माषकाः पेया इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

पलमर्द्धपलमित्यादि ।—पलमर्द्धपलं वेति—सार्द्धपलम् ; अथ वा शब्दो पूर्वशोमापेक्षया चार्थे वा-शब्दा वा । “पलमर्द्धपलसैव” इत्यग्नि पाठः । त्वगादिरहित-पिष्टरसोनस्य किञ्चिदातपेन शुक्लस्य सार्द्धपलमेकम् । माषकाष्टकं माषकदशकं वा प्रतिदिनं सेवनीयम् । अनर्थेव मात्रया मासमेकं सेवनीयमुक्तं न स्यात्, अतः

वातरोगं निहन्त्याशु अर्दितं सापतन्त्रकम् ॥ ३४ ॥

एकाङ्गरोगिणे चैव तथा सर्वाङ्गरोगिणे ।

ऊरुस्तम्भे च गृध्रस्थां क्रिमिकोष्ठे विशेषतः ॥

कटौपृष्ठामयं हन्यादुदरञ्च विशेषतः ॥ ३५ ॥

अपतानके वचादिचूर्णम् ।—

हन्ति प्राग्भोजनात् पीतं दध्यन्त्रं सवचोषणम् ।

अपतानकमन्योऽपि वातव्याधिक्रमो हितः ॥ ३६ ॥

कुजे भद्रदावादि दशमूलीप्रयोगोपदेशः ।—

वातघ्नैर्दशमूल्या च नवं कुजमुपाचरेत् ।

स्नेहैर्मांसरसैर्वाऽपि प्रवृद्धं तं त्रिवर्जयेत् ॥ ३७ ॥

तूष्णीप्रतितूष्णोः पिप्पल्यादिगणादीनां प्रयोगोपदेशः ।—

पिप्पल्यादिरजस्तूष्णी प्रतितूष्णोः सुखाम्बुना ।

पिवेदा स्नेहलवणं सघृतं चारहिङ्गु वा ॥ ३८ ॥

आधाने लङ्गनाद्युपदेशः ।—

आधाने लङ्गनं पाणि-तापश्च फलवर्त्तयः ।

दीपनं पाचनञ्चैव वास्तिश्याप्यत्र शोधनः ॥ ३९ ॥

पुनरपि रसानापिण्डः करणीयः । न च वाच्यं यावत्त्या मादया मासोपयोगो भवति, तावत्येव नीत्वा किमिति न दर्शिता ? इति, यत्तत्तथा सति वीर्यहानिः स्त्रादित्याहुः ॥ ३२—३५ ॥

हन्तीत्यादि ।—सवचोषणमिति—वचामरिचचूर्णसहितमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

वातघ्नैरित्यादि ।—वातघ्नैरिति—भद्रदावादिगणैः । दशमूली च विख्यातैव गण्यतात् ; एतैः काषकैर्होपनाद्यादिकं कुर्यात् । नवत्वन्तु कुजस्य यावत् सकृज्जा वृद्धिरिति ॥ ३७ ॥

पिप्पल्यादीत्यादि ।—पिप्पल्यादिगणः सौश्रुतः । रजश्चूर्णम् । स्नेहलवणञ्च सुकोलवणवाताङ्कुक्षेहानित्यादिना पूर्वमुक्तम्, इदमपि सुखाम्बुनेव पिवेदिति । सघृतं चारहिङ्गु वेति—घृतेनेव यवचारहिङ्गुमोक्ष पानम् ; घृतस्य कर्षकं, यवचारस्य चतुर्माषकं, हिङ्गुनः षड्भक्तिरिति ॥ ३८ ॥

आधाने इत्यादि ।—दीपनं पाचनञ्चेति—लङ्गनानन्तरं दीपशेषशमनार्थं दीपनं पाचनञ्च भेषजं देयम् ॥ ३९ ॥

प्रत्याधाने वमनाद्यपदेशः ।—

प्रत्याधाने तु वमनं लङ्घनं दीपनं तथा ॥ ४० ॥

अष्टोलाप्रत्यष्ठीलयीः अन्तर्विद्रधिगुल्मचिकित्सोपदेशः ।—

प्रत्यष्ठीलाऽष्टीलिकयोरन्तर्विद्रधिगुल्मवत् ॥ ४१ ॥

गृध्रस्यादौ दशमूल्यादिः ।—

दशमूलौवलारास्त्रा-गुडूचौविश्वभेषजम् ।

पिवेदेरण्डतैलेन गृध्रमीखञ्जपङ्गुषु ॥ ४२ ॥

गृध्रस्यां शिफालीकायः ।—

शिफालिकाटलैः काथो मृदग्निपरिसाधितः ।

दुर्वारं गृध्रसीरोगं पीतमात्रं समुद्धरेत् ॥ ४३ ॥

गृध्रस्यादौ पञ्चमूलौकाद्यादिप्रयोगोपदेशः ।—

पञ्चमूलौकषायस्तु रुवुतैलं त्रिवृद्धृतम् ।

त्रिवृत्तैर्वाऽथवा युक्तं गृध्रसौगुल्मशूलनुत् ॥ ४४ ॥

गृध्रस्यादौ चार्द्रकरसादियोगः ।—

तैलं घृतं वाऽऽर्द्रकमातुलुङ्गो रसं सचुक्रं सगुडं पिवेद्वा ।

कव्यं स्पृष्टत्रिकगुल्मशूल-गृध्रस्युदावर्त्तहरः प्रदिष्टः ॥ ४५ ॥

गृध्रस्यादौ एरण्डतैलप्रयोगविधिः ।—

तैलमेरण्डजं वाऽपि गोमूत्रेण पिवेन्नरः ।

प्रत्याधाने इत्यादि ।—प्रत्याधाने तु वमनमिति प्रत्याधानस्याभावात्-
समुत्थत्वात् ॥ ४०/४१ ॥

दशमूलौत्यादि ।—दशमूल्यादीनां काथे एरण्डतैलं प्रक्षेप्यम् ॥ ४२ ॥

शिफालिकेत्यादि ।—वचनमिदं स्पष्टम् ॥ ४३ ॥

पञ्चमूलौत्यादि ।—पञ्चमूलौ मद्धतौ ॥ ४४ ॥

तैलं घृतं वेत्यादि ।—अथ चार्द्रकरस-मातुलुङ्गफलरस-चुक्र-गुडानां तुल्यो भागः,
तं तैलं घृतं वा दत्त्वा पिवेदिति । पिवेदिति वा-शब्दः पूर्वयोगःपिबेत्वा ; किंवा तैल-
मेव सचुक्रगुडमित्येको योगः, तथा घृतमपि सचुक्रगुडमिति द्वितीयः, तथा मिलि-
तार्द्रकरसमातुलुङ्गीरसोऽपि सचुक्रगुड इति तृतीयो योगः । मातुलुङ्गो मधुकुटो ॥ ४५ ॥

मासमेकं प्रयोगोऽयं गृध्रस्यैकग्रहापहः ॥ ४६ ॥

गृध्रस्यां पिप्पलीप्रयोगः ।—

गोमूत्रैरण्डतैलाभ्यां कृष्णा पीता सुचूर्णिता ।

दौर्घकालोत्थितां हन्ति गृध्रसीं कफवातजाम् ॥ ४७ ॥

गृध्रस्यां वार्ताकृप्रयोगः ।—

अश्नाति यो नरः सिद्धामिरण्डतैलासाधिताम् ।

वार्ताकुं गृध्रसौक्ष्ण्यः पूर्वाभाप्रोत्थसौ गतिम् ॥ ४८ ॥

गृध्रस्यादौ एरण्डफलादिपायसद्वयम् ।—

पिष्टैरण्डफलं क्षीरं सविश्वं वा फलं रुवोः ।

पायसो भक्षितः सिद्धो गृध्रसौकटिशूलनुत् ॥ ४९ ॥

गृध्रस्यां राक्षोगुग्गुलुः ।—

राक्षयास्तु पलत्रैकं कर्षान् पञ्च च गुग्गुलोः ।

सपिषा गुड़िकां कृत्वा खादेद्वा गृध्रसौहराम् ॥ ५० ॥

गृध्रस्यां वक्तिविधिः ।—

गृध्रस्यात्तं नरं सम्यक् पाचनाद्यैर्विशोधितम् ।

तैलमिरण्डमिति ।—योगोऽयं विरेचकत्वेनाल्पतावया प्रत्यहं मासं यावदुपयोज्यः, भूरिमासोपयोगे तु बलहानिः स्यात्, तेन गोमूत्रस्य पले किञ्चित्पूतं वा, तथा एरण्डतैलमपि माषकाष्टकं किञ्चित्पूतं वा कोष्ठायपेक्षया प्रत्यहं मासं यावदुपयोज्यम् ॥ ४६ ॥

गोमूत्रैरण्डतैलाभ्यामित्यादि ।—गोमूत्रैरण्डतैलयोर्मिलित्वा कर्षद्वयं पिप्पलीचूर्णस्य माषकचतुष्टयमिति व्यवहरन्ति वृद्धाः ॥ ४७ ॥

अश्नातीत्यादि ।—एरण्डतैलासाधितां सन्वलितामित्यर्थः ॥ ४८ ॥

पिष्टेत्यादि ।—त्वग्रहितमिरण्डबीजं कर्षं किञ्चित्गुलान् दत्त्वा क्षीरेण विरेचनार्थं पायसः साध्यः । सविश्वं वेति पूर्वयोगापेक्षया वा-शब्दः, अत्रापि किञ्चिन् तण्डुलान् दत्त्वा शुण्डेरण्डफलाभ्यां पिष्टाभ्यां “कर्षाद्वे वा कषाशुण्डोः” इत्यादिपरिभाषया क्षीरेण पायसः साध्यः ॥ ४९ ॥

राक्षया इत्यादि ।—खाद्यन्तु माषकाष्टकं, तप्तजलसमुपानम् ॥ ५० ॥

ज्ञात्वा नरं प्रदीप्ताग्निं वस्त्रिभिः समुपाचरेत् ॥ ५१ ॥

नादौ वस्त्रिविधिं कुर्यात् यावदूर्ध्वं न शुष्यति ।

स्नेहो निरर्थकस्तस्य भस्मन्येवाहुतिर्यथा ॥ ५२ ॥

गृध्रस्यां शस्त्राग्निप्रयोगविधिः ।—

गृध्रस्यार्त्तस्य जङ्घायाः स्नेहस्वेदे कृते भृशम् ।

पङ्ग्रां निर्मर्दितायाश्च सूक्ष्ममार्गेण गृध्रसौम् ॥ ५३ ॥

श्वतार्य्याङ्गुली सम्यक् कनिष्ठायां शनैः शनैः ।

ज्ञात्वा समुन्नतं ग्रन्थिं कण्डरायां व्यवस्थितम् ॥ ५४ ॥

तं शस्त्रेण विदार्य्याशु प्रबालाङ्गरसन्निभम् ।

समुद्धृत्याग्निना दग्ध्वा लिप्सेत् यष्ट्या ह्वचन्दनैः ॥ ५५ ॥

गृध्रस्यां शिराव्यधटाहविधिः ।—

विध्येत् शिरामिन्द्रवस्त्रोरधस्ताच्चतुरङ्गुले ।

यदि नोपशमं गच्छेद्देहेत् पादकनिष्ठिकाम् ॥ ५६ ॥

वङ्कणवायो तगरप्रयोगः ।—

तगरस्य शिफां सार्द्रां पिष्ट्वा तक्त्रेण यः पिबेत् ।

वङ्कणानिलरोगार्त्तः स क्षणादेव मुच्यते ॥ ५७ ॥

कटौशूले एरण्डतैलप्रयोगविधिः ।—

दशमूलौकषायेण पिबेत् वा नागराम्भसा ।

कटौशूलेषु सर्वेषु तैलमेरण्डसम्भवम् ॥ ५८ ॥

गृध्रस्यान्तमित्यादि ।—नादौ वस्त्रिविधिं कुर्यादित्यादौ यावदूर्ध्वं न शुष्यतीति कर्तव्यं तत्र पक्षाशयादिति शेषः, तेन यावद्वरेकवसनान्यान् चामाशयो न शुष्यतीत्यर्थः ॥ ५१।५२ ॥

गृध्रसौल्यादि ।—जङ्घायाः सकाशात् गृध्रसौं कनिष्ठायामङ्गुली श्वतार्य्येति योजना । कण्डरा कनिष्ठाङ्गुलिसंज्ञता स्थूलशिरा ॥ ५३—५५ ॥

विध्येदित्यादि ।—इन्द्रवस्त्रिरिह गुल्फजङ्घयोर्मध्यदेशः ॥ ५६ ॥

तगरस्येत्यादि ।—तगरः पिष्टतगरः ॥ ५७ ॥

दशमूलौक्यादि ।—दशमूलौकाश्च नागरकाशौ एरण्डतैलं प्रक्षिप्य पिबेत् । नाग-
राम्भ इति चत्वन्यसामतायां बोध्यम् ॥ ५८ ॥

विश्वच्यादौ शिरावेधोपदेशः ।—

विश्वच्यां खञ्जपङ्क्तौ च दाहे हर्षे च पादयोः ।

क्रोष्टृशीर्षविकारे च विकारे वातकण्ठके ॥

शिरां यथोक्तां निर्विध्य चिकित्सा वातरोगनुत् ॥ ५८ ॥

पाददाहे शिरावेधायुपदेशः ।—

शिराव्यधः पाददाहे वातकण्ठकवत् क्रिया ॥ ६० ॥

पाददाहे नागकेशरप्रलेपः दशमूलपरिष्केश ।—

शतधीतष्टतोन्मिश्रेनागकेशरकण्ठकैः ।

पिष्टैः प्रलेपः सेकञ्च दशमूल्यम्बुनेष्यते ॥ ६१ ॥

हस्तादिदाहे स्नेदविधिः ।—

अलिप्य नवनीतेन स्नेदो हस्तादिदाहहा ॥ ६२ ॥

पादहर्षे स्नेदविधिः ।—

अग्नितसेष्टकाखण्डं काञ्चिकैः परिषिच्य तु ।

तद्वाष्पस्नेदनं कार्यं पादहर्षविनाशनम् ॥ ६३ ॥

भिन्भिन्निवाते दशमूलकाथः ।—

दशमूलस्य निर्य्यूहो हिङ्गुपुष्करसंयुतः ।

शमयेत् परिपीतसु वातं भिन्भिन्निसंज्ञितम् ॥ ६४ ॥

काष्ठशीर्षे गुग्गुलुप्रयोगादियोगवयम् ।—

गुग्गुलुं क्रोष्टृशीर्षं च गुडूचीत्रिफलाऽम्बसा ।

क्षौरिणरण्डतेलं वा पिवेद्वा बृहदारकम् ॥ ६५ ॥

वातकण्ठके रक्तमोक्षणाद्युपदेशः ।—

रक्तावसेचनं कुर्व्यादभौक्ष्यं वातकण्ठके ।

विश्वच्यामित्यादि ।—शिरां यथोक्तामिति शिराव्यधविश्वग्नितसेष्ट वातकोपभया-
दल्पमन्त्रश्च रक्तं साध्यम् । खञ्जपङ्क्तौ देशो नोक्तत्वेन खञ्जादिष्वपि रक्तावतवात-
वेदनायां जङ्गादिसन्निगतेषु शिरा व्यध्या भवतीति भाव्यमती ॥ ५८—६४ ॥

गुग्गुलुमित्यादि ।—एरण्डकाथेन त्रिफलाकाथेन वा शीघ्रशिला गुग्गुलुशीघ्रः ।

पिबेदेरण्डतैलं वा दहेत् सूचीभिरेव वा ॥ ६६ ॥

खल्लां कुशादितैलम् ।—

कुष्ठसैन्धवयोः कल्कसुकृतैलसमान्वितः ।

सुखोष्णो मर्दने योज्यः खल्लांशूलनिवारणः ॥ ६७ ॥

खल्लां खेदाद्युपदेशः ।—

खल्लां स्निग्धान्नलवणैः स्वेदमर्दीपनाहनम् ॥ ६८ ॥

आदित्यपाकगुग्गुलुवटकः ।—

पृथक् पलांश त्रिफला पिप्पली चेति चूर्णितम् ।

दशमूलाखुना भाव्यं त्वगीलार्द्धपलान्वितम् ॥ ६९ ॥

दत्त्वा पलानि पञ्चैव गुग्गुलीर्वटकीकृतः ।

एष मांसरसाभ्यासाद्वातरोगान् विशेषतः ॥

हन्ति सन्ध्यस्थिमज्जस्थान् वृक्षामन्द्राशनिर्यथा ॥ ७० ॥

भावनार्थं क्वाथविधिः ।—

भाव्यद्रव्यसमं क्वाथ्यं क्वाथोऽष्टांशस्तु तेन च ।

आर्द्रं यावद्भिनं भाव्यं सप्ताहं भावनाविधिः ॥ ७१ ॥

अत्र एरण्डतैलेन पिष्टा गुग्गुलुः प्रचीयः । चीरेणेति—चतुर्गुणेन दुग्धेन एरण्ड-
त्रैलं पेयम् ; “बहुदोषी विरेकायं जीर्णं चीरीदनाशनः” (चि० २२, ५०) इति
वाग्भटदर्शनात् । पिबेद्वा वृद्धदारकमिति अत्रापि चीरेणेति धोत्यम् ॥ ६५—६७ ॥

खल्लामित्यादि ।—अम्लमिति—काञ्जिकम् ॥ ६८ ॥

पृथगित्यादि ।—अत्र त्वगीलयोर्भिन्नत्वाऽर्द्धपलं धीष्यम् । त्रिफलादि-गुग्गुलुसं
सर्वमेकौकृत्य भाव्यम् ॥ ६९/७० ॥

भाव्येत्यादि ।—भाव्येत्यादिना क्वाथविधिः । तेनेति—पष्टांशशेषक्वाथेनार्द्रं कृत्वा,
दिनेकं यावद्भाव्यं, भावनाविधिसमाप्तिस्तु सप्ताहादिति । इयञ्च परिभाषा वाग्भटमतानु-
सारिणी, तेनास्या अमूलकत्वं नाशङ्कनीयम् । इन्द्रस्तु—“लेहवद्दोषगुणेनायमा-
लोद्यालोद्या चातपे । दशमूलाखुना शीष्यः सप्तवारास्तु गुग्गुलुः ॥” इत्युक्तवान्,
तत् पुनरुक्तमिति निश्चलः ॥ ७१ ॥

त्रयोदशाङ्गगुग्गुलुः ।—

आह्राश्वगन्धा ह्रवुषा गुडूची
शतावरी गोक्षुरवृद्धदारम् ।
राम्ना शताह्वा सशटी यमानी
सनागरा चेति समैश्च चूर्णम् ॥ ७२ ॥
तुल्यं भवेत् कौशिकमत्र मध्ये
देयं तथा सर्पिरतोऽर्द्धभागम् ।
अर्द्धाक्षमात्रन्वथ तत्प्रयोगात्
कृत्वाऽनुपानं सुरयाऽथ यूषैः ॥ ७३ ॥
मध्येन वा कोष्णजलेन वाऽथ
क्षीरेण वा मांसरसेन वाऽपि ।
कटीग्रहे गृध्रसि-वाहुपृष्ठे
हनुग्रहे जानुनि पादयुग्मे ॥ ७४ ॥
सन्धिस्थिते चास्थिगते च वाते
मज्जाश्रिते स्नायुगते च कोष्ठे ।
रोगान् जयेद्वातकफानुविद्वान्
वातरितान् हृद्ग्रह्योनिदोषान् ॥
भग्नास्थिविद्धेषु च खञ्जवाते
त्रयोदशाङ्गं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ७५ ॥

दोषान्नाश्रितवातयोः चिकित्साविधिः ।—

जित्वाऽऽवरकमग्रे तु वाते वातहरं हितम् ।

आहत्यादि ।—त्रयोदशाङ्गगुग्गुलौ आहमिति—स्नानासख्यातं वणिग्द्वयम् ।
ह्रवुषा स्नानासख्याता । समैरिति—समैर्भागैरुपलक्षितम् । तुल्यं भवेत् कौशिक-
मिति—समुदितसर्वचूर्णसमो गुग्गुलुरित्यर्थः । अतोऽर्द्धभागमिति—कौशिकाङ्ग-
भागम् । भिषजस्तु यावता घृतेन गुग्गुलोः पेषणं भवति, तावदेव घृतं गृह्णन्ति ।
सुराद्यनुपानभेदो दोषभेदापेक्षया ॥ ७२—७५ ॥

अत्रावृते तदुल्लेखो दीपनं पाचनं लघु ॥ ७६ ॥

सुप्तिवाते रक्तभोक्षणाद्यपदेशः ।—

सुप्तिवाते त्वसृङ्गोच्चं कारयेद्बहुशो बुधः ।

दिह्याच्च लवणागार-धूमैस्तैलविमर्दितैः ॥ ७७ ॥

चिकित्सासूत्रम् ।—

सर्पिस्तैलवसामज्ज-पानाभ्यञ्जनवस्तयः ।

खेदाः स्निग्धा निवातश्च स्थानं प्रावरणानि च ॥ ७८ ॥

रसाः पयांसि भोज्यानि स्वादस्त्वलवणानि च ।

लुंहणं यत्तु तत् सर्वं कर्त्तव्यं वातरोगिणाम् ॥ ७९ ॥

पटोलवाद्यालकयूषौ ।—

पटोलफलकैर्यूषो वृथो वातहरो लघुः ।

वाद्यालककृतो यूषः परं वातविनाशनः ॥ ८० ॥

बलादिसाधनवयसिहृडादशरसाः ।—

बलायाः पञ्चमूलस्य दशमूलस्य वा रसे ।

अजाशौर्षास्त्रुजानूप-क्रव्यादपिशितैः पृथक् ॥ ८१ ॥

साधयित्वा रसान् स्निग्धान् दध्यस्त्योषसंस्कृतान् ।

भोजयेद्वातरोगात्तं तैर्व्यक्तलवणैर्नरम् ॥ ८२ ॥

रोगा वरुणा नीषा

हन्ते

सङ्केपादावृतेवातचिकित्सामाह, जिलेयादि । इहा गणिका पुष—वायो रतोः यो दीपस्तम् । तदुल्लेख इति—अन्नस्य वसनम् ॥ अट्टदावादिरेत्येव

सर्पिरित्यादि ।—क्रियासूत्रं चरकस्य ॥ ७७९ आदि-भट्ट

पटोलियादि ।—पटोलफलकैर्यूषो लघु तथा वाद्यालककृतो यूष इत्यादौ यूष-योनिताव्यङ्गादयोपि बोक्ताल्यादिवयं तु—केवलधोरेव पटोलफलवाद्यालकयूषा-वित्याहः ॥ ८० ॥ संस्कृतः काव्यः, सं

स्निग्धलवणलवणं स्वादिति भिस्त्रिभिः साधनद्वये रजाशौर्षादयस्तु चत्वारः एतच्चतसु संस्कार्यम् ; रसा भवन्ति । बलादिभिर्हृष्टं कृत्वा तेन सांस्वरसः तुल्यमागमिति । अन्ये तु—प्रास्थिकेभ्यः कर्षमानं बलं यद्वात्तु पसमाशौर्व-स्वादित्यर्थः पाचनीयं, परिशिष्टे पलवतुष्टये सति वस्त्रेण रक्त-यूषो परिभर्त्तनीयं, अल

पञ्चमूल्यादिचौरम् ।—

पञ्चमूलीबलासिद्धं चौरं वातामये हितम् ॥ ८३ ॥

वाजिगन्धादिगणः ।—

वाजिगन्धा बलास्त्रिदशमूलौ महौषधम् ।

द्वे गृध्रनख्यौ रास्त्रा च गणो मारुतनाशनः ॥ ८४ ॥

कोलादिलेपः ।—

कोलं कुलत्थं सुरदारु रास्त्रा माघातसीतेलफलानि कुष्ठम् ।

वचाशताह्वे यवचूर्णमम्बुमुष्णानि वातामयिनां प्रदेहः ॥ ८५ ॥

वेशवारप्रलेपोपदेशः ।—

शानूपवेशवारोष्ण-प्रदेहो वातनाशनः ॥ ८६ ॥

वेशवारस्त्ररूपम् ।—

निरस्थि पिशितं पिष्टं स्त्रिन्नं गुडघृतान्वितम् ।

क्षणाभरिचसंयुक्तं वेशवार इति स्मृतः ॥ ८७ ॥

शाल्मनस्त्रेदः ।—

काकोल्यादिः सवातघ्नः सर्वाङ्गद्रव्यसंयुतः ।

सानूपमांसः सुस्त्रिन्नः सर्वस्त्रेहसमन्वितः ॥ ८८ ॥

तदगु सैन्धवास्त्रदधिमिकटन्मगुहपाणि दत्त्वा संस्कार्यमित्याहुः । एवं बृहत्त्वच-
मूलेन च साधनम् । अत्र शोषवत् कूर्मकर्कटायस्त्रज्ञानां मांसेन, तथा सन्निवराका-
दीनां मांसेन । तिरितान् ह मांसेन रससाधनं कुर्यादिति ॥ ८१, ८२ ॥

काकोल्यादिः ।—
मग्नास्थिविद्धेष्टु ॥ ८३ ॥

वाजिगन्धेत्यादिः ।—
दशमूलं गन्धाः ।—
अत्र बला पीतपुष्पा, अति-
श्रेतरक्तपुष्पमेदात् । गणत्वादेन सर्वाः कायः ।
विशेषः ।—
गन्धाः कायः ॥ ८४ ॥

कोलमित्यादिः ।—
कोलं बदरफलम् । अतः
विश्लिष्टफलम् । एतानि समभागचूर्णानि काञ्चिके
शानूपेत्यादि ।—
शानूपवेशवार इति—
संज्ञासाह—
निरस्थीत्यादि ॥ ८६, ८७ ॥

शाल्मनस्तु यावत् । काकोल्यादिरित्यादि ।—
काकोल्यादिः ।—
गणः । वातघ्न इत्यभेदापेक्षा । सर्वाङ्गद्रव्यं—
काञ्चिकं सु-

अश्वगन्धाद्यं घृतम् ।—

अश्वगन्धाकषाये च कल्के क्षीरचतुर्गुणम् ।

घृतं पक्वन्तु वातघ्नं वृथं मांसविवर्द्धनम् ॥ ८३ ॥

दशमूलानां घृतम् ।—

दशमूलस्य निर्यूहे जीवनीयैः पलोन्मितैः ।

क्षीरेण च घृतं पक्वं तर्पणं पवनार्त्तजित् ॥

क्वाथोऽत्र त्रिगुणः सर्पिः-प्रस्थः साध्यः पयः समम् ॥ ८४ ॥

क्वागलानां घृतम् ।—

आजं चर्मविनिर्मुक्तं त्यक्तशृङ्गखुरादिकम् ।

पञ्चमूलीहयञ्चैव जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ ८५ ॥

तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

जीवनीयैः सयष्ट्याह्वैः क्षीरञ्चैव शतावरीम् ॥ ८६ ॥

क्वागलानामिदं नाम्ना सर्ववातविकारनुत् ।

अर्दते कर्णशूले च बाधिर्यं मूकमिच्छिने ॥ ८७ ॥

अश्वगन्धेत्यादि ।—अश्वगन्धाघृते चतुर्गुणक्षीरसाहचर्यादश्वगन्धाकषायेऽपि चतु-
र्गुणः । कल्कोऽपि अश्वगन्धाया एव ॥ ८३ ॥

येत्यादि ।—दशमूलघृते दशमूलकाषः त्रिगुणः, क्षीरं तु केदसममिति
अकः । जीवनीयैः तु—केदाश्चतुर्गुणः क्वाथः क्षीरं केदसमम् इति । आकाशे परि-
भाषा—“एकविंशतिद्रव्यैः क्वाथात् केदश्चतुर्गुणम् । क्षीरं केदसमं दद्याच्चतुर्गुणं चतु-
र्गुणम् ॥” इति । अर्थः,—यदेको द्रवः, तत्र तेनैव चातुर्गुणं, यत्र तु द्वौ, तत्र
द्वाभ्यां, यत्र त्रयः, तत्र त्रिभिरिति चातुर्गुणं मिलित्वा, क्षीरं तु केदसमं, चतुर्भिरपि
मिलित्वैव चातुर्गुणम् ; एवं सर्वं व्याख्येयम् । जीवनीयैरित्यत्र जीवनीयदशकैः,
अनुक्तसङ्ख्यातः ; एवं सर्वं ; अनेनैव कल्कः ॥ ८४ ॥

आजं चर्मविनिर्मुक्तमित्यादि ।—चर्मोद्वेष्टनं तदणुच्छादकानि सयूराद्यघृते
सयूराद्यघृतं । दशमूलञ्च द्वाविंशत्यलमानं जलद्रोणे पक्वमिति ब्रह्मवैद्यानां
व्यवहारः इत्याह ब्रह्मः । अकस्माद्—त्यक्तशृङ्गखुरादिकमिति यद्वधयोग्यताप्रदर्शनार्थं न
पुनराकृतिमानयद्वधाक्षेपमिति ; अतः पञ्चाश्वखलानि मांसस्य दशमूलस्य च ; अत एव
वक्ष्यति—द्रोणे इति ; एवं सयूराद्यादिषु घृतेष्वपि । ब्रह्मवैद्यव्यवहारस्त्वाकृतिमानेन ।

जङ्गमदपङ्कनां खञ्जे गृध्रसि-कुलयोः ।

अपतानेऽपतन्त्रे च सर्पिरेतत् प्रशस्यते ॥ ८८ ॥

द्राणे द्रव्यतुलाश्रुत्या स्याच्छागदशमूलयोः ।

पृथक् तुलाऽर्धं यष्ट्याह्न-द्वयं देयं विधीकृतितः ॥ ८९ ॥

एलादितैलम् ।—

एलासुरासरलशैलजदारुकीन्तो-

चण्डाशटौनलदचम्पकहेमपुष्पम् ।

स्थौण्येयगन्धरसपूतिदलासृणाल-

श्रीवासकुन्दुरुनखाम्बुवराङ्गकुष्ठम् ॥ १०० ॥

कालोयकं जलदकर्कटचन्दनश्री-

जात्याः फलं सविकसं सहकुङ्कुमञ्च ।

पृष्ठातुरुष्कलघु लाभतया विनोय

तैलं बलाकथनदुग्धयुतञ्च दध्ना ॥

केचित्तु शतावस्थाः कल्कनाहुः, रसस्यावृत्तेः, तदयुक्तम् ; यतः कल्कद्रव्यमध्ये नीतः ; अतः शीरसाहचर्येण रसो याज्यः । शीर-शतावरीरसौ प्रत्येकं क्षेप्तव्यौ । यष्ट्याह्न-द्वयं देयं विधीकृतित इति—स्थूलज जलनभेदेन यष्टिमधुद्वयं याज्यमित्यर्थः । इन्द्रस्तु—
“वृत्ते तैले च योगे च यद्वद्रव्यं पुनरुच्यते । तज्ज्ञातव्यमिहाख्येण भागती द्विगुणं भवेत् ॥” इति वचनात् याष्टिमधुनो भागद्वयं याज्यमित्याह । व्यवहारस्तु इन्द्रोक्तमतेनैव ॥ ८५—८९ ॥

एलेत्यादि—कौन्तो रेणुका । चण्डा शीरपुष्पी । नलदं मांसी । अन्त्यकं अन्त्यकपुष्पम् । हेमपुष्पं नागकेशरपुष्पम् । स्थौण्यं शल्यपर्णम् । गन्धरसः स्नानसंख्यातः । पूतिः खट्वाशी । दलं तेजपत्रम् । असृणालम् उशीरम् । श्रीवासो नवनीतखोटिः । कुन्दुरः कुन्दुरुखोटिः । नखं नखी । अम्बु बालकम् । वराङ्गं गुडत्वक् । कर्कटः समुद्रकर्कटकः । चन्दनश्रीः श्वेतचन्दनम् । अन्ये तु—श्रीः बाणखोटिरित्याहुः । जाल्याः फलं जातिफलम् । सविकसमिति—विकसा मज्जिष्ठा । पृष्ठा पिण्डपुष्पम् । तुरुष्कः सिद्धकः । लघु अगुरु । लाभतयेति—यथा लाभं द्रव्यं मानञ्च याज्यम् ; लभ्यते इति लाभः, कर्मणि घञ्, नेह भावप्रत्ययः । विनोय कल्कीकृत्य । तैल-

साङ्गं पचेत्तु हितमेतदुदाहरन्ति

वातामयेषु बलवर्णवयःप्रकारि ॥ १०१ ॥

बलाशैरीयतैले ।—

बलानिःकाथकल्काभ्यां तैलं पक्वं पयोऽन्वितम् ।

सर्ववातविकारघ्नमेवं शैरीयसाधितम् ॥ १०२ ॥

महाबलातैलम् ।—

बलामूलकषायस्य दशमूलीकृतस्य च ।

यवकीलकुलत्यानां काथस्य पयसस्तथा ॥ १०३ ॥

अष्टावष्टौ शुभा भागास्तैलादेकस्तदेकतः ।

पचेदावाप्य मधुरं गणं सैन्धवसंयुतम् ॥ १०४ ॥

मुक्तगीतः प्रष्टुपरिमितम् । बलाकषणं बलाकाथः, तस्य च प्रष्टुद्वयम् । दुग्धं दधि च प्रत्येकं केद्वसमम् ; एवं मिलित्वा चतुर्गुणः पाकः । अन्ये तु—काथचतुर्गुणः, दधि दुग्धव प्रत्येकं केद्वसममित्याहुः ; व्यवहारः पुनरनेनैव । इदमेव तैलम् कथ्ये पाकभेदेन पठन्ति, यथा—तिलतैल शः ४, उपेक्षार्थ-तिलतैल पल ४, पाकाद्यै दधि शः ४, दुग्ध शः ४, कल्कार्थं मज्जिष्ठा कर्ष १२, इति प्रथमः पाकः । काथाद्यै वाड्यालामूल पल ३२, पानीय शः ३२, शेष शः ८, कल्कार्थं रेणुका क्षीरहुली गन्धरस गुडलक शटी तेजपत्र उशीर कुड मुथा पृक्का सरल शैलज बाला एषां प्रत्येकं कर्ष १, इति द्वितीयः पाकः । तृतीयपाके तु—कल्कार्थं पलाचि सुरा चम्पकजलि का आढको नागेश्वर गाडियाला खट्वाशी नवनीतखोटी कुन्दरु नखी श्वेतचन्दन शोधितममुद्रककंट कालोद्यक जातीफल कुङ्गम सिल्लक अगुरु सांखी कुड, एतत् सर्वं प्रत्येकं कर्षपरिमितं चूर्णीकृत्य गन्धोदकेन तैलसमेन तृतीयः पाकः ॥ १००।१०१ ॥

बलेत्यादि ।—बलातैले बलाकाथस्त्रिगुणः, क्षीरन्तु केद्वसमम् । अन्ये तु—बलाकाथचतुर्गुणः, दुग्धन्तु तैलसममित्याहुः । एवं शैरीयतैलम् । शैरीयो भिष्यटी, अस्या मूलम् ॥ १०२ ॥

बलामूलकषायस्येत्यादि मुश्रुतस्य ।—अत्र दशमूलस्य मिलित्वैव एकः काथः, यवकीलकुलत्यानाञ्च मिलित्वा अपरकाथः, एवं बलाकाथेन सह त्रयः काथास्तथा

तथाऽगुरु सर्जरसं सरलं देवदारु च ।
 मञ्जिष्ठा चन्दनं कुष्ठमेलां कालानुशारिवाम् ॥ १०५ ॥
 मांसीं शैलेयकं पत्रं तगरं शारिवां वचाम् ।
 शतावरीमश्वगन्धं शतपुष्पां पुनर्नवाम् ॥ १०६ ॥
 तत् साधु मिष्टं सौवर्णं राजते सृन्मयेऽपि वा ।
 प्रक्षिप्य कलसे सम्यक् सुनिगुप्तं निधापयेत् ॥ १०७ ॥
 बलातैलमिदं नाम्ना सर्ववातविकारनुत ।
 यथाबलमतो मात्रां सूतिकायै प्रदापयेत् ॥ १०८ ॥
 या च गर्भार्थिनी नारी क्षीणशुक्रश्च यः पुमान् ।
 क्षीणवाते मर्महतेऽभिहते मथितेऽपि वा ॥ १०९ ॥
 भग्ने अमाभिपन्ने च सर्वथैवोपयोजयेत् ।
 सर्वानाक्षेपकादींश्च वातव्याधीन् व्यपोहति ॥ ११० ॥
 ह्रिक्कां कासमधोमय्यं गुल्मं श्वासं सुदारुणम् ।
 षण्मासानुपयुज्येतदन्वह्रिदिमपोहति ॥ १११ ॥
 प्रत्यग्रधातुः पुरुषो भवेच्च स्थिरयौवनः ।
 राज्ञामेतद्धि कर्त्तव्यं राजमात्राश्च ये नराः ॥
 सुखिनः सुकुमाराश्च बलिनश्चैव ये नराः ॥ ११२ ॥

विष्णुतैलम् ।—

शालपर्णी पुष्पपर्णी बला च बहुपुत्रिका ।

पथ्येति द्रवचतुष्टयम् ; एषां चतुर्णां द्रवाणां प्रत्येकं तैलप्रस्थापित्वाऽष्टगुणो भागः,
 एतच्च मिश्रित्वा तैलात् हाविंशद्गुणो द्रवो भवति । तैलञ्च मानविशेषानिर्देशात्
 प्रत्यपरिमितमेव ग्राह्यम् । एकत इति—एकौकृत्य । आवाय्य मधुरं गणमिति—
 काकोल्यादिगणं कल्कोकृत्य । सैन्धवसंयुतमिति—सैन्धवमगुर्वादि च कल्कोकृत्य
 प्रत्ययम् । कालानुशारिवा तगरपादिका, तदभावे शिथलौक्षीपदः । तगरं
 पिण्डौतगरमूलम् । शारिवा श्यामाजता । पुनर्नवान्तः कल्कः । सुनिगुप्तमिति—वाता-
 दपादिपरिहारेण सुष्ठु रक्षितम् । तैलमिदं सुष्ठुते मूढगर्भे पठितं, तेन “सूतिकायै
 प्रदापयेत्” इति विशेषोक्तम् । अन्वह्रिदिमपोहतीति—अप्राप्तफलकोषामन्वह्रिदि

एरण्डस्य च मूलानि बृहत्सुः पूतिकस्य च ॥ ११३ ॥

गवेधुकस्य मूलानि तथा सहचरस्य च ।

एषान्तु पलिकैः कल्कैस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ११४ ॥

आजं वा यदि वा गव्यं चौरं दद्याच्चतुर्गुणम् ।

अस्य तैलस्य पक्वस्य शृणु वीर्यमतः परम् ॥ ११५ ॥

अश्वानां वातभग्नानां कुञ्जराणां तथा नृणाम् ।

तैलमेतत् प्रयोक्तव्यं सर्वव्याधिनिवारणम् ॥ ११६ ॥

आयुष्माश्च नरः पौत्रा निश्चयेन दृढो भवेत् ।

गर्भमश्वतरी विख्यात् न च मृत्युवशं व्रजेत् ॥ ११७ ॥

हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च तथैवाङ्गवर्मेदकम् ।

कामला-पाण्डुरोगघ्नं शर्कराऽश्मरिनाशनम् ॥ ११८ ॥

क्षीणेन्द्रिया नष्टशुक्रा जरया जर्जरोक्तताः ।

येषाञ्चैव क्षयो व्याधिरन्तर्हृद्विष दाहणा ॥ ११९ ॥

अर्दितं गलगण्डञ्च वातशोणितमेव च ।

स्त्रियो या न प्रसूयन्ते तासाञ्चैव प्रयोजयेत् ॥

एतदङ्ग ! वरं तैलं विष्णुना परिकीर्तितम् ॥ १२० ॥

नारायणतैलम् ।—

विल्वोऽग्निमन्यः श्लोणाकः पाटला पारिभद्रकः ।

प्रसारण्यश्वगन्धा च बृहतौ कण्टकारिका ॥ १२१ ॥

बला चातिबला चैव श्वदंष्ट्रा सपुनर्नवा ।

एषां दश पलान् भागांश्चतुर्द्विगुणैः पचेत् ॥ १२२ ॥

पादशेषं परिस्त्राव्य तैलपात्रं प्रदापयेत् ।

शतपुण्या देवदारु मांसी शैलेयकं वचा ॥ १२३ ॥

व्यपीडति, प्रातःकलकोषायाः पुनरसाध्यत्वात् । राजमात्रा इति—राज इव मात्रा
परिच्छिदो येषां ते तथा ॥ १०३—१२० ॥

विल्व इत्यादि ।—नारायणतैले पारिभद्रकः “पालितामादार” इति प्रसिद्धम् ।

चन्दनं तगरं कुष्ठमेला पर्णीचतुष्टयम् ।

रास्ना तुरगगन्धा च मैन्धवं सपुनर्नवम् ॥ १२४ ॥

एषां द्विपलिकान् भागान् पेषयित्वा विनिक्षिपेत् ।

शतावरीरसञ्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ॥ १२५ ॥

आजं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।

पाने वस्ती तथाऽभ्यङ्गे भोज्ये चैव प्रशस्यते ॥ १२६ ॥

अश्वो वा वातसम्भ्रमो गजो वा यदि वा नरः ।

पङ्कलः पीठसर्पी च तैलेनानेन सिध्यति ॥ १२७ ॥

अधोभागे च ये वाताः शिरोमध्यगताश्च ये ।

दन्तशूले हनुस्तम्भे मन्थास्तम्भे गलग्रहे ॥ १२८ ॥

यस्य शुष्यति चैकाङ्गं गतिर्यस्य च विह्वला ।

क्षीणेन्द्रिया नष्टशुक्रा ज्वरक्षीणाश्च ये नराः ॥ १२९ ॥

बधिरा लल्लजिह्वाश्च मन्दमेधस एव च ।

अल्पप्रजा च या नारौ या च गर्भं न विन्दति ॥ १३० ॥

वातात्तौ वृषणौ येषामन्तर्वृद्धिश्च दाक्षणा ।

एतत् तैलवरं तेषां नाम्ना नारायणं स्मृतम् ॥

तगरं नतमत्र स्यादभावे शिहलीजटा ॥ १३१ ॥

महानारायणतैलम् । —

शतावरी चांशुमती पृश्निपर्णी शटो बला ।

एरण्डस्य च मूलानि बृहत्स्योः पूतिकस्य च ॥ १३२ ॥

प्रसारणी "गन्धमादालिया" इति ख्यातम् । अतिबला गोरक्षतण्डुला । तगरं तगरपादिका, तदभावे शियलीकोपङ्गः, पिण्डतगरमूलमित्यन्वे । आजं वा यदि वा गव्यमिति—यद्यपि गव्यान्पयसां प्रायो गुणसाध्यं, तथाऽपि क्वागक्षीरेण पक्वं तैलमिदमनभिष्यन्दि विदोषहरञ्च भवतीति प्रत्येत्यम् ; अन्ये लाडुः,—क्षीरान्तर-निवृत्त्यर्थे विशेषल्लापकमिति । नारायणसंज्ञा चास्य विष्णुनिर्मितत्वात्, शतावरी-रससाधितत्वाद्वा । नारायणीति शतावरीपर्यायः ॥ १२१—१३१ ॥

शतावरीत्यादि ।—महानारायणतैले अंशुमती शालपर्णी ।

पूतिकस्य

गवेषुकस्य मूलानि तथा सहचरस्य च ।
 एषां दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ १३३ ॥
 पादावशेषे पृते च गर्भञ्चैर्न समावपेत् ।
 पुनर्नवा वचा दारु शताह्वा चन्दनागुरु ॥ १३४ ॥
 श्लेयं तगरं कुष्ठमेला मांसी स्थिरा बला ।
 अश्वाह्वा सैन्धवं रास्ना पलाह्वाणि च पेययेत् ॥ १३५ ॥
 गव्याजपयसोः प्रस्थौ द्वौ हावत प्रदापयेत् ।
 शतावरीरसप्रस्थं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १३६ ॥
 अस्य तैलस्य सिद्धस्य शृणु वीर्यमतः परम् ।
 अश्वानां वातभग्नानां कुञ्जराणां नृणां तथा ॥ १३७ ॥
 तैलमेतत् प्रदातव्यं सर्ववातनिवारणम् ।
 आयुष्मांश्च नरः पीत्वा निश्चयेन दृढो भवेत् ॥ १३८ ॥
 गर्भमश्वतरी विन्द्यात् किं पुनर्मानुषौ तथा ।
 हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च तथैवाह्वावभेदकम् ॥ १३९ ॥
 अपर्ची गण्डमालाञ्च वातरक्तं हनुग्रहम् ।
 कामलां पाण्डुरोगञ्च अश्वतरीञ्चापि नाशयेत् ॥ १४० ॥
 तैलमेतत् भगवता विष्णुना परिकीर्तितम् ।
 नारायणमिति ख्यातं वातान्तकरणं परम् ॥ १४१ ॥

अश्वगन्धातैलम् ।—

शतं पल्ल्याऽश्वगन्धाया जलद्रोणेऽशशेषितम् ।

“माटाकरञ्ज” इति ख्यातस्य मूलं वाद्यम् । गवेषुकः गौरचतयुल्ला । सहचरो
 भिक्षुटी । शताह्वा “शलुफा” इति ख्यातम् । चन्दनं रक्तचन्दनम् । श्लेयं
 शैलजम् । तगरं तगरपादिका । स्थिरा शालपर्णी । अश्वाह्वा अश्वगन्धा । एषां
 कल्कानां प्रत्येकं पलाहम् । प्रस्थौ द्वौ हावति—पृथक् द्वौ द्वौ प्रस्थौ । अश्वतरी
 वेसरी, सा चाश्यायां गर्दभाज्जाता ॥ १३२—१४१ ॥

विस्त्राव्य विपचेत् तैलं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ १४२ ॥

कल्कैर्मृणालशालूक-विसकिञ्जल्कमालती ।

पुष्पैर्ह्रीविरमधुक-शारिवापझकेशरैः ॥ १४३ ॥

मेदापुनर्नवाद्राक्षा-मञ्जिष्ठाबृहतीद्वयैः ।

एलैलबालुत्रिफला-मुस्तचन्दनपद्मकैः ॥ १४४ ॥

पक्वं रक्ताश्रयं वातं रक्तपित्तमसृग्दरम् ।

हृन्त्यात् पुष्टिबलं कुर्यात् कशानां मांसवर्द्धनम् ॥ १४५ ॥

रेतोयोनिविकारघ्नं व्रणदोषापकर्षणम् ।

षण्डानपि वृषान् कुर्यात् पानाभ्यङ्गानुवासनैः ॥ १४६ ॥

मूलकाद्यं तैलम् ।—

मूलकस्वरसं तैलं क्षीरदध्यम्नकाञ्जिकम् ।

तुल्यं त्रिपाचयेत् कल्कैर्वलाचित्रकसैन्धवैः ॥ १४७ ॥

पिप्पल्यतिविषारास्त्रा-चविकाऽगुरुचित्रकैः ।

भक्ष्मातकवचाकुष्ठ-श्वदंष्ट्राविश्वमेघजैः ॥ १४८ ॥

पुष्कराह्वशटीविल्व-शताह्वानतदारुभिः ।

तत् सिद्धं पीतमलुग्रान् हन्ति वातात्मकान् गदान् ॥ १४९ ॥

रसीनतैलम् ।—

रसीनकल्कस्वरसेन पक्वं तैलं पिबेत् यस्त्वनिक्षामयार्तः ।

शतमित्यादि ।—अश्वगन्धातैले अंशशेषितमिति—पादशेषितम् । मृणालं
स्थूलमृणालं विस्तृतं स्त्रुणमृणालं, विसृज्येन मृणालनिर्गतः प्रतानः । किञ्जल्कः
पद्मवराटः, पद्मकेशरश्च उक्तत्वात् ; अन्ये तु—उत्पलकिञ्जल्कमित्याहुः । मेदास्थानि
सृष्टेति पाठे—सदा सदासदा, माषपर्णित्यर्थः ॥ १४२—१४६ ॥

मूलकैत्यादि चरकस्य ।—मूलकस्वरसादीनि चत्वारि द्रव्याणि तैलसमानि ।
बलाचित्रकसैन्धवरित्यत्र “बलाशिशुकसैन्धवैः” इत्येव पाठश्चरकेषु दृश्यते । अन्ये तु—
उभयत्र चित्रकदर्शनात् एकत्र चित्रकशब्देनैरण्डमूलं व्याचक्षते, तस्य टीकाकाङ्क्षिर्न
ल्लाख्यातमिति ॥ १४७—१४९ ॥

रसीनेत्यादि ।—रसीनकल्कस्वरसेन पक्वमिति—रसीनस्वरसकल्काभ्यां पक्वमित्यर्थः ।

तस्याशु नश्यन्ति च वातरोगा ग्रन्था विशाला इव दुर्गृहीताः ॥ १५० ॥

केतक्याद्यं तैलम् ।—

केतकिनागबलाऽतिबलानां यत् बहलेन रसेन विपक्वम् ।

तैलमनल्पतुषोदकसिद्धं मारुतमस्थिगतं विनिहन्ति ॥ १५१ ॥

अनल्पवचनादत्र तुल्ये काथतुषोदके ।

अकल्कोऽपि भवेत् स्नेहो यः साध्यः केवले द्रवे ॥ १५२ ॥

सैन्धवाद्यं तैलम् ।—

हे पले सैन्धवात् पञ्च शुण्ठा ग्रान्थिकचित्रकात् ।

हे हे भल्लातकास्थौनि विंशतिर्हं तथाऽऽदके ॥ १५३ ॥

आरनालात् पचेत् प्रस्थं तैलमेतैरपत्यदम् ।

गृध्रस्यरूपहार्शोऽर्त्ति-सववातविकारनुत् ॥ १५४ ॥

स्वल्पमाषतैलम् ।—

तैलं सङ्कुचितेऽभ्यङ्गो माषसैन्धवसाधितम् ।

बाहुशीर्षगते नस्यं पानञ्चौत्तरभक्तिकम् ॥

काथोऽत्र माषनिष्पाद्यः सैन्धवं कल्कमेव च ॥ १५५ ॥

अथ स्वरसः चतुर्गुणः ; अन्ये तु—स्वरसः स्नेहचमः, तीर्थं द्विगुणमिति । तथा वातरोगाः नश्यन्ति यथा दुर्गृहीताः अनभिगतवाक्याद्याः असंस्कृता वा विशाला ग्रन्थाः शास्त्राणि ॥ १५० ॥

केतकौल्यादि वास्तव्य ।—केतक्यादीनामतिबलान्तानां मिलितानां काथः । बहलेनेति—घनेन ; बहलेनेति वचनात् अष्टभागावशिष्टत्वं काथस्य, स च स्नेहात् चतुर्गुणः । अनल्पेति वचनात् काञ्जकमपि चतुर्गुणमिति चक्रः ; असोऽष्टगुणः पाक इत्यर्थः ॥ १५१ ॥ १५२ ॥

हे पले इत्यादि ।—सैन्धवाद्ये भल्लातकास्थौनि विंशतिरित्याकृतिगणनातः ॥ १५३ ॥ १५४ ॥

तैलमित्यादि ।—स्वल्पमाषतैले माषसैन्धवसाधितमिति—माषस्य काथः, सैन्धवस्य तु कल्क इति चक्रः । अन्ये तु—केवलसैन्धवस्य कुत्रापि कल्कत्वादृशनाम्नाष-सैन्धवयोः कल्काः, अनुक्तद्रवत्वाज्जलं चतुर्गुणमित्याहुः ॥ १५५ ॥

माषादिसप्ताङ्गं माषतैलम् ।—

माषात्मगुप्ताऽतिरसोरवूक-रास्त्राशताह्वालवणैः प्रपिष्टैः ।

चतुर्गुणे माषवलाकषाये तैलं कृतं हन्ति च पञ्चवातम् ॥ १५६ ॥

जीवकाद्यष्टादशाङ्गं माषतैलम् ।—

माषप्रस्थं समावाप्य पचेत् सम्यक् जलाढके ।

पादशेषे रसे तस्मिन् क्षीरं दद्याच्चतुर्गुणम् ॥ १५७ ॥

प्रस्थञ्च तिलतैलस्य कल्कं दत्त्वाऽक्षसम्भितम् ।

जीवनौयानि यान्यष्टौ शतपुष्पां समैन्धवाम् ॥ १५८ ॥

रास्त्राऽऽत्मगुप्ता मधुकं वज्रा व्योषं त्रिकण्टकम् ।

पक्षाघातेऽर्दिते वाते कर्णशूले सुदारुणे ॥ १५९ ॥

मन्दश्रुतौ चाश्ववणे तिमिरे च त्रिदोषजे ।

हस्तकम्पे शिरःकम्पे विश्वच्यामववाहुके ॥ १६० ॥

शस्तं कलायखञ्जे च पानाभ्यञ्जनवस्तिभिः ।

माषतैलमिदं श्रेष्ठमूर्ध्वजगदापहम् ॥ १६१ ॥

शुण्ठादिदशाङ्गं माषतैलम् ।—

माषातमीयवकुरुण्टककण्टकारी-

गोकण्टटुण्टकजटाकपिकच्छुतोयैः ।

कापांसकार्पास्थशण्वीजकुलत्थकोल-

काथेन वस्तपिशितस्य रसेन चापि ॥ १६२ ॥

माषात्मगुप्तेत्यादि ।—अतिरसा मूर्वेति निश्चलः, यष्टिर्माध्वित्यर्थः । माषवलयवोश्च मिलित्वा चतुर्गुणः काथः ॥ १५६ ॥

माषप्रस्थमित्यादि ।—जीवनौयानि यान्यष्टौवर्गैः ॥ १५७—१६१ ॥

माषातमीत्यादि ।—अतस्वी वर्षुलकलायः, कश्चिदतिविषेत्याह । कुरुण्टको भिण्टी । गोकण्टको गोक्षुरः । टुण्टकजटा श्याणकमूलम् । कपिकच्छुः एकग्रिष्णी । माषादिना कपिकच्छुलेनैकः काथः ; कापांसकाष्ठीप्रभृतिना कोलात्तनापरः काथः ; कोलञ्च शुक्लवदरम् । तथा वस्तपिशितस्य कृगमांसस्य रसः काथस्ततोयः । एवं

शुण्ठ्या समागधिकया शतपुष्पया च
 सैरण्डमूलसपुनर्नवया सरण्या ।
 रास्नावलाऽमृतलताकटुकैर्विपक्वां
 माषाख्यमेतदववाहुहरच्च तैलम् ॥ १६३ ॥
 अर्द्धाङ्गशोषमपतानकमाख्यवात-
 माक्षेपकं सभुजकम्पशिरःप्रकम्पम् ।
 नस्येन वस्तिविधिना परिषेचनेन
 हन्यात् कटौजघनजानुर्गुजश्च सर्वाः ॥ १६४ ॥

महामाषतैलम् ।—

माषस्यार्द्धाङ्कं दत्त्वा तुलाऽर्द्धं दशमूलतः ।
 पलानि ष्ठागमांसस्य त्रिंशद्वाणेऽश्वसः पचेत् ॥ १६५ ॥
 पूते शीते कषाये च चतुर्थ्यां शावतारिते ।
 ग्रन्थश्च तिलतैलस्य पयो दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ १६६ ॥
 आत्मगुप्फोरुवृक्षश्च शताह्वा लवणत्रयम् ।
 जीवनौयानि मज्जिष्ठा चव्यचित्तककटफलम् ॥ १६७ ॥
 सव्योषपिप्पलीमूलं रास्ना मधुकसेन्धवम् ।
 देवदार्वमृता कुष्ठं वाजिगन्धा वचा शटी ॥ १६८ ॥
 एतैरक्षसमैः कल्कैः साधयेन्मृदुनाऽग्निना ।
 पक्षाघातेऽर्दिते वाते बाधिर्ये हनुसङ्गहे ॥ १६९ ॥
 कर्णनादे शिरःशूले तिमिरे च त्रिदोषजे ।
 प्राणिपादशिरोग्रौवाभ्रमणौ मन्दचङ्क्रमे ॥ १७० ॥

बिभिर्द्रवैर्मिलित्वा चतुर्गुणम् "एकद्वित्रिद्वयैः कुप्यात् क्षेप्वात् चतुर्गुणम्" इति
 वचनात् । सरणो पसारणी । अमृतलता गुडूची । कटुकं मरिचं, न तु लता-
 कटूरो ॥ १६१—१६४ ॥

माषस्यार्द्धाङ्कमित्यादि ।—षड्धाङ्कं द्वाविंशत् पलानि । लवणत्रयमिति—
 शरकोक्तकमानदेशसामान्यात् सौवर्चलं सेन्धवं विडम् । पुनः सेन्धवमिति वक्ष्यताम् ।

कलायचञ्चे पाङ्गुल्ये गृध्रस्यामववाहुके ।

पाने वस्त्रौ तथाऽभ्यङ्गे नस्ये कर्णाक्षिपूरणे ॥

तैलमेतत् प्रशंसन्ति सर्ववातरुजाऽपहम् ॥ १७१ ॥

निरामिष-महाभाषतैलम् ।—

द्विपञ्चमूलीं निःकाथ्य तैलात् षोडशभिर्गुणैः ।

माषाढकं साधयित्वा तं निर्य्यूहं चतुर्गुणम् ॥ १७२ ॥

ग्राहयित्वा तु विपचेत् तैलप्रस्थं पयःसमम् ।

कल्कार्यञ्च समावाप्य भिषक् द्रव्याणि बुद्धिमान् ॥ १७३ ॥

अश्वगन्धां शटीं दारु बलां रास्नां प्रसारणौम् ।

कुष्ठं परुषकं भार्गीं द्वे विदार्यौ पुनर्नवाम् ॥ १७४ ॥

मातुलुङ्गफलाज्याज्यौ रामठं शतपुष्पिकाम् ।

शतावरीं गोक्षुरकं पिप्पलीमूलचित्तिकौ ॥ १७५ ॥

जीवनीयगणं सर्वं संहृत्यैव समेन्धवम् ।

सैन्धवस्य भागद्वयम् । जीवनीयानि इति—जीवनीयदशकम् । अत्रापि पूर्ववत्
यष्टिमधुकस्य भागद्वयम् । पाणिपादांशरोषोवाधमये इति—पाणिपादादिकस्य
इत्यर्थः ॥ १६५—१७१ ॥

द्विपञ्चमूलीनित्यादि ।—अत्र माषस्य काथ्यस्यादकानलमुक्तं, तस्माद्विषयाद्दश-
मूलव्यापि कथ्यस्यादकं ज्ञेयम् । तैलात् षोडशभिर्गुणैरिति—तैलप्रस्थापेक्षया
षोडशगुणजैरित्यर्थः, प्रस्थस्य षोडशगुणः सन् द्रोणो भवति, तेन जलद्रोणेनेत्यर्थः ।
माषाढकञ्च तैलात् षोडशगुणैर्जलैः साधयित्वेति शोध्यम् । तं निर्य्यूहं दशमूलकाद्यं
तथा माषकाद्यञ्च तैलाच्चतुर्गुणं यथा स्यात् तथा ग्राहयित्वा तैलप्रस्थं विपचेदिति
शोध्यम् । पयःसममिति—दुग्धं तुल्यं, तेन नवगुणः पाक इति चक्रः ; अत्र एव
वक्ष्यति—“दशमूलादकं द्रोणे” इत्यादि । अन्ये तु—द्विपञ्चमूलीं माषाढकञ्चैकीकृत्य
जलद्रोणमात्रेण साधयेदित्याहुः ; तन्मन्त्रे पञ्चगुणः पाकः । अपरे तु—दशमूल-
कषायेण तैलात् षोडशगुणेन माषाढकं साधयित्वा तेन पादावशेषेण तैलप्रस्थपाक
इत्याहुः ; अत्र पक्षे मिलितदशमूल पक्ष २५६, जलशराव २५६, शेषशराव ६४ ;
किन्तु अयं पक्षो वृद्धेर्नाद्रियते, कुत्रापि एवंविधकल्पनाया अदृष्टत्वात् इति । हे

तत् साधु मिदं विज्ञाय माषतैलमिदं महत् ॥ १७६ ॥
 वस्त्यभ्यञ्जनपानेषु नावने च प्रयोजयेत् ।
 पक्षाघाते हनुस्तम्भे अर्दिते सापतन्त्रके ॥ १७७ ॥
 अववाहुकविश्वर्च्याः खञ्जपङ्कज्योरपि ।
 हनुमन्त्याग्रहे चैव अधिमन्ये च वातिके ॥ १७८ ॥
 शुक्रक्षये कर्णनादे कर्णशूले च टारुणे ।
 कलायखञ्जशमने भैषज्यमिदमादिशेत् ॥ १७९ ॥
 दशमूलादकं द्रोणे निःकाथ्य पादिकी भवेत् ।
 काथश्चतुर्गुणस्तैलान्माषकाथेऽप्ययं विधिः ॥ १८० ॥

सप्तप्रस्थ माषतैलम् ।—

माषकाथे बलाकाथे रास्त्राया दशमूलजे ।
 यवकीलकुलत्थानां ह्यागमांसरसे पृथक् ॥ १८१ ॥
 प्रस्थे च तिलतैलस्य क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
 रास्त्राऽऽत्मगुमासिन्धूत्य-शताह्वैरण्डमुस्तकैः ॥ १८२ ॥
 जीवनोयबलाव्योषैः पचेदन्नममैर्भिषक् ।
 हस्तकम्पे शिरःकम्पे बाहुशोषेऽववाहुके ॥ १८३ ॥
 बाधिर्ये कर्णशूले च कर्णनादे च टारुणे ।
 विश्वर्च्यामर्दिते कुजे गृध्रस्यामपतानके ॥ १८४ ॥
 वस्त्यभ्यञ्जनपानेषु नावनेषु च दापयेत् ।
 माषतैलमिदं श्रेष्ठमूर्ध्वजतुगदापहम् ॥
 काथप्रस्थाः षडेवात्र विभक्त्यन्तेन भाषिताः ॥ १८५ ॥

विदार्यो विदारिकन्दः क्षीरविदारी च । मातुलुङ्गफलं मातुलुङ्गस्य फलम् ।
 जीवनोयगणमिति—जीवनोयदशकम् ॥ १७९—१८० ॥

माषकाथे इत्यादि ।—सप्तप्रस्थमाषतैले काथस्य प्रस्थस्याप्यत्रात् साषाटीनां प्रत्येकं
 प्रस्थो यावत् । मिलितदशमूलप्रस्थः, तथा यवकीलकुलत्थानां मिलितैव प्रस्थः ।
 सर्वत्रैव चतुर्गुणं जलं देयं, चतुर्भागोऽवशेषः, अत एवाह—“काथप्रस्थाः षडेवात्र”
 इत्यादि । जीवनोयैरिति—जीवनोयदशकैः ॥ १८१—१८५ ॥

मञ्जुसंहः ।—

ग्राम्यान्पौदकानान्तु भित्त्वाऽस्थीनि पचेज्जले ।
तं स्नेहं दशमूलस्य कषायेण पुनः पचेत् ॥ १८६ ॥
जीवकर्षभकास्फोता-विदारोकापिकच्छुभिः ।
वातघ्नैर्जीवनौयेश्च कल्कैर्द्विचौरभागिकम् ॥ १८७ ॥
तत् सिद्धं नावनाभ्यङ्गात् तथा पानानुवासनात् ।
शिरापवांस्थिकोष्ठस्थं प्रणुदत्याशु मारुतम् ॥ १८८ ॥
ये स्युः प्रचीणमज्जानः चोणशुक्रौजसश्च ये ।
बलपुष्टिकरं तेषामेतत् स्यादमृतोपमम् ॥ १८९ ॥

चतुःश्लोः ।—

प्रस्थः स्यात् त्रिफलायास्तु कुलत्थकुडवद्वयम् ।
क्षणागन्धात्वगाढक्योः पृथक् पञ्चपलं भवेत् ॥ १९० ॥
रास्नाचित्रकयोर्द्वे द्वे दशमूलं पलोन्मितम् ।
जलद्रोणे पचेत् पाद-शेषं प्रस्थोन्मितं पृथक् ॥ १९१ ॥
सुराऽऽरनालदध्यन्त-सौवोरकतुषोदकम् ।
कोलदाडिमवृक्षान्न-रसं तैलं घृतं वसाम् ॥ १९२ ॥
मज्जानञ्च पयश्चैव जीवनीयपलानि षट् ।
कल्कं दत्त्वा महास्नेहं सम्यगेन विपाचयेत् ॥ १९३ ॥

ग्राम्यान्पौदकानामित्यादि—अत्र द्विगुणचौरसाहचर्याद्विशमूलोक्ताथोऽपि द्विगुण
एव यावत्, अन्ये तु चतुर्गुण इत्याहुः । वातघ्नैरिति—मन्द्रदार्वादिगणैः मधुरान्न-
लवणस्त्वोक्तौवातहरद्रव्येभ्यः । जीवनीयगणप्रविष्टयोः जीवकर्षभकयोः पुनः पाठो
भागद्वयवृक्षार्थम् । आस्फोता “हाफरमालि” इति ख्यातम् ॥ १८६—१८९ ॥

प्रस्थः स्यादित्यादि—अत्र त्रिफलाया मिलित्वा प्रस्थः । क्षणागन्धा श्रीभाज्जनम्,
अस्त्रास्त्रक् मूलत्वक्; अन्ये तु—क्षणागन्धा श्रीमतीत्याहुः; तन्न, गतृकर्णे—
“त्रिफलाप्रस्थः कुलत्थाद्वि शिगुलगाढक्यौ” इत्यादि पाठात् । दशमूलं पलोन्मित-
मिति—प्रत्येकम् । प्रस्थोन्मितं पृथगिति—सुरादीनां पयोऽन्तानां प्रत्येकं प्रस्थ इत्यर्थः ।

शिरामज्जास्थिगे वाति सर्वाङ्गैकाङ्गरोगिषु ।
वेपनाक्षेपशूलेषु तमभ्यङ्गं प्रदापयेत् ॥ १८४ ॥

कुजपसारणीतैलम् ।—

प्रसारणीशतं क्षुण्णं पचेत् तोयार्मणे शुभे ।
पादशेषे समं तैलं दधि दद्यात् सकाञ्जिकम् ॥ १८५ ॥
द्विगुणञ्च पयो दत्त्वा कल्कान् द्विपलिकांस्तथा ।
चित्रकं पिप्पलीमूलं मधुकं सैन्धवं वचाम् ॥ १८६ ॥
शतपुष्पां देवदारुं रास्नां वारणपिप्पलीम् ।
प्रसारण्याञ्च मूलानि मांसीं भक्तातकानि च ॥ १८७ ॥
पचेन्मृदग्निना तैलं वातश्लेष्माभयान् जयेत् ।
अशोतिं नरनारीस्थान् वातरोगान् व्यपोहति ॥ १८८ ॥
कुजं स्तिमितपङ्कजं गृध्रसीं खुड्कार्दितम् ।
हनुपृष्ठशिरोग्रीवा-स्तम्भञ्चाशु नियच्छति ॥ १८९ ॥

पाठान्तरीय-विशतीप्रसारणीतैलम् ।—

समूलपत्रशाखाञ्च जातसारां प्रसारणीम् ।
कुट्टयित्वा पलशतं दशमूलशतं तथा ॥ २०० ॥
अश्वगन्धपलशतं कटाहे समधिक्षिपेत् ।
वारिद्रोणे पृथक् पक्त्वा पादशेषावतारितम् ॥ २०१ ॥
कषायसममात्रन्तु तैलमत्र प्रदापयेत् ।
दध्नस्तथाऽऽढकं दत्त्वा द्विगुणञ्चापि काञ्जिकम् ॥ २०२ ॥
चतुर्द्वीणेन पयसा जौवनीयैः पलोन्मितैः ।

दध्यक्षम् पञ्चदधि । तुषोदकं काञ्जिकम् । कोलं बदरम् । दाडिमः शङ्खदाडिमः ।
वृषाक्षं महाद्रकं, "महादा" इति ख्यातम् । जौवनीयपलानि षडिति मिलित्वा ।
महाक्षेपमिति चतुःक्षेपस्य संज्ञा ॥ १८०—१८४ ॥

प्रसारणीत्यादि ।—कुजप्रसारणीतैले सममिति—पादावशिष्टकाष्ठसमम्, आढक-
मित्यर्थः । दधि दद्यात् सकाञ्जिकमिति—दधिकाञ्जिके तैलसमे ; तेन तैलदधिकाञ्जि-
कानां प्रत्येकमाढकम् । द्विगुणञ्च पय इति—आढकद्वयमित्यर्थः । अन्ये तु—

शृङ्गवेरपलात् पञ्च त्रिंशद्भजातकानि च ॥ २०३ ॥
 हे पले पिप्पलीमूलाच्चित्रकाञ्च पलद्वयम् ।
 यवक्षारपले हे च सैन्धवस्य पलद्वयम् ॥ २०४ ॥
 सौवर्चलपले हे च मञ्जिष्ठायाः पलद्वयम् ।
 प्रसारणीपले हे च मधुकस्य पलद्वयम् ॥ २०५ ॥
 सर्वाण्येतानि संहृत्य शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
 एतदभ्यञ्जने श्रेष्ठं वस्तिकर्मनिरुहणे ॥ २०६ ॥
 पाने नस्ये च दातव्यं न क्वचित् प्रतिहन्यते ।
 अशीतिं वातजान् रोगांश्चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ॥ २०७ ॥
 विंशतिं श्लेष्मिकांश्चैव सर्वानेतान् व्यपोहति ।
 गृध्रसीमस्थिभङ्गञ्च मन्दग्नित्वमरोचकम् ॥ २०८ ॥
 अपक्कारमथोन्मादं विभ्रमं मन्दगमिताम् ।
 त्वग्गतांश्चैव ये वाताः शिरःसन्धिगताश्च ये ॥ २०९ ॥
 जानुसन्धिगताश्चैव पादपृष्ठगतास्तथा ।
 अश्वो वा वातसम्भ्रानो गजो वा यदि वा नरः ॥ २१० ॥
 प्रसारयति यस्माद्धि तस्मादेषा प्रसारणी ।
 इन्द्रियाणां प्रजननी वृद्धानाञ्च रसायनी ॥ २११ ॥
 एतेनाम्यक्तवृणीनां कृतं पुंसवनं महत् ।
 प्रसारणीतैलमिदं बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥ २१२ ॥
 अपनयति बलौपलितमुत्पाटयति पक्षाघातम् ।
 वातस्तम्भं सर्वाङ्गगतं वातगुल्मञ्च नाशयति ॥
 एतदुपसेव्यमानः प्रसन्नवर्णोन्द्रियो भवति ॥ २१३ ॥

विंशतीप्रसारणीतैलम् ।—

प्रसारणस्तुलामश्व-गन्धाया दशमूलतः ।

तुलां तुलां पृथग्वारि-द्रोणे पादावशेषिते ॥ २१४ ॥
 तैलाढकं चतुःचौरं दधि तुल्यं द्विकाञ्चिकम् ।
 द्विपलैर्ग्रन्थिकक्षार-प्रसारण्यक्षसैन्धवैः ॥ २१५ ॥
 समञ्जिष्ठाग्नियक्ष्माक्षैः पलिकैर्जीवनीयकैः ।
 शुण्ठ्याः पञ्चपलं दत्त्वा त्रिंशद्भस्मातकानि च ॥ २१६ ॥
 पचेदस्यादिना वातं हन्ति सन्धिशिराऽस्थिगम् ।
 पुंस्त्वोत्साहस्मृतिप्रज्ञा-बलवर्णाग्निवृद्धये ॥
 प्रसारणीयं त्रिशती ऋक्षं सौवर्चलान्त्वह ॥ २१७ ॥

सप्तशतकं प्रसारणीतैलम् ।—

समूलपत्रामुत्पाप्य शरत्काले प्रसारणीम् ।
 शतं ग्राह्यं सहचरात् शतावर्याः शतं तथा ॥ २१८ ॥
 बलाऽऽत्मगुप्ताऽऽश्वगन्धा-केतकीनां शतं शतम् ।
 पचेच्चतुर्गुणे तोये द्रवैस्त्वैलाढकं भिषक् ॥ २१९ ॥
 मस्तु मांसरसं चुक्रं पयश्चाढकमाढकम् ।
 द्रव्याढकसमायुक्तं पाचयेन्मृदुनाऽग्निना ॥ २२० ॥
 द्रव्याणान्तु प्रदातव्या मात्रा चार्द्धपलांशिका ।
 तगरं मदनं कुष्ठं केशरं सुस्तकं त्वचम् ॥ २२१ ॥

प्रसारण्यास्तुलानित्यादि ।—अत्र दशमूलस्य मिलित्वा तुला । पृथक् वारिद्रोणे इति—तिष्ठतु तुलासु प्रत्येकं जलद्रोणदानमित्यर्थः । सैन्धवसाम्निष्ठादक्षं सौवर्चलं गृह्णन्ति षड्हाः । शय्यिकादीनां शय्याह्वान्तानां प्रत्येकं द्विपलं, जीवनीयदशकन्तु प्रत्येकं पलिकम् । त्रिंशत् भस्मातकानीत्याकृतिमानात् ॥ २१४—२१७ ॥

समूलपत्रामित्यादि ।—शतं ग्राह्यमिति प्रसारण्या इत्यर्थः । तथा-शब्दात् सहचराच्च शतमित्यन्वयः । केतकी “केया” इति ख्यातम् । पचेच्चतुर्गुणे तोये इत्यत्र पलोक्तेष्वगतमानत्वाच्चतुर्गुणतोयस्य न द्वैगुण्यम् । अन्ये तु—सम्यग्बोध्यधानार्थं द्वैगुण्यात् चतुर्गुणमष्टगुणं गृह्णन्ति, इदन्तु न व्यवहारसिद्धं न वा शास्त्रसिद्धमिति । द्रवैरिति—प्रसारण्यादीनां केतक्यतानां पादावशिष्टकाथैः । चुक्रं यक्ष्णधिकारोक्त-विधिना कार्यमित्येके; अन्ये तु—महाराजप्रसारण्यां पच्यमाणेन विधिनेत्याहुः ।

रास्त्रा सैन्धवपिप्पल्यो मांसी मञ्जिष्ठयष्टिका ।
 तथा मेदा मद्दामेदा जीवकर्षभकौ तथा ॥ २२२ ॥
 शतपुष्पा व्याघ्रनखं शुण्ठी देवाहमेव च ।
 काकोली क्षीरकाकोली वचा भल्लातकं तथा ॥ २२३ ॥
 पेषयित्वा समानितान् साधनीया प्रसारणी ।
 नातिपक्वं न ह्रीनञ्च मिद्धं पूर्तं निधापयेत् ॥ २२४ ॥
 यत्र यत्र प्रदातव्या तन्मे निगदतः शृणु ।
 कुजानामथ पङ्कनां वामनानां तथैव च ॥ २२५ ॥
 यस्य शृष्यति चैकाङ्गं ये च भग्नास्त्रिसन्धयः ।
 वातशोणितदुष्टानां वातोपहतचेतसाम् ॥ २२६ ॥
 स्त्रौमथक्षीणशुक्राणां वाजीकरणमुत्तमम् ।
 वस्तौ पाने तथाऽभ्यङ्गे नस्ये चैव प्रदापयेत् ॥
 प्रयुक्तं शमयत्याशु वातजान् विविधान् गदान् ॥ २२७ ॥

एकादशशतिकां प्रसारणीतैलम् ।—

शाखामूलदलैः प्रसारणितुलास्त्रिसः कुरुण्यात् तुले
 क्षिन्नायाश्च तुले तुले रुवुकतो रास्त्राशिरौषात् तुलाम् ।
 देवाह्नाच्च सकेतकात् घटशते निःकाथ्य कुम्भांशिके
 तोये तैलघटं तुषाम्बुकलसौ दत्त्वाऽऽदकं मस्तुनः ॥ २२८ ॥

द्रव्याणामिति—कल्कद्रव्याणाम् । षड्पलांशिका इति—षड्पलसामाना । तगरं
 पूर्ववद्वाख्येयम् । केशरं नागकेशरम् । मञ्जिष्ठयष्टिका इति—मञ्जिष्ठायाश्चान्दसत्वात्
 क्रस्वः, यष्टिका यष्टिमधु । व्याघ्रनखं नखौ । देवाह्ना देवदारुः । भल्लातकासहस्रे
 रक्तचन्दनं दंशम् ॥ २२८—२२७ ॥

शाखामूलदलैरित्यादि—अथ तृतीया सङ्घाथे विशेषणे वा । कुरुण्टः नील-
 फ्लिण्टो । रास्त्राशिरौषयोर्मिलित्वा एका तुला । देवदारुकेतकयोरेपि मिलित्वेष
 तुला । घटशते इति—द्रोणशते । कुम्भांशिके इति—द्रोणवयशेषे ; यदुक्तं—“द्रोणवयस्य
 सूर्यः स्राज्जेषः कुम्भाः स एव च” । अने तु—कुम्भो द्रोण इत्याहुः ; “नल्लणामंषो-

शुक्ताच्छागरसादयेनुरसतः क्षीराच्च दत्त्वाऽऽदकं
 पृक्काकर्कटजीवकाद्यविकसाकाकोलिकाकच्छुरा- ।
 सूक्ष्मलाघनसारकुन्दसरलाकाश्शौरमांसीनखैः ।
 कालीयोत्पलपद्मकाह्वयनिशाककोलकयन्त्रिकैः ॥ २२८ ॥
 चाम्पेयाभयचीचपूगकटुकाजातीफलभीरुभिः
 श्रीवासामरदारुचन्दनवचाश्लेयसिन्धुवैः ।
 तैलाभोदकटुम्भराङ्गिनलिकावृक्षोरकक्षोरकैः
 कस्तूरीदशमूलकेतकनतध्यामाश्वगन्धाऽम्बुभिः ॥ २३० ॥
 कौत्तीतार्क्ष्यजशङ्खकौफललघुश्यामाशताह्वाऽऽमयैः
 भङ्गातत्रिफलऽजकेशरमहाश्यामालवङ्गान्वितैः ।
 सय्याषैस्त्रिपलैर्महोयसि पचेन्मन्देन पात्रेऽग्निना
 पानाभ्यञ्जनवस्तिनस्यविधिना तन्मातृत्वं नाशयेत् ॥ २३१ ॥

न्मानघटकुम्भकलसाः पर्यायाः” इति बृहत्वाग्भटवचनात् कुम्भशब्देऽत्र द्रोण-
 पर्यायः, तेन कुम्भाशिके इत्यस्य द्रोणशेषे इत्यर्थः ; किन्तु व्यवहारः पूर्वेष्वेव । अत्र
 द्रव्यगलघीः बृहत्त्वादेकस्मिन् पात्रे जायते दुष्करः, तेन द्रव्यं विभज्य कलं तदनु-
 सारेण दत्त्वा कथनीयम् । तैलघटं तैलद्रोणम् । तुषास्त्रकलसाविति—काञ्जिकस्य
 द्रोणद्वयम् । शुक्तादीनाञ्च क्षीरान्तानां प्रत्येकमादकम् । जीवकाद्यं जीवनीयदशक-
 सष्टवर्गं वा । काकोल्या भागद्वयं, जीवनीयगणेऽप्यस्याः पठितत्वात् । विकसा
 मञ्जिष्ठा । कच्छुरा शुकशिखी, दुरालभेत्ये । घनसारः कर्पूरम् । कुन्दः कुन्दरसंश्लक्ष-
 णसन्धिद्रव्यम् ; कुन्दरुखोटिरिति ख्यातम् । सरला सरलकाष्ठं, न तु विवृता,
 सुगन्धिद्रव्यान्तःपठितत्वात् । एवं यन्त्रिकमपि यन्त्रिपर्णी, न तु पिप्पलीमूलम् ।
 उत्पलमप्युत्पलपद्म, न तु कुष्ठं, तस्य वक्ष्यमाणत्वात् । चाम्प्यं चम्पककालिका,
 नागकेशरी वा । अभयमुशीरम् । चीचं गुडत्वक् । पूगं पूगफलं, पूगवृक्षत्वगित्ये ।
 कटुका लताकस्तूरी । भीरुः शतमूली । श्रीवासो नवनौतखाटिः । चन्दनं श्वेत-
 चन्दनम् । तैलं शिङ्गकः । कटुम्भरा प्रसारणो हसिकपत्री वा, तस्या अङ्गिर्मूलम् ।
 वृक्षोरः श्वेतपुनर्वंवा । कक्षोरको गन्धटो । ध्यामं गन्धटणम् । कौत्ती रैणुका ।
 तार्क्ष्यं रसाञ्जनम् । फलं कटुफलं सदनफलं वा । लघु अगुरु । श्यामा प्रियङ्गुः ।

सर्वाङ्गाङ्गतं तथाऽवयवगं सम्यस्थिमज्जाश्रितं
 श्लेष्मोत्थानथ पैत्तिकांश्च शमयेन्नानाविधानामयान् ।
 धातून् हृहयति स्थिरञ्च कुरुते पुंसां नवं यौवनं
 वृद्धस्यापि बलं करोति सुमहत् वन्ध्यासु गर्भप्रदम् ॥२३२॥
 पीत्वा तैलमिदं जरत्यपि सुतं सूतेऽमुना भूरुहाः
 सिक्ताः शोषमुपगताश्च फलिनः स्निग्धा भवन्ति स्थिराः
 भग्नाङ्गाः सुदृढीभवन्ति मनुजा गावो हयाः कुञ्जराः ॥२३३॥

अष्टादशशतिकां प्रसारणीतैलम् ।—

समूलदलशाखायाः प्रसारण्याः शतत्रयम् ।
 शतमेकं शतावर्यां अश्वगन्धशतं तथा ॥ २३४ ॥
 केतकीनां शतञ्चैकं दशमूलाच्छतं शतम् ।
 शतं वाय्यालकस्यापि शतं सहचरस्य च ॥ २३५ ॥
 जलद्रोणशतं दत्त्वा शतभागावशेषितम् ।
 ततस्तेन कषायेण कषायद्विगुणेन च ॥ २३६ ॥
 सुव्यक्तनारनालेन दधिमण्डादुकेन च ।
 क्षीरशुक्तेक्षुनिर्यासच्छागमांसरसादुकेः ॥ २३७ ॥
 तैलात् द्रोणं समायुक्तं दृढे पात्रे निधापयेत् ।
 द्रव्याणि यानि पेयाणि तानि वक्ष्याम्यतः परम् ॥२३८॥

मङ्गाश्वासा श्यामालता । एषां प्रत्येकं त्रिपलं, व्योषस्य मिलित्वा त्रिपलं याञ्चम् ।
 अत्र कल्कभूयस्त्वादालादितैलवदधनेः सुगन्धिद्रव्यैः प्रथमः पाकः, मज्जमेक्षु द्वितीयः,
 उत्तमेक्षु तृतीय इति । अत्र गन्धवृद्धिं कर्पूर-कसूरीभ्यां पत्रकल्कः कार्यः ;
 पत्रकल्कलक्षणवाये वाच्यम् । पत्रकल्कस्य तु मानमत्र तैलातुष्टपतः, सुगन्धि-
 तैलान्तरोक्तमानानुसारात्वा ज्ञेयम् ॥ २२८—२३३ ॥

समूलदलशाखाया इत्यादि ।—दशमूलाच्छतं शतमिति—विष्वादीनां दशानां
 प्रत्येकं शतमित्यर्थः । वृद्धा अत्र काष्ठमध्ये रास्त्रादेवदारुणोरपि प्रत्येकं पञ्चाशत् पलानि
 श्लिषन्ति, अत एव अत्रोपि “काष्ठे तुष्ठादङ्गम्” इत्यादि वक्ष्यति । जलानु यथोक्तमव
 द्येयं, न लघिकम् । कषायद्विगुणेनारनालेनेति—द्रोणद्वयेनेत्यर्थः । क्षीरादीनां प्रत्येक-

भङ्गातकं नतं शुण्ठी पिप्पली चित्रकं शटी ।

वचा पृष्ठा प्रसारण्याः पिप्पल्या मूलमेव च ॥ २३८ ॥

देवदारु शताह्वा च सूक्ष्मेला त्वचबालकम् ।

कुङ्कुमं मदमञ्जिष्ठा तुरष्कं नखिकागुरु ॥ २४० ॥

कर्पूरकुन्दरुनिशा-लवङ्गध्यामचन्दनम् ।

कक्कोलं नलिका मुस्तं कालीयोत्पलपत्रकम् ॥ २४१ ॥

शटीहरिणुशैलिय-श्रीवासञ्च सकेतकम् ।

त्रिफलाकच्छुराऽभौर-सरलापद्मकेशरम् ॥ २४२ ॥

प्रियङ्गुशौरनलदं जीवकाद्यं पुनर्नवा ।

दशमूल्यश्वगन्धा च नागपुष्पं रसाञ्जनम् ॥ २४३ ॥

कटुकाजातिपूगानां फलानि शङ्खकौरसः ।

भागास्त्रिपलिकान् दत्त्वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥ २४४ ॥

विस्तीर्णे सुट्टे पात्रे पाक्येषां तु प्रसारणी ।

प्रयोगः षड्विधश्चात्र रोगार्त्तानां विधीयते ॥ २४५ ॥

साङ्गिकम् । समायुक्तमिति पदे कषायिणेत्यादिभिस्त्रयोयान्तेर्थोऽर्थम् । प्रसारण्या अपि
मूलमित्यन्वयः । त्वचं गुडत्वक् । मदः कलुरौ । तुरष्कं निहन्तः । गन्धदासस्तु
अत्र—“तुरष्कं नखवारकम्” इति पठित्वा अगुरुस्थाने चारुपुष्पं लिखति । ध्यामं
गन्धदण्डम् । उत्पलम् उत्पलपुष्पम् । पत्रं तेजपत्रम् । शटी गन्धशटी । श्रीवासः
नवनीतखोटिः । सकेतकमित्यत्र “सैङ्गजम्” इति पठित्वा एङ्गजव्रीजमाह
गन्धदासः । कच्छुरा एकशिखीमूलम् । सरला सरलकाष्ठम् । पद्मकेशरं पद्मकिञ्जल्कः ।
नलदं मांसो । जीवकाद्यं जीवनीयदशकम् । नागपुष्पं नागकेशरपुष्पचूर्णम् । कटुका
लताकलुरौ । फलानीति कटुकादिभिस्त्रिभिः सम्बध्यते । शङ्खो स्वर्णामाख्याता ।
रसो गन्धरसः । अत्र विफलायां निहित्वा पत्रवधम्, एवं जीवनीयदशक-दशमूल्यश्व-
रपि ; प्रत्येकशब्दे विपलगृहणे कल्पाव्यातिबाहुल्यं व्यादिति । अत्रापि कल्कभूयस्वात्
पूर्ववत् अथनैः सुगन्धिद्रव्यैः प्रथमः पाकः, मध्यमैः द्वितीयः, उत्तमैस्तु तृतीय इति ।
अत्रापि तृतीयः पाको गन्धादकेन ; केचित्तु द्वितीयं पाकमापि गन्धादकेन च्छन्ति ।

अभ्यङ्गात् त्वग्गतं हन्ति पानात् कोष्ठगतं तथा ।

भोजनात् सूक्ष्मनाडीस्थान् नस्यादूङ्गगतं तथा ॥ २४६ ॥

पक्वाशयगते वस्तिर्निरुहः सार्वकार्यिके ।

एतच्च बड़वाश्चानां किशोराणां यथाऽऽमृतम् ॥ २४७ ॥

एतदेव मनुष्याणां कुञ्जराणां गवामपि ।

अनेनैव च तैलेन शुश्रूषाया महाद्रुमाः ॥ २४८ ॥

सिक्ताः पुनः प्ररीहन्ति भवन्ति फलशालिनः ।

दृढोऽप्यनेन तैलेन पुनश्च तरुणायते ॥ २४९ ॥

न प्रसूते च या नारो साऽपि पीत्वा प्रसूयते ।

अप्रजाः पुरुषो यस्तु सोऽपि पीत्वा सुतं लभेत् ॥ २५० ॥

अशीतिं वातजान् रोगान् श्लैष्मिकान् पित्तजानपि ।

सन्निपातसमुत्थांश्च नाशयेत् क्षिप्रमेव तु ॥ २५१ ॥

एतेनान्यकवृष्णीनां कृतं पुंसवनं मङ्गत् ।

कृत्वा विष्णोर्बालञ्चापि तैलमेतत् प्रयोजयेत् ॥ २५२ ॥

काथे तुलाऽर्द्धं रास्नायाः किलिमस्य च दीयते ।

भस्मातकासहत्वे तु तत्स्थाने रक्तचन्दनम् ॥ २५३ ॥

त्वक्पत्रपत्रमधुरी-कुष्ठचम्पकचोरिकाः ।

ग्रन्थिकोषौ मरुवकमधिकत्वेन दीयते ॥ २५४ ॥

कर्पूरमददानञ्च शुक्ताग्न्योदकाक्रया ।

द्रव्यशुद्धिः पाकविधिर्भाविप्रसारणीसमः ॥ २५५ ॥

महाराजप्रसारणोक्तम् । —

शतत्रयं प्रसारण्या द्वे च पीतसहाचरात् ।

अश्लगम्येरण्डवत्ता वरो रास्ना पुनर्नवा ॥ २५६ ॥

अथोपदेशदनुक्तमप्यधिकं त्वक्पत्रादिकं गन्धद्रव्यं दर्शयित्वाह, त्वक्पत्रेत्यादि । —
त्वक्पत्रं तेजपत्रम् । पत्रत्वं तेजपत्रसदृशमेव सुगन्धिपत्रम् । गन्धिर्यन्ति-
पर्यम् । कीषो जातिशीषः । अनागतविद्युत्तन्त्रयुक्त्या कर्पूरादिदानविधिमाह —
कर्पूरत्यादि ॥ २३७—२५५ ॥

केतकौ दशमूलञ्च पृथक् त्वक् पारिभद्रतः ।

प्रत्येकमेधान्तु तुला तुलाऽर्धं किलिमात् तथा ॥ २५७ ॥

तुलाऽर्धं स्याच्छिरौषाञ्च लाक्षायाः पञ्चावशतिः ।

पलानि लोभाञ्च तथा सर्वमेकत्र साधयेत् ॥ २५८ ॥

जलपञ्चादकशते सपादे तत्र शेषयेत् ।

द्रोणद्वयं काञ्जिकञ्च षड्विंशत्यादकोन्मितम् ॥ २५९ ॥

क्षौरदध्नोः पृथक् प्रस्थान् दश मस्त्वादकं तथा ।

इक्षुरसादकौ चैव क्षागमांसतुलात्रये ॥ २६० ॥

जलपञ्चचत्वारिंशत्-प्रस्थान् पक्वे तु शेषयेत् ।

सप्तदशरसप्रस्थान् मञ्जिष्ठाक्काथ एव च ॥ २६१ ॥

कुड्वोनादकोन्मानो द्रवैरेतैस्तु साधयेत् ।

सुशुद्धतिलतैलस्य द्रोणं प्रस्थेन संयुतम् ॥ २६२ ॥

काञ्जिकं मानतो द्रोणं शुक्तेनात्र विधौयते ।

आय्य एभिर्द्रवैः पाकः कल्को भस्मातकं कणा ॥ २६३ ॥

नागरं मरिचञ्चैव प्रत्येकं षट्पलोन्मितम् ।

भस्मातकासहत्वे तु रक्तचन्दनमिष्यते ॥ २६४ ॥

पथ्याऽक्षधात्रः सरलं शताह्ना कर्कटो वचा ।

शतत्रयमित्यादि—दशमूलं पृथक् तुल्यन्वयः, तेन दशमूलस्य प्रत्येकं शतपलं ग्राह्यम् । क्षागमं देवदारु । लोभाञ्च तथैव—पञ्चविंशतिः पलानीत्यर्थः । जलपञ्चादकशते सपादे इति—पादकशतस्य पादः पञ्चविंशत्यादकाः, तेन जलस्य पञ्च-विंशत्यादकाधिकं पञ्चमहादकमित्यर्थः । तत्र शेषयेत् द्रोणद्वयमिति—तेषु द्रोणद्वयं स्यात्प्रमित्यर्थः । यद्यपि काञ्जिकस्य षड्विंशत्यादकास्तथाऽपि काञ्जिकद्रोणमात्रेण व्यवहारः, अथवा काञ्जिकस्यैव ग्राह्यः स्यादिति ; अत एव चको वक्ष्यति—“काञ्जिकं मानतो द्रोणम्” इति । मञ्जिष्ठाक्काथः कुड्वोनादकोन्मान इति—पञ्चदशशरावपरि-मितः । एभिर्द्रवैरिति—क्वाथकाञ्जिकादिभिः सर्वैः । नागरं शुण्ठी । अत्र भस्मा-तकासहत्वे तु रक्तचन्दनं दध्यम् ; अत एव वक्ष्यति—भस्मातकेत्यादि । पथ्याऽक्षधात्र इति—अत्र विषलयाञ्च प्रत्येकमेव पलत्रयं ग्राह्यं, समुदितमिति पदभावात् ।

चोरपुष्पो शटी मुस्त-द्वयं पञ्चञ्च सोत्पलम् ॥ २६५ ॥

पिप्पलीमूलमञ्जिष्ठा साश्वगन्धा पुनर्नवा ।

दशमूलं समुदितं चक्रमर्दी रसाञ्जनम् ॥ २६६ ॥

गन्धद्वयं हरिद्रा च जीवनीयगणस्तथा ।

एषां त्रिपर्लिकेर्भागैराव्यः पाको विधीयते ॥ २६७ ॥

देवपुष्पौबोलपत्रं शङ्खकोरसशैलजे ।

प्रियङ्गुश्रीरमधुरौ-मांसीदारुबलाचलाः ॥ २६८ ॥

श्रीवासां नलिका खोष्टिः सूक्ष्मला कुन्दुर्मुला ।

नखीवयञ्च त्वक्पत्रौ पमरा पूतिचम्पकम् ॥ २६९ ॥

मदनं रेणुका पृक्का मरुवञ्च पलत्रयम् ।

प्रत्येकं गन्धतोयेन द्वितीयः पाक इष्यते ॥ २७० ॥

गन्धोदकान्तु त्वक्पत्रौ पत्रकोशोरमुस्तकम् ।

प्रत्येकं सबलामूलं पलानि पञ्चविंशतिः ॥ २७१ ॥

अथ विधीतकम् । पञ्च पञ्चपुष्पम् । उत्पलं नीलोत्पलम् । दशमूलं समुदितमिति—
तेन दशमूलस्य मिलित्वा पलत्रयमित्यर्थः । चक्रमर्दं एङ्गमजवीजम् । जीवनीय-
गण इति—जीवनीयदशकम् । द्वितीयपाकमाह, देवपुष्पाद्यादि ।—देवपुष्पादीनां
कल्कः । देवपुष्पा देवहुञ्जी । बोलो गन्धरसः । शङ्खकोरसः शङ्खस्या रसः ; अथे तु—
शङ्खकोरसशब्देन कुन्दुरुमाहः ; यदुक्तं शब्दार्थे—“कुन्दुरुलाच्यगन्धः स्यात् भोवणः
शङ्खकोरसः” इति ; तन्मते भागद्वयं कुन्दुरोः । बला वाय्वालकम् । चला सिलकः ।
खोष्टिः काष्ठखोष्टिः । नखीवयमिति—यद्यपि पञ्च नख्यो भवन्ति ; यदुक्तं—“नख्यो
पञ्चविधा प्रोक्ता गन्धाश्च । गन्धतत्परेः । काञ्चिद्दरपत्राणां तथोत्पलदलोपमा ॥
काञ्चिदश्वत्थुराकारा गजकर्णसमाऽपरा । वराहकर्णसङ्काशा पञ्चमी परिकीर्त्तिता ॥”
इति, तथाऽप्यव्याख्या पञ्चपुष्पे मध्ये नखीवयं यावत्, वराहकर्णं काया निबिडत्वात् ;
यथा—“हरिकर्णं तुरगखुरं गन्धं प्रयुञ्जीत गन्धयोगेषु । घूपेषु बदरोत्पलपत्रं न
वराहकर्णमुभयत्रापि ॥” त्वक्पत्रौ तेजपत्रम् । पूतिः खट्वु शौ । चम्पकं चम्पक-
कलिका । प्रत्येकं पलत्रयमित्यन्वयः । गन्धोदके त्वक्पत्रौ तेजपत्रम् । पत्रन्तु
मुगन्धिपत्रान्तरं तेजपत्रसदृशं वाटियापत्रमिति ज्ञातम् । बलामूलं वाय्वालकस्य

कुष्ठार्द्धभागोऽत्र जल प्रस्थासु पञ्चविंशतिः ।

अर्द्धविंशतिः कर्त्तव्याः पाके गन्धाम्बुकर्मणि ॥ २७२ ॥

गन्धाम्बुचन्दनाम्बुभ्यां तृतीयः पाक इष्यते ।

कल्कोऽत्र केशरं कुष्ठं त्वक् कालीयककुङ्कुमम् ॥ २७३ ॥

भट्टश्रियं ग्रन्थिपर्णं लताकस्तूरिका तथा ।

लवङ्गागुरुकक्कोल-जातीकोषफलानि च ॥ २७४ ॥

पला लवङ्गकुल्ली च प्रत्येकं त्रिपलोन्यतम् ।

कस्तूरी षट्पला चन्द्रात् पलं सार्द्धञ्च गृह्यते ॥ २७५ ॥

वेधार्थञ्च पुनश्चन्द्र-मटी देयौ तथोन्मिती ।

महाप्रसारणी सेयं राजयोग्या प्रकीर्त्तिता ॥ २७६ ॥

मुनम । कुष्ठार्द्धभाग इति—कुष्ठस्य आर्द्धहादशपलमित्यर्थः । गन्धाम्बु-
चन्दनाम्बुभ्यामिति—गन्धाम्बु गन्धोदकं, तद्योक्तमेव ; चन्दनाम्बु चन्दनमात्रेणाङ्क-
ग्रन्थम । अथे तु—सुविष्टश्रीगुह्यचन्दनमित्यं वारिमात्रं वदन्ति । भट्टश्रियं श्वेत-
चन्दनम् । जातीकोषफलानीति—जातीकोषो रसवान्, तथा जातीफल्फलेभ्यः ।
लवङ्गकुल्ली लवङ्गवल्कलम् । चन्द्रः कर्पूरम् । वेधार्थे पत्रकल्पाशेषम् । अस्य तैलस्य
प्रमाणानि लिख्यन्ते—कण्ठतिनतैल शः ६८, क्वाथार्थे—गन्धभाटानिशा पल ३००, पीत-
क्षिणीमूल पल २००, अश्वगन्धा पल १००, एरण्डमूल पल १००, बाडिधानामूल
पल १००, शतमूली पल १००, रास्ना पल १००, पुनर्नवा पल १००, केतकीमूल पल
१००, टण्डुलमूल प्रत्येकं पल १००, पालिधामादारकाल पल १००, देवदारु पल ५०,
गिरीशमूल पल ५०, लाक्षा पल २५, खीर पल २५, पाकार्थं प्रतिशतं जल शराव
३४१ ; समुदायेन तु जल शराव ८४००, द्रोणमानेन तु द्रोण १३१, श १६ ; मेर-
मनेन तु २२४०० । प्रतिशत शेष शः ५, पल १, तो ६ ; समुदाय शेष शराव १२८,
शक्त शराव ६४, दुग्ध शराव ४०, दधि शराव ४०, दधिमस्तु शराव १६, इक्षुरस
शराव ३२, कागसांस पल ३००, पाकार्थं जल शराव १८०, शेष शराव ६८, सज्जिष्ठा
पल ६०, पाकार्थं जल शराव ६०, शेष शः १५ । कल्पाद्ये—रक्तचन्दन विकट्टु पर्णं
चतुर्णां प्रति पल ६, इरीतकी, बहेडा, आमलकी, सरल, शलुफा, समुद्रककंट,
कौकुडाशङ्गीत्ये, बज्र, खीरकुली, शटी, नागरमुषा, केसटामुषा, पद्मपुष्प,

गुणान् प्रसारणीनान्तु वदत्येषा बलीत्तमान् ।

काञ्चिकं मानतो द्रोण शुक्तेनात्र विधेयते ॥ २७७ ॥

शुक्तविधिः ।—

अत्र शुक्तविधिर्मण्ड-प्रस्थः पञ्चादकोन्मितम् ।

काञ्चिकं कुड़वी दध्नी गुड़प्रस्थाऽस्तमूलकात् ॥ २७८ ॥

नीलोत्पल, पिप्पलीमूल, मञ्जिष्ठा, अश्वगन्धा, पुनर्नवा, एडाखो, रसाञ्जन, गन्धदण, हरिद्रा, जीवक, चटवभक, सेदा, महामेदा, काकोली, चौरकाकोली, सुगानी, नाषाणी, जीवली. यष्टिमधु एषां प्रत्येकं पल ३, दशमूल मिलित्वा पल ३, इति प्रथमः पाकः । द्वितीयपाके कल्पाद्यं—देवहुली, गन्धरस, तेजपत्र, शङ्गकौरस, शैलज, प्रियङ्गु, वीरणमूल, महुरी, जटातांसी, देवदारु, बलामूल, सिद्धक, नवनीतखाटि, नालुका, काष्ठखाटि, सूक्ष्मेता, कुन्दुर, मुरा, बदरपत्र-नखी, अश्व-खुर-नखी, उत्पलत्रय-नखी, तेजपत्र, पत्ररा, खट्वाशी, अम्पककलिका, मदनक, रेणुका, पिडिङ्गमूल, मरुधा (अल्पपत्रमूलवी) एषां प्रत्येकं पल ३ । गन्धोदकार्थं—तेजपत्र, वाटिथापत्र, वीरणमूल, सुधा, वेडेलामूल एषां प्रति पल २५, कुड़ पल १२ तोला ४, पाकाद्यं जल शराव १००, शेष शराव ५० । अनेन गन्धोदकेन द्वितीयः पाकः । तृतीयपाके कल्पाद्यं—नागकेशर, कुड़, गुडत्वक्, कालीयकाष्ठ, कुड़ुम, श्वेतचन्दन, गाठियाला, लताकस्तूरी, लवङ्ग, अगुरु, कक्कोल, रसवास, जातोफल, एलाची, लवङ्गवाकल, एषां प्रत्येकं पल ३, कस्तूरी पल ६, कर्पूर तोला १२ । चन्दनोदकार्थं—श्वेतचन्दन पल ५०, पाकाद्यं जल शराव ५०, शेष शराव २५ । अथवाऽसुपिष्टचन्दनं जलेन गोलयित्वा चन्दनोदकं कार्यम् । द्वितीयपाकोक्त-गन्धोदक शराव २५, ततस्त्रितीयपाकः । विधार्थं कर्पूर तोला १२, कस्तूरी पल ६, एवं सिद्धे तैले कर्पूरादि पिष्टा तच्चूर्णमल्पतैलञ्च भाजने कृत्वा मिश्रणीयं, तदनु मिश्रीककलतेलेन तेनैव सम्यक् मिश्रयित्वा शरावेण पिष्टाय स्थापनीयमिति वेषन-विधिः । गुणान् प्रसारणीनामिति—पूर्वोक्तप्रसारणीतैलानां ये गुणास्तानि वलीत्तमान-नित्यधिकृतेन वदतीत्यर्थः ॥ २५६—२७७ ॥

काञ्चिकशब्देनात्र शुक्तं याज्ञनित्युक्तम्, अतो यथा शुक्तं कर्तव्यं तदाह, अनेत्यादि ।—मण्डल भक्षण्डत्य प्रस्थः । कुड़वी दध्नी इति—द्रवहेगुण्याच्छरावद्वयम् । गुडस्य प्रस्थ इति—घोड़स्य पत्तानि । अस्तमूलकं काञ्चिकाधःस्त्रितभक्तिलिङ्गभाग इति

पलान्यष्टौ शोधिताद्रात् पलषोडशकं तथा ।

कणाजीरकमिम्बूत्य-हरिद्रामरिचं पृथक् ॥ २९९ ॥

द्विपलं भाविते भाण्डे घृतेनाष्टदिनं स्थितम् ।

मिडं भवति तच्छुक्तं यदाऽवतार्य गृह्यते ॥

तदा देयं चतुर्जातं पृथक् कर्षत्रयोन्मितम् ॥ २८० ॥

गन्धद्वयशुद्धिः ।—

पञ्चपल्लवतोयेन गन्धानां क्षालनं तथा ।

शोधनञ्चापि संस्कारो विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥ २८१ ॥

आम्रजम्बकपित्थानां वीजपूरकविल्वयोः ।

गन्धकर्मणि सर्वत्र पत्राणि पञ्चपल्लवम् ॥ २८२ ॥

गन्धोद्देशः ।—

चण्डीगोमयतोयेन यदि वा तिलिङ्गीजलैः ।

नखं संक्वाथयेदेभिरभावे सृन्मयेन तु ॥ २८३ ॥

पुनरुद्धृत्य प्रक्षाल्य भर्जयित्वा निषेचयेत् ।

गुडपथ्याऽम्बुना ह्येवं शुध्यते नात्र संशयः ॥ २८४ ॥

व्यवहरन्ति ; अन्ये तु—काञ्चिकस्थं मूत्रककन्दमाहुः । शोधिताद्रादिति—त्वयद्विता-
टाटंकात् । भाविते भाण्डे घृतेनेति—घृतेन भाविते भाण्डे इत्यन्वयः । इदं सवे
भाण्डमध्ये अष्टदिनं यावत् स्थितं सत् शुक्तं मिडं भवति, अष्टदिनानन्तरं यदा तैले
उपयुज्यते तदा चतुर्जातं दत्त्वा तैले देयम् । अन्ये तु—“प्रस्थं तण्डुलतोयत्,”
इत्यादिनैव शुक्तं कुर्वन्ति ॥ २७८—२८० ॥

अत्रात्रै गन्धद्वयशुद्धयं प्रकरणमाह—पञ्चपल्लवतोयेनेत्यादि ॥ २८१-२८२ ॥

गन्धोद्देशमाह, चण्डीयादि ।—चण्डी मन्दिषी, उक्तं हि—“मन्दिषी चोच्यते
चण्डी तैरिभौ च निगद्यते” इति ; अस्या गोमयं मल्लमित्यर्थः ; मन्दिषीमलं कलिलेना-
लंघ्य मल्ल्या उत्सृज्य कार्थमित्यर्थः ; किन्तु गोमयेनाप्युत्सृज्य उक्तः ; यदाह—
“गीविट्काञ्चिकाचक्षास्त्रमुखिन्ना” इति । तिलिङ्गीजलैरिति—तिलिङ्गीफलसलिले-
रित्यर्थः । अभावे सृन्मयेनेति—क्षणमृत्तिक्षानिधितजलेनेत्यर्थः ; उक्तं हि—“काथ-
येत् करणं क्षणमृत्तिक्षानिधिते जले” इति । समुद्रककंटगुडप्रकारोऽप्येवम्, अत
एवेति—“अनेनैव प्रकारेण शुद्धिमायाति ककटः” इति ॥ २८३-२८४ ॥

वचाया हरिद्रायाश्च शुडिः ।—

गोमूत्रे चालम्बुषके पक्ता पञ्चदलोदके ।

पुनः सुरभितोयेन वाष्पस्वेदेन स्वेदयेत् ॥

गन्धोपा शुध्यते ह्येवं रजनी च विशेषतः ॥ २८५ ॥

मुस्तशुडिः ।—

मुस्तकान्तु मनाक्क्षुप्तं काष्णिके त्रिदिनोषितम् ।

पञ्चपल्लवपानीय-स्निग्धमातपशोषितम् ॥ २८६ ॥

गुडाखुना मिच्यमानं भर्जयेच्चूर्णयेत् ततः ।

आजशोभाञ्जनजलेर्भावेयेत्येति शुध्यति ॥ २८७ ॥

शैलजशुडिः ।—

काष्णिके कथितं शैलं शृङ्गा पथ्यागुडाखुना ।

मिच्छेदेवं पुनः पुष्पैर्विविधैरधिवासयेत् ॥ २८८ ॥

खट्वाशोशुडिः ।—

यथात्नाभमपामार्ग-क्षुह्यादिक्षारलेपितम् ।

वाष्पस्वेदेन संस्विद्य पुरितं निर्लोभतां नयेत् ॥ २८९ ॥

दोलापाकं पचेत् पश्चात् पञ्चपल्लववारिणि ।

वचाशुडिमाह, गोमूत्रे इत्यादि ।—चलम्बुषके इति—चलम्बुषासहितोदके, “चलम्बुषा च मुण्डिरौ” इति पर्यायमुक्तावली । सुरभितोयं गन्धोदकम्, अनेन वाष्पस्वेदश्च कार्यः । गन्धोदकं स्थाल्यां निक्षिप्य तदुपरि सक्किद्रं स्थाल्यन्तरं दत्त्वा शृङ्गा स्थालीद्वयावकाशमालिख्य सक्किद्रस्थालीमध्ये वचां निक्षिप्य ततः शरावेण पित्राय अधो ज्वला देया इति वाष्पस्वेदविधिः । गन्धोपा वचा । रजनी च विशेषतः इति—अनेन हरिद्राशुडिमपि वचाशुडिविधयेव कुर्यादिति बोधयति ॥ २८५ ॥

मुस्तकशुडिमाह, मुस्तकमित्यादि ।—मनाक्क्षुप्तमिति—दरदक्षितं क्वचित् पेषितम् । अजय जलं मूत्रम् ॥ २८६ २८७ ॥

शैलजशुडिमाह, काष्णिके इत्यादि ।—शैलमिति—शैलजं काष्णिके विपथ्य पञ्चपल्लवतोयेन चालनमित्युपदेशः ॥ २८८ ॥

खट्वाशोशुडिमाह, यथात्नाभमित्यादि ।—दोलापाकमिति—खट्वाशोशुडकं वस्त्रेण पीडयित्वा पञ्चपल्लवजात्रमध्ये दोलावस्त्रम्भनं पचेत्, ततः आकृष्य निषीद्य,

खलः साधुमिवीक्ष्य ततो निःस्नेहतां नयेत् ॥ २८० ॥

आजगोभाञ्जनजलैर्भावयेच्च पुनः पुनः ।

शिशुमूले च केतव्याः पुष्पपत्रपुटे च तम् ॥

पचेदेवं विशुद्धः सन् मृगनाभिसमा भवेत् ॥ २८१ ॥

सिद्धस-कुङ्कुमःगुरु-ग्रन्थिपर्ण-मधुरिका-पत्रकाणां शुद्धिः ।—

तुरुष्कं मधुना भाव्यं काश्मीरञ्चापि सर्पिषा ।

रुधिरेणायसं प्राज्ञैर्गोमूत्रैर्ग्रन्थिपर्णकम् ॥

मधूदकेन मधुरीं पत्रकं तण्डुलाम्बुना ॥ २८२ ॥

विशुद्धकस्तूर्या लक्षणम् ।—

ईषत्क्षारानुगन्धा तु दग्धा याति न भस्मताम् ।

पीता केतकगन्धाख्या लघुस्निग्धा मृगोत्तमा ॥ २८३ ॥

विशुद्धापक्वकर्पूरस्य लक्षणम् ।—

पक्वात् कर्पूरतः प्राहुरपक्वं गुणवत्तरम् ।

तत्रापि स्यात् यदक्षुद्रं स्फटिकाभं तदुत्तमम् ॥ २८४ ॥

विशुद्धपक्वकर्पूरस्य लक्षणम् ।—

पक्वञ्च सदलं स्निग्धं हरितद्युति चोत्तमम् ।

भङ्गे मनागपि न चेन्निपतन्ति ततः कणाः ॥ २८५ ॥

विशुद्धकुष्ठचन्दनागुडणां लक्षणम् ।—

मृगमृङ्गोपमं कुष्ठं चन्दनं रक्तपीतकम् ।

काकतुण्डालतिः स्निग्धो गुरुश्चैवोत्तमोऽगुरुः ॥ २८६ ॥

निःस्नेहतां स्नेहीनतां नयेत्, तदनु शोभाञ्जनादिकाद्ये बहुधा भावयेत् ; तदनु पिष्ट-
शोभाञ्जनमूलकृते पिण्डे तन्निधाय केतकौपुष्परत्नैर्वेष्टयित्वा कुशेन बद्धा पङ्केना-
लित्य पुटपाकेन पचेत्, ततश्च जात्यादिकुसुमैरधिवासयेदित्युपदेशः ॥ २८८—२८९ ॥

सिद्धतादियुद्धिमाह, तुरुष्कं निम्बान्यादि ।—तुरुष्कं सिद्धकम् । रुधिरणेति—कुङ्कु-
मेन । आयवमिति—मधुगुह । भाव्यमिति सवैद्येनैव ॥ २८२ ॥

इदानीं मन्त्रद्रव्याणां मन्त्रज्ञानां लक्षणमाह, ईषदित्यादि ।—ईषत्क्षारगन्धेनानु-

विशुद्धकुडुम खडाशी-मुरा-जटामांसीनां लक्षणम् ।—

स्निग्धाल्पकेशरत्नस्रं शालिजो वृत्तमांसलः ।

मुरा पीता वरा प्रोक्ता मांसी पिङ्गजटाकृतिः ॥ २८७ ॥

विशुद्धरेणु-क-सूतक-जातीफलानां लक्षणम् ।—

रेणुका मुद्गसंस्थाना शस्तमानूपजं घनम् ।

जातीफलं मशब्दञ्च स्निग्धं गुरु च शस्यते ॥ २८८ ॥

विशुद्धैला-प्रियङ्गु-नखीनां लक्षणम् ।—

एला सूक्ष्मफला श्रेष्ठा प्रियङ्गुः श्यामपाण्डुरा ।

नखमश्वत्थुरं हस्ति-कर्णञ्चैव प्रशस्यते ॥

एतेषामपरिषाञ्च नवता प्रवरो गुणः ॥ २८९ ॥

महासुगन्धि-लक्ष्मीविलासतैले ।—

जिङ्गीचोरकटेवदारुसरलश्याघ्रीवचाचेलक-

त्वक्पत्रैः सहगन्धपत्रकशटीपथ्याऽक्षधात्रीघनैः ।

एतैः शोभितसंस्कृतैः पल्युगेत्याख्यातया सङ्ग्राया

तैलप्रस्थमवस्थितैः स्थिरमतिः कल्कैः पचेद्भान्धिकैः ॥ ३०० ॥

मांसीमुरामदनचम्पकसुन्दरीत्वग्-

ग्रन्थाम्बुरुङ्गरुवकैर्द्विपलैः सप्तकैः ।

श्रीवासकुन्दरुनखीनलिकामिषीणां

प्रत्येकतः पलमुपार्ज्य पुनः पचेत् ॥ ३०१ ॥

नतगन्धा । मृगोलसा मृगमदः । रक्तरीतकमिति—किञ्चिद्रक्तपीतसारम् । अस्मिति
—कुडुमम् । शालिजः खडाशी ॥ २८३—२८९ ॥

जिङ्गीत्यादि ।—जिङ्गी मज्जिष्ठा । व्याघ्रो विहनेति ख्यातं सुगन्धि द्रव्यम् ; नखी
इत्यन्ते । चेलकत्वक् गुवाक्षरचस्य त्वक् । पत्रं तेजपत्रम् । गन्धपत्रं वाटियापत्रम् ।
पल्युगन्तु प्रत्येकम् । गन्धिकैरिति—गन्धविह्निरित्यर्थः । एतैः कल्कैः प्रथमः पाकः ।
द्वितीयपाकार्थं कल्कनाडः मांसीत्यादि—सुन्दरी प्रियङ्गुः । त्वक् गुडत्वक् । शन्यः
यन्त्रिपर्णम् । शस्यं वालकम् । रुक् कुष्ठम् । नलिका नालुका । मिषिः मधुरी,
“गुयामोदरी” “नौरी” इति लोके । एतैः कल्कैः द्वितीयः पाकः । तृतीयपाकार्थं

एलालवङ्गचलचन्दनजातिपूति-

कक्कीलकागुरुलताघुसृणोः पलार्द्धैः ।

कस्तूरिकाऽक्षमहितामलदीमियुक्तैः

पक्वा तु मन्दशिखिनैव महासुगन्धम् ॥ ३०२ ॥

पञ्चदिकेन वार्द्धेन मदात् कर्पूरमिष्यते ।

कर्पूरमदयोरर्द्धं पत्रकल्कादिहेष्यते ॥ ३०३ ॥

पक्वपूतेऽप्युष्ण एव सम्यक् पेषणवर्त्तितम् ।

दीयते गन्धवृद्धार्थं पत्रकल्कं तदुच्यते ॥ ३०४ ॥

प्रागुक्तौ शुद्धिसंस्कारौ गन्धानामिह तैः पुनः ।

द्विगुणैर्लक्ष्मीविलासः स्यादयं तैलसत्तमः ॥ ३०५ ॥

पञ्चपत्राब्धना चाद्यो द्वितीयो गन्धवारिणा ।

तृतीयोऽपि च तेनैव पाको वा धूपिताम्बुना ॥ ३०६ ॥

कल्कमाह, एतेत्यादि ।—चलः, सिद्धकः । चन्दनं श्वेतचन्दनम् । जातिः जातिफलम् ।
पूतिः खडाशी । लता लताकसूरी । घुसृणं कडुनम् । चवसद्विता कर्षपरिमिते-
त्यर्थः । अमलदीतिः चन्दः, तन्नामत्वात् कर्पूरमित्यर्थः । अभिष्टतीयः पाकः ।
कर्पूरं कियन्मानं यास्यामित्यत आह, पक्षेत्यादि ।—मदात् निर्दिष्टकस्तूरिकाकर्षात्
पञ्चधा विभक्तात् तत्रैको भागो रत्तिकादध्याधिकविभाषको भवति, तथामानेन
कर्पूरस्य द्वौ भागौ यास्यामित्यर्थः, अतः कर्पूरस्य रत्तिकाचतुष्टयाधिकसाधक-
षट्कमिति पिण्डार्थः । पञ्चान्तरमाह, अर्द्धेन वेति—कसूरीकर्षापेक्षया चार्द्धेन,
तेन कर्पूरस्याष्टौ साधका इत्यर्थः । ननु पत्रकल्को कियन्मानो कर्पूरमदौ
देशावित्यत आह, कर्पूरमदयोरर्द्धादि ।—पत्रकल्कात् पत्रकल्कमानमपेत्य कर्पूर-
मदयोरर्द्धमिह तैले कल्कत्वेन इष्यते, तेन तैलकल्करूपतया यावन्मानौ
कर्पूरमदावुक्तौ पत्रकल्को तु तदपेक्षया द्विगुणौ कर्पूरमदौ देशाविति पत्रकल्क-
मानमपि भक्षा कथितं भवति, तेन पत्रकल्को कसूच्याः कर्षे इत्यं, कर्पूरस्य
तु अष्टरत्तिकाधिका द्वादश साधकाः किंवा कर्षे इति । पत्रकल्कशब्दार्थमाह—
पक्वपूते इत्यादि । पूर्वोक्तौ गन्धानां शुद्धिसंस्कारावत्रापि कार्याः, तथा ते पूर्वोक्त-
महासुगन्धितैलसाधनद्वयैः निज्यादिभिर्द्विगुणैर्द्यौर्द तैलमेतत् साध्यते, तदा इदमेव

तैल्युग्ममिदं तूर्णं विकारान् वातसम्भवान् ।

क्षपयेज्जनयेत् पुष्टिं कार्त्तन् मेधां धृतिं धियम् ॥ २० ॥

इति वातव्याधि-चिकित्सा ।

अथ वातरक्त-चिकित्सा ।

क्रियापूर्वम् ।—

वाह्वां लेपाभ्यङ्गसेकोपनाहैर्वातशोणितम् ।

विरकास्थापनस्नेह-पानैर्गन्धैरमाचरेत् ॥ १ ॥

रक्तमोक्षपीपदेशः ।—

द्वयोर्मुञ्चेदसृक् शृङ्ग-सूच्यलावुजलौकसा ।

देशादेशं व्रजेत् स्राव्यं शिराभिः प्रच्छनेन वा ॥ २ ॥

अवस्थाविशेषे रक्तमोक्षणनिषेधः ।—

अङ्गुलानौ च न स्राव्यं रुद्धे वातोत्तरे च यत् ॥ ३ ॥

तैलं लक्ष्मीविलाससंज्ञकञ्च भवतीत्याह—प्रागुक्तावित्यादि । पाकाशुभयोरपि तैलयोः क्षमात् द्रवद्रव्यमाह, पञ्चपदास्तुनेत्यादि ।—आसपदं, कम्पुपदं, कपिल-पदं, बिलपदं, वौजपूरकपदम्, एतत् सर्वमष्टगुणजले पक्वा चाङ्गवशं कुर्व्यात् । गन्धवारिणा गन्धोदकेन, तद्योक्तमेव । धूपितास्तुनेत—अगुर्वादिधूपित-जलेनेत्यर्थः ॥ २०—३० ॥

इति शोशिवदाससेनविरचितार्था तत्त्वचन्द्रिकायां वातव्याधि-चिकित्सा-विधितिः ।

वातव्याधिविशेषत्वादातरक्तचिकित्सामाह, वाह्वामित्यादि ।—वाह्वास्मिति—उत्तानं, तङ्गमांसाश्रयमित्यर्थः । गन्धोरन्तु मेदःप्रभृतिघाताश्रयम् ; तथा चोक्तं—“तङ्गमांसाश्रयमुत्तानं गन्धोरन्तुत्तराश्रयम्” (अ० वि० वातरक्त०) इति ॥ १ ॥
द्वयोरित्यादि ।—द्वयोरिति—उत्तानगन्धोरयोः । देशादेशं व्रजेदिति स्थानान्तर-प्रसरणशोखम् ॥ २ ॥

अङ्गुलानावित्यादि ।—अङ्गुलानौ कार्त्तन् ॥ ३ ॥

त्रिकाधिकः ।—

अमृतानागरधन्याक-कर्षत्रयेण पाचनं सिद्धम् ।

जयति सरक्तं वातं सामं कुष्ठान्यग्रेषाणि ॥ ४ ॥

गुडूचीप्रयोगः ।—

वत्सादन्यद्भवः काथः पौतो गुग्गुलुसंयुतः ।

समीरणसमायुक्तं शोणितं सम्प्रसाधयेत् ॥ ५ ॥

वासादिः ।—

वासागुडूचीचतुरङ्गुलानामिरण्डतैलेन पिबेत् कषायम् ।

क्रमेण सर्वाङ्गजमप्यग्रेण जयेदसृग्वातभवं विकारम् ॥ ६ ॥

मुण्डितिकाप्रयोगः ।—

लोढ्वा मुण्डितिकाचूर्णं मधुसर्पिःसमायुतम् ।

क्लिन्नाकाथं पिबन् हन्ति वातरक्तं सुदुस्तरम् ॥ ७ ॥

पथ्याप्रयोगः ।—

तिस्रोऽथवा पञ्च गुडेन पथ्या

जम्बूा पिबेच्छिन्नरुहाकषायम् ।

तत् वातरक्तं शमयत्युदीर्ण-

माजानुसम्भिन्नमपि ह्यवश्यम् ॥ ८ ॥

गुडूच्याः षड्विधप्रयोगः ।—

घृतं वातं सगुडा विबन्धं

पित्तं सिताब्जा मधुना कफञ्च ।

अमृतत्यादि ।—प्रत्येकमेकं कर्षं गृहीत्वा कर्षत्रयमित्यर्थः ॥ ४ ॥

वत्सादन्यत्यादि ।—पौतो गुग्गुलुसंयुत इति—शोधनार्थं प्रायेण गुग्गुलीः कर्षः, कषाण्डे वा ; संशमनायन्तु माषकचतुष्टयमिति । एवं सर्वम् ॥ ५ ॥

वासेत्यादि ।—चतुरङ्गुलोऽत्र शोणालुफलम् । अत्र तन्नाभरसंवादादेककाप्या-
पेक्षया दिगुणसेवेरेण्डतैल प्रवेप्यमित्याहुः ॥ ६ ॥

लोढेत्यादि ।—मुण्डितिका मुण्डितौति ख्यातम् ॥ ७ ॥

तिस्रोऽथवेत्यादि ।—पुरुषमपेक्ष्य आकृतिमानात् तिस्रः पञ्च वा पथ्याः पिष्टा
ससगुडेन खादेत्, ददन् गुडूच्याः कषायाऽनुपेयः ॥ ८ ॥

वातासृगुग्रं रुवुतैलमिश्रा

शृण्णाऽऽमवातं श्रमयेत् गुडूची ॥ ९ ॥

गुडूच्याः चतुर्विधप्रयोगः ।—

गुडूच्याः स्वरसं कल्कं चूर्णं वा काथमेव वा ।

प्रभूतकालमासेव्य मुच्यते वातशोणितात् ॥ १० ॥

परिषेकद्वयम् ।—

दशमूलौशृतं चीरं सद्यः शूलनिवारणम् ।

परिषेकोऽनिलप्राये तद्वत् कीर्णेन सर्पिषा ॥ ११ ॥

पटोलादिः ।—

पटोलकटुकाऽभोरु-तिफलाऽसृतसाधितम् ।

काथं पीत्वा जयेज्जन्तुः सदाहं वातशोणितम् ॥ १२ ॥

लेपवथं परिषेकश्च ।—

गोधूमचूर्णाऽऽजपयो घृतञ्च सक्त्वागदुग्धो रुवुवोजकल्कः ।

लेपे विधेयं शतधीतसर्पिः सेके पयश्चाविकमेव शस्तम् ॥ १३ ॥

भृष्टतिलप्रलेपः ।—

लेपः पिष्टास्तिलास्तद्वत् भृष्टाः पयसि निर्वृताः ॥ १४ ॥

घृतेनेत्यादि ।—षड्धोमाः ॥ ९ ॥

गुडूच्याः इत्यादि ।—स्वरसेन काथेन चूर्णेन वा (?) ॥ १० ॥

दशमूलौत्यादि ।—दशमूलौशृतं चीरं परिषेक इति धोव्यं, न तु पेयम् । शूलं वातरक्तप्रदेशे व्यथा । तद्वदिति—परिषेकः ॥ ११ ॥

पटोलित्यादि ।—कटुका कटुरोहिणी । अभोरुः शतावरी । असृता गुडूची, कान्दसत्वात् ऋषः । अथं योगः पिचोत्तरे ॥ १२ ॥

गोधूमेत्यादि ।—गोधूमचूर्णं क्वागदुग्धघृताभ्यां संसाद्य कोष्णं कृत्वा वातोत्तरे लेपः, शीतं रक्तोत्तरे । वन्दे तु अस्मिन् योगे घृतं न पश्यते, तेन घृतं विनाऽप्ययं योगः । सघृतः पुनरयं चरके पश्यते, यथा—“वाते सरक्ते सघृतः प्रदेही गोधूमचूर्णं कृगलीपयश्च” (वि० वातरक्त०) इति । उभयमपि प्रमाणं स्मृतिद्वेषवत् ॥ १३ ॥

लेप इत्यादि ।—तिलान् दुग्धेन पिष्ट्वा ततो भृष्टा पुनर्दुग्धे निर्वापयेदित्यर्थः, उद्धवाभटसंवादात् ; किन्तु खोलकभृष्टतिलान् दुग्धे निर्वापितान् तेनैव दुग्धेन पिष्ट्वा लेप इति व्यवहरन्ति उड्डाः । तद्वदित्यनेन पूर्वोक्तयोगफलमतिदिश्यते ॥ १४ ॥

कटुकादिः—

कटुकाऽमृतयव्याङ्गशुण्ठीकल्कं समाक्षिकम् ।
गोमूत्रपीतं जयति सकफं वातशोणितम् ॥ १५ ॥

धात्रादिः—

धात्रीहरिद्रामुस्तानां कषायं वा कफाधिके ॥ १६ ॥

कोकिलाद्यादिः—

कोकिलाच्चामृताकाये पिवेत् क्षणां कफाधिके ।
पथ्यभोजी ब्रिससाङ्गान्मुच्यते वातशोणितात् ॥ १७ ॥

गुडघृतप्रयोगः—

कफरक्तप्रशमनं कच्छुवोसर्पनाशनम् ।
वातरक्तप्रशमनं हृद्यं गुडघृतं स्मृतम् ॥ १८ ॥

इन्धजे चिकित्साविधिः—

संसर्गेषु यथोद्रेकं मिश्रं वा प्रतिकारयेत् ॥ १९ ॥

पथ्यादिप्रयोगवधम्—

सर्वेषु सगुडं पथ्यां गुडूचीकाथमेव वा ।
पिप्पलीवर्द्धमानं वा शीलयेत् सुसमाहितः ॥ २० ॥

गुडूचीतेलम्—

गुडूचीकाथकल्काभ्यां पचेत् तैलं तिलस्य च ।
पयसा च समं पक्त्वा भिषक् मन्देन वज्जिना ॥ २१ ॥
हन्ति वातं तथा रक्तं कुष्ठं जयति दुस्तरम् ।
त्वग्दोषं व्रणवोसर्प-कण्डूदद्रुविनाशनम् ॥ २२ ॥

कटुकेत्यादिः—कटुका कटुरीहिणी । एषा चतुर्णां प्रत्येकं द्विमाषकं कल्को-
क्त्य चतुर्माषकेण मधुना गोमूत्रपलाङ्गेन च पेयम् ॥ १५।१६ ॥

कोकिलाचेत्यादिः—पथ्य कोकिलाचमूलं यावत् ॥ १७ ॥

कफरक्तेत्यादिः—द्वयं गुडघृतमिति आहारं विहाय गुडघृतेनैव समभागैः
रीहितं कसंभ्यमित्याहुः । कच्छां द्रष्टव्यमेतत् ॥ १८ ॥

संसर्गेष्वेत्यादिः—संसर्गेषु इन्धजेषु । यथोद्रेकमिति एकदोषोल्लेखे । मिश्र-
मिति समकुपिते ॥ १९—२२ ॥

नवकार्षिकः ।—

त्रिफलानिखमञ्जिष्ठा वचा कटुकरोहिणी ।
वत्सादनौ दारुनिशा कषायो नवकार्षिकः ॥ २३ ॥
वातरक्तं तथा कुष्ठं पामानं रक्तमण्डलम् ।
कुष्ठं कापालिकाकुष्ठं पानादेवापकर्षति ॥ २४ ॥
पञ्चरक्तिकमाषेण कार्थ्योऽयं नवकार्षिकः ।
किन्त्वेवं साधिते काथे योग्या मात्राऽत्र दीयते ॥ २५ ॥

गुडूचीवृतम् ।—

गुडूचीकाथकल्काभ्यां सपयस्कं शृतं वृतम् ।
हन्ति वातं तथा रक्तं कुष्ठं जयति दुस्तरम् ॥ २६ ॥
शतावरीवृतम् ।—

शतावरीकल्कगर्भं रसे तस्याश्चतुर्गुणे ।
चौरतुल्यं वृतं पक्वं वातशोणितनाशनम् ॥ २७ ॥
अमृताय वृतम् ।—

अमृता मधुकं द्राक्षा त्रिफला नागरं बला ।
वासाऽऽरग्वधवृश्चोर-देवदारुतिकण्टकम् ॥ २८ ॥
कटुका सवरौ कृष्णा काशस्थस्य फलानि च ।
रास्नाक्षुरकगन्धर्व-वृद्धदारुघनोत्पलैः ॥ २९ ॥
कल्कैरेभिः समैः कृत्वा सर्पिःप्रस्थं विपाचयेत् ।
धातोरसं समं दत्त्वा वारित्तिगुणसंयुतम् ॥ ३० ॥

विफलेत्यादि ।—नवकार्षिके दारुनिशा दारुहरिद्रा । पञ्चरक्तिकमाषेण मानेन त्रिफलादीनां नव कषान् गृहीत्वा अष्टगुणजलेन काथः, किंवा व्यवहारिभिरेव नवकर्षैः काथः काथ्यः, परन्तु अत्र योग्यमात्रापेक्षया अधिकं यद्ववति तत् त्याज्यम् ; एतदेवाह—पञ्चरक्तिकमाषेणेत्यादि । अष्टगुणजलदानार्थं वृन्देनाव “कषादौ तु पलं यावत्” इत्यादि परिभाषा लिखिता ॥ २३—२५ ॥

गुडूचीत्यादि ।—गुडूचीवृते काथचतुर्गुणः, चौरन्तु केवलमिति व्यवहरन्ति ॥ २६ ॥
शतावरीत्यादि ।—एवं शतावरीवृतम् ॥ २७ ॥

सम्यक्सिद्धान्तु विज्ञाय भोज्ये पाने च शस्यते ।
 बहुदोषान्वितं वातं रक्तेन सह मूर्च्छितम् ॥ ३१ ॥
 उत्तानञ्चापि गम्भीरं त्रिकजङ्घोरुजानुजम् ।
 क्रोष्टृशौर्षं महाशूले चामवाते सुदारुणे ॥ ३२ ॥
 वातारोगोपसृष्टस्य वेदनाञ्चातिदुस्तराम् ।
 मूत्रकृच्छमुदावर्त्तं प्रमेहं विषमज्वरम् ॥ ३३ ॥
 एतान् सर्वान् निहन्त्याशु वातपित्तकफोद्भवान् ।
 सर्वकालोपयोगेन वर्णायुर्बलवर्द्धनम् ॥
 अश्विभ्यां निर्मितं श्रेष्ठं घृतमेतदनुत्तमम् ॥ ३४ ॥

दशपाकबलातैलम् ।—

बलाकषायकल्काभ्यां तैलं क्षौरचतुर्गुणम् ।
 दशपाकं भवेदेतद्वातासृग्वातपित्तजित् ॥ ३५ ॥

अनृत्यादि ।—बरो अताबरी, तथा सह वर्त्तमानेति सबरो । मन्थनं; एरण्डः ।
 उत्पलं नीलोत्पलम् ॥ २८—३४ ॥

बलेत्यादि ।—दशपाकबलातैले बलाकायः चतुर्गुणः, चतुर्गुणक्षौरसाहचर्यात् ।
 तैलमिदं यथोक्तमानेन द्रवेण कल्केन च दश वारान् पक्तव्यं वीर्योत्कर्षार्थम् । अनेन
 पाकेन स्नेहचयोऽप्यत्र नास्ति, क्षौरगतस्नेहेन न्यूनभागपूरणात् । अथ स बहुपाकोप-
 देशः प्रकृतिसमसमवेतव्याध्याभिप्रायेण ज्ञेयः, तेनाप्यत्रापि प्रकृतिसमसमवेते
 व्यःधौ तैलादिष्वनुक्तोऽपि बहुधा पाको वीर्योत्कर्षार्थं युज्यते एव; विकृति-
 विषमसमवेते तु यथोद्दिष्टमेव कार्यं, संयोगशक्तेरहित्यत्वात्; तस्मान् विकृति-
 विषमसमवेते व्याधिमहिम्ना व्याधिहरमेव भेषजं दीयते इति कृत्वा यथोद्दिष्टमेव
 कार्यम्; प्रकृतिसमसमवेते तु दोषक्षयादेव व्याधिचय इति दोषहरमेव भेषजं
 दीयते इति दोषप्रत्यनौकतया अनुक्तमपि क्रियते एव; न च दोषहरमेव व्याधि-
 हरमिति वाच्यं, वातकारिणाऽपि खदिरैश्च वातिककुष्ठानुपशयप्रसङ्गात्; खदिरं
 हि वातजनकमपि प्रभावात् वातिकमपि कुष्ठमुपशमयति, न तु वातम् । किञ्च,
 यदि दोषहरमेव व्याधिहरमिति स्वीक्रियते, तदा प्रतिव्याधौ बहुप्रयोगकथनमपि
 मुनीनां व्यर्थं स्यात्, तत्तद्दोषप्रत्यनौकभेषजगणकथनेनैवावधार्यसिद्धेः; तस्मात् व्याधिहर

धन्यं पुंसवनञ्चैव नराणां शुक्रवर्द्धनम् ।
रेतोयोनिविकारघ्नमेतद्वातविकारनुत् ॥ ३६ ॥

गुडूचादीनि तैलानि ।—

गुडूचीक्वाथदुग्धाभ्यां तैलं द्वाचारसेन वा ।
सिद्धं मधुककाश्मर्य-रसैर्वा वातरक्तनुत् ॥ ३७ ॥
खुड्डाकपञ्चकतैलम् ।—

पञ्च गोशीरयश्चः क्ष-रजनौक्वाथसाधितम् ।
स्यात् पिष्टैः सर्जमाल्लिष्टा-वीराकाकोलिचन्दनैः ॥
खुड्डाकपञ्चकमिदं तैलं वातासदाहनुत् ॥ ३८ ॥

नागबलातैलम् ।—

शुद्धां पचेन्नागबलातुलान्तु विस्राव्य तैलादकमत्र दद्यात् ।
अजापयस्तुल्यविमिश्रितन्तु नतस्य यष्टीमधुकस्य कल्कम् ॥ ३९ ॥
भृथक् पचेत् पञ्चपलं विपक्वं तत् वातरक्तं शमयत्युदीर्णम् ।
वस्तिप्रदानादिह सप्तरात्रात् पौतं दशाहात् प्रकरोत्यरोगम् ॥ ४० ॥
तुलाद्रव्ये जलद्रोणे द्रोणे द्रव्यतुला मता ॥ ४१ ॥
पिण्डतैलम् ।—

समधृच्छिष्टमल्लिष्टं ससर्जरसशारिवम् ।
पिण्डतैलं तदभ्यङ्गाद्वातरक्तरुजापहम् ॥ ४२ ॥

संयोगप्रधानत्वात् यथोक्तविध्यनुसरणमेव शरणम् ; दोषद्वारे तु वीर्योत्प्लावोऽथमुक्तो-
ऽनुक्तो वा बहुधा पाकोऽपि दोषप्रत्यनीकतया युक्त एवेत्याहुः ; किन्तु बहुविध-
व्यथायाससाध्यत्वात् वैदोऽन्यमनुगम्यते पत्याः इति ॥ ३५-३६ ॥

गुडूचीत्यादि ।—तैलवयमकल्कम् ॥ ३७ ॥

पञ्चकैत्यादि ।—खुड्डाकपञ्चकतैले वीरा क्षीरकाकोली । खुड्डाकपञ्चकमिति—
अल्पपञ्चकंज्ञा वेद्यव्यवहारायां ॥ ३८ ॥

शुद्धमित्यादि ।—नागबलातैले नागबला “गोरक्षचाकुलिशा” इति ख्यातम् ।
अजापयस्यैतुल्यम् । नतं तगरपादिका ॥ ३९—४१ ॥

समधृच्छिष्टेत्यादि ।—सधृच्छिष्टं मधुसिक्कम् । सर्जरसो धूतकः । शारिरा
अननमूलम् । जलक्षार चतुर्गुणम् । पिण्डतैलभाषया चात्र बलापूतमेवेतत् तैलं

महापिण्डतैलम् ।—

शारिवासजमञ्जिष्ठा-यष्टिसिक्थेः पयोऽन्वितैः ।

तैलं पक्वं विमञ्जिष्ठै-रुवोर्वा वातरक्तानुत् ॥ ४२ ॥

कैशोरकी गुग्गुलुः ।—

वरमहिषलोचनोदर-सन्निभवर्णस्य गुग्गुलोः प्रस्थम् ।

प्रक्षिप्य तोयराशौ त्रिफलाञ्च यथोक्तपरिमाणम् ॥ ४४ ॥

हात्रिंशच्छिन्नैश्चापलानि देयानि यत्नेन ।

विपचेत् तदप्रमत्तो द्रव्यां सङ्घट्टयन् सुहृद्यवत् ॥ ४५ ॥

कर्त्तव्यमित्याहुः । वेद्यास्तु पूर्वैव व्यवहरन्ति ; किन्तु चरके समधूच्छिष्टेत्यादिः पूर्वम्
“भारनालादके तैलं पादसर्जरसं शृतम् । प्रभूते खजितं तोये ज्वरदाहार्तिगुत्
परम् ॥” (चि० वातरक्त०) इत्युक्तं, तेन भारनालादके साध्यं तैलमेव सर्जरसस्याने
मधूच्छिष्टादीनां प्रक्षेपादपि पिण्डतैलमुच्यते इति चक्रः । जतुकर्णेऽप्युक्तं—“काञ्जिक-
सर्जरसशृतं खजितं बहुना जलेन दाहहितम् । विकसाऽनन्तासिक्थक-सर्जरसैर्युक्तं
मथितं वा ॥” इति ॥ ४२ ॥

अपरपिण्डतैलव्यवहारः, शारिवेत्यादि ।—यष्टिर्यष्टिमधुकम् । पयश्चतुर्गुणम्, इह
द्रव्यानुराभावात् । विमञ्जिष्ठैरित्यादि तु तृतीयं पिण्डतैलम् । विमञ्जिष्ठैः मञ्जिष्ठा-
रहितैः शारिवादिभिः कल्कैः रुवोरैरण्डस्य तैलं चतुर्गुणेन पयसा सङ्घ पक्वं सत् अपरं
पिण्डतैलं भवतीत्यर्थः । “विमञ्जिष्ठम्” इति पाठे—क्रियाविशेषणम् ॥ ४३ ॥

वरेत्यादि ।—कैशोरगुग्गुलौ वरमहिषलोचनोदरसन्निभवर्णस्येति—लोहितवर्ण-
स्त्वर्थः, न तु कृष्णस्य, मत्तमहिषलोचनोदरवर्णो हि लोहित एव भवतीति । त्रिफलाञ्च
यथोक्तपरिमाणानिति—प्रत्येकं प्रस्थमानाम् । छिन्नैश्चा गुडूची, तस्या हात्रिंशत्
पलानि, एवं मिलित्वा षष्ठवतिपलानि काव्यानि । अत्र हि द्रव्यैर्गुण्यात् उत्सर्गमिदं
कल दीयमानं षष्ठवतिशरावपरिमितं भवति, षष्ठवतिशरावैश्च षष्ठादका भवन्ति । एतत्
सर्वमभिधाय वक्ष्यति—“प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थः” इत्यादि । अथेत्याहुः,—त्रिफलाञ्च
यथोक्तपरिमाणानिति—मिलित्वा प्रस्थमानां, समुदायप्रधानत्वान्निर्देशस्य, तेन
गुग्गुलुप्रभृतौनि द्रव्याणि मिलित्वा चतुःषष्टिपलानि भवन्ति, तत्र चोत्सर्गमिदं जलं
चतुःषष्टिशरावमेव, चतुःषष्टिशरावैश्च द्रोणी भवति, तेन तोयराशिप्रशब्देनात्र द्रोण
एव बोध्य इति । अत्र गुग्गुलुः पुटके बद्धा अपरैः काथ्यैः सङ्घ तोयराशौ कृष्यनीयः,

अर्द्धक्षयितं तोयं जातं ज्वलनस्य सम्पर्कात् ।
 अवतार्य वस्त्रपूतं पुनरपि सम्पादयेत् पात्रे ॥ ४६ ॥
 सान्द्रीभूते तस्मिन्नवतार्य हिमोपलप्रस्थे ।
 त्रिफलाचूर्णार्द्धपलं चिकटोश्चूर्णं षडक्षपरिमाणम् ॥ ४७ ॥
 क्रिमिरिपुचूर्णार्द्धपलं कर्षं कर्षं त्रिवृदन्त्योः ।
 पलमेकञ्च गुड्या दत्त्वा सम्पूर्य्य यत्नेन ॥ ४८ ॥
 उपयुज्य चानुपानं यष्टं तोयं सुगन्धि सलिलेन ।
 इच्छाहारविहारौ भेषजमुपयुज्य सर्वकालमिदम् ॥ ४९ ॥
 तनुरोधि वातशोणितमेकजमथ हन्वजं चिरोत्यञ्च ।
 जयति स्तुतं परिशुष्कं स्फुटितञ्चाजानुजञ्चापि ॥ ५० ॥
 व्रणकासकुष्ठगुल्मं श्वयथूदरपाण्डुमेहांश्च ।
 मन्दाग्निञ्च विबन्धं प्रमेहपिडिकाश्च नाशयत्याशु ॥ ५१ ॥
 सततं निषेध्यमाणः कालवशाद्वन्ति सर्वगदान् ।
 अभिभूय जरादोषं याति हि कैशोरकं रूपम् ॥ ५२ ॥
 प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थो जलं तत्र षडाढकम् ।
 गुडवत् गुग्गुलीः पाकः सबन्धस्तु विशेषतः ॥ ५३ ॥
 अमृतागुग्गुलीः ।—

प्रस्थमेकं गुड्यास्तु अर्द्धप्रस्थञ्च गुग्गुलीः ।

पश्चात् गुग्गुलुं विहाय काथ्यं त्यक्त्वा सिद्धे तदुष्णकाये पुनरुक्तं गुग्गुलुं समिश्रय पाचनीयं
 यावत् घनीभवति, दर्बीप्रलेपेऽवतार्य त्रिफलादिचूर्णं प्रक्षिपेदिति । यत्तु गुग्गुलुं
 विहाय काथ्यं कृत्वा पश्चात् सिद्धे कदुष्णकाये गुग्गुलुं गोलयन्ति, तत्र युक्तं, गुग्गुलीः
 क्ताप्यत्वेनोक्तत्वात्, एवं वक्ष्यमाणान्मृताख्यगुग्गुलावपि द्रष्टव्यम् । हिमोपलप्रस्थे
 इति—दिनशिलावत् शीते । अत्र चेत्यनेव शक्त्युत्कर्षः वचनादुद्गीयते ; अन्यत्र
 तु कोणे एव चूर्णानां दागं दृश्यते । अत्र त्रिफलाचूर्णां पलं मिलित्वैव युज्यते,
 मानप्रधानत्वात् निर्देशस्य, प्रत्येकान्तु व्यवहरन्ति । चिकटोश्चूर्णं षडक्षपरिमाण-
 मिति मिलित्वा । क्रिमिरिपुविडङ्कः । यष्टं तोयमित्यादौ वा-शब्दो बोध्यः ।
 कैशोरकं रूपमिति—कैशरी यौवनोन्मुखोऽञ्जनावकः ॥ ४४—५३ ॥

प्रत्येकं त्रिफलायाश्च तत्प्रमाणं विनिर्दिशेत् ॥ ५४ ॥
 सर्वमेकत्र सङ्गद्य साधयेत् त्वमणेऽर्भासि ।
 पादशेषं परिस्त्राव्य पुनरग्नावधिश्रयेत् ॥ ५५ ॥
 तावत् पचेत् कषायं तं यावत् सान्द्रत्वमागतम् ।
 दन्तीव्योषविडङ्गानि गुडूचीत्रिफलात्वचः ॥ ५६ ॥
 ततश्चाङ्गपलं पूतं गृह्णीयाच्च प्रति प्रति ।
 कर्षन्तु त्रिवृतायास्तु सर्वमेकत्र कारयेत् ॥ ५७ ॥
 तस्मिन् सुसिद्धं विज्ञाय कवोणे प्रक्षिपेत् बुधः ।
 ततश्चाग्निलवं ज्ञात्वा तस्य मात्रां प्रदापयेत् ॥ ५८ ॥
 वातरक्तं तथा कुष्ठं गुदजान्याग्निसादनम् ।
 दुष्टव्रणप्रमेहांश्च सामवातं भगन्दरम् ॥ ५९ ॥
 नाड्याख्यवातश्च यथून् सर्वानितान् व्यपोहति ।
 अश्विभ्यां निर्मितः पूर्वममृताख्यो हि गुग्गुलुः ॥
 अर्द्धप्रस्थं त्रिफलायाः प्रत्येकमिह गृह्यते ॥ ६० ॥

गुग्गुलुः । —

अमृतायाश्च द्विप्रस्थं प्रस्थमेकञ्च गुग्गुलुः ।
 प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थं वर्षाभृप्रस्थमेव च ॥ ६१ ॥
 सर्वमेतच्च सङ्गद्य क्वाथयेन्नत्वणेऽर्भासि ।
 पुनः पचेत् पादशेषं यावत् सान्द्रत्वमागतम् ॥ ६२ ॥
 दन्तीचित्रकमूलानां कषाविश्वफलत्रिकम् ।
 गुडूचीत्वङ्विडङ्गानां प्रत्येकाङ्गपलोन्मितम् ॥ ६३ ॥
 त्रिवृताकर्षमेकन्तु सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ।

प्रस्थमित्यादि । — अमृताख्यगुग्गुलौ तत्प्रमाणमिति — अर्थाहम् । व्योषसाङ्गपल-
 मिति प्रत्येकम् । त्रिफलात्वच इति — निरस्थित्रिफलायाः प्रत्येकमर्द्धपलम् । तत्-
 प्रमाणमिति पदसाधनाद — “अर्द्धप्रस्थं त्रिफलायाः” इत्यादि ॥ ५४—६० ॥

सिद्धे चोष्णे क्षिपेत् तत्र अमृतागुग्गुलीः परम् ॥ ६४ ॥
 यथावक्त्रिवलं खादेदम्बपित्तौ विशेषतः ।
 वातरक्तं तथा कुष्ठं गुदजान्दग्निसादनम् ॥ ६५ ॥
 दुष्टव्रणप्रमेहान्शं सामवातं भगन्दरम् ।
 नाद्याद्यवातं श्वयथून् हन्यात् सर्वाभयानयम् ॥
 अश्विभ्यां निर्मितो ह्येषोऽमृताख्यो गुग्गुलुः पुरा ॥ ६६ ॥

योगसारासूतः ।—

शतावरी नागबला वृद्धदारकमुञ्चटा ।
 पुनर्नवाऽमृता कृष्णा वाजिगन्धा त्रिकण्टकम् ॥ ६७ ॥
 पृथक् दशपलान्येषां श्लेष्मणचूर्णानि कारयेत् ।
 तद्वर्द्धशर्करायुक्तं चूर्णं समर्दयेत् बुधः ॥ ६८ ॥
 स्थापयेत् सुदृढे भाण्डे मध्वर्द्धाढकसंयुतम् ।
 घृतप्रस्थेन चालोद्य त्रिसुगन्धिपलेन तु ॥ ६९ ॥
 तं खादेदिष्टचेष्टान्नो यथावक्त्रिवलं नरः ।
 वातरक्तं क्षयं कुष्ठं कार्श्यं पित्तास्रसम्भवम् ॥ ७० ॥
 वातपित्तकफोत्थांश्च रोगानन्यांश्च तद्विधान् ।
 हत्वा करोति पुरुषं बलीपलितवर्जितम् ॥
 योगसारासूतो नाम लक्ष्मीकान्तिविवर्द्धनः ॥ ७१ ॥

अपथ्यनिर्देशः ।—

दिवास्वप्नाग्निसन्तापं व्यायामं मैथुनं तथा ।
 कटूणां गुर्वभिष्यन्दि-लवणास्त्रानि वर्जयेत् ॥ ७२ ॥

अमृतायाश्चेत्यादि ।—पुनर्नवागुग्गुली लवकं गुडलवकं । अमृतागुग्गुलीः परमिति—
 अनन्तरं, सावामिति शेषः, तेन परमित्यनन्तरममृतागुग्गुलीमात्रं यथावक्त्रिवलं
 खादेदित्यर्थः । अमृताख्यो गुग्गुलुः पुरेति—अमृतानिर्मितत्वादमृताख्यः । यद्यप्यय-
 ममृतायोगादमृताख्यगुग्गुलुः स्यादपि पुनर्नवायोगात् पुनर्नवागुग्गुलुरिति नामान्तरं,
 पूर्वोक्तामृताख्यगुग्गुलीव्यवच्छेदार्थं वा ॥ ६१—६६ ॥

तुलां पचेज्जलद्रोणे गुडूच्याः पादशेषितम् ।
 क्षीरद्रोणञ्च ताभ्यान्तु पचेत् तैलादकं शनैः ॥ ७३ ॥
 कल्कैर्मधुकमञ्जिष्ठा-जीवनीयगणैस्तथा ।
 कुष्ठैलाऽगुरुमृद्वीका मांसी व्याघ्रनखं नखी ॥ ७४ ॥
 हरेणु स्राविणी व्योषं शताह्वा भृङ्गशारिवे ।
 त्वक्पत्रे वचविक्रान्ता स्थिरा चामलकौ तथा ॥ ७५ ॥
 नतं केशरङ्गीवेर-पद्मकोत्पलचन्दनैः ।
 सिद्धं कर्षसमैर्भागैः पानाभ्यङ्गानुवासने ॥ ७६ ॥
 परं वातास्रजान् हन्ति सर्वजानन्तरस्थितान् ।
 धन्यं पुंसवनं स्त्रीणां गर्भदं वातपित्तनुत् ॥ ७७ ॥
 खेदकण्डूरुजापामा-शिरःकम्पादितामयान् ।
 हन्यात् व्रणकृतान् दोषान् गुडूचीतैलमुत्तमम् ॥ ७८ ॥
 इति वातरक्त चिकित्सा ।

अथोरुस्तम्भ-चिकित्सा ।

सामान्यचिकित्साविधिः ।—

श्लेष्मणः क्षपणं यत् स्थानं च मारुतकोपनम् ।
 तत् सर्वं सर्वदा कार्य्यमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ॥ १ ॥
 न तस्य स्नेहनं कार्य्यं न वस्तिर्न विरेचनम् ।

श्रतावरीत्यादि ।—योगसारासूत्रे तदुद्धृष्टं शर्करायुक्तमिति—समुदितचूर्णाद्धं नाना
 शर्करा । विसृज्य पक्वेनेति प्रत्येकम् ॥ ६७—७८ ॥

इति शोथविदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां वातरक्त-चिकित्सा-विहतिः ।

आहतवातजस्य त्वसामान्याहातरक्तान्नरमूरुस्तम्भचिकित्सायाः, श्लेष्मण इत्यादि ।—
 एवंविधश्च भेषजमरिष्टादि । ऊरुस्तम्भे स्नेहनादिनिषेधमाह, न तस्येत्यादि ।—

सर्वो रुक्षः क्रमः कार्यस्तत्रादौ कफनाशनः ॥

पश्चाद्वातविनाशाय कृत्स्नः कार्यः क्रियाक्रमः ॥ २ ॥

शिलाजलादियोगचतुष्टयम् ।—

शिलाजतु गुग्गुलुं वा पिप्पलीमथ नागरम् ।

ऊरुस्तम्भे पिवेन्मूत्रैर्दशमूलोरसेन वा ॥ ३ ॥

भस्मातकादिः ।—

भस्मातकामृताशुण्ठी-दारुपथ्यापुनर्नवाः ।

पञ्चमूलीद्वयोन्मिश्रा ऊरुस्तम्भनिवर्हणाः ॥ ४ ॥

पिप्पल्यादिः ।—

पिप्पलीपिप्पलीमूल-भस्मातकाथ एव वा ।

कल्को वा समधुर्देय ऊरुस्तम्भनिवर्हणः ॥ ५ ॥

त्रिफलादिचूर्णं गुग्गुलुप्रयोगश्च ।—

त्रिफलाचव्यकटुकं श्रित्यिकं मधुना लिहेत् ।

ऊरुस्तम्भविनाशाय पुरं मूत्रेण वा पिवेत् ॥ ६ ॥

त्रिफलादिचूर्णं षड्धरणचूर्णप्रयोगोपदेशश्च ।—

लिङ्ग्याद्वा त्रिफलाचूर्णं चौद्रेण कटुकायुतम् ।

क्षेदनमिति पानाभ्यङ्गाभ्याम् ; किंवा क्षेदनमिति वस्त्रिकर्मविशेषणं, तेनानुवासन-
मित्यर्थः । विरेचनशब्देनात्र वसनमपि बोध्यम्, ऊरुस्तम्भे वसनस्यापि
निषिद्धत्वात् ॥ १।२ ॥

शिलाजलित्यादि ।—शिलाजतु शोधितमेवोपयोज्यम् । प्रत्येकं शिलाजलादीनां
मीमूत्रेण दशमूलोकाथेन वा पानम् ॥ ३ ॥

भस्मातकेत्यादि ।—भस्मातकादिभिर्दशमूलान्तेर्मिलित्वा काथ इत्याहुः ॥ ४ ॥

पिप्पलीत्यादि ।—पिप्पल्यादीनां त्रयाणां काथो वा देयः, कल्क इति—
चूर्णं वा मधुसहितम् षवलिङ्गरूपतया देयं, किंवा पानयोग्यं मधु दत्त्वा पेयम् ॥ ५ ॥

त्रिफलेत्यादि ।—कटुकं त्रिकटुकम् । पुरं मूत्रेण वा पिवेदिति, यद्यप्यत्र योगः
“शिलाजतु गुग्गुलुं वा” इत्यादिना पूर्वमेवीकृतत्वाऽपि सम्पूर्णस्त्रीकानुरोधान् पुनरप्यत्र
सिद्धितः ॥ ६ ॥

सुखाम्बुना पिबेद्वाऽपि चूर्णं षड्धरणं नरः ॥ ७ ॥

पिप्पलीवर्द्धमानगण्डौरारिष्टप्रयोगोपदेशः ।—

पिप्पलीवर्द्धमानं वा मात्तिकेण गुडेन वा ।

जकस्तम्भे प्रशंसन्ति गण्डौरारिष्टमेव वा ॥ ८ ॥

चव्यादिचूर्णे करञ्जादिलेपः ।—

चव्याभयाऽग्निदारुणां समधुः स्यादूरुग्रहे ।

कल्को दिहेच्च मूत्राब्धौः करञ्जफलसर्षपैः ॥ ९ ॥

चौद्राद्युद्धत्तनम् ।—

चौद्रसर्षपवल्मीक मृत्तिकासंयुतं भिषक् ।

गाढमुत्सादनं कुर्यादूरुस्तम्भे प्रलेपनम् ॥ १० ॥

व्यायामस्य कर्त्तव्यतादिदेशः ।—

कफक्षयार्थं व्यायामेत्वेन शक्वेषु योजयेत् ।

स्थानान्याक्रामयेत् कल्पं प्रतिस्तीती नदीं तरेत् ॥ ११ ॥

लिङ्गादित्यादि ।—कटुकायुतनिति—त्रिकटुयुतं कटुरोहिणीयुतं वा । षड्धरणं वातव्याधायुक्तम् । यद्यपि षड्धरणं पिबेदित्येतावतैव सुखाम्बुना इति लभ्यते, उष्णोदकेनैव षड्धरणपानस्य पूर्वमुक्तत्वात्, तथाऽप्यनन्तरोक्तचौद्रेण पानाशङ्कानिरासार्थमेतदुक्तं भवति ॥ ७ ॥

पिप्पलीवर्द्धमानं वेति ।—पिप्पलीवर्द्धमाननिधिमक्रमेण पिप्पलीं गृहीत्वा चूर्णयित्वा मधुना गुडेन वा सङ्घोपयुञ्जीत । गण्डौरारिष्टमेव वेति—गण्डौरः शमठः, स तु खलजो याज्ञः, तौच्छलात्, तस्मारिष्टं सन्धानम् । तच्च गण्डौरपलशतं जलद्रोणेन पक्वा पादावशेषे तस्मिन् गुडतुलामावाप्य धातकीलोप्रलिप्ते कुम्भे सन्धानीयम्, ईषदन्तं यदा भवति तदोपयोज्यम् । किंवा अरिष्टो निम्बः, शमठनिम्बयोश्चूर्णमनन्तरोक्तेन मधुना गुडेन वा सङ्घोपयोज्यम् ॥ ८ ॥

चव्येत्यादि ।—समधुः कल्कः “पेयः” इति योज्यम् । दिहेदित्यादि सर्षपैरित्यन्त एको योगः ॥ ९ ॥

चौद्रेत्यादि ।—उत्सादनमुद्धत्तनम् ॥ १० ॥

कफक्षयार्थमित्यादि ।—स्थानान्गति—उच्चप्रदेशान् । “स्थलानि” इति पाठे—स एवायं । कल्पमिति—प्रातः, नीचजनित्यन्ते ॥ ११ ॥

अष्टकटुरं तैलम् ।—

पलाभ्यां पिप्पलीमूल-नागरादष्टकटुरम् ।

तैलप्रस्थः समो दध्ना गृध्रस्रावहापहः ॥

अष्टकटुरतैलेऽस्मिंस्तैलं सार्षपमिष्यते ॥ १२ ॥

कुष्ठार्थं तैलम् ।—

कुष्ठश्रीवेष्टकोदीच्यं सरलं दाक् केशरम् ।

अजगन्धाऽश्वगन्धा च तैलं तैः सार्षपं पचेत् ॥

सज्जौद्रं मात्रया तस्मादूरुस्तम्भादिनः पिबेत् ॥ १३ ॥

अधिकारान्तरौक्तौषधप्रयोगोपदेशः ।—

सैन्धवाद्यं हितं तैलं वर्षाभ्रमृतगुग्गुलू ॥ १४ ॥

इत्यूरुस्तम्भ-चिकित्सा ।

अथामवात-चिकित्सा ।

क्रियापूर्वम् ।—

लङ्घनं स्वेदनं तिक्तं दीपनानि कटूनि च ।

पलाभ्यामित्यादि ।—अष्टकटुरतैले पलाभ्यां पिप्पलीमूलनागरादिति—पिप्पली-
मूलनागरयोः मिलित्वा पलद्वयं, मानप्रधानत्वात् निर्देशस्य । अकोऽपि पिप्पल्यादि-
समुदायात् पलाभ्यामित्याह । इन्द्रपिप्पल्यामपि पिप्पलीमूलनागरयोः प्रत्येकमेकपल-
मित्युक्तम् । निम्बलसु प्रत्येकं पलद्वयम्, अन्यथा कल्कस्यात्यन्तस्योद्यस्तं स्यादित्याह ।

अष्टकटुरमिति—अष्टगुणं कटुरं समारदधितक्रं यत ॥ १२ ॥

कुष्ठेत्यादि ।—श्रीवेष्टकः नवनौतखोटिः । अजगन्धा चैतद्यमानौ । अतुर्गुणखलेन
पाकः । सज्जौद्रमिति प्रत्येकविधया । अयञ्च स्वेदविधिरवस्थाविशेषे कोप्यः ;
सक्तं हि चरके—“रुक्षाणां वातकोपयेन्निद्रानाशात्तत्पूर्वकः । स्वेदस्वेदक्रमस्तत्र
कार्यो वाताभयापहः ॥” (चि० ऊरुल०) इति ॥ १३ ॥

सैन्धवाद्यमित्यादि ।—सैन्धवाद्यं तैलं वातव्याघातुक्तम् । पुनर्नवागुग्गुलुरमृता-
गुग्गुलुश्च वातरक्ते चोक्तः ॥ १४ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायाम् ऊरुस्तम्भ-चिकित्सा-विधितिः ।

आमवातजन्यत्वसामान्यादूरुस्तम्भान्तरमासवातचिकित्सायाह, लङ्घनमित्यादि ।—

विरचनं स्नेहपानं वस्तयश्चाममाकृते ॥

सैन्यवाद्येनानुवास्य चारवस्तिः प्रशस्यते ॥ १ ॥

अत्रादौ पञ्चकोलप्रयोगस्य बालुकास्त्रेदस्य षोडशः ।—

आमवाते पञ्चकोल-सिद्धं पानान्नमिष्यते ।

रुक्षः स्वेदः प्रकर्तव्यो बालुकापुटकैस्तथा ॥ २ ॥

शय्यादिः ।—

शटी शुण्ठाभया चोग्रा देवाह्वाऽतिविषाऽमृता ।

कषायमामवातस्य पाचनं रुक्षभोजनम् ॥ ३ ॥

शय्यादिकल्कः ।—

शटीविष्वीषधीकल्कं वर्षाभूक्वाथसंयुतम् ।

सप्तरात्रं पिवेज्जन्तुरामवातविनाशनम् ॥ ४ ॥

रात्रादशमूलकम् ।—

दशमूलामृतैरण्ड-रास्त्रानागरदाकृभिः ।

क्वाथो रुक्कतैलेन सामं हन्यनिलं गुरुम् ॥ ५ ॥

दशमूलशुण्ठीक्वाथो ।—

दशमूलकषायिष्य पिवेद्वा नागरान्नसा ।

कुचिवस्तिकटौशूले तैलमिरण्डसम्भवम् ॥ ६ ॥

विरचनन्तु महेश्वरपत्रिकायां विशेषेणोक्तम् ; उक्तं हि—“ब्रह्मकैत्वशुण्ठीना-
मारनालेन चूर्णितम् । पीत्वा विरेचयेज्जन्तुरामवातहरं परम् ॥ सप्ताहञ्च ब्रह्मचूर्णं
विहृतक्वाथेन भावितम् । काञ्चिकेन तु तत् पीतं रेचनचामवातिनाम् ॥” इति,
तत् सर्वमत्र बोध्यम् । स्नेहपानमिति लङ्घनादिभिरामलये जाते तदनन्तरं
रुक्षस्य वायोः प्रशसनार्थं स्नेहपानं, किंवा स्नेहशब्देनात्र विरेचकतया एरण्डतैलं
बोध्यम् । वस्तय इति—शोधनवस्तयः ॥ १ ॥

आमवाते इत्यादि ।—रुक्षः स्वेद इति रुक्षस्वेदः तन्नात्तरोक्तः, यथा—
“कापांसास्थिकुलालिकातिलयदेरिण्डमूलातसो--वर्षाभूशणश्रियुक्ताञ्जल्युतैरेकीकृतैर्वा
पृथक् । स्वेदः स्यादथ कूर्परोदरशिरःस्थिकृपाधिपादाङ्गुलि-शीवास्त्रकटौरुजो
विजयते सामाः समस्ता रुजः ॥” इति ॥ २ ॥

शटीत्यादि ।—उया वषा ॥ १४ ॥

दशमूलैत्यादि ।—रुक्कतैलेनेति—शोधनार्थम् एरण्डतैलस्य कर्षः समधिको
वा ; शसनार्थे पुनः शङ्खो माषका इति ॥ ५६ ॥

रास्नापञ्चकम् ।—

रास्नां गुडूचोमेरण्डं देवदारु महीषधम् ।

पिबेत् सार्वार्ङ्गिके वाते सामे सन्ध्यस्थिमज्जगे ॥ ७ ॥

रास्नासप्तकम् ।—

रास्नाऽमृताऽऽरग्वधदेवदारु-त्रिकण्टकैरण्डपुनर्नवानाम् ।

क्वाथं पिबेन्नागरचूर्णमिश्रं जङ्घोरुपृष्ठत्रिकपार्श्वशूली ॥ ८ ॥

शुण्डादिः ।—

शुण्ठीगोक्षुरकक्वाथः प्रातः प्रातर्निषेवितः ।

सामवाते कटौशूले पाचनो रुक्प्रणाशनः ॥ ९ ॥

दशमूलीक्वाथः अभयादिचूर्णं गुडूचोक्वाथश्च ।—

आमवाते कणायुक्तं दशमूलीजलं पिबेत् ।

खादेद्वाऽप्यभयाविश्वं गुडूचीं नागरेण वा ॥ १० ॥

हरीतकीप्रयोगः ।—

एरण्डतैलयुक्तां हरीतकीं भक्षयेन्नरो विधिवत् ।

आमानिलार्त्तियुक्तो गृध्रसिद्धद्वर्दितो नित्यम् ॥ ११ ॥

शुण्ठीप्रयोगः ।—

कर्षं नागरचूर्णस्य काञ्चिकेन पिबेत् सदा ।

रास्नामित्यादि ।—रास्नापञ्चके पिबेदिति क्वाथरूपतया । अत्र शीगे तथा वल्यमाणरास्नासप्तकेऽपि यदि विरेकश्चिकीर्षितो भवति, तदा एरण्डतैलं प्रक्षेप्यमिति वदन्ति ॥ ७ ॥

रास्नासप्तके रास्नेत्यादि ।—छष्टम् ॥ ८ ॥

शुण्ठीगोक्षुरकक्वाथ इत्यादि ।—अत्र शुण्डा भागमेकं, गोक्षुरस्य भागवयं गृह्णन्ति, कोष्ठभेदे कर्तव्ये यवक्षारमप्यत्र प्रक्षिपन्ति ॥ ९ ॥

आमवाते इत्यादि ।—अभयाविश्वमिति—हरीतकीचूर्णं मा २, शुण्ठीचूर्णं मा २, पिष्ट्वा खाद्यं, तप्तजलमनुपेयम् । गुडूचीं नागरेण वा इति क्वाथेन व्यवहारः । केचित्तु पिष्ट्वा उष्णोदकेन भक्षयन्ति ॥ १० ॥

एरण्डादि ।—हरीतकीचूर्णस्यैरण्डतैलेनावलिहः ॥ ११ ॥

आमवातप्रशमनं कफवातहरं परम् ॥ १२ ॥

पञ्चकोलप्रयोगः ।—

पञ्चकोलकचूर्णञ्च पिबेदुष्णिगे वारिणा ।

मन्दाग्निशूलगुल्माम-कफारोचकनाशनम् ॥ १३ ॥

अमृतादिचूर्णम् ।—

अमृतानागरगोक्षुरमुण्डितिकावरुणकैः कृतं चूर्णम् ।

मस्त्वारनालपीतञ्चामानिलनाशनं ख्यातम् ॥ १४ ॥

वैश्वानरं चूर्णम् ।—

माणिमत्स्यस्य द्वौ भागौ यमान्यास्तद्वदेव तु ।

भागास्त्रयोऽजमोदाया नागराङ्गापञ्चकम् ॥ १५ ॥

दश द्वौ च हरीतक्याः श्लक्ष्णचूर्णीकृताः शुभाः ।

मस्त्वारनालतक्त्रेण सर्पिषोष्णोदकेन वा ॥ १६ ॥

पीतं जयत्वामवातं गुल्मं हृदस्तिजान् गदान् ।

प्लीहानं ग्रन्थिशूलादीनानाहाशंसि पीनसम् ॥ १७ ॥

विवन्धं जाठरान् रोगांस्तथा वै हस्तपादजान् ।

वातानुलोमनमिदं चूर्णं वैश्वानरं स्मृतम् ॥ १८ ॥

अलम्बुषाद्यं चूर्णम् ।—

अलम्बुषां गोक्षुरकं गुडूचीं बृहदारकम् ।

पिप्पलीं त्रिवृतां सुस्तं वरुणं सपुनर्नवम् ॥ १९ ॥

कर्षं नागरचूर्णं सेत्यादि ।—गुण्ठीचूर्णं लवणयुक्तञ्च काञ्जिकस्य भक्तेन सहोप-
योगः प्रचरति ॥ १२ ॥

पञ्चकोलकेत्यादि ।—सप्तभागपञ्चकोलकचूर्णं सापकाष्टकमुष्णजलेन पेयम् ॥ १३ ॥

अमृतेत्यादि ।—वरुणं वरुणमूलम् ॥ १४ ॥

वैश्वानरचूर्णमाह, माणिमत्स्येत्यादि ।—माणिमत्स्यं सैन्धवम् । यमान्य-

हृदस्ति—भागद्वयम् । भागास्त्रयोऽजमोदाया इति—अजमोदा यमानी, तेन

पञ्च भागा यमान्या एव । एके यमानीस्थाने यवचारं पठन्ति । केचिदनयमानौ

क्षुपन्थस्य यमान्या भागद्वयं प्रयच्छन्ति (?) ; अन्ये त्वजमोदायां वनयमानीं गृह्णन्ति,

किन्त्वन्तःपरिमार्कजे यमान्येव युक्ताः । दश द्वौ चेति—द्वादश भागा इत्यर्थः ॥ १५—१८ ॥

त्रिफलां नागरक्षैव श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ।

मस्त्वारनालतक्रेण पयोमांसरसेन वा ॥

आमवातं निहन्त्याशु श्वयथुं सन्धिसंस्थितम् ॥ २० ॥

भागीतरम् अलम्बुषाद्यं चूर्णम् ।—

अलम्बुषागोक्षुरक-त्रिफलानागरासृताः ।

यद्योत्तरं भागहृद्भा श्यामाचूर्णञ्च तत्समम् ॥ २१ ॥

पिवेन्मस्तुसुरातक्र-काञ्चिकीष्णोदकेन वा ।

पीतं जयत्यामवातं सशोथं वातशोणितम् ॥ २२ ॥

त्रिकजानूहसन्धस्थं ज्वरारोचकनाशनम् ।

पथ्याऽक्षधात्रास्त्रिफला भागहृद्भावयं क्रमः ॥ २३ ॥

पथ्यादचूर्णम् ।—

पथ्याविश्वयमानीभिसुत्याभिश्चूर्णितं पिवेत् ।

तक्रोणीष्णोदकेनापि अथवा काञ्चिकेन च ॥

आमवातं निहन्त्याशु शोथं मन्दाग्नितामपि ॥ २४ ॥

शतपुष्पाद्यं चूर्णम् ।—

शतपुष्पा विडङ्गञ्च सैन्धवं मरिचं समम् ।

चूर्णमुष्णाभुना पीतमग्निसन्दीपनं परम् ॥ २५ ॥

भागीतरं हिङ्गाद्यं चूर्णम् ।—

हिङ्गु चव्यं विडं शुण्ठी कृष्णाजाजी सपौष्करम् ।

अलम्बुषामित्यादि ।—अलम्बुषा मुण्डितिका । हृद्भदारकं हृद्भदारकमूलम् ।

वक्ष्यं वरुणमूलम् । १८, २० ॥

अलम्बुषेत्यादि ।—अलम्बुषाद्यचूर्णे यद्योत्तरं भागहृद्भाति—यत् यत् परं तत्तदेक-
भागवर्द्धितमित्यर्थः । श्यामा हृद्भदारकः । तत्सममिति—मिलितचूर्णसमम् ।

त्रिफलाया येन क्रमेण भागहृद्भां कुर्यात् तं क्रममाह, पथ्याऽक्षधात्रा इत्यादि ।

अथमेव क्षौद्रो हृद्भवेद्यव्यवहारसिद्धो हन्तेनापि लिखितः ॥ २१—२३ ॥

पथ्येत्यादि ।—चूर्णितमिति भावे क्तः, तेन पथ्यादिभिः कृतं चूर्णं
पिवेदित्यर्थः ॥ २४ ॥

शतपुष्पेत्यादि ।—स्यष्टम् ॥ २५ ॥

हिङ्गु चव्यमित्यादि ।—कृष्णा पिप्पली । अजाजी श्वेतजीरकमिति निश्चयः,

भागोत्तरमिदं चूर्णं पीतं वातामजिह्ववेत् ॥ २६ ॥

योगराजगुग्गुलुः ।—

चित्रकं पिप्पलीमूलं यमानी कारवी तथा ।

विडङ्गान्यजमोदा च जीरकं सुरदारु च ॥ २७ ॥

चव्येला सैन्धवं कुष्ठं रास्त्रागोक्षुरधान्यकम् ।

त्रिफलां मुस्तकं व्योषं त्वगुशौरं यवाग्रजम् ॥ २८ ॥

तालीशपत्रं पत्रञ्च स्रक्चूर्णानि कारयेत् ।

यावन्ध्येतानि चूर्णानि तावन्मात्रन्तु गुग्गुलुम् ॥ २९ ॥

समर्थं सर्पिषा गाढं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ।

ततो मात्रां प्रयुञ्जीत यथेष्टाहारवानपि ॥ ३० ॥

योगराज इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ।

आमवाताव्यवातादीन् क्रिमिदुष्टव्रणानपि ॥ ३१ ॥

प्लीहगुल्मीदरानाह-दुर्नामानि विनाशयेत् ।

अग्निञ्च कुरुते दीप्तं तेजोवृद्धिं बलं तथा ॥

वातरोगान् जयत्येष सन्धिमज्जगतानपि ॥ ३२ ॥

सिंहनादगुग्गुलुः ।—

पलत्रयं कषायस्य त्रिफलायाः सुचूर्णितम् ।

सौगन्धिकपलञ्चैकं कौशिकस्य पलं तथा ॥ ३३ ॥

कृष्णाजागी कृष्णजीरकमिति वृन्दटिप्पनी । भागोत्तरमिति—यथोत्तरम् एकभाग-
परिवृद्धम् । पीतमिति उष्णास्वना ॥ २६ ॥

चित्रकमित्यादि ।—योगराजगुग्गुलौ कारवी कृष्णजीरकम् । अजमोदा यमानी,
अन्तःपरिनिर्जन्तत्वात्, एवमन्यत्वापि । समर्थं सर्पिषा गाढमिति—प्रथमं तावत्
घृतं दत्त्वा केवली गुग्गुलुः पेषणीयः, पश्चादल्पमस्यं चूर्णं दत्त्वा पेषणीयः, सम्यक्
चूर्णमिलने तु स्निग्धभाण्डे निधेयः । मर्दनार्थं घृतमानञ्चात्र यावता चूर्णं मिलितं
भवति; अन्ये तु—गुग्गुलीरुर्द्धमानमित्याहुः । ततो मात्रां प्रयुञ्जीत इति—
अष्टमाषकपाम् । उष्णास्वकाजिकाद्यनुपेयमित्याहुः ॥ २७—३२ ॥

पलत्रयमित्यादि ।—त्रिफलायाः कषायस्य पलत्रयं प्रत्येकम् । सुचूर्णितमिति

कुडवं चित्रतैलस्य सर्वमादाय यत्नतः ।
 पाचयेत् पाकविद्वैद्यः पात्रे लौहमये दृढे ॥ ३४ ॥
 हन्ति वातं तथा पित्तं श्लेष्माणं खञ्जपङ्कताम् ।
 श्वासं सुदुर्जयं हन्ति कासं पञ्चविधं तथा ॥ ३५ ॥
 कुष्ठानि वातरक्तानि गुल्मशूलोदराणि च ।
 आमवातं जयेदेतदपि वैद्यविवर्जितम् ॥ ३६ ॥
 एतदभ्यासयोगेन जरापलितनाशनम् ।
 सर्पिस्तैलरसोपेतमश्रीयाच्छालिषष्टिकम् ॥ ३७ ॥
 सिंहनाद इति ख्यातो रोगवारणदर्पहा ।
 वक्त्रवृद्धिकरः पुंसां भाषितो दण्डपाणिना ॥ ३८ ॥

बृहत् सिंहनादगुग्गुलुः ।—

पिष्टितां गुग्गुलोर्माणीं कटुतैलपलाष्टके ।
 प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थो सार्द्धद्रोणे जले पचेत् ॥ ३९ ॥
 पादशेषे च पूतञ्च पुनरग्नावधिशयेत् ।
 त्रिकटु त्रिफला मुस्तं विडङ्गामरदारु च ॥ ४० ॥
 गुडूच्यग्निविह्वन्ती-चवीशूरणमानकम् ।
 पारदं गन्धकञ्चैव प्रत्येकं शक्तिसम्मितम् ॥ ४१ ॥
 सहस्रं कानकफलं सिद्धे सञ्चूर्णं निक्षिपेत् ।

सौगन्धिकपलमित्यनेन सम्बध्यते । सौगन्धिकमिति—गन्धकं, तच्च शोधितं ग्राह्यम् ।
 कौशिकश्लेति—गुग्गुलीः । शिवतैलमिति—एरण्डतैलम् । कुडवमिति—अष्टौ
 पलानि । अन्ये तु—तैलस्य बहुलत्वेन पाकी दुग्धः स्यात् इति कृत्वा अकृतवैगुण्यमेवात्र
 कुडवं गृह्णन्ति । त्रिफला प्रत्येकं पल १, कर्ष २ ; क्वाथार्थं जल शराव ४, पल
 ४ ; शेष श १, पल १ ; शोधितगन्धकचूर्णं पल १, गुग्गुलु पल १, एरण्डतैल पल ८,
 एरण्डतैलं दत्त्वा गन्धकचूर्णेन सह गुग्गुलुः पेषणीयः, तदनु त्रिफलारसनालीड
 लौहपात्रे पक्तव्यं, मनाक् तैलनिःसरणे सति सम्यक् पाकी ज्ञेयः । प्रथमतो माषकम्,
 अष्टौ माषकान् यावत् योग्यम् ॥ ३३—३८ ॥

पिष्टितानिआदि ।—कटुतैलेन गुग्गुलुं पिष्टयित्वा क्वाथजलेन सह पक्ता

ततो माषद्वयं जग्ध्वा पिबेत् तप्तजलादिकम् ॥ ४२ ॥

अग्निञ्च कुरुते दीप्तं बडवानलसन्निभम् ।

धातुवृद्धिं वयोवृद्धिं बलं सुविपुलं तथा ॥ ४३ ॥

आमवातं शिरोवातं सन्निवातं सुदारुणम् ।

जानुजङ्घाश्रितं वातं सकटीग्रहमेव च ॥ ४४ ॥

अश्मरीं सूत्रकृच्छ्रञ्च भग्नञ्च तिमिरोदरे ।

अस्त्रपित्तं तथा कुष्ठं प्रमेहं गुदनिर्गमम् ॥ ४५ ॥

कासं पञ्चविधं श्वासं क्षयञ्च विषमज्वरम् ।

प्लीहानं श्लोपदं गुल्मं पाण्डुरोगं सकामलम् ॥ ४६ ॥

शोथान्त्वद्विद्विशूलानि गुदजानि विनाशयेत् ।

मेदःकफामसङ्घातं व्याधिवारणदर्पहा ॥

सिंहनाद इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ॥ ४७ ॥

वडत् सैन्धवाद्यं तैलम् ।—

सैन्धवं त्रिफला रास्ना पिप्पली गजपिप्पली ।

सर्जिका मरिचं कुष्ठं शुण्ठी सौवर्चलं विडम् ॥ ४८ ॥

यमान्यौ पुष्कराजाजी मधुकं शतपुष्पिका ।

पलार्द्धिकैः पचेदेतैः प्रस्थमेरण्डतैलतः ॥ ४९ ॥

प्रस्थास्तु शतपुष्पायाः प्रत्येकं मस्तुकाञ्चिके ।

दद्यात् द्विगुणिते पान-वस्त्रभ्यङ्गप्रयोजितम् ॥ ५० ॥

आमवातहरं श्रेष्ठं सर्ववातघ्नमग्निदम् ।

कटीजानूरुसन्धिये पार्श्वहृदङ्गणाश्रये ।

शस्तं वातान्त्वद्वी च सैन्धवाद्यमिदं महत् ॥ ५१ ॥

अजमोदाद्यष्टकः ।—

अजमोदामरिचपिप्पलिविडङ्गसुरदारुचित्रकशताङ्गाः ।

सैन्धवपिप्पलिमूलं भागा नवकस्य पलिकाः स्युः ॥ ५२ ॥

आसन्नपाके प्रत्येकार्थे विकट्टादीनां चूर्णं तोलक ४, शोधितजयपालवीज गोटा

१०००, रसगन्धौ कज्जलीग्रन्थ शीतोभूते दातव्यौ इति वडाः ॥ ३९—५१ ॥

शुण्ठी दशपलिका स्यात् पलानि तावन्ति वृद्धदारस्य ।
 पथ्या पञ्च पलानि सर्वमेकत्र कारयेच्चूर्णम् ॥ ५३ ॥
 समगुडवटकान् खादतश्चूर्णं वाऽप्युष्णवारिणा पिबतः ।
 नश्यन्त्यामानिलजाः सर्वरोगाः सुकष्टास्तु ॥ ५४ ॥
 विश्वचिकाप्रतितूष्णोतूष्णौहृद्दोगाश्च गृध्रसी चोग्रा ।
 कटिवास्तिगुदस्फुटनञ्चैवास्थिजङ्घयोस्तौत्रम् ॥ ५५ ॥
 श्वयथुस्तथाऽङ्गसन्धिषु ये चान्येऽप्यामवातसम्भूताः ।
 सर्वे प्रयान्ति नाशं तम इव सूर्यांशुविध्वस्तम् ॥ ५६ ॥

शुण्ठीघृतम् ।—

नागरकायकल्काभ्यां घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 चतुर्गुणेन तेनाथ केवलेनोदकेन वा ॥ ५७ ॥
 वातश्लेष्मप्रशमनमग्निसन्दीपनं परम् ।
 नागरं घृतमित्युक्तं कव्यामशूलनाशनम् ॥ ५८ ॥

सौवीरकसिद्धं शुण्ठीघृतम् ।—

सर्पिर्नागरकल्केन सौवीरकचतुर्गुणम् ।
 सिद्धमग्निकरं श्रेष्ठमामवातहरं परम् ॥ ५९ ॥

गुडचौघृतम् ।—

अमृतायाः कषायेण कल्केन च महीषधात् ।
 मृद्वग्निना घृतं सिद्धं वातरक्तहरं परम् ॥ ६० ॥

अजमोदेत्यादि ।—अजमोदाद्यवटके अजमोदा यमानी । नवकस्येति—उक्ताज-
 मोदादि-नवकस्य प्रत्येकं पलिका भागा इत्यर्थः । पलानि तावन्तीति—दश
 पलानीत्यर्थः । समगुडवटकानिति—समेनैव गुडेन किञ्चिज्जलं दत्त्वा वज्रिसम्बन्धात्
 द्रवौकतेन वटकाः काव्याः, अन्यथा वटकभावीऽस्य दुष्करः । चूर्णं वेति गुडयोगं
 विना ॥ ५२—५६ ॥

नागरेत्यादि ।—शुण्ठीघृते चतुर्गुणेन तेनेति—नागरकायेन । केवलेनोदकेन
 वेति—कायस्थाने चतुर्गुणं जलं दत्त्वेत्यर्थः ॥ ५७—५८ ॥

सर्पिरेत्यादि ।—शुण्ठीघृतं स्पष्टम् ॥ ५९ ॥

आमवाताद्यवातादीन् क्रिमिदुष्टव्रणानपि ।

अर्शांसि गुल्मांश्च तथा नाशयत्याशु योजितम् ॥ ६१ ॥

काञ्जिकषट्पलकं घृतम् ।—

हिङ्गु त्रिकटुकं चय्यं माणिस्यं तथैव च ।

कल्कान् कृत्वा च पलिकान् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ६२ ॥

आरनालाढकं दत्त्वा तत् सर्पिर्जंठरापहम् ।

शूलं विवन्धमानाहमामवातं कटीग्रहम् ॥ ६३ ॥

नाशयेत् ग्रहणीदोषं मन्दाग्नेर्दीपनं परम् ।

पुष्ट्यर्थं पयसा साध्यं दध्ना विष्णून्सङ्गृहे ॥

दीपनार्थं मतिमता मस्तुना च प्रकीर्तितम् ॥ ६४ ॥

रसोनपिण्डः ।—

रसोनस्य पलशतं तिलस्य कुडवं तथा ।

हिङ्गु त्रिकटुकं क्षारी द्वौ पञ्च लवणानि च ॥ ६५ ॥

शतपुष्पा तथा कुष्ठं पिप्पलीमूलचित्रकौ ।

अजमोदा यमानी च धन्याकक्षापि बुद्धिमान् ॥ ६६ ॥

प्रत्येकान्तु पलञ्चैषां श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ।

घृतभाण्डे दृढे चैतत् स्थापयेत् दिनषोडशम् ॥ ६७ ॥

प्रक्षिप्य तैलमाणीञ्च प्रस्थाडं काञ्जिकस्य च ।

खादेत् कर्षप्रमाणान्तु तोयं मद्यं पिबेदनु ॥ ६८ ॥

अमृताया इत्यादि ।—कल्केन च इति पदं महीषधादित्यनेन सम्बध्यते ।

आमवातः करुसाधः ॥ ६०६१ ॥

हिङ्गुत्यादि ।—काञ्जिकषट्पलके त्रिकटुकं प्रत्येकं पलिकम् । माणिस्यं सेन्धवम् । पुष्ट्यर्थमित्यादि—उक्तमेव काञ्जिकषट्पलकं यदि पुष्ट्यर्थं क्रियते तदा काञ्जिकस्थाने पयो दत्त्वा साध्यम् । विष्णून्सङ्गृहे कार्यं दध्ना साध्यम् । दीपनार्थं यदि तदा मस्तुना साध्यमित्यर्थः ॥ ६२—६४ ॥

रसोनखेत्यादि ।—रसोनपिण्डे निखली रसोनस्य पिण्डस्य, एवं तिलस्यापि ।

आमवाते तथा वाते सर्वाङ्गेकाङ्गसंश्रिते ।

अपस्मारेऽनले मन्दे कासे श्वासे गरेषु च ॥

सोन्मादवातभग्ने च शूले जन्तुषु शस्यते ॥ ६८ ॥

प्रसारणीसन्धानम् ।—

प्रसारण्यादकक्वाथे प्रस्थो गुडरसोनयोः ।

पक्वः पक्षोषणरजः-पादः स्यादामवातहा ॥ ७० ॥

रसोनसुरा ।—

वल्कलायाः सुरायास्तु सपक्वायाः शतं घटे ।

ततोऽर्द्धेन रसोनन्तु संशुद्धं क्षुद्रितं क्षिपेत् ॥ ७१ ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलमजाजी कुष्ठचित्रकम् ।

नागरं मरिचं चव्यं चूर्णितञ्चाक्षसम्भितम् ॥ ७२ ॥

सप्ताहात् परतः पेया वातरोगामनाशिनौ ।

क्रिमिकुष्ठक्षयानाह-गुल्मार्शःप्लीहमेहनुत् ॥

अग्निसन्दीपनी चैव पाण्डुरोगविनाशिनौ ॥ ७३ ॥

श्रिण्डाकी ।—

सिद्धार्थकखलीप्रस्थं सुघृतं निस्तुषं जले ।

तेलमाषीमिति—अनेनाष्टौ पलानि, देगुण्याभावात् । प्रस्थार्द्धमिति—षोडश पलानि । जन्तुष्विति—किमिषु ॥ ६५—६८ ॥

प्रसारण्यादकेत्यादि ।—प्रसारण्याः क्वाथे आदके षोडशशरावपरिमिते इत्यर्थः । गुडरसोनयोश्च मिलित्वा प्रस्थः । पक्व इति—कालवशात् परिणतः, सप्तातरस इत्यर्थः, कालश्च सप्ताह एव, वक्ष्यमाणप्रयोगदर्शनात् । पक्षोषणरज इति—मिलितपक्वकोल-चूर्णं प्रस्थमपेक्ष्य पादिकं चतुष्पलमित्यर्थः । गन्धभादांलिया पल ६४, पाकाद्यं पानीयं शराव ६४, शेष शराव १६ ; गुड पल ८, रसोन पल ८, सन्धानवशात् परिणते सति प्रक्षेपः मिलितपक्वकोलचूर्णं पल ४ । प्रसारणीसन्धानमेतत् ॥ ७० ॥

वल्कलाया इत्यादि ।—वल्कलायाः सुराया इति—वल्कलीति ख्यातायाः सुरायाः । शतमिति—पलशतं घटे घटमध्ये क्षिपेदित्यन्वयः । ततोऽर्द्धेन रसोनमिति—पञ्चाशत् पलमित्यर्थः । संशुद्धमिति—त्वक्शिरारहितम् ॥ ७१—७३ ॥

सिद्धार्थकखलीप्रस्थमित्यादि ।—सर्पपखली चूर्णोक्त्य गलेनालोष्य कानधित्वा

मण्डप्रस्थं विनिक्षिप्य स्थापयेद्विसत्रयम् ॥ ७४ ॥
 धान्यराशौ ततो दद्यात् सञ्चर्य पलिकानि च ।
 अलम्बुषा गोक्षुरकं शतपुष्पौ पुनर्नवे ॥ ७५ ॥
 प्रसारणी वरुणत्वक् शुण्ठी मदनमेव च ।
 सम्यक् पाकन्तु विज्ञाय सिद्धा तण्डुलमिश्रिता ॥ ७६ ॥
 भृष्टा सर्पपतैलेन हिङ्गुसैन्धवसंयुता ।
 भक्षिता लवणोपेता जयेदामं महारुजम् ॥ ७७ ॥
 एकजं द्वन्द्वजं साध्यं सान्निपातिकमेव च ।
 कट्यूक्त्वा तमानाहं जानुजं त्रिकमागतम् ॥
 उदावर्त्तहरौ पेया बलवर्णाग्निकारिणी ॥ ७८ ॥

सिधला ।—

त्वगादिहीनाः संशुष्काः प्रत्यगाः शकुलादयः ।
 स्रक्ष्यचूर्णीकृतं तेषां शीते पलशतत्रयम् ॥ ७९ ॥
 शतेन कटुतैलस्य व्योषरामठधान्यकैः ।
 क्षमिघ्नदीप्यकनिशा-चविकाग्रस्थिकार्द्रकैः ॥ ८० ॥
 जीरकद्वयवृश्चोर-सुरसार्जकशिग्रुकैः ।
 दशमूलात्मगुप्ताभ्यां मार्कवैलवणैस्त्रिभिः ॥ ८१ ॥

मित्तुषोक्तस्य भातपे संशोष्य याज्ञं पल १६, मण्ड शराव ४ मिश्रयित्वा धान्यराशौ
 दिनत्रयं स्थाप्यम् । तत इति—धान्यराशिरात्र्यालम्बुषादिचूर्णं प्रत्येकं पलिकं
 दद्यात् । ततोऽस्तत्वेन सम्यक् पाकं सम्यक् परिणतमिति विज्ञाय स्थापनीयम् ।
 ततः प्रत्यङ् याज्ञं कर्षं २, तण्डुलचूर्णं पल १, पाकाथं जल पल ९, “यवागूः वङ्-
 गुष्मेऽभसि” इत्युक्तैः ; भर्जनार्थं सर्पपतैल कर्षं १, हिङ्गु रति ५, सैन्धव माषा २ ;
 ततः पुनरपि किञ्चिन्नवणं दत्त्वा भक्षणीयेति परिपाटी कथिता । सिद्धा तण्डुल-
 मिश्रितेति—एषा शिष्टाकौ तण्डुलमिश्रिता सती सिद्धा कार्या पेया कार्येत्थयः ।
 अन्ये तु—पिष्टतण्डुलमिश्रणेन वटकः कार्ये इत्याहुः । शिष्टाकौति सन्धानविशेषश्च
 संज्ञा तीरमुक्तिप्रसिद्धा ॥ ७४—७८ ॥

त्वगादोत्यादि—सिधलायां शीते इति—शीतकाले । सुरसः सर्जकश्च

चूर्णितैः पन्निकैः साङ्गमारनालपरिप्लवैः ।
 विन्यसेत् स्नेहपात्रे तु धान्यराशौ पुनन्यसेत् ॥ ८२ ॥
 समरात्रात् समुद्धृत्य पानभक्षणभोजनैः ।
 सिद्धलेयं प्रयोक्तव्या सामे वायौ विशेषतः ॥ ८३ ॥
 भग्नरूपाश्च्युतहताः कम्पिनः पीठसर्पणः ।
 गृध्रभीमग्निमादश्च शूलगुल्मादराणि च ॥
 बलीपलितखालित्यं हत्वा स्युरमलेन्द्रियाः ॥ ८४ ॥

अपथ्यानि ।—

दधिमत्स्यगुडक्षीर-पोथकीमाषपिष्टकम् ।
 वर्जयेदामवातार्त्तो गुर्वभिष्यन्दकारि यत् ॥ ८५ ॥
 इत्यामवात-चिकित्सा ।

अथ शूल-चिकित्सा ।

क्रियासूत्रम् ।—

वमनं लङ्घनं स्वेदः पाचनं फलवर्त्तयः ।
 चारश्चूर्णानि गुड़िकाः शस्यन्ते शूलशान्तये ॥ १ ॥

पथ्याभेदः । आरनालपरिप्लवैरिति—तावन्मात्रमारनालं यावता परिप्लवः सस्यक्
 भवति । स्नेहपात्रम् इह कटुतेलपात्रमेव योगिकम् । भक्षणमिति—अव्यंभोजनं
 भोजनमन्नादिभोजनम् ॥ ७८—८४ ॥

दधोत्यादि—माषपिष्टकमिति—माषकृतं पिष्टकं, किंवा माषकं पिष्टकञ्च ।
 अभिष्यन्दकारि दोषधातुमलक्षेदकारि ॥ ८५ ॥
 इति श्रीशिवदाससंनवरचिताया तत्त्वचन्द्रिकायाम् आमवात-चिकित्सा-विहतिः ।

आमवातवत् शूलस्याप्यामजन्यत्वेन तदनन्तरं शूलचिकित्सासाध. वमन-
 भित्तिदि सुशुतस्य ।—वमनमुत्क्रिष्टकफे । लङ्घनमासपाचनार्थम् । स्वेदः पित्तवर्ज
 विहाय । चार इति—चारवधिः चारप्रयोगो वा । चूर्णगुड़िके इहैव वक्ष्यमाणे ॥१॥

मण्डप्रस्थं विनिक्षिप्य स्थापयेद्विवसत्रयम् ॥ ७४ ॥
 धान्यराशौ ततो दद्यात् सञ्चूर्णं पलिकानि च ।
 अलम्बुषा गोक्षुरकं शतपुष्पोपुनर्नवे ॥ ७५ ॥
 प्रसारणी वरुणत्वक् शुण्ठी मदनमेव च ।
 सम्यक् पाकन्तु विज्ञाय सिद्धा तण्डुलमिश्रिता ॥ ७६ ॥
 शृङ्गा सधंपतेलेन हिङ्गुसैन्धवसंयुता ।
 भक्षिता लवणोपेता जयेदामं महारुजम् ॥ ७७ ॥
 एकजं हन्वजं साध्यं सान्निपातिकमेव च ।
 कट्यूर्वातमानाहं जानुजं त्रिकमागतम् ॥
 उदावर्त्तहरी पेया बलवर्णाग्निकारिणी ॥ ७८ ॥

विभजना ।—

त्वगादिहीनाः संशुष्काः प्रत्यग्राः शकुलादयः ।
 श्लक्ष्णचूर्णीकृतं तेषां शीते पलशतत्रयम् ॥ ७९ ॥
 शतेन कटुतैलस्य व्योषरामठधान्यकैः ।
 क्षमिन्नदीप्यकनिशा-चविकाग्रम्यिकाट्टकैः ॥ ८० ॥
 जौरकद्वयवृश्चौर-सुरसार्जकशिग्रुकैः ।
 दशमूलात्मगुप्ताभ्यां मार्कवैर्लवणैस्त्रिभिः ॥ ८१ ॥

निस्तुषोक्त्य चातपे संशीष्य याज्ञं पल १६, मण्ड शराव ४ मिश्रयित्वा धान्यराशौ
 दिनत्रयं स्थाप्यम् । तत इति—धान्यराशेराक्तस्थालम्बुषादिचूर्णं प्रत्येकं पलिकं
 दद्यात् । ततोऽस्त्वलेन सम्यक् पाकं सम्यक् परिणतमिति विज्ञाय स्थापनोद्यम् ।
 ततः प्रत्यङ् याज्ञं कर्षं २, तण्डुलचूर्णं पल १, पाकाथं अल पल २, “यवागूः षड्-
 गुणोऽभसि” इत्युक्तेः ; भर्जनार्थं सधंपतेल कर्षं १, हिङ्गु रति ५, सैन्धव माषा २ ;
 ततः पुनरपि किञ्चिन्नवणं दत्त्वा भक्षणीयेति परिपाटी कथिता । सिद्धा तण्डुल-
 मिश्रितेति—एषा शिण्डाकौ तण्डुलमिश्रिता सती सिद्धा कार्या पेया कार्थेऽन्यथः ।
 अन्ये तु—पिष्टतण्डुलमिश्रणेन वटकः काव्ये इत्याहुः । शिण्डाकौति सन्धानविशेषश्च
 संज्ञा तीरमुक्तिप्रसिद्धा ॥ ७४—७८ ॥

त्वगादीत्यादि ।—विभजनायां शीते इति—शीतकाले । सुरसः अर्जकश्च

चूर्णितैः पत्रिकैः साङ्गमारनालपरिप्लवैः ।
 विन्यसेत् स्नेहपात्रे तु धान्यराशौ पुनन्यसेत् ॥ ८२ ॥
 समरात्रात् समुद्धृत्य पानभक्षणभोजनैः ।
 सिद्धलैयं प्रयोक्तव्या सामे वायौ विशेषतः ॥ ८३ ॥
 भग्नकृणाश्च्युतहताः कम्पिनः पीठसर्पणः ।
 गृध्रसीमग्निमादश्च शूलगुल्मादराणि च ॥
 बलीपलितखालित्यं हत्वा स्युरमलेन्द्रियाः ॥ ८४ ॥

अपथ्यानि ।—

दधिमत्स्यगुडक्षीर-पोथकीमाषपिष्टकम् ।
 वर्जयेदामवातार्त्तो गुर्वभिष्यन्दकारि यत् ॥ ८५ ॥
 इत्यामवात-चिकित्सा ।

अथ शूल-चिकित्सा ।

क्रियातुल्यम् ।—

वमनं लङ्घनं स्वेदः पाचनं फलवर्त्तयः ।
 चारश्चूर्णानि गुडिकाः शस्यन्ते शूलशान्तये ॥ १ ॥

पथांशभेदः । आरनालपरिप्लवैरिति—तावन्मादमारनालं यावता परिप्लवः सम्यक्
 भवति । स्नेहपात्रम् इह कटुतेलपात्रमेव यौगिकम् । भक्षणांशित—अव्यंभोजनं
 भोजनमन्नादिभोजनम् ॥ ७८—८४ ॥

दधौत्यादि ।—माषपिष्टकमिति—माषकृतं पिष्टकं, किंवा माषकं पिष्टकञ्च ।
 अभिष्यन्दकारि दोषघातुमलक्षेदकारि ॥ ८५ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायाम् आमवात-चिकित्सा-विहतिः ।

आमवातवत् शूलस्याप्यमजन्यत्वेन तदनन्तरं शूलचिकित्साभाह. वमन-
 भित्वादि मुश्रुतस्य ।—वमनमुत्क्रिष्टकफे । लङ्घनमामपाचनार्थम् । स्वेदः पित्तजं
 विहाय । चार इति—चारवर्षाः चारप्रयोगो वा । चूर्णगुडिके इदमेव वक्ष्यमाणे ॥ १ ॥

स्नेदस्य अवश्यकत्वं व्यतोपदेशः ।—

पुंसः शूलाभिपन्नस्य स्नेद एव सुखावहः ।

पायसैः कशरापिण्डैः स्निग्धैर्वा पिशितोत्करैः ॥ २ ॥

वातशूल-चिकित्सा ।

नवाङ्गयूषः ।—

वातात्मकं हन्यचिरेण शूलं स्नेहेन युक्तसु कुलत्पयूषः ।

ससैन्धवो व्योषयुतः सलावः सहिङ्गुसौवर्चलदाडिमाद्यः ॥ ३ ॥

बलादिः ।—

बलापुनर्नवैरण्ड-वृहतीद्वयगोक्षुरैः ।

सहिङ्गुलवणं पीतं सद्यो वातरुजाऽपहम् ॥ ४ ॥

हिङ्गुादिचूर्णम् ।—

शूली निरन्नकोष्ठोऽङ्गिरुणाभिश्चूर्णिताः पिबेत् ।

हिङ्गुप्रतिविषाव्योष-वचासौवर्चलाभयाः ॥ ५ ॥

तुम्बुवादि चूर्णम् ।—

तुम्बुरुण्यभया हिङ्गु पौष्करं लवणतयम् ।

पुंस इत्यादि ।—पुंस इत्यत्र "तस्य" इति पाठान्तरम् । कशरा तिलतण्डुलमाष-
कृता यवागूः । पायसादिभिः पिण्डादिसम्बन्धात् स्नेदो बोध्यः । पिशितोत्करैरिति
—भेकादिनां चैः ॥ २ ॥

वातात्मकमित्यादि ।—यूष इति—कुलत्पलावमांसयोर्मिलित्वा पलं, जलं षोडश
पलं, पलषतुष्टयस्थिते विनयं वस्त्रेण क्लानयित्वा हिङ्गुसहितेन घृतेन भर्जनोद्यं,
तदनन्तरं सैन्धवादीनां चूर्णं मिलित्वा कर्षः प्रलेपः, पश्चादाडिमवौगरसो योज्यः ।
कुलत्पकर्षः २, लावमांसकर्षः २, पाकार्थं पानीयं शः २, शेष पल ४, एतच्च विनयं
वस्त्रेण क्लानयित्वा घृते भर्जनोद्यम् । सैन्धवव्योषादिभिः यथायोग्यं संस्कारः ॥ ३ ॥

बलेत्यादि ।—योगोऽयं क्वाथविघ्नना । हिङ्गु लवणञ्च प्रलेप्यम् । लवणसल
सौवर्चलं, वातशूलघ्नत्वादित्याहुः ॥ ४ ॥

शूलौत्यादि ।—निरन्नकोष्ठ इति—अभुक्ता इत्यर्थः । अन्ते तु—अन्नम् अजीर्णांश्च
तुम्बुरुण्यङ्गैः इत्याहुः । प्रतिविषा प्रतिविषा ॥ ५ ॥

पिबेत् यवाश्वना वात-शूलगुल्मापतन्त्रकी ॥ ६ ॥

श्यामादिकल्कः ।—

श्यामा विडं शिग्रफलानि पथ्या विडङ्गकम्पिलकमश्वमूत्री ।
कल्कं समं मद्ययुतञ्च पोत्वा शूलं निहन्त्यादनिलात्मकन्तु ॥ ७ ॥

यमान्यादिचूर्णम् ।—

यमानीहिङ्गुसिन्धूय क्षारमौवर्चलाभयाः ।

सुरामण्डेन पातव्या वातशूलनिसूदनाः ॥ ८ ॥

विश्यादिः ।—

विश्वमेरुण्डजं मूलं काथयित्वा जलं पिबेत् ।

हिङ्गुसौवर्चलोपेतं सद्यः शूलनिवारणम् ॥ ९ ॥

विश्वेरेण्डादिः ।—

हिङ्गुपुष्करमूलाभ्यां हिङ्गुसौवर्चलेन वा ।

विश्वेरेण्डयवकाथः सद्यः शूलनिवारणः ॥ १० ॥

एरेण्डादिः ।—

तद्वद्वयवकाथो हिङ्गुसौवर्चलान्वितः ॥ ११ ॥

हिङ्गुश्यादिचूर्णम् ।—

हिङ्गुश्लक्ष्णालवणं यमानी क्षाराभयामैश्वरतुल्यभागम् ।

तुल्यदण्णोत्थादि ।—तुल्यं स्वनामख्यातम् । यवाश्वनेति—यवकाथेन । “यवेरेण्डा-
श्वना पेयम्” इति तु पाठान्तरे, तेन क्षामामेव काथः ॥ ६ ॥

श्यामिन्यादि ।—श्यामा वृद्धदारकः । कम्पिलकी गुण्डारोचनी । अश्वमूत्री
शङ्खकी ॥ ७ ॥

यमानीत्यादि ।—क्षारी यवक्षारः । सुरामण्डेनेति—सुराया उपरितनस्त्रच्छद्रव-
भागेन । एवमन्यथापि ॥ ८ ॥

विश्वमित्यादि ।—एरेण्डमूलस्य भागवर्धं, एरेण्डाद्यैको भाग इत्यर्थः ॥ ९ ॥

हिङ्गुपुष्करेत्यादि ।—हिङ्गुपुष्करमूलाभ्यां हिङ्गुसौवर्चलेन वा इति उभयद्व-
यकार्थे तृतीया ॥ १० ॥

तद्वदित्यादि ।—तद्वदिति—सद्यः शूलहर इत्यर्थः ॥ ११ ॥

हिङ्गुश्लक्ष्णेत्यादि ।—श्लक्ष्णोऽश्ववेतसः । क्षणा पिप्पली । लवणमिह सौवर्चलं,

चूर्णं पिबेद्वाक्पिमण्डमिश्रं शूले प्रवृद्धेऽनिलजे शिवाय ॥ १२ ॥

वयोदशाङ्गं नारिकेलखण्डम् ।—

सुपक्वनारिकेलस्य शस्यं पलचतुष्टयम् ।

पिष्ट्वा घृतपले भृष्टा क्षिपेत् खण्डचतुःपलम् ॥ १३ ॥

नारिकेलस्य च प्रस्थे किञ्चिच्छस्यवतो जले ।

धन्याकं पिप्पलीं मुस्तं द्विजीरं वंशलोचनाम् ॥ १४ ॥

शाणमानं चतुर्जातं चूर्णं श्रोत क्षिपेत् बुधः ।

हृन्त्यभ्लपित्तमरुचिं रक्तपित्तं क्षयं वमिम् ॥ १५ ॥

शूलञ्च पृष्ठशूलञ्च पित्तरुग्घ्नं रसायनम् ।

विशेषादलकत् तृथं पुष्टिकौजस्करं स्मृतम् ॥ १६ ॥

सौवर्चलादिगुडिका ।—

सौवर्चलान्निकाऽजाजी-मरिचैर्द्विगुणोत्तरैः ।

मातुलुङ्गरसैः पिष्ट्वा गुडिकाऽनिलशूलनुत् ॥ १७ ॥

द्विङ्गुदिगुडिका ।—

द्विङ्गुस्तवेतस्योष-यमानीलवणत्रिकैः ।

वोजपूररसोपेतैर्गुडिका वातशूलनुत् ॥ १८ ॥

वोजपूरप्रयोगः ।—

वोजपूरकमूलञ्च घृतेन सह पाययेत् ।

जयेत् वातभवं शूलं कर्षमेकं प्रमाणतः ॥ १९ ॥

विशेषतः एलङ्गुलात् । कश्चित् “कण्ठामलकम्” इति पाठः, स च निश्चलस्या-
कम्पतः ; निश्चलस्तु—“कण्ठामलकम्” इत्यत्र “कण्ठलवणम्” इति पठति, हारीत-
कं वादात् । कृत्वाभङ्गोऽपि नाशङ्कः, अनलत्वात् पद्यमागंस्थेति व्याचष्टे ॥ १२—१६ ॥

सौवर्चलेत्यादि—पन्निका तिलिङ्गी । द्विगुणोत्तरैरिति—यद्योत्तरं द्विगुणे-
रित्यर्थः । एषा गुडिका चतुर्मापकमिता उषोदकानुपानेन भक्षणीया ; एवं वक्ष्य-
माणा गुडिकाऽपि ॥ १७।१८ ॥

वोजपूरकेत्यादि ।—योगोऽयं केवलवातजे ॥ १९ ॥

विलम्बनादिगुडिका ।—

विलम्बनतिलैरण्डं पिष्ट्वा चान्तुषाम्भसा ।

गुडिकां भ्रामयेदुष्णां वातशूलविनाशिनौम् ॥ २० ॥

तिलगुडिका ।—

तिलैश्च गुडिकां कृत्वा भ्रामयेज्जठरोपरि ।

गुडिका शमयत्येषा शूलञ्चैवातिदुःसहम् ॥ २१ ॥

मदनकल्कः जीवन्तीकल्कश्च ।—

नाभौलेपाज्जयेच्छूलं मदनः काञ्चिकान्वितः ।

जीवन्तीमूलकल्को वा सतैलः पार्श्वशूलनुत् ॥ २२ ॥

पित्तशूल-चिकित्सा ।

क्रियासूचम् ।—

गुडः शालियेवाः क्षौरं सर्पिःपानं विरेचनम् ।

जाङ्गलानि च मांसानि भेषजं पित्तशूलिनाम् ॥ २३ ॥

वसनोपकरणानि शीतोपचाराश्च ।—

पैते तु शूले वसनं पर्याऽम्बु-रसैस्तथेक्षोः सपटोलनिम्बैः ।

शीतावगाहाः पुलिनाः सवाताः कांस्थादिपात्राणि जलप्लुतानि

॥ २४ ॥

विरेचन-मांसरसादिप्रयोगोपदेशः ।—

विरेचनं पित्तहरञ्च शस्तं रसाश्च शस्ताः शशलावकानाम् ।

सन्तर्पणं लालनधूपपत्रं योगाः सुशीता मधुसम्प्रयुक्ताः ॥ २५ ॥

विलम्बनैत्यादि ।— शस्तुषाम्भः अक्षकान्तिकम् ॥ २० ॥

तिलैरित्यादि ।— तिलैरिति पिष्टैः । गुडिकेयं कोणा उदरे स्थानयितव्या ॥ २१ ॥

नाभिलेपादित्यादि ।— जीवन्तीमूलककल्केनापि लेपः ॥ २२ ॥

सम्पत्तिः पित्तशूलचिकित्सासाह, गुड इत्यादि ।— गुडोऽत्र पुरातनः उपहतमलश्च ज्ञेयः, तस्य वातपित्तहरत्वेन शौमिकत्वात् ; उक्तं हि सुसुते—“पित्तघ्नो मधुरः शङ्खो वातघ्नोऽसृक्प्रसादनः । पुराणेषाधिकगुणः श्रुतः पथ्यतमो गुडः ॥” (सू० ४५ अ०) इति ॥ २३ ॥

पैते तु शूले वसनमित्यादि ।— पित्तज्ञेऽपि वसननामाशयस्थपित्तहरणार्थम् । सपटोलनिम्बैरिति—पटोलनिम्बकल्कयुतैः । मदनफलयोगमप्यत्र केचित्दिच्छन्ति ॥ २४ ॥

विरेचनमित्यादि ।— पित्तहरमिति—पित्तहरमधुरगणोपेतम् । सन्तर्पणं क्षान्-

यवपेया ।—

कृद्यां ज्वरे पित्तभवेऽपि शूले
घोरे विदाहे त्वतितर्षिते च ।
यवस्य पेयां मधुना विमिश्रां
पिबेत् सुशीतां मनुजः सुखार्थी ॥ २६ ॥

धात्रीरसादियोगवयम् ।—

धात्र्या रसं विदार्या वा त्रायन्तौ-गोस्नानास्यु वा ।
पिबेत् सशर्करं सद्यः पित्तशूलनिःसूदनम् ॥ २७ ॥

शतमूलौघयोगः ।—

शतावरीरसं क्षौद्र-युतं प्रातः पिबेन्नरः ।
दाहशूलोपशान्त्यर्थं सर्वपित्तामयापहम् ॥ २८ ॥
वृद्ध्यादिः ।—

बृहत्पौ गोक्षुरैरण्ड-कुशकाशिलुवालिनाः ।
पौताः पित्तभवं शूलं सद्यो हन्युः सुदारुणम् ॥ २९ ॥
शतावल्यादिः ।—

शतावरोसयश्चाह्व-वाय्यालकुशगोक्षुरैः ।
शृतशीतं पिबेत् तोयं सक्षौद्रगुडशर्करम् ॥
पित्तासृग्दाहशूलघ्नं सद्यो दाहज्वरापहम् ॥ ३० ॥

मधूपपत्रमिति—लानशक्तुनपुष्पां निमित्तं सन्तर्पणम् । यवस्य पेयमिति—यवस्य
सवायुम् ॥ २५-२६ ॥

धात्र्या रसमिव्यादि ।—योगवयम् । धात्र्याः स्वरसः, विदार्या अपि स्वरसः,
धात्र्यन्तौगोस्नयोः क्रायः ; शर्करा च सर्वत्र प्रलेप्या बोध्या ॥ २७ ॥

शतावरीरसमिव्यादि ।—स्यष्टम् ॥ २८ ॥

वृद्ध्यादिव्यादि ।—शुक्लवालिना खागरमिटा ॥ २९ ॥

शतावरीरव्यादि ।—शृतशीतमिति—शृतं शीतमेव व्यजनादिभिः, न तु शीत-
कषायम् ॥ ३० ॥

त्रिफलानिस्वादिः । —

त्रिफलानिस्वयध्याह्न-कटुकारग्वधैः शृतम् ।

पाययेन्मधुसन्मिश्रं दाहशूलोपशान्तये ॥ ३१ ॥

एरण्डतैलप्रयोगः । —

तैलमेरण्डजं वाऽपि मधुकक्तायसंयुतम् ।

शूलं पित्तोद्भवं हन्यात् गुल्मं पैत्तिकमेव च ॥ ३२ ॥

चिकलादिः । —

त्रिफलाऽऽरग्वधक्यां सकौटं शर्कराऽन्वितम् ।

पाययेद्रक्तपित्तघ्नं दाहशूलनिवारणम् ॥ ३३ ॥

धात्रीचूर्णम् । —

प्रलिह्यात् पित्तशूलघ्नं धात्रीचूर्णं समाक्षिकम् ॥ ३४ ॥

अष्टादशाङ्गं नारिकेलखण्डम् । —

नारिकेलपलान्यष्टौ शर्कराप्रस्थसंयुतम् ।

तज्जलं पात्रमेकन्तु सर्पिःपञ्चपलानि च ॥ ३५ ॥

शुण्ठाचूर्णस्य कुडवं प्रस्थाह्वं क्षौरमेव च ।

सर्वमेकीकृतं पात्रे शनैर्मृदग्निना पचेत् ॥ ३६ ॥

तुभा त्रिकटुकं सुखं चातुर्जातं सधान्यकम् ।

द्विकण्ठो जीरकश्चैव कर्षयुग्मं पृथक् पृथक् ॥ ३७ ॥

स्रग्णचूर्णं विनिक्षिप्य स्थापयेद्भाजने लृढः ।

खादेत् प्रतिदिनं श्राणं यथेष्टाहारवानपि ॥ ३८ ॥

सर्वदोषभवं शूलमामवातं विनाशयेत् ।

परिणामभवं शूलमम्लपित्तञ्च नाशयेत् ॥ ३९ ॥

बलपुष्टिकरञ्चैव वाजोकरणमुत्तमम् ।

रक्तपित्तहरं श्रेष्ठं कृदिहृद्रोगनाशनम् ॥

त्रिफलेत्यादि । — यध्याह्नः यष्टिमधुकः । कटुका कटुरोहिणी ॥ ३१ ॥

तैलमेरण्डजमित्यादि । — तैलं प्रक्षेप्यम् । अन्ये तु — योगद्वयमाहः, तन्वते —

एरण्डजं तैलमित्येकं, मधुकक्तायसंयुतमेरण्डतैलमिति द्वितीयः ॥ ३२ ॥

अग्निसन्दीपनकरं सर्वरोगनिवर्हणम् ॥ ४० ॥

कफशूल-चिकित्सा ।

क्रियासूत्रम् ।—

श्लेष्माधिके कूर्दनलङ्घनानि शिरोविरेकं मधुश्रीधुपानम् ।

मधूनि गोधूमयवानरिष्टान् सेवेत रूक्षान् कटुकांश्च सर्वान् ॥ ४१ ॥

पचकोलसिद्धा यवागुः ।—

पिप्पलीपिप्पलीमूल-चव्यचित्रकनागरैः ।

यवागूर्दीपनीया स्थाच्छूलघ्नी चोपसाधिता ॥ ४२ ॥

लवणत्रयादिचूर्णम् ।—

लवणत्रयसंयुक्तं पचकोलं सरामठम् ।

सुखोष्णेनाम्बुना पीतं कफशूलविनाशनम् ॥ ४३ ॥

विल्लमूलादिः ।—

विल्लमूलमथैरण्डं चित्रकं विश्वभेषजम् ।

हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं सद्यः शूलनिवारणम् ॥ ४४ ॥

मुक्तादिकल्कः ।—

मुखं वचां तिक्तकरोहिणौ च तथाऽभयां निर्दहनी च तुल्याम् ।

पिबेत् गोमूत्रयुतां कफोत्थे शूले तथाऽऽमस्य च पाचनार्थम् ॥ ४५ ॥

वचादिचूर्णे विल्लादिषु ।—

वचाब्दाग्न्यभयातिक्ता-चूर्णं गोमूत्रसंयुतम् ।

त्रिफलाऽऽरवधक्ताथमित्यादि ।—स्पष्टम् ॥ ३३—४० ॥

श्लेष्माधिके इत्यादि ।—मधुना कृतः श्रीधुसंधुश्रीधुः । अरिष्टानिति ।—सन्धान-
विशेषान् ॥ ४१ ॥

पिप्पलीत्यादि ।—स्पष्टम् ॥ ४२ ॥

लवणत्रयसंयुक्तमित्यादि ।—लवणत्रयं सौवर्चलसैन्धवविडम् । समभागचूर्णादष्ट-
माषकमुष्णोदकपलेनालोक्ष्य पेयम् । चूर्णविषये योगोऽयम् ॥ ४३ ॥

विल्लमूलमित्यादि ।—विल्लमूलादिर्विश्वभेषजान्तः अयं योगः काथविधिना ॥ ४४ ॥

मुक्तामित्यादि ।—निर्दहनी मूराः मुक्तादिः निर्दहत्वा एको योगः । मुखकादिकं
पिष्टा गोमूत्रेण पेयम् ॥ ४५ ॥

सञ्चारं वा पिबेत् क्वाथं विल्वादेः कफशूलवान् ॥ ४६ ॥

मातुलुङ्गरस-शिशुकाथौ ।—

मातुलुङ्गरसो वाऽपि शिशुक्वाथस्तथाऽपरः ।

सञ्चारो मधुना पीतः पार्श्वहृद्वस्तिशूलनुत् ॥ ४७ ॥

आमशूलचिकित्सा ।

क्रियासूत्रम् ।—

आमशूले क्रिया कार्या कफशूलविनाशिनी ।

सेव्यमामहरं सर्वं यदग्निबलवर्धनम् ॥ ४८ ॥

सर्वशूलचिकित्सा ।

हिङ्गादिचूर्णम् ।—

सहिङ्गतुम्बूह्योष-यमानौचित्यकाभयाः ।

सञ्चारलवणाश्चूर्णं पिबेत् प्रातः सुखाब्धुना ।

विश्वमूत्रानिलशूलघ्नं पाचनं वङ्गिदौपनम् ॥ ४९ ॥

आमौलोहम् ।—

षट्पलं शुद्धमण्डूरं यवस्य कुडवं तथा ।

पाकाय नीरप्रस्थाङ्गं दद्यात् पाटावशेषितम् ॥ ५० ॥

शतमूलीरसस्याष्टावामलक्या रसस्तथा ।

तथा दधिपयोभूमि-कुष्माण्डस्य चतुष्पलम् ॥ ५१ ॥

चतुष्पलं सर्पिरिक्षु रसं दद्यात् विचक्षणः ।

प्रक्षिपेज्जौरकं धान्यं त्रिजातं करिपिप्पलीम् ॥ ५२ ॥

वचेत्यादि ।—चशिशिकः । सञ्चारमित्यादिस्तु हितोयो योगः । विल्वादेंद्र-
मूलस्य क्वाथं पिबेदिति ॥ ४६ ॥

मातुलुङ्गेत्यादि ।—मातुलुङ्गरस इति—मातुलुङ्गमूलकाथः । योगश्चेदपि मधु-
यवञ्चारौ प्रक्षेप्यौ ॥ ४७ ॥

आमशूले इत्यादि ।—अथ आमहरं भूत्वा यदग्निवृद्धिकरं भवति पचकोलादि,
तत् सेवं, न तु घृतादि ॥ ४८ ॥

सुस्तं हरीतकीञ्चैव अभ्रं लीहं कटुत्रयम् ।
 रेणुकं त्रिफलाञ्चैव तालीशं नागकेशरम् ॥ ५३ ॥
 प्रत्येकं कार्ष्णिकं चूर्णं पेषयित्वा विनिक्षिपेत् ।
 भोजनादौ तथा मध्ये चान्ते चैव समाहितः ॥ ५४ ॥
 तोलेकं भक्षयेच्चानु पेयं नित्यं पयस्तथा ।
 शूलमष्टविधं हन्ति साध्यासाध्यमथापि वा ॥ ५५ ॥
 वातिकं पैन्तिकञ्चैव श्लेष्मिकं सान्निपातिकम् ।
 परिणामसमुत्थाञ्च अन्नद्रवसमुद्भवान् ॥ ५६ ॥
 हृन्द्जान् पक्तिशूलाञ्च अम्बुपित्तं सुदारुणम् ।
 सर्वशूलहरं श्रेष्ठं धात्रीलीहमिदं स्मृतम् ॥ ५७ ॥

चित्रकादिः ।—

चित्रकग्रन्थिकैरण्डशुण्ठीधान्यं जलैः शृतम् ।
 शूलानाहविवन्धेषु सङ्घिङ्गविडसेन्धवम् ॥ ५८ ॥

चतुःसमम् ।—

दीप्यकं सैन्धवं पथ्या नागरञ्च चतुःसमम् ।
 भृशं शूलं जयत्याहु मन्दस्याग्नेश्च दीपनम् ॥ ५९ ॥

हृन्द्जशूलचिकित्सा ।

वातापतशूलं ब्रह्म्यादिः ।—

समाक्षिकं ब्रह्म्यादिं पिबेत् पित्तानिलात्मके ।
 व्यामिश्रं वा विधिं कुर्याच्छूले पित्तानिलात्मके ॥ ६० ॥

पित्तशूलग्रन्थे प्रकृतिसप्तसप्तवायचिकित्सा ।—

पित्तजे कफजे चापि या क्रिया कथिता पृथक् ।

सङ्घिङ्ग्यादि ।—तुम्बुरु वणिग्द्रव्यविशेषः ॥ ४९—५७ ॥

चित्रकैत्यादि ।—ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलम् । सङ्घिङ्गुविडसेन्धवमित्यत्र “सङ्घिङ्गु-
विडदाडिमम्” इति केचित् पठन्ति ॥ ५८ ॥

दीप्यकमित्यादि ।—दीप्यकं घमानो । मन्दस्यातिमन्दस्य ॥ ५९ ॥

हृन्द्जशूलचिकित्साभाष्यं, समाक्षिकमित्यादि ।—ब्रह्म्यादिमिति—“ब्रह्म्यौ

एकीकृत्य प्रयुञ्जीत तां क्रियां कफपित्तजे ॥ ६१ ॥

पित्तश्लेष्मशूल पटोलादिः ।—

पटोलत्रिफलारिष्ट-क्वाथं मधुयुतं पिबेत् ।

पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिर्दाहशूलोपशान्तये ॥ ६२ ॥

वातश्लेष्मशूल रसोनप्रयोगः ।—

रसोनं मद्यसम्मिश्रं पिबेत् प्रातः प्रकाङ्क्षितः ।

वातश्लेष्मभवं शूलं निहन्तुं वङ्गदीपनम् ॥ ६३ ॥

सर्वशूलचिकित्सा ।

बृहद्विश्वादिः ।—

विश्वीरूकदशमूलयवाश्लसा तु

हिचारहिङ्गुलवणत्रयपुष्कराणाम् ।

चूर्णं पिबेत् हृदयपार्श्वकटीग्रहाम-

पक्वाशयांसभृशरुग्ज्वरगुल्मशूलो ॥ ६४ ॥

क्वाथेन चूर्णपानं यत् तत्र क्वाथप्रधानता ।

प्रवर्त्तते न तेनात्र चूर्णपिच्छी चतुर्द्रवः ॥ ६५ ॥

गोक्षरैरुक्क” इत्यादिना पूर्वमुक्तम् ; अन्ये तु—सन्निपातज्वरोक्तं बृहत्त्यादिकमाह ;
व्यवहारस्तु पूर्वेष्वेव । व्यामिश्रमित्यादि स्पष्टम् ॥ ६०-६१ ॥

पटोलित्यादि ।—परिष्टो नित्यः ॥ ६२ ॥

रसोनमित्यादि ।—नित्यपिष्टरसोन माषा ६, मद्य पल १ ॥ ६३ ॥

विश्वीरूकेत्यादि ।—अश्लसिति—क्वाथेन । अत्र हिङ्गुसौवर्चलमित्यादि-वक्ष्य-
माणयोगे समुदितदशमूलयवयोर्द्वयोः प्रत्येकं तुल्यभागेन ब्रह्मणा व्यवहारदर्शनादभापि
तथैव मानमाह श्लोकः ; तेन विश्वीरूकदशमूलानां मिलितानामेको भागः,
अथवा चापरो भाग इति ; व्यवहारोऽपि इत्यनेन । हिचारादयस्तु प्रक्षिपविषये
प्रयोज्याः, न तु “पातव्यश्च चतुर्द्रवः” इति परिभाषया ; एवं वक्ष्यमाणेष्वपि ।
एतद्वद्वाह, क्वाथेन चूर्णपानं यदित्यादि ।—अस्यांशस्तु ज्वरातीसारचिकित्साया-
न्वेषीतः इति ॥ ६४-६५ ॥

रुचकादिः ।—

चूर्णं समं रुचकहिङ्गमहीषधानां
 शुण्ठास्त्रुना कफसमीरणसम्भवासु ।
 हृत्पाश्वेष्टजठराग्निर्विसूचिकासु
 पेयं तथा यवरसेन तु विड्विवन्धे ॥ ६६ ॥
 समं शुण्ठास्त्रुनेत्येवं योजना क्रियते बुधैः ।
 तेनाल्पमानमेवात्र हिङ्गु सम्परिदोयते ॥ ६७ ॥

हिङ्गुसौवर्चलादिचूर्णम् ।—

हिङ्गु सौवर्चलं पथ्याविड्वैम्बवतुम्बुरु ।
 पौष्करञ्च पिवेच्चूर्णं दशमूलयवाभ्रसा ॥ ६८ ॥
 पाश्वेष्टकटिपृष्ठांस-शूले तन्द्राऽपतानके ।
 शोथे श्लेष्मप्रसेके च कर्णरोगे च शस्यते ॥ ६९ ॥

एरण्डसतकम् ।—

एरण्डविल्वलहतीद्वयमातुलुङ्ग-
 पाषाणभिर्भक्तकटमूलकतः कषायः ।
 सक्षारहिङ्गुलवणो रुतुतैलमिश्रः
 श्रोण्यसमेदृद्धदयस्तनुरुक्षु पेयः ॥ ७० ॥

चूर्णे सममित्यादि ।—रुचकं सौवर्चलम् । तीक्ष्णत्वेन शुण्ठाः कषाण्डास्त्रुना
 वा क्वाथः । प्रक्षेपः सौवर्चलं भाषा १, शुण्ठीचूर्णं भाषा २, हिङ्गु रति ६ । एवं
 यवरसेनेति—यवक्वाथेन । समं शुण्ठास्त्रुनेति—समशब्दस्य तुल्याणत्वे हिङ्गुनीऽपि
 रुचकमहीषसमानत्वेन बहुमानता स्यादतः सममिति पदं सङ्ग्राह्यं एवेत्यर्थः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

हिङ्गु सौवर्चलमित्यादि ।—दशमूलयवाभ्रसंति—दशमूलयवयोर्द्वयोः क्वाथः ; तत्र
 प्रत्येकं दशमूल १ भाषा ७ रति, यवतण्डुल १ कर्ष, पाकाय कल श्राव १, शेष
 पल २ । भेदे विवक्षिते हिङ्गुदीना प्रक्षेपः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

एरण्डेत्यादि ।—मातुलुङ्गं मातुलुङ्गस्य मूलम् । पाषाणमित् पाषाणभेदो । भिक्तो
 गोक्षुरस्य मूलम् । लवणमत्र कैवल्यं, न तु सौवर्चलं, “कैवल्यक्षारसंयुक्तसेल-

हिङ्गुविकटुकादिचूर्णम् ।—

हिङ्गु विकटुकं कुष्ठं यवचारोऽथ सैन्धवम् ।

मातुलुङ्गरसोपेतं प्लीहशूलापहं रजः ॥ ३१ ॥

सृगशृङ्गप्रयोगः ।—

दग्धमनिर्गतधूमं सृगशृङ्गं गोघृतेन सह पीतम् ।

हृदयनितम्बजशूलं हरति शिखी दारुनिवहमिव ॥ ३२ ॥

विडङ्गप्रयोगः ।—

क्लिमिरिपुचूर्णं लौढं सहितं स्वरसेन वङ्गसेनस्य ।

क्षपयत्यचिरान्नियतं लौढाजीर्णीकृतं शूलम् ॥ ३३ ॥

विदार्यादिस्वरसः ।—

विदारोदाङ्गिमरसः सव्योषलवणान्वितः ।

क्षौद्रयुक्तो जयत्याशु शूलं दोषत्रयोद्भवम् ॥ ३४ ॥

एरण्डादशकम् ।—

एरण्डफलमूलानि बृहतीद्वयगोक्षुरम् ।

पर्णिन्यः सहदेवा च सिंहपुच्छीक्षुवाणिका ॥ ३५ ॥

तुल्यैरेतैः शृतं तोयं यवचारयुतं पिबेत् ।

जेरण्डकस्य च" इति नागार्जुनसंवादात् । अयं योग आनयति चन्द्राटेन लिखितः, अतस्तत्रापि युज्यते ॥ ३० ॥

हिङ्गु विकटुकमित्यादि ।—मातुलुङ्गरसो मातुलुङ्गमूलकायः । अन्ये तु—मातुलुङ्गफलरसमित्याहः ॥ ३१ ॥

दग्धमित्यादि ।—सृगशृङ्गं हरिणशृङ्गं, तच्च चूर्णीकृत्यान्तर्धूमं यथा स्यात् तथा दग्धमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

क्लिमिरिपुचूर्णमित्यादि ।—वङ्गसेनस्य स्वरसेनेति—वक्त्रपत्रस्य स्वरसेनेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

विदारोत्यादि ।—विदारो-पक्वदाङ्गिमफलयोः स्वरसः, भृमिकुष्माण्डरसः पक्वदाङ्गिमफलरसः प्रत्येकं कर्ष २, विकटु सैन्धव प्रत्येक माषा १, मधु माषा ४ ॥ ३४ ॥

एरण्डादि ।—एरण्डादशके एरण्डस्य फलं मूलञ्च । पर्णिन्यश्चतस्रः शालपर्णी-भृमिपर्णी-मुद्गपर्णी-माषपर्णीभेदात् । सहदेवा दण्डोत्पलभेदः । सिंहपुच्छी घृष्टपर्णीभेदः, सा च कलम्बूपदसदृशदोषपला काटवाचिद्विपुच्छीति ख्याता । क्षुवाणिका

पृथग्दोषभवं शूलं हन्यात् सर्वभवं तथा ॥ ७६ ॥

त्रिफलामण्डरम् ।—

गोमूत्रशुद्धमण्डरं त्रिफलाचूर्णसंयुतम् ।

विलिहन् मधुसर्पिभ्यां शूलं हन्ति त्रिदोषजम् ॥ ७७ ॥

शङ्खादिचूर्णम् ।—

शङ्खचूर्णं सलवणं सहिङ्गं व्योषसंयुतम् ।

उष्णोदकेन तत् पीतं शूलं हन्ति त्रिदोषजम् ॥ ७८ ॥

त्रिफलाणोदम् ।—

तौल्यायश्चूर्णसंयुक्तं त्रिफलाचूर्णमुत्तमम् ।

प्रयोज्यं मधुसर्पिभ्यां सर्वशूलनिवारणम् ॥ ७९ ॥

अभयानोदम् ।—

मूत्रान्तःपाचितां शुष्कां लौहचूर्णसमन्विताम् ।

सगुडामभयामद्यात् सर्वशूलप्रशान्तये ॥ ८० ॥

लौहा वा नड इति नाम्ना ख्याता खगण्डो । उल्लसत्तु इवुबालिकास्थाने “इचुरकं” पठति । एवं सुशुतमतानुवादी चन्द्राटोऽपि ॥ ७५।७६ ॥

गोमूत्रशुद्ध्यादि ।—गोमूत्रे सप्तधा निर्वापणेन शुद्धं मण्डरं मिलितत्रिफलाचूर्णसमं पञ्चषट्-सप्तमाषकाणामन्यतममानेनोपयोज्यम् ॥ ७७ ॥

शङ्खचूर्णमित्यादि ।—मनाक् दग्धस्य शङ्खस्य चूर्णं गृह्णन्ति । अथ माषकमेकं किञ्चिदधिकं वा, लवणव्योषयाश्च मिलित्वा माषद्वयं, हिङ्गुनी रक्तद्वयं त्र्यं वा पिबेदित्यर्थः । अन्ये तु—भागानुक्तेः सर्वमेव सममिति वदन्ति । श्लेष्मोत्तरंऽयं योगः ॥ ७८ ॥

तौल्याय इत्यादि ।—मारितपुटितवज्रलोहचूर्णे कर्षं १ माषा ८, त्रिफलाचूर्णे प्रत्येकं माषा ८, मिलितचूर्णाच्च याज्ञं रति ४, घृतमधुनी दत्त्वा लौहमुद्धरेण समर्थं भक्षणीयम् । सादादिविचित्रं लौहान्तरवत् । अन्ये तु—त्रिफलाया एकभाग-समं लौहचूर्णमिति वदन्ति । त्रिफलाकाशभाषितलौहपत्रिकया अयं योगो यदि क्रियते, तदा द्वि-त्रि-चतुर्माषकोपयोगः ॥ ७९ ॥

मूत्रान्तरित्यादि ।—मूत्रान्तःपाचितामिति—गोमूत्रेणोत्स्निग्धां ; लौहचूर्णं सप्तषट् मूत्रे पाचितमित्यन्ये । शुष्कामित्यात्पश्यात् । लौहचूर्णसमन्वितामिति—

दाधिकं घृतम् ।—

पिप्पली नागरं विल्वं कारवी चव्यचित्तकम् ।

हिङ्गुदाडिमवृक्षाम्बुवचाक्षारास्तवेतसम् ॥ ८१ ॥

वर्षाभूकृष्णलवणमजाजी वीजपूरकम् ।

दधि त्रिगुणितं सपिस्तत् सिद्धं दाधिकं घृतम् ॥ ८२ ॥

गुल्मार्शःप्लीहहृत्पार्श्व-शूलयोनिरुजाऽपहम् ।

दोषसंशमनं श्रेष्ठं दाधिकं परमं स्मृतम् ॥ ८३ ॥

प्राणायामधूपो ।—

कम्बलावृतगात्रस्य प्राणायामं प्रकुर्वतः ।

कटुतैलाक्तशक्तूनां धूपः शूलहरः परः ॥ ८४ ॥

अपथ्यानि ।—

व्यायामं मेथुनं मद्यं लवणं कटुं वेदलम् ।

वेगरोधं शुचं क्रोधं वर्जयेच्छूलवान् नरः ॥ ८५ ॥

इति शूल-चिकित्सा ।

लोहचूर्णं च दरोत कीचूर्णसमम् । सगुडामिति—चूर्णद्वयसमगुडान् ; अन्ये तु—
लोहचूर्णगुडदरोतकीनां प्रत्येकं समानत्वमित्याहुः ॥ ८० ॥

पिप्पलीत्यादि ।—दाधिकघृते विल्वं विल्वस्य मूलम् । कृष्णलवणं सोवर्चलभेदः ;
उक्तं हि—“न कालकवणे गन्धः सोवर्चलगुणो हि सः” इति । वचासं महाद्रुकम् ।
बीजपूरकं वीजपूरकमूलम् । दध्ना त्रिगुणैव पाकः । “स्वरसक्षीरमाहृत्यैः” इत्यादि
परिभाषावचनन्तु चतुर्गुणजलदानार्थमुक्तं, किन्तु प्रायो न समाद्वियते ॥ ८१—८३ ॥

कम्बलेत्यादि ।—प्राणायाममिति—उच्छ्वासावरोधनम् ॥ ८४ ॥

व्यायाममित्यादि ।—कटुं वेदलमित्यत्र “शूलि वेदलम्” इति पाठे—शूलं जन्त्यन्तेन
इह अस्तीति शूलि, वेदलविशेषणम् ॥ ८५ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां शूल-चिकित्सा-विहतिः ।

अथ परिणाम-शूल-चिकित्सा ।

वमनादीनां कर्त्तव्यतोपदेशः ।—

वमनं तिक्तमधुरैर्विरेकस्यापि शस्यते ।

वस्त्यस्य हिताः शूले परिणामसमुद्भवम् ॥ १ ॥

विडङ्गादि मोदकः ।—

विडङ्गतण्डुलव्योष-त्रिवृद्वहन्ति सचित्रकम् ।

सर्वाण्येतानि संहृत्य श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ॥ २ ॥

गुडेन मोदकं कृत्वा भक्षयेत् प्रातरुत्थितः ।

उष्णोदकानुपानन्तु दद्यादग्निविवर्द्धनम् ॥

जयेत् त्रिदोषजं शूलं परिणामसमुद्भवम् ॥ ३ ॥

नागराद्युल्कारिका ।—

नागरगुडतिलकल्कं पयसा संसाध्य यः पुमानद्यात् ।

उग्रं परिणतिशूलं तस्यापैति सप्तरात्रेण ॥ ४ ॥

शम्बूकभस्मप्रयोगः ।—

शम्बूकजं भस्म पीतं जलेनोष्णेन तत्क्षणात् ।

पक्तिजं विनिहन्त्येतच्छूलं विष्णुरिवासुरान् ॥ ५ ॥

शूलविशेषत्वात् परिणामशूलनाह, वमनमित्यादि ।—चकाराक्षङ्कनमपि बोध्यं, तथा वस्त्योऽपि माधुतैलिकादयोऽत्र ज्ञेयाः ; उक्तं हि—“लङ्घनं वमनं शूलं विरेकं चानुवासनम् । निरुद्धो वाग्विगत्यादिर्माधुतैलिकवस्त्यः ॥” इति । माधुतैलिक-वस्त्यस्य मधुतैलप्रधानाः सुशुतोक्ताः ; उक्तं हि—“यस्मान्माधु च तैलच प्राधान्येन प्रतीयते । माधुतैलिक इत्येवं भिषग्भिरवल्लिख्यते ॥” (वि० ३८ अ०) तन्नामाश्रयस्थे दोषे लङ्घनवमने, पच्यमानाश्रयस्थे तु विरेकनिरुद्धौ, पक्ताश्रयस्थे चानुवासनमिति विषयविवेकः ॥ १ ॥

विडङ्गित्यादि ।—विडङ्गतण्डुलं विडङ्गस्य निम्बुवसूरभागः । मोदकत्वादव हिगुणो गुडः ॥ २३ ॥

नागरित्यादि ।—नागरादिकल्कमुल्कारिकावत् यदागृह्यत वा कीरेण साधयित्वा भक्षयेत् । शूण्डोच्यं कषं १, पुरातनगुडं कषं १, तिलचूर्णं पल १, गन्ध-दुग्धं शराव २ ॥ ४ ॥

विफलादिचूर्णम् ।—

अजधात्रभयाक्षणा-चूर्णं मधुयुतं लिङ्हेत् ॥ ६ ॥

सतीनयवशक्तुप्रयोगः ।—

दध्नाऽलूनसरेणाद्यात् सतीनयवशक्तुकान् ।

अचिरान्मुच्यते शूलान्नरोऽन्नपरिवर्त्तजात् ॥ ७ ॥

तिलादिगुडिका ।—

तिलनागरपथ्यानां भागं शम्बूकभस्मानाम् ।

द्विभागगुडसंयुक्तां गुडीं कृत्वाऽन्नभागिकाम् ॥ ८ ॥

शोताम्बुपानं पूर्वाह्ने भक्षयेत् क्षीरभोजनः ।

सायाह्ने रसकं पीत्वा नरो मुच्येत दुर्जयात् ॥

परिणामसमुत्थाच्च शूलाच्चिरभवादपि ॥ ९ ॥

शम्बूकादिगुडिका ।—

शम्बूकं त्रूषणञ्चैव पञ्चैव लवणानि च ।

समांशां गुडिकां कृत्वा कलम्बूकरसेन वा ॥ १० ॥

प्रातर्भोजनकाले वा भक्षयेत् तु यथाबलम् ।

शूलाद्विमुच्यते जन्तुः सहसा परिणामजात् ॥ ११ ॥

शम्बूकजमित्यादि ।—निर्मांसं स्वल्पशम्बूकमेकं हयं वा भक्ष्योक्त्युत्पन्नान्
गोलयित्वा घृताभ्यक्तमुखकुहरेण पेयम् । अथ योगः कफे ॥ ५ ॥

अक्षेत्यादि ।—स्पष्टम् ॥ ६ ॥

दध्नाद्यादि ।—अलूनसरेण अखण्डितस्त्रिभागैरेत्यर्थः । “अनूनसरेण” इति
पाठोऽपि—स पदार्थः । सतीनी वर्त्तुलकलायः । अन्नपरिवर्त्तोऽन्नपरिणामः ॥ ७ ॥

तिलेत्यादि ।—तिलादीनां शम्बूकभस्मानाम् समभागः । मिलितचूर्णपेचया
च गुडस्य भागद्वयम् । रसकमिति—मांसरसम् ॥ ८ ॥

शम्बूकमित्यादि ।—कलम्बूकरसेन वेति वा-शब्दः पूर्वयोगापेक्षया । शम्बूकादि-
चूर्णं कलम्बूकरसेन सम्यगं चतुर्माषिका गुडिका कार्या । अत्र केचित्शम्बूकशब्देन
शम्बूकभस्म गृह्णन्ति, युक्तचेतत् तन्मान्तरसंवादात् ; तथा च—“सपञ्चलवर्णं व्योष-
चूर्णं शम्बूकभस्मभिः । गुडिका पक्तिगुल्लिनी कलम्बीसरसेः कृता ॥” इति ॥ १०-११ ॥

यवशक्तप्रयोगः ।—

यः पिबति सप्तरात्रं शक्तनूकान् कलाययूषेण ।

स जयति परिणामरुजं चिरजामपि किमुत नूतनजाम् ? ॥ १२ ॥

त्रिफलाक्षौद्रः त्रिफलामण्डूरश्च ।—

लौहचूर्णं वरायुक्तं विलीढं मधुसर्पिषा ।

परिणामशूलं शमयेत् तन्मूलं वा प्रयोजितम् ॥ १३ ॥

पिप्पल्यादिक्षौद्रः ।—

कणाऽभयालौहचूर्णं गुडेन सह भक्षयेत् ।

पक्तिशूलं निहन्येतज्जठराग्नमन्दताम् ॥

आमवातविकारांश्च स्थूल्यच्चैवापकर्षति ॥ १४ ॥

पथ्यादिक्षौद्रः ।—

पथ्यालौहरजःशुण्ठी-चूर्णं माक्षिकसर्पिषा ।

परिणामरुजं हन्ति वातपित्तकफात्मिकाम् ॥ १५ ॥

य इत्यादि ।—शक्तनूति—यवशक्तून् । एकानिति—केवलान् । कलाययूषः वर्तुलकलाययूषः । अयं योगः पित्तकफशूलं युक्तः ॥ १२ ॥

लौहचूर्णमित्यादि ।—वरा त्रिफला । लौहचूर्णस्यैकी भागः, त्रिफलायाश्च प्रत्येकं क्षौद्रचूर्णसमभागत्वम् । तन्मूलं वेति—लौहमूलं, तदपि वरायुक्तमिति बोध्यम् ; लौहमूलस्य तु मिलितत्रिफलातुल्यभागः । मारितपुटितलौहचूर्णे माषा ८, त्रिफलाचूर्णे प्रत्येकं माषा ८ । अन्ये तु लौहचूर्णस्य महादोष्यत्वात् व्याधिप्रत्य-
नौकत्वाच्च प्राधान्यमिति कृत्वा मिलितत्रिफलाचूर्णसमत्वमित्याहुः ; तन्मते—लौहचूर्णं कर्ष १ तोला १, त्रिफलाचूर्णं प्रत्येकं तोला १, मिलितचूर्णात् प्रथमतो रक्तिचतुष्टयं गृहीत्वा घृतमधुभ्यां सम्मयं लेह्यम् । लौहान्तरवत् चौरं षष्टिगुणं चतुःषष्टिगुणं वाऽनुपेयम् । दिनत्रयानन्तरं रक्तिद्वयेन त्रिद्विर्भाषकद्वयं यावत् ; सर्वमपरं लौहान्तरवत् । तथा शोधितमण्डूरं पल १, मिलितत्रिफलाचूर्णं पल १, ततो मिलितचूर्णात् ८ माषा मधुघृताभ्यां लेह्यम् ॥ १३ ॥

कृष्णेत्यादि ।—प्रत्येकं समो भाग इति निश्चलः । अन्ये तु—मिलितसर्वचूर्णसमं लौहचूर्णमित्याहुः ॥ १४ ॥

पथ्येत्यादि ।—अनापि हरीतकीशुण्ठीमिलितचूर्णेन समं लौहचूर्णं यावत्,

सामुद्राय चूर्णम् ।—

सामुद्रं सैन्धवं क्षारो रुचकं रौमकं विडम् ।
 दन्तो लौहरजः किट्टं त्रिवृच्छूरणकं समम् ॥ १६ ॥
 दधिगोमूत्रपयसा मन्दपावकपाचितम् ।
 तत् यथाऽग्निबलं चूर्णं पिवेदुष्णेन वारिणा ॥ १७ ॥
 जीर्णेऽजीर्णे तु भुञ्जीत मांसादि घृतसाधितम् ।
 नाभिशूलं यकच्छूलं गुल्मप्लोहकतच्च यत् ॥ १८ ॥
 विद्रध्यष्टालिकां हन्ति कफवातोद्भवं तथा ।
 शूलानामपि सर्वेषामौषधं नास्ति तत्परम् ॥
 परिणामसमुत्पत्त्य विशेषेणान्तकृन्तनम् ॥ १९ ॥

नारिकेललवणम् ।—

नारिकेलं सतोयञ्च लवणेन प्रपूरितम् ।
 विपक्तमाग्निना सम्यक् परिणामजशूलनुत् ॥
 वार्तिकं पौत्तिकञ्चैव श्लेष्मिकं सान्निपातिकम् ॥ २० ॥

समावृतं लौहम् ।—

मधुकं त्रिफलाचूर्णमयोरजः समं लिहन् ।
 मधुसार्पयुतं सम्यक् गव्यं क्षीरं पिवेदनु ॥ २१ ॥
 कटिं सतिमिरां शूलमज्जपितं ज्वरं क्षमम् ।

प्रयोग्य नवायसादिवदित्याहुः । निश्चलस्तु पथ्यादीनां त्रयाणां प्रत्येकं सममावृता-
 नाह ॥ १५ ॥

सामुद्रमित्यादि ।—सामुद्रं “करकच” इति ख्यातम् । रुचकं सौवर्चलम् ।
 रौमकं रुमानदौर्भवः, तदभावे शाभारिलवणम् । लौहरजस्य मारितपुटितं
 लौहचूर्णम् । किट्टञ्च गोमूत्रशोधितमखूरचूर्णम् । दधिगोमूत्रपयसि—दध्यादिवयं
 मिलित्वा अतुर्गुणं मिलितचूर्णसमं वा दत्त्वा सर्वस्यैव चूर्णनैकीकृत्य पक्वमम्
 नाचूर्णोभावात् । व्यवहारस्तु दध्यादिना अतुर्गुणेनैव ॥ १६—१९ ॥

नारिकेलमित्यादि ।—नारिकेलमिह सुपक्तम् ॥ २० ॥

आनाहं सूत्रसङ्गश्च शोथञ्चैव निहन्ति सः ॥ २२ ॥

गुडपिप्पलीघृतम् ।—

सपिप्पलीगुडं सर्पिः पचेत् क्षीरचतुर्गुणे ।

विनिहन्त्यम्बपित्तञ्च शूलञ्च परिणामजम् ॥ २३ ॥

पिप्पलीघृतम् ।—

क्वाथेन कल्केन च पिप्पलीनां

सिद्धं घृतं मात्तिकसम्प्रयुक्तम् ।

क्षीरानुपानस्य निहन्त्यवश्यं

शूलं प्रहृष्टं परिणामसंज्ञम् ॥ २४ ॥

कोलादिमण्डूरम् ।—

कोलाग्रन्यिकशृङ्गवेरचपलाक्षारैः समं चूर्णितं

मण्डूरं सुरभीजलेऽष्टगुणिते पक्त्वाऽथ सान्द्रीकृतम् ।

तं खादेदशनादिमध्यविरतौ प्रायेण दुग्धान्नभुक्

जितुं वातकफामयान् परिणतौ शूलञ्च शूलानि च ॥ २५ ॥

भीतवटकमण्डूरम् ।—

कोलाग्रन्यिकसहितैर्विंशौषधमागधीयवक्षारैः ।

प्रस्थमयोमलरजसां पलिकांश्चैशूर्णतैर्मिश्रैः ॥ २६ ॥

सधुकनित्यादि ।—शरीरजः समनिति—मिलितसर्वचूर्णसमं लौहरजः । अन्ये
स्विकभागसमं लौहरजशङ्कः । व्यवहारस्तु पूर्वेष्वेव ॥ २१।२२ ॥

सपिप्पलीयादि ।—सपिप्पलीगुडमिति—पिप्पलीगुडौ कल्को ॥ २३ ॥

क्वाथेनेत्यादि ।—मात्तिकसम्प्रयुक्तमिति—सिद्धशौते सधु पादिकं प्रवेष्टव्यम् ॥ २४ ॥

कोलीत्यादि ।—कोला चवी । चपला पिप्पली । क्षारी यवक्षारः । समं
चूर्णितं मण्डूरमिति—सर्वचूर्णसमं मण्डूरम् । सुरभीजले गोमूत्रे । अष्टगुणिते
इति मण्डूरापेक्षया । आसन्नपाके कोलादिचूर्णे प्रवेष्टव्यम् । समुदितचूर्णा-
पेक्षयाऽष्टगुणं गोमूत्रमित्याहुरन्ये । शूलमिति सान्निपातिकम् । शूलानि चेति
वातजादीनि ॥ २५ ॥

अष्टगुणमूत्रयुक्तं क्रमपाकात् पिण्डतां नयेत् सर्वम् ।
कोलप्रमाणवटिकास्तिस्रो भोजनादिमध्यविरतो च ॥ २७ ॥
रससर्पिर्धूषणयोमांसैरश्वन् नरो निवारयति ।
अन्नविवर्त्तनशूलं गुल्मं घ्नीहाग्निसादांश्च ॥ २८ ॥

क्षीरमण्डूरम् ।—

लौहकिट्टपलान्यष्टौ गोमूत्रार्द्धादके पचेत् ।
क्षीरप्रस्थेन तत् मिडं पक्तिशूलहरं नृणाम् ॥ २९ ॥

चविकाटिमण्डूरम् ।—

लौहकिट्टपलान्यष्टौ गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ।
चविकानागरक्षार-पिप्पलीमूलपिप्पलीः ॥ ३० ॥
सञ्चूर्णं निक्षिपेत् तस्मिन् पलांशाः सान्द्रतां गते ।
गुडिकाः कल्पयेत् तेन पक्तिशूलनिवारिणीः ॥ ३१ ॥

मण्डूरप्रयोगः लौहप्रयोगश्च ।—

मण्डूरं शोधितं पत्रीं लौहजां वा गुडेन तु ।
भक्षयेन्मृच्यते शूलात् परिणामसमुद्भवात् ॥ ३२ ॥

शतावरीमण्डूरम् ।—

संशोध्य चूर्णितं कृत्वा मण्डूरस्य पलाष्टकम् ।
शतावरौरमस्याष्टौ दध्नुः पयसस्तथा ॥ ३३ ॥

कोलाग्निकेव्यादि ।—भीमवटकमण्डूरे कोलप्रमाणा इति—मिलित्वा अष्टमाषक-
मानाः, तेनाष्टमाषकैरेव तिस्रो वटिकाः कायाः; व्यवहारस्तु द्वि-वि-चतुर्माषकैरेति ।
अक्षपि मूत्रस्याष्टगुणत्व-पूर्ववत् । अन्नविवर्त्तनशूलं परिणामशूलम् ॥ २६—२८ ॥

लौहत्यादि ।—क्षीरमण्डूरं स्पष्टम् ॥ २९ ॥

लौहकिट्टेत्यादि ।—यत्र चविकास्थाने “चपला” पाठेऽपि चविकेवाश्वः,
हस्तिपिप्पली इत्यन्ये ॥ ३०-३१ ॥

मण्डूरमित्यादि ।—लौहजा पत्री वज्रपाण्ड्यादिजा सामान्यलौहजा वा पत्री
पुटादिशोधिता वाह्या ॥ ३२ ॥

पलान्धादाय चत्वारि तथा गव्यस्य सर्पिषः ।

विपचेत् सर्वमैकध्वं यावत् पिण्डत्वमागतम् ॥ ३४ ॥

सिद्धन्तु भक्षयेन्मध्ये भोजनस्याग्रतोऽपि वा ।

वातात्मकं पित्तभवं शूलञ्च परिणामजम् ॥

निहन्येव हि योगोऽयं मण्डूरस्य न संशयः ॥ ३५ ॥

तारामण्डूरगुडः ।—

विडङ्गं चित्रकं चव्यं त्रिफला त्रूषणानि च ।

नवभागानि चैतानि लौहकिट्टसमानि च ॥ ३६ ॥

गोमूत्रं द्विगुणं दत्त्वा मूत्रार्द्धिकगुडान्वितम् ।

शनेर्मृदग्निना पक्त्वा सुसिद्धं पिण्डतां गतम् ॥ ३७ ॥

स्निग्धे भाण्डे विनिक्षिप्य भक्षयेत् कोलमात्रया ।

प्राङ्मध्यान्तक्रमेणैव भोजनस्य प्रयोजितः ॥ ३८ ॥

योगोऽयं शमयत्याशु पक्तिशूलं सुदारुणम् ।

कामलां पाण्डुरोगञ्च शोथं मन्दाग्नितामपि ॥ ३९ ॥

अर्शांसि ग्रहणोदोषं क्रिमिगुल्मोदराणि च ।

नाशयेदस्त्रपित्तञ्च स्थूलञ्चैवापकर्षति ॥ ४० ॥

वर्जयेच्छुष्कशकानि विदाह्यस्त्रकटूनि च ।

पक्तिशूलान्तको ह्येष गुडो मण्डूरसंज्ञकः ॥

शूलार्त्तानां क्षपाहेतोस्तारया परिकौर्त्तितः ॥ ४१ ॥

संशोध्यत्यादि ।—शतावरौमण्डूरौ अग्रतोऽपि वेति वा-शब्दः समुच्चये, तेन भोजनान्ते भोजनमध्ये भोजनस्याग्रतश्च भक्षयेत् इत्यर्थः ॥ ३३—३५ ॥

विडङ्गमिथादि ।—तारामण्डूरौ नवभागानि चैतानीति—विडङ्गादीनां प्रत्येक-
नवभागतया नव भागा याज्याः, बृहद्व्यवहारात् ; ते चासन्नपाके प्रक्षेप्याः ।
लौहकिट्टसमानि चेति—लौहकिट्टस्यापि नवभागतम् । गोमूत्रं द्विगुणमिति
मिश्रितचूर्णात् । अथ पलोलेखागतमानत्वात् तथैव व्यवहारान्न वैगुण्यम् । मूत्रार्द्धिक-
गुडान्वितमिति—सर्वचूर्णसमो गुड इत्यर्थः । कोलमात्रयेति—अष्टमाषक-
मानेन ॥ ३६—४१ ॥

राममण्डूरम् ।—

वशिरं श्वेतवाय्यालं मधुपर्णी मयूरकम् ।
तण्डुलीयञ्च कर्षादं दत्त्वाऽधयोद्धमेव च ॥ ४२ ॥
पाक्यं सुजीर्णमण्डूरं गोमूत्रेण दिनद्वयम् ।
अन्तर्वाष्पमदग्धञ्च तथा स्थाप्यं दिनत्रयम् ॥ ४३ ॥
विचूर्ण्यं द्विगुणेनैव गुडेन सुविमर्दिताम् ।
भोजनस्यादिमध्यान्ते भक्ष्यं कर्षं त्रिभागतः ॥ ४४ ॥
तक्रानुपानं वर्ज्यञ्च वाच्यं मस्तकमत्र तु ।
अस्त्रापत्ते च शूले च हितमेतत् यथाऽमृतम् ॥ ४५ ॥

वृद्धकृतावरोमण्डूरम् ।—

शतावरीरसप्रस्थे प्रस्थे च सुरभीजले ।
अजायाः पयसः प्रस्थे प्रस्थे धात्रौरसस्य च ॥ ४६ ॥
लौहकिट्टपलान्यष्टौ शर्करायाश्च षोडश ।
गन्धाश्मकुड्वच्चैव पचेन्मृद्वाग्निना शनैः ॥ ४७ ॥
सिद्धशीतं घटे नीते चूर्णानीमानि दापयेत् ।
विडङ्गात्रफलाव्योष-यमानीगर्जापिप्पली- ॥ ४८ ॥
द्विजौरकघनानाञ्च श्लक्ष्णान्यक्षसमानि च ।
स्वादेर्दाग्निबलापिचौ भोजनादौ विचक्षणः ॥ ४९ ॥
निहन्ति पक्तिशूलञ्च अस्त्रापित्तं सुदारुणम् ।
रक्तपित्तञ्च शूलञ्च प्राण्डुरीगं हलीमकम् ॥ ५० ॥

वशिरमित्यादि ।—वशिरं सूर्यावर्तः । मधुपर्णी गृध्णी । मयूरकम् अपा-
मार्गः । पाक्यं सुजीर्णमण्डूरं गोमूत्रेण दिनद्वयम् इति—गोमूत्रमन्यमन्यं दत्त्वा
दिनद्वयं पक्त्व्यं, यथा मण्डूरं न दहति, गोमूत्रान्तु एकदेव बहुतरं न दैव्यं, तथा
सत्युत्तानवारणं कर्तुमशक्यमिति । अवताये शरावेण पिधाय दिनद्वयं स्थाप्यं,
तदशु प्रचाल्य शोधयित्वा याच्यम् । भक्ष्यं कर्षं त्रिभागत इति—कर्षमेव भागवयं कल्प्य
याच्यम् ; व्यवहारस्तु नाशकचतुष्टयेन । वाच्यमस्तकमिति—वदरीतन्तिङ्गफलादि-
कम् । रामकृतावरोमण्डूरमेतत् ॥ ४२—५० ॥

रसमण्डूरम् ।—

कुडवं पथ्याचूर्णं द्विपलं गन्धाश्म लौहकिट्टञ्च ।
 शुद्धरसस्यार्द्धपलं भृङ्गस्य रसञ्च केशराजस्य ॥ ५१ ॥
 प्रस्थोन्मितञ्च दत्त्वा लौहे पात्रेऽथ दण्डसङ्घट्टम् ।
 शुष्कं घृतमधुयुक्तं मृदितं स्थाप्यञ्च भाजने स्निग्धे ॥ ५२ ॥
 उपयुक्तमेतदचिरान्निहन्ति कफपित्तजान् रोगान् ।
 शूलं तथाऽस्तिपित्तं ग्रहणीञ्च कामलामुग्राम् ॥ ५३ ॥

विफलालौहः ।—

अक्षामलकशिवानां स्वरसैश्च पक्वं भुलौहजर्चणम् ।
 सगुडं यद्युपभुङ्क्ते मुञ्चति शूलौ त्रिदोषजं शूलम् ॥ ५४ ॥

लौहगुडिका ।—

लौहस्य रजसो भागस्त्रिफलायास्त्रयस्तथा ।
 गुडस्याष्टौ तथा भागा गुडान्मूत्रं चतुर्गुणम् ॥ ५५ ॥
 एतत् सर्वञ्च विपचेत् गुडपाकविधानवित् ।
 लिङ्गेच्च तत् यथाशक्ति क्षये शूले च पाकजे ॥ ५६ ॥

कुडवमित्यादि ।—गन्धाश्म शोधितगन्धकचूर्णं द्विपलं, तथा शोधितलौह-
 मलञ्च द्विपलमित्यर्थः । रसगन्धकौ कज्जलौकृत्य हरीतकीमण्डूरचूर्णाभ्यां सह
 मिश्रीकृत्य भृङ्गराजस्वरसं केशराजस्वरसञ्च प्रत्येकं प्रष्टमानं दत्त्वा लौहपात्रे लौह-
 दण्डेनैव तावद्वर्षणीयं यावच्चूर्णं प्रायं भवति । अतः प्रथमतः रक्तिचतुष्टयं गृहीत्वा
 घृतमधुभ्यां सम्यगं लेष्टं, क्षीरादिकमनुपेयम् ; अन्तरं रक्तिद्वयं कृत्वा
 उद्धर्माषकद्वयं यावत् ॥ ५१—५३ ॥

अक्षामलकैत्यादि ।—स्वरसैरिति मिलित्वा चतुर्गुणैः ; प्रत्येकमित्यन्वये ; व्यव-
 हारस्तु पूर्वेष्वेव, स्वरसामावे क्ताथः । सगुडमिति—लौहरजःसमगुडम् । पाकस्यास्य
 मुद्रया ; तदुक्तं—“गुडादि प्रविशेत् यव तव पाकश्च मुद्रया” । लौहान्तर-
 वधिधिरम् ॥ ५४ ॥

लौहस्येत्यादि ।—भाग इति—एकौ भागः । विफलायास्त्रय इति मिलित्वा ।
 लिङ्गे रक्तिचतुष्टयादिकमप्येत्याहुः ॥ ५५, ५६ ॥

धात्रीकोहम् ।—

धात्रीचूर्णस्याष्टौ पलानि चत्वारि लौहचूर्णस्य ।
यष्टीमधुकरजश्च द्विपलं दद्यादुपलेष्टम् ॥ ५७ ॥
अमृताकाशेनैतच्चूर्णं भाव्यञ्च सप्ताहम् ।
चण्डातपेषु शुष्कं भूयः पिष्ट्वा नवे घटे स्थाप्यम् ॥ ५८ ॥
ष्टतमधुना सह युक्तं भक्तादौ मध्यतोऽन्ते च ।
त्वीर्नपि वारान् खादेत् पथ्यं दोषानुबन्धेन ॥ ५९ ॥
भक्तस्यादौ नाशयति व्याधीन् पित्तानिलोद्भवान् ।
मध्येऽन्नविष्टम्भं जयति नृणां विदह्यते नात्रम् ॥ ६० ॥
पानान्नकृतान् दोषान् भुक्त्यन्ते शौलितं जयति ।
एवं जीर्यति चाग्ने शूलं नृणां सुकष्टमपि ॥ ६१ ॥
हरति सहसा युक्तो योगश्चायं जरत्पित्तम् ।
चक्षुष्यः पलितप्तः कफपित्तसमुद्भवान् जयेद्दोगान् ॥
प्रसादयत्यपि रक्तं पाण्डुत्वं कामलां जयति ॥ ६२ ॥

लोहामृतम् ।—

तनूनि लौहपत्राणि तिलोत्सेधसमानि च ।
कशिकामूलकल्केन संलिप्य सर्षपेण वा ॥ ६३ ॥
विशोष्य सूर्यकिरणैः पुनरेवावलेपयेत् ।
त्रिफलाया जले धातं निर्वाप्य च पुनः पुनः ॥ ६४ ॥
ततः सञ्चर्णितं कृत्वा कर्पटेन तु क्लानयेत् ।
भक्षयेन्मधुसर्पिर्भ्वां यथाऽग्नेः प्रयोजयेत् ॥ ६५ ॥
माषकं त्रिगुणं वाऽथ चतुर्गुणमथापि वा ।

धात्रीत्यादि ।—अमृताकाशेन आमलकोकाशेन । अन्ये त्वमृतां गृहीतानाहः ;
व्यवहारस्तु पूर्वेष्वेव । जरत्पित्तम् अक्षपित्तम् ॥ ५७—६२ ॥

तनूनीत्यादि ।—कशिकामूलकल्केन श्वेतार्कमूलकल्केन श्वेतसर्षपकल्केन वा पुनः
पुनः परिलिप्य पुनः पुनश्चातपे संशोष्य ततः पुनः पुनः दग्ध्वा त्रिफलाकाशे निर्वाप्य

ह्यागस्य पयसः कुर्यादनुपानमभावतः ॥ ६६ ॥

गवां घृतेन दुग्धेन चतुःषष्टिगुणेन च ।

पक्तिशूलं निहन्त्येतन्मासेनैकेन निश्चितम् ॥

लौहानृतमिदं श्रेष्ठं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ॥ ६७ ॥

ककारपूर्वकं यच्च यच्चान्नं परिकीर्तितम् ।

सेव्यं तन्न भवेदत्र मांसञ्चानूपसम्भवम् ॥ ६८ ॥

खण्डामलकी ।—

स्त्रिन्नपीडितकुष्माण्डात् तुलाऽर्धं भृष्टमाज्यतः ।

प्रस्थार्धं खण्डतुल्यन्तु पचेदामलकीरसात् ॥ ६९ ॥

प्रस्थे सुस्त्रिन्नकुष्माण्ड-रसप्रस्थे विघट्टयन् ।

दर्या पाकं गते तस्मिंश्चूर्णीकृत्य विनिक्षिपेत् ॥ ७० ॥

हे हे पले कणाऽजाजौ शुण्ठौनां मरिचस्य च ।

पलं तालौशधन्याक-चातुर्जातकमुस्तकम् ॥ ७१ ॥

कर्षप्रमाणं प्रत्येकं प्रस्थार्धं मार्त्तकस्य च ।

पक्तिशूलं निहन्त्येतद्दोषत्रयभवच्च यत् ॥ ७२ ॥

कथं पित्तमूर्च्छाश्च कामश्वासावरोचकम् ।

हृच्छूलं रक्तापित्तञ्च पृष्ठशूलञ्च नाशयेत् ॥

रसायनमिदं श्रेष्ठं खण्डामलकसंज्ञितम् ॥ ७३ ॥

त्रयोदशाङ्ग-नारिकेलखण्डः ।—

कुड्वमितमिह स्यान्नारिकेलं सुपिष्टं

पलपरिमितसर्पिः-पाचितं खण्डतुल्यम् ।

तावत् कार्यं यावत् सर्वलौहस्य कारणं भवेत्, ततः प्रक्षाल्य संशोध्य चूर्णीकृतस्य रक्तिचतुष्टयादिक्रमेण नवायसादिबद्धस्योपयोगः । कश्चिज्ज—“कशिकामूलकल्केन” इत्यत्र “श्वेतसर्षपकल्केन परिलिप्य पुनः पुनः” इति पाठान्तरम् ॥ ६३—६८ ॥

स्त्रिन्नेत्यादि ।—खण्डामलक्यां खण्डतुल्यमिति—खण्डस्य पञ्चाशत्पलानि ।

मरिचस्य च पलमित्यन्वयः । तालौशादिकञ्च प्रत्येकं कर्षमानमित्यर्थः ॥ ६९—७३ ॥

कुड्वमित्यादि—यम् कश्चिन्नारिकेलखण्डाद्रेतेन द्वे शुण्ठभिक्षन्ति, अत एवोक्तम्—

निजपयसि तदेतत् प्रस्थमात्रे विपक्वं
गुडवदथ सुशीते श्राणभागान् क्षिपेच्च ॥ ७४ ॥
धन्याकपिप्पलिपयोदतुगाहिजीरान्
श्राणं त्रिजातमिभकेशरवाहचूर्णम् ।
हृन्त्यन्तपित्तमर्चिं क्षयमस्रपित्तं
शूलं वमिं सकलपौरुषकारिं हारि ॥ ७५ ॥

कलायगुडिका ।—

कलायचूर्णभागौ द्वौ लोहचूर्णस्य चापरः ।
कारवेक्षपलाशानां रसेनैव विमर्दितः ॥ ७६ ॥
कर्षमात्रां ततश्चैकां गुडिकां भक्षयेन्नरः ।
मण्डानुपानाज्जयति जरत्पित्तं सुदुर्जयम् ॥ ७७ ॥

विफलादिचूर्णद्वयम् ।—

लिङ्ग्यादा त्रेफलं चूर्णमयश्चूर्णसमन्वितम् ।

“बटौ पलाशि कुडवी नारिकेली तथैव च” इति । ये च हेगुण्यं नेच्छन्ति तेषा-
मयमभिप्रायः, नारिकेलस्याष्टपलले खण्डस्याप्यष्टपललं, खण्डतुल्यमिति वचनान्,
अतश्चात्र नारिकेलीदकपथ्यस्य द्रवलेनीपाटानात् पाकस्य हेगुण्यं प्रसज्येत, चतुर्गुण-
रूपसर्गसिद्धः; किञ्च तन्नाशने चातुर्गुण्यमुक्तं यथा—“कुडवं नारिकेलस्य अक्षं
दृषदि पेषितम् । गुडखण्डस्य कुडवं सर्वमेतच्चतुर्गुणे ॥ आलोड्य नारिकेलस्य
जले दृढप्रिना पचेत् ॥” इति । अस्मिन् वचने शर्कराया अपि कुडवमुक्तं, तत्र च
न हेगुण्यं “शास्त्राक्तत्वेनैव न दिगुणिता ये चेच्छुजाता घनाः” इत्युक्तेः, अत्र
च खण्डतुल्यमिति पठ्यते; तथा च नारिकेलस्य अस्य कुडवाहेगुण्येन परमनयो-
नारिकेलखण्डयोः समता स्यात्, नान्यथेति; तेन हेगुण्याभावपक्ष एव साधोयान्;
“नारिकेली तथैव च” इति वाक्यं नादरणीयमार्थले प्रमाणाभावादित्याहुः । तुगा
वंशलोचना । नागकेशरसहितं त्रिजातं मिलित्वा श्राणमात्रं, पुनः श्राणमित्युक्तेः ।
पौरुषं शुक्लम् । हारि मनोहारि ॥ ७४।७५ ॥

कलायेशादि ।—कलायो वर्जुलकलायः । लोहचूर्णस्य चापर इत्येको भागः ।
पलाशानामिति—पलाशान् । मण्डो व्यवसङ्गः । जरत्पित्तमस्रपित्तम् ॥ ७६।७७ ॥

यष्टिचूर्णेन वा युक्तं लिङ्घात् क्षौद्रेण तद्गदे ॥ ७८ ॥

अन्नद्रवश्लिषिक्रिया ।—

पित्तान्तं वमनं कृत्वा कफान्तञ्च विरेचनम् ।

अन्नद्रवे च तत् कार्यं जरत्पित्ते यदीरितम् ॥

आमपक्वाशये शुद्धे गच्छेदन्नद्रवः शमम् ॥ ७९ ॥

माषिण्डरौप्रयोगः ।—

माषिण्डरौ सतुषिका स्निग्धा सर्पिर्युता हिता ॥ ८० ॥

गोधूमप्रयोगः ।—

गोधूममण्डकं तत्र सर्पिषा गुडसंयुतम् ।

सांसतं शीतदुग्धेन मृदितं वा हितं मतम् ॥ ८१ ॥

शालि यव-घृतपूरप्रयोगः ।—

शालितण्डुलमण्डं वा कवोष्णं सिक्थवर्जितम् ।

वाय्वं क्षीरेण सांसद्धं घृतपूरं सशर्करम् ॥ ८२ ॥

शर्करा-चणकशक्तप्रयोगः ।—

शर्करां भक्षयित्वा वा क्षीरमृत्कथितं पिबेत् ।

पटोलपत्रगुप्तेण खादेच्चणकशक्तकान् ॥ ८३ ॥

लिङ्घादित्यादि ।—मिलितत्रिफलाचूर्णस्य क्षौद्रचूर्णसमत्वम् । अन्ये तु—
त्रिफलायाः प्रत्येकं क्षौद्रचूर्णसमोऽंश इत्याहुः । तद्गदे इति—जरत्पित्ते ॥ ७८ ॥

पित्तान्तमित्यादि ।—अन्नद्रवे इति —“भुक्ते जीर्ण्यन्तीर्णे वा यच्छूलसुपनायते”
(सा० नि० गूल०) इत्यादिनोक्तः गूलविशेषोऽन्नद्रवः ॥ ७९ ॥

माषिण्डरौत्यादि ।—माषिण्डरौ सतुषिकेति—सतुषमाषकृता माषिण्डरौ माष-
पिष्टकविकृतिर्भक्ष्यविशेषः ॥ ८० ॥

गोधूमेत्यादि ।—गोधूममण्डकं गोधूमकृतो भक्ष्यविशेषः पथिमदेशे प्रसिद्धः ।
मृदितं वा हितं मतमिति—मृदितं संयावाकृतिर्लेहः ॥ ८१ ॥

शालीत्यादि ।—वाय्वा यवमण्डम् । वाय्वमित्यत्र “मण्डम्” इति पाठे—शालि-
तण्डुलकृतमण्ड इत्यर्थः ; किन्तु यवस्य सर्वथा गूलमत्वात् वाय्वमिति पाठ एव
श्रेयान् । घृतपूरी गोधूमचूर्णकृतः घृतमृष्टो भक्ष्यविशेषः ॥ ८२ ॥

अन्नदवश्ले कल्पमात्रया आहारोपदेशः ।—

अन्नद्वे जरत्पित्ते वङ्गिर्मन्दो भवेत् यतः ।

तस्मादन्नान्नपानानि मात्राहीनानि कल्पयेत् ॥ ८४ ॥

इति परिणाम-शूल-चिकित्सा ।

अथोदावर्त्त-चिकित्सा ।

आहारविधिः ।—

चिह्नतृसुधापत्रतिलादिश्लोक-ग्राम्योदकानूपरसैर्यवानम् ।

अन्वैश्व स्रष्टानिलसूत्रविड्भिरद्यात् प्रसन्नागुडशोधुपायी ॥ १ ॥

वातनिरोधजे आस्थापनोपदेशः ।—

आस्थापनं मारुतजे श्लिथस्त्रिजस्य शस्यते ॥ २ ॥

पुरोषनिरोधजे वल्लव्यपदेशः ।—

पुरोषजे तु कर्तव्या विधिरानाहिकस्तु यः ।

चारवेतरणौ वस्त्री युज्यात् तत्र चिकित्सकः ॥ ३ ॥

शर्करातिलादि ।—पटोनेत्यादौ यथो मुक्तादियोगात् किंवा क्वाथः ॥ ८३, ८४ ॥

इति श्रीमित्रदाससेनावरचितारां तत्त्वचन्द्रिकायां परिणाम-शूल-चिकित्सा-विहतिः ।

पवनारिनाभावविषयाधन्यात् शूलानन्तरमुदावर्त्तः । उदावर्त्ते हि सर्वत्र शूल-
वदस्त्रिधावो वायुः । यदुक्तं सुश्रुते, —“नर्वैश्वेनतु विविदुदावर्त्तेषु कृतस्त्रयः । वायोः
क्षिप्वा विधानया स्वनामैरित्युच्यते” ॥ (उ० ५ प्र० अ०) इति । “उक्ततेन वेगविधारणेना-
हतस्य निरुद्धस्य वायोरावर्त्तो यत्तन्मुदावर्त्तः” इति निवृत्तिरस्य । विहदित्यादि ।—
विह्नत्सुधयोः पत्रम् । आदिशब्दात् सतत्त्वादपत्रपरिग्रहः । अन्वैश्वेति—विष्णुवाद्यशु-
खीमने; खीरादिभिः । प्रसन्ना सदिरादिशेषः । गुडकृतशोधुगुडशोधुः ॥ १ ॥

आस्थापनमित्यादि सुश्रुतस्य ।—मारुतजे इति—मारुतवेगविघातजे; एवं
पुरोषजे इत्यपि व्याख्ययम् ॥ २ ॥

पुरोषजे इत्यादि ।—विधिरानाहिक इति—फलवर्त्यादिः । आस्थापनं विहणोति,
चारवेतरणवित्यादिना ॥ ३ ॥

पुत्रीषनिरोधजे श्यामादिगणः ।—

श्यामा दन्तो द्रवन्तीत्वक् महाश्यामा खूही त्रिवृत् ।

समन्ता शङ्खिनी श्वेता राजवृक्षः सतिल्वकः ॥ ४ ॥

कम्पिल्वकः करञ्जश्च स्पर्णक्षीरोत्थयं गणः ।

सर्पिस्तैलरजःकाथ-कल्केष्वन्यतमेन च ॥

उदावर्त्तोदिरानाह-विषगुल्मविनाशनः ॥ ५ ॥

पुत्रीषनिरोधजे विषदादिगुडिका ।—

त्रिवृत्कृष्णाहरीतक्या द्विचतुःपञ्चभागिकाः ।

गुडिका गुडतुल्यास्ता विड्बिबन्धगदापहाः ॥ ६ ॥

पुत्रीषनिरोधजे हरीतक्यादिचूर्णम् ।—

हरीतकोयवक्षार-पोलुनो त्रिवृता तथा ।

घृतैश्चूर्णमिदं पेयमुदावर्त्तविनाशनम् ॥ ७ ॥

पुत्रीषनिरोधजे द्विरुत्तरं द्विद्वादि चूर्णम् ।—

द्विद्भुकुष्ठवचासर्जि-विड्बिबन्धेति द्विरुत्तरम् ।

पीतं मद्येन तच्चूर्णमुदावर्त्तविनाशनम् ॥ ८ ॥

श्यामेत्यादि ।—श्यामा श्याममूला त्रिवृत् । द्रवन्ती मूषिकपत्रा दन्तो, अक्षयत्नः । त्वगित्यत्र “त्वक्” इति पाठे—सौजभेदो वा ; किन्तु सुशुते वाग्भटे च त्वद्दोहयं न पठ्यते । महाश्यामा वृद्धदारकः । त्रिवृदिति—अरुणमूला त्रिवृत् । समन्ता चर्मकषा, नीलवृङ्गल्यके । शङ्खिनी श्वेतवृक्षा, टोलकलम्बीत्यन्ते । श्वेता श्वेतापराजिता, कटभो वा । राजवृक्षः शोणालुफलम् । तिल्वकोऽयं साबरलोध्रः । कम्पिल्वो गुण्डारीचनी । क्षीरक्षीरो कङ्कडम् । अन्यतमेनेति—सर्पिरादिकल्पमध्ये वैकृतमेन कल्पेन, प्रयुक्त इति शेषः ॥ ४-५ ॥

त्रिवृदित्यादि ।—अथ द्विचतुःपञ्चभागिका इति यथाक्रमम् । गुडतुल्या इति—समुदितचूर्णतुल्यो गुडभागः ॥ ६ ॥

हरीतकोद्यादि ।—पोलुनोति—मूत्रां ; “पोलूनि” इति पाठात्तरं—पोलुनीतरापथिकफलम् ; इदमेव युक्तं, संसकत्वात् ॥ ७ ॥

द्विद्भुत्यादि सुशुतस्य ।—सर्जिः सर्जिचारः । द्विरुत्तरमिति—यथोत्तरं द्विगुणम् ॥ ८ ॥

पुरीषनिरोधजे नाराचचूर्णम् ।—

खण्डपलं त्रिवृता सममुपकुल्याकर्षचूर्णितं श्लक्ष्णम् ।

प्राग्भोजने च समधु विडालपदकं लिहेत् प्राञ्चः ॥ ८ ॥

एतत् गाढपुरीषे पित्ते कफे च विनियोज्यम् ।

सुस्वादुर्नृपयोग्योऽयं चूर्णो नाराचको नाम्ना ॥ १० ॥

पुरीषनिरोधजे रसोनसुरा ।—

रसोनं मद्यसम्मिश्रं पिबेत् प्रातः प्रकाङ्क्षितः ।

गुल्मोदावर्तेशूलघ्नं दीपनं बलवर्द्धनम् ॥ ११ ॥

पुरीषनिरोधजे हिङ्गादिवर्तिः ।—

हिङ्गुमाञ्जिकसिन्धूयैः पक्का वर्त्तिं सुनिर्मिताम् ।

घृताभ्यक्तां गुदे दद्यादुदावर्तविनाशनीम् ॥ १२ ॥

पुरीषनिरोधजे मदनदिफलवर्तिः ।—

मदनं पिप्पली कुष्ठं वचा गौराश्च सर्षपाः ।

गुडचारसमायुक्ता फलवर्तिः प्रशस्यते ॥ १३ ॥

पुरीषनिरोधजे आगारधूमसिन्धूयैः ।—

आगारधूमसिन्धूय-तैलयुक्ताश्चमूलकम् ।

क्षुसं निगुण्डपत्रं वा स्निग्धे पायी क्षिपेत् बुधः ॥ १४ ॥

खण्डपलमित्यादिः ।—नाराचचूर्णं त्रिवृता सममिति—त्रिवृचूर्णस्यापि पलम् ।

उपकुल्या पिप्पली । प्राग्भोजने इति—भोजनपरिणामे, भोजनसन्निधाने वा ॥ ८ ॥

रसोनमित्यादिः ।—यद्यप्ययं योगः शूलाधिकारी पूर्वसुक्त एव, तथाऽप्युदावर्तेऽपि विहितत्वात् पुनरप्ययं लिखितः ॥ ११ ॥

हिङ्गुमाञ्जिकेत्यादि ।—हिङ्गु माषा ४, सैन्धव कर्ष १, मधु पल १, एवं व्यव-
हारान् गृहीत्वा पक्का च फलवर्तिं कुर्यात् । हिङ्गुसैन्धवे समे, वर्त्तिकरणोचितं
मधु दंशमित्यन्ते । गुडपाकवदस्य पाकः, तदवस्थायामेव वर्तिः कर्त्तव्या, ततो
घृतेनाभ्यज्य गुदे क्षिपेत् ॥ १२ ॥

मदनमित्यादि ।—अथ गुडी मिलितचूर्णसमः । गुडश्च अनाक् जलं दत्त्वा
पक्का च वर्त्तिं कुर्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥

आगारधूमेत्यादि ।—आगारधूमोऽसिन्धूमः । असिन्धूमकं माञ्जिकमूलकं सिक्थक-

मूत्रनिरोधजे मद्यादिप्रयोगः ।—

सौवर्चलाद्यां मदिरां मूत्रे त्वभिहते पिबेत् ।

एलां वाऽप्यथ मद्येन क्षीरवारि पिबेच्च सः ॥ १५ ॥

मूत्रनिरोधजे दुरालभास्वरसादिद्योगत्रयम् ।—

दुःस्पर्शस्वरसं वाऽपि कषायं ककुभस्य वा ।

एवांरुवीजं तोयेन पिबेद्वाऽऽलवणीकृतम् ॥ १६ ॥

मूत्रनिरोधजे पञ्चमूलौक्षोर-द्राक्षारसौ ।—

पञ्चमूलौशृतं क्षीरं द्राक्षारसमथापि वा ।

सर्वथैवोपयुज्जीत मूत्रकच्छाश्मरीविधिम् ॥ १७ ॥

जृम्भाऽशुनिरोधजयोः चिकित्साविधिः ।—

स्नेहस्वेदैरदावर्त्तं जृम्भजं समुपाचरेत् ।

अशुमीक्षोऽशुजे कार्यः स्वप्नो मद्यं प्रियाः कथाः ॥ १८ ॥

मिति । पङ्कजनिभं शङ्कुं कृत्वा अलम्बनसैस्त्वचचूर्णतेले चलयित्वा स्निग्धे गुदे प्रचेतव्यम् ।
निर्गुण्डो सिन्धुवारः, तत्पत्रमपि चूर्णीकृत्य आगारधूमादिसहितं स्निग्धे गुदे
प्रचेतव्यम् ॥ १४ ॥

सौवर्चलेत्यादि सुश्रुतस्य ।—अथ “सिन्धुवृक्षरसाद्यास्तु प्राणिकाः” इत्यत्राप्य-
पदेन सङ्गृहीतत्वात् सौवर्चलस्य माषकचतुष्टयं, मदिरा वाहारद्रव्यत्वात् प्रचुरा
याक्षाः, व्यवहारस्तु मदिरापलङ्घनेन । एलां वाऽप्यथ मद्येनेति—एलाचूर्णसाष्टौ
माषकाः, मद्यस्य च पलद्वयमित्याहुः । क्षीरवारीति—रसेन क्षीरेण मिश्रितं
वारीत्यर्थः ॥ १५ ॥

दुःस्पर्शेत्यादि सुश्रुतस्य ।—दुःस्पर्शो दुरालभा ; “दुःस्पर्शस्वरसम्” इति पाठे—
दुःस्पर्शां कण्टकारोत्पत्त्ये । ककुभोर्जुनः । एवांरुः शीघ्रमवा कर्कटौति उल्लनः ।
आलवणीकृतमिति—सैस्त्वचयोगादौषलवणीकृतमिति, एतच्च एवांरुवीजमित्यनेनैव
सम्बध्यते, न तु पूर्वेषु ॥ १६ ॥

पञ्चमूलौश्यादि ।—पञ्चमूलौश्रित्या, समानतत्त्वभोजसंबादात् ; यथा—“लघुना
पञ्चमूलेन शृतं क्षीरं पिबेन्नरः” इति । श्रीकण्ठदत्तस्तु दणपञ्चमूलौश्याह । सर्वथैव
कातसेन, सुश्रुतेऽपि “निरवशेषतः” (उ० ५५ अ०) इत्युक्तम् ॥ १७ ॥

स्नेहेत्यादि ।—जृम्भजनिति—जृम्भावेगविघातजनम् ; एवमुत्तरत्वापि । अशुमीक्षो-
ऽशुनिःसरणं, तस्मै तोष्णाङ्गनादिविधिना ॥ १८ ॥

चवनिरोधजे चिकित्साविधिः ।—

क्षवजे क्षवपत्रेण घ्राणस्थेनानयेत् क्षवम् ।
तथोर्ध्वजत्रुकोऽभ्यङ्गः स्वेदो धूमः सनावनः ॥
हितं वातघ्नमाद्यञ्च घृतञ्चीत्तरभक्तिकम् ॥ १९ ॥

उद्गारनिरोधजे चिकित्साविधिः ।—

उद्गारजे क्रमोपेतं सौहिकं धूममाचरेत् ॥ २० ॥

कुट्टिनिरोधजे चिकित्साविधिः ।—

कुट्टिगघातं यथादोषं नस्यस्नेहादिभिर्जयेत् ।
भुक्त्वा प्रच्छर्दनं धूमो लङ्घनं रक्तमोक्षणम् ॥
रुक्षान्नपानं व्यायामो विरेकश्चात्र शस्यते ॥ २१ ॥

शुक्लनिरोधजे चिकित्साविधिः ।—

वस्तिशुद्धिकरावापं चतुर्गुणजलं पयः ।
आ-वारिनाशात् कथितं पौतवन्तं प्रकामतः ॥
रमयेयुः प्रिया नार्यः शुक्लोदावर्त्तिनं नरम् ॥ २२ ॥
अत्राभ्यङ्गावगाहाश्च मदिराश्चरणयुधाः ।
शान्तिः पयो निरुहाश्च हितं मेशुनमेव च ॥ २३ ॥

क्षुत्तणानिरोधजयोः चिकित्साविधिः ।—

क्षुद्धिघाते हितं स्निग्धमुष्णमल्पञ्च भोजनम् ।

क्षवजे इत्यादि ।—क्षवपत्रेणेति—हाचियापत्रेण । ऊर्ध्वजत्रुकोऽभ्यङ्ग इति—
ऊर्ध्वजत्रुकोऽभ्यङ्गः कार्यः । आद्यं भक्ष्यम् ॥ १९ ॥

उद्गारजे इत्यादि ।—क्रमोपेतमिति—कैटिकधूमपानोक्तक्रमयुक्तम् ॥ २० ॥

कुट्टिगघातमित्यादि मुश्रुतस्य ।—कुट्टिगघातमिति—कुट्टिग घेगविघातजं रोगं कुट्टि-
वोसर्पादिकं, कार्यकारणयोरभेदोपचारात् ; एवं क्षुद्धिघात इत्याद्यपि व्याख्येयम् ।
यथादोषमिति—यस्तवान् दूषको दीपश्चकुट्टिगघातजनरोगे जातस्तद्विपरीतेनंस्यादिभि-
र्जयेदित्यर्थः ॥ २१ ॥

वस्तिशुद्धिकरावापमित्यादि ।—वस्तिशुद्धिकराणोद्ग वक्ष्यपञ्चमूली-वीरतरादीनि,
आवाप इति—वीरसाधनार्थं कल्कः स यत्र तत्तथा । रमयेयुः मेषुने योगयेयुः ।

दृष्ट्वाऽऽघाते पिबेन्नम्यं यवागूं वाऽपि शीतलाम् ॥ २४ ॥

अमश्रास-निद्रानिरोधजयोः चिकित्साविधिः ।—

रसेनाद्यात् सुविश्रान्तः श्रमश्वासातुरो नरः ।

निद्राऽऽघाते पिबेत् क्षीरं खप्लः संवाहनानि च ॥ २५ ॥

इत्युदावर्त्त-चिकित्सा ।

अथानाह-चिकित्सा ।

क्रियासूचम् ।—

उदावर्त्तक्रियाऽऽनाहे सामे लङ्घनपाचनम् ॥ १ ॥

द्विरुत्तरद्विङ्गादिचूर्णम् ।—

द्विरुत्तरा द्विङ्गु वचा सकुष्ठा सुवर्चिका चेति विङ्गुचूर्णम् ।

सुखाम्बुनाऽऽनाहविस्त्रिकाऽऽस्ति-हृद्रोगगुल्मोर्ध्वसमोरणन्नम् ॥ २ ॥

वचादिचूर्णम् ।—

वचाभयाचित्रकयावशूकान् सपिप्पलौकातिविषान् सकुष्ठान् ।

उष्णाम्बुनाऽऽनाहविमूढवातान् पीत्वा जयेदाशु हितौदनाशौ

॥ ३ ॥

अवगाहो वातपित्तहरद्रव्यकाये कोष्ठे बीज्यः । चरणायुषाः कुकुटाः । निरुहा-

येति—निरुद्ध उत्तरवस्त्रियेति चकारात् ॥ २२—२४ ॥

रसेनेत्यादि ।—सुविश्रान्त इति—विरतक्रियः । निद्राघाते इत्यादि ।—क्षीरमिदं

माद्विधं, निद्राकरत्वादित्याहुः ; अन्ये तु—प्रधानकल्पतया गोक्षीरमित्याहुः ; अत एव

तन्मन्तरं—“निद्राघाते पिबेत् क्षीरं गोः सुप्यादथ मानवः” इति ॥ २५ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायाम् उदावर्त्त-चिकित्सा-विहतिः ।

अथानाहचिकित्सासाह—उदावर्त्तेत्यादि ॥ १ ॥

द्विरुत्तरेत्यादि ।—द्विरुत्तरेति—यथोत्तरद्विगुणा इत्यर्थः । सुखाम्बुनेत्यनन्तरं
पीतमिति शेषः ॥ २।३ ॥

विषदादि वटिका ।—

विषहरीतकीश्यामाः स्नुहीक्षीरेण भावयेत् ।

वटिका मूत्रपीतास्ताः श्रेष्ठाश्चानाहभेदिकाः ॥ ४ ॥

वैरेचनिकलवणम् ।—

फलञ्च मूलञ्च विरेचनीकं हिङ्गुर्कमूलं दशमूलमग्रम् ।

स्तुक्चिचकी चैव पुनर्नवा च तुल्यानि सर्वैर्लवणानि पञ्च ॥ ५ ॥

खैरैः समूतैः सह जर्जराणि शरावसन्धौ विपचेत् सुलिप्ते ।

पक्वं सुपिष्टं लवणं तदनैः पानैस्तथाऽऽनाहकजाघ्नमग्रम् ॥ ६ ॥

मटनादिवर्त्तिः ।—

राठधूमविडव्योष-गुडमूत्रैर्विपाचिता ।

गुटेऽङ्गुष्ठसमा वर्त्तिर्विधेयाऽऽनाहशूलनुत् ॥ ७ ॥

त्रिकटकादिवर्त्तिः ।—

वर्त्तिस्त्रिकटुकसैन्धव-सर्षपगृहधूमकुष्ठमदनफलैः ।

मधुनि गुडे वा पक्वा पायूरीरिता चाङ्गुष्ठपरिमाणा ॥ ८ ॥

वर्त्तिरियं दृष्टफला शनैः शनैः प्रणिहिता घृताभ्यक्ता ।

आनाहोदावर्त्तप्रशमनी जठरगुल्मविनाशिनी ॥ ९ ॥

विषदित्यादि ।—विषदिति—अरुणमुखा विषत् । श्यामा श्याममुखा विषत् ।

वटिकेयं माषकहयेन व्यवहृता । योगोऽयमतिक्रूरकोष्ठे ॥ ४ ॥

फलछेत्त्यादि ।—विरेचनीकमिति—दीर्घञ्जीवितीयेऽपामार्गितण्डुलीये वा विरेचन-
कर्म्मणि यदुक्तम् । हिङ्गुस्थाने “हिंसा” इति पाठान्तरम् । शरावसन्धौविति—अन्तःस्थ-
भेषजस्थालौशरावसन्धौवित्यर्थः । विपचेदिति—दहति । पक्वमिति—दग्धम् । अग्र-
मिति—श्रेष्ठम् ॥ ५ ॥

राठेत्यादि ।—राठो मदनफलम् । धूमो गृहधूमः, अलम्बूम इति यावत् ।

यावता गुडेन मूत्रेण च पाकात् वर्त्ति कर्त्तुं शक्यते तावदुभयं देयमिति ॥ ७ ॥

वर्त्तिरित्यादि ।—मलित्वा त्रिकटुादीनां कर्ष १, मधु पल १, गुड कर्ष १ इत्येके ;
युक्त्या त्रिकटुकादिकं गृह्येता वर्त्तिः कर्त्तव्येत्यन्ये । गुडे वेति वा-शब्दोऽत्र पूर्वयोगा-
पेक्षया समुक्त्यै वा द्रष्टव्यः ॥ ८ ॥

शुष्कमूलकार्यं घृतम् ।—

मूलकं शुष्कमाद्रंश्च वर्षाभूर्मूलपञ्चकम् ।
आरेवतफलञ्चापि पिष्ट्वा तेन पचेत् घृतम् ।
तत् पीयमानं शमयेदुदावर्त्तमसंशयम् ॥ १० ॥

स्थिराद्यं घृतम् ।—

स्थिरादिवर्गस्य पुनर्नवायाः
सम्पाकपूतीककरञ्जयोश्च ।
सिद्धः कषायो द्विपलांशिकानां
प्रस्थो घृतात् स्यात् प्रतिकृद्वाते ॥ ११ ॥
इत्यानाह-चिकित्सा ।

अथ गुल्म-चिकित्सा ।

क्रियासूत्रम् ।—

लघुघ्नं दीपनं स्निग्धमुष्णं वातानुलोमनम् ।
हृंहणं यद्भवेत् सर्वं तद्धितं सर्वगुल्मिनाम् ॥ १ ॥
स्निग्धस्य भिषजा स्वेदः कर्त्तव्यो गुल्मशान्तये ।
स्रोतसां मार्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुल्बणम् ॥
भित्त्वा विबन्धं स्निग्धस्य स्वेदो गुल्ममपोहति ॥ २ ॥

मूलकमित्यादि सूत्रतत्त्वम् ।—शुष्कामात मूलकविशेषणम् । आद्रं कमिति—आद्रं क-
कन्दः । उल्लगन्तु शुष्कमिति मूलकाद्रयोर्विशेषणमाह । मूलपञ्चकमिति—बिलादि-
पञ्चमूलं, कफघातकृतविवन्धनलृत्वादिति जेज्जडः ; स्वल्पपञ्चमूलमिति भानुमतौ ।
आरेवतफलं स्वर्णालुफलम् । चकल्कमिदं घृतम् ॥ १० ॥

स्थिरादीत्यादि ।—स्थिरादिवर्गस्य शालपण्यादिपञ्चमूलस्य । सम्पाकः शोनालु-
फलम् । द्विवचनबलात् पूतिकेति करञ्जफलविशेषणं, तेन लाटाकरञ्ज इत्यर्थः ॥ ११ ॥
इति श्रीशिवदामसेनविरचितायां तत्त्वचिन्दितायाम् आनाह-चिकित्सा विवृतिः ।

गुल्मेऽस्यानाहो भवत्येवाह-नक्तं गुल्मः । लघुघ्नमित्यादि ।—स्पष्टम् ।

कुम्भीपिण्डेष्टकास्वेदान् कारयेत् कुशलो भिषक् ।

उपनाहाश्च कर्तव्याः सुखोष्णाः शाल्वणादयः ॥ ३ ॥

स्थानावसेको रक्तस्य बाहुमध्ये शिराव्यधः ।

स्वेदोऽनुलोमनञ्चैव प्रशस्तं सर्वगुल्मिनाम् ॥ ४ ॥

खाद्यानि ।—

पेया वातहरैः सिद्धा कौलत्या धन्वजा रसाः ।

खड़ाः सपञ्चमूलाश्च गुल्मिनां भोजने हिताः ॥ ५ ॥

वातगुल्मचिकित्सा ।

मातुलुङ्गरसादियोगः ।—

मातुलुङ्गरसो हिङ्गु दाडिमं विडसैश्वरम् ।

सुरामण्डेन पातव्यं वातगुल्मरुजापहम् ॥ ६ ॥

नागरादियोगः ।—

नागरार्द्धपलं पिष्टं द्वे पले लुञ्चितस्य च ।

कुम्भीत्यादि सुश्रुतस्य ।—वातहरकाथादिभिः पूर्णाभिः शक्तवांशाभिः कुम्भीभिः कलसीभिः स्वेदनम् ; तथा उत्स्त्रिद्रमाषादिपिण्डकैर्वस्त्रवद्भेः स्वेदः पिण्डस्वेदः । इष्टकया च ततया वातहरकाथसिक्तया स्वेदः इष्टकास्वेदः । शाल्वणादयः इति 'आदिशब्देन वेश्वरादिपरिग्रहः । स्थानावसेको रक्तस्येति—स्थिरगुले गुल्मस्थानाद्रक्तावसेकः । बाहुमध्ये शिराव्यध इति—बाहुमध्ये सन्धेरधस्तात् स्रज्यशिरा वेध्या, न तु मध्या न बा वृहती, तस्या मर्मलात् । शिराव्यधश्च यस्मिन् पात्रे गुल्मस्तत्पात्रं स्थवाहो । अथ च विधिर्दोषचिकित्साया गुल्मस्याप्रशमने स्वेदादिना च शोणितदृष्टौ सत्यां बोध्यः । स्वेद इत्यादिकच्छाहं पठं सम्पूर्णश्लोकानुरोधादधीताम् ॥ १—४ ॥

आहारविधिमाह, पेयेत्यादि ।—वातहरैर्दशमूलादिभिः । पञ्चमूलञ्चेह विलादि-पञ्चमूलम्, ज्ञानवीर्यतया विशेषेण वातहरलात् ॥ ५ ॥

मातुलुङ्गेत्यादि ।—मातुलुङ्गरसादिकं प्रचिप्य सुरामण्डः पेयः । सुरामण्ड-आहारद्रव्यतया प्रभूतो याज्ञः, न तु चूर्णाश्चतुर्गुणः ; एवमन्यत्रापि मुरशः शेषजपाने ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

नागरैत्यादि ।—लुञ्चितस्येति—निस्तुषीकृतस्य । अथ च भूरिमानौषधीपयोगो व्याधिमहिम्नैव भवतीति ज्ञेयम् । वाक्मटे पुनरेतदङ्गमानेनायं योगः पठ्यते ;

तिलस्यैकं गुडपलं क्षीरेणोष्णेन पाययेत् ॥

वातगुल्ममुदावर्त्तं योनिशूलञ्च नाशयेत् ॥ ७ ॥

परण्डतैलप्रयोगः ।—

पिबेदेरण्डतैलं वा वारुणोमण्डमिश्रितम् ।

तदेव तैलं पयसा वातगुल्मो पिबेन्नरः ॥ ८ ॥

रसोनक्षीरम् ।—

साधयेच्छुद्धशुष्कस्य रसोनस्य चतुःपलम् ।

क्षीरोदकेऽष्टगुणिते क्षीरशेषञ्च पाययेत् ॥ ९ ॥

वातगुल्ममुदावर्त्तं गृध्रसीं विषमज्जरम् ।

हृद्रोगं विद्रधिं शोषं नाशयत्याशु तत् पयः ॥

एवन्तु साधिते क्षीरे स्तोकमप्यत्र दीयते ॥ १० ॥

यथा—“शुण्डाः कषं गुडस्य द्वौ धौतात् कृण्वतिलात् पलम् । खादन्नेकव सञ्चूयं
कोणक्षीरानुपो जयेत् ॥ वातहृद्रोगगुल्मार्शो-योनिशूलशक्रदपहान्” ॥ (चि० १४ अ०)
इति । अथे तु—नागराजपलमिति पुरुषस्य बलावलं बुद्ध्या, स्त्रीनवलपुरुषे तु तृतीय-
भागेन कर्तव्यमित्याहुः ॥ ७ ॥

पिबेदित्यादि ।—योगद्वयम् । पूर्वयोगः कफानुगे वायौ, द्वितीयस्तु पित्तानुगे ;
उक्तं हि चरके—“श्लेष्मण्यनुवले पूर्वं हितं पित्तानुगे परम्” (चि० गुल्म०) इति ।
पूर्वमिति—वारुणोऽसंयुक्तमेरण्डतैलम् । परमिति—पयःसंयुक्तमेरण्डतैलम् ॥ ८ ॥

साधयेदित्यादि ।—नितुषतया शुद्धः आपूर्णवीर्यतया च शुक्ल इत्यर्थः । क्षीरो-
दकेऽष्टगुणिते इति—क्षीरोदकयोश्च समासकरणान्मिलित्वेवाष्टगुणत्वं ज्ञेयं, भागा-
नुक्तेश्च समभागत्वमिति ; तेन रसोनचतुःपलापेक्षया क्षीरक्षीरयोः प्रत्येकं चातु-
गुणान्मिलित्वा द्वाविंशत्यन्तानि स्युः । अनयोश्च द्रवत्वेऽपि न वैगुण्यं, रसोन-
पलोक्षेखिनाष्टगुणत्वविधानात् । जलवयादवशिष्टं क्षीरं यद्यपि षोडशपलत्वेन बहु
भवति, तथाऽपि “दीताग्रयो महाकायाः” इत्यादि वचनात् गुणस्य बहुमावाऽभिहित-
(बहुमावासाध्य) तथा षोडशपलक्षीरपानमपि न दोषावहमिति ; किंवा अग्न्युपघात-
भयात् स्नाकं पेयम् ; अत एवोक्तम् “एवन्तु साधिते” इति ; साधनन्तु एतावन्मात्रमेव
कार्यं, “यथा कुर्वन्ति सु उपायः” (सु० सू० ४१ अ०) इति वचनात् । दुग्ध-
रसोनयोश्चात्र न योगविरुद्धमाशङ्कनीयं, व्याधिप्रभावान्मर्षिद्वयनाच्चेति ॥ ९ ॥

सर्जिकादियोगः ।—

सर्जिकाकुष्ठसहितः चारः केतकीजोऽपि वा ।

तैलेन पीतः शमयेत् गुल्मं पवनसम्भवम् ॥ ११ ॥

अवस्थाविशेषे वननीपदेशः ।—

वातगुल्मे कफे वृद्धे वान्तिचूर्णादिरिच्यते ॥ १२ ॥

पित्तगुल्म-चिकित्सा ।

विरचन-रक्तमोक्षणीपदेशः ।—

पित्ते तु रचनं स्निग्धं रक्ते रक्तस्य मोक्षणम् ॥ १३ ॥

निदानभेदेन क्रियाभेदः ।—

स्निग्धोष्णेनोदिते गुल्मे पित्तिके संसनं हितम् ।

रूक्षोष्णेन तु सम्भूते सर्पिः प्रशमनं परम् ॥ १४ ॥

स्नेहनाथं घृतनिर्देशः ।—

काकोल्यादिमहातिक्त-वासाद्यैः पित्तगुल्मिनम् ।

स्नेहितं संसयेत् पश्चात् योजयेद्वस्तिकर्मणा ॥ १५ ॥

सर्जिकेत्यादि मुश्रुतस्य ।—सर्जिकाया माषकद्वयम्, एवं कुष्ठस्यापि । केतकी-
जटाचारस्य माषकचतुष्टयमिति निश्चलः । वा-शब्दः पूर्वचारप्रयोगापेक्षया । उल्लनस्य
चारो यवचारः । अथ सर्जिकाकुष्ठसहितयवचारस्तेलेनेत्येको योगः । केतकी-
जोऽपि वा इत्यत्र चार इति सम्बध्यते, तेन केतकीजोऽपि चारस्तेलेनेति द्वितीयो
योगः । गौडास्य सर्जिकाकुष्ठसहितः केतकीजचारस्तेलेनेत्येकमेव योगमाहुः । तैले-
नेति—तिलतैलेन । अन्ये तु—योगिकलादेरण्यतैलमाहुः ॥ ११ ॥

अवस्थायां क्रियापूर्वमाह, वातगुल्मे इत्यादि ।—गुल्मे यद्यपि “न वामयेत्”
(सु० चि० ३३ अ०) इत्यादिवचनात् वसनं निषिद्धं, तथाऽप्यवस्थाविशेषेऽपवादरूपतया
तत्र दृश्यते । चूर्णादिरित्यादिशब्दात् फलवर्तिगुडिकादयः ॥ १२ ॥

पित्ते इत्यादि ।—स्निग्धं रचनमित्येवमत्रैलादिना ॥ १३ ॥

स्निग्धोष्णेन्यादि ।—रूक्षोष्णेन तु सम्भूते इत्यत्रापि पित्तिके इति शेषः ॥ १४ ॥

काकोल्यादीत्यादि ।—काकोल्यादिमहातिक्तवासाद्यैरित्यनन्तरं घृतैरिति शेषः ।
काकोल्यादिगणकायकल्कसाधितं घृतं काकोल्यादिघृतम् । महातिक्तघृतं कुष्ठोक्तम् ।
वासाद्यघृतञ्च रक्तपित्तोक्तम् । संसयेदिति—विरचयेत् । वस्तिकर्मणेति—अनुवासन-
निरुद्धाभ्याम् ॥ १५ ॥

विरचनद्रव्यनिर्देशः ।—

स्निग्धोष्णजे पित्तगुल्मे काम्पिलं मधुना लिङ्गेत् ।

रेचनार्थी रसं वाऽपि द्वाक्षायाः सगुडं पिबेत् ॥ १६ ॥

विदह्यमानस्य लक्षणम् ।—

दाहशूलानिलक्षोभ-स्वप्ननाशरुचिज्वरैः ।

विदह्यमानं जानीयात् गुल्मं तमुपनाहयेत् ॥ १७ ॥

पक्वस्य क्रियाविधिः ।—

पक्वे तु व्रणवत् कार्य्यं व्यधशोधनरोपणम् ।

स्वयमूर्द्ध्वमधो वाऽपि स चेद्दोषः प्रपद्यते ॥ १८ ॥

हादशाहमुपेक्षेत रचन्नन्यानुपद्रवान् ।

स्निग्धोष्णजे इत्यादि ।—काम्पिलं गुल्मारोचनी ॥ १६ ॥

दाहेत्यादि ।—विदह्यमानमिति—पचमानम् । उपनाहयेदिति—व्रणशीथोक्त-
पाचनपिण्डेः प्रक्षेपयेत् । ननु सुशुते गुल्मस्य पाको निषिद्धः, यथा—“स यस्मादात्मनि
अयं गच्छत्यप्सिव बुद्धः । अन्तः सरति यस्माच्च न पाकमुपयात्यतः ॥” (उ०
४२ अ०) इति । आत्मनीति—स्त्रावयवे गुल्मारभ्यक्षदीवरूपे, न तु मांसरक्तादौ ।
अयमिति—इहम् । अप्सिवबुद्ध इति—यथा जलावरुद्धो वायुरेव जले बुद्बुदरूपी
भवति, तथा कफपित्ताभ्यामवरुद्धो वायुरेव कुण्डलीभूतो गुल्म इत्यर्थः । अन्तः
सरति यस्माच्च इत्यनेनापि रक्तादिरहितकोष्ठविवरनाशयत्वमस्य दर्शितम्, एतेन
दोषमाशययिषि गुल्मे मांसशोषितयोः पाकाश्रययोरभावादपाकत्वमुक्तम् ?
तत्राहुः,—गुल्मो यद्यपि दोषमाशय एव, तथाऽपि यदा कारणवशादाश्रयं
मांसादिक्रमाश्रयं कृतवास्तुपरिग्रहो भवति, वातोपशमनाय कृतस्वेदादिभिर्वा
दुष्टं रक्तं सङ्कारि लभते, तदा गुल्मस्यापि पाकः कथं प्रक्षेपणीयः ? केवलं चरके गुल्म
इत्युच्यते ; सुशुते तु—विदधिसंज्ञयेति संज्ञानामे विवादः । अकृतवास्तुपरिग्रहस्तु
दोषमाश्रयत्वान्न पच्यते, चरकेणाप्यनुमन्यत एवेति । अन्ये तु—अपाकायमुक्त-
हेतुइयस्य वातिक एव संज्ञितत्वाज्ञातिक एव गुल्मो न पच्यते, अस्थिरत्वादास्त्वभावाच्च ;
अन्ये तु पठन्ति—मेदः पुनरयं विदधिगुल्मयोः, विदधिरचिरपाकश्चिरपाकस्तु गुल्म इति ।
अत एव माधवकरोऽप्याह,—“प्रायो न पच्यते गुल्मो वातजस्तु विशेषतः । रक्त-
पित्तातिहृदत्वात् पच्यतेऽन्यो यद्वक्तव्यम् ॥” (मा० नि० गुल्म०) इति ॥ १७ ॥

पक्वे इत्यादि ।—स्वयमित्यादि—स्वयमेवात्मनिर्भेदे सति दोषः पृथुरूप ऊर्ध्वमधो

परन्तु शोधनं सर्पिः शुद्धे समधु तित्तकम् ॥ १९ ॥

रोहिण्यादि घृतम् ।—

रोहिणी कटुका निम्बं मधुकं त्रिफलात्वचः ।

कर्षाशास्त्रायमाणा च पटोलत्रिवृतापले ॥ २० ॥

द्विपलञ्च मसूराणां साध्यमष्टगुणे जले ।

घृताच्छेषं घृतसमं सर्पिषश्च चतुःपलम् ॥ २१ ॥

पिवेत् सम्मूर्च्छितं तेन गुल्मः शाम्यति पैत्तिकः ।

ज्वरस्तृणा च शूलञ्च भ्रमो मूर्च्छाऽरतिस्तथा ॥ २२ ॥

उत्तममात्रया औषधप्रयोगार्हाः ।—

दौषाग्नेयो महाकायाः स्नेहसात्मना महाबलाः ।

गुल्मिनः सपेदष्टाश्च विसर्पोपहताश्च ये ॥

ज्येष्ठां मात्रां पिवेयुस्ते पलान्यष्टौ विशेषतः ॥ २३ ॥

कफगुल्म-चिकित्सा ।

चारादिघृतम् ।—

लङ्घनोत्प्रेषणस्नेहे कृतेऽग्नी सम्प्रधुक्षति ।

घृतं सचारकटुकं पातव्यं कफगुल्मिना ॥ २४ ॥

वा गच्छति, तदा द्वादशाहमुपेक्षेत न शोधनरोपणादिकं कुर्यात् । उपद्रवान्
ज्वरादीन्, उपद्रवेभ्यो ज्वरादिभ्यश्चातुरं रक्षन्नित्यर्थः । परन्तु शोधनं सर्पिरिति—
द्वादशाहान् परं शोधनद्रव्यसाधितं घृतं पेयम् । शुद्धे समधु तित्तकमिति—शुद्धे सति
तित्तद्रव्यसाधितं घृतं समधु तदुपहितं देयं, रोपणार्थमिति शेषः ॥ १९-२९ ॥

रोहिणीत्यादि ।—रोहिणी कटुकेति—कटुरोहिणी । त्रिफलात्वच इति—
निरस्थित्रिफला । एते वायव्याणाम्नाः प्रत्येकं कर्षाशाः । पटोलत्रिवृतापले इति
द्विपलानां प्रत्येकं पलमेषाम् । अष्टगुणे इति—घृतादष्टगुणे इति योज्यम् ; घृतं
चतुःपलमेवोक्तम् । तेन घृतेन सम्मूर्च्छितमेकौकृतम्, एतेन कायघृताभ्यां मिलित्वाऽष्टौ
पलानि । इयञ्च मात्रा व्याधिमहिम्ना न दोषावहेति । एतदेवाह, दौषाग्नेय
इत्यादि ॥ २०—२३ ॥

लङ्घनेत्यादि ।—घृतं सचारकटुकमिति—यवचारत्रिकटुककल्पासाधितमित्यर्थः ॥ २४ ॥

वसनप्रयोगाहः ।—

मन्दोऽग्निर्वदना मन्दा गुरुस्तिमितकोष्ठता ।

सोत्कृष्टा चार्चिर्यस्य स गुल्मो वसनोपगः ॥ २५ ॥

अवस्थाविशेषे क्रियाविशेषः ।—

मन्देऽग्नावनिले मूढे ज्ञात्वा सस्नेहमाशयम् ।

गुडिकाश्चूर्णनिर्यूहाः प्रयोज्याः कफगुल्मिणाम् ॥

क्षारारिष्टगणश्चापि दाहः शेषे विधीयते ॥ २६ ॥

पञ्चमूलौक्षापादियोगवयम् ।—

पञ्चमूलौशृतं तोयं पुराणं वारुणीरसम् ।

कफगुल्मोऽपिबेत् काले जीर्णं माध्वीकमेव वा ॥ २७ ॥

तिलादिप्रलेपः खेदश्च ।—

तिलैरण्डातसौवौज-स्रष्टैः परिलिप्य वा ।

श्लेष्मगुल्ममयःपात्रैः सुखोष्णैः खेदयेद्भिषक् ॥ २८ ॥

यसानोप्रयोगः ।—

यसानोचूर्णितं तक्रं विडेन लवणीकृतम् ।

पिबेत् सन्दीपनं वात-मूत्रवर्चोऽनुलोमनम् ॥ २९ ॥

मन्दोऽग्निरित्यादि ।—वसनोपग इति—वसनेनोपगम्यते उपचर्यते यः स वसनोपगः । पूर्वं वातिकगुल्मे एवावस्थायां वसनमुक्तम्, इह तु कफगुल्मे इत्येवेति न पौनरुक्त्यम् ॥ २५ ॥

मन्देऽग्नावित्यादि ।—मूढे इति—आहते । गुडिकादय इत्येव हिङ्गुादिप्रभृतयो वक्तव्याः । क्षारारिष्टगण इति—प्रतिक्षारणीयक्षारसानुश्लेष्टतया शल्यतन्त्रे एव तदभिधानं ज्ञेयम् । पानीयक्षाराश्चापि वेदितव्याः, 'चरकचङ्गण्यभ्यायोक्तायानु-सर्तव्याः । अरिष्टाश्चरकचङ्गण्यशैश्चिकित्सितोक्ताः ज्ञेयाः ; उक्तं हि—“य एवं ग्रहणी-दोषे क्षारान्ते कफगुल्मिणाम् । अरिष्टयोगः सिद्धाश्च ग्रहण्यशैश्चिकित्सिते ॥” (च० चि० गुल्म०) इति । दाहः शेषे इति दाहश्च दाहणत्वात् क्रियान्तरासिद्धौ शेषे एव कर्तव्यता युक्ता ; दाहस्तु शरलोहादिभिः ; उक्तं हि—“तस्य दाहो हते रक्ते शर-लोहादिभिर्हितः” (च० चि० गुल्म०) इति ॥ २६ ॥

पञ्चमूलौत्यादि ।—पञ्चमूलौ महती, कफप्रत्यनीकत्वात् । माध्वीकं मधु ॥ २७ ॥

खेदमाह, तिलैत्यादि ।—गुल्ममिति—गुल्मस्थानम् ॥ २८ ॥

हन्वेति सन्निपातजे च चिकित्साऽतिदेशः ।—

व्यामिश्रदोषे व्यामिश्रः एष एव क्रियाक्रमः ।

सन्निपातोद्भवे गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिरहितः ॥

यथोक्तेन सदा कुर्यात् भिषक् तत्र समाहितः ॥ ३० ॥

वचादिचूर्णम् ।—

वचाविडभयाशुण्ठी-हिङ्गुकुष्ठान्निदीप्यकाः ।

द्वित्रिषट्चतुरेकाष्ट-सप्तपञ्चाशिकाः क्रमात् ॥ ३१ ॥

चूर्णं मद्यादिभिः पौतं गुल्मानाहोदरापहम् ।

शूलार्शःश्वासकासघ्नं ग्रहणीदौपनं परम् ॥ ३२ ॥

यमान्यादिचूर्णम् ।—

यमानौहिङ्गुसिन्धूत्य-क्षारसौवर्चलाभयाः ।

सुरामण्डेन पातव्या गुल्मशूलानिसूदनाः ॥ ३३ ॥

हिङ्गुाद्यं चूर्णम् ।—

हिङ्गु त्रिकटुकं पाठां हवुषामभयां शटीम् ।

अजमोदाऽजगन्धे च तिल्लिङ्गोकास्तवेतसी ॥ ३४ ॥

दाडिमं पौष्करं धान्यमज्जाजीं चित्रकं वचाम् ।

द्वौ चारौ लवणे द्वे च चव्यञ्चैकत्र चूर्णयेत् ॥ ३५ ॥

चूर्णमेतत् प्रयोक्तव्यमन्नपानेष्वनत्ययम् ।

प्राग्भुक्तमथवा पेयं मद्येनोष्णोदकेन वा ॥ ३६ ॥

व्यामिश्रदोषे इत्यादि ।—त्रिदोषघ्नो विधिरिति—वातायुक्तयोगा एव एकीकृत्य श्रेण्याः, प्रकृतिसमसमवेतत्वात्, विकृतिविषमसमवेतस्य तु परकेऽसाध्यतोक्तेः ॥ ३० ॥

वचेत्यादि ।—यमया हरोतकी । अग्निविषयः । दीप्यकः यमानी । आदि-शब्दादुपादकादीनां ग्रहणम् ॥ ३१, ३२ ॥

यमानौत्यादि ।—क्षारः यवक्षारः । योगीऽयमुष्णान्नुना प्रचरति ॥ ३३ ॥

हिङ्गुत्यादि ।—हिङ्गुादिचूर्णे अजमोदा यमानी । अजगत्वा चेतयमानौ । तिल्लिङ्गिकं महाद्रकम् । द्वौ चारौ यवक्षार-सर्जिकाक्षारौ । लवणे द्वे सैन्धव-सौवर्चले । प्राग्भुक्तमिति—भोजनस्य प्राक् परिणामे, भोजनाव्यवहितपूर्वकाले वा । प्रकारान्तर-

पार्श्वहृदस्तिशूलेषु गुल्मे वातकफात्मके ।

आनाहे मूत्रकण्ठे च गुदयोनिरुजासु च ॥ ३७ ॥

ग्रहण्यर्शोविकारे च श्लोहपाण्डुरामयेऽरुचौ ।

उरोविवर्धे ह्रिकायां कासे श्वासे गलग्रहे ॥ ३८ ॥

भावितं मातुलुङ्गस्य चूर्णमेतद्रसेन वा ।

बहुगो गुडिकाः कार्याः कार्मुकाः स्युस्ततोऽधिकम् ॥ ३९ ॥

पूतिकादिलक्षणम् ।—

पूतीकपत्रगजचिर्मिटचव्यवह्नि-

व्योषञ्च संस्तरचितं लवणोपधानम् ।

दग्ध्वा विचूर्ण्य दधिमस्तुयुतं प्रयोज्यं

गुल्मोदरश्वयथुपाण्डुगदोद्भवेषु ॥ ४० ॥

हिङ्गुपुष्करमूलादिचूर्णम् ।—

हिङ्गु पुष्कारमूलानि तुम्बुरूणि हरीतकीम् ।

श्यामा विडं सैन्धवञ्च यवक्षारं महीषधम् ॥ ४१ ॥

यवकाथोदकेनेतत् घृतभृष्टन्तु पाययेत् ।

साह, भावितमित्यादि ।—बहुश इति—सताहं “सताहं भावनाविधिः” इत्युक्तात् ।

मातुलुङ्गरसेन सप्तदिनान्यातये भाव्यं, तदनु चाष्टमाषकमिता वटिकाः कार्याः,

एकां खादित्वा ततः नलायनपेयमिति । कार्मुकाः कर्मकारकाः ॥ ३४—३९ ॥

पूतीकपत्रेत्यादि वाग्वटस्थ ।—पूतीकः नाटाकरञ्जः । गजचिर्मिटो गोरच-
ककटो । व्यवहृत् । संस्तरचितमिति—संस्तररूपतया विहितम् । लवणोपधानं
सैन्धवगर्भं, सैन्धवञ्च पूतीकपत्रादिसप्तं यावत् ; सौम्यतपलवणविधौ टीका-
कक्षिरेषु व्याख्यातत्वात् । पूतीकपत्रादिसंक्षरे सैन्धवं दत्त्वा तदुपरि पुनः पूतीक-
पत्रादिकं विन्यस्य चान्दर्थं दग्धव्यम् ॥ ४० ॥

हिङ्गुत्यादि ।—तुम्बुरु स्वगामख्यातम् । श्यामा विवृत । यवकाथोदकेनेति—
यवकाथेनोदकेन वेत्यर्थः । हिङ्गुप्रभृतीनां चूर्णे प्रभूतं कृत्वा स्थाप्यं, ततो धीम्यां
सादां गृहीत्वा संवक्राद्येन प्रावयित्वा घृते परिभर्ज्य पाययेदित्यर्थः । अकिन् प्रयोगे हि
वैद्यप्रसारके चण्णोदकनिरण्डतैश्च अधिकं पठितम् ; तदुपधा,—“उन्धोदकेन प्रातः

तेनास्य भिद्यते गुल्मः सशूलः सपरिग्रहः ॥ ४२ ॥

वचाद्यं चूर्णम् ।—

वचाहरीतकीहिङ्ग-सैन्धवं साम्लवेतसम् ।

यवक्षारं यमानीञ्च पिवेदुष्णेन वारिणा ॥ ४३ ॥

एतद्धि गुल्मनिचयं सशूलं सपरिग्रहम् ।

भिनन्ति सप्तरात्रेण वक्त्रेष्टद्धिं करोति च ॥ ४४ ॥

पिप्पल्यादिचूर्णम् ।—

पिप्पलीपिप्पलीमूल-चित्तकाजाजिसैन्धवैः ।

युक्ता पीता सुरा हन्ति गुल्ममाशु सुदुस्तरम् ॥ ४५ ॥

नादेयादिपानीयचारम् ।—

नादेयीकुटजार्कशिशुबृहतीसुग्विल्वभल्लातक-

व्याघ्रीकिंशुकपारिभद्रकजटाऽपामार्गनीपाग्निकान् ।

वासामुष्ककपाटलाः सलवणा दग्ध्वा जले पाचितं

हिङ्गुादिप्रतिवापमेतदुदितं गुल्मोदराष्टीलिषु ॥ ४६ ॥

मेतत् सङ्घृतैलकम्” इति । अन्ये तु—उदकशब्दोऽयं द्रववचनः, तेन यवकाश्चरूपेण द्रवणेत्याहुः । “यवक्षारोदकेन” इति पाठान्तरमसङ्गतम् ; बृहवाग्भटे यवकाद्यस्यैवीक-
त्वात् । भिद्यते विलीयते, न तु पक्वः सन् भेदं गच्छति । सपरिग्रह इति—
वास्तुपरिग्रहसहितः, सोपद्रव इति वा ॥ ४१।४२ ॥

वचेत्यादि हारीतस्य ।—इमं योगं भोजनादिमध्यावसानेष्वपि कारयन्तीति
निश्चलः । तत्र, हारीते हि—“शाम्यते योगरौजिन विःप्रयुक्तेन योगतः” (३५ स्था०
१४ अ०) इत्येवीकं, न तु भोजनादिमध्यावसानेष्वपीति ॥ ४१।४४ ॥

पिप्पलीत्यादि ।—अयं योगी वातश्लेष्मजे ज्ञेयः ॥ ४५ ॥

नादेयीत्यादि ।—नादेयी भूमिजम्बुः । व्याघ्री कण्टकारी । किंशुकः पलाशः ।
पारिभद्रकजटा पारिभद्रमूलम् । अग्निशिवकः । सलवणाः ससैन्धवाः, लवणा
ज्योतिष्मतीत्येके । नादेयीप्रभृतीन् दग्ध्वा क्षारः क्षार्यः, असादृकं पलघृतं वा पानीय-
क्षारविधिना चतुर्गुणेन षड्गुणेन वा उदकेन पक्वा चतुर्भागावशेषे कल्कमपनीय
एकविंशतिवारान् परिस्नाव्य स्थापयेत् । अस्य कर्षमर्द्धपलं वा हिङ्गुादिचूर्णं

भागोत्तरं हिङ्गादिचूर्णम् ।—

हिङ्गुप्रगन्धाविडशुण्डाजौ-हरीतकीपुष्करमूलकुष्ठम् ।

भागोत्तरं चूर्णितमेतदिष्टं गुल्मोदराजीर्णविस्त्रचिकासु ॥ ४७ ॥

त्रिफलादिचूर्णम् ।—

त्रिफलाकाञ्चनचौरी-सप्तलानीलिनीवचाः ।

त्रायन्तीहवुषातिक्ता-त्रिहृत्सैन्धवपिप्पलीः ॥ ४८ ॥

पिर्बेद्विचूर्णं मूत्रोष्णवारिमांसरसादिभिः ।

सर्वगुल्मोदरप्लीह-कुष्ठार्शःशोथपीडितः ॥ ४९ ॥

काण्डायनगुडिका ।—

शटीं पुष्करमूलञ्च दन्तीं चित्रकमाढकीम् ।

शृङ्गवेरं वचाञ्चैव पलिकानि समाहरेत् ॥ ५० ॥

त्रिहृतायाः पलञ्चैव कुर्यात् त्रीणि च हिङ्गुनः ।

यवचारपले द्वे च द्वे पले चाश्ववेतसात् ॥ ५१ ॥

यमान्यजौमरिचं धान्यकञ्चेति कार्षिकम् ।

उपकुञ्चाजमोदाभ्यां तथा चाष्टमिकामपि ॥ ५२ ॥

मातुलुङ्गरसेनैव गुडिकाः कारयेद्विषक् ।

तासामेकां पिबेत् द्वे वा तिस्रो वाऽपि सुखाम्बुना ॥ ५३ ॥

पादिकं दत्त्वा मांसचौरघृतादीनामन्यतमेषु प्रक्षिप्य पिबेत्, मांसरसादिभिश्च भोक्तव्यमोजोरक्षणार्थम् । अन्ये लाङ्गः,—एकदा विपाच्य स्थापिते चारोदकेऽस्नत्वादि-
दोषशङ्का स्यात्, अतः कृतचारादग्नेर्वलाद्यपेक्षया पलादिपरिमितं चारं गृहीत्वा
प्रत्यहगनन्तरोक्तकायविधिना चारोदकं कांक्ष्यमिति । हिङ्गादिप्रतिष्ठापमिति—हिङ्गादेः
पादिकस्य प्रतिवापः प्रलेपो यव तत् तथा । एतदिति—चारजलम् । यस्य
तत्त्वस्यार्थं प्रयोगस्ततोक्तहिङ्गाद्यपरिज्ञानात् वक्ष्यमाणो हिङ्गादिरनन्तरपठितत्वात्
सङ्गृहकारस्याभिमतो लक्ष्यते ॥ ४६ ॥

हिङ्गित्यादि ।—हिङ्गादौ उग्रगन्धा वचा । भागोत्तरमिति—उत्तरोत्तरमेक-
भागवद्वम् । उष्णाम्बुनाऽस्य पानमुपदिशति ॥ ४७ ॥

त्रिफलेत्यादि ।—काञ्चनचौर्थां अभावे कङ्कुष्ठमाहुः । सप्तला अमं कषा ।
नीलिनी नीलवुक्ता । विरेकार्थोऽर्थः योगः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

अन्तैश्च मद्यैरूपैश्च घृतेन पयसाऽथवा ।

एषा काङ्कायनेनोक्ता गुडिका गुल्मनाशिनी ॥ ५४ ॥

अर्शोहृद्रोगशमनी क्षिप्तोणाञ्च विनाशिनी ।

गोमूत्रयुक्ता शमयेत् कफगुल्मं चिरोत्थितम् ॥ ५५ ॥

क्षीरेण पित्तगुल्मञ्च मद्यैरन्तैश्च वातिकम् ।

त्रिफलारसमूत्रैश्च नियच्छेत् सान्निपातिकम् ॥

रक्तगुल्मे च नारीणामुष्ट्रीक्षीरेण पाययेत् ॥ ५६ ॥

हृवुषाद्यं घृतम् ।—

हृवुषाव्योषपृथ्वीका-चव्यचित्तकमेन्धवैः ।

साजाजौपिप्पलीमूल-दीप्यकैर्विपचेत् घृतम् ॥ ५७ ॥

सकीलमूलकरसं सक्षीरं दधिदाडिमम् ।

तत् परं वातगुल्मघ्नं शूलानाहविवन्धनुत् ॥ ५८ ॥

योन्यर्शोग्रहणीदोष-श्वासकान्नाक्चिज्वरान् ।

पार्श्वहृदस्तिशूलञ्च घृतेनैतद्विपोहति ॥ ५९ ॥

पचपलकं घृतम् ।—

पिप्पल्याः पितुरध्यर्दी दाडिमात् द्विपलं पलम् ।

धान्यात् पञ्च घृताच्छुण्ठ्याः कर्षः क्षीरं चतुर्गुणम् ॥ ६० ॥

सिद्धमेतैर्घृतं सद्यो वातगुल्मं चिकित्सति ।

शटीमित्यादि ।—यस्यान्वादीनां प्रत्येकं कर्षः । उपकुक्षी कृष्णजीरकम् । अज-
नीदा यमानी । अनयोः प्रत्येकम् अष्टभिकामर्द्धपलमित्यर्थः ॥ ५०—५६ ॥

हृवुषेत्यादि ।—हृवुषा खगामख्याता । पृथ्वीका कृष्णजीरकं, हिङ्गुपत्रिके-
त्यन्वे । दीप्यकः यमानी । सकीलमूलकरसमिति—कीलं शुष्कवदरं, तस्य
काथः, मूलकस्यापि शुष्कस्यैव काथः, न पुनराद्रस्य स्वरसः, तस्य तु गुणो
निषिद्धत्वात् । दाडिमस्याप्यत्र स्वरसः, द्रवसाहचर्यात्, विश्रामिवेषाणि दाडिम-
स्वरस एवोक्तः ; एवञ्च पञ्चभिर्द्रवैः प्रत्येकं खेदसमैः पाकः ॥ ५७—५९ ॥

पिप्पल्या इत्यादि ।—पितुरध्यर्द्ध इति—सार्द्धकर्षः । पलं धान्यादिति योज्यम् ।

योनिशूलं शिरःशूलमर्शांसि विषमज्वरान् ॥ ६१ ॥

द्रूषणाद्यं घृतम् ।—

द्रूषणत्रिफलाधान्य-विडङ्गचव्यचिचकैः ।

कल्कोक्षतैर्घृतं सिद्धं सचौरं वातगुल्मनुत् ॥ ६२ ॥

वायमाणाद्यं घृतम् ।—

जले दशगुणे साध्यं त्रायमाणाचतुःपलम् ।

पञ्चभागस्थितं पूतं कल्कैः संयोज्य कार्ष्णिकैः ॥ ६३ ॥

रोहिणीकटुकामुस्त-त्रायमाणादुरालभाः ।

कल्कास्त्रामलकौवीरा-जीवन्तीचन्दनोत्पलैः ॥ ६४ ॥

रसस्यामलकीनाञ्च चौरस्य च घृतस्य च ।

पलानि घृथगष्टाष्टौ दत्त्वा सम्यग्विपाचयेत् ॥ ६५ ॥

पित्तगुल्मं रक्तपित्तं वीसर्पं प्रैत्तिकं ज्वरम् ।

हृद्रोगं कामलां कुष्ठं हन्यादेतत् घृतोत्तमम् ॥ ६६ ॥

पलोक्षेखागते माने न हैगुण्यमिहेथते ।

चत्वारिंशत् पलं तेन तोयं दशगुणं भवेत् ॥ ६७ ॥

द्राक्षाद्यं घृतम् ।—

द्राक्षामधुकर्षजूरं विदार्य सशतावरीम् ।

परुषकाणि त्रिफलां साधयेत् पलसन्निताम् ॥ ६८ ॥

पञ्च घृतादिति—पञ्च पलानौत्यर्थः । चौरं चतुर्गुणमिति—घृतपञ्चपलापेक्षया विशति-

पलानि चौरस्येत्यर्थः ॥ ६१-६२ ॥

द्रूषणेत्यादि ।—द्रूषणाद्यघृते सचौरमिति—चतुर्गुणचौरसहितं, द्रवान्तरा-
भावात् ॥ ६३ ॥

जले इत्यादि ।—पञ्चभागस्थितमिति—पञ्चभागावशिष्टं, तेन काष्ठस्याष्टौ
पलानौत्यर्थः । कल्कैरित्यत्र व्यवहितैरप्यामलकादिभिः सम्बध्यते, न केवलमेतैः
कल्कैः कटुरोहिण्यादयस्य कल्का इति योगनीयम् ; कल्का इति श्लोकपादपूर्णाद्य-
मिति हरिचन्द्रः । वीरा चौरकाकोली । प्रलोक्षेखागतमानत्वादिह न हैगुण्यमित्याह,
प्रमेत्यादि ॥ ६९—६७ ॥

जलादुके पादशेषे रसमामलकस्य च ।

घृतमिक्षरसं चौरमभयाकल्कपादिकम् ॥ ६८ ॥

साधयेत् तत् घृतं सिद्धं शर्कराक्षौद्रपादिकम् ।

प्रयोगात् पित्तगुल्मघ्नं सर्वपित्तविकारनुत् ॥

साहचर्यादिह पृथक् घृतादेः काथतुल्यता ॥ ७० ॥

चौरषट्पलक घृतम् ।—

पिप्पलीपिप्पलीमूल चव्यवित्तकनागरैः ।

पलिकैः सयवक्षरैः सर्पिःप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ६९ ॥

चौरप्रस्थेन तत् सर्पिर्हति गुल्मं कफात्मकम् ।

ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं श्लोहकामज्वरापहम् ॥ ७२ ॥

धात्रीषट्पलकं घृतम् ।—

धात्रीफलानां स्वरसैः षडङ्गं विपाचेत् घृतम् ।

शर्करासैन्धवोपेतं तद्धितं भवगुल्मनाम् ॥ ७३ ॥

भात्रीषट्पलकं घृतम् ।—

षड्भिः पलैर्मगधजाफलमूलचव्य-

विश्वीषधज्वलनयावककल्कपक्वम् ।

द्राक्ष्यादिः—मधुकं वटिमधु । शर्कराक्षौद्रपादिकमिति मिलित्वा । अथ
क्राशशेषस्य प्रस्थनानस्य साहचर्यात् घृतादीनानपि प्रस्थनानलमित्याह—साह-
चर्यादित्यादि ॥ ६८—७० ॥

पिप्पलीत्यादि ।—चौरषट्पलके घृते चौरप्रस्थेनैव केवलं घृतसमेन पाक इति
नूतनैः अन्ये तु—त्रिगुणं जलं ददति ; तन्न, सर्वथा द्रवानुक्तौ हि जलं द्रवं भवतीत्याह
अक्षः ॥ ७१, ७२ ॥

धात्रीत्यादि मुस्ततस्य ।—धात्रीफलस्वरसयुग्मणः । षडङ्गमिति—शुबचार-
साहितपचकोलकल्कं प्रत्येकं पलिकम् ; उक्तं हि—“पचकोलेघृतं पक्वं सचारेः
प्रतिकैः पित्तम् । चौरं धात्रीसं वाऽपि सितासैन्धवयोजितम् ॥ गुल्मार्थः पाण्डुरोगाथ
श्लोहानमर्शं ज्वरम् ॥” इत्यादि । शर्करासैन्धवोपेतमिति—शर्करासैन्धवयोर्भिल्ला
आदिकथोः प्रवेपः, तवापि शर्करापादवयं सैन्धवस्यैकपाद इति वदन्ति ॥ ७३ ॥

षड्भिः पलैरित्यादि ।—मगधजा पिप्पली, तथाः फलं, मूलञ्च । ज्वलनः

प्रस्थं घृतस्य दशमूल्यकवृकभार्गी-
 क्ताथेऽप्यथो पयसि दधि च षट्पलाख्यम् ॥ ७४ ॥
 गुल्मीदराक्षिभगन्दरवह्निषाद-
 कासज्वरक्षयशिरोग्रहणोविकारान् ।
 सद्यः शमं नयति ये च कफानिलोत्था
 भार्याख्यषट्पलमिदं प्रवदन्ति वैद्याः ॥ ७५ ॥

भक्तातकं घृतम् ।—

भक्तातकानां द्विपलं पञ्चमूलं पलोन्मितम् ।
 साध्यं विदारोगन्यायमापोथ्य सलिलाढके ॥ ७६ ॥
 पादावशेषे पूते च पिप्पलीं नामरं वचाम् ।
 विडङ्गं सैन्धवं हिङ्गुं यावशूकं विडं शटीम् ॥ ७७ ॥
 चित्रकं मधुकं रास्नां पिष्ट्वा कर्षसमान् भिषक् ।
 प्रस्थञ्च पयसो दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ७८ ॥
 एतद्भक्तातकं नाम कफगुल्महरं परम् ।
 ग्रीहपाण्डूक्षिश्वास-ग्रहणीकासगुल्मनुत् ॥ ७९ ॥

चित्रकः । यावकः यवचारः ; “यावक” इति पाठेऽपि—स एवार्थः । अथ चौरं खेद-
 समं, “द्रवान्त्रेण योगे हि चौरं खेदसमं भवेत्” इत्युक्तेः । दधिक्राथो तु मिलित्वा
 विगुणो ; अतः चतुर्गुणः पाकः, “एकेनापि चातुर्गुण्यं द्वाभ्यामपि चातुर्गुण्यं,
 त्रिभिरपि चातुर्गुण्यं, चतुर्भिः समम्” इति वचनात् । अन्ये तु क्राथो विगुणः, चौरं
 दधि च प्रत्येकं खेदसममित्याहुः । निश्चलसु—“काथश्चतुर्गुणः, दधि च चतुर्गुणं,
 चौरसु खेदसममिति त्रयगुणः पाकः” इत्याहुः । अन्ये तु—“दधिक्राथो मिलित्वा
 चतुर्गुणो, चौरसु खेदसमम्” इति पञ्चगुणः पाक इत्याहुः ॥ ७४-७५ ॥

भक्तातकानामित्यादि ।—भक्तातकघृतं विगुणद्वयेष्वेव पक्त्वा, “निर्दिष्टे तद्वदेव
 हि” इति वचनात् । पञ्चमूलं खल्यं, तदेव विदारोगन्यायं, प्रत्येकं पलोन्मितम् ।
 भक्तातकं नामैत्यन्तरं सर्पिरिति शेषः ; अरके तु—“एतद्भक्तातकघृतं कफगुल्महरं
 परम्” (चि० गुल्म०) इत्येव पाठः ॥ ७६—७९ ॥

रसोनाथं घृतम् ।—

रसोनखरसे सपिः पञ्चमूलैरसान्वितम् ।

सुराऽऽरनालदध्यक्त-मूलकखरसैः सह ॥ ८० ॥

व्योषदाङ्गिमहत्त्वान्न-यमानौचव्यसैन्धवैः ।

हिङ्गुवैतसाजाजो-दोष्यकैश्च पलांशिकैः ॥ ८१ ॥

सिद्धं गुल्मग्रहण्यर्शः-श्वासोन्मादक्षयज्वरान् ।

कासापस्मारमन्दाग्नि-प्लीहशूलानिलान् जयेत् ॥ ८२ ॥

दन्तीहरीतकी ।—

जलद्रोणे विपक्तव्या विंशतिः पञ्च चाभयाः ।

दन्त्याः पलानि तावन्ति चित्रकस्य तथैव च ॥ ८३ ॥

तेनाष्टभागशेषेण पचेद्दन्तीसमं गुडम् ।

ताद्याभयास्त्रिहृत्पूर्णात् तैलाच्चापि चतुःपलम् ॥ ८४ ॥

पलमेकं कणाशुण्ठयोः सिद्धे लेहे च शीतले ।

क्षौद्रं तैलसमं दत्त्वा चातुर्जातपलं तथा ॥ ८५ ॥

ततो लेहपलं लीढ्वा जग्ध्वा चैकां हरीतकीम् ।

मुखं विरिच्यते स्निग्धो दोषप्रस्थमनामयः ॥ ८६ ॥

प्लीहश्चयथुगुल्मार्शो-हृत्पाण्डुग्रहणीगदाः ।

शाम्यन्त्युत्क्षेपविषम-ज्वरकुष्ठान्यरोचकाः ॥ ८७ ॥

रसोनेयादि ।—पञ्चमूलं मङ्गत् पञ्चमूलं, वातरुफहरत्वात्, तस्य रसः काषः ।

रसोनखरसादीनां षष्ठां केहसमत्वम् । दोष्यकं क्षेद्यमानौ ॥ ८०—८२ ॥

जलद्रोणे इत्यादि ।—विंशतिः पञ्च चाभया इत्याकृतिमानात् । एतानि हरीतकी-
फलानि कपटे पोष्टलीं बद्धा अग्न्यहरीतकीवत् कषणीयानि । “तैलाहुंकुडवम्”
इति पाटोऽपि—पलचतुष्टयमित्यर्थः । तैलमुत्स्त्रिहृत्प्लीहरीतकीभजंनार्थे, न तु त्रिहृत्पूर्ण-
परिभजंनार्थम् ; भजनेन विरेचनशक्त्यपकर्षप्रसङ्गात् । पलमेकं कणाशुण्ठोरिति
निजित्वा ; एवं चातुर्जातपलमपि । प्रस्थमत्र दोषस्य सार्द्धं त्रयोदशपलमानम् । उक्तं
हि भोजे—“वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे । सार्द्धं त्रयोदशपलं प्रस्थमाहु-
मंगौषिणः ॥” इति ॥ ८१—८७ ॥

इक्षीराद्यदिष्टः ।—

इक्षीरसुकृक्च वर्षाभवं सृष्टीदयम् ।

चित्रकृच्च जलद्रोणे पचेत् पादावशेषितम् ॥ ८८ ॥

मागधीचित्रकक्षौद्र-लिमकुम्भे निधापयेत् ।

मधुनः प्रस्थमावाप्य पथ्याचूर्णाईसंयुतम् ॥ ८९ ॥

वृषोषितं दशाहञ्च जौर्णभक्तः पिबेन्नरः ।

अरिष्टोऽयं जयेत् गुल्ममविपाकं सुदुस्तरम् ॥ ९० ॥

रक्तगुल्म-चिकित्सा ।

विरेचनविधिः ।—

रौधिरस्य च गुल्मस्य गर्भं कालव्यतिक्रमे ।

स्निग्धस्निग्धशरीरायै दद्यात् स्निग्धं विरेचनम् ॥ ९१ ॥

शताह्वादिचक्रः ।—

शताह्वा विरेचित्वग-टाकभार्गीकणोद्भवः ।

इक्षीरमित्यादि सुयुतस्य ।—इक्षीरः श्वेतपुनर्नवा । इक्षीरादीनां निक्षिप्त्वा पलगतम् ; “दीणे द्रयतुना सता” इति वचनात् ; अन्ते त्वादकमाहुः । मागधी पिप्पली । मधुनः प्रस्थमिति—शरावचतुष्टयम् । पथ्याचूर्णाईसंयुतमिति—इरीतकी-चूर्णस्य प्रष्टाईमित्यष्टौ पलानि, तेन संयुतम् । वृषोषितं तुच्छवात्यराशिनष्टे द्युतम् । जौर्णभक्तः परिणताहारः, लघुकोष्ठ इत्यर्थः । अस्य पलमर्द्धपलं वा प्रातरुपभोज्यम् ॥ ८८—९० ॥

रौधिरस्येत्यादि ।—गर्भं कालव्यतिक्रमे इति—उदितगर्भकालस्य दशमासरूप-कालस्य व्यतिक्रमे ; अथञ्च समयनियमो रक्तगुल्मस्यैषाहसमयप्रदर्शनादेशेभक्तः, त्वरे सप्तदिवसात् परतः पाचनवत्, न तु गर्भाशङ्कानिरासार्थं, दशमासाति-क्रमेणापि गर्भावस्थानदर्शनात् ; उक्तं हि—“तं स्त्री प्रसूते सुचिरेण गर्भं पुष्टी यदा वर्षगणैरपि स्यात्” (च० शा० अतुल्यगोवी०) इति ; तथा पिण्डितस्यन्दनस्य गर्भलज्जान् विरुद्धलक्षणमुक्तं, यथा—“यः स्यन्दते पिण्डित एव नाङ्गेः” (च० चि० गुग्ग०) इति । एतेन दशममासादवांगपि शोणितगुल्मावधारणं भवत्येव, तस्मात् व्यभिचिह्ना अस्य दशममासातिक्रमे सत्येव सुखचिकित्सावप्रदर्शनायमित्युक्तम्, अत्रां चिकित्सायामु शोणितातिष्ठतौ गर्भाशयोपचारादिकं स्यादिति ॥ ९१ ॥

शत हेत्यादि ।—शताह्वादिकृपानानां प्रवेपः । विरेचित्वलक् नाटाकरञ्ज-

कल्कः पीतो हरेत् गुल्मं तिलकाद्येन रक्तजम् ॥ ८२ ॥

ओषादिचूर्णम् ।—

तिलकाद्यो गुडव्योष-हिङ्गुभार्गीयुतो भवेत् ।

पानं रक्तभवे गुल्मे नष्टे पुष्पे च योषिताम् ॥ ८३ ॥

क्षारादिचूर्णं क्षारघृतञ्च ।—

सक्षारं त्रूपणं मद्यं प्रपिवेदसगुल्मिनौ ।

पलाशक्षारतोयेन सिद्धं सर्पिः पिवेच्च सा ॥ ८४ ॥

रक्तक्षारवधोपायः योनिविशोधनादिकञ्च ।—

उष्णैर्वा भेदयेद्भिन्ने विधिरासृग्दरो हितः ।

न प्रमिथेयं यद्येवं दद्यात् योनिविशोधनम् ॥ ८५ ॥

क्षारिण युक्तं पललं सुधाक्षीरेण वा पुनः ।

रुधिरंतिप्रवृत्ते तु रक्तपित्तहरी क्रिया ॥ ८६ ॥

त्वक् । तिलकाद्येनेति—तिलफलकाद्येनेत्यर्थः ; एवमुत्तरयोगेऽपि तिलफलस्यैव
काण्डः । केचित्तु तिलनालक्षारकृतकायोदकेनापि व्यवहरन्ति । रक्तजमिति—
आर्तं रक्तजम् ॥ ८२ ॥

तिलकाद्य इत्यादि ।—गुडादयः प्रक्षेप्याः । नष्टे पुष्पे इति—चट्टाक्षेपे ॥ ८३ ॥

सक्षारमित्यादि ।—क्षारो चण्डापाकृत्यादिकृतः, अन्ये तु—यवक्षार इत्याहुः ।

पलाशक्षारतोयेनेत्यादि ।—अकल्कमिदं घृतम् । पलाशभस्मादकमुदकादकेः षड्भिः
संयोज्याग्रौ साधनीयं, तत्राच्छपैश्चिख्यादिलक्षणेदये तृतीयभागेऽवशिष्टे त्रिःसप्त-
वारान् परिखाय्य क्षारोदकं घृताक्षतुर्गुणं घाह्यं, तेन घृतस्य पाक इति चक्रः ।
अन्ये तु—प्राणीयक्षारविधिना सावितक्षारान्मुना घृतपाकमुपदिशन्ति । कार्तिकः पुनः
पलाशक्षारतोयेनेत्यनेन क्षेपपाकोक्तविधिना पलाशक्षारकायकरणमित्याह ॥ ८४ ॥

उष्णैर्वेति ।—उष्णैरिति—उष्णवैर्यैः सुरासौवीरादिभिः । भिन्ने इति—भृशं स्रवति
रक्ते । योनिविशोधनमिति—वर्तिकापतया योनिविरेचनमित्यर्थः । क्षारिणेत्यादि ।—
पलाशक्षारिण सह पललं तिलचूर्णं किञ्चिज्जलं दत्त्वा वर्तिका विधाय योन्यन्तरे दद्यात् ;
अथवा पलाशादिक्षारतिलचूर्णं सौमन्दीरेण मिश्रणीयं, तेन सूक्ष्मवस्त्रं सञ्चयित्वा
वर्तिकाः काव्याः, सा च योन्यन्तरे देया । रुधिरं इत्यादि स्पष्टम् ॥ ८५, ८६ ॥

भङ्गातकष्टम् ।—

भङ्गातकात् कल्ककषायपक्वं सर्पिः पिवेच्छुर्करया विमिश्रम् ।
तत् रक्तगुल्मं विनिहन्ति पीतं बलासगुल्मं मधुना समेतम् ॥ ८७ ॥

अपथ्यानि ।—

वज्रूरं मूलकं मत्स्यान् शुष्कशाकानि वैदलम् ।
न खादेच्चालुकं गुल्मौ मधुराणि फलानि च ॥ ८८ ॥
इति गुल्म-चिकित्सा ।

अथ हृद्रोग-चिकित्सा ।

वातजे वसनार्थं दशमूलकाद्यः ।—

वातोपसृष्टे हृदये वामयेत् स्निग्धमातुरम् ।
द्विपञ्चमूलौक्तायेन मस्नेहलवणेन च ॥ १ ॥

भङ्गातकादित्यादि ।—अत्र पादिकशर्कराप्रक्षेपः, एवं मध्वपि, “कल्कवन्मधु-
शर्करे” इत्युक्तेः । बलासः कफः । कफशुक्ले शर्करास्थाने मधु देयमित्यर्थः ॥ ८७ ॥

वज्रूरमित्यादि सुश्रुतस्य ।—वज्रूरं शुष्कमांसम् । मूलकमाद्रे, शुष्कमूलकस्य
वातहरत्वेन पथ्यत्वात् । एतच्च हरितवर्गोपलक्षणं, गुल्मे हरितवर्गस्याप्यहितत्वात् ।
वैदलं मुद्गादि । चालुकं पिण्डालुकम् । मधुराणि फलानि चौरिवृक्षफलानि,
क्षारपाणौ न्ययोधादिफलवर्जनस्थोक्तत्वात् । चकारात् हरीतकीवर्गोपलक्षणं,
गुल्मे हरीतकीवर्गस्याप्यहितत्वात् ॥ ८८ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां गुल्म-चिकित्सा-विवृतिः ।

गुल्मस्य हृदयं स्थानमुक्तम्, अतः स्थानमास्यात् तदनन्तरं हृद्रोग उच्यते,
वातोपसृष्टे इत्यादि सुश्रुतस्य ।—अवानुक्तमपि मदनफलानि चूर्णं बोध्यं, वसन-
योग्यत्वात् । वातजेऽपि वसनविधानं हृदयस्य कफस्थानत्वात् ; उक्तं हि—
“अथस्थानगतं दीर्घं स्थानिवत् समुपाचरेत्” इति । एवं पित्तजेऽपि वसनं बोध्यम् ।
अत्रके हृद्रोगिणो यद्यप्यवस्था उक्तान्तथाऽपि कफोक्तेषु बलौघसि सर्वत्रैव वसनं
ज्येष्ठम् ॥ १ ॥

पिप्पल्यादि चूर्णम् ।—

पिप्पल्येना वचा हृङ्गु यवक्षारोऽथ सैन्धवम् ।

सौवर्चलमथो शुण्ठी अजमोदा च चूर्णितम् ॥ २ ॥

फलधान्यान्मूलकौल्य-दधिमदासवादिभिः ।

प्रायवेच्छुद्धदेहञ्च स्नेहेनान्यतमेन वा ॥ ३ ॥

नागरकाष्ठः ।—

नागरं वा पिवेदुष्णं कषायञ्चाग्निवर्द्धनम् ।

कासश्वासानिह्वरं शूलहृद्रोगनाशनम् ॥ ४ ॥

पित्तजे वमनाद्यं शोषण्यादिकाद्यः ।—

श्रीपर्णीमधुकक्षौद्र-सितागुडजलैर्वमेत् ।

पित्तोपसृष्टे हृदये—

॥ ५ ॥

मधुरघृतं पित्तज्वरीकषायप्रथीगातिदेश्य ।—

—सेवेत मधुरैः शृतम् ।

घृतं कषायांश्चोद्दिष्टान् पित्तज्वरविनाशनान् ॥ ६ ॥

पिप्पलीत्यादि ।—पिप्पलीत्याद्यान्यतमेन वेत्यक्तं सूत्रतस्य । फलान्नं नानुलुङ्ग-
टाडिमफलादि, दधनान् तस्य रसो ग्राह्यः, वाते योगिकत्वात् । धान्यान्नं काञ्जिकम् ।
कौल्यः कलत्यशूषः । स्नेहेनान्यतमेन वेति—घृतादीनामन्यतमेन । फलधान्यान्नादि-
बहुद्रव्योपदृशं साक्षात्पेचम् ॥ २३ ॥

नागरमित्यादि ।—नागरं नागरकृतकषायं पिवेत् । वा-शब्दः पूर्वयोगा-
पेक्षया ॥ ४ ॥

पैलकलिकित्सासाह, श्रीपर्णीत्यादि सूत्रतस्य ।—श्रीपर्णी गाम्भारी, तस्याः
फलमव देवम । जलं श्रीपर्णीमधुकथोरिव, तथोरिव धोग्यत्वात् ; जलमवाङ्मृतकाद्यः ।
अथ क्षौद्रसितागुडान् प्रक्षिप्य पित्तजे वमेत् ; किंवा जलस्य श्रीपर्ण्यादिभिः पञ्चभिः
सन्ध्यान् पञ्च थोगाः समी । अवातुक्तमपि मदनफलादि पृथक् वीथम् । उल्लनस्य
सितागुडजलैरित्यव “सितोत्पलजलैः” (सु० ल० ४३ २०) इति पठित्वा उत्पलं
कुष्ठमात व्यासृष्टे ॥ ५ ॥

सेवेत्यादि ।—मधुरैः शृतं घृतमिति—काकोल्यादिगणकाथकक्षसाधितं
घृतम् ॥ ६ ॥

श्रीतपदेहाद्युपदेशः ।—

श्रीताः प्रदेहाः परिषेचनानि
तथा विरेकी हृदि पित्तदुष्टे ।
द्राक्षासिताक्षौद्रपरुषकैः स्यात्
शुद्धे च पित्तापह्नमन्नपानम् ॥ ७ ॥

यष्ट्याह्लादिचूर्णम् ।—

पिष्ट्या पिबेद्वाऽपि सिताजलेन
यष्ट्याह्वयं तिक्तकरोहिण्योश्च ॥ ८ ॥

अर्जुनादिचौरपतुष्टयम् ।—

अर्जनस्य त्वचा सिद्धं चौरं योज्यं हृदामये ।
सितया पञ्चमूल्या वा वलया मधुकेन वा ॥ ९ ॥

अर्जुनप्रयोगः ।—

वृतेन दुग्धेन गुडाम्भसा वा पिबन्ति चूर्णं ककुभत्वची ये ।
हृद्रोगजीर्णज्वररक्तपित्तं हत्वा भवेयुश्चिरजीविनस्ते ॥ १० ॥

कफले वसनार्थं वचादिक्वाथः पिप्पल्यादिचूर्णातिदेशश्च ।—

वचानिम्बकषायाभ्यां वान्तं हृदि कफोत्थितं ।

श्रीता इत्यादि ।—द्राक्षादिभिर्मुक्तमन्नपानसम्बन्धादि वसनविरोधनशुद्धे काये-
मित्यर्थः इति केचित् । अन्ये तु—“पित्ते द्राक्षेक्षुनिर्ग्यास-सिताक्षौद्रपरुषकैः । शुक्ती
विरेकी हृद्यः स्यात्” (वा० चि० ६ अ०) इति तत्त्वान्तरदर्शनात् द्राक्षादिभिर्मुक्तो
विरेक इत्याहुः ॥ ७ ॥

पिष्ट्यादि ।—सिताजलेनेति—शर्करामिश्रितजलेनेत्यर्थः । “सितां जलेन” इति
पाठोऽपि ज्ञेयः ; अतः हि वाम्भटे—“यष्टिमधुकल्पाच्च विवेत् ससितमम्भसा”
(चि० ६ अ०) इति ॥ ८ ॥

अर्जुनध्वेयादि ।—चौरपरिभाषया अर्जुनत्वगादिभिः प्रत्येकं साधितं सितया
सह पेयमिति चत्वारो योगाः । केचित्तु केवलवारिसाधितचौरं सिताम्रलेपात् पञ्च
योगानाहुः । पञ्चमूली चात्र स्मृत्या । एते च योगा वातपित्ते ज्ञेयाः ॥ ९१० ॥

यष्ट्यादि सुशुतस्य ।—वचाकषायेष निम्बकषायेष वा वसनम् ; किंवा
वचाकल्पो निम्बस कषायः ; ताभ्यां मिलित्वा वसनम् । हृदोति—हृदोगे, तात्पर्यात् ;

वातहृद्रोगहृच्छूर्णं पिप्पल्यादि च योजयेत् ॥ ११ ॥

विदोषजे लङ्घनाद्युपदेशः ।—

विदोषजे लङ्घनमादितः स्यादन्नञ्च सर्वेषु हितं विधेयम् ।

हीनाधिमध्यत्वमवेक्ष्य चैव कार्यं त्रयाणामपि कर्म शस्तम् ॥ १२ ॥

पुष्करप्रयोगः ।—

चूर्णं पुष्करजं लिष्टान्माक्षिकेण समायुतम् ।

हृच्छूलं श्वासकामघ्नं जघहिक्कानिवारणम् ॥ १३ ॥

गोधूमाद्युत्कारिका ।—

तैलाज्यगुडविषकं चूर्णं गोधूमपार्थजं वाऽपि ।

पिबति पयोऽनु च यः स भवति जितसकलहृदामयः पुरुषः ॥ १४ ॥

गोधूमाद्युत्कारिका ।—

गोधूमककुभचूर्णं छागपयो गव्यसर्पिषा विषकम् ।

मन्त्राः क्रोशन्तीतिवत् । वातहृद्रोगहृच्छूर्णं पिप्पल्यादि चेति—अथैव वातहृद्रोगे पिप्पल्यादिना यच्छर्णमुक्तं तत् पाययेदित्यर्थः ; बाम्भटेऽप्युक्तं—“कफोद्धवे वसेत् स्त्रियः शिवुनदं वचाभ्रम् । कुलत्थधन्वोत्थरम-तोष्णमद्ययवाशनः ॥ पिबेच्छूर्णं तथा-दिङ्-लवणद्वयनागरान् । सैलायमानौककणा-यवक्षारान् मुखान्म्ना ॥ फलधान्यान्म-कौलत्थ-यूषमृदासवेस्तथा ॥” (चि० ६ अ०) इति । वातहृद्रोगहृच्छूर्णं पिप्पल्या-दिदकं तथा पिप्पल्यादिगणं पययेदित्याहुरन्ये ॥ ११ ॥

विदोषजे इत्यादि ।—लङ्घनविधानं हृदयस्य कफस्थानतया तद्गदे विदोषजेऽपि कफ एवादौ लङ्घनेन ज्ञेय इति मत्वा कृतम् । विदोषजे चल्म्वदोषापेक्षया शिकित्सासूत्रमाह, हीनाधीत्यादि ।—अधिशब्देऽधिकवाची, अधिकत्वमित्यर्थः, दोषाणां हीनत्वादिकं प्रतीय यत् कर्म शस्तमधिकदोषहन्तया तत् कार्यमिति वाक्यार्थः ॥ १२ ॥

चूर्णमित्यादि ।—स्पष्टम् ॥ १३ ॥

तैलाज्येत्यादि ।—तैलाज्यगुडान् मिलित्वा पादिकान् दत्त्वा गोधूमपार्थचूर्णं स्वीकृत्यानेन तीयेनोत्कारिकावडिपाच्य भक्ष्यम् । किंवा गोधूमपार्थचूर्णसमी गुडः, तैलाज्ये तु संस्कारार्थं स्वीकृत्यानें देये । पार्थोऽर्जुनशब्दः । वा शब्दः पूर्वयोगा-पेक्षया ॥ १४ ॥

मधुशर्करासमेतं शमयति हृद्रोगमुद्धतं पुंसाम् ॥ १५ ॥

नागबलाऽर्जुनप्रयोगः ।—

मूलं नागबलायास्तु चूर्णं दुग्धेन पाययेत् ।

हृद्रोगश्वासकासघ्नं ककुभस्य च वल्कलम् ॥ १६ ॥

रसायनं परं बल्यं वातजिन्नासयोजितम् ।

संवत्सरप्रयोगेण जीवेद्वर्षशतं ध्रुवम् ॥ १७ ॥

हिङ्गुादिचूर्णम् ।—

हिङ्गुगन्धाविडविश्वकषणाकुष्ठाभयाचितकयावशूकम् ।

पिबेच्च सौवर्चलपुष्कराख्यं यवान्भसा शूलहृदामयघ्नम् ॥ १८ ॥

दशमूलौकाथः ।—

दशमूलौकषायन्तु लवणक्षारसंयुतम् ।

श्वासं कासञ्च हृद्रोगं गुल्मशूलञ्च नाशयेत् ॥ १९ ॥

पाठादिचूर्णम् ।—

पाठां वचां यवक्षारमभयां सान्निवेतसाम् ।

दुरालभां चित्तकञ्च त्रपणञ्च फलत्रयम् ॥ २० ॥

शटीं पुष्करमूलञ्च तिलिङ्गीकं सदाङ्गिमम् ।

मातुलुङ्गस्य मूलानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ॥ २१ ॥

सुखोदकेन मद्यैर्वा चूर्णान्येतानि पाययेत् ।

अर्घः शूलञ्च हृद्रोगं गुल्मञ्चाशु व्यपोहति ॥ २२ ॥

स्रगश्मप्रयोगः ।—

पुटदग्धमश्मपिष्टं हरिणविषाणन्तु सर्पिषा पिबतः ।

मोक्षमेत्यादि ।—ककुभोऽर्जुनः । अत्रापि योगे सर्पिमधुशर्कराणां पूर्ववन्मात्रं गृहीत्वा कागचोरेणोत्कारिकावत् पाकः, शीते मधु देयम् ॥ १५ ॥

मूलं नागबलाया इत्यादि ।—मूलं चूर्णमिति—चूर्णरूपं मूलमित्यर्थः । ककुभस्य वल्कलमिति—ककुभस्य लक्ष्चूर्णमपि दुग्धेन पेयम् । योगद्वयमेतत् ॥ १६।१७ ॥

हिङ्गुादि ।—पुष्कराभावात् कुष्ठस्यैव भागद्वयम् । हिङ्गुादिपुष्करान्ताणां चूर्णे यवकाष्ठे प्रक्षिप्य पिबेत् ॥ १८—२२ ॥

हृत्पृष्ठशूलमुपशममुपयात्त्यचिरेण कष्टमपि ॥ २३ ॥

क्रिमिहृद्रोगचिकित्सा ।—

क्रिमिहृद्रोगिणं स्निग्धं भोजयेत् पिशितौदनम् ।

दध्ना च पल्लोपेतं त्राहं पश्चाद्विरेचयेत् ॥ २४ ॥

सुगन्धिभिः सलवणैर्योगैः साजाजिशर्करैः ।

विडङ्गगाढं धान्यास्नं पाययेद्वितमुत्तमम् ॥ २५ ॥

क्रिमिजे च पिबेच्छूत्रं विडङ्गामयसंयुतम् ।

हृदि स्थिताः पतन्येवमधस्तात् क्रिमयो नृणाम् ॥

यवान्नं वितरेच्चास्मै सविडङ्गमतः परम् ॥ २६ ॥

बल्लभवृतम् ।—

मुख्यं शतार्द्धञ्च हरीतकीनां सौवर्चलत्यापि पलद्वयञ्च ।

पुटेत्यादि ।—हरिणशृङ्गं कुशेन संवेष्ट्य सदृशं प्रालिप्य च गोमयाग्नौ निर्धूनाङ्गादे वा दग्धा शिलापिष्टं हृतेन पेयमित्यर्थः ॥ २३ ॥

क्रिमौल्यादि अतः परमित्यन्तं सुश्रुतस्य ।—पिशितप्रधानमोदनं पिशितौदनं, तस्य दध्ना पल्लवेन च संयुक्तं त्राहं भोजयेत् । पल्लवं तिलचूर्णम् ; पतञ्जलिपिशितौदनभोजनं क्रिमौषामुक्तेश्चाशम् । पश्चादिति—किम्पुतुक्तेश्चानन्तरं विरेचयेत् ; केविरेचयेदित्याह, सुगन्धिभिरित्यादि । योगैरिति—विरेचनयोगैः ; कौटुम्भः ? सुगन्धिभिः, चातुर्जातकथोमेरिति शेषः ; सौगन्ध्यकरणस्य बालिशङ्कानिरासार्थम् ; बल्लभस्य क्रिमिहृद्रोगे निषिद्धं, क्रिमिजर्जरितहृदयत्वात्, तथा वसनं क्रिमिभिः शरीरगतैरिन्द्रियोपघातभयाच्चेति । सलवणैरित्येव “सपल्लवैः” इति पठित्वा सधृष्ट-तिलचूर्णैरिति व्याख्यानयन्ति केचित् । पीतविरेकस्यानुपाननाह, विडङ्गगाढ-मित्यादि । विडङ्गगाढं विडङ्गचूर्णात्काटम् । धान्यास्नमिति—काञ्जिकम् । विडङ्ग-गाढैरिति पाठे—योगैरित्यस्य विशेषणम् । विरेचनयोगान्तरमाह, क्रिमिजे चेत्यादि ।—विडङ्गकुष्ठचूर्णं प्रलिप्य गोमूत्रं वा विरेकायै पिबेत् । यद्यप्यथ योगः सृष्टुने नास्ति, तथाऽपि तत्त्वान्तरीय एवायं विरेचनप्रकारे सङ्गङ्कारेण लिखितः । विरेचनानन्तरमग्निसंयुक्तार्थं परिशिष्टक्रिमिविनाशार्थं चाजसस्कारमाह, यवाञ्ज-मित्यादि ।—यवात्रमिति—यवपेयादिकम् । सविडङ्गमिति—सङ्गङ्गविधिना विडङ्ग-कृषायवाधितम् । अतः परमिति—विरेकानन्तरमित्यर्थः ॥ २४—२६ ॥

पक्षां घृतं वल्लभकेतिनाम्ना हृच्छासशूलोदरमारुतघ्नम् ॥ २७ ॥

अदंष्ट्रायं घृतम् ।—

अदंष्ट्रो गौरमस्त्रिष्ठा-बलाकाश्मर्थकत्तृणम् ।

दर्भमूलं पृथक्पर्णी पलाशपर्वभकौ स्थिरा ॥ २८ ॥

पलिकान् साधयेत् तेषां रसे क्षौरे चतुर्गुणे ।

कल्कैः स्वगुमर्षभक-मेदाजोवन्तिजोवकैः ॥ २९ ॥

शतावर्यद्विष्टदीका-शर्कराश्रावणोविसेः ।

प्रस्थः सिद्धो घृतादात-पित्तहृद्रोगशूलनुत् ॥ ३० ॥

मूत्रकच्छप्रमेहाशः-श्वासकासचयापहः ।

धनुःस्त्रोमद्यभाराध्व-खिन्नानां बलमांसदः ॥ ३१ ॥

बलायं घृतम् ।—

घृतं बलानागबलाऽर्जुनास्त्रु-मिद्धं सद्यष्टीमधुपादकल्कम् ।

हृद्रोगशूलचतुरक्तपित्तं कासानिलासृक् शमयत्युदीर्णम् ॥ ३२ ॥

अर्जुनघृतम् ।—

पार्थस्य कल्काक्षरसेन पक्षां शस्तं घृतं सर्वहृदामयेषु ॥ ३३ ॥

इति हृद्रोग-चिकित्सा ।

मुख्यनित्यादि ।—रक्तमघृते मुख्यमिति—येष्टम् । इरीतकी सौवर्चलश्च कल्कः,
घृतस्य प्रस्थः, जलेन च पाकः ॥ २७ ॥

अदंष्ट्रेत्यादि ।—पलाशः किङ्कः, तस्य मूलम् । अन्ये तु—पलाशं शटीमाहुः ।
एतद्विद्रेकादग्रपले क्वाथेऽष्टगुणं जलमेकादशशरावं दत्त्वा काशः काश्यः, पाद-
शेषश्च पादोपशराववयं, ततश्चतुर्गुणं क्षीरमेकादशशरावद्वयमिति किञ्चिदूतचतु-
र्गुणः पाकः । अन्ये तु—एकादशपले क्वाथे एवादकं जलं दत्त्वा पादशेषश्च प्रस्थ
इत्याहुः ; अतश्चतुर्गुणं क्षीरमादकम्, एवं पञ्चगुणः पाक इति ; व्यवहारोऽपीत्य-
मेव । सावणौ मुष्टितिका । विसे स्थापलम् ॥ २८—३१ ॥

घृतमित्यादि ।—बलायघृते नागबला भारजतण्डुला । अत्रु काशः ॥ ३२ ॥

पार्थस्येत्यादि ।—अर्जुनघृतं स्पष्टम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीशिवदासमेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां हृद्रोग-चिकित्सा-विहतिः ।

अथ मूत्रकृच्छ-चिकित्सा ।

वातमूत्रकृच्छे ।

क्रियामूलम् ।—

अभ्यञ्जनस्नेहनिरुद्धवस्ति-स्वेदोपनाद्योत्तरवस्तिसेकान् ।

स्थिरादिभिर्वातहरैश्च सिद्धान् दद्याद्रसाद्यानिलमूत्रकृच्छे ॥ १ ॥

अमृतादिः ।—

अमृतानागरं धात्री-वाजिगन्ध्यात्रिकण्टकान् ।

प्रपिबेद्वातरोगार्तः मशूलो मूत्रकृच्छवान् ॥ २ ॥

पित्तमूत्रकृच्छे ।

क्रियामूलम् ।—

सेकावगाहाः शिशिराः प्रदेहा

ग्रैष्मो विधिर्वस्तिपयोविकाराः ।

द्राक्षाविदारोक्षुरसैर्घृतैश्च

कृच्छेषु पित्तप्रभवेषु कार्याः ॥ ३ ॥

दृणपञ्चमूलम् ।—

कुशः काशः शरो दर्भ इक्षुश्चेति दृणोद्भवम् ।

पित्तकृच्छहरं पञ्च-मूलं वास्तविशोधनम् ॥ ४ ॥

रक्तमुत्रे पञ्चदण्णचौरम् ।—

एतत्सिद्धं पयः पीतं मेढ्रगं हन्ति शोणितम् ॥ ५ ॥

सर्वाङ्गसंश्लेषे त्रीणि सर्वाङ्गि शिरोहृदयवस्तवः प्रधानानि ; ततो हृद्रोग-
चिकित्सासमिधाय बलिरीमचिकित्सासाह, अभ्यञ्जनेत्यादि ।—स्थिरादिभिरिति—
श्राव्यप्रस्थादितिः पञ्चमूलेः । वातहरैरिति—वातहरत्वेनीकेः ॥ १ ॥

अमृतस्यादि ।—योगोऽयं काथेन ॥ २ ॥

सेकावगाहा इत्यादि ।—ग्रैष्मो विधिरिति “जातं सगर्भं सन्यम्” (म०)
इत्यादिना अरकस्य तस्याभितौक्तः । द्राक्षाविदारोक्षुरसैर्घृतैश्चेति अनाथं
ततोया ॥ ३ ॥

कुश इत्यादि ।—दृणोद्भवं पञ्चमूलमिति धीन्यम् । दर्भः उल्लामूलम् ॥ ४ ॥

शतावस्थादिः ।—

शतावरीकाशकुशश्वदंष्ट्रा-विदारिशालीक्षुकशेरुकाणाम् ।
काथं सुसिद्धं मधुशर्कराक्तं पिबन् जयेत् पैत्तिकमूत्रकच्छम् ॥ ६ ॥

हरीतक्यादिः ।—

हरीतकीगोक्षुरराजवृक्ष-पाषाणभिद्वन्धवासकानाम् ।
काथं पिबेन्माक्षिकसम्प्रयुक्तं कच्छे सदाहे सरुजे विबन्धे ॥ ७ ॥

गुडामलकोपयोगः ।—

गुडेनामलकं वृथं श्रमघ्नं तर्पणं परम् ।

पित्तासृग्दाहशूलघ्नं मूत्रकच्छविनाशनम् ॥ ८ ॥

एवंरुवीणादिचूर्णे दार्वीप्रयोगश्च ।—

एवंरुवीजं मधुकञ्च दार्वीं पैत्ते पिबेत् तण्डुलधावनेन ।
दार्वीं तथैवामलकीरसेन समाक्षिकां पैत्तिकमूत्रकच्छे ॥ ९ ॥

कफमूत्रकच्छे ।

क्रियासूत्रम् ।—

क्षारोष्णतीक्ष्णोषणमन्नपानं खेदो यवान्नं वमनं निरुद्धाः ।
तक्रञ्च तित्तीक्ष्णसिद्धतैलान्यभ्यङ्गपानं कफमूत्रकच्छे ॥ १० ॥

एलाप्रयोगः ।—

मूत्रेण सुरया वाऽपि कटलीस्त्ररसेन वा ।

कफकच्छविनाशाय श्लक्ष्णं पिष्ट्वा तुटिं पिबेत् ॥ ११ ॥

शतावरीत्यादि ।—शालीति—शालिधान्यमूलम् ॥ ६ ॥

हरीतकीत्यादि ।—राजवृक्षः शोणालसत्फलम् । धन्व्यवासकः दुरालभा ॥ ७ ॥

गुडेनेत्यादि ।—गुडामलकफलं तुल्यमाने ॥ ८ ॥

एवंरुवीजमित्यादि ।—एवंरुः ककटो । समाक्षिकमित्यस्य दार्वीमित्यनेनेव
शब्दस्यः, न तु पूर्वेण ॥ ९ ॥

क्षारत्यादि कफकच्छभेषजम् ।—क्षारादिभिर्युक्तमन्नपानम् । क्षपणं निकट-
मिति चक्रः, अत एव क्षोषधमिति पाठोऽयम् एव ; वाग्भटेऽपि—“कफजे वमनखेदो
वीक्ष्णीकटुभोजनम्” (चि० ११ ख०) इत्युक्तत्वात् ॥ १० ॥

मूत्रेणेत्यादि ।—कटलीस्त्ररसेनेति—कटलीमूलस्त्ररसेन । तुटिः सूक्ष्मा ; उक्तं हि

शालिञ्च-प्रबालप्रयोगौ ।—

तन्नेप युक्तं शितिमारकस्य बीजं पिबेत् कृच्छ्रविघातहेतोः ।
पिबेत् तथा तण्डुलधावनेन प्रबालचूर्णे कफमूत्रकृच्छ्रे ॥ १२ ॥

श्वदंष्ट्रादिः ।—

श्वदंष्ट्राविश्वतोयं वा कफकृच्छ्रविनाशनम् ॥ १३ ॥

त्रिदोषजमूत्रकृच्छ्रे ।

क्रियासूत्रम् ।—

सर्वं त्रिदोषप्रभवे तु वायोः

स्थानानुपूर्व्यां प्रसमीक्ष्य कार्यम् ।

विभ्योऽधिके प्राक् वमनं कफे स्यात्

पित्ते विरेकः पवने तु वस्तिः ॥ १४ ॥

बृहत्यादिः ।—

बृहत्तौधावनीपाठा-यष्टौमधुकलिङ्गकाः ।

पाचनीयो बृहत्यादिः कृच्छ्रदोषत्रयापहः ॥ १५ ॥

वाग्भटे—“पिवन्मूत्रेण मूत्रैर्वा धात्रीफलरसेन वा” (चि० ११ अ०) इति । अन्ये
तु—एलामादमाहः ॥ ११ ॥

तत्केषेत्यादि ।—शितिमारः शालिञ्चः । प्रबालः विट्पुत्रः ॥ १२।१३ ॥

समकुपितदोषत्रयारब्धमूत्रकृच्छ्रचिकित्सामाह, सर्वमित्यादि ।—वातजादिमूत्र-
कृच्छ्रनिर्दष्टं भेषजं सर्वं समविदोषजे मूत्रकृच्छ्रं मिलितं कार्यम् ; तच्च वायोः
स्थानानुपूर्व्यां कर्तव्यं, न तु विदोषमन्तरं इव कफस्थानानुपूर्व्यां, समविदोषा-
रब्धमूत्रकृच्छ्रं वातस्थानमन्तरेण वायोरेव प्रथमं चिकित्स्यत्वादिति भावः ।
विषममन्त्रिपातमूत्रकृच्छ्रचिकित्सामाह, विभ्य इत्यादि ।—विभ्योऽधिके इति वाक्यं
कफे पित्ते वाते इत्येतैः क्रमेण सूच्यते । अत्र मूत्रकृच्छ्रानारब्धकमाशयान्तरस्थं
कफमपेक्ष्य मूत्रकृच्छ्रारब्धकफभागस्थाधिक्यमस्तीति ज्ञत्वा विभ्योऽधिके इत्युक्तम् ।
एवं पित्तपवनयोरापि पित्तपवनान्तरापेक्षया आधिक्यं ज्ञात्वेयम् । अन्ये—विभ्य
इति कान्दप्रत्वात् षष्ठार्थं पञ्चमीत्याहः, तेन वयावां मध्ये इत्यर्थः ॥ १४ ॥

बृहत्यादि ।—धावनी कण्टकारी । कृच्छ्रदोषत्रयापह इति—कृच्छ्रजनक-
दोषत्रयापह इत्यर्थः ॥ १५ ॥

अभिघातजमूत्रकृच्छ्रिक्रिया ।—

तथाऽभिघातजे कुर्यात् सद्योत्रणचिकित्सितम् ।

मूत्रकृच्छ्रे मदा चास्य कार्या वातहरी क्रिया ॥ १६ ॥

पुरीषजमूत्रकृच्छ्रे स्वेदादिः ।—

स्वेदचूर्णक्रियाऽभ्यङ्ग-वस्त्ययः स्युः पुरीषजे ॥ १७ ॥

पुरीषजमूत्रकृच्छ्रे गोक्षुरप्रयोगः ।—

काथं गोक्षुरवीजस्य यवक्षारयुतं पिबेत् ।

मूत्रकृच्छ्रं शक्नुजञ्च पीतः शीघ्रं विनाशयेत् ॥ १८ ॥

अग्रसरीशर्कराजमूत्रकृच्छ्रे चिकित्साऽतिदेशः ।—

क्रिया हिता त्वग्भ्रशरिशर्करायां

या मूत्रकृच्छ्रे कफमारुतोत्थे ॥ १९ ॥

शुक्रनिरोधजमूत्रकृच्छ्रे शिलाजतुप्रयोगः ।—

लेह्यं शुक्रविवन्धोत्थे शिलाजतु समाचिकम् ।

वृथैर्ब्रूहितधातोश्च विधेयाः प्रमदोत्तमाः ॥ २० ॥

शुक्रनिरोधजमूत्रकृच्छ्रे एलादिचूर्णम् ।—

एलादिङ्गुयुतं क्षौरं सर्पिर्मिश्रं पिबेन्नरः ।

मूत्रदोषविशुद्ध्यर्थं शुक्रदोषहरञ्च तत् ॥ २१ ॥

रक्तमूत्रकृच्छ्रे चिकित्साऽतिदेशः ।—

यन्मूत्रकृच्छ्रे विहितन्तु पैत्ते तत् कारयेच्छोणितमूत्रकृच्छ्रे ॥ २२ ॥

तद्येत्यादि ।—वातहरी क्रियेति पानाद्यायुक्ता, वातस्थानभवत्वादिति भावः ॥ १६ ॥

स्वेदित्यादि ।—चूर्णक्रियेति—फलवर्ति, किंवा विरेचनद्रव्यचूर्णं दत्त्वा गुदे मलिक्रियां फुत्करणम् ॥ १७।१८ ॥

। अग्रसरीशर्कराजमूत्रकृच्छ्रेचिकित्सानाह, क्रिया हितेत्यादि ।—“अग्रसरी-शर्कराभ्याम्” (चि० त्रिमर्तो०) इति चरके पाठः । एकोनविंशतिसंज्ञाकाङ्क्षान्तःपातिनि क्रियेत्यादि सन्दर्भे इत्यनेन व्याख्या विधेया, कफमारुतोत्थे इति—प्रत्येक कफोत्थे मारुतोत्थे च मूत्रकृच्छ्रे या क्रिया विहिता, सा मिलितैव अग्रस्यां शर्करायाश्च कफोत्थेऽप्येव, शर्कराग्रसरीचिकित्सितत्वेन तत्कृच्छ्रेचिकित्सितत्वादिति भावः; उक्तं हि—“शर्कराग्रसरीचिकृच्छ्रे तु शर्कराग्रसरारणम्” इति । बाध्यते निवाध्यते अनेनेति वारणचिकित्सितम् इति ॥ १९।२० ॥

एलेत्यादि ।—एलादिङ्गुनी प्रविष्य सर्पिः क्षौरं पिबेदित्यर्थः ॥ २१।२२ ॥

त्रिकण्टकादिः ।—

त्रिकण्टकारगवधदभंकाश-दुरालभापर्वतभेदपथ्याः ।

निघ्नन्ति पोता मधुनाऽश्मरीश्च सम्प्राप्तसृत्थोरपि मूत्रकृच्छ्रम् ॥ २३ ॥

चतिबलाप्रयोगः ।—

कषायोऽतिबलामूल-साधितः सर्वकृच्छ्रजित् ॥ २४ ॥

एलादिचूर्णे लेह्यः ।—

एलाऽश्मभेदकशिलाजतुपिप्पलीनां

चूर्णानि तण्डुलजलेर्लुलितानि पीत्वा ।

यदा गुडेन सहितान्यवलिह्य सम्यक्

आसन्नसृत्थुरपि जीवति मूत्रकृच्छ्रो ॥ २५ ॥

कौहप्रयोगः ।—

अथोरजः श्लक्ष्णपिष्टं मधुना सह योजितम् ।

मूत्रकृच्छ्रं निहत्याशु त्रिभिर्लेहेर्न संशयः ॥ २६ ॥

यवचार-कण्टकारीप्रयोगौ ।—

मितातुल्यो यवचारः सर्वकृच्छ्रविनाशनः ।

निर्दिग्धकारसो वाऽपि सक्षौद्रः कृच्छ्रनाशनः ॥ २७ ॥

शतावरीवृत्तचोरे ।—

शतावरीकाशकुशखदंष्ट्रा-विदारिकेक्षामलकेषु सिद्धम् ।

त्रिकण्टकेत्यादि ।—पर्वतभेदः पाषाणभेदः । एषां कषाये मधु प्रक्षेप्यम् ॥ २३ ॥

कषाय इत्यादि ।—चतिबला श्रुतबला ॥ २४ ॥

एलेत्यादि ।—एलादिचूर्णानि तण्डुलजलेन पातय्यानि, किंवा गुडेश्च लेह्यानीति ॥ २५ ॥

अथ इत्यादि ।—मारितपुटितवज्रादिलौहचूर्णे रति ५, मधुमात्रेण कौहपात्रे मर्दयित्वा लेह्यं रक्तिकादिक्रमेण माषकद्वयपथ्येनम् । त्रिभिर्लेहेरिति—दिनद्वये-लेह्येः ॥ २६ ॥

मितातुल्य इत्यादि ।—निर्दिग्धकारस इति—कण्टकारीखरसः ; उक्तं हि वाग्भटे—“खरसं कण्टकायां वा प्राययेन्नालिकावितम्” (चि० ११ अ०) इति ॥ २७ ॥

सर्पिः पयो वा मितया विमिश्र कृच्छ्रेषु पित्तप्रभवेषु योज्यम् ॥ २८ ॥

विकण्टकाद्यं घृतम् ।—

त्रिकण्टकैरण्डकृशाद्यभोक् कर्कार्ककेतुस्वरसेन मिदम् ।

सर्पिर्गुडाङ्गशुतं पपेयं कृच्छ्रात्मरौमूत्रविघातहेतोः ॥ २९ ॥

मुकुमारकुमारकघृतम् ।—

पुनर्नवामूनतुला दशमूलं शतावरी ।

बला तरुगन्ध्या च दणमूलं त्रिकण्टकम् ॥ ३० ॥

विदारिगन्ध्या नागाह्वा गुडच्यतिबला तथा ।

पृथक् दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ ३१ ॥

तेन पादावशेषेण घृतस्याद्वाढकं पचेत् ।

मधुकं शृङ्गवेरञ्च द्राक्षासैन्धवपिप्पलीः ॥ ३२ ॥

द्विपलिकाः पृथक् दद्यात् यमान्याः कुडवं तथा ।

चिंशत् गुडपलान्यत्र तेनस्यैरण्डजस्य च ॥ ३३ ॥

प्रस्थं दत्त्वा समानोद्य सम्यक् शृङ्गमिना पचेत् ।

एतदीश्वरपुत्राणां प्राग्भोजनमनिन्दितम् ॥ ३४ ॥

राज्ञां राजसमानाञ्च बहुस्त्रीपतयश्च ये ।

मूत्रकृच्छ्रे कटौस्तम्भे तथा गाढपुरीषिणाम् ॥ ३५ ॥

शतावरीत्यादि ।—घृतसाधनपत्रे शतावस्यादीनां कल्पाः, जलञ्च चतुर्गुणमिति ;
कर्करा तु पक्षेष्टा ॥ २८ ॥

विकण्टकेत्यादि ।—कृशादि दणपञ्चमूलम् । अभोक् शतावरी । कर्कार्ककः
कृष्णाम्भेदः कृष्णव्याकृतिः सत्कलदेष्टे प्रविडः । विकण्टकादीनां सर्वेषां स्वरसः,
तदभावे कषायः । गुडाङ्गशुतमिति—घृतापेक्षया षडङ्गो गुड इति षोडशपल
इत्यर्थः, गुडश्च पक्षेष्टः । अन्ये तु—गुडं दत्त्वेव पाक इत्याहुः ॥ २९ ॥

पुनर्नवेत्यादि ।—दशमूलस्य मिलित्वा दश पलानि । दणमूलं दणपञ्चमूलम्,
एतदपि मिलित्वा दशपलमानम् । विदारिगन्ध्या शालपत्रौ । नागाह्वा नागबला,
नागचतुस्तुला इत्यर्थः । च्यतिबला श्वेतबला । द्रोणे इति—दण्डतुलाद्वये प्रत्येकं
द्रोण एक इत्यर्थः । विपलिका इति—पञ्चदशमाणाः । गुडमैरण्डतेलञ्च दत्त्वेव पाकाः ।

मेद्वङ्गशूले च योनिशूले प्रशस्यते ।

यथाक्तानाञ्च गुल्मानां वातशोणितिकाश्च ये ॥ ३६ ॥

बन्ध रसायनं शीतं सुकुमारकुमारकम् ।

पुनर्नवाशतं द्रोणो देयोऽन्धेषु तथाऽपरः ॥ ३७ ॥

इति मूत्रकृच्छ्र-चिकित्सा ।

अथ मूत्राघात-चिकित्सा ।

क्रियासूत्रम् ।—

मूत्राघातान् यथादोषं मूत्रकृच्छ्रैर्जयेत् ।

वस्त्रमुत्तरवास्त्रञ्च दद्यात् स्निग्धं विरेचनम् ॥ १ ॥

एवांशुबोनादिकृच्छ्रः ।—

कल्कमेवांशुवाजानामक्षमात्रं ससैन्यवम् ।

धान्यान्मथुक्तं पौल्वैव मूत्राघाताद्विमुच्यते ॥ २ ॥

पानोपचाराः चारलेहाश्च ।—

पाटल्या यावशूकाञ्च पारिभद्रात् तिलादपि ।

चारोदकेन मदिरां त्वग्लोषणसंयुताम् ॥

सुकुमारिति—सुकुमाराः सुखिनः, कुमाराः शिशवः, एतदुभयोर्द्वितत्वात् सुकुमार-
कुमारकसंज्ञा । देयोऽन्धेषु तथाऽपर इति—अन्धेषु दशमूलादिष्वपरो द्रोण
इत्यर्थः ॥ ३०—३७ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां मूत्रकृच्छ्र-चिकित्सा-विवृतिः ।

मूत्रगतविकारसाधन्यार्दनत्वरं मूत्राघातचिकित्सारम्भः, मूत्राघातानित्यादि ।—
मूत्राघातो विवन्धः मूत्राघातः । मूत्राघातमूत्रकृच्छ्रयोश्च भेदः,—मूत्रकृच्छ्रे
कृच्छ्रमधिकमीषाद्विबन्धः ; मूत्राघाते तु विवन्धो महान् कृच्छ्रमल्पमिति ॥ १ ॥

कल्कमित्यादि सुश्रुतस्य ।—एवांशुः योषककंटोति उल्लनः । धान्यासं
काञ्जिकम् ॥ २ ॥

पाटल्या इत्यादि सुश्रुतस्य ।—तिलादिति—तिलनालात् । इहापि वक्ष्य-
माणं पृथक् पृथगिति सन्धस्वनीयं, तेन पृथक् पाटल्यादीनां चारकाभोदकेन समी

पिबेत् गुडोपदंशान् वा लिङ्गादेतान् पृथक् पृथक् ॥ ३ ॥

त्रिफलाकल्कः कण्टकारीस्त्रयश्च ।—

त्रिफलाकल्कसंयुक्तं लवणञ्चापि पाययेत् ।

निदिग्धिकायाः स्त्रसं पिबेद्वा तान्तवस्तुतम् ॥ ४ ॥

कुङ्कुमप्रयोगः पाटलाचारश्च ।—

जले कुङ्कुमकल्कं वा सचौद्रमुषितं निशि ।

पतैलं पाटलाभस्म क्षारवद्वा परिसृतम् ॥ ५ ॥

मदिरां त्वगेलोषणं प्रलिय पिबेत् । कषणं मरिचम् । अथे तु—पाटलोद्यावशुको-
मिलित्वा चारः, केवलप्रववारस्याट्टत्वात् ; अत एव बाष्पटे चायुर्वेदसारे च—
“पाटलोद्यावशुकाभ्याम्” (वा० वि० ११ अ०) इति मिलित्वा पठ्यते इत्याह ।
अथयदभोऽप्यथं बाष्पटोकायां व्याख्यातवान् । कार्तिकस्तु—मदिरानित्यस्य स्थाने
“मसिमान्” इति पाठे स्त्रीकृत्य चूर्णमिति चाज्याहृत्य एवं व्याचष्टे—“पाटल्यादीनां
चूर्णं चारोदकेन मुष्ककचारवारिणा पिबेत्” इति । यदाह विद्वानिदः,—
“पाटलेः पारिभद्रादा तिलादाऽपि यदायजात् । कण्ठेलात्संयुतं चूर्णं मुष्ककचार-
वारिणा ॥ पिबेत् गुडेन मिश्रं वा लिङ्गाभ्याम्विषातजित् ॥” इति । एतत्संवादात्
अत्र कषणं पिप्पली । गुडोपदंशान् वा लिङ्गादेतानिति—एतान् पृथक् पृथक्
पाटल्यादिचारान् गुडोपदंशान् गुडमिश्रान् वा लिङ्गात् । उक्तान्सु मसिमानित्यत्र
मदिरानिति पाठे, तथा गुडेन मिश्रानित्यत्र गुडोपदंशानिति पाठश्चानार्थमाह ॥ ३ ॥

त्रिफलेत्यादि सुश्रुतस्य ।—अत्रापि पानं चारोदकेनेत्यनुवर्तयति कार्तिकः ।
अथे तु—“अभयामलकाक्षाणां कल्कं वदरसंयुतम् । अथवा लवणोपेतं पिबे-
न्मृद्वज्रापहम् ॥” (उ० ५८ अ०) इति वचनं मृद्वज्रप्रतिषेधे सुश्रुतेनोक्तम्,
अतस्तद्वर्जनादव्याज्यस्यैव पानं, तथा मिलित्वाऽऽमापकमानस्येत्याह । त्रिफलाकल्क
माषा ६, सेन्धव माषा २; द्वितीययागे तान्तवस्तुमिति—अस्त्रालितम् । मधु-
दोमेनाप्यथं योगः पेयः ; यदाह बाष्पटः,—“स्त्रसं कण्टकार्या वा पाशवे-
न्याश्चिकान्वितम्” (वि० ११ अ०) इति ॥ ४ ॥

जले इत्यादि सुश्रुतस्य ।—अत्र कुङ्कुमकल्कं शीतकषायविधिना जले पर्युषितं
प्रातर्पक्वत्तं सचौद्रं पिबेत् । “पिबेत् कुङ्कुमकषे वा मधुदकसंयुतम् । रात्रि-
पर्युषितं प्रातश्चासुखमवाप्नुयात् ॥” (उ० ५८ अ०) इति पाठान्तरं सुश्रुतटीकाकारः
यदिति व्याख्यानयति च—“कुङ्कुमकषे मधुदकाभ्यामाप्लाव्य रात्रौ स्थापयितव्यं,

सुराप्रयोगः ।—

सुरां सौवर्चलवतीं सूत्राघातीं पिबेन्नरः ॥ ६ ॥

एलादिचूर्णम् ।—

दाडिमाम्बुयुतं मुख्यमित्तावोजं सनागरम् ।

पोत्वा सुरां सलवणां सूत्राघातादिमुच्यते ॥ ७ ॥

वीरतराटिकाद्यादियोगवयम् ।—

पिबेच्छिलाजतु काथे गणे वीरतराटिके ।

रसं दुरालभाया वा कषायं वासकस्य वा ॥ ८ ॥

ततः पातव्यम्” इति । सत्तेलमित्यादि द्वितीयो योगः सुश्रुतस्यैव । वा-शब्दः पूर्वयोगा-
पक्षया । चारवडा परिस्रुतमिति—परिस्रुतं पाटलाभक्ष्यं क विप्रिष्टम् ? चारवत्
यवचारयुक्तं पिबेदिति कश्चित् व्याचक्षते । अन्ये तु—चारवत् पानीयचारमिव
ममकत्वः परिस्रुतं पाटलाभक्ष्यं तैलसहितं पिबेदित्याहुः ; युक्तमेतत्, यदाह
वाग्भटः—“सत्तैलं पाटलाचारं समकृत्योऽथवा स्तुतम्” (चि० ११ अ०)
इति । सुश्रुतेऽपि सूत्रकृच्छ्रप्रतिषेधे—“पाटलाचारमाहृत्य समकृत्यः परिस्रुतम् ।
पिबेन्मूत्रविकारघ्नं संश्लेष तैलमावया ॥” (उ० ५८ अ०) इति पठ्यते । तैलमावया
श्लोकतैलनैवार्थः ; अत्र मादाशब्दाऽल्पवाचो, यथा “मात्रां खादत् बुभुक्षितः”
(च० सू० नात्राश्रितो०) इत्यादिषु ॥ ५ ॥

सुरामित्यादि सुश्रुतस्य ।—पिबेन्नर इत्यन्त एक एवायं योगः । वाग्भटेऽपि—
“सौवर्चलाख्यां मदिरां पिबेन्मूत्ररुजापह्नाम्” (चि० ११ अ०) इत्येवोक्तम् ॥ ६ ॥

दाडिमैयादि ।—दाडिमैयादि नागरान्तो द्वितीयो योगः । दाडिमाम्बुयुत-
मिति—दाडिमफलरसयुतम् ; रसाभावे तु काथः । मुख्यामित्तेलावोजं विशेषणम् ।
पोत्वा सुरां सलवणाम् इति तृतीयो योगः ; सलवणामिति—समैश्वर्याम् इत्यनेन
सुरामिति सम्बध्यते । वस्तुतस्तु “दाडिमास्यां युतां मुख्यामित्तेलागीरकनागरैः । पोत्वा
सुरां सलवणाम्” (उ० ५८ अ०) इत्येव पाठः सुश्रुते पठ्यते, टीकाकारेण व्याख्यातः ;
तस्मात् दाडिमाम्बुयुतमित्यादि सलवणामित्यन्त एक एवायं योगो युक्तः । दाडिमाम्बु-
मिति—दाडिमयोगादस्मान् । युतामित्तेलागीरकनागरैरित्यनेन सम्बध्यते । मुख्यां
सुरामिति—पैष्टीम् ॥ ७ ॥

पिबेदित्यादि ।—वीरतरादिगणकाथे शिलाजतु प्रक्षिप्य पिबेदित्यर्थः । अत्र

त्रिकण्टकादि-पञ्चदशश्रीरे ।—

त्रिकण्टकैरङ्गगतावरीभिः सिद्धं पयो वा दृष्टपञ्चमूलैः ।
गुडप्रगाढं सघृतं पयो वा रोगेषु कृच्छ्रादिषु शस्यते तत् ॥ ८ ॥

नलमूलादिः ।—

नलकुशकाशिलुशिकां कथितां प्रातः सुशीतलां ससिताम् ।
पिबतः प्रयाति नियतं मूत्रग्रह इत्युवाच कचः ॥ १० ॥

गोधावतीप्रयोगः ।—

गोधावत्या मूलं कथितं घृततैलगोरसैर्मिश्रम् ।
पीतं निरुद्धमचिराद्भिन्नति मूत्रस्य सङ्घातम् ॥ ११ ॥

खदिरवीज-रुद्रजटाप्रयोगौ ।—

जलेन खदिरवीजं मूत्राघाताश्मरौह्वरम् ।
मूलं रुद्रजटायाश्च तक्रपीतं तदर्थकम् ॥ १२ ॥

कर्पूरप्रयोगः ।—

मूत्रे विबुधे कर्पूर-चूर्णं लिङ्गे प्रवेशयेत् ॥ १३ ॥

चन्दनप्रयोगः ।—

श्वश्रीतपयोऽन्नाशो चन्दनं तण्डुलाम्बुना ।

व्याधौ शिलाजतुनोऽत्यन्तयोगिकलेन दुरालभाकाष्ठे वासककाष्ठेऽपि शिलाजतु
प्राचपन्ति ॥ ८ ॥

त्रिकण्टकेत्यादि ।—योगवयम् । गुडप्रगाढमिति पूर्वेण योगद्वयेन सम्बध्यते ।
त्रिकण्टकादिभिर्द्धं वा दृष्टपञ्चमूलसिद्धं वा पयो गुडप्रगाढं द्रवितम् । सघृतं पय
इति तृतीयो योगः ॥ ८ ॥

नलेत्यादि ।—शिला मूलं, तच्च नलादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते । कचः ब्रह्मस्यते;
पुनः ॥ १० ॥

गोधावत्या इत्यादि ।—गोधावती “गोदावत्या” इति ख्यातम् । गोरशोऽत्र
तक्रम् ॥ ११ ॥

जलेनेत्यादि ।—खदिरवीजमशोकवीजमिथाहुः ॥ १२ ॥

मूत्रे इत्यादि ।—लिङ्गे इति—लिङ्गरूपेण सङ्घट्टांकाष्टादिना च कर्पूरजः
प्रक्षेपः, एवं स्त्रीयोगावपि, लिङ्गपदस्य सामान्यवचनत्वात् ॥ १३ ॥

पिवेत् सशर्करं श्रेष्ठमुष्णवातं सशोणितं ॥ १४ ॥

उष्णवाते शीतावगाहः कुष्माण्डरसप्रयोगश्च ।—

शीतोऽवगाह आ-वस्तेरुष्णवातनिवारणः ।

कुष्माण्डकरसश्चापि पीतः सत्तारशर्करः ॥ १५ ॥

रक्तमूत्रे चिकित्साविधिः ।—

स्त्रीणामतिप्रसङ्गेन शोणितं यस्य सिच्यते ।

मैथुनोपरमश्चास्य वृंहणीयो हितो विधिः ॥ १६ ॥

शुकदोषे म्वयङ्गमादिलेहः ।—

खगुप्ताफलमृद्धीका-कृष्णोक्षुरसितारजः ।

समांशमर्द्धभागानि क्षीरक्षौद्रघृतानि च ॥ १७ ॥

सर्वं सम्यग्विमथ्याक्ष-मानं क्षौद्रा पयः पिवेत् ।

हन्ति शुक्राशयोत्थांश्च दोषान् बन्ध्यासुतप्रदम् ॥ १८ ॥

श्रुतेत्यादि ।—श्रेष्ठ चन्दनमिति शोध्यं, तेन श्वेतचन्दनमित्यर्थः । श्रुतशीतपवसा
अन्नभोजनशीलः ॥ १४ ॥

शीत इत्यादि ।—आ-वस्तेरिति—वसिभागपर्यन्तम् । कुष्माण्डकरसः कुष्माण्ड-
मञ्जिकाखरसः ॥ १५ ॥

मूत्रदोषप्रसङ्गेन मूत्रमार्गप्रवृत्तस्य रक्तस्यापि विधानमुपदिशन्नाह, स्त्रीणा-
मित्यादि मुश्रुतस्य ।—मुश्रुतेऽमुं यथं कार्त्तिककुण्डो न पठति, शुकचक्षुर्लङ्घे-
नेवोक्तत्वात् । जेज्जङ्गल प्रकरणात्तरत्वात् शिष्यहितैषितया पठति ॥ १६ ॥

खगुतेत्यादि ।—खगुप्ताफलं शुकशिम्बोवोजम् । मृद्धीका द्राक्षा । कृष्णा
पिप्पली, न तु कृष्णेति इक्षुरविशेषणम् ; मुश्रुते पिप्पलीपाठात् । इक्षुरः कोकि-
लाक्षः, तस्य वोजम् । सितारशर्करा । रजशूर्णम् । अर्द्धभागानि क्षीरक्षौद्रघृतानि
चेति—समुदितचूर्णात् क्षीरादीनि प्रत्येकमर्द्धभागानि । मुश्रुते पुनरयं योऽस्यश्च
पठ्यते—“क्षौद्रार्द्धभागः कर्त्तव्यो भागः स्यात् क्षीरसर्पिषीः । शर्करायाश्च चूर्णश्च
द्राक्षाचूर्णश्च तत्समम् ॥ खयंगुप्ताफलञ्चैव तथैवेक्षुरकश्च च । पिप्पलीनां तथा
चूर्णमर्द्धभागं प्रदापयेत् ॥ भदेकं समानीय खजेनाभिप्रमथ्य च । तस्य पाणितश्च
क्षुण्णे लिङ्ग्यात् क्षीरं ततः पिवेत् ॥” (३० ५८ ५०) इति ॥ १७/१८ ॥

चित्रकाव्यं घृतम् ।—

चित्रकः शारिवा चैव बला कालानुशारिवा ।

द्राक्षाविशालापिप्पल्यस्तथा चित्रफला भवेत् ॥ १८ ॥

तथैव मधुकं दद्यात् दद्यादामलकानि च ।

घृतादृकं पचेदेभिः कल्कैरक्षसमन्वितैः ॥ २० ॥

क्षीरद्रोणे जलद्रोणे तत् सिद्धमवतारयेत् ।

शीतं परिस्नृतञ्चैव शर्कराप्रस्थसंयुतम् ॥ २१ ॥

तुगाक्षीर्याश्च तत् सर्वे मतिमान् प्रतिमिश्रयेत् ।

ततो मितं पिबेत् काले यथादोषं यथाबलम् ॥ २२ ॥

वातरताः पित्तरताः श्लेष्मरताश्च यो भवेत् ।

रक्तरता ग्रन्थिरताः पिबेद्विच्छिन्नरोगिताम् ॥ २३ ॥

जीवनोयञ्च हृष्यञ्च सर्पिरेतन्महागुणम् ।

प्रजाहितञ्च धन्यञ्च सर्वरोगापहं शिवम् ॥ २४ ॥

सर्पिरेतत् प्रयुञ्जाना स्त्री गर्भं लभतेऽचिरात् ।

असृग्दोषान् जयेच्चापि योनिदोषांश्च संहतान् ।

मूत्रदोषेषु सर्वेषु कुर्यादेतच्चिकित्सितम् ॥ २५ ॥

इति सूत्राघात-चिकित्सा ।

चित्रक इत्यादि सुसुतस्य ।—कालानुशारिवा तगरपादिका । विशाला
गौरचककंटो । विशल्येति पाठे—काष्ठपाटला ; ल्यवहारस्तु विशालवैव । चित्रफला
गौरचककंटोभेदः । तुगाक्षीर्या इत्यत्र प्रस्थसंयुतमित्येतत् समासप्रविष्टमप्याक्ष्य
सम्बन्धनोयम् । काले कीर्णाबलचक्षणे । यथाबलमिति—देहाश्रयबलानुरूपम् ।
संयुते एतद्वृत्तात् पूर्वमतिबलानाम वृत्तमुक्तम् ; तेन सर्पिरेतन्महाबलमप्यपि
घृतस्यास्य नास्ति टीकाकृतः ॥ १८—२५ ॥

इति श्रीमिषदासधेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां सूत्राघात-चिकित्सा-विहितः ।

अथाश्मरी-चिकित्सा ।

वरुणादिः । —

वरुणस्य त्वचं श्रेष्ठां शुण्ठीगोक्षुरसंयुताम् ।
यवचारगुडं दत्त्वा काथयित्वा पिबेद्विताम् ॥
अश्मरीं वातजां हन्ति चिरकालानुबन्धिनौम् ॥ १ ॥

वीरतरादिगणः । —

वीरतरः सहचरौ दर्भो वृक्षादनौ नलः ।
गुन्दा काशकुशावश्म-भेदमोरट्टण्टकाः ॥ २ ॥
कुहण्टिकाऽथ वशिरो वसुकः साग्निमन्यकः ।
इन्दीवरः खट्वंश्च तद्या कपोतवक्त्रकः ॥ ३ ॥
वीरतरादिरित्येष गणो वातविकारनुत् ।
अश्मरीशर्करामूत्र-कच्छाघातवृजापहः ॥ ४ ॥

शुण्ठादिः । —

शुण्ठाग्निमन्यपाषाण-शिशुवरुणगोक्षुरैः ।
अभयाऽऽरग्लघफलैः काथं कुर्याद्विचक्षणः ॥ ५ ॥
रामठक्षारलवण-चूर्णं दत्त्वा पिबेन्नरः ।
अश्मरीमूत्रकच्छं पाचनं दीपनं परम् ॥
हन्त्यात् कोष्ठाश्रितं वातं कट्यृकुन्दमेद्वगम् ॥ ६ ॥

मूत्रोद्विग्नसामान्यादश्मरीविकीकृतमुच्यते, वरुणस्येत्यादि । — श्रेष्ठानिति —
श्रीटाद्यनुपहताम् । यवचारगुडो प्रवेद्यौ ॥ १ ॥

वीरतर इत्यादि । — वीरतरः शरः । सहचरौ क्षिण्णोदयं, पीतनीलपुष्प-
भेदान् । दर्भः लक्ष्म्यादयम् । वृक्षादनौ वन्दाकः । गुन्दा गुल्लुचः । मोरट्टः
हजूमूलम् । टुण्टकः श्लीषाकः । कुहण्टिका श्रीहकिनी ; ब्रह्मदत्तस्तु — कृष्ण-
सुक्लफला जलकमञ्जरी दन्विणदेशे सितवरास्येत्याह । इन्दीवरः पुंशकः ।
वशिरो मूर्धावर्त्तभेदः । वसुकः वसुहट्टः । कपोतवक्त्रकः “कड्ड” इति ख्यातं, स च
अश्लीषमृदुः स्वल्पपक्वः स्वल्पविटपः । गणत्वादनेन सर्वकल्पना ॥ २—४ ॥

शुण्ठीत्यादि । — पाषाणः पाषाणभेदौ ॥ ५ ॥ ६ ॥

पाषाणभेदाद्य वृत्तम् ।—

पाषाणभेदो वसुको वशिरोऽश्मन्तकस्तथा ।

शतावरो श्वदंष्ट्रा च बृहतौ कण्टकारिका ॥ ७ ॥

कपोतवक्त्रार्त्तगल-काञ्चनोशीरगुल्मकाः ।

वृक्षादनी भल्लूकश्च वरुणः शाकजं फलम् ॥ ८ ॥

यवाः कुलत्याः कोलानि कतकस्य फलानि च ।

ऊषकादिप्रतीवापमेषां काथे शृतं घृतम् ॥

भिनत्ति वातसम्भूतामश्मरीं क्षिप्रमेव तु ॥ ९ ॥

पाषाणभेदादिगणस्य चारादिप्रयोगोपदेशः ।—

क्षारान् यवागूः पेयाणि कषायाणि पयांसि च ।

भोजनानि च कुर्वीत वर्गेऽस्मिन् वातनाशने ॥ १० ॥

पाषाणभेद इत्यादि सुश्रुतस्य ।—अश्मन्तकोऽस्त्रलोठकः कौविदारसदृशपत्रः ।
वार्त्तगलः “वागडा” इति ख्यातं, “होगल” इत्यन्ये । काञ्चनः जलजो विटपश्चोरित-
पत्रः । गुल्मकः गुलुचः । भल्लूकः श्योनाकः । शाकः कर्कशमसृणपृष्ठीदरपत्रः
प्रायो नरुदेशे भवति, तस्य फलम् । कतकं तीक्ष्णप्रसादनफलं प्रायो मगधे
भवति । ऊषकादिप्रतीवापमिति—ऊषकादिरथे वक्ष्यमाणस्तत्कल्कः । एषामिति—
पाषाणभेदादीनाम् ॥ ७—९ ॥

वृत्तसाधनोपधवर्गेण चारादयोऽपि साध्या इत्याह, चारानित्यादि ।—चार-
जिति—पानीयचारान् । यदि चूर्णरूपः चारः पीयते, तदा वाक्त्रशीघ्रनद्रवेण मन्वा-
दिना । चारोदकपानपक्षे तु—चारस्य कर्षद्वयं कर्षत्रयं वा षड्गुणेन जलेन बहुशः
परिचास्य शृतं पीयम् । पेयानीति—यूषरसादीनि ; पेयांश्चेति पाठेऽपि—यूषादीनि-
त्यर्थः । “यूषांश्च” इत्यपि पाठान्तरम् । “पेयांश्च” इति तु पाठः सुश्रुतपुस्तकेषु न दृश्यते,
तर्हि काकूद्विधेयं न स्यात्ख्यातः । भोजनानीति—विस्तेपोभक्त्युपलेख्यानि । यवाग्वायः
पृथगुपादानं विशेषेण मूलप्रवर्त्तकतया प्राधान्यख्यापनायेम् । वर्गेऽस्मिन् वातनाशने
इति—पाषाणभेदादिकतकान्तकृत्यद्रव्यवर्गे । ऊषकादिकन्तु प्रतीवापद्रव्ये कफहरमपि
शक्तिविशेषाधानार्थं संयोज्यमानं चारादिविषयं प्रक्षेपविधया द्यमित्याहुः । अथमर्थः
ब्रह्मेनामृतः, यथा—“क्रूयात् क्षारादिकं काथैस्तस्मिन् क्षेपस्तदापक्वैः” इति ।

ऊषकादिगणः ।—

ऊषकं सैधवं हिङ्गु काशीगृह्यगुग्गुलू ।

शिवाजः तु यरुच ऊषकादिरुदाहृतः ॥ ११ ॥

ऊषकादिः कफं हन्ति गणो मेढोविशीधनः ।

अश्वरीशर्करामूत्र-शूलघ्नः कफगुल्मनुत् ॥ १२ ॥

कुशाद्यं घृतम् ।—

कुशः काशः शरी गुल्म इक्षरी मोरटोऽश्मभित् ।

टर्भो विदारो वाराहो शालिमूलं त्रिकण्टकः ॥ १३ ॥

भल्लूकः पाटली पाठा पत्तूरोऽथ कुरुण्टकः ।

पुनर्वे शिरीषश्च कथितास्तेषु साधितम् ॥ १४ ॥

घृतं शिलाह्वमधुक-वीजैरिन्दीवरस्य च ।

वपुषैर्वारुकाणां वा वीजैश्चावापितं शृतम् ॥

भिन्नन्ति पित्तसम्भूतामश्वरीं क्षिप्रमेव च ॥ १५ ॥

क्षिप्रमिति—प्रक्षेपम् । अवापकैरिति—आवापकैः कल्कद्वयैरित्यर्थः ; इन्दीमन्त्रा-
रीषाङ्गुलम् । एवं वर्गेऽस्मिन् पित्तनाशने इत्यादावपि व्याख्येयम् ॥ १० ॥

ऊषकादिर्गोमाह, ऊषकमित्यादि सुश्रुतस्य ।—ऊषकं चारुचतिका, तद्वं
लक्षणमित्यन्ते । काशीगृह्यमिति—आतुकाशीं पुष्पाशीश्च ; तत्रायं भल्ल-
सट्टं क्षिप्रदं लवणरसश्च, द्वितीयस्वीवत्पीतं कषायरसम् । तुल्यकं “तृतीया”
इति प्रसिद्धम् ॥ ११।१२ ॥

कुश इत्यादि सुश्रुतस्य ।—मोरटः इक्षुमूलम् । गुग्गुः गुल्मः । टर्भः उल्लूकाः ।
वाराहो वाराहोक्तः, तदभावे चर्मकारालुक् । भल्लूकः श्लोमाकः । पत्तूरः शालिचः ।
पुनर्वे पुनर्वाहयम् । एषां सर्वेषां काशः ; शिलाह्वदीनां कल्कः । शिलाह्व-
मधुकवीजैरित्यत्र बीजपदं समासप्रविष्टमपि इन्दीवरस्येत्यनेन सह सम्बन्धनीयम् ;
न तु वीजो बीजकः पीतशालः, वासटसंवादात् ; यथा—“पित्तेन वपुषादीनां
बीजेनेन्दीवरस्य च । मधुकेन शिलाजेन तत् पित्ताश्रमिनाशनम् ॥” (चि० ११ ५०)
इति । इन्दीवरस्य पुंलोकः । एतेन—“मधुकः कृतक्रत्वत् वीजैर्वीजकः उत्पत्ते”
इत्यपि हन्दीवचनबोधविवक्षितमेव ; अस्यापे,—क्रत्वमधुकश्च एनं यष्टिमधुक-

कुशादिगणेन चारादिकरणोपदेशः ।—

क्षारान् यवागूः पेयाश्च कषायाणि पयांसि च ।

भोजनानि प्रकुर्वीत वर्गोऽस्मिन् पित्तनाशने ॥ १६ ॥

वरुणायं घृतम् ।—

गणे वरुणकादौ च गुग्गुल्वेनाहरेणुभिः ।

कुष्ठमुस्ताह्वमरिच-चित्तकैः समुराह्वयेः ॥ १७ ॥

एतैः सिद्धमजासर्पिरूषकादिगणेन च ।

भिनत्ति कफसम्भूतामश्मरीं क्षिप्रमेव तु ॥ १८ ॥

वरुणादिगणेन चारादिकरणोपदेशः ।—

क्षारान् यवागूः पेयाश्च कषायाणि पयांसि च ।

भोजनानि प्रकुर्वीत वर्गोऽस्मिन् कफनाशने ॥ १९ ॥

वरुणादिगणः ।—

वरुणात्तंगलः शिशु-तर्कारोमधुशिशुकाः ।

मेषशृङ्गी करञ्जी च विस्वाग्निमन्यमोरटाः ॥ २० ॥

शैरीयौ वशिरो दर्भो वरी वसुकचित्तकौ ।

विल्वञ्चैवाजशृङ्गी च बृहतीद्वयमेव च ॥ २१ ॥

वरुणादिगणो ह्येष कफमिदोनिवारणः ।

विनिहन्ति शिरःशूलं गुल्माभ्यन्तरविद्रुधिम् ॥ २२ ॥

मेवोच्यते, न तु मधुकृतम्, तस्य बीजेनाय्यवक्षरात् बीजो बीजक इति । आवापर्वं काल्कितम् ॥ ११—१६ ॥

गणे इत्यादि सूत्रतः ।—एत वरुणादिगणेन त्रायः, शेषेण च कल्कः, ऊषकादिगणेन कल्करूपेण सिद्धमित्यर्थः । अजासर्पिरित्यत्र वाक्ये तु घृतमित्येवोक्तम् ; यथा—“भिनत्ति कफमाशु साधितं घृतमश्मरीम्” (वि० ११ अ०) इति ॥ १७—१९ ॥

वरुण इत्यादि ।—वरुणादिगणे आर्तंगलः खण्डः, “होगल” इत्यन्ते, “अर्जुन” इति भागुमनो । तर्कारो नयनो, तन्मूलम् । मधुशिशुः रक्तशोभाज्जम् । करञ्जी करजनाटाकरञ्जी । विल्वो तैलाकुचा । मोरटः इक्षुमूलम्, “अडोलपुष्पम्” इति भागुमनो, “हस्तिवर्णपलाश” इत्यन्ते । शैरीयो पीतनीलपुष्पकिण्टीद्वयम् । दर्भः

वरुणकायः ।—

वरुणत्वक्कषायस्तु पीतस्तु गुडसंयुतः ।

अश्मरीं पातयत्याशु वस्तिशूलविनाशनः ॥ २३ ॥

कुम्भाण्डप्रयोगः ।—

यवक्षारगुडोपेतं पिबेत् पुष्पफलोद्भवम् ।

रसं मूत्रविबन्धघ्नं शर्कराश्मरिनाशनम् ॥ २४ ॥

वरुणशिशुप्रयोगौ ।—

पिबेद्वरुणमूलत्वक्-क्वाथं तत्कल्कसंयुतम् ।

क्वाथश्च शिशुमूलोत्थः कटुणीऽश्मरिनाशनः ॥ २५ ॥

नागरादिः ।—

नागरवरुणगोक्षुरकपाषाणभेदकपीतवक्त्रजः क्वाथः ।

गुड्यावशुकमिश्रः पीतो हृत्पथश्मरीमुग्राम् ॥ २६ ॥

वरुणादिः ।—

वरुणत्वक्शिलामेद-शुण्ठीगोक्षुरकैः कृतः ।

कषायः क्षारसंयुक्तः शर्कराश्च भिनत्यपि ॥ २७ ॥

श्वदंष्ट्रादिः ।—

श्वदंष्ट्रैरण्डपत्राणि नागरं वरुणत्वचम् ।

एतत् क्वाथवरं प्रातः पिबेदश्मरिभेदनम् ॥ २८ ॥

श्वदंष्ट्रादिकल्कः ।—

मूलं श्वदंष्ट्रेक्षुरकोरुवूकात्

क्षीरेण पिष्टं लघ्नीकृतम् ।

कुशः । बरी शतावरी । वसुकः वसुदहं इति ख्यातम् । कनकशुद्धो काकच-
निका ॥ २०—२३ ॥

यवक्षारिवादि ।—पुष्पफलोद्भव रसमिति—पुराणकुम्भाण्डरसम् ॥ २४ ॥

पिबेदित्वादि ।—पिबेदश्मरीभेदनमित्यन्तं यष्टम् ॥ २५—२८ ॥

आलोद्य दध्ना मधुरेण पेयं

दिनानि सप्ताश्वरिभेदनार्थम् ॥ २८ ॥

इच्छाकुप्रयोगः ।—

पक्वेष्वाक्षुरसः चार-सितायुक्ताऽश्मरीहरः ॥ २९ ॥

सुरा-तिलनालचारप्रयोगौ ।—

पाषाणरोगपौडां सौवर्चलयुता सुरा जयति ।

तद्वन्मधुदुग्धयुता त्रिरात्रं तिलनालभूतिश्च ॥ ३१ ॥

एलादिः ।—

एलोपकुल्यामधुकाश्मभेद-कौन्तीश्वदंष्ट्रावृषकोरुवृकैः ।

क्वाथं पिबेदश्मजतुप्रगाढं समर्करे चाश्मरिन्मूत्रकच्छे ॥ ३२ ॥

मौचुरप्रयोगः ।—

त्रिकण्टकस्य बीजानां चूर्णं माक्षिकसंयुतम् ।

अविचौरेण सप्ताहं पिबेदश्मरिनाशनम् ॥ ३३ ॥

शुकाश्मरीचिकिष्ठाऽतिदेशः ।—

शुकाश्मर्यान्तु सामान्यो विधिरश्मरिनाशनः ॥ ३४ ॥

पाषाणभेदाय चूर्णं दृढञ्च ।—

पाषाणभेदो वृषकः श्वदंष्ट्रा पाठाऽभयार्थ्योषशटीनिकुम्भाः ।

हिंसाखराश्वासितिमारकाणामेवांरुकाञ्च त्रयुपाच्च बीजम् ॥ ३५ ॥

मूत्रमित्यादि ।—मूत्रमित्यादि इहतीक्ष्णान् एक एव योगः । इक्षुरसः कोकिलाजः । सर्वे मिलित्वा माषकवतुष्टयं दुग्धेन पिष्ट्वा अन्नसदृशा पेयम् ॥ २८ ॥

पक्वेत्यादि ।—इच्छाकुः तित्तालावृक्षस्य माक्षिकासरसः ॥ २९ ॥

पाषाणेत्यादि ।—पाषाणरोगः अश्मरी । तिलनालभूतिः तिलनालचारः ॥ ३१ ॥

एलेत्यादि ।—एलोपकुल्या पिप्पली । अत्र मोक्षितमिलान्तुमो माषकस्य वतुष्टयं वा प्रचेष्यमित्याहुः ॥ ३२, ३३ ॥

शुकाश्मर्यामित्यादि ।—शुकाश्मर्यान्तु सामान्यो विधिरिति—अश्मरीमात्र-समाचारपरिधिः ॥ ३४ ॥

पाषाणभेद इत्यादि ।—निकुम्भः दण्डी । खराश्वा अश्वभेदा । सितिमारकः

उपकुक्षिका हिङ्गु सवेतसाम्नं स्यात् हे वृहत्प्री हवुषा वचा च ।
चूर्णं पिवेदश्मरिभेदि पक्वं सर्पिश्च गोमूत्रचतुर्गुणं तैः ॥ ३६ ॥

कुलत्याद्यं घृतम् ।—

कुलत्यसिन्धुत्यविडङ्गसारं सशर्करं शीतलियावशूकम् ।
वीजानि कुष्माण्डकगोक्षुराभ्यां घृतं पचेन्नावरुणस्य तोये ॥ ३७ ॥
दुःसाध्यसर्वाश्मरिमूत्रकच्छं मूत्राभिघातञ्च समूत्रबन्धम् ।
एतानि सर्वाणि निहन्ति शीघ्रं प्ररुद्धज्वानिव वज्रपातः ॥ ३८ ॥

शरादिपञ्चमूल्यादि घृतम् ।—

शरादिपञ्चमूल्या वा कषायेण पचेत् घृतम् ।
प्रस्थं गोक्षूरकल्केन सिद्धमद्यात् सशर्करम् ॥
अश्वरौमूत्रकच्छं रेतोमार्गरुजापहम् ॥ ३९ ॥

वरुणघृतम् ।—

वरुणस्य तुलां क्षुप्ता जलद्रोणे विपाचयेत् ।
पादशेषं परिस्राव्य घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ४० ॥
वरुणं कदली विल्वं दण्डं पञ्चमूलकम् ।
अमृता चाश्मजं देयं वीजञ्च तपुषोद्भवम् ॥ ४१ ॥

शालिचः । उपकुक्षिका कृष्णजीरकम् । चूर्णं पिवेदिति विशेषानभिधानाज्जलेनेव ।
तैः पावाण्यभेदादिभिरव कल्कद्वयैः पक्वं सर्पिश्च पिवेदित्यन्वयः ॥ ३५।३६ ॥

कुलत्येत्यादि ।—कुलत्यघृते शीतली श्रियलीकोपङ्कः ; तथा च रत्नकोषः,—
“शीतली शीतकुम्भी च यक्तुपुया जलोद्भवा । कालानुशारिवा तस्याः प्ररोहो नतवत्
गुणैः” इति । अन्ये तु—शीतलि-यावशूकं श्रियलि-यवसारः, स तु स्फटिकसेन्धव-
सङ्काश इत्याहुः ; व्यवहारस्तु पूर्वेष्वेव । शर्करा तु कल्कद्वयः ॥ ३७।३८ ॥

शरादीत्यादि ।—शरादिपञ्चमूल्या इत्यत्र शरादीतिविशेषणात् चरकोक्तं दण्ड-
पञ्चमूलं यावत्, यथा—“शरैश्चुदर्भकाशानां शालीनां मूलमेव च” (वि०
अध्यात्मलक्ष्मीः) इति । वा-शब्दः पूर्वश्रीयापेक्षया । अत्र शर्करा प्रवेष्ट्या ॥ ३९ ॥

वरुणस्येत्यादि ।—वरुणादिघृते कदल्याः फलसाम् मूलं वा । अश्वजं शिलाजतु ।

शतपर्वा तिलचारं पलाशचारमिव च ।

यूथिकायाश्च मूलानि कार्षिकाणि समावपेत् ॥ ४२ ॥

अस्य मात्रां पिबेज्जन्तुर्देशकालाद्यपेक्षया ।

जीर्णं तस्मिन् पिबेत् पूर्वं गुडं जीर्णन्तु मस्तुना ।

अश्मरीं शर्कराच्चैव मूत्रकृच्छ्रे नाशयेत् ॥ ४३ ॥

वीरतरायं तैलम् ।—

ब्रध्नाधिकारे यत् तैलं सैन्धवाद्यं प्रकीर्तितम् ।

तत् तैलं द्विगुणं चौरं पचेत् वीरतरादिना ॥ ४४ ॥

काथेन पूर्वकल्केन साधितन्तु भिषग्वरैः ।

एतत् तैलवरं श्रेष्ठमश्मरीणां विनाशनम् ॥ ४५ ॥

मूत्राघाते मूत्रकृच्छ्रे पिच्छिते मथितेऽपि वा ।

भग्ने अमाभिपन्ने च सर्वथैव प्रशस्यते ॥ ४६ ॥

वरुणाद्यं तैलम् ।—

त्वक्पत्रपुष्पमूलस्य वरुणात् सत्रिकण्टकात् ।

कषायेण पचेत् तैलं वस्तिनाऽऽस्थापनेन च ॥

शर्कराऽश्मरिशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रविनाशनम् ॥ ४७ ॥

कपुषं मायाम्बुकलम् । शतपर्वा वंशः, तस्य नेली मूलं वा । अस्मिन् इति—पृते ।

पूर्वमिति—भोगनात् पूर्वम् ॥ ४०—४३ ॥

ब्रध्नाधिकारे इत्यादि।—तत् तैलमिति—ब्रध्नाधिकारोक्तविधिना सिद्धं तैलं

पुनरपि द्विगुणं चौरं इत्यादि वीरतरादिकाथेन चतुर्गुणेन द्विगुणेन वा । पूर्वकल्केनेति—

सैन्धवाद्यकल्केन पचेत् । अन्ये तु—केवलं तैलमेव द्विगुणचौरादिना पचेदिति

वदन्ति, तत्तु न व्यवहारसिद्धम् । यद्यपि सैन्धवाद्यतैले तिलतैलमेरण्डतैलक्षोक्तं,

तथाऽप्यत्र उत्तरवल्ग्यादौ तिलतैलस्यैव सूत्रासौतोऽनुसारित्वेन योगिकत्वात्

कष्टमनित्याहुः । पिच्छिते इति—भागतुल्यत्रयविशेषे । मथिते इति—

शूलित्वास्त्रमग्रे ॥ ४४—४६ ॥

त्वक्पत्रपुष्पादि।—काथाद्यंवरुणस्य यथास्त्राभं त्वक्पत्रमूलपुष्पं पत्र ३२, गोक्षुर

पत्र २२, पापाम ६४, शेष ३१६ । अकल्कमिदं तैलम् ॥ ४७ ॥

शस्त्रप्रयोगविध्यादिकम् ।—

शल्यवित् तामशाम्यन्तो प्रत्याख्याय समुद्धरेत् ।
 पायुं चिक्षाऽङ्गुलिभ्यान्तु गुदमेद्रान्तरे कृताम् ॥ ४८ ॥
 सैव न्याः सव्यपार्श्वं च यवमात्रं विमृच्य तु ।
 व्रणं कृत्वाऽश्मरीमात्रं कर्षेत् तां शस्त्रकर्मवित् ॥ ४९ ॥
 भिन्ने तु वस्त्रौ त्वज्जानात् सृलुः स्यादश्मरीं विना ।
 निःशेषामश्मरीं कुर्यात् वस्त्रौ रक्तञ्च निर्हरेत् ॥ ५० ॥
 हृताश्मरीकमुणास्व गाहयेद्भोजयेच्च तम् ।
 गुडं मूत्रविशुद्ध्यर्थं मध्वाज्याक्तं व्रणं ततः ॥ ५१ ॥
 दद्यात् साज्यां त्राहं पेयां साधितां मूत्रशोधिभिः ।
 आदशाहं ततो दद्यात् पयसा सृदुमोदनम् ॥ ५२ ॥
 खेदयेत् यवमध्वाज्यं कषायैः क्षालयेत् व्रणम् ।
 प्रपीण्डरोकमञ्जिष्ठा-यष्टीलोघ्रैश्च लेपयेत् ॥ ५३ ॥
 एतैश्च सनिशैः सिद्धं घृतमभ्यञ्जने हितम् ।
 अप्रशान्ते तु सप्ताहात् व्रणे दाहोऽपि चिह्यते ॥

शल्यविदित्यादि ।—सव्यपार्श्वे इति—वामपार्श्वे । निःशेषामश्मरीं कुर्यादिति—
 सशेषायास्तु पुनरप्यश्मर्यां उद्धिसृज्यात् । वस्त्रौ रक्तञ्च निर्हरेदिति—वस्त्रिगत-
 रक्तमित्यर्थः, तथा सति वस्त्रिरुज्जा न पूर्यते इति भावः । हृताश्मरीकमित्यादौ गुडं
 भोजयेदित्यन्वयः । मूत्रशोधिभिरिति—व्रणपञ्चमूलादिभिः । तत इति—वाह्यादहं ।
 आ-दशाहं दशाहपर्यन्तम् । पयसा दुग्धेन, सृदुमोदनं कोमलमन्नं दद्यात्, तथा
 खेदयेच्च । आ-दशाहमित्यनेन दशाहान्तरे एव खेदोऽप्युक्तः ; रक्तं हि—“दशरात्र-
 खेदनमन्नं खेदयेत्” इति । स च खेद एव खेदः रक्तपित्तानुगतत्वादायोरिति
 गयदासः । भोजोऽप्युक्तं—“खेदखेदं विधिज्ञस्तु कुर्यात् वातरुजापहणम्” इति । यव-
 मध्वाज्यमिति सृदुमोदनमित्यस्य विशेषणं, यवकृतमध्वाज्यप्रधानं मधुप्रधानमित्यर्थः ।
 कषायैः क्षालयेद्व्रणमिति—दशाहान्तरेव चौरित्तकषायैः क्षालनं शोधनं बोध्यं,

देवान्नाडे तु या लज्जा तां विप्रायाः पश्येत् ॥ ५४ ॥

इत्यश्मरौ-चिकित्सा ।

अथ प्रमेह-चिकित्सा ।

पथ्यानि ।—

श्यामाककोद्रबोद्दाल-गोधूमचणकाढकी ।

कुलथाश्च हिता भोज्ये पुराणा मेहिनां सटा ।

जाङ्गलं निक्तयाकानि यवान्नञ्च अमो मधु ॥ १ ॥

उदकाद्यष्टमेहेषु पारिजाताद्यष्टौ काथाः ।—

पारिजातजयानिम्ब-वज्रिगायत्रीणां पृथक् ।

पाठायाः सागुरोः पीता-इयस्य शारदस्य च ॥ २ ॥

जलेक्षुमद्यसिकता-शर्नैर्नवणपिष्टकान् ।

सान्द्रमेहान् क्रमात् घ्नन्ति चाष्टौ काथाः समाक्षिकाः ॥ ३ ॥

शुक्रमेहं दूर्वादिः ।—

दूर्वाकशेरुपूतौक-कुम्भीकप्लवगैवलम् ।

जलेन कथितं पीतं शुक्रमेहहरं परम् ॥ ४ ॥

भोजनसंवादात् । सनिशेरित्यनेन घृतसाधनद्रव्यं सम्प्राप्यते, न तु लेप इति,
सुशुतसंवादात् ॥ ४८—५४ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायाम् अश्मरौ-चिकित्सा-विधितिः ।

अश्वमेधनन्तरं यत्किञ्चित्कृतिसाम्यात् प्रमेहप्रतिकार उच्यते, श्यामाकेत्यादि ।—

उद्दालः वनकोद्रवः । पादको तुवरी । यवान्नमिति—यवशक्तादिकम् ॥ १ ॥

पारिजातेत्यादि ।—पारिजातः पारिमदकः । जया जयन्ती । वज्रिः चित्रकः ।

गायत्री खदिरः । पाठायाः सागुरोरिति एकः काथः । पीतादयं हरिद्रादयम्,

अश्वमेधकः । शारदः सप्तपर्णः । पारिमद्रेत्यादयोऽष्टौ काथाः जलाद्यष्टौ मेहान्

क्रमात् घ्नन्तीत्यन्वयः ॥ २-३ ॥

दूर्वादि ।—पूतौकः करञ्जः, तक्षकः । कुम्भीकः प्राङ्गा । अश्वः कैवर्त्तमुत्तकम् ।

श्रीमेव मधु प्रक्षिपन्ति हृद्वाः सुशुतसंवादात् ॥ ४ ॥

फेनमेहे विफलानि ।—

विफलऽऽरग्वधद्राक्षा-कषायो मधुसंयुतः ।

पीतो निहन्ति फेनाख्यं प्रमेहं नियतं नृणाम् ॥ ५ ॥

कफमेहेषु लोप्रादिकापचतुष्टयम् ।—

लोप्राभयाकटफलमुस्तकानां विडङ्गपाठाऽर्जुनधन्वनानाम् ।

कदम्बशालार्जुनदोष्यकानां विडङ्गदार्धिवशम्यकानाम् ॥ ६ ॥

चत्वार एते मधुना कषायाः कफप्रमेहेषु निषेवणीयाः ॥ ७ ॥

नीलादिपचमेहेषु अश्वत्थादिपचकायाः ।—

अश्वत्थाच्चतुरङ्गुलाश्च गोधादेः फलत्रयात् ।

सजिह्वोरक्तसाराच्च क्षायाः पञ्च समाक्षिकाः ॥ ८ ॥

विफलानि ।—त्यटम् ॥ ५ ॥

लोप्रेत्यादि ।—लोप्रेत्यादि योगद्वयं वाग्मटस्य, कदम्बेत्यादि योगद्वयं चरकस्य, चक्रेण प्रतिसंज्ञाय लिखितम् । धन्वनः धाननी । दोष्यकः समानी । शम्यकः खदिरः ; बहुशम्य इति खदिरसंज्ञा ; उक्तं हि—“बहुशम्यस्य सम्प्रोक्तो शास्त्रिकः कृष्णनाशनः” इति, तेनैकदेशोऽपि संज्ञितं मन्यति, यथा भीमो भीमसेनः ; उक्तं हि चक्रे,—“दार्ढ्यं विडङ्गं खदिरो धवश्च” (चि० प्रमेह०) इति । वाग्मटेऽप्युक्तं—“गायविदार्षीक्तिमिजिह्वानाम्” (चि० १२ पं०) इति । अन्ये तु—मल्लिकार्जुनमदनफलमाहुः ॥ ६० ॥

पित्तमेहेषु यावत्लेन आपनाथं चिकित्सामाह, अश्वत्थादित्यादि ।—नीलादिकु पञ्चमु मेहेषु कमेण एते पञ्च योगा बोध्याः । अथ अश्वत्थाकाथेनैवो योगः, चतुरङ्गुलादिति द्वितीयः, न्यगोषादिरिति तृतीयः ; न्यगोषादिश्च गणोऽत्र सौम्यतः ; यथा—“न्यगोषोऽश्वराश्वस्य प्रव-सधुक-कपोतन-ककुभास-कोशास-चोरक-पत्र-जम्बू-वय-पिशाख-सुवश-रोहिणी-शङ्ख-कदम्ब-वदरी-तिन्दुकी-मल्लिकी-लोप्रे-सुवश-लोप्रे-भल्लातक-पलाशा-नन्दीवलय” (पू० ३८ पं०) इति । अत्र प्रवः शाकडिः । ककुभाः अर्जुनः । नन्दीवलयः गन्धसुण्डः । अन्ये तु—न्यगोषादिशब्देन पञ्चवल्कलमाहुः । फलत्रयादिति चतुर्थः । सजिह्वोरक्तसारादिति—जिह्वो सज्जिह्वा, रक्तसारः रक्त-चन्दनम्, अथत्तु पञ्चलः । इत्युक्ति—यापयेयुः इत्यर्थः ; किंवा अनव्यक्तदुग्धमेदसि पित्तशान्तनापि साध्यत्वं, “वा-यात्तु मेरो यदि न पट्टम्” (चि० प्रमेह०) इति

नीलहारिद्रुक्ताख्य-चारमञ्जिष्ठकाह्वयान् ।

मेहान् हन्युः क्रमादेते— ॥ ८ ॥

रक्तमेहे खर्जूरदिः ।—

—सञ्जीवो रक्तमेहजित् ।

काथः खर्जूरकाश्मर्य-तिन्दुकाख्यमृताक्तः ॥ १० ॥

पित्तमेहे लोघ्रादियोगवत्तुल्यम् ।—

लोघ्राजुर्नोशीरकुचन्दनाना-

मरिष्टसेव्यामलकाभयानाम् ।

धात्रार्जुनारिष्टकवल्कलानां

नीलोत्पलानां तिनिशार्जुनानाम् ॥ ११ ॥

चत्वार एते विहिताः कषायाः

पित्तप्रमेहे मधुसम्प्रयुक्ताः ॥ १२ ॥

सर्पिर्मेहे पाठादिचूर्णम् ।—

खिन्नावल्लिकषायेण पाठाकुटजरामठम् ।

तिक्तां कुष्ठञ्च सञ्चूर्य सर्पिर्मेहे पिवेन्नरः ॥ १३ ॥

अरकवचनात् । शृङ्गाख्यमेहः अस्त्रमेहः । सुश्रुते कालमेहस्थाने अस्त्रमेहः पठ्यते ;
उक्तं हि सुश्रुत निदानस्थाने—“अस्त्ररसगन्धमस्त्रमेहो” (६ अ०) इति ; तथा च
चिकित्सितस्थाने—“अस्त्रमेहिनं त्वग्रोषादिकषायं वा पाययेत्” (११ अ०)
इति ॥ ८८ ॥

रक्तमेहचिकित्सानाह, सलौट इत्यादिना कृत इत्यन्तेन ।—अथ खर्जूरकाश्मर्ययोः
फलं, तिन्दुकस्य च फलाख्य । अचता गुडूची । सुश्रुतेऽपि—“गोषितसेहिनं
गुडूची-तिन्दुकाख्य-काश्मर्य-खर्जूरकषायं मधुसधुरं पाययेत्” (अ० ११ अ०)
इति ॥ १० ॥

लोघ्रेत्यादि ।—कुचन्दनं रक्तचन्दनम् । अरिष्टः निम्बः । सेव्यम् अशीरम् ।
नीलोत्पलानामित्यत्र “नीलोत्पलेला” इति पाठान्तरम् ; कित्वाये न दृष्टम् ।
तिनिशः पादुकः ॥ १११२ ॥

इदानीमसाम्प्रत्यपि वातिकमेहेषु यापनार्थं योगानाह, खिन्नेत्यादि ।—अङ्गिः
विश्वकः । पाठादि-कुष्ठालानां चूर्णं गुडूचीचक्रकषाये प्रचिप्य पिवेत् ॥ १३ ॥

चौद्र-वसानेदयोः कदराद्यप्रिमन्त्रकायो ।—

कदरखदिरपूग-काथं चौद्राह्वये पिबेत् ।

अग्निमन्त्रकषायन्तु वसानेहे प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥

हस्तिमेहे पाठादिः ।—

पाठाश्विरीषदुःस्पर्श-सूर्वाकिंशुकतिन्दुक- ।

कपित्थानां भिषक काथं हस्तिमेहे प्रयोजयेत् ॥ १५ ॥

कफपित्तमेहे काम्पिल्लपुष्पादि सप्त योगाः ।—

काम्पिल्लसप्तच्छदशालजानि वैभीतरौहीतककौटजानि ।

कपित्थपुष्पाणि च चूर्णितानि चौद्रेण लिङ्घ्यात् कफपित्तमेहो ॥ १६ ॥

सर्वमेहे धात्रीप्रयोगः विफलादिषु ।—

सर्वमेहहरो धात्र्या रसः चौद्रनिशायुतः ।

कषायस्त्रिफलादारु-मुस्तकैरथवा कृतः ॥ १७ ॥

कदरैत्यादि ।—कदरः विट्खदिरः । खदिरस्तु तदितरः । पूगं पूगफलम् ॥ १४ ॥

पाठेत्यादि ।—तिन्दुककपित्थयोः फलम् ; तिन्दुकश्च केन्दुकफलम् । पाठादि-
कपित्थान्तमेकमेव पदम् । वातमेहेष्वसाध्येष्वपि चिकित्साविधानमिदं मेहनानां
चिरानुबन्धितेन क्वाचिद्विशेषलाभेन यापनार्थम् ; सुश्रुतेऽप्युक्तम्—“अत ऊर्ध्व-
संसाध्येष्वपि योगान् यापनार्थं ब्रूयामः” (चि० ११ अ०) इति ॥ १५ ॥

काम्पिल्लेत्यादि ।—अत चूर्णितानीति विशेषपदं द्रष्टव्यम् ; एवं वैभीतेत्यादानपोति
कैश्चित् ; अन्ये तु—कपित्थपुष्पाणि चेति चकारात् काम्पिल्लादीनां कुमुममेव ग्राह्य-
मित्याहुः ; युक्तमेतत् ; चर्तं हि बाम्भटे,—“शालसप्तह्वकाम्पिल्ल-उषलाचकपित्थजम् ।
रौहीतकश्च कुमुमं मधुनाऽथवा सुचूर्णितम् ॥” (चि० १२ अ०) इति । एवं ब्रह्म-
बाम्भटेऽपि शालादीनां कुमुममित्येवोक्तम् । कफपित्तमेहीति—कफमेहो पित्तमेहो
चेत्यर्थः ॥ १६ ॥

सर्वमेहेत्यादि ।—अयं योगो वान्तिविदेकादिशुद्धे ज्ञेयः, सुश्रुतसंवादात् ।
धात्र्या रसः खरसः एव व्यवहारात्, न तु काथ इत्याहुः । कषाय इत्यादि
द्वितीययोगेऽपि चौद्रनिशायुत इति सव्यवहारोऽयम् ॥ १७ ॥

सर्वमेहे फलत्रिकादिः ।—

फलत्रिकं दारुनिशां विशालां सुस्तञ्च निःकाय्य निशांशकल्कम् ।

पिबेत् कषायं मधुसम्प्रयुक्तं सर्वप्रमेहेषु समुत्थितेषु ॥ १८ ॥

सर्वमेहे कटङ्कट्यादिः ।—

कटङ्कटैरीमधुक-त्रिफलाचित्रकैः समैः ।

सिद्धः कषायः पातव्यः प्रमेहाणां विनाशनः ॥ १९ ॥

सर्वमेहे त्रिफलादिः कुटजादिषु ।—

त्रिफलादारुदार्यब्द-कायः क्षौद्रेण मेहहा ।

कुटजासनदार्यब्द-फलत्रयकृतोऽथवा ॥ २० ॥

सर्वमेहे त्रिफलादिचूर्णचतुष्टयम् ।—

त्रिफलालोहशिलाजतु-पथ्याचूर्णञ्च लौहमेकैकम् ।

मधुनाऽमरास्त्रय इव सर्वान् मेहान् निवारयति ॥ २१ ॥

सर्वमेहे शालादिचूर्णम् ।—

शालमुष्कककाम्पिल-कल्कमक्षसमं पिबेत् ।

धात्रीरसेन सक्षौद्रं सर्वमेहहृगं परम् ॥ २२ ॥

फलत्रिकमित्यादिः ।—दारुनिशा दारुहरिद्रा । विशाला गोरक्षकटो ।

निशांशकल्कमिति—निशाभागकल्कं, तत्कहितमेव त्रिफलादिद्रव्यं निःकाय्य कषायं पिबेदित्येके । अन्ये तु—अंशशब्दोऽर्धाभिधायी, तेन फलत्रिकादीनां समुदिताना-
मेको भागः, निशायाश्चापरो भागः ; एतद्भागद्वयं निःकाय्य कषायं पिबेदित्येकः ।

अपरे तु—निशाया अंशयुतौ भागः समुदितकाय्यपेक्षया, स एव कल्कः प्रवेष्टव्यः यत् तत् तथेति व्याचक्षते ; व्यवहारस्त्वेनेव ॥ १८ ॥

कटङ्कटैरीत्यादि ।—कटङ्कटैरी दारुहरिद्रा ॥ १९ ॥

विफलेत्यादि ।—कुटजासनेत्यादावपि क्षौद्रेणैकमुच्यते । असनः पीतशालः ।
हार्यो दारुहरिद्रा । अब्दः सुप्तकम् । निश्चलस्तु अब्दस्थाने अश्रीमि पठति, व्यवहारस्तु
मुक्तकेनेव ॥ २० ॥

त्रिफलेत्यादि ।—समुदितत्रिफलयेकौ योगः, तेन अक्षरी योगः । लौहञ्च
मारिव-पुटित-वज्रादिष्वौहचूर्णम् । अमरा गृहणी, कषय पचनो योगः ॥ २१ ॥

शालेत्यादि ।—शालञ्च धारः । मुष्ककः छत्रापाकसी, तस्या मूलम् ।
काम्पिलञ्च लम् ॥ २२ ॥

सर्वमेहे न्यग्रोधाद्यं चूर्णम् ।—

न्यग्रोधोऽम्बराश्वत्थ-श्लोणाकारगवधासनम् ।
 आम्बजम्बूकपित्तञ्च पियालः ककुभो धवः ॥ २३ ॥
 मधूको मधुकं लोभ्रं वरुणः पारिमद्रकम् ।
 पटोलं मेघशृङ्गी च दन्ती चित्रकमादकी ॥ २४ ॥
 करञ्जत्रिफलाशक-भस्मातकफलानि च ।
 एतानि समभागानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ॥ २५ ॥
 न्यग्रोधाद्यमिदं चूर्णं मधुना सह लेहयेत् ।
 फलत्रयरसञ्चानु-पिवेन्मूत्रं विशुध्यति ॥ २६ ॥
 एतेन विंशतिर्मेहा मूत्रकृच्छ्राणि यानि च ।
 प्रशमं यान्ति योगेन पिडका न च ज्ञायते ॥
 न्यग्रोधाद्यमिदन्वत्त चाम्बजम्बुस्थि गृह्यते ॥ २७ ॥

सर्वमेहे त्रिकण्टकाद्यां तैलं घृतं यमकञ्च ।—

त्रिकण्टकाश्मन्तकसोमवल्के-
 भस्मातकैः सातिविषैः सलोभ्रैः ।
 वचापटोलार्जुननिम्बमुस्तै-
 र्हरिद्रया दीप्यकपञ्जकैश्च ॥ २८ ॥
 मञ्जिष्ठपाठाऽगुरुचन्दनैश्च
 सर्वैः समस्तैः कफवातजेषु ।

न्यग्रोधेत्यादि ।—न्यग्रोधादिचूर्णे न्यग्रोधः वटः । अवनः पीतशालः । आम्ब-
 जम्बूकपित्तञ्चेति—आम्बजम्बूः फलाश्वि, कपित्तञ्च तु फलमिव्याहुः । ककुभः
 अर्जुनः । धवः खनामख्यातः । मधूकः मधूकसारः । आदकी तुवरी । अरञ्जश्च
 फलम् । शकः कुटजः ॥ २३—२७ ॥

त्रिकण्टकेत्यादि ।—अश्मन्तकः मालुया इति ख्यातम् । सोमवल्कः खदिरः,
 न तु कट्फलं, जतूवर्णसंवादान् । सर्वैरित्युक्तेः पृथगपि सर्वैः लेहसाधनं स्यादव-
 थाह, समस्तैरिति—मिलितैरित्यर्थः, यथाबालभपरिहारार्थमिति वा । अफजेषु

मेहेषु तैलं विपचेत् घृतञ्च

पित्तेषु मिश्रं त्रिषु लक्षणेषु ॥ ३८ ॥

कफपित्तमेहयोः घृतप्रयोगविधिः ।—

कफमेहहरकाथ सिद्धं सर्पिः कफे हितम् ।

पित्तमेहघ्ननिर्व्यूह-सिद्धं पित्ते हितं घृतम् ॥ ३९ ॥

धान्यलघुं घृतम् ।—

दशमूलं करञ्जी द्वौ देवदारु हरीतकी ।

वर्षाभूर्वरुणी दन्ती चित्रकं सपुनर्नवम् ॥ ४१ ॥

सुधानीपकदम्बाश्च विष्वभल्लातकानि च ।

शटौ पुष्करमूलञ्च पिप्पलीमूलमेव च ॥ ४२ ॥

पृथक् दशपलान् भागान् ततस्तीयार्मणे पचेत् ।

यवकोलकुलत्यानां प्रस्थं प्रस्थञ्च दापयेत् ॥ ४३ ॥

वातजेषु च मेहेषु तैलं, पित्तकेषु घृतम् । मिश्रं त्रिषु लक्षणेषु पित्ति—दोषत्रयलक्षण-
श्राद्धान्ने सति मिश्रं तैलघृतं यस्य कं पचेदित्यर्थः । विदोषजलस्य कफपित्तप्रमेहेष्वेवानु-
बन्ध्यानुबन्धकतं मन्तव्यम् ; किंवा सर्वेषामेव मेहानां विदोषजत्वादुद्भूतदोषाविभाजः
कदाचिद्भवतीति ज्ञेयम् ॥ २८।२९ ॥

कफमेहेयादि ।—ज्ञातनिर्व्यूहेति पदोपादानादकल्कत्वं बोध्यम् ॥ ३० ॥

दशमूलमित्यादि ।—करञ्जयोः फलं, न तु मूलं, मेहघ्नत्वं फलस्यैवेति ; यदुक्तं—
“करञ्जकिंशुकारिष्ठ-फलं कन्तुप्रमेहघ्नत” इति । सुषा खट्वी, तस्या मूलं,
तस्मान्तरं मूलपाठात् । नीपकदम्बौ सत्यवृहत्कदम्बौ, किंवा कदम्बः भृकदम्बः,
स चालम्बुषः, तस्मान्तरं भूमिकदम्बपाठात् । नीपस्थाने तापि निम्बः पठ्यते ।
पृथक् दशपलान् भागानिति—दशमूलमपि प्रत्येकं दशपलं, तत्र प्रतिशतं तोषा-
नं च दानम् । शतवशाधिके द्रव्ये पुनरुत्तमसिद्धिमष्टगुणमेव कलं देयम्, एतदेव
बल्यति—पृथक् तोषार्मणे इत्यादि । अर्मणौ दोषः, वृत्तस्त्राह—“पाठान्तरे मतं
तोषं चाप्यष्टगुणमित्यह” इति । अन्वयः—एतदेव घृतं तस्मान्तरं दन्त्या पठ्यते ;
तत्र च काशार्थमष्टगुणं तोषमुक्तं, तस्यामाश्यादिवाप्यष्टगुणं तोषं देयम् ।
तस्मान्तरं यथापाठान्तरं तथा—“दशमूल-हरीतकी-देवदारु-करञ्जश्च वर्षाभृद्वरुणी-

तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 निचुलस्त्रिफला भार्गी रोहिषं गजपिप्पली ॥ ३४ ॥
 शृङ्गवेरं विडङ्गानि वचा काम्पिङ्गकं तथा ।
 गर्भेणानेन तत् सिद्धं पाययेत्तु यथाबलम् ॥ ३५ ॥
 एतद्दान्वन्तरं नाम विख्यातं सर्पिरुक्तमम् ।
 कुष्ठगुल्मप्रमेहांश्च श्वयथुं वातशोणितम् ॥ ३६ ॥
 श्लीहोदरं तथाऽर्शांसि विद्रधिं पिङ्गकाश्च याः ।
 अपस्मारं तथोन्मादं सर्पिरेतन्नियच्छति ॥ ३७ ॥
 पृथक् तोयार्मणे तत्र पचेत् द्रव्याच्छतं शतम् ।
 शतत्रयाधिके तोयमुत्सर्गक्रमतो मतम् ॥ ३८ ॥

दाडिमाद्यं घृतम् ।—

दाडिमस्य फलप्रस्थं यवप्रस्थौ तथैव च ।
 कुलत्थकुडुवच्चापि क्वाथयित्वा यथाविधि ॥ ३९ ॥
 तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 चतुःषष्टिफलं क्षीरं क्षीरतुल्यं वरीरसम् ॥ ४० ॥
 दत्त्वा सृङ्गिना कल्पोरक्षमात्रायुतैः सह ।
 द्राक्षाखर्जूरकाकोली-दन्तोदाडिमजीरकैः ॥ ४१ ॥
 तथा मेदामहामेदा-त्रिफलादारुरेणुकैः ।
 विशालारजनीटारु हरिद्राविकसाऽऽमयैः ॥ ४२ ॥
 क्रिमिघ्नभूमिकुष्माण्ड-श्यामैलाभिर्भिषग्वरः ।
 पाने भोज्ये प्रदातव्यं सर्वर्तुषु च मात्रया ॥ ४३ ॥
 प्रमेहान् विंशतिञ्चैव मूत्राघातांस्तथाऽश्मरीम् ।
 कृच्छ्रं सुदारुणञ्चैव हन्यादेतद्रसायनम् ॥ ४४ ॥

शूलमष्टविधं हन्ति ज्वरमष्टविधं तथा ।

कामनाः पाण्डुरोगांश्च हनौमकमथारुचिम् ॥ ४५ ॥

स्रोपदञ्च विशेषेण घृतेनानेन नश्यति ।

इदमायुष्यमोजस्यं सर्वरोगहरं परम् ॥

टाडिमाद्यमिदं नाम अश्विभ्यां निर्मितं महत् ॥ ४६ ॥

व्याख्यादि-गुडिका ।—

त्रिकटुत्रिफलाचूर्णं तुल्यगुग्गुलुना युतम् ।

गोक्षुरक्काथसंयुक्तं गुडिकां कारयेद्विषक् ॥ ४७ ॥

टोषकालजलापेक्षी भक्षयेच्चातुलोमिकीम् ।

न चात परिहारोऽस्ति कर्म कुर्यात् यथोक्तम् ॥

प्रमेहान् मूत्रवातांश्च वातरोगोदरान् जयेत् ॥ ४८ ॥

ग्रन्थानुप्रयोगः ।—

शालसारादितोयेन भावितं यच्छिलाजतु ।

पिबेत् तेनैव संशुद्ध-देहः पिष्टं यथावलम् ॥ ४९ ॥

जाङ्गलानां रसैः साहं तस्मिन् जीर्णं च भोजनम् ।

कुर्यादेवं तुलां यावदुपयुज्येत भानवः ॥ ५० ॥

रश्मि" इत्यादि । अस्मिन्मन्त्रेण भुजिस्त्रीपलक्षण इति शब्दस्मात्प्रत्ययः, व्यतहारस्तदुना चक्रमतेनेव । निचुलः इज्जलः । रोहिणं वस्तुदणम् ॥ ४९—४८ ॥

त्रिकटुत्रिफलाचूर्णं कीदृशम् ? तुल्यगुग्गुलुयुतम् ; पुनः कीदृशम् ? गोक्षुरक्काथेन सम्यग्युक्तं भावितम् । एवं कृत्वा गुडिकां कारयेद्विषकः । मिलितत्रिकटुचूर्णं पल १, मिलितत्रिफलाचूर्णं पल १, गुग्गुलु पल २, चूर्णयुक्त-गुग्गुभावनार्थं गोक्षुर पल ४, काथायै जल ३४, एवं सप्ताहमात्रे भावयेत्, तदनं षडष्टमासकमिता पटिकाः कार्याः ॥ ४७४८ ॥

शालसारादितोयेत्यादि ।—शालसारादिः सौम्यतो गन्धः, तस्य तोयं काथः, तद्विधानं "तुल्यं मिलितेन जले जतुर्गुणे भावनौषधं काथम्" (रसायनाधि०) इत्यादि वक्ष्यमाणरसायनविधिना ज्ञेयम् । तेनैवेति—शालसारादितोयेनैव पिबेत् । संशुद्धदेह इति वसनादना । पिष्टमिति—चूर्णितम् । तुलां यावदुपयुज्येति—

मधुमेहं विहायामी शर्करामश्मरीं तथा ।

वपुर्वर्णखलोपेतः शतं जीवत्यनामयः ॥ ५१ ॥

स्वर्णमाचिकप्रयोगः ।—

माचिकं धातुमप्येवं युञ्ज्यात् तस्याप्ययं गुणः ॥ ५२ ॥

शालसारादिलेहः ।—

शालसारादिवर्गस्य क्वाथे तु घनतां गते ।

दन्तीलोघ्रशिवाक्कान्त-लौहताम्बरजः क्षिपेत् ॥

घनीभूतमदग्धञ्च प्राश्य मेहान् व्यपोहति ॥ ५३ ॥

लैङ्गहारहारविहाराः ।—

व्यायामजातमखिलं भजन् मेहान् व्यपोहति ।

पादत्रच्छ्वररहितो भिक्षाशी सुनिवत् यतः ॥ ५४ ॥

योजनानां शतं गच्छेदधिकं वा निरन्तरम् ।

मेहान् जेतुं वने वाऽपि नीवारामलकाशनः ॥ ५५ ॥

प्रतिदिनमहर्षादिमात्रेण तावानुपयोगोऽप्येवावता तुला न पूर्यते; न तु पिप्पलीवर्धमानवत् । मधुमेहं विहायेति—उत्पन्नमात्रं मधुमेहं जित्वेत्यर्थः; चिरकस्य अवाप्यत्वात्; किंवा मद्वाप्रभावात्वात् दीर्घोदितवाप्यनपि मधुमेहं साधयति ॥ ४८—५१ ॥

उक्तविधिं स्वर्णमाचिकेऽप्यतिदिशति—माचिकं धातुमप्येवमिति ॥ ५२ ॥

शालसारादिवर्गस्येत्यादि ।—शालसारादिगणस्य बहुधाप्रभावादि क्वाथे पुनः पाकादनीभूते दत्त्यादीनां मिलितानां घृणे यदिह प्रक्षेप्यं कुटमलेहवत् । शिवा इतीतकी । कान्तेति—मारितपुटितकान्तलौहादिघूर्णय; अस्य सर्व-विचिलोत्थानवत् ॥ ५३ ॥

व्यायामजातमित्यादि ।—व्यायामजातमिति—महबुद्धादिकपम् । नीवारामल-खल्लं, तेन श्लेष्माकादिकमपि बीज्यम्; यदाह सुश्रुतः—“मद्वाघनी वा श्लेष्माका-नीवारहस्तिरामलका-कपित्वा-तिन्दुका-श्लेष्मा-फवाहारी रोगैः सह वसेत्” (चि० ११ अ०) इति ॥ ५४।५५ ॥

प्रसेदपिडकाचिकित्सा ।—

शराविकायाः पिडकाः साधयेच्छीथवद्भिषक् ।
पक्षाधिकित्वात् व्रणवत् तासां पाने प्रशस्यते ॥ १६ ॥
क्वाथं वनस्पतेर्वास्तं सूत्रञ्च व्रणशोधनम् ।
एलादिकेन कुर्वीत तैलञ्च व्रणरोपणम् ॥ १७ ॥
आरग्वधादिना कुर्यात् क्वाथमुदत्तनानि च ।
शालसारादिसेकञ्च भोज्यादिञ्च कणादिना ॥ १८ ॥

अपथ्यानि ।—

सौवौरवं सुरां शुक्तं तैलं क्षीरं घृतं गुडम् ।
अक्षेक्षुरसपिष्टान्नानूपमांसानि वर्जयेत् ॥ १९ ॥

योगनिष्ठसौ मूत्रस्य स्वरूपम् ।—

प्रसेहिषां यदा सूचमनाविलमपिच्छिलम् ।
विशदं कटु तिक्तञ्च तदाऽऽरोग्यं प्रचक्षते ॥ २० ॥
कुशाबलेहः ।—

वीरणञ्च कुशः काशः कण्ठोक्षुः खागड्मस्तथा ।
एषां दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ २१ ॥
अष्टभागावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ।
खण्डप्रस्थं समालोड्य लेहवत् साधु साधयेत् ॥ २२ ॥
अवतार्य ततः पञ्चाञ्चूर्णानीमानि दापयेत् ।
मधुकं कर्कटीबीजं कर्कारुं त्रपुषं तथा ॥ २३ ॥

प्रसेदपिडकाचिकित्सायाह, शराविकाया इत्यादि ।—शीथवदिति—व्रणशोधनम्
इत्यर्थः । वनस्पतेरिति—वटादेः । वालं मूत्रं क्वाथमूत्रम् । एलादिकेत्यादि—
एलादिगणस्य सौशुतः । “कल्कज्ञायावनिर्देशे गणात् तस्मात् प्रयोजयेत्” (सु० चि०
३१ अ०) इति वचनात् एलादिगणस्य क्वाथः कल्कश्च । अन्ये तु—एलादिगणस्य कल्को
जलञ्च चतुर्गुणित्वाद् । आरग्वधादिरपि सौशुतो गणः । क्वाथमिति पानार्थं
परिचकार्षेयः । भोज्यादिमित्यादिशब्दात् पानमपि बोध्यम् । कणादिनेति—
पिच्छादिगणेन सौशुतेन ॥ १६—१८ ॥

शुभाश्लकपत्राणि एता त्वङ्नागकेशरम् ।
 वरुणामृतप्रियङ्गुणां प्रत्येकञ्चाक्षसन्धितम् ॥ ६४ ॥
 प्रमेहान् विंशतिश्चैव सूत्राघातं तथाऽश्मगौम् ।
 वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लेष्मिकं सान्निपातिकम् ॥
 हन्त्यरोचकमेवोग्रं तुष्टिपुष्टिकरस्तथा ॥ ६५ ॥
 इति प्रमेह चिकित्सा ।

अथ स्थौल्य-चिकित्सा ।

आहारविहाराः ।—

अमचिन्ताव्यवायाध्व-क्षौद्रजागरणप्रियः ।
 हन्त्यवश्यमतिस्थौल्यं यवश्यामाकभोजनः ॥ १ ॥
 अश्वप्रश्च व्यवायश्च व्यायामं चिन्तनानि च ।
 स्थौल्यमिच्छन् परित्यक्तुं क्रमेणातिप्रवर्धयेत् ॥ २ ॥

मधुदकाग्रमण्डप्रयोगो ।—

प्रातर्मधुयुतं वारि सेवितं स्थौल्यनाशनम् ।
 उष्णमन्नस्य मण्डश्च पिवन् हृशतनुर्भवत् ॥ ३ ॥

शक्तप्रयोगः ।—

सचव्यजीरकव्योष-हिङ्गुभौवर्चलानलाः ।

निदानपरिवर्जनमाह—सोरोरकमित्यादि ॥ ५८—६५ ॥

इति यौगिकवदामसेनविरचितार्था तत्त्वचन्द्रिकायां प्रमेह-चिकित्सा-विहतिः ।

प्रमेहवत् स्थौल्यस्यापि व्यायामसाध्यत्वात् तथा दुष्टमेदोजन्मत्वाच्च प्रमेहानन्तरं
 स्थौल्यचिकित्सा माह—अमेवादि ॥ १।२ ॥

प्रातरित्यादि ।—मधुयुतं वारोक्ष्य सचारलेन कर्मचत्वात् क्षौद्रं जलमेव
 योगिकमिति उक्ताः ॥ ३ ॥

मस्तुना शक्तवः पीता मेदोघ्ना वङ्गिदीपनाः ॥ ४ ॥

विडङ्गाद्यं चूर्णम् ।—

विडङ्गनागरचार-काललोहरजो मधु ।

यवामलकचूर्णेन्तु प्रयोगः स्थौल्यनाशनः ॥ ५ ॥

विडङ्गाद्यं लौहम् ।—

विडङ्गत्रिफलामुस्तैः कणानागरकेण च ।

वित्त्वचन्दनक्रीवेर-पाठोशीरं तथा बला ॥ ६ ॥

एषां सर्वसमं लौहं जलेन वटिकां कुरु ।

घृतयोगेन कर्तव्या साधैका वटिका शुभा ॥ ७ ॥

अनुपानं प्रयोक्तव्यं लौहस्याष्टगुणं पयः ।

सर्वमेहहरं बल्यं कान्थायुर्वलवर्धनम् ॥ ८ ॥

अग्निमन्दोपनकरं वाजोकरणमुत्तमम् ।

सोमरोगं निहन्त्याशु भास्करस्तिमिरं यथा ॥

विडङ्गाद्यमिदं लौहं सर्वरोगनिस्सूदनम् ॥ ९ ॥

व्योषाद्यशक्तप्रयोगः ।—

व्योषं विडङ्गशिग्रूणि त्रिफलां कटुरोहिणीम् ।

बृहत्यौ द्वे हरिद्रे द्वे पाठामतिविषां स्थिराम् ॥ १० ॥

हिङ्गुः केवुकमूलानि यमानीधान्यचित्रकम् ।

सौवर्चलमजाजीञ्च हवुषाञ्चेति चूर्णयेत् ॥ ११ ॥

चूर्णतेलघृतक्षौद्र-भागाः स्युर्मानतः समाः ।

शक्तूनां षोडशगुणो भागः सन्तर्पणं पिवेत् ॥ १२ ॥

सचल्येत्यादि ।—अनलः शिवकः । शक्तव इह वल्यमाणव्योषादिशक्तप्रयोगस्याथात्
सर्वचूर्णात् षोडशगुणाः । अनेन एकवारं भोजनसाधारणरूपत्वादित्याहुः ॥ ४ ॥

विडङ्गेत्यादि ।—चारः यवचारः । काललोहः वचादिः, अस्य चूर्णं मारण-
पुटननिघ्नं यावत्तम् । यव सर्वचूर्णानामेव समभागं शाङ्गयति, किन्तु लौहस्य
महावीर्यत्वेन प्राधान्यादितरमितलितचूर्णं समलम् । लौहस्याधिको भागः (१) । मधुना
यादावलेह इत्यप्याहुः ॥ ५—८ ॥

व्योषमित्यादि ।—तेलघृतक्षौद्राणां प्रत्येकं मिलितचूर्णं समलं, शक्तूनां

प्रयोगात् तस्य शाम्यन्ति रोगाः सन्तर्पणोत्थिताः ।

प्रमेहा मूढवाताश्च कुष्ठान्यर्शांसि कामलाः ॥ १३ ॥

ह्लाहपाण्ड्यामयः शोथो मूत्रकच्छमरोचकः ।

हृद्रोगो राजयक्ष्मा च कासश्चासौ गलग्रहः ॥ १४ ॥

क्रिमयो ग्रहणोदोषाः श्वैत्रं स्थौल्यमतीव च ।

नराणां दीप्यते चाग्निः स्मृतिर्दुर्द्विष्य वहेतं ॥ १५ ॥

वदरी पेया शिलाजतुप्रयोगश्च ।—

वदरीपत्रकल्केन पेया काञ्चिकसाधिता ।

स्थौल्यनुत् स्यात् साग्निमन्य-रसं वाऽपि शिलाजतु ॥ १६ ॥

अमृताद्यगुग्गुलुः ।—

अमृताद्वुटिवेणवत्सकं कलिङ्गपथ्याऽऽमलकानि गुग्गुलुः ।

क्रमवृद्धमिदं मधुप्लुतं पिड्कास्थौल्यभगन्दरं जयेत् ॥ १७ ॥

नवकगुग्गुलुः ।—

व्योषाग्नित्रिफलासुस्त-विडङ्गैर्गुग्गुलुं समम् ।

खादन् सर्वां जयेद्वाधीन् मेदःश्लेष्मावतजान् ॥ १८ ॥

शोथशुषो भागः समुद्धितचूर्णपेयश्च । सन्तर्पणमिति—जलालोहितशक्त-
स्वरूपतया, तेन सन्तर्पणसंज्ञलाभ्यसन्तर्पणता ज्ञेया । सादा चास्य आकारद्वय-
प्रधानत्वात् भूयसी । मूढवातः वाताप्रवृत्तिः । श्वैत्रं श्वित्रत्वम् । श्वैत्रमिति
पाठे—श्वेतावभासता, सा च कफादा ॥ १०—१५ ॥

वदरीत्यादि ।—वदरीपत्रपलं पिष्ट्वा काञ्चिकद्रवेण पेया साध्या । साग्नि-
मन्येत्यादि द्वितीयो योगः । रसः काषः । शिलाजतु प्रवेष्टव्यम् ॥ १६ ॥

अमृतेत्यादि ।—वुटिः सूक्ष्मेता । वेणुः विडङ्गः । कलिङ्गः इन्द्रयवः ।
केबिच्छन्दीमन्नमिश्रा कलीति पाठं कुर्वन्ति, तस्य ते—कलिर्भिषीतकः ; किन्तु मद्देश्वर-
पत्रिकायामपि इन्द्रयव एव व्याख्यातः, तस्मादनन्तत्वाच्छन्दोभार्गापानव छन्दोभङ्ग-
दोषो नाशङ्कनीयः । क्रमवृद्धमिति—अमृताद्या एको भागः, द्वौ दुटिरित्यादि । मधुना
जालीय पेयम् ॥ १७ ॥

व्योषेत्यादि ।—अग्निः श्वित्रकः ॥ १८ ॥

बीजरसायनम् ।—

गुग्गुलुस्तालमूली च त्रिफला खदिरं हृषम् ।
 त्रिवृताऽलम्बुषा झृक् च निर्गण्डी चित्रकं शटो ॥ १९ ॥
 एषा दशपलान् भागांस्तोये पञ्चादके पचेत् ।
 बादशेषं ततः कृत्वा कषायमवतारयेत् ॥ २० ॥
 बलहादशकं देयं तौक्ष्ण्यलौहं सुचर्णितम् ।
 पुराणसर्पिषः प्रस्थं शकराष्टपलौन्मितम् ॥ २१ ॥
 पचेत् ताम्रमये पात्रे सुशोते चावतारिते ।
 प्रस्थाह्वं मात्तिकं देयं शिलाजतुपलद्वयम् ॥ २२ ॥
 एलाखचोः पलार्धञ्च विडङ्गानि पलत्रयम् ।
 मरिचञ्चाञ्जनं कृष्णा द्विपलं त्रिफलान्वितम् ॥ २३ ॥
 पलद्वयन्तु काशीशं श्लक्ष्णचूर्णीकृतं बुधैः ।
 चूर्णं दत्त्वा सुमथितं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ॥ २४ ॥
 ततः संशुद्धदेहस्तु भक्षयेदक्षमात्रकम् ।
 अनुपानं पिबेत् क्षीरं जाङ्गलानां रसं तथा ॥ २५ ॥
 वातश्लेष्महरं श्रेष्ठं कुष्ठमेहोदरापहम् ।
 कामलां पाण्डुरोगञ्च खययुं सभगन्दरम् ॥ २६ ॥
 मूर्च्छामीहविषोन्मादगराणि विविधानि च ।
 स्थूलानां कर्षणं श्रेष्ठं मेदुरे परमौषधम् ॥ २७ ॥
 कर्षयेच्चातिमात्रेण कुक्षिं पातालसन्निभम् ।
 बल्यं रसायनं मेध्यं बाजौकरणसुत्तमम् ॥ २८ ॥

गुग्गुलुरित्यादि ।—यत्र पिहितस्य गुग्गुलीः शोषितस्य च क्षायकरणासमये एव
 कायमस्य पचेत् । अलम्बुषा मुखिरी । पुराणसर्पिर्दशवर्गस्थितम् ; यदुक्तम्—“उपमस्य
 पुराणं स्यात् दशवर्गस्थितं हृषम् । लाचारसर्पिर्दशं शोतं प्रपुराणमतः परम् ॥” (च० वि०
 ४७॥१०) इति । एलाखचोर्निष्पिन्ना पलार्धं, मरिचादीनां त्रिफलादीनां प्रत्येकं

श्रीकरं पुत्रजननं बलीपलितनाशनम् ।

नाश्रीयात् कदलीं कन्दं काञ्चिकं करमर्दकम् ॥

करोरं कारवेक्ष्णञ्च षट् ककाराणि वर्जयेत् ॥ २८ ॥

त्रिफलाद्यै रैलम् ।—

त्रिफलाऽतिविषामूर्वा-त्रिवृच्चित्रकवासकैः ।

निम्बार्गवधषड्ग्रन्था-सप्तपर्णनिशाद्वयैः ॥ ३० ॥

गुडूचोन्द्रसुराक्षणा-कुष्ठसर्षपनागरैः ।

तैलमैभिः समं पक्वं सुरसादिरसाम्लतम् ॥ ३१ ॥

पानाभ्यञ्जनगण्डूष-नस्यवस्त्रिषु योजितम् ।

स्थूलताऽऽलस्य कण्डूदीन् जयेत् कफकृतान् गदान् ॥ ३२ ॥

खेद-गात्रदौर्गन्ध्योः शिरीषा-द-पत्रादौ प्रघर्ष-प्रदेहौ ।—

शिरीषनामज्जकहेमलोघ्रैस्त्वग्दोषसंखेदहरः प्रघर्षः ।

पत्राश्वलोहाभयचन्दनानि शरीरदौर्गन्ध्यहरः प्रदेहः ॥ ३३ ॥

गात्रदौर्गन्ध्ये वासापत्र-विल्वपत्ररसप्रयोगौ ।—

वासादलरसो लेपाच्छुद्धचूर्णेन संयुतः ।

विल्वपत्ररसो वाऽपि गात्रदौर्गन्ध्यनाशनः ॥ ३४ ॥

पलद्वयम् । अञ्जनं रसाञ्जनम् । शिलाकतुपलद्वयञ्च शोधितं भावितञ्च पाञ्चम् । एषां चूर्णानां पाण्डित्यमावीण्यदशार्थां प्रक्षेपः, मधुनस्तु दिनान्तरे प्रक्षेपः । मधुनः प्रख्याडं षोडशपलानि । खण्डकायलोहवदस्य पाकः, लोहान्तरवदस्य सदेनादिक्रिया बोध्या ॥ १९—२९ ॥

त्रिफलेत्यादि ।—त्रिफलाद्यतेले इन्द्रमुता गोरक्षककंटी, निर्गुण्डो वा ।

सुरसादिरसाम्लतमिति—मुशुतीकसुरसादिगणस्य काथयत्तुर्गुणः ॥ ३०—३२ ॥

खेददोषजन्ययोः खेददौर्गन्ध्योश्चिकित्सासाध, शिरीषेत्यादि ।—लामज्जकम् चशीरम् । हेम नामकेशरचूर्णम् । पत्रं तेजपत्रं, तमालपत्रमित्यन्ते । अश्वु बालकम् । लोहम् अगुरु । चन्दनं श्वेतचन्दनम् ॥ ३३ ॥

वासादलेत्यादि ।—शुद्धचूर्णेन संयुत इति—दग्धशुद्धचूर्णेन मिश्रितः । एवं विल्वपत्ररसोऽपि ॥ ३४ ॥

वर्णप्रसादने हरौतक्यादिलेपः ।—

हरौतकौलोभ्रमरिष्टपत्रं

चूतत्वचो दाडिमवल्कलञ्च ।

एषोऽङ्गरागः कथितोऽङ्गनानां

जङ्घाकषायश्च नराधिपानाम् ॥ ३५ ॥

कुष्ठादिषु हरितालप्रयोगः ।—

गोमूत्रपिष्टं विनिहन्ति कुष्ठं

वर्णोज्ज्वलं गोपयसा च युक्तम् ।

कक्षादिदौर्गन्ध्यहरं पयोभिः

शस्तं वशीकद्रजनीदयेन ॥ ३६ ॥

गात्रदौर्गन्धे तिलिङ्गीहरिद्राप्रयोगः ।—

चिञ्चापत्रस्त्रसम्नक्षितं कक्षादियोजितं जयति ।

पुटदग्धहरिद्रोद्वर्तनमचिराद्देहदौर्गन्ध्यम् ॥ ३७ ॥

गात्रदौर्गन्धे तेजपत्रादिलेपः शूलस्त्रुषाप्रयोगश्च ।—

दलजललघुमलयजाभयलेपनं हरति देहदौर्गन्ध्यम् ।

विमलारनालसहितं पौतमिवालम्बुषाचूर्णम् ॥ ३८ ॥

हरौतकौल्यादि ।—चरिष्टपत्रं निम्बपत्रम् । दाडिमवल्कलं हृत्त्वच फलस्य वा ।
अङ्गरागः वर्णप्रसादः । जङ्घाकषाय इति—गङ्गावाग्निवाहनेन विवर्णयोजङ्घयो-
र्वर्णप्रसादनार्थं कषायो विलेपननित्यर्थः ; यदुक्तं मेदिनीकरकोषे—“कषायो रक्तभेदे
च नित्यांसे च विलेपने” इति ॥ ३५ ॥

गोमूत्रपिष्टमित्यादि ।—योगान्तरनिर्दिष्टम् । वर्णोज्ज्वलं हरितालं, गन्धक इत्यग्रे ।
हरितालं गोमूत्रपिष्टं सत् कुष्ठं निहन्ति । गोपयसा युक्तमिति—पिष्टं तदेव दौर्गन्ध्य-
हरं, तथा रजनीदयेन सहितं तदेव हरितालं पयसा चौरपि पिष्टा तिलकदानेन
वशीकरणं भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

चिञ्चेत्यादि ।—चिञ्चापत्रस्त्रसनादौ स्रवणं कक्षयोः सदनान्नरं पुटदग्धहरिद्रां
पिष्टा चूर्णनं कार्यमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

हस्तादिनावे औषधनिर्देशः ।—

हस्तपादसूतौ योज्यो गुग्गुलुः पञ्चतिक्तकः ।

अथवा पञ्चतिक्ताख्यं घृतं खादेदतन्द्रितः ॥ ३८ ॥

इति स्थौल्य-चिकित्सा ।

अथोदर-चिकित्सा ।

अन्नपाननिर्देशः ।—

उदरे दोषमस्यूर्णे कुक्षौ मन्दो यतोऽनलः ।

तस्माद्भोज्यानि योज्यानि दीपनानि लघूनि च ॥ १ ॥

रक्तशालीन् यवान् सुन्नान् जाङ्गलांश्च मृगान् द्विजान् ।

पयोमूत्रासवारिष्ट-मधुशीघ्रंस्तथा पिबेत् ॥ २ ॥

वातोदरे विरेचनविधिः ।—

वातोदरं बलवतः पूर्वं स्नेहैरुपाचरेत् ।

स्निग्धाय स्वेदिताङ्गाय दद्यात् स्नेहविरेचनम् ॥ ३ ॥

हृते दोषे परिश्रानं वेष्टयेद्वाससोदरम् ।

तथाऽस्थानवकाशत्वादायुर्नाश्नापयेत् पुनः ॥ ४ ॥

दलेत्यादि ।—दलं तेजस्वम् । जलं बालकम् । लघु अगुरु । मलयजं

क्षेतचन्दनम् । अभयम् उशीरम् । अलम्बुषा मुखीरी ॥ ३८, ३९ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां स्त्रौल्य-चिकित्सा-विहतिः ।

उदरोक्षेपसाधन्यां स्त्रौल्यानन्तरमुदरचिकित्साभाह, उदरे इत्यादि ।—उदरे
उदररोगे ॥ १।२ ॥

वातोदरमित्यादि ।—ननु “निवर्जयेत् स्नेहपानमजीर्णं चोदरी ज्वरी” (सु० वि०
३१ अ०) इति वचनात् उदरे स्नेहपानं निषिद्धं, तथा “नोदरी नातिशारी च”
(सु० वि० ३२ अ०) इत्यादिना च स्नेदोऽपि निषिद्धः, तत् कथमनं स्नेह-
स्नेदोपदेशः ? उच्यते,—सतन्मयोर्निषेधो वाच्यः, न तु शोषनाङ्गभूतयोः, अन्यथा
दोषहरणस्य दुष्परत्वात् । परिश्रानमिति—औषम् । तथेति—वक्रवेष्टनेन ॥ ३।४ ॥

नित्यविरचनप्रयोगस्य हेतुनिर्देशः ।—

दोषातिमात्रोपचयात् स्त्रीतोमार्गनिरोधनात् ।

सम्भवत्युदरं तस्माद्विचयमेतं विरेचयेत् ॥ ५ ॥

विरेचनानन्तरं संसर्जनविधिः ।—

विरिक्ते च यथादोष-हरेः पेया श्रुता हिता ॥ ६ ॥

सर्वोदरेषु तत्तमः ।—

वातोदरी पिबेत् तक्रं पिप्पलीलवणान्वितम् ।

शर्करामरिचोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिबेत् ॥ ७ ॥

यमानौसैन्धवाजाजौ-श्लेष्मयुक्तं कफोदरी ।

पिबेच्छुभ्रयुतं तक्रं व्यक्तं न्नातिपेलवम् ॥ ८ ॥

मधुतैलवचाशुण्ठी-शताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ।

युक्तं प्लीहादरो जातं सव्योषन्तु दकोदरी ॥ ९ ॥

बद्धोदरी तु हवुषा-दीप्यकाजाजिसैन्धवैः ।

पिबेच्छुद्धोदरी तक्रं पिप्पलीचीद्रसयुतम् ॥

त्राषणक्षारलवणैर्युक्तन्तु निचयोदरी ॥ १० ॥

अवस्थाविशेषे तत्तमं दितकारितानिर्देशः ।—

गौरवारोचकार्त्तानां समन्दः स्यात्तिसारिणाम् ।

तक्रं वातकफार्त्तानामसृतत्वाय कल्पते ॥ ११ ॥

उदरे पुनः पुनः शोधनाद्योपपत्तिमाह, दोषातिमात्रेत्यादि ।—स्त्रीतोमार्गः स्त्रीतोमुखम् ; मार्गश्चोऽव सुखरूपमार्गवाची ॥ ५ ॥

विरिक्ते इत्यादि ।—यथादोषहरैरिति—यस्मिन्नुदरे यो दोष उद्भूतस्तत्र तद्वैषम्येनैकेन्द्रशूल्यादिभिः ॥ ६ ॥

वातोदरीत्यादि ।—यमानौत्यादि नातिपेलवमित्यन्तेनैको योगः ; नातिपेलकं नातिशयः । अन्ये तु—कफोदरीत्यन्तेनैकयोगः एवेत्याहुः, 'तत्र ; "यमानौसैन्धवाजाजौ-श्लेष्मयोपैः कफोदरी" (च० १५ अ०) इति वाग्यटविरोधान् । मधुतैलवचादौ जातमिति हेतुः, सुजातदधिभवमित्यर्थः । सव्योषन्तु दकोदरीति—दकोदरी तु सव्योषं तक्रं पिबेदित्यर्थः । दीप्यकं यमानो । निचयोदरी सन्निपातोदरी ॥ ७—१० ॥

गौरवेत्यादि ।—असंस्कृतस्य केवलतक्रस्यायं गुण इति ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

वातोदरे चौरप्रयोगादिः ।—

वातोदरे पयोऽभ्यासो निरुहो दाशमूलिकः ।

सोदावर्त्ते वातप्लास्त्र-शृतैरण्डानुवासनः ॥ १२ ॥

सामुद्राद्यं चूर्णम् ।—

सामुद्रसौवर्चलसैन्धवानि क्षारो यवानामजमीदकञ्च ।

सपिप्पलीचित्रकशृङ्गवेरं हिङ्गुं विडञ्चेति समानि कुर्यात् ॥ १३ ॥

एतानि चूर्णानि घृतप्लूतानि भुञ्जीत पूर्वं कवलं प्रशस्तम् ।

वातोदरं गुल्ममजीर्णभुक्तं वायुप्रकोपं ग्रहणीञ्च दुष्टम् ॥ १४ ॥

अर्शांसि दुष्टानि च पाण्डुरोगं भगन्दरञ्चेति निहन्ति सद्यः ॥ १५ ॥

पित्तोदरे विरेचनविधिः ।—

पित्तोदरे तु बलिनं पूर्वमेव विरेचयेत् ।

अनुवास्याबलं चौर-वस्तिशुद्धं विरेचयेत् ॥ १६ ॥

वातोदरे इत्यादि ।—पयोऽभ्यास इति क्रमेण बलाद्यं, बलजननानन्तरं पयो निवर्त्तनीयम् । निरुहो दाशमूलिक इति—दाशमूलकाद्येन निरुहः कार्य इत्यर्थः, किंवा “दिपक्षमूलस्य रसोऽज्ञयुक्तः सच्छागमांसस्य सपूर्वकल्कः । विस्लेहयुक्तः प्रवरो निरुहः सर्वांनिलव्याधिहरः प्रदिष्टः ॥” (च० सि० वस्तिशुद्धौ०) इति । अथ च तोल्यविरेचनद्रव्ययुक्तः कार्यः, चरकप्रामाण्यात् । सोदावर्त्ते वातोदरे इत्यन्वयः । वातप्लास्त्र-शृतैरण्डानुवासनः इति—वातप्लेद्रेण्येकथा अस्मै च काष्ठीका-दिभिः शृतमैरण्डमिति—एरण्डतैलमनुवासनं यस्य वस्तेः स तथा इति ; अनुवासनस्य स्नेहकृत्वात् एरण्डपदेन एरण्डतैलमुच्यते ॥ १२ ॥

सामुद्रेत्यादि ।—यवानां क्षारो यवक्षारः । चूर्णानौलनन्तरं सम्मिश्रेति शिषः ।

अस्य हिङ्गुलकवदुपयोगः ॥ १३—१५ ॥

पित्तोदरे इत्यादि ।—अत्र बलिनं पुरुषं पुरुषमिति—अनुवासनमकालेव विरेचयेत् ; अनुवासनव्यतिरिक्तस्य स्नेहः कर्तव्य एव ; अत एवोक्तं वाग्भटे—“बलिनं स्वादुसिद्धेन पेत्ते संक्षेप्य सपिषा । म्यासा-विमण्डो-विफला-विपक्वेन विरेचयेत् ॥” (चि० १५ अ०) इति । अबलं पुनरादौ अनुवास्या ततः चौरवस्तिशुद्धं विरेचयेत् । चौरप्रधानो वस्तिः चौरवस्तिः । विरेकोऽनासिबलजननानन्तरमेव कार्यः ;

विरचनयोगवधम् ।—

पयसा सविहृत्कल्केनोष्वूकशृतेन वा ।

सातलात्त्रायमाणाभ्यां शृतेनारवधेन वा ॥ १७ ॥

कफोदरे क्रियान्वयम् ।—

कफादुदरिणं शुद्धं कटुक्षारावभोजितम् ।

मूत्रारिष्टायस्कृतिभिर्योजयेच्च कफापहैः ॥ १८ ॥

विदोषोदर-प्रीहोदरयोः क्रियान्वयम् ।—

सन्निपातोदरे सर्वा यथोक्ताः कारयेत् क्रियाः ।

प्रीहोदरे प्रीहहरं कर्मोदरहरं तथा ॥ १९ ॥

वहोदरे क्रियान्वयम् ।—

स्त्रिजाय वहोदरिणे मूत्रं तीक्ष्णौषधान्वितम् ।

सतेललवणं दद्यान्निरूहं सानुवासनम् ॥

उक्तं हि वाग्भटे—“दुर्बलं त्वनवासादौ शोधयेत् चौरवन्तिभिः । आते चाग्निवत्ते
स्निग्धं भुयो भुयो विरेचयेत् ॥” (वि० १५ अ०) इति ॥ १६ ॥

केन विरेचयेत् ? इत्याह, पयसेत्यादि ।—पयः तु चरुवूकवत्स्य फलं शार्धं,
विरेचकत्वात् ; एवमारगवधस्यापि फलम् । सातला चर्चकवा । पयसेति सर्वं
सख्यते । सविहृत्कल्केन पयसेत्येको योगः, चरुवूकशृतेनेति द्वितीयः, सातलादि-
सारगवधान्तस्सपरः, कतृकर्णसंवादात् । अन्ते तु—सविहृत्कल्केनोष्वूकशृतेनेत्येको
योगः, तथा शविहृत्कल्केन सातलासारगवधान्तेन तु द्वितीयो योग इत्याहुः ॥ १७ ॥

कफादित्यादि ।—युद्धमिति—वसनव्यतिरिक्तशोधनेन विशुद्धमित्यर्थः, वसन-
ओदरे निविद्धत्वात् । कटुक्षारावभोजनमिति—कटुक्षारयुक्तेरन्नेः पेयादिभिः कृत-
संस्पर्जनमित्यर्थः । अवस्कृतिः नवायसादिः, किंवा चयस्कृतयो रसायनोक्तशौहृदयोगा-
यरकोक्ता ज्ञेयाः ॥ १८ ॥

सन्निपातोदरे इत्यादि ।—सर्वा यथोक्ता इति—प्रत्येकं वातोदरादिविहितः
क्रियाः सर्वा एव सन्निपातोदरे कार्याः । प्रीहोदरे इत्यादौ प्रीहहरं कर्म
वत्त्वमात्रं, तथोदरहरमिति—प्रीहोदरहरम् ; प्रीहोदरचिकित्सा च वाच्या ॥ १९ ॥

स्त्रिजायेत्यादि ।—निरुहस्य उत्तमैत एव सतेललवणत्वे सिद्धे सतेललवणमिति
पदं तेललवणयोरेवाधिकदागोपदशंभायम् । वदन्किद्वदकोदरायाश्च ययव्याख्यापनं

परिस्रवोनि चाक्षानि तीक्ष्णैव विरेचनम् ॥ २० ॥

क्षिद्रादरं किंशोदितप्रः ।—

क्षिद्रोदरमृतं स्वेदात् क्षोषोदरवदाचरेत् ॥ २१ ॥

जलादरं किंशामृतम् ।—

जातं जातं जलं स्याद्यं शास्त्रोक्तं शस्तकर्म च ।

जलोदरे विशेषेण द्रवसेवां विवर्जयेत् ॥ २२ ॥

देवदारोदितप्रः ।—

देवदारुपलाशक-हस्तिपय्यालिशपुकेः ।

साश्वगन्धः मगानूचैः प्रदिह्यादुदरं शनैः ॥ २३ ॥

चूर्णविषममपयोगोपदेशः ।—

मूत्राखण्डावुदरिणां सेके पाने च योजयेत् ॥ २४ ॥

पिप्पलीमहस्रपयोगः ।—

सूक्ष्मोपयोभावितानां पिप्पलीनां पयोऽशनः ।

सहस्रं प्रयुञ्जीत शक्तितो जठरामयो ॥ २५ ॥

निबिडं, तथाऽपि तदेकसाध्यायानवस्थायां निरुद्धानमिह ज्ञेयम् । परिस्रवोनीति
—चनुलीनीति ॥ २० ॥

क्षिद्रोदरमित्यादि वाक्येऽपि ।—यद्यपि “प्राप्तो भक्त्यभावाय क्षिद्रान्तोदरं
मुणाम्” (च० वि० उदर०) इत्यनेन क्षिद्रोदरमसाध्यमुक्तं, तथाऽपि प्रायःशब्देन
तस्मान्मात्रतयाभिचारस्य दर्शितत्वात् चिकित्सितमिदं यापनायम् । तथा “हन्ति
सर्वोदराखण्डचूर्णं जातोदकावपि” (च० वि० उदर०) इत्यनेन सर्वोदरचिकित्सेव
साध्या । अन्ये तु—सर्वोदरहन्तृत्वकथनं न पारमार्थिकं, किन्तु स्तुतिरित्याहुः । सृते
स्वेदात् इत्यनेन स्वदेव्य क्षिद्रोदरे क्षेदयुक्तस्य श्लेष्मोदकरतया निषेधः ॥ २१ ॥

जातमित्यादि ।—शास्त्रोक्तमिति—शल्यशास्त्रोक्तम् ॥ २२ ॥

देवदारोदितप्रः ।—पलाशः किंशुकस्य फलं याक्ष्मम्, उदरहन्तृत्वात् ॥ २३ ॥

सूक्ष्मोपय इत्यादि ।—यत्र एकविंशतिवारान् भावयेत्, सारपाणिसंवादात् ;
व्यवहारस्तु सप्रवारभावनया । एतान् पिप्पलीमुडकांश्चिद्वत् पञ्च वा कोष्ठान्तरं
प्रत्यहमेकान्तरं ह्यन्तरं वा विरेचनार्थं चोरेण पिबेत् । सहस्रं प्रयुञ्जीतेति
सप्तशतपिप्पलीगणनया यावता कालेन सहस्रं पूर्यते इत्यर्थः ; एतच्चोत्सर्गवचनं,
तेन सहस्रादर्शगपि विधिर्ज्ञेयः ॥ २५ ॥

शिलाजलादिप्रयोगचतुष्टयम् ।—

शिलाजतूनां सूत्राणां गुग्गुलोस्त्रैफलस्य च ।

सुहोचौरप्रयोगश्च शमयत्युदरामयम् ॥ २६ ॥

तण्डुलपूपप्रयोगः ।—

सुकूपयसा परिभाविततण्डुलचूर्णैर्विनिर्मितः पूपः ।

उदरमुदारं हिंस्यात् योगोऽयं सप्तरात्रेण ॥ २७ ॥

पिप्पलीवर्द्धमानप्रयोगोपदेशः ।—

पिप्पलीवर्द्धमानं वा कल्पदृष्टं प्रयोजयेत् ।

जठराणां विनाशाय नास्ति तेन समं भुवि ॥ २८ ॥

पटोलार्घ्यं चूर्णम् ।—

पटोलमूलं रजनीं विडङ्गं त्रिफलात्वचम् ।

कम्पिल्लकं नीलिनीञ्च त्रिवृताञ्चेति चूर्णयेत् ॥ २९ ॥

षडाद्यान् कार्ष्णिकानन्त्यांस्त्रीञ्च द्वित्रिचतुर्गुणान् ।

कृत्वा चूर्णं ततो मुष्टिं गवां सूत्रेण वै पिबेत् ॥ ३० ॥

विरिक्तो जाङ्गलरसैर्भुञ्जीत मृदुमोदनम् ।

मण्डं पेयाञ्च पीत्वा च सव्योर्धं षडङ्गं पयः ॥ ३१ ॥

शिलाजतूनामित्यादि ।—त्रैफलस्य गुग्गुलीरिति—त्रिफलागुग्गुलीरित्यर्थः । प्रयोगः अभ्यासः । सनासान्तर्गतसपि प्रयोग इति पदं चकाराच्छिलाजलादिभिः सह प्रत्येकं संव्यज्यते ॥ २६ ॥

सुकूपयसादि ।—पूपः पिटकम् । महाहचचौरिण त्रिःसप्तकतल्वः पिप्पली-
भाविता एकां हे तिक्ती वा प्रयच्छेत् विरेकायैमिति । उदारमिति—प्रवृद्धम् ॥ २७ ॥

पिप्पलीत्यादि ।—कल्पदृष्टमिति—चरकोत्तरसायनविधिदृष्टम् ; तच्च विधिं
प्रीत्युक्तञ्चिकित्तिरे दर्शयिष्यामः ॥ २८ ॥

पटोलमूलमित्यादि ।—त्वचमिति निरस्थित्रिफलाद्यष्टार्थम् । नीलिनी नीलवृक्षा,
तस्याश्चात्र फलं, वृद्धराम्भटसंवादात् । षडाद्यान् कार्ष्णिकानिति—पटोलमूलादीनां
त्रिफलान्तानां षष्ठां प्रत्येकं कर्षभागावित्यर्थः । वीञ्च द्वित्रिचतुर्गुणानिति—
कम्पिल्लकादयस्त्रयः क्षमात् कार्ष्णिकभागापेक्षया द्वित्रिचतुर्गुणानित्यर्थः ।

मृतं पिबेत्तु तच्चूर्णं पिबेदेवं पुनः पुनः ।

हन्ति सर्वोदराख्ये तच्चूर्णं जातोदकान्यपि ॥

कामनां पाण्डुरोगश्च श्वयथुश्चापकर्षति ॥ ३२ ॥

नारायणं चूर्णम् ।—

यमानो हवुषा धान्यं त्रिफला सीपकुञ्चिका ।

कारवी पिप्पलीमूलमजगन्धा शटी वचा ॥ ३३ ॥

शताह्वा जौरकं व्योषं स्वर्णक्षौरी सचित्रका ।

ह्री क्षारी पीष्कारं मूलं कुष्ठं लवणपञ्चकम् ॥ ३४ ॥

विडङ्गश्च समांशानि दन्त्या भागत्रयं तथा ।

त्रिवृद्विशाले द्विगुणे सातला स्याच्चतुर्गुणा ॥ ३५ ॥

एष नारायणो नाम चूर्णो रोगगणापहः ।

नैनं प्राप्याभिवर्द्धन्ते रोगा विष्णुमिवासुराः ॥ ३६ ॥

तक्त्रेणीदग्निभिः पेयो गुल्मिभिर्वदराशुना ।

आनद्धवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया ॥ ३७ ॥

दधिमण्डेन विट्मण्डे दाडिमाशुभिरर्शसैः ।

परिकर्त्तं च वृक्षास्त्रैरुष्णास्त्राभिरजीर्णके ॥ ३८ ॥

भगन्दरे पाण्डुरोगे कासे श्वासे गलग्रहे ।

हृद्रोगे ग्रहणौदोषे कुष्ठे मन्दानले ज्वरे ॥ ३९ ॥

सुष्टिमिति—पलम् । विरिक्तो जाङ्गलरसेरिषादि—विरचनदिने जीर्णे भेषजे
मृदोदनमण्डपेथानामन्यतममश्विलापेक्षया उपयोक्तव्यं, तत ऊर्ध्वं षडहं यद्योक्त-
पयोक्षित्तिना भवितव्यम् ; ततः पुनः सप्तदिनं पटोलादिचूर्णं पेयम् ; एवं पुनः पुनः
कार्यम् ॥ २८—३२ ॥

यमानोत्पादि—उपकुञ्चिका कृष्णजौरकम् । कारवी खल्वप्रमाणं जीरक-
भीषत्कृष्णम् । अजगन्धा अजमोदा । जीरकशब्देन च प्रसिद्धं मृदुजीरकम् ।
स्वर्णक्षौरी कङ्कष्ठम् । दन्त्या भागत्रयमाद्यभागपेक्षया, एवं त्रिवृद्विशालशोरप्याद्य-
भागपेक्षया प्रत्येकं द्विगुणम् । सातला चर्मकषा । नारायणसंज्ञा-
निमित्तमाह, नैनमित्यादि—एतेन नारायणसंज्ञमन्त्रानारायणसंज्ञा युक्ता भवति ।

दंष्ट्राविषे मूत्रविषे सगरे कृत्रिमे विषे ।

यथाहं स्निग्धकोष्ठेन पेयमेतद्विरेचनम् ॥ ४० ॥

दन्यादिकल्कः ।—

दन्ती वचा गवाक्षौ च शङ्खिनी तिल्वकं त्रिवृत् ।

गोमूत्रेण पिबेत् कल्कं जठरामयनाशनम् ॥ ४१ ॥

माहिषमूत्रप्रयोगः ।—

सचौरं माहिषं मूत्रं निराहारः पिबेन्नरः ।

शामत्यनेन जठरं सप्ताहादिति निश्चयः ॥ ४२ ॥

गवाक्ष्यादिकल्कः ।—

गवाक्षीशङ्खिनीदन्ती-गोलिनीकल्कसंयुतम् ।

सर्वोदरविनाशाय गोमूत्रं पातुमाचरेत् ॥ ४३ ॥

ग्रीवोदरे चर्कलवणम् ।—

अर्कपत्रं सलवणमन्तर्धूमं दहेत् ततः ।

मस्तुना तत् पिबेत् क्षारं गुल्मग्रीवोदरापहम् ॥ ४४ ॥

ग्रीवोदरे शिशुकायः ।—

पीतः ग्रीवोदरं हन्यात् पिप्पलीमरिचान्वितः ।

अम्लवेतससंयुक्तः शिशुकायः ससैन्धवः ॥ ४५ ॥

नरोऽविषद्रव्यसंयोगकं विषं कालान्तरफलदायि, कृत्रिमं स्थावरजङ्गमविषसंयोगा-
दुत्कृष्टशक्तं विषं तत्कालफलदायि । यथाहमिति वचनादन्येरपि दोषव्याधि-
विपरीतैर्द्रव्यैः पानमिति दर्शयति । यथाहंस्निग्धकोष्ठेनेति पाठे—यो यस्त्रोषितः
कृच्छ्रेण स्निग्धकोष्ठेन पेयमिदम् ॥ ३३—४० ॥

दन्तीत्यादि ।—गवाक्षौ गोरचक्रकंटौ । शङ्खिनी श्वेतवृङ्गा ॥ ४१ ॥

सचौरमित्यादि ।—माहिषं मूत्रं पलमेकं द्रव्यं वा पीत्वा विरेके सति गोक्षीरमेव
पीत्वा स्वातन्त्र्यमित्युपदिशति ; वाग्मटेऽप्युक्तं—“मयं मूत्रं माहिषमेव वा ।
पिबेद्गोक्षीरमुक्त्वाहा करमोक्षीरवर्जनः ॥” (वि० १५ अ०) इति । गोक्षीरमुनिदि-
—गोक्षीरमावभोजी । अत एव “माहिषं मूत्रं पीत्वा तत्क्षीराहार एव नरः” इति
निश्चयेन यदुक्तं तदपास्तम्, उक्तवाग्मटवचनविरोधात् ॥ ४२-४३ ॥

चर्कपत्रमित्यादि ।—चर्कपत्रं सलवणमिति—सैन्धवेन गुल्मं परिचयत्वाकर्कपत्रं
वृद्धन्ति ॥ ४४ ॥

प्लीहोदरे इन्द्रयाक्थोप्रयोगः ।—

यस्य गृहीत्वा सञ्ज्ञामुत्पाटयित्वेन्द्रवारुणीमूलम् ।

प्रक्षिप्यते सुदूरे शाम्येत् प्लीहोदरन्तु तस्य ॥ ४६ ॥

सर्वोदरे रीहीतकादिचूर्णम् ।—

रीहीतकाभयाक्षीद-भावितं मूलमस्तु वा ।

पीतं सर्वोदरप्लीह-मेहार्शः क्रिमिगुल्मान्तु ॥ ४७ ॥

दूथोदरे देवदारवादिचूर्णं मन्थगन्ध्याचूर्णञ्च ।—

देवदुमं शिशुमयूरकञ्च गोमूलपिष्टामथवाऽश्वगन्धाम् ।

पीत्वाऽऽशु हन्यादुदरं प्रवृद्धं क्रिमीन् सशोथानुदरञ्च दूथम् ॥ ४८ ॥

जलोदरादौ दशमूलदिक्कायः ।—

दशमूलदानागरच्छिन्नरुहापुनर्नवाऽभयाक्कायः ।

जयति जलोदरशोथप्लोपदगलगण्डवातरोगाञ्च ॥ ४९ ॥

सर्वोदरे हरीतक्यादिक्कायः ।—

हरीतकीनागरदेवदारु-पुनर्नवाच्छिन्नरुहाकषायः ।

सगुग्गुलूर्मूतयुनस्तु पेयः शोथोदराणां प्रवरः प्रयोगः ॥ ५० ॥

पीत इत्यादि ।—अत्र पिप्पल्यादिद्वयचतुष्टयं प्रक्षेप्यम् ॥ ४५।४६॥

रीहीतक्यादि ।—रीहीतकहरीतक्याचूर्णैरुदावर्षेण पलद्वयपरिमितं गोमू-
त्रम् वा भावयामिति केचित् ; अन्ये तु—रीहीतकहरीतक्याः क्षौदेः खण्डखण्डरूपेः
शिखायां किञ्चिदवचुषेः सत्राहं भावितं मूलमस्तु वेत्याहुः, वाश्मटप्रानाश्यात ;
अथा—“रीहीतकलताः कृताः खण्डशः साभया जले । मूत्रेण सुशुयात् तच्च
सत्ररात्रस्थितं पिबेत् ॥” (चि० १५ अ०) इति । सुशुयादिति—भाष्येत् ॥ ४७ ॥

इदानीमुदरे एवोपदवमूत्रपमृतशोषसन्धे सति चिकित्साविशेषमाह, देवदुम-
नित्यादि ।—मथुरकम् अपानागमिमूलम् । मूत्रमत्र योगद्वयेऽपि मूत्रेण पेषणं पान-
खेत्याहुः । इन्द्रोष्पनिकायान्तु देवदुमादिरश्वगन्धान् एको योगः, अथवा-अब्धोऽपि
पूर्वयोगापेक्षया इत्युक्तम् ; व्यवहारस्तु योगद्वयेनेति ॥ ४८ ॥

दशमूलित्यादि ।—काय इत्यत्र युक्त इति पाठे—काय इति शेषः ॥ ४९ ॥

हरीतकीत्यादि ।—प्रतिदिनापथोगे गुग्गुलोमापञ्चचतुष्टयं गोमूत्रस्याहंपलं कर्षी

वातोदरे देहे चनिकयो गमयम् ।—

एरण्डतेलं दशमूलमिश्रं गोमूत्रयुक्तस्त्रिफलारसो वा ।

निहन्ति वातोदरमोथशूलं कायः समूत्रो दशमूलजश्च ॥ ५१ ॥

पुनर्नवाष्टकः ।—

पुनर्नवानिखपटोलशुण्ठी-तिक्ताऽमृतादावभयाकषायः ।

सर्वाङ्गशोथोदरकासशूल-श्वासान्वितं पाण्डुगदं निहन्ति ॥ ५२ ॥

पुनर्नवादिः ।—

पुनर्नवां दावेभयां गुडूचो पिबेत् समूत्रां महिषाक्षयुक्ताम् ।

त्वग्दोषशोथोदरपाण्डुरोग-स्थीत्यप्रसेकोर्ध्वकफामयेषु ॥ ५३ ॥

योगवयम् ।—

गोमूत्रयुक्तं महिषोपयो वा क्षौरं गवां वा त्रिफलाविमिश्रम् ।

क्षौरान्नमुक् केवलमेव गन्धं मूत्रं पिबेद्वा श्वयथूदरेषु ॥ ५४ ॥

पुनर्नवाद्विचूर्णम् ।—

पुनर्नवा दावमृता पाठा विल्वं खट्वट्टिका ।

बृहत्थो हे रजन्थो हे पिप्पल्यश्चित्रकं वृषम् ॥ ५५ ॥

वा प्रचेयः ; विरेचने तु कर्चये प्रचुरत्वसनयोः, अथत्तवडकोष्ठे तु—गोमूत्रेणैव कायं कृत्वा गुग्गुलुमात्रं प्रक्षिप्य ब्रह्मा श्वहरन्ति ॥ ५० ॥

एरण्डतेलमित्यादि ।—एरण्डतेलप्रक्षेपः दशमूलकाय इत्येको योगः ; गोमूत्र-पुच्छेपात् त्रिफलाकाय इति द्वितीयः ; अथत्तवडकोष्ठे तु गोमूत्रेणैव त्रिफलाकायः कार्य इति वदन्ति ; एवं गोमूत्रप्रक्षेपः दशमूत्रेण वा दशमूलकायोऽपीत्याहुः ॥ ५१-५२ ॥

पुनर्नवानित्यादि ।—पुनर्नवादीनां चूर्णे गुग्गुलुसंयुक्तं गोमूत्रेण पिबेत् ; तथा च तत्त्वान्तरे—“गोमूत्रेणाथवा दाक्ष-वर्षाभूचेतक्षौरजः । पिबेत् गुग्गुलुसंयुक्तं शोथो-दरविनाशनम् ॥” इति । अथ चेतकी क्षौरतन्त्री, गुग्गुलुश्च मिलितचूर्णसंयुक्तः इत्याहुः । अन्ये तु—पुनर्नवादीनां काये गोमूत्रं गुग्गुलुश्च प्रक्षिप्य श्वहरन्ति ॥ ५३ ॥

गोमूत्रयुक्तमित्यादि ।—क्षौरं गवां वा त्रिफलाविमिश्रमिति—त्रिफलायाः कायः कृत्वा वा । क्षौराक्षुण्णिति क्षौरनालेषान्नमुक् ॥ ५४ ॥

समभागानि चूर्णानि गवां मूत्रेण वा पिबेत् ।

बहुप्रकारं श्लेथं सर्वमात्रविमारिणम् ॥

हन्ति शोथोदराण्यथौ त्रणांश्चैवोदतानपि ॥ ५६ ॥

माषमण्डः । —

पुराणं माणकं पिष्ट्वा द्विगुणीकृततण्डुलम् ।

साधितं क्षीरतोयाभ्यामभ्यसेत् पायसन्तु तत् ॥ ५७ ॥

हन्ति वातोदरं श्लेथं ग्रहणीं पाण्डुतामपि ।

सिद्धौ भिषग्भिन्नाख्यातः प्रयोगोऽयं निरत्ययः ॥ ५८ ॥

दशमूलषट्पलकं घृतम् । —

दशमूलतुलाह्वरसे सत्तारैः पञ्चकोलकैः पलिकः ।

सिद्धं घृताह्वपात्रं हिर्मस्तुकमुदरगुल्मघ्नम् ॥ ५९ ॥

चित्तकघृतम् । —

चतुर्गुणे जले मूत्रे द्विगुणे चित्रकात पले ।

कल्पो सिद्धं घृतप्रस्थं सत्तारं जठरी पिबेत् ॥ ६० ॥

पुनर्नवेत्यादि । — अथ विल्लस्य मूलम् । शोथोदराण्यथाविति — मश्रीयात्पादुदरा-
ण्यथैः ॥ ५५।५६ ॥

पुराणमित्यादि । — पुराणमाणकस्य मूलं पलमादं, द्रवरत्निततण्डुलस्य पलमादं,
क्षीरतोयाभ्यां समाभ्यां साधयित्वा पायसः कार्यः । अथोपयोगेऽपरमद्वयघ्नं माश्री-
यादित्याहुः । योगोऽयं शोथसाधेऽपि प्रभवति ॥ ५७।५८ ॥

दशमूलेत्यादि । — दशमूलषट्पलके दशमूलस्य तुलाह्वं पञ्चाशत्पलानि, तस्य
क्वाथ इत्यर्थः । घृतमण्डपात्रमर्द्धादिकं, प्रत्यक्षमित्यर्थः । हिर्मस्तुकमिति — घृतमपेक्ष्य
द्विगुणं सस्त्वित्यर्थः । चरकोक्तदशमूलषट्पलकेऽपि हिः-शब्दः प्रत्येन तथाऽह्वं पलिकै-
रित्यनेन च श्लेथः, तेन पिप्पल्यादीनां हिरिति द्विगुणाह्वं पलेः षट्पलानि भवन्ति,
तथा प्रत्येन च हिः-शब्दमस्त्वित्यात् प्रत्यक्षं भवतीति एकवाक्यता बोध्या । ननु
क्रियाभ्यावृत्तावेव सूच्यप्रत्ययो दृश्यते, न तु अभ्यावृत्तिमात्रेणैव; हिर-
क्षं चरकोक्तमुदरौ क्रियाभ्यावृत्तिं विनाऽपि सूच्यप्रत्ययस्य दर्शनात् ॥ ५९ ॥

चतुर्गुणे इत्यादि । — अथ सत्तारमित्यनेन सत्तारस्यापि चित्तकघृतं पलमेकं

विन्दुवृत्तम् ।—

अर्कचौरपले हे च सुक्चौरपलानि षट् ।
 पथा कम्पिलकं श्यामा सम्पाकं गिरिकर्णिका ॥ ६१ ॥
 नीलिनी त्रिवृता दन्ती शङ्खिनी चित्रकस्तथा ।
 एतेषां पलिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ६२ ॥
 अथास्य मलिने कोष्ठे विन्दुमात्रं प्रदापयेत् ।
 यावतोऽस्य पिबेद्विन्दूस्तावदारान् विरिचयेत् ॥ ६३ ॥
 कुष्ठं गुल्ममुदावर्त्तं श्वयथुं सभगन्दरम् ।
 शमयत्युदराण्यष्टौ वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥
 एतद्विन्दुवृत्तं नाम येनाभ्यक्तो विरिचयेत् ॥ ६४ ॥
 दधिमण्डादके सिद्धात् सुक्चौरपलकल्कितात् ।
 घृतप्रस्थात् पिबेच्चात्रां तद्वज्जठरशान्तये ॥ ६५ ॥
 अष्टगुणचौरपक्तं दधिमण्डाद्यं घृतम् ।—
 तथा सिद्धं घृतप्रस्थं पयस्यष्टगुणे पचेत् ।
 सुक्चौरपलकल्केन त्रिवृताषट्पलेन च ॥ ६६ ॥

देयम् ; अवाद्यं तत्त्वान्तरं यथा,—“अग्निवारपलाभ्यां विमूर्धं चतुर्जलघ घृतप्रस्थम्”
 इति ॥ ६० ॥

अर्कचौरत्यादि ।—श्यामा श्याममूला त्रिवृत् । गिरिकर्णिका श्वेतापराजिता ।
 नीलिनी नीलवृद्धा । शङ्खिनी श्वेतवृद्धा । अथ पाकाद्यं जलं चतुर्गुणं देयम् ;
 अत एव कश्चित् वन्द्यजुहो हृष्यते—“कृत्स्नार्थीस्तु पयसा पाकस्यानुपपत्तिः । जलं
 चतुर्गुणं देयं पाकाद्यं विन्दुमपि ॥” इति । मावा तु अथ कोष्ठानुरूपं माषकमेकं
 दयं वा प्रचरति । मलिने इति—मलवहुले ॥ ६१—६४ ॥

दधिमण्डेत्यादि ।—तद्वदिति—पूर्वोक्तप्रकारेणाख्यातादृष्टत्वात् ; अर्के हि—
 “चौरदोषं सुधाचौर-प्रस्थाङ्गं सहितं दधि” (चि० उदर०) इत्यादि पूर्वयोगे
 चौरदोषं सुधाचौरप्रस्थाङ्गं पचिष्य दधि करणीयं, ततश्च दधि मथित्वा घृतं
 सम्पादनीयमिति प्रकार उक्त इति ॥ ६५ ॥

तथा सिद्धमित्यादि ।—अवापि पूर्वोक्तप्रकारेणाख्यातदधिमण्डमसिद्धं घृतमिति

नाराचष्टम् ।—

स्रक्चौरदन्तौत्रिफलाविडङ्ग-
सिंहौत्रिवृच्चित्रककल्कयुक्तम् ।
ष्टतं विपक्वं कुडवप्रमाणं
तोयेन तस्याक्षमथाङ्गेकर्मम् ॥ ६७ ॥
पौत्वोष्णमम्भोऽनुपिबेदिरिक्तं
पेयां सुखोष्णां वितरेदिधिस्रः ।
नाराचमेतज्जठरामयाणां
युक्तयोपयुक्तं श्मनं प्रदिष्टम् ॥ ६८ ॥
इत्युदर-चिकित्सा ।

अथ श्रीह-यक्तचिकित्सा ।

यमानिकादिचूर्णम् ।—

यमानिकाचित्तकयावशूक-षड्ग्रन्थिदन्तीमगधोद्धवानाम् ।
श्रीहानमेतदिनिहन्ति चूर्णमुष्णांस्वना मस्तुसुरासवैर्वा ॥ १ ॥
पिप्पलीप्रयोगः ।—

पिप्पलीं किंशुकक्षार भावितां सम्यजोजयेत् ।

तथाशब्दाः । एतयोर्धृतयोस्तुपानं तथा विरेकान्तरीयी विधिश्च चरकोक्त
एवानुसरणीय इति ॥ ६६ ॥

स्रक्चौरित्यादि ।—सिंहौ कष्टकारी । युक्तयोपयुक्तमिति कोष्ठाद्यधिक्येना-
पेक्षया इत्यर्थः ॥ ६७-६८ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायाम् उदर-चिकित्सा-विहतिः ।

श्रीहउद्धा उदरसम्भवादनन्तरं श्रीहचिकित्सामाह, यमानिकेत्यादि ।—षड्ग्रन्थि
पिप्पलीमूलम् ; उक्तं हि रत्नकोषे—“ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं षड्ग्रन्थि चटिका-
शिरः” इति ॥ १ ॥

गुल्मप्लीहापहं वङ्गि-दोपनौच्च रसायनीम् ॥ २ ॥

विडङ्गादिचारः ।—

विडङ्गाज्याग्निसिन्धूय-शक्तन् दग्ध्वा वचान्वितान् ।

पिबेत् क्षीरेण सञ्चुष्य गुल्मप्लीहोदरापहान् ॥ ३ ॥

तालपुष्पचारः रोहोतकादकायः ।—

तालपुष्पभवः चारः सगुडः प्लीहनाशनः ।

रोहोतकाभयाकाशः कणाचारसमन्वितः ॥ ४ ॥

पूतिकचारः ।—

चारं वा विडङ्गणाभ्यां पूतिकस्यान्तनिःसृतम् ।

प्लीहयुक्तप्रशान्त्यर्थं पिबेत् प्रानर्यथाबलम् ॥ ५ ॥

शुक्तिचारः क्षीरेपिप्पलीप्रयोगश्च ।—

पातव्यो युक्तितः चारः क्षीरेणोदधिशुक्तिजः ।

पयसा वा प्रयोक्तव्याः पिप्पल्यः प्लीहशान्तये ॥ ६ ॥

पिप्पलीमित्यादि ।—किंशुकः पलाशः, तत्चारोदके सप्तधा भावितां पिप्पलीं
पिप्पलीवर्द्धमानक्रीमे प्रयोगयेत्, दुग्धपाननययोपदिशन्ति वृद्धाः ॥ २ ॥

विडङ्गेत्यादि ।—विडङ्गादौनां चूर्णं घृताक्तं कृत्वा अन्तर्धूमं दहेत् । ततः
सञ्चुष्य क्षीरेण सह पिबेत् । अन्ये तु—कपाली कृत्वा एवमेव दहेत् न पुनरन्तर्धूम-
मित्याहुः ; व्यवहारः पूर्वेष्वेव ॥ ३ ॥

तालपुष्पेत्यादि ।—अवाप्यन्तर्धूमचारः । सगुड इति—समगुडः । चारस्य च
माषकचतुष्टयेन व्यवहारः ॥ ४ ॥

चारं वेत्यादि ।—पूतिकस्य नाटाकरञ्जमूलस्य चारम् । अन्तनिःसृतमिति—अन्ते
काञ्चिके निःसृतं सप्तधा परिसृतं पूतिकरञ्जचारं विडङ्गवर्णपिप्पलीचूर्णप्रक्षेपेण पिबेत् ;
वाग्भट्टोक्तम्—“अक्षसृतं विडङ्गा-चूर्णाख्यं नक्तमालम्” (चि० १५ अ०) इति ।
वाग्भट्टोक्त्यामपि अक्षकाञ्चिकादिभिः परिसृतमिति व्याख्यातम् । सुश्रुतेऽपि—
“अक्षसृतं पूतिकरञ्जचारं विडङ्गवर्णपिप्पलीप्रमाणदं पाशयेत्” (चि० १४ अ०)
इत्युक्तम् ; तेन अन्तनिःसृतं निःसृजित्वसदर्थं एव । वा-शब्दः पूर्वयोगापेक्षया ॥ ५ ॥

पातव्य इत्यादि ।—उदधिशुक्तिः मुक्तास्फोटः । युक्तित इति यथोक्त्या-
पेक्षया । पयसा वेत्यादि श्रोताहं वन्दे पश्यते, तद्दर्शनार्थकसङ्गहेऽपि केचित् पठन्ति,

भस्मातकादिमोदकः ।—

भस्मानकाभयाऽजाजी-गुडेन सह मोदकः ।

सप्तरात्रात्रिहल्याशु श्लोहानमतिदारुणम् ॥ ७ ॥

श्रीभाञ्जनकावः यवचारप्रयोगश्च ।—

श्रीभाञ्जनकनिर्घृहं सैन्धवाग्नि कणान्वितम् ।

पलाशचारयुक्तं वा यवचारं प्रयोजयेत् ॥ ८ ॥

तिलस्रवणं षट्पलघृतप्रयोगोपदेशः यज्ञचिकित्साऽतिदेशश्च ।—

तिलान् स्रवणान्धैव घृतं षट्पलकं तथा ।

श्लोहोद्दिष्टां क्रियां सर्वैः यकृतः सम्प्रयोजयेत् ॥ ९ ॥

लघुनादियोगः ।—

लघुनं पिप्पलीमूलमभयाञ्चैव भक्षयेत् ।

पिबेक्षोमूत्रगण्ड्वं प्लाहुरोगविमुक्तये ॥ १० ॥

शरपुङ्खाया द्विविधप्रयोगः ।—

श्लोहजिह्वारपुङ्खायाः कल्कस्तुक्रेण सेवितः ।

शरपुङ्खं च सञ्चर्य जम्बा पेयाभुजाऽथवा ॥ ११ ॥

द्विषु ऋदे पियनोऽईमानं न पश्यते, तेन तत्र तपाठी युज्यते एव, इह तु पश्ये
पिप्पलीवईमानं वक्ष्यतेवेति पयसा वेति श्लोकाईमत्र न पठनीयमेवेति, अत एव
नियन्तेनापि नोपन्यस्यति ॥ ६ ॥

भस्मातकेत्यादि ।—षट्पल ॥ ७ ॥

श्रीभाञ्जनकेत्यादि ।—निर्घृहः कावः । अग्निः पित्तकः । पलाशचारयुक्तं वेति
—पलाशचारोदकयुक्तम् ; उक्तं हि मुखे — “मुखेन वा पलाशचारेण यवचारम्”
(वि० १४ प०) इति ॥ ८ ॥

तिलान्वित्यादि ।—तिलान् स्रवणान्वितम् ।—कणतिला एव सैन्धवा सत्याः ;
अन्ये तु — तलनालवारादिकं स्रवणं पेयमित्याहुः ; व्यवहारस्तु पूर्वेष्वेव ; घृतं
षट्पलकमिति त्वरीकृतम् ॥ ९ ॥

लघुनमित्यादि ।—गोमूत्रगण्ड्वेयानुपानम् ॥ १० ॥

श्लोहजिह्वारपुङ्खायाः ।—शरपुङ्खाया इति ।—शरपुङ्खामुलम् ॥ ११ ॥

शार्ङ्गशकः पञ्चासयोगश्च ।—

शार्ङ्गशक्तिर्यहः समैश्वर्यस्ति त्तिङ्गीकृतमिन्द्रः ।

श्रीहृद्युपरमयोगः पञ्चास्रतोऽथवा समधुः ॥ १२ ॥

रोहीतकादिकथंम् ।—

रोहीतकाभयाक्षोद-भावितं मूलमम्बु वा ।

पौतं सर्वोदरप्लीह-मेहार्शः किमिगुल्ममुत् ॥ १३ ॥

शिराविधः ।—

दक्षिण भुक्तवतो वाम बाहुमध्ये शिरां भिषक् ।

विध्येत् प्लीहविनाशाय यकन्नाशाय दक्षिणे ॥

प्लीहानं मर्दयेद्वाटं दुष्टरक्तप्रवृत्तये ॥ १४ ॥

साधारणगुडिका ।—

भाणमार्गोऽमृतावासा-स्थिराचित्रकसैश्वरम् ।

नागरं तालरण्डञ्च प्रययन्तु त्रिकापिकम् ॥ १५ ॥

विड्तीवर्चनक्षार-पिप्पल्यश्चापि कार्ष्णिकाः ।

एतच्चूर्णीकृतं सर्वं गोमूत्रस्याटके पचेत् ॥ १६ ॥

सान्द्रीभूते गुडो कुय्याद्दत्त्वा त्रिपलमाचिकम् ।

यकत्प्लीहादरहरी गुल्माशोथहणौहरः ॥

योगः परिकरो नाम्ना अग्निमन्दीपनः परः ॥ १७ ॥

शार्ङ्गशक्तिर्यहः ।—शार्ङ्गशकः काकनडा गुग्गु वा, यस्या मूलम् । तित्तिङ्गीकृतं
महादेवम् । पञ्चास्रतोऽथवा समधुः ॥ १२ ॥

रोहीतकैयादि ।—रोहीतक्यम् । गोमूत्रं विरेकयितुम्, अम्बु तु ज्वननायेति
व्यवस्था ॥ १३ ॥

दक्षयादि ।—दक्षिणेन शोणितोत्प्रेषयितुम् । वामबाहुमध्ये इति—कूर्पर-
शस्त्रेण वा । खेदलेहावयनं कार्ष्णिकं, सुशुक्रांवादात् । प्लीहानं मर्दयेदिति
शिरायां विधायां, तेन प्लीहो दुष्टरक्तं निःसरति ॥ १४ ॥

साधारणगुडिका ।—नागार्गोऽमृतावासाः । स्थिरा शालपर्णी । प्रययन्ति—अभिनयन् ।
त्रिकापिकमिति श्लेष्मम् । परिकरो नाम्नेति—परिकरो विरेकसकारकत्वात्

पिप्पल्यादिचूर्णम् ।—

पिप्पली नागरं दन्तो समांशं द्विगुणाभयम् ।

चूर्णं पौतं विड्वेदं श्लाघसुखावारिणा ॥ १८ ॥

पिप्पलीवर्द्धमानम् ।—

क्रमवृद्धा दशाहानि दशपिप्पलिकं दिनम् ।

वर्द्धयेत् पयसा साहं तथैवापनयेत् पुनः ॥ १९ ॥

जीर्णं जीर्णं च भुञ्जीत षष्टिकं क्षीरसर्पिषा ।

पिप्पलीनां सहस्रस्य प्रयोगोऽयं रसायनः ॥ २० ॥

दशपेपलिकः श्रेष्ठो मध्यमः षट् प्रकीर्तितः ।

यस्त्रिपिप्पलिपर्यन्तः प्रयोगः सोऽवरः स्मृतः ॥ २१ ॥

छंहणं वृषमायुष्यं श्लोहोदरविनाशनम् ।

वयसः स्थापनं मेध्यं पिप्पलीनां रसायनम् ॥

पञ्चापिप्पलिकश्चापि दृश्यते वर्द्धमानकः ॥ २२ ॥

परिकरो योगः ; उक्तं हि—“भवेत् परिकरः सङ्गे समारम्भविरक्तयोः”
इति ॥ १५—१७ ॥

पिप्पलीत्यादि ।—द्विगुणाभयम् इति—एकभागापेक्षया द्विगुणम्, एवं विष्ट-
स्ववर्णव्याप्येकभागापेक्षयाऽर्द्धभागत्वं श्रेयम् ॥ १८ ॥

पिप्पलीवर्द्धमानमाह, क्रमेत्यादि ।—दश पिप्पली यत्र वर्द्धन्ते तद्वि-
दशपिप्पलिकं, तेन दशपिप्पल्यः प्रत्यहं वर्द्धनीया इत्यर्थः, उक्तं हि—“दशभि-
र्दशभिः शयन् पिप्पलीभिस्तु वर्द्धयेत्” इति । अत्रयोनविंशतिदिनेऽर्द्ध-
हानिकमेव एकेनैव सदस्यं पूर्णं भवति । पयसा साहंनित्येन पयसोऽपि
हृदिस्त्रिगुः । पिप्पलीवर्द्धमानस्य द्वैविध्यमाह, दशपेपलिक इत्यादि ।
षट्प्रकीर्तित इति—षड्वृद्धा आचार्यैरुक्त इत्यर्थः । त्रिपिप्पलीपर्यन्त इति—
तिस्रः पिप्पल्यः पर्यन्ते यस्य स तथा, तेन पिप्पलीद्वयेण यत्र हृदिः स
प्रयोग उच्यते, तत्रैव प्रयोगमसामो पिप्पलीवयावस्थानम् । पञ्चभिः पञ्चभिः पिप्पली-
भिर्हृदिरपि व्यवह्रियते इति प्रतिपादयितुं चक्रः स्ववचनमुपन्यस्यति—पञ्चापिप्पलिक
इत्यादि ; विदेहेऽयं—“दशभिर्दशभिः शयन् पिप्पलीभिस्तु वर्द्धयेत् । पञ्चभिः

पिष्टास्ता बलिभिः पेयाः श्रुता मध्यजलेनैरे ।

चूर्णीकृता ऋज्वलेदं हृदोषामयान् प्रति ॥ २३ ॥

पिप्पलीचित्रकघृतम् ।—

पिप्पली चित्रकान्मूलं पिष्ट्वा सम्यग्विपाचयेत् ।

घृतं चतुर्गुणक्षोरं यकृतग्रीहोदरापहम् ॥ २४ ॥

पिप्पलीघृतम् ।—

पिप्पलीकल्कसंयुक्तं घृतं क्षीरचतुर्गुणम् ।

पिबेत् ग्रीहाग्निसादादि-यकद्रोगहरं परम् ॥ २५ ॥

चित्रकघृतम् ।—

चित्रकस्य तुलाकाये घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

आरनालं तद्विगुणं दधिमण्डं चतुर्गुणम् ॥ २६ ॥

पञ्चकोलक-तालोश-क्षारैर्लवणसंयुतैः ।

हिजारकनिशायुग्मैर्मैरिचं तत्र दापयेत् ॥ २७ ॥

ग्रीहगुल्मोदराक्षान-पाण्डुरोगाकृच्चिज्वरान् ।

वस्तिद्वत्पाश्वकव्यूहशूलोदावत्तपोनसान् ॥ २८ ॥

हन्यात् पीतं तदर्शोष्णं शोथघ्नं वक्त्रिदीपनम् ।

बलवर्णकरञ्चापि भक्षकञ्च नियच्छति ॥ २९ ॥

पञ्चभिर्वापि प्रतापनतरेत् पुनः ॥” इति । केचित्तु—“चूर्णीकृताः” इत्यत्र
“श्रीतीकृताः” इति पठित्वा श्रीतकपाशोक्तता इति व्याख्यानयन्ति ॥ १९—२३ ॥

पिप्पलीत्यादि ।—सत्र पिप्पली च चित्रकश्चेति समासो न कार्यः, तथा सति
पिप्पलीमूलस्यैव यद्वर्णं स्यात्, तच्च न व्यवहारसिद्धम् ॥ २४ ॥

पिप्पलीत्यादि ।—पिप्पलीघृतं स्पष्टम् ॥ २५ ॥

चित्रकस्येत्यादि ।—चित्रकघृते तुलाकाय इति षष्ठीतत्पुरुषः । आरनालं तद्विगु-
णमिति घृतापेक्षया ; एवं दधिमण्डस्यापि चातुर्गुणम् । दधिमण्डः दधिमसु । क्षारः
कनचक्षारः । लवणं सेनस्रम् । शोथे तु—क्षारः सविचारः, लवणं पञ्चलवण-
कायः ॥ २६—२९ ॥

रोहीतकपट्टम् ।—

रोहीतकत्वचः श्रेष्ठाः पल्लानां पञ्चविंशतिः ।

कोलदिप्रस्थमंयुक्तं कषायमुपकल्पयेत् ॥ ३० ॥

पल्लिकैः पञ्चकोनेष्व तैः सर्वेषापि तुल्यया ।

रोहीतकत्वचा पिष्टैर्वृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ३१ ॥

श्रीहाऽभिहृदिं ग्रमयेदेतदाशु प्रयोजितम् ।

तथा गुल्मज्वरश्वास-क्लिमिपाण्डुत्वकामलाः ॥ ३२ ॥

महारोहीतकपट्टम् ।—

रोहीतकात् पल्लगतं चोदयेद्दरादकम् ।

साधयित्वा जलद्रोणे चतुर्भागावशेषिते ॥ ३३ ॥

घृतप्रस्थं समावाप्य क्वागचीरं चतुर्गुणम् ।

तस्मिन् दद्यादिमान् कल्कान् सर्वैस्तान् च समितान् ॥ ३४ ॥

व्योषं फलत्रिकं हिङ्गुं यमानीं तुम्बुकं विडम् ।

अजाजौ कृष्णलवणं दाडिमं देवदारु च ॥ ३५ ॥

पुनर्नवां विशालाञ्च यवक्षारं सपौष्करम् ।

विडङ्गं चित्रकञ्चैव हवुषां चविकां वचाम् ॥ ३६ ॥

रोहीतकेत्यादि वाम्बटस्य ।—श्रेष्ठा इत्येव ज्ञेयं वाम्बटे पठ्यते । रोहीतकः

“रोहड” इति ख्यातस्तदः, तस्य पञ्चविंशतिपल्लैः कोलप्रस्थद्वयेन मिलित्वा सप्तपञ्चाशत्पलानि क्वाप्यानि स्युः, तेष्वष्टगुणं जलमुत्सर्गसिद्धं दिवं, पादशेषश्च कषायो द्विपलाधिकचतुर्दशशरावाः । वैद्यप्रसारके तु—षोडशगुणं जलमुक्तम् । अन्ये तु—जलद्रोणं दत्त्वा शेषमादकं कषायमित्याहुः । तैः सर्वेषापि तुल्ययेति—पञ्च-कोलैस्तुल्यया, पञ्चपलमानया इत्यर्थः, रोहीतकत्वचा पिष्टयेति योज्यम् ॥ ३०—३२ ॥

रोहीतकादित्यादि ।—महारोहीतकपट्टते बदरचूर्णस्य आदकं चतुःषष्टिपलानि ।

अथ एकेनैव जलद्रोणेन बदरचूर्णादकसहितस्य रोहीतकपल्लगतस्य त्राघः करणीयः, तथैव निट्टिलतात् ; तन्नालरोहिणि—“रोहीतकगतं शुद्धं कोलचूर्णादकान्वितम् । निःक्वाप्य सलिखद्रोणे चतुर्भागावशेषिते रसे ॥” इति । अन्ये तु—जलस्याल्पत्वमाशङ्क्य द्रोणपदमाहत्त्या रोहीतकपल्लगतान्यत्वेन तथा बदरादकमित्यनेन च प्रत्येकं

एतैर्घृतं विपक्वन्तु स्थापयेद्भाजने शुभे ।
 पाययेत् त्रिपलां मात्रां व्याधिं बलमवेक्ष्य च ॥ ३७ ॥
 रसकेनाथ य्षेण पयसा वाऽपि भोजयेत् ।
 उपयुक्ते घृते तस्मिन् व्याधीन् हन्यादिमान् बहून् ॥ ३८ ॥
 यकृत्प्लीहोदरश्चैव प्लीहशूलं यकृत् तथा ।
 कुक्षिशूलञ्च हृक्कूलं पार्श्वशूलमरोचकम् ॥ ३९ ॥
 शिवन्ध्रशूलं शमयेत् पाण्डुरोगं सकामलम् ।
 कृद्यंतोसारशमनं तन्द्राज्वरविनाशनम् ॥
 महारोहीतकं नाम्ना प्लीहघ्नन्तु विशेषतः ॥ ४० ॥

वृद्धलोकनाथो रसः ।—

शुद्धसूतं द्विधा गन्धं खल्व्वा कुर्याच्च कज्जलीम् ।
 सूततुल्यं जारिताभ्रं सम्यक् कन्यकाऽम्बुना ॥ ४१ ॥
 गोलं कुर्यात् ततो लौहं ताम्रञ्च द्विगुणौकृतम् ।
 काकमाचीरसैः पिष्ट्वा गोलं ताभ्याञ्च वेष्टयेत् ॥ ४२ ॥
 वराटिकाया भस्माथ रसतस्त्रिगुणं क्षिपेत् ।
 ततश्च सम्पुटं कृत्वा मूषामध्ये प्रकल्पयेत् ॥ ४३ ॥
 तन्मये गोलकं कृत्वा शरावेण पिधापयेत् ।
 पुटेऽत्रपुटे विद्वान् साङ्गशीतं समुद्धरेत् ॥ ४४ ॥
 शिवं सम्पूज्य यत्नेन द्विजांश्च परितोषयेत् ।
 खादेद्रक्तिद्वयं चूर्णं मूत्रञ्चापि पिबेदनु ॥ ४५ ॥
 मधुना पिप्पलीचूर्णं सगुडां वा हरीतकीम् ।
 अजार्जी वा गुडेनैव भक्षयेदनुपानतः ॥ ४६ ॥
 यकृत्गुल्मोदरप्लीह-श्वयथुज्वरनाशनः ।

वक्त्रिमान्प्रशमनं सर्वान् व्याधौ न्यच्छति ॥ ४० ॥

इति श्लोह-यकचिकित्सा ।

अथ शोध-चिकित्सा ।

वातशोथे गुग्गुलादिः ।—

शुण्ठीपुनर्नवैरण्ड पञ्चमूलशृतं जलम् ।

वातिके श्वयथौ शस्तं पानाहारपरिग्रहे ॥ १ ॥

वातशोथे दशमूलम् ।—

दशमूलं सर्वथा च वातशोथे विशेषतः ॥ २ ॥

पित्तशोथे त्रिवृदादिः क्षिप्राचूर्णम् ।—

क्षीराशनः पित्तकृतेऽथ शोथे त्रिवृद्गुडूक्षौत्रिफलाकषायम् ।

पिबेत् गवां मूलविमिश्रितं वा फलत्रिकाचूर्णमथाक्षमात्रम् ॥ ३ ॥

पित्तशोथे पृश्निपर्ण्यादिः ।—

पृश्निपर्णीवनोदौच्य-एण्ठीसिद्धन्तु पैत्तिके ॥ ४ ॥

पित्तशोथे जम्बूदादिः ।—

जम्बूदा दारु मधुकं तिक्ता दन्ती सपिप्पली ।

पटोलं चन्दनं दार्वी त्रायमाणेन्द्रवारुणी ॥ ५ ॥

अथ काष्ठ इत्याहुः, व्यवहारोऽप्यनेनेव । कृष्णवर्णं सौवर्चलम्, पायुर्वेदसादे
रूपकपाठादिति ॥ ३२—४० ॥

इति शोशिवदाससेन-विरचितायां तत्त्ववन्दितायां श्लोह-यकचिकित्सा-विहतिः ।

उक्तवसाधस्यादनन्तरं शोधचिकित्सासाध, शुण्ठीयादि ।—पञ्चमूलं सहत्
पञ्चमूलं, उक्तव्यवहारात् । पानाहारपरिग्रहे इति—अन्नपानसंस्कारे ॥ १ ॥

दशमूलं जम्बूदादि ।—सर्वथेति—कल्पायादिविधया ॥ २ ॥

क्षीरालादि ।—योगद्वयं, तत्र गवानित्यादि द्वितीयो योगः ॥ ३४ ॥

एषां क्वाथः ससर्पिष्कः श्वयथुज्वरदाहहः ।

बोसर्पदंष्ट्रा सन्ताप-सन्निपातविषापहः ॥ ६ ॥

पित्तशोथे शीतक्रिया ।—

शीतबोथैर्हिमजलेरभ्यङ्गादींश्च कारयेत् ॥ ७ ॥

कफशोथे पुनर्नवादिक्लृप्ताद्यौ ।—

पुनर्नवाविश्वत्रिवृद्गुड्वौ-सम्पाकपथ्याऽमरदारुक्लृप्तम् ।

शोथे कफोत्थे महिषाक्षयुक्तं मूत्रं पिवेद्वा सलिलं तथेषाम् ॥ ८ ॥

कफशोथे कृष्णादिलेपः कुलत्थादिपरिषेकः चण्डाद्यनुलेपनञ्च ।—

कफे तु कृष्णामिकतापुराण-पिष्टाकशिथुत्वगुमाप्रलेपः ।

कुलत्थगुण्डोजलमूत्रसेकश्चण्डाऽगुरुभ्यामनुलेपनञ्च ॥ ९ ॥

विदोषशोथे अनाज्यादि भूनिम्बादि चूर्णद्वयम् ।—

अनाजिपाठाघनपञ्चकाल-व्याघ्रो रजन्धः सुखतोयपीताः ।

शोथं त्रिदोषं चिरजं प्रवृद्धं निघ्नन्ति भूनिम्बमहोषधे च ॥ १० ॥

अभयेयादि ।—एव सर्पिः प्रलेप्यम् ॥ ५।६ ॥

शीतबोथैरित्यादि ।—शीतबोथ्याः काकोल्यादिशरिवाद्युत्पलादिगणाः, सत्क्रतैः
खेडादिभिरव्यङ्गादीन् कथयेत् । हिमजलेरिति—शीतलजलेः ॥ ७ ॥

श्लेष्मिन्नाद्यविक्रिसानाह, पुनर्नवेयादि ।—पुनर्नवादीनां कल्पां गुग्गुलुपुक्तं
गोमूत्रेण पिवेत् । पिवेद्वा सलिलं तथेषामिति—एषां पुनर्नवादीनां क्वाथं वा
गुग्गुलुगोमूत्रे प्रविश्य पिवेदिति । महिषाघः गुग्गुलुः ॥ ८ ॥

कफे लिप्यादि ।—त्रिकृता दालुका । पुराणपिष्टाकः पुराणसर्पपल्लविः ।
खसा घतनी । एभिर्नैवपिष्टैर्लेपः ; उक्तञ्च वाग्यटे—“कृष्णापुराणपिष्टाक-शिथुत्वक्-
विकृताऽतनीः । प्रनेत्राद्युक्ते यज्ज्ञात् पुष्पाणां मूत्रकल्किताः ॥” (चि० १७ अ०)
इति । कुलत्थगुण्डोहावेन तथा गोमूत्रेण च कुलत्थगुण्डोनिडेन सेकः काव्यः ;
उक्तं हि वाग्यटे—“स्नानं मृगाश्वसि विहे कुलत्तकारिचित्रकेः । कुलत्थनाशराभ्यां
भा” (चि० १७ अ०) इति । चण्डा चोरपुष्पी । अनुलेपनं ज्ञानानन्तरमेव
लपनमिति शक्यः ॥ ९ ॥

अनाजोत्यादि वाग्यटस्य ।—एषां चूर्णगुण्डोदकेन पेयम् ; एवं भूनिम्ब-
महोषधयोरेपि । अथपि चरकेऽस्मिन् योगे चविकाख्याने राजपिप्पली पश्यते,

पुनर्नवाष्टकः ।—

पुनर्नवानिखपटोलशुण्ठी-तिक्ताऽसृतादार्वाभयाकषायः ।

सर्वाङ्गशोथोदरकासशूल-श्वासान्वितं पाण्डुगदं निहन्ति ॥ ११ ॥

गुडादं कम् ।—

आर्द्रकस्य रसः पौतः पुराणगुडमिश्रितः ।

अजाक्षीराशिरां शीघ्रं सर्वशोथहरो भवेत् ॥ १२ ॥

गुग्गुलीस्त्रिविधप्रयोगः ।—

पुनर्नवादाकशुण्ठी-क्वाथे मूले च केवले ।

दशमूलरसे वाऽपि गुग्गुलुः शोथनाशनः ॥ १३ ॥

विल्वपत्रप्रयोगः ।—

विल्वपत्ररसं पूतं सोषणं श्लथथौ त्रिजे ।

विट्सङ्गे चैव दुर्गन्धिं विदध्यात् कामलास्त्रपि ॥ १४ ॥

गुडादिचूर्णम् ।—

गुडपिप्पलिशुण्ठीनां चूर्णं श्लथथुनाशनम् ।

आमाजीर्णप्रशमनं शूलघ्नं वस्तिशोधनम् ॥ १५ ॥

तथाऽपि अत्र चविकैव शास्त्रा, मन्त्रपिप्पलीशन्देन चविकाया अप्यभिधानात् ; यद्गते निघण्टौ—“चविका कोलवल्ली च चक्षुपिप्पलीप्यते” इति । नतूकणांदावापि चविकैव पठ्यते, तस्मात् चव्येव युक्ता । एतेन—“पिप्पल्यादिगन्धो नास्ति चरके पठ्यते त्वयम् । योगेऽत्र चविकास्थाने शास्त्रा मातङ्गपिप्पली ॥” इति इन्दोक्तमतमपाक्षम् । ननु चरके विदोषणशीथस्यासाध्यत्वेनोक्तत्वात् कथं विदोषणं शोधं न्ननीत्युक्तम् ? नैवम् ; चरके अङ्गोनांसिस्थेयादिना यथेनेकदोषस्य तथा नवस्य च सुखसाध्यत्वाभिधानेन विदोषण-विदोषणशोथोदर-चिरञ्जस्य च कृच्छ्रसाध्यत्वेनोक्तं, न पुनरसाध्यत्वमिति ॥ १० ॥

पुनर्नवेत्यादि ।—तिक्ता कटुकौ । दारु देवदारु । इन्दे तत्र योगः शोथोदरं पठ्यते ॥ ११—१३ ॥

विल्वपत्रेत्यादि ।—सोषणमिति—वज्ररिचम् ॥ १४ ॥

गुडेत्यादि ।—गुडः एकमागधनः ॥ १५ ॥

गुग्गुलादिप्रयोगचतुष्टयम् ।—

पुरो मूत्रेण सेव्येन पिप्पली वा पयोऽन्विता ।

गुडेन वाऽभया तुल्या विश्वं वा शोथरोगिणाम् ॥ १६ ॥

गुडार्द्रं कादप्रयोगचतुष्टयम् ।—

गुडार्द्रकं वा गुडनागरं वा गुडभयां वा गुडपिप्पलीं वा ।

कर्षाभिहृद्वा त्रिपलप्रमाणं खादेन्नरः पक्ष्मथापि मासम् ॥ १७ ॥

शोथप्रतिश्यायगलास्थरोगान्

सञ्जामकासारुचिपीनसादौन् ।

जीर्णज्वरार्शीग्रहणोविकारान्

हन्यात् तथाऽन्यान् कफवातरोगान् ॥ १८ ॥

स्थलपद्मप्रयोगः ।—

स्थलपद्ममयं कल्कं पयसाऽऽलीढ्य पाययेत् ।

श्लीहामयहरच्चैव सर्वाङ्गेकाङ्गशोथजित् ॥ १९ ॥

पुर इत्यादि ।—पुरः गुग्गुलुः । पिप्पली वा पयोऽन्वितेति—पिप्पलीवह्णं-
जानन्यायेन इतरकल्कवद्वा पिप्पलीकल्कः पयसा सेव्यः । विश्वं वेत्येकपि गुडेन
दृश्यमिति धीव्यम् ॥ १६ ॥

गुडार्द्रकं वेत्यादि ।—गुडार्द्रकादयश्चत्वारो धोमाः । एते तुल्याभावाः सन्तः
प्रतिदिनं मिलित्वा कर्षेण कर्षेण वर्द्धयितव्याः, एवं द्वादशभिर्दिनेस्त्रिपलं पूर्यते,
ततस्त्रिपलं काला प्रत्यहं पचं मासं वा यावत् खादेत् ; किंवा प्रथमदिने कर्षमेकं
खादेत्, ततः कतिविहितानि कर्षस्थेवाभ्यासः, ततः परमपरकर्षे वर्द्धयेत्, तस्यापि
पुनराभ्यासः, एवं कर्षेण कर्षेणभिहृद्वा यथा पक्षेण मासेन वा त्रिपलं भवति तथा
कार्यम् ; अथे तं व्रुवते—पञ्चरौऽयथापिशब्दो मासमित्यनन्तरं ज्ञेयः, स च
अपिशब्दः समुच्चयाद्यः, तेन पचं मासञ्च व्याप्य सार्द्धं मासं व्याप्येत्यर्थः ;
सार्द्धमासेन च त्रिपलं कर्षादयोगान् प्रभृति प्रत्यहं मासचतुष्टयाधिकविधिन
भवति ; अस्मिन् व्याख्याने कर्षादारब्ध मासचतुष्टयमेव, इद्विर्भाषिका ;
व्यवहारोऽपीत्यमेव ॥ १७-१८ ॥

स्थलपद्ममयं कल्कमित्यादि ।—स्थलपद्मं माषकन्दः, स च पुराणी शाल्मः ।
कल्कमिति—चूर्णम् ॥ १९ ॥

दावादि-वर्षाभादिकल्पो ।—

दारुगुग्गुगुण्डोनां कल्पो मूत्रेण शोधयित् ।

वर्षाभूशृङ्गवेराभ्यां कल्पो वा सर्वशोधयित् ॥ २० ॥

सिंहाद्यादिः ।—

सिंहाप्यालूनभण्टाकी-काथं कृत्वा समाक्षिकम् ।

पीत्वा शोथं जयेज्जन्तुः कासं श्वासं च्चरं वमिम् ॥ २१ ॥

भूनिस्त्वयादिकल्पो ।—

भूनिस्त्वयादिकल्पो जग्ध्वा पेयः पुनर्नवाकायः ।

अपहरति नियतमाशु शोथं सर्वाङ्गं नृणाम् ॥ २२ ॥

कोकिलाक्षप्रयोगः ।—

शोथनुत् कोकिलाक्षस्य भस्म मूत्रेण वाऽभ्यसा ॥ २३ ॥

दावादि-चिकित्सादिचौरद्वयम् ।—

चौरं शोथहरं दारु-वर्षाभूनागरैः शृतम् ।

पेयं वा चित्तकव्योष-त्रिद्विहारप्रसाधितम् ॥ २४ ॥

रसादिसाधने पुनर्नवादिः ।—

पुनर्नवामूलकपित्तदारु-क्षिन्नोदवाचित्रकमूलसिद्धाः ।

रसा यवाग्वध पयांसि यूषाः शोथे प्रदेया दशमूलगर्भाः ॥ २५ ॥

दाविंथादि ।—दाविंथादौ वर्षाभिवंथादौ च योगे गोमूत्रेणैव पानं ज्ञेयम् ॥ २० ॥

सिंहास्त्रेयादि ।—सिंहास्त्रं वामकमूलम् । भण्टाकी कण्टकारी ॥ २१ ॥

भूनिस्त्वयादि ।—पेयः पुनर्नवाकाय इत्यनुपानतिदम् । एतच्च पुनर्नवामूलकथं निःकाष्य काष्यम्, अतोऽपि कृत्वा तदा तु करणे मुरिभेषजत्वेनाग्निवधादिदोषः क्षादिति भावः । एवं सर्वत्र काटेनावुपानं ज्ञेयम् ॥ २२ ॥

शोथनुदित्यादि ।—शोथनुदित्यादि अभ्यसेत्यन्त एको योगः, मूत्रेण कर्मे, अभ्यसेति पित्ते ॥ २३ ॥

चौरमित्यादि ।—चौरमित्यादि श्रुतमित्यन्तो द्वितीयः । चिकित्सादिचकृतीशः, अत्रापि चौरमिति शब्दम् ॥ २४ ॥

पुनर्नवेत्यादि ।—कपित्थस्य फलम् । पुनर्नवादीनामङ्गशतं कृत्वा दशमूलकानां कथं कल्पो दत्त्वा रसादयः साध्या इत्यर्थः ॥ २५ ॥

क्षारादिगुडिका ।—

क्षारद्वयं स्यात्क्षवणानि चत्वार्यथोरजो व्योषफलत्रिके च ।
सपिप्पलीमूलविडङ्गसारं मुस्ताऽजमोदाऽमरदारुविल्वम् ॥ २६ ॥
कलिङ्गकश्चित्तकमूलपाठे यष्ट्याह्वयं सातिविषं पलाशम् ।
सहिङ्गकर्षं त्वणुशुष्कचूर्णं द्रोणं तथा मूलकशुण्ठकानाम् ॥ २७ ॥
स्याद्भस्मनस्तल्लिलेन साध्यमानोद्य यावद्बनमप्यदगम् ।

स्थानं ततः कीलसमाञ्च मात्रां

कृत्वा सुशुष्कां विधिना प्रयुञ्ज्यात् ॥ २८ ॥

प्लीहोदरश्चित्तहलीमकार्गः-

पाण्डुमयारोचकशोथशोषान् ।

विसृचिकागुल्मगराश्मरीश्च

सञ्ज्ञासकासान् प्रणुदेत् सकुष्ठान् ॥ २९ ॥

सौवर्चलं सैन्धवञ्च विडमौडिदमेव च ।

चतुर्लवणमत्र स्याज्जलमष्टगुणं भवेत् ॥ ३० ॥

पुनर्नवाद्यं घृतम् ।—

पुनर्नवाचित्तकदेवदारु-पञ्चोषणक्षारहरीतकीनाम् ।

कल्केन पक्वं दशमूलतोये घृतोत्तमं शोथनिसूदनञ्च ॥ ३१ ॥

सत्त्वपुनर्नवाद्यं घृतम् ।—

पुनर्नवाक्कायकल्क-सिद्धं शोथहरं घृतम् ॥ ३२ ॥

क्षारद्वयमित्यादि ।—क्षारद्वयं यवक्षारसर्जिकाक्षारौ । लवणानि चत्वारोति
सामुद्रजितानि । अथोरजः सौहृचूर्णे मारितपुटितं शास्त्रम् । पलाशमिति
प्रत्येकम् । अणुशुष्कचूर्णमिति—शुक्तशुष्कचूर्णमित्यर्थः । तत्सलिलेनेति—क्षारसलिलेन,
क्षारद्वयादिचूर्णापेक्षया । चतुर्गुणेन, अन्ते लष्टगुणेत्याहुः । अत्र मूलकभस्मद्रोणे
पह्दोषं चतुर्दोषं वा कलं दत्त्वा त्रिभागावशिष्टमष्टभागावशिष्टं वा काये, ततः
परिस्राव्यं, ततः क्षारद्वयादिचूर्णापेक्षया चतुर्गुणं क्षारजलं गृहीत्वा पक्त्वं, पाकाच्च
घनोभावे जाते क्षारद्वयादिचूर्णप्रत्येप इत्याहुः ॥ २६—३० ॥

पुनर्नवेत्यादि ।—पञ्चोषणं पचकोलम् ॥ ३१/३२ ॥

पञ्चकोलाद्यं घृतम् ।—

रसे विपाचयेत् सर्पिः पञ्च कोलकुलस्थयोः ।

पुनर्नवायाः कल्केन घृतं शोथविनाशनम् ॥ ३३ ॥

शय्णो घृतम् ।—

विश्लेषय्य कल्केन दण्डमूत्रजले शृतम् ।

घृतं निहत्याच्छाद्यं ग्रहणं पाण्डुताऽऽमयम् ॥ ३४ ॥

चित्रकाद्यं घृतम् ।—

सचित्रका धान्यप्रमातिपाठाः मन्त्रीयकवृषणवेतसाम्नाः ।

विल्लात् फलं दाडिमं गवगूढं सर्पिर्मूत्रमपि चयम् ॥ ३५ ॥

पिष्ट्वाऽन्नामात्राणि जलद्वारा पाक्वा घृष्टाप्रस्थमथोरयुक्तात् ।

अर्शोऽसिगुल्मं शय्युक्ता कृन्निहन्ति वज्रिश्च कराति दीप्तम् ॥ ३६ ॥

चित्रकघृतम् ।—

क्षीरं घटे चित्रककल्कमिश्रिते दध्यगतां साधु विमथ्य तेन ।

तज्जं घृतं चित्रकमूत्रकल्कं तक्रोणसिद्धं खण्ड्यन्नमग्रम् ॥ ३७ ॥

अर्शोऽसिसारानिलगुल्मनेहास्तद्वन्ति सर्वद्वयते च वज्रिम् ॥ ३८ ॥

माणकघृतम् ।—

माणककाशकल्काभ्यां घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

रसे इत्यादि ।—रसे काये इत्यर्थः । पञ्चकोलकुलस्थयोरिति विवक्षन्-
निर्देशात् पञ्चकोलस्थानिला एको भागः, अपरश्च कुलस्थलेति वदन्ति ॥ ३३ ॥

विश्लेषय्येत्यादि ।—पाण्डुताऽऽमयमिति—पाण्डुरोगम् ॥ ३४ ॥

सचित्रका इत्यादि ।—दीप्यकं औरकमिति निबलः, तन्न, “यवानकं यवचारं
यमानौ पञ्चकोलकम्” (वि० १७ अ०) इति वामटवचनविरोधात् । तस्मात्
दीप्यकम् अजमोदा । वेतसाम्नः अलवेतसः । विल्लात् फलमिलत्र विल्लात् फलमिदि
न पाठः, वामटे “बालविल्लश्च कर्षाग्रम्” (वि० १७ अ०) इत्युक्तत्वात् ॥ ३५ ३६ ॥

क्षीरविल्यादि ।—दध्यगतामिति—दधिभावेन परिणतम् । तेनेति—यथोक्तदधि-
मथयजातेय, तक्रोणेत्यन्वयः । तज्जं घृतमिति—यथोक्तदधिमत्तं घृतमिति ॥ ३७ ३८ ॥

माणकौश्यादि ।—माणकघृते माणककाशार्थमष्टगुणं अलं दीयं, न तु स्रद्धुल्लङ्घ-

एकजं द्वन्द्वजं शीथं त्रिदोषञ्च व्यपोहति ॥ ३८ ॥

खलपद्मप्लवतम् ।—

खलपद्मपलान्यष्टौ त्रापणस्य चतुःपलम् ।

प्लवतप्रख्यं पचेदेभिः क्षौरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥

पञ्च कासान् चरेच्छीघ्रं शीथञ्चैव सुदुस्तरम् ॥ ४० ॥

शैलेयाद्यां तैलं प्रलेपय ।—

शैलेयकुठागुरुदारुकीत्ती-त्वक्पद्मकैलाऽब्दपलाशसुस्तेः ।

प्रियङ्गुश्रीण्येकहेममांसी-तालौशपत्रप्लवपत्रधान्यैः ॥ ४१ ॥

श्रीवेष्टकध्यामकपिपलीभिः पृक्कानखैश्चापि यथोपलाभम् ।

वासान्वितेऽभ्यङ्गमुशन्ति तैलं सिद्धं सुपिष्टैरपि च प्रदेहम् ॥ ४२ ॥

गुल्ममूलकाद्यां तैलम् ।—

शुष्कमूलकवर्षाभू-दारुस्नामहौषधैः ।

पक्वमभ्यञ्जनात् तैलं समूलं श्वयथुं जयेत् ॥ ४३ ॥

पुनर्नवाऽवलेहः ।—

पुनर्नवाऽस्तदादारु-दशमूलरसादके ।

आद्रकस्तरसप्रख्ये गुडस्य तु तुलां पचेत् ॥ ४४ ॥

चतुर्गुणं, तथा सति यवान्मुदत् काथः स्यादिति, अन्ये तु—तत्तत्तत्तददर्शनात्
लाणककन्दस्य पलशतं तोयद्रोणे पक्ता गृह्णन्ति, व्यवहारस्तु पूर्वेष्वेव । लाणककन्दस्य
आद्रकमेव गृह्णन्ति वृद्धाः ॥ ३९ ॥

खलपद्मपलानीत्यादि ।—खलपद्मप्लवते खलपद्मं लाणककन्दमेव । त्रापणस्य च
मिलित्वा चतुःपलम् ॥ ४० ॥

शैलेयेत्यादि ।—कौत्तो रेणुका । पलाशः शटी । श्रीण्येकं शयिपणम् ;
कान्तसलादव सकारलोपः । हेम नागकेशरम् । पत्रः कौवर्चमुल्लकम् ।
श्रीवेष्टकः नवनौतखीटी । ध्यामकं गन्धलणम्, एषां कल्काः, जलं चतुर्गुणमर्थात् ।
यथोपलाभमिति—यथा लाभम् । तैलं सिद्धं सुपिष्टैरिति—शैलेयादिभिः सुपिष्टैस्तैलं
सिद्धमुशन्ति, तथा देव सुपिष्टैः प्रदेहं चोशन्ति कथयन्ति इच्छन्ति वा ॥ ४१—४३ ॥

पुनर्नवेत्यादि ।—पुनर्नवादीनां दशमूलानां मिलित्वा चतुःषष्टिपलानि,

तत् मिडं व्योषपत्रैना-त्वक्चयेः कार्षिकैः पृथक् ।
चूर्णीकृतैः क्षिपेच्छीते मधुनः कुडवं लिहते ॥ ४५ ॥
लेहः पौनर्नवी नाम शोधशूननिसूदनः ।
श्वासकासारुचिहरो बलवर्णाग्निवर्द्धनः ॥ ४६ ॥

दशमूलहरीतकी ।—

दशमूलकप्रायस्य कंसे पथ्याशतं पचेत् ।
तुनां गुडाङ्गेन दद्याद्द्वयोपचारं चतुःपलम् ॥ ४७ ॥
त्रिसुगन्धं सुवर्षांशं प्रस्थाद्धं मधुनो हिमे ।
दशमूलहरीतक्यः शोथान् हन्युः सुदारुणात् ॥ ४८ ॥
ज्वरातोचकमुल्मार्शी-मिहपाण्डुरामयान् ।
प्रत्येकमेव कर्षांशं त्रिसुगन्धमितो भवेत् ॥ ४९ ॥
कंसहरीतकी चैषा चरकी पठ्यतेऽन्यथा ।
एतस्यानेन तुल्यत्वं तेन तत्रापि वर्ण्यते ॥ ५० ॥

जलस्य चतुःषष्टिशरादाः, शेषस्तु षाट्कः । व्योषेत्यादौ सहाय्यं सप्तलक्षणे वा
हृतीया । मधुनः कुडवंसष्टौ पलानि । शूलशोधनिसूदन इति पाठान्तरम् । का-
सहरीतकी तु “कफशोधविनाशनः” इत्युक्तम् ॥ ४४—४६ ॥

दशमूलैत्यादि ।—कंसे इति—षाट्कः । अत्र कषायस्य कंसमानतानिर्देशेन
अनुक्तमपि काष्ठजलयोमानमुन्नीयते, यतः काष्ठः कंसचतुःषष्टिपले काष्ठे, जलद्रो-
हानाञ्चतुर्भागावशेषे सति भवति । पथ्याशतमाकृतितानात् । व्योषचारं चतुः-
पलमिति मिलित्वा, निर्देशस्य ज्ञानप्रधानत्वात् । त्रिसुगन्धं प्रत्येकं सुवर्षांशं कर्षांशं,
निर्देशस्य द्रव्यप्रधानत्वात् । प्रस्थाद्धं मधुन इति—षोडश पलानि । एतद्व्योक्तज्ञान-
संवादात् चरकीकृतकंसहरीतक्यामपि प्रक्षेप्यद्रव्यमानं कल्पनीयमित्याह, प्रत्येक-
मित्यादि । इत इति सप्तम्यास्तम्, अन्तेत्यर्थः । चरकी पठ्यतेऽन्यथेति एतेन
पाठभेदः परं न तु योगभेदः इत्यर्थः ; एतेन ज्ञानभेदात् योगभेद इति हन्दीक-
नपास्तम् ॥ ४७—५० ॥

कंसहरीतकी ।—

द्विपञ्चमूत्रस्य पचेत् कषायं कंसेऽभयानाञ्च शतं गुडाञ्च ।
लेहे सुनिडे च विनौघ चूर्णं व्याघ्रं त्रिसौ ग्राह्यमुपस्थिते च ॥५१॥
प्रस्थाईमात्रं मधुनः सुगते किञ्चिच्च चूर्णादपि यावशूक्तात् ।
एकाभयां प्राश्य ततश्च लेहाच्छक्तिं निहन्ति श्वयथुं प्रवृद्धम् ॥५२॥
कातज्वरारोचकमेहगुल्मान् स्त्रीहृतिदोषोदरपाण्डुरोगान् ।
काश्यामवातावसृग्मक्षपित्तं वैवर्ण्यमूत्रानिलशुक्रदोषान् ॥५३॥

अत्र व्याख्यान्तरं नीतं व्याख्या पूर्वैव यच्छुभा ॥ ५४ ॥

भक्तातकशोथे तिलादिलेपनयम् ।—

लेपोऽरुष्करशायं निहन्ति तिलदुग्धमधुकनवनीतेः ।
तत्तत्तलमृद्धिर्वा शालदलेर्नश्यत्यचिरेण ॥ ५५ ॥

विषनशोथे विषचिकित्साऽतिदेशः ।—

शोथे विषनिमित्ते तु विषोक्ता सन्मता क्रिया ॥ ५६ ॥

अपथ्यानि ।—

ग्राम्याज्जानूपं पिशितं लवणं शुष्कमाकं नवान्नं
गौडं पिष्टन्नं दधि सकृद्वारं विज्जतं मद्यमस्तम् ।

चरके पठ्यतेऽथैतत्तम् । अतस्तेव पाठमेतद् दर्शयितुं चरकोक्तकंसहरीतकी-
माह, द्विपञ्चमूत्रस्येति ।—लेहान् शुक्तिमिति—अर्द्धपलं प्राश्यति शीघ्रम् । व्याघ्र-
विमृगस्यथोर्ध्वपयनं मानं नीतं, तथाऽपि पूर्वोक्तदशमूत्रहरीतक्युक्तव्याख्यानुसारेणा-
द्यापि कल्पनीयम्; एवं व्यवहारस्यापि । किञ्चित्छब्दोऽन्वयव्यवचनः, तेन व्याघ्र-
चारयोर्मिलित्वा अतुःपलमृद्धेऽपि व्याघ्रमागोचरया व्यवहारस्य किञ्चित्स्थिता कल्प-
नीयेत्यर्थः । उद्देशः—“किञ्चित् लवणपण्याः शुक्तिरर्द्धपलं तथा । सान्निध्यान्वज्जनी-
मानं व्याघ्रादेर्मिलितस्य च ॥” इति ॥ ५१—५४ ॥

लेप इत्यादि ।—योग्यवयवम् ॥ ५५ ॥

शास्त्रेत्यादि ।—पिशितञ्च लवणञ्चेति समाहारः, तस्य विशेषणं ग्राम्याज्जानूप-
मिति; अत्र कृपादनां च ग्राम्यम्; लवणञ्च यत् प्राकैनाभिनिर्द्धतं यत् शास्त्रम् ।

धाना वल्लूरं समशनमथो गुर्वसात्मा विदाहि
स्वप्नञ्चारात्रौ श्वयथुगदवान् वर्जयेन्मैथुनञ्च ॥ ५७ ॥
इति श्रोथ-चिकित्सा ।

अथ वृद्धि-ब्रह्म-चिकित्सा ।

वातवृद्धौ गुग्गुल्वैरण्डतैलप्रयोगः ।—

गुग्गुलुं रुवुतैलं वा गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।
वातवृद्धिं निहन्त्याशु चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ १ ॥

वातवृद्धौ एरण्डतैलप्रयोगः ।—

सखीरं वा पिबेत् तैलं मासमेरण्डसम्भवम् ॥ २ ॥

वातवृद्धौ तैलप्रयोगः ।—

पुनर्नवायास्तैलं वा तैलं नारायणं तथा ।
पाने वस्त्रौ रुवोस्तैलं पेयं वा दशकाश्रया ॥ ३ ॥

अजं कच्छपादिमांसम् ; लवणञ्च सामुद्रं, करकचेति ख्यातं, तदवजम् । आनूर्ण-
शकरादिमांसम् ; लवणञ्च समुद्रतीरजं साधरीति ख्यातं, तदव्यानूपम् । गोर्ध-
गुडविकारम् । धाना अद्भुतभृष्टयवाः । वल्लूरं शुष्कमांसम् । समशनं पथ्या-
पथ्यस्यैकैव भोजनम् । अरात्राविति—दिने ॥ ५७ ॥

इति श्रोत्रिवादससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां श्रोथ-चिकित्सा-विहतिः ।

पूर्वोक्तपञ्चैव शोथानन्तरं वृद्धिब्रह्मचिकित्सितमुच्यते, गुग्गुलुनित्यादि ।—
वृद्धिः कुरण्डः । गोमूत्रपलद्वये एरण्डतैलदिष्टगुग्गुलुमाषकाष्टकं प्रक्षिप्य देयम् ;
तथा गोमूत्रपलद्वये एरण्डतैलकषमेकं प्रक्षिप्य पिबेत् ; इमौ योगौ क्रमात् कफावृ-
द्धये वाते च योज्यावित्याहुः ॥ १ ॥

सखीरमित्यादि समुत्तल ।—गव्यदुग्धं पल २, एरण्डतैलं कर्ष १ ; अजं
योगः पित्तानुबन्धे इत्याहुः ॥ २ ॥

पुनर्नवाया इत्यादि ।—पुनर्नवातैलानु पुनर्नवाकाशकच्छाभ्यां साध्यमित्याहुः ।

पित्तवृद्धौ चन्दनादिलेपः ।—

चन्दनं मधुकं पद्मसुशीरं नीलमुत्पलम् ।

क्षौरपिष्टैः प्रदेहः स्याद्वाहशोथरुजापहः ॥ ४ ॥

पित्तश-रक्तगण्डहोः पञ्चवल्कलप्रलेपः रक्तमोक्षणोपदेशश्च ।—

पञ्चवल्कलकल्कोन सघृतेन प्रलेपनम् ।

सर्वं पित्तहरं कार्यं, रक्तजे रक्तमोक्षणम् ॥ ५ ॥

श्लेष्मवृद्धौ उष्णवीर्यद्रव्यप्रलेपः देवदारुकाणश्च ।—

श्लेष्मवृद्धिन्तूणावीर्यैर्मूत्रपिष्टैः प्रलेपयेत् ।

पीतदारुकषायश्च पिवेद्वा मूत्रसंयुतम् ॥ ६ ॥

मेदोवृद्धौ सुरसादिलेपः पिप्पल्यादिलेपश्च ।—

स्त्रिंशं मेदःसमुत्थन्तु लेपयेत् सुरसादिना ।

शिरोविरकद्रव्यैर्वा सुखोष्णैर्मूत्रसंयुतैः ॥ ७ ॥

मूत्रवृद्धौ गिरावेधविधिः ।—

संस्लेद्य मूत्रप्रभवां वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ।

यानि वक्ताविति पूर्वेण सह सम्बध्यते । रवोत्थैलम् एरण्डतेलं दण्डकस्य
दशमूलस्य चम्पसा क्राधेन पेयमिति ॥ ३ ॥

पैतिकवृद्धिभयजनाह, चन्दनमित्यादि ।—पद्मं पद्मकेशरम् ॥ ४ ॥

पञ्चवल्कलेयाद ।—रक्तजे रक्तमोक्षणमिति—अपक्वायां रक्तगण्डहो जलोकाभिः

रक्तमोक्षणं कार्यं, सुशुतम्वादात् ॥ ५ ॥

श्लेष्मवृद्धिन्तूनादिति ।—उष्णवीर्यैरिति—अशगत्यादिभिः सुशुतोक्तेः । पीतदारु
देवदारु, गोमूत्रेणैव देवदारुकाणः कार्यं इत्याहुः, व्यवहारस्तु प्रक्षेपविधया ।
वाक्ये तु—“गोमूत्रेण पिवेत् कल्कं श्लेष्मिके पीतदारुजम्” (चि० १३ अ०)
इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

स्त्रिंशमित्यादि सुशुतस्य ।—गोनयपिण्डादिना मृदु स्त्रिंशम् ; चरके—“वृषणी
हृदयं हृष्टी खेदशेन्मृदु वा न वा” (सू० १४ अ०) इत्युक्तत्वात् । सुरसादिना
सुरसादिगणेन । गिराविरकद्रव्यैः पिप्पलीनरिचविडङ्गापामागंदिभिः संशोचनं
संशसनोयोक्तेः । मूत्रसंयुतेरिति—मूत्रपिष्टैः, लेपयेदिति पूर्वेष्वान्वयः ॥ ७ ॥

मूत्रगण्डविचिकित्सनाह, संस्लेद्येत्यादि सुशुतस्य ।—मूत्रप्रभवमिति—मूत्रैः

सेवत्याः पार्श्वतोऽधस्ताद्विध्यैत् ब्रीहिसुखेन वै ॥ ८ ॥

अन्तर्द्वौ शिरावेधविधिः ।—

ग्रह्णोपरि च कर्णान्ते त्यक्त्वा सेवनिमादरात् ।

व्यत्यासाद्वा शिरां विध्येदन्तर्द्विनिवृत्तये ॥ ९ ॥

अन्तर्द्वौ दाहविधिः ।—

अङ्गुष्ठमध्ये त्वक् कृत्वा दहेद्दङ्गविपर्यये ॥ १० ॥

अन्तर्द्वौ रास्नादिः ।—

रास्नायष्ट्य मृत्तरण्ड-बलागोक्षुरसाधितः ।

क्वाथोऽन्तर्द्विं हन्याशु रुवुतैलेन मिश्रितः ॥ ११ ॥

अन्तर्द्वौ एरण्डतेलप्रयोगः ।—

तैलमेरण्डजं पीत्वा बलासिद्धपयोऽन्वितम् ।

आधानशूलोपचितामन्तर्द्विं जयेन्नरः ॥ १२ ॥

वेगसंरीधननाम् । संखेदनं कर्त्तव्यं शस्त्रकर्मवेदनानिवारणार्थं तृणादिषु दुकरणाशेष ।
वस्त्रपट्टेन घटिकाकृतवस्त्रेण वेदनं कर्त्तव्यं शस्त्रकर्मणः सौकर्यार्थम् । ब्रीहिसुखेन
शस्त्रविशेषेण वेध्यः ; व्यधश्च सूत्रावधारणम् । एतदनन्तरं यदाह सुश्रुतः,—
“अथात्र विमुखौ नाडीं दत्त्वा विस्त्रावयेद्विषक् । मूत्रं नाडीमथोद्भूतं स्थगिका-
बन्धमाचरेत् ॥” (चि० १८ अ०) इति ॥ ८ ॥

अप्राप्तफलकोषान्तर्द्विचिकित्सामाह, ग्रह्णेत्यादि सुश्रुतस्य ।—त्यक्त्वा सेवनि-
मिति—केशान्तसेवनीं समंत्वात् परित्यज्य ; अत एवोक्तं वागटे—“षट् कृषां-
सप्त सेवयो मेढ्रनिह्वामिरीगताः । शस्त्रेषेताः परिहरेत्” (शा० ३ अ०)
इति । व्यत्यासादिति—वामकोषग्रह्णो दक्षिणे, दक्षिणकोषग्रह्णो तु वामे ; यदि तु
पुनरुपगतौ हृदिस्फोटोभयभागे व्यधः ; वा-ग्रह्णो विध्यन्तरापेक्षया ॥ ९ ॥

अङ्गुष्ठेत्यादि सुश्रुतस्य ।—दक्षस्य ग्रह्णाङ्गुष्ठमध्ये त्वक्षात् कृत्वा दहेत्, य-
त् वातकफग्रह्णवत् क्षायमपि । त्वक् गच्छेत् नपुंसकलिङ्गता समाधेया क्वान्दसत्वात् ।
अङ्गुष्ठविपर्यये इति—विपर्ययशब्देः पूर्ववदिति ॥ १०/११ ॥

तैलमिथादि ।—मलासिद्धपयोऽन्वितमिति—इदं क्षीरसाधनपरिभाषया बला-
शूलसाधिते क्षीरे एरण्डतेलेन मिश्रितं प्रेषयितव्यम् ॥ १२ ॥

कफवातवृद्धौ हरीतकीप्रयोगः ।—

हरीतकीं मूत्रसिद्धां सतैलां लवणान्विताम् ।

प्रातः प्रातश्च सेवेत कफवातामयापहाम् ॥ १३ ॥

कफवातवृद्धौ भृष्टहरीतकीप्रयोगः ।—

गोमूत्रसिद्धां रुवुतैलभृष्टां हरीतकीं सैन्धवचूर्णयुक्ताम् ।

खादेन्नरः कोष्णजलानुपानां निहन्ति वृद्धिं चिरजां प्रवृद्धाम् ॥ १४ ॥

कफवातवृद्धौ विफलाकाशः ।—

त्रिफलाकाशगोमूत्रं पिबेत् प्रातरतन्द्रितः ।

कफवातोद्धवं हन्ति श्वयथुं वृषणोत्थितम् ॥ १५ ॥

कफवातवृद्धौ सरलादिलेपः ।—

सरलागुरुकुष्ठानि देवदारुमहौषधम् ।

मूत्रारनालसम्पिष्टं शोथघ्नं कफवातनुत् ॥ १६ ॥

हरीतकीपिप्पलीप्रयोगः ।—

भृष्टो रुवुकतैलेन कल्कः पथ्यासमुद्भवः ।

कृष्णसैन्धवमंयुक्तो वृद्धिरोगहरः परः ॥ १७ ॥

श्यादित्यपकृतम् ।—

गव्यं घृतं सैन्धवमस्ययुक्तं शम्बूकभाण्डे निहितं प्रयत्नात् ।

सप्ताहमादित्यकरैर्विपक्वं हन्यात् कुरण्डं चिरजं प्रवृद्धम् ॥ १८ ॥

हरीतकीनित्यादि ।—एतत् तैलमेरुतैलमित्याहुः । अथ योगस्य विरेचनत्व-
न्यूनेष्वेव पानमिच्छन्ति ; अथ तु—उष्णोदकेन पानमित्याहुः ॥ १३ ॥

गोमूत्रेत्यादि ।—एतत् पूर्वयोगापेक्षया भृष्टानिति विशेषः । कोष्णजलानुपान-
मिति पाठपक्षे क्रियाविशेषणम् ॥ १४ ॥

त्रिफलित्यादि ।—एतत् गोमूत्रं प्रक्षेप्यम् ॥ १५ ॥

सरलित्यादि ।—सरलं सरलकाष्ठं, लेपोऽयं योगः ॥ १६ ॥

भृष्ट इत्यादि ।—योगोऽयं भक्षणविधया ॥ १७ ॥

श्यादित्यादि ।—शम्बूकभाण्डे इति—शम्बूककण्डभाण्डे ; शम्बूकभाण्डञ्च सद्यः

इन्द्रशिरषोपशोमः ।—

ऐन्द्रीमूलभवं चूर्णं रुवुतैलेन मर्दितम् ।

ब्राह्मज्ञोपयसा पीतं सर्ववृद्धिनिवारणम् ॥ १८ ॥

रुद्रजटाप्रलेपः ।—

रुद्रजटामूललिप्ता करटव्यङ्गचर्मणा ।

बद्धा वृद्धिः शर्म याति चिरजाऽपि न संशयः ॥ २० ॥

रूपिकाप्रलेपः ।—

निष्पिष्टमारनालेन रूपिकामूलवल्कलम् ।

लेपो वृद्ध्यामयं हन्ति बद्धमूलमपि दृढम् ॥ २१ ॥

वचादि-लज्जादिलेपद्वयम् ।—

वचासर्षपकल्मेन प्रलेपो वृद्धिनाशनः ।

लज्जागृध्रमलाभ्याञ्च लेपो वृद्धिहरः परः ॥ २२ ॥

ब्रह्मे विलादितूर्णम् ।—

मूलं विल्वकपित्ययोररलुकस्थानेर्द्धहृत्पौर्ण्योः

श्यामापूतिकरञ्जशिशुकतरोर्विश्लेषधारुष्करम् ।

कृष्णाश्रित्यक्षचव्यपञ्चलवणक्षाराजमोदान्वितं

पीतं काञ्चिककोष्णतीयमथितं चूर्णीकृतं ब्रह्मजित् ॥ २३ ॥

आर्द्रं, न तु पुराणमित्याहुः । पृतात् पादिकञ्च लेख्यमिति च वदन्ति । लेपविधया
बोध्यमेतत् ॥ १८ ॥

ऐन्द्रीत्यादि ।—ऐन्द्री गोरक्षककटो ॥ १८ ॥

रुद्रजट्यादि ।—रुद्रजटा रुद्रजडा इति ख्यातम् । आदौ रुद्रजटामूलकल्मेन
लिप्ता तदनु करटयो कटा इति ख्याता नकुलाकारा प्रादुर्भूतौ वृक्षौपरि तिष्ठति, तस्या
अङ्गचर्मणा कोटचर्मणा बद्धा वृद्धिरित्यर्थः ॥ २० ॥

निष्पिष्टमित्यादि ।—रूपिका अर्कपर्णः ॥ २१ ॥

वचेत्यादि ।—लज्ज्यादौ लज्जा वराहाकाता । गृध्रप्रलिखी जलं भिद् ॥ २२ ॥

सम्पति ब्रह्मचिकित्सायाः, मूलमित्यादि वाग्भटस्य ।—ब्रह्मलक्षणञ्च यदपि
कस्मिन्निश्चये नास्ति, तथाऽपि तत्त्वान्तरमनुवर्त्तयन् ; यथा—“बल्यमित्यादि-गुर्वैज-

ब्रध्नं गोधूमकुन्दरुक्कली ।—

अवीक्षीरेण गोधूम-कल्कं कुन्दरुक्कस्य वा ।

प्रलेपनं सुखोष्णं स्यात् ब्रध्नशूलहरं परम् ॥ २४ ॥

ब्रध्नं काकप्रयोगः ।—

मृतमात्रे तु वै काके विशस्ते सम्प्रवेशयेत् ।

ब्रध्नं मुहूर्तं मेधावो तत्क्षणादरुजं भवेत् ॥ २५ ॥

ब्रध्नं अजाज्यादिप्रलेपः ।—

अजाजी ह्युषा कुष्ठं गोधूमं बदराणि च ।

काञ्जकेन समं पिष्ट्वा कुर्वाद्ब्रध्नप्रलेपनम् ॥ २६ ॥

उद्धृतस्यैवायं तैलम् ।—

सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताह्वां निचुलं वचाम् ।

क्रोवीरं मधुकं भार्गी देवदारु सनागरम् ॥ २७ ॥

कट्फलं पौष्करं मेदां चविकां चित्रकं शटीम् ।

विडङ्गातिविषे श्यामां रेणुकां नीलिनीं स्थिराम् ॥ २८ ॥

विस्वाजम्बोदे क्षणाच्च दन्तीरास्ते प्रपिष्य च ।

साध्यमेरण्डजं तैलं तैलं वा कफवातनुत् ॥ २९ ॥

सेवनादिबन्धनं गतः । करोति यन्निवच्छीघ्रं दोषो बह्वृणसन्निधुः ॥ ज्वरशूलाम्बाहायं
तं ब्रध्नमिति निर्दिशेत् ॥ इति । ब्रध्नस्तु लोके वाचसीति भौडसीति वा
नाम्ना ख्यातम् । मूलमिति षष्ठान्तैः सर्वैर्योग्यम् । अरक्तुकः श्लोनाकः । अग्निः
चित्रकः । श्यामा उद्धदारकः । पूतिकरजः नाटारजः । काञ्जिककोथ-
तोयमधितानामन्यतमेन पानं प्रकृत्याद्यपेक्षया ज्ञेयम् ॥ २३ ॥

अवीक्षीरेणेत्यादि वाग्भटस्य ।—कुन्दरुक् खगानख्यातम् । अवीक्षीरेण गोधूम-
कुन्दरुक्पी पिष्टा लेपः काय्यः, एक एवायं योगः । वा-शब्दः पूर्वयोगापेक्षया;
अत एव वाग्भटे वा-शब्दस्थाने चकारः पठ्यते । अपरे तु—योगद्वयमाहुः ॥ २४ ॥
मृतमात्रे इत्याद्यपि वाग्भटस्य । मृतमात्रे इति—सथोमारिते । विशस्ते
इति—पाटिते । काकस्य क्रोडं पाटयित्वा तत्र कोषे ब्रध्नं प्रवेशनीयं, ततो बन्धः
काय्यः ॥ २५।२६ ॥

सैन्धवमित्यादि ।—उद्धृत सैन्धवायतैले निचुलः वेतसः । श्यामा विडङ्गेति

ब्रध्नोदावर्त्तगुल्मार्शः-प्लीहमेहाव्यमारुतान् ।

आनाहमश्मरौच्चैव हन्यात् तदनुवासनात् ॥ ३० ॥

शतपुष्पाद्यं घृतम् ।—

शतपुष्पाऽमृता टाक चन्दनं रजनोदयम् ।

जीरके द्वे वचानाग-त्रिफलागुग्गुलुत्वचः ॥ ३१ ॥

मांसौ कुष्ठं पत्रकैला-रास्नाशृङ्गौः सचित्रकाः ।

क्रिमिघ्नमश्वगन्धाच्च शैलेयं कटुरोहिणीम् ॥ ३२ ॥

सैन्धवं तगरं पिष्ट्वा कुटजातिविषे समे ।

एतैश्च कार्ष्णिक्कैः कल्केर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ३३ ॥

घृषमुण्डितिकैरण्ड-निम्बपत्रभवं रसम् ।

कण्टकार्यास्तथा क्षीरं प्रस्थं प्रस्थं विनिक्षिपेत् ॥ ३४ ॥

सिद्धमेतत् घृतं पीतमन्त्रवृद्धिमपोहति ।

वातवृद्धिं पित्तवृद्धिं मेदोवृद्धिञ्च दारुणाम् ॥ ३५ ॥

सूचवृद्धिं स्त्रीपदं वा यकृतं प्लीहानमेव च ।

शतपुष्पाघृतं रोगान् हन्यादेव न संशयः ॥ ३६ ॥

सौरेश्वरघृतप्रयोगोपदेशः ।—

घृतं सौरेश्वरं योज्यं ब्रध्न-वृद्धिनिवृत्तये ॥ ३७ ॥

इति वृद्धि-ब्रध्न-चिकित्सा ।

वैद्यप्रसारकसंवादात् । नीलिनौ नीलशुक्ला । चतुर्गुणजलेन पाकः । तैलं इति—

तिलतैलं वा ॥ २७—३६ ॥

घृतमित्यादि ।—सौरेश्वरघृतं वक्ष्यमाणम् ॥ ३७ ॥

इति आश्विनदासलेखविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां वृद्धि-ब्रध्न-चिकित्सा-विहतिः ।

अथ गलगण्ड-गण्डमालाऽपची-ग्रन्थार्बुदचिकित्सा ।

गलगण्डे सामान्यविधिः ।—

यवमुद्गपटोलानि कटुरुजश्च भोजनम् ।

हृदि सरक्तमुक्तिञ्च गलगण्डे प्रयोजयेत् ॥ १ ॥

गलगण्डे हस्तिकर्षपलाशलेपः ।—

तण्डुलोदकपिष्टेन मूलेन परिलेपितः ।

हस्तिकर्षपलाशस्य गलगण्डः प्रशाम्यति ॥ २ ॥

गलगण्डादौ सर्षपादिप्रलेपः ।—

सर्षपान् शिग्रुवोजानि शण्वीजातसीयवान् ।

मूलकस्य च बीजानि तक्रेणास्त्रेण पेष्टयेत् ॥ ३ ॥

गण्डानि ग्रन्थयश्चापि गलगण्डाः सुदारुणाः ।

प्रलेपात् तेन ग्राम्यन्ति विलयं यान्ति चाचिरात् ॥ ४ ॥

गलगण्डे कर्काकरसगन्धम् ।—

जीर्णककर्काकरसो विडसैन्धवसंयुतः ।

नस्येन हन्ति तरुणं गलगण्डं न संशयः ॥ ५ ॥

गलगण्डे जलकुम्भीकजचारः ।—

जलकुम्भीकजं भस्म पक्वं गोमूत्रगालितम् ।

पिबेत् कोद्रवभक्ताशी गलगण्डप्रशान्तये ॥ ६ ॥

सक्तसङ्गत्वेव गलगण्डादयोऽभिधीयन्ते, यवमुद्गत्यादि ।—सुगन्धम् ॥ १ ॥

तण्डुलोदकेत्यादि ।—हस्तिकर्षपलाशस्य मूलेनेत्यन्वयः । सर्वेऽपि गलगण्डाः शतकफसेदीभिरारभ्यन्ते, न तु पिष्टेन, व्याधिस्वभावात् ; अतो गलगण्डोक्तलेपाः कोष्ठा एव देया इत्याहुः ॥ २—४ ॥

जीर्णत्यादि ।—जीर्णककर्कः परिणततित्तास्त्रावूः ; अन्ये तु—कुष्माण्डभेद इत्याहुः ; व्यवहारस्तु पूर्वेष्वेव । तरुणमिति—अचिरजातम् ॥ ५ ॥

जलकुम्भीकजमित्यादि ।—जलकुम्भी पात्रा, तस्मा भस्म पानीयचारविधिना गोमूत्रेण विपाच्य परिस्त्राय च पिबेत् ॥ ६ ॥

गलगण्डे सूर्यावर्त्ताद्युपनाहः ।—

सूर्यावर्त्त-रसोनाभ्यां गलगण्डोपनाहने ।

स्फोटास्त्रावैः शमं याति गलगण्डो न संशयः ॥ ७ ॥

गलगण्डे पलावूफलोपितजलमद्ययोः प्रयोगौ ।—

तिक्तालावूफले पक्के सप्ताहमुषितं जलम् ।

मद्यं वा गलगण्डघ्नं पानात् पथ्यानुसेविनः ॥ ८ ॥

गलगण्डे कटफल-गिरिकर्णिकाप्रयोगौ ।—

कटफलचूर्णान्तर्गल-घर्षो गलगण्डमपहरति ।

घृतमिश्रं पीतमिव श्वेतगिरिकर्णिकामूलम् ॥ ९ ॥

गलगण्डे मण्डूरप्रयोगः ।—

महिषीमूत्रविमिश्रं लौहमलं संस्थितं घटे मासम् ।

अन्तर्धूमविदग्धं लिह्यान्मधुनाऽथ गलगण्डे ॥ १० ॥

गलगण्डे जिह्वाशिरादेधविधिः ।—

जिह्वायाः पार्श्वतोऽधस्ताच्छिरा द्वादश कौर्त्तिताः ।

तासां स्थूलशिरे कृष्णे छिन्द्यात् द्वे च शनैः शनैः ॥ ११ ॥

वडिशेनैव सङ्कृष्टा कुशपत्रेण बुद्धिमान् ।

सुते रक्ते त्रणे तस्मिन्नद्यात् सगुडमार्द्रकम् ॥

भोजनञ्चानभिष्यन्दि यूषः कौलित्य इष्यते ॥ १२ ॥

सूर्यावर्त्त्यादि ।—उपनाहनम् । उष्णबहुलप्रलेपः । स्फोटास्त्रावैः उष्णोपनाह-
कृतेः ॥ ७ ॥

कटफलत्यादि ।—श्वेतगिरिकर्णिका श्वेतापराजिता ॥ ९ ॥

महिषीत्यादि ।—पुराणलौहमलं महिषीमूत्रे मासं स्थापयित्वा । अन्तर्धूमं दग्ध्वा
मधुना लिह्यादित्यर्थः ॥ १० ॥

जिह्वाया इत्यादि ।—कृष्णे स्थूलशिरे वडिशेन शनैः शनैः सङ्कृष्टा कुशपत्रेण शस्त्र-
विशेषेण छिन्द्यादित्यन्वयः । तस्मिन् त्रणे सुतरक्ते सति सगुडमार्द्रकमद्यात् भक्षयेत् ?
अथे वृ—दद्यादिति घटलि, तन्मते—भक्षयायेति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥

गलगण्डे कर्णशिरावेधविधिः ।—

कर्णयुग्मवह्निःसन्धि-मध्याभ्यासे स्थितञ्च यत् ।

उपर्युपरि तच्छिन्त्यात् गलगण्डे शिरात्रयम् ॥ १३ ॥

गलगण्डे तुम्बीतेलम् ।—

विडङ्गक्षारसिन्धूया-रास्नाऽग्निव्योषदारुभिः ।

कटुतुम्बीफलरसे कटुतेन विपाचितम् ॥

चिरोत्थमपि नम्येन गलगण्डं विनाशयेत् ॥ १४ ॥

गलगण्डे चमत्ताद्य तैलम् ।—

तलं पित्रेष्वास्तनवस्निनिम्ब-हंसाह्वयावृक्षकपिप्पलीभिः ।

सिंहं बलाभ्याञ्च सदेवदारु हिताय नित्यं गलगण्डरागी ॥ १५ ॥

गण्डमालायां वरुणमूलकायः ।—

मात्रिकाञ्च सक्तु पीतः काथा वरुणमूलजः ।

गण्डमाला चरत्याशु चिरकालानुबन्धिनोम् ॥ १६ ॥

गण्डमालायां काञ्चनारादिकल्कः ।—

पिष्टा ज्येष्ठाख्यना पेयाः काञ्चनालत्वचः शुभाः ।

कर्णयुग्मेत्यादि ।—कर्णयुग्मवह्निःसन्धिमध्याभ्यासे इति—कर्णयोः पृष्ठसमीपे
उपर्युपरि स्थितमित्यन्वयः ॥ १३ ॥

विडङ्गेत्यादि ।—तुम्बीतेले उषा वषा । कटुतुम्बीफलरसे इति—परिणत-
तित्ततुम्बीफलस्य चतुर्गुणस्वरसे इत्यर्थः । उक्तं हि बाम्भटे—“रुदायास्तित्ततुम्बीयाञ्च
रसे तेलाञ्चतुर्गुणे” (उ० २२ प०) इति ॥ १४ ॥

तेलमित्यादि सुसृतस्य ।—चमत्तवल्गो गुडूची । हंसाह्वा हंसपादौ । वृक्षकः
कुटजः ; यदाह बाम्भटे,—“गुडूचीनिम्बकुटज-हंसपादीबलाद्वैः । साधितं
पाययेत् तैलं सज्जन्नादेवदारुभिः ॥” (उ० २२ प०) इति । अन्ये तु—हंसाहर्षेति
वदित्वा रक्तयेतपुष्पभेदेन कालाकडाह्वं व्याख्यानयन्ति । चमत्तवल्गादिभिः
काञ्चकल्कद्वयेरिति चन्द्रिका । अन्ये तु—एभिः सर्वैः कल्काः, जलं चतुर्गुण-
मित्याहुः ॥ १५ ॥

चमः परं गण्डमालाचिकित्सासाह, मात्रिकाञ्च इत्यादि ।—सक्तुदिति—एकवर्षं
कीयः, सुतिपादोऽयम् ॥ १६ ॥

विश्वभेषजसंयुक्ता गण्डमालाहराः पराः ॥ १७ ॥

गण्डमालायां चारग्वधनस्य-प्रलेपो ।—

आरग्वधशिफां क्षिप्रं पिष्ट्वा तण्डुलवारिणा ।

सम्यङ्नस्यप्रलेपाभ्यां गण्डमालां समुद्धरेत् ॥ १८ ॥

गण्डमालायां निर्गुण्डोनस्यम् ।—

गण्डमालामयार्त्तानां नस्यकर्मणि योजयेत् ।

निर्गुण्डाश्च शिफां सम्यक् वारिणा परिपेषिताम् ॥ १९ ॥

गण्डमालायां कोषातकीखरनादिनस्यचतुष्टयम् ।—

कोषातकीनां खरसेन नस्यं तुम्ब्रास्तु वा पिप्पलिसंयुतेन ।

तलेन वाऽरिष्टभवेन कुय्यादचोपकुल्ये सह माक्षिकेण ॥ २० ॥

गण्डमालायां ऐन्द्रो-गोरकर्णप्रयोगौ ।—

ऐन्द्रा वा गोरकर्णा वा मूलं गोमूत्रयोगतः ।

गण्डमालां हरेत् पीतं चिरकालोत्थितामपि ॥ २१ ॥

अपची-गण्डमालयोः फलसुषास्वरसः ।—

अलम्बुषादलोद्भूतात् स्वरसात् द्वे पले पिबेत् ।

अपच्य गण्डमालायाः कामलायाश्च नाशनः ॥ २२ ॥

गलगण्डादौ भार्गोप्रलेपः ।—

गलगण्डगण्डमाला-कुरण्डांश्च विनाशयेत् ।

पिष्टं ज्येष्ठाऽम्बुना लेपान्मूलं ब्राह्मणयष्टिजम् ॥ २३ ॥

पिष्टेत्यादि ।—ज्येष्ठाम्बु तण्डुलोदकम् । काञ्चनालः काञ्चनः ॥ १७ ॥

आरग्वधेत्यादि ।—आरग्वधस्य शिफां मूलम् ॥ १८-१९ ॥

कोषातकीनामित्यादि ।—चलारी योगः । पिप्पलीरंयुतेन इति पदं कोषा-
तकीनां खरसेनेत्यनेनापि सम्बध्यते । कोषातकी घोषकः, तस्याः फलस्य स्वरसः ।
पदं तिक्ततुम्ब्रा अपि । अरिष्टभवेन निम्बफलजेन तैलेन तृतीया योगः । अरिष्टस्य-
स्येति पाठान्तरे—अरिष्टफलस्येत्यर्थः । अचोपकुल्ये इति—अचोपकुल्ये पिष्टा सधुना
अस्य विधेयमित्यर्थः ॥ २० ॥

ऐन्द्रा इत्यादि ।—ऐन्द्रो गोरकर्णकटौ । गिरिकर्णौ श्वेतापराजिता ॥ २१ ॥

अलम्बुषेत्यादि ।—अलम्बुषा मुष्टितिका, अलम्बुषो वा ॥ २२-२३ ॥

गण्डमालायां कुकुन्दरीतैलम् ।—

अभ्यङ्गान्नाशयेन्मृणां गण्डमालां सुदारुणाम् ।

कुकुन्दर्यां विपक्वन्तु क्षणात् तैलवरं भ्रुवम् ॥ २४ ॥

गण्डमालायां शाखोटकविम्बाद्ये तैले ।—

गण्डमालापहं तैलं सिद्धं शाखोटकत्वचा ।

विम्बाश्चमारनिर्गुण्डी-साधितञ्चापि नावनम् ॥ २५ ॥

गण्डमालायां निर्गुण्डीतैलम् ।—

निर्गुण्डीस्त्रसेनाथ लाङ्गलीमूलकल्कितम् ।

तैलं नस्यान्निहन्त्याशु गण्डमालां सुदारुणाम् ॥ २६ ॥

अपचां कार्पासमूलपूषिका ।—

वनकार्पासिकामूलं तण्डुलैः सह योजितम् ।

पक्वा तु पूषिकां खादेदपचीनाशनाय च ॥ २७ ॥

अपचां शोभाञ्जनादिप्रलेपः ।—

शोभाञ्जनं देवदारु कान्जिकेन तु पेषितम् ।

कोष्णं प्रलेपतो हन्यादपचीमतिदुस्तराम् ॥ २८ ॥

अपचां सर्षपादिप्रलेपः ।—

सर्षपादिष्टपत्राणि दध्नुः भक्ष्नातकैः सह ।

कागमूत्रेण सम्यष्टमपचीघ्नं प्रलेपनम् ॥ २९ ॥

अभ्यङ्गादित्यादि ।—कुकुन्दरी “कुकुया” इति ख्याता मूषिकाकृतिः, तस्याः कल्कः ; जलं चतुर्गुणम् ॥ २४ ॥

गण्डमालापहनित्यादि ।—शाखोटकत्वचा खरसकल्करूपया ; सुशुतेऽप्युक्तं—
“शाखोटकत्वखरसंन सिद्धं तैलं हितं नखविरेचनेषु” (चि० १८ अ०) इति ।
विम्बीत्यादि योगान्तरम् । विम्बी डिम्बिरिति ख्यातम् ; तैलाकुचा इत्यन्ये ।
अश्वमारः करवीरः । विम्बादीनां मूलस्य कल्कः, जलं चतुर्गुणमिति मधुदासः ॥ २५ ॥

निर्गुण्डीत्यादि ।—अत्र निर्गुण्डीस्त्रसचतुर्गुणः ॥ २६ ॥

अपचोषिकामाङ्ग वनेत्यादि ।—अथो आगालगुडानां भेषजस्यैकः ॥ २७—२९ ॥

अपच्यम् अश्वत्थादिप्रलेपः ।—

अश्वत्थकाष्ठं निचुलं गवां दन्तञ्च दाहयेत् ।

वराहमज्जसंयुक्तं भस्म हन्यपचौत्रणान् ॥ ३० ॥

अपच्यं पाददेशे दाहविधिः ।—

पार्थिवं प्रति द्वादश चाङ्गुलानि

मित्वेन्द्रवस्तिं परिवर्ज्य सम्यक् ।

विदार्य मत्स्याण्डनिभानि वैद्यो

निष्कृष्य जालान्यनलं विदध्यात् ॥ ३१ ॥

अपच्यं हस्तदेशे दाहविधिः ।—

मणिवन्धोपरिष्ठाद्वा कुर्याद्विस्त्रात्रयं भिषक् ।

अङ्गुल्यन्तरितं सम्यगपचीनां प्रशान्तये ॥ ३२ ॥

अपच्यं दण्डोत्पलापामार्गशीर्षूलधारणं शिराच्छेदश्च ।—

दण्डोत्पलाभवं मूलं बद्धं पुष्पेऽपचीं जयेत् ।

अपामार्गस्य वा क्षित्याज्जिह्वातलगते शिरे ॥ ३३ ॥

अपच्यं व्योषाद्यं तैलम् ।—

व्योषं विडङ्गं मधुकं सैन्धवं देवदारु च ।

अश्वत्थेत्यादि ।—एव वराहमज्जयोगाल्लेपः ॥ ३० ॥

पार्थिवं प्रतीत्यादि सुयुतस्य ।—पार्थिवः गुल्फस्वाधीदेशः, पार्थिवारम्भ ऊर्ध्वं द्वादशाङ्गुलानि मित्वा परिमाय इन्द्रवस्तिं चाङ्गुलं परित्यज्य विदार्य जालानि मेदो-
खालानि मत्स्याण्डेन सदृशाव्याकृत्य अग्निं विदध्यादित्यर्थः, एवमपच्यं मूलीच्छेदान्
प्रशमः ; यदाह भोजः,—“वातपित्तकफा वृद्धा मेदशापि समापितम् । जङ्घयोः
कण्डूरां प्राप्य मत्स्याण्डसदृशान् बद्धन् ॥ कुर्वन्ति—” इत्यादि ॥ ३१ ॥

कचाकूर्परसन्निगतापचोषु बाहुगतमेव कर्माह, मणिवन्धेत्यादि सुयुतस्य ।—
मणिवन्धः हस्तबाहुवन्धिः । एव मणिवन्धादङ्गुलमेकं द्रव्यं वा परित्यज्य दाहः
कथ्यः ॥ ३२ ॥

दण्डोत्पलेत्यादि ।—दण्डोत्पला खनामख्याता । अपामार्गस्य वा मूलमिति
योच्यम् । अपचौप्रदेशे एव भेषजवन्धनम् । अथैव शस्त्रकर्मान्तरसाह, क्षित्यादि-
त्यादि ॥ ३३ ॥

तैलमेभिः शृतं नस्यात् कच्छामप्यपचीं जयेत् ॥ ३४ ॥

अपचां चन्दनाद्यं तैलम् ।—

चन्दनं साभया लाक्षा वचा च कटुरोहिणी ।

एभिस्तैलं शृतं पीतं समूलामपचीं जयेत् ॥ ३५ ॥

अपचादौ गङ्गाद्यं तैलम् ।—

गुञ्जाहयारिश्यामाऽर्क-सर्वपैर्मूलसाधितम् ।

तैलन्तु दशधा पश्चात् कणालवणपञ्चकम् ॥ ३६ ॥

मरिचैश्चूर्णितैर्युक्तं सर्वावस्थागतं जयेत् ।

अभ्यङ्गादपचीं नाडीं वल्मीकाशीर्बुदव्रणान् ॥ ३७ ॥

यन्त्रिषु व्रणशोथचिकित्साऽतिदेशः ।—

यन्त्रिष्वामेषु कुर्वीत भिषक् शीथप्रतिक्रियाम् ।

पक्वानापाय्य संगोध्य रोपयेत् व्रणभेषजैः ॥ ३८ ॥

वातशय्यौ हिंसादिप्रलपः ।—

हिंसा सरोहिण्यमृता च भार्गी

श्यानाकविल्वागुरुकृष्णगन्धाः ।

व्योषनित्यादि ।—अथ जलं चतुर्गुणम् ॥ ३४ ॥

चन्दनमित्यादि ।—अभया हरीतकी, न तु अभयमुशीरं, “वचाहरीतकी-
लाक्षा-कटुरोहिण्यचन्दनैः । तैलं प्रसाधितं पीतं समूलामपचीं जयेत् ॥” (७०
३० पृ०) इति बाम्भटसंवादात् ॥ ३५ ॥

गुञ्जेत्यादि ।—हयारिः करवीरः, तस्य मूलम् । श्यामा बृहदारकः । अर्कस्य
क्षीरम् । गोमूत्रं चतुर्गुणं दत्त्वा दशधा पाकः, ततः कणालवणपञ्चक-मरिचचूर्णं
प्रक्षिप्य प्रयोज्यम् ; कणालवणपञ्चकमरिचैरित्येकपदं, “घृततैलवसानज्ज-वेश-
वारपयोदधि-। नासधावनतोयाभम्” इतिवत् ॥ ३६-३७ ॥

यन्त्रिचिकित्साभाङ्ग, यन्त्रिष्वित्यादि ।—शीथप्रतिक्रियामिति—व्रणशोथचिकित्सितं,
यच्च तौश्रुतव्रणशोथोक्तमपतर्पणादिविरेकान्तमेकादशविधम् ॥ ३८ ॥

हिंसेत्यादि सुश्रुतस्य ।—हिंसा काष्ठाकड़ा । कृष्णगन्धा कृष्णभीमाङ्गनः ।

गोपित्तिपिष्टाः सह तालपण्यां

ग्रन्थौ विधेयीऽनिलजे प्रलेपः ॥ ३८ ॥

पित्तग्रन्थौ जलौकाप्रयोगादिः काकोल्यादिकापथः ।—

जलायुकाः पित्तकृते हितास्तु

क्षौरोदकाभ्यां परिषेचनञ्च ।

काकोलिवर्गस्य तु शीतलानि

पिबेत् क्षषायार्ण्यं सशर्कराणि ॥ ४० ॥

पित्तग्रन्थौ हरीतकीप्रयोगः सधृकादिप्रलेपथः ।—

द्राक्षारसेनेक्षुरसेन वाऽपि चूर्णं पिवेद्वाऽपि हरीतकीनाम् ।

मधूकजम्बुर्जुनवेतसानां त्वग्भिः प्रदेहानवतारयेच्च ॥ ४१ ॥

श्लेष्मग्रन्थौ दाषहरणविक्षापनोपदेशौ ।—

हृतेषु दोषेषु यथाऽऽनुपूर्व्यां ग्रन्थौ भिषक् श्लेष्मसमुत्थिते तु ।

स्त्रिन्ने च विक्षापनमेव कुर्व्यादङ्गुष्ठवेणुदृषदौसुतैश्च ॥ ४२ ॥

श्लेष्मग्रन्थौ विकङ्कतादिप्रलेपः ।—

विकङ्कतारग्वधकाकण्ठी-काकादनीतापसवृक्षमूलैः ।

गोपित्तिपिष्टा इत्यत्र “गोशौ च पिष्टा” इति पाठान्तरे—गोशौ शाखोटकः ; किन्तु

गोशौपाठी युक्तः, आयुर्वेदसारप्रामाख्यात् तथा मुशुतटीकाकङ्कित्याख्यातत्वाच्च ।

तालपण्यं तालमूलौ ॥ ३८ ॥

जलायुका इत्यादि विद्वानित्यन्तं मुशुतस्य ।—काकोलिवर्गस्येति—काकोल्यादि-

गणस्य ॥ ४०।४१ ॥

हृतेषु दोषेष्वित्यादि ।—वमनादिभिः तथा रक्तमोक्षणेन दोषेषु कफादि-

रक्तान्तेषु हृतेषु सन्त्यु । यथाऽऽनुपूर्व्येति—श्लेष्मसेदादिक्रमं कल्लेत्थर्थः । दृषदौसुतः

शिलापुत्रकः । अत्र हृदोभङ्गमर्थं नाशङ्कनीयम्, अनन्तलाक्ष्ण्योमागंशात् । कश्चित्तु

मुशुतपुत्रके “अङ्गुष्ठखोदोपलवेणुदृष्टैः” इति पठ्यते, किञ्चित्तु “वेणुदृष्टदौसुतैः”

प्रति ॥ ४२ ॥

विष्णुदेव्यादि ।—विकङ्कतेत्यादि सदनान्त एको योगः इति चन्द्रिका ।

अलेपयेदेनमलावभागीं करञ्जकालामदनैश्च विद्वान् ॥ ४३ ॥

यस्यौ दन्त्यादिलेपः ।—

दन्ती चित्रकमूलत्वक् सुहृत्कंपयसी गुडः ।

भक्तातकास्थि काशीशं लेपो भिन्याच्छिलामपि ॥ ४४ ॥

यस्यादिषु मातृवाहककौटलेपः ।—

अन्यार्बुदादिजलेगो मातृवाहककौटजः ॥ ४५ ॥

यस्यादौ स्वर्जिकादिपलेपः ।—

स्वर्जिकामूलकक्षारः शङ्खचूर्णसमन्वितः ।

प्रलेपो विहितस्तौक्ष्ण्यो हन्ति अन्यार्बुदादिकान् ॥ ४६ ॥

यस्यौ अग्निचारप्रयोगः ।—

अन्योनमर्मप्रभवानपक्वा-

नुद्धृत्य वाऽग्निं विदधीत वैद्यः ।

क्षारेण वैतान् प्रतिसारयेत्तु

संलिख्य संलिख्य यथोपदेशम् ॥ ४७ ॥

अर्बुदे यत्किञ्चित्काऽतिदिशः ।—

अन्यार्बुदानाञ्च यतोऽविशेषः

प्रदेशहेत्वाकृतिदोषदूष्यैः ।

विककृतः वहिष्ठवेखर, वयकडोलिरिति वा ख्यातम् । काकणन्ती गुहा, चखा मूलम् । काकादनी काकतिन्दुकः । तापसवृक्षः पुच्छज्वीवकः । अलावः कटुतुल्यः । काला कालाकडा, मल्लिष्ठा वा ॥ ४३ ॥

दन्तीत्यादि ।—कुक्षकंपयसीति कुक्षकंपयोः क्षीरम् । भक्तातकास्थि भक्तातक-
कोनम् । काशीशं धातुकाशीशम् ॥ ४४ ॥

अन्यार्बुदादीत्यादि ।—मातृवाहककौटः सुखाशादिभयपदकौटः “मादुरे पोक्ता” इति ख्यातम् ॥ ४५ ॥

यस्यौ नित्यादि सुयुतस्य ।—क्षारेण वेति विकल्पो दोषापेक्षया ; तेन वाते वातकफेऽग्निः, पित्ते च क्षार इति । प्रतिसारयेदिति—प्रलेपयेत् । यथोपदेशमिति—
वृथाशास्त्रम् ; एतच्च अग्निं विदधीत इत्यनेनापि सम्बध्यते, तेनाग्निर्कर्मविधिना प्रति-
सारणीयक्षारविधिना चेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

अर्बुदे यत्किञ्चित्कृतं सोपपत्तिकमतिदिशति, अन्यार्बुदानां नित्यादि ।—अवि-

ततश्चिकित्सेद्भिषगर्बुदानि

विधानवित् ग्रन्थचिकित्सेन ॥ ४८ ॥

वातार्बुदे वेशवागोपनाह-नाडीखेद रक्तभीषणानि ।—

वातार्बुदे चाप्युपनाहनानि

स्निग्धैश्च मांसैरथ वेशवारैः ।

खेदं विदध्यात् कुशलस्तु नाद्या

शृङ्गेण रक्तं बहुशो हरेच्च ॥ ४९ ॥

पित्तार्बुदे मृदुस्वेदीपनाहविरचनानि ।—

स्वेदीपनाहा मृदवस्तु पथ्याः

पित्तार्बुदे कायविरचनञ्च ॥ ५० ॥

पित्तार्बुदे सर्जरसादि प्रलेपः ।—

विष्टस्य चोदुम्बरशाकगोजी-

पत्रैर्भृशं क्षौद्रयुतैः प्रलिम्पेत् ।

श्लक्ष्णोक्ततैः सर्जरसप्रियङ्गु-

पत्तङ्गलोभार्जुनयष्टिकाहैः ॥ ५१ ॥

कफार्बुदे शङ्खचूर्णादिलेपः ।—

लेपनं शङ्खचूर्णेन सह मूलकभस्मना ।

कफार्बुदापहं कुर्यात् ग्रन्थादिषु विशेषतः ॥ ५२ ॥

अथ इव अवशिष्ट इह ज्ञेयः, तेन सुश्रुतोक्तभेदोऽपि भवत्युक्तः ; सुश्रुते हि पृथक् ग्रन्थ-
लक्षणमुक्ता अर्बुदलक्षणञ्च “गात्रपदेशे” इत्यादिना पृथगेवोक्तं, तस्मात् स्तोकविशेषे
सत्यपि प्रायेणाविशेषादिह ग्रन्थचिकित्सेवातिदिश्यतेऽर्बुदे । विधानविहिति—दाहादि-
विधिज्ञः ॥ ४८ ॥

वातार्बुदे इत्यादि ।—नाद्येति—नाडीखेदविधिना ॥ ४९ ॥

स्वेदीपनाहा मृदव इत्यादि ।—मृदुस्वेदः द्रवस्वेदः । मृदुरूपनाहस्तु काकोल्यादि-
मृदुद्रव्यकृतः । कायविरचनम् इत्यत्र कायग्रहणं शरीरविरचनव्युदासायम् ॥ ५० ॥

विष्टेत्यादि ।—उदुम्बरः फल्गुः, कर्कशपत्रत्वात् । शाकः मरुजशकः
कर्कशपत्रः । गोजी दावीशाकः, शाखोटकी वा । क्षौद्रयुतैरिति सर्ज-

अर्बुदे निष्यावादि प्रलेपः ।—

निष्यावपिण्याककुलत्यकल्के-

मांसप्रगाढेर्दधिमर्दितेश्च ।

लेपं विदध्यात् क्रिमयो यथाऽत्र

मुञ्चन्त्यपत्यान्यथ मक्षिका वा ॥ ५३ ॥

अर्बुदे अग्निप्रयोगादिः ।—

अल्पावशिष्टं क्रिमिभिः प्रजग्धं

लिखेत् ततोऽग्नं विदधीत पश्चात् ।

यदल्पमूलं त्रपुतास्त्रसोमैः

संवेष्ट्य पतैरथवाऽऽयसैर्वा ॥ ५४ ॥

चारादिप्रयोगो वलस्य अवेक्षणीयता पक्षार्बुदशिक्षित्वाविधिश्च ।—

चाराग्निशस्त्राण्यवतारयेच्च

मुहुर्महुः प्राणमवेक्षमाणः ।

रसादिभिः सत्वध्यते । पतङ्गं रक्तचन्दनम् । अर्जुनस्थानेऽञ्जन इति पाठे—अञ्जनं लोतोऽञ्जनम् । यष्टिकाहं यष्टिमधु ॥ ५१-५२ ॥

निष्यावेत्यादि मुञ्चतस्य ।—निष्यावः श्वेतशिखी । पिण्याकः तिलकल्कः । क्रिमयो यथाऽवेत्यतः परम् उत्पद्यन्ते इति शेषः । मुञ्चन्तीत्यत्र मूर्च्छन्तीति पाठे—अपत्यान्यथ मक्षिका वेत्यतः परं मुञ्चन्तीति शेषः ॥ ५३ ॥

एतत्क्रमेणः फलमाह, अल्पावशिष्टमित्यादि मुञ्चतस्य ।—अल्पावशिष्टं क्रिमिभिर्भक्षणादल्पावशिष्टम् । लिखेदिति—अल्पावशिष्टं पूतिमांसं शस्त्रेण हिन्यात्, अल्पावशिष्टस्य च छेदने न चातुरस्य महान् क्लेश इति तात्पर्यम् । ततोऽग्निं विदधीतेति—शस्त्रच्छेदनानन्तरचावशिष्टार्बुदमूलस्य सम्यगुच्छेदाय अग्निं विदधीत तप्तशलाकया दहेत् । अग्निकर्मणि कृतेऽपि यद्यर्बुदस्य मूलं तिष्ठेत्, तदा किं कर्तव्यम् ? इत्याह, यदल्पमूलमित्यादि—अर्बुदस्य यदल्पमूलं तत् त्रपुतादिषोडशानामन्यतमेन रक्षिते; पतैः संवेष्ट्य स्थापयेदिति व्याख्येयं, न तु चाराद्यवचारणा-पेक्षया त्रपुदिपदसंवेष्टनस्य पूर्वभावितमित्याहः । त्रपुदिपदसंवेष्टनेन च तनुमूल-आर्बुदस्य सङ्घर्षात् स्वयमेव उपशमो भविष्यतीति भावः । तप रक्तः ॥ ५४ ॥

विध्यन्तरमाह, चाराशौल्यादि ।—यद्यपि मुञ्चते “सक्रदेवापहरेच्छस्त्रम्” (सू०

यदृच्छया चोपगतानि पाकं
पाकक्रमेणोपचरेत् यथोक्तम् ॥ ५५ ॥

अर्बुदस्य मूलविनाशोपदेशः ।—

सशेषदोषाणि हि योऽर्बुदानि
करोति तस्याश्च पुनर्भवन्ति ।
तस्मादशेषाणि समुद्धरेत्
हृन्त्युः शेषाणि यथा विषाग्नी ॥ ५६ ॥

पिङ्गकार्बुदे उपोदिकाप्रयोगः ।—

उपोदिकारसाभ्यक्तास्तत्पत्रपरिवेष्टिताः ।
प्रशस्यन्त्यचिरान्नृणां पिङ्गकार्बुदजातयः ॥ ५७ ॥

मर्मजार्बुदे उपोदिकोपनाहः ।—

उपोदिका काञ्जिकतक्रपिष्टा
तथोपनाहो लवणेन मिश्रः ।
दृष्टोऽर्बुदानां प्रशमाय कौञ्चित्
दिने दिने रात्रिषु मर्मजानाम् ॥ ५८ ॥

अर्बुदे रश्मामोचकादि-गन्धकादिप्रलेपो ।—

लिपोऽर्बुदजित् रश्मामोचकमस्मत्पुषङ्गचूर्णकृतः ।

५५) इत्युक्तं, तथापि अर्बुदस्य मूलमूलत्वात् न तत्र चारादयः सकृदवधारणीया इत्याह, मुहुर्मुहुरिति । प्राणमवेचनाय इति—यथा न वल्लहानि स्यात् तथा काल-विप्रकर्षं कृत्वा मुहुर्मुहुः चारादीनवधारयेदित्यर्थः । अपक्वकार्बुदस्य चिकित्सानभिधाय पक्वस्य चिकित्सायाह, यदृच्छयेति—कारणाप्रतिनियमेन अनियतमभिघातादिपाक-कारणं प्राप्येत्यर्थः । यत्तु निदाने “न पाकमायानि” (सु० नि० ११ अ०) इत्युक्तं, तत् प्रायिकमिति ज्ञेयम् । पाकक्रमेणेति—पाकोक्तपाटनशोधनादिक्रमेण । यथोक्तमित्युपचारक्रियाविशेषणम् । सुश्रुते तु—यथोक्तमित्यत्र “विधिजः” इति पाठः ॥ ५५।५६ ॥

उपोदिकेयादि ।—पिङ्गकार्बुदजातय इति—पिङ्गकार्बुदप्रकारा इत्यर्थः ॥ ५७।५८ ॥

सरट् हृधिराट्रेगन्धयवजविडङ्गनागरैर्वाऽथ ॥ ५८ ॥

चर्बुदे सृङ्गीगण्डीरिकादिस्निदचतुष्टयम् ।—

सृङ्गीगण्डीरिकास्नेदी नाशयेद्वृटानि च ।

सौमकीनाथ लवणैः पिण्डारकफलेन वा ॥ ६० ॥

मेदोऽर्बुदे हरिद्रादिलेपः ।—

हरिद्रालोघ्नपत्तङ्ग-गृहधूममनःशिलाः ।

मधुप्रगाढो लेपोऽयं मेदोऽर्बुदह्नरः परः ॥ ६१ ॥

शर्करार्बुदे चर्बुदचिकित्साऽतिदेशः ।—

एतामेव क्रियां कुर्यादृशिषां शर्करार्बुदे ॥ ६२ ॥

इति गलगण्ड-गण्डमालाऽपचौ-ग्रन्थार्बुद-चिकित्सा ।

अथ स्त्रीपद-चिकित्सा ।

क्रियास्वम् ।—

लङ्गुनालेपनस्नेद-रेचने रक्तमोजणैः ।

प्रायः श्लेष्महरैकणैः स्त्रीपदं समुपाचरेत् ॥ १ ॥

धुसूरादिप्रलेपः ।—

धूसूरैरगुण्डनिर्गुण्डो-वर्षाभूशिशुसर्षपैः ।

प्रलेपः स्त्रीपदं हन्ति चिरोत्थमाप दाहणम् ॥ २ ॥

लेप इत्यादि ।—रन्ध्रामोचकः कटलीकाण्डकः, तस्य भस्म चार इत्यर्थः ।

सरटः ककलासः । यवजः यवचारः ॥ ५८ ॥

सृङ्गीगण्डीरिकादि ।—चलारः स्नेदाः । सृङ्गीगण्डीरिका सृङ्गीकाण्डः । तप्तसृङ्गुदण्डेन, तथा तप्तसौमकेन, तथा तप्तलवणेन, तथा पिण्डारकफणमुत्स्विष्य पोष्टलिकां वद्धा स्नेदः कार्य इत्यर्थः ॥ ६० ॥

हरिद्रेत्यादि ।—पत्तङ्गं रक्तचन्दनम् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां गलगण्ड गण्डमालाऽपचौ-

ग्रन्थार्बुद-चिकित्सा-विवृतिः ।

पूर्वोक्तसङ्गल्लेखे स्त्रीपदचिकित्सिताह—लङ्गुनेत्यादि ॥ १२ ॥

रूपिकामूलप्रलेपः ।—

निष्पिष्टमारनालेन रूपिकामूलवल्कलम् ।

प्रलेपात् श्लोपदं हन्ति बद्धमूलमपि दृढम् ॥ ३ ॥

पिण्डारकतक्तोवन्द्याकथ द्विविधप्रयोगः ।—

पिण्डारकतरुसम्भव-वन्द्याकशिफा जयति सर्पिषा पीता ।

श्लोपदमुग्रं नियतं बद्धा सूत्रेण जङ्घायाम् ॥ ४ ॥

चित्रकादिलेपवयम् ।—

हितश्चालेपने नित्यं चित्रको देवदारु वा ।

सिद्धायश्चिग्रुशक्ता वा सुखोष्णो मूलपेभितः ॥ ५ ॥

वातश्लोपदे क्लेष्टादिः शिराविषयः ।—

क्लेहस्वेदोपनाहंश्च श्लोपदेऽनिलजे भिषक् ।

क्त्वा गुल्फोपरि शिरां विध्येत् तु चतुरङ्गुले ॥ ६ ॥

पित्तश्लोपदे शिराविषयः पित्तार्बुदादिचिकित्सातिदेशश्च ।—

गुल्फव्याधः शिरां विध्येत् श्लोपदे पित्तसम्भवे ।

पित्तघ्नीञ्च क्रियां कुर्यात् पित्तार्बुदविसर्पवत् ॥ ७ ॥

पित्तश्लोपदे मज्जिष्ठादिप्रलेपः ।—

मज्जिष्ठां मधुकं राक्ष्णां सहिंसां सपुनर्नवाम् ।

पिष्टाऽऽरनालेर्लेपोऽयं पित्तश्लोपदशान्तये ॥ ८ ॥

निष्पिष्टमित्यादि ।—रूपिका चर्कमूलम् ॥ ३ ॥

पिण्डारकेत्यादि ।—पिण्डारकतरुः खनानख्यातः । बद्धा सूत्रेणेति अत्रापि वन्द्याक-
शिफां सम्बध्यते ; अयमर्थः,—वन्द्याकशिफा मा ८, दृढा तो २ पेष्यम्, अथवा
श्लोपदाग्रमज्ज्यायां रक्तसूत्रेण बन्धनीया ॥ ४ ॥

हितश्चेत्यादि ।—गोमूत्रपिटाक्षयो लेपा बोध्याः । सिद्धार्थः श्वेतसर्पपः ॥ ५ ॥

क्लेह्यादि सुशुतस्य ।—क्लेहस्वदाविह शिराव्याघाज्जभृतौ, न तु स्वतन्त्रतया
क्लेहो देयः, सर्वश्लोपदानां कफप्रधानतया विरुद्धण्यौघत्वात् । विध्योदिति—अथ
गुल्फोपरि पञ्चाङ्गाग्रे शिराव्याधौ रक्तदुष्टौ सत्यामेव कार्यः ॥ ६ ॥

पित्तश्लोपदचिकित्सासाह, गुल्फव्याध इत्यादि सुशुतस्य ।—पित्तघ्नीञ्चेलि
चकारात् कफघ्नीञ्च क्रियां कुर्यादिति ज्ञेयं, श्लोपदानां कफप्रधानत्वात् ॥ ७ ॥

मज्जिष्ठमित्यादि ।—हिंसा कालाकड़ाभेदः ॥ ८ ॥

शेषश्लोपदे शिराविवः कफघ्न कषायप्रयोगोपदेश्य ।—

शिरां सुविदितां विधेदङ्गुष्ठे श्लेष्मश्लोपदे ।

सधुयुक्तानि चामौष्णं कषायाणि पिवेन्नरः ॥ ८ ॥

पूतोकरञ्जरसः ।—

पिबेत मर्षपतेलेन श्लोपदानां निवृत्तये ।

पूतोकरञ्जच्छदजं रसं वाऽपि यथाबलम् ॥ १० ॥

एवञ्जोषकरसः वृद्धदारकचूर्णम् ।—

अनेनैव विधानेन पुत्रञ्जोवकजं रसम् ।

कार्ज्जकेन पिवेच्चूर्णं सूत्रैर्वा वृद्धदारजम् ॥ ११ ॥

गुडश्चविट्प्रयोगः ।—

रजनीं गुडसंयुक्तां गोमूत्रेण पिवेन्नरः ।

वर्षोत्थं श्लोपदं हन्ति दद्रुकुष्ठं विशिषतः ॥ १२ ॥

एरण्डतैलवृष्टहरीतकीप्रयोगः ।—

गन्धर्वतैलवृष्टं हरीतकीं गोजलेन यः पिबति ।

श्लोपदबन्धनमुक्तां भवत्यसौ सप्तरात्रेण ॥ १३ ॥

तैलकाज्जिक्प्रयोगः ।—

धान्याम्नं तैलसंयुक्तं कफवातविनाशनम् ।

दीपनञ्चामदोषघ्नमेतत् श्लोपदनाशनम् ॥ १४ ॥

शिरानित्यादि संयुतस्य ।—सुविदितामिति—व्यक्ताम् । अङ्गुष्ठे इति—पादाङ्गुष्ठसन्निधौ । चप्रममंण उपरि द्वाङ्गुले शिराव्यधः कार्यः, चिप्रममंण्यधाङ्गि मरणं स्यादिति ; तदुक्तं संयुते—“पादाङ्गुष्ठाङ्गुल्यामंज्ये चिप्रं नाम मर्म, तत्र विद्धस्याः चपकेण मरणम्” (शा० ६७०) इति । कषायाणीति—कफहरारगवधादिगण-सुष्काकादिगणकृतानि ॥ ८ ॥

पिवेदित्यादि ।—पूतोकरञ्जच्छदजमिति—कण्टकीकरञ्जपत्रस्वरसं पलमानं कटु-तैलाच्चं प्रलिप्य पिबेत् ॥ १० ॥

अनेनैवेत्यादि ।—अनेनैव विधानेनेति—कटुतैलप्रक्षेपेणेत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

गन्धर्वतैल्येति ।—गन्धर्वतैलम् एरण्डतैलम् । गोजलेन गोमूत्रेण ॥ १३ ॥

धान्याम्नमित्यादि ।—तैलसंयुक्तमिति पत्र तैलं कटुतैलम् ॥ १४ ॥

श्लोपदज्वर माषिण्डरीप्रयोगः ।—

गोधावतौमूलयुक्तां खादेन्माषिण्डरीं नरः ।

जयेत् श्लोपदकोपोत्थं ज्वरं सद्यो न संशयः ॥ १५ ॥

द्वेष्टगुडूचोप्रयोगः ।—

श्लोपदघ्नो रसोऽभ्यासात् गुडूचास्तैलसंयुतः ॥ १६ ॥

समद्वन्द्वदारकचूर्णम् ।—

त्रिकटु त्रिफला चूर्णं दार्वीशृणगोक्षुरम् ।

अलम्बुषां गुडूचाञ्च समभागानि चूर्णयेत् ॥ १७ ॥

सबज्जां चूर्णमाहृत्य द्वन्द्वदारकस्य तत्समम् ।

काञ्चिकेन च तत् पियमक्षमात्रं प्रमाणतः ॥ १८ ॥

जीर्णं चापरिहारं स्याद्भोजनं सार्वकामिकम् ।

नाशयेत् श्लोपदं स्थौल्यमामवातञ्च दारुणम् ॥

कुष्ठगुल्मानिलहरं वातश्लेष्मज्वरापहम् ॥ १९ ॥

पिप्पल्याद्यं चूर्णम् ।—

पिप्पलीत्रिफलादारु-नागरं सपुनर्नवम् ।

भागैद्विपलिकैरेषां तत्समं द्वन्द्वदारकम् ॥ २० ॥

काञ्चिकेन पिवेच्चूर्णं कर्षमात्रं प्रमाणतः ।

जीर्णं चापरिहारं स्याद्भोजनं सार्वकामिकम् ॥ २१ ॥

श्लोपदं वातरोगांश्च हन्यात् श्लैहानमेव च ।

आग्निञ्च कुरुते घोरं भस्मकञ्च नियच्छति ॥ २२ ॥

गोधावतौल्यादि ।—गोधावतौ गोहालिया लता, एतन्मूलस्यैको भागः, साव-
कलायस्व तु भागद्वयम् ॥ १५ ॥

श्लोपदघ्न इत्यादि ।—गुडूचा रसः इति—खरसः काथो वा । तैलसम-
कटुतेजम् ॥ १६ ॥

त्रिकटुत्यादि ।—अलम्बुषा मुण्डीरी । द्वन्द्वदारकस्य तत्सममिति—त्रिकटुादि-
सर्वचूर्णसमं द्वन्द्वदारकस्य चूर्णमित्यर्थः । सार्वकामिकमिति—यथेच्छमित्यर्थः ॥ १७—१८ ॥

पिप्पलीत्यादि ।—आग्निञ्च कुरुते इति विरेकेण पित्तहरत्वात् । अन्ये तु—
भस्मादाग्नौ वोः कुरुते अतो भस्मकं नियच्छति अयच्छतोत्याहुः ॥ २०—२२ ॥

कृष्णायमोदकः ।—

कृष्णाचित्रकदन्तीनां कर्षमर्द्धपलं पलम् ।
विंशतिश्च हरीतक्या गुडस्य तु पलद्वयम् ॥
मधुना मोदकं खादेत् श्लीपदं हन्ति दुस्तरम् ॥ २३ ॥

सौरेश्वरघृतम् ।—

सुरसो देवकाष्ठश्च त्रिकटुत्रिफले तथा ।
लवणान्यथ सर्वाणि विडङ्गान्यथ चित्रकम् ॥ २४ ॥
चविका पिप्पलीमूलं गुग्गुर्गुह्वरुषा वचा ।
यवाग्रजश्च पाठा च शओला हृद्ददारकम् ॥ २५ ॥
कल्कैश्च कार्ष्णिकैरभिर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
दशमूलैकषायेण धान्ययूषद्रवेण च ॥ २६ ॥
दर्धमण्डसमायुक्तं प्रस्थं प्रस्थं पृथक् पृथक् ।
पक्वं स्यादुद्धृतं कल्कात् पिबेत् कर्षद्वयं हविः ॥ २७ ॥
श्लीपदं कफवातात्यं मांसरक्ताश्रितञ्च यत् ।
मेढ्राश्रितञ्च पित्तात्यं हन्यादेव न संशयः ॥ २८ ॥
अपचीं गण्डमालाञ्च अन्नवृद्धिं तथाऽर्बुदम् ।
नाशयेत् ग्रहणीदोषं श्लेययुं गुदजानि च ॥ २९ ॥

कृष्णोत्पादि ।—कृष्णादीनां कर्षादिमानं यथाकृतं ज्ञेयम् । विंशतिश्च हरीतक्य
इत्याकृतिमानात् । मध्वव मोदककृष्णोचितं देयम् ॥ २३ ॥

सुरस इत्यादि ।—सौरेश्वरघृते सुरसः पर्णावः, इन्दुलिखिततन्त्रान्तरसंवादात्
निर्गुण्यौ वा । दशमूलैकषायस्य मिलित्वा प्रस्थः, कलं चतुर्गुणं, शेषं प्रस्थमेकम् ।
धान्ययूषद्रवेण कार्ष्णिकेन, न तु धन्याकक्षायेन ; धान्यास्तेति तन्त्रान्तरपाठात्
व्यवहाराभावाच्च । ननु कथोर्ध्वयोः कियन्मानं याव्यम् ? इत्याह, प्रस्थमित्यादि ।
सौरेश्वरमिति—इन्द्राणो निर्गुण्यौपय्यायवाचौ, तेन सुरेश्वरा निर्गुण्यौ, तत्कृतत्वात्
सौरेश्वरमिति संज्ञा । जीवकेनेति—जीवो ब्रह्मपतिः, स्वार्थे कः ; अन्यवाप्युक्तं—
"आवा दुरालभा कृष्णा गुगा ककटं कौ जया । एषां ज्ञानानि चूर्णानि श्रीकृष्णैः"

परमाग्निं नरं हृद्यं कीष्टक्रिमिविनाशनम् ।
घृतं सौरेश्वरं नाम श्लोपदं हृत् सेवितम् ॥
जीवकेन कृतं ह्येतद्रोगानौकविनाशनम् ॥ ३० ॥

विडङ्गाद्य तैलम् ।—

विडङ्गमरिचार्कषु नागरे चित्रके तथा ।
भद्रदार्बिलकाख्येषु सर्वेषु लवणेषु च ॥
तैलं पक्वं पिबेद्वाऽपि श्लोपदानां निवृत्तये ॥ ३१ ॥
इति श्लोपद-चिकित्सा ।

अथ विद्रधि-चिकित्सा ।

क्रियास्वम् ।—

जलौकापातनं शस्तं सर्वस्मिन्नेव विद्रधौ ।
मृदुर्विरैको लघुश्च स्वेदः पित्तोद्भवं विना ॥ १ ॥
वातविद्रधौ वातघ्नद्रव्यप्रलेपीपदेशः ।—
वातघ्नमूलकस्त्रैस्तु वसातैश्च घृतामृतैः ।
सुखाण्यो बह्वला लेपः प्रयोज्यो वातविद्रधौ ॥ २ ॥

विषा ॥ कासश्वासस्वरहरं विशेषात् तनकं जयेत् । निर्मितं जीवकेनेदं
कुमाराणां सुखावहम् ॥ इति ॥ २४—३० ॥

विडङ्गाद्यादि ।—विडङ्गाद्यतैले भद्रदारु देवदारु । एलकाख्यः ह्योगला,
पल्लवः लुकमिथ्यलेः पेटिकेचपरे । विडङ्गादीनां कल्को द्रवन्तु जलं चतुर्गुणम् ॥ ३१ ॥
इति औशिरदाससेनविश्ववितायां तत्त्वचन्द्रिकायां श्लोपद-चिकित्सा-विहतिः ।

पाशकमन्त्रादेव विद्रधिचिकित्सोच्यते, जलौकेत्यादि ।—मृदुर्विरैक इति अथ च
मृदुर्विरैको बहुधा आर्यः । गन्धौरभातुगन्धोपकृतत्वात् विद्रधिरिति वदन्ति ॥ २ ॥

वातघ्नेत्यादि सुश्रुतस्य ।—वातघ्नमूलं दशमूलम् । वातघ्नं स्थाने सुरङ्गीति पाठे
—सुरङ्गी औषधजनकः ॥ २ ॥

वातविद्रधौ शिशुयुक्तस्वेदाद्युपदेशः ।—

स्वेदोपनाहाः कर्तव्याः शिशूमूत्रसमन्विताः ॥ ३ ॥

इष्टधिविलयने यथादिप्रलेपः ।—

यवगोधूमसुनैश्च सिद्धपिष्टैः प्रलेपयेत् ।

विलीयते क्षणेनैवमपक्वश्चैव विद्रधिः ॥ ४ ॥

वातविद्रधौ गुग्गुल्वेरण्डतैलप्रयोगौ ।—

पुनर्नवादात्विश्व-दशमूलाभयाभसा ।

गुग्गुलुं रुवतैलं वा पिबेन्मातृविद्रधौ ॥ ५ ॥

पित्तविद्रधौ शर्करादि-पथ्यादिप्रलेपौ ।—

पैत्तिकं शर्करालाजा-मधुकैः शारिवायुतैः ।

प्रदिह्यात् क्षीरपिष्टैर्वा पथस्योक्षीरचन्दनैः ॥ ६ ॥

पित्तविद्रधौ विफलाकाष्ठः पञ्चवल्कललेपश्च ।—

पिबेद्वा विफलाकाष्ठं त्रिहृत्कल्काक्षसंयुतम् ।

पञ्चवल्कलकल्केन घृतमि श्रेण लेपनम् ॥ ७ ॥

पित्तविद्रधौ यथ्याह्वादि लेपः ।—

यथ्याह्वशारिवादूर्वा-नलमूलैः सचन्दनैः ।

क्षीरपिष्टैः प्रलेपसु पित्तविद्रधिशान्तये ॥ ८ ॥

श्लेष्मविद्रधौ इष्टकादिस्वेदः ।—

इष्टकासिकतालोह-गोशक्रतुषपांशुभिः ।

मूत्रैरुष्णैश्च सततं स्वेदयेत् श्लेष्मविद्रधिम् ॥ ९ ॥

स्वेदेत्यादि ।—स्वेदो वेशवारादिभिः ; यदाह सुश्रुतः,—“वेशवारैः सकञ्जरेः प्रयोभिः पायसेल्लया । स्वेदयेच्चापि सततम्—” (चि० १६ अ०) इति ।
उपनाहोऽपि तत्रैवोक्तः ; यथा—“सान्पूदकमांससु काकोल्यादिः सततपणः ।
जेदास्त्रसिद्धो लवणः प्रयोज्योपनाहने ॥” (चि० १६ अ०) इति ॥ ३ ॥

यवेत्यादि ।—सिद्धपिष्टैरिति—उत्स्निग्धपिष्टैः ॥ ४ ॥

पुनर्नवेत्यादि ।—अभसा काष्ठेन ॥ ५ ॥

पैत्तिकमित्यादि सुश्रुतस्य ।—योगइयेऽपि क्षीरं पेषयायेत् । शारिवा अनन्त-
मूलम् । पथस्या क्षीरकाकोली ॥ ६—८ ॥

इष्टकेत्यादि सुश्रुतस्य ।—अथ मूत्रपिष्टैरिति प्रसादपाठः ; किन्तु मूत्रैरुष्णैः

श्लेष्मविद्रधौ दशमूल्यादि-परिषेचनद्वयम् ।—

दशमूलीकषायेण सस्नेहेन रसेन वा ।

श्लेष्मं व्रणं वा कोष्णेन सशूलं परिषेचयेत् ॥ १० ॥

श्लेष्मविद्रधौ गुग्गुलोहि-विधप्रयोगः ।—

क्षिपलाशिशुवकृण-दशमूलाश्रसा पिबेत् ।

गुग्गुलुं मूलयुक्तं वा विद्रधौ कफसम्भवे ॥ ११ ॥

रक्तागन्तुविद्रधौः पित्तविद्रधिक्रियाऽतिदेशः ।—

पित्तविद्रधिवत् सर्वां क्रियां निरवशेषतः ।

विद्रध्याः कुशलः कुर्याद्रक्तागन्तुनिमित्तयोः ॥ १२ ॥

शोभाञ्जनक्राथः ।—

शोभाञ्जनकनिर्यहो हिङ्गुसेन्धवसंयुतः ।

अचिराद्विद्रधौ न हन्ति प्रातः प्रातर्निषेवितः ॥ १३ ॥

अन्तर्विद्रधौ शिशुमूलस्वरसः ।—

शिशुमूलं जले धीतं दरपिष्टं प्रगालयेत् ।

तद्रसं मधुना पीत्वा हृत्पित्तविद्रधिं नरः ॥ १४ ॥

अपक्वविद्रधौ वर्षाश्वादिक्राथः ।—

श्वेतवर्षाभुवो मूलं मूलं वकृणकस्य च ।

जलेन क्षयितं पीतमपक्वं विद्रधिं जयेत् ॥ १५ ॥

रिलेव पाठः सञ्ज्ञते पठ्यते ; “सन्धौ मूलेर्द्रवस्वेदः” इति टीकाकृता व्याख्या । अन्त-
तु—लोहं लोहचूर्णं, गोशक्तं गोमयम्, एभिरेष्टकाचूर्णादिभिर्मूलपिष्टैरेरण्डपत्र-
बद्धैः स्वेद इति व्याख्याय मूलपिष्टैरिति पाठमेव स्वीकुर्वन्ति ॥ ८ ॥

दशमूलीत्यादि ।—सस्नेहेनेति पूर्वेषु परेषु च सम्बध्यते । रसेनेति—सां-
रसेन ॥ १०११ ॥

पित्तत्यादि मुञ्चत इत्य ।—विपुलवचनस्यापि सर्वशब्दस्य दृष्टत्वात् पुनर्निरवशेषतः
द्रव्यं कृत्स्नं पादिविधितिदेशार्थम् ॥ १२१३ ॥

शिशुमूलमित्यादि ।—दरपिष्टम् ईषत्पिष्टम् ॥ १४१५ ॥

अन्तर्विद्रधौ वरुणादिकायः ।—

वरुणादिगणक्वाथमपक्वोऽभ्यन्तरोत्थिते ।

ऊषकादिप्रतीवापं पिबेत् संशमनाय वै ॥ १६ ॥

अन्तर्विद्रधौ पाठाभ्योगः ।—

शमयति पाठामूलं चोदयुतं तण्डुलाखुना पीतम् ।

अन्तर्भूतं विद्रधिसुहृतमाश्वेव मनुजस्य च ॥ १७ ॥

पक्वविद्रधौ व्रणचिकित्साऽतिदेशः ।—

अपक्वो ल्वेगदृष्टिं पक्वो तु व्रणवत् क्रिया ॥ १८ ॥

सूतेऽन्तर्विद्रधौ वरुणादिप्रयोगः मधुशिशुप्रयोगश्च ।—

सूतेऽप्युद्धूमधश्चैव मेरेयास्तसुरासवेः ।

पेयो वरुणकादिस्तु मधुशिशुद्रुमोऽथ वा ॥ १९ ॥

प्रियङ्गुदि तैलम् ।—

प्रियङ्गुधातकौलोभं कटफलं तिनिशत्वचम् ।

एतैस्तैलं विपक्तव्यं विद्रधौ रोपणं परम् ॥ २० ॥

इति विद्रधि-चिकित्सा ।

वरुणादीत्यादि मुश्रुतस्य ।—वरुणाद्यजकादिगणौ सौम्यतौ ॥ १६—१८ ॥

सूतेऽपोत्यादि मुश्रुतस्य ।—ऊर्ध्वं स्ववतामपि कादाचित्को साध्यता चिकित्सा-
भिधानादनुमत्या । मेरेयं नद्यविशेषः । अक्षं काञ्जिकम् । मधुशिशुद्रुम इति—
रक्तशोभाञ्जनवचस्य मूलम् ॥ १९ ॥

प्रियङ्गुत्यादि मुश्रुतस्य ।—तिनिशः अतिमुक्तकः । त्वचमिति निर्देशात् त्वच-
शब्दोऽकारान्तो नपुंसकलिङ्गोऽप्यस्तीति गम्यते । चन्द्राटे तु—“तिनिशं धवम्” इति
पाठा दृश्यते । “तिनिशैस्त्वचम्” इति पाठान्तरे—तिनिशान्तिनाश एव । प्रियङ्गुदि
कल्पद्रव्यं, जलं चतुर्गुणम् । एतच्च तैलं मज्जमन्विद्रधौ मुश्रुते पठ्यते ॥ २० ॥

इति त्रिभिर्वदसत्तेनपरिचितायां तत्त्वचान्द्रिकायां विद्रधि-चिकित्सा-विद्वतिः ।

अथ व्रणशोथ-चिकित्सा ।

सप्त क्रमाः ।—

आदौ विस्त्रापनं कुर्याद्वितीयमवसेचनम् ।

तृतीयमुपनाहञ्च चतुर्थीं पाटनक्रियाम् ॥ १ ॥

पञ्चमं शोधनञ्चैव षष्ठं रोपणमिष्यते ।

एते क्रमा व्रणस्योक्ताः सप्तमो वैद्यतापहः ॥ २ ॥

वातशोथे मातुलुङ्गादिलेपः ।—

मातुलुङ्गाग्निमन्यौ च भद्रदारुमहौषधम् ।

अहिंसा चैव रास्ना च प्रलेपो वातशोथहा ॥ ३ ॥

वातशोथे शाखोटकप्रलेपः ।—

कल्कः काञ्चिकसंमिश्रः स्निग्धः शाखोटकत्वचः ।

सुपर्ण इव नागानां वातशोथविनाशनः ॥ ४ ॥

पित्तशोथे दूर्वादिप्रलेपः ।—

दूर्वा च नलमूलञ्च मधुकं चन्दनं तथा ।

शौतलाञ्च गणाः सर्वे प्रलेपः पित्तशोथहा ॥ ५ ॥

विद्रव्यक्तसंवादात् प्रायेण तुल्योपक्रमत्वाच्चानन्तरं व्रणशोथचिकित्सामाह, आदौ विस्त्रापनविद्यादि सुश्रुतस्य ।—अनेन च वाक्येन चिकित्सितस्थानवक्ष्यमाण-
अष्टोपक्रमाणान्तर्भावेण सप्तत्वं सुखावबोधार्थं सूत्रस्थाने सुश्रुतेनोच्यते; तेन विस्त्रापनमिह न केवलमङ्गुष्ठादिमर्दनमात्रे परिभाषितं यावत्, किन्तु विस्त्राप्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या वङ्गिःपरिमार्जनरूपे शमने शोथविलयनकरे प्रलेप-परिष्काराभ्यङ्गादावपि वर्तते । अवसेचनमपि शोधनरूपेऽन्तःपरिमार्जने वसनविराकरत्तमोक्षणादौ च वर्तते । उपनाहोऽपि खेटे पात्रमपिण्डे च वर्तते । एवमपरिऽप्युपक्रमाः शेषेषु लघादीना-
मन्तर्भावाः, किंवा षड्युपक्रमेषु प्राधान्यात् सप्त विस्त्रापनादयः कथ्यन्ते । विस्त्रापना-
दयो भावित्रणविघातप्रयोजनतया व्रणस्येत्तम् ॥ १।२ ॥

मातुलुङ्गेत्यादि सुश्रुतस्य ।—मातुलुङ्गस्य मूलम् । अहिंसा कुङ्कुमरानि,
कालाकडाभेदः ॥ ३ ॥

कल्क इत्यादि ।—अथ स्निग्ध इति घृतेन ॥ ४ ॥

दूर्वेत्यादि ।—शौतलाञ्च गणा इति—काकोल्याद्युत्पत्त्यादिष्वशोषादयश्च
शोथहाः ॥ ५ ॥

पितृशोथे श्वशोधादिप्रलेपः ।—

न्यग्रोधोऽङ्गस्वराश्वत्थ-प्लक्षवेतसवरक्तलैः ।

ससर्पिष्कैः प्रलेपः स्थाच्छोथनिर्वापणः स्मृतः ॥ ६ ॥

भागन्तुगरक्तनशोथयोः पितृशोथक्रियाऽतिदेशः ।—

भागन्ती शोणितोत्थे च एष एव क्रियाक्रमः ॥ ७ ॥

श्वशोथे अजगन्त्यादिप्रलेपः ।—

अजगन्त्याऽश्वगन्त्या च काला भरलया सह ।

एकेशिकाऽजगन्त्यौ च प्रलेपः श्वशोथहा ॥ ८ ॥

वातश्वशोथे पुनर्नवादिप्रलेपः ।—

पुनर्नवादारुशिशु-दशमूलमहौषधैः ।

कफवातकृते शोथे लेपः कोणो विधीयते ॥ ९ ॥

प्रलेपदानविधिः ।—

न रात्रौ लेपनं दद्याद्दत्तञ्च पतितं तथा ।

न च पर्युषितं शुष्यमाणं नैवावधीरयेत् ॥ १० ॥

श्वशोथेत्यादि ।—शोथनिर्वापण इति—शोथशमनः ॥ ६ ॥

भागन्तावित्यादि ।—एष एवेति—पैतिकत्रयशोथविहितः ॥ ७ ॥

अजगन्त्येत्यादि ।—अजगन्त्या कृगलमेवेति भागुसती, अन्ते यमानिकेत्वाङ्गः । काला अहिंसा, कालाकडामेदः । सरला सरल एव । एकेशिका त्रिदण्डि भागुसती ; अन्ते तु—सरला विवृत, एकेशिका पाठेत्याङ्गः । अजगन्त्यौ कर्कटशङ्कोति भागुसती अन्धिका च ॥ ८ ॥

न रात्रौ लेपनं दद्यात् इत्यादिना निषेधमुखेन विध्युपदेशनं रात्रौ लेपनस्य सर्वथा निषेधायै, प्रलेपनिषेधेन प्रदेहादिविधानं रात्रौ वापि सूच्यते ; तेन यः प्रदेहो वातकफविषयः, स रात्रौ वापि देहोऽविकृदत्वात्, पाचनलेपनन्तु पाचकत्वादेव दातव्यम् ; तथा पित्तजे वातपित्तजे च शतधौतघृताभङ्गः, तथा क्षीरश्रीतगन्तादिसेकश्च निर्वापणतया दीयते एव, तथा त्रणकल्कोऽप्यक्षीराग्रावस्थादि-अन्वविहित एव ; उक्तञ्च वेतस्ये—“सर्वशस्तु मिश्रां प्राप्य लेपनन्तु निवर्तयेत् । क्षीर-सर्पिःप्रलेपतु द्विला पञ्चादनं तथा ॥” इति । रात्रौ लेपदाने पुनः सुश्रुतेन दोष-सूक्तः ; यथा—“न चालेपं रात्रौ प्रयुज्यते, सा सूक्ष्मेव पिहितोष्णतदनिर्गमादिकार-

शुद्धमात्रमुपेक्षितं प्रदेहं पीडनं प्रति ।

न चापि सुखमालिख्यत् तेन दोषः प्रसिच्यते ॥ ११ ॥

कठिनश्रीये विस्त्रापनविधिः ।—

स्थिरान् मन्दरुजः शोथान् स्नेहैर्वातकफापहैः ।

अभ्यज्य स्वेदयित्वा च वेणुनाद्या ततः शनैः ।

विस्त्रापनार्थं सृज्जीयात् तलेनाङ्गुष्ठकेन वा ॥ १२ ॥

महाश्रीये रक्तमोचनोपदेशः ।—

रक्तावसेचनं कुर्यादादाविव विचक्षणः ।

शोथे महति संरज्ये वेदनावति च व्रणे ॥ १३ ॥

प्रवृत्तिः” (सू० १८ ५०) इति । रात्रिस्नानाविक्रमश्रौत्यात् संवतरोमकूपलाश्च पुनरावेपनेनापि व्रणोष्णं बहिरनिर्गच्छन् अवरुद्धो विवृद्धः सन्नितरां व्रणे व्रणश्रीये वा दाहपाको कुर्यादिति भावः । प्रलेपप्रदेहशुक्ल भेदः सुश्रुतेन प्रदर्शितो यथा— “प्रलेपः श्रोतस्त्रुवरिजोषो विजोषो च” (सू० १८ ५०) । विजोषोति पीडयितव्ये विजोषोऽर्थः । “प्रदेहस्तूष्णः श्रोतो वा बहलो बहुरविजोषो च” (सू० १८ ५०) । बहल इति—षाट्ठमद्विषयमप्रमाथ्येति भावः । प्रलेपः, प्रदेहस्तु प्रलेपादिब्रह्म बहलः । शोथे लेपस्य लोभाभिमुखं देवः ; यदाह सुश्रुतः,— “तत्र प्रतिक्रीममालिख्य न चागुलीमम् ; प्रतिक्रीमे हि सम्यगौषधमवतिष्ठते अगु-प्रविव्रति च लोमकृत्वा स्वेदवाहनिः शिरामुखैर्यथै प्राप्नोति” (सू० १८ ५०) इति । प्रतिक्रीममिति—लोभाभिमुखम् । न च नैवेति प्रतिषेधद्वयेन अघोररवेदेव इत्यर्थः । अघोररवश्च दूरीकरणम् । तन्नात्तरङ्ग्युक्तं—“लेपशोध्य दातव्यो न यावच्छुक्तां व्रजेत् । गुणवान् न भवेच्छुक्ता भूयो दोषं करोति सः ॥” इति । अस्त्रोपापनादमाह, शुद्धमात्रमिति ।—उपेक्षितेति—यावच्छुक्तां न प्रयाति तावत् न दूरीकुर्यादित्यर्थः । पीडनं प्रतीति—व्रणपीडनमुद्दिश्य यो लेप इत्यर्थः, व्रणपीडनलेपस्तु स एव, यः शुष्कः सन् व्रणमुखं पीडयित्वा पूयं स्थापयति । तेनेति—सुखेन । दोष इति—पूयः ॥ १० ११ ॥

कठिनश्रीये पारिभाषिकविस्त्रापनमाह, स्थिरानित्यादि सुश्रुतस्य ।—वेणु-नाद्या वेणुदण्डेन । तलेन करतलेन ॥ १२ ॥

रक्तावसेचनमिति ।—आदावेवेति—उत्पन्नमले ; सुश्रुतेऽप्युक्तम्—“अघोरो-

अचिरजातशोथे रक्तमोक्षणोपदेशः ।—

निवारणाय पाकस्य वेदनोपशमाय च ।

अचिरोत्पतिते शोथे कार्यं शोणितमोक्षणम् ॥ १४ ॥

रक्तमोक्षणस्य फलम् ।—

यो न याति शमं लेपस्वेदसेकापतर्पणैः ।

सोऽपि नाशं व्रजत्याशु शोथः शोणितमोक्षणात् ॥ १५ ॥

रक्तमोक्षणस्य उपयोगिता ।—

एकतश्च क्रियाः सर्वा रक्तमोक्षणमेकतः ।

रक्तं हि व्यञ्जतां याति तच्चेन्नास्ति न चास्ति रुक् ॥ १६ ॥

पूर्वक्रियायां शोथाशान्तौ क्रियान्तरोपदेशः ।—

स चेदेवमुपक्रान्तः शोथो न प्रशमं व्रजेत् ।

तस्योपनाहैः पक्वस्य पाटनं हितमुच्यते ॥ १७ ॥

पाकाय शक्तपिण्डकोपनाहः ।—

तैलेन सर्पिषा वाऽपि ताभ्यां वा शक्तपिण्डिका ।

सुखोष्णा शोथपाकार्थमुपनाहः प्रशस्यते ॥ १८ ॥

उत्पतिते शोथे कार्यं शोणितमोक्षणम्” (चि० १ प०) इति । शोथे इति—व्रणपूर्व-
रूपशोथे । संरज्ये इति—शोथे, एतच्च व्रणे इत्यनेन योज्यम् । शोथे इत्युक्ताऽपि
पुनः संरज्ये इति वचनम् एतादृशसशोथे व्रणे विशेषेण रक्तस्त्रावविधानार्थम् ;
सुश्रुतेऽप्युक्तं—“सशोथे कठिने श्याने सरक्ते वेदनावति । संरज्ये विषमे वाऽपि व्रणे
विस्त्रावणं हितम् ॥ सविषे च विशेषेण जलौकाभिः पदेस्तथा ॥” (चि०
१ प०) इति । अथ तु—पच्यमानावस्थव्रणविषयकं संरज्ये इत्यादिवचनं
त्रेयमित्याहुः ॥ ११।१४ ॥

उपक्रान्तरापेक्षया रक्तमोक्षणस्य प्रकर्षमाह, यो न यातीत्यादि ॥ १५।१६ ॥

स चेदित्यादि ।—उपनाहैरिति—शोथवद्वललेपैः । पक्वस्य पाटनमिति
दारणोपप्लेः शस्त्रेणां ॥ १७ ॥

तानेवोपनाहानाह, तैलेनेत्यादि ।—तैलेन वाते, कफे च सर्पिषा, पित्ते रक्ते च
ताभ्यां वेति—तैलसर्पिषां मिलिताभ्याम् । चतुर्थेवेति (?) दोषभेदेन विकल्पो ज्ञेय
इत्याहुः ॥ १८ ॥

तिलाद्युपनाहः ।—

सतिता सातसौवीजा दध्यम्ना शक्त्पिण्डका ।

सकिण्वकुष्ठलवणा शस्ता स्यादुपनाहने ॥ १८ ॥

वालादीनां पक्वशोथे पावनभेदनम् ।—

बालवृद्धासहस्रीण-भौरूपां योषितामपि ।

सर्मापरि च जातं तु पक्वे शोथे च दारुणे ॥ २० ॥

गवां दन्तं जले घृष्टं विन्दुमात्रं प्रलेपनात् ।

अत्यर्थकठिने चापि शोथे पाचनभेदनम् ॥ २१ ॥

दारुणे सर्पनिर्मोक्तः ।—

कटुतैलान्वितैर्लोपात् सर्पनिर्मोक्तभक्षभिः ।

चयः शाम्यति गण्डस्य प्रकोपः स्फुटति द्रुतम् ॥ २२ ॥

दारुणे चिरवित्सादिः ।—

चिरवित्त्वाम्निर्को दन्तो चित्रको हयमारकः ।

कपोतकङ्कटभ्राणां पुरीषाणि च दारणम् ॥ २३ ॥

दारुणे चारः ।—

चारद्रव्याणि वा यानि चारो वा दारणः परः ॥ २४ ॥

सतिलेयादि —किण्व सुराजीरम् ॥ १८—२१ ॥

कटुतैलेयादि ।—चय इति—उपचयः । गण्डस्य व्रणस्य । प्रकोप इति—
प्रकोपहेतुः पृथक्पो दीपः ॥ २२ ॥

चिरवित्त्व्यादि सुश्रुतस्य ।—चिरवित्त्वः कृङ्कलरजः । अग्निकः लाङ्गलकी ।
हयमारकः कर्कोटः, एषां मूलं वृद्धवायुसंवादात् ; एते च चिरवित्त्वादयो
व्यक्षाः समस्ता वा व्याख्याः । एतत् सर्वं दारणं सुकुमारविषयत्वेनोक्तम् ॥ २३ ॥

असुकुमारविषयनाह, चरेत्यादि ।—चारद्रव्याणि ज्ञात्वावनद्रव्याणि मुष्क-
पञ्चाशदादीनीत्यर्थः । चारो वेति—तद्व्यक्ततः ; किन्तु वायुते चरके च चारुचरे
चारद्रव्यरूपं च दारणं सुकुमारविषयत्वेनैवोक्तम्, असुकुमारविषयत्वं शक्यमेवेति ;
यथा—“सुपक्वे पिण्डिते शोथे पीडनैकवर्षोद्धिते । दारणं दारवाहस्य सुकुमारस्य
वेत्यते ॥ शुग्लस्य त्रिगोदस्य-खण्डं चारो कपोतविट् । चारौ श्वानि चाराय पक्वशोथ-
प्रभेदनाः ॥” (१०० उ० २५ अ०) इति । तथा चरकेऽपि—“उत्ताप्य शुग्लस्य सौदं •

पीडने पिच्छिलद्रव्याणि यवादीनि च ।—

द्रव्याणां पिच्छिलानान्तु त्वञ्जलानि निपीडनम् ।

यवगोधूममाषाणां चूर्णानि च समासतः ॥ २५ ॥

अशुद्धशुद्धव्रणयोः प्रक्षालने पटोलपत्रादि-न्यग्रोधादिकाधौ ।—

ततः प्रक्षालनं क्वाथः पटोलीनिस्त्वपत्रजः ।

अविशुद्धे विशुद्धे च न्यग्रोधादित्वगुह्वरः ॥ २६ ॥

वातादिजं सर्वकर्मसु क्रमात् दशमूलन्यग्रोधाधारग्वधादयः ।—

पञ्चमूलद्वयं वाते न्यग्रोधादिश्च पैत्तिके ।

आरग्वधादिको योज्यः कफजे सर्वकर्मसु ॥ २७ ॥

शोधने तिलाष्टकः ।—

तिलकल्कः सलवणां द्वे हरिद्रे त्रिवृद्धृतम् ।

मधुकं निस्त्वपत्राणि लेपः स्यात् व्रणशोधनः ॥ २८ ॥

दृष्टव्रणशोधने निस्त्वपत्रादिलेपः ।—

निस्त्वपत्रं तिला दन्ती त्रिवृत् सैन्धवमाक्षिकम् ।

दृष्टव्रणप्रशमनो लेपः शोधनकेशरौ ॥ २९ ॥

यद्यो दक्षकपोतयोः । विट् पलाशभवः चारो हेमचौरौ मुकुलकः ॥ इत्युक्तौ भेजजगणः पक्षशोधप्रभेदनः । सुकुमारस्य कच्छस्य शस्त्रन्तु परमुच्यते ॥” (चि० द्वित्रणी०) इति । अत्र सुकुमारस्थिति पूर्वणं सम्बध्यते, कच्छस्थेयवासुकुमारस्य शस्त्रं परं भेदनमिति सम्बन्ध इति दौषिका च । तस्मात् चारद्रव्यं चारस्य सुकुमारविषयेऽपि ज्ञेयः ॥ २४ ॥

पीडनद्रव्याण्याह, द्रव्याणामित्यादि ।—पिच्छिलानामिति—श्लेष्मालीप्रभृतीनाम् । इदञ्च पीडनं मर्मादिसमीपस्थसूक्ष्ममुखव्रणविषयं ज्ञेयम् ; उक्तं हि वाग्भटे—“पूयगर्माणहारान् सोऽसृजान् समंगानपि । निःसृष्टैः पीडनद्रव्यैः समन्तात् परिपीडयेत् ॥” (८० २५ प०) इति ॥ २५ ॥

तत इत्यादि ।—पटोलीपत्रं पटोलपत्रमेव । अविशुद्धे इति छेदः । न्यग्रोधादिगणः सौश्रुतः ॥ २६ ॥

पञ्चमूलद्वयमित्यादि ।—सर्वकर्मसु प्रक्षालनलेपनादिषु ॥ २७ ॥

तिलकल्क इत्यादि ।—वचनमिदं स्पष्टम् ॥ २८ ॥

शोधने शारिवाल्लेपः ।—

एकं वा शारिवामूलं सर्वव्रणविशोधनम् ॥ ३० ॥

शोधने पटोल्यादिलेपः ।—

पटोलीतिलयष्ट्याह्व-त्रिवृहन्तीनिशाद्वयम् ।

निम्बपत्राणि चाल्लेपः सपटुव्रणशोधनः ॥ ३१ ॥

शोधने त्रिफलादिः ।—

त्रिफला खदिरौ दार्वी न्यग्रोधादिवलाकुशाः ।

निम्बकोलकपत्राणि कषायः शोधने हितः ॥ ३२ ॥

रोपणे तिलादिलेपः ।—

अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानामरोहताम् ।

कल्कः संरोपणः कार्यस्त्रिलानां मधुकान्वितः ॥ ३३ ॥

शोधनरोपणयोः तिलादिलेपद्वयम् ।—

निम्बपत्रमधुभ्यान्तु युक्तः संशोधनः स्मृतः ।

पूर्वाभ्यां सर्पिषा वाऽपि युक्तश्चाप्युपरोपणः ॥ ३४ ॥

एकमित्यादि ।—शारिवामूलम् अनन्तमूलम् ॥ ३० ॥

पटोलीत्यादि ।—पटोली पटोलपत्रम् । पटु पत्र सैन्धवलवणम् ॥ ३१ ॥

त्रिफलेत्यादि ।—न्यग्रोधादीति ।—“न्यग्रोषीकुम्भराश्वत्य-कदम्बपत्रचैतसाः । कर-
बोराकंकुटजाः कषाया व्रणरोपणाः ॥” (चि० हिव्रणी०) इत्यनेन शोधकरोपकस्य
चरकोक्तं याज्ञम्, अन्य योगस्य चरकोक्तत्वात्; किंवा पञ्चवल्कलमेव याज्ञम् ।
निम्बकोलकपत्राणि कोमलनिम्बपत्राणीत्यर्थे इति दीपिका । अन्ये तु—कोलको वट्टर
इत्याहुः; युक्तमिदं वाग्भटप्रामाण्यात् । अन्ये तु—कुलकपत्राणीति पठित्वा
पटोलपत्राणीति व्याचक्षते ॥ ३२ ॥

अपेतेत्यादि वाग्भटस्य ।—मधुकान्वितः घटिमधुयुक्तः । अत्र “तिलजो मधुसंयुतः”
इति पाठः सुश्रुते बहुयुक्तो च दृश्यते, वाग्भटे तु सर्वत्रैव मधुकान्वित इति;
अमयमपि प्रमाणं स्मृतिद्वेषवत् ॥ ३३ ॥

निम्बपत्रेत्यादि ।—पूर्वोक्तघटिमधुयुक्तस्त्रिलानां कल्क एव निम्बपत्रमधुभ्यां युक्त
इत्यर्थः । पूर्वाभ्यामिति—घटिमधुयुक्तस्त्रिलकल्क एव निम्बपत्रमधुभ्यां सर्पिषा च युक्तो
रोपणः, अपिशब्दात् शोधनोऽपि भवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

शोधनरोपणयोः निम्बरावादिलेपः यवलेपश्च ।—

निम्बपत्रतिलैः कल्को मधुना क्षतशोधनः ।

रोपणः सर्पिषा युक्तो यवकल्केऽप्ययं विधिः ॥ ३५ ॥

शोधनरोपणयोः निम्बरावादिवर्त्तिः तिलकल्कश्च ।—

निम्बपत्रघृतक्षौद्र-दार्वामधुकसंयुता ।

वर्त्तिस्तिलानां कल्को वा शोधयेद्रोपयेत् व्रणान् ॥ ३६ ॥

रोपणे सप्तपर्णक्षीर-शरपुङ्खालेपो ।—

सप्तदलदुग्धकल्कः शमयति दुष्टव्रणं प्रलेपेन ।

मधुयुक्ता शरपुङ्खा सर्वव्रणरोमणी कथिता ॥ ३७ ॥

रोपणे मानुषशिरःकपालादिप्रलेपः ।—

मानुषशिरःकपालं तदस्थि वा लेपनं मूत्रेण ।

रोपणमिदं क्षतानां योगशतैरप्यसाध्यानाम् ॥ ३८ ॥

शोधने अभयादिवर्त्तिः ।—

व्रणान् विशोधयेत् वक्ष्या सूक्ष्मास्यान् सन्धिमर्मगान् ।

अभयानिब्रतादन्तो-लाङ्गलीमधुसैन्धवैः ॥ ३९ ॥

निम्बपत्रतिलैरित्यादि ।—उक्ततिलकल्कविधिं यवकल्केऽप्यतिदिशति, यवकल्केऽप्ययं विधिर्निरिति ॥ ३५ ॥

निम्बपत्रघृतेत्यादि ।—एनिद्रं चैवैस्त्रमातिष्य वृत्तिः काव्या, वर्त्तिदानविषयो अणः सुश्रुते यथा—“अन्तःपूयान्गुमुखान् गभीरान् मांससंश्रितान् । शोधनद्रव्य-युक्ताभिर्वर्त्तिभिः समुपाचरेत् ॥” (वि० १ अ०) इति । तिलानां कल्को वृत्ति-लेपविषयः ॥ ३६ ॥

सप्तदलेत्यादि ।—सप्तदलः सप्तपर्णः, तस्य क्षीरम् ॥ ३७ ॥

मानुषेत्यादि ।—मानुषशिरःकपालात् पुराणं ग्राह्यमित्याहुः । मूत्रेणेति—शोमुत्रेण ॥ ३८ ॥

व्रणानित्यादि वाग्भटस्य ।—अभये यस्य स्थाने “क्षतया” इत्येव पाठो वाग्भट-उडुपुस्तकेषु दृश्यते ॥ ३९ ॥

गम्भीरव्रणरोपणे सुषवीपत्रादिलेपचतुष्टयम् ।—

सुषवीपत्रपत्तूर-कर्णमोटकुठारिकाः ।

पृथगेते प्रलेपेन गम्भीरव्रणरोपणाः ॥ ४० ॥

रोपणे पञ्चवल्कलादिचूर्ण-धातकादिचूर्णलेपद्वयम् ।—

पञ्चवल्कलचूर्णैर्वा शुक्तिचूर्णसमायुतैः ।

धातकीचूर्णलोभ्रैर्वा तथा रोहन्ति ते व्रणाः ॥ ४१ ॥

वातप्रधाने दाहवेदनायुक्ते तिलादिलेपः ।—

सदाहा वेदनावन्तो ये व्रणा मारुतोत्तराः ।

तेषां तिलानुमाश्रैव भृष्टान् पयसि निर्वृतान् ॥

तेनैव पयसा पिष्ट्वा दद्यादालेपनं भिषक् ॥ ४२ ॥

वातप्रधाने सास्त्रावे यवादिधूपः ।—

वाताभिभूतान् सास्त्रावान् धूपयेदुग्रवेदनान् ।

यवाज्यभूर्जमदन-श्रीवेष्टकसुराह्वयैः ॥ ४३ ॥

सावादियुक्ते शीवासादिधूपः ।—

शीवासगुग्गुलुगुरु-शालनिर्यासधूपिताः ।

कठिनत्वं व्रणा यान्ति नश्यन्त्यास्त्राववेदनाः ॥ ४४ ॥

—सुषवीत्यादि ।—सुषवी कारवेणः । पत्तूरः शालिष्ठः । कर्णमोटः खनामख्यातः ।
कुठारिका कुठारिया । “कुठेरकः” इति पाठे—पर्णांसः ॥ ४० ॥

पञ्चवल्कलेत्यादि चरकस्य ।—शुक्तिः बदरी, तस्मात्स्वक् । शुक्तिचूर्णसमायुतेरिति
पञ्चवल्कलचूर्णैरित्यस्य विशेषणम् ॥ ४१ ॥

सदाहा इत्यादि ।—उष्मा—पतसी । पयसि निर्वृतानिति—दुग्धे
निर्वापितान् ॥ ४२ ॥

वाताभिभूतानित्यादि वाग्भटस्य ।—सास्त्रावान् अल्पसावान् । भूर्जः भूर्ज-
यष्टिः । मदनः सिक्थक इति इन्द्रटिप्पनी । श्रीवेष्टकः नवनीतखोटिः ।
सुराह्वयं देवदारु ॥ ४३ ॥

शीवासेत्यादि ।—शीवासः नवनीतखोटिः ; न च पूर्वोक्तेन पौनरुक्त्यम्, अस्मि
वाक्यस्य तन्नाम्नरोपत्वात् ; इन्द्रटिप्पनिकायान्तु पौनरुक्त्यमाशङ्क्य पूर्वोक्तश्रीवेष्टक-
शब्देन कुटुहरिति व्याख्यातम् । शालनिर्यासः धूनकः ॥ ४४ ॥

शोधादियुक्ते तिलादिलेपः ।—

तिलाः पयः मिता क्षौद्रं तैलं मधुकचन्दनम् ।

लेपेन शीथरुग्दह रक्तं निर्वापयेत् व्रणान् ॥ ४५ ॥

अग्निदग्धव्रणचिकित्सा ।

पित्तविद्रधिवीमर्षचिकित्साऽतिदेशः ।—

पित्तविद्रधिवीमर्ष-शमनं लेपनादिकम् ।

अग्निदग्धे व्रणे सम्यक् प्रयुञ्जीत चिकित्सकः ॥ ४६ ॥

महाराष्ट्रीमूलादिप्रयोगत्रयम् ।—

महाराष्ट्रीजटालेपो दग्धपिष्टावचूर्णनम् ।

जीर्णगेहृणचूर्णं दग्धव्रणहरं परम् ॥ ४७ ॥

जीरकाद्यं घृतम् ।—

जीरकपक्वं पश्चात् मिक्थकसर्जरममिश्रितं हरति ।

घृतमभ्यङ्गात् पावकदग्धजटुःखं क्षणार्धेन ॥ ४८ ॥

कुठारकलेपोऽश्वत्थवल्कलचूर्णगुण्डमद्य ।—

अन्तर्दग्धकुठारको दहनजं लेपान्निहन्ति व्रणम् ।

अश्वत्थस्य विशुष्कवल्कलकृतं चूर्णं तथा गुण्डनात् ॥ ४९ ॥

तिला इत्यादि ।—पयः पेयचार्दम् । मिता जर्करा । क्षौद्रतैलाभ्यां सन्धाद्य
लेपो देयः ॥ ४५ ॥

इदानीं शरीरव्रणचिकित्सामभिधाय व्रणसामान्यादक्षिणैव व्रणचिकित्सादे
आगन्तुव्रणचिकित्साऽभिधानार्थे प्रकरणमारभ्यते, तत्र प्रथममग्निदग्धव्रणचिकित्सा-
माह, पित्त्यादि ।—सुगमम् ॥ ४६ ॥

महाराष्ट्रीत्यादि ।—महाराष्ट्रीजटा महाराष्ट्रीमूलम्, अथवेकी] योगः । पिष्टे
पिष्टकमेव, दग्धपिष्टकचूर्णेनावचूर्णनमिति द्वितीयः ॥ ४७ ॥

जीरकेत्यादि ।—जीरकस्य कल्कः, जलं अतुर्गुणमर्थात्, पश्चात् सिद्धे च
मिक्थकसर्जरस्योः प्रलेपः ॥ ४८ ॥

अनरित्यादि ।—कुठारकः कुडालिया, स च स्याद्धीनध्ये अन्तर्धूमं दग्धव्यः ।
गुण्डनादिति—अवचूर्णनात् ॥ ४९ ॥

गण्डपदतलं शाल्मलीतूलकादिलेपय ।—

अभ्यङ्गादिनिवृत्तिं तैलमाखलं गण्डपदैः साधितम् ।

पिष्टा शाल्मलितूलकैर्जलगता लेपात् तथा बालुका ॥ ५० ॥

सद्योत्रण-चिकित्सा ।

यष्टिमधुकवृतम् ।—

सद्यः क्षतत्रणं वैद्यः सशूलं परिषेचयेत् ।

यष्टिमधुकयुक्तेन नातिशोतेन सर्पिषा ॥ ५१ ॥

शोताक्रियोपदेशः ।—

बुद्धाऽऽगन्तुत्रणं वैद्यो घृतचौद्रसमायुतम् ।

शोतां क्रियां प्रयुञ्जीत पित्तरक्तोष्णनाशिनीम् ॥ ५२ ॥

मुलकलेपः ।—

कान्तक्रामकमेकं सुस्रव्हं गव्यसर्पिषा पिष्टम् ।

शमयति लेपान्नियतं ब्रणमागन्तुत्रं न सन्देहः ॥ ५३ ॥

रक्तनिवारणे अपामार्गप्रयोगः ।—

अपामार्गस्य संसिक्तं पत्रोत्थेन रसेन वा ।

अभ्यङ्गादित्यादि ।—गण्डपदैः किञ्चुलुकैः कल्कः, जलं चतुर्गुणमशुक्तादातं निश्चलः । जलं विना घटचटाविधिः पाक इत्यर्थः । शाल्मलीतूलकैरिति, सद्यर्थे लतोया ॥ ५० ॥

इदानीं सद्योत्रणचिकित्सायाः, यथा इत्यादि ।—सद्य इति—समाह्वान्तरे । यष्टिमधुकयुक्तेनेति—यष्टिमधुकं कल्कोक्तं चतुर्गुणजलेन यथाविधि घृतं साधनीयम् । यदि पनस्तरया यथाविधि घृतमिदं पक्वं न शक्यते, तदा घृतात् पलद्वयं, जलात् चतुःपलं, यष्टिमधुकस्य कर्षद्वयं किञ्चित् पक्काऽवतार्य ब्रणं सेचयेदित्याहुः । नातिशोतेनेति—कटुष्वेत्यर्थः । “किञ्चिदुष्णेन” इति पाठान्तरम् ॥ ५१ ॥

बुद्धेत्यादि चन्द्राट्य ।—बुद्धेत्यत्र “बुद्धा” इति पाठः साधुः; बन्धो हि सद्योत्रणेषु किञ्चिन्नादिषु सन्धानजनकतया प्रधानम्; उक्तं हि—“ततो बन्धः प्रधानं, तेन शुद्धिर्वन्धरोपपन्नस्य स्थित्यर्थः” (सु० सु० १८ ५०) इति । चन्द्राटादावयमव पाठो दृश्यते । बुद्धेति पाठे—घृतचौद्रसमायुतमित्यनन्तरं कृतेति शेषः, किंवा प्रयुञ्जीतेति क्रियाविशेषणम् ॥ ५२ ॥

सद्योत्रणेषु रक्तान्तु प्रवृत्तं परितिष्ठति ॥ ५४ ॥

रोपणे कर्पूरप्रयोगः ।—

कर्पूरपूरितं बद्धं सष्टतं सम्प्ररोहति ।

सद्यः शस्त्रक्षतं पुंसां व्यथापाकविवर्जितम् ॥ ५५ ॥

शरपुङ्खादिलेपचतुष्टयम् ।—

शरपुङ्खा काकजङ्घा प्रथमं महिषीसुत- ।

मलं लज्जा च सद्यस्क-त्रणघ्नं पृथगेव तु ॥ ५६ ॥

रोपणे कुकुरजिह्वाचूर्ण-चक्रतैलप्रयोगौ ।—

शुनो जिह्वाक्षतं चूर्णं सद्यः क्षतविरोहणम् ।

चक्रतैलं क्षते त्रिद्वे रोपणं परमं मतम् ॥ ५७ ॥

नष्टशल्ये शृगालकोलिप्रलेपः ।—

यवचारं भक्षयित्वा पिण्डं दद्यात् व्रणोपरि ।

शृगालकोलिमूलेन नष्टशल्यं विनिःसरेत् ॥ ५८ ॥

नष्टशल्ये लाङ्गली-गवाक्षीमूललेपद्वयम् ।—

लाङ्गलीमूललेपाद्वा गवाक्षीमूलतस्तथा ॥ ५९ ॥

कालेत्यादि ।—कालकालकं भद्रमुल्लेखम् । घृतमत्र शतधौतमित्युपदिशन्ति, एवं वक्ष्यमाणेऽपि ॥ ५३।५४ ॥

कर्पूरेत्यादि ।—सष्टतं यथा स्यात् तथा कर्पूरपूरितं, तेन कर्पूरचूर्णेन शतधौत-
श्रुतमित्येव खड्गादिक्षतं प्रपूर्य वस्त्रीयादित्यर्थः ॥ ५५ ॥

शरपुङ्खेत्यादि ।—महिषीसुतस्य मलं महिषीसुतमलम् ; “घृततैलवसानज्ज्वल-
वारपथोदधि- । लंसिषावनतोऽभिमम्” इतिवत् अयं प्रयोगः समर्थनीयः ; अभिनव-
जातमहिषीवत्स्य प्रथमं मलमित्यर्थः । लज्जा लाङ्गालुः ; अन्ये तु—वराहा-
कालामाहुः ॥ ५६ ॥

शुन इत्यादि ।—शुन इति—कुकुरस्य, तन्मान्तरसंवादात् सर्वाङ्गलक्षणकुकुरी-
जिह्वेत्यर्थः । चक्रतैलं चक्राक्षतमष्टसप्तपतैलम् । अन्ये तु—चक्रकाष्ठोद्भव-
तैलमाहुः ॥ ५७ ॥

यव, शल्यविनाशार्थं, यवचारमित्यादिना तथेत्यन्तेन । यवचारं कर्ष १,
सृणुगुल पक्ष २, आलाद्य प्रोवा नष्टशल्यव्रणोपरि शृगालकोलिमूलं पिष्टा पिष्ट्वा

क्षतोष्णनिग्रहाय कषायादिकृतलेपाः ।—

क्षतोष्णयो निग्रहार्थं तत्कालं विस्त्रुतस्य च ।

कषायशीतमधुर-स्निग्धालेपादयो हिताः ॥ ६० ॥

आमपक्काशयस्थेरुधिरं वमनविरेचनोपदेशः ।—

आमाशयस्थे रुधिरं वमनं पथ्यमुच्यते ।

पक्काशयस्थे देयञ्च विरेचनमसंशयम् ॥ ६१ ॥

कीष्ठस्थरुधिरं वंशत्वगादिकाथः ।—

काथो वंशत्वगेरगृह्य-श्वदंष्ट्राऽश्मभिटा कृतः ।

सहिष्णुसैन्धवः पीतः कीष्ठस्थं सावयेदसृक् ॥ ६२ ॥

अग्रादिस्नाधने यवादिः ।—

यवकोलकुलत्यानां निःस्नेहेन रसेन च ।

भुञ्जीतान्नं यवागूं वा पिवेत् सैन्धवसंयुताम् ॥ ६३ ॥

अतिरक्तत्वाव वातप्लेहप्रयोगः ।—

अत्यर्थमसं स्रवति प्रायशो यत्न विच्यते ।

ततो रक्तक्षयादायौ कुपितेऽतिरुजाकरे ॥ ६४ ॥

स्नेहपानं परोक्षेकं स्नेहलेपोपनाहनम् ।

देयः । अग्राद्यकोलिः “शियाकुल” इति ख्यातः बदरीभेदः । एवं लाङ्गलिकामूत्र-
गौरवककैटीमूलाभ्यामपि ॥ ५८-५९ ॥

क्षतेत्यादि वाग्भटस्य ।—कषाय इति—रसः ॥ ६० ॥

आमाशयस्थे इत्यादि सुश्रुतस्य ।—आमाशयस्थमपक्काशयस्थम् । अत्र पक्काशयस्थं
रक्तं विरेचनेन सुखेन निहन्तुं शक्यते इत्यभिप्रायेण विरेचनविधानं, न तु पित्तप्रत्य-
भोक्तया, पक्काशयस्थं वातस्थानत्वात् । अन्ये तु—पक्काशयेन पाकं लभ्यते, न
यक्काशयः ; तेन पक्काशयस्थे इत्यन्यपक्ष्यमानाशयस्थे इत्यर्थः ; तत्रैव हि पित्तस्थानत्वेन
विरेचनमुपयोगिकमिति व्याचक्षते ॥ ६१ ॥

काथ इत्यादि ।—वंशत्वक् वंशनीली । अश्मभित् पाषाणभेदो हिङ्गुसैन्धवन्तु
प्रक्षेप्यम् ; अयं योगः प्रमात्रात् रक्तं सावयति ॥ ६२-६३ ॥

अत्यर्थमित्यादि वाग्भटस्य ।—विच्यते इति—विविधच्यते क्षिप्रभिन्नादौ । स्नेह-

क्षेहवस्तिच्च कुर्वीत वातघ्नौषधसाधितम् ॥ ६५ ॥

सप्ताहानन्तरं शारीरव्रणक्रियाऽतदंशः ।—

इति साप्ताहिकः प्रोक्तः सद्योव्रणहितो विधिः ।

सप्ताहात् परतः कुर्याच्छारीरव्रणवत् क्रियाम् ॥ ६६ ॥

व्रणक्रिमौ करञ्जादिरसादिपूरणव्रथम् ।—

करञ्जारिष्टनिर्गुण्डी-रसो हन्यात् व्रणक्रिमौ ।

कलायविदलीपत्र-कोशाम्नास्थि च पूरणात् ॥ ६७ ॥

व्रणक्रिमौ सुरसादिपरौषिकः सुरसान्नपथः ।—

सुरसादिरसैः से को लेपनं सुरसेन वा ॥ ६८ ॥

व्रणक्रिमौ निम्बाटसिकाटकम् ।—

निम्बसम्पाकजात्यर्क-सप्तपर्णाश्वमारकाः ।

क्लिमिघ्ना मूलसंयुक्ताः सेकालेपनधावनैः ॥ ६९ ॥

व्रणक्रिमौ मांसपेश्याच्छादनं रसोनलेपस्य ।—

प्रच्छाद्य मांसपेश्या वा क्रिमौनपहरेत् व्रणात् ।

लशुनेनाथवा दद्यात्लेपनं क्रिमिनाशनम् ॥ ७० ॥

लेपोपनाहनमिति—स्नेहयुक्तो लेपः स्नेहयुक्तमुपनाहनश्च ; किन्तु वाग्भटे “स्नेदलेपोप-
नाहनम्” (ल० २६ अ०) इति पाठः ; तन्मते—स्नेदो धात्वस्नेदः ; उक्तं हि सृज्यते—
“धात्वस्नेदांश्च कुर्वीत क्षिग्धात्यालेपनानि च” (वि० २ अ०) इति । वातघ्नौषधं
भद्रदार्वादि ॥ ६४ ६५ ॥

सद्योव्रणचिकित्सासुपनंहरति—इति साप्ताहिक इत्यादि वाग्भटस्य ॥ ६६ ॥

करञ्जेत्यादि—करञ्जादिपत्रस्वरसः । कलायविदली स्नानामख्याता लता ।
कोशाक्षः कुसुमा इति ख्यातः ; तस्य फलास्थि, आभ्यां सस्यिष्टाभ्यां प्रत्येकं व्रणाव-
काशपूरणम् ॥ ६७ ॥

सुरसादीत्यादि—सुरसादिगणः सौश्रुतः । सुरसेनेति—पण्यासेन ॥ ६८ ॥

निम्बेत्यादि—जात्याः पत्रं, निम्बादीनान्तु त्वकः । एते च निम्बादयो
यथाज्ञानं सुवपिष्टाः सेकादौ प्रयोज्याः ॥ ६९ ॥

प्रच्छाद्येत्यादि—मांसपेशी मांसखण्डः ; अत्रानिषण्णात् क्रिमय उपर्युपरि
सञ्चरन्तीति भावः ॥ ७० ॥

त्रिफलागुग्गुलुः ।—

ये क्लेटपाकस्रुतिगन्धवन्तो

व्रणा महान्तः सर्जजाः सशोथाः ।

प्रयान्ति ते गुग्गुलुमिश्रितेन

पौतेन शान्तिं त्रिफलारसेन ॥ ७१ ॥

वटिकागुग्गुलुः ।—

त्रिफलान् चूर्णं संयुक्तो गुग्गुलुर्वटकीकृतः ।

निर्यन्तृणो विवन्धघ्नो व्रणशोधनरोपणः ॥ ७२ ॥

अमृतागुग्गुलु-वज्रकतैलप्रयोगातिदेशः ।—

अमृतागुग्गुलुः शस्तो हितं तैलञ्च वज्रकम् ॥ ७३ ॥

विडङ्गादिवटिकागुग्गुलुः ।—

विडङ्गत्रिफलाव्योष-चूर्णं गुग्गुलुना समम् ।

सर्पिषा वटिकां कृत्वा खादेडा हितभोजनः ॥

दुष्टव्रणापचोमेह-कुष्ठनाडोत्र णापहः ॥ ७४ ॥

अमृतावटिकागुग्गुलुः ।—

अमृतापटोलसूत्र-त्रिफलात्रिकटुक्रिमिघ्नानाम् ।

समभागानां चूर्णं सर्वसमो गुग्गुलोभागः ॥ ७५ ॥

प्रतिवासरमेकैकां गुडिकां खादेदक्षपरिमाणाञ्च ।

जितुं व्रणवातामृगगुल्फोदरश्चयथुपाण्डुरोगांश्च ॥ ७६ ॥

वटिः परिमार्जनमुक्ता अन्तःपरिमार्जनमाह, ये इत्यादि ।—कोष्ठागुग्गुलोऽयं गुग्गुलुः प्रसिध्यः ॥ ७१ ॥

त्रिफलैत्यादि ।—त्रिफलाचूर्णं संयुक्त इति—त्रिफलाचूर्णेन समेन युक्तो गुग्गुलुः हृत्समनुदपं दत्त्वा विवन्ध चूर्णञ्च प्रसिध्य वटकीकृत्यः ; एवं सर्वत्र वटकविधाने । यत्प्रणा आहाराचारनिग्रहश्च ॥ ७२ ॥

अमृतेत्यादि ।—अमृतागुग्गुलुर्वातरक्तीकृतः । वज्रकतैलञ्च कुष्ठे वक्ष्यमाणम् ॥ ७३ ॥

विडङ्गादि ।—विडङ्गादिवटिकागुग्गुलौ गुग्गुलुना सममिति—विडङ्गादि-चूर्णं समेन ॥ ७४ ॥

अमृतेत्यादि ।—अमृतावटिकागुग्गुलुः स्पष्टः ॥ ७५ ॥

जातिकाद्यं घृतम् ।—

जातीनिम्बपटोलपत्रकटुकादार्वानिशाशारिवा-
मञ्जिष्ठाभयसिक्थतुल्यमधुकैर्नक्ताह्वोजैः समैः ।
मर्पिः सिद्धमनेन सूक्ष्मवदना मर्माश्रिताः स्नाविणो
गम्भीराः सरुजो व्रणाः सगतिकाः शुष्यन्ति रोहन्ति च ॥ ७७ ॥

गौराद्यं घृतम् ।—

गौरा हरिद्रा मञ्जिष्ठा मांसी मधुकमेव च ।
प्रपौण्डरीकं क्लीवेरं भद्रमुस्तं सचन्दनम् ॥ ७८ ॥
जातीनिम्बपटोलञ्च करञ्जं कटुरोहिणी ।
मधूच्छिष्टं मधूकञ्च महामेढा तथैव च ॥ ७९ ॥
पञ्चवल्कलतोयेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
एष गौरो महावीर्यः सर्वव्रणविशोधनः ॥ ८० ॥
आगन्तुः सहजश्चैव सुचिरोत्थाश्च ये व्रणाः ।
विषमामपि नाडीञ्च शोधयेच्छीघ्रमेव च ॥ ८१ ॥

गौराद्य-जातिकाद्यतैले तैलविषयश्च ।—

गौराद्यं जातिकाद्यञ्च तैलमेवं प्रसाध्यते ।
तैलं सूक्ष्मानने दृष्ट-व्रणे गम्भीर एव च ॥ ८२ ॥

जातीत्यादि वाग्म्यस्य ।—जात्यादीनां वयाणां पत्रम् । दार्वा दारुहरिद्रा ।
निशा हरिद्रा । अभयम् उशीरम् । नक्ताह्वोजं करञ्जबीजम् । गतिनाडी ॥ ७७ ॥

गौरीत्यादि ।—गौराद्यघृते गौरा हरिद्रा, प्रियङ्गुवां ; व्यवहारस्तु हरिद्रयैव ।
हरिद्रा दारुहरिद्रा । जातीनिम्बपटोलानां पत्रम् । करञ्जस्य फलम् । मधूकं
मधूकपत्रम् । मधूकछेलस्य प्याने “समधूकम्” इति पाठे—यष्टिमधूकस्य भागद्वयं,
दिःपाठात् । पञ्चवल्कलस्य तोयेन काथेन । एष गौर इति भीमी भीमसेन
इतिवत् । “गौराद्योऽयं महावीर्यः” इत्यपि पाठः ॥ ७८—८१ ॥

उक्तघृतद्वयविधिना तैलद्वयमपि साध्यमित्याह—गौराद्यमित्यादि । तैलविषय-
माह—तैलमित्यादि ॥ ८२ ॥

करञ्जायं घृतम् ।—

नक्तमालस्य पत्राणि तरुणानि फलानि च ।

सुमनायाश्च पत्राणि पटोलारिष्टयोस्तथा ॥ ८३ ॥

हे हरिद्रे मधुच्छिष्टं मधुकं तिक्तरोहिणी ।

मच्छिष्टा चन्दनोशीरमुत्पलं शारिवे त्रिवृत् ॥ ८४ ॥

एतेषां कार्ष्णिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

दुष्टव्रणप्रशमनं तथा नाड्योविशोधनम् ॥

सद्यश्छिन्नव्रणानाञ्च करञ्जाद्यमिदं शुभम् ॥ ८५ ॥

प्रपौण्डरीकायं घृतम् ।—

प्रपौण्डरीकमच्छिष्टा-मधुकोशीरपद्मकैः ।

सहरिद्रेः शृतं सर्पिः सक्षीरं व्रणरोपणम् ॥ ८६ ॥

तिक्तायं घृतम् ।—

तिक्तासिक्थनिशायष्टी-नक्ताह्वफलपल्लवैः ।

पटोलमालतीनिम्ब-पत्रैर्व्रणं घृतं स्मृतम् ॥ ८७ ॥

विपरीतमल्लतैलम् ।—

सिन्दूरहिङ्गुविषकुष्ठरसोनचित्र-

बाणाङ्गुलाङ्गुलिककल्कविपकतैलम् ।

प्रासादमन्त्रयुतफुत्कृतनुन्नफेनो

दुष्टव्रणप्रशमनो विपरीतमल्लः ॥ ८८ ॥

नक्तमालस्येत्यादि ।—पत्राणि तरुणानीत्यन्वयः । सुमना जाती । उत्पलं नीलोत्पलम् । शारिवे अनन्तमूल-श्यामलते ॥ ८३—८५ ॥

प्रपौण्डरीकेत्यादि ।—अत्र क्षीरमेव चतुर्गुणम् ॥ ८६ ॥

तिक्तेत्यादि ।—अत्र पत्रशब्दः विभिः सम्बध्यते, अलञ्च चतुर्गुणम् ॥ ८७ ॥

तैलान्याह, सिन्दूरेत्यादि ।—चित्रकः रक्तचित्रकः । बाणाङ्गुः शरपुष्कामूलम् । न तु भिण्डोमूलं, जलं चतुर्गुणं तैलञ्च सार्धपं, तन्वान्तरसंवादात् ; यदुक्तं—
“सिन्दूरहिङ्गुविषकुष्ठरसोनबाण-पङ्कानलहलाह्वयमूलकल्कैः । एतच्चतुर्गुणजले विधिवत् सुसिद्धं सिद्धायेतैकमिति सिद्धफलं प्रदिष्टम् ॥” इति । प्रासादमन्त्रः

सञ्जिष्ठाद्यं घृतम् ।—

सञ्जिष्ठां चन्दनं सूवीं पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ।
सर्वेषामग्निदग्धानामेतद्रोपणमिष्यते ॥ ८५ ॥

पाटलीतैलम् ।—

सिद्धं कल्ककषायाभ्यां पाटल्याः कटुतैलकम् ।
दग्धव्रणरुजास्त्राघ-दाहविस्फोटनाशनम् ॥ ८६ ॥

चन्दनाद्यं घनकम् ।—

चन्दनं वटशुङ्गञ्च सञ्जिष्ठा मधुकं तथा ।
प्रपीण्डरीकं दूर्वा च पत्तङ्गं धातकी तथा ॥ ८७ ॥
एभिस्तैलं विपक्तव्यं सर्पिःक्षीरसमायुतम् ।
अग्निदाहव्रणे श्रेष्ठं म्रक्षणाद्रोपणं परम् ॥ ८८ ॥

सुवर्णीकरणे मनःशिलादिलेपः ।—

मनःशिलाऽऽले सञ्जिष्ठा सलाक्षा रजनीद्वयम् ।
प्रलेपः सञ्चृतक्षौद्रस्त्वग्विशुद्धिकरः परः ॥ ८९ ॥

कृष्णीकरणे लौहचूर्णादिप्रलेपः ।—

अथोरजः सकाशीशं त्रिफलाकुसुमानि च ।
प्रलेपः कुरुते कार्ण्यं सद्य एव नवत्वचि ॥ ९० ॥

तेजसाश्चनविधिं हृतेऽप्यतिदिशति, येनेत्यादि ।—अथ च सर्वतैलविध्यतिदेशः । अन्ते
तु—दूर्वादितैलविध्यतिदेश इत्याहुः ॥ ८५-८८ ॥

सञ्जिष्ठामित्यादि ।—अथ जले चतुर्गुणम् ॥ ८५-८६ ॥

चन्दनमित्यादि ।—चन्दनाद्यघनके तैलघृताभ्यां समाभ्यां मिलित्वा प्रक्ष्यः ।
प्रसङ्गं रक्तचन्दनम् । तैलमिति—तिलतैलमेव यवैव विशेषीकृतं विना । क्षीरमेषाञ्च
चतुर्गुणम् ॥ ८७-८८ ॥

सावण्याव्यमुपकृतमाह—मनःशिलादिलेपः ॥ ८९ ॥

अथोरज इत्यादि ।—सकाशीशं धातुकाशीजम् । त्रिफलाकुसुमानि हरीतक्यादि-
तत्कुसुमानि ; कुसुमाभावे फलेन व्यवहारः ॥ ९० ॥

सर्वार्थकरणे कालीयकाटिप्रलेपः ।—

कालीयकलताऽऽस्थास्थि-हेमकालारसोत्तमैः ।

लेपः सगोमयरसः भवर्णकरणः परः ॥ १०१ ॥

गोमयजनने चतुष्पदां त्वगादिवर्णान्वर्णनम् ।—

चतुष्पदां हि त्वग्रोम-खुरशृङ्गास्थिभक्षणा !

तैलाक्ता चूणिता भूमिभवेदोभवती पुनः ॥ १०२ ॥

त्रणग्रन्थौ ग्रन्थिचिकित्साऽतिदेशः चारप्रयोगश्च ।—

त्रणग्रन्थिं ग्रन्थिवच्च जयेत् चारेण वा भिषक् ॥ १०३ ॥

इति त्रणशोध-चिकित्सा ।

अथ नाडीत्रण-चिकित्सा ।

क्रियामुद्रमः ।—

नाडीनां गतिमन्विष्य शस्त्रेणापाव्य कर्मवित् ।

सर्वत्रणक्रमं कुर्याच्छोधनं रोपणादिकम् ॥ १ ॥

वातनाद्यां पाटनादिनां तिलादिप्रलेपश्च ।—

नाडीं वातकृतां साधु-पाटितां लेखयेद्भिषक् ।

कालीयकेत्यादि ।—कालीयकं कालीयकाष्ठम् । लता प्रियङ्गुः, दूर्वाद्ये । हेम-
जागकेशरचूर्णम् । काला मज्जिष्ठा । रक्षोत्तनः पारदः, घृतमित्येव । गोमयरसः
पेषणाद्यम् ॥ १०१ ॥

चतुष्पदानित्यादि ।—सगमम् ॥ १०२ ॥

त्रणग्रन्थिमित्यादि ।—त्रणग्रन्थिमिति—दुष्कृतया सञ्जातं संस्रग्न्यमित्यर्थः ॥ १०३ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां त्रणशोध-चिकित्सा विवृतिः ।

त्रणत्वसामान्यान्नाडीत्रणचिकित्सा माह, नाडीनानित्यादि ।—गतिमिति—पृथ-
गतम् । आदिशब्दोत्पादनावसादनसर्वर्णकरणादयो गृह्यन्ते ॥ १ ॥

नाडीनित्यादि ।—साधुपाटनमुपनाहपूर्वकम् ; तदुक्तं वाग्भटे—“उपनाह्या-
नित्यान्नाडी पाटिता साधु लेपयेत् । प्रथक्पुष्पोक्तजयुतेः खलेः पट्टैः ससेत्सवे, ॥”

प्रत्यक्पृष्ठीफलश्रुतैस्त्रिलैः पिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ २ ॥

पित्तकफनाडीः तिलादिलेपयन् ।—

पैत्तिकीं तिलमञ्जिष्ठा-नागदन्तीनिशादयेः ।

श्लेष्मिकीं तिलयष्ट्याह-निकुम्भारिष्टसैन्धवेः ॥ ३ ॥

शल्यकफनाडीं तिलादिलेपः ।—

शल्यजां तिलमध्वाज्यैर्लेपयेच्छुद्धशोधिताम् ॥ ४ ॥

आरग्वधघाटिवर्षिः ।—

आरग्वधनिशाकाला-चूर्णाज्यक्षौद्रसंयुता ।

मूत्रवर्त्तिव्रणे योज्या शोधनी गतिनाशिनौ ॥ ५ ॥

(७० ३० ५०) इति ; अत एव वचनात् सैन्धवयोगादप्यं लेपो बोध्यः । प्रत्यक्-
पृष्ठी अपानार्गः, तस्य बीजम् । लेखयेदिति—आरेण प्रतिसारवेदित्वयः ; एतच्च
लेखनयोगव्रणं प्रति बोध्यम् ; उक्तं हि—“उद्वृत्तान् स्त्रूलपथ्येनागुल्लघ्नान् कठिगान्
व्रणान् । किलासानि सकुष्ठानि लिखेत्तेष्वानि बुद्धिमान् ॥” (५० ५० ६० ७०)
इति ॥ २ ॥

पैत्तिकीमित्यादि ।—नागदन्ती स्त्रूलमूला दन्त्येव । “पित्तजां निशिमञ्जिष्ठा-
नागदन्तीतिलैः समैः” इत्याद्युर्वेदसारदर्शनात् निशादयैरित्यत्र “निशाद्युतैः” इति केचित्
पठन्ति, तन्न, विशयाभावात्, निशिमञ्जिष्टेन हरिद्राया अनभिधानाच्च ; किन्तु मिथ्यायेव
तत्र पाठ इति योगान्तरमेतत् ; तथा वाग्नटेऽपि “निशादयेः” (७० ३० ५०) इत्येव
पाठः पठ्यते ; इत्येव तत्र । सुश्रुते तु—हरिद्रादयव्यतिरेकेणाप्ययं योगः ।
श्लेष्मिकीमित्यादौ निकुम्भः दन्ती । अरिष्टः निष्णः । अथ यष्ट्याह्वयाने सौराष्ट्रो-
योगादप्ययं योगः ; उक्तं हि वाग्नटे—“श्लेष्मिकीं तिलसौराष्ट्रो-निकुम्भारिष्टसैन्धवेः”
(७० ३० ५०) इति ॥ ३ ॥

शल्यजानिमादि वाग्नटस्य ।—किन्नशोधितानिति—आदौ क्षिप्तानिति पाठिनां
पश्चात् शल्यं निर्हृत्य शोधितानित्यर्थः ; सुश्रुतेऽप्युक्तं—“नाडीन् शल्यप्रभवान्
विदार्य निर्हृत्य शल्यं प्रविशोध्य मार्गम् । संशोधयेत् क्षौद्रघृतप्रगाढैः तिलैश्चतस्रो
रोपणमस्य कुर्यात् ॥” (५० १७ ५०) इति ॥ ४ ॥

आरग्वधेत्यादि ।—आरग्वधस्य पदम् । काला कालाकणामूलं, न तु मञ्जिष्ठा,
अस्यैकस्यैव दृष्टव्यत्वात् । मूत्रवर्त्तिरिति—गोमूत्रकृता वर्षिः । शोणालुपाता,
हल्दि, कालाकणामूल एषां प्रत्येकं चूर्णं मा ८, घृत कर्ष १, मधु कर्ष १, गोमूत्र

घोण्याफलादिवर्तिः ।—

घोण्याफलत्वक् लवणं सनात्तं पूगात् फलञ्चालवणञ्च पत्रम् ।
सुहृकंदुग्धेन तु एष कल्को वर्त्तीकृतो हृत्यचिरेण नाडीम् ॥ ६ ॥

सैन्धववर्तिः दुष्टत्रयोक्तैस्तैलपयोमातिदेश्यः ।—

वर्त्तीकृतं माक्षिकसम्प्रयुक्तं नाडीप्लुतं लवणोत्तमं वा ।
दुष्टत्रये यदिहितञ्च तैलं तत् सेयमानं गतिमायु हन्ति ॥ ७ ॥

जात्यदिवर्तिः ।—

जात्यर्कसम्पाककरञ्जदन्ती-सिन्धुस्यसौवर्चनयावशुकेः ।
वर्तिः कृता हृत्यचिरेण नाडीं सुक्कारपिष्टा सह चित्रकेण ॥ ८ ॥

पत्र १ एतत् सर्वं पक्त्वा सधु-सैन्धवयोर्वर्तिवत् वर्तिः कार्य्यः । पाकमन्तरेण
वर्तिकरणस्याशक्यत्वात् । “सर्ववर्तिः” इति पाठे—एभिर्लता सुवर्तिकरित्यर्थः ;
वृहत्सु पूर्वेष्वप्यवहरन्ति ॥ ५ ॥

घोण्यादि मुशुतस्य ।—घोण्या परण्वदरम्, अस्याः फलं, त्वक् च । लवणं
सैन्धवम् । लाला प्रसिद्धैव । पूगात् फलमिति—शुष्कपूगफलम् । आलवणञ्च
पत्रमिति—भलवणं ज्योतिष्मती, अस्याः पत्रमालवणम् ; वाग्भटेऽप्युक्तं—“घोण्या-
फलत्वक् लवणं सनात्तं पूगात् फलञ्चालवणञ्च पत्रम् । सुहृकंदुग्धान्वित एष कल्को
वर्तीकृतो हृत्यचिरेण नाडीम् ॥” (उ० ३० अ०) इति । अन्ये तु लाक्षां
ज्योतिष्मतीपत्रञ्च न पठन्ति, सदनफलञ्च पठन्ति ; यथा—“घोण्याफलत्वक्पत्रमात्
फलानि पूगस्य च त्वक् लवणञ्च मुशुतम् । सुहृकंदुग्धेन सहैव कल्को वर्तीकृतो
हृत्यचिरेण नाडीम् ॥” इति । एतत् सर्वं समभागं कृत्वा क्षिजित् सैन्धवं दत्त्वा
सुहृदीरेरकंदीरेर्जलेराक्षाय्यं पक्त्वा वर्तिः कार्य्यः ॥ ६ ॥

वर्तीकृतमित्यादि मुशुतस्य ।—लवणोत्तममिति—सैन्धवम् । वर्तिकरणञ्च सधु-
सैन्धवधारयो पाकात्, अन्यथा वर्तिः न स्यात् । दुष्टत्रये यदिहितञ्च तैलमिति—
मुशुतोक्ताखरवधतेलादि ॥ ७ ॥

जातोत्यादि ।—जातोपलताः । अर्कस्य मूलम् । सम्पाकः शारंगवधः, तस्यापि
पत्रम् । करञ्जस्य बीजम् । दन्ती दन्तीमूलम् । अथ सुहृदीदीरेव सह क्षिजित्वं
दत्त्वा पक्त्वा च वर्तिः कार्य्यः ॥ ८ ॥

कङ्कुनीमूलप्रयोगः ।—

माहिषदधिकोद्वान्नमिश्रं हरति चिरविरुद्धाञ्च ।

भुक्तं कङ्कानिकामूलचूर्णमतिदारुणं नाडौम् ॥ ८ ॥

कृशादोना नाड्या चारसूत्रेण छेदनोपदेशः ।—

कृग्दुर्बलभीरूणां गतिर्ममाश्रिता च या ।

चारसूत्रेण तां हिन्यान्न शस्त्रेण कदाचन ॥ १० ॥

चारसूत्रप्रयोगविधिः ।—

एषा गतिमन्विष्य चारसूत्रानुसारिणीम् ।

सूचीं निदध्यात् गत्यन्ते चोन्नाम्य चाशु निर्हरेत् ॥ ११ ॥

सूत्रस्यान्तं समानीय गाढं बन्धनमाचरेत् ।

ततः क्षीणबलं वीक्ष्य सूत्रमन्यत् प्रवेशयेत् ॥

क्षाराक्तं मतिमान् वैद्यो यावन्न च्छिद्यते गतिः ॥ १२ ॥

भगन्दरे चारसूत्रप्रयोगविधिः ।—

भगन्दरेऽप्येष विधिः कार्थ्यो वैद्येन जानता ॥ १३ ॥

अर्बुदादौ चारसूत्रप्रयोगविधिः ।—

अर्बुदादिषु चोर्त्तय मूले सूत्रं निधापयेत् ।

सूत्रोभयवक्त्राभिराचत वा समन्ततः ॥

माहिषादि ।—कोद्वः तृणधान्यविशेषः, तस्य भक्तम् । कङ्कानिका कायानि,

इतन्मूलचूर्णं माहिषदधिकोद्वान्नमज्जाभ्यां मिश्रितं कृत्वा भुक्तं स्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥

कृशाद्यादि सुशुतस्य ।—कृशः क्षीणमांसः । दुर्बलः क्षीणबलः ॥ १० ॥

चारसूत्रेण छेदनविधिमाह, एषा गतिमन्विष्य ।—चारसूत्रेण सूत्रं अनुसृत्य शीले
यस्याः एतादृशीं सूत्रोन्नाम्य उत्तिलप्य सूत्रेण गतिप्राप्तं विहा सूचीं निर्हरेदिति
भावः । अथ यदि गतिर्दीर्घा भवति, तदा द्वाङ्गुलि त्रिङ्गुलि चतुरङ्गुलि वा
बद्धा क्रमेण गतिमानेन छेदयेत्, न पुनरेकदैव गतिप्रमाणेन बद्धा छेदः
कार्यः, सूत्रच्छेदभयात् पीडातिशयजनकत्वाच्च इत्याहुः । क्षाराक्तमिति
सूत्रविशेषणम् ॥ ११—१२ ॥

अर्बुदादिषु बन्धनविधिमाह, अर्बुदादिहिन्यादि ।—अर्बुदादिकं यदि तन्मूलं
भवति, तदा उत्तिलप्येव मूले सूत्रेण बध्नीयादित्यर्थः । स्थूलमूलेषु तु सूत्रस्येवार्थे

मूले सूत्रेण वध्नीयाच्छिन्ने चोपचरेत् व्रणम् ॥ १४ ॥

समाह्वयगुणः ।—

गुग्गुलुस्त्रिफलाव्योषैः समांशैराज्ययोजितः ।

नाडोदुष्टव्रणशूल-भगन्दरविनाशनः ॥ १५ ॥

सजिकादां तैलम् ।—

सजिकासिन्धुः न्यग्नि-रूपिकानलनौलिका ।

खरमञ्जरिवौजेषु तैलं गोमूत्रपाचितम् ॥

दुष्टव्रणप्रशमनं कफनाडीव्रणापहम् ॥ १६ ॥

कुम्भीकाद्यं तैलम् ।—

कुम्भीकखर्जूरकपित्थविल्व-वनस्पतीनान्तु शलाटुकल्कैः ।

कृत्वा कषायं विपचेत् तु तैलमावाप्य मुस्ताभरलप्रियङ्गुः ॥ १७ ॥

सौगन्धिकामोचरसाह्विपुष्प-लोभ्राणि दत्त्वा खलु धातकीच्च ।

एतेन शल्यप्रभवा हि नाडी रोहेत् व्रणो वै सुखमाशु चैव ॥ १८ ॥

मूले समन्ततः सूचोभिराशितं यथा स्यात् तथा वध्नीयात् । यववक्त्राभिरिति यववन्मयस्थूलवक्त्राभिः ; यववक्त्रलघु सूचोनां दाह्याथम् । छिन्ने चोपचरेत् व्रणमिति द्विःशोचोक्तविधिनेति शेषः ॥ १४ ॥

गुग्गुलुरित्यादि ।—विफलाव्योषैरिति विशेषणं तृतीया । विफलादीनान्तु निलि वा गुग्गुलुव्रणम् । आज्ययोजित इति—वृत्तपिहितः, घृतञ्च तावद्देवं यावता बटकीभवति ॥ १५ ॥

सजिकेत्यादि ।—प्रियः शिवकः । रूपिका श्वेताकः । नल्य खनामख्यातः । नौलिका नौलीति प्रसिद्धा । नौलवक्त्रेण्ये । खरमञ्जरी अपामार्गः । गोमूत्रं पाकाद्यं अतुर्गुणम् ; सुशुतेऽप्यक्तं यथा—“सुत्रिकासैन्धवचित्तकेषु नि कुम्भीनौलीनलरूपिकासु । फलिचपामार्गभवेषु चैव कुर्यात् समवेषु द्वितीयं तैलम् ॥” (चि० १७ अ०) इति ॥ १६ ॥

कुम्भीकेत्यादि सुशुतस्य ।—कुम्भीका कुम्भाडुलता दाडिमसमानफला, स्थूल-दन्तीत्ये । वनस्पतयः वटादयः, एषां शलाटु कीमलफलम् । सौगन्धिका सनन्तमूलम् । मोचरसः शालकीनिर्वाणः । अह्विपुष्पं नागकेशरम् ॥ १७-१८ ॥

भस्मातकाद्यं तैलम् ।—

भस्मातकार्कमरिचैर्लवणोत्तमेन
सिद्धं विडङ्गरजनीदयचित्तकैश्च ।
स्थान्भार्कवस्थ च रसेन निहन्ति तैलं
नाड़ीं कफानिलकृतामपचीं व्रणांश्च ॥ १९ ॥

निर्गुण्डीतैलम् ।—

समूलपत्रां निर्गुण्डीं धोड़यित्वा रसेन तु ।
तेन सिद्धं समं तैलं नाड़ीदुष्टव्रणापहम् ॥ २० ॥
हितं पामाऽपचीनान्तु पानाभ्यञ्जननावनैः ।
विविधेषु च स्फोटेषु तथा सर्वव्रणेषु च ॥ २१ ॥

हंसपादोतैलम् ।—

हंसपाद्यरिष्टपत्रं जातीपत्रं ततो रसैः ।
तत्कल्कैश्च पचेत् तैलं नाड़ीव्रणविशोधनम् ॥ २२ ॥
इति नाड़ीव्रण-चिकित्सा ।

भस्मातकीत्यादि सुश्रुतस्य ।—मार्कवः भृङ्गराजः, तस्य स्वरस्यतुर्गुणः ॥ १९ ॥

समूलपत्रमित्यादि ।—निर्गुण्डीतैले सममिति सङ्घर्षे, तेन निर्गुण्डीस्वरस्यतुर्गुणं
एव यास्यः ; चक्रस्तु समशब्दस्य तुल्याश्रयतामित्याह । अकल्कमिदं तैलम् ॥ २० ॥ २१ ॥

हंसपादोत्यादि ।—हंसपादोतैले हंसपादो खनामख्याता । अरिष्टपत्रं
निम्बपत्रम् । ततो रसैरिति—तेषां रसैरित्यर्थः, षष्ठ्याः तसिः । व्रणाणां रसो
मिश्रित्वा तैलाच्चतुर्गुणः ॥ २२ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितयां तत्त्वचन्द्रिकायां नाड़ीव्रण-चिकित्सा-विहतिः ।

अथ भगन्दर-चिकित्सा ।

क्रियानृपम् ।—

गुदस्य श्वयथुं दृष्ट्वा विशोष्य शोधयेत् ततः ।

रक्तावसेचनं कुर्यात् यथा पाकं न गच्छति ॥ १ ॥

वटपत्रादिलेपः ।—

वटपत्रेष्टकाशुण्ठी-गुडूच्यः सपुनर्नवाः ।

सुपिष्टाः पिङ्गकारश्चे लेपः शस्तो भगन्दरे ॥ २ ॥

अपक्वे क्रियाविधिः ।—

पिङ्गकानामपक्वानामपतर्पणपूर्वकम् ।

कर्म कुर्याद्विरिकान्तं भिन्नानां वक्ष्यते क्रिया ॥ ३ ॥

पक्वे क्रियाविधिः ।—

एषणीपाटनक्षार-वह्निदाहादिकं क्रमम् ।

विधाय व्रणवत् कार्यं यथादोषं यथाक्रमम् ॥ ४ ॥

विह्वदायुत्सादनम् ।—

विह्वत् तिला नागदन्तो मज्जिष्ठा सह सर्पिषा ।

उत्सादनं भवेदेतत् सैन्यवच्चौद्रसंयुतम् ॥ ५ ॥

नाडीत्रणत्वसानान्यात् सङ्गासानान्याच्च भगन्दरमाह, गुदस्येत्यादि ।—विशोष्य इति उपवासादिना । शोधयेदिति—विरचयेत्, न शोणितमीक्षणदिभिः ॥ १ ॥

वटपत्रेत्यादि ।—वटस्य कोमलपत्रम् । इष्टका च पानीये चिरमुषिता याद्वेति वृद्धाः व्यवहरन्ति ॥ २ ॥

पिङ्गकानां तिल्यादि ।—अपतर्पणपूर्वकं कर्म कुर्याद्विरिकान्तमिति—अपतर्पणादयो विरिकान्ता एकादशोपक्रमा द्वित्रणीयोक्ताः कर्त्तव्या इत्यर्थः ॥ ३ ॥

एषणीेत्यादि ।—काय्येनित्यत्र चिकित्सितमिति शेषः ॥ ४ ॥

विह्वदित्यादि सुशुतस्य ।—नागदन्तो स्थूलमूला दन्तो । उत्सादनमिति—शोधनं, न तु निम्नत्रणोत्पापनरूपमुत्सादनमिह व्याख्येयं, विह्वदादीनां तीक्ष्ण-द्रव्यत्वात्, उत्सादनस्य तु सद्गुणधरद्रव्यसम्याद्यत्वात् ; उक्तं हि चरके—“स्नानानि जीवनीयानि बृंहणीयानि ज्ञानि च । उत्सादनार्थे निम्नानां व्रणानां तानि

रसाञ्जनादिप्रलेपः ।—

रसाञ्जनं हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठानिखपल्लवाः ।

त्रिवृत्तेजोवतीदन्ती-कल्को नाडीव्रणापहः ॥ ६ ॥

कुष्ठादिप्रलेपः ।—

कुष्ठं त्रिवृत्-तिला-दन्ती-मागध्यः सैन्धवं मधु ।

रजनी त्रिफला तुल्यं हितं व्रणविशोधनम् ॥ ७ ॥

स्रङ्गीदुग्धादिवर्तिः ।—

स्रङ्गीदुग्धदार्वीभिर्वर्तिं कृत्वा विचक्षणः ।

भगन्दरगतिं ज्ञात्वा पूरयेत् तां प्रयत्नतः ॥

एषा सर्वशरीरस्थीं नाडीं हन्यादसंशयम् ॥ ८ ॥

तिलादिप्रलेपः ।—

तिलाभयाकुष्ठमरिष्टपत्रं निशे वचा लोभ्रमगारधूमः ।

भगन्दरे नाड्युपदंशयोश्च दुष्टव्रणे शोधनरोपणोऽयम् ॥ ९ ॥

भृंगामचूर्णादिलेपवयम् ।—

खरासपक्वभृंगनाग-चूर्णलेपो भगन्दरम् ।

हन्ति दन्त्यग्न्यतिविषा-लेपस्तद्वच्छूनोऽस्थि वा ॥ १० ॥

विडालास्थिप्रलेपः ।—

त्रिफलारससंयुक्तं विडालास्थिप्रलेपनम् ।

कल्पयेत् ॥” (चि० द्वित्रयो०) इति । अन्ये तु—संयोगमहिम्ना त्रिवृदादीनामप्यु-
त्सादनत्वमिदं बोध्यमित्याहुः ॥ ५ ॥

—रसाञ्जनमित्यादि संयुतस्य ।—तेजोवती ज्योतिष्मती, अन्ये तु—चवीत्याहुः ।
शोधनरोपणोऽयं कल्कः ॥ ६ ॥

कुष्ठमित्यादि संयुतस्य ।—स्पष्टम् ॥ ७ ॥

स्रङ्गीत्यादि ।—स्रङ्गीर्कयोः क्षीरेण दारुहरिद्राचूर्णे पक्त्वा वर्तिः काय्येत्यर्थः ॥ ८ ॥

तिलेत्यादि ।—कुष्ठस्थाने क्षीघपाठे—लोभ्रद्वयं श्रावरपट्टिकाख्यभेदात् आह्वयम् ।

निशे हरिद्रे द्वे ॥ ९ ॥

खरेत्यादि ।—शर्दभरक्तपक्वशङ्खूपदचूर्णलेप इत्यर्थः । दन्तीत्यादि द्वितीययोरे

भगन्दरं निहन्त्याशु दुष्टव्रणहरं परम् ॥ ११ ॥

नवकार्षिकगुग्गुलुः ।—

त्रिफलापुरकृष्णानां त्रिपञ्चैकांशयोजिता ।

गुड़िका शोथगुल्मार्शो-भगन्दरवतां हिता ॥ १२ ॥

सप्तविंशतिको गुग्गुलुः ।—

त्रिकटुत्रिफलामुस्त-विडङ्गामृतचित्रकम् ।

शक्योलापिप्पलीमूलं हवुषा सुरटारु च ॥ १३ ॥

तुम्बुरुः पुष्करं चव्यं विशाला रजनीद्वयम् ।

विडं सौवर्चलं चारौ सैन्धवं गजपिप्पली ॥ १४ ॥

यावन्त्येतानि चर्णानि तावद्भिगुणगुग्गुलुः ।

कोलप्रमाणां गुड़िकां भक्षयेन्मधुना सह ॥ १५ ॥

कासं श्वासं तथा शोथमर्शांसि च भगन्दरम् ।

हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च कुक्षिवस्तिगुदे रुजम् ॥ १६ ॥

अश्वरीं मूत्रकच्छञ्च अन्तर्द्विं तथा क्रिमीन् ।

चिरज्वरोपसृष्टानां जयोपहतचेतसाम् ॥ १७ ॥

आनाहञ्च तथोन्मादं कुष्ठानि चोदराणि च ।

नाडीदुष्टव्रणान् सर्वान् प्रमेहं श्लोपदं तथा ॥

सप्तविंशतिको ह्येष सध्वंरोगनिःसूदनः ॥ १८ ॥

जम्बूकसांसप्रयोगः ।—

जम्बूकस्य च मांसानि भक्षयेत् व्यञ्जनादिभिः ।

अथिः चित्रकः । शुनोऽस्थि कुङ्कुमास्थीत्यत्र ततोययोगे विफलारसोऽपि पेषणार्थे
ज्ञेयः ; उक्तं हि—“शुनोऽस्थि वा विडालास्थि विफलारसमावितम् ॥” इति ॥ १० ॥ ११ ॥

त्रिफलेत्यादि । नवकार्षिके त्रिपञ्चैकांशयोजिता इति—अंश इह कर्षंरूपे
भागः ; तेन त्रिफलायाः प्रत्येकं कर्षं, गुग्गुलीः पञ्च कर्षाः, कृष्णाया एककर्षः इति
नवकार्षिकत्वम् अस्य योगस्य ॥ १२ ॥

त्रिकटुत्यादि—चारौ यवचार-सर्जिकाचारौ ; एतेन गुग्गुलुं विना सप्तः

अजीर्णवर्जी मासेन मुच्यते ना भगन्दरात् ॥ १८ ॥

पञ्चतिक्तघृत पञ्चतिक्तगुग्गुलीः प्रयोगोपदेशः ।—

पञ्चतिक्तं घृतं ग्रस्तं पञ्चतिक्तश्च गुग्गुलुः ॥ २० ॥

न्यग्रोधादिगण्यप्रयोगोपदेशः ।—

न्यग्रोधादिगण्यो यस्तु हितः शोधनरोपणः ।

तैलं घृतं वा तत्पक्वं भगन्दरविनाशनम् ॥ २१ ॥

विष्यन्दनतैलम् ।—

चित्रकाकौ त्रिवृत्पाठे मलपू-हयमारकी ।

सुधां वचां लाङ्गलिकीं हरितालं सुवर्चिकाम् ॥ २२ ॥ ।

ज्योतिष्मतीश्च संहृत्य तैलं धीरो विपाचयेत् ।

एतद्विष्यन्दनं नाम तैलं दद्याद्भगन्दरे ॥

शोधनं रोपणञ्चैव सवर्णकारणं तथा ॥ २३ ॥

करवीराद्यं तैलम् ।—

करवीरनिशादन्ती-लाङ्गलौलवणाग्निभिः ।

मातुलुङ्गाकवल्माह्वैः पचेत् तैलं भगन्दरे ॥ २४ ॥

निशाद्यं तैलम् ।—

निशार्कक्षीरसिन्धु-पुराश्चहनवल्मकैः ।

विंशतिद्रव्याणीति निश्चलः । ये तु यवचार-सौवर्चलक्षाराविति पठन्ति, तन्मते गुग्गुलुना सहैव सप्तविंशतिरिति ॥ १३—२० ॥

न्यग्रोधादीत्यादि सुमुद्रस्य ।—कल्कोऽयम् । तत्पक्वमिति—न्यग्रोधादेः काष्ठ-कल्काभ्यां पक्वम् ॥ २१ ॥

चित्रकेत्यादि सुमुद्रस्य ।—चित्रकादीनां कल्कोः, जलं चतुर्गुणम् । मलपूः काकोडुम्बरः, तस्य मूलं, रक्तपिप्तादौ तु फलम् । विष्यन्दयति पूवं क्षावयतीति विष्यन्दनं शोधनम् ॥ २२-२३ ॥

करवीरैत्यादि ।—करवीराद्ये मातुलुङ्गस्य नृलम् । वल्माह्वैः कुण्डलः, तस्य लवः, अथे तु—तत्पक्वमाहुः ॥ २४ ॥

सिद्धमभ्यञ्जने तैलं भगन्दरविनाशनम् ॥ २५ ॥

अपथ्यानि ।—

व्यायामो मैथुनं युद्धं पृष्ठयानं गुरुणि च ।

संवत्सरं परिहरदुपकृदन्नरो नरः ॥ २६ ॥

इति भगन्दर-चिकित्सा ।

अथोपदंश-चिकित्सा ।

प्राथमिकी चिकित्सा पाकात् रजशोपदेशश्च ।—

स्निग्धस्निन्नशरीरस्य ध्वजमध्ये शिराव्यधः ।

जनीकापातनं वा स्यादूर्ध्वाधःशोधनं तथा ॥ १ ॥

सद्यो निर्हृतदोषस्य रुक्शोद्यावुपशम्यतः ।

पाको रज्यः प्रयत्नेन शिश्नक्षयकरो हि सः ॥ २ ॥

पटीलादि-खदिरादिकाथयोः द्विविधप्रयोगः ।—

पटीलनिस्त्रिफलागुडूचौ-

क्वाथं पिवेद्वा खदिराशनाभ्याम् ।

सगुग्गुलुं वा त्रिफलायुतं वा

सर्वोपदंशापहरः प्रयोगः ॥ ३ ॥

निशेत्वादि ।—पुरः गुग्गुलुः । अश्वहनः करवीरः, तस्य मूलम् ॥ २५।२६ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां भगन्दरचिकित्सा-विहतिः ।

स्थानप्रत्यासृतेः उपदंशचिकित्सितमुच्यते, स्निग्धस्निन्नशरीरादि ।—ध्वजमध्ये
सेटुमध्ये । शिराव्यधश्च रक्तदुष्टो मद्यस्थानं, अल्पायास्तु जलौक्या रक्तपातनम् ॥१।२॥

पटीलेत्यादि ।—पटीलादिकाथं गुग्गुलुं त्रिफलाचूर्णं वा प्रक्षिप्य पिवेत् ; एवं
खदिराशनकाथमपि । अशनः पीतशालः । अन्ये तु—काथद्वये यथासङ्गां गुग्गुलु-

वातजे प्रपौण्डरीकादिलेपसेकौ ।—

प्रपौण्डरीकं मधुकं रास्ना कुष्ठं पुनर्नवा ।
सरलागुरुभद्राख्यैर्वातिके लेपसेचने ॥ ४ ॥

पित्तजे गैरिकादिलेपः ।—

गैरिकास्ननमञ्जिष्ठा मधुकोशीरपञ्चकैः ।
सचन्दनोत्पलैः स्निग्धैः पौत्तिकं सम्प्रलेपयेत् ॥ ५ ॥

रक्तापित्तजे निम्बादिप्रयोगः ।—

निम्बाजुनाश्वत्थकदम्बशाल-जम्बूवटोडुम्बरवेतसेषु ।
प्रक्षालनालेपघृतानि कुर्याच्चूर्णानि पित्तास्रभवोपदंशे ॥ ६ ॥

प्रक्षालने त्रिफलाकाशः भृङ्गराजरसौ ।—

त्रिफलायाः कषायेण भृङ्गराजरसेन वा ।
व्रणप्रक्षालनं कुर्यादुपदंशप्रशान्तये ॥ ७ ॥

त्रिफलाभस्मप्रलेपः ।—

दहेत् कटाहे त्रिफलां सा मयी मधुसंयुता ।
उपदंशे प्रलेपोऽयं सद्यो रोपयति व्रणम् ॥ ८ ॥

रसास्ननप्रलेपद्वयम् ।—

रसास्ननं शिरीषेण पथ्यया वा समन्वितम् ।
सर्चौद्रं वा प्रलेपेन सर्वलिङ्गगदापहम् ॥ ९ ॥

त्रिफलाचूर्णयोः प्रचेप इत्याहुः । अपरे तु—केवलकाशेन योगद्वयं, तदेव गुग्गुली-
त्रिफलाचूर्णस्य वा प्रलेपेणापि योगद्वयमिति वदन्ति । व्यवहारस्तु पूर्वेष्वेव ॥ ६ ॥

प्रपौण्डरीकमित्यादि सुश्रुतस्य ।—भद्राख्यं देवदारु ॥ ४ ॥

गैरिकास्नेत्यादि ।—स्निग्धैरिति—शतघृतघृतैः ॥ ५ ॥

निम्बेत्यादि ।—अत्र प्रक्षालनमिति कषायेण । घृतघाघनपचे—निम्बादिकाश-
जम्बूकाश्यामिति वदन्ति ॥ ६—८ ॥

रसास्ननमित्यादि ।—योगद्वयम् । अत्र पथ्या गुडूची ॥ ९ ॥

वज्जीलाद्यवचूर्णनतयम् ।—

वज्जीलदलचूर्णेन दाडिमत्वग्भवेन वा ।

गुण्डनं नृस्थिचूर्णेन उपदंशहरं परम् ॥ १० ॥

पूगादिलेपद्वयं पानाहारविधयः ।—

लेपः पूगफलेनाश्व-मारमूलेन वा तथा ।

सेवेत् नित्यं यवान्नञ्च पानीयं कौपमेव च ॥ ११ ॥

प्रक्षालने जयादिक्वाथपञ्चकम् ।—

जयाजाल्यश्वमारार्क-सम्पाकानां दलैः पृथक् ।

क्वातं प्रक्षालने क्वाथं मेढ्रपाके प्रयोजयेत् ॥ १२ ॥

भूनिम्बाद्यं घृतम् ।—

भूनिम्बनिम्बत्रिफलापटोल-करञ्जजातीखदिराशनानाम् ।

सतीयकल्कैर्धृतमाशु पक्वं सर्वोपदंशापहरं प्रदिष्टम् ॥ १३ ॥

करञ्जाद्यं घृतम् ।—

करञ्जनिम्बार्जुनशालजम्बू-वटादिभिः कल्ककषायसिद्धम् ।

सर्पिर्निहन्त्यादुपदंशदोषं सदाहपाकं स्तुतिरागयुक्तम् ॥ १४ ॥

आगारधूमार्द्यं तैलम् ।—

आगारधूमरजनी-सुराकिण्वञ्च तैस्त्रिभिः ।

भागोत्तरैः पचेत् तैलं कण्डूशोथरुजापहम् ॥

शोधनं रोपणञ्चैव सर्वर्णकरणं परम् ॥ १५ ॥

वज्जीलेत्यादि ।—वज्जीलस्य दलं पत्रम् । गुण्डनम् अवचूर्णनम् । नृस्थि
समुत्थकपालास्थि, चन्द्राटेऽपि वृक्षपालास्थीलुक्तात् ॥ १०—१३ ॥

करञ्जेत्यादि ।—करञ्जाद्यघृते करञ्जस्य मूलम् । वटादिभिरिति—वटोडुम्ब-
राश्वत्यप्लवकपोतनैः पञ्चभिः । कपीतनः गन्धसुण्डः । घृतस्यास्य पानं,
सल्यञ्चनेन कार्यम् ॥ १४ ॥

आगारधूमेत्यादि ।—आगारधूमः अलतधूमः । किण्वं सुराशीजम् । भागोत्तरै-
रिति—तैलप्रत्ये आगारधूम पत्र १, कर्षं १, नाषा ५, रक्ति १, हरिद्रा पत्र २ ॥

लिङ्गाशंसिकित्साविधिः ।—

अशंसं छिन्नदग्धानां क्रिया कार्यापदंशवत् ॥ १६ ॥

इत्युपदंश-चिकित्सा ।

अथ शूकदोष-चिकित्सा ।

क्रियासूत्रम् ।—

हितञ्च सर्पिषः पानं पय्यञ्चापि विरेचनम् ।

हितः शोणितमोक्षश्च यच्चापि लघुभोजनम् ॥ १ ॥

सर्षपीचिकित्सा ।—

सर्षपीं लिखितां सूक्ष्मेः कषायैरवचूर्णयेत् ।

तेरेवाभ्यञ्जनं तैलं साधयेत् व्रणरोपणम् ॥ २ ॥

अधिमन्याष्टौलयोः चिकित्सा ।—

क्रियेयमधिमन्येऽपि रक्तं स्राव्यं तथोभयोः ।

कर्ष २, माषा १०, रक्ति ६ ; सुरावोज पल ३ ; कर्ष ३, माषा १५, रक्ति ८, एवं
केहपादिकत्वं कल्कस्य, पाकस्तु जलेनैव ॥ १५ ॥

चिकित्सासामान्यादत्रैव लिङ्गाशंसं चिकित्सासाह, अशंसामित्यादि ।—
अशंसामिति—लिङ्गाशंसामित्यर्थः ॥ १६ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां उपदंश-चिकित्सा-विहितः ।

प्रागुक्तसङ्गत्वेन शूकदोषचिकित्सितमुच्यते, द्विवनित्यादि मुञ्चुतस्य ।—शूकः
जलशूकः सविषजनतुः, तत्कृतो दोषः शूकदोषः । सर्पिष इति यथादोषं संस्कृतस्य ।
विरेचनमपि पय्यं हितमित्यर्थः ॥ १ ॥

सर्षपीमित्यादि बाष्पटस्य ।—कषायैरिति—रसभेदोये कषायवर्गोक्तेः पय्या-
विभीतकशिरादिभिः शोधनादिगणसङ्गोक्तन्यशोषादिगणैश्च । सूक्ष्मेरिति—सूक्ष्म-
चूर्णीकृतैः । मुञ्चते तु—सूक्ष्मे रित्यत्र “सम्यक्” (चि० २१ अ०) इति पाठः ।
तेरेवेति—पूर्वोक्तकषायैः कायस्थलैः ॥ २ ॥

अष्टौलायां हृते रक्ते श्लेष्मग्रन्थिवदाचरेत् ॥ ३ ॥

कुम्भीकाचिकित्सा ।—

कुम्भीकायां हरेद्रक्तं पक्कायां शोधिते व्रणे ।

तिन्दुकातिफलालोघ्रैर्लेपस्तेलञ्च रोपणम् ॥ ४ ॥

अलज्जीचिकित्सा ।—

अलज्ज्यां हृतरक्तायामयमेव क्रियाक्रमः ॥ ५ ॥

यथितचिकित्सा ।—

स्वेदयेत् ग्रथितं स्निग्धं नाडीस्वेदेन बुद्धिमान् ।

सुखोष्णैरूपनाहैश्च सुस्निग्धैरूपनाहयेत् ॥ ६ ॥

उत्तमाचिकित्सा ।—

उत्तमाख्यान्तु पिङ्कां संक्षिद्य वडिशोद्धृताम् ।

कल्मैश्वर्यैः कषायाणां क्षौद्रयुक्तैरुपाचरेत् ॥ ७ ॥

क्रियेत्यादि ।—उभयोरिति—सर्पंश्वधिमन्ययोः । अष्टौलायामित्यादि वाग्मटस्य ।
—वातजायामप्यष्टौलायां शूकदूषितरक्तखावरकस्य निहंरणं जलौकादिभिरुचित-
मेव ॥ ३ ॥

कुम्भीकायामित्यादि ।—हरेद्रक्तम् इति शामावस्थायाम् । तेलञ्च रोपणमिति
उक्ततिन्दुकादिकल्मषिद्वयम् ; सुश्रुते तु—“कुम्भीकां पाकमापन्नां भिन्नां
शोधय रोपयेत् । तैलेन लोघ्रविफला-तिन्दुकासृजतेन वा ॥” (चि० २१ अ०)
इत्युक्तम् ; तिन्दुकासृज्योः फलास्थीति च तद्दीकाकृतः ॥ ४ ॥

अलज्ज्यामित्यादि वाग्मटस्य ।—अयमेवेति—कुम्भीकोक्तः ॥ ५ ॥

स्वेदयेदित्यादि सुश्रुतस्य ।—यथितमिति—यथितार्थं शूकदोषम् । स्निग्धमिति
तेलयोगात् । स्वेदेनेति स्वेदनद्रव्याणि चरकोक्तानि ; यथा—“वाक्पाण्ड्यतकैरण्ड-
शिशुमूलकसर्पपैः । वासावंशकरञ्जाकैः पत्रैरश्मत्तकस्य च ॥ शोभाञ्जनकशैरीय-नालती-
सुरसार्जकैः । पत्रैरुत्तमाख्य सलिलं नाडीस्वेदं प्रयोगयेत् ॥” (सू० स्वेदाध्या०)
इति । सुखोष्णैरूपनाहैरिति कफहरद्रव्यकृतैः, यथितस्य कफकृतत्वात् । सुस्निग्धै-
रिति तेलयोगात् ॥ ६ ॥

उत्तमाख्यामित्यादि वाग्मटस्य ।—कषायाणामिति—कषायवर्गपठितानां पय्या-
होनां व्यथोपादोनां वा । उपाचरेदिति प्रक्षेपेन ॥ ७ ॥

पुष्करी-सम्पदपिडका-त्वक्पाके-स्पर्शहानिचिकित्सा ।—

क्रमः पित्तविसर्पोक्तः पुष्करीमूढयोर्हितः ।

त्वक्पाके स्पर्शहान्याञ्च—

॥ ८ ॥

सृद्धिचिकित्सा ।—

— सैचयेन्मृदितं पुनः ।

बलातैलेन कोष्णेन मधुरैरुपोपनाहयेत् ॥ ९ ॥

लिखित-शतपोनकयोः चिकित्सा ।—

रसक्रिया विधातव्या लिखिते शतपोनके ।

पृथक्पण्यादिसिद्धञ्च तैलं देयमनन्तरम् ॥ १० ॥

शोणितार्बुदचिकित्सा ।—

रक्तविद्रुधिवच्चापि क्रिया शोणितजेर्बुदे ।

कषायतैलसर्पीषि कल्कां चूर्णं रसक्रियाम् ॥

क्रम इत्यादि वाग्यटस्य ।—पुष्करी-मूढोरिति—पुष्करिका-सम्पदपिडकयोः । त्वक्पाके स्पर्शहान्याञ्चेति पूर्वेण सम्बध्यते, तेनैतयोरापि पित्तविसर्पोक्तः क्रमः कार्यः ॥ ८ ॥

सैचयेदित्यादि ।—सृद्धितं पुनः बलातैलेन सैचयेदिति योज्यम् । मधुरैरिति—काकोल्यादिभिः, किंवा जीवनीयगणैः, वाग्यटे जीवनीयगणयोक्तत्वात् । बलातैलञ्च वाग्यटे वातव्याधौक्तम् ॥ ९ ॥

रसक्रियेत्यादि सुश्रुतस्य ।—रसक्रिया तु श्वण्यां वीज्य शोधनीया रोपणीया वा देशाः, तत्र शोधनीया यथा,—“शालसारादिसारेषु पटीलविफलासु च । रसक्रिया विधातव्या शोधनी शोधनेषु च ॥” (सु० सू० ३६ अ०) इति । रोपणीया यथा—“त्वक्तु न्यशोधवर्गस्य द्विफलायास्तथैव च । रसक्रियां रोपणार्थं विदधीत यथाविधि ॥” (सु० सू० ३६ अ०) इति । पृथक्पण्यादि—भिषकोक्तवृत्तसाधन-द्रव्यम् ; तद्वयथा—“पृथक्पण्यांशगुप्ता च हृदि मालवी सिता । काकोल्यादिश्च योज्यः स्वाद्विषजा रोपणे घृते ॥” (सु० सू० ३६ अ०) इति । श्व सितः शर्करेति चक्रः, श्वेतद्रवेति तु ब्रह्मदेवः । एतच्च घृतं तैलं वा पृथक्पण्यादिना क्रायेण कल्करूपेण च साध्यमिति वदन्ति, शर्करा तु कल्करूपेणैव देशा, क्राशानर्हत्वात् । अनन्तरमिति—रसक्रियादानस्यानन्तरमित्यर्थः ॥ १० ॥

शोधने रोपणे चैव वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत् ॥ ११ ॥

अर्बुदमांसपाकविद्रुधितिलकालकानां प्रत्याख्यानपूर्वकचिकित्साविधिः ।—

अर्बुदं मांसपाकञ्च विद्रुधिं तिलकालकम् ।

प्रत्याख्याय प्रकुर्वीत भिषक् तेषां प्रतिक्रियाम् ॥ १२ ॥

इति शूकदोष-चिकित्सा ।

अथ भग्न-चिकित्सा ।

सेकालेपनबन्धनानि ।—

आदौ भग्नं विदित्वा तु सेचयेच्छीतलाभ्युना ।

पङ्केनालेपनं कार्यं बन्धनञ्च कुशान्वितम् ॥

सुशुतोक्तञ्च भग्नेषु वीक्ष्य बन्धादिमाचरेत् ॥ १ ॥

अवनान्तितादीनामुन्नमनाद्युपदेशः ।—

अवनामितमुन्नह्येदुन्नतञ्चावपीडयेत् ।

आच्छेदतिक्ष्णमधो-गतञ्चोपरि वर्त्तयेत् ॥ २ ॥

रक्तविद्रुधिवदित्यादि सुशुतस्य ।—वीक्ष्य वीक्ष्येति—द्वित्रयोक्तोक्ताभ्युना नित्यं यदि शोधनं कर्त्तव्यं भवति, तदा शोधनानि कषायादौ न्यवधारयेत्, यदा तु रोपणं कर्त्तव्यं भवति, तदा रोपणानि कषायादौ न्यवधारयेदित्यर्थः ॥ ११ ॥

अर्बुदमित्यादि ।—असाध्यत्वेनोक्तेष्वर्बुदादिषु कदाचिदसम्पूर्णविहङ्गत्वादिना साध्यता याप्यता वा सम्भवतीति प्रत्याख्याय तत्र क्रिया कार्येति ज्ञेयम् ॥ १२ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां शूकदोष-चिकित्सा-विहतिः ।

आननुकूलसामान्याङ्गचिकित्सानाह, आदौ भग्नमित्यादि ।—कुशान्वितमित्यत्र कुशेति भग्नस्थित्वनसाधनकदम्बादिलवः संज्ञा ; उक्तं हि वाग्भटे,—“कदम्बोऽम्बुराश्रय-सर्वाङ्गुणपलाशजैः । वंशीद्वयैवां पृष्टुभिरनुभिः सुनिवेशितैः ॥ सुशुच्छैः सुप्रतिष्ठभैर्वल्कलैः शकलैरपि । कुशाह्वयैः समं बन्धं पट्टस्योपरि धीकयेत् ॥”

(उ० २७ प०) इति ॥ १ ॥

अवनान्तिमित्यादि सुशुतस्य ।—अवनान्तिम् अवनतं कर्कटाख्यभग्नं वृक्षं

मञ्जिष्ठादि-शालिपिष्टलेपौ ।—

शालेपनायं मञ्जिष्ठा-मधुकञ्चान्तपेषितम् ।

शतधौतघृतोन्मिश्रं शालिपिष्टञ्च लेपनम् ॥ ३ ॥

ऋतुभेदे बन्धनमौक्तविधिः ।—

सप्तरात्रात् सप्तरात्रात् सौम्येष्वृतुषु मोक्षणम् ।

कर्त्तव्यं स्यात् त्रिरात्राच्च तथाऽऽग्नेयेषु जानता ॥

काले च समशीतोष्णे पञ्चरात्राद्भिर्भोजयेत् ॥ ४ ॥

न्यग्रोधादिकषायवादिपरीषिकवयम् ।—

न्यग्रोधादिकषायञ्च सुशीतं परिषेचने ।

पञ्चमूलीविपक्वन्तु क्षीरं दद्यात् सवेदने ॥

सुखोष्णमवतार्यं वा चक्रतैलं विजानता ॥ ५ ॥

आहारविधिः ।—

मांसं मांसरसः सर्पिः क्षीरं यूषः सतीनजः ।

उन्नत्येत उन्नामयेत् । उन्नतमश्रुकर्णादि अवपीडयेत् अवनामयेत् । अतिक्षिप्तम्
अथ ऊर्ध्वे वा अतिनिमित्तम्, आच्छेदिति—प्रसारयेत्, चाक्लि आशामे इत्यस्य
रूपम् । अधोगतमधःक्षिप्तादि उपरि वक्तव्येत् आकर्षयेत् ॥ २ ॥

शालेपनायंनित्यादि सुशुतस्य ।—अन्तपेषितमिति—काञ्जिकपिष्टम् । शतधौत-
घृतोन्मिश्रमिति पूर्वेण परेण च योज्यमिति अन्तः ॥ ३ ॥

सप्तरात्रादित्यादि सुशुतस्य ।—सौम्येषु ऋतुष्विति—शीते । आग्नेये शीघ्रे ।
जानता, वैद्येनेति शेषः । समशीतोष्णे काले चेति—शरद्वसन्तकाले । वाग्मटेऽप्युक्तं
—“वराहात् वराहादौ घर्मे सप्तरात्राद्भिर्भोजयेदनि । साधारण्ये तु पञ्चरात्रात्
अग्नेदोषवशेन वा ॥” (उ० २७ अ०) इति ॥ ४ ॥

न्यग्रोषेत्यादि सुशुतस्य ।—पञ्चमूलीत्यादि पञ्चमूलौ चात्र स्वल्पति वदन्ति ।
एतत्पक्वञ्च क्षीरं वातपित्तोत्तरे भये, अत्रापि परिषेचने इति योज्यम् । चक्रतैल-
मिति—मध्यः पीडितं तैलं, किंवा सौशुतवातव्याधिर्वाचिकित्सितोक्ततैलविधानगृहीतं
तैलम् । शीतोपचारोचितेऽपि भये सुखोष्णस्य विधानसमन्तं बलौघक्षीति ज्ञेयम्,
अत एव विजानतव्युक्तम् ॥ ५ ॥

अश्रुजितमन्नपानमाह, सांघ्नित्यादि सुशुतस्य ।—क्षीरमिहाजग्रे भक्षे

हं हणञ्चान्नपानञ्च देयं भग्नं विजानता ॥ ६ ॥

काकीत्यादिचौरम् ।—

गृष्टिचौरं ससर्पिष्कं मधुरौषधसाधितम् ।

शीतलं लाक्षया युक्तं प्रातर्भग्नः पिबेन्नरः ॥ ७ ॥

अस्थिसंहारादिचूर्णम् ।—

सष्टतेनास्थिसंहारं लाक्षां गोधूममर्जुनम् ।

सन्धिश्लेष्मस्थिभग्ने च पिबेत् चौरिण मानवः ॥ ८ ॥

क्षिन्नभिन्नच्युतास्थिषु रसोनादिकल्पाः ।—

रसोनमधुलाक्षाऽऽज्य-सिताकल्पां समश्नताम् ।

क्षिन्नभिन्नच्युतास्थीनां सन्धानमचिराद्भवेत् ॥ ९ ॥

अस्थिभग्ने वराटिकाचूर्णम् ।—

पीतवराटिकाचूर्णं द्विगुञ्जं वा त्रिगुञ्जकम् ।

अपक्वचौरपीतं स्यादस्थिभग्नप्ररोहणम् ॥ १० ॥

लाक्षादिचूर्णे गोधूमचूर्णञ्च ।—

चौरं सलाक्षामधुकं ससर्पिः स्याज्जीवनीयञ्च सुखावहञ्च ।

भग्नः पिबेत् त्वक्पयसाऽर्जुनस्य गोधूमचूर्णं सष्टतेन वाऽथ ॥ ११ ॥

सन्धानीयतया हितम् ; यत् पुनर्नवधास्यादिवर्गे चौरं निषिद्धं, तत् त्रणविषये एवेति न विरोधः । अन्ये तु—चौरसर्पिरिति पठित्वा चौरादुत्थितं सर्पिरिति व्याचक्षते । सतीनः वसुलकलायः, स च यद्यपि वातजनकलयाऽपि सन्धानीयत्वादिकोक्त इति ॥ ६ ॥

गृष्टिचौरमित्यादि सुष्ठुतस्य ।—गृष्टिः एकवारप्रसृता घेनुः, तस्याः चौरम् । मधुरौषधं काकीत्यादिमेषः, तेन चौरपरिभाषासाधितम् । सर्पिष्कांश्चे प्रक्षिप्ये ॥ ७ ॥

सष्टतेनेत्यादि ।—सष्टतेन चौरिणास्थिसंहारादिकं व्यक्तं समस्तं वा पिबे-
दित्याहुः ॥ ८—१० ॥

चौरमित्यादि ।—जीवनीयमिति—आरोग्यहेतुत्वात् प्राणधारणम् । त्वक्पयसा-
ऽर्जुनस्येति—अर्जुनस्य त्वक्साधितं पयस्त्वक्पयः, अर्जुनत्वक्पयसा सष्टतेन
गोधूमचूर्णे पिबेदिति बोध्यम् । अन्ये तु—त्वक्-शब्दो नपुंसकलिङ्गोऽयमस्तीति अर्जुनस्य
त्वक् पिबेदित्याहुः ॥ ११ ॥

लाचागुग्गुलुः ।—

लाचाऽस्थिसंज्ञत्कुभाश्चगन्धाश्चूर्णीकृता नागवला पुरश्च ।

सम्भग्नयुक्तास्थिरुजं निहन्त्यादङ्गानि कुर्यात् कुलिशोपमानि ॥ १२ ॥

अत्रान्यतोऽपि दृष्टत्वात् तुल्यशूर्णेन गुग्गुलुः ॥ १३ ॥

आभागुग्गुलुः ।—

आभाफलिकैर्व्याधैः सर्वैरेभिः समीकृतैः ।

तुल्यो गुग्गुलुरायोज्यो भग्नसन्धिप्रसाधकः ॥ १४ ॥

सत्रणभग्नैः कषायप्रतिभारणादिः ।—

सत्रणस्य तु भग्नस्य व्रणं सर्पिर्मधूत्तरैः ।

प्रतिसार्थ्यं कषायैश्च श्लेष्मं भग्नवदाचरेत् ॥ १५ ॥

भग्नस्य पाकात् रक्तणोपदेशः वातव्याधिक्षेहप्रयोगातिदेशश्च ।—

भग्नं नैति यथापाकं प्रयतेत तथा भिषक् ।

वातव्याधिविनिर्दिष्टान् स्नेहानत्र प्रयोजयेत् ॥ १६ ॥

गन्धतैलम् ।—

रात्रौ रात्रौ तिलान् कृष्णान् वासयेदस्थिरे जले ।

दिवा दिवैव संशोष्य क्षीरेण परिभावयेत् ॥ १७ ॥

हृतीयं सप्तरात्रञ्च भावयेन्मधुकाश्वना ।

ततः क्षीरं पुनः पौतान् सुशुष्कांश्चूर्णयेद्विषक् ॥ १८ ॥

लाचैत्यादि ।—अस्थिसंज्ञत् अस्थिसंहारः । कुलुभः अर्जुनः । नागवला गीरचतण्डुला । पुरः गुग्गुलुः, स च मिलितलाचादिचूर्णसमः, वक्ष्यमाणभादि-गुग्गुलौ दृष्टत्वादिति चक्रः ॥ १२।१३ ॥

एतदेवाह, आभेत्यादि ।—आभा आहति ख्यातम् ॥ १४ ॥

सत्रणभग्नचिकित्सामाह, सत्रणस्येत्यादि सुश्रुतस्य ।—प्रतिसार्थ्यं कषायैरिति—अग्नीधादिकषायद्रव्यकृतकल्पोः, प्रतिसार्थ्यं प्रलप्य, कान्तिकस्तु—कषायैरिति सधुरौषधकायैः प्रतिसार्थ्यं प्रतिविच्य इति व्याचष्टे, धातूनामनेकार्थत्वात् । श्लेष्मसिद्धि—आहारादिकम् ॥ १५।१६ ॥

रात्रावित्यादि सुश्रुतस्य ।—अस्थिरे जले इति—क्षीरोजले । चतुःशराव-क्षेत्रोचितकृष्णतिलान् गृहीत्वा वस्त्रेण मोह्यं बद्धा क्षीरोजले प्रक्षिप्य रात्रौ स्थाप्यं,

काकील्यादिं श्वदंष्ट्राह्वं मल्लिष्ठां शारिवां तथा ।

कुष्ठं सर्जरसं मांसीं सुरदारु सचन्दनम् ॥ १९ ॥

शतपुष्पाञ्च सञ्चूर्णं तिलचूर्णेन योजयेत् ।

पीडनार्थञ्च कर्त्तव्यं सर्वगन्धैः शृतं पयः ॥ २० ॥

चतुर्गुणेन पयसा तत् तैलं विपचेत् पुनः ।

एलामंशुमतीं पत्रं जीरकं तगरं तथा ॥ २१ ॥

लोभ्रं प्रपीण्डरीकञ्च तथा कालानुशारिवाम् ।

शैल्यकं चौरशुक्लामनन्तां समधूलिकाम् ॥ २२ ॥

पिष्ट्वा शृङ्गाटकञ्चैव प्रागुक्तान्यौषधानि च ।

एभिस्तद्विपचेत् तैलं शास्त्रविन्मुदुनाऽग्निना ॥ २३ ॥

एतत् तैलं सदा पथ्यं भग्नानां सर्वकर्मसु ।

ततो दिवसे पातये शोषयेत् ; एवं सप्त दिनानि यावत् ; तदनु तिलतुल्यपरिमाण-
गव्यचौरं रात्रौ तिलान् निक्षिप्य दिवा प्रसाध्यातये शोषयेत् ; एवं सप्त दिनानि
यावत् ; तदनु “भास्वद्रव्यसमं काप्यम्” इति वचनबलात् तिलतुल्यपरिमाणं
चटिमधु गृहीत्वा चट्यणोदके पक्त्वा चटमभागावशिष्टे काष्ठे तिलान् रात्रौ प्रक्षिप्य
दिवातये शोषयेत्, एवं सप्त दिनानि यावत् ; एवं गव्यचौराऽपि सप्ताहम् । पुनरपि
तिलतुल्यपरिमाणे गव्यचौरं रात्रौ तिलान् निक्षिप्य दिवा सध्यातये शोषयेत् ; एवं
सप्त दिनानि यावत् ; तदनु तिलान् निम्बुषीकस्य चूर्णयेत् । ततश्च एषां तिल-
चूर्णाणां चत्वारो भागाः, भागयैकः काकील्यादिशतपुष्पान्तमिलितचूर्णस्य ; वक्ष्यति
च—“तिलचूर्णाञ्चतुर्धांशम्” इत्यादि । एतस्मै च चूर्णस्य पीडनार्थमुत्पादने कर्त्तव्ये
आर्द्रताकरणार्थं सर्वगन्धशृतं चौरं तावन्मानं वाह्यं, यावता चौरिण चूर्णमाद्रे
भवति । सर्वगन्धैरिति—एलादिगणेन चौरपरिभाषयेव द्रव्यं साध्यम् । एलादि-
गणस्य शोथतः । एवमुक्तप्रकारेण गृहीततैलस्य चत्वारः शरावाः, एतत्पाका-
येष्ट गव्यदुग्धस्य षोडश शरावा वाह्या इत्यर्थः । अंशुमती शालपर्णी । कालानु-
शारिवा तगरम् । चौरशुक्ला चौरविदारी । अनन्ता अनन्तमूलम् । मधूलिका
मर्कटहस्तदणम्, चन्द्रे तु गोधूमभेद इत्याहुः । प्रागुक्तानीति—काकील्यादिशत-
पुष्पानि । एभिरिति—कल्केरित्यर्थः । श्वदंष्ट्राह्वमित्यत्र श्वदंष्ट्राह्वमित्येव पदं

आक्षेपके पक्षाघाते चाङ्गशोषे तथाऽर्दिते ॥ २४ ॥

मन्यास्तम्भे शिरोरोगे कर्णशूले हनुग्रहे ।

बाधिर्ये तिमिरे चैव ये च स्त्रीषु क्षयं गताः ॥ २५ ॥

पथ्यं पाने तथाऽभ्यङ्गे नखे वस्तिषु योजयेत् ।

श्रीवास्कन्धोरसां वृद्धिरनेनैवोपजायते ॥ २६ ॥

मुखञ्च पद्मप्रतिमं स्यात् सुगन्धसमीरणम् ।

गन्धतैलमिदं नाम्ना सर्ववातविकारनुत् ॥ २७ ॥

राजार्हमेतत् कर्त्तव्यं राज्ञामिव विचक्षणेः ।

तिलचूर्णात् चतुर्थांशं मिलितं चूर्णमिष्यते ॥ २८ ॥

अपथ्यानि ।—

लवणं कटुकं क्षारमक्तं मैथुनमातपम् ।

व्यायामञ्च न सेवेत भग्नां रुक्षान्नमेव च ॥ २९ ॥

इति भग्न-चिकित्सा ।

अथ कुष्ठ-चिकित्सा ।

वातजादिषु सर्पिरादिप्रयोगविधिः ।—

वातोत्तरेषु सर्पिर्वसनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु ।

पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनञ्चाग्रम् ॥ १ ॥

सुसुतटीकाम् व्याख्यातः, अस्मिन् पाठे—घट्टिमधुनी भागद्वयं, काकोल्यादियश-
नस्येऽपि घट्टिमधुपाठात् ॥ १७—२९ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां भग्न-चिकित्सा-विहतिः ।

रक्तदुष्टत्वग्गतत्वसाधन्यात् कुष्ठचिकित्सितमुच्यते, वातोत्तरेष्वित्यादि ।—सर्पिरित्यु-
पलक्षणं, तेन तैलाभ्यङ्गोऽपि बोध्यः ; उक्तं हि वागभटे—“तत्र वातोत्तरे तैलं घृतं
ना साधितं हितम्” (चि० १९ अ०) इति । अयमिति सर्पिरादिषु बोध्यं, तेन वागभटे-

रक्तमीक्षणीपदेशः ।—

प्रच्छन्नमल्पे कुष्ठे महति च शस्तं शिराव्यधनम् ।

बहुदोषः संशोध्यः कुष्ठो बहुशोऽनुरक्षता प्राणान् ॥ २ ॥

पञ्चकषायः ।—

वचावासापटोलानां निम्बस्य फलिनीत्वचः ।

कषायो मधुना पोतो वान्तिकृच्छदनान्वितः ॥ ३ ॥

त्रिफलाकषायः ।—

विरचनन्तु कर्तव्यं त्रिवृहन्तोफलत्रिकैः ॥ ४ ॥

रक्तमीक्षणस्य प्रशंसा ।—

ये लेपाः कुष्ठानां प्रयुज्यन्ते निर्गतास्रदोषाणाम् ।

संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवति तेषाम् ॥ ५ ॥

मनःशिलादि-करञ्जवौजादिलेपौ ।—

मनःशिलाऽऽले मरिचानि तैलमार्कं पयः कुष्ठहरः प्रदेहः ।

करञ्जवौजैर्लगजः सकुष्ठो गामूत्रपिष्टश्च परः प्रदेहः ॥ ६ ॥

जरादिषु सर्पिरश्च प्रथमं कार्यं, तदनु वक्ष्यमाणा चिकित्सा कार्येत्याहुः । अयमिति पाठे—प्रधानमित्यर्थः ॥ १ ॥

प्रच्छन्नमित्यादि ।—बहुश इति—बलरक्षायं क्लोक् स्त्रीकं दोषनिर्हरणेन पुनः पुनः शोध्यः, एकदा हि भूरिदोषहरणेन बलक्षयः प्राणाल्ययश्च स्यादिति ; अत एव एतदनन्तरमुक्तं चरकेण—“दोषे क्षतिमानुवृत्ते वायुर्हन्याद्बलमाशु” (चि० कुष्ठ०) इति ॥ २ ॥

वचेत्यादि ।—अत्र वचादीनां वषाणां मूलानां फलिनी प्रियङ्गुः । कषाय इति वमनायिकायविषया, यथा—“काष्ठद्रव्यस्य कुष्ठवं यपयित्वा जलादके । अतुर्भागाव-
शिष्टन्तु वमनेष्ववचारयेत् ॥” इति परिभाषया कार्यः ॥ ३ ॥

विरचनमित्यादि ।—त्रिफलाकाद्ये त्रिवृहन्तोमूले प्रक्षिप्य, अथवा दन्तोमूलत्रिवृता-
मूलपुष्पे प्रति मा २, त्रिफलाकायेन पेयम् ॥ ४ ॥

ये लेपा इत्यादि ।—निर्गताऽऽस्रगतो दोषो येषां ते तथा निर्गतास्रदोषाः ॥ ५ ॥

मनःशिल्यादि ।—मार्चं हरितालम् । तैलञ्च सार्धपं, कुष्ठहरत्वात् । आलेपयोऽङ्कुरम् ॥ ६ ॥

चतुरङ्गलादिप्रलेपः ।—

पर्णानि पिष्ट्वा चतुरङ्गलस्य तन्नेण पर्णान्यथ काकमाच्याः ।

तैलाक्तगात्रस्य नरस्य कुष्ठान्यहर्तयेदश्वहनच्छदैश्च ॥ ७ ॥

आरग्वधादयः षट्प्रलेपाः ।—

आरग्वधः सैङ्गजः करञ्जो वासा गुडूक्षी मदनं हरिद्रे ।

श्याह्नः सुराह्नः खदिरो धवश्च निम्बो विडङ्गं करवीरकश्च ॥ ८ ॥

ग्रन्थिश्च भौर्जी लशुनः शिरीषः सलोमश्चो गुग्गुलु-कण्णगन्धे ।

फणिज्झको वत्सकसप्तपर्ण्यौ पौलूनि कुष्ठं सुमनःप्रवालाः ॥ ९ ॥

वचा हरणुस्त्रिवृता निकुम्भो भस्मातकं गैरिकमञ्जनञ्च ।

मनःशिलाऽऽले गृहधूम एला काशीशलोभ्राजुनमुस्तसर्जाः ॥ १० ॥

इत्यर्द्धरूपैर्विहिताः षडेते गोपितपीताः पुनरेव पिष्टाः ।

सिद्धाः परं सर्षपतैलयुक्ताश्चूर्णप्रदेहा भिषजा ग्रयोज्याः ॥ ११ ॥

कुष्ठानि कच्छाणि नवं किलासं सुरेन्द्रलुप्तं किटिमं सदद्गु ।

भगन्दरार्शांस्त्यपचीं सपामां हन्युः प्रयुक्तास्त्रचिरान्नराणाम् ॥ १२ ॥

मनःशिलाद्यष्टाङ्गलेपः ।—

मनःशिला त्वक् कुटजात् सकुष्ठा सलोमश्च सैङ्गजः करञ्जः ।

ग्रन्थिश्च भौर्जः करवीरमूलं चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन ॥ १३ ॥

पर्णानीत्यादि ।—चतुरङ्गलः शीनालुः । अश्वहनच्छदः करवीरपत्रम्, एतद्
दत्त एक एव योगः, योगविले चरकोक्तद्विंशत्यर्द्धसङ्ख्यावृद्धिः स्यादिति ॥ ७ ॥

आरग्वध इत्यादि ।—आरग्वध इत्यादिना षड्भिः श्लोकाहैः षड्योगाः ।
आरग्वधस्य पत्रम् । श्याह्नः नवनीतखोटिः । करवीरकः करवीरस्य त्वक् ।
ग्रन्थिश्च भौर्ज इति भूर्जपत्रग्रन्थिः । सलोमश्च धातुकाशीश्च, तमालपत्रं वा । कण्णगन्धः
श्रीमोज्जनकः । फणिज्झकः पर्णासभेदः । पौलु भौत्तरापथिकं फलम् ।
सुमनःप्रवालाः जातौपल्लावाः । निकुम्भः दन्तो । अञ्जनं रसाञ्जनम् । अर्द्धरूपैरिति
—अर्द्धश्लोकैः । गोपितपीता इति—गोपितभावनाया पीता पीतवर्णा, भावना च
सप्तसङ्ख्यम् ॥ ८—१२ ॥

मनःशिलेयादि ।—त्वक् कुटजादिति—कुटजस्य त्वक् । सलोमश्च श्याह्नः

पलाशनिर्दाहरसेन वाऽपि कर्षाद्भूतान्याढकसम्भितेन ।
दूर्वाप्रलेपं प्रवदन्ति लेपमेतत् परं कुष्ठविनाशनाय ॥ १४ ॥

कण्टादौ कुष्ठाद्युत्तमम् ।—

कुष्ठं हरिद्रे सुरसं पटोलं
निम्बाश्वगन्धे सुरदारुशिशु ।
ससर्षपं तुम्बुकधान्यवन्धं
चण्डाच्च दूर्वाच्च समानि कुर्यात् ॥ १५ ॥
तैस्तक्रपिष्टैः प्रथमं शरौरं
तैलाक्तमुदत्तयितुं यतेत ।
अथास्य कण्टूः पिङ्काः सकोठाः
कुष्ठानि शोथाश्च शमं प्रयान्ति ॥ १६ ॥

भागोत्तरधात्रादिलेपः ।—

धात्राक्षपथ्याक्रिमिश्रलुवङ्गि-
भक्ष्मातकावल्गुजलीहृद्भृङ्गैः ।
भागाभिवृद्धैस्तैलतैलमिश्रैः
सर्वाणि कुष्ठानि निहन्ति लेहः ॥ १७ ॥

क्षाशोभम् । तुषोदकं सतुषैर्यवैः सन्धानविशेषात् कृतं काञ्जिकम् । पलाशनिर्दाह-
रसीनेति—पलाशवृक्षस्य प्रधानमूलं कृत्वा तदधः कुष्ठं स्थापयित्वा उपरि
वृत्तदाह्यात् यः स्वरसो गलति स पलाशनिर्दाहरसः; अन्ये तु—पलाशचारो-
दकमाहुः ॥ १३, १४ ॥

कुष्ठमित्यादि ।—सुरसः पष्ठांसः । तुम्बुक खनामख्यातम् । बन्धं केवर्तमुस्तकम् ।
चण्डा चोरपुष्पो । प्रथमं तैलाक्तमिति योज्यं, तैलञ्च इह सार्धम् ॥ १५, १६ ॥
षादौत्यादि ।—अक्षः विभीतकम् । क्रिमिश्रवः विडङ्गसारः । वङ्गः शिवकः ।
लीह इति—वज्राद्ययुग्मे, न लघुव । हृद्ग इति—सृङ्गराजस्य चूर्णं, न तु गुड-
लम् ; उक्तं हि विन्यासविना—“निफलाऽथ विडङ्गानि । चक्रकोऽरुष्करस्तथा । इन्दु-
रेखा अथयुग्मे सृङ्गराजराजोऽपि च ॥ क्रमाभिबद्धा संयुक्ता तैलेन सुपरिप्लुतम् ॥
नवायसतिष्ठे तस्मिन् रसायनमशुत्तमम् ॥” इति । तथा लेप इति प्रसादपाठः, किन्तु

विडङ्गादिलेपः ।—

विडङ्गसैन्धवशिवाशशिरैस्त्रासर्षपकरञ्जरजनीभिः ।

गोजलपिष्टो लेपः कुष्ठहरो दिवसनाथसमः ॥ १८ ॥

दद्रादौ विडङ्गैङ्गजादिलेपः ।—

विडङ्गैङ्गजाकुष्ठ-निशासिन्धूयसर्षपैः ।

धान्यास्त्रपिष्टैर्लेपोऽयं दद्रुकुष्ठरजापहः ॥ १९ ॥

दद्रादौ दूर्वादिप्रलेपः ।—

दूर्वाऽभयासैन्धवचक्रमर्द-कुठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः ।

त्रिभिः प्रलेपैरपि बह्वमूलं दद्रुञ्च कण्डूञ्च रजाञ्च हन्युः ॥ २० ॥

दद्रुरोगे सर्जादिप्रलेपः ।—

तुल्यो रसः शालतरोस्तुषेण सचक्रमर्दोऽप्यभयाविमिश्रः ।

पानौयभक्तेन तदम्बुपिष्टो लेपः क्षतो दद्रुगजेन्द्रसिंहः ॥ २१ ॥

दद्रुरोगे प्रपुन्नाडवीजाद्युद्धत्तनम् ।—

प्रपुन्नाडस्य वीजानि धात्री सर्जरसः स्नुहा ।

सौवीरपिष्टं दद्रुणामेतदुद्धत्तनं परम् ॥ २२ ॥

लेह इति ; उक्तं हि तन्नाम्नरे—“धात्रो विभीतकं पथ्या विडङ्गाग्रिमकरम् ।
वागुग्रीवोदभृजश्च सञ्चूयं क्रमवर्द्धितम् ॥ तिलतैलान्वितं लिङ्गात् श्रेष्ठमेतद्रसायनम् ॥”
इति । तेनायं योगः शशाङ्कलिखित्याद्यनन्तरं बोध्यः, लेखकदोषात्तु लेपप्रकरणे
पठित इति ॥ १७ ॥

विडङ्गैत्यादि ।—शशिरैस्त्रा सोमराजीवीजम् । गोजलं गोमूत्रम् । दिवसनाथः
सूर्यः ॥ १८ ॥ १९ ॥

दूर्वाद्यादि ।—चक्रमर्दः एङ्गजः । कुठेरकः पर्णासमेदः । काञ्जिकतक्रपिष्टा
इति—काञ्जिकतक्रयोरन्यतरेण पिष्टा इत्यर्थः । त्रिभिः प्रलेपैरित्यनेन शीघ्रप्रशमन-
कारितां दर्शयति, न तु नियमोऽयम् ॥ २० ॥

दद्रोगे चक्रमर्दवीजादिलेपः ।—

चक्रमर्दकबीजानि जीरकञ्च समाशिकम् ।

स्तोकं सुदर्शनामूलं दद्रुकुष्ठविनाशनम् ॥ २३ ॥

दद्रोगे तृणकलेपः यूथीपुन्नागलेपश्च ।—

लेपनाङ्गुल्याच्चैव तृणकं दद्रुनाशनम् ।

यूथीपुन्नागमूलञ्च लेपात् काञ्जिकपेषितम् ॥ २४ ॥

दद्रादौ कासमर्दलेपः ।—

कासमर्दकमूलञ्च सौवीरेण च पेषितम् ।

दद्रुकिटिमकुष्ठानि जयेदेतत् प्रलेपनात् ॥ २५ ॥

सिधे मूलकबीज-कदलीचारादिलेपो ।—

शिखरिरसेन सुपिष्टं मूलकबीजं प्रलेपतः सिधे ।

क्षारेण वा कदल्या रजनौमिश्रेण नाशयति ॥ २६ ॥

सिधे गन्धकलेपो ।—

गन्धपाषाणचूर्णेन यवक्षारेण पेषितम् ।

सिधे नाशं व्रजत्याशु कटुतैलयुतेन वा ॥ २७ ॥

सिधे कासमर्दवीजादिलेपः ।—

कासमर्दकबीजानि मूलकानां तथैव च ।

गन्धपाषाणमिश्राणि सिध्दानां परमौषधम् ॥ २८ ॥

चक्रमर्दकेत्यादि ।—स्तोकं सुदर्शनामूलमिति—मिलितचक्रमर्दजीरकापेक्षया प्रादिकनित्याहः ॥ २३ ॥

लेपनादित्यादि ।—तृणकं “बीनाघास” इति नाम्ना ख्यातम् । यूथीपुन्नागमूलं खनानख्यातम् ॥ २४ ॥

कासमर्दकेत्यादि ।—कासमर्दकः कालकासुन्दा, एतन्मूलं सौवीरेण पिष्टा रात्रौ स्थाप्यं, प्रातश्चाकाशरुते लेपो विधेय इत्युपदिशन्ति ॥ २५ ॥

शिखरिरसेनेत्यादि ।—शिखरिरसेन चपामार्गखरसेन । क्षारेण वा कदल्या इति—कदलीचारोदकेन पिष्टमित्यर्थः, पेषणं प्रति विकल्पेनास्य प्रणयनात् ॥ २६ ॥

गन्धपाषाणेत्यादि ।—गन्धपाषाणः गन्धकः । मूलकानां तथैव चेति—मूलकानां बीजानीति शेषः ॥ २७।२८ ॥

सिधे धात्रीरसाद्युत्तनम् ।—

धात्रीरसः सर्जरसः सपाक्यः सौवीरपिष्टश्च तदायुतश्च ।

भवन्ति सिद्धानि यथा न भूयस्तथेदमुदत्तनं करोति ॥ २८ ॥

सिधे कुठादिलेपः ।—

कुष्ठं मूलकबीजं प्रियङ्गवः सर्षपास्तथा रजनी ।

एतत् केशरपष्टं निष्ठन्ति बहुवर्षिकं सिधे ॥ ३० ॥

सिधे मूलकबीजलेपः ।—

नीलकुरुण्टकपत्रस्त्रसेनालिप्य गात्रमतिबहुशः ।

लिम्पेन्मूलकबीजैः पिष्टैस्तत्रेण सिधनाशाय ॥ ३१ ॥

किटिमे चक्रमर्दलेपः ।—

चक्राह्वयं स्रहीचौर-भावितं मूलसंयुतम् ।

रवितप्तं हि किञ्चित्तु लेपनात् किटिभापहम् ॥ ३२ ॥

दद्रादौ आरग्वधलेपः ।—

आरग्वधस्य पत्राणि आरनालेन पेषयेत् ।

दद्रुकिटिमकुष्ठानि हन्ति सिद्धानमेव च ॥ ३३ ॥

दद्रादौ मूलकबीजादलेपः ।—

बीजानि वा मूलकसर्षपाणां

लाक्षारजन्यौ प्रपुनाडबीजम् ।

श्रीविष्टकव्योषविडङ्गकुष्ठं

पिष्टा च मूत्रेण तु लेपनं स्यात् ॥ ३४ ॥

धात्रीरस इत्यादि ।—धात्रीरसः आमलकौत्तरसः । धात्रीरसस्थाने धात्रीफलमिति चन्द्राटः पठति । पाक्यः यवचारः, विज्जलवणमित्येव । तदायुत इति—सौवीरदेव दिनत्रयं सभावितः ; “पूतिशतं दिवसवयम्” इति योगान्तरदर्शनात् ॥ २८ ॥

कुष्ठमित्यादि ।—केशरं नागकेशरम् ॥ ३० ॥

नीलेत्यादि ।—नीलकुरुण्टकः नीलभिरुष्टी ॥ ३१ ॥

चक्राह्वयमित्यादि ।—चक्राह्वयम् एङ्गमबीजम् । “रवितप्तं सक्लिखच्च” इत्यपि पाठान्तरम् ॥ ३२, ३३ ॥

दद्रूणि सिंहां किटिमानि पामां

कपालकुष्ठं विषमञ्च हन्यात् ॥ ३५ ॥

क्रिमिसिंहादौ एङगजादिलेपः ।—

एङगजकुष्ठसौवीरक-सैन्धवसर्षपैः क्रिमिघ्नैश्च ।

क्रिमिसिंघदद्रुमण्डलकुष्ठानां नाशनो लेपः ॥ ३६ ॥

विचर्चिकायां पक्वसर्षपप्रलेपः ।—

स्रक्काण्डे सर्षपात् कल्काः कुकूलानलपाचितः ।

लेपाद्विचर्चिकां हन्ति रागवेग इव त्रयाम् ॥ ३७ ॥

विचर्चिकायां पक्वगृहधूमादिलेपः ।—

स्रक्काण्डशुषिरे दग्ध्वा गृहधूमं ससैन्धवम् ।

अन्तर्धूमं तैलयुक्तं लेपाद्वन्ति विचर्चिकाम् ॥ ३८ ॥

विचर्चिकादौ एङगजादिलेपः ।—

एङगजातिलसर्षपकुष्ठं मागधिकालवणत्रयमस्तु ।

पूतिकृतं दिवसत्रयमेतद्वन्ति विचर्चिकदद् सकुष्ठम् ॥ ३९ ॥

वीजानीत्यादि ।—अत्र लाक्षारज्याविति हन्तः, न तु हरिद्रादयमित्याहुः ।

श्रीवेष्टकः नवनौतखोटौ ॥ ३४।३५ ॥

एङगजेत्यादि ।—सौवीरकं सौवीराञ्जनम् ; अत्र विशिष्टद्रवस्यानुकूलात् गोमूत्रमेव कुष्ठहरतया पेषणार्थं याच्यमिति वदन्ति ; अपरे तु—सौवीरशब्दस्य काञ्जिकार्थतां परिकल्प्य तेनैव पेषणमित्याहुः ॥ ३६ ॥

स्रक्काण्डे इत्यादि वाग्यटस्य ।—कुकूलानलः करोषाग्निः । स्रक्काण्डमध्ये गर्तं कृत्वा पिष्टमेतसर्षपेण तत् प्रपृष्य स्रक्काण्डान्तरेणाच्छाद्य कुशादिभिर्वद्धा सृत्तिकया प्रलिप्य गोमयाग्निना दहेत्, ततः आकथ्य तेन कल्केन लेपः ॥ ३७ ॥

स्रक्काण्डशुषिरे इत्यादि ।—स्रक्काण्डं सौजुपवं कोरयित्वा तद्विवरं गृहधूमसैन्धव-
स्रक्काण्डां प्रयत्नित्वा स्थालीमध्ये तन्निचय्य तदपरि शरावंदत्त्वा सृत्तिकया शरावसन्नि-
विध्वात्तर्धूमं दहेत्, तदतः कटुतेलेन सन्निधाय लेपः ॥ ३८ ॥

एङगजेत्यादि ।—खण्डत्रयं सौवर्चल-सैन्धव-विह्वलवणम् ॥ ३९ ॥

विपादिकायां धुन्दूरतेलम् ।—

उन्मत्तकस्य बीजेन माणकक्षारवारिणा ।

कटुतैलं विपक्तव्यं शीघ्रं हन्यादिपादिकाम् ॥ ४० ॥

विपादिकायां तण्डुललेपः ।—

नारिकेलोदके न्यस्तस्तण्डुलः पृथितां गतः ।

लोपादिपादिकां हन्ति चिरकालानुबन्धिनोम् ॥ ४१ ॥

पादस्कटने सर्जरसादिलेपः ।—

सर्जरससिन्धुसम्भव-गुडमधुमहिषाज्जैरिकं सञ्चृतम् ।

सिक्थकमेतत् पक्वं पादस्कटनापहं सिद्धम् ॥ ४२ ॥

कच्छादौ अवलुजादिलेपः ।—

अवलुजं कासमर्दं चक्रमर्दं निशायुतम् ।

माषिमथ्येन तुल्यांशं मस्तुकाञ्जिकपेषितम् ॥

कच्छूं कण्डूं जयत्युग्रां सिद्ध एष प्रयोगराट् ॥ ४३ ॥

कच्छूरोमे वासापनादिलेपः ।—

कोमलसिंहास्यदलं सनिशं सुरभीजलेन सम्पिष्टम् ।

दिवसत्रयेण नियतं क्षपयति कच्छूं विलेपनतः ॥ ४४ ॥

कच्छादौ हरिद्राकल्कः ।—

हरिद्राकल्कसंयुक्तं गोमूत्रस्य पलहयम् ।

उन्मत्तकस्येत्यादि ।—उन्मत्तकस्य धुन्दूरकस्य बीजं कल्कः । माणकक्षार-
परिसुतजलं षण्णुगुणं प्राकार्थम् । विपादिका पादस्कटनाम् ॥ ४० ॥

नारिकेलोदके इत्यादि ।—नारिकेलस्य सगलशस्यं सस्यकं याज्यम् ॥ ४१ ॥

सर्जरसिद्धादि ।—सिन्धुसम्भवं सैन्धवम् । महिषाज्ज इति—गुग्गुलुः । एतत् सर्वं
खनभागमेकीकृत्य मनाक् पक्तव्यं यथा सिक्थकाकृति भूत्वा लेपयोग्यं भवति ॥ ४२ ॥

अवलुजाजित्यादि ।—अवलुजं सोमराजीबीजम् । माषिमथ्यं सैन्धवम् । मस्तु-
काञ्जिकपेषितमिति—मस्तुकाञ्जिकयोरन्यतरिण ॥ ४३ ॥

कोमलेत्यादि ।—सिंहास्यः वासकः, तस्य पदम् । सुरभीजलं गोमूत्रम् ॥ ४४ ॥

हरिद्रेत्यादि ।—अत्र शाज्युत्था हरिद्राकल्ककर्षणं प्रक्षेपः ; “अर्धद्वयं”

पिवन्नरः कामचारी कच्छूपामाविनाशनम् ॥ ४५ ॥

कच्छादौ पथ्याचूर्णम् ।—

शोथपाण्ड्यामयहरी गुल्ममेहकफापहा ।

कच्छूपामाहरी चैव पथ्या गोमूत्रसाधिता ॥ ४६ ॥

पासायां गन्धकप्रयोगः ।—

पिवति सकटतैलं गन्धपाषाणचूर्णं

रविकिरणसुतसं पामलो यः पलाईसम् ।

त्रिदिनं तदनुषिक्तः क्षीरभोजौ च शीघ्रं

भवति कनकदोष्या कामयुक्तो मनुष्यः ॥ ४७ ॥

पासादौ निशाद्युदत्तनम् ।—

निशासुधाऽऽरग्वधकाकमाची-पत्रैः सदावीप्रपुनाडवीजैः ।

तन्मेषे पिष्टैः कटुतैलमिश्रैः पामादिषूद्वर्तनमेतदिष्टम् ॥ ४८ ॥

पासायां सिन्दूरदिलीपः करवीरतैलञ्च ।—

सिन्दूरमरिचचूर्णं महिषौनवनीतसंयुतं बहुशः ।

कल्कस्य” इति वचनात्; व्यवहारस्तु हरिद्राकल्कलाष्टौ माषकाः, गोमूत्रस्य
पलमेकम् ॥ ४५ ॥

शोथेत्यादि ।—पथ्या गोमूत्रसाधितेति—गोमूत्रोत्स्निग्धा हरीतकी ॥ ४६ ॥

पिवतीत्यादि ।—पलाईमिति उत्तनवलानलं प्रति प्रात्यहिकौ मावा, किंवा
पलाई त्रिदिनं यः पिवतीति योज्यम् । त्रिदिनेत्येवानुस्वारस्य लोपश्चान्दसत्वात्;
तेन पलाईं दिनद्वयं विभज्य योज्यं, तेन किञ्चिदधिकदशमाषकाः प्रत्यहं भवन्ति,
व्यवहारस्तु शोधितगन्धकचूर्णस्य माषकचतुष्टयं कटुतैलस्य तु त्रयं एक इति ।
तदनुषिक्त इति—तेन सतैलगन्धकचूर्णेन अभ्यक्तमावः । क्षीरभोजीति
क्षीरासहत्वे मण्डेन व्यवहारः । दिनद्वयं सप्ताहं वा प्रथोनावधिः वातातपवर्जन-
मेति । कनकदोषेति उपलक्षणे तृतीया । “कनकगौरः” इति च पाठः ।

कामयुक्त इति—उपचितशुक्लधातुः; “कामतुल्यः” इत्यपि पाठः ॥ ४७ ॥

निशाद्यादि ।—अत्र निशादिचतुष्टयस्य पत्राणि; अन्ये तु निशा हरिद्रैव, सुधादीना-
मेव पत्राणीत्याहुः ॥ ४८ ॥

लेपादिनिहन्ति पामां तैलं करवीरसिद्धं वा ॥ ४९ ॥

कण्डूरोगे मांस्यादिगणः ।—

मांसीचन्दनसम्पाक-करञ्जारिष्टसर्पपम् ।

यष्टीकुटजदार्यञ्च हन्ति कण्डूमयं गणः ॥ ५० ॥

कुष्ठादौ भक्षातकादिलेपः ।—

भक्षातकं वीपिसुधाऽर्कमूलं गुञ्जाफलं त्राषणशङ्खचूर्णम् ।

तुल्यं मकुष्ठं लवणानि पञ्च चारदयं लाङ्गलिकाञ्च पक्ता ॥ ५१ ॥

कुङ्गाकंदुग्धे घनमायसस्यं शलाकया तं विदधीत लेपम् ।

कुष्ठे किलासे तिलकालके च अशेषदुर्नामसु चर्मकीले ॥ ५२ ॥

विषादिलेपः ।—

विषवरुणहरिद्राचित्रकागारधूम-

मनलमरिचदूर्वाः क्षौरमर्कस्तुहाभ्याम् ।

दहति पतितमात्रात् कुष्ठजातीरशेषाः

कुलिशमिव सरोषाच्छक्रहस्तादिमुक्तम् ॥ ५३ ॥

सोमराज्यादिलेहः ।—

प्रशाङ्गलेखा सविडङ्गसारा

सपिप्पलीका सहुताशमूला ।

चिन्दूरेत्यादि ।—करवीरकायकल्पाभ्यां सिद्धं कटुतैलमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

मांसीत्यादि ।—सम्पाकस्य पक्वम् । करञ्जस्य फलम् । अरिष्टः निम्बः, तस्य पक्वम् । यष्टीति—यष्टिमधु । कण्डूमित्यत्र कुष्ठमिति क्वचित् पाठः, किन्तु चरकैऽप्यस्मिन् गणे दशेभ्योऽपि कण्डूनामौल्युक्तम् ॥ ५० ॥

भक्षातकमित्यादि वाग्यटस्य ।—वीषी चित्रकः । अत्र भक्षातकाद्यकान्तानां मूलमिति केचित् ; अन्ये तु—भक्षातकस्य बीजं, तस्यैव सर्वदोषयोगिलादित्याहुः, चित्रकादिवशाणां मूलम् ; एषां भक्षातकादिलाङ्गलिकान्तानां चूर्णं कुङ्गाकंदौराभ्यां मिलित्वा चूर्णमपेक्ष्य चतुर्गुणाभ्यां लोहपात्रे लेपयोग्यता यावत् तावत् पाक इत्याहुः ॥ ५१ ५२ ॥

विषेत्यादि ।—विषं स्थावरविषम् । मनलः भक्षातकः । अत्रापि पूर्वचूर्णादिमानम्, अर्कस्तुक्षौक्षौराभ्यां पाकविधिर्हेति वदन्ति ॥ ५३ ॥

सायोमला सामलका सतैला

सर्वाणि कुष्ठानि निहन्ति लीढा ५४ ॥

सोमराज्यादिचूर्णम् ।—

तौत्रेण कुष्ठेन परीतदेहो

यः सोमराजीं नियमेन खादेत् ।

संवत्सरं कृष्णतिलद्वितीयां

स सोमराजीं वपुषाऽतिशेते ॥ ५५ ॥

सोमराजौप्रयोगः ।—

धर्मसेवी कटुष्णेन वारिणा वागुजीं पिबेत् ।

घौरभोजी त्रिसप्ताहात् कुष्ठरोगाद्विमुच्यते ॥ ५६ ॥

गुह्यदद्रुर्गो तिलादिचूर्णम् ।—

एकस्ति लस्य भागौ द्वौ सोमराज्यास्तथैव च ।

भक्ष्यमाणमिदं प्रातर्गुह्यदद्रुविनाशनम् ॥ ५७ ॥

अवलगुजप्रयोगः ।—

अवलजाद्वोजकर्षं पीत्वा कोष्णेन वारिणा ।

भोजनं सर्पिषा कार्यं सर्वकुष्ठप्रणाशनम् ॥ ५८ ॥

कफपित्तजकुष्ठं नवकषायः ।—

त्रिफलापटोलरजनी-मञ्जिष्ठारोहिणीवचानिम्बैः ।

शशाङ्गलेखित्वादि वाम्मटस्य ।—शशाङ्गलेखा सोमराजी । हुताशः चित्रकः ।
अयोमल शोधितमङ्गूरचूर्णम् । अस्मान्मलितचूर्णांश्चापकवयं चतुष्टयं वा गृहीत्वा
तिलतैलेन लिङ्गम् ॥ ५४ ॥

तौत्रेणेत्यादि ।—नियमेन इत्यनेन प्रात्यहिकत्वं पय्याशित्वञ्च गमयति । सोम-
राजोक्त्यातिलयोस्तु प्रत्येकं माषकवयं माषकचतुष्टयं वा व्यवहरन्ति । सोमराजी-
मिति—चन्द्रशेखरी ॥ ५५ ॥

धर्मसेवोत्थादि ।—धर्मसेवी पातपसेवी । वागुजी सोमराजोभोजम्, कस्य च
सापकचतुष्टयमुपोदकेनालीढ्यं पिबेत् ॥ ५६ ॥

एक इत्यादि ।—अत्रापि उपोदकमनुपेयम् ॥ ५७ ५८ ॥

एष कषायोऽभ्यस्ती निहन्ति कफपित्तजं कुष्ठम् ॥ ५८ ॥

गुडूचीप्रयोगः ।—

क्षिन्नायाः स्वरसो वाऽपि सेव्यमानो यथाबलम् ।

जीर्णं घृतेन भुञ्जीत सुद्वयूषोदकेन वा ॥

अतिपूतिशरीरोऽपि दिव्यरूपो भवेन्नरः ॥ ६० ॥

पटोलादिक्वाथः ।—

पटोलखदिरारिष्ट-त्रिफलाकृष्णवेत्रजम् ।

तिक्ताशनः पिबेत् क्वाथं कुष्ठी कुष्ठं व्यपोहति ॥ ६१ ॥

सप्तसमो योगः ।—

तिलाज्यत्रिफलाक्षौद्र-व्योषभक्तातशर्कराः ।

वृष्यः सप्तसमो मेध्यः कुष्ठहा कामचारिणः ॥ ६२ ॥

कुष्ठादौ विडङ्गादिचूर्णम् ।—

विडङ्गत्रिफलाकृष्णा-चूर्णं लीढं समाक्षिकम् ।

हन्ति कुष्ठं क्षिप्तौ मेहान् नाडीव्रणभगन्दरान् ॥ ६३ ॥

इन्द्राशनप्रयोगः ।—

इन्द्राशनं समादाय प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम् ।

तच्चूर्णं मधुसर्पिर्भ्यां लिहेत् क्षीरघृताशनः ॥

हत्वा च सर्वकुष्ठानि जीवेद्वर्षशतद्वयम् ॥ ६४ ॥

अभयादि-निम्बादिचूर्णद्वयम् ।—

यः स्वादेदभयारिष्टमरिष्टामलकानि वा ।

त्रिफलेत्यादि ।—स्पष्टम् ॥ ५८ ॥

क्षिन्नाया इत्यादि ।—क्षिन्ना गुडूची ॥ ६० ॥

पटोलेत्यादि ।—कृष्णवेवं कालियालतेति ख्यातम् । तिक्ताशन इति—तिक्ता-
भूयिष्ठाहारः ॥ ६१ ॥

तिलेत्यादि ।—सप्तसम इति संज्ञाबलात् मिलितत्रिफलेव तिलाद्येकभाग-
समा, एवं व्योषसपि ॥ ६२ ॥

इन्द्राशनमित्यादि ।—अथ चूर्णमिति साधकद्वयं त्रयं वा दियम् ॥ ६३ ॥

स जयेत् सर्वकुष्ठानि मासादूर्ध्वं न संशयः ॥ ६५ ॥

खदिरादिरसप्रयोगः ।—

दह्यमानाच्चुरतः कुम्भे मूलगे खदिरात् रसः ।

सान्ध्यधात्रोरसक्षौद्रो हन्यात् कुष्ठं रसायनम् ॥ ६६ ॥

श्वित्रे वायव्यादिलेपः ।—

वायस्येङ्गजाकुष्ठ-क्षणाभिर्गुडिका कृता ।

वस्तूमूत्रेण सम्पिष्टा लेपाच्छित्रविनाशिनौ ॥ ६७ ॥

श्वित्रादौ पूतिकादिलेपः ।—

पूतोक्ताकं क्षुब्धनरेन्द्रद्रुमाणां

मूत्रैः पिष्टाः पक्कवाः सौमनाश्च ।

लेपाच्छित्रं घ्नन्ति दद्रुव्रणांश्च

कुष्ठान्यर्शास्यग्रनाडीव्रणांश्च ॥ ६८ ॥

श्वित्रे गजचर्मोदिसंज्ञा पूतिकौटिलेपो ।—

गजचित्रव्याघ्रचर्म-मसौतैलविलेपनात् ।

श्वित्रं नाशं व्रजेत् किंवा पूतिकौटिलेपनात् ॥ ६९ ॥

श्वित्रे अबलगुजबीजादिलेपः ।—

कुडवोऽवलुजबीजाद्धरितालचतुर्थभागसन्मिश्रः ।

मूत्रेण गवां पिष्टः सवर्णकरणः परः श्वित्रे ॥ ७० ॥

श्वित्रे घामलक्यादिक्रायः ।—

धात्रीखदिरयोः काथं पीत्वाऽवलुजसंयुतम् ।

यः खादेदित्यादि ।—अरिष्टः निम्बः ॥ ६५ ॥

दह्यमानादित्यादि ।—खदिररसधात्रीरसौ तुल्यौ, छतचौद्रे तु प्रचक्ष्ये
इत्याहुः ॥ ६६ ॥

वायसौत्यादि ।—वायसी काकमाची ॥ ६७ ॥

पूतोक्तादि संयुतस्य ।—पूतोक्तः गाढाकरजः । नरेन्द्रद्रुमः आरग्वधः, एषां
पक्कवा इत्यन्वयः ; तथा सौमनाश्च पक्कवा जातोपक्कवा इत्यर्थः ॥ ६८ ॥

मलेत्यादि ।—चित्तव्याघ्रः चित्तितचर्मा व्याघ्रः । केवलगजचर्ममसौलेपश्च

ग्रहेन्दुधवलं श्वित्रं तूर्णं हन्ति न संशयः ॥ ७१ ॥

श्वित्रे गजपुरीषचारपक्वावल्गुजप्रलेपः ।—

क्षारि सुदग्धे गजलण्डजे च

गजस्य भूवेण बहुस्रुते च ।

द्रोणप्रमाणं दशभागयुक्तं

दत्त्वा पचेद्बीजमवल्लजस्य ॥ ७२ ॥

एतत् यदा चिकण्णतामुपैति

तदा सुसिद्धां गुडिकां प्रयुञ्जयात् ।

श्वित्रं विलिम्बेदथ तेन घृष्टं

तदा व्रजत्याशु सवर्णभावम् ॥ ७३ ॥

श्वित्रहरलेनोक्तो यथा—“श्वेतजयन्त्यङ्गिमूलं क्षीरं श्वित्रविनाशनम् । गजचर्ममखीलेपो लेपो वा पूतिकोटकः ॥” इति । पूतिकोटः पादुकाकौटः, “पादकुरा” इति खीले प्ल्यातः ॥ ६९—७१ ॥

क्षारि इत्यादि सुस्रुतस्य ।—गजलण्डं गजपुरीषम् । “गजलण्डजे” इति पाठि—गजलण्डः श्रमटः । गजस्य भूवेण इत्यनन्तरं पक्वं इति शेषः । बहुस्रुते इति—एक-विंशतिवारं सप्तवारं वा परिस्त्रुते । दशभागयुक्तमिति—द्रोणस्य दशभागं येन युक्तमवल्लुजमित्यर्थः । एतस्य क्षियापरिपाटी लिख्यते—प्रथमतो गजलण्डक्षारस्य द्रोणमेकं (२५६ पल) ग्राह्यं, ततश्चत्वारिंशत् गजभूवे क्षारपरिभाषया षड्गुणं द्रोणमात्रं द्रवहेगुख्येन वादश द्रोणा भवन्ति ; अत्रिगुणगणनया तु षड् द्रोणानि स्युः, तेन मुदशराव १८२ ; “प्रायस्त्रिभागशेषेऽस्मिन्” इति वचनेन तृतीयभागवर्गमात्रं हेगुख्येन द्रोणमेकं ग्राह्यं, तच्च शराव ६४ ; ततश्चतुर्थीयभागवर्गमात्रं दशमांशिनावल्लुजबीजं पिष्ट्वा तत्र प्रविष्य पचेत्, तेनावल्लुजबीजस्य किञ्चिद्भूत-वयोदशमाषकाधिकैकपञ्चाशत्पलानि भवन्ति, (पल ५१, तोला १, माषा ५) अन्ये तु—षट्पञ्चाशदधिकपलशतद्वयपञ्चाशद्द्रोणापेक्षया दशमांशिनावल्लुजबीजं गृह्णन्ति, तेन तन्मते—अवल्लुजबीजस्य पल २५, द्रव्यं २, माषा ६, रति ४, एतन्मात्रं भवति ; किन्तु व्यवहारः पूर्वैरेव । ततोऽवताप्य शिलायां पिष्ट्वा चिकण्णतामुपगते सति गुडिका काव्या । घटमिति फलपत्रकरीषादिना ॥ ७२-७३ ॥

श्वेतजयन्तीप्रयोगः ।—

श्वेतजयन्तीमूलं पिष्टं पीतञ्च गव्यपयसैव ।

श्वितं निहन्ति नियतं रविवारे वैद्यनाथाज्ञा ॥ ७४ ॥

पञ्चनिम्बम् ।—

पुष्पकाले च पुष्पाणि फलकाले फलानि च ।

सञ्चूर्णं पित्तुमर्दस्य त्वञ्जूलानि दलानि च ॥ ७५ ॥

द्विरंशानि समाहृत्य भागिकानि प्रकल्पयेत् ।

त्रिफलाचूषणब्राह्मी-श्वदंष्ट्राऽरुष्कराग्निकाः ॥ ७६ ॥

विडङ्गसारवाराहौ-लौहचूर्णामृताः समाः ।

हरिद्राद्वयवागुजी-व्याधिघाताः सशर्कराः ॥ ७७ ॥

कुष्ठेन्द्रयवपाठाश्च कृत्वा चूर्णं सुसंयुतम् ।

खदिरासननिम्बानां घनकाथेन भावयेत् ॥ ७८ ॥

सप्तधा पञ्चनिम्बन्तु माकं वस्त्ररसेन तु ।

स्निग्धशुद्धतनुर्धोमान् योजयेच्च शुभे दिने ॥ ७९ ॥

मधुना तिक्तहविषा खदिरासनवारिणा ।

लेह्यमुष्णाभ्युना वाऽपि कोलहृदया पलं पिबेत् ॥

जौर्णं च भोजनं कार्यं स्निग्धं लघु हितञ्च यत् ॥ ८० ॥

विचर्चिकोडुस्वरपुण्डरीक-कापालदद्रूकिटिमालसादीन् ।

शतारुविस्फोटविसर्पपामां कफप्रकोपं त्रिविधं किलासम् ॥ ८१ ॥

भगन्दरश्रीपदवातरक्तं जाताम्यनाडीव्रणशीर्षरोगान् ।

सर्वान् प्रमेहान् प्रदरांश्च सर्वान् दंष्ट्राविषं मूलविषं निहन्ति ॥ ८२ ॥

श्वेतजयन्तीत्यादि ।—अत्र गोपयसैव पिष्टं पीतञ्चेत्यर्थः ॥ ७४ ॥

पुष्पकाले इत्यादि ।—अत्र पञ्चनिम्बानां प्रत्येकं भागद्वयं, त्रिफलादीनान्तु प्रत्येकमेको भागः, त्रिफलाचूषणयोरपि प्रत्येकं भागः । अग्निः चिक्वः । वाराहौ वाराहौकन्दः । व्याधिघातः शोनालुः । खदिरासननिम्बानां घनकाथेनेति— खदिरादीनां प्रत्येकसप्तभागवशेषेण काथेन भावना । असनः पीतशालः । तिक्त-

स्थूलोदरः सिंहकशोदरश्च सुस्निग्धसन्निर्मधुनोपयोगात् ।
समोपयोगादपि ये दृशन्ति सर्पादयो यान्ति विनाशमाशु ॥ ८३ ॥
जौवेच्चिरं व्याधिजराविमुक्तः शुभे रतश्चन्द्रसमानकान्तिः ॥ ८४ ॥

एकविंशतिको गुग्गुलुः ।—

चित्रकत्रिफलाव्योषमजार्जो कारवीं वचाम् ।
सैन्धवातिविषे कुष्ठं चव्यैलायावशूकजम् ॥ ८५ ॥
विडङ्गान्यजमोदाश्च मुस्तान्यमरदारु च ।
यावन्त्येतानि सर्वाणि तावन्मात्रन्तु गुग्गुलुम् ॥ ८६ ॥
सङ्ख्य सपिष्ठा साडं गुडिकां कारयेद्विषक् ।
प्रातर्भोजनकाले वा भक्षयेत् तु यथाबलम् ॥ ८७ ॥
हृन्त्यष्टादश कुष्ठानि क्रिमौन् दुष्टव्रणानपि ।
ग्रहण्यर्शोविकारांश्च मुग्धामयगलग्रहान् ॥ ८८ ॥
गृध्रसीमथ भग्नञ्च गुल्मञ्चापि नियच्छति ।
व्याधौन् कोष्ठगतांश्चान्यान् जयेद्विष्णुरिवासुरान् ॥ ८९ ॥

भक्तातकवर्द्धमानम् ।—

पञ्च भक्तातकांश्चित्वा साधयेद्विधिवज्जले ।
कषायं तं पिबेच्छीतं घृतेनाक्षौष्ठतालुकः ॥ ९० ॥
पञ्चवृद्धा पिबेत् यावत् समतिं क्लामयेत् ततः ।
जीर्णस्यादोदनं शीतं घृतचौरोपसंहितम् ॥ ९१ ॥
एतद्रसायनं मेध्यं बलीपलितनाशनम् ।
कुष्ठाशः क्रिमिदोषघ्नं दुष्टशुक्रविशोधनम् ॥ ९२ ॥

उच्यते—वक्ष्यमाणतत्तत्पलकादिना । खदिरादनवारिकेति—खदिरासन-
कायेन । कोलवृद्धेति—कोलः कषाडंम् । समोपयोगादिति—वर्षोपयोगात् ॥ ९३—९४ ॥

चित्रकेत्यादि ।—सष्टम् ॥ ८५—८८ ॥

पक्षेत्यादि ।—विधिवदिति—क्वाथविधिना । पिप्पलीवर्द्धमानवदत्रापि उच्यते
क्राशौ ॥ ९०—९२ ॥

भक्षातकतैलप्रयोगोपदेशः ।—

तैलं भक्षातकानाञ्च पिवेन्नासं यथाबलम् ।

सर्वोपतापनिर्मुक्तो जावेद्वर्षशतं दृढः ॥ ८३ ॥

लग्दोषे खादिरवारिप्रयोगः ।—

प्रलेपोदत्तनस्नान-पानभोजनकर्मणि ।

शोलितं खादिरं वारि सर्वत्वग्दोषनाशनम् ॥ ८४ ॥

तिक्तषट्पलकं घृतम् ।—

निखं पटोलं दावीं दुरालभां तिक्तरोहिणीं त्रिफलाम् ।

कुर्याद्वैपलांशान् पर्पटकं त्रायमाणाञ्च ॥ ८५ ॥

सलिलाढकसिद्धानां रसेऽष्टभागस्थिते क्षिपेत् पूते ।

चन्दनकिराततिक्तकभागधिकात्रायमाणाञ्च ॥ ८६ ॥

सुस्तकवल्कवीजं कल्पीकृतमर्द्धकार्षिकान् भागान् ।

नवसर्पिषश्च षट्पलमेतत् सिद्धं घृतं पेयम् ॥ ८७ ॥

कुष्ठज्वरगुल्माशीग्रहणोपाण्ड्वामयश्चयथून् हन्ति ।

पामाविसर्पेपिडकाकण्डूगलगण्डनुत् सिद्धम् ॥ ८८ ॥

पञ्चतिक्तघृतम् ।—

निखं पटोलं व्याघ्रीञ्च गुडूचीं वासकं तथा ।

कुर्याद्वैपलान् भागानेकैकस्य सुकुटितान् ॥ ८९ ॥

तैलमित्यादि ।—भक्षातकतैलं भूयस्त्वेन याज्यम् ॥ ८३।८४ ॥

निखमित्यादि ।—यद्यपि “सर्पिषाण्यनवं द्वितम्” इति वचनात् पुराणसर्पिष एव सर्वोपयोगिकत्वं, तथाऽप्यत्र योगसहिष्णा नवसर्पिष एव प्रयोजनवत्त्वमिति वचनात् एवोद्भोगते । सर्पिषः इति पदं षट्पलमानयद्गन्धार्थं, द्वितीयन्तु घृतमि पदं पेयलोपदर्शनायम् ; तथा प्रथमं सिद्धमिति—पक्वं, द्वितीयन्तु प्रसिद्धिख्यापकम् । अनेन च षट्पलाभिधानेन कुष्ठे ज्येष्ठा षट्पली खेहमात्रा एकाद्वोपयोग्या दर्शितेत्याहुः ॥ ८५—८८ ॥

निखमित्यादि ।—पञ्चतिक्तघृते चत्वारिंशच्च पैतृकानिति—चत्वारिंशत् रोम्भ-

जलद्रोणे विपक्तव्यं यावत् पादावशेषितम् ।
 घृतप्रस्थं पचेत् तेन त्रिफलागर्भसंयुतम् ॥ १०० ॥
 पञ्चतिक्तमिदं ख्यातं सर्पिः कुष्ठविनाशनम् ।
 अशीतिं वातजान् रोगांश्चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ॥ १०१ ॥
 विंशतिं श्लेष्मिकांश्चैव पानादेवापकर्षति ।
 दुष्टव्रणक्रिमौनशः पञ्च कासांश्च नाशयेत् ॥ १०२ ॥

तिक्तकघृतम् ।—

त्रिफलाहनिशावासा-यासपर्पटकूलकान् ।
 त्रायन्तीकटुकानिस्त्रान् प्रत्येकं द्विफलांश्चितान् ॥ १०३ ॥
 काथयित्वा जलद्रोणे पादशेषेण तेन तु ।
 घृतप्रस्थं पचेत् कल्कैः पिप्पलीघनचन्दनैः ॥ १०४ ॥
 त्रायन्तीशक्रभूनिम्बैस्तत् पौतं तिक्तकं घृतम् ।
 हन्ति कुष्ठज्वराग्नांसि श्लेष्मयुं ग्रहणीगदम् ॥
 पाण्डुरोगं विसर्पञ्च क्लौवानामपि शस्यते ॥ १०५ ॥

सहातिक्तकं घृतम् ।—

सप्तच्छदं प्रतिविषां सस्याकं तिक्तरोहिणीं पाटाम् ।
 मुस्तमुशीरं त्रिफलां पटोलपिचुमर्दपर्पटकम् ॥ १०६ ॥
 धन्वयवासं सचन्दनसुपकुल्ये पद्मकं रजन्धौ च ।
 षड्ग्रन्थां सविशालां शतावरौ शरिरे चोभे ॥ १०७ ॥
 वत्सकबीजं वासां मूर्वांसृतां किराततिक्तञ्च ।
 कल्कान् कुर्यान्मतिमान् यथ्याह त्रायमाणञ्च ॥ १०८ ॥
 कल्कालु चतुर्भांगो जलमष्टगुणं रसोऽमृतफलानाम् ।

ज्ञानपकर्षति, कासान् ? इत्याकाङ्क्षायाभावे, पैत्तिकानिति, एवं भेदयित्वा योजनं
 काथां, अन्यथा चत्वारिंशतमिति द्वितीया स्यात् ॥ १०१—१०२ ॥

त्रिफलेत्यादि ।—कूलकं पटोलपत्रम् । शक्रः कुटजः, तस्य फलम् ॥ १०३—१०५ ॥

सप्तच्छदमित्यादि ।—सहातिक्तके उपकुल्येत्येकवचनपाठो न युक्तः ; आयुर्वेदे

द्विगुणो घृतात् प्रदेयस्तन् सर्पिः पाययेत् मिहम् ॥ १०८ ॥
 कुष्ठानि रक्तपित्तं प्रबलान्यर्थोसि रक्तवाहौनि ।
 वीसर्पनस्तपित्तं वातासृक् पाण्डुरोगञ्च ॥ ११० ॥
 विस्फोटकान् सपामान्श्चादकान् कामलांज्वरं कण्डूम् ।
 हृद्रोगगुल्मपिडकामसृग्दरं गण्डमालाञ्च ॥ १११ ॥
 हन्यादेतत् सद्यः पीतं काले यथावलं सर्पिः ।
 योगशतैरप्यजितान् महाविकारान् महातिक्तकम् ॥ ११२ ॥

महाखदिरकं वृत्तम् ।—

खदिरस्य तुलाः पञ्च शिंशपासनयोस्तुले ।
 तुलाह्वाः सर्व एवैते करञ्चारिष्टवेतसाः ॥ ११३ ॥
 पर्पटः कुटजश्चैव हृषः क्षिमिहरस्तथा ।
 हरिद्रे कतमालश्च गुड्वी द्विफला त्रिवृत् ॥ ११४ ॥
 सप्तपर्णस्तु सङ्खुः दशद्रोणे च वारिणः ।
 अष्टभागावशिषस्तु कषायसंवतारयेत् ॥ ११५ ॥
 धात्रीरसञ्च तुल्यांशं सर्पिषश्चाढकं पचेत् ।
 महातिक्तककल्कैश्च यथोक्तैः पलसन्मितैः ॥ ११६ ॥

सार-वाग्भटादौ पिप्पलीद्वयपाठात् । कल्कस्तु चतुर्भाग इति—घृताच्चतुर्थी भागः ;
 एतच्च सामान्यपरिभाषासिद्धनपि स्पष्टायेतुच्यते । षड्पण्या वचा, शीकण्डस्तु पिप्पली-
 मूलमित्याह; तत्र, वाग्भटे वचापाठात् । अरुतफलावामिति—आमलकीफलानाम् ।
 अत्राप्येकं सर्पिःपदं कल्कादिविभाषार्थं, विधीयं पिप्पलीपदस्यार्थं, तृतीयं महातिक्तक-
 संज्ञायाम् ॥ १०६—११२ ॥

खदिरस्येत्यादि ।—महाखदिरघृते शिंशपा “शिञ्ज” इति स्थितस्तत्रः । असनः
 खनामख्यातः, न तु पीतशाल इत्याह; एतयोस्तुलादयं मिलित्वा । तुलाह्वाः सर्व
 एवैते इति—करञ्जादिसप्तपर्णांताः प्रत्येकं तुलाह्वाः । दशद्रोणे च वारिण इत्यनन्तरं
 पचेदिति शेषः । तुल्यांशमिति—मिलित्वा आढकमानमित्यर्थः । चक्रस्तु—“धात्रीरसञ्च
 तुल्यांशं सर्पिषश्चाढकं पचेत्” इति यत्नं न पठति, तथा “यथोक्तैः पलसन्मितैः”
 इत्यत्र “यथोक्तैस्तु साधयेत्” इति पठति, व्यापटे च—साधयेदित्यत्र सर्पिरिति

निहन्ति सर्वकुष्ठानि पानाभ्यङ्गनिषेवणात् ।

महाखदिरमित्येतत् परं कुष्ठविनाशनम् ॥ ११७ ॥

पञ्चतिक्त-घृतगुग्गुलुः ।—

निस्त्रासृतावृषपटोलनिदिग्धिकानां

भागान् पृथग्दशपलान् विपचेद्वटोऽपाम् ।

अष्टांशशेषितजलेन सुनिःसृतेन

प्रस्थं घृतस्य विपचेत् पित्तुभागकल्कैः ॥ ११८ ॥

पाठाविडङ्गसुरदारुगजोपकुल्या-

द्विचारनागरनिशामिषिचव्यकुष्ठैः ।

तेजोवतौमरिचवत्सकदीप्यकार्ग्व-

रोहिण्यरुष्करवचाकाणमूलयुक्तैः ॥ ११९ ॥

मञ्जिष्ठयाऽतिविषया वरया यमान्या

संशुद्धगुग्गुलुपलैरपि पञ्चसङ्ख्यैः ।

तत् सेवितं विषमति प्रबलं समीरं

सन्ध्यस्थिमज्जगतमप्यथ कुष्ठमीदृक् ॥ १२० ॥

नाडीत्रणार्बुदभगन्दरगण्डभालां

जतूर्ध्वसर्वगदगुल्मगुदोत्थमेहान् ।

यक्ष्माक्षिखसनपौनसकासशोष-

हृत्पाण्डुरोगगलविद्रधिवातरक्तम् ॥ १२१ ॥

शेषः । अथ यद्यपि घृतमानं नीतं, तथाऽपि काष्ठशेषस्यादकाधिकद्रीणस्य नियतत्वात्
तत्काष्ठचतुर्थांशं प्रस्थाधिकादकमानं घृतस्यार्थापत्तितन्वयक्या सिद्धं भवतीति ।
कल्कस्य सेहपादिकत्वं सामान्यपरिभाषासिद्धमेवेति । केचिन्महाखदिरघृतमिदमनार्ध-
मित्याहुः ॥ ११३—११७ ॥

निस्त्रासृतेत्यादि वाग्यटस्य ।—घटे इति—दोणे । पित्तुः कर्षरूपो भागो
शेषां कल्कानां तैः । निषिः जलपुष्पा, न तु सपुरिका, हृदयवहारात् । तेजो-

वज्रकं घृतम् ।—

वासागुडूचीत्रिफलापटोलं करञ्जनिम्बासनकणवेतम् ।

तत्क्वाथकल्केन घृतं विपक्वं तद्वज्रवत् कुष्ठहरं प्रदिष्टम् ॥ १२२ ॥

विशीर्णकर्णाङ्गुलिहस्तपादः किम्यदितो भिन्नगलोऽपि मर्त्यः ।

यौराणिकीं कान्तिमवाप्य जीवेदव्याहतो वर्षशतञ्च कुष्ठौ ॥ १२३ ॥

आरग्वधाय तैलम् ।—

आरग्वधं धवं कुष्ठं हरितालं मनःशिलाम् ।

रजनीहयसंयुक्तं पचेत् तैलं विधानवित् ॥

एतेनाभ्यञ्जयेच्छिखी क्षिप्रं श्वित्रं विनश्यति ॥ १२४ ॥

तणकं तैलम् ।—

मञ्जिष्ठारुङ्निशाचक्र-मर्दारग्वधपल्लवैः ।

तणकस्वरसे सिद्धं तैलं कुष्ठहरं कटु ॥ १२५ ॥

महातणकं तैलम् ।—

हरिद्रात्रिफलादारु-हयमारकचित्तकम् ।

सप्तच्छदश्च निम्बत्वक्-करञ्जी बालकं नखी ॥ १२६ ॥

कुष्ठमेङ्गजावौजं लाङ्गली गणिकारिका ।

जातीपत्रञ्च दार्वी च हरितालं मनःशिला ॥ १२७ ॥

वती ज्योतिष्मती । दीप्यकं औरकम् । वत्सकं कुटजफलम् । अग्निः चित्रकः ।

कण्ठमूलं पिप्पलीमूलम् । वरया त्रिफलया ॥ ११८—१२१ ॥

वासेत्यादि ।—कणवेतं कालिया-लता । वज्रवदिति—वज्रसदृशः, अव्यर्थ-
शक्तिवत्त्वात् ॥ १२२ ॥ १२३ ॥

आरग्वधमित्यादि ।—तैलमिति—सार्धपतैलाद्यन्यतमं, कुष्ठहितत्वात् ; उक्तं हि
श्रुते—“तैलानि सर्षपाणां करञ्जकोषातकौडुदादीनाञ्च । कुष्ठेषु हितान्याहुस्तेन
यज्ञापि खदिरस्य ॥” (चि० कुष्ठ०) इति । अन्ये तु—सामान्यशुतो प्रधानकल्पेन
तिलतैलमेव यावत्, यत्र तु सर्षपादिविशेषोक्तिस्तत्रैव सर्षपादियद्वयमित्याहुः ।
एवमन्यत्रापि पर्वणातीये ज्ञेयम् ॥ १२४ ॥

एतदि ।—रुक् कुष्ठम् । तणकं गन्धतणम् ॥ १२५ ॥

कलिङ्गं तिलपत्रञ्च अर्कचौरञ्च गुग्गुलुः ।
 गुडत्वङ्मरिचं चोरा कुङ्कुमं ग्रन्थिपर्णकम् ॥ १२८ ॥
 सर्जपर्णाश्वत्थदिर-विडङ्गं पिप्पली च वा ।
 घनरेणुसृतायष्टि-केशरं ध्यामकं विषम् ॥ १२९ ॥
 विश्वकटफलमञ्जिष्ठा बोलं तुम्बीफलं तथा ।
 स्नुहोत्सम्पाकयोः पत्रं वागुजीवौजसांसिके ॥ १३० ॥
 एला ज्योतिषतौमूलं शिरीषो गोमयाद्रसः ।
 चन्दने कुष्ठनिर्गुण्डो-विशाला मल्लिकाद्वयम् ॥ १३१ ॥
 वासाऽश्वकर्णी ब्राह्मी च अग्राह्वचम्पककुङ्कुलम् ।
 एतैः कल्कैः पचेत् तैलं तृणकस्वरसद्रवम् ॥
 सर्वत्वग्दोषहरणं महातृणकसंज्ञितम् ॥ १३२ ॥

वञ्जकतैलम् ।—

सप्तपर्णकरञ्जार्क-मालतीकरवीरजम् ।
 मूलं स्नुहाशिरीषाभ्यां चित्रकास्फोतयोरपि ॥ १३३ ॥
 विषलाङ्गलवज्राख्य-काशीशालमनःशिलाः ।
 करञ्जबीजं त्रिफलां त्रिकटुं रजनीद्वयम् ॥ १३४ ॥
 सिद्धार्थकं विडङ्गञ्च प्रपुन्नाडञ्च संहरेत् ।
 मूत्रपिष्टैः पचेत् तैलमेभिः कुष्ठविनाशनम् ॥
 अभ्यङ्गाद्वज्रकं नाम नाडोदुष्टव्रणापहम् ॥ १३५ ॥

हरिद्रेत्यादि ।—लाङ्गली “विषलाङ्गली” इति ख्यातम् । कलिङ्गः इन्द्रियवः ।
 चोरा चौरपुष्पी । ग्रन्थिपर्णकं गण्डेला । ध्यामकं गन्धद्वयम् । बोलं गन्धरसम् ।
 तुम्बीफलं पक्षितक्तालावूफलम् । मल्लिकाद्वयं मल्लिका भाफरमल्लिका च । अग्राह्वः
 नवनीतखोटो । चम्पककुङ्कुलं चम्पककलिका । तृणकस्वरसो द्रवः पाकः
 साधनं जलं यस्य तत् तथा । अत्रान्तरे सीमराजीतैलं केचित् पठन्ति, तत् न टीका-
 सम्यगिति ॥ १२६—१३२ ॥

सप्तपर्ण्यादि सूक्ष्मस्य ।—मूत्रपिष्टैः पचेत्तैलमिति पाकोऽपि गोमूत्रेणैव ।
 आस्फोता अेतार्कमूलमिति केचित् । अत्र तिलतैलमेव देयम् ; “तैलं तैलं साधितं तैः

स्वल्पमरिचाद्यं तैलम् ।—

मरिचाऽऽलशिलाऽऽर्कः पयोऽश्वारिजटात्रिवृत् ।
 शक्रद्रुमविशालारुड्-निशायुग्दासुचन्दनैः ॥ १३६ ॥
 कटुतैलात् पचेत् प्रस्थं द्वात्रैविप्रपलान्वितैः ।
 सगोमूत्रं तदभ्यङ्गाद्द्रुश्वित्रविनाशनम् ॥
 सर्वेष्वपि च कुष्ठेषु तैलमेतत् प्रशस्यते ॥ १३७ ॥

बृहन्मरिचाद्यं तैलम् ।—

मरिचं त्रिवृता टन्ती नीरमार्कं शक्रद्रुमः ।
 देवदारु चारद्रे द्वे मांसौ कुष्ठं सचन्दनम् ॥ १३८ ॥
 विशाला करवीरश्च हरितालं मनःशिला ।
 चित्रको लाङ्गलाख्या च विडङ्गं चक्रमर्दकम् ॥ १३९ ॥
 शिगीषं कुटजो निम्बः समपर्णस्तडासृताः ।
 सम्पाको नक्तवानोऽष्टः खदिरं पिप्पली वचा ॥ १४० ॥
 ज्योतिष्मती च पलिका विषस्य द्विपलं भवेत् ।
 आढकं कटुतैलस्य गोमूत्रन्तु चतुर्गुणम् ॥ १४१ ॥
 मृत्पात्रे लौहपात्रे वा शनैर्मृदग्निना पचेत् ।
 पक्वा तैलवरं ह्येतत् स्त्रजयेत् कौष्ठिकान् व्रणान् ॥ १४२ ॥
 पामाविचर्चिकादद्रु-कण्डूविस्फोटकानि च ।
 बलयः पलितं क्षाया नीलो व्यङ्गस्तथैव च ॥

समुत्तैः" (चि० १९ प०) इति बाम्भटसंवादात् । केचित्तु तैलमत्र सार्वप-
 माहुः ॥ १३३—१३५

मरिचेत्यादि ।—स्वल्पमरिचाद्यतैले आलं हरितालम् । शिला मनःशिला ।
 अर्कःपयः अर्कनीरम् । अश्वारिः करवीरः । कटा कटामांसी ; चन्द्राटादिपठित-
 मरिचाद्ये मांसोदग्रनात् व्यवहाराच्च । शक्रद्रुमः गोमथरसः, अयमपि कल्कः । विशाला
 नीरचक्रकौटो रक्तकुष्ठम् । निशायुक् चरित्राद्वयम् । प्रस्थमिति—प्रस्थपरिमितं,
 तैलं सामानाधिकार्यं न विरुध्यते । गोमूत्रमत्र चतुर्गुणं बोध्यम् ॥ १३६।१३७ ॥

अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति सौकुमार्यञ्च जायते ॥ १४३ ॥
 प्रथमे वयसि स्त्रीणां यासां नश्यन्तु दीयते ।
 परामपि जरां प्राप्य न स्तना यान्ति नम्रताम् ॥ १४४ ॥
 बलीवर्दसुरङ्गो वा गजो वा वायुपीडितः ।
 एभिरभ्यञ्जनैर्गाढं भवेन्मास्तविक्रमः ॥ १४५ ॥

विषतैलम् ।—

नक्तमालं हरिद्रे द्वे अकं तगरमेव च ।
 करवीरं वचा कुष्ठमास्फोता रक्तचन्दनम् ॥ १४६ ॥
 मालती सप्तपर्णञ्च मञ्जिष्ठा सिन्धुवारिका ।
 एषामर्द्धपलान् भागान् विषस्यापि पलं भवेत् ॥ १४७ ॥
 चतुर्गुणे गवां मूत्रे तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
 श्वित्तविस्फोटकिटिम-कौटलूताविचर्विकाः ॥ १४८ ॥
 कण्डूकच्छूविकाराश्च ये व्रणा विषदूषिताः ।
 विषतैलमिदं नाम्ना सर्वव्रणविशोधनम् ॥ १४९ ॥

चित्रकायं तैलम् ।—

श्वेतकरवीरकरसो गोमूलं चित्रको विडङ्गश्च ।
 कुष्ठेषु तैलयोगः सिद्धोऽयं सन्धतो भिषजाम् ॥ १५० ॥

श्वेतकरवीरायं तैलम् ।—

श्वेतकरवीरमूलं विषांशसाधितं गवां मूत्रे ।

मरिचमित्यादि ।—वृद्धनरिषाये शक्नोतः पूर्ववत् । कुटजः कुटजस्य फल-
 मित्याहः । कुट्टायास्तु चौरम् । प्रथमे वयसोति—वयःसन्धौ ॥ १३८—१४५ ॥
 नक्तमालमित्यादि ।—विषतैले नक्तमालं करञ्जवैजम् । अकं अकं
 चौरम् । तगरं तगरपादिका । मालती जाती, तस्याः पत्रम् । सिन्धुवारिका
 निगुण्डी ॥ १४६—१४९ ॥

श्वेतकरवीरकेत्यादि ।—करवीरस-गोमूत्रयोर्निलिला चातुर्गुण्यं, शेषस्य
 कल्पितम् ॥ १५० ॥

श्वेतकरवीरमूलमित्यादि ।—श्वेतकरवीरस्य मूलं यत्, श्वेतं करवीरस्य मूलं

चर्मदलसिखपामाविस्फाटक्रिमिकिटिमजित् तैलम् ॥ १५१ ॥

खलसिन्दूराद्यं तैलम् ।—

सिन्दूरार्द्धपलं पिष्ट्वा जीरकस्य पलं तथा ।

कटुतैलात् पचेन्मानीं सद्यः पामाहरं परम् ॥ १५२ ॥

महासिन्दूराद्यं तैलम् ।—

सिन्दूरं चन्दनं मांसी विडङ्गं रजनीद्वयम् ।

प्रियङ्गु पद्मकं कुष्ठं मञ्जिष्ठां खदिरं वचाम् ॥ १५३ ॥

जात्यर्कविहृतानिख-करञ्जं विषमेव च ।

कणवेतकलोध्रञ्च प्रपुन्नाडञ्च संहरेत् ॥ १५४ ॥

श्लक्ष्णपिष्टानि सर्वाणि योजयेत् तैलमात्रया ।

अभ्यङ्गेन प्रयुञ्जीत सर्वकुष्ठविनाशनम् ॥ १५५ ॥

पामाविचर्चिकाकण्डू-विसर्पादिविनाशनम् ।

रक्तपित्तोत्थितान् हन्ति रोगानेवंविधान् बहून् ॥ १५६ ॥

आदित्यपाकं तैलम् ।—

मञ्जिष्ठात्रिफलालाक्षा-निशाशिलाऽऽलगन्धकैः ।

चूर्णितैस्तैलमादित्य-पाकं पामाहरं परम् ॥ १५७ ॥

यदेति वा विगृह्य तैलविशेषणता ज्ञेया । विषांशसाधितमिति—विषस्यांश-
श्चतुर्थो भागः, स च करवीरमूलापेक्षया इति केचित्, अन्ये तु—गतविषतैले विषस्य
पलमुक्तं तदपेक्षया कर्षमाहुः; तत्र, तन्मान्तरीयवाक्यत्वात् । अन्ये पुनः अंशः
भागः, तेन विषकरवीरमूलयोः समभागयोरेव स्नेहपादिकत्वेन कल्कत्वं, व्यवहारो-
ऽप्यनेनैव ॥ १५१ ॥

सिन्दूरार्द्धेत्यादि ।—खलसिन्दूराद्ये मानीम् इति—अष्टौ पलानि । इन्द्रे
तु—“कटुतैलं पचेदाभ्यां सद्यः पामाहरं परम्” इति पठ्यते; तन्मते ब्रह्मवैद्य-
व्यवहारादेव अष्टपलं यावत् ॥ १५२ ॥

सिन्दूरसिन्धादि ।—महासिन्दूराद्ये जात्याः पत्रम् । अर्कस्य जीरम् । करञ्जस्य
फलम् । तैलमात्रया प्रत्यक्षपया ॥ १५३—१५६ ॥

मञ्जिष्ठेत्यादि ।—आदित्यपाकतैले अलं तैलसमं दत्त्वा अलशेषपर्यन्तमात्रे

दूर्वाद्यं तैलम् ।—

स्त्रसेन तु दूर्वायाः पचेत् तैलं चतुर्गुणम् ।

कच्छूविचर्चिकापामा अभ्यङ्गादेव नाशयेत् ॥ १५८ ॥

निशा-मनःशिलातैले ।—

अर्कपत्ररसे पक्वं कटुतैलं निशायुतम् ।

मनःशिलायुतं वाऽपि पामाकण्डादिनाशनम् ॥ १५९ ॥

गण्डौरिकाद्यं तैलम् ।—

गण्डौरिकाचित्रकमार्कवाक-कुष्ठद्रुमत्वग्लवणैः समूत्रैः ।

तैलं पचेन्मण्डलकुष्ठदद्रु-दुष्टव्रणारुःकिटिमापहारि ॥ १६० ॥

पृथ्वीसारतैलम् ।—

चित्रकस्याथ निर्गुण्डा हयमारस्य मूलतः ।

नाडीचवीजाद्विषतः काञ्चिपिष्टं पलं पलम् ॥ १६१ ॥

करञ्जतैलाष्टपलं काञ्चिकस्य पलं पुनः ।

मिश्रितं सूर्यसम्पक्वं तैलं कुष्ठव्रणासजित् ॥ १६२ ॥

सोमराजौतैलम् ।—

सोमराजौ हरिद्रे डे सर्षपाः कुष्ठमेव च ।

करञ्जैर्गजावीजं पत्रमारग्वधस्य च ॥ १६३ ॥

स्थाप्यं, जलं विना पाकानुपपत्तेः । एवमिन्द्रजुमीक्तादित्यपाकेऽपि गुडूचौरसमेव तैलसमं व्यवहरन्ति ब्रह्माः । अन्ये तु—द्रवानुक्ताभद्रवमेवादित्यपाकमाहुः ॥ १५७ ॥

स्त्रसेनित्यादि ।—दूर्वातैले चतुर्गुणं यथा स्यात् तथा दूर्वास्त्रसेन पचेत् दूर्वास्त्रसेन चतुर्गुणेन तैलं पचेदित्यर्थः ; इत्येऽपि—“स्त्रसेऽपि च दूर्वायाः पचेत्तैलं चतुर्गुणं” इति पाठः ॥ १५८ ॥

अर्कत्यादि ।—निशासनःशिलातैलयोः कल्कभेदात् योगवधं, स्त्रसस्य चतुर्गुणः, कल्कस्याष्टांश एव स्त्रससाध्यत्वात् ॥ १५९ ॥

गण्डौरिकेत्यादि ।—गण्डौरिका खुडी, तस्याः क्षीरम् ; एवमर्कस्यापि । द्रुमः स्पर्शाक्षुः, तस्य त्वक् । लवणं सैन्धवम् ; यदुक्तमायुर्वेदसारे—“पक्वं कण्यं कंसिन्धु-कुष्ठसुगन्धिमाकैवैः । समूत्रैस्त्रैलमाह्वनि दद्रुणि किटिमानि च ॥” इति । अत्र कण्यं

चतुर्गुणं जलं दत्त्वा गोमूत्रप्रस्थसंयुतम् ।

विपचेत् सार्धपं तैलं नाडीदुष्टव्रणापहम् ॥ १६४ ॥

अनेनाग्नौ प्रणश्यन्ति कुष्ठान्यष्टादशैव तु ।

नीलिका पिप्पली व्यङ्गो गन्धौरं वातशोणितम् ॥

कण्डून्धच्छप्रश्मनं कच्छूपामाविनाशनम् ॥ १६५ ॥

वसनादीनां दिनावधिनिर्देशः ।—

पक्षात् पक्षाच्छर्दनान्यभ्युपेयात्

मासान्मासात् संसनञ्चाप्यधस्तात् ।

व्रणात् व्रह्मन्नस्ततश्चावपीडान्

मासेष्वष्टोक्षयेत् षट्सु षट्सु ॥ १६६ ॥

पथ्यानि ।—

योषिन्मांससुरात्यागः शालिलुह्यवादयः ।

पुराणास्तिक्तशकच्च जाङ्गलं कुष्ठिनां हितम् ॥ १६७ ॥

इति कुष्ठ-चिकित्सा ।

अथोदर-कोष्ठ-शीतपित्त-चिकित्सा ।

उदरे कटुतेलाभ्यङ्गादिः ।—

अभ्यङ्गः कटुतेलेन सेकञ्चोष्णास्त्वभिस्ततः ।

स्पर्शानुः ; तथा च द्रव्यावली—“पारिवतस्तथा कथी कणिकारोऽथ वैरतः” इति ।

अन्ये तु—गण्डोरिका मञ्जिष्ठा, द्रुमः कुटजः, तस्य त्वगित्याहुः ॥ १६० ॥

चिवकसेत्यादि ।—अथकोट्कटुगुणत्वात् पृथ्वीसार इति संज्ञा ॥ १६१—१६५ ॥

पक्षादित्यादि मृश्रुतस्य ।—संसनं विरेचनम् । नस्तत इति—नासापटथी-
रवपीडान् नस्यविशेषान् दद्यात् । अवपीडशब्देन बहुसावसर्पिःप्रयोगोऽप्युच्यते,
सन्निरासायै नस्तत इति पदम् ॥ १६६ ॥

योषिदित्यादि ।—मांसमानुषं निषिद्धं, जाङ्गलस्य विधानात् ॥ १६७ ॥

इति औषिजदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां कुष्ठ-चिकित्सा-विहतिः ।

उदरं वमनं कार्यं पटोलारिष्टवारिणा ॥ १ ॥

उदरं विफलाकाद्यादिः ।—

त्रिफलापुरकणाभिविरेकञ्चाल शस्यते ।

त्रिफलां चोदसहितां पिवेद्वा नवकार्षिकम् ॥ २ ॥

उदरं अमृतादिकाद्यप्रयोगोपदेशः मधुकादिशोगद्वयञ्च ।—

विसर्पीकममृतादिं भिषगत्रापि योजयेत् ।

सितां मधुशसंयुक्तां गुडमामलकैः सह ॥ ३ ॥

उदरं सगुडयमानौप्रयोगः ।—

सगुडं दीप्यकं यस्तु खादेत् पथ्यान्मुहुः नरः ।

तस्य नश्यति सप्ताहादुदरं सर्वदेहजः ॥ ४ ॥

उदरं सिद्धार्थशुद्धर्तनम् ।—

सिद्धार्थरजनौकल्कैः प्रपुन्नाडुतिलैः सह ।

कटुतेलेन सम्मिश्रमेतदुद्धर्तनं परम् ॥ ५ ॥

शीतपित्तादौ दूर्वादिश्लेषः ।—

दूर्वानिशायुतो श्लेषः कच्छूपामाविनाशनः ।

क्रिमिददुहरश्चैव शीतपित्तापहः स्मृतः ॥ ६ ॥

शीतपित्तादौ अग्निमन्यप्रयोगः ।—

अग्निमन्यभवं मूलं पिष्टं पोतञ्च सर्पिषा ।

प्राशस्त्युचितिक्रियतत्वात् उदरादिचिकित्सासाह, अभ्यङ्ग इत्यादि ।—सेक
इत्यत्र खेद इत्यपि पाठः ; अत एवोक्तमन्यव—“अभ्यङ्गः कटुतेलेन खेदनं कोष्ण-
वारिणा” इति । पटोलारिष्टवारिण्येवदानुक्तोऽपि मदनफलकल्कः प्रच्येयः ॥ १ ॥

विफलेत्यादि ।—त्रिफलापुरकणाभिरिति—विफलायाः कषायः, गुग्गुलुपिप्पल्या
अश्लेष्ये, प्रक्षेपश्च व्यवहारात् गुग्गुलीडंश माषकाः, पिप्पल्यास्तु षण्माषका इति ।
त्रिफलां चोदसहितामिति—विफलायाः कषायः, चोदस्तु प्रच्येयम् । नवकार्षिकं
वातरक्तौक्तम् ॥ २ ॥

विसर्पीकमित्यादि ।—विसर्पीकममृतादिमिति—“अमृतवृषपटोलं मुककम्”
इत्यादिनीकं, तस्यैव शीतपित्तहृत्त्वानीकत्वात् ; न पुनः “अमृतवृषपटोलं निम्बकल्कै-

शीतपित्तोदरकोठान् सप्ताहादेव नाशयेत् ॥ ७ ॥

कोठे कुष्ठादिविक्षाऽतिदेशः ।—

कुष्ठोक्तञ्च क्रमं कुर्यादस्त्रपित्तघ्नमेव च ।

उदरार्तां क्रियाच्चापि कोठरोगे समासतः ॥ ८ ॥

कोठे रक्तमोक्षणोपदेशः ।—

सर्पिः पीत्वा मन्त्रातिक्तं कार्यं शोणितमोक्षणम् ॥ ९ ॥

कोठादौ निम्बपत्रस्य द्विविधप्रयोगः ।—

निम्बस्य पत्राणि सदा घृतेन धात्रीविभिश्चाख्यवोपयुज्यात् ।

विस्फोटकोष्ठक्षतशीतपित्तं कण्डूक्षपित्तं रक्ताच्च हन्यात् ॥ १० ॥

कोठादौ चारायभ्यङ्गः ।—

क्षारसिन्धूत्यतैलेश्च गात्राभ्यङ्गं प्रयोजयेत् ॥ ११ ॥

शीतपित्ते गाभारौफलप्रयोगः ।—

गाभारिकाफलं पक्वं शुष्कमुत्स्वेदितं पुनः ।

क्षौरेण शीतपित्तघ्नं खादितं पथ्यसेविना ॥ १२ ॥

शीतपित्ते एलाद्युद्धर्तनम् ।—

तैलोद्धर्तनयोगेन योज्य एलादिकी गणः ॥ १३ ॥

भोजनविधिः ।—

शुष्कमूलकयूषेण कौलथ्येन रसेन वा ।

रूपेतम्” इत्यादिकम् । सितं मधुकक्षुत्तामित्यत्र “सितं कटुकया युक्ताम्” इति
कोषत् पठन्ति ॥ ३ ॥

सगुडमित्यादि ।—दोष्यकं यमानिकाम् ॥ ४—७ ॥

उदरदिविक्षां कोठरोगेऽप्यतिदेशति—कुष्ठोक्तमित्यादि ॥ ८ ॥

सर्पिरित्यादि ।—मन्त्रातिक्तं सर्पिः कुष्ठोक्तम् ॥ ९ ॥

निम्बसेल्यादि ।—योगद्वयम् ; अन्ये तु एकमेव योगं वदन्ति । रक्तस्य

क्षुद्रकुष्ठभेद इति श्रीकण्डः ॥ १० ॥

क्षारित्यादि ।—क्षारो यवचारः । तैलञ्च कटुतैलं वदन्ति ॥ ११ ॥

गाभारिकेत्यादि ।—सुपक्वशुष्कं गाभारौफलं गन्धदुग्धं दत्त्वा चत्विशद्व
स्त्रायम् ॥ १२ ॥

भोजनं सर्वदा कार्यं लावतिस्त्रिजनेन वा ॥ १४ ॥

श्लेष्मिन् दोषापेक्षया शीतोष्णान्नपानप्रयोगोपदेशः ।—

शीतलान्यन्नपानानि बुद्ध्वा दोषगतिं भिषक् ।

उष्णानि वा यथाकालं शीतपित्ते प्रयोजयेत् ॥ १५ ॥

इत्युदरं कोट-शीतपित्त-चिकित्सा ।

अथाम्लपित्त-चिकित्सा ।

कर्मचतुष्कम् ।—

वाग्निं कृत्वाऽम्लपित्ते तु विरेकं मृदु कारयेत् ।

सम्यक् वान्तविरिक्तस्य सुस्निग्धस्यानुवासनम् ॥

आस्थापनं चिरोद्भूते देयं दोषाद्यपेक्षया ॥ १ ॥

संसर्गजे श्मनाद्युपदेशः ।—

क्रिया शुद्धस्य श्मनो ह्यनुवन्धव्यपेक्षया ।

दोषसंसर्गजे कार्या भेषजाहारकल्पना ॥ २ ॥

तैलेयादि ।—सुश्रुतोक्त एलादिको गणः तैलयोगेन उद्वर्तनयोगेन च योज्य
इत्याहुः ॥ १३—१५ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायामुदरं कोट-

शीतपित्त-चिकित्सा-विहतिः ।

उक्तसङ्ख्येव अम्लपित्तचिकित्सितमुच्यते, वाग्निं कृत्वादि ।—दमनञ्च अरिष्टा-
दिभिः । अत्र तन्त्रान्तरं यथा,—“प्रागम्लपित्तरोगार्त्तं कुलकारिष्टवारिभिः । सराठ-
चौद्रसिन्धूलेवमनं कारयेद्भिक्षम् ॥” इति । राठं मदनफलम् ॥ १ ॥

क्रियेत्यादि ।—दोषसंसर्गजे अनुवन्धव्यपेक्षया अनुवन्धभूतदोषाविरोधेन श्मनो-
दंशमनरूपा भेषजाहारकल्पना क्रिया कार्यार्थः ॥ २ ॥

ऊर्हमाधोगयोः वमनविरचनोपदेशः ।—

ऊर्ह्वगं वमनैर्धीमानधोगं रेचनैर्हरेत् ॥ ३ ॥

पानाहारविधिः ।—

तिक्तभृयिष्ठमाहारं पानं वाऽपि प्रकल्पयेत् ।

यवगोधूमविक्रतीस्तीक्ष्णसंस्कारवर्जिताः ॥

यथास्वं लाजशक्तून् वा सितामधुयुतान् पिबेत् ॥ ४ ॥

निस्तुषयवादिक्वाथः ।—

निस्तुषयववृषधात्रीक्षाथस्त्रिगन्धिमधुयुतः पीतः ।

अपनयति चास्त्रपित्तं यदि भुङ्क्ते मुह्ययेण ॥ ५ ॥

शृङ्गवेरादिक्वाथः ।—

कफपित्तवमौकण्डूश्चरविस्फोटदाहहा ।

पाचनी दीपनः क्वाथः शृङ्गवेरपटोलयोः ॥ ६ ॥

पटोलादिक्वाथः ।—

पटोलं नागरं धान्यं क्वाथयित्वा जलं पिबेत् ।

कण्डूपामार्त्तिशूलघ्नं कफपित्ताग्निमान्यजित् ॥ ७ ॥

पटोलविश्वादिक्वाथः ।—

पटोलविश्वाऽमृतरोहिणीकृतं

जलं पिबेत् पित्तकफोच्छये तु ।

उक्तवमनविरचनयोर्विषयमाह, ऊर्ह्वगमित्यादि ।—ऊर्ह्वगे बहुकफे वमनम्, अधोगे तु अस्त्रपित्ते सविवक्ष्ये विरेचनम् ॥ ३ ॥

तिक्तेत्यादि ।—यवगोधूमौ हि सरत्वमधुरत्वादिना अस्त्रपित्ते हितौ, तयोः पेयादिरूपान् विकारान् । तीक्ष्णसंस्कारवर्जिता इति—कटुस्त्रलवणादि-संस्कारयोगरहिताः । यथास्त्रमिति पिबेदित्यनेन धीव्यम् ; तेन दोषसंसर्गाद्यपेक्षया तत्तद्दोषप्रत्यनौकेन द्रवेण पिबेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

निस्तुषेत्यादि ।—त्रिगन्धिमधुयुत इति—त्रिगन्धि त्वग्नेषापनं, तच्च सौगन्ध्य-मावकारकं, मधु तु मत्तपन्यायिन-धीव्यम् ॥ ५ ॥

शूलभ्रमारोचकवह्निमान्य-

दाहज्वरच्छर्दिनिवारणं तत् ॥ ८ ॥

यवादिकायः ।—

यवकण्ठापटोलानां कायं क्षौद्रयुतं पिबेत् ।

नाशयेदस्त्रपित्तञ्च अरुचिञ्च वमिं तथा ॥ ९ ॥

दशाङ्गः ।—

वासाऽसृतापपटक-भूनिम्बनिम्बमार्कवेः ।

त्रिफलाकुलकैः कायः सक्षौद्रश्चास्त्रपित्तहा ॥ १० ॥

फलत्रिकादिकायः ।—

फलत्रिकं पटोलञ्च त्रिफलाकायः सितायुतः ।

पीतः क्षीतकमध्वाक्तो ज्वरच्छर्द्यस्त्रपित्तजित् ॥ ११ ॥

पथ्यादिचूर्णम् ।—

पथ्याभृङ्गरजसूयं युक्तं जौर्णगुडेन तु ।

जयेदस्त्रपित्तजन्यां छर्दिमन्त्रविदाहजाम् ॥ १२ ॥

वासागुग्गुलुः ।—

वासानिम्बपटोलत्रिफलाऽसनयासयोजितो जयति ।

अधिककफमस्त्रपित्तं प्रयोजितो गुग्गुलुः क्रमशः ॥ १३ ॥

गुग्गुचादिकायः हरीतक्याः विविधप्रयोगश्च ।—

छिन्नाखदिरयष्ट्याह्व-दार्वन्धो वा मधुद्रवम् ।

सद्राक्षामभयां खादेत् सक्षौद्रां सगुडाञ्च ताम् ॥ १४ ॥

कफेत्यादि ।—शङ्खवेरं गुण्ठी ॥ ९—१० ॥

फलत्रिकमित्यादि ।—त्रिकेत्यत्रः परमेष्ठामिति शेषः ; तेन त्रिफलादीनि
ग्रान्थानि एषां काय इत्यर्थः । क्षीतकं यष्टिमधु । सिताक्षीतकमध्वनोद
प्रक्षेप्याणि ॥ ११ ॥

पथ्येत्यादि ।—भृङ्गरजसूयं भृङ्गराजस्य चूर्णम् ॥ १२ ॥

वासेत्यादि ।—असनः पीतशालः । यामः दुरालभा । वासादीनां चूर्णं गुग्गुलु-
चूर्णं, गुग्गुलीः प्राधान्यात् । क्रमश इति—अथ्यादिश ॥ १३ ॥

कटुकीप्रयोगः पटोलादिकाथः खण्डकुषाण्डप्रयोगोपदेशश्च । —

कटुका सिता च लेह्या पटोलविश्वञ्च मधुसमायुक्तम् ।

रक्तसुती च युक्त्या खण्डकुषाण्डकं श्रेष्ठम् ॥ १५ ॥

पटोलधन्याकादिकाथः । —

पटोलधन्याकमहौषधाब्देः

कृतः ऋषयो विनिवृन्ति शीघ्रम् ।

मन्दानलं पित्तबलासटाह-

च्छर्दिज्वरामानिखशूलरोगान् ॥ १६ ॥

गुड्यादिपङ्कजाथः । —

छिन्नोद्भवानिखपटोलपत्रं फलत्रिकं सुकथितं सुशीतम् ।

क्षौद्रान्वितं पीतमनेकरूपं सुदारुणं हन्ति तदम्बपित्तम् ॥ १७ ॥

पटोलादिपञ्चाङ्गकाथः । —

पटोलत्रिफलाऽरिष्ट-शृतं मधुयुतं पिबेत् ।

पित्तक्षेपज्वरच्छर्दि-दाहशूलोपशान्तये ॥ १८ ॥

सिंहास्यादिकाथः । —

सिंहास्यामृतभण्डाकी-काथं पीत्वा समाचिकम् ।

अम्बपित्तं जयेज्जन्तुः कासं श्वासं ज्वरं वमिम् ॥ १९ ॥

क्षिन्नेत्यादि । — मधुद्रवमिति बहुव्रीहिः, तेनाथ इत्यस्य विशेषणम् । मध्वव प्रलेप्यम् । सद्राक्षानित्यादि योगवधमेतत् ॥ १४ ॥

कटुकेत्यादि । — कटुका सिता चेति — कटुका कटुरोहिणी ससिता लेह्येत्यर्थः । पटोलविश्वञ्च मधुसमायुक्तमिति — पटोलविश्वयोः काथं मधु प्रचिप्य पिबेत् इत्यर्थः । कुषाण्डखण्डकं रक्तपित्तोक्तम् ॥ १५ ॥

पटोलेत्यादि । — तन्तान्तरोक्तः पटोलधन्याकेत्यादिशेषः तथा छिन्नोद्भवानिखेत्यादि-भोगश्च कथितं पुस्तके दृश्यते, तौ च निश्चलेन हन्तेन च धृतौ (?) ॥ १६।१७ ॥

पटोलविफलेत्यादि । — अरिष्टः निम्बः ॥ १८ ॥

सिंहासेत्यादि । — सिंहासः वासकः । भण्डाकी कण्टकारी ॥ १९ ॥

वासावृतादिप्रयोगोपदेशः ।—

वासावृतं तिक्तवृतं पिप्पलीवृतमेव वा ।

अस्त्रपित्ते प्रयोक्तव्यं गुडकुष्माण्डकं तथा ॥

पक्तिशूलापह्ना योगास्तथा खण्डामलक्यपि ॥ २० ॥

पिप्पली-जम्बोरप्रयोगः ।—

पिप्पली मधुसंयुक्ता चास्त्रपित्तविनाशिनी ।

जम्बोरस्वरसः पीतः सायं हन्यस्त्रपित्तकम् ॥ २१ ॥

गुडादिमोदकः ।—

गुडपिप्पलिपथ्याभिस्तुल्याभिर्मोदकः कृतः ।

पित्तश्लेष्मापह्नः प्रोक्तो मन्दमग्निञ्च दीपयेत् ॥ २२ ॥

द्विङ्गादिपुटपाकः ।—

द्विङ्गं च कतकफलानि चिञ्चात्वचो वृतञ्च पुटदग्धम् ।

शमयति तदस्त्रपित्तमस्त्रभुजो यदि यथोत्तरं द्विगुणम् ॥ २३ ॥

त्रिफलाप्रयोगः ।—

कान्तपात्रे वराकल्की व्युषितोऽभ्यासयोगतः ।

सिताचीद्रसमायुक्तः कफपित्तहरः स्मृतः ॥ २४ ॥

वासावृतमित्यादि ।—वासावृतं रक्तपित्तोक्तम् । तिक्तवृतं कुष्ठोक्तमहातिक्तम् । तत्रैव अस्त्रपित्तहन्तृत्वश्रुतेः । पिप्पलीवृतन्तु परिणामशुलीकृतम् ; एतच्च यद्यपि “पक्तिशूलापह्ना योगः” इत्यनेनैव लभ्यते, तथाऽपि विशेषार्थमुक्तम् ; तथा गुड-कुष्माण्डकं तथा खण्डामलको च योज्या ॥ २० ॥

पिप्पलीत्यादि ।—पिप्पली मधुसंयुक्तेति अवलोक्यविषया । जम्बोरस्यादौ यक्त-जम्बोरफलरसः, अथवा योगो वातोत्पत्तेः अस्त्रपित्ते इत्याहुः ॥ २१, २२ ॥

द्विङ्ग्यादि ।—कतकफलं जलप्रसादनफलं प्राची मगधे भवति । यथोत्तरं द्विगुणमिति—द्विङ्गपेक्षया कतकफलं द्विगुणं, कतकफलापेक्षया तिलिङ्गीतकत्वकं द्विगुणं, तिलिङ्गीतकत्वपेक्षया च वृतं द्विगुणमिति ; एतत् सर्वं स्त्रासीनञ्चो निषिध्य शरावेण पिषाद्यान्तर्गुप्तं दग्ध्वा माषकचतुष्टयमुपयोध्यं, तप्तमलकानुपेक्षं, खल्वान्नरसंवादात् ॥ २३ ॥

पञ्चनिम्बादिचूर्णम् ।—

एकोऽंगः पञ्चनिम्बानां द्विगुणो वृद्धदारकः ।

शक्तुर्दशगुणो देयः शर्करामधुरीकृतः ॥ २५ ॥

शीतेन वारिणा पीतः शुलं पित्तकफोत्थितम् ।

निहन्ति चूर्णं सच्चौद्रमल्लपित्तं सुदारुणम् ॥ २६ ॥

अक्षयुडिः ।—

आशुभक्तोदकैः पिष्टमभ्रकं तत्र संस्थितम् ।

कन्दमाणास्थिसंहार-खण्डकर्णरसैरथ ॥ २७ ॥

तण्डुलोयकशालिञ्च-कालमारिषजेन च ।

वृक्षोरवृहतीभृङ्ग-लक्ष्मणाकेशराजजैः ॥ २८ ॥

पेषणं भावनं कुर्यात् पुटञ्चानेकशो भिषक् ।

यावन्निश्चन्द्रकं तत् स्याच्छुद्धिरिव विहायसः ॥ २९ ॥

लौहयुडिः ।—

स्वर्णमाक्षिकशालिञ्च-धातं निर्वापितं जले ।

कालेत्यादि ।—कालपात्रे इति—कालाख्यलौहविशेषपात्रे प्रक्षिप्य स्थापित-
मिफलाकल्पा इत्यर्थः । शर्करामधुरी प्रक्षिप्ये ॥ २४ ॥

एकोऽंग इत्यादि ।—पञ्चनिम्बानामिति—निम्बस्य त्वक्पत्रपुष्पफलमूलानां
पञ्चानां मिलितानामेको भागः । शक्तुर्दशगुण इति निम्बभागापेक्षया । मावा
चास्य पलमडंपलं वा पाद्वारद्रव्यशक्तुवाहुल्यात् ॥ २५, २६ ॥

सम्प्रति वृथावती वाच्या, तत्र प्रथममभ्रकयुडिमाह, आशुभक्त्यादि ।—
आशुः धान्यभेदः । अवासकं कणाशकं यावत्, श्रेष्ठत्वात्, तच्चैकपत्रीकृत्य सद्-
खण्डादिषु सङ्ख्यं आशुभक्तकाष्ठिके अक्षोरान् स्थापयित्वा तेनैव काष्ठिकेन पेष-
णीयं, ततः कन्दादीनां व्यक्तसमस्तानां खरसेन पुनः पेषणं भावनं पुटनञ्च बहुधा
कुर्वीत, यावन्निश्चन्द्रकत्वमस्य स्यादित्यर्थः । तत्र कन्दः वन्य शीलः । खण्डकर्णः
खण्डकानः 'खारकीन' इति ख्यातम् । तण्डुलोयकालमारिषयोः स्वल्पपत्र-
लक्ष्मणभेदेन भेदः । वृक्षोरः पुनर्नवा । भृङ्गः भृङ्गराजः । लक्ष्मणा खनानख्यातः ।
विहायस इति—अस्य ॥ २७—२९ ॥

त्रैफलेऽथ विचूर्णैवं लौहं कान्तादिकं पुनः ॥ ३० ॥

बृहत्पत्रकरीकणं त्रिफलावृद्धदारजैः ।

माणकन्दास्थिसंहार-शुद्धवेरभवै रसैः ॥ ३१ ॥

दशमूलौमुण्डितिका-तालमूलौचमुद्भवैः ।

पुटितं साधु यत्नेन शुद्धिमेवमयो व्रजेत् ॥ ३२ ॥

मण्डूरशुद्धिः ।—

वशिरं श्वेतवाय्यालं मधुपर्णीमयूरकम् ।

तण्डुलीयञ्च वर्षाभूं दत्त्वाऽधश्चोर्द्धमेव च ॥ ३३ ॥

पाक्वं सुजीर्णमण्डूरं गोमूत्रेण दिनत्रयम् ।

अन्तर्वाष्पमदग्धञ्च तथा स्थाप्यं दिनत्रयम् ॥

विचूर्णितं शुद्धिरियं लौहकिट्टस्य दर्शिता ॥ ३४ ॥

रसशुद्धिः ।—

जयक्या वर्द्धमानस्य आर्द्रकस्त्रसेन च ।

लौहशुद्धिमाह, खर्णमात्रिकेत्यादि ।—पिष्टाभ्यां खर्णमात्रिकेत्यादिभ्यां कान्तादिलौहं लिङ्गा ततो मल्लया वज्रौ धातौ, ततोऽमृतसारवक्ष्यमाणविकिकथित-
त्रिफलाक्ताये निर्वापितमित्यर्थः । त्रैफले जले इति—त्रिफलाक्ताये इत्यर्थः । तदेव
निरुत्यनारितं लौहचूर्णं प्रक्षाल्य भानुपाकादिना शोधितं बृहत्पत्रकरीकणंपलाशादि-
स्त्ररसैः पुटितं कुर्यादित्याह, बृहत्पत्रेत्यादि । बृहत्पत्रं 'बृहवड' इति ख्यातम् ।
अथ बृहत्पत्रकरीकणाद्येकादशपुटनद्रव्येषु मध्ये येषां स्त्ररसप्राप्तिस्तेषां स्त्ररसो ग्राह्यः,
येषान् स्त्ररसो न लभ्यते तेषां पुटनीयलौहसमानानामष्टगुणं जलं दत्त्वा ऋष्टभागाद-
श्लेषकाद्येन पुटनं कर्तव्यमिति ॥ ३०—३२ ॥

लौहमलशुद्धिमाह, वशिरमित्यादि ।—वशिरः श्वेतपृथ्वीवर्तः । मधुपर्णी शुद्धची ।
मयूरकः अषामार्गः । तण्डुलीयः क्षुद्रमारिषः । वर्षाभूः पुनर्नवा । सुजीर्णमण्डूरं
पुराणमण्डूरम् । वशिरादीनां मूलत्वक्पत्रपल्लवान् स्थालीमध्ये पातयित्वा तटुपरि
कीर्णमण्डूरं दत्त्वा तैरेव पल्लवादिभिराच्छाद्य गोमूत्रं दत्त्वा द्विवसत्रयं व्याप्य सुदृक्त्वं
यथा स्यात् तथा पाको विधेयः ; तदनु शरादेशे पिषाद्यान्तर्वाष्पं यथा स्यात्
तथा दिनत्रयं स्थाप्यम् ; तदनु प्रक्षाल्य आतपे शोधयित्वा चूर्णयेदिति
मण्डूरशुद्धिः ॥ ३३-३४ ॥

वायस्याश्वातुपूर्व्यं मदेन रसशोधनम् ॥ ३५ ॥

गन्धकशुद्धिः ।—

गन्धकं नवनोताख्यं क्षुद्रितं लौहभाजने ।

त्रिधा चण्डातपे शुष्कं भृङ्गराजरसाप्लुतम् ॥ ३६ ॥

ततो वज्जी द्रवोभुतं त्वरितं वस्त्रगालितम् ।

यत्नात् भृङ्गरसे क्षिप्तं पुनः शुष्कं विशुध्यति ॥ ३७ ॥

क्षुधावती गुडिका ।—

गगनात् द्विपलं चूर्णं लौहस्य पलमात्रकम् ।

लौहकिट्टपलार्द्धञ्च सर्वमेकत्र संस्थितम् ॥ ३८ ॥

मण्डूकपर्णीवशिर-तालमूलोरसेः पुनः ।

वरीभृङ्गकेशराज-कालमारिषजैरथ ॥ ३९ ॥

त्रिफलाभद्रमुस्ताभिः स्थालीपाकाद्विचूर्णितम् ।

रसगन्धकयोः कर्षीं प्रत्येकं ग्राह्यमेकतः ॥ ४० ॥

अथ रसशुद्धिमाह, जयन्त्या इत्यादि ।—वर्द्धमानः परस्मैः । वायसो काक-
सायी ॥ ३५ ॥

गन्धकशुद्धिमाह, गन्धकमित्यादि ।—क्षुद्रितमिति—तच्छुल्लकणपरिमितं कृत्यं
लौहभाजने स्थापयित्वा भृङ्गराजस्वरसेनाप्लाव्य चण्डातपे शोषयेत्, एवमपरवारद्वय-
मपि ; तदनु प्रक्षाल्य आतपे संशोष्य लौहपोतमध्ये स्थापयित्वा ज्वलद्दराज्जालोपरि
दत्त्वा दण्डिकया सञ्चाल्य यदा तैलवत् द्रवोभवति तदा भृङ्गराजस्वरसपरिपूरित-
पात्रे घृताक्तसूक्ष्मवस्त्रेण पिहितमुखे गन्धकं त्वरितं ढालयित्वा पात्रान्तरेण पिदध्यात् ;
तदनु प्रक्षाल्य आतपे शोषयित्वा चूर्णयेदिति गन्धकशुद्धिः ॥ ३६३७ ॥

अथ शोधितावक-लौह-लौहमूलचूर्णानां मिलित्वा स्थालीपाकमाह, गगना-
दित्यादि ।—गगनादिति—अधकात् । मण्डूकपर्ण्यादितालमूल्यन्तस्य रसेनाभक्त-लौह-
कन्धकमिश्रितचूर्णसमेकः स्थालीपाकः । वरीति—शतावरी । ततः शतावर्थादि-
कालमारिषान्तरसेन च द्वितीयः स्थालीपाकः ; तदनु त्रिफलाभद्रमुस्ताभिरप्यनन्तरतो-
काधविश्रुतकाधेन तथैव तृतीयः स्थालीपाक इति । निश्चलस्तु मण्डूक-
पर्ण्यादितालमूल्यन्तरसेन पुटदानमाह ; तस्य ग सप्तकं, पुटदानं श्रुतेः, पूर्वं-

तन्मर्दनाच्छिलाखले यत्नतः कज्जलीकृतम् ।
 वचा चय्यं यमानी च जोरके शतपुष्पिका ॥ ४१ ॥
 व्योषं मुस्तं विडङ्गञ्च ग्रन्थिकं खरमञ्जरी ।
 त्रिवृता चित्रको दन्ती सूर्यावर्तः सितस्तथा ॥ ४२ ॥
 भृङ्गमाणककन्दौ च खण्डकर्णक एव च ।
 दण्डोत्पला केशराज-कालावकङ्कोऽपि च ॥ ४३ ॥
 एषामर्द्धपलं ग्राह्यं पट्टष्टं सुचूर्णितम् ।
 प्रत्येकं त्रिफलायाश्च पलाहं पलमेव च ॥ ४४ ॥
 एतत् सर्वं समालोढ्य लौहपात्रे तु भावयेत् ।
 आतपे दण्डसङ्घुष्टमार्द्रकस्य रसेस्त्रिधा ॥ ४५ ॥
 तद्रसेन शिलापिष्टां गुडिकां कारयेद्भिषक् ।
 बदरास्थिमितां शुष्कां सुनिगुप्तां निधापयेत् ॥ ४६ ॥
 तत् प्रातर्भोजनादौ च सेवितं गुडिकात्रयम् ।
 अम्लोदकानुपानञ्च हितं मधुरवर्जितम् ॥ ४७ ॥
 दुग्धञ्च नारिकेलञ्च वर्जनीयं विशेषतः ।
 भोज्यं यथेष्टमिष्टञ्च वारिभक्तास्त्वकाञ्जिकम् ॥ ४८ ॥
 हन्यन्म्लपित्तं विविधं शूलञ्च परिणामजम् ।
 पाण्डुरोगञ्च गुल्मञ्च शोथोदरगुदामयान् ॥ ४९ ॥

पुटदानस्य तु रसग्रीवनादिपत्रेण व्यवधानाच्चेति । स्खलीपाकाद्विचूर्णितमिति—
 स्खलीपाकानन्तरं पुनर्लौहशिलायां चूर्णिकर्तव्यमित्यर्थः । एतदन्तरं यद्विचर्य
 तदाह, रसगन्धकयोः कर्षावित्यादि—रसगन्धकयोः कर्षौ प्रत्येकमिति हेतुः,
 तन्मिलितरसगन्धककर्षचतुष्टयमेकत इति—एकीकृत्य कज्जलीकृतं ग्राह्यमिति
 व्योच्यम् । वचा चय्यमित्यादिना प्रत्येकचूर्णद्रव्याग्राह । खरमञ्जरी अपानारीः ॥
 सूर्यावर्तः जामातृसूर्यावर्तः, स च श्वेतः । नाथककन्दः नाथककन्दः । एषाञ्च
 वचादीनां चूर्णं प्रत्येकमर्द्धपलं, त्रिफलायाः, मिलित्वा साष्टपलमेकं, तेन त्रिफलायाः
 प्रत्येकमर्द्धपलमिति क्लृप्तम् । बदरास्थिमितमिति—बदरोपदेशात् कलायपत्रिणाशम्

यक्ष्माणं पञ्च कासांश्च मन्दाग्नित्वमरोचकम् ।

क्षीघ्रानं श्वासमानाहमामवातं सुदारुणम् ॥

गुडी क्षुधावती सेयं विख्याता रोगनाशिनी ॥ ५० ॥

शौरकायं घृतम् ।—

पिट्टाऽजार्जी सधन्वाकं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

कफपित्ताक्षिहरं मन्दानलवमिं जयेत् ॥ ५१ ॥

पटोलशुण्ठीघृते ।—

पटोलशुण्ठीयोः कल्काभ्यां केवलं कुलकीन वा ।

घृतप्रस्थं विपक्तव्यं कफपित्तहरं परम् ॥ ५२ ॥

पिप्पलीघृतम् ।—

पिप्पलीकाथकल्केन घृतं सिद्धं मधुप्लुतम् ।

पिबेत्तत् प्रातरुत्थाय अस्त्रपित्तनिहतये ॥ ५३ ॥

द्राक्षाघृतम् ।—

द्राक्षाऽमृताशकपटोलपत्रैः सोशौरधात्रीघनचन्दनैश्च ।

त्रायन्तिकापद्मकिरातधान्यैः कल्कैः पचेत् सर्पिरुपेतमेभिः ॥ ५४ ॥

युञ्जोत माचां सह भोजनेन सर्वर्तुपानेऽपि भिषग्विदध्यात् ।

बलासपित्तग्रहणौ प्रवृद्धां कासाग्निसादज्वरमस्त्रपित्तम् ॥ ५५ ॥

सर्वं निहन्यात् घृतमेतदाशु सम्यक् प्रयुक्तं ह्यमृतोपमञ्च ॥ ५६ ॥

शतावरीघृतम् ।—

शतावरीमूलकल्कं घृतप्रस्थं पयः समम् ।

पचेन्मृदाग्निना सम्यक् क्षौरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ५७ ॥

इत्याहुः । यत्र क्षौरादिवर्जनं तथा वारिभक्तास्त्रकाञ्जिकादिविधानञ्च प्रयोगसाक्षर-
त्वात्, अत्रित्यादि योगशक्तिरिति ॥ ३८—५० ॥

पिष्टेत्यादि ।—यत्र मूलं चतुर्गुणम् ॥ ५१।५२ ॥

पिप्पलीत्यादि ।—पिप्पलीघृते मधुप्लुतमिति—सिद्धे घृते घृतपादिकं मधु सन्निध-
नोपम ॥ ५३ ॥

द्राक्षेत्यादि ।—शकः कुटशः, तस्य कचमिति वृद्धिः । पत्रं पत्रकाठम् ॥ ५४—५६ ॥

नाशयेदम्नपित्तञ्च वातपित्तोद्भवान् गदान् ।

रक्तपित्तं तृष्णं मूर्च्छां श्वासं सन्तापमेव च ॥ ५८ ॥

इत्यम्नपित्त-चिकित्सा ।

अथ वीसर्प-विस्फोट-चिकित्सा ।

क्रियासूत्रम् ।—

विरेकवमनालेप-सेचनान्मृग्विमोक्षणैः ।

उपाचरैत् यथादोषं वीसर्पानविदाहृभिः ॥ १ ॥

पटोलादिक्वाथः ।—

पटोलपिचुमर्दाभ्यां पिप्पल्या मदनेन च ।

वीसर्पे वमनं शस्तं तथैवेन्द्रियवैः सह ॥ २ ॥

त्रिफलाक्वाथः ।—

त्रिफलारससंयुक्तं सर्पिस्त्रिहृतया सह ।

शतावरीत्यादि ।—शतावरीवृते पयः सममिति—पयःशब्देनेह पयःसाधन्यात्
शतावरी रसो याज्यः, न तु क्षीरं, तस्य पृथगुपादानात् । सममिति—वृतेन
सह तृल्यम् ॥ ५७।५८ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायामम्नपित्त-चिकित्सा-विधितिः ।

अम्नपित्तवत् वीसर्पेऽपि पित्तसम्बन्धस्यावश्यत्वात् प्रायस्तुल्यचिकित्साज्ञात्
पित्तानन्तरं वीसर्पचिकित्सितमुच्यते, विरेकेत्यादि ।—अविदाहृभिरित्यत्रापानै-
रिति शेषः ॥ १ ॥

पटोलेत्यादि ।—पटोलपिचुमर्दाभ्यामित्येको योगः । पिप्पल्या मदनेन द्वेति
द्वितीयः । इन्द्रियवस्तु योगद्वयेऽपि सम्बध्यते इति केचित् । अन्ये तु पटोला-
निम्बयोः क्वाथः पिप्पल्यादिद्वयं प्रलेप्यमित्येकं योगमाहुः ; व्यवहारः पुन-
रेकेनैव ॥ २ ॥

प्रयोक्तव्यं विरेकायं वीसपञ्चरशान्तये ॥ ३ ॥

आमलकप्रयोगः ।—

रसमामलकानां वा घृतमिश्रं प्रदापयेत् ॥ ४ ॥

वातजे पञ्चमूलचतुष्टयप्रयोगोपदेशः ।—

लणवजं प्रयोक्तव्यं पञ्चमूलचतुष्टयम् ।

प्रदेहसेकसर्पिर्भिर्वीसर्पे वातसम्भवे ॥ ५ ॥

वातजे कुष्ठदिप्रयोगः ।—

कुष्ठं शताह्वासुरदारुमुस्ता-वाराहिकुसुम्बकृष्णगन्धाः ।

वातेऽर्कवंशात्तंगलाश्च योज्याः सेकेषु लेपेषु तथा घृतेषु ॥ ६ ॥

पित्तजे प्रपौण्डरीकादिप्रलेपः ।—

प्रपौण्डरीकमज्जिष्ठा-पद्मकोशोरचन्दनैः ।

सयष्टीन्दावरैः पित्ते क्षौरापष्टैः प्रलेपनम् ॥ ७ ॥

पित्तजे कर्शवादिप्रलेपः ।—

कर्शेरुष्टाटकपद्मगुन्दाः सशैवेलाः सौत्यलकर्दमाश्च ।

वस्त्रान्तराः पित्तकृते विसर्पे लेपा विधेयाः सघृताः सुशीताः ॥ ८ ॥

त्रिफलित्यादि ।—त्रिफलायाः क्वाथं सर्पिस्त्रिहते प्रक्षिप्य पिबेत् ॥ ३ ॥

रसमित्यादि ।—अत्रापि विरेकायमिति सस्वप्नते ॥ ४ ॥

लणवजमित्यादि ।—लणवजमिति—लणपञ्चमूलं वजंयित्वा पञ्चमूलचतुष्टयम् ।

तत्र सत्यमहत्पञ्चमूलद्वयं प्रसिद्धमेव । कण्टकपञ्चमूलं बल्लोपञ्चमूलञ्च यथा—
“मेषश्चक्री हरिद्रा च विदारो शारिवाऽस्तता । बल्लग्राख्यं कण्टकाख्यन्तु श्वदंष्ट्रा-
ऽभीरुभेद्यैकैः ॥ बहिंसाकरनर्देष सर्वदीषहराश्च ते ॥” अत्र अभीरुः शतावरी ।
सैव्यः कः भिण्टौ । बहिंसा कालाकडः । करनर्दः सत्यमधुरफलः, चारौति लोके
इति सुश्रुतटीका । लणपञ्चमूलस्य वजनमिह पित्तहरत्वेन वातेऽथौगिकत्वात् ॥ ५ ॥

कुष्ठमित्यादि सुश्रुतस्य ।—वाराही वाराहीकन्दः, एतदभावे चर्नकारालुकाः ।
कुसुम्बकृष्णगन्धाः । कृष्णगन्धाः शोभाजनं, तस्य मूलम्, अन्ये तु वोजम् । अर्कः
अर्कस्य मूलम् । वंशः वंशनेली । पातंगलः पागड़ामुञ्जम्, अर्जुनवल्कलं वा ॥ ६ ॥

प्रपौण्डरीकेत्यादि ।—इन्द्रीवरं नीलोत्पलम् ॥ ७ ॥

कर्शेर्वित्यादि सुश्रुतस्य ।—पद्मं पद्मताडम् । गुन्दा गुलबः । सत्यलं नीलोत्पलम् ।

पित्तजे पञ्चवल्कल-पञ्चकायोः प्रयोगौ ।—

प्रदेहाः परिषेकाश्च शस्यन्ते पञ्चवल्कलैः ।

पञ्चकोशीरमधुक-चन्दनैर्वा प्रशस्यते ॥ ८ ॥

पित्तजे पद्मिनीपङ्कादिलेपचतुष्टयम् ।—

पित्ते तु पद्मिनीपङ्कं पिष्टं वा शङ्खशैवलम् ।

गुन्द्रामूलन्तु शुक्तिर्वा गैरिकं वा घृतान्वितम् ॥ १० ॥

पित्तजे न्यग्रोधादिलेपः ।—

न्यग्रोधपादास्तरुणाः कदलीगर्भं एव च ।

विसर्गान्यश्च लेपः स्याच्छतधीतघृताप्लुतः ॥ ११ ॥

पित्तजे हरेण्णादिलेपचतुष्टयम् ।—

हरेणवो मसूराश्च मुद्गाश्चैव सशालयः ।

पृथक् पृथक् प्रदेहाः स्युः सर्वैर्वा सर्पिषा सङ्ग ॥ १२ ॥

पित्तजे द्राक्षादि-विषदादिशोभौ ।—

द्राक्षाऽऽरग्वधकाश्मर्य-त्रिफलाऽमण्डपौलुभिः ।

पलम् । कर्दमः पद्मिनीस्थानगतकर्दमः । वस्त्रान्तराः वस्त्रेष्वन्तरिताः, एवं सति

पित्तबीसर्पेऽतिवृद्धौ लगायुपघातो न स्यात्, लेपस्फोटनञ्च सुकरं भवतीति ।

लेपा इति बहुवचननिर्देशादेकैकशोऽप्येते लेपा योज्या इति वदन्ति ॥ ८ ॥

प्रदेहा इत्यादि ।—पञ्चवल्कलेरिति—“कपीतनवटाश्चल-प्रकोटुस्वरवल्कलैः” ।

प्रशस्यते इत्यत्र वचनविपरिणामेन प्रदेह इति ध्येयम् ॥ ८ ॥

पित्ते लिप्तादि ।—श्लोकपादैश्चत्वारो योगाः । शङ्खश्च शैवलश्चेति सप्ताहारः ।

गुन्द्रा गुलुञ्चः । शुक्तिः मुक्तौत्पत्तिभाण्डः । शीतवीर्यत्वात् सौक्तिकमपीति केचित् ।

घृतान्वितमिति योगचतुष्टयेऽपि ध्येयम् ॥ १० ॥

न्यग्रोधेत्यादि वाग्भटस्य ।—न्यग्रोधस्य पादाः प्ररोहाः ; अन्ये तु मूलानौत्पादुः ।

तरुणा इति—अभिनवाः । “तरुणाः” इत्यत्र “गुन्द्रा” इति न पाठः, वाग्भटे चरके

च “तरुणाः” इति पाठात् । कदलीगर्भः गर्भस्था कदलीमञ्जरी । विसर्गान्यः

लणालशयिः ॥ ११ ॥

हरेणव इत्यादि ।—हरेणवः वर्तुलकलायाः ॥ १२ ॥

द्राक्षेत्यादि ।—आरग्वधम् आरग्वधस्य फलम् । अमण्डः, अण्डः, मण्ड वीजं,

त्रिवहरीतकीभिश्च वीसर्पं शोधनं हितम् ॥ १३ ॥

श्लेष्मजे गायत्र्यादिलेपः ।—

गायत्रीममपर्णाञ्च-वासाम्भस्वधदाहभिः ।

कुटन्नटैर्भवेत्तेषो वीसर्पं श्लेष्मसम्भवे ॥ १४ ॥

श्लेष्मजे अजगत्यादिलेपः ।—

अजगत्यामरलाऽथ काला सैकेशिका वाऽप्यथवाऽजगृही ।

शोमृत्वपिष्टो विहिमः प्रदेहो हन्याहिसर्पं कफजं सुशोघ्रम् ॥ १५ ॥

श्लेष्मजे मटनादिकाथः ।—

मदनं मधुकं निख्यं वत्सकस्य फलानि च ।

वमनञ्च विधातव्यं वीसर्पं कफसम्भवे ॥ १६ ॥

श्लेष्मजे विफलादिलेपः ।—

विफलापद्मकोशीर-समझाकरवीरकम् ।

नलमूलमनन्ता च लेपः श्लेष्मविसर्पहा ॥ १७ ॥

विरेचकत्वात् । पीलु औत्तरापथिकं फलम् । काथेन कल्मेन वा योगव्यभिदं,
तत्र पीलुस्त एको योगः, हरीतक्यन्तस्य द्वितीयो योगः इति ॥ १३ ॥

गायत्रीत्यादि ।—अथ भारग्वधस्य पदम् । कुटन्नटं कौवत्संमुत्तकम् । अथ योगी
वासस्थाने धवस्य कुटन्नटस्थाने कुरण्टकस्य प्रलेपादपि बोध्यः ; यदाह चरकः,—
“यदिह सतपण्यं सुत्तनारग्वधं धवम् । कुरण्टकं देवदारु दद्यादालेपनं भिषक् ॥”
(चि० वीसर्प०) इति ॥ १४ ॥

अजेल्यादि सुशुतस्य ।—अजगत्या फोकान्दी । अजगत्या ख्यातैव । सरला
विडत् । काला कालाकडः । एकेशिका पाठा । अजगृही मेघशङ्खी, कर्कटशङ्खी
वा । अजगत्यादिरजशङ्खस्त एको योगः ; उक्तं हि वाग्भटे—“कालाऽजगृही-सरल-
वत्सगत्या-हन्याह्वयाः । एकेशिका च लेपः स्यात् श्वयथावेकागवले ॥” (चि० १७
अ०) इति । विहिम इति—हिमविपरीतः, कोष्ण इत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

विफलेत्यादि वाग्भटस्य ।—समझा बराहकाला । करवीरकमित्यत्र करवीरज-
मिति पाठे—मूलम् । अनन्ता अनन्तमूलम् । अथ लेपस्तथा वक्ष्यमाणोऽप्यारग्वधादिः
खल्वुत्तयोगेन सिग्धः कार्यः ; एतदनन्तरं “प्रदेहाः सर्व एवैते देवाः
खल्वुत्तमुताः” (चि० वीसर्प०) इति चरकेणोक्तत्वात् ॥ १७ ॥

श्लेष्मजे आरग्वधादिलेपावचूर्णने ।—

आरग्वधस्य पक्षाणि त्वचः श्लेष्मातकोद्भवाः ।

शिरीषपुष्पं कामाची हिता लेपावचूर्णनैः ॥ १८ ॥

मुक्तादि-धात्रादिकाधौ ।—

मुस्तारिष्टपटोलानां काथः सर्वविसर्पनुत् ।

धात्रीपटोलमुद्गानामथवा घृतसम्प्लुतः ॥ १९ ॥

नवकषायगुग्गुलुः ।—

अमृतवृषपटोलं निम्बकाल्मैरूपितं

त्रिफलखदिरसारं व्याधिघातञ्च तुल्यम् ।

क्वाथितमिदमशेषं गुग्गुलीर्भागयुक्तं

जयति विषविसर्पान् कुष्ठमष्टादशाख्यम् ॥ २० ॥

विसर्पादौ अमृतादिः ।—

अमृतवृषपटोलं सुस्तकं सप्तपर्णं

खदिरमसितवेत्रं निम्बपत्रं हरिद्रे ।

विविधविषविसर्पान् कुष्ठविस्फोटकण्डू-

रपनयति मसूरीं शीतपित्तं ज्वरञ्च ॥ २१ ॥

विस्फोटादौ पटोलामृतादिकाधः ।—

पटोलामृतभूनिम्ब-वासकारिष्टपर्पटैः ।

खदिराब्दयुतैः काथो विस्फोटार्तिज्वरापहः ॥ २२ ॥

आरग्वधस्येत्यादि ।—श्लेष्मातकः बहुवारः । कामाची काकनाची ॥ १८ ॥

मुक्तेत्यादि ।—सर्वविसर्पनुद्धति ।—प्रत्येकदोषजनसर्वविसर्पनुत्, सन्निपातवोत्पत्त्या-
साध्यत्वात् ॥ १९ ॥

अमृतेत्यादि ।—त्रिफलं त्रिफला । व्याधिघातं सर्वालुफलम् । गुग्गुलीर्भाग-
युक्तमिति प्रत्यक्षोपयोगे प्रक्षेपपरिभाषयैव दिष्टं, विरुद्धे कर्तव्ये प्रक्षेपसामान्येभ्यः
हेतुगुण्येनेत्याहुः ॥ २० ॥

अमृतेत्यादि ।—असितवेत्रं कालिया लता, तस्या मूलम् । अत्रापि विरुद्धे
कृत्तव्ये गुग्गुलुं प्रक्षिप्रमिति वृद्धाः ॥ २१ ॥

विस्फोटो पटोलनिफलादिकाथः ।—

पटोलनिफलारिष्ट-गुडूचीमुखचन्दनैः ।

समूर्वा रोहिणौ पाठा रजनौ सदुरालभा ॥ २३ ॥

कषायं पाययेदेतत् पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।

कण्डूत्वग्दोषविस्फोट-विषवीसर्पनाशनम् ॥ २४ ॥

वीसर्पादौ भुनिष्ठादिकाथः ।—

भुनिष्ठावासाकटुकापटोल-फलत्रिकाचन्दननिम्बसिद्धः ।

वीसर्पदाहज्वरवक्त्रशोष-विस्फोटलक्षणावमितुत् कषायः ॥ २५ ॥

कफपित्तजे विफलाकाथः ।—

सकफे पित्तयुक्ते तु त्रिफलां योजयेत् पुरैः ॥ २६ ॥

दुरालभादिकाथः खदिराष्टकप्रयोगोपदेशश्च ।—

दुरालभां पर्पटकं पटोलं कटुकां तथा ।

सोष्णं गुग्गुलुसंयुक्तं पिवेद्वा खदिराष्टकम् ॥ २७ ॥

विस्फोटे कुण्डल्यादि-खदिरादिकाथौ ।—

कुण्डलीपिचुमर्दास्व खदिरैन्द्रयवास्व वा ।

विस्फोटान् नाशयत्याशु वायुर्जलधरानिव ॥ २८ ॥

सदाविस्फोटे चन्दनादिलेपः ।—

चन्दनं नागपुष्पञ्च तरुण्डलीयकशारिवे ।

विस्फोटचिकित्सानाह—पटोलित्यादि ॥ २२ ॥

पटोलविफलित्यादि ।—समूर्वा रोहिणौ पाठा रजनौ सदुरालभा इत्यतः परम्
एभिरिति शेषः, तेन एभिः कृतं कषायं पाययेदित्यर्थः सङ्गतिः कात्यां ॥ २३—२५ ॥

सकफे इत्यादि ।—त्रिफलां योजयेत् पुरैरिति—त्रिफलाकाथे गुग्गुलुः प्रलेप्यः
इत्यर्थः ॥ २६ ॥

दुरालभामित्यादि ।—अत्रापि दुरालभादीनां काथे गुग्गुलुः प्रलेप्यः ।
सोष्णमिति सङ्गशब्दः ईषदर्थे । खदिराष्टकं मसूयां वक्ष्यमाणम्, इदं क्षिपि
गुग्गुलुयुक्तस्य पिवेत् ॥ २७ ॥

कुण्डलीत्यादि ।—वीसर्पद्वयम् । कुण्डली गुडूची । अन्व काथः ॥ २८ ॥

शिरोषवल्कलं जातो लेपः स्याद्वाहनाशनः ॥ २८ ॥

सर्वविस्फोटे शुक्ततवादि लेपः ।—

शुक्ततनुते च माचो रजतो पद्मा च तुल्यानि ।

पिष्टानि शीततोयेन लेपः स्यात् सर्वविस्फोटे ॥ ३० ॥

सुखजविस्फोटे शिरोषमूलादिकवलाः ।—

शिरोषमूलमज्जिष्ठा-चव्यामलकयष्टिकाः ।

सजातोपलवक्षीद्रा विस्फोटे कवडग्रहाः ॥ ३१ ॥

नेत्रजविस्फोटे शिरोषादिप्रयोगः श्लेष्मातकप्रयोगश्च ।—

शिरोषोडुम्बरो जम्बूः सेकालेपनयोर्हिताः ।

श्लेष्मातकत्वचो वाऽपि प्रलेपाश्चोतने हिताः ॥ ३२ ॥

दशाङ्गः ।—

शिरोषयष्टोनतचन्दनैला-मांसोहरिद्रादयकुष्ठबालैः ।

लेपो दशाङ्गः सष्टतः प्रदिष्टो विसर्पकण्डूज्वरशोथहारौ ॥ ३३ ॥

चतुःसमम् ।—

शिरोषोशीरनागाह्व-हिंसाभिर्लेपनात् द्रुतम् ।

विसर्पविषविस्फोटाः प्रशाम्यन्ति न संशयः ॥ ३४ ॥

वषाद्यष्टतम् ।—

वृषादिरपटोलपत्रनिम्ब-त्वगमृताऽऽमलकीकषायकल्कैः ।

चन्दनित्यादि ।—शारिवा अनन्तमूलम् । जात्यास्तु पत्रम् ॥ २८ ॥

शुक्तविषादि वाग्भट्टव्य ।—शुक्ततः शिरोषः । नतं तगरपादिका । माचो
ह्रिदराक्ष । पद्मा ब्राह्मणयष्टिका ॥ ३० ॥

शिरोषेत्यादि ।—शिरोषमूलेत्यत्र शिरोषपूगेति पाठे—पूगस्य फलम् । अत्र बहु-
अचननिर्देशात् प्रत्येकसंस्थेते कवडे योज्या इति वदन्ति । जातोपलं चोद्वेच सर्वत्र
क्षेपम् ॥ ३१ ॥

शिरोषोडुम्बरादित्यादि ।—आश्चोतनं सर्वत्र चतुर्वि द्रवौषधदानम् ॥ ३२ ॥

शिरोषेत्यादि ।—यष्टी यष्टिसधु । बालं क्रीवरम् ॥ ३३ ॥

शिरोषेत्यादि ।—नागाह्वं नागकेशरचूर्णम् । हिंसा कालाकङ्कः ॥ ३४ ॥

घृतमभिनवमेतदाशु पक्वं जयति विसर्पगदान् सकुष्ठगुल्मान् ॥ ३५ ॥

पञ्चतिलकघृतम् ।—

पटोलममच्छुटनिस्त्रवासा-फलत्रिकच्छिन्नरुहाविपकम् ।

तत् पञ्चतिलं घृतमाशु हन्ति त्रिदोषविस्फोटविसर्पकण्डूः ॥ ३६ ॥

महापद्मकघृतम् ।—

पद्मकं मधुकं लोध्रं नागपुष्पस्य केशरम् ।

वे हरिद्रे विडङ्गानि सूक्ष्मैला तमरं तथा ॥ ३७ ॥

कुष्ठं लाल्ता पत्रकञ्च सिकथकं तुल्यमेव च ।

बहुवारः शिरीषञ्च कपित्थफलमेव च ॥ ३८ ॥

तोयेनालोढ्य तत् सर्वं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

यांश्च रोगान् निहन्त्याशु तान् निबोध महामुने ! ॥ ३९ ॥

मर्पकोटाखुदष्टेषु लूतामूत्रकृतेषु च ।

विविधेषु स्फोटकेषु तथा कुष्ठविसर्पिषु ॥ ४० ॥

नाडीषु गण्डमालासु प्रभिन्नासु विशेषतः ।

अगस्त्यविहितं धन्यं पद्मकन्तु महाघृतम् ॥ ४१ ॥

स्नायुकचिकित्सा ।

विसर्पचिकित्साऽतिदेशः ।—

रोगस्तु स्नायुकाख्या यः क्रिया तत्र विसर्पवत् ॥ ४२ ॥

वधेत्यादि ।—वषाद्यघृते निस्त्वगसृताऽऽमलकौ कषायकल्कैरित्यस्य स्थाने कन्दः-
पूरणार्थं “निस्त्वगसृताषाढौ कषायकल्कयुक्तम्” इति केचित् पठन्ति । अन्ये तु
“त्वगसृतामलकौ” इति पठन्ति । क्वचित् “तामलकौ” इति पाठः, तत्र
व्यवहाराभावात् ॥ ३५ ॥

पटोलेत्यादि ।—पञ्चतिलघृते त्रिफलायाः कल्काः, शिषाञ्चाञ्च कषाय इति
व्यवहरन्ति ब्रह्मवैद्याः ॥ ३६ ॥

पद्मकमित्यादि ।—महापद्मकघृते नागपुष्पस्य केशरमिति—नागकेशरचूर्ण-
मित्यर्थः ॥ ३७—४१ ॥

स्नायुकरोगचिकित्साभाष्ये, रोगस्त्वित्यादि ।—स्नायुकरोगो नङ्कुर्या नाक्वा पश्चिन्ना-

निर्गुण्डीस्वरसः ।—

मय्यं सर्पिस्त्राहं पीत्वा निर्गुण्डीस्वरसं त्रहम् ।

पिबन् स्नायुकमत्युग्रं हृज्यवश्यं न संशयः ॥ ४३ ॥

शोभाञ्जनमूलदलैः मोचत्वक्-लेपश्च ।—

शोभाञ्जनमूलदलैः काञ्जिकपिष्टैः सलवणैर्लेपः ।

हन्ति स्नायुकारोगं यद्वा मोचत्वचो लेपः ॥ ४४ ॥

इति वीसर्प-विस्फोट-चिकित्सा ।

अथ मसूरिका-चिकित्सा ।

वसनं पटोलादि-ववादिक्वाथौ ।—

सर्वासां वसनं पथ्यं पटोलारिष्टवासकैः ।

कषायैश्च वचावत्स-यष्ट्याह्वफलकल्कितैः ॥ १ ॥

देशे ख्यातः, अथञ्च रोगो रुग्निनिश्चये नीतः, वृन्देन पुनःकृतः ; यथा—
“शाखासु क्षुपितो वायुः शोथं कृत्वा विसर्पयत् । भित्त्वेव तं जते तत्र सोष्मा मर्शं
विशोष्य च ॥ कुप्यात् तन्मुनिमं सूवं तत् पिच्छैस्तप्तजले । लिप्तं ग्रनेः क्षतादेति
च्छेदात् तत् क्षीपनावहेत् ॥ तत्पाताच्छोषशान्तिः स्यात् पुनः ख्यातान्तरे भवेत् । रोगः
स स्नायुको नास्ति तत्तु कश्च पक्षौचित्तः ॥” इति । शाखास्थिति—जङ्घादिषु । तदिति
—सूक्ष्म । तप्तजलेः पिच्छैर्लिप्तं सत् क्षतादेति निःसरति । छेदादिति—कदाचिदभि-
धातादिना सूक्ष्मच्छेदात् । तत्पातादिति—तस्य सूत्रस्य स्वयमेव पतनात् ॥ ४२ ॥

गव्यमित्यादि ।—पिबन्निवत् “पीतः” इति पाठे—कक्षेरि क्तः ॥ ४३ ॥

शोभाञ्जनमित्यादि ।—मोचत्वचो लेप इति—मोचं कदलीफलं, कोण्टकं वा,
तस्य त्वक् ॥ ४४ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां वीसर्प-विस्फोट-चिकित्सा-विहतिः ।

विस्फोटभेदत्वात् प्रायस्तुल्यचिकित्सितत्वाच्च सगुणीचिकित्सितमुच्यते, सर्वासां-
मित्यादि ।—वासकैरित्यत्र कृतैरिति शेषः, तेन कषायैरित्यनेन सामानाधिकरण्यं
न विरुध्यते । अन्तः इन्द्रियः । फलं सदनफलम् ॥ १ ॥

ब्राह्मो-हिलमोचिकाप्रयोगी ।—

सज्जोदं पाययेत् ब्राह्म्या रसं वा हैलमोचिकम् ।

वान्तस्य रेचनं देयं शमनञ्चावले नरे ॥ २ ॥

रोमात्यादौ सुषवीपदस्वरसः ।—

सुषवीपदनिर्व्यासं हरिद्राचूर्णसंयुतम् ।

रोमान्तौज्वरविस्फोट-मसूरीशान्तये पिबेत् ॥ ३ ॥

वमनविरेचनयोः फलनिर्देशः ।—

उभाभ्यां हृतदोषस्य विशुध्यन्ति मसूरिकाः ।

निर्विकाराश्चाल्पपूयाः पच्यन्ते चाल्पवेदनाः ॥ ४ ॥

सुष्टियोगपटक्कम् ।—

कण्टाकुम्भाङ्गमूलं क्षयनविधिकृतं हिङ्गुमाषैकयुक्तं

पीतं बीजं जयायाः सष्टतमुषितवाः पीतमङ्गुः सिकक्याः ।

मध्या मूलं शिफा वा मदनकुसुमजा सोषणा वाऽथ पूति-

र्योगा वास्वस्वनेते प्रथमसमघट्टे दृश्यमाने प्रयोज्याः ॥ ५ ॥

सज्जोदमित्यादि ।—रसमिति—खरसम्, एतच्च वानकं विरेचकञ्च ॥ २ ॥

सुषवीत्यादि ।—सुषवी कारवेककः, एतद्रसोऽप्युभयभागहरः ॥ ३ ॥

उभाभ्यामित्यादि ।—उभाभ्यामिति—वमनविरेचनाभ्याम् ॥ ४ ॥

सुष्टियोगानाङ्ग, कण्टाकुम्भाङ्गमूलमित्यादि ।—कण्टाकुम्भाङ्गमूलं खनाम-
ख्याता । हिङ्गुमाषैकयुक्तं पीतमिति पूर्वेष्वेव सम्बध्यते । बीजं जयायाः सष्टत-
मुषितवाः पीतमिति तृतीयो योगः । जया जयन्ती, अस्याश्च बीजमुपदेशादेकाधिक-
षड्गण्डकं सष्टतं पर्युषितजलेन पीतमित्याहुः । ये तु “उषितवाः पीतम्”
इति पदं जयाबीजमित्यनेन सङ्गं न योजयन्ति, तन्मते पीतमिति लघुसकलिक्रान्तिदेशो
नोपपद्यते इति ; सामान्यविशेषभावेन योजनाऽपि कष्टकल्पनेवेति । अङ्गुः सिकक्या
इति तृतीयो योगः । अवाप्युषितवाः पीत इति लिङ्गविपरिणामेन सम्बध्यते ।
अङ्गुरिति—मूत्रम् । सिकटो खनामख्यातैव । मध्या अपि तथैव च, मघो
मघाकः तस्य मूलम् । सोषणा समरिषा ; एतच्च पूतिरित्यनेनैव सम्बध्यते ।
पूतिः खट्वसिकक्याङ्गम् । अन्ये तु मदनकुसुमजा शिफा सोषणा, पूतिनांटाकरञ्जो-

सृष्टियोगस्वरूपम् ।—

उद्धृत्य सृष्टिनाऽऽच्छाद्य भेषजं यत् प्रयुज्यते ।

तन्सृष्टियोगमित्याहुर्मृष्टियोगपरायणाः ॥ ६ ॥

उष्ट्रकण्टकमूलानन्तमूलप्रयोगौ ।—

उष्ट्रकण्टकमूलं वाऽप्यनन्तामूलमेव वा ।

विधिगृहीतं ज्येष्ठाम्बु पीतं हन्ति मसूरिकाम् ॥ ७ ॥

शृगालकण्टकमूलप्रयोगः ।—

तद्वच्छृगालकण्टक-मूलञ्च व्यभिताम्बसा ॥ ८ ॥

कज्जलीप्रयोगः निशादिप्रयोगश्च ।—

मसूरीं मूर्च्छितो हन्ति गन्धकाईसु पारदः ।

निशाचिञ्चाच्छदे शीत-वारिपीते तथैव तु ॥ ९ ॥

बहुवारप्रयोगः ।—

यावत्सङ्ख्या मसूर्यङ्के तावद्भिः श्लुजैर्दलेः ।

छिन्नैरातुरनाम्ना तु गुणौ व्येति न वर्धते ॥ १० ॥

ऽपि सोषण इति वदन्ति । अत्र सरिचमेकाधिकषड्गण्डकमित्युपदिशन्ति ।

अथगदः पापरीसो मसूरीपट्यांश्च एव ॥ ५ ॥

सृष्टियोगस्वरूपमाह—उद्धृत्यादि ॥ ६ ॥

उष्ट्रेत्यादि—उष्ट्रकण्टकं खनामख्यातं, 'उद्धुर' इति केचित् । अनन्तामूलम् अनन्तमूलम् । ज्येष्ठाम्बु तण्डुलोदकम् ॥ ७ ॥

तद्वदित्यादि—शृगालकण्टकमपि खनामख्यातम् ॥ ८ ॥

मसूरीमित्यादि—मूर्च्छित इति—कज्जलीकृतः । शोधितगन्धक कर्ष १० शोधितरस सा ८, कज्जली कर्तव्या, अतो माषकचतुष्टयं षट्कं वा पथं कृत्वा खाद्यमिति व्यवहारः । निशेत्यादौ छदः पत्रम् ; छदश्चक्षु नपुंसकलिङ्गता कान्तसत्वात्, किंवा निशाचिञ्चाच्छदाविति पाठः । द्विवचनदर्शनात् एवमर्थं व्याख्यामिष्ये ॥ ९ ॥

यावदित्यादि—श्लुः बहुवारः । मसूरिकां गणयित्वा तावत्सङ्ख्या यातुर-नाम्ना प्रत्याणि कित्यादित्यर्थः । गुणौ मसूरिकेत्यर्थः ॥ १० ॥

पथ्येवितवारिप्रयोगः कायशोषणे शैल्वक्त्रशीतकषायय ।—

व्युषितं वारि सचौद्रं पीतं टाह्वगुणीहरम् ।

शैल्वक्त्रशीताम्भः-सेकं वा कायशोषणे ॥ ११ ॥

रोमान्तिकादौ उद्यादिधूपः ।—

उद्याऽऽज्यवंशनीलि-यववृषकार्पासकीकसत्रह्नी- ।

सुरसमयूरकलाञ्जाधूपौ रोमान्तिकादिहरः ॥ १२ ॥

वातजायां तर्पणादिविधिः ।—

तर्पणं वातजायां प्राक् लाजर्णैः सशर्करैः ।

भोजनं तिक्तयूषैश्च प्रतुदानां रसेन वा ॥ १३ ॥

वातजायां दशमूलादिकायः ।—

द्विपञ्चमूलं रास्ना च दार्व्युशीरं दुरालभा ।

सानृतं धान्यकं सुखं जयेद्वातसमुत्थिताम् ॥ १४ ॥

वातजायां गुडूच्यादिकायः ।—

गुडूचीं मधुकं रास्नां पञ्चमूलं कनिष्ठकम् ।

चन्दनं काश्ल्यैकलं बलामूलं विकङ्कतम् ॥

पाककाले मसूर्यास्तु वातजायां प्रयोजयेत् ॥ १५ ॥

पित्तजायां द्राक्षादिकायः ।—

द्राक्षाकाश्ल्यैकलं चूर्ण-पटोलारिष्टवासकैः ।

लाजाऽऽमलकदुःस्यैः सितायुक्तञ्च पैत्तिके ॥ १६ ॥

व्युषितमित्यादि ।—शैल्वक्त्रमित्यादौ शीताम्भः शीतकषायः । कायशोषणे इति—

उष्णगन्धप्रदेशशोषणमित्यादिः । “कायशोधनम्” इति पाठे—शरीरमल-
क्षोदनिरासाधमित्यर्थः, किंवा कायशब्देनोपचारात्मसूरिकैवोच्यते ॥ ११ ॥

उद्येयादि ।—उद्या वृक्षा । आज्य घृतम् । वषष्ठ बाधकस्य मूलम् । कार्पास-
कीकसं कार्पासास्थि । सुरसः पर्णसः । मयूरकः स्वपामार्गः ॥ १२ ॥

तर्पणमित्यादि ।—तर्पणमिति—द्रव्येणास्त्रोडिताः शक्तवः । तिक्तयूषैरिति—
तिक्तद्रव्यैकतयूषैः । प्रतुदाः पारावतादयः ॥ १३ ॥

द्विपञ्चमूलमित्यादि ।—योगोऽयं काथेन, एवं गुडूचीमित्यादिकमपि ॥ १४ ॥

शिरौषादिलेपः ।—

शिरौषोद्धस्वराश्लक्ष्य-श्लेष्मन्प्रोषधवल्कलैः ।

प्रलेपः सञ्चृतः शौघं व्रणविस्फोटदाहहा ॥ १७ ॥

पित्तश्लेष्मजयोः दुरालभादिकाथः ।—

दुरालभां पर्पटकं भूनिम्बं कटुरोहिणीम् ।

श्लैष्मिक्यां पित्तजायां वा पाने निःकाथ्य दापयेत् ॥ १८ ॥

निम्बादिकाथः ।—

निम्बं पर्पटकं पाठां पटोलं कटुरोहिणीम् ।

वासां दुरालभां धात्रीमुशीरं चन्दनद्वयम् ॥ १९ ॥

एष निम्बादिकः ख्यातः पीतः शर्करया युतः ।

हन्ति त्रिदोषमसूरीं ज्वरवौसर्पसम्भवाम् ॥

उत्थिता प्रविशेत् या तु पुनस्तां बाह्यतो नयेत् ॥ २० ॥

पटोलादिकाथः ।—

पटोलकुण्डलीमुस्तु हृषधन्वयवासकैः ।

भूनिम्बनिम्बकटुका-पर्पटैश्च शृतं जलम् ॥ २१ ॥

मसूरीं शमयेदामां पक्वाञ्चैव विशोधयेत् ।

नातः परतरं किञ्चिद्विस्फोटज्वरशान्तये ॥ २२ ॥

पटोलमूलादिकाथः ।—

पटोलमूलारुणतण्डुलीयकं पिवेद्वरिद्राऽऽमलकल्कसंयुतम् ।

मसूरिविस्फोटविदाहशान्तये तदेव रोमान्तिवमिज्वरापहम् ॥ २३ ॥

पटोलमूलादिचतुरङ्गकाथः ।—

पटोलमूलारुणतण्डुलीयकं तथैव धात्रीखदिरैश्च संयुतम् ।

द्राक्षेत्यादि ।—सितायुक्तमित्यनन्तरं कषायमिति शेषः ॥ १६—१८ ॥

निम्बमित्यादि ।—निम्बादिरपि काथविधया देयः ॥ १९।२० ॥

पटोलेत्यादि ।—कुण्डली गुडुषी । यवासः दुरालभा ॥ २१।२२ ॥

पटोलमूलेत्यादि ।—काथे हरिद्राऽऽमलकचूर्णं प्रक्षिप्य समुत्थोमनाथे पिबेत् ॥

अरुणतण्डुलीयकं कोहिततण्डुलीयकम् ॥ २३ ॥

पिवेज्जलं सुज्जयितं सुशीतलं मसूरिकारोगविनाशनं परम् ॥ २४ ॥

खदिराष्टकम् ।—

खदिरविफलारिष्ट-पटोलान्मृतवासकैः ।

क्वाथोऽष्टकाख्यो जयति रोमान्तिकमसूरिकाः ॥

कुष्ठवीसर्पविस्फोट-कण्डूदौनपि पानतः ॥ २५ ॥

पित्तक्षेपजायाम् अमृतादिकाथप्रथमोपदेशः ।—

अमृतादिकषायसु जयेत् पित्तकफाक्तिकाम् ॥ २६ ॥

मातुलुङ्गकेशरलेपः ।—

सौवीरेण तु सम्पिष्टं मातुलुङ्गस्य केशरम् ।

प्रलेपात् पातयत्याशु दाहञ्चाशु नियच्छति ॥ २७ ॥

पाददाहं तण्डुलाब्जसेकः ।—

पाददाहं प्रकुर्वते पिङ्गका पादसम्भवा ।

तत्र सेकं प्रशंसन्ति बहुशस्तण्डुलाब्जना ॥ २८ ॥

पाककाले वृक्षप्रक्रियोपदेशः ।—

पाककाले तु सर्वास्ता विशोषयति मारुतः ।

तस्मात् संलंघनं काय्यं न तु पथ्यं विशोषणम् ॥ २९ ॥

पाककाले गुडूच्यादिकाथः ।—

गुडूची मधुकं द्राक्षा मीरटं दाडिमैः सह ।

पटोलमूलारूपेत्यादि ।—धात्रीखदिरं संयुतमिति—धात्रीखदिरावपि पटोल-
मूलारूपतण्डुलीयकाभ्यां सह कुषणीयौ ॥ २४ ॥

खदिरेत्यादि ।—अष्टकाख्य इति—खदिराष्टक इति संज्ञा । अत्र शोधने कर्तव्ये
गुग्गुलुमपि प्रक्षिपन्ति ॥ २५ ॥

अमृतादीति ।—अमृतादिकषायो विसर्पोक्तदशद्रव्यकृतः, तस्यैव मसूरीहरत्न-
सूतेः ; न तु ज्वराधिकारोक्तोऽमृतादिरिति ॥ २६ ॥

सौवीरेणेत्यादि ।—सौवीरेणेति—काञ्जिकेन ॥ २७, २८ ॥

पाककाले वायुप्रशमनार्थं वृंहणाहारसाह, पाकेत्यादि ।—विशोषणेन पाकीन्-
शुक्लस्य दीपकालः प्रवेशादुनाधिकं स्यादिति भावः ॥ २९ ॥

पाककाले तु दातव्यं भेषजं गुडसंयुतम् ॥

तेन पाकं व्रजत्याशु न च वायुः प्रकुप्यति ॥ ३० ॥

पाचनार्थं बादरलेहः ।—

लिङ्गिहा बादरं चूर्णं पाचनार्थं गुडेन तु ।

अनेनाशु विपच्यन्ते वातपित्तकफात्मिकाः ॥ ३१ ॥

शूलादियुक्तस्य सांसरसप्रयोगः ।—

शूलाक्षानपरीतस्य कम्पमानस्य वायुना ।

धन्वसांसरसाः शस्ता ईषत्तैन्धवसंयुताः ॥ ३२ ॥

अरुचौ दूषप्रयोगः ।—

दाडिमास्त्ररसैर्युक्ता यूषाः स्युररुचौ हिताः ॥ ३३ ॥

खदिरादिपानीयं शौचाद्यैः गायत्र्यादिजलञ्च ।—

पिवेदभस्तप्तशीतं भावितं खदिरासनैः ।

शौचे वारि प्रयुञ्जीत गायत्रीवहुवारजम् ॥ ३४ ॥

मुखादिरोगे जातीपत्रादिगण्डूपः ।—

जातीपत्रं समञ्चिष्टं दार्वीं पूगफलं शमीम् ।

धात्रीफलं समधुकं कथितं मधुसंयुतम् ॥

मुखरोगे कण्ठरोगे गण्डूषार्थं प्रशस्यते ॥ ३५ ॥

नेत्रे गवेधुकादिपरिवेकः ।—

अक्ष्णोः सेकं प्रशंसन्ति गवेधुमधुकाग्न्या ॥ ३६ ॥

गुडचूर्णादि ।—नीरटम् इक्षुमूलम् ; एषां काषः, गुडस्य प्रवेप्यः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

गलेत्यादि ।—धन्वसांसरसा इति—जाङ्गलपविर्मांसरसाः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

पिवेदित्यादि ।—पिवेदभस्तप्तशीतमिति—पर्वशतं शीतञ्च ; एवं द्रव्यमाण-
शीतशालः, अशन एव इत्यन्ते । गायत्री खदिरः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

अक्षीरित्यादि ।—गवेधुमधुकाग्नौ नेति—गवेधुकाः, गुलुकाः, अनवीः, कृद्धकाः
कूर्पदे वृक्षा प्रपीड्यादिष्वेकः काव्यः ॥ ३६ ॥

नेत्रे मधुकादिप्रलेपाद्योतने ।—

मधुकं त्रिफला मूर्वा दार्वीत्वङ्नीलमुत्पलम् ।

उशीरलोघ्नमञ्जिष्ठाः प्रलेपाश्चातने हिताः ॥

नश्यन्त्यनेन दृग्जाता मसूर्या न द्रवन्ति च ॥ ३७ ॥

क्लेदयुक्तायां पञ्चवल्कलाद्यवचूर्णनमयम् ।—

पञ्चवल्कलचूर्णेन क्लेदिनीमवचूर्णयेत् ।

भस्मना केचिदिच्छन्ति केचिन्नीमथरेणुना ॥ ३८ ॥

कौटोपद्रवनिवारणार्थं सरलादिधूपः ।—

क्रिमिपातभयाच्चापि धूपयेत् सरलादिना ॥ ३९ ॥

वेदनादौ त्रिफलाकाष-खदिराष्टके ।—

वेदनादाहशान्त्यर्थं सुतानाञ्च विशुद्धये ।

अगुगुलुं वराक्षाद्यं युञ्ज्याद्वा खदिराष्टकम् ॥ ४० ॥

कण्ठशोधने कण्ठादिचूर्णेनष्टाकावलेहः आर्द्रकादिकवल्क्य ।—

कण्ठाऽभयारजो लिह्यान्मधुना कण्ठशुद्धये ।

अथाष्टाकावलेहो वा कवड्वार्द्रकादिभिः ॥ ४१ ॥

रक्तशोधनार्थं क्रियाविशेषाः ।—

पञ्चतिलं प्रयुञ्जीत पानाभ्यञ्जनभोजनैः ।

कुर्व्यात् व्रणविधानञ्च तैलादीन् वर्जयेच्चिरम् ॥ ४२ ॥

विषघ्नैः सिद्धमन्त्रैश्च प्रमृज्यात् तु पुनः पुनः ।

तथा शोणितसंलुष्टाः काञ्चिच्छोणितमोक्षणैः ॥ ४३ ॥

मधुकमित्यादि ।—अथ हिताः इति बहुवचननिर्देशात् व्यक्तेः समस्तैर्मधुकादिभिः प्रलेपः, अर्द्धशतैश्च तैराद्योतनमित्याहुः । आद्योतनं परिषेकः ॥ ३७ ॥

पञ्चवल्कलेत्यादि ।—क्लेदिनीं क्लेदयुक्तां मसूरीम् । भस्मनेति—शुक्लगोमथ-भस्मना । गोमथरेणुनेति—गोमथचूर्णेन वल्कलानि तन ॥ ३८ ॥

क्रिमिपातेत्यादि ।—सरलादिभिरिति—सरलागुग्गुगुलुप्रभृतिभिः ॥ ३९ ॥

वेदनेत्यादि ।—अगुगुलुमित्युभयवापि सम्बध्यते ॥ ४० ॥

कण्ठ्यादि ।—अष्टाकावलेहार्द्रकादिकवडौ वराक्षिकारोक्तौ ॥ ४१ ॥

निशादिलेपः ।—

निशाद्वयोशीरशिरीषमुस्तकैः सलोध्रभद्रश्रियनागकेशरैः ।

सखेदविस्फोटविसर्पकुष्ठ-दौर्गन्ध्यरोमान्तिहरः प्रदेहः ॥ ४४ ॥

अनागतप्रतिषेधार्थं विस्वगादिकाथः ।—

विस्वप्रतिमुक्तकाशोक मूलवेतसपल्लवैः ।

निशि पर्युषितः काथो मसूरोभयनाशनः ॥ ४५ ॥

कूर्परादिशोथे व्रणचिकित्सीपदेशादिः ।—

मसूरीस्फोटयोरन्ते कूर्परे मणिवन्धके ।

सुखांसफलके शोथो जायते यः सुदारुणः ॥ ४६ ॥

व्रणशोथहरैर्योगैर्वातघ्नैश्च जलीकसा ।

हर्तव्यस्तैलभृष्टस्य हृषिकस्य विलेपनैः ॥ ४७ ॥

अनागतप्रतिषेधार्थं क्रियाविशेषोपदेशः ।—

चैत्रासितभूतदिने रक्तपताकाऽन्विता सुह्री भवन्ति ।

अवलितकलसन्धस्ता पापरुजो दूरतो धत्ते ॥ ४८ ॥

इति मसूरी-चिकित्सा ।

अथ क्षुद्ररोग-चिकित्सा ।

अजगल्लिकाचिकित्सा ।—

तत्राजगल्लिकामामां जलीकाभिरुपाचरेत् ।

पञ्चतिलान्नित्यादि ।—पञ्चतिलघृतं कुडोक्तम् ॥ ४२/४३ ॥

निशाद्वेत्यादि ।—भद्रश्रियं श्वेतचन्दनम् ॥ ४४ ॥

विस्वीत्यादि ।—विस्वी क्षुद्ररोगेति ग्रीकण्डः । अतिमुक्तकः साधवीलता ।

योगोऽयमनागतमसूरीनिवारणार्थं चैत्रे मासि पेयः ॥ ४५—४७ ॥

चैत्रेत्यादि ।—चैत्रासितभूतदिने इति—चैत्रकृष्णचतुर्दश्याम् ॥ ४८ ॥

इति श्रीशिवदाससिंहविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां मसूरी-चिकित्सा-विहसिः ।

शुक्तिसौराष्ट्रिकाचार-कल्मैशालेपयेन्मुहुः ॥ १ ॥

नवीनकण्टकार्यास्तु कण्टकैर्वधमात्रतः ।

किमाश्चर्यं विपच्याशु प्रशम्यत्यजगत्त्रिका ॥ २ ॥

कठिनां चारयोगैश्च द्वावयेदजगत्त्रिकाम् ॥ ३ ॥

अनुशयीचिकित्सातिदेशः ।—

श्लेष्मविद्रुधिकल्पेन जयेदनुशयीं भिषक् ॥ ४ ॥

विहतादीनां षष्ठां चिकित्सा ।—

विहतामिन्द्रवृद्धाञ्च गर्दभीं जालगर्दभम् ।

इरिवेल्लिं गन्धमालां जयेत् पित्तविसर्पवत् ॥

मधुरौषधसिद्धेन सर्पिषा शमयेत् व्रणान् ॥ ५ ॥

विदारिकाचिकित्सा ।—

रक्तावसेकैर्वहुभिः स्वेदनैरपतर्पणैः ।

विसर्पादीनामनुदहेतुलक्षणचिकित्सितानामभिधानेन अनुदहेतुलक्षणचिकित्सितानां रोगाणां पारिशेषात् अनुदरीगचिकित्सितमुच्यते, तत्तेत्यादि ।—ननु यदि अनुदलमेषां हेतुलक्षणचिकित्सितात्पत्नेन, तर्हि अग्निरोगिणीवल्लीकादीनां विदोषकत्वेन हेलादि-बाहुल्यात् तेषां कथं अनुदलम् ? नैवं, बाहुल्येन तावत् कृत्रणो गच्छन्तीतिवत् ; किंवा अवान्तरभेदविरहत्वं अनुदलम् ; येनाव यत्तस्यानामजगत्त्रिकादीनां न दोष-दृष्ट्यादिगतभूसङ्ख्याभेदेन व्रणज्वरादिवन्निर्देशः, किन्तु प्रत्येकं कोकसङ्ख्यायाऽभिधानं तेषाम् । अजगत्त्रिका “आँचली” इति लोके । जानानिति—अपक्वाम् ; कान्मटेऽपि अपक्वानिलुक्कम् । शुक्तीत्यादौ शुक्तिः सुक्तीत्यतिभाण्डम् । सौराष्ट्रिका सौराष्ट्रवत् । सुश्रुते तु सौराष्ट्रीत्याने “शुष्मिका” (चि० २० अ०) पठ्यते, शुष्मिका सर्जिचारः । चारः यवचार इति ॥ १।२ ॥

कठिनामित्यादि ।—चारयौनैरिति—घण्टापाकृत्यादिधोगैः ॥ ३।४ ॥

विहतामित्यादि ।—मधुरौषधं काकोल्यादिगणः । व्रणानिति—विहतादीनेव गन्धमालान्तां पाकेन व्रणभावनापन्नान् मधुरौषधसिद्धेन सर्पिषा शमयेदित्यर्थः ; सुश्रुतेऽप्युक्तं—विहतामिन्द्रवृद्धां गर्दभिकां जालगर्दभमिरिवेल्लिकां गन्धमालां कच्छां विष्कोटकञ्च पित्तविसर्पविधानेनोपाचरेत्, पक्वाश्च मधुरौषधसिद्धेन सर्पिषा इति ॥ ५ ॥

जयेद्विदारिकां लेपैः शिग्रुदेवद्रुमोज्ज्वैः ॥ ६ ॥

पनसिकादिपञ्चानां चिकित्साविधिः ।—

पनसिकां कच्छपिकामनेन विधिना भिषक् ।

अन्नालजीं यवप्रस्थं तथा पाषाणगर्दभम् ॥ ७ ॥

साधयेत् कठिनानन्यान् शोथान् दोषसमुद्भवान् ।

सुरदारुशिलाकुष्ठैः स्नेदयित्वा प्रलेपयेत् ॥ ८ ॥

पाषाणगर्दभचिकित्साविधिः ।—

कफमारुतशीथघ्नो लेपः पाषाणगर्दभे ॥ ९ ॥

वल्मीकचिकित्सा ।—

शस्त्रेणोत्कृत्य वल्मीकं क्षाराग्निभ्यां प्रसाधयेत् ।

मनःशिलाऽऽलभल्लात-सूक्ष्मलाऽगुरुचन्दनैः ॥ १० ॥

जातीपल्लवकल्कैश्च निम्बतैलं विपाचयेत् ।

वल्मीकं नाशयेत् तद्वि बहुच्छिद्रं बहुस्रवम् ॥ ११ ॥

पाददारीचिकित्सा ।—

पाददारौषु च शिरां व्यधयेत् तलशोधनीम् ।

स्नेहस्नेदोपपन्नौ तु पादौ चालेपयेन्बुधः ॥

मधूच्छिष्टवसामज्ज-वृतचारैर्विमिश्रितैः ॥ १२ ॥

रक्तावधेकेरित्यादि ।—रक्तावधेकेरित्यादिना विदारिकाचिकित्सा ॥ ६ ॥

पनसिकामित्यादि ।—पनेन विधिनेति—विदारिकोक्तेन । अन्ये शोथानिति—

पाषाणगर्दभादीन् । दोषसमुद्भवानिति—शोथतया कफवातजान् साधयेत् ॥ ७ ॥

कफेत्यादि ।—पाषाणगर्दभः “गाण्ठाहुया” इति ख्यातम् ॥ ८ ॥

शस्त्रेणेत्यादि ।—मनःशिलेत्यादौ चालं हरितालम् । निम्बतैलमिति—निम्बबीज-

अवतैलम् । बहुस्रवमिति—बहुस्रावम् । सुश्रुते चालस्थाने पिप्पलीयोगादप्ययं योगः

पठितः ॥ १० ॥ ११ ॥

पाददारीचिकित्सादि ।—तलशोधनीमिति—पादतलगामिनीम् । स्नेहस्नेदोप-

पन्नावित्यनन्तरं कलेति शेषः । अन्ये तु शिराव्यधाज्ञीभूतस्नेहस्नेदौ कला शिरां

व्यधयेदिति बोध्यम्, एतावन्तरेण शिराव्यधक्षाप्रवृत्तेः ; स्नेहस्नेदोपपन्नावित्यादिना

सर्जाख्यसिन्धुवयोश्चूर्णं मधुष्टताम्रुतम् ।

निर्मथ्य कटुतैलाक्तं हितं पादप्रमार्जनम् ॥ १३ ॥

उपोदिकाचारतैलम् ।—

उपोदिकासर्षपनिम्बमोच-

कर्कारुकैर्वाकभस्मतोये ।

तैलं विपक्वं लवणांशयुक्तं

तत् पाददारीं विनिहन्ति लेपात् ॥ १४ ॥

अलसकचिकित्सा ।—

अलसेऽस्त्रैश्चिरं सितौ चरणौ परिलेपयेत् ।

पटोलारिष्टकाशीश-त्रिफलाभिर्मृदुर्मृदुः ॥ १५ ॥

करञ्जवोजं रजनीं काशीशं मधुकं मधु ।

रोचना हरितालञ्च लेपोऽयमलसे हितः ॥ १६ ॥

लाक्षाऽभयारसालेपः कार्यं वा रक्तमोक्षणम् ।

जातीपत्रञ्च सम्मर्द्य दद्यादलसके भिषक् ॥ १७ ॥

सुहृतीरससिद्धेन तैलेनाभ्यज्य बुद्धिमान् ।

शिलारोचनकाशीश-चूर्णैर्वा प्रतिसारयेत् ॥ १८ ॥

तु पञ्चात्मर्मीपदेशः दोषशेषचयार्थं रक्ताकृष्टिजनितवातचयार्थं वेति । आलेपयेन्मधु-
च्छिष्टादिभिरित्यन्वयः । अथ चौरविनिमित्तैरित्यपपाठः, सुश्रुते यवचारैरिति
पाठात् ॥ १२ ॥

सर्जाख्येत्यादि ।—सर्जः धूनकः । कटुतैलाक्तमिति—कटुतैलयुक्तं यथा स्यात्
तथा पादप्रमार्जनमित्यर्थः, किंवा चूर्णविशेषणम् ॥ १३ ॥

उपोदिकेत्यादि ।—उपोदिकानालं याज्यम् । मोचकः कदलीकोरुकः ।
कर्कारुः कुष्माण्डभेदः । एवार्कः कर्कटो ; अनयोर्नाड़ी । एषां चारीदके चतुर्गुणे
सेन्धवकल्केन तैलं पक्तव्यम् । लेपादिति अतिघनत्वात् तैलस्य ॥ १४ ॥

अलसे इत्यादि ।—अलसः 'पाकोपाना' इति ख्यातम् । अस्त्रैरिति—काष्ठिकैः ।
अरिष्टः निम्बः ॥ १५ ॥ १६ ॥

लाक्षेत्यादि ।—शुभ रक्तः गन्धरसः ॥ १७ ॥

क्षुद्ररोग-चिकित्सा ।—

दहेत् क्षुद्रमुद्गत्य तैलेन दहनेन वा ॥ १८ ॥

चिप्यचिकित्सा ।—

चिप्यमुष्णाखुना स्निग्धमुत्कृत्याभ्यज्य तं व्रणम् ।

दत्त्वा सजरसं चूर्णं बद्ध्वा व्रणवदाचरेत् ॥ २० ॥

स्वरसेन हरिद्रायाः पात्रे कृष्णायसेऽभयम् ।

घृष्ट्वा तज्जेन कल्केन लिम्पेच्चिप्यं पुनः पुनः ॥ २१ ॥

चिप्ये सटङ्गणास्फोता-मूललेपो नखप्रदः ॥ २२ ॥

पद्मिनीकण्टकचिकित्सा ।—

निम्बोदकीन वमनं पद्मिनीकण्टके हितम् ।

निम्बोदककृतं सर्पिः सञ्जीव पानमिष्यते ॥ २३ ॥

पद्मनालकृतः क्षारः पद्मिनीं हन्ति लेपतः ।

निम्बारग्वधकल्केर्वा मुहुक्वदन्तं हितम् ॥ २४ ॥

वृद्धतीत्यादि ।—वृद्धती कण्टकारी, तथाः स्वरसः, तैलञ्च सार्षपं, सुशुतसंवा-
दात् । प्रतिसारयोदिति—वर्धयेत् ॥ १८ ॥

दहेदित्यादि ।—क्षुद्रं श्लेष्मोद्गत्य ततैलेन दहनेन वा दहेदित्यर्थः । दहने-
नित्यत्र “मदनेन” इति पाठे—मदनः शिक्थकः, तेनापि तद्वेन दाहः ॥ १९ ॥

चिप्यमित्यादि ।—चिप्यमिह कुनखमभिप्रेतं, न त्वङ्मुक्षीवेष्टकम्, उक्तं च पश्चिकित्सा-
सायास्तवानहंत्वादिति केषित् । अण्णाखुना स्नेहमिह मार्दवजननाथं, रुदुले
सख्येव कुनखोत्कृष्टं कर्षुं शक्यमिति । बद्धेति व्रणोक्तवन्धनविधिना । व्रण-
वदाचरेदिति—व्रणवद्वैराग्यराचारादिभिरित्यर्थः ॥ २० ॥

स्वरसेनेत्यादि ।—कृष्णायसे पात्रे कान्तसौहपात्रे ॥ २१ ॥

चिप्ये इत्यादि ।—आस्फोता हाफरमाली । योगोऽयं व्यस्तसमस्तया व्य-
क्रियते वृद्धेः ॥ २२ ॥

निम्बोदकीनेत्यादि ।—निम्बोदकीन निम्बकाधेन मदनफलवादिद्युतेनेत्याहुः ॥ २३ ॥

पद्मनालेत्यादि ।—निम्बेत्यादि—“निम्बारग्वधयोः क्वाथो हित उक्त्वादने भवेत्”
(वि० २० श०) इति यत् मुहुक्वदन्तं, तत्रापि क्वाथशब्दस्य कल्पा एवार्थः ॥ २४ ॥

जालगर्दभचिकित्सा ।—

नीलीपटोलमूलाभ्यां साज्याभ्यां लेपनं हितम् ।
जालगर्दभरोगे तु सद्यो हन्ति च वेदनाम् ॥ २५ ॥

अहिपूतनकचिकित्सा ।—

अहिपूतनके धात्र्याः पूर्वं स्नानं विशोधयेत् ।
त्रिफलाखदिरक्ताथेत्रेणानां धावनं सदा ॥ २६ ॥
करञ्चत्रिफलातिक्तैः सर्पिः सिद्धं शिशोर्हितम् ।
रसाञ्जनं विशेषेण पानालेपनयोर्हितम् ॥ २७ ॥

गुदभ्रंशचिकित्सा ।—

गुदभ्रंशे गुदं स्नेहैरभ्यज्याशु प्रवेशयेत् ।
प्रविष्टे स्नेदयेच्चापि बद्धं गोष्पणया दृढम् ॥ २८ ॥
कोमलं पद्मिनीपत्रं यः खादेच्छुर्कराऽन्वितम् ।
एतन्निश्चित्य निर्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः ॥ २९ ॥
वृक्षाम्बानलचाङ्गेरी बिल्वपाठायाग्रजम् ।
तक्रेण शूलयेत् पायुभ्रंशार्त्तोऽनलदीपनम् ॥ ३० ॥
गुदञ्च गन्धवसया स्नक्षयेदविशङ्कितः ।
दुष्प्रवेशो विशल्याशु गुदभ्रंशो न संशयः ॥ ३१ ॥

नीलीत्यादि ।—नीली नीलवृक्षा ॥ २५ ॥

अहिपूतनके इत्यादि ।—स्नानं विशोधयेदिति—पित्तश्लेष्महरैः स्नान्यशोधनद्रव्यै-
रित्यर्थः । उक्तं हि—“तत्र धात्र्याः पयः शोध्यं पित्तश्लेष्महरौषधैः” (वा० उ० २५०)
इति ॥ २६ ॥

करञ्जेत्यादि ।—अत्र तित्तरश्मिकोक्तान्तिक्तकण्ठः ; अन्ये तु पटोलपत्रमाहुः ॥ २७ ॥

गुदभ्रंशे इत्यादि ।—स्नेहैरिति बहुवचनात् अतुर्भिरेव स्नेहैरित्यर्थः, किंवा “गुदश्च
गन्धवसया सत्वयेत्” इति वक्ष्यमाणयोगदर्शनादपि स्नेहश्चन्द्रेण गन्धवसैव ग्राह्यः ।
गोष्पणा गन्धविशेषः, स हि सुश्रुते व्रणालेपनवन्धविधौ व्यक्तः ; उक्तं हि—“वर्षा-
गसनाग्ने शिखिरेण त्रसंयाऽस्य शोपीनवन्धः काव्यः” इति ॥ २८।२९ ॥

मूषिकाणां वसाभिर्वा गुदे सम्यक् प्रलेपनम् ।

स्निग्धमूषिकमांसेन चाथवा स्वेदयेत् गुदम् ॥ ३२ ॥

चाङ्गेरीवृतम् ।—

चाङ्गेरीकोलदध्यन्त-नागरचारसंयुतम् ।

वृतमुत्क्षयितं पेयं गुदभ्रंशरूपापहम् ॥

शुण्ठीचारावत्र कल्को शिष्टन्तु द्रवमिष्यते ॥ ३३ ॥

मूषिकायं तैलम् ।—

क्षीरे महत् पञ्चमूलं मूषिकामन्त्रवर्जिताम् ।

पक्त्वा तस्मिन् पचेत् तैलं वातघ्नौषधसाधितम् ॥

गुदभ्रंशमिदं तैलं पानाभ्यङ्गात् प्रसाधयेत् ॥ ३४ ॥

वृक्षास्तेत्यादि ।—वृक्षाक्षं महाद्रकम् । अनलः शिवकः । एषां कल्कं तक्रेष
पिबेत् ॥ ३०।३१ ॥

मूषिकाणानित्यादि ।—स्निग्धमूषिकमांसितैलव चाङ्गिकेन स्निग्धं वृतेन सृष्टं
मित्याहुः ॥ ३२ ॥

चाङ्गेरीत्यादि ।—चाङ्गेरीवृते चाङ्गेर्याः स्वरसः । कोलस्य गुफावदस्व काथः ।
अक्षं दधि दध्यक्षम् । एभिस्त्रिभिर्द्रवैर्मिलित्वा चातुर्गुणम् ; किंवा चाङ्गेरीस्वरसः
क्षेदसमः, “स्वरसे क्षीरवद्विधिः” इति वचनात् ; दधिक्षीरसौ तु मिलित्वा त्रिगुणौ ;
पूर्वेष्वेव व्यवहारः । नागरचारौ कल्कौ ॥ ३३ ॥

क्षीरे इत्यादि ।—अथ मूषिकागुडकमेकं याक्षां, पञ्चमूलस्य मिलित्वा प्रष्टु एकः,
क्षीरस्यापि प्रष्टु एकः, तीर्थस्य प्रष्टुद्वयम् । एवं निःकाश्य शेषः क्षीरप्रष्टुः स्थाप्यः,
अनेन तैलकुडवः साध्य इति कथितम् । अन्ये तु “द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं क्षीरात् तीर्थं
चतुर्गुणम् । क्षीरावशेषः” इत्यादिपरिभाषया क्षीरं साधयित्वा तेन चतुर्गुणेन तैलकुडवः
साध्य इत्याहुः । अक्षस्त्राह, अन्त्रवर्जितामिति यद्विषययोग्यतोपदर्शनायम् ; तैल
मूषिकमांसस्य पलान्वष्टौ, पञ्चमूलस्यापि पलान्वष्टौ, क्षीरस्य प्रष्टुः, तीर्थस्य प्रष्टुद्वयं,
शेषः क्षीरप्रष्टुः, तेन तैलकुडवः साध्यः ; एवमन्यत्रापि पक्तेन क्षीरेण क्षेदसाधने
एषेव व्यवस्थितिः । व्यवहारः प्रायः प्रथमतयाख्येयैव । वातघ्नौषधं भद्रदावादिगणः,
स च कल्कः ॥ ३४ ॥

परिवर्त्तिकाचिकित्सा ।—

स्वेदोपनाहौ परिवर्त्तिकायां

कृत्वा समभ्यज्य घृतेन पश्चात् ।

प्रवेशयेच्चर्म शनैः प्रविष्टे

मांसैः सुखोष्णैरुपनाहयेच्च ॥ ३५ ॥

अवपाटिकाचिकित्सा ।—

स्नेहस्वेदैस्तथैवैनां चिकित्सेदवपाटिकाम् ॥ ३६ ॥

निरुद्धप्रकशचिकित्सा ।—

निरुद्धप्रकशे नाडीं द्विसुखीं कनकादिजाम् ।

क्षिप्वाऽऽज्याक्तां चुल्लक्यादि-स्नेहेन परिषेचयेत् ॥ ३७ ॥

तैलेन वा वचादारु-कल्कैः सिद्धेन च त्र्यहात् ।

पुनः स्थूलतरा नाडी देया स्रोतोविशुद्धये ॥ ३८ ॥

शस्त्रेण सेवनीं त्यक्त्वा भित्त्वा व्रणवदाचरेत् ।

सिग्धञ्च भोजनं—

॥ ३९ ॥

सन्निरुद्धगुदचिकित्सा ।—

—रुद्ध-गुदेऽप्येष क्रियाक्रमः ॥ ४० ॥

स्वेदेत्यादि ।—परिवर्त्तिकायां सर्पिषा अभ्यज्य अनन्तरं वातघ्नैर्मांसादिभिः स्नेहे कृत्वा शाल्यादिना उपनाहं कृत्वा च परिवर्त्तितं चर्म यथोक्तस्वेदादिना सदुभूतं प्रवेशयेत् सम्यगानवेदित्यर्थः, प्रविष्टे च सुखोष्णैर्मांसैरुपनाहयेत् ; सुसुतेऽप्येवमेवोक्तम् ॥ ३५ ॥

स्नेहेत्यादि ।—तथैवैनमित्यनेनावपाटिकायामप्युपनाहं चर्माभ्यगच्छातिदिशति ॥ ३६ ॥

निरुद्धेत्यादि ।—कनकादीत्यादिना त्र्युशस्त्रप्रभृतीनां यक्षणम् । चुल्लकौ 'गुणक' इति ख्यातो जलजन्तुः । आदिशब्दात् वराहादयः । वराहादित्यत्र बीसा बीध्या, तेन वराहात् वराहात् प्रायुक्तनाड्यपेक्षया पुनः पुनः स्थूलतरा नाडी देया । स्रोतोविशुद्धये इत्यत्र "स्रोतोविशुद्धये" इति पाठः ; यदाह सुसुतः,—“एवमस्य स्रोतोहारं वर्द्धयेत्” इति । व्रणवदिति—सद्योव्रणवत् । सिग्धञ्च भोजनमिति आचरेदित्यनेन सम्बध्यते ; सुसुतेऽपि—निरुद्धप्रकशे सिग्धञ्चाहारमुपसेवते इत्युक्तम् ॥ ३७—३९ ॥

चर्मकोल-जतुमणि-मषक-तिलकालचिकित्सा ।—

चर्मकोलं जतुमणिं मषकांस्तिलकालकान् ।

उद्धृत्य शस्त्रेण दहेत् क्षाराग्निभ्यामग्रेषतः ॥ ४१ ॥

मषकचिकित्सा ।—

रुवुनालात्तचूर्णेन घर्षी मषकनाशनः ।

निर्मोकभक्षघर्षाद्वा मषः शान्तिं व्रजेत् सदा ॥ ४२ ॥

युवानपिङ्का-न्यच्छ-नीलिका-व्यङ्ग-शर्कराचिकित्सा ।—

युवानपिङ्कान्यच्छ-नीलिकाव्यङ्गशर्कराः ।

शिराव्यधेः प्रलेपैश्च जयेदभ्यञ्जनैस्तथा ॥ ४३ ॥

युवानपिङ्काचिकित्सा ।—

सोध्रधान्यवचालेपस्तारुण्यपिङ्कापहः ।

तद्वन्नोरोचनायुक्तं मरिचं मुखलेपनात् ॥ ४४ ॥

सिद्धार्थकवचालोभ्र-सैन्धवैश्च प्रलेपनम् ।

वमनञ्च निहन्त्याशु पिङ्कां यौवनोद्भवाम् ॥ ४५ ॥

व्यङ्गचिकित्सा ।—

व्यङ्गेषु चार्जुनत्वग्वा मञ्जिष्ठा वा समाक्षिका ।

लेपः सनवनीता वा श्वेताऽश्वखुरजा मयी ॥ ४६ ॥

रुद्रगुदे इत्यादि ।—एष क्रियाक्रम इति—निरुद्धप्रकशोक्तविधिः ॥ ४० ॥

चर्मकोलमित्यादि ।—जतुमणिः जरुङ्गः । क्षाराग्निभ्यामिति अनवगादे क्षारेण, अनवगादे त्वग्निना ॥ ४१ ॥

रुवुनालीत्यादि ।—रुवुः एरण्डः, तस्य मालिनं भातं गृहीतं यच्चूर्णमिति—शङ्खचूर्णं, तेन घर्षी घर्षणमित्यर्थः । निर्मोक इति—क्रण्यसर्पनिर्मोकः ॥ ४२ ॥

युवानपिङ्केत्यादि ।—यूनामानपिङ्का युवानपिङ्का, “वर्णागमः” इत्यादि-निरुक्तविधिना वर्णलोपः ॥ ४३ ॥

सोध्रित्यादि ।—धान्यं धान्यकम् ॥ ४४ ॥

व्यङ्गेष्वित्यादि वाग्वटस्य ।—समाक्षिकेति चार्जुनत्वक् वा इत्यत्रापि सत्त्वयते । चार्जुनत्वक् हृत्तसत्त्वत्वादेव स्वयं शुक्ला वाह्या । श्वेता श्वेतापराजिता । अश्वखुरः अश्वस्य घोटकस्य खुरः, तयोर्मयी भक्ष्यः ; अन्ते तु अवलघोटकखुरमसीत्याहुः ॥ ४६ ॥

रक्तचन्दनमञ्जिष्ठा-कुण्डलोध्रप्रियङ्गवः ।

वटाङ्गुरमसूराश्च व्यङ्गवा मुखकान्तिदाः ॥ ४७ ॥

व्यङ्गानां लेपनं शस्तं रुधिरं शशस्य च ॥ ४८ ॥

केवलान् पयसा पिष्ट्वा तीक्ष्णान् शाल्मलिकण्टकान् ।

आलिप्तं त्राहमेतेन भवेत् पद्मोपमं मुखम् ॥ ४९ ॥

मसूरैः सर्पिषा पिष्टैर्लिप्तमाख्यं पयोऽन्वितैः ।

सप्तरात्राद्भवेत् वक्त्रं पुण्डरीकदलीपमम् ॥ ५० ॥

व्यङ्ग-यवानपिडका-तिलकालकचिकित्सा ।—

मातुलुङ्गजटा सर्पिः शिला गोशङ्कतो रसः ।

मुखकान्तिकरो लेपः पिडकातिलकालजित् ॥ ५१ ॥

व्यङ्गचिकित्सा ।—

नवनीतगुडचौद्र-कोलमज्जप्रलेपनम् ।

व्यङ्गजित् वरुणत्वग्वा च्छागौचीरप्रपेषिता ॥ ५२ ॥

नीलिका-व्यङ्गचिकित्सा ।—

जातोफलकल्मषेपो नीलोव्यङ्गादिनाशनः ।

सायञ्च कटुतैलेनाभ्यङ्गो वक्त्रप्रसादनः ॥ ५३ ॥

व्यङ्गचिकित्सा ।—

कालीयकोत्पलामयदधिसरवदरास्थिमध्यफलनीभिः ।

रक्तचन्दनेत्यादि ।—अथ बहुवचनात् व्यस्तसमस्तमिति वदन्ति । वटाङ्गुराः वटस्य
अभिनवपत्रमुकुलाः ॥ ४७/४८ ॥

केवलानित्यादि ।—तीक्ष्णानिति—अभिनवान् ॥ ४९ ॥

मसूरैरित्यादि ।—अथ सर्पिषेति विशेषणे हतौघा । पिष्टैरित्यर्थात् पयसेव
पिष्टैरित्यर्थः । पिष्टैरित्यत्र भृष्टैरित्यपि केचित् पठन्ति ; वाग्भटेऽप्युक्तं—“चौरपिष्टा
घृत-चौद्रयुक्ता वा भृष्टानित्युक्ताः । मसूराः” (७० ३२५०) इति ॥ ५० ॥

मातुलुङ्गेत्यादि ।—मातुलुङ्गस्य जटा मूलम् । शिला सनःशिला ॥ ५१ ॥

नवनीतेत्यादि ।—कोलमज्जा बदरमज्जा । वरुणलक् वेति द्वितीय-
योगः ॥ ५२/५३ ॥

लिसं भवति च वदनं शशिप्रभं सप्तरात्रेण ॥ ५४ ॥

तुषरहितमसृणयवचूर्णसयष्टीमधुकलोध्रलेपेन ।

भवति सुखं परिनिर्जितचामीकरचारुसौभाग्यम् ॥ ५५ ॥

रक्षोघ्नशर्वरीद्वयमञ्जिष्ठागैरिकाल्यवस्तपयः ।

सिद्धेन लिसमाननसुखद्विधुविष्यवत् विभाति ॥ ५६ ॥

परिणतदधिगरपुङ्खैः कुवल्यदलकुष्ठचन्दनोशीरैः ।

सुखकामलकान्तिकारौ भृङ्गुटीतिलकालकान् जयति ॥ ५७ ॥

हरिद्राद्यं तैलम् ।—

हरिद्राद्वयध्याञ्ज-कालीयककुचन्दनैः ।

प्रपौण्डरोकमञ्जिष्ठा-पद्मपद्मककुङ्कुमैः ॥ ५८ ॥

कपित्थतिन्दुकल्लज-वटपत्रैः पयोऽन्वितैः ।

लेपयेत् काल्कितैरेभिस्तैलं वाऽभ्यञ्जनं चरेत् ॥ ५९ ॥

पिप्पलं नीलिकाव्यङ्गांस्तिलकान् सुखदूषिकान् ।

नित्यसेवो जयेत् क्षिप्रं सुखं कुर्व्यान्ननोरमम् ॥ ६० ॥

कनक-तैलम् ।—

मधुकस्य कषायेण तैलस्य कुडवं पचेत् ।

कल्कैः प्रियङ्गुमञ्जिष्ठा-चन्दनोत्पलकेशरैः ॥ ६१ ॥

कनकं नाभ तत् तैलं सुखकान्तिकारं परम् ।

अभीरुनीलिकाव्यङ्ग-शोधनं परमर्चितम् ॥ ६२ ॥

कालीयकेत्यादि ।—उत्पलं नीलोत्पलम् । आसयः कुष्ठम् । बदरास्थिमध्यं वद-
रास्थिमज्जा । फलिनी प्रियङ्गुः ॥ ५४-५५ ॥

रक्षोघ्नेत्यादि ।—रक्षोघ्नः श्वेतसर्षपः । भाज्यं घृतम् । रक्षोघ्नः सिद्धेनेति सप्तरा-
त्रं, रक्षोघ्नादिसिद्धेन लेपनेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

परिणतेत्यादि ।—परिणतदधिगम्यतिभिल्लैः । भृङ्गुटी, ललाटे बलौरुपा ॥ ५७ ॥

हरिद्रेत्यादि ।—कुचन्दनं चन्दनभेदः । पद्मं पद्मगुणम् । पत्रशब्दः कपित्थादिभिः
प्रत्येकं सम्बध्यते । लेपपक्षे पद्यसेव पेक्षणम् । तैलपाकपक्षे हरिद्रादीनां कल्कः,
क्षीरसु त्रघुर्गुणम् । पिप्पलवर्जितं—जटुकम् ॥ ५८—६० ॥

मज्झिष्ठा तैलम् ।—

मज्झिष्ठा मधुकं लाक्षा मातुलुङ्गं सयष्टिकम् ।
 कर्षप्रमाणैरेतैस्तु तैलस्य कुडवं तथा ॥ ६३ ॥
 आजं षयस्तद्विगुणं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
 नीलिकापिडकाव्यङ्गानभ्यङ्गादेव नाशयेत् ॥ ६४ ॥
 मुखं प्रसन्नीपचितं बलीपलितवर्जितम् ।
 सप्तरात्रप्रयोगेण भवेत् कनकसन्निभम् ॥ ६५ ॥

कुङ्कुमाद्यं तैलम् ।—

कुङ्कुमं चन्दनं लाक्षा मज्झिष्ठा मधुयष्टिका ।
 कालीयकमुशीरञ्च पद्मकं नीलमुत्पलम् ॥ ६६ ॥
 न्यग्रोधपादाः प्लक्षस्य शुङ्गाः पद्मस्य केशरम् ।
 द्विपञ्चमूलसहितैः कषायैः पलिकैः पृथक् ॥ ६७ ॥
 जलाढकं विपक्षव्यं पादशेषमथोद्धरेत् ।
 मज्झिष्ठा मधुकं लाक्षा पक्षङ्गं मधुयष्टिका ॥ ६८ ॥
 कर्षप्रमाणैरेतैस्तु तैलस्य कुडवं पचेत् ।
 अजाक्षौरं तद्विगुणं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥ ६९ ॥
 सम्यक् पक्वं परं ह्येतन्मुखवर्णप्रसादनम् ।
 नीलिकापिडकाव्यङ्गानभ्यङ्गादेव नाशयेत् ॥ ७० ॥
 सप्तरात्रप्रयोगेण भवेत् काञ्चनसन्निभम् ।
 कुङ्कुमाद्यमिदं तैलमश्विभ्यां निर्मितं पुरा ॥ ७१ ॥

मधुकस्येत्यादि ।—केशरं नागकेशरम् । अशोरु कटुलम् ॥ ६१, ६२ ॥

मज्झिष्ठेत्यादि ।—अथ मातुलुङ्गस्य मूलम् । मधुकं सयष्टिकम् इति पदद्वयोपा-
 दानात् लललस्यलजमेदेन याष्टसधुव्यमिष्ट यष्ट्यमिति ज्ञेयम् ॥ ६३—६५ ॥

कुङ्कुममित्यादि ।—न्यग्रोधस्य वटस्य पादाः शुङ्गाः । प्लक्षः पाकडी । द्विपञ्चमूल-
 सहितैरित्यत्र “पद्मकिञ्जल्कसहितैः” इति केषित् पठन्ति ; बाभटेऽपि दशमूलं
 विना योगोऽयं दृश्यते, एवं चन्द्राटेऽपि, तैनापि योगान्तरत्नम् । कषायेरिति

पञ्चाङ्गकुङ्कुमायं तैलम् ।—

कुङ्कुमं चन्दनं लाक्षा मञ्जिष्ठा मधुयष्टिका ।
 कर्षप्रमाणैरेतैस्तु तैलस्य कुङ्कुमं पचेत् ॥ ७२ ॥
 अजाक्षीरं तद्विगुणं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
 सम्यक् पक्वं परं ह्येतन्मुखकान्तिप्रसादनम् ॥ ७३ ॥
 नीलिकापिङ्काव्यङ्गानभ्यङ्गादेव नाशयेत् ।
 सप्तरात्रयोगेण भवेत् काञ्चनसन्निभम् ॥
 कुङ्कुमाद्यमिदं तैलमश्विभ्यां निर्मितं पुरा ॥ ७४ ॥

सप्तविंशङ्ग-कुङ्कुमायं तैलम् ।—

कुङ्कुमं किंशुकं लाक्षा मञ्जिष्ठा रक्तचन्दनम् ।
 कालीयकं पद्मकञ्च मातुलुङ्गं सकेशरम् ॥ ७५ ॥
 कुसुमं मधुयष्टीकं फलिनौ मदयन्तिका ।
 निशे द्वे रोचनापद्ममुत्पलञ्च मनःशिला ॥ ७६ ॥
 काकोल्यादिसमायुक्तैरेतैरक्षसमैर्भिषक् ।
 लाक्षारसपयोभ्याञ्च तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ७७ ॥
 कुङ्कुमाद्यमिदं तैलञ्चाभ्यङ्गात् काञ्चनोपमम् ।
 करोति वदनं सम्यक् पुष्टिलावणकान्तिदम् ॥
 सौभाग्यलक्ष्मीजननं वशीकरणमुत्तमम् ॥ ७८ ॥

वर्णकं वृत्तम् ।—

मधुकं चन्दनं कङ्कुः सर्षपं पद्मकं तथा ।

—कषायसाधनेः कुङ्कुमरक्तचन्दनादिभिः, पञ्चवल्कलेरित्यन्ये । पच्यन् रक्त-
 चन्दनम् ॥ ६६—७१ ॥

द्वितीयकुङ्कुमायं तैलमाह, कुङ्कुममित्यादि ।—स्पष्टम् ॥ ७२—७४ ॥

कुङ्कुममित्यादि ।—तृतीयकुङ्कुमायं तैले किंशुकः पलाशः, तस्य पुष्पं याज्यम् ।
 मातुलुङ्गं सकेशरमिति—मातुलुङ्गस्य मूलं केशरछेत्पादः । मदयन्ती मञ्जिकाभिदः ।
 काकोल्यादिः सौश्रुतगणः, षष्ठ्यर्ग इत्यन्ये । लाक्षारसपयो नीलित्वा तैलाक्षत-
 गुणे ॥ ७५—७८ ॥

कालेयकं हरिद्रा च लोघ्नमेभिश्च कल्कितैः ॥ ७९ ॥
 विपचेद्भि घृतं वैद्यस्तत् पक्वं वस्त्रगालितम् ।
 पादांशं कुङ्कुमं सिकथं क्षिप्त्वा मन्दानले पचेत् ॥ ८० ॥
 तत् सिद्धं शिशिरे नीरे प्रक्षिप्याकर्षयेत् ततः ।
 तदेतद्वर्णकं नाम घृतं वर्णप्रसादनम् ॥ ८१ ॥
 अनेनाभ्यासलितं हि बलीपलितनाशनम् ।
 निष्कलङ्केन्दुविस्वामं स्याद्विलासवतीमुखम् ॥ ८२ ॥

अरुंधिकादिक्रिया ।—

अरुंधिकायां रुधिरैऽवसिक्ते
 शिराव्यधेनाथ जलीकसा वा ।
 निम्बाम्बुसिक्ते शिरसि प्रलेपो
 देयोऽश्ववर्चोरससैन्धवाभ्याम् ॥ ८३ ॥
 पुराणमपि पिण्याकं पुरौषं कुक्कुटस्य वा ।
 मूत्रपिष्टं प्रलेपोऽयं शीघ्रं हन्यादरुंधिकाम् ॥ ८४ ॥
 अरुंधिघ्नं भृष्टकुष्ठ-चूर्णं तैलेन संयुतम् ॥ ८५ ॥

द्विहरिद्राद्यं तैलम् ।—

हरिद्राद्वयभूनिम्ब-त्रिफलाऽरिष्टचन्दनैः ।
 एतत् तैलमरुंधीणां सिद्धमभ्यञ्जने हितम् ॥ ८६ ॥

सधुकानित्यादि ।—कुङ्कुः काथीनोसंज्ञकं दणधान्यम् । वस्त्रगालितमिति—
 किञ्चिज्जलसम्बन्धे सत्येव वस्त्रेण गालनीयं, ततो निक्षिप्त्वा घृतात् पादांशं कुङ्कुमं
 सिकथकञ्च कल्कं प्रक्षिप्य स्रद्धाग्नौ पुनरप्यवधानेन जलक्षयपर्यन्तं पक्वञ्च, यथा
 सिकथकदाहो न स्यात्, सिद्धे च तत् घृतपात्रं शीतजले निक्षिप्य शीतोभूते
 आकर्षयेत्, तथा सति सिकथकस्य दाहो न स्यादिति भावः ॥ ७९—८२ ॥

अरुंधिकायां रुधिरादिक्रिया ।—निम्बाम्बु अर्द्धशतो निम्बकायः ॥ ८३ ॥

पुराणमित्यादि ।—योगद्वयम्, अत एव वा शब्दः । पिण्याकः तिलखली,
 एकयोगताऽप्यायुर्वेदसारसंज्ञादात् ॥ ८४ ॥

दारुणकचिकित्सा ।—

दारुणे तु शिरां विध्येत् स्निग्धां स्निग्धां ललाटजाम् ।

अवपीडयिरोवस्तीनभ्यङ्गाश्चावचारयेत् ॥ ८७ ॥

कोट्रवाणां तृणक्षार-पानीयं परिधावने ॥ ८८ ॥

कार्यी दारुणके मूर्द्धिं प्रलेपो मधुसंयुतः ।

पियालबीजमधुक-कुष्ठमिश्रैः ससैन्धवैः ॥ ८९ ॥

काञ्जिकस्थान्स्त्रिसप्ताहं माघा दारुणकापहाः ॥ ९० ॥

सह नीलोत्पलकेशर-यष्टीमधुकतिलैः सदृशमलकम् ।

चिरजातमपि च शीघ्रं दारुणरोगं शमं नयति ॥ ९१ ॥

विफलायां तैलम् ।—

त्रिफलाया रजो मांसी-मार्कवोत्पलशारिवैः ।

ससैन्धवैः पचेत् तैलमभ्यङ्गादुक्थिकां जयेत् ॥ ९२ ॥

चित्रकायां तैलम् ।—

चित्रकां दन्तिमूलञ्च कोषातकीसमन्वितम् ।

कल्पां पिष्ट्वा पचेत् तैलं केशददुविनाशनम् ॥ ९३ ॥

गुञ्जायां तैलम् ।—

गुञ्जाफलैः शृतं तैलं भृङ्गराजरसेन तु ।

अरुषिघ्नमित्यादि ।—भृष्टकुष्ठचूर्णमिति—कपाले कुष्ठं भृष्टा दग्धा चूर्णं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ८५, ८६ ॥

दारुणे इत्यादि ।—दारुणे इति—उक्थिकायाम् । अवपीडः नखभेदः । शिरोवक्षिष्य द्विद्विरिद्राद्यतैलेन देय इत्याहुः । पियालबीजमधुककुष्ठमिश्रैरिति—पियालबीजमधुककुष्ठानि च तानि मिश्राणि चेति विग्रहं कृत्वा समाधेयम् ; मिश्रैरित्यत्र नापैरित्यपि पाठान्तरम् ॥ ८७—९० ॥

महेत्यादि ।—नीलोत्पलस्य केशरं किञ्जल्कः । सदृशमिति—तुल्यम् ॥ ९१ ॥

विफलाया इत्यादि ।—मार्कवः भृङ्गराजः । उत्पलशारिवा अनन्तमूलम् । इन्द्रसत्वाद्भुवः ; अन्ये तु उत्पलं नीलोत्पलं, शारिवा च इत्याहुः ॥ ९२ ॥

चित्रकमित्यादि ।—कोषातकी घोषकः ॥ ९३ ॥

कण्डूदारुणहृत् कुष्ठ-कपालव्याधिनाशनम् ॥ ८४ ॥

भृङ्गराजतैलम् ।—

भृङ्गरजस्त्रिफलोत्पलशारि-लौहपुटीषसमन्वितकारि ।

तैलमिदं पच दारुणहारि कुञ्चितकेशघनस्थिरकारि ॥ ८५ ॥

प्रपौण्डरीकाद्यं तैलम् ।—

प्रपौण्डरीकमधुक-पिप्पलीचन्दनोत्पलैः ।

कार्षिकैस्तैलकुडवः तैर्द्विरामलकीरसः ॥

साध्यः सप्रतिमर्षः स्यात् सर्वशीर्षगदापहः ॥ ८६ ॥

इन्द्रलुप्तचिकित्सा ।—

मालव्याद्यं तैलम् ।—

मालतीकरवीराग्नि-नक्तमालविपाचितम् ।

तैलमभ्यञ्जने शस्तमिन्द्रलुप्तापहं परम् ॥

इदं हि त्वरितं हन्ति दारुणं नियतं नृणाम् ॥ ८७ ॥

धातुरास्त्रमज्जलेपात् स्यात् स्थिरता स्निग्धकेशता ॥ ८८ ॥

शुक्राफलैरित्यादि ।—भृङ्गराजरसेनेति चतुर्गुणेनेत्यर्थः ॥ ८४ ॥

भृङ्गरज इत्यादि ।—भृङ्गरजः भृङ्गराजः, तस्य रसचतुर्गुणः, पाकार्यत्वात् । भृङ्गरजः शब्दीऽप्यस्ति, यथा—“ये मासमेकं स्वरसं पिबन्ति दिने दिने भृङ्गरजः समुल्लभ्य” इति । त्रिफलादीनां कल्कः । उत्पलं नीलोत्पलम् । शारि शारिवा, अनन्तमूलम् । समन्वितकारः सहकारः, समन्वितशब्दस्य सहाय्यत्वात्, अस्य च फलमर्थं याच्यं, केशत्वात् कृष्णीकरणत्वाच्च । भृङ्गराजादिसमन्वितकारान्तं द्रव्यमस्मिन्नस्तीति धनुः ; तैलविशेषणमेतत् । अन्ये तु भृङ्गरज-भादि सर्वं द्रव्यं कल्कः, जलेन पाकः । उत्पलशारिवा अनन्तमूलम् । भृङ्गराजादिभिः सह समन्वयं कर्तुं शीलमस्येति तैल-विशेषणमिति । व्यवहारस्तु पूर्वव्याख्येयैव । कुञ्चितकेशघनस्थिरकारीति—केशस्य कुञ्चितत्व-घनत्व-स्थिरत्वकारोत्यर्थः ; कुञ्चितशब्दस्य पूर्वनिपातः कृन्दसत्त्वात् ॥ ८५ ॥

प्रपौण्डरीकेत्यादि ।—अत्र तैलापेक्षया द्विगुणेनामलकीरसेनेव पाकः । प्रतिमर्षः नश्यभेदः, सप्रतिमर्ष इति—प्रतिमर्षविधिना उपयुक्त इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

मालतीत्यादि ।—मालती जाती । अग्निः चित्रकः । अत्र गोमूत्रेण साकं इति श्रीकण्डः ॥ ८७ ॥

इन्द्रलुप्ते शिरां विद्धा शिलाकाशौशतुल्यकैः ।

लेपयेत् परितः कल्कैस्तैलञ्चाभ्यञ्जने हितम् ॥

कुटन्नटशिखीजाती-करञ्जकरवीरजैः ॥ ८८ ॥

अवगाढपदञ्चैव प्रच्छयित्वा पुनः पुनः ।

गुञ्जाफलैश्चिरं लिम्पेत् केशभूमिं समन्ततः ॥ १०० ॥

हस्तिदन्तमसीं कृत्वा मुख्यञ्चैव रसाञ्जनम् ।

लोमान्यनेन जायन्ते नृणां पाणितलेष्वपि ॥ १०१ ॥

भस्मातकलहतीफल-गुञ्जामूलफलेभ्य एकेन ।

मधुसहितेन विलिप्तं सुगपतिलुप्तं श्रमं याति ॥ १०२ ॥

लहतीफलरसपिष्टं गुञ्जामूलफलञ्चेन्द्रलुप्तस्य ।

कनकनिष्टृष्टस्य सती दातव्यं प्रच्छित्तस्य सदा ॥ १०३ ॥

शान्दीत्यादि ।—अत्र मज्जशब्दस्यासौषधैव सूच्यते, आसमञ्जा तु बालासांस्थि ॥ ८८ ॥

इन्द्रलुप्ते इत्यादि ।—शिरानिति—इन्द्रलुप्तसद्विहितां शिरां । तैलञ्चाभ्यञ्जने हितमिति—कुटन्नटादिकरवीरानैः कल्कैः सिद्धं तैलमित्यर्थः । कुटन्नटमिति—केवत्तंसुषकम् । शिखी चित्रकः । अन्ये तु कुटन्नटमिति छेदः, विच्छेदपाठात् कुटन्नटं विनाऽपि चित्रकादिद्रव्यचतुष्टयेन तैलसाधनं सूचयन्ति, व्याख्यानयन्ति च । शिखीति दोषपाठश्चान्दसलात् समर्थनीयः । अन्ये तु कुटन्नटादिभिरपि लेप एव, तैलं तु पूर्वोक्तमालतीकरवीरादिसिद्धमेव बोध्यमित्याहुः ॥ ८८ ॥

अवगाढेत्यादि ।—अवगाढपदमिति—गम्भीरपदं यथा स्यात् तथा सूचीनख-रञ्जनादिभिः प्रच्छयित्वा रक्तगुञ्जाफलैः पुनः पुनर्लिम्पेत् ॥ १०० ॥

हस्तिदन्तेत्यादि ।—मुख्यमिति—अङ्गविभं, तेन दावीकायोद्भवरसाञ्जननिषेधः । अत्र कलेन पेषणं बोध्यं, द्रव्यान्तरस्यानुक्तेः ; अत एव वक्ष्यमाणेन क्रांतीवीर-रसाञ्जनेत्यादिना अस्य न पौनरुक्त्यम् ॥ १०१ ॥

भस्मातकेत्यादि ।—भस्मातकलहतीफलयोः रसः ; उक्तं हि वाग्भटे—“सचौद्र-क्षुद्रवाताकु-स्तरसेन रसेन वा । धुद्रुरस्य च पत्राणां भस्मातकरसेन वा ॥” (८०-२४ अ०) इति ॥ १०२ ॥

लहतीत्यादि ।—अत्र प्रकलहतीफलरसकेन पिष्टं गुञ्जाया मूलं फलं वा । अङ्गविभं

घृष्टस्य कर्कशैः पत्रैरिन्द्रलुप्तस्य गुण्डनम् ।

चूर्णितैर्मरिचैः कार्थमिन्द्रलुप्तविनाशनम् ॥ १०४ ॥

छागचीररसाक्षतपुटदग्धगजेन्द्रदन्तमसिलिप्ताः ।

जायन्ते सप्तरात्रात् खल्लग्रामांष कुचिताश्चिकुराः ॥ १०५ ॥

मधुकैन्द्रीवरमूर्वातिलाज्यगोक्षौरभृङ्गलेपेन ।

अचिराद्भवन्ति घनकेशा दृढमूलायतानृजवः ॥ १०६ ॥

सुहृद्यं तैलम् ।—

सुहृद्योपयः पयोऽर्कस्य मार्कवो लाङ्गलीविषम् ।

मूलसाजं यमोमूलं रक्तिका सेन्द्रवारुणी ॥ १०७ ॥

मिद्धार्थं तोक्ष्यते तैलञ्च गर्भं दत्त्वा विपाचितम् ।

वर्जिता सृष्टुना पक्वं तैलं खालित्यनाशनम् ॥ १०८ ॥

कूमपृष्ठसमानाऽपि रुक्षा या रोमतस्करौ ।

दिग्धा साऽनेन जायेत ऋक्षशारोव लोमशौ ॥ १०९ ॥

आदित्यपाक-गुहृणी तैलम् ।—

वटारोहकशिलाशूर्पनादित्यपाचितम् ।

निघृष्टयेति—कनकं सुवर्णं, धसूरस्य मूलं वा । प्रच्छितयेति—गुल्मरज्ज्यादिना
विलिखितस्य ॥ १०३ ॥

घृष्टस्येत्यादि ।—गुण्डनमिति—पत्रचूर्णनम् ॥ १०४ ॥

मधुकैत्यादि ।—इन्द्रीवर्णं नीलोत्पलम् । मृङ्गः भृङ्गराजः । अनृजवः
कुटिलाः ॥ १०६ ॥

सुहृद्यादि ।—मार्कवः भृङ्गराजः । लाङ्गलीविषं विषलाङ्गलियामूलाख्यं

विषं, किंवा लाङ्गली च विषयेति द्रव्यद्वयम् । रक्तिका गुडिका, तस्या मूलं, फल-

मित्यन्ये । इन्द्रवारुणी गोरक्षकर्कटी । मिद्धार्थः श्वेतसर्पपः । तीक्ष्णतैलं सार्धप-

तैलं, ज्योतिषतीमूलं फलज्येन्ये । सिद्धार्थतीक्ष्णतैलमिति समस्तपाठेष्वे-

तीक्ष्णमिति तैलविशेषणम्, अमर्जितस्य सर्पपस्य तैलं ज्ञेयम् । अनामृषगोमूत्रे

मिश्रित्वा चतुर्गुणे, शेषः कल्काः । दिग्धा इति—सन्निता । ऋक्षस्य भल्लुक्य,

शारो प्रोथिका इव ॥ १०७—१०९ ॥

गुडूचीस्त्रसे तैलञ्चाभ्यङ्गात् केशरोपणम् ॥ ११० ॥

चन्दनाद्यं तैलम् ।—

चन्दनं मधुकं मूर्वा त्रिफला नीलमुत्पलम् ।

कान्ता वटावरोहश्च गुडूची त्रिसमेव च ॥ १११ ॥

लौहचूर्णं तथा केशी शारिषे द्वे तथैव च ।

मार्कण्डेयस्त्रसेनैव तैलं मृदङ्गिना पचेत् ॥ ११२ ॥

शिरस्युत्पतिताः केशा जायन्ते घनकुञ्चिताः ।

दृढमूलाश्च स्निग्धाश्च तथा भ्रमरसन्निभाः ॥

नख्येनाकालपलितं निवृत्त्यात् तैलमुत्तमम् ॥ ११३ ॥

यष्टिमधुकाद्यं तैलम् ।—

तैलं यष्टिमधुकैः क्षीरे धात्रीफलैः शृतम् ।

नख्ये दत्तं जनयति केशान् श्लक्ष्ण्यं चाप्यथ ॥ ११४ ॥

पलितचिकित्सा ।—

त्रिफला नीलिनीपत्रं लौहशृङ्गरजः समम् ।

अविमूत्रेण संयुक्तं कृष्णीकरणमुत्तमम् ॥ ११५ ॥

त्रिफलाचूर्णसंयुक्तं लौहचूर्णं विनिक्षिपेत् ।

ईषत्पक्वे नारिकेली शृङ्गराजरेखाञ्चति ॥ ११६ ॥

मासमेकान्तु निक्षिप्य सख्यक् गर्भात् समुद्धरेत् ।

वटावरोह्यादि ।—केशिनी सूतकेशी मांसी वा, एतद्योज्यं तैलात् पादिकं कल्कत्वात् ; गुडूचीरसस्तैलसमः आदित्यपाकत्वात् ॥ ११० ॥

चन्दनमित्यादि ।—कान्ता मिश्रङ्गः । त्रिसं सृणाखम् । केशी सूतकेशी । मार्कण्डेयस्त्रसुरीणः ॥ १११—११२ ॥

तैलमित्यादि ।—यत्र क्षीरमेव चतुर्युग्मं द्रवत्कारमावात् ॥ ११३ ॥

त्रिफलेत्यादि ।—नीलिनी नैलीति प्रसिद्धा खता, मल्हाः पत्रम् । लौहशृङ्गरजस्योचूर्णमित्यर्थः । अविमूत्रेण संयुक्तमिति—भावितम् । शिरोलेपोऽथं प्रहरी हो । लौहं वा धातुः ; एवमन्वतापि शिरोलेपनधारणम् ॥ ११५ ॥

ततः शिरो मुण्डयित्वा लेपं दद्याद्विषम्वरः ॥ ११७ ॥
 कदलीपत्रैर्मोचयेत् सप्तमे दिने ।
 कालयेत् त्रिफलाकाथैः क्षीरमांसरसाग्निनः ॥
 कपालरञ्जनञ्चैतत् कृष्णीकरणमुत्तमम् ॥ ११८ ॥
 उत्पलं पयसा सार्द्धं मांसं भूमौ निधापयेत् ।
 केशानां कृष्णीकरणं स्नेहनञ्च विधीयते ॥ ११९ ॥
 भृङ्गपुष्पं जवापुष्पं मेघीदुग्धप्रपेषितम् ।
 तेनैवालोडितं लोह-पात्रस्थं भृङ्गधःकृतम् ॥ १२० ॥
 सप्ताह्वादुद्धृतं पश्चात् भृङ्गराजरसेन तु ।
 आलोद्याभ्यज्य च शिरो वेष्टयित्वा वसेन्नशाम् ॥
 प्रातस्तु चालनं कार्यमेवं स्यान्मूर्द्धरञ्जनम् ॥ १२१ ॥
 एवं सिन्दूरवालास्त्र-शङ्खभृङ्गरसैः क्रिया ॥ १२२ ॥
 नरदुग्धशङ्खचूर्णं काञ्चिकसिक्तं हि सौसकं वृष्ट्वा ।
 लेपात् कचमर्कदलावनङ्गं शुभ्रं करोति नीलतरम् ॥ १२३ ॥

त्रिफलाचूषेत्यादि ।—गर्भादिति—नारिकेलीदरात् । “गर्भात्” इति क
 पाठे—स एवायः ॥ ११६—११८ ॥

उत्पलमित्यादि ।—उत्पलं नीलोत्पलम् । मांसं भूमौ निधापयेदिति—लोहपात्रे
 कला भृङ्गधः स्थापयेदित्यर्थः ॥ ११९ ॥

भृङ्गपुष्पमित्यादि ।—अभ्यज्येति—भृङ्गराजरसालोडितेन भृङ्गराजपुष्पादिना
 मलयिलेत्यर्थः । वेष्टयित्वा इति कदलीपत्रेणेति शेषः । शिरःप्रचालनञ्च
 त्रिफलाकाथेनेति वदन्ति ॥ १२०-१२१ ॥

एवमित्यादि ।—“एवम्” इत्यनेन सिन्दूरादिवयेऽपि पूर्ववत्क्षेत्रीदुग्धपेवणादिक-
 रतिदिशति । वालासं वालासवीजम् । शङ्खः शङ्खनाभिः । भृङ्गराजेति—भृङ्गराज-
 रसेऽपि आलोडनाद्यर्थमेव ; एतच्च यद्यपि एवमित्यतिदेशेनैव लभ्यते तथाऽपि
 स्पष्टार्थमुक्तम् ॥ १२२ ॥

नरेत्यादि ।—अथ किञ्चित् पारदं गृहीत्वा आचर्यमाने शीघ्रं चित्रयेत् ।

लौहमलामलकल्कैः सजवाकुसुमेर्नरः सदा स्नायी ।
पलितानीह न पश्यति गङ्गास्नायीव नरकाणि ॥ १२४ ॥

भावित-निम्बतैलम् ।—

निम्बस्य बीजानि हि भावितानि
भृङ्गस्य तोयेन तथाऽसनस्य ।
तैलन्तु तेषां विनिहन्ति नस्यात्
दुग्धान्नभोक्तुः पलितं समूलम् ॥ १२५ ॥

अभावित-निम्बतैलम् ।—

निम्बस्य तैलं प्रकृतिस्थमेव
नस्तो निषिक्तं विधिना यथावत् ।
मासेन गोक्षीरभुजो नरस्य
जराग्रभूतं पलितं निहन्ति ॥ १२६ ॥

मधुकातैलम् ।—

क्षीरात् समार्कवरसाद्विप्रस्थे मधुकात् पले ।
तैलस्य कुडवं पक्वं तन्नस्यं पलितापहम् ॥ १२७ ॥

महानील-तैलम् ।—

आदित्यवस्त्रा मूलानि कृष्णसैरीयकस्य च ।

ततस्तेन सह एकीभूतं सौमकं छद्या शिरसि लेपो देय इत्युपदिशन्ति ब्रह्माः । अर्क-
दलावनहमिति—अर्कपत्रेण पित्राय बहुमित्यर्थः ॥ १२२ ॥

लौहमलत्यादि ।—शामलं श्वदौफलम् । जवाकुसुमम् भोडुपुष्पम् ॥ १२४ ॥

निम्बस्येत्यादि ।—अशनः पोतशालः । भावना च प्रत्येकं समाह्वम् ॥ १२५ ॥

निम्बस्य तैलमित्यादि ।—निम्बस्य तैलं निम्बबीजस्य तैलम् । प्रकृतिस्थमेवेति—

भृङ्गराजरसादिभावनारहितम् । विधिनेति—नस्तीतिविधिना । जराग्रभूतमिति—

जराग्रमनमृचकम् ॥ १२६ ॥

क्षीरादित्यादि ।—क्षीरभृङ्गराजरसयोर्मिश्रिता प्रस्यद्वयं, निर्देशस्य मानप्रधान-
त्वात् । मधुकात् पले इति सप्तम्येकवचनं, न तु प्रथमाया द्विवचनं, जतूकर्ण-
कंवादात् ॥ १२७ ॥

अथ मुखरोग-चिकित्सा ।

ओष्ठरोग-चिकित्सा ।

वातजे क्रियासूत्रम् ।—

ओष्ठप्रकोपे वातोत्थे शाल्वणेनोपनाहनम् ।
मस्तिष्के चैव नख्ये च तैलं वातहरैः शृतम् ॥
स्नेहोऽभ्यङ्गः स्नेहपानं रसायनमिहेष्यते ॥ १ ॥

वातजे शीवेष्टकादिप्रतिसारणम् ।—

शीवेष्टकं सर्जरसं गुग्गुलुं सुरदारु च ।
यष्टोमधुकचूर्णञ्च विटध्यात् प्रतिसारणम् ॥ २ ॥

पित्तजे क्रियासूत्रम् ।—

वेधं शिराणां वमनं विरेकं
तिक्तस्य रसभोजनञ्च ।
शीतान् प्रलेपान् परिषेचनञ्च
पित्तोपसृष्टेष्वधरेषु कुर्यात् ॥ ३ ॥

पित्तरक्ताभिघातजे जलौकाप्रयोगाद्युपदेशः ।—

पित्तरक्ताभिघातोल्यान् जलौकाभिरुपाचरेत् ।
पित्तविद्रधिवच्चापि क्रियां कुर्यादशेषतः ॥ ४ ॥

ज्वररोगास्तु चतुष्टवारिंशत्, मुखरोगास्तु पञ्चषष्टिः, अती रोगगणत्वसामान्यात् ज्वररोगचिकित्सितप्रतुङ्गान्मुखरोगचिकित्सितमुच्यते, ओष्ठेत्यादि मुञ्चतस्य ।—
मस्तिष्के चैवेति—मस्तिष्कः शिरोवस्तिः स्नेहाक्तपिचुधारणं वा । वातहरैरिति—
भद्रदावादिभिः । रसायनमिहेष्यते इति—रसायनं च्यवनप्राशादि ॥ १ ॥

शीवेष्टकमित्यादि मुञ्चतस्य ।—शीवेष्टकं नवनीतखोटी । प्रतिसारणं चर्षणम् ।
वाय्मटे तु—शीवेष्टक-स्थाने “मधूच्छिष्ट” (ज० २२ अ०) पठ्यते ॥ २ ॥
वेधमित्यादि ।—शिरा च ओष्ठसमीपगता बोध्या । तिक्तस्येत्यत्र सर्पिषः
इति शेषः ॥ ३ ॥

पित्तेत्यादि मुञ्चतस्य ।—पित्तोल्यां रक्तोत्थमभिघातजञ्चेत्यर्थः । यद्यपि

कफजे क्रियासूत्रम् ।—

शिरोविरचनं धूमः खेदः कवडधारणम् ।

हृतं रक्ते प्रयोक्तव्यमोष्ठकोपे कफात्मके ॥ ५ ॥

कफजे त्रिकटुादिप्रतिसारणम् ।—

त्रिकटु स्वर्जिकाचारः चारश्च यावशूकजः ।

क्षौद्रयुक्तं विधातव्यमेतच्च प्रतिसारणम् ॥ ६ ॥

मेदोजे क्रियासूत्रम् ।—

मेदोजे खेदिते भिन्ने शोषिते ज्वलनो हितः ॥ ७ ॥

मेदोजे प्रियङ्गादिप्रतिसारणं त्रिफलालेपश्च ।—

प्रियङ्गुत्रिफलालोभ्रं सक्षौद्रं प्रतिसारणम् ।

हितञ्च त्रिफलाचूर्णं मधुयुक्तं प्रलेपनम् ॥ ८ ॥

सर्जादिलेपः ।—

सर्जरसकनकगैरिकधन्याकतैलघृतमिन्धुसंयुक्तम् ।

सिद्धं सिक्थकमधरे स्फुटितोच्चटिते व्रणं हरति ॥ ९ ॥

इत्योष्ठरोग-चिकित्सा ।

—“शोष्ठप्रकोपे वज्याः स्युर्मांसरक्तविदोषणाः” (सु० पि० २२ अ०) इत्युक्तं, तथाऽप्यनतिष्ठते तत्र चिकित्सेयम् इत्याहुः ॥ ४ ॥

शिर इत्यादि सुश्रुतस्य ।—धूमोऽत्र वैरेचनिकः, कफहरणयोग्यत्वात्, एवं कवडधारणमपि कफहरद्रव्यकृतम् ; बाष्मटेऽप्युक्तं—“धूमनावनगच्छूषाः प्रयोज्याश्च कफाच्छेदः” (सु० २२ अ०) इति ॥ ५ ॥

मेदोजे इत्यादि सुश्रुतस्य ।—शोषिते इति—मेदोहरणेन विशुद्धे । ज्वलन इति—अधिकम् ॥ ७ ॥

सर्ज्यादि ।—कनकगैरिकम् उत्कृष्टमण्यगैरिकमित्यर्थः । एतच्च सर्जरसादि-चूर्णे सिक्थकालं खोलके किञ्चिदग्रावुष्णीकृत्य प्रलेपयोग्यं पक्ता अवताप्ये पथरे आरणीयम् ॥ ९ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायाम् शोष्ठरोग-चिकित्सा विहतिः ।

अथ दन्तमूलरोग-चिकित्सा ।

शीतादे नागरादिगण्डूषः ।—

शीतादे हृतरक्ते तु तोये नागरसर्षपान् ।

निःकाथ्य त्रिफलाञ्चापि कुर्यान्नण्डूषधारणम् ॥ १ ॥

शीतादे प्रियङ्गादिलेपः ।—

प्रियङ्गवश्च सुस्ता च त्रिफला च प्रलेपनम् ॥ २ ॥

रक्तलावादौ कुष्ठादिचूर्णम् ।—

कुष्ठं धात्री लोभ्रमण्डं सनङ्गा

पाठा तिक्षा तेजनी पौतिका च ।

चूर्णं शस्तं घर्षणं तद्विजानां

रक्तस्रावं हन्ति कण्डूं रज्जाञ्च ॥ ३ ॥

दन्तचाले वकुलप्रयोगः आर्तगलगण्डूषः ।—

चलदन्तस्थिरकरं कार्यं वकुलचर्वणम् ।

आर्तगलदलकाथ-गण्डूषो दन्तचालनुत् ॥ ४ ॥

दन्तचाले तिलादिप्रयोगः ।—

दन्तचाले हितं श्रेष्ठं तिलोग्राचर्वणं सदा ॥ ५ ॥

दन्तपुष्पटके रक्तमोज्ज्वलं पञ्चलवणादिप्रतिसारणम् ।—

दन्तपुष्पटके कार्यं तरुणे रक्तमोज्ज्वलम् ।

सपञ्चलवणचारः सञ्जीवः प्रतिसारणम् ॥ ६ ॥

दन्तमूलरोगचिकित्सायाह, शीतादे इत्यादि सुश्रुतस्य ।—नागरादित्रिफलान्त एको योगः ॥ १।२ ॥

कुष्ठमित्यादि ।—तेजनी पुत्री । प्रौतिका हरिद्रा ॥ ३ ॥

चलेत्यादि ।—अथ वकुलस्य फलं, दन्तस्थैरकरत्वात् । आर्तगलः “हाग्वा” इति ख्यातम् ॥ ४ ॥

दन्तेत्यादि ।—उषा वसा ॥ ५ ॥

दन्तपुष्पटके इत्यादि सुश्रुतस्य ।—तरुणे इति—उपपन्नमिति । रक्तमोज्ज्वलं प्रच्छन्नेन । चारः, यरचारः ॥ ६ ॥

दन्ततोदहप्रचालिषु कवलगण्डूषौ ।—

दन्तानां तोदहर्षे च वातघ्नाः कवडा हृिताः ।

दन्तचाले तु गण्डूषौ वकुलत्वक्कृतौ हितः ॥ ७ ॥

दन्तशूले माक्षिकादिः ।—

माक्षिकं पिप्पलीसर्पिर्मिश्रितं धारयेन्मुखे ।

दन्तशूलहरं प्रोक्तं प्रधानमिदमौषधम् ॥ ८ ॥

दन्तवेष्टे लोभ्रादिप्रतिसारणम् ।—

विस्त्राविते दन्तवेष्टे ब्रणन्तु प्रतिसारयेत् ।

लोभ्रपत्तङ्गमधुक-लाक्षाचूर्णैर्मधूत्तरैः ॥ ९ ॥

दन्तवेष्टे क्षीरिष्ठगण्डूषः ।—

गण्डूषे क्षीरिणो योज्याः सक्षौद्रघृतशर्कराः ॥ १० ॥

शोषिरे लोभ्रादिलेपः क्षीरिष्ठगण्डूषश्च ।—

शोषिरे हृतरक्ते तु लोभ्रमुस्तारसाञ्जनैः ।

सक्षौद्रेः शस्यते लेपो गण्डूषे क्षीरिणो हृिताः ॥ ११ ॥

परिदरे श्रौतादक्षिक्याऽतिदीप्तः ।—

क्रियां परिदरे कुख्याञ्छ्रौतादोक्तां विचक्षणः ।

संशोध्योभयतः कायं शिरस्त्र—”

॥ १२ ॥

दन्तानामित्यादि ।—वातघ्नाः कवडा इति—उष्णतैलघृतसस्नेहदशमूल-
क्रायादयः ॥ ७ ॥

माक्षिकमित्यादि ।—अथ पिप्पलीघृतापेक्षया मधु तु बहुमात्रं देयमिति वदन्ति ।
अधुनः कर्षमेकं, गन्धघृतं माषकाष्टकं, पिप्पलीचूर्णे माषकचतुष्टयम्, आलोक्ष-
मुखे धारयेत् ॥ ८ ॥

विस्त्राविते इत्यादि ।—विस्त्राविते गल्लोकाप्रच्छन्नादिना रक्ते हृते । ब्रणमिति—
गल्लोकाप्रच्छन्नादिकं क्षतम् । पत्तङ्गं रक्तचन्दनम् ॥ ९ ॥

गण्डूषे इत्यादि ।—क्षीरिण इति—बटोडुम्बरादयः, एषां काषाः, क्षौद्रघृतशर्कराः
प्रक्षेपणीयाः ॥ १० ॥

शोषिरे इत्यादि ।—शोषिरे इति—दन्तरोगविशेषे । एवं परिदरेऽपि ॥ ११ ॥

क्षिक्यामित्यादि सुश्रुतस्य ।—कायमुभयतः संशोध्येति—कायं शरीरम्, उभयतः

उपकुशे रक्तसावणाद्युपदेशः ।—

“—उपकुशे ततः ।

काकोडम्बरिकागोजी-पत्रैर्विस्त्रावयेद्विषक् ॥

चौद्रयुक्तैश्च लवणैः सव्योषैः प्रतिसारयेत् ॥ १३ ॥

उपकुशे पिप्पल्यादिकवल्गुः ।—

पिप्पल्यः सर्धपाः खेता नागरं नैचुलं फलम् ।

सुखोदकेन मङ्गुह्य कवर्द्धं तस्य योजयेत् ॥ १४ ॥

दन्तवैदर्भे शोधनादिः ।—

शस्त्रेण दन्तवैदर्भे दन्तमूलानि शोधयेत् ।

ततः चारं प्रयुञ्जीत क्रियाः सर्वाश्च शीतलाः ॥ १५ ॥

इति—वसनविरचनार्थां, शिरस्य विशोध्यन्त्यः ; शिरःशोधनस्य शिरोविरचनेनैव ।
‘मंशोष्णोमयतः कार्यं शिरस्य’ इति सूत्रं परिदरे उपकुशे च योजयन्ति,
युक्तश्चेततः ; यतः परिदरो रक्तपित्तकफजः, अत एव कफपित्तनीकं वसनं पित्तरक्त-
प्रत्यनीकस्य विरेचनं हितमेव, शिरोविरचनस्य शिरोमतकफस्यार्थम्, एवमुपकुशेऽपि ।
उपकशस्तु यद्यपि निदाने माध्वेन पित्तरक्तजलेनैवोक्तः, तथाऽपि तत्त्वान्तरप्रत्ययात्
कफोऽप्यत्र ज्ञेयः ; तद्वशात्—“वेष्टे च टाडपाकौ चलनं दन्तेषु नामिकापचनम् ।
कृष्यान् पित्तं रक्तं कफश्च कृपितस्तथोपकुशे ॥” इति ; तेन उपकुशेऽपि वसनशिरो-
विरचने युक्ते एव भवतः । काशमित्यत्र “कार्यम्” इति पाठे—शीतादीनां क्रियारं
परिदरे कृष्यान्, उपकुशे तु वज्रमाणरक्तसावादि कार्यमिति ज्ञेयम् । गोश्री
शाखोटकः । लवणैरिति पञ्चभिः ॥ १२। १३ ॥

पिप्पल्य इत्यादि ।—अथ खेता इति सर्धपविशेषणम् । निचुलफलं हिज्जल-
फलम् । एते च पिप्पल्यादयो व्यस्ताः समस्ताश्च कवर्द्धं योज्याः ॥ १४ ॥

शस्त्रेणेत्यादि ।—शस्त्रेणेति—सङ्खलायेण । शोधयेदिति—दन्तमूलानि शोधयेत् ।
अभिघातजेऽपि दन्तवैदर्भे शस्त्रेण दन्तमूलमांसच्छेदनम् अभिघातदृष्टरक्तगतपक्वेन
शोणमांसस्थापगमनावेन । चारप्रयोगोऽपौष्ठाशोषितशेषपूतिमांसदूरीकरणार्थं, तदन-
न्तरं शीतक्रियाः चारकुपितपित्तरक्तनिर्वापणार्थं, ताश्च नखगण्डूपादयः ; उक्तं
चिन्मात्रे—“चारं दद्यात् ततो नखं गण्डूपादि च शीतलम्” (उ० २२ अ०)
इति ॥ १५ ॥

अधिदन्ते दन्तोद्धरणायुपदेशः ।—

उद्धृत्याधिकदन्तन्तु ततोऽग्निमवचारयेत् ।

क्रिमिदन्तकवच्चात्र विधिः कार्यो विजानता ॥ १६ ॥

अधिमांसं पाठादिचूर्णम् ।—

क्लिप्त्वाऽधिमांसं सच्चोद्रेरैतैश्चूर्णैरुपाचरेत् ।

पाठावचातेजोवती-सर्जिकायावशूकजैः ॥ १७ ॥

अधिमांसं पिप्पलीकवलादयः ।—

चौद्रद्वितीयाः पिप्पल्यः कवलश्चात्र कौर्त्तितः ।

पटोलनिम्बत्रिफला-कषायश्चात्र धावने ॥

शिरोविरेकश्च द्वितो धूमो वैरेचनश्च यः ॥ १८ ॥

दन्तनाद्यां नाडीग्रणचिकित्साऽतिदेशादिः ।—

नाडीग्रणहरं कर्म दन्तनाडीषु कारयेत् ।

यं दन्तमधिजायेत नाडी तं दन्तमुद्धरेत् ॥ १९ ॥

दन्तनाद्यां दाहयुपदेशः ।—

क्लिप्त्वाऽधिमांसं शस्त्रेण यदि नोपरिजी भवेत् ।

शोधयित्वा दहृच्चापि क्षारेण ज्वलनेन वा ॥ २० ॥

उद्धृत्यादि सुश्रुतस्य ।—अग्निदाहोऽत्र रक्तादिस्त्रिनिषिधानम् । क्रिमिदन्तो द्विविधः, अकवलश्चलश्च ; तत्र यश्चलः स उद्धृत्यः, तद्विधिरैवावृत्तिदिश्यते, उद्धृत्यैकेन समानत्वात्, न त्वचलस्य, तस्यानुद्धृत्यत्वात् । चले एव क्रिमिदन्ते उद्धरणदाहो युक्तौ । अधिदन्ते पुनरचलोऽपि तद्विधानाश्रयिणश्च क्रिमिदन्तकवच्यतिदेशलक्ष्यशरीरप्युद्धरणदाहशरीरभिधानम् ॥ १६ ॥

क्लिप्त्वादि सुश्रुतस्य ।—तेजोवती शवी । कवडयद्वयोऽयम् ॥ १७ ॥

चौद्रेत्यादि ।—चौद्रद्वितीयाः पिप्पल्य इति—चौद्रालोडितपिप्पलीकवलः । वैरेचनिकधूमसाहचर्यात् शिरोविरेकोऽपि तौष्णीऽत्र बोध्यः ॥ १८ ॥

नाडीत्यादि ।—यस्मिन्ति—यस्य दन्तस्य समीपे नाडी स्यात्, तं दन्तं अकवलश्चलं वा शस्त्रेण दन्तावरकमानं क्लिप्त्वा उद्धरेत् ॥ १९ ॥

क्लिप्त्वादि ।—यदि नोपरिजी भवेदित्युद्धरणस्यापवादः ॥ २० ॥

दन्तनाद्यां दन्तोद्धरणस्य अवश्यकर्तव्यतोपदेशः ।—

गतिर्हि नस्ति हन्वस्थि दशने समुपेक्षिते ।

तस्मात् समूलं दशनमुद्धरेत् भग्नमस्थि च ॥ २१ ॥

उत्तरदन्तोद्धरणे दोषनिर्देशः ।—

उद्धृते तूत्तरे दन्ते शोणितं सम्यसिच्यते ।

रक्ताभयोगात् पूर्वाक्ता घोरा रोगा भवन्ति च ॥

चलमप्युत्तरं दन्तमतो नापहरेद्भिषक् ॥ २२ ॥

दन्तनाद्यां लोभ्रादितैलम् ।—

कषायं जातोमदन-कटुकास्वादुकण्टकैः ।

लोभ्राखदिरमञ्जिष्ठा-यष्ट्याह्वैश्चापि यत् कृतम् ॥

तैलं संशोधनं तद्धि हन्यादन्तगतां गतिम् ॥ २३ ॥

कषायं परतः कृत्वा पिष्ट्वा लोभ्रादिकल्कितम् ।

अधोगतदन्तानुद्धरणे दोषमाह, गतिरित्यादि ।—गतिः नाङ्गी । हन्वस्थि कपोलसमीपास्थि । हिनास्त दारयति । दशने समुपेक्षिते सत्यमुद्धृते सतोत्थयः, किंवा—“गतिर्हि नास्ति हन्वस्थि दशने समुपेक्षिता” इति पाठान्तरे—दन्ते गतिरुपेक्षितेत्यर्थः । भग्नमस्थि चेति—अस्यगुहृतदन्तस्य भग्नशेषमस्थि चेत्यर्थः, किंवा गतिविशेषितहन्वस्थि भग्यास्थीत्युच्यते ॥ २१ ॥

उपरिजदन्तानुद्धरणे हेतुमाह, उद्धृते इत्यादि ।—उत्तरे इति—उपरिजाते । सम्य-
सिच्यते अतिस्त्रवतीत्यर्थः । पूर्वाक्ता इति—शोणितवर्णनीधोक्ता आक्षेपकादयः ॥ २२ ॥

कषायमित्यादि सुश्रुतस्य ।—जालाः पत्रम् । मदनं मदनकण्टकम् । कटुका कटुरोहिणी । स्वादुकण्टकः विककृतः । एतैः कृतः कषायः सुखधावनरूपः क्राधः दन्तगतां गतिं हन्यात्, तथा लोभ्रादिभिश्च यष्ट्याह्वैः कल्करूपेयं कृतं तैल तदापि दन्तगतिं हन्यादित्यर्थः । अन्ये तु कषायमित्यतः परं क्लेपेति शेषः, तेन जाल्यादिभिः कषायं कृत्वा लोभ्रादिकल्केन च कृतं यत् तैलमिति व्याचक्षते ; इत्येनाप्यनुमतोऽयमर्थः ; व्यवहारोऽप्यनेनैव । जेज्जु—“धावनं जातोमदन-स्वादुकण्टकाखदिरम्” इत्यादिशब्दं श्लोकार्हे पठित्वा तदन्तरमेव “कषायं जातोमदन” इत्यादिकं पठति ; व्याचष्टे च, —कषायमिति पदे. धावनमित्यनेन सूच्यते ; तेन जाल्यादिद्रव्यचतुष्टयकषायेण धावनं, परं तु जातोमदनादिद्रव्याष्टकेन कल्केन तैलं साधनीयमिति ; अथ यव

कण्टकीमदनो योज्यः स्वादुकण्टो विकङ्कतः ॥ २४ ॥

इति दन्तमूलरोग-चिकित्सा ।

अथ दन्तरोग-चिकित्सा ।

दन्तदुर्घे स्नेहकवडादिः ।—

सुखोष्णाः स्नेहकवडाः सर्पिषस्तैवृतस्य वा ।

निर्य्यूहाद्यानिलघ्नानां दन्तदुर्घप्रमर्दनाः ॥

स्नेहिकस्य हितो धूमो नस्यं स्नेहिकमेव च ॥ १ ॥

दन्तशर्करायां लाक्षाप्रतिसारणादिकम् ।—

अहिंसन् दन्तमूलानि शर्करामुद्धरेद्भिषक् ।

लाक्षाचूर्णैर्मधुयुतैस्ततस्तां प्रतिसारयेत् ॥

दन्तदुर्घक्रियाद्यापि कुर्यान्निरवशेषतः ॥ २ ॥

तन्मतानुयायिवाग्मयोऽपि—“घ्रातं जातोमदन-खदिरस्वादुकण्टकैः” इत्युक्तवान् ।
अन्ये तु कषायशब्दं समासे विभक्तिरहितं पठन्ति, तेषां सति कषायशानपूगफलं,
मिश्रकाष्ठायोक्तशङ्खित्वादिशोधनकषायद्रव्यं वा ; अस्मिन् पक्षे—कषायद्रव्यादिभिः
यथ्याह्वानैस्तैलपाकः । कषायद्रव्यान्तर्गताया अपि जात्याः पृथग्भिधानं भागद्वयद्व-
यार्थमित्यपि वदन्ति ॥ २३।२४ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां दन्तमूलगत-रोग-चिकित्सा-विहतिः ।

दन्तमूलगतचिकित्सितसमिधाय दन्तगतव्याधिचिकित्सानाह, सुखोष्णा इत्यादि
सुस्तस्य ।—स्नेहाः सर्पिस्तैलवसामज्जानक्षेपां व्यस्तानां समस्तानाञ्च कवला
यक्षूषाः । सर्पिषस्तैवृतस्य वेति—वैवृतसर्पिरपतानक-चिकित्सायां सुश्रुतेनोक्तम् ।
अनिलघ्नानामिति—भद्रदावादिदशमूलादीनां निर्य्यूहाः काथाः ॥ १ ॥

अहिंसन्नित्यादि सुस्तस्य ।—दन्तमूलहिंसया हि अभिघातना दन्तनाशो
दन्तघातस्य स्यात् ॥ २ ॥

कपालिकायां दन्तहर्षक्रियाऽतिदेशः ।—

कपालिका कच्छसाध्या तत्ताप्येषा क्रिया हिता ॥ ३ ॥

अचलकिमिदन्ते रक्तसावणाद्यपदेशः ।—

जयेद्विस्त्रावणैः स्विन्नमचलं क्रिमिदन्तकम् ।

तथाऽवपीडैर्वातघ्नैः स्नेहगण्डूषधारणैः ॥

भद्रदार्वादिवर्षाभूलेपैः स्निग्धैश्च भोजनैः ॥ ४ ॥

अचलकिमिदन्ते हिङ्गुलेपः ।—

हिङ्गु सोष्णान्तु मतिमान् क्रिमिदन्तेषु दापयेत् ॥ ५ ॥

अचलकिमिदन्ते उद्व्यादिगण्डूषः ।—

सहतीभूमिकदम्बकपञ्चाङ्गुलकण्टकारिकाकाशः ।

गण्डूषस्तेलयुक्तः क्रिमिदन्तकवेदनाशमनः ॥ ६ ॥

अचलकिमिदन्ते नीलौषधीगादिः ।—

नीलौवायसजङ्घास्त्रगदुग्धीनान्तु मूलमेकैकम् ।

सञ्चर्य दशनविधृतं दशनक्रिमिपातनं प्राहुः ॥ ७ ॥

चलकिमिदन्ते विदार्यादितैलनसम् ।—

चलमुद्धृत्य वा स्थानं दहेत्तु शुषिरस्थ वा ।

ततो विदारोयष्टप्राह्व-मृङ्गाटककशेरुभिः ॥

कपालिकेत्यादि ।—कच्छसाध्या इत्यनेन कपालिकायाः शीघ्रप्रतिकसंव्यती सूचयति । एषा क्रियेति—दन्तहर्षोक्ता, कपालिकाया अपि वातजत्वात् ; शर्करोक्तित्यन्ये ॥ ३ ॥

जयेत् विस्त्रावणैरित्यादि ।—विस्त्रावणं क्रिमिदूषितरक्तस्य । अवपीडः नस्यभेदः । वातघ्नैरिति—वातघ्नद्रव्यकृतैरवपीडैरिति चक्रः । अन्ये तु अवपीडो यद्यपि कफहरस्तथाऽपि स्थानानुरोधात् क्रियते ; अतो विस्त्रावणादिकृपितवातशान्त्यर्थं वातहरं कर्म कर्तव्यमिति दर्शयितुं वातघ्नैरिति स्नेहगण्डूषादिविशेषणं कृतम् ; वाग्भटेऽप्येवमेवोक्तम् ॥ ४ ॥

हिङ्गुत्यादि ।—सोष्णमिति—ईषदुष्णम् ॥ ५ ॥

उद्वतीत्यादि ।—भूमिकदम्बः अलसुषः । पञ्चाङ्गुल परण्डः ॥ ६ ॥

नीलोत्यादि ।—सुक् सुही । दुग्धी क्षीरादः ॥ ७ ॥

तैलं दशगुणं क्षीरं सिद्धं नस्ये तु योजयेत् ॥ ८ ॥

इनुमोचे चर्दितचिकित्साऽतिदेशादिः ।—

इनुमोचे समुद्दिष्टा कार्या चार्दितवत् क्रिया ॥ ९ ॥

अपथ्यानि ।—

फलान्यस्नानि शीताम्बु रुक्षान्नं दन्तधावनम् ।

तथाऽतिकठिनान् भक्ष्यान् दन्तरोगी विवर्जयेत् ॥ १० ॥

क्रिमिदन्ते सप्तच्छदार्कदुग्धादिपूरणम् ।—

सप्तच्छदार्कदुग्धाभ्यां पूरणं क्रिमिदन्तनुत् ।

जीवनीयेन दुग्धेन क्रिमिरन्ध्रप्रपूरणम् ॥

अर्कक्षीरेणैवमेक-योगः सङ्गिः प्रशस्यते ॥ ११ ॥

क्रिमिदन्ते द्रोणपुष्परसपूरणम् ।—

द्रोणपुष्पद्रवैः फेन-मधुतैलसमायुतैः ।

क्रिमिदन्तविनाशाय कार्यं कर्णस्य पूरणम् ॥ १२ ॥

क्रिमिदन्ते पटोलादिलेपः मधुतैलकवल्लश्च ।—

पटोलकटुकाव्योष-पाठासैन्धवमार्गिकैः ।

चूर्णैर्मधुयुतो लेपः कवडो मधुतैलकैः ॥ १३ ॥

क्रिमिदन्ते सुकादितैलम् ।—

सुस्तामधुकनिर्गुण्डी-खट्विरोशोरदारुभिः ।

समञ्जिष्ठाविडङ्गैश्च सिद्धं तैलं हरेत् क्रिमोन् ॥ १४ ॥

दन्तशब्दे कर्कटघृतं कर्कटलेपश्च ।—

कर्कटाङ्गुक्षीरपक्व-घृताभ्यङ्गेन नश्यति ।

चलनित्यादि मुञ्चतय ।—वा-शब्दोऽवधारणे, चलमुद्धृत्येवेत्यर्थः । ज्ञानमिति—

उद्धृतदन्तस्य समयस्थानम् । शुषिरस्येति—क्रिमिकतच्छिद्रस्य यावत्प्राप्तं स्थानं तावदेव दृष्टेत् । ज्ञानशब्दोऽत्रापि योजनीयः ; भूरिदेशदृष्टौ समयस्यैव दन्तस्थानस्य दाहः, एकस्थानदृष्टौ च शुषिरस्थानमात्रदाह इति ॥ ८ ॥

इनुमोचे इत्यादि ।—समुद्दिष्टा इति पदम् चर्दितोक्तसमस्तविवर्धनसाहः ॥ ९ ॥

फलानीत्यादि ।—दन्तधावनं दन्तकाष्ठम् ॥ १०—१४ ॥

दन्तशब्दः कर्कटाङ्घ्रि-लेपाद्वा दन्तयोजितात् ॥ १५ ॥

इति दन्तरोग-चिकित्सा ।

अथ जिह्वारोग-चिकित्सा ।

वातजकण्ठके वातजोष्ठरोगचिकित्साऽतिदेशः ।—

जिह्वारोगेषु कर्तव्यं विधानमिदमौषधम् ।

ओष्ठप्रकोपेऽनिहते यदुक्तं प्राक् चिकित्सितम् ॥

कण्ठकेष्वनिलोत्थेषु तत् कार्यं भिषजा खलु ॥ १ ॥

पित्तजकण्ठके रक्तसावणाद्युपदेशः ।—

पित्तजेषु निष्ठुष्टेषु निःसृते दुष्टशोणिते ।

प्रतिसारणगण्डूप-नस्यञ्च मधुरं हितम् ॥ २ ॥

कफजकण्ठके रक्तमोक्षणाद्युपदेशः ।—

कण्ठकेषु कफोत्थेषु लिखितेष्वसृजः क्षये ।

पिप्पल्यादिर्मधुयुतः कार्यन्तु प्रतिसारणम् ॥ ३ ॥

कर्कटेत्यादि ।—अत्र चौरसाधनपरिभाषया कर्कटपादेन साधितं यत् चौरं
तत्पक्षवृताभ्यङ्गेनेत्यर्थः । अभ्यङ्गश्च दशनप्रदेशे सज्जयमित्याहुः । अन्ते तु—
कर्कटपादकल्कचौराभ्यां साधितं यत् घृतं तेनाभ्यङ्ग इत्याहुः । दन्तशब्दो
दन्तकण्डकवृद्धिः ॥ १५ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां दन्तरोग-चिकित्सा-विवृतिः ।

जिह्वारोगचिकित्सासाह, जिह्वेत्यादि ।—ओष्ठेत्यादि सुश्रुतस्य ।—कण्ठकः
जारीति ख्यातो रोगः ॥ १ ॥

पित्तजेष्वित्यादि ।—निष्ठुष्टेष्विति शाखोटकादिपत्रैः । मधुरमिति—मधुरेण
काकोल्यादिगणेनेव कृतं नखान्तव्रथमित्याहुः ॥ २ ॥

कण्ठकेष्वित्यादि ।—लिखितेष्विति मण्डलाद्यादिना । असृजः क्षये अवसाने,
विरासे इत्यर्थः । पिप्पल्यादिरिति—पिप्पल्यादिगणः ॥ ३ ॥

कफजकण्ठके गौरसर्षपादिकवलः पटोलादियूषः ।—

गृह्णीयात् कवलान् वाऽपि गौरसर्षपसैन्धवैः ।

पटोलनिम्बवात्ताकु-चारयूषैश्च भोजयेत् ॥ ४ ॥

जिह्वाजाडो नाणकचारघर्षणादियोगौ ।—

जिह्वाजाडं चिरजं नाणकभस्मलवणतैलघर्षणं हन्ति ।

वृषत्सुकुक्षीराक्षं जम्बौराव्यञ्जचर्वणं वाऽपि ॥ ५ ॥

उपजिह्वायां रक्तभीषणाद्युपदेशः ।—

उपजिह्वान्तु संलिख्य चारिण प्रतिसारयेत् ।

शिरोविरिकगण्डूष-धूम्रैश्चैनामुपाचरेत् ॥ ६ ॥

उपजिह्वायां व्योषादिचूर्ण-तैले ।—

व्योषचाराभयावज्जि-चूर्णमेतत् प्रघर्षणम् ।

उपजिह्वाप्रशान्त्यर्थमेभिस्तैलं विपाचयेत् ॥ ७ ॥

इति जिह्वारोग-चिकित्सा ।

गृह्णीयादित्यादि ।—मेतसर्षप-सैन्धवाभ्याञ्च कवल उन्धोदकीन काव्यः । पटोला-
दिभिर्भोजयेत् तथा चारयूषैश्च भोजयेदिति—चारप्रधानकुलत्यादियूषः चारटूपः ;
तदुक्तं—“शुक्लमूलकुलत्यादि-यूषाः चारोत्तरा इति । कुलकं विल्ववल्गु
वात्ताकुशाशने हितम् ॥” इति ॥ ४ ॥

जिह्वेत्यादि ।—जिह्वाजाडं गाडीसंज्ञकं रोगमिति लोके । वृषत्सुकुक्षीरेण युक्तं
सलितं यज्जम्बीरादिकेशरघर्षणम् । चर्वणमित्यत्र घर्षणमित्यपि पाठः ॥ ५ ॥

उपजिह्वान्त्यादि संश्रुतस्य ।—संलिख्येति शाखोटकादिपत्रेण । * चारिण
इति—यवचारिणः ; उक्तं हि बाम्भटे—“उपजिह्वा परित्स्थान्य यवचारिण घर्षयेत्”
(७० २२ अ०) इति । अन्ये तु प्रतिसारणीयचारिणेत्याहुः ॥ ६ ॥

व्योषेत्यादि ।—एभिस्तैलमिति—व्योषादिभिः ; कस्तूरुपैरित्यर्थः । जलं
चतुर्गुणम् ॥ ७ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां जिह्वारोग-चिकित्सा-विहतिः ।

अथ तालुरोग-चिकित्सा ।

गलशुण्ड्यां व्योषादिवर्षणम् ।—

क्षित्वा वर्षेनले शुण्डीं व्योषोग्राक्षौद्रसिन्धुजैः ॥ १ ॥

गलशुण्ड्यां कृहादिवर्षणम् ।—

कुष्ठोषणवचासिन्धु-कणापाठाप्लवैरपि ।

सक्षौद्रैर्भिषजा कार्यं गलशुण्ड्या विवर्षणम् ॥ २ ॥

गलशुण्ड्यां शिराव्यधीपदेशः शिफालीप्रयोगश्च ।—

उपनासाव्यधौ हन्ति गलशुण्डोमशेषतः ।

गलशुण्डोद्धरं तद्वच्छेकालौमूलचर्वणम् ॥ ३ ॥

गलशुण्ड्यां वचादिकवलाः ।—

वचामतिविषां पाठां रास्नां कटकरोहिणौम् ।

निःक्राथ्य पितुमर्दञ्च कवलं तत्र योजयेत् ॥ ४ ॥

गलशुण्ड्यां चारसिद्धमुद्गयूषः ।—

चारसिद्धेषु मुद्गेषु यूषाश्चाप्यधने हिताः ॥ ५ ॥

तुण्डिकेयांदिषु गलशुण्डीचिकित्साऽतिदेशः ।—

तुण्डिकेय्यध्रुषे कूर्मे सङ्घाते तालुपुष्पटे ।

तालुरोगचिकित्सानाह, क्षित्वेत्यादि ।—उया वचा ॥ १ ॥

कुष्ठोषणेत्यादि ।—उषणं मरिचम् । प्लवः कैवर्षमुत्तकः । सिन्धुकणेत्यत्र “सिन्धुरणा” इति केचित् पठन्ति । अरुणा अतिविषा ; बास्मटेऽप्युक्तं—“मरिचाऽति-विषापाठा वचाकुष्ठकुटन्नटेः । क्षिन्नायां सपटुक्षौद्रैर्वर्षणम्—” (उ० २२ अ०) इति ; एवं सञ्चतेऽप्याशुवेदसारोऽपि ॥ २ ॥

उपनासेत्यादि ।—उपनासाव्यध इति—नासासमीपवर्तिशिराव्यध इत्यर्थः । नासायां शिरास्यतुविशतिः, तन्मध्ये नासिकाया अतिसन्निहितास्यतलः परिहायाः उक्तं हि सञ्चते—“विवां दम नासायां, तासानोपनासिक्यस्यतलः परिहायाः” (शा० उ० अ०) इति ॥ ३ ॥

वचामित्यादि सञ्चतस्य ।—पितुमर्दः निम्बः ॥ ४ ॥

चारैत्यादि ।—चारसिद्धेति—सुखकापामागांदिचारोदकसिद्धेषु ॥ ५ ॥

एष एव विधिः कार्श्यी विशेषः शस्तकर्मणि ॥ ६ ॥

तालुपाक-तालुशोषयोः यथाक्रमं पित्त-वातचिकित्साऽतिदेशः ।—

तालुपाके तु कर्त्तव्यं विधानं पित्तनाशनम् ।

स्नेहस्वेदौ तालुशोषे विधिसानिक्तनाशनः ॥ ७ ॥

इति तालुगतरोग-चिकित्सा ।

अथ कण्ठगतरोग-चिकित्सा ।

गलरोगिण्यां क्रियासूचम् ।—

साध्यानां रोहिणीनान्तु हितं शोणितमोक्षणम् ।

हृदयं धूमपानञ्च गण्डूषो नस्तकर्म च ॥ १ ॥

वातरोगिण्यां रक्तमोक्षणायुपदेशः ।—

वातिकौन्तु हृते रक्ते लवणैः प्रतिसारयेत् ।

सुखोष्णान् स्नेहकवडान् धारयेच्चाप्यभीक्षणः ॥ २ ॥

पित्तरोगिण्यां पतङ्गादिप्रतिसारणं द्राक्षादिक्वलयः ।—

पतङ्गशर्कराक्षौद्रेः पौत्तिकीं प्रतिसारयेत् ।

द्राक्षापरुषककायो हितश्च कवलयहे ॥ ३ ॥

तुण्डिकेश्यश्रुवे इत्यादि सुश्रुतस्य ।—कूर्मे इति—कच्छपरीणि । एष एवेति—
मलशुद्धाक्तविधिशेषः । शस्तकर्मणीति—तुण्डिकेशी-तालुपुण्ड्री भेद्यौ, अपरं केन
इति शेषः ॥ ६ ॥

तालुपाके इत्यादि ।—पित्तनाशनं पित्तप्रणनाशनमित्यर्थः ॥ ७ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितयायां तत्त्वचन्द्रिकायां तालुगतरोग-चिकित्सा-विधितिः ।

कण्ठरोगचिकित्साभाट्ट, साध्यानामित्यादि सुश्रुतस्य ।—साध्यानामित्यादिना
तन्निपातनाया चसाध्याया व्यवच्छेदः ॥ १ ॥

वातिकीमित्यादि ।—लवणैरिति पञ्चभिः ॥ २ ॥

पतङ्गेत्यादि ।—पतङ्गं रक्तचन्दनम् ॥ ३ ॥

कफरोहिण्यां आगारधूमादिप्रतिसारणम् ।—

आगारधूमकटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् ॥ ४ ॥

कफरोहिण्यां श्वेतादितैलम् ।—

श्वेताविडङ्गदन्तीषु सिद्धं तैलं ससैन्धवम् ।

नस्तकर्मणि दातव्यं कवडञ्च कफोच्छये ॥ ५ ॥

रक्तरोहिण्यां पित्तरोहिणीचिकित्साऽतिदेशः ।—

पित्तवत् साधयेद्वैद्यो रोहिणीं रक्तसम्भवाम् ।

विस्त्राव्य—” ॥ ६ ॥

कण्ठशालूके तुण्डिकेरीचिकित्साऽतिदेशः ।—

“—कण्ठशालूकं साधयेत् तुण्डिकेरिवत् ।

एककालं यवान्नञ्च भुञ्जीत स्निग्धमल्पशः ॥ ७ ॥

अधिजिह्वायामुपजिह्वाचिकित्साऽतिदेशः ।—

उपजिह्विकवच्चापि साधयेदधिजिह्विकाम् ॥ ८ ॥

अधिजिह्वायां कृदनाद्युपदेशः ।—

उन्नाम्य जिह्वामाकृत्य वडिमेनाधिजिह्विकाम् ।

कृदयेन्नाण्डलाग्रेण तीक्ष्णोष्णैर्धर्मणादिभिः ॥ ९ ॥

आगारधूमेत्यादि ।—स्यष्टम् ॥ ४ ॥

श्वेत्यादि ।—श्वेता कटुभी अपराजिता वा । श्वेतादिमेन्धवान्तः कल्कः । कवड-
क्षेति—श्वेतादिमेन्धवान्तसिद्धं तैलमेव कवडमपीत्यर्थः ॥ ५ ॥

पित्तवदित्यादि ।—पित्तवदिति—पित्तरोहिणीवदित्यर्थः । विस्त्राव्येत्यत्र रक्तमिति
शेषः । एतच्च पूर्वैण सम्बध्यते ॥ ६ ॥

कण्ठशालूकमित्यादि ।—साधयेत् तुण्डिकेरीवदिति—तुण्डिकेरीयामपि गल-
शुण्डिकाविध्यतिदेशात् “साधयेत् गलशुण्डिवत्” इति वाच्ये तुण्डिकेरीविध्यति-
देशो निःशेषच्छेदनाथः, तेन गलशुण्डीवदत्त विभागच्छेदो न कार्य इति
बोधयति ॥ ७ ॥

उन्नाम्येत्यादि वास्तव्यम् ।—तीक्ष्णोष्णैर्धर्मणादिभिरित्यत्र उपाचरेदिति शेषः ।
आदिशब्दात् कवडादिपरिपक्वः ॥ ८ ॥

एकवन्दे रक्तमोक्षयाद्युपदेशः ।—

एकवन्दन्तु विस्त्राव्य विधिं शोधनमाचरेत् ॥ १० ॥

शिलायुरोगे शस्त्रप्रयोगोपदेशः ।—

शिलायुश्चापि यो व्याधिस्तच्च शस्त्रेण साधयेत् ॥ ११ ॥

गलविद्रवौ शस्त्रप्रयोगोपदेशः ।—

अमर्मस्थं सुपक्वं भेदयेत्तलविद्रवम् ॥ १२ ॥

सर्वकण्ठरोगे क्रियासूत्रम् ।—

कण्ठरोगेष्वसृङ्गीक्षस्तौक्ष्णस्यादिकर्म च ॥ १३ ॥

दाव्यादि-हरीतकीकाषौ ।—

कायपानन्तु दार्वीत्वङ्-निम्बतार्क्ष्यकलिङ्गजम् ।

हरीतकीकाषायो वा पेयो माक्षिकसंयुतः ॥ १४ ॥

कटुकादिकाषः ।—

कटुकाऽतिविषादारु-पाठामुस्तकलिङ्गकाः ।

गोमूत्रकथिताः पेयाः कण्ठरोगविनाशनाः ॥ १५ ॥

एकवन्दनित्यादि सुसुतस्य ।—विस्त्राव्येति—गलौकादिभौ रक्तं विस्त्राव्य इत्यर्थः । शोधनमिति—गलगतदोषशोधनं प्रतिसारणशिरिविरेककबलादिकं, तथा कायशोधनञ्च वननादिकं, तस्यापि कायशोधनेन शिरोगतदोषस्यापि शोधकत्वात् ॥ १० ॥

शिलायुरित्यादि ।—तच्च शस्त्रेण साधयेदिति—कठिनमस्यवेदनमपक्वं शिलायुं छेदयेत्, पक्वन्तु भेदयेत् पूषनिःसारणार्थं, ततो विद्रवणीयोक्तविधिना शोधनादिरत्रापि लभ्यते ॥ ११ ॥

अमर्मस्थमित्यादि ।—मुसुते गलविद्रविरयं विदोषविद्रधितुल्यत्वेनोक्तोऽपि चिकित्सितोपदेशात् साध्य इति ज्ञेयः । अन्ये तु गलविद्रवेष्वस्तिदोषकविद्रधितुल्यत्वेनोक्तत्वेऽपि चिकित्साविधानात् कृच्छ्राध्यत्वं ज्ञेयम् । अथ च “सर्वं गलं व्याप्य समुत्थितो यः” (सु० नि० १६५०) इत्यभिधानेन मर्मव्यापकोऽपि गलगतमर्मस्थिमुलास्यदविरुद्धादमर्मज्ञ इत्युच्यते ; किंवा अमर्मस्थमिति क्रियाविशेषणम् ; अगभीरत्वेन मर्मभ्यन्तरास्पर्शार्थं यथा स्यात् तथा भेदयेदित्यर्थः ॥ १२ ॥

सामान्यकण्ठरोगचिकित्सासाङ्ग, कण्ठरोगेष्वित्यादि ॥ १३ ॥

कालकचूर्णम् ।—

गृहधूमो यवचारः पाठा व्योषं रसाञ्जनम् ।

तेजोह्वा त्रिफला लौहं चित्रकञ्चेति चूर्णितम् ॥ १६ ॥

सक्षौद्रं धारयेदेतत् गलरोगविनाशनम् ।

कालकं नाम तच्चूर्णं दन्तजिह्वास्थरोगनुत् ॥ १७ ॥

पिप्पल्यादिचूर्णम् ।—

पिप्पलीपिप्पलीमूल-चव्यचित्रकनागरैः ।

सर्जिकाचारतुल्यांश्चैश्वर्णीऽयं गलरोगनुत् ॥ १८ ॥

पीतकचूर्णम् ।—

मनःशिला यवचारो हरितालं ससैन्धवम् ।

दार्वीत्वक् चेति तच्चूर्णं माक्षिकेण समायुतम् ॥ १९ ॥

मूर्च्छितं घृतमण्डेन कण्ठरोगेषु धारयेत् ।

मुखरोगेषु च श्रेष्ठं पीतकं नाम कीर्तितम् ॥ २० ॥

चारादि-गुडिका ।—

यवाग्रजं तेजोवर्ती सपाठां

रसाञ्जनं दारुनिशां सक्कणाम् ।

काशपानमित्यादि ।—वाग्भटे—“काशः पाने तु दार्वीत्वक्-निस्सत्वात्त्यं-
कलिङ्गनः” (उ० २२७०) इति पाठः । दार्वीत्वक् । ताव्यं रसाञ्जनम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

गृहधूम इत्यादि ।—कालकचूर्णं तेजोह्वा चवी । लौहं काललौहचूर्णम्
अगुरु वा, व्यवहारस्तु पूर्वैरेव । लौहस्थाने लोभ्रमिति केचित् पठन्ति । अस्य
योगस्य लौहचूर्णरसाञ्जनचूर्णयोगात् कण्ठत्वेन “कालक” इति संज्ञा ; एवं वक्ष्यमाण-
पीतकचूर्णेऽपि मनःशिलादियोगात् पीतत्वेन पीतकसंज्ञा विधेया ॥ १६—१८ ॥

मनःशिलेत्यादि ।—पीतकचूर्णं दार्वीत्वगिति षष्ठीसमासः । मूर्च्छितमिति—
आलोडितम् । एतच्चूर्णं तथा कालकचूर्णं सर्वस्मिन्नेव मुखरोगे धार्यम् ; अत एवोक्तं
चरके—“योगास्ते त्रयः प्रोक्ता वातपित्तकफापहाः” (वि० त्रिसर्गोऽध०) इति ।
प्रत्येकमेव कालकादयस्त्रिदीपहरा इति चक्रव्याख्या ॥ १९ ॥ २० ॥

क्षौद्रेण कुर्यात् गुडिकां मुखेन

तां धारयेत् सर्वगलामयेषु ॥ २१ ॥

दशमूल-मूलकादियुषौ ।—

दशमूलं पिवेदुषां यूषं मूलकुलत्थयोः ॥ २२ ॥

क्षीरादिकवलाटकम् ।—

क्षीरेक्षुरसगोमूत्र-दधिमस्त्वन्तकाञ्जिकैः ।

विदध्यात् कवलान् वीक्ष्य दोषं तैलघृतेरपि ॥ २३ ॥

क्षारगुडिका ।—

पञ्चकोलकतालौश-पत्रैलामरिचत्वचः ।

पन्नाशमुष्ककक्षार-यवक्षाराश्च चूर्णिताः ॥ २४ ॥

गुडे पुराणे कथिते द्विगुणे गुडिकाः कृताः ।

कर्कन्धमात्राः सप्ताहं स्थिता मुष्ककभस्मनि ॥

कण्ठरोगेषु सर्वेषु धार्याः स्युरनृतोपमाः ॥ २५ ॥

इति कण्ठगतरोग-चिकित्सा ।

अथ मुखगतरोग-चिकित्सा ।

वेरस्ये शिवादिचूर्णम् ।—

मूत्रस्निग्धां शिवां तुल्यां मधुरौकुष्ठदालकैः ।

यथायजनित्यादि ।—तेजोवती ज्योतिषती, लवी इत्यन्ते । दारुनिशा दारु-
हरिद्रा ॥ २१ ॥

दशमूलमित्यादि ।—मूलं मूलकगुण्डकम् ॥ २२ ॥

क्षीरेत्यादि मसुतस्य ।—क्षीरादिभिः प्रत्येकं यथादोषं कवडाः कार्याः, सति
तैलघृतेरपि ॥ २३ ॥

पञ्चकोलकेत्यादि ।—पत्रं तेजपत्रम् । त्वक् गुडत्वक् । मुष्ककः घण्टापाखली ।
अत्र समुदितचूर्णात् द्विगुणो गुडः । कथिते इति—वज्रिभोगात् द्रवोभूते । कर्कन्धु-
मात्रा इति—अष्टमाषकमानाः ॥ २४।२५ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां कण्ठगतरोग-चिकित्सा विवर्तिः ।

अभ्यस्य मुखरोगांस्तु जयेद्विरसतामपि ॥ १ ॥

वातिकसर्वसरे सेन्धवप्रतिसारणं वातघ्नतेल-नख-कवलौ ।—

वातात् सर्वसरं चूर्णेर्लावणैः प्रतिसारयेत् ।

तेलं वातहरैः सिद्धं हितं कवडनखयोः ॥ २ ॥

पैतिकसर्वसरे पित्तनाशनचिकित्साऽतिदेशः ।—

पित्तात्मके सर्वसरे शुद्धकायस्य देहिनः ।

सर्वः पित्तहरः कार्यो विधिमधुरशीतलः ॥ ३ ॥

कफजनसर्वसरे कफहरप्रतिसारणाद्यपदेशः ।—

प्रतिसारणमण्डूधान् धूमं संशोभनानि च ।

कफात्मके सर्वसरे क्रमं कुर्यात् कफापहम् ॥ ४ ॥

मुखपाके शिरावेषाद्यपदेशः जातीपत्रप्रयोगश्च ।—

मुखपाके शिरावेधः शिरःकायविरचनम् ।

कार्यन्तु बहुधा नित्यं जातीपत्रस्य चर्वणम् ॥ ५ ॥

मुखपाके जातीपत्रादिगण्डूषः ।—

जातीपत्रासृताद्राक्षा-यासदार्वाफलत्रिकैः ।

मुखगतारोगचिकित्साभाह, मूत्रेत्यादि ।—शिरा हरितकी । मधुरी मधुरिकैव ।

अभ्यस्य इति भक्षणविषया । विरसतामिति—आस्रवैरसम् ॥ १ ॥

वातादित्वादि संशुतत्वं ।—सर्वसरः मुखपाकः । लावणैश्चूर्णैरिति—सेन्धवचूर्णैः ।

अन्ये तु लवणा व्योतिमती, तद्वत्त्वं लावणमित्याहुः । निश्चलस्तु पञ्चलवणचूर्णैः ।

रित्याह । वातहरैः सिद्धमिति—भद्रदावादिभिः कल्पाज्जायकैः ॥ २ ॥

पित्तात्मके इत्यादि ।—शुद्धकायस्येति विरुकेण वसनेनापि, कफस्थानगतत्वेन

पित्तस्यापि वसनाहंत्वात् । मधुरशीतल इति विशेषणार्थमुक्तम् ॥ ३ ॥

कफजनसर्वसरचिकित्साभाह, प्रतिसारयेत्यादि ।—क्रमं कुर्यात् कफापहमिति

अतुलकफहरविधिसङ्ख्यायामुक्तम् ॥ ४ ॥

मुखपाके शिरावेष इत्यादि ।—शिरावेषालुनि अधोजिह्वायां वा कार्यः ।

शिराविरचनं कायविरचनञ्च बहुधा कार्यमिति योज्यम् । नित्यमिति तु परेष

सम्बध्यते ॥ ५ ॥

काथः चौद्रयुतः शीतो गण्डूषो मुखपाकनुत् ॥ ६ ॥

मुखपाकादौ कण्ठगौरवादिचूर्णम् ।—

कण्ठाजीरककुष्ठेन्द्र-यवाणां चूर्णतस्त्यहात् ।

मुखपाकत्रणक्षेद-दौर्गन्ध्यमुपशाम्यति ॥ ७ ॥

मुखपाके रसाञ्जनानिचूर्णम् ।—

रसाञ्जनं लोभ्रमथामयञ्च मनःशिला नागरगैरिकञ्च ।

पाठा हरिद्रा गजपिप्पली च स्याद्धारणं चौद्रयुतं मुखस्य ॥ ८ ॥

मुखपाके पञ्चपल्लवकाथः ।—

पटोलनिम्बजम्बूास्त्र-मालतीनवपल्लवाः ।

पञ्चपल्लवजः श्रेष्ठः कषायो मुखधावने ॥ ९ ॥

मुखपाके पञ्चवल्कलकाथ-त्रिफलाकाथौ ।—

पञ्चवल्ककषायो वा त्रिफलाकाथ एव वा ।

मुखपाकेषु सचौद्रः प्रयोज्यो मुखधावने ॥ १० ॥

मुखरोगादौ दार्वीरसक्रिया ।—

खरसः कथितो दार्व्यां घनीभूतो रसक्रिया ।

सचौद्रा मुखरोगासृग्दोषनाडीव्रणापहा ॥ ११ ॥

मुखपाके सप्तच्छदादिकाथः ।—

सप्तच्छदोशीरपटोलमुस्त-हरीतकीतिक्तकरोहिणीभिः ।

यक्ष्माह्वराजद्रुमचन्दनैश्च काथं पिवेत् पाकहरं मुखस्य ॥ १२ ॥

जातीपत्रेत्यादि ।—जाती मालती, तस्याः पत्रं जातीपल्लवम् । अमृता गुडूची ।

यासः दुरालभा । यासस्थाने पाठेति केचित् पठन्ति । दार्वीं दारुहरिद्रा ॥ ६—७ ॥

पटोलित्यादि ।—अत्र पटोलादिभिः पल्लवशब्दस्य प्रत्येकसन्त्वयः ॥ ९ ॥

पञ्चवल्केत्यादि ।—सचौद्र इत्युभयत्रापि सम्बध्यते ॥ १० ॥

खरस इत्यादि ।—अयं योग आस्ये धार्यः । वाम्बटे तु गैरिकानप्यत्र योगे पठ्यते, यथा—“खरसः कथितो दार्व्यां घनीभूतः सगैरिकः । आस्यस्यः समधुवंक-आक-नाडीव्रणापहाः ॥” (७० ११५०) इति ॥ ११ ॥

सर्वमुखरीगे पटोलादिक्वाथः ।—

पटोलशुण्ठात्रिफलाविशाला-त्रायन्ति तित्तादिनिशाऽमृतानाम् ।
पीतः कपायो मधुना निहन्ति मुखे स्थितश्चास्यगदानशेषान् ॥ १३ ॥

मुखपाके त्रिफलादिक्वाथः त्रिफलाचूर्णञ्च ।—

कथितास्त्रिफलापाठा-मृद्वीकाजातिपल्लवाः ।

निषेध्या भक्षणीया वा त्रिफला मुखपाकहा ॥ १४ ॥

चूर्णदग्धमुखे तिलादिपञ्चगण्ड्याः ।—

तिला नीलोत्पलं सर्पिः शर्करा क्षौरमेव च ।

सचौद्रो दग्धवक्त्रस्य गण्डूषो दाहपाकनुत् ॥ १५ ॥

चूर्णदग्धमुखे तैल-काञ्जिकगण्डूषौ ।—

तैलेन काञ्जिकेनाथ गण्डूषश्चूर्णदाहहा ॥ १६ ॥

महासहचर-तैलम् ।—

तुलां धृतां नीलमहाचरस्य

द्रोणेऽश्वसः संश्रपयेत् यथावत् ।

पूत्वा चतुर्भागरसे तु तैलं

पचेच्छनैरर्द्धपलप्रयुक्तैः ॥ १७ ॥

कल्कैरनन्ताखदिरैरिमेद-

जम्बूस्त्रयष्टौमधुकोत्पलानाम् ।

सप्तच्छदेत्यादि ।—सप्तच्छदः शारदी । तित्करीदिग्धी कटुकी । राजद्रुमः
आरग्वधः ॥ १२।१३ ॥

कथिता इत्यादि ।—निषेध्या इति—पानगण्डूपाभ्यामुपयोग्या इत्यर्थः । भक्ष-
णीयेति परेषु सम्बध्यते । तेन लिङादिति धया त्रिफला भक्षणीयेत्यर्थः ॥ १४ ॥

तिला इत्यादि ।—प्रथम एते गण्डूष इति । सचौद्र इति—प्रत्येकानमी सचौद्र
योगा इति निश्चलः । दग्धवक्त्रेति शम्बुकशङ्खचूर्णादिनेत्यर्थः । घनकुष्ठैलादि-
योगमत केचित् पठन्ति ; रूद्धयुक्तम् ; व्याधिकारे अथ योगस्य व्यत्ययान्तात् ;
निश्चयेन तु अनादुभयमेवायं सङ्गोः पठितो व्याख्यातश्च ॥ १५।१६ ॥

तुलानिआदि ।—नीलमहाचरः नीलमिण्डो । चतुर्भागरसे इति—चतुर्थः

तत् तैलमाश्वेव धृतं मुखेन
स्थैर्यं द्विजानां विदधाति सद्यः ॥ १८ ॥

इरिमेदायं तैलम् ।—

इरिमेदत्वक्पलशतमभिनवमापोथ्य खण्डशः कृत्वा ।
तोयादृक्चतुर्भिर्निःकाष्य चतुर्थशेषेण ॥ १९ ॥
काथेन तेन मतिमांस्तैलस्यार्द्धादृकं शनैर्विपचेत् ।
कल्कैरक्षसमांशैर्मञ्जिष्ठालोभ्रमधुकानाम् ॥ २० ॥
इरिमेदखदिरकट्फललाक्षान्यग्रोधमुस्तसूक्ष्मैला- ।
कर्पूरागुरुपद्मक-लवङ्गककीलजातौफलानाम् ॥ २१ ॥
पतङ्गगैरिकवराङ्गगजकुसुमधातकीनाञ्च ।
सिद्धं भिषक् विदध्यादिदं मुखोत्थेषु रोगेषु ॥ २२ ॥
परिशौर्णदन्तविद्रधि-श्रीषिरशीताददन्तहर्षेषु ।
क्रिमिदन्तदालनचलितप्रहृष्टमांसावशीर्णेषु ॥ २३ ॥
मुखदौर्गन्धे कार्यं प्रागुक्तेष्वामयेषु तैलमिदम् ॥ २४ ॥

लाक्षायां तैलम् ।—

तैलं लाक्षारसं क्षीरं पृथक् प्रस्थं समं पचेत् ।
चतुर्गुणेरिमक्षाये द्रव्यैश्च पलसम्भितैः ॥ २५ ॥

भागरसे । अनन्ता अनन्तमूलम् । इरिमेदः विदखदिरः, तदभावे खदिरमेव द्विगुणं
गृह्णन्ति ॥ १७।१८ ॥

इरिमेदत्वगित्यादि ।—पञ्चकं पञ्चलाष्ठम् । जातो जातीकोषः । फलं जाती-
फलम् । पसङ्गं रक्तचन्दनम् । वराङ्गं गुडत्वक् । गजकुसुमं गागकेशरम् । परि-
शौर्णदन्तः दन्तमेदः ; उक्तं हि वाग्भटे—“दन्तमेदे द्विजासोद-भेदरुक्स्तुटना-
न्विताः” (७० २१५०) इति । विद्रधिः गलविद्रधिः । दालनः दारणवद्व्या-
योगात् । प्रहृष्टमांसः अधिमांसः । अवशीर्णः अवशीर्णमांसः । परिदरः “दन्त-
मांसानि शोथन्ते” (सु० नि० १६५०) इत्यादि तल्लक्षणम् ॥ १९—२४ ॥

तैलमित्यादि ।—लाक्षाया रसः काषः । इरिमक्षाये इति—इरिमेदक्षाये । षड्-

लोभकटफलमञ्जिष्ठा-पञ्चकेशरपञ्चकैः ।

चन्दनोत्पलयष्ट्याह्वैस्तैलं गण्डूषधारणम् ॥ २६ ॥

दालनं दन्तचालञ्च हनुमोलं कपालिकाम् ।

श्रीतादं पृतिवक्त्रञ्च अरुचिं विरसास्यताम् ॥

हन्यादास्यगदानेतान् कुर्यादन्तानपि स्थिरान् ॥ २७ ॥

वकुलाय तैलम् ।—

वकुलस्य फलं लोभं वज्रवल्ली कुरुण्टकम् ।

चतुरङ्गुलवब्बोल-वाजिकर्णैरिमाशनम् ॥ २८ ॥

एषां कषायकल्पाभ्यां तंलं पक्वं मुखे धृतम् ।

स्थैर्यं करोति चलतां दन्तानां धावनेन च ॥ २९ ॥

सहकारगुडिका ।—

एलालतालवलिकाफलशीतकोष-

कीलदिकानि खदिरस्य कृते कषाये ।

तुल्यांशकानि दशभागमिते निधाय

प्रोद्भिन्नकेतकपुटे पुटवह्निपात्रे ॥ ३० ॥

गुणोऽयं पाकः । हनुमोलः दन्तरोगविशेषः ; उक्तं हि सुश्रुते—“वातेन तैलैर्भावेत् हनुसस्यो विघट्टिते । हनुमोल इति ज्ञेयो व्याधिरदितलक्षणः ॥” (नि० १६ अ०) इति । अथच दन्तदेशसमीप्यात् दन्तपीडाजनकत्वाच्च दन्तरोगमध्ये सुश्रुतेन पठितः । चन्द्रादेऽपि हनुमोल इत्येव पाठः, तेन दन्तमोल इत्यप्याठः एव ॥ २५—२७ ॥

वकुलस्येत्यादि ।—वकुलाये वज्रवल्ली अस्थिसंहारः । कुरुण्टकः नीलभिण्टी । चतुरङ्गुलः पारम्वधः । वब्बोलः तुलसी, “वावडर” इति ख्यातम् । वाजिकर्णः व्यालभेदः । अशनः पीतशालः । चलतामिति पठ्योबहुवचनम् ॥ २८, २९ ॥

एलेत्यादि ।—लता लताकस्तूरी । लवलिका लवङ्गम् । फलं जातोफलम् । कोतं कर्पूरम् । कोषः जातोकोषः । कीलं ककीलम् । दिकम् अगुरु । एला-दीनां तुल्यांशः ; एषां मिलितानामपेक्षया दशभागपरिमिते खदिरकाये इत्यर्थः । प्रोद्भिन्नकेतकपुटे इति—विकसितकेतकपत्रजातपुटके खदिरकायालोडितमेलादिचूर्णे

प्रागंशतुल्यशशिनाऽथ तदेकसंस्थं
पिष्ट्वा नवेन सहकाररसेन हस्तौ ।
लिप्त्वा यथाऽभिलषितां गुडिकां विदध्यात्
स्त्रीपुंसयोर्वदनसौरभवन्मुभूताम् ॥ ३१ ॥

खल्यखदिर-वटिका ।—

खदिरस्य तुलां सम्यक् जलद्रोणे विपाचयेत् ।
शेषेऽष्टभागे तत्रैव प्रतिवापं प्रदापयेत् ॥ ३२ ॥
जातीकर्पूरपूमानि कक्कोलकफलानि च ।
इत्येषा गुडिका कार्या मुखसौभाग्यवर्द्धिनी ॥
दन्तौष्ठमुखरोगेषु जिह्वाताल्वामयेषु च ॥ ३३ ॥

बृहत्खदिर-वटिका ।—

गायत्रिसारतुलयेरिमवल्कलानां
साङ्गं तुलायुगलमम्बुघटैश्चतुर्भिः ।
निःकाथ्य पादमवशेष्य सुवस्त्रपूतं
भूयः पचेदथ शनैर्मृदुपावकेन ॥ ३४ ॥
तस्मिन् घनत्वमुपगच्छति चूर्णमेषां
स्लक्ष्णं क्षिपेच्च कवडग्रहभागिकानाम् ।

निषाय पुटविधिना सनाक् विपाच्य ततः श्रोतीकृत्य प्रथमगृहीतकर्पूरकस्तूरिका-
मानवदपरञ्च तत् गृहीत्वा तेन पुटपक्वचूर्णपिष्टेन सह एकीकृत्य पिष्टेकव स्थाप्य,
तमोऽभिनवचतुर्हलनिष्यासेन हस्तौ लिप्त्वा यथेच्छं गुडिकाः कार्या इति ॥ ३०।३१ ॥

खदिरखेल्यादि ।—जाती जातीकोषः । पूगं गुवाकफलम् । फलानि जाती-
फलानि । एषां चूर्णानां प्रत्येकं पलं, वक्ष्यमाणखदिरवटिकायां पलांशिकानीति दर्श-
नात् । अन्ये तु वक्ष्यमाणखदिरवटिकायां तुलावयनिष्याद्यक्राये यावच्चूर्णमुक्तं,
तावती मिलितचूर्णस्य तृतीयभागेनैषां मिलितानां चूर्णं बाह्यम्, एतत्काथस्य तुलैक-
निष्याद्यत्वादित्याहुः ॥ ३२।३३ ॥

गायत्रीत्यादि ।—गायत्रीसारः खदिरसारः, तस्य तुलया साङ्गं सह इरिमः
वल्कलानां विट्खदिरलचां तुलायुगलमित्यर्थः । घटः द्रोणः । कवडग्रहभागिकानां

एलासृणालसितचन्दनचन्दनाम्बु-
 श्यामातमालविकसाघनलोहयष्टी ॥ ३५ ॥
 लज्जाफलत्रयरसाञ्जनधातकीभ-
 श्रीपुष्पगैरिककटङ्कटिकट्फलानाम् ।
 पद्माह्वलोध्रवटरोहयवासकानां
 मांसौनिशासुरभिवेष्टकसंयुतानाम् ॥ ३६ ॥
 कक्कोलजातिफलकोषलवङ्गकानि
 चूर्णीकृतानि विदधौत पलांशिकानि ।
 शीतिवताय्य घनसारचतुःपलञ्च
 चिह्ना कलायसट्शोर्वटिकाः प्रकुर्व्यात् ॥ ३७ ॥
 शुष्का मुखे विनिहिता विनिवारयन्ति
 रोगान् गलौष्ठरसनाद्विजतालुजातान् ।
 कुर्थ्यमुखे सुरभितामरुचिञ्च हन्यः
 स्थैर्यं परं दशनगं रसनापटुत्वम् ॥ ३८ ॥
 इति सुखगतरोग-चिकित्सा ।

मिति—प्रत्येकं कषमानानाम् । असृणालम् चशौरम् । चन्दनं रक्तचन्दनम् ।
 अम्बु बालकम् । श्यामा प्रियङ्गुः । तमालं तमालपत्रं, तेजपत्रं वा । विकसा
 कज्जिष्ठा । घनं मुलकम् । लोहम् अगुरु । यष्टि यष्टिमधु । लज्जा वराहा-
 क्रान्ता । इभः नागकेशरम् । श्रीपुष्पं पुण्डरीकम् । कटङ्कटिः दाहुरिद्रा ।
 पद्माह्वं पद्मकाष्ठम् । सुरभिः शलकी । वेष्टकं कुन्दुरिति ख्यातं बणिग्द्रव्यं,
 राक्षस्ये, मूरेत्यपरे । “वल्कलम्” इति पाठे—वल्कलं गुडत्वक् । जातीफल-
 कोष इति—जातीफलं जातीकोषञ्च । घनसारः कर्पूरम् । पटुत्वं बाल-
 ब्राह्म्यम् ॥ ३४—३८ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां सुखगतरोग-चिकित्सा-विह्वलिः ।

अथ कर्णरोग-चिकित्सा ।

कर्णशूलं कपित्वादिस्वयम् ।—

कपित्वात्तुलुङ्गान्-शृङ्गवेरसैः शुभैः ।

सुखोष्णैः पुरयेत् कर्णं कर्णशूलोपशान्तये ॥ १ ॥

कर्णशूलं शृङ्गवेरादिपूरणम् ।—

शृङ्गवेरञ्च मधु च सैन्धवं तैलमेव च ।

कटुणां कर्णयोर्द्वयमेतद्वा वेदनाऽपह्नम् ॥ २ ॥

कर्णशूलं रसानादिस्वरसघटकम् ।—

लशुनार्द्रकशिग्रूणां सुरङ्गा मूलकस्य च ।

कदल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कटुणाः कर्णपूरणे ॥ ३ ॥

कर्णशूलं समुद्रफेनप्रयोगः ।—

समुद्रफेनचूर्णं युक्त्या वाऽप्यवचूर्णयेत् ॥ ४ ॥

मुखरोगेषु जिह्वाशयरोगा उक्ताः, जिह्वा चेन्द्रियाधिष्ठानम्, अतः इन्द्रियाधिष्ठान-
गतरोगचिकित्साप्रसङ्गात् कर्णरोगचिकित्सतमुच्यते, कपित्वादि संशुतस्य ।—
कपित्वात् फलम्, एवं नाशुलङ्गस्यापि, अस्मेति विशेषणात् सुपक्वफलं शाल्यम् ।
स्वयम् कपित्वादिभिरन्वयः । एते च द्वयोः योगाः ॥ १ ॥

शृङ्गवेरमित्यादि ।—शृङ्गवेरस्वरसानावकचतुष्टयं, मधुना माषकद्वयं सैन्धवस्य
शक्तिकामिकां, तैलं तिलजं माषकद्वयं गृहीत्वा सर्वनालोद्य कटुणां कृत्वा कर्णं
पुरयेत् ॥ २ ॥

लशुनेत्यादि संशुतस्य ।—सुरङ्गी रक्तश्रीभाञ्जनम् । कदली कदलीवागुडा,
तस्याः स्वरसः । एते च लशुनस्वरसादयो व्यक्ताः समस्ता वा बोध्याः । पूर्वोक्त-
स्याप्यार्द्रकरसस्य पुनरुपादानं समस्तपक्षे सम्प्रयोजनमेव ॥ ३ ॥

समुद्रेत्यादि ।—युक्त्येति—प्रथमं तैलेन कर्णं स्रज्जालेन ततोऽवचूर्णनमिति युक्त्यर्थं
इति काचित् ; अन्ये तु युक्तेन कर्णं पूरयित्वा ततो समुद्रफेनावचूर्णनमिति युक्त्यर्थ-
माहुः ; युक्त्येति ; यदाह बाभटः,—“युक्तेन पूरयित्वा वा फेनेनान्ववचूर्णयेत्”
(७०-१८-५०) इति । अत एव समुद्रफेनचूर्णनेत्यत्र “समुद्रफेनयुक्तेन” इति
प्राधान्यं संशुते केचित् पठन्ति ; तन्मते समुद्रफेनयुक्तेनेति पदं पूर्वोक्तशक्तिविशेषणम् ।

कर्णशुले चाद्रंवादिसरसचतुष्टयम् ।

आद्रं कसूर्यावर्त्तक-शोभाञ्जनमूलकस्वरसाः ।

मधुतेलसैन्धवयुताः पृथगुक्ताः कर्णशूलहराः ॥ ५ ॥

कर्णशुले शोभाञ्जनस्वरसपूरणम् ।—

शोभाञ्जनकनिर्यासस्ति तलेन संयुतः ।

व्यक्तोष्णः पूरणः कर्णं कर्णशूलोपशान्तये ॥ ६ ॥

कर्णशुले मृवादकानामन्यतममृवपूरणम् ।

अष्टानामपि मृत्राणां मूत्रेणान्यतमेन वा ।

कोष्णेन पूरयेत् कर्णौ कर्णशूलोपशान्तये ॥ ७ ॥

कर्णशुले अश्वत्थतेलपूरणम् ।—

अश्वत्थपत्रखल्लं वा विधाय बहुपत्रकम् ।

तैलाक्तमङ्गारपूर्णं विदध्यात् अवणोपरि ॥ ८ ॥

यत् तैलं च्यवते तस्मात् खल्लादङ्गारतापितात् ।

तत् प्राप्तं अवणस्रोतः सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥ ९ ॥

कर्णशुले पुटपत्रकुङ्गीरसपूरणम् ।—

अर्कपत्रपुटे दग्धकुङ्गीपत्रभवो रसः ।

कटुष्णः पूरणादेव कर्णशूलनिवारणः ॥ १० ॥

सुश्रुते हि एतस्मात् पूर्व—“कर्णं कोष्णेन युक्तेन पूरयेत् कर्णशूलिनः” (उ० २१५०)

अन्युक्तम्, अस्मिन् पत्रे—युक्त्या इत्यस्य साधया इत्यर्थः ॥ ४ ॥

आद्रंकेत्यादि ।—शोभाञ्जनं शोभाञ्जनमूलम् । मूलकन्तु मूलकम् । एते च कटुष्णोक्तयोपयोग्याः ; अत एव पृथगुक्ता इत्यत्र “पृथगुक्ताः” इति पाठान्तरं केचित् पठन्ति ॥ ५ ॥

शोभाञ्जनकेत्यादि ।—शोभाञ्जननिर्यासः शोभाञ्जनमूलस्वरसः ॥ ६ ॥

अश्वत्थेत्यादि सुश्रुतस्य ।—अश्वत्थपत्रैर्बहुभिल्लैलाकैः तृणैर्वा सरस्यं तलां तदुपरि ज्वलदङ्गारं विन्यस्य कर्णयोः परि धारयेत्, ततः पतिततैलेन कर्णपूरणम् । पितामहस्ये तु तैलस्थाने सर्पिर्देहं, विदेहसंवादान् ॥ ८ ॥

अर्कपत्रेत्यादि ।—कुङ्गीपत्रमर्कपत्रेण वेष्टयित्वा तदुप कुङ्गीपत्रं दध्वा खोदयित्वा तदस्य कर्णयोः पूरणमित्यपदेशः ॥ १० ॥

दीपिका-तैलम् ।—

महतः पञ्चमूलस्य काण्डान्वष्टाङ्गुलानि च ।

क्षौमिणावेष्ट्य संमिच्य तैलेनादौपयेत् ततः ॥ ११ ॥

यत् तैलं चयते तेभ्यः सुखोष्णं तत् प्रयोजयेत् ।

क्षेयं तदौपिकातैलं सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥ १२ ॥

दीपिकातैलान्तरवयम् ।—

एवं कुर्याद्भद्रकाष्ठे कुष्ठे काष्ठे च सारले

मतिमान् दीपिकातैलं कर्णशूलनिवारणम् ॥ १३ ॥

कर्णशूले शर्कराधरमपूरणम् ।—

शर्करास्य पत्रं परिणामपीतमाज्येन क्षिप्तं शिखिनाऽवतप्तम् ।

आपीड्य तोयं श्रवणे निषिक्तं निहन्ति शूलं बहुवेदनञ्च ॥ १४ ॥

कर्णशूले ह्यगमवपूरणम् ।—

तीव्रशूलान्विते कर्णे सशब्दे क्लेदवाहिनि ।

वस्तुमूलं क्षिपेत् कोष्णं सैन्धवेनावचूर्णितम् ॥ १५ ॥

कर्णशूले वंशनेलीतैलम् ।—

वंशावलेखसंयुक्ते मूत्रे चाजाविके भिषक् ।

महत इत्यादि सुसुतस्य ।—पञ्चमूलस्येति—विल्लिमूलादीनामन्यतमस्य । अष्टा-
ङ्गुलानीति—अथभागे अष्टाङ्गुलानि व्याप्य क्षौमिण वेष्टनं कार्यमित्यर्थः, तेन
तत् काष्ठमष्टाङ्गुलाधिकं कर्षय्य यथा धर्तुं पार्यते इति । उदात्तु अष्टादशाङ्गुलमिते
पञ्चमूलकाष्ठं गृहीत्वा तस्यायभागेऽष्टाङ्गुलं व्याप्य तिलतैलात् वस्त्रं बद्धा प्रज्वाल्य
अतो गलिततैलेन कर्णपूरणं कुर्वन्ति । स्वल्पभाग्ये तु अष्टाङ्गुलादिपरिमाणं नीतम् ;
अथा—“महतः पञ्चमूलस्य काष्ठात् क्षौमिण वेष्टितात् । तैलक्षित्वात् प्रदीप्तायात् कोष्ठः
क्षयो वजापहः ॥” (८० १८ अ०) इति ॥ ११—१३ ॥

शर्करास्येति ।—परिणामपीतमिति—कालप्रकर्षेण पाकवशात् पीतवर्णे
शिखिना वज्रिना अवतप्तं क्षिप्तमित्यर्थः । तोयमिति—रसः । बहुवेदनमिति—नाना-
विधतोदभेदादिवेदनासहितम् ॥ १४।१५ ॥

वंशेत्यादि सुसुतस्य ।—वंशावलेखः वंशनेली, अस्याः कल्कः । मूत्रे आजाविके
इति—आजे वा आविके मूत्रे वा पचेदित्यर्थः ; यदाह करालः,—“वंशावलेखकल्केन

तैलं पचेत् तेन कर्णं पूरयेत् कर्णशूलिनः ॥ १६ ॥

कर्णशूल-नादयोः हिङ्गादितैलम् ।—

हिङ्गतम्बुरुशुण्ठोभिः साध्यं तैलन्तु सार्धपम् ।

कर्णशूले प्रणादे च पूरणं हितमुच्यते ॥ १७ ॥

चार-तैलम् ।—

बालमूलकशुण्ठोनां चारो हिङ्गु सनागरम् ।

शतपुष्पा वचा कुष्ठं दारु श्लिष्टु रसाञ्जनम् ॥ १८ ॥

सौवर्चलं यवचारः सर्जिकोद्भिदसैन्धवम् ।

भूजग्रन्थिर्विडं मुस्तं मधुशुक्तं चतुर्गुणम् ॥ १९ ॥

मातुलुङ्गरसश्चैव कदल्या रस एव च ।

तैलमेभिर्विपक्ताभ्यं कर्णशूलहरं परम् ॥ २० ॥

वाधिर्यं कर्णनादश्च पूयास्त्रावश्च दारुणः ।

पूरणादस्य तैलस्य क्रिमयः कर्णसंश्रिताः ॥ २१ ॥

क्षिप्रं विनाशं गच्छन्ति कृष्णात्रेयस्य शासनात् ।

चारतैलमिदं श्रेष्ठं सुखदन्तामयापहम् ॥ २२ ॥

मूत्रे आजिऽषवाऽऽविके । पचेत् तैलं रुजः शान्त्यै कर्णयोः पूरणं भिषक् ।” इति ५
विदेहवचनात् घृतमप्यनेन विधिना पक्तव्यम् ॥ १६ ॥

हिङ्गित्यादि ।—साध्यमिति जलचतुर्गुणेन ॥ १७ ॥

बालमूलकेश्यादि ।—मधुशुक्तं चतुर्गुणमिति—मधूपलक्षितं शुक्तं मधुशुक्तम् ;
एतेन “प्रस्थं तण्डुलतोयतः” इत्याद्युक्तस्य मधुरहितशुक्तस्य निषेधः, यद्वहन्तु
“यन्मस्तादि शुचौ भाण्डे” इत्याद्युक्तस्य, तथा “जम्बीरस्य फलरसम्” इत्यादिना
अनन्तरमेव वक्ष्यमाणस्य वा ज्ञेयम् । एतदेव मधुपषानं शुक्तमित्यादिना वक्ष्यति ।
अन्ये तु मध्विति छिदः, तेन मधुनः कल्लवं, शुक्तस्य चतुर्गुणत्वमित्याहुः । अपदे
तु मधु चतुर्गुणं शुक्तञ्च चतुर्गुणमित्याचक्षते । एतन्महद्यमपि नीपपद्यते,
समानतन्त्रे जतूकर्णे मधुनीऽपठितत्वात् । मातुलुङ्ग-कदलीवागुडाखरसौ तु
तैलसमौ, जतूकर्णसंवादात् ; तत्र हि—“प्रकफप्रकदलीखरसे, समाग्नेः”
इत्युक्तं, अतः षड्गुणः पाकः । अन्ये तु वास्तवसंवादात् मातुलुङ्ग-
कदलीखरसयोः प्रत्येकं चतुर्गुणत्वमाहुः ; तत्र हि “मधुशुक्तं चतुर्गुणम् । मातुलुङ्ग-

मधुशुक्तव्यम् ।—

मधुप्रधानं शुक्तन्तु मधुशुक्तं तथाऽपरम् ।

जम्बीरस्य फलरसं पिप्पलीमूलसंयुतम् ॥ २३ ॥

मधुभाण्डे विनिक्षिप्य धान्यराशौ निधापयेत् ।

भासेन तज्जातरसं मधुशुक्तमुदाहृतम् ॥ २४ ॥

कर्णनादादौ कटुतैलपूरणं वातकर्णशूलचिकित्साऽतिदेश्य ।—

कर्णनादे कर्णक्षौडे कटुतैलेन पूरणम् ।

नादबाधिर्ययोः कुर्याद्वातशूलोक्तमौषधम् ॥ २५ ॥

अपामार्गचार-तैलम् ।—

अमार्गचारजलेन च तत्कृतकल्केन साधितं तिलजम् ।

अपहरति कर्णनादं बाधिर्यञ्चापि पूरणतः ॥ २६ ॥

स्वर्जिकाचार-तैलम् ।—

स्वर्जिका मूलकं शुष्कं हिङ्गु कण्ठा महीषधम् ।

शतपुष्पा च तैस्त्रैलं पक्वं शुक्तचतुर्गुणम् ॥

प्रणादशूलबाधिर्यं स्त्रावञ्चाशु व्यपोहति ॥ २७ ॥

दशमूली-तैलम् ।—

दशमूलीकषायेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।

एतत्कल्कं प्रदायैव बाधिर्यं परमौषधम् ॥ २८ ॥

रससदत् कटुलीखरसश्च" (७० १८ ५०) इत्युक्तम् । उभयमपि प्रमाणं
श्रुतिहेषवत् । व्यवहारस्तु पूर्वेष्वेति ॥ १८—२२ ॥

मध्विषादि ।—जम्बीरस्येति—जम्बीरफलरसस्य द्वाविंशत् पलानि, पिप्पलीमूलस्य
तु चत्वारि, मधुलीऽष्टौ पलानि इति ह्रस्ववैद्योपदेशात् मानक्रमः ॥ २३, २४ ॥

कर्णनादे इत्यादि ।—कटुतैलं सार्धपत्रैलम् ॥ २५ ॥

मार्गेत्यादि ।—मार्गः अपामार्गः । अपामार्गचारपलानि षोडश, जलम्
तु द्रवदेशे गुण्यात् अतुर्विंशतिशरावाः, एकविंशतिवारान् परिस्राव्य अतः चारजलान्
शोध्य शरावा शाल्याः । तत्कृतकल्केनेति—अपामार्गकृतचारकल्केन ; स च
तैलशेषभयाज्ज्वेनालोच्य तैले दीयः, यदा तु पिप्पलीभूतात् कल्कात् तैलं दृश्यम्,

विल-तैलम् ।—

फलं विल्वस्य सूत्रेण पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ।

साजाक्षीरं तद्धि हरेत् बाधिर्यं कर्णपूरणे ॥ २९ ॥

प्रणाद-बाधिर्ययोः गुडादिनस्यम् ।—

एष एव विधिः कार्यः प्रणादे नस्यपूर्वकः ।

गुडनागरतोयेन नस्यं स्यादुभयोरपि ॥ ३० ॥

कर्णसावे पञ्चकषाय-पूरणम् ।—

चूर्णं पञ्चकषायाणां कपित्थरससंयुतम् ।

कर्णसावे प्रशंसन्ति पूरणं मधुना सह ॥ ३१ ॥

पुतिकर्णं मालतीरसादि-पूरणद्वयम् ।—

मालतिदलरसमधुना पूरितमथवा गवां सूत्रैः ।

दूरात् परित्यज्यते च श्रवणयुगलं पूतिरोगेण ॥ ३२ ॥

पृथग्भूतं दृश्यते, तदैव तैलं पात्रान्तरे कृत्वा शाल्यं, न तु कल्को गालनीयः, आरमिश्यतामयात् । अन्वे तु—समासान्तर्भूतमपि मार्गपदं तच्छब्देन समाकृत्य अपात्रार्गमूलमेव कल्कमाहुः ॥ २६—२८ ॥

फलमित्यादि ।—सूत्रेणेत्यस्य पिष्टव्येन तथा विपाचयेदित्यनेन च सम्बन्धः, तदुक्तं तन्त्रान्तरे—“विल्वगर्भं पचेत् तैलं गोमूत्राजपयोऽन्वितम् । बाधिर्यं पूरयेत् तेन कर्णं सकफातजे ॥” इति । अत्राजाक्षीरं तैलसंज्ञं, गोमूत्रं दिगुणं चतुर्गुणं शैलाहुः ॥ २९ ॥

एष एवेत्यादि ।—विधिः बाधिर्यहरः । उभयोरपि बाधिर्यकर्णनादयोः ॥ ३० ॥

कर्णसावचिकित्साभादः, चूर्णमित्यादि सुश्रुतस्य ।—पञ्चकषायाणां पञ्च-
वल्कलानां चूर्णम् ; उक्तं हि तन्त्रान्तरे—“पञ्चवल्कलचूर्णञ्च कपित्थरससंयुतम् ।
मधुना योजितं हन्यात् कर्णसावं प्रपूरणात् ॥” इति । अन्वे तु पञ्चकषायशब्देन
स्वीकृतम् एव कर्णसावोक्तं तिन्दुकादिपञ्चकमुच्यते, यथा—“तिन्दुकान्वभया लोत्रं
अमङ्गाऽऽनलकं मधु । पूरणसाव पथ्यं स्यात् कपित्थरसयोजितम् ॥” (उ०
२१. ५०) इति ; न च उभयोरपि वचनयोः सौश्रुतत्वेन पौनरुक्त्यमिति वाच्यं,
कडुभीमाक्षीमाणां योगद्वैतित्यादित्याहुः ॥ ३१ ॥

पूतिकर्णं हरिताल-पूरणम् ।—

हरितालं सगोमूत्रं पूरणं पूतिकर्णजित् ॥ ३३ ॥

कर्णसावे सर्जत्वक्-पूरणम् ।—

सर्जत्वक्चूर्णसंयुक्तः कार्पासीफलजो रसः ।

मधुना संयुतः साधुः कर्णसावे प्रशस्यते ॥ ३४ ॥

कर्णसावे जम्बादिरस-पूरणम् ।—

जम्बाम्बपत्रं तरुणं समांशं कपित्थकार्पासफलञ्च सार्द्रम् ।

क्षुत्वा रसं तन्मधुना विमिश्रं सावापहं सम्प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ३५ ॥

कर्णसावे जम्बाद्यं तैलम् ।—

एतैः शृतं निम्बकरञ्जतैलं ससार्धपं सावहरं प्रदिष्टम् ॥ ३६ ॥

कर्णसावे पुटपक्कञ्चकारसपूरणम् ।—

पुटपाकविधिस्त्रिन्न-हस्तिविड्जातगोण्डकः ।

रसः सतैलसिन्धुः कर्णसावहरः परः ॥ ३७ ॥

मालतीत्यादि ।—मालतिदलेति कन्दोऽतुरीषात् रसत्वम् ॥ ३२।३३ ॥

सर्जेत्यादि सुश्रुतस्य ।—सर्जः शालः । कार्पासी वनकार्पासी, यान-
कार्पासी वा ; तथा च विदेहः,—“कार्पासीतुण्डिकेरीणां खरसी मधुसंयुतः ।
सर्जत्वक्चूर्णसंयुक्तः कर्णसावस्य सेवजम् ॥” इति । अत्र कार्पासीफलरसमपेक्ष्य
अर्द्धं मधु, मध्यपेलया च सर्जत्वक्चूर्णमर्द्धमिति ब्रह्मोपदेशः । साधुरिति कार्पासी-
फलरसविशेषणं, तेन कौटायनगन्धकार्पासीफलरसो यावत् इति ॥ ३४ ॥

जम्बाम्बपत्रमित्यादि ।—अत्र सार्द्रमिति सङ्गशब्दः सावत्ये, “सह सावत्य इत्यने”
इति मेदिनी, ससन्तादाद्रमित्यर्थः । क्षुत्वेति—सङ्गुद्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥

एतैरित्यादि ।—एतैरिति—जम्बाम्बपत्रादिभिः कल्परूपैरित्यर्थः । जलञ्चावाद्या-
न्तर्गुणम् । अन्ये तु जम्बूपत्रादिरसैरित्याहुः । एतन्मते त्वकल्पा एवायं पाकः,
पाकीसरकालञ्च मधुप्रलेप इत्याहुः । निम्बकरञ्जतैलं निम्बबीज-करञ्जबीजभवं तैलं
सार्धपतेलञ्च सम्मिश्र पक्तव्यम् । पृथगेव तैलवयं पक्तव्यमित्यन्ये ॥ ३६ ॥

पुटपाकित्यादि ।—हस्तिविड्जातगोण्डकः हस्तिजङ्घोडूतच्छवकः । रस इत्यस्य
तस्येति शेषः ; तेन हस्तिजङ्घोडूतच्छवकरस इत्यर्थः । अन्ये तु कौण्टज इति
पठन्ति । अपरे तु कौण्टकरस इति समस्तमेव पठन्ति, ‘वेशवारपशोदजि । नाह-
‘वावनतीयाभम्’ इतिवत् ॥ ३७ ॥

कर्णनाद्यां शम्बुकाद्यं तैलम् ।—

शम्बुकस्य तु मांसेन कटुतैलं विपाचयेत् ।

तस्य पूरणमात्रेण कर्णनाडी प्रशाम्यति ॥ ३८ ॥

कर्णनाद्यां धुसूराद्यं तैलम् ।—

निशागन्धपले पक्वं कटुतैलं पलायकम् ।

धुसूरपत्रजरसे कर्णनाडीजिदुत्तमम् ॥ ३९ ॥

कर्णप्रतीनाहे क्रियास्त्वम् ।—

अथ कर्णप्रतीनाहे स्नेहस्वेदी प्रयोजयेत् ।

ततो विरिक्तशिरसः क्रियां प्राप्तां समाचरेत् ॥ ४० ॥

कर्णपाके क्षतविसर्पचिकित्साऽतिदेशः ।—

कर्णपाकस्य भेषज्यं कुर्यात् क्षतविसर्पवत् ॥ ४१ ॥

कर्णकण्डूनां कफचिकित्साऽतिदेशः ।—

नाडीस्वेदोऽथ वमनं धूमो मूर्ध्विवरचनम् ।

विधिश्च कफहा सर्वः कर्णकण्डू व्यपोहति ॥ ४२ ॥

कर्णगुण्ये तन्निःसारणविधिः ।—

क्लेदयित्वा तु तैलेन स्वेदेन प्रविलाय्य च ।

शोधयेत् कर्णगूथन्तु भिषक् सम्यक् शलाकया ॥ ४३ ॥

पृथक्कर्णे निर्गुण्डादिपूरणम् ।—

निर्गुण्डोस्वरसस्तलं सिन्धुधूमरजो गुडः ।

शम्बुकस्येत्यादि ।—शम्बुकमांसस्य कल्कः, जलं चतुर्गुणमिति ॥ ३८ ॥

निशेत्यादि ।—निशा हरिद्रा । निशागन्धयोर्निमित्ता पलमेकं, तथा धुसूरपत्र-
स्वरसस्य तैलसमः ; उक्तं हि—“धूपेन गन्धकशिलारजनौभवेन मुख्यशिकेन कटुतैल-
यलायकम् । धुसूरपत्ररसतुल्यमिदं तु सिद्धं नाडीं जयेद्विरभवामपि कर्णेजातान् ॥”
इति । कटुतैलस्थाने केचित् रुद्रतैलं पठन्ति ॥ ३९ ॥

अथेत्यादि धुसूतस्य ।—क्रियां प्राप्नोति—दोषानुत्थानम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥

नाडीस्वेद इत्यादि ।—अथ “स्नेहस्वेदः” इति पाठे—कफप्रतापामपि कर्णकण्डू-
क्लेदो वसनाद्वतया बोध्यः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

निर्गुण्डोऽद्यादि ।—अथ निर्गुण्डोस्वरसतिलतैलयोः प्रत्येकं माषकचतुष्टयं, रुद्र-

पूरणात् पूतिकर्णस्य श्रमनो मधुसंयुतः ॥ ४४ ॥

पूतिकर्णे जातीतैलम् ।—

जातीपत्ररसे तैलं विपकं पूतिकर्णजित् ॥ ४५ ॥

पूतिकर्णे वरुणादितैलं जातीपत्ररसश्च ।—

वरुणाक्कपित्याम्बुजम्बुपल्लवसाधितम् ।

पूतिकर्णापह्न तैलं जातीपत्ररसोऽथ वा ॥ ४६ ॥

क्षिमिकर्णे सूर्यावर्त्तस्वरसादिपूरणवयम् ।—

सूर्यावर्त्तकस्वरसं सिन्धुवाररसं तथा ।

लाङ्गूलोमूलजरसं त्र्यषण्णेनावचूर्णितम् ॥

पूरयेत् क्षिमिकर्णन्तु जल्लूनां नाशनं परम् ॥ ४७ ॥

क्षिमिकर्णे क्षिमिचिकित्साऽतिदेशः वार्त्ताकु-सार्षपयोगौ च ।—

क्षिमिकर्णकनाशार्थं क्षिमिघ्नं योजयेद्विधिम् ।

वार्त्ताकुधूमश्च हितः सार्षपस्नेह एव च ॥ ४८ ॥

क्षिमिकर्णे लाङ्गल्यादिपूरणम् ।—

हलिसूर्यावर्त्तव्योष-स्वरसेनाभिपूरिते ।

कर्णे पतन्ति सन्नसा सर्वास्तु क्षिमिजातयः ॥ ४९ ॥

क्षिमिकर्णे नीलवुङ्गादिपूरणम् ।—

नीलवुङ्गारसस्तैल-सिन्धुकाञ्जिकसंयुतः ।

कदुष्णः पूरणात् कर्णे निःशेषक्षिमिपातनः ॥ ५० ॥

धूमचूर्णगुडयोस्तु प्रत्येकमेकनाशकं, मधुनस्तु माषकडयं, सेन्धवस्य तु रक्तिपञ्चकमिति व्यवहरन्ति ॥ ४४ ४५ ॥

वरुणेत्यादि ।—अत्र वरुणादिपल्लवानां कल्कः ॥ ४६ ॥

सूर्यावर्त्तकेत्यादि ।—सूर्यावर्त्तकादिषु त्रिषु योगेषु व्योषचूर्णे प्रचेद्यम् ॥ ४७ ॥

क्षिमोल्यादि ।—वार्त्ताकुधूम इति—परिणतवार्त्ताकुफलचूर्णम् अङ्गारसमुदे-
इत्या नलिकषा कर्णे धूमी देयः । वार्त्ताकुवोजित धूमः क्वाथ्यं श्लि-
ष्यन्वायतः ॥ ४८ ॥

कर्णदौर्गन्धे गुग्गुलुधूपः ।—

धूपनः कर्णदौर्गन्धे गुग्गुलुः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ५१ ॥

कर्णदौर्गन्धे राजहवादि-सुरसादिक्षालनद्वयं चूर्णद्वयञ्च ।—

राजहवादितीयेन सुरसादिजलेन वा ।

कर्णप्रक्षालनं कुर्याच्चूर्णैरेतैः प्रपूरणम् ॥ ५२ ॥

कर्णसाव-पूतिकर्णयोः रसाञ्जनप्रयोगः ।—

घृष्टं रसाञ्जनं नार्थाः क्षीरेण क्षौद्रसंयुतम् ।

प्रशस्यते चिरोत्थेऽपि सासावे पूतिकर्णके ॥ ५३ ॥

पूतिकर्णे कुण्ठायां तैलम् ।—

कुष्ठहिङ्गवचादारु-शताह्वाविश्वसैन्धवेः ।

पूतिकर्णापह्ने तैलं वस्तूमूलेण साधितम् ॥ ५४ ॥

कर्णविद्रवौ विद्रवचिकित्साऽतिदेशः ।—

विद्रवौ चापि कुर्वीत विद्रध्युक्तं हि भेषजम् ॥ ५५ ॥

कर्णपालीवर्द्धने शतावस्यादि तैलम् ।—

शतावरीवाजिगन्धा-पयस्यैरण्वीजकैः ।

तैलं विपक्वं सक्षौरं पालीनां पुष्टिकृत् परम् ॥ ५६ ॥

कर्णपालीवर्द्धने गुञ्जानवनोतम् ।—

गुञ्जाचूर्णयुते जाते माहिषे क्षीरे उन्नतम् ।

हलीत्यादि ।—हली लाङ्गलीयामूलम् । हलीमुख्यावर्त्तयोर्व्योवयुक्तास्तरसेन कर्ण-
पूरणमित्यर्थः ॥ ४८—५१ ॥

राजहवाद्यादि ।—राजहवादिगणः आरग्ववादिगणः । सुरसादिः सुरसादि-
गणः । चूर्णैरेतैरिति—आरग्ववादिसुरसादिजैः ॥ ५२।५३ ॥

कुष्ठेत्यादि ।—यत्तु कुष्ठदोषां कण्ठः ॥ ५४ ॥

विद्रवावित्यादि ।—विद्रध्युक्तमिति—अन्तर्विद्रध्युक्तमिति श्रीकण्ठः ॥ ५५ ॥

शतावरीत्यादि वाम्पटस्य ।—पयसा क्षीरकाकोली, विदारीकन्द इत्यन्वे ।
एरण्वीजकम् एरण्वस्य बीजं, न तु बीजकः पीतशालः, तस्य रुच्यत्वादिति ।
बीजकैरित्यत्र “बीजकैः” इत्येव पाठ इति निश्चयः ॥ ५६ ॥

नवनीतं तदभ्यङ्गात् कर्णपालिविवर्द्धनम् ॥ ५७ ॥

कर्णपालिवर्द्धने विषगर्भतेलम् ।—

विषगर्भं तित्कतुम्बी-तेलमष्टगुणे खरः ।

मूत्रे पक्वं तदभ्यङ्गात् कर्णपालिविवर्द्धनम् ॥ ५८ ॥

कर्णपालिवर्द्धने जीवनीयाद्यं तैलम् ।—

कल्केन जीवनीयेन तैलं पयसि साधितम् ।

आनूपमांसक्वाथेन पालीपोषणवर्द्धनम् ॥ ५९ ॥

कर्णपालिवर्द्धने मुसलीकन्दप्रयोगः ।—

माहिषनवनीतयुतं सप्ताहं धान्यराशिपरिवासि तत् ।

नवमुसलिकन्दचूर्णमृद्धिकरं कर्णपालीनाम् ॥ ६० ॥

दुर्विडकर्णं मधुकादिलेपः ।—

कर्णस्य दुर्व्यधि भूते संरम्भो वेदना भवेत् ।

तत्र दुर्व्यधरोद्धार्यं लेपो मध्वाज्यसंयुतैः ॥

मधूकयवमल्लिङ्गा-रुवुमूलैः समन्ततः ॥ ६१ ॥

छिन्नकर्णं संयोजनविधिः ।—

अनेकधा तु च्छिन्नस्य सन्धिः कर्णस्य वै भिषक् ।

गुञ्जेल्यादि ।—गुञ्जाचूर्णं जीरापेचया षट्मांशमित्याहुः । जाते इत्यत्र दत्तवित्तं शेषः । षट्मांशगुञ्जाचूर्णयुते माहिषीबीरे जातस्य दध्नी नवनीतमित्यर्थः ॥ ५७ ॥

विषगर्भमित्यादि ।—विषगर्भं विषकल्कम् । तित्कतुम्बीबीजमव तैलं तित्कतुम्बी तैलम् । खरस्य गर्दभस्य मूत्रे खरमूत्रे ॥ ५८ ॥

कल्केनेत्यादि वाभ्यटस्य ।—जीवनीयेनेति—जीवनीयदशकेन, षट्दर्शेण वेत्यर्थः । दुग्धमव सहस्रमम्, आनूपमांसक्वाथस्य निगुणः । पोषणं परिपोषणं, वर्द्धनम् देख्यं ॥ ५९ ॥

माहिषेत्यादि ।—सप्ताहं धान्यराशौ परिवस्तुं शीघ्रमस्यति तत् तथा । नव-मुसलिकन्दचूर्णमिति—तद्वर्णान्वीतयुक्तासमुसलीकन्दचूर्णं पक्ष २, माहिषनवनीद पक्ष १, सप्ताहं सप्ताहं धान्यराशौ स्थाप्यमित्यर्थः ॥ ६० ॥

दुर्विडकर्णविक्रियासाह, कर्णरूपादि ।—रुवुमूलम् एरण्डमूलम् ; उक्तं हि मत्तान्तरे—“यदेरण्डजटासर्पिसंघूक्तमधुसंयुतम् । विकसाधवचूर्णं वा केशवं रोपयिष्यन् ॥” इति ; अत एव रुवुमूलस्याने “रुवुमूलम्” इत्यपवादः ॥ ६१ ॥

यी यथा विनिविष्टः स्यात् तं तथा विनियोजयेत् ॥ ६२ ॥

किन्नकर्णं दोषभेदेन परिबिम्बादिः ।—

धान्याल्बोणोदकाभ्यान्तु सेको वातेन दूषिते ।

रक्तपित्तेन पयसा श्लेष्मणा तूष्णवारिणा ॥ ६३ ॥

ततः सीय्य स्थिरं कुर्यात् सन्धिं बन्धेन वा पुनः ।

मध्वाद्येन ततोऽभ्यज्य पितुना सन्धिवेष्टनम् ॥

कपालचूर्णेन ततश्चूर्णयेत् पथ्ययाऽथवा ॥ ६४ ॥

इति कर्णरोग-चिकित्सा ।

किन्नकर्णपालिमन्त्रानाद्ये विधिमाह. 'अनेकधेन्यादिः ।—कर्णपालिच्छेदो हि हेतु-
द्वयेन भवति ; उक्तं हि सुश्रुते—“एवं विवर्द्धितः कर्णस्फिद्यते तु द्विधा नृणां ।
दोषतो वाऽभिघाताद्वा” (सू० १६ अ०) इति । दोषत इति—भातादिकोपात ।
किन्नस्य कर्णस्येति—किन्नाद्याः कर्णलतिकायाः । अत्र स्थूलरज्ज्वदोर्व-ज्जलुतिव्यगादि-
भेदेन अनेकविधत्वात् तत्सन्धिरपि अनेकधा भवति ; तत्र यः सन्धियंथा येन प्रकारेण
विनिविष्टः सुसम्बद्धः स्यात्, तं सन्धिं तथा तेन प्रकारेण विनियोजयेत् सन्धानाद्ये-
योजयेदित्यर्थः । तत्र सुश्रुते पञ्चदश किन्नकर्णबन्धप्रकारा आकृतिभेदेनोक्ताः,
ते च तत्रैव कर्णव्यवस्थविष्यध्याये चानुमन्त्रेण, इह तु विशारभयान्नोक्तम् ॥ ६२ ॥

तत्र दोषानुरूपं प्रक्षालनमाह, धान्याल्बोणादि ।—पयसेति—दुग्धेन, शीतोदके-
नेति वा ; उक्तं हि सुश्रुते—“पित्तदुष्टे शीतोदकपयोभ्याम्” (सू० १६ अ०) इति ।
तत इत्यादौ तत इति—सन्धिवद्वययोगानन्तरम् । सीय्येति—सीय तन्नुसन्ताने इत्यस्य
ल्यपि रूपं क्वात् प्राप्ता । सीय्येत्यत्र चौमसूत्रेणेति शेषः । सन्धिं कर्णपालिद्वयसन्धिं,
चौमसूत्रेण सीय्य स्थिरं कुर्यात्, तथा बन्धेन वा सन्धिं स्थिरं कुर्यादित्यर्थः । तत इति
—सन्धिविधौ करणानन्तरं मधुघृताभ्यां सन्धिमभ्यज्य पितुना तूलकपिण्डेन सन्धिवेष्टनं
कुर्यात्, सन्धिवेष्टनानन्तरञ्च सूत्रेण नातिगाढं नातिश्रियल्लघ्व बन्धनं बोध्यम् ; उक्तं
हि वाग्भटे—“अभ्यज्य मधुसर्पिर्भ्यां पितुर्भोतावगुण्डितम् । सूत्रेणागाढश्रियल्लं बहु
क्षुण्णैरवाकुरु ॥” (सू० १८ अ०) इति । कपालः सत्यावकपालः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां कर्णरोग-चिकित्सा-विहतिः ।

अथ नासारोग-चिकित्सा ।

पीनसे पञ्चमूलीषीरादिप्रयोगोपदेशः ।—

पञ्चमूलीशृतं क्षीरं स्याच्चित्रकहरीतकी ।

सर्पिर्गुडः षडङ्गश्च यूषः पीनसशान्तये ॥ १ ॥

पीनसादौ व्योषादिचूर्णम् ।—

व्योषचित्रकतालीश-तिन्तिडी चास्त्रवेतसम् ।

सचव्याजाजतुल्यांशमेलात्वकपत्रपादिकम् ॥ २ ॥

व्योषादिकं चूर्णमिदं पुराणगुडसंयुतम् ।

पीनसश्वासकासघ्नं रुचिस्वरकरं परम् ॥ ३ ॥

अपीनसे पाठादि तैलम् ।—

पाठादिरजनौसूर्वा-पिप्पलीजातिपल्लवैः ।

दन्त्या च तैलं संसिद्धं नख्यं सम्यगपीनसे ॥ ४ ॥

पूतिनासायां व्याघ्री-तैलम् ।—

व्याघ्रीदन्तीवचाशिय-सुरसव्योषसैन्धवैः ।

पाचितं नावनं तैलं पूतिनासागदं जयेत् ॥ ५ ॥

उक्तसङ्गलेख कण्ठरोगचिकित्सानन्तरं नासारोगचिकित्सितमुच्यते, पञ्चमूलीत्यादि ।

—पञ्चमूली स्त्रव्येति निश्चलः, मद्धतीयत्ये । चित्रकहरीतकी अतैवाधिकारं वाच्या ।

सर्पिर्गुडः षडङ्गश्च यूषो यक्ष्माक्षौ । इदं तु क्रियात्वं पीनसे बोध्यम् ॥ १ ॥

व्योषेत्यादि ।—व्योषादिचूर्णं व्योषः विकटु । तिन्तिडी मद्धाट्टकम् । अजागौ कीरकम् । एलात्वकपत्रपादिकमिति—एलात्वकपत्राणि प्रत्येकमेकभागपेक्षया पादिकं, गुडस्तु सर्वचूर्णसम इति निश्चलः ; किन्तु “तालीशचित्रकव्योष तिन्तिडी-कास्त्रवेतसम् । सचव्याजाजीविप्रमेलालत्वकपत्रपादिकम् ॥ जीर्णाङ्गुलात् तुलाङ्गुल प्रमेज वटकीकृतम् । पीनसश्वासकासघ्नं रुचिस्वरकरं परम् ॥” (उ० २० अ०) इति वाग्वट्टे सार्द्धं निविंशतिपल्लवचूर्णे गुडतुलाङ्गुलीकृतात् गुडस्य सर्वचूर्णसमत्वं नोप-पन्नते इति ॥ २।३ ॥

पाठेत्यादि ।—पाठादीनां कल्काः, जलं चतुर्गुणमिति ॥ ४ ॥

व्याघ्रीत्यादि ।—सुरसः विन्धुवारः, पर्णास इत्येव ॥ ५ ॥

पूतिनस्ये विकट्टाद्यं तैलम् ।—

लिकट्टविडङ्गसैन्धवसहतीफलशिशुसुरसदन्तीभिः ।

तैलं गोजलसिद्धं नस्यं स्यात् पूतिनस्यस्य ॥ ६ ॥

पूतिनस्ये कलिङ्गाद्यवपीडः ।—

कलिङ्गहिङ्गमरिच-लाक्षासुरसकटफलैः ।

कुष्ठोवाशिशुजन्तुघ्नैरवपीडः प्रशस्यते ॥ ७ ॥

पूतिनस्ये कलिङ्गादितैलम् ।—

तैरेव मूलसंयुक्तैः कटुतैलं विपाचयेत् ।

अपीनसे पूतिनस्ये शमनं कौत्सितं परम् ॥ ८ ॥

नासापाके पित्तहरचिकित्सा रक्तबीजपाद्युपदेशः ।—

नासापाके पित्तहरं विधानं

कार्थ्यं सर्वं वाह्यमाभ्यन्तरञ्च ।

हरेद्रक्तं क्षीरिवृक्षत्वचश्च

योज्याः सेके सघृताश्च प्रदेहाः ॥ ९ ॥

नासापाके पूयरक्तादिहरकषायादिप्रयोगोपदेशः ।—

पूयास्तरक्तपित्तघ्नाः कषाया नावनानि च ॥ १० ॥

विकट्टाद्यादि ।—अत्रापि सुरसः सितुवारः, पर्णास इत्यर्थे । अत्र शिशुबीजं दन्तीबीजञ्च ग्राह्यं, तथा सहतीफलस्यापि बीजम् ; उक्तं हि वाग्भटे—“शिशुसिद्धी-
निकृभानां बीजेः सन्धोषसेन्यैः । सवेकसुरसेलेलं लावनं परमं हितम् ॥”
(उ० २० अ०) इति ॥ ६ ॥

कलिङ्गाद्यादि ।—सुरसः पर्णासः । उषा वषा । जन्तुघ्नः विडङ्गः । अत्रापि
वक्ष्यमाणमूलसंयुक्तैरित्यस्य सन्धेयं ज्ञत्वा अवपीडनमपि मूत्रेण पिष्टः कुर्व्यात् । तैलपाके
तु गोमूत्रमेव अतुर्गुणमिति ॥ ७ ॥

नासापाके इत्यादि ।—पित्तहरं विधानमित्यत्र “पित्तहृत् संविधानम्” इति पाठो
रवप्रभासम्भूतः । हरेद्रक्तमित्यत्र “हृत्वा रक्तम्” इत्यपि तथा । वाह्यमाभ्यन्तरक्षेत्रि-
—रात्र्य लेपादि, आभ्यन्तरं स्नेहपानादि । क्षीरिवृक्षाः बटोदुम्बरादयः
सन् ॥ ९-१० ॥

चवथौ शुण्डादितिलघृते ।—

शुण्डोकुष्ठकषाविल्व-द्राक्षाकल्ककषायवत् ।

साधितं तेलमाज्यं वा नख्यं चवपुटप्रणुत् ॥ ११ ॥

दीप्ते पौत्तिकविद्यातिदेशः नासानाहे स्नेहपानाद्युपदेशश्च ।—

दीप्ते रोगे पौत्तिके पौत्तिकस्य

विधिं कुर्यान्मधुरं शीतलञ्च ।

नासाऽऽनाहे स्नेहपानं प्रधानं

स्निग्धा धूमा मूर्ध्वस्तिश्च नित्यम् ॥ १२ ॥

वातप्रतिश्याये लावणघृत-विदारिगन्धादिघृते ।—

वातिके तु प्रतिश्याये पिवेत् सर्पिर्यथाक्रमम् ।

पञ्चभिल्वणैः सिद्धं प्रथमेन गण्येन वा ॥ १३ ॥

वातप्रतिश्याये अर्द्धितोक्तनव्यावातिदेशः ।—

नव्यादिषु विधिं कृत्स्नमवेक्षेतादितेरितम् ॥ १४ ॥

शुण्डोक्त्यादि वाक्येभ्यः ।—विल्वं विल्वस्य मूलम् । “चवपुटप्रणुत्” इत्येव पाठो वाक्ये तु दृश्यते, टीकायाच्चेदनेवोक्तम् ; अस्याथमवुद्धेव “चवपुटप्रणुत्” इति पाठमज्ञाः कुर्वन्ति ; चवः चवथुः, पुटोऽपि नासारोगविशेषः ; उक्तं हि वाक्ये —“पित्तश्लेष्मावरुद्धोऽन्तर्नासायां शोषयेद्भस्वत् । कफं संशुष्कपुटतां प्राप्नोति पुटकन्तु तत् ॥” (उ० १८ अ०) इति ॥ ११ ॥

दीप्ते इत्यादि सुश्रुतस्य ।—“दीप्ते रोगे पौत्तिकं संविधानम्” (उ० २३ अ०) इति पाठः सुश्रुते दृश्यते ॥ १२ ॥

वातिके इत्यादि सुश्रुतस्य । यथाक्रममिति—श्लेष्मोपयोगिकाध्यायोक्तविध्यनति-क्रमेण । पञ्चभिल्वणैरिति पञ्चभिल्वणैः कल्कद्वयेः सिद्धं सर्पिः पिवेत् । प्रथमेन गण्येनेति—विदारोगगन्धादिगण्येन वा क्वाथकल्कद्वयेण सिद्धं सर्पिः पिवेदित्यर्थः । तथा नव्यादिकर्मसु कस्येयं अर्द्धितोक्तं विधिम् अवक्षेप्य जानीयात् ; वाक्येऽप्युक्तं—“पिवेत् वातप्रतिश्याये सर्पिर्वातघ्नसाधितम् । पटुपञ्चकसिद्धं वा विट्पायोदिगण्येन वा ॥ स्नेहनव्यादिकां कुर्यात् विक्लिप्ताद्यादितेरितम् ॥” (उ० २० अ०) इति । अन्धे क्वाडुः, प्रथमेन गण्येनेत्येतन्नस्यादिविषयेन सम्बध्यते, तेन प्रथमेन गण्येन सिद्धं

पितृरक्तप्रतिश्याययोः काकोल्यादिघृतादिकम् ।—

पितृरक्तोत्थयोः पेयं सर्पिर्मधुरकैः शृतम् ।

परिषेकान् प्रदेह्यांश्च कुर्यादपि च शीतलान् ॥ १५ ॥

कफप्रतिश्याये वमनावुपदेशः ।—

कफजे सर्पिषा स्निग्धं तिलमाषविपक्वया ।

यवाग्वा वामयित्वा वा कफघ्नं क्रममाचरेत् ॥ १६ ॥

कफप्रतिश्याये दान्यादिधूमवर्तिः ।—

दार्वाङ्गुदीनिकुम्भैश्च क्षिण्णैश्च सुरसेन च ।

वर्तयोऽत्र कृता योज्या धूमपाने यथाविधि ॥ १७ ॥

नवप्रतिश्याये शक्तुधूमः ।—

अथवा सघृतान् शक्तून् कृत्वा मल्लकसम्पुटे ।

नवप्रतिश्यायवतां धूमं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥ १८ ॥

प्रतिश्याये शीतोदकम् ।—

यः पिबति शयनकाले शयनारूढः सुशीतलं भूरि ।

सर्पिर्मधोपनाहशिरोवल्यादिषु योज्यमित्यर्थः । एतत्तु वाग्मटविरोधादुपेक्षणीय-
मिति ॥ १३।१४ ॥

पितृत्यादि सुशृतस्य ।—पितृरक्तोत्थयोः, प्रतिश्यायधोरिति शेषः । मधुरकैः शृत-
मिति—काकोल्यादिभिर्विपक्वम् । शीतलानिति—न्यधीधायुषलादिगणाः शीतलान्ते-
कृतान् ॥ १५ ॥

कफजे इत्यादि सुशृतस्य ।—तिलमाषौ कल्मषौ । अत्र मदनफलमपि
बोध्यं, वमनयोगात् । कफघ्नं क्रममिति—कफहरद्रव्यकृतपेयादिक्रमम् ॥ १६ ॥

दार्वाद्यादि सुशृतस्य ।—दार्वा दारुहरिद्रा । ङ्गुदी पुत्रजीवकः । निकुम्भः
दन्तो, तस्या बीजं मूलं वा । क्षिण्णो कटभौवौजम्, अपानार्ग इत्यन्ते । सुरसः
पण्डांसः, निर्गुण्यो वा । सुरसेनेत्यत्र “सरसेन” इति सुश्रुते पठ्यते ; तन्मते सरलं
सरलकाष्ठमेव । यथाविधीति—वैरेचनिक्षधूमवर्तिविधानक्रमेण ॥ १७ ॥

अथवेत्यादि ।—यवशक्तून् सघृतान् शरावस्थिताङ्गारे दत्त्वा तदुपरि कृतं
क्षिप्त्वा शरावात्तरेण पिबेद्यं तस्मिन्नेव क्षिप्ते नजिकां दत्त्वा धूमं पिबेदित्यर्थः ॥ १८ ॥

सखिलं पौनसयुक्तः स मुच्यते तेन रोगेण ॥ १८ ॥

प्रतिश्याये जयापटपाकः ।—

पुटपक्वं जयापत्रं सिन्धुतैलसमन्वितम् ।

प्रतिश्यायेषु सर्वेषु शोक्षितं परमौषधम् ॥ २० ॥

नवप्रतिश्याये दधिप्रयोगः ।—

शोषणं गुडसंयुक्तं स्निग्धदध्यक्षभोजनम् ।

नवप्रतिश्यायहरं विशेषात् कफपाचनम् ॥ २१ ॥

नवप्रतिश्याये चिचायुषः ।—

प्रतिश्याये नवे शस्तो यूषसिञ्चादलोद्भवः ।

ततः पक्वं कफं ज्ञात्वा हरेच्छौर्षविरचनैः ॥ २२ ॥

नवप्रतिश्याये शिरोऽभ्यङ्गाद्युपदेशः ।—

शिरोऽभ्यञ्जनस्वेद-नस्यकटुस्त्वभोजनैः ।

वमनैर्धृतपानैश्च तान् यथास्वमुपाचरेत् ॥ २३ ॥

पुराणप्रतिश्याये माषप्रयोगः ।—

भक्षयति भुक्तमात्रे सलवणमुत्स्विन्नमाषमलुण्णम् ।

स जयति सर्वसमुत्थं चिरजातञ्च प्रतिश्यायम् ॥ २४ ॥

प्रतिश्याये पिप्पल्याद्यवपीडः ।—

पिप्पल्यः शिशुबीजानि विडङ्गं मरिचानि च ।

अवपीडः प्रशस्तोऽयं प्रतिश्यायनिवारणः ॥ २५ ॥

यः पिबतीत्यादि ।—योगोऽयं वातपित्तोत्तरे प्रतिश्याये बोध्यः ॥ १८ ॥

पुटेत्यादि ।—जया जयन्ती ॥ २० ॥

शोषणमित्यादि ।—ऊषणं सरिषम् । योगोऽयं वातिके इत्याहः ॥ २१ ॥

प्रतिश्याये इत्यादि ।—यूषः काषः । चिचा तित्तिडी, तस्याः रुदः पत्रम् ।

अत्र विडुन्मरिचचूर्णं मात्रास्तुरूपं प्रक्षिपन्ति ब्रह्माः ॥ २२ ॥

शिरस इत्यादि ।—यथास्वमिति—पक्वे शिरोऽभ्यञ्जनलघुतपानानि, शेषविधानानि

अपक्वे ॥ २३ ॥

भक्षयतीत्यादि ।—योगोऽयं वातोत्तरे बोध्यः ॥ २४।२५ ॥

क्रिमियुक्तप्रतिश्याये क्रिमिचिकित्साऽतिदेशः ।—

समूत्रपिष्टास्तूद्दिष्टाः क्रियाः क्रिमिषु योजयेत् ।

नावनार्थं क्रिमिघ्नानि भेषजानि च बुद्धिमान् ॥ २६ ॥

अवशिष्टनासारोगाणां चिकित्साऽतिदेशः ।—

शेषाणान्तु विकाराणां यथास्वं स्याच्चिकित्सितम् ॥ २७ ॥

नासार्षःसु करवीराद्यं तैलम् ।—

रक्तकरवीरपुष्पं जाल्यशनमल्लिकायाश्च ।

एतैः समन्तु तैलं नासार्षोनाशनं श्रेष्ठम् ॥ २८ ॥

नासार्षःसु गृहधूमादि-तैलम् ।—

गृहधूमकणादारु-क्षारनक्ताह्वसैन्धवैः ।

सिद्धं शिखरिवोजैश्च तैलं नासार्षसां हितम् ॥ २९ ॥

नासार्षःसु चित्रक-तैलम् ।—

चित्रकचविकादौष्यक-निदिग्धिकाकरञ्जवीजलवणार्कैः ।

गोमूत्रयुक्तं सिद्धं तैलं नासार्षसां विहितम् ॥ ३० ॥

समूत्रेत्यादि सुश्रुतस्य ।—समूत्रं यथा स्यात् तत्रा पिष्टाः, कर्मधारयो वा ।
उद्दिष्टा इति—सुश्रुतेऽनन्तरोक्ताः सर्वाः क्रियाः सूत्रपिष्टाः प्रतिश्याये क्रिमिस्त्वये
सति योजयेदित्यर्थः । अन्ये तु क्रिमिषु याः क्रियाः उक्तास्तान्नाश सर्वां सूत्रपिष्टा
योजयेदित्याहुः । क्रिमिघ्नानि भेषजानोति—मुरसादिगणप्रभृतौनि ॥ २६ ॥

शेषाणामित्यादि ।—शेषाणान्तु विकाराणामिति—नासाऽर्बुद-नासाऽयःप्रभृती-
नाम् । यथास्वमिति—यत् यत् स्वं यथास्वमिति बौसाद्यामन्यथीभावः ॥ २७ ॥

रक्तकरवीरित्यादि ।—शाती सालती, तस्या अपि पुष्पम् । अशनमल्लिका
आक्रमल्लिका । जाल्यशनेति संज्ञितानिर्देशोऽसिद्धविधेरनित्यत्वात् । एतैः सम-
मिति—एतैः कल्पादपैः सह पक्वमित्यर्थः । पाकाश्वन्तु जलं चतुर्गुणमिति
श्रेष्ठम् ॥ २८ ॥

गृहधूमेत्यादि ।—क्षारः यवक्षारः । नक्ताह्वः करञ्जबीजम् । शिखरिवोजम्
अपामार्गबीजतण्डुलः । अत्रापि जलं चतुर्गुणं देयम् ॥ २९ ॥

चित्रकेत्यादि ।—दौष्यकं यमानी । लवणं सैन्धवम् । अकम् अर्क-
चीरम् ॥ ३० ॥

चित्रकहरीतकी ।—

चित्रकस्यामलक्याश्च गुडूच्या दशमूलजम् ।

शतं शतं रसं दत्त्वा पथ्याचूर्णादकं गुडात् ॥ ३१ ॥

शतं पचेद्वनोभूते पल्लवादशकं क्षिपेत् ।

व्योषद्विजातयोः क्षारात् पल्लवमपरिहृनि ॥ ३२ ॥

प्रस्थाई मधुनो दत्त्वा यथाऽग्न्यादतन्द्रितः ।

हृदयेऽग्नेः क्षयं कासं पीनसं दुस्तरं क्रिमीन् ॥

गुल्मोदावर्त्तदुर्नाम श्वासान् हन्ति रसायनम् ॥ ३३ ॥

इति नासारोग-चिकित्सा ।

अथ नेत्ररोग-चिकित्सा ।

अभिष्यन्दे क्रियास्वम् ।—

लङ्घनान्निपनस्त्रेद-शिराव्यधविरचनैः ।

उपाचरेदभिष्यन्दानञ्जनाश्चोतनादिभिः ॥ १ ॥

चित्रकयेत्यादि ।—चित्रकहरीतक्यां चित्रकस्य पञ्चाशत् पलानि, जलशरावाः पञ्चाशत्, स्याप्यास्तु साङ्गदादशशरावाः, एवं चित्रकस्य क्वाथस्य पलशतं भवति । ज्ञानलकोखरसस्यापि पलशतं, स्वरसाभावे त्वमेव स्वरसविधिः । एवं गुडूच्याः मिलितदशमूलस्य च क्वाथविधिः । व्योषद्विजातयोर्मिलित्वा पल्लवादशकम् । पल्लवमिति क्षारादित्यनेनैव संख्यते । अपरिहृनीति परेषु संख्यते ॥ ३१—३३ ॥

इति शोथिषदाससंगविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां नासारोग-चिकित्सा-विब्रतिः ।

उक्तसंवादादेव नेत्ररोगचिकित्सा माह, तत्राभिष्यन्दस्य निखिलनेत्ररोगमूलत्वेन प्राधान्यात् प्रथमतोऽभिष्यन्दप्रतिकारमाह, लङ्घनेत्यादि ।—लङ्घनमत्र लघुचतुष्टय-वासी वा ; उक्तं हि—“प्रागेवात्यामये भुक्तं विराजन्मगुह स्थितम् । उपवासस्त्रयं वा स्यात्—” इति । किन्तु उपवासी वातजादन्त्य विधेयः, वाक्शठसंवादान् । स्त्रेदोऽपि पित्तजं विना नयनोपाने नृदुर्बलः ; यदुक्तं—“वृषणौ हृदयं दृष्टौ

अन्यक्ताभिष्यन्दे श्रीवासादिगुण्डनम् ।—

श्रीवासातिविषालोभ्रैश्चूर्णितैरल्पसैन्धवैः ।

अन्यक्तेऽक्षिगदे कार्य्यं प्रोतस्यैर्गुण्डनं वह्निः ॥ २ ॥

लङ्घनप्रयोगस्य दिननिधनः ।—

अक्षिकुक्षिभवा रोगाः प्रतिश्यायव्रणज्वराः ।

पञ्चैते पञ्चरात्रेण प्रशमं यान्ति लङ्घनात् ॥ ३ ॥

पाचनानि ।—

स्नेदः प्रलेपस्तिक्तान्नं सेको दिनचतुष्टयम् ।

लङ्घनञ्चाक्षिरोगाणामामानां पाचनानि षट् ॥ ४ ॥

आमावस्यायाम् अञ्जनादिनिषेधः ।—

अञ्जनं पूरणं काथ-पानमामे न शस्यते ॥ ५ ॥

नवाभिष्यन्दे धात्रीफलाद्याश्चोतनद्वयम् ।—

धात्रीफलनिर्व्यासी नवट्क्लोपं निहन्ति पूरणतः ।

स्नेदयेत् नट्वा न वा” (अ० सू० स्नेदाध्या०) इति । शिरान्वधो रक्तदृष्टौ सख्यं शिरान्वधनम् । विरेचनं शिरसः कायस्य च ; तत्र शिरोविरेचनान्तु नवे, कायविरेचनञ्च जीर्णे ज्ञेयम् । आदिशब्देन तर्पणपुटपाककायादिपरिग्रहः ॥ १ ॥

श्रीवासेत्यादि ।—श्रीवासः देवदारुः । सैन्धवैरेति—एकभागापेक्षया अतुर्भागत्वं सैन्धवस्येत्याहुः । अन्यक्ते इति—पूर्वरूपे । प्रोतस्यैरेति—कर्पटवद्धेः । गुण्डनम् अवचूर्णनम् । एतच्च मुकुलिते चक्षुःपत्रे, न तु विस्तारिते ॥ २ ॥

अक्षिकुक्षिभवा इत्यादि ।—कुक्षिभवा अतोसारविलम्बिकादयः । पञ्चरात्रेण इत्युपलक्षणं, तेन ब्रह्ममपि बोध्यम् ; यदाह विदेहः,—“उपवासस्य गृहं वा स्यात्” इति । अथच नटभेदो दोषप्रकीपतारतस्यान्न विरोधमावहति ॥ ३ ॥

स्नेद इत्यादि ।—अत्र सेकः वासकादिकायादिना चक्षुःसेचनमाश्चोतनशब्दवाच्यं, न तु पूरणं, तस्यामि निषेधात् ; आश्चोतनं पुनरामे क्षियते एव ; यदुक्तं,—“सर्वेषा-मक्षिरोगाणामादावाश्चोतनं हितम्” इति । दिनचतुष्टयमिति—दिनचतुष्टयं स्वद्वयपत्र एव ज्वराष्टाहवदिति ॥ ४ ॥

आमे नेत्ररोगे अञ्जनादिकं न कार्य्यमित्याह, अञ्जनमित्यादि ।—पूरणम् आश्चोतनम् ॥ ५ ॥

सचौद्रसेन्धवो वा शिग्रूवपत्ररससैकः ॥ ६ ॥

अभिष्यन्दे रसाञ्जनाशोतनम् ।—

दावीरमाञ्जनं वाऽपि स्तन्ययुक्तं प्रपूरणम् ।

निहन्ति शीघ्रं दाहान्शु-वेदनाः स्यन्दसम्भवाः ॥ ७ ॥

नवाभिष्यन्दे करवोररसाशोतनम् ।—

करवीरतरुणकिशलयच्छेदोद्भवजहुलसलिलसम्पूर्णम् ।

नयनयुगं भवति दृढं सङ्घसैव तत्क्षणात् कुपितम् ॥ ८ ॥

नवाभिष्यन्दे अपामार्गमूलाशोतनम् ।—

शिखरिजमूलं ताम्रभाजने स्तोकसेन्धवोन्मिश्रम् ।

मस्तुनिवृष्टं भरणाद्वरति नवं लोचनोत्कोपम् ॥ ९ ॥

सर्वाक्षिरोगे सेन्धवादिविडालकः ।—

सेन्धवदारुहरिद्रा-गैरिकपथ्यारसाञ्जनैः पिष्टैः ।

दत्तो वह्निः प्रलेपो भवत्यशेषाक्षिरोगहरः ॥ १० ॥

सर्वाक्षिरोगे लोघ्न-हरीतकीविडालको ।—

तथा शावरकं लोघ्नं घृतभृष्टं विडालकः ।

कार्थी हरीतकी तद्वत् घृतभृष्टा विडालकः ॥ ११ ॥

धात्रीत्यादि ।—पूरणशब्देनाशोतनं वाच्यम् । सचौद्रसेन्धवो वेति—शोभाञ्जन-
पत्रस्वरसमाषक्तवृष्टयं, मधु माषैकं, सेन्धवं रक्तिद्वयम् ॥ ६ ॥

दावीत्यादि ।—दावीरसाञ्जनं दारुहरिद्राकायकतं-रसाञ्जनम् । स्यन्दसम्भवा
इति—अभिष्यन्दसम्भवाः ॥ ७ ॥

करवीरत्यादि ।—तरुणमभिनवं यत् किशलयं, तस्य केदात् यो रसो निर्गच्छति,
तेन पूरणमित्यर्थः ॥ ८ ॥

शिखरिजेत्यादि ।—शिखरि अपामार्गः । स्तोकसेन्धवं रक्तिद्वयं रक्तित्रयं वा
सेन्धवमित्यर्थः । भरणादिति—पूरणात् ॥ ९ ॥

सेन्धवेत्यादि ।—एतैः स्तोकसेन्धवसहितैः समभागपिष्टैः क्षणवस्त्रोपरि निमीलित-
क्षुब्धि लेपो देयः ; एवं वक्ष्यमाणविडालकद्वयेऽपि ज्ञेयमित्याहुः ॥ १० ॥

तथेत्यादि ।—शावरकं लोघ्नमिति—श्वेतलोघ्नम् ॥ ११ ॥

विडालकलक्षणम् ।—

शालाक्येऽह्णोर्वहिलेपो विडालक उदाहृतः ॥ १२ ॥

अभिष्यन्दे गैरिकादिविडालकः ।—

गिरिसृञ्चन्दननागर-खटिकाऽंशयोजितो वहिलेपः ।

कुरुते वचया मिश्रो लोवनमगदं न सन्देहः ॥ १३ ॥

अभिष्यन्दे भूम्यामलक्यादिविडालकः ।—

भूम्यामलकी घृष्टा समेख्यगृहवारियोजिता ताम्ने ।

जाता घनत्वमह्णोर्जयति वहिलेपतः पीडाम् ॥ १४ ॥

वाताभिष्यन्दे विल्लाद्याश्रोतनम् ।—

आश्रोतनं मारुतजि काथो विल्लादिभिर्हितः ।

कौष्णः सैरण्डलहृती-तकारीमधुशिगुभिः ॥ १५ ॥

अभिष्यन्दे एरण्डादिक्षीरसेकः ।—

एरण्डपल्लवे मूले त्वचि चाजं पयः शृतम् ।

कण्टकार्याश्च मूलेषु सुखोष्णं सेचने हितम् ॥ १६ ॥

विडालकशब्दार्थमाह, शालाक्ये इत्यादि ।—शालाक्ये शालाक्यग्रन्थे, सुसुते इति यावत् ॥ १२ ॥

गिरिसृद्ध्यादि ।—अंशः भागः । एतेः समभागपिष्टेष्वुच्यते लोपः काथे इत्याहुः ॥ १३ ॥

भूम्यामलकीत्यादि ।—अथ गृहवारि काञ्जिकम् ॥ १४ ॥

आश्रोतनमित्यादि ।—आश्रोतनम् अक्षिसेकः । विल्लादि मङ्गल पञ्चमूलम् । तकारि जयन्ती । मधुशिगु रक्तशोभाञ्जनम् । विल्लादिभिर्हितस्य सैरण्डल्यादि विशेषणं, तेन एक एवाहं योगः ; यदाह कतूकशः,—“महत्पञ्चमूलरुच-
शिगुतकारीसिंहोकायः” इति ; किन्तु तन्नाम्ने केवलविल्लादिक्वाथेनाप्ययं योगी
हृष्यते ; यथा—“पूरणं तोत्रशूलघ्नं तथा विल्लादिनाम्भसा” इति । किन्तु
योगव्यपत्ते सैरण्ड्येति वदत्यादिविशेषणं, न तु विल्लादिविशेषणम्, एकयोगत्व-
अवज्ञातम् ॥ १५ ॥

एरण्ड्यादि सुश्रुतस्य ।—एरण्डपल्लवादिकण्टकार्या मूलान्त एक एवायं
बीजः, विदेहसंवादात् ; यथा—“कण्टकारीशिफैरण्ड-मूलत्वक्पत्रसहितम् ।

अञ्जनादिकालनिर्देशः ।—

सम्पकोऽक्षिगदे कार्य्यमञ्जनादिकमिष्यते ॥ १७ ॥

पक्वाभिव्यन्दलक्षणम् ।—

प्रशस्तवर्त्मता चाक्ष्णीः संरम्भाशुप्रशान्तता ।

मन्दवेदनता कण्डूः पक्वाक्षिगदलक्षणम् ॥ १८ ॥

अञ्जनादीनामये अभिधाननिर्देशः ।—

अञ्जनादिविधिशिष्टाग्रे निखिलेनाभिधास्यते ॥ १९ ॥

वाताभिव्यन्दे वृहत्यादिवर्तिः ।—

वृहत्येरण्डनूतलक् शिग्रोर्मूलं ससैन्धवम् ।

अजाक्षीरेण पिष्टं स्याद्वर्त्तिर्वाताक्षिरोगनुत् ॥ २० ॥

वाताभिव्यन्दे हरिद्राद्यञ्जनम् ।—

हरिद्रे मधुकं द्राक्षां देवदारु च पेषयेत् ।

आजेन पयसा श्रेष्ठमभिव्यन्दे तदञ्जनम् ॥ २१ ॥

वाताभिव्यन्दे गैरिकाद्यञ्जनम् ।—

गैरिकं सैन्धवं कृष्णां तगरञ्च यथोत्तरम् ।

क्षीरमाजं हितं सेके अञ्जः स्यन्दाभिमन्ययोः ॥” इति । आजं पयोऽव क्षीरपरि-
भाषयेव साध्यम् । अन्धे लाहः, एतद्व्योगानन्तरं मुञ्चते—“सैन्धवीदीच्यव्याह-
पिप्पलीभिः मृतं पयः । हितमर्द्धोदकं सेके” (उ० ८ अ०) इति पठ्यते ;
एतद्वचनानु सर्वमाश्रितगक्षीरसाधनाथे परिभाषास्थानीयं, तेनात्रापि अर्द्धोदकं क्षीरं
साध्यमिति ; किन्तु अत्र विशेषानुक्त्या क्षीरपरिभाषयेव साधनमिति युक्तमुक्त्यानां,
व्यवहारोऽपि क्षीरसाधनपरिभाषयेवेति ॥ १६ ॥

अञ्जनादिविधानस्य समयमाह—सम्पके इत्यादि ॥ १७ ॥

पक्वाक्षिरोगलक्षणमाह, प्रशस्तेत्यादि ।—प्रशस्तवर्त्मता दीवानभिभूतवर्त्मता ।
संरम्भः शीघ्रः । एतच्च लक्षणं प्रायस्त्राहादुपरि ज्ञेयम् ; यदाह चरकः,—
“पक्वाक्षिगदलक्षणा कार्य्यं सत्यं क् नेत्राञ्जनं याह्नात्” (चि० विमर्शध०) इति ॥ १८ ॥

अञ्जनादिविधिय कथं ज्ञातव्य इत्यपेक्षया आह, अञ्जनादिविधिरित्यादि ।—अत्र
इति—आश्रितनाद्याधिकारे ॥ १९, २० ॥

हरिद्रे इत्यादि मुञ्चतल ।—अत्र द्राक्षास्थाने “पक्वा” इति केषित् पठन्ति ॥ २१ ॥

पिष्टं द्विरंशतोऽङ्घ्रिर्वा गुडिकाऽऽञ्जनमिष्यते ॥ २२ ॥

पित्ताभिष्यन्दे प्रपोण्डरीकादिसेकः ।—

प्रपोण्डरीकयष्टाह्निशाऽऽमलकपद्मकैः ।

श्रीतैर्मधुसमायुक्तैः सेकः पित्ताच्चिरोगनुत् ॥ २३ ॥

पित्ताभिष्यन्दे द्राक्षादिचीराश्चोतनम् ।—

द्राक्षामधुकमञ्जिष्ठाजीवनीयैः शृतं पयः ।

प्रातराश्चोतनं पथ्यं शोथशूलान्निरोगणाम् ॥ २४ ॥

पित्तादिनाभिष्यन्दे लोभ्राश्चोतनम् ।—

निम्बस्य पत्रैः परिलिप्य लोभ्रं

स्वेदाग्निना चूर्णमथापि कल्कम् ।

आश्चोतनं मानुषदुग्धमिश्रं

पित्तास्रवातापहमग्रासुक्तम् ॥ २५ ॥

कफाभिष्यन्दे क्रियासुखम् ।—

कफजे लङ्घनं स्वेदो नस्यं तिक्तान्नभोजनम् ।

तीक्ष्णैः प्रथमं कुर्यात् तीक्ष्णैश्चैवोपनाहनम् ॥ २६ ॥

गैरिकमित्यादि सूत्रतस्य ।—तत्र तगरस्थाने “गगरम्” इति नियतः पठति ।
अष्टोत्तरं द्विरंशत इति—अष्टोत्तरं भागतो द्विगुणमित्यर्थः ; तेन गैरिकमाषा १,
सेखवमाषा २, पिप्पलीमाषा ४, तगरमाषा ८ । अङ्घ्रिर्वा इति वा-शब्दाच्छाब्दो
चीरमपि बोध्यम् ॥ २२ ॥

प्रपोण्डरीकेत्यादि ।—श्रीतैरिति—प्रपोण्डरीकादीनां कषाद्यैः श्रीतैरित्यर्थः ।
समायुक्तैरित्यत्र “सितायुक्तैः” इति केषित् पठति । सितायुक्तैरिति पाठे—मधुवत्
सिता प्रक्षेप्येत्यर्थः ॥ २३ ॥

द्राक्षेत्यादि ।—जीवनीयशब्देन जीवनीयाष्टवर्गे गृह्यन्ति ॥ २४ ॥

निम्बसेत्यादि ।—निम्बपत्रं पिष्ट्वा तत्पिण्डमध्ये लोभ्रकल्कं तच्चूर्णं वा प्रलिप्य
प्रसेपेन वेष्टयित्वा अङ्गारैरुत्थित्य नारीचीरेण सन्निभ्रा वस्त्रेण शालयित्वा चक्षुःसंको
विधेय इति ॥ २५ ॥

कफजे इत्यादि ।—प्रथमं चूर्णनस्यम् ॥ २६ ॥

कफाभिष्यन्दे फणिवृक्षकादिसकः बर्हिष्ठादिलेपय ।—

फणिवृक्षकास्फोतकपित्तविल्व-पत्तूरपीलसुरसार्जभङ्गैः ।

खेदं विदध्यादथवा प्रलेपं बर्हिष्ठशुण्ठीसुरदारकुष्ठैः ॥ २७ ॥

कफाभिष्यन्दे शुण्ठादिपिण्डः ।—

शुण्ठीनिम्बदलेः पिण्डः सुखोष्णैः स्वल्पसैन्धवैः ।

धार्यश्चक्षुषि सङ्केपाच्छोथकण्डूव्यथापहः ॥ २८ ॥

कफाभिष्यन्दे पारिजातवल्कलाद्यञ्जनम् ।—

वल्कलं पारिजातस्य तैलं काञ्जिकपैन्धवम् ।

कफोद्भूतान्निशूलघ्नं तरुघ्नं कुलितं यथा ॥ २९ ॥

कफाभिष्यन्दे लोत्राद्याश्चोत्तमम् ।—

ससैन्धवं लोत्रमथाज्यभृष्टं सौवीरपिष्टं हितवस्त्रवधम् ।

आश्चोत्तमं तन्नयनस्य कुर्यात् कण्डूच्च दाहच्च रुजाच्च हन्यात् ॥ ३० ॥

फणिवृक्षकेत्यादि सुसुतस्य ।—फणिवृक्षकः पर्णावभेदः, निर्गुण्डीत्यर्थः । फास्फोता
फाफरमन्त्रिका, फान्दुल्लवावृक्षत्वम् । पत्तूरः शालिचक्राकः । पीलूः औत्तरापथिज्वलकः,
एत एव निर्देशात् पीलुग्रन्थो दीर्घाकारात्तोऽपि ज्ञेयः । सुरसार्जावपि पर्णावभेदी ।
एषां भङ्गैः पक्ववैष्यसुतलेरङ्गारतापित्तैश्चक्षुषीर्बुद्धुस्तेः आर्यैः । अत्रैव तन्वाः नर-
द्वर्णानां सजंख्याने अर्कः इति कैचित् पठन्ति ; तस्मात्परं यथा—“कपित्थसुरसा-
ऽऽस्फोता पीलूपत्तूररूपिका । फणिवृक्षविल्वच्छुण्ठैः खेदः खन्दाविमन्धयोः”
इति । रूपिका अर्कः । बर्हिष्ठं बालकम् ॥ २७ ॥

शुण्ठीत्यादि ।—अथ निम्बपत्रापेक्षया शुण्ठी खल्वा देया, सैन्धवमपि चतुःपञ्च-
रत्तिकमिति वदन्ति । एषां पिण्डः कटुश्च एव चक्षुषोरपरि सूक्ष्मवस्त्रं दत्त्वा देह-
प्रत्युपदेशः । सङ्केपादिति—अल्पप्रक्रियातः ॥ २८ ॥

वल्कलमित्यादि ।—पारिजातः पारिभद्रः । पारिभद्रवल्कलस्तरसस्य नापञ्च-
रत्तिकं, तैलस्य नापञ्चदशं, सैन्धवस्य रत्तिकद्वयं द्वयं वा, काञ्जिकस्य त्रिकुचमात्रम् ;
निशूलस्य फालुद्राकुलिचतुष्टयपरिमितः । एतत् सयं तालपत्रे कृत्वा कपदवैक्येन
प्राप्य वर्षणीयं धावत् घनं भवति, तदसु चक्षुष्यञ्जनं देयमिति उक्त्वा व्यवहरन्ति ॥ २९ ॥

सैन्धवमित्यादि ।—सैन्धवस्य रत्तिकद्वयं, लोत्रञ्च नापञ्चदशतुष्टयं, काञ्जिकेन

वाताद्यभिष्यन्दे सङ्घितक्रियातुलम् ।—

स्निग्धैरुष्णैश्च वातोत्थः पित्तजो मृदुशीतलैः ।

तीक्ष्णरूक्षोष्णविशदैः प्रशाम्यति कफात्मकः ॥

तीक्ष्णोष्णमृदुशीतानां व्यत्यासात् सान्निपातिकः ॥ ३१ ॥

रक्ताभिष्यन्दे तिरीटादिवैकः ।—

तिरीटत्रिफलायष्टी-शर्कराभद्रमुस्तकैः ।

पिष्टैः शीताम्बुना सेको रक्ताभिष्यन्दनाशनः ॥ ३२ ॥

रक्ताभिष्यन्दे कशीर्वाद्याश्रोतनम् ।—

कशीरुमधुकानाञ्च चूर्णमम्बरसंयुतम् ।

न्यस्तमप्सन्तरीचासु हितमाश्रोतनं भवेत् ॥ ३३ ॥

रक्ताभिष्यन्दे दार्व्यादिरसक्रिया ।—

दार्वीपटोलमधुकं सनिम्बं पद्मकोत्पलम् ।

प्रणौडरीकञ्चैतानि पचेत् तोये चतुर्गुणे ॥ ३४ ॥

विपाच्य पादशेषन्तु तत् पुनः कुडवं पचेत् ।

पिष्टा गव्यघृतेन मृदा निमंलसूक्ष्मवस्त्रेण बद्धा अङ्गुलीवयेन समीच्या चक्षुषि तद्वरी
दृश्यः ॥ ३० ॥

सङ्क्षेपेण वातजादीनां चिकित्सासाध, स्निग्धैरित्यादि ।—विशदेरिति—
अपिच्छिलैः । तीक्ष्णोष्णमृदुशीतानां व्यत्यासोऽत्र परस्परविवर्धयेषोपयोगः, तेन
तीक्ष्णमुपयुज्य तद्विपरीतस्य मृदन उपयोगः, एवं मृदुद्रव्यमुपयुज्य तद्विपरीतस्य
तीक्ष्णोपयोगः, एवमुत्तशीतदोरपि व्यत्यासो ज्ञेयः । किंवा परस्परविरुद्धानां
भावानां सान्निश्येन उपयोगो व्यत्यासोपयोगः । तीक्ष्णोष्णमृदुशीतानामित्युप-
लक्षण, तेन स्निग्धरूक्षादीनामपि ग्रहणं बोध्यम् ॥ ३१ ॥

तिरीटेत्यादि ।—तिरीटं पट्टिकाकोभ्रम् । एषां प्रत्येकं साप्तकमेकं द्वयं वा
मृहीत्वा श्लक्ष्णं पिष्टा शीतलजलपलैकेन सान्निश्यं परिषेकः कार्यः ॥ ३२ ॥

कशीर्वित्यादि मुञ्चतस्य ।—कशीरुयष्टिमधुनोः प्रत्येकं साप्तकचतुष्टयं मृहीत्वा
सूक्ष्मवस्त्रेण पोष्टुर्लो झलं बद्धा आकाशोदके पलैके निक्षिप्य तेन जलेन सेकः,
आकाशोदकाभावे हंसोदकेन ॥ ३३ ॥

शीतीभूते तत्र मधु दद्यात् पादांशिकं ततः ॥

रसक्रियैषा दाह्याशु-रागरक्तज्ञापह्ना ॥ ३५ ॥

रक्ताभिष्यन्दे तित्कष्टतादिप्रयोगोपदेशः ।—

तित्कस्य सर्पिषः पानं बहुशश्च विरेचनम् ।

अक्षोरपि समन्ताच्च पातनन्तु जलीकसः ॥

पित्ताभिष्यन्दश्मनो विधिद्याप्युपपादितः ॥ ३६ ॥

अभिष्यन्दे शिशुपल्लवधूपः ।—

शिशुपल्लवनिर्व्यासः सुष्टुष्टस्तास्रसम्पुटे ।

घृतेन धूपितो हन्ति शोथवर्षाश्ववेदनाः ॥ ३७ ॥

अभिष्यन्दे निम्बादिगुडिका ।—

पिष्टैर्निम्बस्य पत्रैरतिविमलतरैर्जातिसिन्धुमिश्रा

अन्तर्गमं दधाना पटतरगुडिका पिष्टलोभ्रेण मृष्टा ।

सूत्रैः सौवीरसार्द्रैरतिशयसृदुभिर्वेष्टिता सा समन्तात्

चक्षुःकोपप्रशान्तिं चिरमुपरि दृशोर्भास्यमाणा करोति ॥ ३८ ॥

दार्ध्याद्यादि ।—पटोलनिम्बयोः पत्रम् । पत्रकं पत्रकाष्ठम् । उपलं भीलोत्पलम् ।

एषां निखिला कुण्डवस्तुषलो गच्छाः । पाकायश्च जलस्य दानिंशत् पलानि ;
“ततस्तु कुण्डवं यावत् शोथमष्टगुणं भवेत्” इति वचनात् ; ततः कुण्डोऽष्टपलः
स्थाप्यः, तत् वल्लपूतं कृत्वा पुनः पत्रव्यमा-घनीभावात्, ततः शीते मधु पलद्वयं
प्रचेष्ट्य, ततोऽञ्जनं कार्थ्यमिति ॥ ३४।३५ ॥

तित्कस्येत्यादि ।—तित्कं सर्पिर्वैद्यमापटोलादिघृतम् । विरेचनञ्च वल्लमाष-
षडङ्गादिना ॥ ३६ ॥

शिशुपल्लवेत्यादि ।—निर्व्यासः स्वरसः, घृतेन सह ताम्रपाने घृष्ट इत्यन्वयः ।
धूपित इति करीषाग्निना । अन्ये तु करीषाग्नौ घृतं दत्त्वा तेन धूमेन धूपित
इति व्याचक्षते । धर्मः करकरिकाख्यवेदनाविशेषः ॥ ३७ ॥

पिष्टैरित्यादि ।—जातिसिन्धुं सारसेन्धवं, जातिर्जातीकलिकेत्यर्थः । अन्तर्गमं
दधानेति—पिष्टनिम्बपत्रपिष्टाभ्यन्तरे लोभ्रकल्कपिष्टं निक्षिप्य कृता गुडिकेत्यर्थः ।
मृष्टा इति—खण्डे भनामृष्टेत्यर्थः । तदनु सौवीरेण काञ्चिकेन, सार्द्रैरिति—
वर्षदारैस्तूलकैर्वेष्टिता चक्षुःशोपरि भास्यमाणेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अभिष्यन्दादी विल्लाङ्गनम् ।—

विल्लपत्ररसः पृतः सैन्धवाज्येन चान्वितः ।

शुक्ले वराटिकाष्ट्रो धूपितो गोमयाग्निना ॥ ३९ ॥

पयसाऽऽलोडितश्चाक्ष्योः पूरणाच्छोथशूलनुत् ।

अभिष्यन्देऽधिमन्ये च स्रावि रक्ते च शस्यते ॥ ४० ॥

वातक्षोषाभिष्यन्दे सैन्धवाद्यङ्गनम् ।—

सलवणकटुतैलं काञ्जिकं कांक्षपात्रे

चनितमुपलष्टं धूपितं गोमयाग्नी ।

सपवनकफकोपं ह्यागदुग्धावसिक्तं

जयति नयनशूलं स्त्रावशोथं सरागम् ॥ ४१ ॥

अभिष्यन्दे आमलक-पुराणष्टतप्रयोगी ।—

तरुख्यविद्वामलक-रसः सर्वाक्षिरोगनुत् ।

पुराणं सर्वथा सर्पिः सर्वनेत्रामयापहम् ॥ ४२ ॥

अधिमन्यादिषु अभिष्यन्दविधित्वाऽतिदेशादिः ।—

अयमेव विधिः सर्वो मन्त्रादिष्वपि शस्यते ।

अग्रान्तौ सर्वथा मन्ये भुवोत्परि दाहयेत् ॥ ४३ ॥

विल्लपत्रेत्यादि ।—शुक्ले इति—ताम्रपात्रे । पयसेति—नारीक्षयेन । यस्तपृतः
विल्लपत्ररसस्य मापकचतुष्टयं, सैन्धवस्य रक्षिद्वयं, वृक्षस्य विन्दुचतुष्टयम्, एतत्
सर्वं ताम्रपात्रे कृत्वा कपर्दकेन तावद्दर्शनीयं यावद्दहनं भवति, तदग्नौ नुजीकृतताम्र-
पात्रे शुक्रगोमयाग्निना धूपयित्वा नारीक्षीरेण तरुजीकृत्य चक्षुःपूरणम् ॥ ३९७० ॥

सलवणेत्यादि ।—सैन्धवस्य रक्षिद्वयं, कटुतैलस्य विन्दुचतुष्टयं, काञ्जिकस्य
ताम्रकचतुष्टयम् । उपलः प्रक्षरखण्डकेन दृष्टं, किंवा उपलशब्देनायं चक्षुःशलाकु-
रसाङ्गनादिशिलैव ग्राह्या । वृद्धास्तु वराटिकयैव व्यवहरन्ति ॥ ४१ ॥

तरुख्येत्यादि ।—तरुख्येवामलकौफलस्य सूच्यादिभिर्विद्वस्य धो रसो निगोच्यते-
त्यर्थः । पुराणसर्पिर्दशवर्षस्थितं, तदभावे संवत्सरातीतमपि पुराणं ग्राह्यमित्याहुः ।
उक्तं हि—“अथवाभिष्यन्दे मधुरं यच्च संवत्सरोपितम् । अनुरक्तेदच्च दोषाणां पुराणं
तन् प्रकीर्तितम् ॥” इति । सर्वमेति—पाननस्याङ्गनैरित्यर्थः ॥ ४२ ॥

नेत्रपाके जलौकाप्रयोगाद्युपदेशः शुक्लचिकित्सातिदेशश्च ।—

जलौकःपातनं शस्तं नेत्रपाके विरेचनम् ।

शिराव्यथं वा कुर्वीत सेकालेपांश्च शक्नवत् ॥ ४४ ॥

पित्तादौ षडङ्गगुग्गुलुः षडङ्गघृतगुग्गुलश्च ।—

विभीतकशिवाधात्री-पटोलारिष्टवासकैः ।

क्वाथो गुग्गुलुना पेयः शोथशूलान्निपाकहा ॥ ४५ ॥

पित्तञ्च सत्रणं शुक्रं रागादींश्चापि नाशयेत् ।

एतैश्चापि घृतं पक्वं रोगांस्तांश्च व्यपोहति ॥ ४६ ॥

रक्तखावादौ वासकादिः ।—

अटरूषाभयानिख-धात्रीमुस्ताक्षकूलकैः ।

रक्तखावं कफं हन्ति चक्षुथं वासकादिकम् ॥ ४७ ॥

तिमिरादौ वृद्धासादिः ।—

वासाघनं निखपटोलपत्रं तिक्ताऽमृताचन्दनवत्सकत्वक् ।

कलिङ्गटार्वीदहनञ्च शुण्ठी-भूनिखधात्रावभयाविभीतम् ॥ ४८ ॥

श्यामा यवक्वाथमयाष्टभागं पिबेदिमं पूर्वदिने कषायम् ।

तैमिर्यकण्डूपटलार्बुदञ्च शुक्रं जयेत् सत्रणमत्रणञ्च ॥ ४९ ॥

काचञ्च पित्तञ्च महारुजञ्च नक्तान्ध्यरोगं श्लेष्मयुं सशूलम् ।

वासादिरेष प्रथितप्रभावो निहन्ति सर्वान् नयनामयांश्च ॥ ५० ॥

अथमेव विधिरित्यादि वास्तव्य ।—अथम् अभिष्यन्दीकः । आदिशब्दात्
अन्यतोवातादयः ॥ ५३ ॥

नेत्रपाकचिकित्सामाह, जलौक इत्यादि ।—स्वष्टन ॥ ४४ ॥

विभीतकेत्यादि ।—पित्तं पञ्चोङ्गिका, किंवा—“प्रचाक्षिते तथा घृते कान्ते
पुनः पुनः । अपरिक्षिन्नवत्मानं तं पित्तमिति निर्दिशेत् ॥” इत्युक्तलक्षणम् । अत्र
घृतपाकपक्षे तु विभीतकादीनां क्वाथो गुग्गुलीः कल्प्यते इति । विभीतकादिचूर्णस्य
गुग्गुलुं गृहीत्वा घृतेन पिष्टा वटिकां कुर्यादित्युपदिशन्ति वृद्धाः ॥ ४५।४६ ॥

अटरूषेत्यादि ।—अटरूषकं वासकम् । अत्र विभीतकम् । कूलकं पटोल-

अभिघातादौ पथ्यादिः ।—

पथ्यास्त्रिंशो विभीतकः षड् धात्रो द्वादशैव तु ।

प्रस्थार्द्धं सन्निले काथमष्टभागावशेषितम् ॥ ५१ ॥

पौत्वाऽभिष्यन्दमासावं रागश्च तिमिरं जयेत् ।

संरम्भरागशूलाशु-नाशनं दृक्प्रसादनम् ॥ ५२ ॥

अभिघातजे शीताश्रोतनाद्युपदेशः ।—

नेत्रे त्वभिहते कुर्याच्छीतमाश्रोतनादिकम् ॥ ५३ ॥

अभिघातनादौ स्निग्धक्रियाद्युपदेशः ।—

दृष्टिप्रसादजननं विधिमाशु कुर्यात्

स्निग्धैर्हिमैश्च मधुरैश्च तथा प्रयोगैः ।

खेदाग्निधूममयशोकरुजाभितापै-

रभ्याहतामपि तथैव भिषक् चिकित्सेत् ॥ ५४ ॥

आगन्तुजे वस्त्रोपखेदाद्युपदेशः ।—

आगन्तुदीर्घं प्रसमीक्ष्य कार्यं वस्त्रोपधा खेदितमादितसु ।

आश्रोतनं स्त्रीपयसा च सद्यो यच्चापि पित्तक्षतजापहं स्यात् ॥ ५५ ॥

पत्रम् ; एतैः कृतेन काथेन चतुःसेचनं, तथा गुग्गुलुं प्रविष्य विरेचनमप्युपदिशन्ति
वृद्धाः ॥ ४०—५० ॥

पथ्या इत्यादि ।—प्रस्थार्द्धं इति—द्रवद्वैगुल्यात् प्रारब्धये । शीत्तेति वायु-
नित्याहुः ॥ ५१।५२ ॥

आगन्तुनेवरोमचिकित्साहाह, नेत्रे इत्यादि ।—साहिष्यद्वारण नखलेपादीनां
सहणम् ॥ ५३ ॥

दृष्टौत्यादि सुश्रुतम् ।—दृष्टिप्रसादजननं नयनावरकदोषनाशनम् । कीदृष्टि-
प्रसादनं कार्यम् ? इत्याह, स्निग्धैरित्यादि ।—खेदादिकृता रुजा एव अभितापो
रोगो रोगजनकत्वादुच्यते । अभ्याहतामित्यनन्तरं दृष्टिमिति शेषः । तथैवेति—
अनन्तरोक्तस्निग्धहिमादिविधिना ॥ ५४ ॥

आगन्तुत्यादि ।—आगन्तुदीर्घं धूल्याद्यभिघातम् । वस्त्रोपा च वस्त्रपुटेन
धातुः । यच्चापि पित्तक्षतजापहं स्यात् इति—पित्ताभिष्यन्दे रुक्ताभिष्यन्दे च
यदुक्तं तदपि हिंसम् ॥ ५५ ॥

सूर्यदर्शनादिजे सन्तर्पणाद्युपदे ॥—

सूर्योपरागानलविद्युदादि-विलोकनेनोपहृतेक्षणस्य ।

सन्तर्पणं स्निग्धहिमादि कार्यं सायं निषेव्यास्त्रिफलाप्रयोगाः ॥ ५६ ॥

अभिघातजे निशादिपूरणम् ।—

निशाऽब्दत्रिफलादावी-सितामधुकसंयुतम् ।

अभिघाताक्षिशूलघ्नं नारीक्षीरेण पूरणम् ॥ ५७ ॥

अभिघातजे इल्काटस्वरसपूरणम् ।—

इल्काटङ्कुरजस्तद्वत् स्वरसो नेत्रपूरणम् ॥ ५८ ॥

अभिघातजे मधुकादिघृतम् ।—

आजं घृतं क्षीरपात्रं मधुकक्षोत्पलानि च ।

जीवकर्षभकौ चापि पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ॥

सर्वनेत्राभिघातेषु सर्पिरेतत् प्रशस्यते ॥ ५९ ॥

शुष्काक्षिपाके सेत्स्ववाद्यजनम् ।—

सेत्स्वं दाहं शृण्वती च मातुलुङ्गरसो घृतम् ।

स्तन्योदकाभ्यां कर्तव्यं शुष्कपाके तदक्षनम् ॥ ६० ॥

सूर्योपरागित्यादि ।—त्रिफलाप्रयोगा इति—त्रिफलाकाष्ठेन चक्षुःसेवादायः ॥ ५६ ॥

निषेव्यादि ।—एषां घृणं नारीक्षीरे प्रचिष्य पूरणम् ॥ ५७ ॥

इल्काटेत्यादि ।—तद्वदिति—अभिघाताक्षिशूलघ्न इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

आजमित्यादि ।—आजं घृतमिदं प्रशस्यमानम् । क्षीरपात्रमिति—पानप्रदाहार्कं, द्रवदेयगत्यात् षोडश शरावाः । क्षीरक्षेप गव्यमेव, निर्विशेषणत्वात् । अथे तु आजघृतसाहचर्यात् क्षीरमप्याजमाहुः । सर्पिर्वीरिद्विचारणमिदं नखे तर्पणे च हितमप्रतिपादनावमिति वदन्ति । जेजुइत्यु आजघृतस्य कक्षत्वमेवाह, तेन तन्मते द्वितीयसर्पिःपदस्य गव्यघृतमेवार्थ इति ॥ ५९ ॥

शुष्काक्षिपाकुरोगचिकित्सासाह, सेत्स्वमित्यादि सुश्रुतस्य ।—स्तन्योदकाभ्या-
मिति उपलक्षणे सङ्ग्राहे वा तृतीया । सेत्स्वदाहशृण्वतीनां मिलित्वा पादिकः
कल्काः काव्यः, पादिकत्वञ्च विवितमातुलुङ्गरसादिद्रवचतुष्टयमपेक्ष्य । सेत्स्वे
माषकचयं, देवदाहशृण्वतीषु प्रत्येकं माषकचतुष्टयं, मातुलुङ्गरसादीनां चतुर्णां
प्रत्येकं दाहस्य माषकाः, सर्वमैकीकृत्य चतुर्भिः प्रसृतं घातुं जगामदिति,

अन्यतोवात-वातपर्यययोः वाताभिष्यन्दचिकित्साऽतिदेशादिः ।—

वाताभिष्यन्दवच्चान्यद्वाते मारुतपर्यये ।

पूर्वभक्तं हितं सर्पिः क्षीरञ्चाप्यथ भोजने ॥ ६१ ॥

अन्यतोवात-वातपर्यययोः वृक्षादन्यादिघृतम् ।—

वृक्षादन्यां कपिल्ये च पञ्चमूले महत्यपि ।

सक्षीरं कर्कटरसे सिद्धञ्चापि पिबेत् घृतम् ॥ ६२ ॥

अभिष्यन्दादौ शिराव्यधौपदेशः ।—

अभिष्यन्दमधीमथ्यं रक्तोत्थमथवाऽर्जुनम् ।

शिरोत्पातं शिरार्हर्षमन्यांश्चाक्षिभवान् गदान् ॥

स्निग्धस्याज्येन कौन्धेन शिराव्यधैः शमं नयेत् ॥ ६३ ॥

अन्ताभ्युषिते शीतप्रलेपाद्युपदेशः ।—

अन्ताभ्युषितशान्तर्यं कुर्यात्क्षेपान् सुशीतलान् ।

तैन्दुकं त्रैफलं सर्पिर्जीर्णं वा केवलं हितम् ॥

शिराव्यधं विना कार्यः पित्तस्यन्दहरो विधिः ॥ ६४ ॥

मनोऽञ्जनं कायेयम् । रसक्रियेयम् । अन्ये तु “कान्योदकाहम्” इति पठित्वा
क्षीर-जलयोर्निलितयोः समुदयादहंमानं, सैन्धवदारुगुण्टीमातुलुङ्गरसघृतानां
समी भागः, सैन्धवदारुगुण्टीनां कल्कं मातुलुङ्गरसादिद्रवचतुष्टयेनाह्लाव्याञ्जनं कार्य-
मिति व्याचक्षते ॥ ६० ॥

अन्यतोवातादिचिकित्सासाह, वातेत्यादि ।—पूर्वभक्तमिति—भक्तात् पूर्व-
निययः । अन्यतोवाते वातपर्यये च क्षीरपानम्, अनयोः पित्तसत्कारव्यक्त्वात् ॥ ६१ ॥

वृक्षादन्यानित्यादि ।—वृक्षादानी वन्दा । वृक्षादन्यादिभिः कल्कः, क्षीरं
सोदसमं, कर्कटरसस्तु त्रिगुणः, एवं घृतं साध्यमिति श्रीकण्ठः । गणदासस्तु
वृक्षादन्यादीनां पञ्चमूलान्तानां मिलित्वा द्विगुणः काथः, क्षीरकर्कटरसयोस्तु
प्रत्येकं सोदसमत्वमित्याह । अन्ये तु विभिन्नविभक्तिकत्वात् वृक्षादन्यादीनां
प्रत्येकं सोदसमः काथः, एवं क्षीरकर्कटरसावपि, इति पञ्चगुणः पाकः
इत्याहुः ॥ ६२ ॥

अभिष्यन्दमित्यादि ।—अन्यादिति—शुक्रादीन् । कौषं सर्पिर्दशवर्षस्थितम् ॥ ६३ ॥

अन्ताभ्युषितेत्यादि ।—तैन्दुकं सर्पिर्वातव्याधौ सुशुतेनीलम् । त्रैफलं विफला-

शिरात्पाते सौवीर-सैन्धवाद्यञ्जने ।—

सर्पिः क्षौद्राञ्जनञ्च स्याच्छिरोत्पातस्य भेषजम् ।
तद्वत् सैन्धवकाशीशं स्तन्यपिष्टञ्च पूजितम् ॥ ६५ ॥

शिराहर्षे फाणिताञ्जनाद्यञ्जनवयम् ।—

शिराहर्षेऽञ्जनं कुर्यात् फाणितं मधुसंयुतम् ।
मधुना तार्क्ष्यशैलं वा काशीशं वा सत्पान्क्तिकम् ॥ ६६ ॥

सन्नपशुको षडङ्गगुग्गुलुप्रयोगोपदेशः ।—

त्रणशुक्रप्रशान्त्यर्थं षडङ्गं गुग्गुलुं पिबेत् ॥ ६७ ॥

सन्नपशुको कतवाद्यञ्जनम् ।—

कतकस्य फलं शङ्खं तिन्दुकं रुप्यमेव च ।
कांस्ये निष्ठुष्टं स्तन्येन क्षतशुक्रार्तिरामाजित् ॥ ६८ ॥

सन्नपशुको चन्दनादिवर्त्तिः ।—

चन्दनं गैरिकं लाक्षा मालतीकलिका समा ।
त्रणशुक्रहरा वर्त्तिः शोणितस्य प्रसादनी ॥ ६९ ॥

जायकल्पाभ्यां सिद्धम् । केवलमिति—मसंस्कृतम् । अस्माभ्युपिते शिराव्यध्वजने
व्याधिस्वभावात् ॥ ६४ ॥

सर्पिरित्यादि सुसुतस्य ।—पञ्जनं सौवीराञ्जनम् । दृढतनुभ्यां सौवीराञ्जनं पिष्ट्वा
वर्त्तिः कार्या, वृष्टा वा अञ्जनं कार्यम् । भेषजनिति अञ्जनकणम् । तद्वदिति—
शिरात्पातभेषजनमित्यर्थः । काशीशं पुष्पकाशीशं, चातुकाशीशमित्यन्ये, व्यवहारस्तु
पूर्वेण ॥ ६५ ॥

शिराहर्षे इत्यादि ।—फाणितं द्रवगुडः । तार्क्ष्यशैलं रसाञ्जनम् ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

कतकस्येत्यादि ।—कतकं तोषप्रसादनफलं, प्रायेण मगधे भवति । शङ्खं
लाभिग्रहम् । तिन्दुकं तिन्दुकफलस्थि । रुप्यं रुप्यचूर्णम् । एषां समभागं गृहीत्वा
कांस्यपात्रे स्तन्येन सह घर्षणीयम् । क्षतशुक्रं त्रणशुक्रम् ॥ ६८ ॥

चन्दनमित्यादि ।—गैरिकं स्वर्णगैरिकं, तद्यात्यन्तरतं मृदु च यत् गैरिकमिति ।
पेषयन्तु जलेन ; वृद्धा मगधजलेन व्यवहरन्ति, तदभावे तद्वृक्षेण वा । एतस्य-
वापि द्रवानुक्तिस्थाने बोध्यम् ; तथा छायाशीघ्रं मधुना वृष्ट्वा साञ्जनमित्यपि
विशेषाभावस्थाने व्यवहारो हहानाम् ॥ ६९ ॥

सत्रणशुक्रे रक्तमोक्षं विभीतकमज्जाञ्जनञ्च ।—

शिरया वा हरेद्रक्तं जलीकाभिश्च लोचनात् ।

अक्षमज्जाऽञ्जनं सायं स्नानेन शुक्रनाशनम् ॥ ७० ॥

सत्रणशुक्रादौ पुण्डरीकसेकः ।—

एकं वा पुण्डरीकञ्च क्रागीक्षीरावसेचितम् ।

रामाशुतेदनां हन्यात् क्षतपाकात्स्वयाजकाः ॥ ७१ ॥

सत्रणशुक्रे तुल्यं पूरणम् ।—

तुल्यकं वारिणा युक्तं शुक्रं हन्यक्षिपूरणात् ॥ ७२ ॥

सत्रणशुक्रे समुद्रफेनादिवर्त्तिः ।—

समुद्रफेनदक्ष्णाण्डं त्वक्स्निग्धृत्यैः समाक्षिपैः ।

शिशुवीजयुतैर्वर्त्तिः शुक्रघ्नी शिशुवारिणा ॥ ७३ ॥

सर्वविषशुक्रे धाव्यादिसेकः ।—

धात्रीफलं निम्बकपित्तपत्रं

यष्ट्याक्षलोभ्रं खदिरं तिलाश्च ।

क्वाथः सुशीतो नयने निषिक्तः

सर्वप्रकारं विनिहन्ति शुक्रम् ॥ ७४ ॥

शिरयेत्यादि ।—अवेत्यादौ अक्षमज्जा विभीतकफलमज्जा । क्षनेनेत्यत्र मध्वपि बोध्यं, सुशुतसंवादात् ॥ ७० ॥

एकमित्यादि ।—एकं केवलं श्रेष्ठमिति वा । पुण्डरीकं पुण्डरीकाकाष्ठं, तच्च उत्तरापथकं पिष्ट्वा वस्त्रेण पोष्टव्यं नृणां क्रागीक्षीरे स्थाप्यं, यदा पीतवर्णं दुग्धं भवति, तदा चक्षुषि तत् दुग्धं दीयम् । प्रबलरक्तदृष्टौ योगोऽयम् ॥ ७१ ॥

तुल्यकमित्यादि ।—अत्र मध्वपि बोध्यं, सुशुतसंवादात् ॥ ७२ ॥

समुद्रेत्यादि ।—दक्ष्णाण्डवक्त्रं कुक्कुटाण्डकपालम् । समाक्षिपेरिति—स्पर्शैः क्षात्तिकमद्वितैरिति केचित्, अन्ये तु मधु वदन्ति । समाक्षिपेरित्यत्र “सशङ्ककैः” इति पाठः—शङ्ककः शङ्कनाभिः । शिशुवारिणेति—शोभाञ्जनरसेन पिष्ट्वा वर्त्तिः काव्या ॥ ७३ ॥

धात्रीत्यादि ।—निम्बस्य कपित्थस्य च पत्रम् । क्वाथ इत्यत्र एवामिति शेषः । सर्वप्रकारमिति—सत्रणमत्रणञ्च ॥ ७४ ॥

अन्नशुक्ले नागकेशर श्यामासेकौ ।—

क्षुण्णपुन्नागपत्रेण परिभावितवारिणा ।

श्यामाकायाम्बुना वाऽथ सेचनं कुसुमापहम् ॥ ७५ ॥

अन्नशुक्लादौ कुकुटाः खटादञ्जनम् ।—

दक्षाण्डवृक्षशिलाशङ्ख काचचन्दनगैरिकैः ।

तुल्यैरञ्जनयोगोऽयं पुष्पास्मादिविलेखनः ॥ ७६ ॥

अन्नशुक्ले शिरोषवीजादिप्रघर्षणम् ।—

शिरोषवीजमरिच-पिप्पलीसैन्धवेरपि ।

शुक्ले प्रघर्षणं कार्यमथवा सैन्धवेन च ॥ ७७ ॥

अन्नशुक्ले करञ्जबीजवर्तिः ।—

बहुशः पलाशकुसुमस्त्ररसैः परिभाविता जयत्यचिरात् ।

नक्ताह्वबीजवर्तिः कुसुमचयं दृक्षु चिरजमपि ॥ ७८ ॥

पिष्ट-शुक्लयोः सैन्धवादिवर्तिः ।—

सैन्धवतिफलाकृष्णा-कटुकाशङ्खनाभयः ।

सताम्बरजसो वर्तिः पिष्टशुक्लविनाशिनौ ॥ ७९ ॥

बुधेत्यादि ।—क्षुण्णं शिलायां नर्जरीकृतं पुन्नागस्य नागकेशरस्य यत् पत्रं,
तेन भावितं यद्धारि, तेन । श्यामा श्यामावता, तस्याः कायकपनम् ।
कुसुमापहमिति—शङ्खेन्दुकुन्दवर्णं शुक्लमेव कुसुमं तद्वत्प्रणम् ॥ ७५ ॥

दक्षेत्यादि ।—दक्षः कुकुटः, गोष्ठकुकुट इत्यन्ये । शिला मन्.शिला ।
शङ्खः शङ्खनाभिः, एवं सर्वेव । काचः खनामख्यातः ॥ ७६ ॥

शिरोष्वेत्यादि ।—शिरोषादिचूर्णैर्नैन्धवशुक्लाकास्थितैर्घर्षणं कार्यम् । सैन्धवेनेति
—बीजसैन्धवचूर्णेन ; अन्ये तु मण्डपसैन्धवखण्डनेत्याहुः ॥ ७७ ॥

बहुश इत्यादि ।—बहुशः सताम्बरम् । नक्ताह्वबीजवर्तिरिति—करञ्जबीजस्य
चूर्णं कृत्वा पलाशकुसुमस्त्ररसेन वर्तिः कार्या ॥ ७८ ॥

सैन्धवेत्यादि ।—कटुका कटुरीडिणी । ताम्बरजस्तु मारितताम्बचूर्णम् ।
पिष्टशुक्लविनाशिनौति—पिष्टाख्यनैत्ररोगः, “विन्दुभिः पिष्टसवलेरुक्षत्रैः पिष्टैर्
भदेत्” (वा० ड० १० अ०) इत्युक्तवचनम् ॥ ७९ ॥

अत्रयशुक्रादौ चन्दनादिचूर्णाञ्जनम् ।—

चन्दनं सैन्धवं पथ्या पलाशतरुशोणितम् ।

क्रामवृद्धमिदं चूर्णं शुक्रार्मादिविलेखनम् ॥ ८० ॥

अत्रयशुके दन्तवर्तिः ।—

दन्तैर्हस्तिवराहोद्गमवाग्वाजखरोद्भवैः ।

सशङ्खमौक्तिकाभ्योधि-फेनैर्मरिचपादिकैः ॥

क्षतशुक्रमपि व्याधिं दन्तवर्त्तिर्निवर्त्तयेत् ॥ ८१ ॥

युक्रादौ शङ्खादिचूर्णाञ्जनम् ।—

शङ्खश्च भागाच्चत्वारश्वतोऽर्धेन मनःशिला ।

मनःशिलाऽर्धं मरिचं मरिचाईन सैन्धवम् ॥ ८२ ॥

एतच्चूर्णाञ्जनं श्लेष्मं शुक्रयोस्त्रिभिरेषु च ।

पिच्छटे मधुना योष्यमर्बुदे मधुना तथा ॥ ८३ ॥

अत्रयशुके वाय्वाञ्जनाञ्जनवतुष्टयम् ।—

ताप्यं मधुसन्धारो वा वीजञ्चाक्षय सैन्धवम् ।

मधुनाऽञ्जनयोगाः कृत्वात्वारः शुक्रशान्तये ॥ ८४ ॥

अत्रयशुके कर्पूरचूर्णाञ्जनम् ।—

वटचीरेण संयुक्तं शङ्खं कर्पूरजं रजः ।

क्षिप्रमञ्जनतो हन्ति शुक्रस्यापि घनोन्नतम् ॥ ८५ ॥

चन्दनमित्यादि ।—पलाशतरुशोणितं शिङ्गुवृक्षवृष्टकम् । रक्तकन्दमल
जावका, सैन्धवश्च द्रवौ, एष्यावाञ्जय इति वृत्तिजनः । एतच्चूर्णाञ्जनं नक्षत्रप्रदादौ
बलवति देयम् ; एवं सर्वत्र चूर्णाञ्जने ॥ ८० ॥

दन्तैरित्यादि वाक्यद्वयः ।—मरिचपादिकैरिति—उलूहितचूर्णापिच्छया मरिचस्य
वतुर्धो भागः, पेषयन्नात जलेन, नाप्यटसंसादान् ॥ ८१ ॥

शङ्खेत्यादि ।—शङ्खः शङ्खनाभिः । नाभिश्च मा ४, मनःशिला ना २, मरिच
मा ३, सैन्धव र ५ । चूर्णाञ्जनमिति—नक्षत्रप्रदाकया शङ्खश्च शुक्रदेश
वर्धयेत, ततः निद्राशाक्येन प्रदायनं कार्थमिति । शुक्रशीरिति—शङ्खा-
नयशुक्रयोः ॥ ८२-८३ ॥

सत्रशुक्रादौ विफलामज्जादिपूरणम् ।—

विफलामज्जमङ्गल्या मधुकं रक्तचन्दनम् ।

पूरणं मधुसन्मिश्रं चतुशुक्राजकाऽशुजित् ॥ ८६ ॥

असाध्यशुक्रेषु चाराञ्जनम् ।—

तालस्य नारिकेलस्य तथैवारुष्करस्य च ।

करीरस्य च वंशानां कृत्वा चारं परिस्तुतम् ॥ ८७ ॥

करभास्त्रिकृतं चूर्णं चारेण परिभावितम् ।

सप्तकृत्वोऽष्टकृत्वो वा कृत्वा चूर्णन्तु कारयेत् ॥ ८८ ॥

एतच्छुक्लेषसाध्येषु कृष्णीकरणमुत्तमम् ।

यानि शुक्राणि साध्यानि तेषां परममञ्जनम् ॥ ८९ ॥

तापानित्यादि ।—तापं खर्षभाक्षिकम् । अजस्य बीजं विभीतकास्थि-
प्रज्जा ॥ ८६।८५ ॥

विफलेत्यादि ।—मङ्गल्या गीरोचना । मधुकं यटिसधु । एतैः समभागै-
र्मधुना पूरणं कार्यम् ॥ ८६ ॥

तालस्येत्यादि ।—तालस्य गटा, नारिकेलस्य फलास्थि, अरुष्करः भङ्गातः,
तस्य फलं, वंशकरीरस्य तु पाखरी, एतत् सर्वं विजनालाग्निना दग्धा भक्ष
याह्नं, तच्च भाव्यद्रव्यसमं गृहीत्वा अष्टगुणोदके षोडशगुणोदके वा निःकाष्य
अङ्गशेषं पादशेषं वैकविंशतिवारान् स्नावयेत् । अन्ये तु द्वायमकृत्वा चतुर्गुणेन
षड्गुणेन वा जलमात्रेण स्नावयमाहुः, वाय्मटसंवादात् । अपरे तु भाव्यद्रव्यसमं
भक्ष चतुर्गुणेन षड्गुणेन वा अन्तुना निःकाष्य अङ्गशेषेण विस्त्रावणं वदन्ति ;
व्यवहारस्तु पूर्वेष्वेव ; परित्साध्य च गृहीतेन शुक्लेन चारीदकेन सप्ताष्टौ वासुरान्
करभास्त्रिकृतं भाव्यम् ; करमः उष्ट्रः, एतच्च प्रतिभावननेव चूर्णीकृतव्यं,
तच्चूर्णं मध्वक्तशलाकया सङ्गृह्य शुक्रदेशं घर्षयेत्, ततश्च विफलाकाष्ठेनादि-
प्रक्षालनमिति क्रियापरिपाटी । चारेणेति—चारीदकेन । एतच्छुक्लेष-
साध्येष्वित्यनेन शुक्रसाध्यास्य वैवर्णमाश्रमं परं क्षियते, न पुनः शुक्र-
माश्रममिति दर्शयति । “यानि शुक्राणि साध्यानि” इत्यादिपाठो युक्तः, न तु
“शुक्रान्यसाध्यानि” इति ; यदुक्तं वाय्मटे—“नारिकेलास्थिभङ्गातः-तालवंशकरीरजम् ।
कृत्वाः स्नावयेत् ताभिर्भावयेत् करभास्त्रिकम् ॥ चूर्णे शुक्लेषसाध्येषु तत् वैवर्ण्यं-

शुक्रादौ पटोलाद्यं घृतम् ।—

पटोलं कटुकां दार्वीं निम्बं वासां फलत्रिकम् ।
 दुरालभां पर्पटकं त्रायन्तीञ्च पलोन्मिताम् ॥ ८० ॥
 प्रस्थमामलकानाञ्च काथयेत्तत्त्वणोऽभसि ।
 पादशेषे रसे तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ८१ ॥
 कल्कैर्भूनिम्बकुटज-मुस्तयश्चाह्वचन्दनैः ।
 सपिप्पलीकैस्तत् सिद्धं चक्षुष्यं शुक्रयोर्हितम् ॥ ८२ ॥
 घ्राणकर्णाक्षिवर्त्मत्वङ्मुखरोगव्रणपहम् ।
 कामलाज्वरवौसर्प-गण्डमालाहरं परम् ॥ ८३ ॥

तिमिरादौ कणाद्यं तैलम् ।—

कृष्णाविडङ्गमधुयष्टिकासिन्धुजम्ब-
 विश्वौषधैः पयसि सिद्धमिदं कृगल्याः ।
 तैलं नृणां तिमिरशुक्रशिरोऽक्षिशूल-
 पाकात्ययान् जयति नस्यविधौ प्रयुक्तम् ॥ ८४ ॥
 पणकायां जलसावणादिविधिः ।—

अजकां पार्श्वतो विद्धा सूच्या विस्राव्य चोदकम् ।
 व्रणं गोमांसचूर्णेन पूरयेत् सर्पिषा सह ॥ ८५ ॥

अजनम् । साध्येषु साधनायात्मनिदमेव च शीलितम् ॥” (७०-११-४०) इति ।
 निश्चलेन पुनः “असाध्यानि” इति पठित्वा एतच्च न कदाचिदपि साध्यशक्त्योचरतयः
 भयोक्तव्यमिति यत् व्याख्यातं तदपाकम्, उक्तवाक्कटवचनविरोधादेव ॥ ८०—८२ ॥

पटोलनित्यादि ।—पटोलं पटोलस्य फलम् । कुटजः इन्द्रियः ; तन्वान्ते
 “यष्टीकालिङ्गभूनिम्ब-पिप्पलीवनचन्दनैः । कल्कैर्मुष्ट्यशिकैराज्य प्रस्थमात्रं प्रसाधितम् ॥”
 इत्युक्तत्वात्, अत एव वचनात् भूनिम्बादीनां पलमानता च बोध्या ॥ ८०—८३ ॥

कृष्णेत्यादि ।—कृष्णा पिप्पली । पविशब्दस्य शूलपाकात्ययाभ्यां सम्बन्धः ॥ ८४ ॥

अजकामित्यादि संश्रुतस्य ।—गोमयचूर्णेनेति पाठो लेखकदोषात्, संश्रुते
 बासटे च तत्तदाकारपुस्तकेषु “गोमांसचूर्णेन” इत्येव (सु० ७०-१२-४० वा० ७०
 ११-४०) हि पाठो दृश्यते, टीकाकारैश्च व्याख्यात इति ॥ ८५ ॥

अजकार्यां सैन्धवादिप्रचम् ।—

सैन्धवं वाजिपादञ्च गोरोचनासमन्वितम् ।

शिलुत्वंशसंयुक्तं पूरणञ्चाजकापहम् ॥ ८६ ॥

अजकार्यां शशक-वृत्तम् ।—

शशकस्य शिरःकल्के शेषाङ्गकथिते जले ।

वृत्तस्य कुडवं पक्वं पूरणञ्चाजकापहम् ॥ ८७ ॥

शुकादौ शशकाद्यं वृत्तम् ।—

शशकस्य कषायेण सर्पिषः कुडवं पचेत् ।

यष्टीप्रपीण्डरीकस्य कल्केन पयसा समम् ॥ ८८ ॥

कृगत्वाः पूराणाच्छुक्र-क्षतपाकात्प्रयजकाः ।

हन्ति भ्रूशङ्कशूलञ्च दाहरागानशेषतः ॥ ८९ ॥

चक्षुष्यवर्गः ।—

त्रिफला वृत्तं मधु यवाः पादाभ्यङ्गः शतावरी मुक्ताः ।

चक्षुष्यः सङ्क्षेपाद्दुर्गः कथितो भिषग्भिरयम् ॥ ९० ॥

सैन्धवमित्यादि ।—वाजिपादः अश्वखुरः, अश्वगन्धामूलमिति केचित् ; अश्व-
कारस्य पूरणेन । शिलुः बहुवारः ॥ ८६ ॥

शशकस्येत्यादि ।—शशकस्य कमानं कल्कः, शेषाङ्गस्यान्तादिहीनस्य कषाः ;
एतत्कषायार्थं नलस्य पीडनं शरावाः, श्याम्याश्वत्थारः शरावा इति । वृत्तस्य
कुड्वोऽष्टौ पलानि ॥ ८७ ॥

शशकस्य कषायेत्येव ।—आकृतिमानात् शशकगुडकमेकम् । अवादि
पूर्ववदेव कषाकरणम् । पयसा समं तुल्यम् । अतः पञ्चगुणः पाकः ; अन्ये तु
चतुर्गुणमाहुः ; एतन्मते कषायार्थं नलस्य हादमं शरावाः, श्याम्यास्तु त्रय इति
क्षणजेषु ॥ ८८-८९ ॥

त्रिफलेत्यादि ।—अथ त्रिफलेति छेदः, साऽपि कषाचूर्णादिविषयोपधीत्या ।
वृत्तञ्च यद्यपि सामान्यत एव चक्षुष्यं, तथाऽपि पुराणमतिशयेन बोध्यम् ; अत एव
सुसुते—“वृत्तं पुराणं त्रिफलां शतावरीं पटोलमुद्गामलकान् यवानपि ।
निषेव्यमाणस्य जनस्य यत्रतो भयं सुखोरात् तिनिरात्र विद्यते ॥” (उ० १७ अ०)
इति ॥ ९० ॥

तिमिरे त्रिफलाचूर्णप्रयोगः ।—

लिङ्गात् सदा वा त्रिफलां सुचूर्णितां
ष्टतप्रगाढां तिमिरेऽथ पित्तजे ।
समीरजे तैलयुतां कफात्मके
मधुप्रगाढां विदधीत युक्तिः ॥ १०१ ॥

तिमिरे त्रिफलायाः कल्कस्य क्वाथस्य वा प्रयोगः ।—

कल्कः क्वाथोऽथवा चूर्ण त्रिफलाया निषेवितम् ।
मधुना हविषा वाऽपि समस्ततिमिरान्तकात् ॥ १०२ ॥

तिमिरे सायं त्रिफलाचूर्णप्रयोगः ।—

यस्तैफलं चूर्णमपथ्यवर्जीं सायं समश्नाति हविर्मधुभ्याम् ।
स सुच्यते नेत्रगतैर्विकारैर्भृत्यैर्यथा क्षौण्धनो मनुष्यः ॥ १०३ ॥

तिमिरे त्रिफलाक्वाथप्रयोगः ।—

सष्टतं वा वराक्वाथं शीलयेत् तिमिरामयी ॥ १०४ ॥

तिमिरे त्रिफलाधावनम् ।—

जाता रोगा विनश्यन्ति न भवन्ति कदाचन ।
त्रिफलायाः कषायेण प्रातर्नयनधावनात् ॥ १०५ ॥

तिमिरे कवल्लोक्तजलेन चक्षुःसिञ्चनम् ।—

जलगण्डूजैः प्रातर्वह्नुशोऽभ्योभिः प्रपूर्य सुखरन्ध्रम् ।
निदंयमुज्ज्वलं क्षपयति तिमिराणि ना सद्यः ॥ १०६ ॥

लिङ्गादित्यादि सुश्रुतस्य ।—युक्तिः इति—नात्रया ॥ १०१।१०२ ॥

य इत्यादि ।—अथ “यस्तैफलं चूर्णम्” इत्यादेरनन्तरं “सष्टतं वा वराक्वाथं शीलयेत् तिमिरामयी” इति पाठो न युक्तः, “कल्कः क्वाथोऽथवा चूर्णम्” इत्यादि-
नेदोक्तायत्वात् ॥ १०३।१०४ ॥

जाता इत्यादि ।—धावनादिति—प्रचालनात् ॥ १०५ ॥

जलगण्डूजैरित्यादि ।—निदंयमुज्ज्वलिति—अवगाढं सिञ्चन् । ना इति—
पुरुषः । १०६ ॥

तिमिरे भुक्ता चाचान्तशलविक्रपाणितलेन चक्षुर्दण्डम् ।—

भुक्ता पाणितलं घृष्टा चक्षुषोर्यत् प्रदीयते ।

अचिरणैव तद्वारि तिमिराणि व्यपोहति ॥ १०७ ॥

तिमिरादौ सुखावती वृत्तिः ।—

कतकस्य फलं शङ्खं तूपणं सैन्धवं सिता ।

फेनो रसाज्जनं क्षौद्रं विडङ्गानि मनःशिला ॥ १०८ ॥

कुक्कुटाण्डकपालानि वर्त्तिरेषा व्यपोहति ।

तिमिरं पटलं काचमर्मं शुक्रं तथैव च ॥

कण्डूलोदारुदं हन्ति मलच्चाशु सुखावती ॥ १०९ ॥

तिमिरादौ चन्द्रोदया वृत्तिः ।—

हरीतकी वज्रा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि च ।

विभौतकस्य मज्जा च शङ्खनाभिर्मनःशिला ॥ ११० ॥

सर्वमतत् समं कृत्वा ह्याग्नीक्षीरेण पेपयेत् ।

नाशयेत् तिमिरं कण्डू पटल्यान्यर्बुदानि च ॥ १११ ॥

अधिकानि च मांसानि येन रात्रौ न दृश्यते ।

अपि द्विवापिकं पुष्पं मासेनैकेन साधयेत् ॥

वर्त्तिश्चन्द्रोदया नाम नृणां दृष्टिप्रसादनौ ॥ ११२ ॥

तिमिरादौ हरीतक्यादिवृत्तिः ।—

हरीतकी हरिद्रा च पिप्पली लवणानि च ।

शुक्लेत्यादि ।—पाणितलमित्यनन्तरमाचान्तवारिपरिभ्रुतमिति शेषः ॥ १०७ ॥

कतकस्येत्यादि ।—कतकस्य फलं कणप्रसादनफलम् । शङ्खं शङ्खनाभिः ।

सिता शर्करा । फेनः समुद्रफेनः । क्षौद्रमवाज्जनार्थं, पेपयच्च कलिन । इयच्च
वर्त्तिः पिप्पाश्रिते तिमिरे भद्रा ॥ १०८ ॥ १०९ ॥

हरीतकीत्यादि ।—चन्द्रोदया वृत्तिस्तु कफतिमिरे प्रशस्ता । क्वच कलिन
वाज्जनमिति श्रीकण्डः । उत्सर्गसिद्धत्वाच्चक्षुष्यत्वाच्च मधुनाऽपि व्यवहरति
ब्रह्मा ॥ ११०—११२ ॥

हरीतकीत्यादि ।—लवणशब्दः सैन्धववचनः, चक्षुष्यत्वात्, तच्च प्रथमभागादिचक्षुः

कण्डूतिमिरजिदूर्तिर्न क्वचित् प्रतिह्न्यते ॥ ११३ ॥

तिमिरे कुमारिका वर्त्तिः ।—

अशीतिस्तिलपुष्पाणि षष्टिः पिप्पलितण्डुलाः ।

जातीकुसुमपञ्चाशन्मरिचानि च षोडश ॥

एषा कुमारिका वर्त्तिर्गतं चक्षुर्निवर्त्तयेत् ॥ ११४ ॥

तिमिरे त्रिफलाद्या वर्त्तिः ।—

त्रिफला कुक्कुटाण्डत्वक् काशीशमयसो रजः ।

नीलोत्पलं विडङ्गानि फेनञ्च सरितां पतेः ॥ ११५ ॥

आजिन पयसा पिष्ट्वा भावयेत् ताम्रभाजने ।

सप्तरात्रं स्थितं भूयः पिष्ट्वा क्षौरेण वर्त्तयेत् ॥

एषा दृष्टिप्रदा वर्त्तिरन्वस्याभिन्नचक्षुषः ॥ ११६ ॥

तिमिरे चन्दनाद्या वर्त्तिः ।—

चन्दनत्रिफलापूग-पलाशतक्षोणितैः ।

जलपिष्टेरियं वर्त्तिरशेषतिमिरापह्ना ॥ ११७ ॥

सर्वनेत्ररोगे सौगतमञ्जनम् ।—

निशादयाभयामांसी-कुष्ठकण्ठा विचूर्णिताः ।

सर्वनेत्रामयान् हन्यादेतत् सौगतमञ्जनम् ॥ ११८ ॥

चतुर्धाशमित्याहुः । इयमपि कफे हिता । न क्वचित् प्रतिह्न्यते इति—पित्तज्वरपि न बाध्यते इत्यर्थः ॥ ११३ ॥

अशीतिरित्यादि ।—“एषा कुमारिका वर्त्तिः” इत्यत्र “एषा कुसुमिका वर्त्तिः” इति वृत्ते पठ्यते ॥ ११४ ॥

त्रिफलेत्यादि ।—काशीं धातुकाशीशम् । अयसो मारितपुटितस्य रजः । भावयेदिति—स्थापयेत्, लेपयेदिति वा । क्षौरेणेति—आजिनेवेत्याहुः । वर्त्तयेदिति—वर्त्तयेत् कुर्व्यात् । अभिन्नचक्षुष इति—अनष्टतारकस्य ॥ ११५, ११६ ॥

चन्दनेत्यादि ।—पूगं गुवाकफलम् । पलाशतक्षोणितं किंशुकवेटकं, पलाश-पुष्पस्वरस इत्यन्ते ॥ ११७ ॥

निशेत्यादि ।—सुगती बुद्धस्तन्निर्मितत्वात् सौगतम् ॥ ११८ ॥

अर्बुदादौ व्योषाद्या वर्त्तिः ।—

व्योषोत्पलाभयाकुष्ठ-तार्क्ष्यवर्त्तिः कृता हरिः ।

अर्बुदं पटलं काचं तिमिरामांशुनिस्तुतिम् ॥ ११८ ॥

क्षेदादौ द्रूषणाद्या वर्त्तिः ।—

द्रूषणं त्रिफला वक्रं सैन्धवालमनःशिलाः ।

क्षेदोपदेहकण्डूघ्नी वर्त्तिः शस्ता कफापहा ॥ १२० ॥

तिमिरादौ नयनसुखा वर्त्तिः ।—

एकगुणा मागधिका द्विगुणा च हरीतकी सलिलपिष्टा ।

वर्त्तिरियं नयनसुखा तिमिरामपटलकाचाशुहरौ ॥ १२१ ॥

अर्बुदादौ चन्द्रप्रभा वर्त्तिः ।—

अज्जनं श्वेतमरिचं पिप्पली मधुयष्टिका ।

विभीतकस्य मध्यन्तु शङ्खनाभिर्मनःशिला ॥ १२२ ॥

एतानि समभागानि अजाक्षीरेण पेषयेत् ।

क्वायाशुष्कां कृतां वर्त्तिं नेत्रेषु च प्रयोजयेत् ॥ १२३ ॥

अर्बुदं पटलं काचं तिमिरं रक्तराजिकाम् ।

अधिमांसं मलञ्चैव यश्च रात्रौ न पश्यति ॥

वर्त्तिश्चन्द्रप्रभा नाम जाताम्यमपि शोधयेत् ॥ १२४ ॥

तिमिरादौ औनागार्जुना वर्त्तिः ।—

त्रिफलाव्योषसिन्धूत्य-यष्टौतुत्यरसाज्जनम् ।

प्रघौण्डरीकं जन्तुघ्नं लोघ्नं ताल्वं चतुर्दश ॥ १२५ ॥

व्योषित्यादि ।—तार्क्ष्यं रसाज्जनम् ॥ ११८ ॥

द्रूषणेत्यादि ।—वक्रं तगरपादुका । शालं हरितालम् ॥ १२० ॥

एकगुणेत्यादि ।—अत्र “अर्भुदतिमिरपटलाशुकाचहरी” इति पठनीयम्, अन्यथा

कृन्दोभङ्गः स्यात् ॥ १२१ ॥

अज्जनमित्यादि ।—अज्जनं रसाज्जनम् । श्वेतमरिचं शोभाज्जनबीजम्, एवं

खर्वत्र ॥ १२२—१२४ ॥

त्रिफलित्यादि ।—जन्तुघ्नं विडङ्गम् । ताल्वं मारितं शाकम् । चतुर्दशति चतुर्दश

द्रव्याखेतानि सञ्चर्य वर्त्तिः कार्या नभोऽम्बुना ।

नागार्जुनेन लिखिता स्तम्भे पाटलिपुत्रके ॥ १२६ ॥

नाशिनी तिमिराणाञ्च पटलानां तथैव च ।

सद्यः प्रकोपं स्तम्भेन स्त्रिया विजयते ध्रुवम् ॥ १२७ ॥

किंशुकस्वरसेनाथ पिल्लपुष्पकरक्तताः ।

अञ्जनाहोभ्रतोयेन चासन्नतिमिरं जयेत् ॥ १२८ ॥

चिरमाच्छादिते नेत्रे वस्त्रसूत्रेण संयुता ।

उन्मीलयत्यक्तच्छ्रेण प्रसादञ्चाधिगच्छति ॥ १२९ ॥

तिमिरे पिप्पल्याद्या वर्त्तिः ।—

पिप्पलीं सतगरोत्पलपत्रां वर्त्तयेत् समधुकां सहरिद्राम् ।

एतया सततमञ्जयितव्यं यः सुपर्णसममिच्छति चक्षुः ॥ १३० ॥

तिमिरे कोकिला वर्त्तिका ।—

व्योषायश्चूर्णसिन्धूत्य-त्रिफलाऽञ्जनसंयुता ।

वर्त्तिका जलपिष्टेयं कोकिला तिमिरापहा ॥ १३१ ॥

तिमिरादौ विकट्टादिवर्त्तिः ।—

स्त्रीणि कटूनि करञ्जफलानि हे रजनी सहसैन्धवकञ्च ।

विल्वतरोर्वरुणस्य च मूलं वारिचरं दशमं प्रवदन्ति ॥ १३२ ॥

हन्ति तमस्तिमिरं पटलञ्च पिष्ट्वाटशुक्रमथार्जुनकञ्च ।

अञ्जनकं जनरञ्जनकञ्च टक् च न नश्यति वर्षशतञ्च ॥ १३३ ॥

अथमेन अस्या वक्ष्यतुर्दशाङ्गीति नामान्तररूपि सूचितं, वाग्मटवचनात् । स्तम्भे शिलास्तम्भे । किंशुकस्वरसेनेति—किंशुकपुष्पस्वरसेन ॥ १२५—१२९ ॥

पिप्पलीमित्यादि ।—उत्पलपत्रम् उत्पलपुष्पस्य पत्रम् । वर्त्तयेदिति—वर्त्तिं कुर्यात् ॥ १३० ॥

व्योषित्यादि ।—अञ्जनं सौवीराञ्जनम् । कोकिलवत् कृष्णवर्णत्वात् कोकिलेति कथं संज्ञा ॥ १३१ ॥

व्योषित्यादि ।—अत्र “हे रजनी” इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् स्त्रीलिङ्गी कृष्णकारालोऽपि रजनीशब्दोऽस्तीति ज्ञेयम् । वारिचरः शङ्खनाभिः । “वारिचरः” इति

तिमिरे नीलोत्पलादिवर्तिः ।—

नीलोत्पलं विडङ्गानि पिप्पली रक्तचन्दनम् ।

अञ्जनं सैन्धवञ्चैव सद्यस्तिमिरनाशनम् ॥ १३४ ॥

तिमिरे पवादिवर्तिः ।—

पत्रगैरिककर्पूर-यष्टौनीलोत्पलाञ्जनम् ।

नागकेशरसंयुक्तमशेषतिमिरापहम् ॥ १३५ ॥

तिमिरादौ शङ्खादिवर्तिः ।—

शङ्खस्य चतुरो भागास्तदर्धेन मनःशिला ।

मनःशिलाऽर्धं मरिचं मरिचार्धेन पिप्पली ॥ १३६ ॥

वारिणा तिमिरं हन्ति अर्धदं हन्ति मसुना ।

पिच्छितं मधुना हन्ति स्त्रीक्षीरेण तदुत्तमम् ॥ १३७ ॥

तिमिरादौ हरिद्रादिवर्तिः ।—

हरिद्रा निम्बपत्राणि पिप्पल्यो मरिचानि च ।

भद्रसुखं विडङ्गानि सप्तमं विश्वभेषजम् ॥ १३८ ॥

गोमूत्रेण गुडी कार्या च्छागमूत्रेण चाञ्जनम् ।

ज्वरांश्च निखिलान् हन्ति भूतावेशं तथैव च ॥ १३९ ॥

वारिणा तिमिरं हन्ति मधुना पटलं तथा ।

नक्ताभ्यं भृङ्गराजेन नारीक्षीरेण पुष्पकम् ॥

शिशिरेण परिस्त्रावमधुषं पिच्छितं तथा ॥ १४० ॥

पाठे—वारिषरः सुलभम् । हन्ति तमस्तिमिरमिति—अन्धकारत्वसाधस्यात् तसःसदृशं तिमिरं हनोति । अञ्जनकमिति संज्ञायां स्थाये कः । अनरञ्जनकं लभानुरागकारोत्पल्यः । दोषकाख्यच्छन्दः ॥ १३२१३३ ॥

नीलोत्पलमित्यादि ।—अञ्जनं रसाञ्जनम्, एवं वक्ष्यमाणेऽपि ॥ १३४ ॥

पनेत्यादि ।—पवं तेजपत्रम् । गैरिकं खण्डगैरिकम् ॥ १३५ ॥

शङ्खस्येत्यादि ।—अथ चतुरो भागा इति छान्दसत्वात् । एतैर्जलपिष्टैः वर्तिः कार्या । स्त्रीक्षीरेण तदुत्तममिति—उत्कृष्टशक्तिकमित्यर्थः ॥ १३६१३७ ॥

हरिद्रेत्यादि ।—भद्रसुखः कान्तकामकः । भृङ्गराजेनेति—

दूराभ्यादौ गण्डपदाद्यञ्जनम् ।—

सङ्गृह्योपरतानलक्तकरसेनासृज्य गण्डपदान्
लाक्षारञ्जिततूलवर्त्तिनिहितान् यष्टीमधून्मिश्रितान् ।
प्रज्वाल्योत्तमसर्पिषाऽनलशिखीसन्तापजं कज्जलं
दूरासन्ननिशान्यसर्वतिमिरप्रध्वंसकञ्चोदितम् ॥ १४१ ॥

तिमिरादौ भङ्गल्यञ्जनम् ।—

भूमौ निष्टृष्टयाऽङ्गल्या भञ्जनं श्रमनं तयोः ।
तिमिरकाचार्महरे धूमिकायाश्च नाशनम् ॥ १४२ ॥

तिमिरादौ नागशलाकाञ्जनम् ।—

त्रिफलाभङ्गमहोषधमध्वाज्यच्छागपयसि गोमूत्रे ।
नागं सप्तनिषिक्तं करोति गरुडोपमं चक्षुः ॥ १४३ ॥

शिशिरेणेति—अवस्थायकलेन । अधोषं मुखरोगविशेषं प्रभावादेव हन्ति,
ज्वरांश्च निखिलान् हन्ति इतिवत् । निखलस्य “अर्जुदम्” इति पठति ॥ १३८—१४० ॥

सङ्गृह्यत्यादि ।—उपरतानिति—सृतान् । आसृज्यालक्तकरसेन भावयित्वा
इत्यर्थः । लाक्षारञ्जितं तूलम् अलक्तकम् । उत्तमसर्पिषा गव्यघृतेन । घृतगण्डपदान्
अलक्तकरसं दत्त्वा आतपे शोषयेत्, तदनु चूर्णीकृत्य, तदनु तत् गण्डपदचूर्णे
यष्टिमधुचूर्णेन सह अलक्तकपत्रमध्ये कृत्वा सूत्रेण बद्ध्वा वर्त्तिः कार्या ; तथा बर्त्त्या
गव्यघृतमिश्रितया दीपं प्रज्वाल्य तद्दीपशिखीपरि निर्मलकाचादिपात्रं धृत्वा कज्जल-
पातनं कर्त्तव्यं, तेन कज्जलेन कदुष्पेनाञ्जनं कर्त्तव्यमिति क्रियामार्गः । आन्यशब्दे
दूरादिभिः प्रत्येकं सन्वध्यते ॥ १४१ ॥

भूमावित्यादि ।—तथोरिति—दूराभ्यासन्नान्यथोर्निशान्यदिवाभ्यधोरिति वा ।
धूमिका धूमाकारावलीकनम् ॥ १४२ ॥

त्रिफलेत्यादि ।—त्रिफलायाः काष्ठः । भङ्गराजस्य स्वरसः । महोषधं शुण्ठी,
तस्याः काष्ठः । नागं सौसकम्, एतच्चाद्यावावर्त्यं त्रिफलाकाथादावैकैकस्मिन् तत्
सौसकं सप्तधा निर्वाप्य तेन सौसकेन शलाका कर्त्तव्या ; तथा तिमिराञ्जन-
लितया केवलया वा प्रक्षरादिघृष्टया भञ्जनं काव्यनिषि परिपाटी भाविप्रयोग-
दर्शनात् ॥ १४३ ॥

असादो नागशलाकाञ्जनम् ।—

त्रिफलसलिलयोगे भृङ्गराजद्रवे च
ह्रविषि च विषकल्के चीर आजे मधूश्रे ।
प्रतिदिनमथ तप्तं सप्तधा सीसमेकं
प्रणिहितमथ पश्चात् कारयेत् तच्छलाकाम् ॥ १४४ ॥
सत्रितुक्तदयकाले साञ्जना व्यञ्जना वा
करकरिकसमेतानमपैच्छिव्यरोगान् ।
असितसितसमुत्थान् सन्धिवर्त्ताभिजातान्
हरति नयनरोगान् सेव्यमाना शलाका ॥ १४५ ॥

काचादौ गुजामूलादिचूर्णाञ्जनम् ।—

चिच्चापत्ररसं निधाय विमले चौडुम्बरे भाजने
मूलं तत्र निष्टुष्टसैन्धवयुतं गौञ्जं विशोष्यातपे ।
तच्चूर्णं विमलाञ्जनेन सहितं नेत्राञ्जने शस्यते
काचामार्जुनपिच्छिते सतिमिरे स्त्रावञ्च निर्वापयेत् ॥ १४६ ॥

तिमिरे सैन्धवचूर्णाञ्जनम् ।—

चित्राषष्ठीयोगे सैन्धवममलं विचूर्ण्य तेनाञ्जि ।
सममञ्जनेन तिमिरं गच्छति वर्षादसाध्यमपि ॥ १४७ ॥

त्रिफलेत्यादि ।—ह्रविषि च विषकल्के इति—विषं नारकद्रव्यं कल्कद्रव्यं यत्
साहसि ह्रविषि ; अत एव चन्द्राटे “ह्रविषि च विषनिघ्ने” इत्युक्तम् । बाष्मटे-
ऽपि “सविषाज्यमनापयः” (उ० १३ अ०) इत्युक्तम् । मधूश्रे इति—प्रचुरे मधुनि ।
सन्धे त्रु मधुशब्देन यष्टिमधु वदन्ति ; उक्तं हि बाष्मटे—“वरागलं भृङ्गराजं
सविषाज्यमनापयः । यष्टीरसश्च यत् शीघ्रं सप्तकलः पृथक् पृथक् ॥” (उ० १३ अ०)
इति । साञ्जना तिमिराञ्जनेन सहिता । व्यञ्जना तद्रहिता । करकरिका
शालुकाभिसूतनेत्रवेदनावत् वेदना ॥ १४४।१४५ ॥

चिचेल्यादि ।—चौडुम्बरे भाजने तासपाने । गौञ्जं मूलं काकणनिकामूचलम् ।
विमलाञ्जनं सौवीराञ्जनम् ॥ १४६ ॥

चित्रेत्यादि ।—चित्राषष्ठीयोगे इति—चित्रानचनयुक्तषष्ठ्याम् ॥ १४७ ॥

तिमिरे कणादिरसक्रियाऽञ्जनम् ।—

दद्यादुशीरनिर्यूहं चूर्णितं कणसैन्धवम् ।

तत् स्मृते सष्टते भूयः पचेत् चौद्रं क्षिपेत् घने ॥

शीते तस्मिन् हितमिदं सर्वजं तिमिरेऽञ्जनम् ॥ १४८ ॥

तिमिरादौ धात्रीदिरसक्रियाऽञ्जनम् ।—

धात्रीरसाञ्जनचौद्र-सर्पिर्भिस्तु रसक्रिया ।

पित्तानिलाक्षिरोगघ्नौ तैर्भिर्यष्टलापहा ॥ १४९ ॥

तिमिरे भृङ्गवेरादिनस्यम् ।—

भृङ्गवेरं भृङ्गराजं यष्टीतैलेन मिश्रितम् ।

नस्यमेतेन दातव्यं सहापटलनाशनम् ॥ १५० ॥

कफशलिङ्गनाशे शस्त्रोपचारविधिः ।—

लिङ्गनाशे कफोद्भूते यथावद्विधिपूर्वकम् ।

विद्धा दैवज्ञते छिद्रे नेत्रं स्तन्येन पूरयेत् ॥ १५१ ॥

दद्यादित्यादि बाग्मटस्य ।—कथेति—विषयी, छान्दसत्वात् ऋक्षत्वम् । स्मृते इति—वस्त्रपरिखुते, एतच्चोशीरनिर्यूहविशेषणम् । उशीरमूलस्य कायः, कणा-सैन्धववृत्तानि मिलित्वा पादिकानि अष्टमांशानि वा दत्त्वा पाकात् घनः कायः, शीते चास्मिन् पादिकं नष्टं प्रक्षेप्यम् । वैद्यप्रसारके तस्य विवरणं यथा—“उशी-रस्य पलद्वयं, जलस्य चत्वारः शरावाः, ख्याप्यस्तु शराव एकः, पूते तस्मिन् प्रक्षेपार्थं कणासैन्धवयोः प्रत्येकमष्टमांशकं, घृतस्य च कर्षः, पुनः पाकेन घनीभूते शीते च जघुनः कर्षः एकः ॥ १४८ ॥

धात्रीत्यादि ।—धात्रीकाष्ठे रसाञ्जनचूर्णं घृतञ्च प्रक्षेप्य पुनः पाकात् रसक्रियां साध्या । रसक्रियेति घनोद्भूतकायस्य उक्ता । शीते च नष्टं प्रक्षेप्यम् । मानसार्थं सर्वेषां पूर्ववदिति ॥ १४९ ॥

भृङ्गवेरमित्यादि ।—यष्टिमधुसाधितेन तैलेन मिश्रितं भृङ्गवेरभृङ्गराजचूर्णं नस्यं किंवा भृङ्गराजस्वरसे तैलेन मिश्रिते भृङ्गवेरयष्टिमधुचूर्णं प्रक्षेप्य नस्यं कार्यम् ॥ १५० ॥

शोष-लिङ्गनाशे इत्यादि ।—लिङ्गते जायतेऽनेनेति लिङ्गं दृष्टिः, तस्य नाशे लिङ्ग-लिनसा इति । कफोद्भूते इत्यनेन प्रातजः पित्तजश्च विद्वो न सिध्यतीति दर्शयति । यथा-दर्शनात् ॥ १५१ ॥

ततो दृष्टेषु रूपेषु शलाकामाहरेच्छनैः ।

नयनं सर्पिषाऽभ्यज्य वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ॥ १५२ ॥

ततो गृहे निराबाधे शयीतोत्तान एव च ।

उद्गारकासक्षवथु-ष्ठौवनोत्कम्पनानि च ॥ १५३ ॥

तत्कालं नाचरेदूर्ध्वं यन्त्रणा स्नेहपीतवत् ।

त्रहात् त्रहाच्च धावेत कषायैरनिलापहैः ॥ १५४ ॥

वायोर्मयात् त्रहादूर्ध्वं स्वेदयेदक्षि पूर्ववत् ।

दशाहमेवं संयम्य हितं दृष्टिप्रसादनम् ॥

पश्चात् कर्म च सेवेत लघुन्नञ्चापि मात्रया ॥ १५५ ॥

बहिर्षपूर्वकमिति—विधिय विदेह-सुशुताद्युक्तः, तवानुसन्धेयः, स च विचारभयात् लिखितः । देवकृते छिद्रे इति—अपाङ्गभागवर्त्तिनः शुक्लभागस्य मध्ये यत् देवकृतं छिद्रमस्ति, तस्मिन् । तदुक्ते दृष्टिगतरोगप्रतिषेधाध्याये सौश्रुते—“मतिमान् शुक्लभागौ बौ कृष्णान्मुक्ता ह्यपाङ्गतः । उन्मील्य नयने सम्यक् शिराजालविवर्जिते ॥ नाथो नोर्ध्वं पात्राभ्यां छिद्रे देवकृते ततः । शलाकया तासमन्या व्यधयेत् यववक्त्रया ॥”

(उ० १७५०) इत्यादि । अस्यार्थः,—कृष्णात् कृष्णमण्डलात् प्रभृति द्वौ शुक्लभागौ मुक्ता ल्यक्ता मध्ये देवकृतं छिद्रं यदस्ति, तस्मिन् विध्येदिति । व्यधय तथा कर्तव्यो यथा एकैव परं तत्प्रभियते । सम्यक् व्यधयित्वा सुशुतेनीकं, यथा—“वारिविन्हागमः सम्यक् शब्दश्च व्यधने भवेत्” (उ० १७ अ०) इति ।

असम्यक्छिद्रे तु शोषितागमः । वस्त्रपट्टेन वेष्टयेदिति—सद्यःक्षतरौपणलोध्ररक्तचन्दन-विफलाक्षुषं दत्त्वा वस्त्रेण वेष्टनम् । अन्ये तु धुसूरपिण्डं दत्त्वा वस्त्रेण वेष्टयन्ति । निराबाधे इति—धूमातपादिरहितस्थाने । शयीतोत्तान एवेति एतच्च चक्षुर्दृश्योर्ध्वे ज्ञेयम्, एकतरस्य व्यधे तु विद्धात् चक्षुषोऽन्येन पार्श्वेन शयनं ज्ञेयम् । वागमटेऽप्येवमेवोक्तं लिङ्गनाशप्रतिषेधाध्याये—“घृताप्लुतं पिबुं दत्त्वा बद्धाक्षि शाययेत् ततः । विद्धादन्येन पार्श्वेन तमुत्तानं द्योर्ध्वे ॥” (उ० १४ अ०) इति । उद्गारेत्यादौ उत्कम्पनं कम्पनमेव । तत्कालमिति—सप्ताहम् ; उक्तं हि वागमटे—“क्षवथुं कासमुद्गारं...सप्ताहं नाचरेत्” (उ० १४ अ०) इति । ऊर्ध्वमिति—उत्तानशयनात् परम् उद्गारादीनि सप्ताहं परिहरेदित्यर्थः । यन्त्रणा स्नेहपीत-इति—स्नेहपीतस्यैव आहाराचारादिनियमः । पूर्ववत् इति—वस्त्रेणाध्यायः ।

दृष्टवेधजा रोगाः ।—

रागश्चोषोऽर्बुदं शोथो बुद्बुदं केकराक्षिता ।

अधिमन्यादयश्चान्ये रोगाः स्पर्दष्टवेधजाः ॥ १५६ ॥

दृष्टवेधजरोगे विक्रित्वाविष्टपदेशः ।—

अहिताचारतो वाऽपि यथास्वं तानुपाचरेत् ।

रुजायामक्षिरागे वा भूयो योगान् निबोध मे ॥ १५७ ॥

रुजादौ दूर्वादिश्लेषः ।—

कल्किताः सष्टता दूर्वा-यवगैरिकशारिवाः ।

मुखालेपे प्रयोक्तव्या रुजारागोपशान्तये ॥ १५८ ॥

रुजादौ पयस्यादिश्लेषः ।—

पयस्याशारिवापत्र-मञ्जिष्ठामधुकैरपि ।

अजाक्षीरान्वितैर्लेपः सुखोष्णः पथ्य उच्यते ॥ १५९ ॥

रुजादौ काकोल्यादि घृतम् ।—

वातघ्नसिद्धे पयसि सिद्धं सर्पिश्चतुर्गुणे ।

कियन्तं कालमयं विधिः काव्यः ? इत्याह, दशाहमेवमित्यादि । संयन्येति—एवमुत्तानशयनादिना आत्मानं नियम्य अनन्तरं दृष्टिप्रसादनादि द्रव्यं कर्म पञ्चाङ्गवन्नञ्चापि सेवेतेत्यर्थः । दृष्टिप्रसादनम् अङ्गनादि । लघ्वन्नञ्चापीति चकारादृशाहभ्यन्तरेऽपि लघ्वन्नविधिं समुच्चिनोति ॥ १५१—१५५ ॥

राग इत्यादि सुशुतस्य ।—ओषः उपतापः, ओषणवत् पीडा वा । अर्बुदम् अर्बुदाकारशोथः । बुद्बुदं बुद्बुदाकारशोथः । केकराक्षिता वक्रदृष्टिता, टेरनेवत्वमिति यावत् । “शूकराक्षिता” इति पाठान्तरे—शूकरस्त्रेवाधो-दृष्टितेत्यर्थः । यथास्त्वमिति—वातादिप्रत्यनौकादिभिः । रुजायामिति—ओषादिरूप-पीडायाम् ॥ १५६।१५७ ॥

कल्किता इत्यादि वाग्भटस्य ।—मुखालेपे इति—एनैः समभागैश्चतुःसमीपे प्रलेप इति । रागः अक्षिबौद्धित्वम् ॥ १५८ ॥

पयस्येत्यादि वाग्भटस्य ।—पयस्या क्षीरकाकोली । पत्रं तेजपत्रम् । वाग्भटे—“सुखोष्णः पथ्य उच्यते” इत्यत्र “सुखोष्णः शर्षकतु परम्” (उ० १४ अ०) इति पाठः ॥ १५९ ॥

काकोल्यादिप्रतीवापं प्रयुञ्जात् सर्वकर्मसु ॥ १६० ॥

पूर्वक्रियाभिः सुखाशान्तौ पुनः रक्तनीचणाद्युपदेशः ।—

शाम्यत्येवं न चेच्छूलं स्निग्धस्निग्धस्य मोक्षयेत् ।

ततः शिरां दृष्ट्वापि मतिमान् कीर्त्तितां यथा ॥ १६१ ॥

दृष्टिप्रसादने मेघशृङ्गादिवर्त्तिः ।—

दृष्टेरतः प्रसादार्थमञ्जने शृणु मे शुभे ।

मेघशृङ्गस्य पत्राणि शिरोपधवयोरपि ॥ १६२ ॥

मालत्वाद्यापि तुल्यानि मुक्तावैदूर्यमेव च ।

अजाक्षीरेण सम्पिष्य ताम्ने सप्ताहमावपेत् ॥

प्रणिधाय तु तद्वर्त्तिं योजयेदञ्जने भिषक् ॥ १६३ ॥

दृष्टिप्रसादने रसाञ्जनादिवर्त्तिः ।—

स्रोतोर्जं विद्रुमं फेनं सागरस्य मनःशिला ।

मरिचानि च तद्वर्त्तिं कारयेत् पूर्ववद्विषक् ॥ १६४ ॥

पित्तोपहतं रसाञ्जनादिवर्त्तिः ।—

रसाञ्जनं घृतं क्षौद्रं तालीशं स्वर्णगैरिकम् ।

गोशङ्खद्रुससंयुक्तं पित्तोपहतदृष्टये ॥ १६५ ॥

वातघ्नेत्यादि सुश्रुतस्य ।—वातघ्नः भद्रदावादिः, तेन शीरसाधनपरिभाषया सिद्धे
षयसि चतुर्गुणे । सर्वकर्मस्त्विति—नस्यपानादिषु ॥ १६० ॥

शाम्यतीत्यादि सुश्रुतस्य ।—शिरानिति—ललाटस्थं शिरां मोक्षयेत् दृष्ट्वापी-
त्यन्वयः ॥ १६१ ॥

दृष्टेरित्यादि सुश्रुतस्य ।—अत इति—शिराव्यवदाहानन्तरं, व्यवदाहान् दोष-
श्रवणं वा कलुषिताया दृष्टेः प्रसादनाय अञ्जनम् । अञ्जने इति—अञ्जनद्वयम् ।
मेघशृङ्गस्येत्यादौ मेघशृङ्गः मेघशृङ्गी, पुत्रक्षीवकवृक्ष इत्यन्ते । आवपेदिति—आलिप्य
स्थापयेत् ॥ १६२, १६३ ॥

स्रोतोर्जनित्यादि सुश्रुतस्य ।—स्रोतोर्जं रसाञ्जनम् । पूर्ववदिति—आगौक्षीरेण
पिष्टा ताम्रपात्रे सप्ताहं स्थापयेदित्यर्थः ॥ १६४ ॥

दिनरात्र्यन्वयोः नलिनादिगुडिकाऽञ्जनम् ।—

नलिनोत्पलकिञ्जल्कं गोशक्रद्रससंयुतम् ।

गुडिकाऽञ्जनमेतत् स्याद्दिनरात्र्यन्वयोर्हितम् ॥ १६६ ॥

दिनरात्र्यन्वयोः सैन्धवाद्यञ्जनम् ।—

नदीजशङ्खविकटन्यथाञ्जनं

मनःशिला द्वे च निशे गवां यकत् ।

सचन्दनेयं गुडिकाऽथ चाञ्जने

प्रशस्यते रात्रिदिनेष्वपश्यताम् ॥ १६७ ॥

नक्ताभ्ये पिप्पली-सरिचगर्भच्छागयकदञ्जनवयम् ।—

कणा च्छागयकमध्ये पक्वा तद्रसपेषिता ।

अचिराद्वन्ति नक्ताभ्यं तद्वत् सचौद्रमूषणम् ॥ १६८ ॥

नक्ताभ्ये पिप्पलीगर्भं गोधायकदञ्जनम् ।—

यचेत्तु गोधं हि यकत् प्रकल्पितं

प्रपूरितं मागधिकाभिरग्निना ।

निषेवितं तत् यकदञ्जनेन च

निवृन्ति नक्ताभ्यमसंशयं खलु ॥ १६९ ॥

नलिनेत्यादि ।—नलिनं पद्मम्, उत्पलं नीलोत्पलं, द्वयोः किञ्जल्कः ।
गोशक्रद्रसेति—गोशक्रद्रसेन गुडिकाः काव्यां इत्याहुः ॥ १६६ ॥

नदीजेत्यादि सन्तुतस्य ।—नदीजं सैन्धवम् । शङ्खं शङ्खनाभिः । शङ्खस्थाने “शिखी”
इति पाठे—शिखी हरितसुहः । अञ्जनं रसाञ्जनम् । गवां यकत् वृकायम् । “शकत्”
इत्यपि पाठान्तरम् ॥ १६७ ॥

कणेत्यादि ।—पक्वा उत्सिद्धा । छागयकत् विदाथ्ये तन्मध्ये पिप्पलीं स्थापयित्वा
उत्सिद्धयेत् । तद्रसपेषितेति—उत्सिद्धेदाम्बुना पिष्टा वर्त्तिः कार्येत्यर्थः । सचौद्र-
मूषणमिति—क्षयणं सरिचम् । तद्वत् पूर्ववत् छागयकत्पिण्डं विदाथ्ये तन्मध्ये सरिचं
स्थापयित्वा उत्सिद्धयेत्, तत आकृत्य उत्सिद्धेदनावशिष्टमलेन तन्मरिचं समिष्य वर्त्तिः
कार्येत्यर्थः ॥ १६८ ॥

यचेदित्यादि ।—यचेत् उत्सिद्धयेत् । गोधं गोधामर्बं यकत् । पिप्पलीपूरणार्थं

नक्ष्त्राभ्यो मरिचाञ्जनं खद्योतप्रयोगश्च ।—

दध्ना निवृष्टं मरिचं रात्रिप्राभ्याञ्जनमुत्तमम् ।

ताम्बूलयुक्तं खद्योत-भक्षणञ्च तदर्थकम् ॥ १७० ॥

नक्ष्त्राभ्यो शफरीमल्यचारारद्यञ्जनचतुष्टयम् ।—

शफरीमल्यचारो नक्ष्त्राभ्यमञ्जनतो विनिवृत्तिः ।

तद्वद्रामठटङ्गणकर्णमल्यैकशोऽञ्जनान्मधुना ॥ १७१ ॥

नक्ष्त्राभ्यो मल्ल्याण्डप्रयोगः ।—

केशराजान्वितं सिद्धं मल्ल्याण्डं हन्ति भक्षितम् ।

नक्ष्त्राभ्यं नियतं नृणां सप्ताहात् पथ्यसेविनाम् ॥ १७२ ॥

तिमिरे त्रिफला घृतम् ।—

त्रिफलाकायकल्पाभ्यां सपयस्कं शृतं घृतम् ।

तिमिराण्यचिराद्देन्यात् पीतमेतन्निशामुखे ॥ १७३ ॥

सर्वनैत्ररोगे महात्रिफलाद्यं घृतम् ।—

त्रिफलाया रसप्रस्थं प्रस्थं भृङ्गरसस्य च ।

वृषस्य च रसप्रस्थं शतावरीयाश्च तत्समम् ॥ १७४ ॥

प्रकाशितनिति—पाटितम् । अग्निनेत्यत्र “अस्वना” इति पाठान्तरे—अस्वना स्वेदनं बोध्यम् । अत्र “गोषायकदहं पाटितम्” इत्यपि पाठः । निवेदितं तत् यकदिति—तथाभूते यकत् खादितमित्यर्थः । पिप्पली त्वञ्जनविधिनेव देयेति काशित् । अन्ये तु उत्स्त्रिग्वकणादहितं यकत् भक्षणविधिना अञ्जनविधया च विहितं नक्ष्त्राभ्यं हन्तीत्याहुः । अपरे तु उत्स्त्रिग्वकणासहितं यकत् अञ्जनविधया निवेदितं सप्तक्ष्त्राभ्यं हन्तीति व्याचक्षते । खलुशब्द एवार्थः, असंशयमेवेत्यर्थः ॥ १६९ ॥

दध्नेत्यादि ।—योगोऽयं स्पष्टः ॥ १७० ॥

शफरीत्यादि ।—शफरीमल्यमन्तर्धूमं दग्ध्वा मधुना सन्ध्यायामञ्जनं कार्थ्यम् ॥ १७१ ॥

केशराजित्यादि ।—रोहितमल्ल्यादीनामण्डं केशरानं दध्ना उपदेशात् क्षाजिकेण पक्का भक्ष्यम् ॥ १७२ ॥

इतः परं घृतान्युच्यन्ते, त्रिफलेत्यादि ।—अत्र अतुर्गुणेन त्रिफलाकाशेण व्यवहरन्ति । सपयस्कनिति—जीरं केद्वसनम् ॥ १७३ ॥

अजाचीरं गुडूच्याश्च आमलक्या रसं तथा ।
 प्रस्थं प्रस्थं समाहृत्य सर्वैरेभिर्घृतं पचेत् ॥ १७५ ॥
 कल्कः कणा सिता द्राक्षा त्रिफला नीलमुत्पलम् ।
 मधुकं चौरकाकोली मधुपर्णी निदिग्धिका ॥ १७६ ॥
 तत् साधुसिद्धं विज्ञाय शुभे भाण्डे निधापयेत् ।
 ऊर्जुपानमधःपानं मध्ये पानञ्च शस्यते ॥ १७७ ॥
 यावन्तो नेत्ररोगास्तान् पानादेवापकर्षति ।
 सरक्ते रक्तदुष्टे च रक्ते वाऽतिसृतेऽपि च ॥ १७८ ॥
 नक्ताभ्ये तिमिरे काचे नीलिकापटलार्बुदे ।
 अभिष्यन्देऽधिमस्ये च पक्ष्मकोपे सुदारुणे ॥ १७९ ॥
 नेत्ररोगेषु सर्वेषु वातपित्तकफेषु च ।
 अट्टष्टिं मन्दट्टष्टिञ्च कफवातप्रदूषिताम् ॥ १८० ॥
 स्रवतो वातपित्ताभ्यां सकण्डासन्नदूरदृक् ।
 गृध्रदृष्टिकरं सद्यो बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥
 सर्वनेत्रामयं हन्यात् त्रिफलाद्यं महत् छृतम् ॥ १८१ ॥
 सर्वनेत्ररोगे त्रैफलं छृतम् ।—

त्रिफला त्रूषणं द्राक्षा मधुकं कटुरोहिणी ।
 प्रपौण्डरौकं सूक्ष्मैला विडङ्गं नागकेशरम् ॥ १८२ ॥
 नीलोत्पलं शारिवे द्वे चन्दनं रजनीद्वयम् ।

त्रिफलाया इत्यादि ।—महात्रिफलाद्यवृते ब्रूष्येति—वातकस्य पत्ररसः प्रस्थः ।
 मधुपर्णी गुडूची । ऊर्जुपानादिविधिर्भोजनापेक्षया ज्ञेयः । वातपित्तकफेति—
 वातपित्तकफोद्भूतेषु सर्वेषु नेत्ररोगेषु इत्यर्थः । तथा कफवातप्रदूषणात् नातानदृष्टिं
 मन्ददृष्टिश्चापकर्षतीत्यर्थः । तथा वातपित्ताभ्यां स्रवतश्चक्षुषः, पथ्यमिति ज्ञेयः । तथा
 सकण्डासन्नदूरदृक् यः तस्यापि गृध्रदृष्टिदृष्टिकारकमिति सोपस्कारं व्याख्येयम् ।
 पुनः सर्वनेत्रामयं हन्यादेवं कथनं सर्वनेत्रामयहरणस्यावश्यकलोपदर्शनायेति
 ज्ञेयम् ॥ १७४—१८१ ॥

कार्षिकैः पयसा तुल्यं त्रिगुणं त्रिफलारसम् ॥ १८३ ॥
 घृतप्रस्थं पचेदेतत् सर्वनेत्ररुजापहम् ।
 तिमिरं दोषमास्त्रावं कामलाकाचमर्बुदम् ॥ १८४ ॥
 वीसर्पं प्रदरं कण्डू रक्तं श्वयथुमेव च ।
 खालित्यं पलितञ्चैव केशानां पतनं तथा ॥
 विषमज्वरमर्माणि शुक्रञ्चाशु व्यपोहति ॥ १८५ ॥
 अन्ये च बहवो रोगा नेत्रजा ये च वर्त्मजाः ।
 तान् सर्वान् नाशयत्याशु भास्करस्तिमिरं यथा ॥ १८६ ॥
 न चैवास्मात् परं किञ्चिद्विषभिः काश्यपादिभिः ।
 दृष्टिप्रसादनं दृष्टं यथा स्यात् त्रैफलं घृतम् ॥ १८७ ॥

तिमिरे फलविकादिघृतम् ।—

फलत्रिकाभीरुकषायसिद्धं
 कल्पोन यष्टीमधुकस्थ युक्तम् ।
 सर्पिः समं क्षौद्रचतुर्थभागं
 हन्यात् त्रिदोषं तिमिरं प्रवृद्धम् ॥ १८८ ॥

तिमिरे शृङ्गराणाद्यं तैलम् ।—

शृङ्गराजरसप्रस्थे यष्टीमधुपलेन च ।
 तैलस्य कुडवं पक्वं सद्यो दृष्टिं प्रसादयेत् ॥
 नस्यात् वलीपलितघ्नं मासेनैतन्न संशयः ॥ १८९ ॥

विफलित्यादि ।—त्रिगुणं त्रिफलारसमिति घृतप्रस्थविशेषणम् । विषमज्वरमर्मा-
 णीति—विषमज्वरं तथा अर्माणीति विशेषः ॥ १८२—१८७ ॥

फलविकीर्त्यादि ।—अभीरुः शतमूलौ । तत्र फलविकस्य कायः, शतमूल्यास्तु
 खरस इत्यर्थः । सममिति—साध्वित्यर्थः ; उक्तं हि मेदिनीश्वरकोषे—“सर्वसाधु-
 समानेषु समं स्यादभिधेयवत्” इति । अन्ये तु सममिति सङ्गादेः, यथोक्तकषायादिना
 सह सिद्धमित्यर्थः इत्याहुः ॥ १८८/१८९ ॥

तिमिरे गोपुरीषतैलं केवलवृताणुतैलप्रयोगोपदेशश्च ।—

गवां शक्रतृक्काथविपक्वमुत्तमं

हितञ्च तैलं तिमिरेषु नस्ततः ।

वृत्तं हितं केवलमेव पौत्तिके

तथाऽणुतैलं पवनासृगुल्ययोः ॥ १८० ॥

तिमिरादौ वृषपक्वभं तैलं वृत्तञ्च ।—

जीवकर्षभकौ भेदे द्राक्षाऽंशुमती निदिग्धिका वृद्धी ।

मधुकं बला विडङ्गं मञ्जिष्ठा शर्करा रास्ना ॥ १८१ ॥

नीलोत्पलं श्वदंष्ट्रा प्रपीण्डरीकं पुनर्नवा लवणम् ।

पिप्पल्यः सर्वेषां भागैरक्षांशिकैः पिष्टैः ॥ १८२ ॥

तैलं यदि वा सर्पिर्दत्त्वा क्षीरं चतुर्गुणं पक्वम् ।

आत्रेयनिर्मितमिदं तैलं नृपवल्गुभं सिद्धम् ॥ १८३ ॥

गवानित्यादि मुशुतस्य ।—गवां शक्रतृक्काथविपक्वमिति—गोशक्रतः क्काथो-
ऽनाद्युष्मात्तुना काथ्यः ; “वृद्धीयतुर्गुणं दीयम्” इति परिभाषा व्यवहारवाधिता ।
वृत्तं हितं केवलमिति—असंस्कृतम् । नक्तत इति इहापि सम्बध्यते । अणु-
तैलञ्च मुशुते वातव्याधावुक्तम् । कस्मिंश्चित् मुशुतपुस्तके “वृत्तं हितं केवलमेव
पौत्तिके” इत्यख्यानतरं “ह्यजाविकं यन्मधुरैर्दिपाचितम् । तैलं स्थिरादौ मधुरे च
यद्गुणे” (उ० १७ अ०) इति पाठो दृश्यते, स च पाठस्तथाविधाकारपुस्तकेषु न
दृश्यते, टीकाकृद्भिश्च न व्याख्यातः, तथा सङ्गृह्यकृद्भिश्च न प्रामाण्यैर्लिखित इति
कला अनार्थ इति ज्ञेयम् ॥ १८० ॥

जीवकेत्यादि ।—अंशुमती शालपर्णी । अक्षांशिकैरिति—अक्षः कार्ष्णस्यंश-
यतुर्धा भागः माषकचतुष्टयं, तेन अक्षिकैरित्यर्थः, तेन सर्वमिहित्वा द्वादश-
माषकाधिकं पलं भवति, अनेन तैलकुडवः साध्यः ; नस्याथं हि तैलकुडवः पच्यते
इति सम्प्रदायः । कुडवश्चाष्टौ पलानि । न च “कल्कस्तु कोटपादिकः” इत्यनेन
विरोधः, कल्कात्तेनापि तैलकुडवपाकदर्शनात् ; यथा पूर्वोक्तशङ्कराणाद्यतैले तथा
वल्गुमाषेऽभिजितानि तैले च । किंवा अक्षांशिकैरिति—कार्ष्णिकैः ; अस्मिन्
सर्वे कल्काश्च दृष्टत्वा तैलप्रस्यः साध्यः । व्यवहारस्तु पूर्वेष्वेव । यदि वा

तिमिरं पटलं काचं नक्ताभ्यमर्बुदं तथाऽऽभ्यञ्च ।
 श्वेतञ्च लिङ्गनाशं नाशयति च नौलिकां व्यङ्गम् ॥ १८४ ॥
 मुखनासादौर्गम्यं पलितञ्चाकालजं हनुस्तम्भम् ।
 कासं श्वासं शोषं हिक्कां स्तम्भं तथाऽत्ययं नेत्रे ॥ १८५ ॥
 मुखजैर्ह्यमर्बुदं रोगं बाहुग्रहञ्च शिरःस्तम्भम् ।
 रोगानथोर्ध्वजतोः सर्वानचिरेण नाशयति ॥ १८६ ॥

पक्त्यं कुडवं तैलं नस्त्यर्थं नृपवल्लभे ।

अक्षांशैः शाणिकैः कल्कैरन्ये भृङ्गादितैलवत् ॥ १८७ ॥

तिमिरे अभिजितं तैलम् ।—

तैलस्य पचेत् कुडवं मधुकस्य पलेन कल्कपिष्टेन ।
 आमलकरसप्रस्थं क्षीरप्रस्थेन संयुक्तम् ॥ १८८ ॥
 कृत्वाऽभिजितं नाम्ना तैलं तिमिरं हन्यान्मुनिप्रोक्तम् ।
 विमलां कुरुते दृष्टिं नष्टामप्यानयेच्च तथा ॥ १८९ ॥

[इति दृष्टिजेषु]

अर्मेणि शस्त्रीपचारविधिः ।—

अर्मं तु क्लेदनीयं स्यात् कृष्णप्राप्तं भवेत् यदा ।
 वडिशविज्जमुन्नम्य त्रिभागञ्चात्र वर्जयेत् ॥ २०० ॥

अर्मादौ पिप्पल्यादिगुडिकाऽञ्जनम् ।—

पिप्पलीत्रिफलाद्राक्षा-लौहचूर्णं ससैन्धवम् ।
 भृङ्गराजरसे पिष्टं गुडिकाऽञ्जनमिष्यते ॥ २०१ ॥

अपिरिति—पैतिके तिमिरे सर्पिः पक्तव्यम् । दृष्टिजेष्विति—दृष्टिमण्डल-
 रोगेषु १८१—१८९ ॥

अर्मं लिख्यादि ।—अर्मं “आर्मा” इति ख्यातोऽक्षिरोगविशेषः । अर्मं तु
 क्लेदनीयमिति मण्डलायेणेति शेषः । उन्नम्येति सूचयेणेति शेषः ; सूचयेण
 उन्नम्य उच्चोक्त्य अनन्तरं वडिशेन विद्धा मण्डलायेण क्लेदयेदित्यर्थः । त्रिभागमिति
 —तृतीयभागं कनौनिकां वर्जयेदित्यर्थः ; उक्तं हि—“रक्षन् कनौनिकां हिन्द्या-
 न्नतृभागवशेषितम्” इति ॥ २०० ॥

अर्म सतिमिरं काचं कण्डूं शुक्रं तथाऽर्जुनम् ।

अजकां नेत्ररोगांश्च हन्यान्निरवशेषतः ॥ २०२ ॥

अमांशो काशीशादिरसक्रिया ।—

पुष्पाख्यतार्क्ष्यजसितोदक्षिफेनशङ्ख-

सिन्धूत्यगैरिकशिलाभरिचैः समांशैः ।

पिष्टैश्च मालिकरसेन रसक्रियेयं

हन्यर्मकाचतिमिरार्जुनवर्त्मरोगान् ॥ २०३ ॥

शुक्तिकायां कौश्वसर्पिःप्रयोगायुपदेशः ।—

कौश्वस्य सर्पिषः पानैर्विरकालेपसेचनैः ।

स्वादुशौतैः प्रशमयेच्छुक्तिकामञ्जनैस्ततः ॥ २०४ ॥

शुक्तिकायां प्रवालायजनम् ।—

प्रवालमुक्तावैदूर्य-शङ्खस्फटिकचन्दनम् ।

सुवर्णरजतं चोद्विमञ्जनं शुक्तिकापहम् ॥ २०५ ॥

अर्जुने शङ्खनाभ्यायजनव्रयम् ।—

शङ्खः चोद्रेण संयुक्तः कतकः सैन्धवेन वा ।

सितयाऽर्णवफेनो वा पृथगञ्जनमर्जुने ॥ २०६ ॥

अर्जुने पिप्पामिष्यन्दचिकित्वाऽतिदेशः ।—

पैत्तं विधिमशेषेण कुर्यादर्जुनशान्तये ॥ २०७ ॥

पिप्पलीत्यादि ।—अथ शृङ्गराजरसेनैव पेषणमञ्जनञ्चेत्याहुः । शुङ्गिकाऽञ्जनं वस्ति-
रित्यर्थः । अजका अक्षिरोगभेदः ॥ २०१।२०२ ॥

पुष्पाख्येत्यादि ।—पुष्पाख्यं पुष्पकाशीशम् । तार्क्ष्यं रवाञ्जनम् । सिता
शर्करा । शङ्खः शङ्खनाभिः । गैरिकशिला गैरिकमिवेति श्रीकण्डः । मालिक-
रसेनेति—मधुरपदवेण । रसक्रियेति—एतत् सर्वं चूर्णं प्रचुरतरमधुना
समालोड्य वंशमालिकायां स्थाप्यम्, एतत् रसक्रियाविधानं वदन्ति, अत एव
“पिष्टं चोद्रेण चालोड्य” इत्यादि वचनमपि पठन्ति ॥ २०३ ॥

कौश्वस्येत्यादि ।—कौश्वं सर्पिर्दंशवर्णस्थितं घृतम् ॥ २०४ ॥

प्रवालेत्यादि ।—चोद्रेण पेषणमञ्जनञ्च ॥ २०५।२०६ ॥

चर्तुने वेदेह्याद्यज्ञनम् ।—

वेदेह्यी सितमरिचं सैन्धवं नागरं समम् ।

मातुलुङ्गरसैः पिष्टमञ्जनं पिष्टकापहम् ॥ २०८ ॥

[इति शूलजेषु] ।

उपनाहं शस्त्रोपचारोपदेशः ।—

भित्तोपनाहं कफजं पिप्पलीमधुसैन्धवैः ।

विलिखेन्मण्डलाग्रेण प्रच्छयेद्वा समन्ततः ॥ २०९ ॥

अचिकीपि पथ्यादिवर्तिः ।—

पथ्याऽक्षधात्रीफलमध्यवीजै-

स्त्रिद्वेकभागैर्विदधीत वर्त्तिम् ।

तथाऽञ्जयेदशुमतिप्रगाढ-

मच्छोर्हरैत् कष्टमपि प्रकोपम् ॥ २१० ॥

सावेषु त्रिफलाक्वाथः शिरावेधोपदेशश्च ।—

सावेषु त्रिफलाक्वाथं यथादोषं प्रयोजयेत् ।

चौद्रेणाज्येन पिप्पल्या मिश्रं विध्येच्छिरां तथा ॥ २११ ॥

पैत्तमित्यादि ।—पैत्तं विधिमिति—पित्ताभिष्यन्दोक्तविधम् ; उक्तं हि—

“पित्ताभिष्यन्दश्मनो विधिरर्जुनशान्तिः” इति ॥ २०७ ॥

वेदेह्यीत्यादि ।—वेदेह्यी पिप्पली । सितमरिचं शोभाञ्जनबीजम् । इति
शूलजेषु ॥ २०८ ॥

भित्तित्यादि सुसुतस्य ।—भित्तेति त्रीहिसुखेनेति शेषः । यद्यप्युपनाहः
केवलं कफजे एव, तथाऽपि कफजमिति स्वरूपपरं ज्ञेयम् । पिप्पलीमधुसैन्धवैरित्यन-
न्तरं प्रतिसारयेदिति शेषः । अत्र लेखनानन्तरं प्रतिसारणं ज्ञेयम् ; उक्तं हि
वाग्भटे—“उपनाहं मिषक् स्त्रिद्वं भिन्नं त्रीहिसुखेन च । लेखयेत् मण्डलाग्रेण
ततश्च प्रतिसारयेत् ॥” (उ० ११ अ०) इति । अन्ये तु मेदनप्रतिसारणाभ्यासप्रश्ने
लेखनं प्रच्छानञ्च ज्ञेयमित्याहुः ॥ २०९ ॥

पथ्येत्यादि ।—फलमध्यवीजपटं पथ्यादिभिः प्रत्येकं सन्ध्यते । त्रिद्वेकभागै-
रिति पथ्याबीजादिषु यथाक्तं योज्यम् । अत्र पानीयेन पेषणं, मधुना त्वञ्जनमिति
शूलजेषु ॥ २१० ॥

क्रिमियन्यौ विफलादिरसक्रिया ।—

त्रिफलामृतकाशीश-सैन्धवैः सरसाञ्जनैः ।

रसक्रिया क्रिमियन्यौ भिन्ने स्यात् प्रतिसारणम् ॥ २१२ ॥

[इति सन्धिजेषु] ।

अञ्जननामिकायां शिलादिप्रतिसारणम् ।—

खिन्नां भित्त्वा विनिष्पीड्य भिन्नामञ्जननामिकाम् ।

शिलैलानतसिन्धूयैः सच्चौद्रेः प्रतिसारयेत् ॥ २१३ ॥

अञ्जननामिकायां रसाञ्जनप्रतिसारणादिकम् ।—

रसाञ्जनमधुभ्याञ्च भिन्नां वा शस्त्रकर्मवित् ।

प्रतिसार्याञ्जनेर्युञ्ज्यादुष्णेर्दीपशिखोद्भवैः ॥

स्वेदयेत् घृष्टयाऽङ्गुल्या हरेद्रक्तं जलौकसा ॥ २१४ ॥

नगणे रोचनादिप्रतिसारणचतुष्टयम् ।—

रोचनाक्षारतुल्यानि पिप्पल्यः चौद्रमेव च ।

प्रतिसारणमेकैकं भिन्ने नगण इष्यते ॥ २१५ ॥

खावेष्टित्यादि ।—अत्र प्रयोजयेदिति—पिबेत् । यथादोषमिति—चौद्रेण पित्तरक्ते, क्वाक्येन वाते पित्ते रक्ते च, पिप्पल्या तु कफे । एभिर्नगणैः शिराव्यथ इति ॥ २११ ॥

विफलित्यादि सुश्रुतस्य ।—त्रिफलाकाथगीमूत्रे मिलित्वा पलचतुष्टये काशीश-सैन्धवरसाञ्जनं मिलित्वा पलमानं प्रक्षिप्य, पुनःपाकेन चनतामापाद्य रसक्रिया विधेया, किन्तु काशीशरसाञ्जनापेक्षया सैन्धवमल्पमानं व्यवहरन्ति वृद्धाः । मूत्रस्थाने “तुल्य” इति निश्चलः पठति; तन्मते विफलाकाथस्यैव पलचतुष्टयं याच्यम्; किन्तु सुश्रुते बहुपुलकेषु च मूत्रपाठ एव दृश्यते । भिन्ने स्यात् प्रतिसारण-मिति—रसाञ्जनचूर्णमधुभ्यामेव प्रतिसारणं ज्ञेयम् । इति सन्धिजेषु ॥ २१२ ॥

खिन्नानित्यादि ।—स्यष्टम् ॥ २१३ ॥

रसाञ्जनेत्यादि ।—प्रतिसार्याञ्जनेरिति—अञ्जनेः कञ्जलेः ॥ २१४ ॥

रोचनेत्यादि सुश्रुतस्य ।—क्षारः यवक्षारः । रोचनादिषु प्रत्येकं चौद्रशीमः । प्रतिसारणमिदं व्रणमुखे दानं, न तु घर्षणम् ॥ २१५ ॥

निमेषे घृतेन नरुं पूरणञ्च ।—

निमेषे नासया पेयं सर्पिस्तेन च पूरणम् ॥ २१६ ॥

विसवत्सनि स्वेदाद्युपदेशः ।—

स्वेदयित्वा विसयन्ति किद्राण्यस्य निराश्रयम् ।

पक्वं भित्त्वा तु शस्त्रेण सैन्धवेनावचूर्णयेत् ॥ २१७ ॥

पिक्ले लेखनाद्युपदेशः ।—

वर्त्मावलेखं बहुशस्तद्वच्छोणितभीक्षणम् ।

पुनः पुनर्विरैकञ्च पिक्लरोगातुरो भजेत् ॥ २१८ ॥

पिक्ले मनःशिलाद्यङ्गनाटिकम् ।—

पिक्ली स्निग्धो वमेत् पूर्वं शिराव्यधस्रुतेऽसृजि ।

शिलारसाञ्जनव्योष-गोपितैश्चक्षुरञ्जयेत् ॥ २१९ ॥

पिक्ले हरितालादिप्रतिसारणव्ययम् ।—

हरितालवचादाक् सुरसारसपेषितम् ।

अभयारसपिष्टं वा तगरं पिक्लनाशनम् ॥ २२० ॥

निमेषे इत्यादि ।—अत्र सर्पिस्त्रिफलासिद्धिमिति केचित्, अन्ते तु अपक्वतित्याहुः ।

पूरणमिति—तेन सर्पिषा चक्षुःपूरणमित्यर्थः ॥ २१६ ॥

स्वेदयित्वा इत्यादि ।—विसयन्ति—विसवत्सानां व्याप्तिरोगम् । निराश्रयमिति

—आश्रयः स्फोटकः निरवशिष्टं यथा स्यात् तथा भित्त्वित्यर्थः; अल्पेऽप्याश्रये सति व्याधेरस्य पुनः सम्भवात्; उक्तं हि—“विसयन्ति तथा भित्त्वात् यथा स्यान्नाश्रयः क्वचित् । पुनः प्रवृद्धते यस्मादल्पेऽप्यस्याश्रये स्थिते ॥” इति ॥ २१७ ॥

पिक्लरीशचिकित्सानाह, वर्त्मेत्यादि ।—वर्त्मावलेखं इति—कर्कशशाखोटकादि-
पत्रेण वर्त्मवर्षणम् । पिक्ललक्षणञ्च पूर्वमेवोक्तम् । वाम्भटेन तु कुक्कणादीना-
भट्टादशानां पिक्लाख्या कृता; यथा—“एतेऽष्टादश पिक्लाख्या दीर्घकालानुवन्निनः”
(उ० १६ अ०) इति ॥ २१८ ॥

पिक्लीत्यादि ।—अत्र स्वेदोऽपि बोध्यः, वमनाङ्गत्वात् । शिरा ज्वालाटी ।
शिलेयादौ गोपितस्याप्राप्तौ गीरोचनया सर्वव्यवहारः ॥ २१९ ॥

हरितालेत्यादि ।—सुरसारसपेषितमिति—सुरसा पर्णासमेदः, सुवाहलज्जीवि,
श्लोके । प्रतिसारणमेतत् । अभयेत्यादौ तगरं तगरपादुका ॥ २२० ॥

पिबे देवदारुप्रतिसारणम् ।—

भावितं वस्त्रमूत्रेण सस्नेहं देवदारु च ॥ २२१ ॥

पिबे काकमाचीधूपः ।—

काकमाचीफलैकेन घृतयुक्तेन बुद्धिमान् ।

धूपयेत् पित्तरोगात्तं पतन्ति क्रिमयोऽचिरात् ॥ २२२ ॥

प्रक्लिन्नवर्त्मनि रसाञ्जनान्यञ्जनम् ।—

रसाञ्जनं सर्जरसो जातोपुष्पं मनःशिला ।

समुद्रफेनो लवणं गैरिकं मरिचानि च ॥ २२३ ॥

एतत् समांशं मधुना पिष्टं प्रक्लिन्नवर्त्मनि ।

अञ्जनं लोदकण्डूघ्नं पक्ष्मणाच्च प्ररोहणम् ॥ २२४ ॥

पित्तादौ चुल्लकौ मस्तकास्थ्यञ्जनम् ।—

मस्तकास्थि चुल्लक्यास्तु तुषोदलवणान्वितम् ।

ताम्रपात्रेऽञ्जनं घृष्टं पिबे प्रक्लिन्नवर्त्मनि ॥ २२५ ॥

पिबे घृष्टपण्यांघ्रञ्जनम् ।—

ताम्रपात्रे गुहामूलं सिन्धूयमरिचान्वितम् ।

आरनालेन सङ्घृष्टमञ्जनं पित्तनाशनम् ॥ २२६ ॥

भावितमित्यादि ।—अत्र केनः घृतं, चक्षुष्यत्वात् । एतदपि प्रतिसारणम् ॥ २२१ ॥

काकमाचीत्यादि ।—काकमाचीफलमेकमेव घृतलिप्तं धूपार्थम् ; धूपनञ्च
सङ्घर्वासता आच्छाद्य काय्यम् । अन्ये तु एकेन केवलीन भावनादिरहितेन धूपन-
मित्याहुः ॥ २२२ ॥

रसाञ्जनमित्यादि ।—सर्जरसः यक्षधूपः । अत्र पेषणं मधुनैव ॥ २२३ ॥ २२४ ॥

मस्तकास्थीत्यादि ।—चुल्लको शिशुमारः, तस्य मस्तकास्थि । तुषोदकं काञ्चि-
कम् ॥ २२५ ॥

तामेत्यादि ।—गुहा घृष्टिपर्णी, तस्या मूलं ताम्रपात्रे सप्ताहं वर्षयेदिति
ज्ञेयम् । अन्ये तु गुहास्थाने “कुडा” इति पठित्वा कुडामूलमाहुः, तच्च
अञ्जालनेन शीररहितं कृत्वा अञ्जनविधौ प्रयोज्यमिति वदन्ति । व्यवहारश्च
पूर्वेष्वेव ॥ २२६ ॥

धूमदर्शनादौ हरिद्रादिवर्तिः ।—

हरिद्रे त्रिफलां लोभ्रं मधुकं रक्तचन्दनम् ।
भृङ्गराजरसे पिष्ट्वा घर्षयेत्क्षौद्रभाजने ॥ २२७ ॥
तथा ताम्रे च समाहं कृत्वा वर्त्तिं रजोऽथवा ।
पिचिटी धूमदर्शी च तिमिरोपहृतेक्षणः ॥
प्रातर्निश्च्यञ्जयेन्नित्यं सर्वनेत्रामयापहम् ॥ २२८ ॥

पिक्वादौ सञ्जिष्ठादिवर्तिः चूर्णाञ्जनं वा ।—

सञ्जिष्ठामधुकोत्पलोदधिकफत्वक्सेव्यगोरोचना-
मांसीचन्दनशङ्खपत्रगिरिमृत्तालीशपुष्पाञ्जनैः ।
सर्वैरेव समांशमञ्जनमिदं शस्तं सदा चक्षुषोः
काण्डूक्तेदमलाशुशोणितरुजापिक्वामंशुक्तापहम् ॥ २२९ ॥

पिक्वादौ तुल्यकायञ्जनम् ।—

तुल्यकस्य पलं श्वेत-मरिचानि च विंशतिः ।
त्रिंशता काञ्चिकपलैः पिष्ट्वा ताम्रे निधापयेत् ॥ २३० ॥
पिक्वानपिक्वान् कुरुते बहुवर्षीस्थितानपि ।
तत्केकेनोपदेहाशु-काण्डूशोथांश्च नाशयेत् ॥ २३१ ॥

पक्ष्मोपरोधे रोमोद्धरण-लेखनाद्युपदेहः ।—

याप्यः पक्ष्मोपरोधश्च रोमोद्धरणलेखनैः ।
वर्त्मन्युपचितं लेख्यं स्याद्यमुत्क्षिप्तशोणितम् ॥ २३२ ॥

हरिद्रेत्यादि ।—अत्र तथा इत्यनेन ताम्रपात्रे समाहं घर्षयेदिति धीज्यम् । अन्ये तु
तथा ताम्रे चेति विकल्पार्थमेतद्वचनं, न समुच्चयार्थं, तेन क्षौद्रभाजने ताम्रभाजने
वा घर्षयेदित्याहुः । रजोऽथवेत्येतेन चूर्णाञ्जनमप्युपदिशन्ति ॥ २२७।२२८ ॥

सञ्जिष्ठेत्यादि ।—उदधिकफः समुद्रफेनः । सेव्यम् उशीरम् । पलं तमालपत्रं,
तेजपत्रमित्यन्ते । पुष्यं पुष्यकाशीशम् । अञ्जनं रसाञ्जनम् । “तालीशपत्राञ्जनैः”
इत्यपि पाठः । वर्त्तिरियं चूर्णाञ्जनं वा ॥ २२८ ॥

तुल्यकस्येत्यादि बाम्बटस्य ।—श्वेतमरिचानि श्रीभाञ्जनबीजानि । विंशति-
रित्याहतिमानात् । उपदेहः पिचोडिका ॥ २३०।२३१ ॥

प्रवृत्तान्तर्मखं रोम सहिष्णोत्तदरेच्छनैः ।

सन्देशेनोदरेत् दृष्ट्यां पक्ष्मरोमाणि बुद्धिमान् ॥ २३३ ॥

रक्षन्नक्षि दहेत् पक्ष्म तप्तहेमशलाकया ।

पक्ष्मरोगे पुनर्नैवं कदाचिद्गोमसम्भवः ॥ २३४ ॥

लेख्यनेवरोगाणां निर्देशः ।—

उत्सङ्गिनी बहलकर्दमवर्त्मनी च

श्यावच्च यच्च पठितन्त्रिह बद्धवर्त्म ।

क्षिन्नच्च पोथकियुतन्त्रिह वर्त्म यच्च

कुम्भीकिनी च सह शर्करयाऽवलेख्याः ॥ २३५ ॥

भेद्यनेवरोगाणां निर्देशः ।—

श्लेष्मोपनाहनगणौ च विसञ्च भेद्या

ग्रन्थिश्च यः क्षिमिक्षितोऽञ्जननामिका च ॥ २३६ ॥

कफानाहे सैन्धवप्रतिहारणादिकम् ।—

घृतसैन्धवचूर्णेन कफानाहं पुनः पुनः ।

विलिखेन्मण्डलाग्रेण पच्छयेद्वा समन्ततः ॥ २३७ ॥

याव्य इत्यादि ।—रोमोदरणलेखनैरित्यनन्तरं कर्मभिरिति शेषः, पक्ष्मोपरोधो रोमोदरणलेखनैः कर्मभिर्भाव्यः यापनीयः । लेखनैरित्यत्र “लक्षणेः” इत्यपि पाठान्तरम् । वर्त्मन्पचितमिति पक्षलोमेति शेषः । केन प्रकारेणोदरेदित्याह, सन्देशेनेत्यादि । दृष्ट्यां पक्ष्मरोमाणि इति—दृष्ट्यभिमुखगतरोमाणीत्यर्थः । “दृष्ट्या पक्ष्मरोमाणि” इत्यपि पाठान्तरम् । रक्षन्नित्यादौ पक्ष्मेति—उद्धृतपक्ष्म स्थानम्; उच्छिद्वि—“पक्ष्मरोगे हने लोक्षि दाहं तत्पञ्चानके भिषक् । तप्तया हेमशलाकया तु युष्मज्जाहोऽवभयाष्टकम् ॥” इति ॥ २३२—२३४ ॥

इदानीं नेवरोगेषु मध्ये ये च लेख्या ये च भेद्यास्तानाह, उत्सङ्गिनीत्यादि मुञ्चतव्य ।—बहलकर्दमवर्त्मनी चेति—बहलवर्त्म कर्दमवर्त्म चेत्यर्थः । श्यावचेति—श्याववर्त्म, तथा क्षिन्नच क्षिन्नवर्त्म ॥ २३५ ॥

श्लेष्मोपनाहेत्यादि ।—विसमिति—विसग्रथिः ॥ २३६ ॥

घृतेत्यादि ।—घृतमिश्रसैन्धवचूर्णेन विलिखित् प्रतिहारयेत् । मण्डलाग्रेण तु पच्छयेदित्यर्थः ॥ २३७ ॥

पोथक्यां पटोलादि-फणिककाशीतनद्वयम् ।—

पटोला मलककाथैराश्रोतनविधिर्हितः ।

फणिकको रसोनस्य रसैः पोथकिनाशनः ॥ २३८ ॥

शानाहपिडकायां खेदाद्युपदेशः ।—

शानाहपिडकां खिन्नां तिर्यक् भित्त्वाऽग्निना दहेत् ॥ २३९ ॥

केशनेत्ररोगाणां निर्देशः ।—

अशंसुथा वर्त्म नाज्जा शुष्काशीर्दमेव च ।

मण्डलाग्रेण तीक्ष्णेन मूले छिन्द्याद्विषकं शनैः ॥ २४० ॥

पोथक्यादौ सैन्यवादिवर्तिः ।—

सिन्धूल्यपिप्लौकुष्ठ-पणिनीत्रिफलारसैः ।

सुरामण्डनेन वर्तिः स्यात् स्नेहाभिष्यन्दनाशिनी ॥

पोथकौवर्त्मोपरोध-क्लिमिश्रित्य कुकूणके ॥ २४१ ॥

[इति वर्त्मजेषु] ।

इति नेत्ररोग-चिकित्सा ।

अथ शिरोरोग-चिकित्सा ।

वातजी क्रियासूत्रम् ।—

वातिके शिरसो रोगे क्लृप्तेऽस्तेन सनावनान् ।

पोथकौचिकित्सायाह, पटोलित्यादि ।—फणिककः पर्णासः । रसैरित्यनन्तरं
पिष्ट इति शेषः, फणिककपत्रं रसोनस्य रसैः पिष्टमाश्रोतनमित्यर्थः ॥ २३८ ॥

शानाहपिडकामित्यादि ।—अत्र दहेदिति कृदः ॥ २३९ ॥

अशंस इत्यादि ।—अशंसः प्रसृज्यमानं छिन्द्यादित्यनेनान्वयः ॥ २४० ॥

सिन्धूलित्यादि ।—अत्र चतस्रः पणिन्यो गृह्यन्ते अवशिष्टादित्याहुः । सिन्धूत्यादीनां
प्रत्येकं सप्त वर्षं गृहीत्वा त्रिफलारसेन भावयित्वा सुरामण्डनेन वर्तिः कार्थ्य-
त्यर्थः ॥ २४१ ॥

इति शीर्षवदासलेन विरचितशां तत्त्वचन्द्रिकायां नेत्ररोग-चिकित्सा-विवृतिः ।

पानान्नमुपनाङ्गांश्च कुर्याद्वातामयापहान् ॥ १ ॥

वातजे कुडादि-मुचकुन्दलेपौ ।—

कुष्ठमेरण्डमूलञ्च लेपात् काञ्चिकपेषितम् ।

शिरोऽर्त्तिं नाशयत्याशु पुष्पं वा मुचुकुन्दजम् ॥ २ ॥

वातजे पञ्चमूलीचौरनस्यम् ।—

पञ्चमूलीशृतं चौरं नस्यं दद्याच्छिरोरोगदे ॥ ३ ॥

वातजे शिरोवक्तिविधिः ।—

आ-शिरोव्यायतं चर्मं कृत्वाऽष्टाङ्गुलमुच्छ्रितम् ।

तेनावेष्ट्य शिरोऽधस्तान्माषकल्केन लेपयेत् ॥ ४ ॥

निश्चलस्योपविष्टस्य तैलेरुण्णेः प्रपूरयेत् ।

धारयेदा-रुजः शान्तेर्यामं यामार्द्धमेव वा ॥ ५ ॥

शिरोवस्तिर्जयत्येषा शिरोरोगं मरुद्भवम् ।

हनुमन्त्याऽक्षिकर्णात्तिमर्दितं मस्तकम्पनम् ॥ ६ ॥

तैलेनापूर्य मूर्द्धानं पञ्चमात्राशतानि च ।

तिष्ठेत् श्लेष्मणि पित्तेऽष्टौ दश वाते शिरोरोगदौ ॥ ७ ॥

शिरःसंश्लिष्टकर्णनासानयनगतरीमाणां चिकित्सितमुक्त्वा सम्पत्तिं तदाश्रयस्य शिरसो रोगाणां चिकित्सामाह, वातिके इत्यादि ।—स्वेदीऽन वातहरद्रव्यकृत-स्वरसादिभिः । उपनाङ्गः स्वेदविशेषः । अन्ये तु उपनाङ्गं शिरोवक्तिभेदमाहुः, यो मस्तिष्क्य उच्यते ; तन्नाम्नरे हि मस्तिष्क्य उपनाङ्गः शिरोवक्तिविशेषत्वेनोक्तः ; यथा—“मस्तिष्क्येऽष्टाङ्गुलं पट्टं वसौ तु द्वादशाङ्गुलम्” इति ॥ १ ॥

कुष्ठमित्यादि ।—मुचुकुन्दः खेदसिद्धः (?) इति निश्चलः ; किन्तु पश्चिमे खनाम-ख्यात एव (?) ॥ २ ॥

पञ्चमूलीत्यादि ।—पञ्चमूली वातपैक्तिके खत्वा, वातकफे तु मद्धती ॥ ३ ॥

आ-शिर इत्यादि ।—आ शिरोव्यायतमिति—यावता चर्मणा आश्रितेन शिरोवेष्टनं भवति तावन्मानं चर्मं याद्वमित्यर्थः । तैलेरिति यथाविधिसाधितैः । पूरयेदित्य-ङ्गुलाच्छ्रेण ; “यावदङ्गुलं धारयेच्च तम्” इति तन्नाम्नरदर्शनात् । आ-रुजः शान्तेः धारयेदिति वाते, यामं पैक्तिके, यामार्द्धं कफे । वक्ष्यमाणपञ्चमात्राशतानीत्यादि वचनं भिन्नकर्तृकत्वान्मतमिदादविरुद्धं द्रष्टव्यम् । मात्राऽन निमेषोक्तेषादिः ; उक्तं

नेत्रकर्णरोगयोः पूरणे शिरोवस्त्रांतदेशः ।—

एष एव विधिः कार्यस्तथा कर्णाक्षिपूरणे ॥ ८ ॥

पित्तजे क्रियासूचम् ।—

पैत्ते घृतं पयः सेकाः शीता लेपाः सनावनाः ।

जीवनौद्यानि सर्पांश्च पानान्नञ्चापि पित्तनुत् ॥ ९ ॥

पित्तजे विरेचनम् ।—

पित्तात्मके शिरोरोगे स्निग्धं सम्यग्विरेचयेत् ।

मृद्वीकात्रिफलेच्छ्णां रसैः क्षीरैर्घृतैरपि ॥ १० ॥

पित्तजे शतधीतघृताभ्यङ्गाद्युपदेशः ।—

शतधीतघृताभ्यङ्गः शीतवातादिसेवनम् ।

शीतस्पर्शाश्च संसेव्याः सदा दाहार्तिशान्तये ॥ ११ ॥

पित्तजे चन्दनादिलेपः परिषेचनञ्च ।—

चन्दनोशीरयष्ट्याह्व-बलाव्याघ्रनखोत्पलैः ।

क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्यात् शृतैर्वा परिषेचनम् ॥ १२ ॥

—“निमेषोन्मेषे पुंसां स्फोटनं वाऽपि चाङ्गुलिः । अक्षरस्य लघोर्वाऽपि मात्रासूचार्थं भवेत् ॥” इति । व्यवहारस्तु छोटिकयेति । कफजे तु शिरोवस्त्राः नस्यादिभिरकृते कफे वातस्य चानुबन्धे सति ज्ञेयः, केवलकफे तस्यानौचित्यात् ॥ ४—७ ॥

एष एवेत्यादि ।—विधिरिति मात्रारूपः ॥ ८ ॥

पैत्ते इत्यादि ।—शीता इति सेकलेपयोर्विशेषणम् । जीवनौद्यानि सर्पांश्च शीत—जीवनौद्यदश्वकायकल्कसाधितानि इत्यर्थः ॥ ९ ॥

पित्तात्मके इत्यादि ।—मृद्वीकेत्यादौ मृद्वीकाकाष्ठेक्षुरसौ विवृणुष्वप्रचेपात् विरेक-कारकौ ज्ञेयौ, त्रिफलाकायस्तु स्वत एवेत्याहुः । क्षीरघृते चापि विवृदादिसिद्धे एव विरेचके ॥ १० ॥

शतधीतेत्यादि ।—शतधीतघृताभ्यङ्ग इति—शतधीतेन घृतेन शिरसोऽभ्यङ्गो ज्ञेयः ; उक्तं हि—“सर्पिषः शतधीतस्य शिरसि धारणं हितम्” इति । शीतस्पर्शा इत्यादौ शीतस्पर्शाः कुसुदोत्पलपद्मादयः ॥ ११ ॥

पित्तजे मृणालाद्यानलकादिष्वपि ।—

मृणालविमशालूक-चन्दनोत्पलकेशरैः ।

स्निग्धशीतैः शिरो दिष्ट्यात् तद्वदामलकोत्पलैः ॥ १३ ॥

पित्तजे यथाह्वादि-शर्करादिघृतद्वयम् ।—

यथ्याऽचन्दनानन्ता क्षीरसिद्धं घृतं हितम् ।

नावनं शर्कराद्राद्या-मधुकैर्वाऽपि पित्तजे ॥ १४ ॥

पित्तजे तेजपत्रादिनरुचयम् ।—

त्वक्पत्रशर्कराराज्ञा नावनं तण्डुलाख्यना ।

क्षीरसर्पिर्हितं नख्यं रसा वा जाङ्गलाः शुभाः ॥ १५ ॥

रक्तजे पित्तमधिकित्वाऽतिदेशादिः ।—

रक्तजे पित्तवत् सर्वं भोजनालेपसेचनम् ।

शीतोष्णयोश्च व्यत्यासो विशेषो रक्तमोक्षणम् ॥ १६ ॥

चन्दनेत्यादि ।—व्याघ्रनखः नखीभेदः । शूतेरिति—चन्दनादिकाद्यैः ; अन्ते तु चन्दनादिशूतैः क्षीरैरित्याहुः ॥ १२ ॥

मृणालाद्यादि ।—विषं वात्वमृणालम् । उत्पलस्य केशरं विज्जल्लः । स्निग्ध-शीतेरिति स्निग्धत्वं घृतयोगात् । तद्वदित्यनेन घृतयोगात् स्निग्धत्वमति-दिशन्ति ॥ १३ ॥

यथ्याह्वेत्यादि ।—अनन्ता अनन्तमूलम् । एषां कल्केन चतुर्गुणक्षीरेण घृतं पक्तव्यम् । एवं शर्करा-द्राद्या यष्टिमधुकल्केन चतुर्गुणक्षीरेण घृतान्नरं पक्तव्य-मित्यर्थः ॥ १४ ॥

त्वक्पत्रेत्यादि ।—त्वक्पत्रं तेजपत्रम् । क्षीरसर्पिरित्यादि सुशुतस्य ।—क्षीरोत्पलं सर्पिः क्षीरसर्पिः । शुभा इति—सद्यस्काः । “जाङ्गलाः शुभाः” इत्यत्र “जाङ्गलाण्डनाः” इति पाठान्नरं तत्त्वान्तरे तथाविधाकारमुशुतादिपुस्तकेष्वदर्शनात् सपेक्षणीयमिति ॥ १५ ॥

रक्तजे इत्यादि ।—शीतोष्णयोश्च व्यत्यास इति—शीतां क्रियां कृत्वा उष्णा, उष्णाश्च कृत्वा शीतेत्यर्थः । रक्तजेऽप्येतदुपक्रियाविधानं यद्यपि हेतुप्रत्ययनिकं न भवति, तथाऽपि प्रभावात् व्याधिप्रत्ययनौक्यस्य बोध्यम् ॥ १६ ॥

कफजे क्रियासूत्रम् ।—

कफजे लङ्घनं स्वेदो रूक्षीणैः पाचनात्मकैः ।

तीक्ष्णावपोडा धूमाश्च तीक्ष्णोष्णकवडा द्विताः ॥ १७ ॥

कफजे पुराणघृतप्रयोगः शिरोविरेचनञ्च ।—

खच्छश्च पाययेत् सर्पिः पुराणं स्वेदयेत् ततः ।

मधूकसारेण शिरः स्विन्नञ्चाप्य विरेचयेत् ॥ १८ ॥

कफजे कृष्णाटिलैः ।—

कृष्णाऽब्दशुण्ठीमधुक-शताह्वीत्पलपाकलैः ।

जलपिष्टैः शिरोलेपः सद्यः शूलनिवारणः ॥ १९ ॥

कफजे देवदावां दिलैः ।—

देवदारु नतं कुष्ठं नलदं विश्वभेषजम् ।

लेपः काल्जिकसम्पिष्टस्त्रैल्युक्तः शिरोऽर्त्तिनुत् ॥ २० ॥

त्रिदोषजे त्रिदोषहराक्रियाऽतिदैर्घ्यः पुराणघृतप्रयोगश्च ।—

सन्निपातभवे काय्या दोषत्रयहरो क्रिया ।

सर्पिः पानं विशेषेण पुराणन्वादिशन्ति हि ॥ २१ ॥

त्रिकटुकादिकाथः ।—

त्रिकटुकपुष्कररजनी-जीवकतुरङ्गगन्धानाम् ।

काथः शिरोऽर्त्तिजालं नासापौतो निवारयति ॥ २२ ॥

कफजे इत्यादि ।—पाचनात्मकेरिति—आमकफपाचनसमावेर्भेषजे दंशमुला-
दिभिः ॥ १७ ॥

खच्छेत्यादि ।—पाययेत् सर्पिः पुराणमिति पुराणस्य सर्पिषः कालप्रकर्षकृत-
सेक्कारात् कफहरत्वं बोध्यम् ; किंवा कफजे पुराणं वातानुबन्धे विधेयम् । मधूक-
सारेण मधूककाष्ठसारचूर्णेन उष्णोदकेनालोहितेन अवपोडः काय्यः ॥ १८ ॥

कृष्णेत्यादि ।—पाकलं कुष्ठम् ॥ १९ ॥

देवदार्वेत्यादि ।—नलदं मांसी ॥ २० ॥

सन्निपातेत्यादि ।—सर्पिः पानं पुराणमिति—पीयते इति पानं, कर्मणि ल्युट्,
तदेव पुराणमिति विशेषेण गृह्यते ॥ २१ ॥

त्रिकटुकेत्यादि ।—जीवकः पोतशालः । शिरोऽर्त्तिजालमिति—नानादोषजं

नागरचौरम् ।—

नागरकल्कमिश्रं क्षीरं नख्येन योजितं पुंसाम् ।

नानादोषोद्धृतां शिरोरुजां हन्ति तीव्रतराम् ॥ २३ ॥

नतादिलेपः ।—

नतोत्पलं चन्दनकुष्ठयुक्तं

शिरोरुजायां सघृतः प्रदेहः ॥ २४ ॥

प्रपौण्डरीकादिलेपः ।—

प्रपौण्डरीकं सुरदाकं कुष्ठं

यष्ट्याहमेला कमलोत्पले च ।

शिरोरुजायां सघृतः प्रदेहो

लोहैरकापद्मकचौरकैश्च ॥ २५ ॥

शताह्वार्यं तैलम् ।—

शताह्वैरण्डमूलोद्या-वक्त्रव्याघ्रीफलैः शृतम् ।

तैलं नख्यं मरुत्श्लेष्म-तिमिरोद्धृगदापहम् ॥ २६ ॥

लोवकाद्यं तैलम् ।—

जीवकर्षभकौ द्राक्षा-क्षितायष्टीवलोत्पलैः ।

तैलं नख्यं पयःपक्वं वातपित्तशिरोगदे ॥ २७ ॥

शिरोरोगम् । द्रव्याणां तोल्यबोध्यत्वात् पित्तजं विहाय योज्योऽयं योगः
इत्येके ॥ २२ ॥

नागरेत्यादि ।—अत्र गव्यदुग्धं पक्षैकं शुण्ठीचूर्णं माषकत्रयं प्रक्षिप्य नासया
प्रेषयामिति व्रताः ॥ २३ ॥

नतेत्यादि ।—नतं तगरपादुका, तदभावे शिथलोच्छोपरः ॥ २४ ॥

प्रपौण्डरीकमित्यादि ।—लोहम् अयुरः । एरका होगलः । चौरकं क्षीरपुष्पी ।
प्रपौण्डरीकादिशिरकाल एको योगः । निश्चलस्तु उत्पलान् एको योगः, लोहव्याघ्रपर
इत्याह, तत्र, क्षान्तिश्रुत्य देहापेक्षया प्रदेहाधिकप्रसङ्गात् ॥ २५ ॥

शताह्वेत्यादि ।—उषा वषा । वक्रं तगरपादुका । व्याघ्री कण्टकारी, तलाः
फलम् । फलमिति—मदनफलमित्यर्थः ॥ २६ ॥

जीवकैत्यादि ।—जीवकाद्यतैले पयःपक्वमिति—चतुर्गुणदुग्धे सिद्धम् ॥ २७ ॥

बृहज्जीवकायं तैलम् ।—

जीवकर्षभकौ द्राक्षा मधूकं मधुकं बला ।
नीलोत्पलं चन्दनञ्च विदारौ शर्करा तथा ॥ २८ ॥
तैलप्रस्थं पचेदेभिः शनैः पयसि षड्गुणे ।
जाङ्गलस्य तु मांसस्य तुलाईस्य रसेन तु ॥ २९ ॥
सिद्धमेतद्भवेन्नस्यं तैलमर्द्धावभेदकम् ।
बाधिर्यं कर्णशूलञ्च तिमिरं गलशुण्डिकाम् ॥ ३० ॥
वातिकं पैत्तिकञ्चैव शीर्षरोगं नियच्छति ।
दन्तचालं शिरःशूलमर्दितञ्चापकर्षति ॥ ३१ ॥

षड्विन्दु तैलम् ।—

एरण्डमूलं तगरं शताह्वा
जीवन्ति रास्ना सहसैन्यवञ्च ।
भृङ्गं विडङ्गं मधुयष्टिका च
विश्वौषधं कृष्णतिलस्य तैलम् ॥ ३२ ॥
आजं पयस्तैलविमिश्रितञ्च
चतुर्गुणे भृङ्गरसे विपक्वम् ।
षड्विन्द्वो नासिकया विधेयाः
शीघ्रं निहत्युः शिरसो विकारान् ॥ ३३ ॥
चुतांश्च केशान् चलितांश्च दन्तान्,
दुर्बद्धमूलांश्च दृढीकरोति ।

बृहज्जीवकायतैले ।—मधूकं मधूकस्य पुष्पं फलं वा । जाङ्गलमांसं हरि-
णादिमांसं, तस्य तुलाईस्य रसेनेति—“तुलाद्रव्ये जलद्रोणः” इति वचनान्
तुलाईं मांसोद्द्रोणजलं दत्त्वा पादशेषो रसः प्रक्षययमानो भवति । “शुदीयतुर्गुणं
देयम्” इति परिभाषया क्रायविधिरित्यन्ये । व्यवहारस्तु पूर्वव्याख्यया ॥ २८—३१ ॥
एरण्डमूलमित्यादि ।—षड्विन्दुतैले तगरं पिष्टतगरमूलम् । भृङ्गं गुडवत्कम् ।

सुपर्णदृष्टिप्रतिमञ्च चक्षु-

र्वाहोर्वलञ्चाभ्यधिकं ददाति ॥ ३४ ॥

क्षयजे वृद्ध्यादिकथोपदेशः ।—

क्षयजे क्षयमासाद्य कर्तव्यो वृद्धयो विधिः ।

पाने नस्ये च सर्पिः स्यादातप्तेर्मधुरैः शृतम् ॥ ३५ ॥

क्रिमिजे व्याषादिनस्यद्वयम् ।—

क्रिमिजे व्योषनक्ताह्व शिशुबीजैश्च नावनम् ।

अजामूत्रयुतं नस्यं क्रिमिजे क्रिमिजित् परम् ॥ ३६ ॥

क्रिमिजे अपामार्गादितैलम् ।—

अपामार्गफलव्योष-निशाचवकराग्रठैः ।

सविडङ्गैः शृतं मूत्रे तैलं नस्यं क्रिमिं जयेत् ॥ ३७ ॥

विश्वदि-पिप्पल्यादिनस्यद्वयम् ।—

नावनं सगुडं त्रिशं पिप्पली वा ससैन्यवा ।

अजाक्षीरन्तु तैलसममिति, किन्तु सामान्यतस्मिन्तैलस्योक्षीरणापि योगोऽयं, तन्नाम्न-
संवादात् ॥ ३२—३४ ॥

क्षयजे इत्यादि ।—क्षयजे क्षयमासाद्येति—यस्य रक्तादेः क्षयेण शिरोरोगो
जातस्तस्य क्षयं वृद्धा तत्प्रत्ययोक्षी वृद्धयो विधिः कार्य्य इत्यर्थः । वातजेर्मधुरैः
शृतमिति—वातघ्नो भद्रदावादिः, मधुरः काकोल्यादिः ; तत्र वातघ्नस्य कायः,
मधुरगणस्तु कल्कः ; यदाह विदङ्गः,—“सिद्धं वातहरकाथे कल्के मधुरके शृतम् ।
पाने नस्ये विधातव्यं शिरोरोगे क्षयोऽयं ॥” इति ॥ ३५ ॥

क्रिमिजे इत्यादि ।—नक्ताह्वशिशुबीजरिति—नक्ताह्वः करजः ; बीजपदमुभयवापि
सम्बन्धते । अजामूत्रयुतमित्यादि—क्रिमिजे शिरोरोगे यत्रस्ययुतं तदजामूत्र-
युक्तं क्रिमिजित् स्यादित्यर्थः ; उक्तं हि—“मृत्वापष्टाः समुद्घटाः क्रियाः क्रिमिषु
योजयेत्” इति । किंवा क्रिमिजित् विडङ्गम् अजामूत्रयुतं नस्यं परम् उत्कृष्टं
स्यादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

अपामार्गैत्यादि ।—अपामार्गफलमिति पञ्चीसमासः । चवकः इच्छिया,
“लोकनाथ” इति लोके । रामठं विडङ्गः । मूत्रं गोमूत्रं, तच्च चतुर्गुणम् ॥ ३७ ॥

नावनमित्यादि ।—सर्व गुडमाषकाण्यष्टौ, शुण्ठीचूर्णं माषकद्वयम्, चण्डीदकं

भुजस्तम्भादिरोगेषु सर्वेषूङ्गदेषु च ॥ ३८ ॥

सूर्यावर्त्ते नखाद्युपदेशः ।—

सूर्यावर्त्ते विधातव्यं नखकर्मादि भेषजम् ।

पाययेत् सगुडं सपिर्घृतपूरांश्च भक्षयेत् ॥ ३९ ॥

सूर्यावर्त्ते शिरावेधाद्युपदेशः ।—

सूर्यावर्त्ते शिरावेधो नावनं क्षीरसर्पिषा ।

हितः क्षीरघृताभ्यासस्ताभ्याञ्चैव विरेचनम् ॥ ४० ॥

सूर्यावर्त्ते तिलस्त्रेद-जीवनौयसेदौ ।—

क्षीरपिटैस्त्रिलेः स्त्रेदो जीवनीयैश्च शस्यते ॥ ४१ ॥

सूर्यावर्त्तादौ कुङ्कुमादिनखम् ।—

सशर्करं कुङ्कुममाज्यभृष्टं नखं विधेयं पवनासृगुलैः ।

भ्रूशङ्कुकर्णाक्षिशिरोऽङ्घ्रिशूले दिनाभिवृद्धिप्रभवे च रोगे ॥ ४२ ॥

प्रलैकेन नाखयित्वा वस्त्रपूतं कृत्वा नखं कार्यम् । अयं योगो वातानुबन्धे । तथा पिप्पलीचूणे नाखकटयं, सेन्धवलवणम् एकनाषकम्, सण्णोदकं कर्षेकं, पूर्ववन्नखं कफानुबन्धे ॥ ३८ ॥

सूर्यावर्त्ते इत्यादि सञ्चतस्य ।—नखकर्मादीति—हेतुभूतरोषविपरीतं नख-परिषेकशिरावेध्यादिकम् । पाययेदित्यादौ वातप्रबले घृतपक्षके गुडमाषकाष्टकं शब्दित्य पाययेदिति । घृतपूरः भक्ष्यविशेषः ; यथा—“मर्दितां सन्नितां क्षीर-नारिकेल-घृतादिभिः । अवगाह्य घृते पक्त्वा घृतपूरोऽयमुच्यते ॥” इति ॥ ३९ ॥

सूर्यावर्त्ते इत्यादि ।—सूर्यावर्त्ते शब्दोक्तक्रियाभिः पुनरग्रगते शिरान्यधः कार्यं इत्याहुः । क्षीरसर्पिषेति—क्षीरोल्यसर्पिषा । क्षीरघृताभ्यास इति—क्षीरघृतयो-रभ्यासः । ताभ्यामिति—क्षीरघृताभ्यां विरेचकद्रव्यसङ्घिताभ्यां विरेचनम् ; किंवा विरेचनमिदं शिरोविरेचनम्, अत्रापि शिरोविरेचनान्वयाऽनुपपत्त्या शिरोविरेचन-द्रव्ययुक्तो क्षीरघृते बोध्यः ॥ ४० ॥

क्षीरपिटैरित्यादि ।—जीवनीयैश्च क्षीरपिटैरित्यन्वयः ॥ ४१ ॥

सशर्करमित्यादि ।—सशर्करं कुङ्कुमं घृते मृष्टा घृतेनैव पिष्टा समालोड्य च नखं विधेयम् । नख पथो—घृत तो ४, शर्करा मा ४, कुङ्कुम मा ४, आलोड्यायो क्रियन्ति तप्तौजस्य नखं दैवम् । दिनाभिवृद्धिप्रभवो रोगः सूर्यावर्त्त इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

सूर्यावर्त्ते अपामार्गेनवनीतम् ।—

कृतमालपल्लवरसे खरमञ्जरिकल्कसिद्धनवनीतम् ।

नखेन जयति नियतं सूर्यावर्त्तं सुदुर्वारम् ॥ ४३ ॥

सूर्यावर्त्तादौ दशमूलीकायः ।—

दशमूलीकषायस्तु सर्पिःसैन्धवसंयुतः ।

नखेनार्द्धावभेदघ्नः सूर्यावर्त्तशिरोऽर्त्तिनुत् ॥ ४४ ॥

सूर्यावर्त्ते शिरोषादि-वचाद्यवपीडयम् ।—

शिरीषमूलकफलैरवपीडञ्च योजयेत् ।

अवपीडो हितो वा स्यादचापिप्यलिभिः शृतः ॥ ४५ ॥

सूर्यावर्त्ते जाङ्गलमांसोपनाहः ।—

जाङ्गलानि च मांसानि कारयेदुपनाहनम् ।

तेनास्य शान्म्यति व्याधिः सूर्यावर्त्तः सुदारुणः ॥ ४६ ॥

अर्द्धावभेदके सूर्यावर्त्तचिकित्साऽतिदेशः ।—

एष एव विधिः कृत्स्नः कार्यश्चार्द्धावभेदके ॥ ४७ ॥

सूर्यावर्त्तादौ शारिवादिश्लेपः ।—

शारिवोत्पलकुष्ठानि मधुकञ्जास्त्रपेषितम् ।

सर्पिस्तैलयुतो श्लेपः सूर्यावर्त्तार्द्धभेदयोः ॥ ४८ ॥

कृतमालेत्यादि ।—कृतमालः शोनालुः, तस्य पल्लवखरसः प्रत्ये एकः, खरमञ्जरी अपामार्गः, अस्य बीजस्य पल्लवस्य कल्कः, नवनीतस्याष्टौ पल्लानीत्याहुः ॥ ४३ ॥

दशमूलीत्यादि ।—दशमूलीकायः पल्लं १, प्रक्षेपः घृतं मा ७, सैन्धवं मा १, नास्यया पेयम् ॥ ४४ ॥

शिरीषेत्यादि ।—शिरीषवल्कल-मूलकबीजयोः प्रत्येकं मा ४, पिष्ट्वा वस्त्रेण निष्पीड्य नखं विधेदम् ; एवं वचापिप्यलीभिरिति । एतच्चावपीडयन्मतितीक्ष्णत्वात् यद्यपि सूर्यावर्त्ते वातपित्तोत्तरे न पुज्यते, तथाऽपि व्याधिप्रत्यङ्गोक्त्वात् स्थानिकफ-अर्थार्थं वा ज्ञेयमिदम् । अन्ये तु सूर्यावर्त्ताविषय्ये योगद्वयमाहुः ; सूर्यावर्त्ताविषय्यस्य प्रत्यङ्गं चायच्च मद्यान्, मध्ये तु मन्द इति ॥ ४५ ॥

जाङ्गलानीत्यादि ।—अथ वृद्धवेद्योपदेशात् वातहरद्रव्यैर्मांसमुत्खिद्य सैन्धवं तैलञ्च दत्त्वा दण्डश्लेपः कार्यः ॥ ४६४७ ॥

सूर्यावर्त्ताङ्गभेदयोः क्षीरशर्करादियोगचतुष्टयम् ।—

पिवेत् सशर्करं क्षीरं नीरं वा नारिकेलजम् ।

सुशीतं वाऽपि पानीयं सर्पिर्वा नस्ततस्तयोः ॥ ४८ ॥

अनन्तवाते सूर्यावर्त्तचिकित्साऽतिदेशः शिराव्यधोपदेशश्च ।—

अनन्तवाते कर्त्तव्यः सूर्यावर्त्तहिती विधिः ।

शिराव्यधश्च कर्त्तव्योऽनन्तवातप्रशान्तये ॥ ५० ॥

अनन्तवाते मधुमस्तकादिभक्ष्यप्रयोगोपदेशः ।—

आहारश्च विधातव्यो वातपित्तविनाशनः ।

मधुमस्तक-संयाव-हविःपूरैश्च यः क्रमः ॥ ५१ ॥

शङ्खके सूर्यावर्त्तचिकित्साऽतिदेशः क्षीरसर्पिर्नैव च ।—

सूर्यावर्त्तं हितं यत् तच्छङ्खके खेदवर्जितम् ।

क्षीरसर्पिः प्रशंसन्ति नस्तः पानञ्च शङ्खके ॥ ५२ ॥

शङ्खके अतावत्सूर्यादिलेपः ।—

शतावरीं कृष्णतिलान् मधुकं नीलमुत्पलम् ।

दूर्वां पुनर्नवाञ्चापि लेपं साध्ववचारयेत् ॥ ५३ ॥

शारिवेत्यादि ।—अश्लेषेयितमिति—काञ्जिकपेषितम् ॥ ४८ ॥

पिबेदित्यादि ।—योगचतुष्टयं सशर्करमित्यनुवर्त्तयितुं युज्यते इति निश्चलः ।

तथीरिति—सूर्यावर्त्ताङ्गभेदकयोः ॥ ४८ ॥

अनन्तवाते इत्यादि सुसुतल ।—अष्टम् ॥ ५० ॥

आहारश्चेत्यादि ।—मधुमस्तकेति—मधुमस्तकादयो भक्ष्यविशेषाः सुदृशास्त्रे-
ऽनुसन्धेयाः । मधुमस्तकः पोलिकाकारो मधुगर्भः सितावेष्टितो भक्ष्यविशेष इति
चक्रकः । मधुगर्भमिति अक्षः । संयावो यथा—“समितामन्बुदुरधेन मर्दयित्वा
सुशीलनाम् । पचेद्दुतोत्तरे खण्डे क्षिपेद्वाण्डे नवे ततः ॥ संयावोऽसौ सिताचूर्णैः
खण्डेलानरिषाद्रङ्गैः ॥” इति । हविःपूरः भक्ष्यविशेषः, घृतपूरैति खोके ; यथा
—“मर्दितः समितापिण्डः क्षीरेणैव विखीडितः । अथगाला घृते पक्वो घृतपूरो-
ऽयमुत्तमः ॥” इति । क्रम इति—आहारक्रमः ॥ ५१ ॥

सूर्यावर्त्तं इत्यादि ।—क्षीरोत्थं सर्पिः क्षीरसर्पिः । नस्तः पानं नासिकया पानं,

शङ्खके चीरिद्वयपलेपादिशीतक्रियविधिः ।—

शीततोयावसेकांश्च चीरसेकांश्च शीतलान् ।
कल्कैश्च चीरिवृक्षाणां शङ्खस्य प्रलेपनम् ॥ ५४ ॥

शङ्खके शिरावेषविधिः ।—

क्रौञ्चकादम्बहंसानां शराय्याः कल्कपस्य च ।
रसेः संवृंहतस्याथ तस्य शङ्खकसान्वजाः ॥
ऊर्ध्वं तिस्रः शिराः प्राञ्चो भिन्द्यादेव न ताडयेत् ॥ ५५ ॥

शिरःकम्पे षष्ठ्यादिलेपादिः ।—

शिरःकम्पेऽसृतास्त्रा-बलास्नेहसुगन्धिभिः ।
स्नेहस्वेदादि वातघ्नं शिरोवस्तिश्च शस्यते ॥ ५६ ॥

यथ्याद्यं घृतम् ।—

यष्टीमधुवलारास्त्रा-दशमूलाम्बुसाधितम् ।
मधुरैश्च घृतं सिद्धमूर्ध्वजलुगदापहम् ॥ ५७ ॥

किंवा नखं पानश्च ; उक्तञ्च सुश्रुते—चीरसर्पिः प्रञ्जसन्ति नखे पाने च
शङ्खके (उ० २६ प०) इति ॥ ५२।५३ ॥

शीतेत्यादि ।—चीरिवृक्षेति—चीरिवृक्षा षटादयः ॥ ५४ ॥

क्रौञ्चेत्यादि ।—संवृंहितस्येति—प्राप्तकांसोपचयस्य । सन्विजाः शिरा भिन्द्या-
दित्यत्र सूच्यति शेषः । न ताडयेदिति कुटारिकयेति शेषः, सन्विभक्तभयादिति
भावः ॥ ५५ ॥

शिरःकम्पे इत्यादि ।—स्नेहः घृतादिः । सुगन्धिः अयुर्वादिः । सुगन्धिभिरित्यन्तरं
लेप इति शेषः । शिरोवस्तिविधिः पूर्वमुक्त एव ॥ ५६ ॥

यष्टीमध्वित्यादि ।—मधुरैः काकोल्यादिभिः कल्कैरित्यर्थः । घृतं ग्रन्थेकम् ;
काषायै यथ्यादिदशमूलान्तानां मिलित्वा चतुःषष्टिपलं, जलद्वयोष्णं, शेषं शराव-
शोद्धम् ; कल्कार्थं—काकोली यष्टिमधु कौण्डायङ्गी मेढा जीवक नृपभक्ष
पुष्पकोकिल टाक्षा चट्वि षड्वि बंशरोचना मुगानी साषाणी चीरकाकोली
पञ्चकाष्ठगुडूची प्रत्येकं क. २ पलमयम् ॥ ५७ ॥

मयूराद्यं दृतम् ।—

दशमूलवलारास्त्रा-मधुकैस्त्रिपलैः सह ।

मयूरं पक्षपित्तान्त्र-शकृत्पादास्यवर्जितम् ॥ ५८ ॥

जले पक्त्वा दृतप्रस्थं तस्मिन् क्षीरसमं पचेत् ।

मधुरैः काषिकैः कल्कैः शिरोरोगार्दितापहम् ॥ ५९ ॥

कर्णनासाऽक्षिजिह्वाऽऽस्य-गलरोगविनाशनम् ।

मयूराद्यमिदं ख्यातमृङ्गेजतुगदापहम् ॥ ६० ॥

दशमूलादिना तुल्यो मयूर इह गृह्यते ।

अन्ये त्वाकृतिमानेन मयूरग्रहणं विदुः ॥ ६१ ॥

आखु-कुक्कुट-हंस-शशकादिदृतचतुष्टयम् ।—

आखुभिः कुक्कुटैर्हंसैः शशैश्चापि हि बुद्धिमान् ।

कल्पेनानेन विपचेत् सर्पिर्गुह्यगदापहम् ॥ ६२ ॥

प्रघौण्डरीकाद्यं तैलम् ।—

प्रघौण्डरीकमधुक-पिप्पलीचन्दनोत्पलैः ।

सिद्धं धात्रीरसे तैलं नस्येनाभ्यञ्जनेन वा ॥

सर्वानृङ्गदान् हन्ति पलितानि च शीलितम् ॥ ६३ ॥

दशमूलत्यादि ।—दशमूलस्य प्रत्येकं पलवयम्, एवं बलादीनां वयशामपि, तेन मिलित्वा कनकत्वारिंशत्पलानि भवन्ति, तथा मयूरमांसमपि पक्षपादादिरहितम् कनकत्वारिंशत्पलं शास्त्रम्, एवं मिलित्वा यावत् कार्यं भवति, तत्र “काय्याचतुर्गुणं वारि” इत्यादि परिभाषया जलादिव्यवस्था ; एतदेवाह “दशमूलादिना तुल्यो मयूरः” इत्यादि । अन्ये तु दशमूलादिभिः प्रत्येकं त्रिपलमानैः सह तरुणमयूरगुह्यकमेकं पक्षादिवर्जितं जलद्रोणे एव पचेत्, जलद्रोणस्याव पादग्रेषुः कार्यः, स च पचनीयघृतापेक्षया चतुर्गुणो भवतीत्याहुः ; एतदेवाह—“अन्ये त्वाकृतिमानेन मयूरग्रहणं विदुः” इति ; व्यवहारस्मरनेनैव । मधुवेरिति—जीवनीय-दशकैः ; जीवनीयाणि च मधुरत्व-मधुरविपाकत्वप्रकर्षान्मधुरशब्देनोच्यन्ते । एतन्मायूर-घृतं तथा बल्यमायुष्य मयूरस्थाने मृषिकादीन् दत्त्वाऽपि कार्यमित्याहुः । आखुना मयूरापेक्षया अल्पमानेनापि अत्रैकेनैव सेहसाधनं कर्तव्यमित्याहुः ॥ ५८—६३ ॥

वृद्ध्याश्रयं घृतम् ।—

शतं मयूरमांसस्य दशमूलवलातुलाम् ।

द्रोणेऽश्वसः पचेत् क्षुत्वा तस्मिन् पादस्थिते ततः ॥ ६४ ॥

निषिच्य पयसो द्रोणं पचेत् तत्र घृताढकम् ।

प्रपौण्डरीकवर्गोक्तैर्जीवनोयैश्च भेषजैः ॥ ६५ ॥

मेवाबुविस्मृतिकरमूर्द्ध्वजत्रुगदापहम् ।

मायूरमेतन्निर्दिष्टं सर्वानिलहरं परम् ॥ ६६ ॥

मन्या कर्णेशिरोनेत्र-रुजाऽपस्मारनाशनम् ।

विषवातामयश्वास-विषमज्वरकासनुत् ॥ ६७ ॥

इति शिरोरोग-चिकित्सा ।

अथासृग्दर-चिकित्सा ।

वातजे सौवर्चलादिचूर्णम् ।—

दध्ना सौवर्चलाजजी-मधुकं नीलमुत्पलम् ।

पिबेत् क्षौद्रयुतं नारौ वातासृग्दरपाण्डिता ॥ १ ॥

प्रपौण्डरीकेत्यादि वाग्भटस्य ।—चन्दनोत्पलैरित्यत्र लक्ष्यैरिति शेषः । चाजौ-
रसश्चात्र तैलापिलया चतुर्गुणः ॥ ६३ ॥

शतमित्यादि ।—अत्र दशमूलवलातुलयोर्मिश्रिता तुला । द्रोणे इति पदमात्रस्य
उभयत्रापि योज्यं, तेन मयूरमांसशतपले एको अत्रद्रोणः, दशमूलवलातुलायाश्चा-
पर इति द्रोणद्वयसंज्ञकः । पयसो दुग्धस्य द्रोणं निषिच्य दत्त्वा पचेदिति,
एतेन बहुगुणः पाकः । प्रपौण्डरीकवर्गोक्तैरिति—प्रपौण्डरीकमधुकपिप्पली-
चन्दनोत्पलैरित्यर्थः । जीवनोयैरिति—जीवनोयदशकैः, ततोऽत्र षष्टिमधुकस्य
भागद्वयं ग्राह्यम् ॥ ६४—६७ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां शिरोरोग-चिकित्सा-विह्वतिः ।

पित्तजं हरिणरक्तप्रयोगादिधोगदयम् ।—

पिबेदैष्येयकं रक्तं शर्करामधुसंयुतम् ।

वासकस्त्ररसं पित्ते गुडूच्या रसमेव वा ॥ २ ॥

कफजं रोहीतकामूलकप्रयोगौ ।—

रोहीतकामूलककल्पां पाण्डुरेऽष्टमदरे पिबेत् ।

जलेनामलकादौज-कल्पां वा ससितामधु ॥ ३ ॥

कफजं धातव्यादिप्रयोगदयम् ।—

धातव्याश्चाक्षमात्रं वा आमलक्या मधुद्रवम् ॥ ४ ॥

कफजं काकजानुकदिप्रयोगदयम् ।—

काकजानुकमूलं वा मूलं कार्पासमेव वा ।

पाण्डुप्रदरशान्त्यर्थं पिबेत् तण्डुलवारिणा ॥ ५ ॥

अशोकबीरम् ।—

अशोकवल्कलकाद्य-शृतं दुग्धं सुशीतलम् ।

यथाबलं पिबेत् प्रातस्तीव्राष्टमदरनाशनम् ॥ ६ ॥

स्त्रीपुंवां साधारणव्याधीनां तथा पुंमृतिनियतानामप्युपदेशादीनां चिकित्सीकृता, सप्यति स्त्रोनियतानां प्रदरादीनां चिकित्सितमभिधातुसुपक्रमते, दध्नेत्यादि ।—
दध्नः कर्पूरयं, चौबचलस्य नापकमेकम्, अजाज्यादीनां प्रत्येकं नापकद्वयं, मधुनसु
नापकचतुष्टयमित्याहुः ॥ १ ॥

अतिबहुक्षुतशोषितानां चिकित्सानाह, पिबेदित्यादि ।—एषस्वेदम् ऐषेयं, स्नानं
कः । एषस्य रक्तं कुशमूलयोगेन मर्दयित्वा पेयं, तेन स्नानतान् स्नादित्याहुः । शर्करा-
मधुसंयुतमिति पदं वासकस्त्ररस-गुडूचीस्त्ररसधोरपि धोज्यं, हारीतसंवादात् ॥ २ ॥

रोहीतकादित्यादि ।—अत्रापि ससितामश्विति योज्यम् ॥ ३ ॥

धातव्या इत्यादि ।—धातव्याः कल्कमन्त्रमात्रं मधुद्रवं, तथा आमलक्या वा
कल्कमन्त्रमात्रं मधुद्रवं पिबेत् । मधु द्रवो यत्र कल्को तं मधुद्रवम् ॥ ४ ॥

काकजानुकेत्यादि ।—काकजानुकः काकजङ्गा ॥ ५ ॥

अशोकेत्यादि ।—वडङ्गपरिभाषया अहंशृतमशोकवल्कलकाद्यं गृहीत्वा तेन चतु-
र्गुणेन बीरं साश्वसित्यर्थः । वडङ्गस्तु काशमन्त्रलैव बीरसाधनपरिभाषया व्य-
हरन्ति ॥ ६ ॥

दाव्यादिकायः ।—

दार्धिरसाञ्जनवृषाब्दकिरातविल्व-

भक्तातकैरवकतो मधुना कषायः ।

पीतो जयत्यतिबलं प्रदरं सशूलं

पीतासितारुणविलोहितनीलशुक्लम् ॥ ७ ॥

रसाञ्जनयोगः ।—

रसाञ्जनं तण्डुलीयस्य मूलं क्षौद्रान्वितं तण्डुलतौयपीतम् ।

असृग्दरं सर्वभवं निहन्ति श्वासञ्च भार्गी सह नागरेण ॥ ८ ॥

कुशमूलप्रयोगः ।—

कुशमूलं समुद्धृत्य पिषयेत् तण्डुलाम्बुना ।

एतत् पीत्वा त्रहन्नारो प्रदरात् परिमुच्यते ॥ ९ ॥

कोठोडुस्वरप्रयोगः ।—

क्षौद्रयुक्तं फलरसं कोठोडुस्वरजं पिबेत् ।

असृग्दरविनाशाय सशर्करपयोऽन्नभुक् ॥ १० ॥

बलाप्रयोगः ।—

प्रदरं हन्ति बलाया मूलं दुग्धेन मधुयुतं पीतम् ॥ ११ ॥

श्वेतरक्तप्रदरयोः कुशादिप्रयोगौ ।—

कुशवाय्वालकमूलं तण्डुलसलिलेन हरति रक्ताख्यम् ।

शमयति मदिरापानं तदुभयमपि रक्तसंज्ञशुक्लाख्यौ ॥ १२ ॥

दार्ध्यादि ।—वृषः वासकः । विल्वं शुक्कविल्वशलाटु । कैरवं कुसुदम् ।
“भक्तातकासङ्गले तु रक्तचन्दनमिष्यते” अनेन व्यहरन्ति ॥ ७ ॥

रसाञ्जनमित्यादि ।—अत्र तण्डुलीयस्य मूलं लोहिततण्डुलीयस्य मूलं गृह्यते ।
शेषजद्वयमिदं प्रत्येकं मिलितञ्च बोध्यं, सिद्धसार-हारीतसेवादात् । सर्वभवनिति—
वाताद्येकदोषभवं सर्वं, न तु साद्रिपातिकं, तस्यासाध्यत्वात् ; उक्तं हि—
“सक्षौद्रसपिहंरितालवर्षं सज्जप्रकाशं कुणपं विदीषात् । तच्चाप्यसाध्यं प्रवदन्ति
तज्ज्ञा न तत्र कुर्वीत भिषक् चिकित्सा ॥” इति । “श्वासञ्च भार्गी सह नागरेण”
इति तु सम्पूर्णश्लोकानुरीधास्तिखितम् ॥ ८—११ ॥

कुशेत्यादि ।—रक्ताख्यमिति—रक्तप्रदरम् । मदिरापानमिति—मदिरया पीषते

वदर्यादिप्रयोगचतुष्टयम् ।—

गुडेन वदरीचूर्णं मोचमामं तथा पयः ।

पोता लाक्षा च सञ्चिता पृथक् प्रदरनाशनाः ॥ १३ ॥

रक्तपित्तचिकित्साऽतिदेशः कुटजाटकप्रयोगोपदेशश्च ।—

रक्तपित्तविधानेन प्रदरांश्चाप्युपाचरेत् ।

असृग्दरे विशेषेण कुटजाटकमाचरेत् ॥ १४ ॥

पुष्यानुगं चूर्णम् ।—

पाठाजम्ब्वाम्त्रयोमध्यं शिलाभिर्दं रसाञ्जनम् ।

अम्बष्ठकौमोचरस-समङ्गापञ्चकेशरान् ॥ १५ ॥

वाङ्मौकातिविषामुस्तं मिश्रं लोभ्रं सगैरिकम् ।

त्रिफलां मरिचं शुण्ठीं मृद्वीकां रक्तचन्दनम् ॥ १६ ॥

कटूङ्गवत्सकानन्ता-धातकौसधुकार्जुनम् ।

पुष्यणोदृत्य तुल्यानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ १७ ॥

तानि क्षौद्रेण संयोज्य पाययेत् तण्डुलाम्बना ।

असृग्दरातिसारिषु रक्तं यक्षीपवेश्यते ॥ १८ ॥

दोषागन्तुकृता ये च बालानां तांश्च नाशयेत् ।

योनिदोषं रजोदोषं श्लेतां जीलं सपीतकम् ॥ १९ ॥

स्त्रीणां श्यावारुणं यच्च तत् प्रसङ्ग निवर्त्तयेत् ।

चूर्णं पुष्यानुगं नाम हितमात्रेयपूजितम् ॥

अम्बष्ठा दक्षिणे ख्याता सृक्खल्यस्ये तु लक्षणां ॥ २० ॥

कर्मणि ल्युट्, तेन सदिरापोसमित्यर्थः । तदुभयमिति—कुशवाच्यालक्षयो
र्लम् ॥ १९ ॥

गुडेनेत्यादि ।—योगचतुष्टयम् । गुडेन वदरीचूर्णमिति वातकफे । मोचमामम्
शाममोचम्, अपक्वकदलीफलचूर्णस्य क्षयं एकः ; एतच्च कफपित्ते । तथा पय
श्चति—केवलं क्षीरं वातपित्ते ॥ १३ ॥

मुद्गाद्यं घृतम् ।—

मुद्गमाषस्य निर्युद्धं रास्त्राचित्तकनागरैः ।

सिद्धं सपिप्पलीविल्वैः सर्पिः श्रेष्ठमसृग्दरे ॥ २१ ॥

श्रीतकल्याणकं घृतम् ।—

कुमुदं पञ्चकोशोरं गोधूमो रक्तशालयः ।

मुद्गपर्णी पयस्या च काश्मरी मधुयष्टिका ॥ २२ ॥

बलाऽतिबलयोर्मूलमुत्पलं तालमस्तकम् ।

विदारो शतमूली च शालपर्णी सजीवका ॥ २३ ॥

फलं त्रपुषवीजानि प्रत्यग्रं कदलीफलम् ।

एषामर्द्धपलान् भागान् गव्यं क्षीरं चतुर्गुणम् ॥ २४ ॥

पानीयं द्विगुणं दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

प्रदरे रक्तगुल्मे च रक्तपित्ते हलीमके ॥ २५ ॥

बहुरूपञ्च यत् पित्तं कामलावातशोणिते ।

अरोचके ज्वरे जीर्णे पाण्डुरोगे मदे भ्रमे ॥ २६ ॥

तरुणौ चाल्पपुष्पा च या च गर्भं न विन्दति ।

अहन्यहनि च स्त्रीणां भवति प्रीतिवर्द्धनम् ॥

श्रीतकल्याणकं नाम परमुक्तं रसायनम् ॥ २७ ॥

“लम्बासथोरस्थि” (७० २४ अ०) इत्युक्तम् । शिलाभेदः पाषाणभेदौ । अन्वष्टको दक्षिणापथे ख्याता, तदभावे पाठानि च द्विगुणं गृह्णन्ति, लक्षणाभिव्यक्त्ये । पञ्चकेशरं पञ्चकिञ्जल्कः । बाह्लीकं कुङ्कुमम् । विल्वं विल्वशलाट् । केचित् क्लीकान् इति स्थाने “माचीकम्” इति पठन्ति, तत्र माचीकं देवदारुवाचकम् इति । पृथ्येति—पुष्पागन्धमेव ॥ १५—२० ॥

मुद्गाद्यादि ।—अथ मुद्गमाषाभ्यां निर्युद्धः क्रावः । रास्त्रादिपञ्चकस्य कल्कः । विल्वं विल्वशुण्डकम् ॥ २१ ॥

कुमुदमित्यादि ।—कुमुदं कङ्कारपुष्पम् । पञ्चकं पञ्चकाष्ठम् । रक्तशालेस्तु मृदम् । पयस्या क्षीरकाकोली । काश्मरी गाम्भारी, तस्याः फलं, मूलमित्यन्ते । अतिबला गोरक्षतण्डुला । जीवकं जीवनीयगणमध्ये पठितं बणिग्द्वयम् ।

वृद्ध्यावरोधतम् ।—

शतावरीरसप्रस्थं क्षौदयित्वाऽवपीडयेत् ।
 घृतप्रस्थसमायुक्तं क्षीरं द्विगुणितं भिषक् ॥ २८ ॥
 अत्र कल्कानिमान् दद्यात् स्थूलोद्ग्वरसन्मितान् ।
 जीवनीयानि यान्यष्टौ यष्टौचन्दनपद्मकैः ॥ २९ ॥
 श्वदंष्ट्रा चात्मगुप्ता च बला नागबला तथा ।
 शालपर्णी पृश्निपर्णी विदारी शारिवाहयम् ॥ ३० ॥
 शर्करा च समा देया काश्मर्याश्च फलानि च ।
 सम्यक् सिद्धन्तु विज्ञाय तत् घृतञ्चावतारयेत् ॥ ३१ ॥
 रक्तपित्तविकारेषु वातपित्तकृतेषु च ।
 वातरक्तं क्षयं श्वासं हृिकां कासञ्च दुस्तरम् ॥ ३२ ॥
 अङ्गदाहं शिरोदाहं रक्तपित्तसमुद्भवम् ।
 असृग्दरं सर्वभवं सूत्रकच्छं सुदारुणम् ॥
 एतान् रोगान् शमयति भास्करस्तिमिरं यथा ॥ ३३ ॥

इत्यसृग्दर-चिकित्सा ।

फलं विफला । अपुषवीजं सायान्बुवीजम् । प्रत्ययमिति—भमिनवम्, अपक्व-
 मित्यर्थः ॥ २२—२७ ॥

शतावरीत्यादि—वृद्ध्यावरोधने शतावरीं क्षौदयित्वा रसप्रस्थसवपीडयेत्
 अवपीडय गृह्णीयात् इत्यर्थः । स्थूलोद्ग्वरसन्मितान् इति—प्रत्येकं कर्षसन्मितानित्यर्थः ।
 जीवनीयानि यान्यष्टौ इति—अष्टवर्गैः इत्यर्थः, तानि च—जीवकर्षभकौ मेदानहा-
 मेदा-काकोलीक्षीरकाकोली-ऋद्धिद्वय इति । असृग्दरं सर्वभवं इति पूर्ववत्
 व्याख्येयम् ॥ २८—३३ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायाम् असृग्दर-चिकित्सा-विहतिः ।

अथ योनिव्यापञ्चिकित्सा ।

वातलायां क्रियासूत्रम् ।—

योनिव्यापत्सु भूयिष्ठं शस्यते कर्म वातजित् ।

वस्यभ्यङ्गपरोपेक-प्रलेपाः पितुधारणम् ॥ १ ॥

वचादिचूर्णम् ।—

वचोपकुञ्चिकाऽजाजी-कृष्णावृषकसैन्धवम् ।

अजमोदां यवक्षारं चित्रकं शर्करान्वितम् ॥ २ ॥

पिष्टा प्रसन्नाऽऽलोड्य खादेत् तत् घृतमर्जितम् ।

योनिपार्श्वार्त्तिहृद्गो-गुल्मार्श्वोविनिवृत्तये ॥ ३ ॥

गुडूच्यादिपरिषेचनम् ।—

गुडूचीतृफलादन्तौ-काथैश्च परिषेचनम् ॥ ४ ॥

नतादितैलम् ।—

नतवार्त्ताकिनीकुष्ठ-सैन्धवामरदारुभिः ।

तैलात् प्रसाधिताद्वार्थः पितुर्गानौ रुजापहः ॥ ५ ॥

पित्तलायां क्रियासूत्रम् ।—

पित्तलानान्तु योनौनां सेकाभ्यङ्गपितुक्रियाः ।

शोताः पित्तहराः कार्य्याः स्नेहनाथं घृतानि च ॥ ६ ॥

प्रदरोऽपि योनिव्यापञ्चिषेव इति योनिव्यापत्त्वसामान्यादनन्तरं योनिव्याप-
ञ्चिकित्सुच्यते, योनिव्यापत्स्त्रिधादि ।—कर्म वातजित् इति—वस्यभ्यङ्ग-
वर्लब्ध ॥ १ ॥

वचादि वाग्न्यष्टय ।—उपकुञ्चिका कृष्णाजाकम् । वृषकः वासकमूलम् ।
प्रसन्ना मदिराया उपरिस्थः फेनमाराः । एतौ वचादिभ्यः समभागपिष्टेभ्यः
तौ २, प्रसन्ना पल २, आलोड्य घृतकर्षेण सन्तुल्य पेयम् ॥ २—४ ॥

नतादि वाग्न्यष्टय ।—वार्त्ताकिनी कण्टकारी, गोडवार्त्ताकुरित्यस्य । अमर-
दारु देवदारु । एभिर्मतादिभिः कल्के तैलं वाध्यं, जलञ्च चतुर्गुणमिति ।
पितुर्गति—संप्रसाधितकेद्विधः पितुः ॥ ५, ६ ॥

श्लेष्मलायां क्रियासूचकम् ।—

योन्यां बलासदृष्टायां सर्वं रुक्षोष्णमौषधम् ॥ ७ ॥

योनिविशोधने पिप्पल्यादिवर्तिः ।—

पिप्पल्या मरिचैर्मर्दिः शताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ।

वर्तिसुल्या प्रदेशिन्या धार्या योनिविशोधनौ ॥ ८ ॥

योनिविशोधने वातलादिषु हिंसादिप्रयोगवयम् ।—

हिंसाकल्कान्तु वातात्तां कोष्णमभ्यज्य धारयेत् ।

पञ्चवल्कल्य पित्तात्तां श्यामादीनां कफोत्तरा ॥ ९ ॥

यान्यशंस मूषिकतैलं मूषिकादस्त्रेदयः ।—

मूषिकमांससंयुक्तं तैलमातपभावितम् ।

अभ्यङ्गाद्वन्ति योन्यशंसः खेदस्तन्मांससैन्धवैः ॥ १० ॥

अचरणायां भावितचौमादिप्रयोगवयम् ।—

गोपित्ते मत्स्यपित्ते वा चौरं त्रिःसप्तभावितम् ।

मधुना किण्वचूर्णं वा दद्यादचरणापहम् ॥

स्रोतसां शोधनं कण्डूक्लेदशोथहरश्च तत् ॥ ११ ॥

योन्यामित्यादि ।—स्पष्टम् ॥ ७ ॥

पिप्पल्येत्यादि ।—मार्शेरिति—माषकलायैः । वर्तिसुरिति वस्त्रेण, वस्त्रं विना वः ।

बुल्लेति परिणाहेन दैव्येण च ॥ ८ ॥

हिंसेत्यादि ।—हिंसा कालाकडामूत्रम् । पञ्चवल्कल्य बटोडुम्बरायत्यपञ्च-

वेतमस्य । श्यामादीनामिति—रोगभिवर्गनितीये श्यामानिष्ठस्त्वुरङ्गुलित्यादिना
उक्तानाम् ॥ ९ ॥

मूषिकेत्यादि ।—मूषिकाणां मांसं तैलात् पादिकं, नाभ द्वयोः कायैः ।

आतपभावितमिति सप्तहम् । तन्मांसं मूषिकमांसं सैन्धवचूर्णावचूर्णतमेरुणादिपत्रे
कृत्वा योनिं खेदयेत् ॥ १० ॥

गोपित्ते इत्यादि ।—चौरं सूक्ष्ममृणवस्त्रम् । किण्वं सुरावीजम् । मधुना

किण्वचूर्णमिति तृतीये योगः । अचरणा नान् योनिव्यापत् ॥ ११ ॥

बामिन्पुष्पतापरिप्लुतासु क्रियासुवम् ।—

बामिन्यां पूतियोन्याञ्च कर्त्तव्यः स्नेहनो विधिः ।

क्रमः कार्यस्ततः स्नेह-पितुभिस्तर्पणं भवेत् ॥ १२ ॥

विप्लुतायां शल्लक्यादितैलम् ।—

शल्लकीजिङ्गिनीजम्बूधवत्वक्पञ्चवल्कलैः ।

कषायैः साधितः स्नेहः पितुः स्याद्विप्लुतापहः ॥ १३ ॥

कर्णिन्यां कुष्ठादिदर्शिनः ।—

कर्णिन्यां वर्त्तिका कुष्ठ-पिप्पल्यकर्णसैन्धवैः ।

वस्तमूत्रकृता धार्या सर्वञ्च श्लेष्मनुद्वितम् ॥ १४ ॥

उदावर्त्ता-वातजा-महायोनि-स्त्रासु देहतस्नेहः ।—

त्रैवृतं स्नेहनं स्नेद उदावर्त्तानिलात्तिषु ।

तदेव च महायोन्यां स्रस्तायाञ्च विधीयते ॥ १५ ॥

योनिक्वन्ते मूर्षिकादि तैलम् ।—

आखोर्मांसं सपदि बहुधा खण्डखण्डौकृतं यत्

तैले पाच्यं द्रवति नियतं यावदेतन्न सम्यक् ।

तत्तैलात्तं वसनमनिशं योनिभागे दधाना

हन्ति त्रौडाकरभगफलं नात्र सन्देहवुद्धिः ॥ १६ ॥

बामिन्यामित्यादि ।—अत्र पूतियोनिशब्देन उपप्लुता परिप्लुता बोध्यते ॥ १२ ॥

शल्लकीत्यादि ।—शल्लकीजिङ्गिनी यौ ध्वनामख्याते । त्वक्शब्दः शल्लक्यादिभिः प्रत्येकं मन्व्यधत्ते । अत्र कषायश्चतुर्गुणः । अकण्ठ एवायं स्नेहः । पितुरिति—एतत्तैलाङ्गनः पितुः ॥ १३ ॥

कर्णिन्यामित्यादि ।—कुष्ठादिदर्शिनः धार्या इति बोध्यम् । अर्कायम् अर्क-पञ्चवः ॥ १४ ॥

देहतस्नेहादि ।—देहतं स्नेहनमिति—सर्पिलेख्यमरूपस्नेहः । उदावर्त्ता उदावर्त्ताख्या योनिव्यापम् । अनिलात्तिः वातिकी योनिव्यापदिव्यर्थः । तदेवेति—देहतं स्नेहम् । विधीयते इति अनुवासनोत्तरवस्तिविधयेत्यर्थः, चरकसंवादात् ॥ १५ ॥

आखोरित्यादि ।—सपदीति सशस्त्रमांससङ्ग्रहायम् । एतन्मांसं यावत् खरत्-

विदोषांशं शतपुष्पादिलेपवयम् ।—

शतपुष्पातेललेपात् बदरीदलजात् तथा ।

पेटिकामूललेपाच्च योनिभिन्ना प्रशस्यति ॥ १७ ॥

अन्तःप्रविष्ट बहिर्निर्गतयोः सुष्वीप्रयोगः मूषिकवसाप्रयोगश्च ।—

सुष्वीमूललेपेन प्रविष्टाऽन्तर्वह्निर्भवेत् ।

योनिर्मूषवसाभ्यङ्गान्निरुता प्रविशेदपि ॥ १८ ॥

शिशिलायां लोत्रादिलेपः वेतसमूलचालनश्च ।—

लोत्रतृण्यीफलालेपो योनिदार्यं करोति च ।

वेतसमूलनिःकाथ-चालनेन तथैव च ॥ १९ ॥

शिशिलायां मूषिका-वादुलोवसाप्रयोगौ ।—

मूषिका-वादुलोवसा-स्रक्ष्णं योनिदार्यदम् ॥ २० ॥

शिशिलायां वचादिलेपः ।—

वचा नीलोत्पलं कुष्ठं मरिचानि तथैव च ।

अश्वगन्धा हरिद्रा च गाढीकरणमुत्तमम् ॥ २१ ॥

शिशिलायां मदफलादि-पूरणम् ।—

मदफलमधुकर्पूर-पूरितं भवति कामिनीजनस्य ।

चिरविगलितयोवनस्य वराङ्गमतिगाढसुकुमारम् ॥ २२ ॥

कासाद्य न द्रवति द्रवतं न गच्छति तावदेव गालनीयमित्यर्थः । भगफलं कन्दरीगम् ॥ १६ ॥

शतपुष्प-यादि ।—योगवयम् । तैलपिष्टशतपुष्पया लेप इत्यर्थः । पेटिका भ्रूणोदपरोति ख्यातम् । भिन्नेति—विदोषां ॥ १७ ॥

सुष्वी-यादि ।—सुष्वीमूललेपेन कारवेक्ष्णमूललेपेनेत्यर्थः । प्रविष्टेति—अन्तः-प्रविष्टा, अन्तर्मुखा योनिर्वह्निर्भवतीत्यर्थः । योनिरित्यादौ मूषः मूषिकः, तस्य वसा मंसलेहः । निःश्रुतेति—बहिर्निःश्रुता । इत्यमेव प्रसङ्गिनीत्युच्यते ॥ १८ ॥

लोत्रे-यादि ।—तृण्यी अलावूः, तस्याः फलम् । तथैव चेति—दार्यं इदित्यर्थः ॥ १९ ॥

मूषिके-यादि ।—वादुलो वादुर इति ख्यातो दिवाभ्यः पक्षी ॥ २० ॥

वचे-यादि ।—वचादि-हरिद्रात् एको योगः । वचादि-हरिद्रात्तेलोऽवच्छृङ्खल

योनिदौर्गन्ध्यं पञ्चपल्लवादिभूतम् ।—

पञ्चपल्लवयष्ट्याह्वं मालतीकुसुमैर्घृतम् ।

रविपक्कमन्वथा वा योनिगन्धविनाशनम् ॥ २३ ॥

आर्तवनाशि इत्थाकुवोजादिवर्त्तिः ।—

इत्थाकुवोजटन्तीचपलागुडमदनकिण्वयष्ट्याह्वैः ।

सस्त्रुकक्षीरैर्वर्त्तयिनीगता कुसुमसञ्जननी ॥ २४ ॥

आर्तवनाशि जवापुष्पादियोगवयम् ।—

सकाञ्जिकं जवापुष्पं भृष्टं ज्योतिष्मतीदलम् ।

दूर्वायाः पिष्टकं प्राश्य वनिता त्वार्त्तवं लभेत् ॥ २५ ॥

आर्तवहरणे धात्रादि-योगवयम् ।—

धात्राञ्जनाभयाचूर्णं तोयपीतं रजो हरिेत् ।

शिलुच्छदमिषपिष्ट-भक्षणञ्च तदर्थकृत् ॥ २६ ॥

गर्भजनने लक्षणाप्रयोगः ।—

पुथोद्धृतं लक्षणायाश्चक्राङ्गायास्तु कन्यया ।

मदेत्यादि ।—मदः कलूरी । फलं जातीफलम् ; किंवा मदफलं मदनफल-
मेव । एरैर्मधुना पिष्टैर्योनिप्रवरणम् ॥ २२ ॥

पञ्चपल्लवेत्यादि ।—पञ्चानाम् आसन्नस्त्रुकपित्तशोणप्रकविलानां पल्लवाः,
एषां कल्कः । रविपक्कमिति द्रवं विनैव । अन्यथा वा इति—अग्निपक्कम्, अस्मिन्
पक्षे जलं चतुर्गुणम् ॥ २३ ॥

इदानीमार्तवनाशि सति आर्तवोत्पादनविधिमाह, इत्थाकुवोजेत्यादि ।—इत्थाकुः
तिक्तालावूः । चपला पिप्पली । एषां प्र मां ८, कुडीचोर मां ८, अग्नौ पक्त्वा
वर्त्तिः कार्या । कुसुमं रक्तं, तत्सञ्जननी कुसुमसञ्जननी ॥ २४ ॥

सकाञ्जिकमित्यादि ।—जवापुष्पम् षोडशपुष्पम् । ज्योतिष्मतीदलमपि भृष्टं
बोध्यम् । दूर्वायाः पिष्टकमिति—दूर्वातण्डुलाभ्यां कृतं पिष्टकम् । योगवय-
मेतत् ॥ २५ ॥

इदानीमार्तवहरणीगानाह, धात्रादित्यादि ।—पञ्जनं रसाञ्जनम् । धात्रादीनां
मिलितचूर्णानां तोलकैश्च बोध्यम् । शिलुच्छदिति—शिलुर्बहुवारः, तस्य छदः पत्रं,
शिलुपत्रतण्डुलचूर्णभ्यां कृतं पिष्टकमित्यर्थः ॥ २६ ॥

पिष्टं मूलं दुग्धघृततृती पीतं तु पुत्रदम् ॥ २७ ॥

गर्भजनने अश्वगन्धाक्षीरम् ।—

क्राथेन हयगन्धायाः साधितं सघृतं पयः ।

ऋतुस्नाताऽबला पीत्वा धत्ते गर्भं न संशयः ॥ २८ ॥

गर्भजनने पिप्पल्यादिशोः ।—

पिप्पल्यः शृङ्गवेरञ्च मरिचं केशरं तथा ।

घृतेन सह पातव्यं बन्ध्याऽपि लभते सुतम् ॥ २९ ॥

गर्भजनने स्वर्णभस्मादिशोः ।—

स्वर्णस्य रूप्यकस्य च चूर्णं ताम्रस्य चाज्यसन्निधौ ।

पीते शुद्धे चित्रे भेषजयोगाद्भवेद्गर्भः ॥ ३० ॥

गर्भजनने श्वेतवलाप्रयोगः ।—

कृत्वा शुद्धी स्नानं विलङ्घ्य दिवमान्तरे ततः प्रातः ।

स्नात्वा द्विजाय दत्त्वा भक्त्या सम्पूज्य लोकनाथेशम् ॥ ३१ ॥

इदानीन्तर्त्वे पुत्रप्रदयोगानाह, पुष्येत्यादि ।—चक्राङ्गाया इति लक्षणाया विशेषणं, तत्पदस्य चक्राङ्कितत्वात् । दुग्धघृतपीतमिति—दुग्धेन घृतेन वा ऋतुस्नानानन्तरं दिनवयं पिबेत्, अथवा नासापुटेन विन्दुषुतुष्टं पिबेदित्यर्थः । अन्ते तु लक्षणाया मूलं मा २, दुग्धं तो २, घृतं तो २, ऋतुस्नानानन्तरं दिनवयं पिबेदित्याहुः ॥ २७ ॥

क्राथेनेत्यादि ।—क्राथेन यथा क्षीरसाधनं तत् प्रागेवोक्तं, घृतञ्च प्रसेप्यम् । हयगन्धा अश्वगन्धा, तस्मा मूलं षडङ्गपरिभाषया जलं दत्त्वा गर्भंशुनं क्षीराचतुर्गुणं पक्त्वा घृतं प्रलिप्य पिबेत् । अथवा अश्वगन्धामूलं मा ८, जलं पल ४, शेष पल २, घृतं मा ८ । उड्गान्क्षु क्षीरसाधनपरिभाषया व्यवहरन्ति ॥ २८ ॥

पिप्पल्य इत्यादि ।—शृङ्गवेरं शुण्ठी ॥ २९ ॥

स्वर्णस्येत्यादि ।—आज्यसन्निधौ इति सर्वत्र योज्यम् । सारितसुवर्णचूर्णस्य सपेकं, गन्धघृतस्य कर्षद्वयम् आलोच्य पेष्यम् ; एवं रजतताम्रयोरपि । तद्वेषजयोगात् शुद्धे चित्रे इति योज्यम् । केचित्तु सुवर्णादिवयम् एकत्रावय्यं ततो घृतेन घृष्टा योनिमध्ये लेपयेदिति, तस्यानञोपदिशन्ति ; उक्तं हि—“हेम रुच्यं वरं ताम्रमेकत्रावर्त्तं त्रिपिषाः पृष्टाऽन्तर्लेपयेत् योनिं शोधनार्थं पिबेदपि ॥” इति ॥ ३० ॥

श्वेतवलाङ्गिकयष्टिं कर्षं कर्षं फलन्तु शर्करायाः ।
 पिष्टैकवर्णजीवहत्वाया गोस्तु दुग्धेन ॥ ३२ ॥
 समधिकष्टतेन पीतं नात्र दिने देयमन्नमन्यच्च ।
 क्षुधिते स दुग्धमन्नं दद्यादा-पुरुषसन्निधेस्तस्याः ॥ ३३ ॥
 समदिवसे शुभयोगे दक्षिणपार्श्वान्निधेस्तनो धीरा ।
 त्यक्तस्तरान्तरमङ्ग-प्रहृष्टमनसोऽतिवृद्धधातोश्च ॥
 पुरुषस्य मङ्गमात्राज्ञभते पुत्रं ततो नियतम् ॥ ३४ ॥

पुंसवनक्रियायां षट्शङ्कादियोगः ।—

गोष्ठजातवटस्य प्रागुत्तरशाखजे शुभे ।
 शुङ्गे माघौ तथा गौर-मर्षपौ दधियोजितौ ॥
 पुष्यापीतौ द्रुतापन्न-गर्भायाः पुत्रकारकौ ॥ ३५ ॥
 पुंसवनाक्रियायां स्वर्णादिपुनःप्रलिकापयोगव्ययम् ।—
 कानकान् राजतान् वाऽपि लौहान् पुरुषकान्पून् ।
 धाताग्निवर्णान् पयसो दध्नी वाऽप्युदकस्य वा ॥
 क्षिप्वाऽञ्जलौ पिबेत् पुष्ये गर्भे पुत्रत्वकारकान् ॥ ३६ ॥

कृतेत्यादि ।—विलङ्घाति—यस्मिन् दिने शुद्धिज्ञानं तस्मिन् दिने उपोष्येत्यर्थः ।
 श्वेतवलाया षड्विः मूलम् । समधिकष्टतेनेति—दुग्धापेक्षया घृतभागोऽधिको दृश्य-
 इत्यर्थः । यस्मिन् दिने भेषजमिदमुपयुज्यते तस्मिन्नेव दिनेऽपरमन्नं नोपयोज्यं,
 दिनान्तरे तु क्षुधायां सत्यां क्षीरसहितमन्नं दद्यात् । समदिवसे इति—युष्म-
 दिने ॥ ३१—३४ ॥

गोष्ठ्यादि ।—गोष्ठः पर्वतः, उपवनं वेति केचित् । माषाविति—माषकलायौ
 द्वौ, चरके “षाष्यमाषाभ्याम्” (शा० जातिमूवी०) इत्युक्तम् । तथा गौरसर्षपौ
 दधिविति । दधियोजिताविति—दध्नि प्रक्षिप्तावित्यर्थः । द्रुतापन्नगर्भाया इति यावत्
 स्त्रीत्वं पुंस्त्व वा गर्भस्य न व्यक्तीभूतमस्ति तावदेव इदं कर्म कुर्व्यात् । षड्भाभिव्यक्तिस्तु
 सतीये मासे भवतीति मासद्वयं यावत् पुंसवनकर्मं कुर्व्यादिति भावः । इदं कर्म
 लिङ्गपरावृत्तिकारकं भवतीति ज्ञापनार्थं द्रुतापन्नगर्भाया इत्युक्तम् ॥ ३५ ॥

कानुकानित्यादि ।—पुरुषकान्पूनिति—पुरुषपरिमाणान् पुरुषाकारान् । अञ्जला-

चतुर्विंशत्यङ्गं फलघृतम् ।—

मञ्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं त्रिफला शर्करा बला ।
 मेढा पयस्या काकोली मूलञ्चैवाश्वगन्धजम् ॥ ३७ ॥
 अजमोदा हरिद्रे द्वे हिङ्गुं कं कटुरोहिणौ ।
 उत्पलं कुमुदं द्राक्षा काकोली चन्दनद्वयम् ॥ ३८ ॥
 एतेषां कार्ष्णिकैर्भागैर्वृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 शतावरीरसं क्षीरं घृताद्देयं चतुर्गुणम् ॥ ३९ ॥
 सर्पिरेतन्नरः पीत्वा नित्यं स्त्रीषु वृषायते ।
 पुत्रान् जनयते नारी मेघाढ्यान् प्रियदर्शनान् ॥ ४० ॥
 या चेवास्थिरगर्भा स्यात् या वा जनयते मृतम् ।
 अल्पायुषं वा जनयेत् या च कन्यां प्रसूयते ॥ ४१ ॥
 योनिदोषे रजोदोषे पारिस्तावे च शस्यते ।
 प्रजावर्द्धनमायुष्यं सर्वग्रहनिवारणम् ॥ ४२ ॥
 नान्ना फलघृतं ह्येतदश्विभ्यां परिकीर्तितम् ।
 अतुक्तं लक्षणांमूलं क्षिपन्त्यत्र चिकित्सकाः ॥ ४३ ॥
 जीवहस्तैकवर्णाया घृतमत्र प्रशस्यते ।
 आरण्यगोमयेनापि वङ्गज्वाला प्रदोयते ॥ ४४ ॥

वयोदशाङ्गं फलघृतम् ।—

सहचरे द्वे त्रिफलां गुडूचीं सपुनर्नवाम् ।
 शुकनासां हरिद्रे द्वे रास्नां मेढां शतावरीम् ॥ ४५ ॥
 कल्कोक्त्य घृतप्रस्थं पचेत् क्षीरं चतुर्गुणम् ।

वित्यस्य पयस इत्यादिभिः सम्बन्धः । एतच्च दुग्धादि निःशेषं पयः, चरक-
 संवादात् ॥ ३६ ॥

मञ्जिष्ठेत्यादि ।—पयस्या क्षीरविदारि । द्राक्षाकाकोल्याविति इन्द्रः, काकोली
 अथ क्षीरकाकोली, काकोलीत्युपात्तत्वात् । शतावरीरस-क्षीरयोः प्रत्येकं चातुर्गुणम् ।
 अथ वङ्गवैयो-देशं सङ्गृह्यकलिखति—अतुक्तमित्यादि ॥ ३७—४४ ॥

तत् सिद्धं प्रपिबेन्नारी योनिशूलनिषीडिता ॥ ४६ ॥
 पिण्डिता चलिता या च निःसृता विवृता च या ।
 पित्तयोनिश्च विस्रस्ता षण्डयोनिश्च या स्मृता ॥ ४७ ॥
 प्रपद्यन्ते तु ताः स्थानं गर्भं गृह्णन्ति चासकृत् ।
 एतत् फलघृतं नाम योनिदोषहरं परम् ॥ ४८ ॥

नीलोत्पलाद्यं घृतम् ।—

नीलोत्पलोशीरमधूकयष्टि-
 द्राक्षाविदारौकुशपञ्चमूलैः ।
 स्याज्जीवनौयैश्च घृतं विपक्वं
 शतावरीकारसदुग्धमिश्रम् ॥ ४९ ॥
 तच्छर्करापादयुतं प्रशस्त-
 ममृगदरे मातृतरक्तपित्ते ।
 क्षौणे बले रेतसि सम्प्रदृष्टे
 कृच्छ्रे च पित्तप्रभवे च गुल्मे ॥ ५० ॥

हृत्कृतावरी घृतम् ।—

शतावरीमूलतुलाश्चतस्रः सम्प्रपौडयेत् ।
 रसेन क्षौरतुल्येन पचेत् तेन घृतादकम् ॥ ५१ ॥
 जीवनौयैः शतावर्यां सृङ्गैकाभिः परुषकैः ।
 पिष्टैः पियालैश्चाक्षांशैर्हृदयष्टिमधुकैर्भिषक् ॥ ५२ ॥

सहचरे हे इत्यादि ।—सहचरे हे इति—सितपीतभेदेन क्षिण्टीद्वयम् । मुक्तनासा
 अर्भकारवटकः । पिण्डितेत्यत्र योनिरिति शेषः ॥ ४५—४८ ॥

नीलोत्पलेत्यादि ।—अत्र मधूकस्य पुष्पं फलं वा । कुशपञ्चमूलं तृणपञ्चमूलम् ।
 जीवनौयैरिति—जीवनौषदशकैः । शतावरीरसस्य त्रयः प्रस्थाः, दुग्धस्य चैकः प्रस्थः ।
 अन्ये तु शतावरीरसस्य चत्वारः प्रस्था इत्याहुः । घृतप्रस्थापेक्षया शर्करायाः पादोऽष्टौ
 मूलानि ॥ ४९।५० ॥

शतावरीमूलेषादि चरकस्य ।—जीवनौयैरिति—जीवनौषदशकैः, न पुनरष्टः

सिद्धशीते च मधुनः पिप्पल्याश्च पलायकम् ।
 दत्त्वा दशपलञ्चात्र सितायास्तद्विमिश्रितम् ॥ ५३ ॥
 ब्राह्मणान् पाथयेत् पूर्वं लिङ्गात् पाणितलं ततः ।
 योन्यसृक्शुक्रदोषघ्नं वृष्यं पंसवनञ्च तत् ॥ ५४ ॥
 क्षतक्षयं रक्तपित्तं कासं श्वासं हलीमकम् ।
 कामलां वातरक्तञ्च त्रीमपं हृच्छिरोग्रहम् ॥
 उन्मादादीनपेक्षारान् वातपित्तात्मकान् जयेत् ॥ ५५ ॥

रोमशतने शङ्खभस्मादियोगः ।—

दग्ध्रा शङ्खं क्षिपेद्बन्धा-स्वरसे तत्तु पेषितम् ।
 तुल्याऽऽलं लेपतो हन्ति रोम गुह्यादिसम्भवम् ॥ ५६ ॥

रोमशतने रक्ताञ्जनाप्रयोगः ।—

रक्ताञ्जनापुच्छचूर्ण-युक्तं तैलन्तु सार्धपम् ।
 सप्ताहं व्युषितं हन्ति मूलाद्रोमाण्यसंशयम् ॥ ५७ ॥

रोमशतने कुसुमतेजप्रयोगः ।—

कुसुमतेजलाभ्यङ्गो वा रोम्णामुत्पाटितेऽन्तर्जत् ॥ ५८ ॥

यत्रै, चरकीकृत्वात् । द्वियष्टिमधुकैरिति—एकस्य मधुकभागो जीवनीयगणपठितः,
 अपरोऽपि मधुकस्यैको भागो द्रव्य इति द्वियष्टिमधुकैः ; किंवा स्थूलजल-
 भेदान्मधुकद्वययुक्तैः । वाग्नटे तु—द्वियष्टिमधुकैरित्यत्र “द्विजलामधुकैः” (उ० ३४
 अ०) इति पठ्यते ॥ ५१—५५ ॥

योनौ लोमबाहुल्येन वैरक्ष्याद्रतिर्न स्यादित्यतो लोमशतनमाह, दग्धेत्यादि ।—
 रम्भास्वरसे कदलीवागुडास्वरसे । तुल्याऽऽलमिति—समहरितालम् ॥ ५६ ॥

रक्ताञ्जनेत्यादि ।—रक्ताञ्जना लोहितवर्णाञ्जनानामिका, “बारजिला” इति
 लोके, तत्पुच्छं रौद्रे शोषयित्वा चूर्णं कुर्यात्, तच्च सार्धपतेलेऽनुष्ये प्रक्षिप्य सप्ताहं
 स्याप्यमित्यर्थः ॥ ५७ ॥

कुसुमेत्यादि ।—अथ उत्पाटिते इत्यनन्तरं लोकीति शेषः, लोमि उत्पाटिते सति
 कुसुमवोजतेलाभ्यङ्गो लोलासन्तकङ्कवतीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

रौमशातने चारुवधाद्यं चूर्णम् ।—

आरग्वधसूनपलं कर्षहितयं शङ्खचूर्णस्य ।

हरितालस्य च खरजे मूत्रप्रस्थे तु कटुतैलम् ॥ ५८ ॥

यत्कं तैलं तदथ शङ्खहरितालचूर्णितं लेपात् ।

निर्मूलयति च रौमाण्यन्वेषां सम्भवो नैव ॥ ६० ॥

रौमशातने कर्पूरादितैलम् ।—

कर्पूरमल्लातकशङ्खचूर्णं

चारा यवानाञ्च मनःशिला च ।

तैलं विपक्वं हरितालमिश्रं

रौमाणि निर्मूलयति क्षणेन ॥ ६१ ॥

रौमशातने चारुतैलम् ।—

शुक्तिशङ्खकशङ्खानां दीर्घहन्तात् समुष्कात् ।

दग्ध्वा चारुं समादाय खरसूत्रेण गालयेत् ॥ ६२ ॥

क्षाराष्टभागं विपचेत् तैलञ्च सार्धपं बुधः ।

इदमन्तःपुरे देयं तैलमात्रेयपूजितम् ॥ ६३ ॥

विन्दुरेकः पतित् यत्र तत्र रौमापुनर्भवः ।

भदनादित्रये देयमश्विभ्यामिव निर्मितम् ॥ ६४ ॥

आरग्वधेत्यादि ।—कर्षहितयमिति हरितालस्य चेत्यनेनापि सूच्यते । कटुतैलं स्नायादौ पक्वानि । अथ इति—आनन्त्ये, तैलपाकानन्तरं शङ्खचूर्णं हरितालचूर्णं मिलित्वा तैलात् पादिकं प्रक्षिप्य लेपो देय इत्यर्थः । किंवा शङ्खचूर्णं हरितालचूर्णयो-
रनियतमानेन तैलेन पक्षिप्य लेपो देय इति ॥ ५८ ६० ॥

कर्पूरेत्यादि ।—कर्पूरादीनां कल्कः । चारो यवानामिति—यवचारः । तैलमिति—कटुतैलम् । हरितालमिश्रमिति पूर्ववत् व्याख्येयम् ॥ ६१ ॥

शुक्तीत्यादि ।—चारतैले शुक्तिः शुक्तिरेव सुतास्फोटो वा । दीर्घहन्तः श्लोनाकः । समुष्कः घटापाकली । एतानि सुभभागानि दग्ध्वा अतुङ्गतिपत्रचारो यात्राः, अथ सार्वणार्थं गदंभमृवं वङ्ग्यम् अष्टादशशरावपरिमितं षड्जीवा एकविंशतिशरान् हरिताल्य चारोदकस्य षोडश शरावा वाद्याः, कटुतैलस्य शरावचतुष्टयम् ।

अशंसं कुष्ठरोगाणां पामादद्रुविचर्चिनाम् ।

क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं सर्वक्लेदहरं परम् ॥ ६५ ॥

इति योनिव्यापचिकित्सा ।

अथ स्त्रीरोग-चिकित्सा ।

गर्भेस्त्रावे सप्तसु सासेषु मधुकादि सप्त योगाः ।—

मधुकं शाकबीजञ्च पयस्या सुरदारं च ।

अश्मन्तकः कण्ठतिलास्ताम्बवल्ली शतावरी ॥ १

वृक्षादनी पयस्या च तथैवोत्पलशारिवा ।

अनन्ता शारिवा रास्ना पद्मा मधुकमेव च ॥ २ ॥

सहस्रौदयकाश्मर्य-क्षौरिशङ्खास्वची विसम् ।

पृथक्पर्णी बला शिग्रुः श्वदंष्ट्रा मधुपट्टिका ॥ ३ ॥

शृङ्गाटकं विसं द्राक्षा कशेरु मधुकं सिता ।

मासेषु सप्त योगाः स्युरर्जुनोकास्तु सप्तसु ॥

यथाक्रमं प्रयोक्तव्या गर्भेस्त्रावे पयोयुताः ॥ ४ ॥

क्षाराष्टभागमिति—तैलापेक्षयाऽष्टमी भागः क्षारस्य कल्कत्वेन प्रदेय इत्यर्थः, तैल-
क्षारस्य पञ्चतुष्टयं कल्क इत्यर्थः । अन्ये तु क्षारोदकं तैलापेक्षयाऽष्टगुणमित्याहुः ।
मदनादिद्रव्ये इति—उपदेशादौ ॥ ६२—६५ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितयां तल्लक्ष्मिकायां योनिव्यापचिकित्सा विवृतिः ।

अथ शिष्टस्त्रीरोगचिकित्साऽभिधानाथे स्त्रीरोगचिकित्साभाह, मधुकमित्यादि
संस्तुतम् ।—शाकः मरुचक्षकः, तस्य बीजम् । पयस्या घोरकाकोषी । अश्मन्तकः
अस्फाटकः, मातुल्या वा । ताम्रवल्ली मज्जिष्ठा । वृक्षादनी वन्दाकः । तथैवोत्पल-
शारिव-^१ ^२ ^३ ^४ ^५ ^६ ^७ ^८ ^९ ^{१०} ^{११} ^{१२} ^{१३} ^{१४} ^{१५} ^{१६} ^{१७} ^{१८} ^{१९} ^{२०} ^{२१} ^{२२} ^{२३} ^{२४} ^{२५} ^{२६} ^{२७} ^{२८} ^{२९} ^{३०} ^{३१} ^{३२} ^{३३} ^{३४} ^{३५} ^{३६} ^{३७} ^{३८} ^{३९} ^{४०} ^{४१} ^{४२} ^{४३} ^{४४} ^{४५} ^{४६} ^{४७} ^{४८} ^{४९} ^{५०} ^{५१} ^{५२} ^{५३} ^{५४} ^{५५} ^{५६} ^{५७} ^{५८} ^{५९} ^{६०} ^{६१} ^{६२} ^{६३} ^{६४} ^{६५} ^{६६} ^{६७} ^{६८} ^{६९} ^{७०} ^{७१} ^{७२} ^{७३} ^{७४} ^{७५} ^{७६} ^{७७} ^{७८} ^{७९} ^{८०} ^{८१} ^{८२} ^{८३} ^{८४} ^{८५} ^{८६} ^{८७} ^{८८} ^{८९} ^{९०} ^{९१} ^{९२} ^{९३} ^{९४} ^{९५} ^{९६} ^{९७} ^{९८} ^{९९} ^{१००} ^{१०१} ^{१०२} ^{१०३} ^{१०४} ^{१०५} ^{१०६} ^{१०७} ^{१०८} ^{१०९} ^{११०} ^{१११} ^{११२} ^{११३} ^{११४} ^{११५} ^{११६} ^{११७} ^{११८} ^{११९} ^{१२०} ^{१२१} ^{१२२} ^{१२३} ^{१२४} ^{१२५} ^{१२६} ^{१२७} ^{१२८} ^{१२९} ^{१३०} ^{१३१} ^{१३२} ^{१३३} ^{१३४} ^{१३५} ^{१३६} ^{१३७} ^{१३८} ^{१३९} ^{१४०} ^{१४१} ^{१४२} ^{१४३} ^{१४४} ^{१४५} ^{१४६} ^{१४७} ^{१४८} ^{१४९} ^{१५०} ^{१५१} ^{१५२} ^{१५३} ^{१५४} ^{१५५} ^{१५६} ^{१५७} ^{१५८} ^{१५९} ^{१६०} ^{१६१} ^{१६२} ^{१६३} ^{१६४} ^{१६५} ^{१६६} ^{१६७} ^{१६८} ^{१६९} ^{१७०} ^{१७१} ^{१७२} ^{१७३} ^{१७४} ^{१७५} ^{१७६} ^{१७७} ^{१७८} ^{१७९} ^{१८०} ^{१८१} ^{१८२} ^{१८३} ^{१८४} ^{१८५} ^{१८६} ^{१८७} ^{१८८} ^{१८९} ^{१९०} ^{१९१} ^{१९२} ^{१९३} ^{१९४} ^{१९५} ^{१९६} ^{१९७} ^{१९८} ^{१९९} ^{२००} ^{२०१} ^{२०२} ^{२०३} ^{२०४} ^{२०५} ^{२०६} ^{२०७} ^{२०८} ^{२०९} ^{२१०} ^{२११} ^{२१२} ^{२१३} ^{२१४} ^{२१५} ^{२१६} ^{२१७} ^{२१८} ^{२१९} ^{२२०} ^{२२१} ^{२२२} ^{२२३} ^{२२४} ^{२२५} ^{२२६} ^{२२७} ^{२२८} ^{२२९} ^{२३०} ^{२३१} ^{२३२} ^{२३३} ^{२३४} ^{२३५} ^{२३६} ^{२३७} ^{२३८} ^{२३९} ^{२४०} ^{२४१} ^{२४२} ^{२४३} ^{२४४} ^{२४५} ^{२४६} ^{२४७} ^{२४८} ^{२४९} ^{२५०} ^{२५१} ^{२५२} ^{२५३} ^{२५४} ^{२५५} ^{२५६} ^{२५७} ^{२५८} ^{२५९} ^{२६०} ^{२६१} ^{२६२} ^{२६३} ^{२६४} ^{२६५} ^{२६६} ^{२६७} ^{२६८} ^{२६९} ^{२७०} ^{२७१} ^{२७२} ^{२७३} ^{२७४} ^{२७५} ^{२७६} ^{२७७} ^{२७८} ^{२७९} ^{२८०} ^{२८१} ^{२८२} ^{२८३} ^{२८४} ^{२८५} ^{२८६} ^{२८७} ^{२८८} ^{२८९} ^{२९०} ^{२९१} ^{२९२} ^{२९३} ^{२९४} ^{२९५} ^{२९६} ^{२९७} ^{२९८} ^{२९९} ^{३००} ^{३०१} ^{३०२} ^{३०३} ^{३०४} ^{३०५} ^{३०६} ^{३०७} ^{३०८} ^{३०९} ^{३१०} ^{३११} ^{३१२} ^{३१३} ^{३१४} ^{३१५} ^{३१६} ^{३१७} ^{३१८} ^{३१९} ^{३२०} ^{३२१} ^{३२२} ^{३२३} ^{३२४} ^{३२५} ^{३२६} ^{३२७} ^{३२८} ^{३२९} ^{३३०} ^{३३१} ^{३३२} ^{३३३} ^{३३४} ^{३३५} ^{३३६} ^{३३७} ^{३३८} ^{३३९} ^{३४०} ^{३४१} ^{३४२} ^{३४३} ^{३४४} ^{३४५} ^{३४६} ^{३४७} ^{३४८} ^{३४९} ^{३५०} ^{३५१} ^{३५२} ^{३५३} ^{३५४} ^{३५५} ^{३५६} ^{३५७} ^{३५८} ^{३५९} ^{३६०} ^{३६१} ^{३६२} ^{३६३} ^{३६४} ^{३६५} ^{३६६} ^{३६७} ^{३६८} ^{३६९} ^{३७०} ^{३७१} ^{३७२} ^{३७३} ^{३७४} ^{३७५} ^{३७६} ^{३७७} ^{३७८} ^{३७९} ^{३८०} ^{३८१} ^{३८२} ^{३८३} ^{३८४} ^{३८५} ^{३८६} ^{३८७} ^{३८८} ^{३८९} ^{३९०} ^{३९१} ^{३९२} ^{३९३} ^{३९४} ^{३९५} ^{३९६} ^{३९७} ^{३९८} ^{३९९} ^{४००} ^{४०१} ^{४०२} ^{४०३} ^{४०४} ^{४०५} ^{४०६} ^{४०७} ^{४०८} ^{४०९} ^{४१०} ^{४११} ^{४१२} ^{४१३} ^{४१४} ^{४१५} ^{४१६} ^{४१७} ^{४१८} ^{४१९} ^{४२०} ^{४२१} ^{४२२} ^{४२३} ^{४२४} ^{४२५} ^{४२६} ^{४२७} ^{४२८} ^{४२९} ^{४३०} ^{४३१} ^{४३२} ^{४३३} ^{४३४} ^{४३५} ^{४३६} ^{४३७} ^{४३८} ^{४३९} ^{४४०} ^{४४१} ^{४४२} ^{४४३} ^{४४४} ^{४४५} ^{४४६} ^{४४७} ^{४४८} ^{४४९} ^{४५०} ^{४५१} ^{४५२} ^{४५३} ^{४५४} ^{४५५} ^{४५६} ^{४५७} ^{४५८} ^{४५९} ^{४६०} ^{४६१} ^{४६२} ^{४६३} ^{४६४} ^{४६५} ^{४६६} ^{४६७} ^{४६८} ^{४६९} ^{४७०} ^{४७१} ^{४७२} ^{४७३} ^{४७४} ^{४७५} ^{४७६} ^{४७७} ^{४७८} ^{४७९} ^{४८०} ^{४८१} ^{४८२} ^{४८३} ^{४८४} ^{४८५} ^{४८६} ^{४८७} ^{४८८} ^{४८९} ^{४९०} ^{४९१} ^{४९२} ^{४९३} ^{४९४} ^{४९५} ^{४९६} ^{४९७} ^{४९८} ^{४९९} ^{५००} ^{५०१} ^{५०२} ^{५०३} ^{५०४} ^{५०५} ^{५०६} ^{५०७} ^{५०८} ^{५०९} ^{५१०} ^{५११} ^{५१२} ^{५१३} ^{५१४} ^{५१५} ^{५१६} ^{५१७} ^{५१८} ^{५१९} ^{५२०} ^{५२१} ^{५२२} ^{५२३} ^{५२४} ^{५२५} ^{५२६} ^{५२७} ^{५२८} ^{५२९} ^{५३०} ^{५३१} ^{५३२} ^{५३३} ^{५३४} ^{५३५} ^{५३६} ^{५३७} ^{५३८} ^{५३९} ^{५४०} ^{५४१} ^{५४२} ^{५४३} ^{५४४} ^{५४५} ^{५४६} ^{५४७} ^{५४८} ^{५४९} ^{५५०} ^{५५१} ^{५५२} ^{५५३} ^{५५४} ^{५५५} ^{५५६} ^{५५७} ^{५५८} ^{५५९} ^{५६०} ^{५६१} ^{५६२} ^{५६३} ^{५६४} ^{५६५} ^{५६६} ^{५६७} ^{५६८} ^{५६९} ^{५७०} ^{५७१} ^{५७२} ^{५७३} ^{५७४} ^{५७५} ^{५७६} ^{५७७} ^{५७८} ^{५७९} ^{५८०} ^{५८१} ^{५८२} ^{५८३} ^{५८४} ^{५८५} ^{५८६} ^{५८७} ^{५८८} ^{५८९} ^{५९०} ^{५९१} ^{५९२} ^{५९३} ^{५९४} ^{५९५} ^{५९६} ^{५९७} ^{५९८} ^{५९९} ^{६००} ^{६०१} ^{६०२} ^{६०३} ^{६०४} ^{६०५} ^{६०६} ^{६०७} ^{६०८} ^{६०९} ^{६१०} ^{६११} ^{६१२} ^{६१३} ^{६१४} ^{६१५} ^{६१६} ^{६१७} ^{६१८} ^{६१९} ^{६२०} ^{६२१} ^{६२२} ^{६२३} ^{६२४} ^{६२५} ^{६२६} ^{६२७} ^{६२८} ^{६२९} ^{६३०} ^{६३१} ^{६३२} ^{६३३} ^{६३४} ^{६३५} ^{६३६} ^{६३७} ^{६३८} ^{६३९} ^{६४०} ^{६४१} ^{६४२} ^{६४३} ^{६४४} ^{६४५} ^{६४६} ^{६४७} ^{६४८} ^{६४९} ^{६५०} ^{६५१} ^{६५२} ^{६५३} ^{६५४} ^{६५५} ^{६५६} ^{६५७} ^{६५८} ^{६५९} ^{६६०} ^{६६१} ^{६६२} ^{६६३} ^{६६४} ^{६६५} ^{६६६} ^{६६७} ^{६६८} ^{६६९} ^{६७०} ^{६७१} ^{६७२} ^{६७३} ^{६७४} ^{६७५} ^{६७६} ^{६७७} ^{६७८} ^{६७९} ^{६८०} ^{६८१} ^{६८२} ^{६८३} ^{६८४} ^{६८५} ^{६८६} ^{६८७} ^{६८८} ^{६८९} ^{६९०} ^{६९१} ^{६९२} ^{६९३} ^{६९४} ^{६९५} ^{६९६} ^{६९७} ^{६९८} ^{६९९} ^{७००} ^{७०१} ^{७०२} ^{७०३} ^{७०४} ^{७०५} ^{७०६} ^{७०७} ^{७०८} ^{७०९} ^{७१०} ^{७११} ^{७१२} ^{७१३} ^{७१४} ^{७१५} ^{७१६} ^{७१७} ^{७१८} ^{७१९} ^{७२०} ^{७२१} ^{७२२} ^{७२३} ^{७२४} ^{७२५} ^{७२६} ^{७२७} ^{७२८} ^{७२९} ^{७३०} ^{७३१} ^{७३२} ^{७३३} ^{७३४} ^{७३५} ^{७३६} ^{७३७} ^{७३८} ^{७३९} ^{७४०} ^{७४१} ^{७४२} ^{७४३} ^{७४४} ^{७४५} ^{७४६} ^{७४७} ^{७४८} ^{७४९} ^{७५०} ^{७५१} ^{७५२} ^{७५३} ^{७५४} ^{७५५} ^{७५६} ^{७५७} ^{७५८} ^{७५९} ^{७६०} ^{७६१} ^{७६२} ^{७६३} ^{७६४} ^{७६५} ^{७६६} ^{७६७} ^{७६८} ^{७६९} ^{७७०} ^{७७१} ^{७७२} ^{७७३} ^{७७४} ^{७७५} ^{७७६} ^{७७७} ^{७७८} ^{७७९} ^{७८०} ^{७८१} ^{७८२} ^{७८३} ^{७८४} ^{७८५} ^{७८६} ^{७८७} ^{७८८} ^{७८९} ^{७९०} ^{७९१} ^{७९२} ^{७९३} ^{७९४} ^{७९५} ^{७९६} ^{७९७} ^{७९८} ^{७९९} ^{८००} ^{८०१} ^{८०२} ^{८०३} ^{८०४} ^{८०५} ^{८०६} ^{८०७} ^{८०८} ^{८०९} ^{८१०} ^{८११} ^{८१२} ^{८१३} ^{८१४} ^{८१५} ^{८१६} ^{८१७} ^{८१८} ^{८१९} ^{८२०} ^{८२१} ^{८२२} ^{८२३} ^{८२४} ^{८२५} ^{८२६} ^{८२७} ^{८२८} ^{८२९} ^{८३०} ^{८३१} ^{८३२} ^{८३३} ^{८३४} ^{८३५} ^{८३६} ^{८३७} ^{८३८} ^{८३९} ^{८४०} ^{८४१} ^{८४२} ^{८४३} ^{८४४} ^{८४५} ^{८४६} ^{८४७} ^{८४८} ^{८४९} ^{८५०} ^{८५१} ^{८५२} ^{८५३} ^{८५४} ^{८५५} ^{८५६} ^{८५७} ^{८५८} ^{८५९} ^{८६०} ^{८६१} ^{८६२} ^{८६३} ^{८६४} ^{८६५} ^{८६६} ^{८६७} ^{८६८} ^{८६९} ^{८७०} ^{८७१} ^{८७२} ^{८७३} ^{८७४} ^{८७५} ^{८७६} ^{८७७} ^{८७८} ^{८७९} ^{८८०} ^{८८१} ^{८८२} ^{८८३} ^{८८४} ^{८८५} ^{८८६} ^{८८७} ^{८८८} ^{८८९} ^{८९०} ^{८९१} ^{८९२} ^{८९३} ^{८९४} ^{८९५} ^{८९६} ^{८९७} ^{८९८} ^{८९९} ^{९००} ^{९०१} ^{९०२} ^{९०३} ^{९०४} ^{९०५} ^{९०६} ^{९०७} ^{९०८} ^{९०९} ^{९१०} ^{९११} ^{९१२} ^{९१३} ^{९१४} ^{९१५} ^{९१६} ^{९१७} ^{९१८} ^{९१९} ^{९२०} ^{९२१} ^{९२२} ^{९२३} ^{९२४} ^{९२५} ^{९२६} ^{९२७} ^{९२८} ^{९२९} ^{९३०} ^{९३१} ^{९३२} ^{९३३} ^{९३४}

अष्टममासे कपिल्यादिचौरम् ।—

कपिल्यष्टहृताविल्व-पटोले बुनिदिग्धकाः ।

मूलानि चौरसिद्धानि दापयेद्भिषगष्टमे ॥ ५ ॥

नवममासे मधुकादिचौरम् ।—

नवमे मधुकानन्ता-पयस्याशारिवाः पिबेत् ॥ ६ ॥

दशममासे शुण्ठीचौरं शुण्ठादिचौरञ्च ।—

पयस्तु दशमे शुण्ठ्या शृतश्रोतं प्रशस्यते ।

सचौरा वा हिता शुण्ठी मधुकं देवदारु च ॥

एवमाप्यायते गर्भस्तोत्रा रुक् चोपशाम्यति ॥ ७ ॥

गर्भशुले कुशादिचौरम् ।—

कुशकाशोरुवृक्षाणां मूलैर्गोक्षुरकस्य च ।

शृतं दुग्धं सितायुक्तं गर्भिण्याः शूलनुत् परम् ॥ ८ ॥

जनन्तमूलम् । अनन्ता अनन्तमूलम् । शारिवा श्यामानलता । पद्मा ब्रह्मयष्टिः । काशस्य गाम्भारौफलम् । चौरिणां वटादीनां शुङ्गालवचसि । विसं मृणालम् । एते च सप्त योगाः कल्कविषये उपयोज्याः । अपरे तु चौरसाधनपरिभाषयेत्याहुः ॥ १—४ ॥

कपिल्यादि सुशुतस्य ।—कपिल्यादीनां सर्वेषां मूलम् । निशजस्तु कपिलस्य फलं, पटोलस्य फलं पतं वा, अन्येषाञ्च मूलमित्याह, किन्तु सुशुत-वाम्भट्टोक्त-क्राद्भिर्न व्याख्यातोऽयमर्थः ॥ ५ ॥

नवमे इत्यादि सुशुतस्य ।—“चौरसिद्धानि” इति पदं लिङ्गविपरिणामेनादापि लब्धव्यते, उद्धनेन व्याख्यातोऽयमर्थः । अस्य तु मधुकानन्तेति योगं क्राधेन किंवा मधुकादीनां कल्कं चौरिण्य पिबेदित्याहुः ॥ ६ ॥

पयस्वित्यादि सुशुतस्य ।—उद्धनेन “चौरं शुण्ठीपयस्याभ्यां सिद्धं स्यात् दशमे हितम्” (शा० १० अ०) इति पठति, व्यापष्टे च—दशमे मासि शुण्ठ्या चौर-विदाभ्यां वा चौरपाककल्पनया सिद्धं चौरं दशमे हितमिति । वारम्भट्टोक्तं—“योगयेत् दशमे मासि चौरं सिद्धं पयस्यया । अथवा यष्टिनधुक-नागरामर-दारुभिः ॥” (शा० २ अ०) इति । एतद्वचनसंवादादेव सचौरा वा हिता शुण्ठीत्या-दापयि शुण्ठीमधुकदेवदारुभिः सिद्धं चौरं दशमे मासि प्रशस्यते इत्यर्थो ज्ञेयः ॥ ७ ॥

कुशादि ।—सष्टम् ॥ ८ ॥

गर्भशूले कशेवादिचौरम् ।—

कशेरुशृङ्गाटकजीवनौय-पद्मोत्पलैरण्डशतावरोभिः ।

सिद्धं पयः शर्करया विमिश्रं संस्थापयेत् गर्भमुदीर्णशूलम् ॥ ८ ॥

गर्भशूले कशेवादिचूर्णम् ।—

कशेरुशृङ्गाटकपद्मकोत्पलं समुद्गयष्टीमधुकं सशर्करम् ।

अशूलगर्भसूतिपौडिताङ्गना प्रयोविमिश्रं पयसाऽन्नभुक् पिबेत् ॥ १० ॥

गर्भशोषे मधुकादिचौरम् ।—

गर्भं शुष्के तु वातेन बालानाञ्चापि शुष्यताम् ।

सितामधुककाश्मर्यैर्हितमुत्थापने पयः ॥ ११ ॥

गर्भशोषे आमगर्भादिप्रयोगोपदेशः ।—

गर्भशोषे त्वामगर्भाः प्रसङ्गाच्च सदा हिताः ॥ १२ ॥

सुखप्रसवे पाठादिशोषतुष्टयम् ।—

पाठालाङ्गलिसिंहास्य-मयूरकजटैः पृथक् ।

नाभिवस्तिभगालेपात् सुखं नारौ प्रसूयते ॥ १३ ॥

कशेर्वित्यादि ।—जीवनौयः जीवनौयदशकम् । शर्करया विमिश्रमिति—शर्करा प्रलेप्या ॥ ८ ॥

कशेर्वित्यादि ।—अत्र पद्मकं पद्मकेशरमित्याहुः । उत्पलं नीलोत्पलम् । समुद्ग-
यष्टीमधुकमिति—मुद्गः मुद्गपर्णी । समुद्गयष्टीमधुकमित्यत्र “समुद्गपर्णीमधुकम्”
इत्यपि पाठान्तरम् ॥ १० ॥

गर्भे इत्यादि ।—गर्भं शुष्के तु वातेनेत्यादि पूर्वं वातव्याषावेव पठितमिति नेह
पठनोग्रम् ॥ ११ ॥

गर्भशोषे इत्यादि ।—आमगर्भा इति—हंसकुमादौनामण्डालि । प्रसङ्गाः
कुक्कुटादयः ॥ १२ ॥

पाठेत्यादि ।—अत्र श्रीकण्ठो लाङ्गलीस्थाने “सुरसां” पठति, व्याचष्टे च—सुरसा
निर्गुण्डी । सिंहास्यः वासकः । मयूरकः अपामार्गः । एषां जटा मूलं, क्रस्वत्वं
कान्दसलात् । श्रीकण्ठस्तु मयूरकजटैः इत्यत्र “मयूरकुटजैः” इति पठति, व्याचष्टे च
—“कुटजः स्वनामव्याप्तस्ततः” इति ॥ १३ ॥

सुखप्रसवे परुषकादियोगत्रयम् ।—

परुषकस्थिरामूल-लेपस्तद्वत् पृथक् पृथक् ।

वासासूले ध्रुवं तद्वत् काटिबद्धे सूते द्रुतम् ॥ १४ ॥

सुखप्रसवे पाठाधारणम् ।—

पाठायास्तु शिफा योनी या नारी सम्प्रधारयेत् ।

उर.प्रसवकाले तु सा सुखेन प्रसूयते ॥ १५ ॥

सुखप्रसवे लाङ्गलीलेपः ।—

तुषाम्बुपरिपिष्टेन सूलेन परिलेपयेत् ।

लाङ्गल्याश्चरणौ सूते क्षिप्रमेतेन गर्भिणी ॥ १६ ॥

सुखप्रसवे अटरुषकलेपः गृहधूमप्रयोगश्च ।—

अटरुषकसूलेन नाभिवस्तिभगालेपः ।

गृहाम्बुना गेहधूम-पानं गर्भापकर्षणम् ॥ १७ ॥

सुखप्रसवे मातुलुङ्गादियोगः ।—

मातुलुङ्गस्य मूलानि मधुकं मधुसंयुतम् ।

घृतेन सह पातव्यं सुखं नारी प्रसूयते ॥ १८ ॥

सुखप्रसवे सर्पनिर्मोकमखाञ्जनम् ।—

पुटदग्धसर्पकञ्चुक-मसृणमसौकुसुमसाराञ्जिताञ्चौ ।

भ्रूटिति विधत्वा जायेत गर्भवती मूढगर्भाऽपि ॥ १९ ॥

सुखप्रसवे हिङ्गादिप्रयोगः ।—

गृहाम्बुना हिङ्गुसिन्धु-पानं गर्भापकर्षणम् ॥ २० ॥

परुषकेत्यादि ।—स्थिरा शालपर्णी । परुषकस्थिरयोर्मूलम् ॥ १४—१६ ॥

अटरुषकेत्यादि ।—गृहाम्बु काञ्जिकम् । गेहधूमः अलम्बुनः ॥ १७ ॥

मातुलुङ्गकेत्यादि ।—मधुकं यष्टिमधु । एतदुभयमपि मधुसंयुक्तं घृतेन सह पातव्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥

पुटेत्यादि ।—पुटपाकविषया दग्धा या सर्पनिर्मोकमसौ, तथा मधुसंयुक्ता, अञ्जितलोचना सती विगतगर्भस्या भवेदित्यर्थः ॥ १९ ॥

गृहाम्बुकेत्यादि ।—सिन्धुः सेत्सवम् ॥ २० ॥

सुखप्रसवे च्यवनमन्त्रम् ।—

“इहामृतञ्च सोमञ्च चित्रभानुञ्च भाविनि ! ।

उच्चैःश्रवाञ्च तुरगो मन्दिरे निवसन्तु ते ॥ २१ ॥

इदममृतमपां समुद्धृतं वै तव लघुगर्भमिमं विमुञ्चतु स्त्रि ! ।

तदनलपवनार्कवासवास्तौ सहलवणाम्बुधरैर्दिशन्तु शान्तिम् ॥ २२ ॥

मुक्ताः पाशा विपाशाश्च मुक्ताः सूर्य्येण रश्मयः ।

मुक्तः सर्वभयाद्गर्भं एह्येहि मारिच ! स्वाहा ॥” २३ ॥

जलं च्यवनमन्त्रेण सप्तवाराभिमन्त्रितम् ।

पीत्वा प्रसूयते नारी—” ॥ २४ ॥

सुखप्रसवे उभयत्रिंशकसुभयपञ्चदशकञ्च ।—

“—दृष्ट्वा चोभयत्रिंशकम् ।

तथोभयपञ्चदश-दर्शनं सुखसूतिञ्जित् ॥ २५ ॥

वसुगुणाब्धेरकवाण-नवषट्सप्तयुगैः क्रमात् ।

सर्वं पञ्चदश द्विस्तु त्रिंशकं नवकोष्ठके ॥ २६ ॥

नारोक्ततुक्ततुवसुभिः सह पञ्चदिगष्टादशभिरेव च ।

अर्कभुवनाब्धिमहितैरुभयत्रिंशकमिदमाश्चर्य्यम् ॥ २७ ॥

अमरापातने कटुतुल्यग्रादि धूपः ।—

कटुतुल्यग्रादिनिर्मीक-कृतवेधनसर्षपैः ।

कटुतैलान्वितो धूमो योनेः पातयतेऽमराम् ॥ २८ ॥

इहत्यादि स्वाहान्तोऽयं मन्त्रश्च सुश्रुतश्च ।—अयमेव गर्भच्यवनमन्त्रः । जलं च्यवन-
मन्त्रेण सप्तवाराभिमन्त्रितं पीलेति वृद्धवैद्यव्यवहारः सङ्गृह्यकृद्भिलिख्यते, न तु सुश्रुतेन,
सुश्रुते तु “च्यवनमन्त्रान् गर्भिणीम् उपशृणुयात्” (वि० १५ प०) इत्युक्तम् ॥ २१—२४ ॥

उभयपञ्चदशकसुभयत्रिंशकञ्चाह, इहत्यादि ।—वस्त्रित्यादौ वसवोऽष्टौ ।
गुणास्त्रयः । अश्वयथत्वारः । नाणाः पञ्च । युगं द्वयम् । एतद्वैगुण्यादुभयत्रिंशकं
भवति । एते षड्वा नव कोष्ठान् कृत्वा तदभ्यन्तरे लिख्याः । वन्दे तु उभय-
त्रिंशकमप्युक्तम् । एतद्वैद्यं शरावमन्त्रे लिखित्वा सम्पूज्य दर्शयितव्यम् ॥ २५—२७ ॥

कटुतुल्यग्रादि ।—कटुतुल्यौ तित्तालावूफवम् । कृतवेधनं घोषकभेदः, तस्य

अमरापातने कण्ठे केशवेष्टिताङ्गुलीवर्षणम् ।—

कचवेष्टितयाऽङ्गुल्या वृष्टे कण्ठे सुखं पतत्यमरा ॥ २८ ॥

अमरापातने अभिमन्त्रितजलम् ।—

“एरण्डस्य वने काको गङ्गातीरमुपागतः ।

इतः पिबति पानीयं विशल्या गर्भिणी भवेत् ॥”

अनेन सप्तधाऽऽमन्त्र्य जलं देयं विशल्यकम् ॥ ३० ॥

अमरापातने लाङ्गुलीमूलप्रयोगः ।—

मूलेन लाङ्गुलिक्वाः वै संलिप्ते पाणिपादके ॥ ३१ ॥

अमरापातने पिप्पल्यादिचूर्णे शालिमूलप्रयोगश्च ।—

अमरापातनं मद्यैः पिप्पल्यादिरजः पिबेत् ।

शालिमूलाक्षमात्रं वा मूत्रेणास्त्रेण वाऽन्वितम् ॥ ३२ ॥

योनिशूले मदिराप्रयोगः ।—

उपकुक्षीं पिप्पलोच्च मदिरां लाभतः पिबेत् ।

सौवर्चलेन संयुक्तां योनिशूलनिवारणीम् ॥ ३३ ॥

मकलशूललक्षणम् ।—

मूताया हृच्छिरोवस्ति-शूलं मकलसंज्ञितम् ॥ ३४ ॥

मकलशूले यवचारप्रयोगः, पिप्पल्यादिकाश्च ।—

यवचारं पिबेत् नत्र सर्पिषोष्णोदकेन वा ।

पिप्पल्यादिगणक्कार्थं पिबेद्वा लवणान्वितम् ॥ ३५ ॥

फलम् । सर्पपः श्वेतसर्पपः । एतैर्धूपं कृत्वा योनिमुखे दद्यात् ; उक्तं हि सुश्रुते—

“योनिमुखं धूपयेत्” (शा० १० अ०) इति ॥ २८—३१ ॥

अमरापातनमित्यादि ।—अत्र पिप्पल्यादिरज इति—सुश्रुतस्य पिप्पल्यादिगण-
चूर्णम् । अस्त्रेण काञ्चकेन, मद्येनेत्यन्ये ॥ ३२ ॥

उपकुक्षीमित्यादि ।—उपकुक्षीं कृष्णतीरकम् । पिप्पलीमित्यनन्तरं प्रक्षिप्येति
शेषः ॥ ३३ ॥

गर्भपातज-रक्तस्रावे पारावतशक्तप्रयोगः ।—

पारावतशक्तं पीतं शालितण्डुलवारिणा ।

गर्भपातानन्तरोत्थ-रक्तस्रावनिवारणम् ॥ ३६ ॥

किंकिशरोगे वरुणपत्रोदघर्तनलेपौ ।—

जलपिष्टवरुणपत्रैः सघृतैरुदघर्तनालेपौ तु ।

किंकिशरोगं हरतो गोमयघर्षादयो विहितौ ॥ ३७ ॥

—सूतिकाऽतिसारादौ क्रीरेरादिकाथः ।—

क्रीरेरारतुरक्तचन्दनबलाधन्याकवत्सादनौ-

मुस्ताशीरयवासपर्पटविषाक्ताथं पिबेद्गुर्विणी ।

नानादोषयुतातिसारकगदे रक्तस्रोतौ वा ज्वरे

योगोऽयं मुनिभिः पुरा निगदितः सूत्र्यामयेष्टतमः ॥ ३८ ॥

सूतिकाज्वरादौ असृतादिकाथः ।—

असृतानागरसहचर-भट्टेत्काटपञ्चमूलजलदजलम् ।

मधुसंयुक्तं निवारयति सज्वरं सूतिकातङ्गम् ॥ ३९ ॥

सूतिकाज्वरादौ सहचरादिकाथः ।—

सहचरपुष्करवेतसमूलं विकङ्कतदारुकुलल्यसमम् ।

जलमत्र ससैन्धवहिङ्गयुतं सद्योज्वरसूतिकरोगहरम् ॥ ४० ॥

सूताया इत्यादि ।—सुसृतेऽप्युक्तं—प्रसूतायास्तु वस्तुदरशिरोयोनिरुखं रक्तं
फरुष्य बाधुः करोति, स मक्कलसंज्ञितः इति ॥ ३४—३६ ॥

जलपिष्टेत्यादि ।—किंकिशरोगः गर्भात्पीडनेन वरुणादिदेशे मनाक् चर्षविद-
रणम् । अथो अनन्तरं गोमयघर्षणानन्तरं विहितान्वित्यर्थः ॥ ३७।३८ ॥

असृतेत्यादि ।—भट्टेत्काटः “भादखेड” इति राट्टायां ख्यातस्तरुः । अन्ये तु
भट्टे भट्टमुल्लकम्, इत्काटः “इकड” इति ख्यातं, तस्य मूलमित्याहुः । पञ्चमूलं
स्वल्पपञ्चमूलम् । जलदं मुल्लकम् । जलं काथः ॥ ३९ ॥

सहचरेत्यादि ।—विकङ्कतः “वेखर” इति लोके, तस्य मूलम् । कुलल्य समो
यत्र तत् तथा कुलल्यसमम् । जलं काथः ॥ ४० ॥

सूतिकारो दशमूलप्रयोगोपदेशः ।—

दशमूलीकृतः काथः सद्यः सूतिरुजापहः ॥ ४१ ॥

मक्कलशूलादौ वज्रकाञ्चिकम् ।—

पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यं शुण्ठी यमानिका ।

जीरके द्वे हरिद्रे द्वे विडसौवर्चलं तथा ॥ ४२ ॥

एतैरेवौषधैः पिष्टैरारनालं विपाचितम् ।

शामवातहरं त्वयं कफघ्नं वज्रिदौपनम् ॥ ४३ ॥

काञ्चिकं वज्रकं नाम स्त्रीणामग्निविवर्धनम् ।

मक्कलशूलशमनं परं क्षीराभिवर्धनम् ॥

क्षीरपाकविधानेन काञ्चिकस्यापि साधनम् ॥ ४४ ॥

पञ्चजीरकगुडः ।—

जीरकं हवुषा धान्यं शताह्वा बदराणि च ।

यमानौ त्राष्टको हिङ्गु-पत्रिका कासमर्दकम् ॥ ४५ ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलमजमोदाऽथ वाष्पिका ।

चित्तकञ्च पलांशानि तथाऽन्यच्च चतुःपलम् ॥ ४६ ॥

कशेरुकं नागरञ्च कुष्ठं दीप्यकमेव च ।

गुडस्य च शतं दद्यात् घृतप्रस्थं तथैव च ॥ ४७ ॥

दशमूलीत्यादि ।—शामशूलादिषोडायां पुनर्धान्यशुण्ठीयुक्तस्य धान्यपञ्चकयुक्तस्य वा दशमूलस्य काथमुपदिशन्ति ब्रह्माः ॥ ४१ ॥

पिप्पलीत्यादि ।—वज्रकाञ्चिके पिप्पल्यादिद्रव्यस्य मिलित्वा कर्षवयं, काञ्चिकस्य शराव एकः, पानीयमप्यल्पम्, एवमेव प्रायशो व्यवहरन्ति ब्रह्माः, सकल्काञ्चिक-पानमुपदिशन्ति च । चक्रत्वाद—“क्षीरपाकविधानेन काञ्चिकस्यापि साधनम्” इति ॥ ४२—४४ ॥

जीरकमित्यादि ।—पञ्चजीरकगुडे जीरकं सूक्ष्ममुखकृष्णजीरकं गुर्जरप्रसिद्धम् । त्राष्टकः राजिका । हिङ्गुपत्रिका वंशपत्रिका । अजमोदा वनयमानी, अन्तःपरि-मार्जकत्वात् यमान्या एव भागद्वयम् । वाष्पिका क्षुद्रराजिका । तथाऽन्यच्च चतुः-पलमिति—वज्रनाथकशेरुकादिचतुष्टयं प्रत्येकं चतुःपलमित्यर्थः । दीप्यकं

चौरद्विप्रस्थसंयुक्तं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।

पञ्चजौरक इत्येष सूतिकानां प्रशस्यते ॥ ४८ ॥

गर्भार्थिनीनां नारीणां वृंहणीये समारुते ।

विंशतिं व्यापदो योनिः कासं श्वासं ज्वरं क्षयम् ॥ ४९ ॥

हलौभकं पाण्डुरोगं दौर्गन्ध्यं मूत्रकच्छताम् ।

हन्ति पीनोन्नतकुचाः पद्मपत्रायतक्षणाः ॥

उपयोगात् स्त्रियो नित्यमलक्ष्मामलवर्जिताः ॥ ५० ॥

स्तन्यवर्द्धने वनकार्पासिकादि-विदारिकन्दप्रयोगौ ।—

वनकार्पासिकेक्षणां मूलं सौवीरकेण वा ।

विदारिकन्दं सुरया पिबेद्वा स्तन्यवर्द्धनम् ॥ ५१ ॥

स्तन्यवर्द्धने शालितण्डुलप्रयोगः ।—

दुग्धेन शालितण्डुल-चूर्णपानं विवर्द्धयेत् ।

स्तन्यं सप्ताहतः चौर-सेविन्यास्तु न संशयः ॥ ५२ ॥

स्तन्यशोधने हरिद्रादि-वचादिगणद्वयप्रयोगोपदेशः ।—

हरिद्रादिं वचादिं वा पिबेत् स्तन्यविशुद्धये ॥ ५३ ॥

वातदुष्टस्तन्ये दशमूलप्रयोगोपदेशः ।—

तत्र वातात्मके स्तन्ये दशमूलीजलं पिबेत् ॥ ५४ ॥

स्थूलजीरकम् । चादौ गुडवृत्तं चौरिण पक्का सिद्धे सति चौरकादिचूर्णप्रक्षेपः ।

पञ्चपलजीरकयोगात् पञ्चजीरक इति संज्ञा । समारुते इत्यत्र गर्भे इति शेषः ।

कुपितमारुतयोगात् औषमाणे इत्यर्थः ॥ ४५—५० ॥

सम्यज् स्तन्यवर्द्धनयोगानाह, वनकार्पासिकेत्यादि ।—सौवीरकेण काञ्जिकेन ।

विदारिकन्दं भूमिकुसाण्डम् ॥ ५१, ५२ ॥

हरिद्रादिमित्यादि ।—हरिद्रादि वचादिगणौ सौम्यौ ; यथा—“हरिद्रादाक-

हरिद्राकलसौकुटजवीगानि सधुक्कच” (सू० ३८ अ०) इति । कलसौ प्रक्षिपणी ।

“वचामुस्ताऽतिवषाऽभयामद्रदाहृषि नागकेशरच्च” (सू० ३८ अ०) इति । भद्रदाह

देवदारु ॥ ५३, ५४ ॥

पित्तदृष्टकन्ये अमृतादिकाथः ।—

पित्तदृष्टेऽमृताभीरु-पटोलं निम्बचन्दनम् ।

धात्री कुमारश्च पिबेत् काथयित्वा सशारिवम् ॥ ५५ ॥

कफदृष्टकन्ये दिफलादिकाथः ।—

कफे वा त्रिफलां मुस्तं भूनिम्बं कटुरोहिणीम् ॥ ५६ ॥

स्तन्यशोधने भार्ग्यादिकाथः ।—

भार्गीदारुवचापाठाः पिबेत् सातिविषाः श्रुताः ।

धात्री स्तन्यविशुद्ध्यर्थं मुद्गयूषरसाशिनी ॥ ५७ ॥

स्तनविद्रवौ नागवलाप्रयोगः ।—

कुङ्कुरमेघुकामूलं चर्वितमास्ये विधारितं जयति ।

सप्ताहात् स्तनकीलं स्तन्यञ्चैकान्ततः कुरुते ॥ ५८ ॥

स्तनविद्रवौ विद्राघिषिकत्वाऽतिदेशादिः ।—

शोथं स्तनोत्थितमवेक्ष्य भिषाग्वदध्यात्

यत् विद्रवावाभिहितान्वह मेषजं तत् ।

आमे विदह्यति तथैव गते च पाकं

तस्याः स्तनौ सततमेव च निर्दुहौत ॥ ५९ ॥

स्तनविद्रवौ विशाला-निशादिलिषौ ।—

विशालामूललेपस्तु हन्ति पीडां स्तनोत्थिताम् ।

निशाकनकफलाभ्यां लेपश्चापि स्तनार्तिहा ॥ ६० ॥

स्तनशोषे शूकरादिनांसचूर्णाभ्यङ्गः ।—

मूषिकवसया शूकरगजमहिषमांसचूर्णसंयुतया ।

अभ्यङ्गमर्दनाभ्यां सुकठिनपीनस्तनौ भवतः ॥ ६१ ॥

पित्तल्यादि ।—अभीरुः शतावरी । शारिवा अनन्तमूलम् । सशारिवमित्यत्र

“सशर्करम्” इति पाठान्तरम् । अमृतादिशारिवान्तस्य काथः ॥ ५५—५७ ॥

स्तनविद्रधिषिकत्वासाह, कुङ्कुरेत्यादि ।—कुङ्कुरमेघुका गोरक्षतण्डुला । स्तनकीलं

स्तनविद्रघिम् ॥ ५८ ५९ ॥

विशालेत्यादि ।—निशेत्यादौ कनकफलं धसूरफलम् ॥ ६० ॥

स्तनशोषे कुष्ठादिमर्दनम् ।—

महिषीभवनवनीतं व्याधिवल्लोघा तथैव नागवेला ।

पिष्ट्वा मर्दनयोगात् पीनौ कठिनौ स्तनौ कुरुते ॥ ६२ ॥

स्तनोत्थापने श्रीपर्णीतैलम् ।—

श्रीपर्णीरसकल्काभ्यां सिद्धं तैलं तिलोद्भवम् ।

तूलकेनैव तत् तैलं स्तनस्योपरि धारयेत् ॥

पतितावुत्थितौ स्त्रीणां भवेयातां पयोधरौ ॥ ६३ ॥

स्तनादिवर्द्धने काशीशादं तैलम् ।—

काशीशतुरगगन्धा-शावरगजपिप्पलीविपक्वेन ।

तैलेन यान्ति वृद्धिं स्तनकर्णवराङ्गलिङ्गानि ॥ ६४ ॥

स्तनस्यैवै तण्डुलोदकनखम् ।—

प्रथमर्त्तौ तण्डुलाभो नखं कुर्यात् स्तनौ स्थिरौ ॥ ६५ ॥

स्तनोत्थापने श्यामादियमकसेहः ।—

गोमहिषौष्ठसहितं तैलं श्यामाकृताञ्जलिवचाभिः ।

सकटुकानिशभिः सिद्धं नखं स्तनोत्थापनं परम् ॥ ६६ ॥

स्तनशोषचिकित्सायाः, मूषिकवसुधेत्यादि ।—मूषिकवसायां शूकरादिनां सचूर्णं प्रलिप्य स्तनशोषरुजमर्दनम् आद्यपुष्पोत्सवे ॥ ६१ ॥

महिषीत्यादि ।—व्याधिः कुष्ठम् । उषा वषा ॥ ६२ ॥

श्रीपर्णीत्यादि ।—श्रीपर्णी गान्धारी, तस्यास्तस्यो रसः खरसः । स्तनस्योपरि कुषाये ॥ ६३ ॥

काशीशेत्यादि ।—काशीशं धातुकाशीशम् । शावरं लोघम् । एषां कल्काः, जलं चतुर्गुणम् । कर्णः कर्णपात्री । वराङ्गं स्त्रीगुच्छम् ॥ ६४ ॥

प्रथमर्त्तौ वित्यादि ।—प्रथमर्त्तौ आद्यपुष्पोत्सवे ॥ ६५ ॥

गोमहिषीत्यादि ।—गोमहिषौष्ठयोर्निर्मलित्वा एको भागः, अपरश्च तैलस्य । श्यामा प्रियङ्गुः । कृताञ्जलिः सूर्यभक्ता, अञ्जलिकारिकेति ख्यातं, लाजालुया इत्येते, लज्जावतीति कुत्रचित् । कटुका कटुरोहिणी । एषां कल्काः, जलं चतुर्गुणम् ॥ ६६ ॥

कटिशीर्षोत्तरणे माधवीप्रयोगः योनिदाह्यं सुरगोपप्रयोगश्च ।—

सुतनूकरोति मर्ध्य पौतं मथितेन माधवीमूलम् ।

ध्याच्छिथिलाऽपि च गाढा सुरगोपाज्याभ्यङ्गतो योनिः ॥ ६७ ॥

भर्त्तारि विहेषशमने उपायनिर्देशः ।—

श्रववहनस्थितबन्धनरज्ज्वा सन्ताडुनाद्धि दयितेन ।

नश्यत्यबलादेषः पत्यौ सहजः कृतोऽथवा योगैः ॥ ६८ ॥

भर्त्तारि विहेषशमने श्वेतबलाप्रयोगः ।—

दत्त्वेव दुग्धभक्तं विप्रायोत्पाप्य सितबलामूलम् ।

पुष्ट्यै कन्यापिष्टं दत्तमनिच्छाहरं भक्ष्ये ॥ ६९ ॥

इति स्त्रीरोग-चिकित्सा ।

अथ बालरोग-चिकित्सा ।

वर्णादिजनने कुष्ठादिदूषणम् ।—

कुष्ठं वचाऽभया ब्राह्मी कनकं क्षौद्रसर्पिषा ।

वर्णायुःकान्तिजननं लेहं बालस्य दापयेत् ॥ १ ॥

सुतनूकरोतीत्यादि ।—मध्यं स्त्रिया मध्यदेशः । मथितेन घीलिन । माधवी-
मूलं माधवीलतामूलम् । सुरगोप इति—इन्द्रगोपाख्यः कौटः, “सिन्दुरिया पीका”
इति लीक । चार्धं घृतम्, अनथीरभ्यङ्गात् ॥ ६७ ॥

श्रववहनेत्यादि ।—श्रवः घृतः, तद्वहनाय खिता या बन्धनरज्जुकाया । दयितेन
भर्त्ता ॥ ६८ ॥

दत्त्वेत्यादि ।—विप्राय दुग्धभक्तं दत्त्वा इति पूर्वेषु योज्यम् । भक्ष्ये भक्तादौ ॥ ६९ ॥
इति श्रीशिवदाससेगविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां स्त्रीरोग-चिकित्सा-विहतिः ।

दुष्टलक्षणादिना बालानां रोगसम्भवादनन्तरं बालरोगाधिकारः । तत्र
बालरोगाधिकारे वक्तव्ये प्रथमतः बालस्य मुख्यदृष्टमाह, कुष्ठमित्यादि ।—कुलकं

स्तन्याभावे दुग्धान्नरप्रयोगोपदेशः । —

स्तन्याभावे पयश्छागं गन्धं वा तद्गुणं पिबेत् ॥ २ ॥

कण्ठस्थ-श्लेष्मणि तैलविशेषपानम् । —

तर्कधो-गुडिकां तप्तां निर्वाप्य कटुतैलके ।

तत् तैलं पानतो हन्ति बालानामुल्लसुद्धतम् ॥ ३ ॥

कण्ठस्थश्लेष्मणि व्योषादिकल्कः । —

व्योषशिषोयारजनीकल्कं स्तन्येन पीतमथ पयसा ।

उत्वं निःशेषं कुरुते पटुतां बालस्य चात्यन्तम् ॥ ४ ॥

नाभिशीथे क्षत्पिण्डखेदः । —

मृत्पिण्डेनाग्नितप्तेन क्षीरसिक्तेन सोष्मणा ।

खेदयेदुत्थितां नाभिं शीथस्तेनोपशाम्यति ॥ ५ ॥

नाभिपाके निशादितैलं निशाधवचूर्णनम् । —

नाभिपाके निशालोभ्र-प्रियङ्गुमधुकैः शृतम् ।

तैलमभ्यञ्जने शस्तमेभिर्वाऽप्यवचूर्णनम् ॥ ६ ॥

भारितभारितस्तन्यचूर्णम् । तत्र सुवर्णसारणविधिर्यथा—कण्ठकवेद्ययोग्यसुवर्णपर्व
कल्मीरस्तरमेन स्यापयित्वा शोणालुफलस्थितगुडप्रायस्त्रेहभागैर्न निशा गोश्च-
कर्कटौमूलपिण्डमथ ऊहं च दत्त्वा शरावसस्पृष्टे निक्षिप्य प्रक्षिप्य च गोमयाशी
वारद्वयं त्रयं वा प्रपुटेत्, ततश्चूर्णयित्वा दृढव्रतवस्त्रेण ह्वानयेदिति । लेहोऽयं
आतदिने तदुपरि च प्रचरति । तन्नाम्नरे च वर्षादिकरलेहान्तरस्य संवत्सरं
यावदुपयोगः इत्युक्तः ; यथा—“ब्राह्मणगन्ताह्निमचूर्णं समं कृत्वा निधापयेत् । घृतेन
प्राययेन्मातां तस्य संवत्सरं शिशुम् ॥” इति ॥ १ ॥

स्तन्याभावे इत्यादि । —तद्गुणमिति—संस्काराङ्गघूकृतम् ॥ २ ॥

तर्कध इत्यादि । —तर्कः “टाकुया” इति ख्यातं, तस्या ऋधोगुडिका वाटुलीदि-
ख्यातम् । उल्लं बालकस्य कण्ठगतश्लेष्माणम् ॥ ३ ॥

व्योषेत्यादि । —शिषा इरीतकी । उया वचा । स्तन्येन पयसेति—नारीक्षी-
श्लेष्मर्थः ॥ ४ ॥

नाभौत्यादि । —मधुकं यटिमधुकम् ॥ ६ ॥

अहिण्डिकायां मयूरशिखामूलधारणम् ।—

सोमग्रहणे विधिवत् केकिशिखामूलमुद्धृतं बद्धम् ।
जघनेऽथ कन्धरायां क्षपयत्यहिण्डिकां नियतम् ॥ ७ ॥

अहिण्डिकायां सप्तदन्तादियोगद्वयम् ।—

सप्तदलपुष्पमरिचं पिष्टं गोरोचनासहितम् ।
पीतं तद्वत् तण्डुलभक्तकतो दग्धपिष्टकप्राशः ॥ ८ ॥

अहिण्डिकायां जम्बूकनासादि सप्तयोगाः ।—

जम्बूकनासा वायसजिह्वा नाभिर्वराहसम्भूता ।
कांस्थं रसोऽथ गरलं प्राण्डुर्भेकस्य वामजङ्घाऽस्थि ॥ ९ ॥
इत्येकशोऽथ मिलितं विधृतं शीवादिकटिदेशे ।
अहिण्डिकाप्रशमनमभ्यङ्गो नातिपथ्यविधिः ॥ १० ॥

अनामके घूर्धुरिकादुक्तादियोगः ।—

अनामके घूर्धुरिका-वुक्कामरिचरोचनाः ।
नवनीतञ्च सम्मिश्र्य खादेत् तद्रोगनाशनम् ॥ ११ ॥

सोमग्रहणे इत्यादि ।—अथ विधिवत् उद्धृतमित्यन्वयः । विधियं सूक्तकक्ष-
शिखिन् पुंसा उद्धरणम् । केकिशिखा मयूरशिखा । “उद्धृता बद्धा” इति पाठे—
जामूलमुद्धृतेति शीघ्रम् । अथ भिक्षुप्रार्थितकपर्दककुहरे पारदं पूरयित्वा
विकल्पकेन संकथ्य कुमारी धत्ते इत्युपदिशन्ति वृद्धाः ॥ ७ ॥

सप्तदलेत्यादि ।—उप्तदलः सप्तच्छदः, तस्य पुष्पम् । पीतमित्यत्र जलेनेति
शेषः । तद्वदिति—अहिण्डिकां क्षपयतीत्यर्थः । तण्डुलेत्यादि योगान्तरम् । भक्त-
सहिततण्डुलान् पिष्ट्वा पलेष्वावेष्ट्य कुशेन बद्धा अङ्गारेर्दग्ध्वा भक्षणीयमित्यर्थः ॥ ८ ॥

जम्बूकेत्यादि ।—जम्बूकः शृङ्गाक्षः, तस्य नासा । वायसः काकः, तस्य जिह्वा ।
रसः पारदः । गरलं विषम् । प्राण्डुर्भेकः वर्षाकालजमण्डूकः, स च पीतच्छविः
“सोनावेङ्” इति ख्यातं, तस्य वामपदास्थि । एतत् सर्वं प्रत्येकं मिलितं वा शीवायां
कक्ष्यां वा धारणीयम् । नातिपथ्यविधिरिति व्याधिप्रभावादेवायम् ॥ १० ॥

अनामके इत्यादि ।—अनामक इति—निर्नामरोग इति ख्यातं, केचित्
घृज्जिकारोग “घृज्जिषा” इत्याहुः । घूर्धुरिका कौटविशेषः, तस्य वुक्का वृक्काम
इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अनामके हरिद्राप्रयोगः ।—

तैलाक्तशिरस्तालुनि सप्तदलार्कसुहोभवं चौरम् ।

दत्त्वा रजनीचूर्णं दत्ते नश्येदनामकाभिख्यः ॥ १२ ॥

अनामके कुकुरेण लेहनादिकम् ।—

लेहयेच्च शुना बालं नवनीतेन लेपितम् ।

स्फुटकपत्रजरसीदत्तं हि तद्धितम् ॥ १३ ॥

अनामके चतुरङ्गतेलम् ।—

तैलस्य भागमेकं मूत्रस्य द्वौ च शिखीदलरसस्य ।

गव्यं पयश्चतुर्गुणमेवं दत्त्वा पचेत् तैलम् ॥

तेनाभ्यङ्गः सततं रोगप्रनामकाख्यमपहरति ॥ १४ ॥

अनामकादौ शार्कतूलकादि कज्जलम् ।—

शार्कं तूलकनाविकरोमाख्यादाय केशराजस्य ।

स्त्ररसेनाक्ते वस्त्रे कृत्वा वर्त्तिच्च तैलाक्ताम् ॥ १५ ॥

तज्जातकज्जलाञ्चितलोचनयुगलोऽप्यलङ्कृतो बालः ।

कष्टमनामकरोगं क्षपयति भूतादिकञ्चापि ॥ १६ ॥

अनामके स्नानविशेषः ।—

चालनिकातलसंस्थितपोतं संप्लाव्य गव्यमूत्रेण ।

श्रीकोदशालिकायां रजकचारोदकस्नानम् ॥ १७ ॥

तैलाक्त्यादि ।—तैलाभ्यक्तशिरस्तालुनि सप्तदलार्कसुहोचौरं दत्त्वा तदुपरि हरिद्राचूर्णं दद्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

लेहयेदित्यादि ।—नवनीताक्तगावं शिशुं कृत्वा शुना कुकुरेण लेहयेत्, ततः स्फुटकस्त्ररसेनोदत्तयेत् ॥ १३ ॥

तैलस्येत्यादि ।—शिखीदलं शिखीपत्रम् ॥ १४ ॥

शार्कमित्यादि ।—शर्करां तूलकम्, आविकरोमाणि मेपरोमाणि चेति भागद्वयं केशराजस्त्रररजितवस्त्रैरावेष्ट्य तैलाक्तवर्तिकां कृत्वा ज्वालयेत्, तच्छिखीपरि पत्रं धृत्वा पातितकज्जलेन चक्षुषोरञ्जनं कार्थ्यम् ॥ १५, १६ ॥

चालनिकेत्यादि ।—श्रीकोदशालिकायां चालनिकातलसंस्थितबालकं चालनिकारम्भपतितर्गामूत्रेण स्नापयित्वा रजकचारजलेन स्नापयेत् ॥ १७ ॥

अनामके पारदपूर्णकपर्दकधारणम् ।—

दासकृत्यणश्चावण (अमणः) वटिका रसेन्द्रपूरिता धृता कण्डे ।
नलिनीदले च शयनं सुकष्टमनामकाख्यरोगघ्नम् ॥ १८ ॥

शौषधमादानिर्देशः ।—

भेषज्यं पूर्वमुद्दिष्टं नराणां यज्ज्वरादिषु ।
कार्यं तदेव बालानां मात्रा त्वस्य कनीयसी ॥ १९ ॥
प्रथमे मासि जातस्य शिशोर्भेषजरक्तिका ।
अवलेह्या तु कर्तव्या मधुक्षीरमिताघृतैः ॥ २० ॥
एकैकां वडयेत् तावत् यावत् संवत्सरी भवेत् ।
तदूर्ध्वं माषवृद्धिः स्यात् यावदा-षोडशाब्दकात् ॥ २१ ॥

ज्वरातीवारादौ हरिद्रादिः ।—

हरिद्रादयद्यष्ट्याह्न-सिंहोश्मकयवैः कृतः ।
शिशोर्ज्वरातिसारघ्नः कषायः स्तन्यदोषजित् ॥ २२ ॥

दासेत्यादि ।—आवणः (अमणः ?) पाषण्डविशेषः, भिच्छुवैशधारी योगीति
श्लोके, तस्य वटिका वराटिका, कपर्दकेति यावत्, दासेन दासद्वारा कृत्यं यस्याः
सा तथा, ततः कर्मधारयः । रसेन्द्रेण पारदेन पूरिता सा कण्डे धृतैत्यर्थः । नलिनीदले
पद्मिनीपत्रम् ॥ १८ ॥

भेषज्यमित्यादि ।—मात्रा त्वस्य कनीयसीति यदुक्तम्, अतस्मान्नैव मात्रां
प्रतिपादयितुं परिभाषासाध, प्रथमे इत्यादि । सन्धिति मध्यादिविवात्सी दोषप्रकृत्यादि-
भेदात् । एकैकासिति—मासि मासि एकैकां रक्तिकां कृत्वा वडयेदित्यर्थः ।
तदूर्ध्वमिति—वर्षादूर्ध्वं वर्षे वर्षे माषेण माषेण वृद्धिर्माषवृद्धिः । एतत्परिभाषाशेषो यथा
—“प्रतिमासं प्रयोक्तव्यं वृद्धिरेषा भिषग्वरैः । मानमेतत् प्रयोक्तव्यं सर्वमानविधावपि ॥
षोडशाब्दाव्वेदूर्ध्वं यावदा-सप्ततेरिति । एष एव विभागोऽयं तदूर्ध्वं बालवत्
क्षिया ॥” इति ॥ १९—२१ ॥

हरिद्रेत्यादि ।—सिंहो पृथिवर्णी । यत्र हरिद्रादिगण एवायं श्लोकेन
निबद्धः, तत्र च कलधीति पठितम्; निबद्धस्तु सिंहो वाक्क इत्याह । यस्तु
क्षीरो बालः कषायं पातुमशक्त्यस्तस्य धात्रौ पाययेत् । मुसुतेन कषायोक्तद्रव्य-
कल्केन क्षितयोः सप्तग्रीः पातनमपि दर्शितम्; यथा—“येषां गदानां ये योगाः

ज्वरातीसारादौ बालचातुर्भेदिका ।—

घनकृष्णाऽरुणाशृङ्गी-चूर्णं क्षौद्रेण संयुतम् ।

शिशोर्ज्वरातिसारघ्नं कासश्वांसवमीहरम् ॥ २३ ॥

ज्वरातीसारादौ धातक्यादिलेहः ।—

धातकीवित्त्वधन्याक-लोभ्रेन्द्रयवबालकैः ।

लेहः क्षौद्रेण बालानां ज्वरातीसारवान्तिजित् ॥ २४ ॥

यक्ष्मादौ रजत्यादिलेहः ।—

रजनीटासुसरल-श्रेयसील्लहतीद्वयम् ।

घृष्णिपर्णी शताह्वा च लीढं माक्षिकसर्पिषा ॥ २५ ॥

अहणीदौघनं हन्ति मारुतार्तिं सकामलाम् ।

ज्वरातीसारपाण्डुघ्नं बालानां सर्वरोगनुत् ॥ २६ ॥

कुष्मादौ मधुरिकादिलेहः ।—

मिषीकृष्णाऽञ्जनं लाजा-शृङ्गीमरिचमाक्षिकैः ।

लेहः शिशोर्विधातव्यच्छुर्दिकासज्वरापहः ॥ २७ ॥

कासादौ शङ्खादिलेहः अतिविषालेहश्च ।—

शृङ्गीं समुस्तातिविषां विचूर्ण्य लेहं विदध्यान्मधुना शिशूनाम् ।

कासज्वरच्छुर्दिभिरर्दितानां समाक्षिकाञ्चातिविषां तथैकाम् ॥ २८ ॥

सान्धवमने पञ्चकोलावलेहः ।—

पीतं पीतं वमेत् यस्तु स्तन्यं तं मधुसर्पिषा ।

द्विवाक्ताकीफलरसं पञ्चकोलञ्च लेहयेत् ॥ २९ ॥

प्रवृत्त्यन्तेऽगदङ्गराः । तेषु तत्कल्कसंलिप्तौ कुमारं पाययेत् स्तनौ ॥” (शा० १०
अ०) इति ॥ २२ ॥

घनेत्यादि ।—घनं सुस्तकम् । अरुणा अतिविषा ॥ २३।२४ ॥

रजनीत्यादि वाग्भट्टस्य ।—श्रेयसी गजपिप्पली । बालानां सर्वरोग-
नुद्दित्व “बालानां सर्वशोषनुत्” इत्यपि पाठो वाग्भटे चन्द्राटेऽपि दृश्यते ॥ २५।२६ ॥

मिषीत्यादि ।—मिषी मधुरिका । कृष्णा पिप्पली । अञ्जनं रसाञ्जनम् ।
शृङ्गी कर्कटशृङ्गी ॥ २७।२८ ॥

कृद्यां वासाख्यादिलेखः ।—

आम्नास्थिनाजमिन्धूत्यैलेहः चौद्रेण कृदिनुत् ॥ ३० ॥

हिक्रादौ पिप्पल्यादिलेखः ।—

पिप्पलीसरिचानान्तु चूर्णं समधुशर्करम् ।

रसेन मातुलुङ्गस्य हिक्राच्छृदिनिवारणम् ॥ ३१ ॥

कृद्यादौ पेटिमूलधारणादिथोगचतुष्टयम् ।—

पेटोपाठामूलजम्बूः सङ्कारवल्कलतः कल्काः ।

इत्येकशः पिण्डो विष्टतो हृन्नाभिमध्यताल्वादौ ॥

कृद्यतिसारजवेगं प्रबलं धत्ते तदेव च नियमेन ॥ ३२ ॥

अतिसारे विल्वटिकायावलेहौ ।—

विल्वश्च पुष्पाणि च धातकीनां जलं सलोभ्रं गजपिप्पली च ।

काथावलेहौ मधुना विमिश्रौ बालेषु योज्यावतिसारितेषु ॥ ३३ ॥

चतुसारे समङ्गादिकाथः ।—

समङ्गाधातकीलोभ्र-शारिवाभिः शृतं जलम् ।

दुर्बरेऽपि शिशोर्द्वयमतीसारे समाक्षिकम् ॥ ३४ ॥

पीतमित्यादि वाग्यटय ।—ह्रिवातांकी वृद्धतीदृशं, तस्य फलरसमिति ।
ह्रिवातांकीफलरसं पञ्चकोलखेल्येको थोग इति श्रीकण्डः । निश्चलस्तु च-शब्दो
विकल्पे, अतो थोगइयम् ; यदुक्तमायुर्वेदसारे—“पीला थो वसति न्तत्वं भृशं
तं मधुसपिण्डा । कोलीफलरसं यदा पञ्चकोलं प्रलेहयेत् ॥” इति । अथञ्च
व्यवस्थितो विकल्पः, तेन पित्तोत्तरे कफे वृद्धतीदृशफलरसं, कफोत्तरे वात-
श्लेष्मणि च पञ्चकोलचूर्णमित्याह ॥ २९, ३० ॥

पिप्पलीत्यादि ।—रसेन मातुलुङ्गस्यैव लिङ्गादिति शेषः ॥ ३१ ॥

पेटोत्यादि ।—पेटो “पेटारी” इति ख्यातं, “भापेटपरी” इति लोके, तस्याः
मूलम् । च-कारान्धिलत्वा प्रत्येकश्च थोगः ॥ ३२ ॥

विल्वमित्यादि ।—जलं बालकम् । काथावलेहानिति—काथो वा अवलेहो
वेत्यर्थः । अवलेहपत्रे—सर्वे सद्यः अनुपमधुना लेह्यम् ॥ ३३ ॥

अतीसारे नागरादिकायः ।—

नागरातिविषामुस्त-बालकेन्द्रयवैः शृतम् ।

कुमारं पाययेत् प्रातः सर्वातीसारनाशनम् ॥ ३५ ॥

अतिसारे समङ्गादियवागूः ।—

समङ्गा धातकी पञ्च वयःस्था कच्छुरा तथा ।

पिष्टैरतैर्यवागूः स्यादतीसारविनाशिनी ॥ ३६ ॥

कृयादौ विलादिकायः ।—

विल्वचूतकषायेण लाजाश्चैव सशर्कराः ।

आलोढ्य पाययेत् बालं कृयातीसारनाशिनीः ॥ ३७ ॥

कृयादौ प्रियङ्गादिलेहः ।—

कल्कः प्रियङ्गुकोलास्थि-मध्यमुस्तरसाञ्जनैः ।

क्षौद्रक्षौद्रः कुमारस्य कूर्टितृष्णाऽतिसारनुत् ॥ ३८ ॥

रक्तातीसारे मोचरसादि यवागूः ।—

मोचरसः समङ्गा च धातकी पञ्चकेशरम् ।

पिष्टैरतैर्यवागूः स्याद्रक्तातिसारनाशिनी ॥ ३९ ॥

रक्तप्रवाहिकायां तिलादिलेहः ।—

लेहस्तैलसिताक्षौद्र-तिलयष्ट्याह्वकल्कितः ।

बालस्य रुन्ध्यान्नियतं रक्तद्रावं प्रवाहिकाम् ॥ ४० ॥

समङ्गेत्यादि ।—समङ्गा वराहाक्रान्ता । पञ्च पञ्चकेशरम् । वयःस्था गुडूची ।

कच्छुरा गुकशिवीमूलम् । कल्कसाध्या इयम् ॥ ३४—३६ ॥

विल्वेत्यादि ।—अत्र कषायः अर्हं शतः । अत एव निर्देशात् लाजशब्दः स्त्रीलिङ्गी-
ऽप्यस्तीति । योगोऽयं कृयातिसारनाशनी बोध्य इति ॥ ३७ ॥

कल्क इत्यादि ।—कोलास्थिमध्यं बदरास्थिमज्जा ॥ ३८ ॥

मोचरस इत्यादि ।—मोचरसः शाकक्षौवेष्टकः ॥ ३९ ॥

लेह इत्यादि ।—रक्तद्रावं प्रवाहिकामिति—प्रवाहिकायामेव यत्र रक्तलुप्तिसन्नाद्यं
योगः, न तु केवलरक्तद्रावे, तैलतिलयष्टीरुणवीर्येणैव तन्नाशं कर्तव्यम् ॥ ४० ॥

प्रवाहिकायां लाजादिचूर्णम् ।—

लाजा सयष्टिमधुकं शर्करा चौद्रमेव च ।

तण्डुलोदकसंयुक्तं क्षिप्रं हन्ति प्रवाहिकाम् ॥ ४१ ॥

अतीसारादौ अङ्गीठ-वटजमूलप्रयोगौ ।—

अङ्गीठमूलमथवा तण्डुलसलिलेन वटजमूलं वा ।

पीतं हन्यतिसारं ग्रहणीरोगञ्च दुर्वारम् ॥ ४२ ॥

आमरक्तगुले कौरकादिचूर्णं श्वेतसर्जप्रयोगश्च ।—

सितजीरकसर्जचूर्णं विल्वदलोल्याम्बुमिश्रितं पीतम् ।

हन्यामरक्तशूलं गुडसञ्चितः श्वेतसर्जो वा ॥ ४३ ॥

यद्वह्यां दिव्यतरमरिचादिचूर्णम् ।—

मरिचमहौषधकुटजं द्विगुणोक्तमुत्तरोत्तरं क्रमशः ।

गुडतक्रयुक्तमेतत् ग्रहणीरोगं निहन्त्याशु ॥ ४४ ॥

रक्तयद्वह्यां विल्वादिबीरम् ।—

विल्वशक्राम्बुमोचान्द-सिद्धमाजं पयः शिशोः ।

समांसरक्तां ग्रहणीं पीतं हन्यात् त्रिरात्रतः ॥ ४५ ॥

रक्तयद्वह्यां जम्बूत्वक्प्रयोगः ।—

तद्वदजाक्षीरसमो जम्बूत्वगुद्भवो रसः ॥ ४६ ॥

गुदपाके रसाञ्जनप्रयोगादिः ।—

गुदपाके तु बालानां पित्तघ्नो कारयेत् क्रियाम् ।

रसाञ्जनं विशेषेण पानालेपनयोर्हितम् ॥ ४७ ॥

लाजा इत्यादि ।—संयुक्तमित्यनन्तरं पीतमिति शेषः । लाजादिचूर्णं यथायोग्यं
अङ्गीठा तण्डुलोदकेन पेयम् ॥ ४१ ॥

अङ्गीठेत्यादि ।—अङ्गीठः अङ्गीठ इति ख्यातस्तत्र । योगद्वयेऽपि तण्डुलोदकं
सम्बध्यते । वटजमूलं वटजातमूलं, मूलाकारं ऋक्षप्रमाणं 'व' इति ख्यातम्,
अत एवोक्तं वटजमूलमिति, न तु वटमूलम् ॥ ४२ ॥

सितेत्यादि ।—विल्वदलोल्याम्बु विल्वपत्रस्वरसः ॥ ४३ ॥

मरिचेत्यादि ।—गुडेन मधुरीकृतं द्रव्यं गुडतक्रम् ॥ ४४ ॥

मूवरीधे कणादिलेहः ।—

कणोषणसिताक्षौद्र-सूक्ष्मैलासैन्धवैः कृतः ।

मूतग्रहे प्रयोक्तव्यः शिशूनां लेह उत्तमः ॥ ४८ ॥

आनाहादौ सैन्धवादिवर्णम् ।—

घृतेन सिन्धुविल्वैला-हिङ्गुभार्गीरजी लिहन् ।

आनाहं वातिकं शूलं जयेत् तोयेन वा शिशुः ॥ ४९ ॥

तालुपाके हरीतक्यादिकल्कः ।—

हरीतकीवचाकुष्ठ-कल्कं मार्चिकसंयुतम् ।

पौत्वा कुमारः स्तब्धेन मुच्यते तालुपातनात् ॥ ५० ॥

मुखपाके आससारादिलेपः ।—

मुखपाके तु बालानां सास्त्रसारमयोरजः ।

गैरिकं क्षौद्रसंयुक्तं भेषजं सरसाञ्जनम् ॥ ५१ ॥

मुखपाके अश्वत्थत्वादि दाह्यादिलेपौ ।—

अश्वत्थत्वग्दलक्षौद्रैर्मुखपाके प्रलेपनम् ।

दर्वीयथ्यभयाजाती-पत्रक्षौद्रैस्तथाऽपरम् ॥ ५२ ॥

मुखपाके लुहूपत्रप्रयोगः ।—

सह जम्बीररसेन सुगदलरसघर्षणं सद्यः ।

विलेयादि ।—शक्नन् इन्द्रियवम् । अन्ध बालकम् । भोचः शालाखीवेष्टकः ।

सिद्धमिति—क्षीरपरिभाषया पक्कम् ॥ ४५—४८ ॥

घृतेनेत्यादि ।—सिन्धु सैन्धवम् । एषां चूर्णं घृतेन लेह्यम् । तोयेन वेद्यनन्तरं

पिबेन्निति शेषः, तेन तोयेन कोणजलेन वा पिबेदित्यर्थः ॥ ४९ ॥

हरीतकीत्यादि वास्तव्य ।—तालुपातनं तालुप्रदेशस्य निक्षता । “तालु-

कण्टकात्” इत्यपि पाठः ॥ ५० ॥

मुखपाके इत्यादि ।—आससारः आससृष्टशपनः स्वनामख्यातो रादाशानिति

केचित् ; अन्ये तु आससारः आसफलाखिमज्जेत्याहुः । आससारादि-रसाञ्जनान्ध

एक एव प्रलेपः ॥ ५१ ॥

अश्वत्थेत्यादि ।—अश्वत्थस्य त्वक् पत्रञ्च । अपरमित्यत्र प्रलेपनमित्यन्वयः ॥ ५२ ॥

ज्ञातमुपहन्ति हि पाकं मुखजं बालस्य चाश्वेव ॥ ५३ ॥

दन्तोत्थापने लावादिचूर्णम् ।—

लावतित्तिरिवह्लूर-रजः पुष्परसान्वितम् ।

द्रुतं करोति बालानां दन्तकेशरवन्मूखम् ॥ ५४ ॥

दन्तोद्देदजरीगस्य स्वयसेवोपशम्यतानिर्देशः ।—

दन्तोद्देदीत्यरोगेषु न बालमतियन्त्रयेत् ।

स्वयमप्युपशम्यन्ति जातदन्तस्य ते गदाः ॥ ५५ ॥

हिक्कायां पञ्चमूलीचौरम् ।—

पञ्चमूलीकषायेण सृष्टेन पयः शृतम् ।

सशृङ्गवेरं सगुडं शोतं हिक्कार्दितः पिवेत् ॥ ५६ ॥

हिक्कायां सुवर्णगैरिकप्रयोगः ।—

सुवर्ण-गैरिकस्यापि चूर्णानि मधुना सह ।

लीढ्वा सुखमवाप्नोति क्षिप्रं हिक्कार्दितः शिशुः ॥ ५७ ॥

सङ्ख्यादि ।—जम्बीरः पर्णासभेदः । कुन्दलं कुचीपर्व, तस्य स्वरसः
पुटपाकविधिनेव गृहीतुं शक्यते ॥ ५३ ॥

लावेत्यादि वाग्यटस्य ।—लावतित्तिर्योर्वह्लूरं शुष्कमांसम् । पुष्परसः मधु ।
एतन्वासचूर्णं मधुना लेह्यमिति केचित् । अन्ये तु मधुनैतच्चूर्णेन दन्तपालिं प्रति-
सारयेदित्याहुः । किन्त्वयं योगो वाग्यटे प्रतिसारणप्रकारेण पठितः । दन्तकेशर-
मिति—दन्ता एव केशरं लुक्कुमारत्वात् ॥ ५४ ॥

दन्तोद्देदीत्येत्यादि वाग्यटस्य ।—दन्तोद्देदः दन्तोद्भवः ; उक्तं हि—“दन्तोद्देदस्य
रोगाणां सर्वेषामपि कारणम् । विशेषाज्जरविङ्गभेद-कावच्छर्दिशिरोरजाम् ॥”
(वा० उ० २ अ०) इत्यादि । न बालमतियन्त्रयेदिति आहाराचारनियमनेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

पञ्चमूलीत्यादि ।—पञ्चमूली मद्यती, वातकफप्रधानहिक्काहरत्वात् । अथ
क्रायात् पादिकं घृतम् अष्टमांशं वा, दुग्धाद्यतुर्गुणः कषायः, एतत् सर्वैकौकस्य
मक्ता क्वाथं शोषयित्वा सघृतं दुग्धं स्थाप्यं, तत्र गुण्ठीचूर्णं गुडचानुरूपं प्रक्षिप्य
अथाहं पिवेदित्याहुः । अन्ये तु घृतस्यापि पानकाले प्रक्षेप्यत्वमिति वदन्ति ॥ ५६ ॥

सुवर्णेत्यादि ।—सुवर्णगैरिकस्य अत्यल्पलोहितगैरिकस्य ॥ ५७ ॥

श्लासादौ चित्रकादिचूर्णम् ।—

चित्रकं शृङ्गवेरञ्च तथा दन्ती गवाक्षपि ।

चूर्णं कृत्वा तु सर्वेषां सुखीष्णेनाम्बुना पिबेत् ॥

श्लासं कासमथो हिक्कां कुमाराणां प्रणाशयेत् ॥ ५८ ॥

श्लासादौ द्राक्षादिचूर्णम् ।—

द्राक्षायासाभयाकृष्णा-चूर्णं सक्षौद्रसर्पिषा ।

लौढं श्लासं निहन्त्याशु कासञ्च तमकं तथा ॥ ५९ ॥

कासे पुष्करादिचूर्णम् ।—

पुष्करातिविषाशृङ्गी-मागधौधन्वयासकम् ।

चूर्णितं मधुना लौढं मिश्रूनां पञ्चकासनुत् ॥ ६० ॥

दृष्णायां दाडिमादिचूर्णम् ।—

दाडिमस्य च बीजानि जौरकं नागकेशरम् ।

चूर्णितं शर्कराक्षौद्र-लौढं दृष्णानिवारणम् ॥ ६१ ॥

दृष्णायां मायूरपक्षादिभस्मजलम् ।—

मायूरपक्षभस्मव्युषितजलं तेन भावितं पेयम् ।

दृष्णाघ्नं वटकाष्ठजभस्मजलं वक्त्रशोषजिह्वतं वक्त्रे ॥ ६२ ॥

नेत्ररोगे दार्व्यादिलेपः ।—

पिष्टैश्छागेन पयसा दार्वीमुस्तकगैरिकैः ।

बहिरालेपनं शस्तं शिशोर्नैत्रामयापहम् ॥ ६३ ॥

चित्रकमित्यादि ।—गवाक्षो गोरक्षकर्कटौ । सविषस्ये वातकफेऽयं योगः ॥ ५८ ॥

द्राक्षेत्यादि ।—कफपित्ते अयं योगः । यासः दुरालभा । तमकं

श्लासमित्यर्थः ॥ ५८।६० ॥

दाडिमस्येत्यादि ।—चूर्णितमित्यत्र “कृष्णा च” इति पाठान्तरम् ॥ ६१ ॥

मायूरयादि ।—मायूरपक्षभस्मभावितजलेन व्युषितेन भावितवटकाष्ठभस्म-
भावितजलं पेयमित्यर्थः । मायूरपक्षभस्म पलं १, जलं पलं ६, एतद्वहुधा वस्त्रे
परिस्राव्य गृहीतजले व्युषिते वटकाष्ठेन वटकाष्ठभस्म प्रक्षिप्य बहुधा परिस्राव्य
यथाहं पिबेत् ॥ ६२।६३ ॥

नेव रोगे मनःशिलादिवर्तिः ।—

मनःशिला शङ्खनाभिः पिप्पल्याऽथ रसाञ्जनम् ।

वर्तिः क्षौद्रेण संयुक्ता बाले सर्वाक्षिरोगनुत् ॥ ६४ ॥

नेव रोगे अलक्तकस्वेदः ।—

मातुः स्तन्यकटुस्नेह-काञ्जिकैर्भावितो जयेत् ।

स्वेदादौर्पाशखोत्तमो नेत्रामयमलक्तकः ॥ ६५ ॥

कुक्कणके शुण्ठाद्याश्चोत्तमम् ।—

शुण्ठीभृङ्गनिशाकल्लः पुटपाकः ससैन्धवः ।

कुक्कणकेऽक्षिरोगेषु भद्रमाश्चोत्तमं हितम् ॥ ६६ ॥

कुक्कणकादौ विडङ्गादिचूर्णाञ्जनम् ।—

क्रिमिघ्नलशिलादार्वा-लाक्षाकाञ्चनगैरिकैः ।

चूर्णाञ्जनं कुक्कणे स्याच्छिश्नानां पोथकौषु च ॥ ६७ ॥

कुक्कणके सुदर्शनाचूर्णाञ्जनम् ।—

सुदर्शनामूलचूर्णादञ्जनं स्यात् कुक्कणके ॥ ६८ ॥

शिफादौ गृहधनादिलिपः ।—

गृहधूमनिशाकुष्ठ-राजिकेन्द्रयवैः शिशोः ।

मनःशिलयादि ।—क्षौद्रेण संयुक्ता सङ्कुटेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

मातुः स्तन्येत्यादि ।—कटुस्नेहः कटुतेजसम् । एतेर्मातुः स्तन्यादिभिः प्रत्येकशः श्लेष्महं भावितोऽलक्तकरसः अनन्तरं दीर्घाशखाततः सन् स्वेदविधिना नेत्रामयं जयेदित्यर्थः ॥ ६५ ॥

शुण्ठीत्यादि ।—भृङ्गः भृङ्गराजः । शुण्ठादीनां पिष्टानां प्रत्येकं साधकद्वयं, कैस्त्रयं रक्तिपञ्चकम्, एतत् सर्वे पुटपाकविधिना पक्त्वा तत आकष्य वस्त्रे पोडलीं बद्धा चक्षुषि आश्चोत्तमं कार्थ्यम् । “कुक्कणके” इति पाठे—कुक्कणकः तुषाग्निः, तास्मिन् पुटपाक इत्यन्वयः ; उक्तं हि वाग्भटे—“शृङ्गवेरं निशा भृङ्गं कल्कितं बटपक्त्वैः । बद्धा गोशकृता लिप्तं कुक्कणैः स्वेदयेत् ततः ॥ रसेन लिप्तेत् तात्त्रास्यं जेहे च परिवेषयेत् ॥” (७० २ अ०) इति ॥ ६६ ॥

क्रिमिघ्नेत्यादि ।—घालं हरितालम् । शिला मनःशिला । काञ्चनगैरिकं स्पर्शगैरिकम् । चूर्णाञ्जनमिति—मधुसन्धितशलाकया चूर्णाञ्जनं कार्थ्यम् ॥ ६७ ॥

लेपस्तुक्रेण हन्याशु सिध्दपामाविचर्चिकाः ॥ ६८ ॥

पुष्पादिकरणे अश्वगन्धाष्टमम् ।—

पादकल्केऽश्वगन्धायाः क्षीरे दशगुणे पचेत् ।

घृतं पेयं कुमाराणां पुष्टिकृद्बलवर्द्धनम् ॥ ७० ॥

अतीवारादौ बालचाङ्गेरीघृतम् ।—

चाङ्गेरीस्त्ररसे सपिष्ट्वागक्षीरसमे पचेत् ।

कपित्थव्योषसिन्धूय-समङ्गोत्पलबालकैः ॥ ७१ ॥

सवित्त्वधातकीमोचैः सिद्धं सर्वातिसारनुत् ।

ग्रहणीं दुस्तरां हन्ति बालानान्तु विशेषतः ॥ ७२ ॥

बलजननादौ कुमारकल्याणकं घृतम् ।—

शङ्खपुष्पी वचा ब्राह्मी कुष्ठं लिफलयो सह ।

द्राक्षा सशर्करा शुण्ठो जीवन्तो जीवकं बला ॥ ७३ ॥

शटी दुरालभा विल्वं दाडिमं सुरसः स्थिरा ।

मुस्तं पुष्करमूलञ्च सूक्ष्मला गजपिप्पली ॥ ७४ ॥

एषां कर्षेसमैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

कषाये कण्टकार्याश्च क्षीरे तस्मिंश्चतुर्गुणे ॥ ७५ ॥

एतत् कुमारकल्याणं घृतरत्नं सुखप्रदम् ।

बलवर्णकरं धन्यमग्निपुष्टिविवर्द्धनम् ॥ ७६ ॥

कायासर्वग्रहालक्ष्मी-क्लिमिदन्तगदापहम् ।

सर्वबालामयहरं दन्तोद्भेदं विशेषतः ॥ ७७ ॥

सुदर्शनेत्यादि ।—सुदर्शना विशरीति ख्यातं जीवपमेति च ख्यातम् ॥ ६८, ६९ ॥

पादकल्के इत्यादि ।—पेयं कुमाराणामिति—कुमारेः पेयमित्यर्थः । “क्लृप्तानां क्लृप्तरि वा” इति षष्ठी ॥ ७० ॥

चाङ्गेरीत्यादि ।—अथ अनाक्षीरचाङ्गेरीस्त्ररसौ प्रत्येकं घृताद्विगुणौ, पाक-
स्त्राधनत्वेन चतुर्गुणद्रवस्योत्कर्षसिद्धत्वात् ॥ ७१, ७२ ॥

शङ्खपुष्पीत्यादि ।—जीवकं जीवनीयवर्गमध्ये पठितद्रव्यम् । स्त्ररसः पण्यचिः ।

नेत्ररोगे मनःशिलादिर्वर्तिः ।—

मनःशिला शङ्खनाभिः पिप्पल्योऽथ रसाञ्जनम् ।

वर्तिः क्षौद्रेण संयुक्ता बाले सर्वाक्षिरोगनुत् ॥ ६४ ॥

नेत्ररोगे अलक्तकस्त्रेडः ।—

मातुः स्तन्यकटुस्त्रेह-काञ्चिकैर्भावितो जयेत् ।

स्त्रेडादौपांश्वोत्तमो नेत्रामयमलक्तकः ॥ ६५ ॥

कुक्कुणके शुण्डायाश्चोतनम् ।—

शुण्ठीभृङ्गनिशाकल्कः पुटपाकः ससैन्धवः ।

कुक्कुणकेऽक्षिरोगेषु भद्रमाश्चोतनं हितम् ॥ ६६ ॥

कुक्कुणादौ विडङ्गादिचूर्णाञ्जनम् ।—

क्रिमिघ्नलशिलादार्वा-लाक्षाकाञ्चनगैरिकैः ।

चूर्णाञ्जनं कुक्कुणे स्याच्छिशूनां पोथकौषु च ॥ ६७ ॥

कुक्कुणके सुदर्शनाचूर्णाञ्जनम् ।—

सुदर्शनामूलचूर्णादञ्जनं स्यात् कुक्कुणके ॥ ६८ ॥

चिन्तादौ गृहधूमादिलिपः ।—

गृहधूमनिशाकुष्ठ-राजिकेन्द्रयवैः शिशोः ।

मनःशिलेत्यादि ।—क्षौद्रेण संयुक्ता सङ्कुटिल्यः ॥ ६४ ॥

मातुः स्तन्येत्यादि ।—कटुस्त्रेहः कटुतैलम् । एतैर्मातुः कन्यादिभिः प्रत्येकशः समानं भावितोऽलक्तकरसः अनन्तरं दीपांश्वोत्तमः सन् स्त्रेदविधिना नेत्रामयं जयेदित्यर्थः ॥ ६५ ॥

शुण्ठीेत्यादि ।—भृङ्गः भृङ्गराजः । शुण्डादीनां पिष्टानां प्रत्येकं माषकद्वयं, सैन्धवं रक्तिपचकम्, एतत् सर्वं पुटपाकविधिना पक्त्वा तत आकष्य वस्त्रे पोष्टलां बद्धा चक्षुषि आश्चोतनं कार्थम् । “कुक्कुणके” इति पाठे—कुक्कुलकः तुषाग्निः, तस्मिन् पुटपाक इत्यन्वयः ; उक्तं हि वाग्भटे—“शृङ्गवेरं निशा भृङ्गं कल्कितं वटपक्त्रैः । बद्धा गोशकृता लिप्तं कुक्कुलैः स्त्रेदयेत् ततः ॥ रसेन लिप्येत् ताल्मासं नेत्रे च परिषेचयेत् ॥” (उ० २ अ०) इति ॥ ६६ ॥

क्रिमिघ्नेत्यादि ।—आलं हरितालम् । शिला मनःशिला । काञ्चनगैरिकं स्वर्णगैरिकम् । चूर्णाञ्जनमिति—मधुसञ्चितशलाकया चूर्णाञ्जनं कार्थम् ॥ ६७ ॥

लेपस्तक्रेण हन्त्याशु सिध्यपामाविचर्चिकाः ॥ ६८ ॥

पुण्यादिकरणे अश्वगन्धामृतम् ।—

पादकल्केऽश्वगन्धायाः क्षीरे दशगुणे पचेत् ।

घृतं पेयं कुमारानां पुष्टिञ्जलवर्द्धनम् ॥ ७० ॥

अतीसारादौ बालचाङ्गेरीघृतम् ।—

चाङ्गेरीस्त्ररसे सपिण्डागक्षीरसमे पचेत् ।

कपित्थव्योषसिन्धूत्य-समङ्गोत्पलबालकैः ॥ ७१ ॥

सवित्त्वधातकीमोचैः सिद्धं सर्वातिसारनुत् ।

ग्रहणीं दुस्तरां हन्ति बालानान्तु विशेषतः ॥ ७२ ॥

बलजननादौ कुमारकल्याणकं घृतम् ।—

शङ्खपुष्पी वचा ब्राह्मी कुष्ठं त्रिफलया सह ।

द्राक्षा सशर्करा शुण्ठी जीवन्तो जीवकं बला ॥ ७३ ॥

शटी दुरालभा वित्त्वं दाडिमं सुरसः स्थिरा ।

मुस्तं पुष्करमूलञ्च सूक्ष्मैला गजपिप्पली ॥ ७४ ॥

एषां कर्षसमैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

कषाये कण्टकाय्याश्च क्षीरे तस्मिंश्चतुर्गुणे ॥ ७५ ॥

एतत् कुमारकल्याणं घृतरत्नं सुखप्रदम् ।

बलवर्णकरं धन्यमग्निपुष्टिविवर्द्धनम् ॥ ७६ ॥

कायासर्वग्रहालक्ष्मी-क्रिमिदन्तगदापहम् ।

सर्वबालामयहरं दन्तोद्भेदं विशेषतः ॥ ७७ ॥

सुदर्शनेत्यादि ।—सुदर्शना विद्युरीति ख्यातं जीवपवेति च ख्यातम् ॥ ६८, ६९ ॥

पादकल्के इत्यादि ।—पेयं कुमारानामिति ।—कुमारैः पेयमित्यर्थः । “कल्याणं क्लृप्तरि वा” इति षष्ठी ॥ ७० ॥

चाङ्गेरीत्यादि ।—अथ अनाक्षीरचाङ्गेरीस्त्ररसौ प्रत्येकं घृताद्द्विगुणौ, पाक-
प्राधान्येन चतुर्गुणद्रवस्योत्तमसिद्धत्वात् ॥ ७१, ७२ ॥

शङ्खपुष्पीत्यादि ।—जीवकं जीवनीयवर्गमध्ये पठितद्रव्यम् । सुरसः पण्डितः ।

मेधाजननादौ षष्टमङ्कवृत्तम् ।—

वचा कुष्ठं तथा ब्राह्मी सिद्ध्यर्थकमथापि च ।
 शारिवा सैन्धवञ्चापि पिप्पली वृत्तमष्टमम् ॥ ७८ ॥
 मेध्यं वृत्तमिदं सिद्धं पातयच्च दिने दिने ।
 दृढस्मृतिः क्षिप्रमेधाः कुमारो बुद्धिमान् भवेत् ॥ ७९ ॥
 न पिशाचा न रक्षांसि न भूता न च मातरः ।
 प्रभवन्ति कुमाराणां पित्राणामष्टमङ्गलम् ॥ ८० ॥

ज्वरादौ लाजादिवैलम् ।—

लाचारसप्तमं सिद्धं तैलं मस्तु चतुर्गुणम् ।
 रास्नाचन्दनकणाब्द-वाजिगन्धानिशायुगैः ॥ ८१ ॥
 शताह्वादारुयष्ट्याह्न-मूर्वातिक्ताहरेणुभिः ।
 बालानां ज्वररक्षोघ्नमभ्यङ्गात् बलवर्णकत् ॥ ८२ ॥

ग्रहावेशे सहादिकाद्यञ्चानं सप्तच्छदाद्यनुलेपनम् ।—

सहामुण्डितिकोटीच-कायस्नानं ग्रहापहम् ।
 सप्तच्छदनिशाकुष्ठ-चन्दनेशानुलेपनम् ॥ ८३ ॥

ग्रहावेशे सर्पनिर्माकादिषूपः ।—

सर्पत्वक् लसुनं मूर्वा-सर्पपारिष्टपक्ष्वाः ।
 वैडालविडजालोम सेपशृङ्गो वचा मधु ॥
 धूपः शिशोज्वरघ्नोऽयमशेषग्रहनाशनः ॥ ८४ ॥

कष्टकारोकषायः क्षीरञ्च प्रत्येकं घृताच्चतुर्गुणम् । भृतादिकृतं मुख्यादिवैवर्ण्यं
 क्राया ॥ ७३—७७ ॥

वचल्यादि ।—वचादीनां कल्काः, जलं चतुर्गुणसिति ॥ ७८—८० ॥

लाजेल्यादि ।—लाजातेले “कुहाब्दचन्दनेः” (८० २ अ०) इत्येव पाठो वास्यट-
 पुस्तकेषु दृश्यते, न तु कणाब्दचन्दनेरिति । तिक्ता कटुरोहिणी, न तु लताकस्तूरी,
 प्रमुवांरोहिणीरास्ना-शताह्नमधुकेः सुमेः” इति सिद्धसारदर्शनात् ॥ ८१, ८२ ॥

सर्पल्यादि ।—सर्पा आपपर्णी । काथोऽनाकंशतः ॥ ८३ ॥

गृह्यादि देवव्यपाश्रयचिकित्सोपदेशः ।—

बलिशान्तीष्टकर्माणि कार्याणि ग्रहशान्तये ।

मन्त्रज्ञाय प्रयोक्तव्यस्तत्रादौ सार्वकामिकः ॥ ८५ ॥

गरुडाय बलिदानमन्त्रः ।—

ओं नमो भगवते गरुडाय त्र्यम्बकाय सद्यस्तवस्तुतः
स्वाहा । ओं कं पं टं शं वैनतेयाय नमः । ओं क्लीं हं
नमः ॥ ८६ ॥

बलिदानविधिः ।—

बालदेहप्रमाणेन पुष्पमालान्तु सर्वतः ।

प्रगृह्य सुच्छिकाभक्तं बलिर्देयस्तु शान्तिकः ॥ ८७ ॥

बालकस्य रक्षामन्त्रः ।—

“ओं कारो सुवर्णपक्षीश ! बालकं रक्ष रक्ष स्वाहा” इति
गरुडबलिः ॥ ८८ ॥

अथ रावणक्षत-कुमारतन्त्रम् ।

गन्धानाटकाग्रहणे देवचिकित्साविधिः ।—

ओं नारायणाय नमः । प्रथमे दिवसे मासि वर्षे वा

सर्पेत्यादि ।—सर्पेत्वंक निर्गोकः । अरिष्टः निम्बः । सर्षपः श्वेतसर्षपः ।
मेषशृङ्गाः पदम् । “मेषशृङ्गम्” इति पाठे—मेषस्य गण्डरस्य शृङ्गम् ॥ ८९ ॥

बलीत्यादि ।—तत्रादावित्यत्र “सूत्रादौ” इति पाठान्तरे—कुमारस्य हस्ते कव्याश्च
सूत्रबन्धनादौ इत्यर्थः ॥ ९० ॥

ओमित्यादि ।—ओंम् इत्यादिस्वाहान्त एको मन्त्रः । ओंम् इत्यादिविज्ञाचरा-
त्मको द्वितीयः । एवम् ओंम् इत्यादि च इत्यन्तस्तृतीयः । किंवा मिलित्वा एक एव
बलिदानमन्त्रः । बालदेहेत्यादौ पुष्पमाला शुक्ता । सर्वत इति—सर्वासु दिक्षु ।
सुच्छिकाभक्तं शरावस्थीपरिस्थभक्तं चतुर्ष्वर्षस्थभक्तं वा । सुच्छिकाः स्वल्पशरावाः ।
अथ मन्त्रनामसव्यञ्जनधूपदीपदानमप्युपदिशन्ति ब्रह्माः । अयं गरुडबलिः सन्ध्यायां
दिनवयं दीयते ब्रह्मेरिति । बालकरक्षामन्त्रमाह, ओं कारीत्यादिस्वाहान्तः
मन्त्रः ॥ ८६—८८ ॥

गृह्णाति नन्दा नाम मातृका । तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं
भवति ज्वरः । अशुभं शब्दं मुञ्चति, आत्कारञ्च करोति, स्तन्यं
न गृह्णाति ।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ।

नवभयतटवृत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां कृत्वा शुक्लोदनः,
शुक्लपुष्पं, शुक्लसप्तध्वजाः, सप्त प्रदीपाः, सप्त स्वस्तिकाः, सप्त
वटकाः, सप्त शङ्खलिकाः, सप्त जम्बुडिकाः, सप्त सुस्तकाः, गर्भं,
पुष्पं, ताम्बूलं, मत्स्यं, मांसं, सुराशभक्षणं पूर्वस्यां दिशि
चतुर्थये मध्याह्ने बलिर्दातव्यः । ततः अक्षयपत्रं जलकुम्भे
निक्षिप्य शान्त्युदकेन स्थापयेत् । रसोन्निसिद्धार्थं कर्मपशुङ्गनिस्त्र-
पत्रशिवनिर्माल्यैर्बालकं धूपयेत् । “ओ नमो रावणाय, अमु-

इदानीं प्रसिद्धफलं रावणकृतकुमारतन्त्रमाह, श्रीं नारायणाय नम इत्यादि ।—
न तु प्रथमे दिवसे इत्यादौ प्रथमे सासि वर्षे इत्यादि कायम् ? यतो वक्ष्यमाण-
द्वितीयतृतीयदिवसादिना प्रथममासस्य बाधितत्वात् ? एवं प्रथमवर्षस्यापि द्वितीय-
तृतीयमासादिद्वादशमासान्तेन परिभूतत्वादिति ? अत्रोच्यते—द्वादशदिनात् पर-
तोऽप्येव प्रथममासस्यावकाशः, एवं वर्षस्यापि । तथा हि, यदि कुमारी मासे
जातस्तदा मावादिगणनया पौषे मासि द्वादशमासाः भवन्ति, तत्र प्रथमद्वितीयादि-
मासविधिदेव, तत ऊर्ध्वं द्वादशमासि वर्षवृद्धिदिनं यावत् प्रथमसंवत्सरविधिविधेय
इति युक्तिमुत्पश्यामः । मासेनात्र गणना, न तु चन्द्रादित्यगत्या दिनविभागं
कृत्वा मासादिगणना कार्या, इह द्वादशमासवर्षयोर्विषयत्वाभावात्प्रसङ्गात् ।
किंवा आदित्यगत्या दिनगणनयाऽपि कन्दादिने एव प्रथमवर्षविधेरुचितमित्यस्येति ।
कन्दादिनामस्त्रीर्त्तवच तदुद्देशेन बलिदानार्थम् ; यथा—“अमुकस्य व्याधिं हन हन
मुच मुच स्वाहा, नन्दाये नमः” इति बलिदानम् । अशुभशब्दसङ्गलवाक्यं, मुञ्चति
विरोति । आत्कारः कर्दः । स्वस्तिकाः वेदिकाः । जम्बुडिकाः उरिभ्रम-
माषाः । अक्षयपत्रं जलकुम्भे प्रक्षिप्य गायत्रीं पठित्वा द्विजेन शान्त्युदकं कर्त्तव्यं,
किंवा बलिदानमन्त्रेणैव सप्तधा पाठ्यं भिक्षणा कार्यामित्याहुर्ब्रह्मा । भेषस्य
अङ्गुरस्य मङ्गम् । यत्र धूपो नीतस्तदायमेव धूपो विधेयः, तदा यत्र शान्त्युदकं

कस्य व्याधिं हन हन सुच्च सुच्च क्लीं फट् स्वाहा” । एवं दिनत्रयं बलिं दत्त्वा चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणं भोजयेत्, ततः सम्पद्यते शुभम् ॥ ८९ ॥

सुनन्दा मातृकायज्ञे देवचिकित्साविधिः ।—

द्वितीये दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति सुनन्दा नाम मातृका । तथा गृह्योतमालेण प्रथमं भवति ज्वरः । चक्षुः उन्मीलयति, गात्रमुद्वेजयति, न श्येते, क्रन्दति, स्नानं न गृह्णाति, आत्कारश्च भवति ।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ।

तण्डुलहस्तपृष्ठैकं गृहीत्वा दधिगुडघृतञ्च मिश्रितं शरा-
वैकं, गन्धताम्बूलं, पीतपुष्पं, पीतसप्तध्वजाः, चत्वारः प्रदोषाः,
दश स्वस्तिकाः, मत्स्यमांससुराऽऽम्रभक्ततिलचूर्णानि पश्चिमायां
दिशि चतुष्पथे बलिर्दातव्यः दिनानि त्रीणि सन्ध्यायां, ततः
शान्त्युदकेन स्नापयेत् । शिवनिर्मात्य-सिद्धार्थ-मार्जाररोमीशीर-
बालक-घृतैः धूपं दद्यात् । “ओं नमो रावणाय, अमुकस्य व्याधिं
हन हन सुच्च सुच्च क्लीं फट् स्वाहा” । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणं
भोजयेत् । ततः सम्पद्यते शुभम् ॥ ९० ॥

पूतनामातृकायज्ञे देवचिकित्साविधिः ।—

द्वितीये दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति पूतना नाम मातृका ।

नीतं तत्र इदमेव शान्त्युदकमुपदिशन्ति । ओं नम इत्यादि मन्त्रो ध्रुवः,
येऽत्र विशेषास्ते प्रतिमातृकं वाच्याः कुमारस्य नामोच्चारणपूर्वकं पठनीयाः ; यथा—
“अमुकस्य व्याधिं हन हन सुच्च सुच्च” इति ॥ ८९ ॥

द्वितीये इत्यादि ।—उन्मीलयति उपरि भ्रमसुत्तिपति । तण्डुलहस्तपृष्ठैक-
मिति—एकवारपरिमितहस्तपृष्ठे तण्डुलान् गृहीत्वैत्यर्थः । ध्वजाः पताकाः ।
अम्रभक्ततिल—ओदनपूर्णस्यालीमध्यात् यत् प्रथममाज्यते भक्तं तदम्रभक्तम् ।
शान्त्युदकेनेति शान्त्युदकमिदं कुशेन कार्थ्यम्, एवं सर्वत्र विशेषीकृतं विना ।
अथ मन्त्रे “क्लीं फट्” इति विशेषः ॥ ९० ॥

तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः । गात्रमुद्देजयति,
स्तन्यं न गृह्णाति, मुष्टिं बध्नाति, क्रन्दति, ऊर्ध्वं निरीक्षते ।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ।

नद्युभयतटमृत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां कृत्वा गन्ध-
ताम्बूलं, रक्तपुष्पं, रक्तचन्दनं, रक्तसप्तध्वजाः, सप्त प्रदीपाः, सप्त
स्वस्तिकाः, पक्षिमांससुराऽथभक्तञ्च दक्षिणस्यां दिशि अपराह्णे
चतुष्पथे बलिर्दातव्यः । शिवनिर्मात्यगुग्गुलुसर्षपनिखपत्रमेघ-
शृङ्गेर्दिनत्रयं धूपयेत् । “ओं नमो रावणाय, अमुकस्य व्याधिं
हन हन मुञ्च मुञ्च क्वासय क्वासय स्वाहा” । एवं दिनत्रयं
कार्यम् । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् । ततः सम्पद्यते
शुभम् ॥ ८१ ॥

सुखमुष्टिकामाटकाग्रहणे देवचिकित्साविधिः ।—

चतुर्थे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति मुखमुष्टिकामाटका नाम
माटका । तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः । श्रोत्रं
नमयति, चक्षुस्त्रोलयति, स्तन्यं न गृह्णाति, रोदिति,
स्वपिति, मुष्टिं बध्नाति ।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ।

नद्युभयतटमृत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां कृत्वा उत्पल-
पुष्पं, गन्धं, ताम्बूलं, दश ध्वजाः, दीपाश्चत्वारः, त्रयोदश
स्वस्तिकाः, मत्स्यमांससुराऽथभक्तञ्च उत्तरस्यां दिशि अपराह्णे
बलिर्देयश्चतुष्पथे । “ओं नमो रावणाय, अमुकस्य व्याधिं हन
हन मुञ्च मुञ्च स्वाहा” । एवं दिनत्रयं कार्यम् । चतुर्थे
दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् । ततः सम्पद्यते शुभम् ॥ ८२ ॥

हतोद्ये इत्यादि ।—अथभक्तनिति—भोदनपूर्णस्थालीमध्यात् यत् प्रथमनाश्रयते
तत् अथभक्तम् ॥ ८१ ॥

चतुर्थे इत्यादि ।—दश ध्वजा इति श्रुताः, विशेषाभावात् ॥ ८२ ॥

कटपूतनामाटकायद्वये देवचिकित्साविधिः ।—

पञ्चमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति कटपूतना नाम
माटका । तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः । गात्र-
मुद्वेजयति, स्तन्यं न गृह्णाति, मुष्टिञ्च बध्नाति ।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ।

कुम्भकारचक्रस्य सृत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां विधाय
गन्धताम्बूलं, शुक्लपुष्पं, शुक्लौदनं, पञ्च ध्वजाः, पञ्च प्रदीपाः,
पञ्च वटकाः ऐशान्यां दिशि बलिर्दातव्यः ; शान्त्युदकेन
स्नापयेत् ; शिवनिर्माल्य-सर्पनिर्मोक-गुग्गुलु-निम्बपत्र-बालक-
घृतैर्धूपं दद्यात् । “ओ नमो रावणाय, अमुकस्य व्याधिं चूर्णय
चूर्णय हन हन स्वाहा” । एवं दिनत्रयं कुर्यात् । चतुर्थे
दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् । ततः सम्पद्यते शुभम् ॥ ६३ ॥

शकुनिमाटकायद्वये देवचिकित्साविधिः ।—

षष्ठे दिवसे मासे वर्षे वा यदि गृह्णाति शकुनिका नाम
माटका । तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः । गात्रभेदं
दर्शयति, मुष्टिं बध्नाति, दिवारात्रावुत्थानं भवति, ऊर्ध्वं
निरीक्षते ।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ।

पिष्टकेन पुत्तलिकां कृत्वा शुक्लौदनं, शुक्लपुष्पं, पीतपुष्पं,
रक्तपुष्पं, गन्धताम्बूलानि, दश दीपाः, दश पीतध्वजाः, दश
स्वस्तिकाः, दश वटकाः, क्षीरजम्बुडिकाः, मत्स्यमांससुराः
आग्नेय्यां दिशि निष्क्रान्ते मध्याह्ने बलिर्दातव्यः ; ततः
शान्त्युदकेन स्नापयेत् ; शिवनिर्माल्यरसोदगुग्गुलुसर्पनिर्मोक-
निम्बपत्रघृतैर्धूपं दद्यात् । ओ नमो रावणाय, अमुकस्य

व्याधिं चूर्णय चूर्णय हन हन स्वाहा” । एवं दिनत्रयं कुर्यात् ।
चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् । ततः सम्यद्यते शुभम् ॥ ८४ ॥

शुष्करैवतीमातृकायहणे देवचिकित्साविधिः ।—

सप्तमे दिवसे मासे वर्षे वा यदा गृह्णाति शुष्करैवती नाम
मातृका । तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः । गात्र-
मुद्देजयति, मुष्टिं बध्नाति, रोदिति ।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्यद्यते शुभम् ।

रक्तपुष्पं, शुक्लपुष्पं, गन्धताम्बूलं, रक्तौदनं, कशराः, त्रयो-
दश स्वस्तिकाः, त्रयोदश शङ्कुलिकाः, जम्बुडिकाः, मत्स्यमांस-
सुराः, त्रयोदश ध्वजाः, पञ्च प्रदीपाः पश्चिमायां दिशि
ग्रामनिष्काशेऽपराह्णे वृक्षमाश्रित्य बलिर्दातव्यः ; ततः
शान्त्युदकेन स्नापयेत् ; गुग्गुलुमेघशृङ्गीसर्षपोशीरबालकष्टैर्धूपं
दद्यात् । “ओ नमो रावणाय दौप्ततेजसे, अमुकस्य व्याधिं
हन हन मुच्च मुच्च स्वाहा” । एवं दिनत्रयं कुर्यात् । चतुर्थे
दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् । ततः सम्यद्यते शुभम् ॥ ८५ ॥

अर्थ्यकासातृकायहणे देवचिकित्साविधिः ।—

अष्टमे दिवसे मासे वर्षे वा यदि गृह्णाति अर्थ्यका नाम
मातृका । तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः । गृध्रगन्धः,
पूतिगन्धश्च जायते, आहारं न गृह्णाति, गात्रमुद्देजयति ।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि यतः सम्यद्यते शुभम् ।

रक्तपीतध्वजाः, चन्दनं, पीतपुष्पं, शङ्कुल्यः, पर्पटिकाः,
मत्स्यमांससुराः, जम्बुडिकाः प्रत्यूषे बलिं दद्यात् प्रान्तेरि ।

षष्ठे इत्यादि ।—चौरजम्बुडिकाः चौरमिश्रिताः स्त्रिजनायाः ॥ ८४ ॥

सप्तमे इत्यादि ।—रक्तौदनं रक्तशाल्यादिभक्तम्, अलक्तकादिरक्षितभक्तं वा ।

कशरा तिलतण्डुलनिर्मितयवागुः । ग्रामनिष्काशे ग्रामप्रान्ते ॥ ८५ ॥

“ओं नमो रावणाय त्रैलोक्यविद्रावणाय चतुर्दिशमोक्षणाय,
अमुकस्य व्याधिं हन हन मुञ्च मुञ्च दह दह ओं क्लीं फट्
स्वाहा” । एवं दिनत्रयं कुर्यात् । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान्
भोजयेत् । ततः सम्पद्यते शुभम् ॥ ८६ ॥

सूक्तिकामाहकायहणे देवचिकित्साविधिः ।—

नवमे दिवसे मासे वर्षे वा यदि गृह्णाति सूतिका नाम
माहका । तथा गृह्येतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः । नित्यं
हृदयति, गात्रमेदं दर्शयति, मुष्टिं बध्नाति, निद्राऽतितरा
स्यात् ।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ।

नद्युभयतटमृत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां निर्माय शुक्त-
वस्त्रेण वंष्टयेत् । शुक्तपुष्पं, शुक्लौदनं, गन्धताम्बूलं, शुक्तत्रयो-
दशध्वजाः, त्रयोदश प्रदोपाः, त्रयोदश स्वस्तिकाः, त्रयोदश
पुत्तलिकाः, मत्स्यमांससुराः उत्तरदिग्विभागे ग्रामनिष्काशे
बलिं दापयेत् ; शान्त्युदकेन स्नापयेत् ; गुग्गुलुनिम्बपत्रगोधूम-
गोशृङ्गश्वेतसर्पपट्टतैर्धूपं दद्यात् । “ओं नमो रावणाय
चतुर्भुजाय, अमुकस्य व्याधिं हन हन मुञ्च मुञ्च स्वाहा” ।
एवं दिनत्रयं कुर्यात् । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ।
ततः सम्पद्यते शुभम् ॥ ८७ ॥

निर्ऋतामाहकायहणे देवचिकित्साविधिः ।—

दशमे दिवसे मासे वर्षे वा यदि गृह्णाति निर्ऋता नाम
माहका । तथा गृह्येतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः । गात्र-
मुद्वेजयति, आत्कारं करोति, रोदिति, बध्नाति मूलं, पुरीषञ्च
भवति ।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ।

पारावारमृत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां निर्माय, गन्ध-

ताम्बूलं, रक्तपुष्पं, रक्तचन्दनं, पञ्चवर्णपञ्चध्वजाः, पञ्च प्रदोपाः,
पञ्च स्रस्त्रिकाः, पञ्च पुत्तलिकाः, मत्स्यमांससुराः वायव्यां
दिशि बलिं दद्यात्, शान्त्युदकेन स्नापयेत् ; काकविष्ठा-गोमांस-
गोशृङ्ग-रसोन-मार्जाररोम-निम्बपत्र-घृतैर्धूपयेत् । “ॐ नमो
रावणाय चूर्णितहस्ताय, अमुकस्य व्याधिं हन हन मुञ्च मुञ्च
स्वाहा” । एवं दिनत्रयं कुर्यात् । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान्
भोजयेत् । ततः सम्पद्यते शुभम् ॥ ६८ ॥

पिलिपिच्छिका मातृकायज्ञे देवचिकित्साविधिः ।—

एकादशे दिवसे मासे वर्षे वा यदि गृह्णाति पिलिपिच्छिका
नाम मातृका ; तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः ।
आहारं न गृह्णाति, ऊर्ध्वदृष्टिर्भवति, गात्रभङ्ग आत्कारश्च
भवति ।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ।

पिष्टकेन पुत्तलिकां कृत्वा रक्तचन्दनरक्तञ्च तस्या मुखं
दुग्धेन सिञ्चेत् । पीतपुष्पं, गन्धताम्बूलं, सप्त पीतध्वजाः, सप्त
प्रदोपाः, अष्टौ वटकाः, अष्टौ शष्कुलिकाः, अष्टौ पूपिकाः,
मत्स्यमांससुराः पूर्वस्थां दिशि बलिर्दातव्यः, शान्त्युदकेन
स्नापयेत्, शिवनिर्माख्यगुग्गुलुगोशृङ्गसर्पनिर्मोकघृतैर्धूपयेत् ।
“ॐ नमो रावणाय, अमुकस्य व्याधिं मुञ्च मुञ्च स्वाहा” ।
एवं दिनत्रयं कुर्यात् । चतुर्थे दिवसे विप्रान् भोजयेत् ।
तेन सम्पद्यते शुभम् ॥ ६९ ॥

कामुकामातृकायज्ञे देवचिकित्साविधिः ।—

द्वादशे दिवसे मासे वर्षे वा यदि गृह्णाति कामुका नाम
मातृका । तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः । विहस्य

वादयति, अङ्गुल्या तर्जयति, गृह्णाति, क्रामति, निःश्वसति,
मुहुर्मुहुश्चर्दयति, आहारं न करोति ।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ।

चौरिण पुत्तलिकां कृत्वा शुक्लकुसुमं, गन्धताम्बूलं, शुक्ल-
सप्तध्वजाः, सप्त शष्पलिकाः, सप्त प्रदीपाः करभक्षेण सर्व-
कर्मबलिं दद्यात् ; शान्त्युदकेन स्नापयेत् ; श्वेतसर्षपगुग्गुलु-
शिवनिर्माळ्यष्टैर्धूपयेत् । “ओ नमो रावणाय, अमुकस्य व्याधिं
मुञ्च मुञ्च हन हन स्वाहा” । एवं दिनत्रयं कुर्यात् । चतुर्थे
दिवसे विप्रान् भोजयेत् । तेन सम्पद्यते शुभम् ॥ १०० ॥

इति रावणकृतं कुमारतन्त्रं समाप्तम् ।

इति बालरोग-चिकित्सा ।

अथ विष-चिकित्सा ।

अरिष्टावन्धनाद्युपदेशः ।—

अरिष्टावन्धनं मन्त्र-प्रयोगश्च विषापहः ।

दंशनं दंशकस्याहेः फलस्य मृदुनोऽपि वा ॥ १ ॥

वादशे इत्यादि ।—वादयतीति—सम्भाषते, “रोदिति” इति पाठान्तरम् ।
चौरिणेति—पाकात् पिण्डीभूतेन चौरिणेत्यर्थः । करभक्षेण दार्धमिश्रितभक्तेन ॥ १०० ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां बालरोग-चिकित्सा-विहतिः ।

इदानीमातुरहितचिकित्सापारिशेषात् विषचिकित्सासाह, अरिष्टेत्यादि ।—
अरिष्टावन्धनं धमनोवन्धः, स च दंशदेशाद्भेदे चतुरङ्गुलिः ; यदाह वाग्भटः,—
“दंशस्त्रीपरि वक्षीयादरिष्टां चतुरङ्गुलि । बौमादिभिर्वेणिकया सिद्धैर्मन्त्रैश्च मन्त्रवित् ॥”
(उ० ३६ अ०) इति । दंशकस्याहेरिति—दंशकर्तुः सर्पस्य दंशनं दन्तपङ्क्ति-
द्वयेनातिपीडनम्, एवं मृदुफलस्यापि । एतच्च सुकुमारद्रव्योपलब्धं, तेन रक्षास्त्रेणाद्य-

कण्टकौशरी वमूलप्रयोगः ।—

मूलं तण्डुलवारिणा पिवति यः प्रत्यङ्गिरासम्भवं
निष्पिष्टं शुचिभद्रयोगदिवसे तस्याहिभीतिः कुतः ? ।
दर्पादेव फणी यदा दशति तं मोहान्वितो मूलपं
स्थाने तत्र स एव याति नियतं वक्त्रं यमस्याचिरात् ॥ २ ॥

भाविदंशननिवारणे मसूरादिप्रयोगः ।—

मसूरं निम्बपत्राभ्यां खाटेन्नेषगते रवौ ।
अब्दमेकं न भीतिः स्याद्विषात् तस्य न संशयः ॥ ३ ॥

भाविदंशननिवारणे श्वेतपुनर्गवाप्रयोगः ।—

धवलपुनर्गवजटया तण्डुलजलपीतया च पुष्पैर्जं ।
अपहरति विषधरविषोपद्रवमा-वत्सरं पुंसाम् ॥ ४ ॥

गृहधूमादिप्रयोगः ।—

गृहधूमो हरिद्रे हे समूलं तण्डुलीयकम् ।
अपि वासुकिना दष्टः पिवेद्दधिघृतामृतम् ॥ ५ ॥

कुलिकामूलनस्यम् ।—

कुलिकामूलनस्येन कालदष्टोऽपि जीवति ॥ ६ ॥

काण्डाद्यपि कोष्ठां, तत्र सर्वत्र विषसङ्गमणे भवतीति भावः ; यदुक्तं इत्ये—
“धनुं दंशविधौ न भोगिनस्यौ प्राप्नोति दष्टो यदा, रक्षाखण्डदण्डालकोमलफलं
दन्तेदंशत्याय यत् । गच्छेत् तत्क्षणमेव तस्य मरणां तद्दष्टवत्स्वप्नं, दंशे गौरसतां
नयेच्च बहुधा सम्पदां हस्तेन वा ॥” इति ॥ १ ॥

मूलमित्यादि ।—प्रत्यङ्गिरा कण्टकौशरीषः । शुचिराषादृतस्य भद्रयोगदिवसे
शुभयोगनक्षत्रादिपुक्तदिने, पुष्यानक्षत्रादिपुक्तदिने इत्यन्ये ॥ २ ॥

मसूरमित्यादि ।—मसूरगुडकमेकं, निम्बस्य द्वे पत्रे, लतीया सहायै । मेषगते
रवौ वेशाखे ॥ ३ ॥

धवलमित्यादि ।—स्पष्टम् ॥ ४ ॥

गृहधूम इत्यादि ।—तण्डुलीयकमिति—कैवलतण्डुलीयकमूलमपि बोध्यम् ;
तदुक्तं विन्दुसारे—“तण्डुलीयकमूलान् पीतं तण्डुलवारिणा । तल्लेपापि सन्दर्ष्टं
निर्विषं कुर्वते नरम् ॥” इति ॥ ५ ॥

कफलेपादिशोगचयम् ।—

श्लेष्मणः कर्णगूथस्य वामानामिकया कृतः ।

लेपो हन्याद्विषं घोरं नृमृतसेचनं तथा ॥ ७ ॥

भावितश्चेतमरिचप्रयोगः ।—

शिरौषपुष्पस्तरसे भावितं मरिचं सितम् ।

सप्ताहं सर्पदष्टानां नस्थपानाञ्जने हितम् ॥ ८ ॥

नतादिशोगः ।—

द्विपलं नतकुष्ठाभ्यां घृतक्षौद्रं चतुःपलम् ।

अपि तक्षकदष्टानां पानमेतत् सुखावहम् ॥ ९ ॥

वन्ध्यकर्कोटकनखम् ।—

वन्ध्यकर्कोटजं मूलं छात्राण्यभ्यां भावितम् ।

नखं काञ्जिकसंयुक्तं विषोपहतचेतसः ॥ १० ॥

महाऽगदः ।—

त्रिवृद्विशल्या मधुकं हरिदे

मञ्जिष्ठवर्गी लवणञ्च सर्वम् ।

कुलिकेत्यादि ।—कुलिकः कालाकडमेदः स्वल्पफलः, कुडकराणि इति ख्यातम् ।

उपदेशात् तण्डुलोदकेन नखं कार्यम् ; केचित् पानं वदन्ति ॥ ६ ॥

श्लेष्मण इत्यादि ।—शोगचयमिदम् । श्लेष्मण इति—सुखस्थितश्लेष्मण इत्येकः, कर्ण-
गूथस्थिति द्वितीयः । वामानामिकया कृत इति—कनिष्ठाङ्गुलीसमीपे वा अङ्गुली,
सा अनामिकेत्युच्यते, वामहस्तस्य अनामिकाङ्गुल्या कृत इत्यर्थः । नृमृतसेचनं दंशदेशे
स्त्रीयमृतसेकः ; उक्तं हि—“सर्पदष्टप्रदेशे तु स्वयमेव विचक्षणः । मृतयेत् तत्-
क्षणादेव निर्विषत्वमवाप्नुयात् ॥” इति । अयं तृतीयो शोगः ॥ ७ ॥

शिरौषेत्यादि वाग्भटस्य ।—मरिचं सितमिति—शोभाञ्जनशोजम् । अयमेव
पाठश्चाष्टादौ दृश्यते, अतः श्वेतसर्पपण्डित पाठान्तरमयुक्तम् ॥ ८ ॥

द्विपलमित्यादि वाग्भटस्य ।—षट्पलीयं मात्रा सर्पदष्टविषये विशेषविहितं
ज्ञातुं न दीपावहेति ॥ ९ ॥

वन्ध्यादि ।—वन्ध्यः फलरहितः कर्कोटकः ॥ १० ॥

कटुत्रिकञ्चैव विचूर्णितानि

शृङ्गे निदध्यान्मधुसंयुतानि ॥ ११ ॥

एषोऽगदो हन्युपयुज्यमानः

पानाञ्जनाभ्यञ्जननस्ययोगैः ।

अवार्य्यवौर्य्यी विषवेगहन्ता

महाऽगदो नाम महाप्रभावः ॥ १२ ॥

पीतविषे त्वक्स्थविषे च वमनाद्युपदेशः ।—

पीते विषे स्यात् वमनञ्च त्वक्स्थे

प्रदेहसेकादि सुशीतलञ्च ॥ १३ ॥

कण्डामाशयगतविषयोः कपित्थ-नतप्रयोगौ ।—

कपित्थमांसं ससिता-चौद्रं कण्डगते विषे ।

लिच्छादामाशयगते ताभ्यां चूर्णपलं नतात् ॥ १४ ॥

पक्वाशयगतविषे पिप्पल्यादियोगः ।—

विषे पक्वाशयगते पिप्पलोरजनीदयम् ।

त्रिहृदिष्यादि सुशुतस्य ।—विशल्या दन्ती, काष्ठपाटला वा ; “विशला” इति पाठे—गोरक्षकर्कटी । मज्जिष्ठवर्गः मज्जिष्ठासहितोऽयमेव त्रिहृदादिवर्ग इत्यर्थः । अन्ये तु मज्जिष्ठावर्गे पृथगेव पठन्ति, तच्च टीकाकारेण व्याख्यातम् । उल्लङ्घनञ्च—“त्रिहृदिशल्या मधुकं हरिद्रे रक्ता नरेन्द्रो खवणश्च वर्गः” (सु० क० ५ अ०) इति पठति, व्याचष्टे च—विशल्या दन्ती, काष्ठपाटला वा । रक्ता मज्जिष्ठा । नरेन्द्रः खर्णालुः । खवणवर्गः खवणपक्षकमिति । शृङ्गे इति—गोशृङ्गे । निदध्यादिति—पक्षमेकं स्थापयेत् । एतच्च गोशृङ्गे पक्षेकं स्थापनं सौश्रुतवक्ष्यमाणयोगे तथा दर्शनात् ; यथा—“शृङ्गे गवां शृङ्गमयेण चैव प्रच्छादितः पक्षमुपेक्षितश्च” (क० ५ अ०) इति ॥ ११।१२ ॥

पीते इत्यादि ।—वमनमिति—गोनयस्वरसेन मधुपुक्तेन वान्तिः कार्या ; उक्तं हि—“समधुर्विवपीतस्य वमनं गोमयाद्रसः” इति । त्वक्स्थे तु विषे शीतलं प्रदेह-सेकादि कार्यम् ॥ १३ ॥

कपित्थेत्यादि ।—कपित्थस्य मांसं त्वगस्थ्यादिरहितं मध्यम् । लिच्छादिष्यादौ ताभ्यामिति—सिताचौद्राभ्याम् । नतादिति—तगरपादिकातः ॥ १४ ॥

मञ्जिष्ठाञ्च समं पिष्ट्वा गोपित्तेन नरः पिबेत् ॥ १५ ॥

मूलविष-दिग्धविड्योः रजन्त्यादियोगः ।—

रजनीसैन्धवक्षौद्र-संयुक्तं घृतमुत्तमम् ।

पानं मूलविषार्णस्य दिग्धविड्यस्य चेष्यते ॥ १६ ॥

संयोगजविषे ताम्र-खण्डप्रयोगो ।—

सितामधुयुतं चूर्णं ताम्रस्य कनकस्य वा ।

लेहः प्रथमयत्युग्रं सर्वं संयोगजं विषम् ॥ १७ ॥

गरविषे अङ्गीठरसक्तिया ।—

अङ्गीठमूलनिःकाथं फाणितं सघृतं लिहेत् ।

तैलाक्तः स्निग्धसर्वाङ्गो गरदोषविषापहः ॥ १८ ॥

कीटादिविषे कटभ्यादियोगः ।—

कटभ्यर्जुनशैरीय-श्लुक्षीरिद्रुमत्वचः ।

कषायकल्कचूर्णाः स्युः कौटलूताव्रणापहाः ॥ १९ ॥

मूषिकविषे आगारधूमादिलेपः ।—

आगारधूममञ्जिष्ठा-रजनीलवणोत्तमैः ।

लेपो जयत्याखुविधं कर्णिकायाश्च पातनम् ॥ २० ॥

वृश्चिकविषे कासमर्दप्रयोगः ।—

यः कासमर्दनत्वं वदने प्राक्षप्य कर्णे फुत्कारम् ।

विषे इत्यादि ।—अथ पिप्पलीहृद्यं रजनीहृद्यञ्च । सममिति—समभागम् । ललेन
लेपणं पानञ्चेत्याहुः ॥ १५ ॥

रजनीत्यादि ।—उत्तमं घृतं गव्यघृतम् । दिग्धः विषाक्तगरः, तेज विड्यस्य ॥ १६ ॥

सितेत्यादि ।—ताम्रस्य कनकस्य वेति—मारितस्य ताम्रस्य तथा मारितस्य
सुवर्णस्येत्यर्थः ॥ १७ ॥

अङ्गीठेत्यादि ।—अङ्गीठमूलकाथमेव पुनः पाक्वात् फाणितकारं कुर्यात् ॥ १८ ॥

इदानीं कीटादिविषचिकित्सामाह, कटभीत्यादि ।—शैरीयः श्लिष्टौ । श्लुः
ब्रह्मवारः । क्षीरिद्रुमाः वटोदुम्बरादयः ॥ १९ ॥

आगारधूमेत्यादि ।—कर्णिका मांसकन्दौ वरटादिकौटुप्रकायङ्गो वा ॥ २० ॥

मनुजो दधाति शीघ्रं जयति विषं वृश्चिकानां सः ॥ २१ ॥

वृश्चिकविषे तुलसीमूलगुड़िका-अर्कपत्रलेपः ।—

दंशे भ्रामणविधिना वृश्चिकविषहृत् कुठेरपादगुड़िका ।

पुरधूपपूर्वमर्कच्छदमिव पिष्ट्वा कृतो लेपः ॥ २२ ॥

वृश्चिकाविषे जीरकादिलेपः ।—

जीरकस्य कृतः कल्को घृतसैन्धवसंयुतः ।

सुखोष्णी वृश्चिकात्तानां सुलेपो वेदनापहः ॥ २३ ॥

गोधादिविषे कुङ्कुमादिगुड़िका ।—

कुङ्कुमकुनटीकर्कटफललहरितालेः कुसुम्भसम्मिलितैः ।

कृतगुड़िका भ्रामणतो विदष्टगोधाशरटादिविषजित् ॥ २४ ॥

मीनविषे अङ्गोठपत्रधूमः शृङ्गाटिविषे कुङ्कराणिमूललेपः ।—

अङ्गोठपत्रधूमो मीनविषं भटिति विषट्टयेच्छृङ्गौ ।

गोधावरटीविषमिव लेपेन कुङ्कराणिजटा ॥ २५ ॥

कुङ्कुरविषे धुङ्कुरादियोगद्वयम् ।—

कनकोडुस्वरफलमिव तण्डुलजलापिष्टं पीतमपहरति ।

कनकदलद्वयतण्डु-दुग्धपलैर्वां शुनां गरलम् ॥ २६ ॥

य इत्यादि ।—नेत्रं मूलम् । प्रचिप्य सख्यं ॥ २१ ॥

दंशे इत्यादि ।—दंशे वृश्चिकदंशे । कुठेरपादगुड़िका पर्णासमूलकृतगुड़िका ।
पुरधूपपूर्वमिति—गुग्गुलुना पूर्वे धूपयित्वा अर्कपत्रकृतो लेपः ॥ २२, २३ ॥

गोधादिविषचिकित्साभाह, कुङ्कुमेत्यादि ।—कुनटी सनःशिला । कर्कटस्य
फलं मांसम् । कुसुम्भं कुसुम्भगुणम् । शरटादीत्यादिशब्दादङ्गनानामिकाज्ये-
प्रसृतोनां यद्वयम् ॥ २४ ॥

अङ्गोठेत्यादि ।—अङ्गोठेति कुंठः, अन्यथा कुन्दीमङ्गः स्यादिति । कुङ्कराणि
खनामख्याता, तस्या जटा मूलम् ॥ २५ ॥

कुङ्कुरविषचिकित्साभाह, कनकेत्यादि ।—कनकः धुङ्कुरः, उडुस्वरः यज्ञोडुस्वरः,
तयोः फलम् । कनकदलेत्यादि धोगान्तरम् । कनकदलद्वयः धुङ्कुरपत्रस्वरः ।
एषां प्रलेप्ताः शिला ॥ २६ ॥

भेकविषे शिरीषवीजलेपः अडोटादिकायश्च ।—

लेप इव भेकगरलं शिरीषवीजैः स्नहीपयःसितैः ।

हरति गरलं त्राहमशिताऽङ्गीठजटा कुष्ठसम्मिलिता ॥ २७ ॥

मच्छिकाविषे मरिचादिलेपः लालाविषे पटोलमूलादिलेपश्च ।—

मरिचमहौषधवालकनागाह्वैर्मच्छिकाविषे लेपः ।

लालाविषमपनयतो मूले मिलिते पटोलनीलिकयोः ॥ २८ ॥

नखदन्तविषे सोमवल्कादिलेपः ।—

सोमवल्काऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपादपि ।

रजन्त्यौ गौरिकं लेपो नखदन्तविषापहः ॥ २९ ॥

सर्वकौटविषे दशाङ्गमदम् ।—

घचाहिङ्गुविङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पली ।

पाठाप्रतिवषाद्योषं काश्यपेन विनिर्मितम् ।

दशाङ्गमगदं पीत्वा सर्वकौटविषं जयेत् ॥ ३० ॥

जलौकीविषे कौटविषचिकित्साऽतिदेशः ।—

कौटदष्टक्रियाः सर्वाः समानाः स्युर्जलीकसाम् ॥ ३१ ॥

घृतसज्जीवनीऽगदः ।—

पृक्काप्लवस्थौण्यकाक्षिशैल्यरोचनातगरम् ।

ध्यामककुङ्कुममांसीसुरसाघैलाऽऽलकुष्ठघ्नम् ॥ ३२ ॥

भेकविषचिकित्सामाह, लेप इत्यादि ।—अशिता भलिता । कायविषया कल्कविषया वा योज्यमेतत् ॥ २७ ॥

मरिचेत्यादि ।—नागाह्वं नागकेशरम् । लालाविषमिति—लालैव विषे लाला-विषम् । नीलिका रक्षनद्रव्यविशेषः ॥ २८ ॥

सोमवल्का इत्यादि ।—सोमवल्कः कट्फञ्चम् । अश्वकर्णः शालभेदः, गर्दभाखी वा । गोजिह्वा दावींशाकः । हंसपादौ हंसपादाकृतिः स्वनामख्याता ॥ २९ ॥

कौटविषचिकित्सामाह, वचेत्यादि वाम्भटस्य ।—पीलेति कायविषया कल्क-विषया वा योज्यम् ॥ ३० ॥

अतिदेशेन जलौकीविषचिकित्सामाह—कौटदष्टेत्यादि ॥ ३१ ॥

बृहतीशिरीषपुष्पश्रीवेष्टकपद्मचारटीविशालाः ।
 सुरदाकपद्मकेशरशावरकमनःशिलाकौन्त्यः ॥ ३३ ॥
 जात्यर्कपुष्पसर्षपरजनोदयहिङ्गुपिप्पलीलाक्षाः ।
 जलमुद्गपर्णीचन्दनमधुकमदनसिन्धुवाराश्च ॥ ३४ ॥
 सम्पाकलोभ्रमयूरकगन्धफलीनाकुलीविडङ्गाश्च ।
 पुष्येणोदृत्य समं पिष्ट्वा गुड़िका विधेयाः स्युः ॥ ३५ ॥
 जन्तुविषघ्नो जयन्तत् विषमृतसञ्जीवनो ज्वरनिहन्ता ।
 त्रेयविलेपनधारणधूमग्रहणैर्गृहस्थश्च ॥ ३६ ॥
 भूतविजयस्त्वलक्ष्मोकामर्षमन्त्राग्न्यशन्यरीन् हन्यात् ।
 दुःस्वप्नस्त्रीदोषानकालमरणाम्बुचौरभयम् ॥ ३७ ॥
 धनधान्यकार्यसिद्धिश्चोपुष्ट्यायुर्विवर्द्धनो धन्यः ।
 मृतसञ्जीवन एष प्रागमृतात् ब्रह्मणाऽभिहितः ॥ ३८ ॥

इति विष-चिकित्सा ।

पृक्तेत्यादि ।—स्थौण्यं यन्त्रिपथम् । काक्षी सौराष्ट्रवृत्तिका । ध्यानकं गन्ध-
 हणम् । सुरसाऽयं निर्गुणोमञ्जरी । जालं हरितालम् । कुष्ठम् एडगलः ।
 श्रीवेष्टकः नवनीतखोटी । पद्मचारटी कुम्भाङ्गुलता । पद्मस्य केशरं किञ्चल्कः ।
 शावरकः लोभ्रः । कौन्ती रेणुका । जात्यर्कपुष्पमिति—जात्यर्कयोः पुष्पम् ।
 जलं बालकम् । निर्गुण्डाकारः शुक्लपुष्पः सिन्धुवारः । सम्पाकः आरग्वधः,
 तस्य फलं शाद्यम् । लोभ्रं लोहितलोभ्रम् । मयूरः अपामार्गः । गन्धफली
 प्रियङ्गुः । नाकुली राक्षा । पुष्ये पुष्यानक्षत्रयुक्तकाले । जन्तवः क्रिमयः ।
 कामं परदोषोपायः । मन्त्रः अभिचारमन्त्रः । अशनिः वज्रम् । स्त्रीदोषाः
 सौभाग्याथेकतगरादिदोषाः ॥ ३२—३८ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचित्तायां तत्त्वचन्द्रिकायां विष-चिकित्सा-विवृतिः ।

अथ रसायनाधिकारः ।

रसायनस्य लक्षणं प्रयोगकालश्च ।—

यज्जराव्याधिविध्वंसि भेषजं तद्रसायनम् ।

पूर्वं वयसि मध्ये वा शुद्धकायः समाचरेत् ॥ १ ॥

रसायनादौ देहशुद्धेरावश्यकता —

अविशुद्धशरीरस्य युक्तौ रासायनो विधिः ।

न भाति वाससि स्निष्टे रङ्गयोग इवापितः ॥ २ ॥

भेषजं तावाङ्गविषम्, आतुरहितं सुस्थितञ्च । सुस्थितमपि द्विविधं, रसा-
यन-वाजीकरणभेदात् । तदातुरहितं तावदुक्तमेव, सम्प्रति सुस्थितं वाच्यं,
तवापि वाजीकरणापेक्षया रसायनस्य वर्षसहस्रायुष्मादिजनकतया महाफलकतया
च प्रथमतो रसायनमाह, यदित्यादि ।—जराव्याधिविध्वंसि जरारूपव्याध्युत्पत्ति-
प्रतिबन्धकम् ; एतेन विशिष्टरसजनकत्वे सति जरानिवर्तकत्वं रसायनत्वमिति
लक्षणं सूचितम् । अत्र रसशब्देन रसकायत्वात् सप्तानामेव धातूनां ग्रहणम् ।
अवायविशेषणसन्निवेशात् (?) कपालरञ्जनयोगादिषु नातिव्याप्तिः । ननु ब्रह्मो न
रसायनाधिकारी, वक्ष्यति च—“पूर्वं वयसि” इत्यादि । तथा अन्यत्राप्युक्तं—“जरा-
पक्षशरीरस्य व्यर्थमेव रसायनम्” इति, तत् कथं जराप्रशमनकत्वं रसायनस्य ? नेह
जराशब्देनात्र अकालपलितं कालिकञ्च भाविपलितमुच्यते, अतो नीतदोषः ।
यत्तु च्यवनप्रासादौ “सुब्रह्मोऽभूत् पुनर्युवा” (च० वि० अमशानलकीयरसा०) इत्यनेन
ब्रह्मैवापि रसायनप्रयोगात् जराप्रशमनमुक्ते, तत् तपःप्रभावेणानुगृहीतरसायनस्य
फलं, न रसायनमात्रमुच्यते । सुदानस्त्वाह—“रसायनञ्च सुस्थितुरविषयम् । जरा
च व्याधिश्च तद्विध्वंसितुं शीलं यस्य तद्रसायनम् । जराविध्वंसित्वेन न पूर्वापर-
विरोधः, अकालजराहरत्वात् रसायनस्य । यत् तु च्यवनप्रासादौ “सुब्रह्मोऽभूत्
पुनर्युवा” इति, तत् तपःप्रभावानुगृहीतत्वेनापि न्वयसामर्थ्यात् । भेषजपदेन ध्यान-
मन्त्रादिकं व्यवच्छिनति । जरेति ज्वरातिसारादिभेषजं वाजीकरणञ्च व्यवच्छिनति ।
व्याधीति कपालरञ्जनकृष्णीकरणादिकञ्च व्यवच्छिनति” इति । पूर्वं इत्यादौ पूर्वं इति
—यौवनप्रवेशे एव । मध्ये इति—यौवनशेषे । बालब्रह्मो तु रसायनाविषयो
भेषजयोर्व्यासहत्वात् जरापक्षशरीरत्वाच्च । शुद्धकाय इति—वसनविरचनाव्या
शुद्धशरीरः ॥ १ ॥

पञ्चविधहरीतकीरसायनम् ।—

गुडेन मधुना शुण्ठ्या कृष्णया लवणेन वा ।
हे द्वे खादन् सदा पथ्ये जीवेद्वर्षशतं सुखौ ॥ ३ ॥

ऋतुमेदं हरीतकीरसायनम् ।—

सिन्धूल्यशर्कराशुण्ठी-कणामधुगुडैः क्रमात् ।
वर्षादिद्वयभया सेव्या रसायनगुणैषिणा ॥ ४ ॥

त्रिफलारसायनम् ।—

त्रैफलेनायसीं पत्रीं कल्केनालेपयेन्नवाम् ।
तमहोरात्रिकं लेपं पिबेत् चौद्रोदकाप्लुतम् ॥ ५ ॥
प्रभूतस्नेहमशनं जीर्णं तस्मिन् प्रयोजयेत् ।
अजरोऽरुक् समाऽभ्यासाज्जीवेच्चापि समाः शतम् ॥ ६ ॥

पिप्पलीरसायनम् ।—

पञ्चाष्टौ सप्त दश वा पिप्पलीः चौद्रसर्पिषा ।
रसायनगुणान्वेषी समामेकां प्रयोजयेत् ॥ ७ ॥

अविशुद्धे तथा फलं नास्तीति सत्त्वा बाह, अविशुद्धशरीरस्थेत्यादि सुसुतम् ।—
युक्त इति—प्रयुक्तः । क्लिष्टे इति—मलिनः ॥ २ ॥

प्रथमतः हरीतकीरसायनमाह, गुडेनेत्यादि ।— सिन्धूल्येत्यादौ वर्षासु हरीतकी
मा ६, सेन्धव मा २ गिलनीया । शरदि हरीतकी मा ५, शर्करा मा ४ खाद्यं
शीतलजलं पेयम् । हेमन्ते हरीतकी मा ३, शुण्ठी मा २, ततजलं पेयम् ।
शिशिरे हरीतकी मा ३, पिप्पली मा २, ततजलं पेयमिति ॥ ३।४ ॥

त्रैफलेनेत्यादि ।—आयसीं पत्रीमिति—कान्तादिलौहपत्रीम् । नवासिल्येन
निर्मलत्वमपि सूच्यते । कल्केनेति कर्षमितेन । अस्मदपिचे लिदं क्रियते इत्याह-
वेदाः । केचित् उदकस्थाने “घृतम्” इति पठन्ति ॥ ५।६ ॥

पञ्चाष्टावित्यादि ।—समेति हेतुः । सङ्ख्याव्यतिक्रमेणानुक्तपिप्पलीनामुपशोभं
सूचयतीति चक्रः । यद्यपि “वीणि द्रव्याणि नात्युपयुज्यते पिप्पली चारं लवणम्”
(च० वि० रसवि०) इति, तथाऽपि इह द्रव्यान्तरसंयुक्तानां पिप्पलीनामभ्यासो न
विरुद्धः, किंवा एतत्पिप्पलीरसायनव्यतिरेकीण उल्लेखोपपादव्याधात् स निषेधो ज्ञेयः ।
रसायनगुणाश्चरकीर्तयुद्धफलवल्यादयः ॥ ७ ॥

वैकालिक-पिप्पलीरसायनम् ।

तिस्रस्तिस्रस्तु पूर्वाह्णे भुक्त्वाऽग्रे भोजनस्य च ।
पिप्पल्यः किंशुकचार-भाविता घृतभर्जिताः ॥ ८ ॥
प्रयोज्या मधुसस्मिन्ना रसायनगुणैषिणा ।
जेतुं कासं क्षयं शोषं श्वासं हिकामं गलामयम् ॥ ९ ॥
अर्शांसि ग्रहणौदोषं पाण्डुतां विषमज्वरम् ।
वैस्वर्धं पीनसं शीथं गुल्मं वातबलासकम् ॥ १० ॥

वैकालिक-त्रिफलारसायनम् ।—

जरणान्तेऽभयामेकां प्राग्भुक्त्वाहे विभीतके ।
भुक्त्वा तु मधुसर्पिर्भ्यां चत्वार्यामलकानि च ॥ ११ ॥
प्रयोजयेत् समामेकां त्रिफलाया रसायनम् ।
जीवेद्वर्षशतं पूर्णमजरोऽव्याधिरेव च ॥ १२ ॥

मण्डूकपर्ण्यादिरसायनचतुष्टयम् ।—

मण्डूकपर्ण्याः स्वरसः प्रयोज्यः
क्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ।
रसो गुडूच्यास्तु समूलपुष्पाः
कल्कः प्रयोज्यः खलु शङ्खपुष्पाः ॥ १३ ॥
आयुःप्रदान्यामयनाशनानि
बलाग्निवर्णस्वरवर्धनानि ।
मेध्यानि चैतानि रसायनानि
मेध्या विशेषेण तु शङ्खपुष्पी ॥ १४ ॥

तिस्र इत्यादि ।—किंशुकः पलाशः । चारमिति—चारोदकम् । भाविता
इति सप्ताहम् ॥ ८—१० ॥

जरणान्ते इत्यादि ।—जरणान्ते इति—प्रातः । प्राग्भुक्त्वादिति—भोजनादौ ।
मधुसर्पिर्भ्यामित्यभयादिभिस्त्रिभिरेव सम्बध्यते ॥ ११।१२ ॥

मण्डूकपर्ण्या इत्यादि ।—मण्डूकपर्ण्या इत्यादिना शङ्खपुष्पा इत्यन्तेन चतुरो
योगानाह । समूलपुष्पा इति गुडूच्याः शङ्खपुष्पा वा विशेषणम् ॥ १३।१४ ॥

अश्वगन्धारसायनम् ।—

पीताऽश्वगन्धा पयसाऽर्द्धमासं घृतेन तैलेन सुखाश्वना वा ।
कशस्य पुष्टिं वपुषी विधत्ते बालस्य शस्त्रस्य यथाऽम्बुवृष्टिः ॥ १५ ॥

धात्रादिरसायनम् ।—

धात्रीतिलान् भृङ्गरजोविमिश्रान् ये भक्षयेयुर्मनुजाः क्रमेण ।
ते कृष्णकेशा विमलेन्द्रियाश्च निर्व्याधयो वर्षशतं भवेयुः ॥ १६ ॥

वृद्धदारकरसायनम् ।—

वृद्धदारकमूलानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ।
शतावृत्या रसेनैव सप्तरात्राणि भावयेत् ॥ १७ ॥
अक्षमात्रन्तु तच्चूर्णं सर्पिषा सह योजयेत् ।
मासमात्रोपयोगेन मतिमान् जायते नरः ॥
मेधावी स्मृतिमांश्चैव बलीपलितवर्जितः ॥ १८ ॥

हस्तिकर्णरसायनम् ।—

हस्तिकर्णरजः खादेत् प्रातरुत्थाय सर्पिषा ।
यथेष्टाहारचेष्टोऽपि सहस्रायुर्भवेन्नरः ॥ १९ ॥
मेधावी बलवान् कामी स्त्रीशतानि व्रजत्यसौ ।
मधुना त्वश्ववेगः स्यात् बलिष्ठः स्त्रोसहस्रगः ॥ २० ॥

हस्तिकर्णरसायनस्य रचामन्त्रः ।—

मन्त्रश्चायं प्रयोक्तव्यो भिषजा चाभिमन्त्रणे ॥

“ओं नमो महाविनायकाय असृतं रक्ष रक्ष, मम फल-
सिद्धिं देहि रुद्रवचनेन स्वाहा” ॥ २१ ॥

पीतित्वादि वाग्यदृष्टम् ।—अश्वगन्धायाश्चूर्णे पयसा पिप्पे, घृतेन वातपिप्पे,
तैलेन वाते, उष्णोदकेन वातकफे इत्याहुः ॥ १५ ॥

धात्रीत्यादि ।—तिलाद्य कृष्णाः, प्रशस्तत्वात् । भृङ्गरज इति निर्देशात्
सान्नी भृङ्गरजःशब्दाऽपि भृङ्गराजवचनोऽसौत्युग्रीयते । क्रमेणेति—रसायन-
क्रमेण ॥ १६—१८ ॥

हस्तिकर्णेति ।—हस्तिकर्णः हस्तिकर्णपञ्चाशमूलम् ॥ १९/२० ॥

पादिकशर्करावादि रसायनम् ।—

धात्रीचूर्णस्य कंसं स्वरसपरिगतं क्षौद्रसर्पिः समांशं
कृष्णामानोसिताष्टप्रसृतयुतमिदं स्थापितं भस्मराशी ।
वर्षान्ते तत् समश्चन् भवति विपलितो रूपवर्णप्रभावै-
र्निर्वाधिर्बुद्धिमेधास्मृतिबलवचनस्थैर्यसत्त्वैरुपेतः ॥ २२ ॥

श्लोकसङ्ख्याभ्यामसन्नमताप्रद रसायनम् ।—

गुडूच्यपामार्गविडङ्गशङ्खिनी-
वचाभयाकुष्ठशतावरो समा ।
घृतेन लोढा प्रकरोति मानवं
त्रिभिर्दिनैः श्लोकसहस्रधारिणम् ॥ २३ ॥

सारस्वत (ब्राह्मो) वृत्तम् ।—

समूजगतामादाय ब्राह्मीं प्रक्षाल्य वारिणा ।
उदूखले क्षौद्रयित्वा रसं वस्त्रेण गालयेत् ॥ २४ ॥
रसे चतुर्गुणे तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
श्लेषधानि तु पेष्याणि तानोमानि प्रदापयेत् ॥ २५ ॥
हरिद्रा मालती कुष्ठं त्रिवृता सहरोतकी ।
एतेषां पलिकान् भागान् श्लेषाणि कार्ष्णिकाणि तु ॥ २६ ॥

मन्त्रशैल्यादि ।—शौ नम इत्यादिमन्त्रो हस्तिकर्णेत्यादियोगश्चैवाभिमन्त्रणाय ॥ २१ ॥

धात्रीत्यादि ।—कंसं चतुःषष्टिपलानि । स्वरसपरिगतमिति—आमलकफल-
सहस्रस्वरसेन भावितं, भावना च एकविंशतिवारम् । क्षौद्रसर्पिः समांशमिति—
धात्रीचूर्णपिचया प्रत्येकं समभागमित्यर्थः, तेन सप्तघृतयोः प्रत्येकं चतुःषष्टिपलानि ।
मानोति—षष्टौ पलानि । सितायाः शर्कराया षष्टौ प्रसृतानि षोडश पलानित्यर्थः ।
स्थापितं भस्मराशाविति, प्रावृद्धारम्भे इति शेषः । वर्षान्ते इति—प्रावृत्कालस्थान्ते,
शरदीत्यर्थः ॥ २२ ॥

गुडूच्येत्यादि ।—शङ्खिनी शङ्खपुष्पी । क्वचित् वचास्थाने “वचा” इति पठ्यते,
किन्तु वाग्भटे वचैव पठिता ॥ २३ ॥

पिप्पल्योऽथ विडङ्गानि सैन्धवं शर्करा वचा ।
 सर्वमेतत् समालोद्य शनैर्मृदग्निना पचेत् ॥ २७ ॥
 एतत्प्राशितमात्रेण वाग्बिभृक्षुश्च जायते ।
 सप्तरात्रप्रयोगेण किन्नरैः सङ्ग गौयते ॥ २८ ॥
 अर्द्धमासप्रयोगेण सोमराजीवपुर्भवत् ।
 मासमात्रप्रयोगेण श्रुतमात्रन्तु धारयेत् ॥ २९ ॥
 हृन्त्यष्टादश कुष्ठानि अर्शांसि विविधानि च ।
 पञ्च गुल्मान् प्रमेहांश्च कासं पञ्चविधं जयेत् ॥ ३० ॥
 बन्ध्यानाञ्चैव नारीणां नराणामल्परेतसाम् ।
 घृतं सारस्वतं नाम बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥ ३१ ॥

उषसि जलपानम् ।—

कासश्वासतिसारज्वरपिडककटीकुष्ठकोठप्रकारान्
 मूत्राघातोदरार्शः श्वयथुगलशिरः कर्णशूलाल्तिरोगान् ।
 ये चान्ये वातपित्तक्षतजकफकृता व्याधयः सन्ति जन्तो-
 स्तांस्तानभ्यासयोगादपनयति पथः पीतमन्ते निशायाः ॥ ३२ ॥

उषसि नासया जलपानम् ।—

व्यङ्गबलीपलितघ्नं पीनसर्वैस्त्र्यंकासशोथघ्नम् ।
 रजनौक्षयेऽम्बुनस्यं रसायनं दृष्टिजननञ्च ॥ ३३ ॥

समूलैत्यादि ।—ब्राह्मीघृतं स्पष्टम् ॥ २४—३१ ॥

कासेत्यादि ।—पिडकः पिडका । “मन्त्राः क्रोशन्ति” इतिवत् कटीशब्देन
 कटीगता गृध्रव्यादय उच्यन्ते । पथ इति—दुग्धं, पानीयं वा ; सुसुते प्रातः
 जलपानस्य जलपानस्यापि दर्शितत्वात् ; यथा—“शीतोदकं पथः क्षौद्रं सर्पिरित्येकशो
 द्विधः । त्रिधः समस्ततया प्राक् पीतं स्यादयेदयः ॥” (चि० २७ अ०) इति ।
 प्रागिति—प्रातः । अथ चतुर्गुणजलप्रतगव्यदुग्धस्य धारोणस्य वा एकद्वित्रिकर्षपञ्चादि
 षोडशपलं यावदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

व्यङ्गैत्यादि ।—अम्बुनस्यमिति—अथ नासिकया जलपानमप्यप्यङ्गुलीनां घटपले
 शरदित्याहुः ; उक्तञ्चास्य—“प्रसृतवयस्यु पातव्यं नासया नाधिकं मतम्” इति ॥ ३३ ॥

लौहस्य साध्यसाधनपरिमाणं वक्तुं प्रतिज्ञा ।—

नागार्जुनो मुनीन्द्रः शशास यत्लौहशास्त्रमतिगहनम् ।

तस्यार्थस्य स्मृतये वयमेतद्विशदाक्षरैर्व्रमः ॥ ३४ ॥

पक्त्यलौहस्य परिमाणनिर्देशः ।—

मेने मुनिः स्वतन्त्रे यः पाकं न पलपञ्चकादवाक् ।

सुबहुप्रयोगदोषादूर्ध्वं पलत्रयोदशकात् ॥ ३५ ॥

लौहपाकायं काव्यपरिभाषा ।—

तत्रायसि पचनीये पञ्चपलादौ त्रयोदशपलकान्ते ।

लौहात् त्रिगुणा त्रिफला ग्राह्या षड्भिः पलैरधिका ॥ ३६ ॥

यद्यपि सर्वरसायनश्रेष्ठत्वात् प्रथममेवाहृतसारलौहाभिधानमनुचितं, तथाऽपि सूचीकटाहत्यायेन रसायनान्तराण्यभिधाय बहुप्रपञ्चतया सम्प्रत्यस्तसारलौहमाह, —नागार्जुन इत्यादि ॥ ३४ ॥

तत्र सारणादावधेरप्रशस्तत्वेन प्रथमं तदभिधानमनुचितं, तथा दुरुद्धमेयत्वेन साध्यसाधनपरिमाणविधेरव गरीयस्त्वम्, अतः प्रथमं साध्यसाधनपरिमाणविधि-
वर्तयः । तत्र स्थित्यालौहः पक्त्यः इत्याह, मेने मुनिरित्यादि ।—पलपञ्चका-
दवांगित्यत्र संस्कारस्यात्यक्तालव्यापकतया बहुगुणत्वं न स्फाटित्वेन हेतुबुद्धेयः ।
ननु “पलादवाक् न पक्त्यः ऊर्ध्वापि पलाटकात्” इति योगरत्नाकरेऽभिहितं,
तत् कथं पलपञ्चकादवांगित्यव्यभिहितम् ? इत्यत आह, स्वतन्त्रे इति—स्वतन्त्रे
स्त्रोयशास्त्रे एव, नात्र च ; तेनाशक्तौ नूनमानमपि शास्त्रान्तरीकं न विरोधभावहृताति-
भावः । अत एवाग्रे स्वयमपि पञ्चपलादिसङ्ग्रहानियमभङ्गं वक्ष्यति, एतेन यथा
यथा मानस्यापकर्षं तथा वीर्यस्यापकर्षः ; यथा यथा च परिमाणोत्कर्षस्तथा
तथा च वीर्योत्कर्षः इति भावः ॥ ३५ ॥

लौहसंस्कारकषायसाधनार्थं काव्यपरिभाषामाह, तत्रायसीत्यादि ।—पचनीये-
ऽयसीति—पञ्चपलादित्रयोदशपलान्तलौहे यावत्परिमाणं लौहं पुरुषस्य पक्तुं
शक्यं, तावत्परिमितलौहापेक्षया निखिला त्रिगुणा त्रिफला ग्राह्या । किंवा
पचनीये इति पाकाहं, तेन पाण्डिबन्दादीनां यद्व्यर्थं, न तु फालकुहालादीनाम् ।
षड्भिः पलैरधिकेति—एतेन लौहापेक्षया त्रिगुणीकृत्य गृहीता या त्रिफला
या त्रिफला षट्पलैरधिका ग्राह्या ; तेन पचपले लौहे साध्ये लौहापेक्षया

मारणपुटनादिषु विफलायाः परिमाणनिर्देशः ।—

मारणपुटनस्थालीपाकास्त्रिफलैकभागसम्प्राद्याः ।

त्रिफलाभागद्वितयं ग्रहणीयं लौहपाकार्थम् ॥ ३७ ॥

मारणादिषु विफलाकार्थं जलपरिमाणनिर्देशः ।—

सर्वत्रायःपुटनाद्यर्थेकांशे शरावसङ्घातम् ।

प्रतिपलमेव त्रिगुणं पाथः काथार्थमादेयम् ॥ ३८ ॥

सप्तपलादौ भागे पञ्चदशान्तेऽश्वसां शरावेष्टम् ।

व्याद्येकादशकान्तैरधिकं तद्वारि कर्त्तव्यम् ॥ ३९ ॥

वैगुण्येन विफलायाः पञ्चदश पलानि भ्रूवष्टपलेन सह मिलित्वा एकविंशति पलानि भवन्ति । एवं षट्पललौहे साध्ये लौहपापेक्षया वैगुण्येन विफलाया अष्टादशपलानि भ्रूवष्टपलेन सह चतुर्विंशतिपलानि भवन्ति । एवं सप्तपलादि-
ज्वपि बोध्यम् ॥ ३६ ॥

ननु लौहस्य तावन्मारण-स्थालीपाक-पुटपाक-निष्पत्तिपाकाः सन्ति, ततश्च कुत्र कियत् विफलापरिमाणं कर्त्तव्यम् ? इत्यतो विमज्य विफलापरिमाणं दर्शयति, मारणपुटनेत्यादि ।—लौहमपेक्ष्य कतत्रिगुणविफलाद्वयं भ्रूवष्टपल-सहितमेव विभागं कृत्वा तत्र भागद्वयं प्रधाननिष्पत्तिपाकाधेनवस्थाप्यम् । अपरेक-भागेन लौहमारण-स्थालीपाक-पुटनानि कर्त्तव्यानीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

तदिह लौहमारण-पुटन-स्थालीपाकाद्येष्टहोतैकभागविफलाकार्थं कियञ्जलं देयमित्याह, सर्वत्रेत्यादि ।—सर्वत्रेति—पञ्चपलादित्रयोदशपलान्तिलिखितमाने । पुटनाद्यर्थेकांशे इति—पुटन-मारण-स्थालीपाकाद्येष्टहोतैकभागविफलेकभागे प्रतिपलं शरावैरेव त्रिगुणं वारि देयमित्यर्थः । आदिशब्दान्मारण-स्थालीपाकौ यावौ । तत्र पञ्चपललौहे पुटनादिकर्मवयाद्येष्टापितविफलेकभागः सप्तपलौ भवति, तत्र जलस्यैकविंशतिशरावा इत्यर्थः ; एवं षट्पलादिलौहेऽपि विफलेकभागा अष्टौ पलादयः, तथा जलस्यापि चतुर्विंशतिशरावादय उन्नेयाः । किन्तु त्रिगुणताया अविक्रमपि जलं देयं, तदर्थमाह, सप्तपलादावित्यादि । अस्यार्थः,—पञ्चनोयपञ्चपललौहादारभ्य त्रयोदशपलान्तिलौहापेक्षया वैगुण्येन भ्रूवष्टपलाधिकतया फलवयस्यैकविंशतिपलरूपं चतुर्विंशतिपलरूपं मानं वा ; तस्य द्वयोर्भागेः पुटनादिकर्मवयाद्येष्टापितैः सप्तपलाष्टपलादिकर्मरक्षणया लौहमयो-

तत्राष्टमो विभागः शेषः काथस्य यन्नतः स्थाप्यः ।

तेन हि मारणपुटनस्थालीपाका भविष्यन्ति ॥ ४० ॥

इत्येवमन्तेन विफलायाः पञ्चदश पलानि भवन्ति, तेषां काथं प्रतिशराव-
शङ्काया यत् त्रिगुणं बारि देयं तत् विफलासप्तपलादारभ्य विफलापञ्चदशपल-
पर्यन्तं क्रमेण जलशराववयमारभ्य एकादशपर्यन्तजलशरावेरधिकं विधेव-
मित्यन्वयः । तेन सप्तपले विफलाद्रव्ये जलशराववयमधिकम्, अष्टपले च
शरावचतुष्टयम्, एवं-क्रमेण त्रयोदशपलान्तं ज्ञेयम् । एतद्वचनं स्पष्टीकरणार्थं
पत्रिका लिख्यते—छौहपल ५, मारणादिकर्मवयाग्रस्थापितविफलैकभाग पल ७,
पा पा श २१, अधिक श ३, मिलित्वा श २४ । एवं षट्पलछौहमारणादिकर्म-
वयार्थस्थापितविफलैकभाग पल ८, पा पा श २४, अधिक श ४, मिलित्वा श २८ ।
सप्तपलछौहमारणादिकर्मवयार्थस्थापितविफलैकभाग पल ९, पा पा श २७, अधिक
श ५, मिलित्वा श ३२ । अष्टपलछौहे विफलैकभाग पल १०, पा पा श ३०,
अधिक श ६, मिलित्वा श ३६ । नवपलछौहे विफलैकभाग पल ११, पा पा श
३३, अधिक श ७, मिलित्वा श ४० । दशपलछौहे विफलैकभाग पल १२, पा पा
श ३६, अधिक श ८, मिलित्वा श ४४ । एकादशपलछौहे विफलैकभाग पल १३,
पा पा श ३९, अधिक श ९, मिलित्वा श ४८ । द्वादशपलछौहे विफलैकभाग पल
१४, पा पा श ४२, अधिक श १०, मिलित्वा श ५२ । त्रयोदशपलछौहे विफलैक-
भाग पल १५, पा पा श ४५, अधिक श ११, एवं मिलित्वा श ५६ । इदानीमेतज्जलं
काथनानं कियदवशिष्टम् ? इत्याह, तत्रेत्यादि ।—तदेति—विफलैकभागस्य काथार्थे
हते जले, तेन पञ्चपलछौहे विफलैकभागकाथार्थे जलशराव २४, शेष श ३ । एवं
षट्पलछौहे विफलैकभागकाथार्थे जल श २८, शेषं साङ्गशराववयमित्यादि ज्ञेयम् ।
यन्नत इति ढणधुल्यादिनिवारणार्थं न्यूनाधिकतापरिहारायेंच ; उक्तं हि योग-
रत्नाकरे—“काथेन मन्दपाकेन वज्रिमान्दं भवेत् भुवम् । काथस्याधिकपाकस्य मन्द-
प्राचक्षते फलम् ॥” इति । हि हेतौ, यतो मारणपुटनादि महत् क्षमं वयं तेन
काथेन कर्तव्यमस्ति, तेन तत्र यन्नः कर्तव्य इत्यर्थः । ननु एकस्मिन् दिने मारणादि-
कर्मवयं कर्तुमशक्यं, यदि पुनरेकस्मिन् दिने मारणम्, अपरेदिनेः पुटनादिकं
क्रियते, तदा काथस्य पर्युषितत्वेनास्त्वं स्यात् ? सत्यम् ; प्रत्यहं तत्रकाथस्य उष्णी-
करणान् नास्मता । यद्यपि तापादल्पव्ययत्वं काथस्य, तदपि सूक्ष्मताः सङ्गान्नाधिक-
शीघ्रलाघ तत्र दोषज्ञावहति । एवमेव ब्रह्मा अपि व्यवहरन्ति ; छौहशास्त्रेऽप्युक्तं

नियत्तिपाकार्थे विफलायाः काथविधिः ।—

पाकार्थं तु विफलाभागद्वितये शरावसङ्ख्यातम् ।

प्रतिपलमस्य समं स्यादधिकं द्वाभ्यां शरावाभ्याम् ॥ ४१ ॥

तत्र चतुर्थी भागः शेषो निपुणैः प्रयत्नतो ग्राह्यः ।

अथसः पाकार्थत्वात् स च सर्वस्मात् प्रधानतमः ॥ ४२ ॥

लौहपाकार्थे दुग्धपरिमाणनिर्देशः ।—

पाकार्थमश्मसारे पञ्चपलादौ त्रयोदशपलान्ते ।

दुग्धशरावद्वितयं पादैरेकादिकैराधिकम् ॥ ४३ ॥

—“पथ्यात्रिकटुकाश्मभिन्नालिकलैषो निहन्त्ययः सुतरास् । पर्युषितः परिशीषात्
शास्त्रः काथः पटात् गलितः ॥” इति । भव्यदत्तादयस्तु विफलायास्तृतीयभा-
गस्य विधा समभागेन विभज्य मारणपुटनस्थालीपाकरूपकर्मनयार्थे काथः प्रत्यक्षमेव
काथ्य इत्याहुः ॥ ३८—४० ॥

इदानीं प्रधाननियत्तिपाकार्थेऽप्यपितविफलाभागद्वयस्य काथविधिराह, पाकार्थं
नित्यादि ।—पाकार्थे इति—प्रधाननियत्तिपाकार्थं । विफलाभागद्वितये इति—
पूर्वोक्तरीत्या लौहपञ्चपलादौ त्रयोदशपलान्ते क्षमेण विफलाया भागद्वयं चतुर्दश-
पलषोडशपलाष्टादशपलादयस्त्रिंशत्पलान्तः भवन्ति, तत्र विफलायाः प्रतिपलम्
एकशरावं ललं दातव्यं, किन्तु सर्वत्रैव शरावद्वयमधिकं भवत्येव देयं, तेन
विफलायाश्चतुर्दशपले षोडश शरावरावाः काथार्थे देयाः, षोडशपले अष्टादश-
शलशरावा इत्यादिकमेव बोद्धव्याः । स च काथः कियदवशिष्टः प्याप्यः ? इत्याह,
तत्रेत्यादि । प्रयत्नतो ग्राह्य इत्यत्र हेतुमाह, अथसः पाकार्थत्वात् इति—चतुर्थी-
वशिष्टकाथस्य निखिलकर्मप्रधाननियत्तिपाकार्थत्वादित्यर्थः । स चेति—नियत्तिपाकः ।
सर्वस्मादिति—मारणपुटनादेः ॥ ४१।४२ ॥

प्रधाननियत्तिपाकार्थं हि लौहे यथा विफलाकाथो दीयते तथा
दुग्धमपि, तत्र दुग्धं पञ्चपलादित्रयोदशपलान्तलौहेषु कुत्र कियन्मानं देयम् ?
इत्याह, पाकार्थमित्यादि ।—अत्र एक आदिर्धेयां पादानां शरावश्चतुर्थीशानां
तै पादद्वयवयादयः एकादिष्वाः पादाः, तैरधिकं दुग्धशरावद्वयं पुटनालशोधिते-
ऽस्मासारे लौहचूर्णे पञ्चपलादि त्रयोदशपलान्ते पक्तव्ये यथाक्रमं पक्तव्यमित्यर्थः, तेन
प्रत्यक्षमपि पक्तव्ये सति सपाददुग्धशरावद्वयम् । षट्पले तु पादद्वयाधिकं तत्र

पञ्चलौहस्य न्यूनाधिकमात्रनिर्देशः ।—

पञ्चपलादिमात्रा तदभावे तदनुसारतो ग्राह्यम् ।

चतुरादिकमेकान्तं शक्तावधिकं त्रयोदशकात् ॥ ४४ ॥

शरावद्वयम् । सप्तपले पादद्वयाधिकं दुग्धशरावद्वयमित्यादिक्रमेण त्रयोदशपलपर्यन्त-
मुन्नेयमिति ॥ ४३ ॥

अथ लौहस्य पञ्चपलादिमात्राकरणे यदि शक्तिर्नास्ति, तदा पञ्चपलादवर्गपि
एकपलादिचतुःपलपर्यन्तं लौहपाकः कर्तव्यः, तथा यथाशक्तिसम्भवे त्रयोदश-
पलादुपर्यपि चतुर्दशपलादिलौहस्य पाकः कर्तव्य इत्यर्थमाह, पञ्चपलादि-
रित्यादि ।—नन्वेवं सत्येकपलादिचतुःपलान्ते लौहे, तथा त्रयोदशपलादूर्ध्वं चतुर्दश-
पलादौ लौहे मारणादिकर्मवयाथे, तथा प्रधाननिष्पत्तिपाकार्थं कौटुशं काथ्य-
त्रिफलाया मानपट्टणम् ? एतत्कार्थं जलदानं वा कौटुशम् ? स्याद्यः श्रेयो
वा कौटुशः ? प्रधाननिष्पत्तिपाकार्थं दुग्धदानं वा कौटुशम् ? तदर्थमाह, तदनुसारतो
ग्राह्यमिति—पञ्चपलादिलौहमारणाय तत्तज्जावादिमानानुसारत इत्यर्थः । चतुरादिक-
मेकान्तमिति—चतुस्त्रिंशत्कम् । इदानीं तदनुसारत इत्यस्य विवरणाय पदवी लिख्यते
—तत्रैकपले लौहे मारणादिकर्मवयाथे ध्रुवषट्पलसहितत्रिफलायास्तृतीयभागः पल-
द्वयं भवति, प्रतिपलञ्च जलशरावद्वयवृद्धिरक्ता, तत्तत्तदनुसारात् प्रतिपलञ्च जल-
शरावद्वयगुण्यात् कार्थमपि नव जलशरावा भवन्ति ; तथा “सप्तपलादौ भागे”
इत्यनेन त्रिफलासप्तपलादिभागेषु च क्रमात् त्रिचतुरादिजलशराववृद्धिरक्ता,
अतस्तदनुसारात् पञ्चपलादवर्गपि क्रमेण पादद्वयं क्रासयेत्, तेनैकपललौहस्य
मारणादिकर्मवयाथे गृहीतत्रिफलायास्तृतीयभागे अपरोऽपि जलशराव एको
ध्रुवत्वेन दीयो भवति, अतः पूर्वोक्तनवजलशरावेर्मिलित्वा दश शरावा इति
सिद्धम् । तथा द्विपललौहे कर्मवयाथे ध्रुवषट्पलसहितत्रिफलायास्तृतीयो भागः
पलचतुष्टयो भवति, प्रतिपलञ्च जलशरावद्वयगुण्यात् द्वादश जलशरावाः, तथा “सप्त-
पलादौ भागे” इति वचनानुसारेणापरोऽपि पादद्वयाधिकजलशराव एको ध्रुवत्वेन
दीयो भवति, अतो मिलित्वा सार्द्धं त्रयोदश जलशरावा भवन्ति । एवं त्रिपललौहे
कर्मवयाथे ध्रुवषट्पलसहितत्रिफलायास्तृतीयभागे पञ्च पलानि भवन्ति, प्रतिपलञ्च
जलशरावद्वयगुण्यात् पञ्चदशजलशरावाः, “सप्तपलादौ भागे” इति वचनानुसारादपर-
सपि जलशरावद्वयमधिकं ध्रुवत्वेन दीयं, तेन मिलित्वा सप्तदशजलशरावाः । चतुः-
पललौहेऽपि कर्मवयाथे ध्रुवषट्पलसहितत्रिफलायास्तृतीयभागे पलषट्कं भवति,
अतिपलञ्च जलशरावद्वयगुण्यादष्टादश जलशरावाः, “सप्तपलादौ भागे” इत्यनुसारादपरः

त्रिफलात्रिकटुकचित्रककान्तक्रामकविडङ्गचूर्णानि ।

अपि पादद्वयाधिकजलशरावद्वयमधिकं ध्रुवत्वेन दिवं भवति, तेन मिलित्वा जलस्य सार्द्धं विंशतिशरावा भवन्ति । पञ्चपललौहे च यत् काष्ठ्यादिमानं तत् पूर्वमेव विद्व-
तम् । त्रयोदशलौहपलादुपरि चतुर्दशपलादौ “व्याख्येकादशकान्तेः” इत्याद्यनुसारात्
पूर्वपूर्वापेक्षया शरावेष्वेव जलस्य षड्भिः कर्तव्या, काष्ठस्याष्टर्मांशः शेषः, एवं सर्वमेव ।
प्रधाननिष्पत्तिपाकायमपि एकपललौहे च त्रिफलायाः भागद्वये षट्पलानि, “प्रति-
पलनम्बु समं स्यात्” इत्युक्ते च त्रिफलायाः काष्ठायै जलस्य षट् शरावाः, ते च
हाभ्यां शरावाभ्यामधिककाः कर्तव्याः, इति मिलित्वा अष्टौ जलशरावाः, चतुर्थभागव-
शेषादत्र स्याद्यं शरावद्वयम् । पञ्चपललौहस्य प्रधानपाके तु सपाददुग्धशरावद्वयो-
क्तेश्च एकपले तु लौहे क्रमात् पादद्वयेन सपाददुग्धशराव एको भवति । प्रधान-
पाकायै घृतमपि द्विगुणं त्रिगुणं चतुर्गुणं लौहापेक्षया यथाप्रकृतिदीपभेदेन,
तेन वातप्रकृतौ घृतं लौहाश्चतुर्गुणं, पित्तप्रकृतौ द्विगुणं, श्लेष्मप्रकृतौ त्रिगुण-
मिति ; एवं द्विपले लौहे । द्विपललौहस्य प्रधानपाके त्रिफलायाः भागद्वयेऽष्टौ
पलानि ; “प्रतिपलनम्बु समं स्यात्” इत्युक्ते जलस्याष्टौ शरावाः, ते च हाभ्यां
शरावाभ्यामधिककाः कर्तव्याः, इति मिलित्वा दश जलशरावाः, चतुर्थभागवशेषात्
स्याद्यं सार्द्धशरावद्वयम् । पञ्चपललौहस्य प्रधानपाके तु सपाददुग्धशरावद्वयोक्तेश्च
द्विपले तु क्रमात् पादद्वयेन दुग्धश्च सार्द्धशरावेकं भवति, घृतञ्च प्रकृत्याद्यपेक्षया
पूर्ववदेव ज्ञेयम् । त्रिपललौहस्य प्रधानपाके तु त्रिफलायाः दश पलानि ; “प्रति-
पलनम्बु समं स्यात्” इत्युक्ते जलस्य दश शरावाः, ते च हाभ्यां शरावाभ्यामधिककाः
कर्तव्याः, इति मिलित्वा द्वादश जलशरावाः, चतुर्थभागवशेषात् स्याद्यं शराव-
द्वयं, पूर्वोक्तरीत्या दुग्धश्च पादोनशरावद्वयं, घृतञ्च प्रकृत्याद्यपेक्षया पूर्ववदेव
ज्ञेयम् । चतुःपललौहस्य प्रधानपाके तु त्रिफलायाः द्वादश पलानि ; “प्रतिपलनम्बु समं
स्यात्” इत्युक्ते जलस्य द्वादश शरावाः, ते च हाभ्यां शरावाभ्यामधिककाः कर्तव्या इति
मिलित्वा चतुर्दश जलशरावाः, चतुर्थभागवशेषात् स्याद्यनु सार्द्धशरावद्वयं,
दुग्धश्च शरावद्वयं, घृतञ्च पूर्ववदिति । त्रयोदशपलादुपरि चतुर्दशपलादिलौहस्य
प्रधानपाके स्थापितत्रिफलायाः भागद्वये पूर्ववदेव जलं दिवं, स्याद्यञ्च
चतुर्थभागं, पूर्वपूर्वापेक्षया दुग्धस्य एकैकशरावपादद्विभिः स्पष्टतरेव, घृतमपि
प्रकृत्याद्यपेक्षया द्विगुणत्रिगुणादिकमेवेति तदनुसारत इति यन्मो विद्वतः ॥ ४४ ॥

जातीफलस्य जातीकोषैलाककालवङ्गानाम् ॥

सितकणजोरकयोरपि चूर्णान्वयसा समानि स्युः ॥ ४५ ॥

त्रिफलात्रिकटुविडङ्गा नियताऽन्ये ते यथाप्रकृति बोध्याः ।

कालायसदोषहृतेजातीफलादेर्लवङ्गकान्तस्य ॥ ४६ ॥

क्षेपः प्राप्यतुरूपः सर्वस्योनस्य चैकाद्यैः ।

कान्तक्रामकमेकं निःशेषं दोषमपहरत्ययसः ॥ ४७ ॥

लौहपाके घृतपरिमाणनिर्देशः ।—

द्विगुणत्रिगुणचतुर्गुणमाज्यं ग्राह्यं यथाप्रकृति ॥ ४८ ॥

पक्ता अवतारतनाते लौहे प्रक्षेपायै चूर्णमाह, त्रिफलेत्यादि ।—कान्तक्रामकं—
काञ्जिकामुलकम् । सितकण्ठेति इयं जोरकावशेषणम् । अयसा समानीति—यावन्नौह-
चूर्णं, तावदेव मिलित्वा त्रिफलादिचूर्णान्वयः । इदानीमेतेषु त्रिफलादिषु मध्ये
यदवश्यं प्रक्षेप्यं तदाह, त्रिफलेत्यादि । अन्ये इति—जातीफलादयः । कालायसदोष-
हृतेः इति हेतुः । उक्तत्रिफलादिसप्तकस्य निश्चितत्वे हेतुमाह, कालायसदोषहृतेरित्यादि ॥
कालायसः वज्रपाण्ड्यादिलौह एव, कालत्वञ्चास्य प्रशस्त्वेन कीर्त्यते ; यदुक्तं
पातञ्जले—“कञ्जलाभाः शिरोनाले रसायनविधौ मताः” इति । शिरोना इति—
पतितदानवशिरसि जाता इत्यर्थः ; उक्तं हि पातञ्जले—“कफपित्तानिलप्रायश्-
देहाद्यव नङ्गीतले । पतिता दानवास्तत्र प्रदेशाश्चपि तादृशाः ॥ गिरिसारास्ततो जातर-
क्षतमाधममप्यमाः । कफचेतं शिरः प्रोक्तं हृदयं पित्तमण्डलम् ॥ वायोर्नाभिरथः क्षेप-
मिति देहविदो विदुः । वक्षोना व्याधिनाशार्थं कटिना वागिकर्म्मणि ॥ शिरोना
देहसिद्धयमित्येवं विविधा मताः ॥” इत्यादि । अथोभवी दोषः आयसः, स चाकर-
दृष्टिवशात्, तस्य हृतिः हरणं, प्रशम इति यावत् । यद्यपि कान्तक्रामकस्यापि लौह-
दोषहरणत्वेनावश्यप्रक्षेप्यत्वोपवर्णनमिदमेव युज्यते, तथाऽपि तस्यैकस्यापि निःशेषदोष-
हरणत्वकथनार्थं पृथगभिधानं कान्तक्रामकमित्यादिना अग्रे करिष्यति, तेन कान्त-
क्रामकस्यापि निश्चितं प्रक्षेप्यत्वमिति ज्ञेयम् । जातीफलादीनां प्राप्ततुरुरूपं प्रक्षेप्यत्वमाह,
जातीफलादेरित्यादि । प्राप्ततुरुरूप इत्यस्यार्थमाह, सर्वस्योनस्य चैकाद्यैरिति । एतदुक्तं,
जातीफलादिलवङ्गान्तं यदा सर्वमेव प्राप्यते, तदा सर्वस्येव प्रक्षेपः, यदा सर्वे न लभ्यन्ते
तदा एकद्विवरादिभिर्जातीफलादिद्रव्यैरुनस्यापि जातीफलादेः प्रक्षेपः इत्यर्थः ।
कान्तक्रामकस्यापि अवश्यप्रक्षेप्यत्वमाह, कान्तक्रामकमेकमित्यादि ॥ ४५—४७ ॥

किन्तु यदा लौहस्य निष्पत्तिपाकः कर्त्तव्यः, तदा प्रथमतो घृतं दीप्यं

प्रचेद्यद्व्याख्यानल्लेखिकत्वे च परिमाणनिर्देशः ।—

यदि भेषजभूयस्त्वं स्तोक्तत्वं वा तथाऽपि चूर्णानाम् ।

अथसा साम्यं सङ्ख्या भूयोऽल्पत्वे न भूयोऽल्पा ॥ ४८ ॥

दोषानुसारेण निर्दिष्टप्रचेद्यद्व्याख्यानं हेतुलोपादेयत्वनिर्देशः ।—

एवं धात्वनुसारात् तत्तत् कथितौषधस्य बाधेन ।

ततो लौहचूर्णे, ततस्त्रिफलाकाशः, ततो दग्धं, तत एकौकृत्य लौहः
पच्यते, छतव्यतिरेकेण च सर्वत्र लौहपाकानुपलभ्य इति स्थितिः, अतः
परिमाणपूर्वकं छतमाह, दिगुणेत्यादि ।—दिगुणत्वादिकञ्च लौहचूर्णमपेक्ष्य ।
यथाप्रकृतौति—कफपित्तवातप्रकृतिषु यथाक्रमं विगुणत्वादि बोधव्यमिति,
इत्यप्रकृतौ च मिश्रविधिः, समप्रकृतौ च मन्व्यविधिः, तेन दिगुण-
मित्युच्यते ॥ ४८ ॥

ननु त्रिफलादि लवङ्गान्तसमयभेषजप्रभिर्यदि भवति, तदा प्रचेद्यचूर्णस्य भूयस्त्वं,
यदि तु समयं न लभ्यते, तदाऽल्पीयस्त्वम्, अतः कथमयसा सह साम्यम् ?
इत्याह, यदीत्यादि ।—भूयोऽल्पा सङ्ख्याति सम्बन्धः, भूयसो अल्पा वा सङ्ख्यात्यर्थः ।
भूयोऽल्पत्वे इति—प्रचेद्यचूर्णानां भूयस्त्वेऽल्पत्वे वेत्यर्थः, तेनायमर्थः,—अत्र भेषजानां
भूयसो अल्पा वा सङ्ख्या प्रचेद्यचूर्णानां भूयस्त्वे अल्पत्वे वा न, प्रयोजनोक्तं शेषः,
तेन यदा भेषजानां सामर्थ्येण प्राप्तौ सङ्ख्याकृतभूयस्त्वम्, तदा भागङ्गासेन, यदा तु
असमयभेषजप्राप्तौ सङ्ख्याकृतं स्तोक्तत्वं स्यात्, तदा भागङ्गङ्गा निमित्तचूर्णानां
लौहचूर्णेन साहं समत्व विधेयमिति भावः । यद्यपि नानाऽऽचार्य्यैस्तेषु
लौहप्रयोगेषु प्रचेद्यचूर्णानां लौहसमत्वं, तदङ्गमानत्वं, तत्तत्प्रमाणत्वञ्चाभिहितं,
तथाऽप्यस्तनारलोहे प्रचेद्यचूर्णानां निमित्ता लौहचूर्णसमत्वमेवेति वचनादेवा-
बधीयते ॥ ४८ ॥

इदानीमुक्तौषधमध्ये यत् यत् दोषाद्यननुहर्षं, तत्तदौषधमपनेयं, यत् तत्रोचितं
तदपि विधेयमित्याह, एवमित्यादि ।—पूर्वन्तु तत्तद्वचनव्याख्यानाभिव्यक्तिनिमित्तं
स्थाने स्थाने पत्रिकाक्रमेण लिखितः, इदानीं तत् सर्वमेकौकृत्य एकपलादिद्वयोदश-
पञ्चप्रत्यन्तं पत्रिकाक्रमेण लिख्यते—तत्र एकपललौहे मारणादिकमन्व्यार्थं
मितिला त्रिफला पल ३, पा पा १०, शेष १, पल २ ; तथा निष्पत्तिपाकाद्यं
मितिला त्रिफला पल ६, पा पा २०, शेष २, दग्ध १, पल २, छतञ्च

सर्वत्रेव विधेयस्तत् कथितस्योपधस्योहः ॥ ५० ॥

इति साध्यसाधनपरिमाणविधिः ।

यथाप्रकृत्यैव, चूर्णमानन्तु स्पष्टमेव । अथ विपललौहे मारणादिकर्मत्रयार्थं
 विफला मिलित्वा पल ४, पा पा श १३, पल ४, शेष श १, पल ५, कर्ष २ ;
 निष्पत्तिपाकार्थं विफला मिलित्वा पल ८, पा पा श १०, शेष श २, पल ४, दुग्ध श
 १, पल ४, घृताच्च यथाप्रकृत्यैव, चूर्णमानन्तु स्पष्टमेव । अथ विपललौहे
 मारणादिकर्मत्रयार्थं मिलित्वा विफला पल ५, पा पा श १७, शेष श २, पल १ ;
 निष्पत्तिपाकार्थं विफला पल १०, पा पा श १२, शेष श ३, दुग्ध श १, पल ६,
 घृतं चूर्णमानञ्च स्पष्टमेव । अतःपललौहे मारणादिकर्मत्रयार्थं विफला पल
 ६, पा पा श २०, पल ४, शेष श २, पल ४, कर्ष २ ; प्रधानपाकार्थं विफला
 मिलित्वा पल १२, पा पा श १४, शेष श ३, पल ४, दुग्ध श २, घृतं चूर्णमानञ्च
 स्पष्टमेव । पञ्चपललौहे मारणादिकर्मत्रयार्थं विफला पल ७, पा पा श २४,
 शेष श ३ ; प्रधानपाकार्थं विफला पल १४, पा पा श १६, शेष श ४, दुग्ध श २,
 पल २, घृतादि स्पष्टमेव । षट्पललौहे मारणादिकर्मत्रयार्थं विफला पल ८,
 पा पा श २८, शेष श ३, पल ४ ; प्रधानपाकार्थं विफला पल १६, पा पा श
 १८, शेष श ४, पल ४, दुग्ध श २, पल ४, घृतं चूर्णमानञ्च स्पष्टमेव । सप्तपल-
 लौहे मारणादिकर्मत्रयार्थं विफला पल ९, पा पा श ३२, शेष श ४ ;
 प्रधानपाकार्थं विफला पल १८, पा पा श २०, शेष श ५, दुग्ध श २, पल ६,
 घृतं चूर्णमानञ्च स्पष्टम् । अष्टपललौहे—मारणादिकर्मत्रयार्थं विफला पल १०,
 पा पा श ३६, शेष श ४, पल ४ ; प्रधानपाकार्थं विफला पल २०, पा पा श २२,
 शेष श ५, पल ४, दुग्ध श ३, घृतं चूर्णमानञ्च स्पष्टम् । नवपललौहे मारणादि-
 कर्मत्रयार्थं विफला पल ११, पा पा श ४०, शेष श ५ ; प्रधानपाकार्थं विफला पल
 २२, पा पा श २४, शेष श ६, दुग्ध श ३, पल २, घृतं चूर्णमानञ्च स्पष्टम् । दश-
 पललौहे मारणादिकर्मत्रयार्थं विफला पल १२, पा पा श ४४, शेष श ५, पल ४ ;
 प्रधानपाकार्थं विफला पल २४, पा पा श २६, शेष श ६, पल ४, दुग्ध श ३,
 पल ४, घृतं चूर्णमानञ्च स्पष्टम् । एकादशपललौहे मारणादिकर्मत्रयार्थं विफला
 पल १३, पा पा श ४८, शेष श ६ ; प्रधानपाकार्थं विफला पल २६, पा पा श २८,
 शेष श ७, दुग्ध श ३, पल ६, घृतं चूर्णमानञ्च स्पष्टम् । द्वादशपललौहे मारणादि-
 कर्मत्रयार्थं विफला पल १४, पा पा श ५२, शेष श ६, पल ४ ; प्रधानपाकार्थं

लौहमारणविधिं वक्तुं प्रतिज्ञा ।—

कान्तादिलौहमारणविधानसर्वस्वमुच्यते तावत् ॥ ५१ ॥

लौहमारणसिद्धये देवक्रियोपदेशः ।—

यस्य कृते तल्लौहं पक्त्वञ्च तस्य शुभदिवसे ।

समृद्धकारकरालितनतभूभागे शिवं समभ्यर्च्य ॥ ५२ ॥

वैदिकविधिना वज्रिं निधाय दत्त्वाऽऽहुतीस्तत्र ।

धर्मात् सिध्यति सर्वं श्रेयस्तद्धर्मसिद्धये किमपि ॥

शक्त्यनुरूपं दद्याद्विजाय सन्तोषिणे गुणिने ॥ ५३ ॥

त्रिफला पल २८, पा पा ३०, शेष ३७, पल ४, दुग्ध ३४, पल २, घृतं चूर्णमानञ्च स्पष्टम् । यथोदशपललौहे मारणादिकमंत्रयागे त्रिफला पल १५, पा पा ३५, शेष ३७; प्रधानपात्राद्ये त्रिफला पल ३०, पा पा ३२, शेष ३८, दुग्ध ३४, पल २, घृतं चूर्णमानञ्च स्पष्टम् । तदेवमेकादिनयोदशपलानलौहे-
ऽपि साध्यसाधनपरिमाणविधौ पत्रिका लिखिता; एवमुक्तरीत्या च चतुर्दशपलादिलौहे-
ऽपि साध्यसाधनपरिमाणमुद्देश्यमिति । साध्यसाधनपरिमाणविधिरिति—साध्यं लौहं,
साधनं त्रिफलादि, तयोः परिमाणविधिरित्यर्थः ॥ ५० ॥

इति साध्यसाधनपरिमाणविधिः ।

इदानीं लौहमारणविधमाह, कान्तादीत्यादि ।—आदिशब्दात् पाण्डित्यव्यादयो-
ऽपि शृण्वन्ते; एषां लक्षणानि लौहप्रदीपस्य चतुर्थपरिच्छेदेऽनुसन्धेयानि । लौह-
मारणविधानमेव सर्वस्वं, तदधीनत्वात् पुटादिकर्मणां, किन्तु मुह्यतमेव लौहं गृह्य-
कृतं; यदुक्तं—“मुह्यतश्च यतो लौहममृतेन समं नृणाम् । दुर्मृतं शूलविष्टमौ-
शरीरस्थितिसंशयम् ॥ भवेदधीवधे तस्मात् यत्नं कुर्याद्भिषग्वरः ॥” ॥ ५१ ॥

यस्तेत्यादि ।—यस्य कृते इति—यस्यातुरस्य निमित्तम् । लौहमारणाय
भूमिसंस्कारपूर्विकामितिकर्तव्यतामाह, सच्चदित्यादि—शुक्लसुदं सङ्गं अकारमेकीकृत्य
सच्चूर्णं तेन करालिते दन्तुरिते, लिप्ते इति यावत्, एतेनातितापान्मृतिका न
दलति; नतभूमागे मध्यनिष्ठभूभागे । शिवमित्युपलक्षणम्; तदुक्तं श्रीगरुडसमुच्चये
—“अर्चयित्वा विधानेन देवस्त्वं गुरुमास्तरौ । लोकापालान् यद्वांश्चैव चोपापालानधौ-
षधम् ॥ आदित्यदेवसायेष्टा पञ्चत्तरिपतञ्जली । दद्याद्वलिञ्च सर्वेभ्यो नाना-
भक्ष्योपचारतः ॥” इति । वज्रमिति—वन्द्यदिव्यानखं, तदभावे दाहद्वयसङ्कटन-
लमपि; यदाह पतञ्जलिः,—“दिव्यं दावं समादाय लौहकर्म समाचरेत् । यदि

मारण्यलौहस्य संस्कारकरणोपदेशः ।—

सन्तोष्य कर्मकारं प्रसादपूगादिदानसम्मानैः ।

आदौ तदश्मसारं निर्मलमेकान्ततः कुर्यात् ॥ ५४ ॥

दिव्यान्लाभावस्ततो वर्षणसम्भवम् ॥ पारोक्ष्य कर्मशालायां नृपि यत्नेन पूजयेत् ॥”
इति । यद्यपि दृष्टादृष्टरूपेण कारणवज्ज्जेण कार्ये सिध्यति, तथाऽपि दृष्टमप्यदृष्ट-
वशादेव उपतिष्ठते इत्यदृष्टस्यैव बलीयस्त्वं सन्त्यमान आह, यमादित्यादि । अथ
इति—अभिमतप्रशस्तफलम् । किमपीति—धान्यहिरण्याच्छादनाद्यन्यतमं यथाशक्ति
दद्यादित्यर्थः ॥ ५२।५३ ॥

मारणार्थं लौहसंस्कारमेव प्रथमनाह, सन्तोष्येत्यादि ।—आदावित्यादौ अश्मसारं
लौहम् । निर्मलमिति शोधनविधिना कार्यम् । तत्र शोधनविधिर्यथा—प्रथमं
लौहं शिलादिना निर्मलीकृत्य पतलं कार्ये, तदनु चाङ्गरीमातुलुङ्गास्त्रितै-
नास्त्रयित्वा सप्तवारं प्रत्येकेन आपते संशोष्य ततः काञ्जिकादौ दिनद्वयं त्रयं वा
स्त्रायम् ; एवमस्त्रभावनां विधाय तदनु गोमूत्रपिटविफलाकल्केनालित्य आपते
शोषणीयं, ततश्च सनःशिलावल्लीकसृष्टिकाकुठारिकामूलचाङ्गरीश्वेतद्वर्गसैन्यवैश्व-
कलपिटैः क्रमेण प्रलित्य आपते शोषणीयम् ; तदुक्तं—“पतलं निर्मलं कृत्वा
लौहमस्त्रीकृतं पुनः । नूतपिटविफलया वारिपिटमनोद्वया ॥ भावितं भावयेत्
तद्वत् बलीकस्य सदा मनाक् । परशुच्छिन्ना चाङ्गरी गच्छदूर्वा समेत्यवा ॥
एभिर्लिप्तं यथाप्राप्ति शोष्यं सूर्यातपे कृमयात् ॥” गच्छदूर्वा श्वेतदूर्वति नाममञ्जरी ।
तदेवं भावनां विधाय तदनु भस्त्रया वज्रौ आपयित्वा नातिततं कृत्वा लौहापेक्षया
द्विगुणेषु गव्यदग्धकाञ्जिकगोमूत्रविफलाकाष्ठेषु बारद्वयं कृत्वा निर्वापणीयम् ;
उक्तं हि—“चीरारनालगोमूत्र-विफलाकाष्ठवारिणि । प्रतिद्वयं निषेक्तव्यं विषा-
विषा विधानतः ॥” इति । निषेक्तमात्रा च—“लौहपत्रं मनाक् तप्तं द्विगुणे
तदसे क्षिपेत् । निषेक एष निर्दिष्टो निषेकार्थैकवादिभिः ॥” इति । निषेकार्थं
विफलाकाष्ठविधानञ्च यथा—“सिद्धार्थे विफला लौहात् कर्तव्या द्विगुणा सदा ।
चतुर्गुणं फलात् तोयमर्द्धभागावशेषितम् ॥” इति । दोषविशेषे च निषेकविशेषो
यथा—“विशेषतः कफे तौच्छैः कटुतिक्तकषायकैः । वाते तु मधुरस्निग्धैः पित्ते
मधुरश्रोतलेः ॥ सर्वाभावे तु सर्वत्र चीरतैलाद्यगोमूत्रैः । निषेकः शस्यते निर्य-
सर्वदोषापनायकः ॥” तदेवमुक्तक्रमेण निषेकं विधाय राक्षसिकां विशास्य लौहं

मारणाद्ये द्रव्याणि ।—

तदनु कुठारच्छिन्नात्रिफलागिरिकर्णिकाऽस्थिसंहारैः ।

करिकर्णच्छदमूलशतावरीकेशराजाख्यैः ॥ ५५ ॥

शालिच्चमूलकाशौमूलप्रावृज्जभृङ्गराजैश्च ।

लिङ्गा दग्धव्यं तद्वृष्टक्रियलौहकारेण ॥ ५६ ॥

मारणादिषु योजयेत् ; उक्तं हि—“विश्राय्य रजनीमकां ततः कर्म समारभेत्” इति ॥ ५४ ॥

इदानीं लौहमारणार्थं भेषजान्याह, तदन्वित्यादि ।—तदन्विति—शोधनानन्तरं, किन्तु लौहमारणसमीपकाले पुनरपि स्वच्छकायिकमात्रे लौहस्य निषेकं तत्त्वैश्च लौहमारणं कर्तव्यम् ; उक्तं हि पातञ्जले—“क्वाथं पर्युषितं कृत्वा बलिं दत्त्वा चतु-
टंश । अपरोऽपि च दातव्यो निषेको बधसन्निधौ ॥ अम्लस्रच्छारनाले च ततो बधमुप-
क्रमेत् ॥” इति । कुठारच्छिन्ना कुठारिका । गिरिकर्णी श्वेतापरजिता । अस्थिसंहारः
हाडश्च । करिकर्णच्छदमूलं हस्तिकर्णपलाशमूलम् । काशी खनामख्याता ।
प्रावृजः वर्षाभूः, पुनर्नवेति यावत् । यद्यपि एतेरेव भेषजराजेलिङ्गा सुदग्धे
स्वाते नियतमेव लौहस्य मारणं भवति, तथाऽपि वृद्धा देव्याः लौहार्द्धभागपरि-
मितं लौहापेक्षया षोडशंशेन परिमितं वा शोधितस्वर्णमात्रिकचूर्णं विफला-
क्वाथेनालोष्य तेन लौहं लिङ्गा तदनु लौहचतुर्थंशास्त्रपिष्टमनःश्लिष्य च लौहं
लिङ्गा तदनन्तरम् उक्तकुठारच्छिन्नादिभेषजैर्लौहापेक्षया षोडशंशैरालिष्य ततोऽस्य
भ्रापनमुपदिशन्ति ; उक्तार्थे पतञ्जलिवाक्यं यथा—“एतदङ्गेन विख्यातः प्रलेपो
मालिकेय च । मालिकाङ्गुणा प्रोक्ता कुनटी चास्त्रपेक्षिता ॥ मारकद्रव्य-
संयुक्तं षोडशंशेन धोमता ॥” केचित्मालिकस्यापि षोडशंशमित्याहुः ; यथा—
“विफलावाडिवौहिङ्गु-भवपादरजोऽन्वितम्” ; तत्र वाडिवौहिङ्गुभवं स्वर्णमालिकं,
पादश्च षोडशंश इति व्याख्यानयन्ति । तथा स्त्रान्तापि—“लौहं लौहार्द्धमानेन
षोडशंशेन वा पुनः । विफलाक्वाथपिष्टेन मालिकेय प्रलेपयेत् ॥ ततो लौहात्
चतुर्थंश-कुनट्या चास्त्रपिष्टया ॥” इति । कुनटी मनःशिला । अत्र लौहमारणाङ्गी-
भूतस्वर्णमालिकस्य शोधनं लक्षणञ्च लिख्यते,—“भङ्गे सुवर्णसङ्काशो मनाक् कृष्ण-
च्छविर्विहः । वृद्धदणं इति ख्यातो मालिकोऽत्र प्रशस्यते ॥” एवंविधमालिकचूर्णं
क्षुद्रमारिषशालिच्चक्वाथमध्ये पतलिकायां स्थापयेत्, पतलिकास्थापितक्वाथे तत्
पञ्चममालिकचूर्णं वृक्षे पीठलिकां बद्धा निक्षिप्य दोलापाकक्रमेण पचेत् । पतलिका-

भारणार्थं वज्रिप्रज्वालनविधिः ।—

चिरजलभावितनिर्मलशालाङ्गारेण परित आच्छाद्य ।

कुशलाभ्यापितभस्त्राऽनवरतमुक्तेन पवनेन ॥ ५७ ॥

वज्रेर्वाह्यज्वाला बोद्धव्या जातु नैव कुञ्चिकया ।

सृज्जवणसलिलभाजा किन्तु स्वच्छाभ्युसंभृतया ॥ ५८ ॥

द्रव्यान्तरसंयोगात् स्वां शक्तिं भेषजानि मुञ्चन्ति ।

मलधूलौमत् सर्वं सर्वत्र विवर्जयेत् तस्मात् ॥ ५९ ॥

भारणार्थं वज्रिमध्ये स्थापनविधिः ।—

सन्दंशेन गृहीत्वाऽन्तःप्रज्वालिताग्निमध्यमुपनीय ।

गलति यथायथमग्रे तथैव सृदु वर्द्धयेन्नपुणः ॥ ६० ॥

द्रवीभूतलोहस्य त्रिफलाकाशे निक्षेपविधिः ।—

तलनिहितोर्द्धमुखान्कुशलग्नं त्रिफलाजले विनिक्षिप्य ।

निर्वापयेदग्नेषं शेषं त्रिफलाऽभ्यु रक्षेच्च ॥ ६१ ॥

अध्वनरे काशमध्ये पीडितकायां यत् तोयवद्भवति तत् यादवम् ; तदुक्तं—“स्वर्ण-
मात्रिकचूर्णञ्च वस्त्रवडं विपाचयेत् । कालमारिषशालिष-काशे दोषाविधानतः ॥
सद्वःपतितं याज्ञमेवं शुध्यति मात्रिकम् ॥” इति ॥ ५५।५६ ॥

इदानीं लौहपाकाय यादवोऽङ्गारो ग्राह्यतमाह, चिरेत्यादि ।—चिरं पक्ष-
मासादिकम् । भावितं स्थापितम् । निर्मलं दणधूल्यादिविरहात् । कुशलोऽव-
स्थिरोऽनलसयः । कुञ्चिका वंशशाखा, “कञ्ची” इति ख्यातम् । बिपले दोषमाह,
द्रव्यान्तरेत्यादि—सदादिसंसर्गो सति यस्माद्लौहमसृष्टभेषजानि हीनशक्तिकानि
भवन्ति, तस्मात् सदादिकर्तुरितसलिलयुक्तकुञ्चिकया वज्रिज्वाला न बोद्धव्या, किन्तु
निर्मलजलयुक्तकुञ्चिकयेवेत्यर्थः ॥ ५७—५९ ॥

इदानीं तल्लौहं येन प्रकारेण वज्रिमध्ये प्रवेशनीयं तदाह, सन्दंशेनेत्यादि ।—
सन्दंशः “साँडाशी” इति ख्यातम् । सृदु वर्द्धयेदिति—क्रमशस्तलोहखण्डं वज्रिमध्ये
प्रवेशयेदित्यर्थः ॥ ६० ॥

गलितञ्च लौहं यथा गृहीत्वा त्रिफलाकाशे देयं तदाह, तलेत्यादि ।
—पाकेन यथा यथा गलति, तथा तथा तलनिहितोर्द्धमुखान्कुशलग्नेन नतुवत्तमं वज्रितः
समुद्धृत्य सन्दंशेन पीडयित्वा यथोक्तत्रिफलाजले अग्नेःशनेर्निर्वापयेत् । शेषं

कृतेऽपि नारणे अष्टतलौहस्य पुनः साकविधिः ।—

यत्नौहं न सृतं तत् पुनरपि पक्तव्यमुक्तमार्गेण ।

यन्न सृतं तथाऽपि तत् त्यक्तव्यमलौहमेव हि तत् ॥ ६२ ॥

भारितलौहस्य चूर्णोत्तरणार्थं भातुपाकविधिः ।—

तदनु घनलौहपात्रे कालायसमुद्गरेण सञ्चूर्ण्य ।

दत्त्वा बहुशः सलिलं प्रक्षाल्याङ्गारमुद्धृत्य ॥ ६३ ॥

तदयः केवलमग्नी शुष्कीकृत्याथवाऽऽतपे पश्चात् ।

लौहशिलायां पिथ्यादसितेऽश्मनि वा तदप्राप्नोति ॥ ६४ ॥

[इति लौहभारणविधिः]

त्रिफलासु रक्षेति—पुटपाकार्थं स्थालीपाकार्थं स्थापितत्रिफलाकाशभागद्वयमेव शेषशब्दवाच्यम् ; उक्तार्थे प्रतज्ञलिः यथा—“इक्षिकर्णसमीरेण अङ्गाराभ्यापितं अग्रम् । उत्तोलितं त्रिधा लीनं स्फुलिकैः परिवर्जितम् ॥ ततोऽद्भुशमुखे लघं सन्दग्धपीडितं यथा । उद्धृत्य त्रिफलातोये प्रक्षेप्यं शनैः शनैः ॥” इति ॥ ६१ ॥

निचतुर्वारमङ्गारक्षयात् तावत् सर्वमेव लौहं सिध्यते, तथाऽपि यन्न सृतं तत् किं कर्तव्यम् ? तदाह, यत्नौहनित्यादि—उक्तमार्गेणेति—उक्तशेषजलिपादिक्रिया-वर्त्मना । तथाऽपि यन्न सृतं तत् त्याज्यमेवेत्याह, यन्न सृतमित्यादि । तथाऽपीति—सप्तभिरङ्गारैः सप्तवारपाकेनापीत्यर्थः ; उक्तं हि—“सप्त वारान् तथा लौहं पूर्ववत् पूर्वशेषजैः । आत्वा आत्वा समुत्थाप्य निक्षिपेत् त्रिफलाऽश्वभिः ॥ एवं नामात्र यो लौहो न सृतस्याज्य एव सः ॥” इति । अनरणे हेतुमाह, अलौह-मित्यादि । उक्तौषधलितानेकवारभातमरणव्याप्तं हि सुलौहत्वम् । तन्मरणं निवर्त्तमानं सुव्याप्तं लौहशालोदितसुलौहत्वमादायैव निवर्त्तते इति भावः । सत-लौहत्वञ्च यथा—“लौहगूथसमाकार-स्पर्शग्राह्यः प्रतीयते । यदा लौहस्तदा ज्ञेयः सुखतो वेद्यस्तन्नैः ॥” इति ॥ ६२ ॥

इदानीं नारयानकर्तृ प्रक्षालनञ्च तथा त्रिफलाकाशावचित्तस्य सूत्र्यातपे शेषश-रूपो भातुपाकश्च यथा कर्त्तव्यस्तदाह, तदन्वित्यादि ।—घनं दृढं, छिद्राद्यभावयुक्तम् । लौहपात्रे इति—लौहोदूखलादावित्यर्थः । कालायसमुद्गं तीक्ष्णलौहवटित-मुद्गरम् । एतदुभयमप्युपलक्षणं, तेन दृढदृढादिकञ्च बोध्यम् । सञ्चूर्ण्येतद् मुद्गनिभमिति शेषः । सलिलमित्युपलक्षणं, तेन त्रिफलाकाशोऽपि बोध्यः ।

स्थालीपाकविधिः ।—

अथ कृत्वाऽयोभाण्डे दत्त्वा त्रिफलाख्यं श्रेष्ठमन्यद्वा ।

प्रथमं स्थालीपाकं दद्यादा-तत्तज्यात् तदनु ॥ ६५ ॥

गजकर्णपत्रमूलशतावरीभृङ्गकेशराजरसैः ।

प्राग्वत् स्थालीपाकं कुर्यात् प्रत्येकमेकं वा ॥ ६६ ॥

इति स्थालीपाकविधिः ।

शुष्मीकृत्येति—त्रिफलाकाद्येनैव सप्तधा तुर्यात्पे संशोध्येत्यर्थः । उक्तार्थे पतञ्जलिः यथा
—“अथोघनेन तत् पिष्टं शिलया दृढयाऽथवा । अयोमलसमं पिष्टं कृत्वा सुद्वसमं
पुनः ॥ त्रिफलाधारिणा धौतं विशुष्कं चूर्णितं पुनः ॥” इत्यादि । योगरत्नाकरेऽप्युक्तं—
“वृत्तञ्चोदूखले लौहे सुषलेनापि ताड्यम् । सचूर्णं त्रिफलाऽन्मोभिः सप्तधा तुर्य-
पाचितम् ॥ शुष्कः पृष्ठविधौ योग्यो विज्ञेयो सिषजां वरेः ॥” इत्यादि । अत्र लौह-
प्रचालनार्थं भानुपाकाद्येन त्रिफलाकाद्यविधिर्यथा उक्तं योगरत्नाकरे—“शुद्धार्थं
त्रिफला लौहात् कर्शस्या द्विगुणा सदा । चतुर्गुणं फलात् तोयमहंभागावशेषितम्—
एष एव त्रिभिर्नित्यं चालनेऽपि च शस्यते ॥” इति । तथा “भानुपाकाद्येन चालितं
त्रिफलामयसा सनाम् । सलिलं द्विगुणं तत्र अतुसांभावशेषितम् ॥” इति ॥ ६३ ६४ ॥

इति मारणविधिः ।

स्थालीपाकनाह, अथेत्यादि ।—अयोभाण्डे लौहपत्रलिकायाम् । श्रेष्ठं त्रिफलाख्यं
त्रिफलेकभागकृतकाथस्य घातलौहनिर्वापणावशिष्टम् । अथ यदि कथमपि
तदिनष्टं स्यात् तदा का गतिः ? इत्याह, अन्येति—तत्प्रक्रियैव काशान्तरं
काथ्येनिति भावः । प्रथमं स्थालीपाकं दद्यादिति—प्रथमं स्थाल्यां लौहचूर्णं
त्रिफलाकाद्येनालाय वज्जिना पाकं विधाय त्रिफलाकाद्यत्रयः कर्शस्यः इत्येष
स्थालीपाकविधानक्रमः । आ-तत्तज्यादिति—त्रिफलाकाद्यशेषपथ्यन्तम् । तदन्ति-
—प्रथमं त्रिफलाकाद्येन स्थालीपाकं विधाय अनन्तरं हस्तिकर्णपलाशादीनां व्यस्तानां
समस्तानां वा खरखरपि पूर्ववत् स्थालीपाकः काथ्य इत्याह, गजकर्णेत्यादि ।
गजकर्णपत्रोऽव हस्तिकर्णपलाशः । राजशब्दो भृङ्गकेशाभ्यां सम्बध्यते । प्राग्व-
दित्यनेनैव यावती त्रिफलाकाथस्य स्थालीपाके मात्रा द्रवचयान्तस्य प्राक्कृतया गज-
कर्णादिखरसादीनामपीत्यर्थः ; किन्तु यत्र व्याध्यनुरूपस्थालीपाकीयद्रव्याणामन्तरे
अदि खरसपानिर्नास्ति तदा तत्र स्थालीपाकार्थं त्रिफलाकाद्यानुसारयेय काथ्यशलादिको
द्रव्या काथं विधाय स्थालीपाकी विधेय इत्यधिगन्तव्यम् ॥ ६५ ६६ ॥

इति स्थालीपाकविधिः ।

पुटपाकविधिः ।—

हस्तप्रमाणवदनं श्वभ्रं हस्तैकखातसममध्यम् ।

कृत्वा कटाहसदृशं तत्र करीषं तुषच्च काष्ठञ्च ॥ ६७ ॥

अन्तर्घनतरमर्द्धशुषिरं परिपूर्य्य दहनमायोज्यम् ।

पश्चादयसशूर्णं श्लक्ष्णं पङ्कोपमं कुर्यात् ॥ ६८ ॥

त्रिफलाऽम्बुभृङ्गकेशरशतावरीकन्दमाणसहजरसैः ।

भल्लातककरिकर्णच्छुदमूलपुनर्नवास्त्ररसैः ॥ ६९ ॥

क्षिप्वाऽथ लोहपात्रे मार्दे वा लौहमादं पात्राभ्याम् ।

तुल्याभ्यां पृष्ठेनाच्छाद्यान्ते रन्ध्रमालिप्य ॥ ७० ॥

तत्पुटपात्रं तत्र श्वभ्रज्वलनं निधाय भूयोभिः ।

काष्ठकरोषतुषैस्तात् सञ्छाद्याहर्निशं दहेत् प्राज्ञः ॥ ७१ ॥

पुटपाकविधिमाह, हस्तप्रमाणेत्यादि ।—श्वभ्रं खातम् । हस्तैकखातसममध्यमिति—हस्तैकप्रमाणं खातं खननं यस्य, सर्वती हस्तैकमात्रपरिमाणमित्यर्थः ; समोऽनुमती मध्योऽभ्यन्तरभूभागो यस्य तत् सममध्यम् । कटाहसदृशमित्यनेनैव वर्तुलाकारत्वमुक्तं, तेन चतुष्कोणं न कार्यमित्यर्थः । तत्र श्वभ्रे । अन्तरिति—मध्ये । घनतरं बहुतरं, निविडतरमिति यावत् । अर्द्धशुषिरं परिपूर्य्यति—करीषादिभिः श्वभ्रार्द्धभागं परिपूर्य्यत्यर्थः । कैर्द्रवैः पङ्कोपमं कुर्यात् ? इत्याह, त्रिफलाद्यादि । त्रिफलान् त्रिफलाकाषः । भृङ्गकेशरौ भृङ्गराजकेशराजौ । कन्दः शूरणः । पर्षां शृङ्गादीनां सहजरसः स्त्ररसः । भल्लातकस्य पुनः काथ एव, स च भल्लातकसदृशे सत्वेन बोध्यः । अयशूर्णं त्रिफलाकाषादिभिः पङ्कोपमं कृत्वा किं कर्तव्यम् ? तदाह, क्षिप्वेत्यादि । मार्दे इति—कृष्णवृत्तिकामवपात्रे, एतच्च सत्त्वात् सर्वथा लौहपात्राभावे हि बोध्यम् ; किन्तु दक्षिणरादायां समनसृष्टे सत्समृष्टे लौहं कृत्वा वस्त्रवृत्तिकामिरालिप्य पुटपाको दीयते इति व्यवहारः ; अयच्च पक्षः साधीयान् भवति, यतो लौहसम्पुटपक्षेऽधमलौहघटितसम्पुटपात्रस्यापि, पुटपाकोषघटनं औषधतया तद्दोषरक्षणोऽनुप्रवेशो दुर्निवार इति । पृष्ठेनाच्छाद्येति—यस्य पात्राभ्यामिति पङ्कोपमं लौहचूर्णमस्ति तन्मुखमपरतत्तुल्यपादस्य कटीभागेन निधायेत्यर्थः । कृते रन्ध्रमालिप्येति, पिहितसदृशादिरिति शेषः । भूयोभिरिति—प्रचुरैः । इदञ्च

एवं नवभिरमोभिर्भेषजराजैः पचेत्तु पुटपाकम् ।

प्रत्येकमेकमेभिर्मिलितैर्वा त्रिचतुरान् वारान् ॥ ७२ ॥

काष्ठादिकं पुटपाकोपदर्शकाद्यम्, अतो न पौनरुक्त्यम् । सूयोभिरित्यनेन गत्तंपूरणं कृत्वा तदुपयेषि करीषसमुच्छ्रयः कायं इति दर्शयति । अहर्निशमित्यनेन द्विसे रात्रौ वा पुटो देय इति दर्शयति । अन्ये तु पुटपाकस्याष्टप्रहरव्यापनार्थमहर्निश- मिति वचनमाहुः, तन्न ; पुटपाकस्य चतुःप्रहरसम्पाद्यत्वात् ; उक्तं हि पतञ्जलौ —“चतुर्भिः प्रहरैरेव पुटपाकचणो बुधैः” । तथा योगरत्नाकरसमुच्चयेऽपि —“चतुर्भिः प्रहरैरेव पुटपाकः प्रकीर्तितः । पुटपाके चणादूहे स्थितौ भवति भस्मात् ॥ अथस्तादप्रकाष्टसु मन्दो भवति वीर्यतः । कुण्डस्थौ भस्मानाऽऽच्छन्न आकट्यैः सुशोतलः ॥ सनाकटस्थ तप्तस्य गुणहानिः प्रजायते ॥” इति । तत्र सङ्केपात् पुट- पाकपरिपाटी लिख्यते । त्रिफलाकाष्ठादिभिः पञ्चोपमं लौहं विधाय सम्पुटाकृति- लोहपाचस्य कृत्वा बस्त्रादिभिरवगुण्ठ्य पिष्टितवस्त्रसत्तिकया पात्रयोरवकाशमालिप्य आशयपरिणाहाभ्यां हस्तमात्रपरिमितसमतलभूगत्तं करीषकाष्ठदुषैः शुष्कगोमयमात्रेण वा खातस्याङ्गे प्रपूय्य तत्र तल्लोहसम्पुटं पिधाय वक्त्रं नियोज्य तदुपरि अपरकरीषा- दिभिः शुष्कगोमयमात्रेण वा श्वसं परिपूरयेत् ; एवं चतुर्भिः प्रहरैरेकः पुटो देयः, श्रोतीभूतनाकट्यम् । इदानीमुक्तैस्त्रिफलादिभिः पुनर्नवाश्वरसानैः प्रत्येकं मिलित्वा वा पुटो देयः, इत्याह, एवमित्यादि । नवभिरिति—इह त्रिफलास्तु एकत्वेनैव गणनीयम् ; तेन न सङ्ख्यातिरेकः । योगरत्नाकरे तु पुटनद्रव्याणां गण एवोक्तः ; तद्वयथा,—“त्रिफला-गिरिकर्णिका-कान्तकामक-कुठारच्छिन्ना-कारिकर्णपलाशमूल-शतमूलो-मार्केश-भृङ्गराज-काशीश-शालिञ्च-तालमूली वर्षाभू-माण-शरणाकृष्टरास्थि-कंदार-दाडिमो-खड्गकर्णं गोविह्वा गिरिसन्तानकः प्रागुक्तः” । त्रिफलेत्यनेन त्रिफलादि- गणमिच्छन्ति केचित् ; तद्वयथा—“त्रिफलाविहतादन्तो-विकटुतालमूलिकाः । बृह-दारस्य हृथोर-वृषपत्रकचित्रकाः ॥ शृङ्गवेरविडङ्गौ च भृङ्गमज्जातकीवधम् । दाडिमस्य च पत्राणि शतपुञ्जी पुनर्नवा ॥ कुठारकामकौ कन्दसन्तो मेकस्य परिणका । हृत्तिकर्णपलाशश्च कुलिशः केशराजकः ॥ माणः खण्डितकर्णश्च गोविह्वा लोह-मारकः । गिरिसन्तानकः प्रोक्तस्त्रिफलादिरयं गणः ॥ सामान्यपुटपाकाद्यनेतानिच्छन्ति सूरयः” इति । दोषभेदे तु गणविशेषा विस्तरभयान्न लिखिताः, ते च लौहप्रदीपे प्रथमपरिच्छेदस्यान्तेऽनुसन्धेया इति । किञ्च, यस्मिन् यस्मिन् व्याधौ ये ये योगा अभिहितस्तस्मिन् तस्मिन् व्याधौ तत्तत्कायैरपि पुटो देयः ; उक्तं हि—“ये ये

प्रतिपुटं पेषणस्य कर्त्तव्यता तदर्थं पात्रनिर्देशश्च ।—

प्रतिपुटनं तत् पिण्यात् स्थालीपाकं विधाय तथैव तत् ।
तादृशि दृषदि न पिण्यात् विगलद्रजसा तु युज्यते तत्र ॥७३॥

यत्र गदे योगक्षेपं तेषाञ्च वारिणा । विधिना कथितेनैव पुटी रोगेषु सम्यतः ॥”
इति । विधनेति—साध्यसाधनपरिमाणोक्तपुटाकार्यद्विफलाकायविधिना ; अथवा
यत्र द्विफलाव्यतिरिक्तकाष्ठद्रव्यान्तराण्यनुक्तमानानि सन्ति, देयजल-स्थायशेषजल-
मानञ्च नोपासं, तत्र योगरत्नाकरोक्तव्यवस्थेवानुसर्त्तव्या ; यदुक्तं कायविधौ तदेव—
“अन्यानि यानि वस्तूनि योक्तव्यानि पुटादिषु । तानि लौहसमान्येव जलं प्रागेव
कौर्त्तितम् ॥ लभ्यते स्वरसो येषां तेषां कायस्तु नेष्यते । द्विफलाव्यतिरिक्तेन
मतमेतत् पतञ्जले ॥” इति । जलं प्रागेव कौर्त्तितमिति—सद्यो कायार्थं चतुर्गुणं
जलं देयं, स्थाप्यचतुर्थी भागः । मध्यद्रव्येऽष्टगुणं जलं देयं, स्थाप्यषाष्टमी भागः ।
कठोरद्रव्ये षोडशगुणं जलं देयं, स्थाप्यच षोडशी भाग इति । ननु पुटिनं किमत्र
कथिते ? उच्यते, दोषनाशगुणोद्देश्य इति ; यदुक्तं—“पुटाद्दोषविनाशः स्यात्
पुटादेव गुणोदयः । स्थिते हि पुटाक्लौहः पुटांस्तस्मात् समाचरेत् ॥ यथा यथा
प्रदोषन्ते पुटाः सुबहवो यदि । तथा तथाऽभिवर्द्धन्ते गुणा एक सङ्ख्यशः ॥ तावक्लौहं
पुटेद्व्यो यावच्चूर्णकृतं जले । निम्नरङ्गे लघुत्वेन समुत्तरति हंसवत् ॥ तावच्च-
ूर्णवेदनं यावत् कज्जलसन्निभम् । करोति निहितो नेत्रे नैव पीडो मनागपि ॥”
इति । पुटानां कर्मभेदेन सङ्ख्याभेदो यथा—“शतादिस्तु सङ्ख्यानः पुटी दीयो
रसायने । दशादिशतपर्यन्तो गदे पुटविधर्मतः ॥ वाजिकर्मणि विज्ञेयः पुटः
पञ्चशताधिकः । दशोत्तरशतान्तस्तु पुटः पुटविचक्षणेः ॥” इति । यदा तु च्छद्रितमात्रे
लौहे पुटा देयान्तादा एतावत् भूयःसङ्ख्याका अपि पुटा दीयन्ते । यदा तु
प्रतिपुटान्ते पेषणं वस्त्रपूतत्वञ्च तदा सप्ताष्टावेव विशिष्टफलदा भवन्तीत्युपदिशन्ति
वृद्धाः ॥ ६७—७२ ॥

प्रतिपुटनं पेषणमाह, प्रतीति ।—एतेन पेषण-वच्चयमाणवस्त्रपूतत्वस्यां भस्मीभूत-
पुटाद्यदन्तमेवजनिरासीऽपरदेशपेषणद्रव्यसंस्काराधानञ्चेति भावः । कोमलशिलासु
पेषणं न कार्यमित्याह, तादृशीत्यादि । एतेन निम्नलदृषदि पेषणं कार्यमित्य-
भावः ॥ ७३ ॥

सम्यक् भक्ष्यभूतस्य सामान्यलक्षणम् ।—

तदयश्चूर्णं पिष्टं दृष्टं घनसूक्ष्मवाससि श्लक्ष्णम् ।

यदि रजसा सदृशं स्यात् केतक्यास्तर्हि तद्भद्रम् ॥ ७४ ॥

उक्तपुटनद्रव्येषु हेयोपादेयतानिर्देशः ।—

पुटने स्थालोपाकेऽधिकृतपुरुषे स्वभावसुगन्धिगमात् ।

कथितमपि हेयमौषधमुचितमुपादेयमन्यदपि ॥ ७५ ॥

इति पुटपाकविधिः ।

पाकविधिं वक्तुं प्रतिज्ञा ।—

अभ्यस्तु कर्मविधिभिर्बालकुशाग्रौयबुद्धिभिरलक्ष्यम् ।

लोहस्य पाकमधुना नागार्जुनशिष्टमभिदधः ॥ ७६ ॥

पाकाद्यं पात्रेभ्यनादिनिर्देशः ।—

लोहारकूटताम्रकटाहे दृढमृन्मये प्रणम्य शिवम् ।

तदयः पचेदचपलः काष्ठेभ्यनेन वह्निना मृदुना ॥ ७७ ॥

पिष्टा च वस्त्रपूतं कार्यमित्याह, तदय इत्यादि ।—घनं निविडं, सूक्ष्मं यद्वासः,

तत्र दृष्टं पूतमित्यर्थः ॥ ७४ ॥

इदानीमातुरस्य प्रकृत्यादिकं निरूप्य उक्तमेषजेषु यदनुचितं तस्यापकर्षः कार्यः,

अनुक्तस्याप्युचितस्यावापः कार्य इत्याह, पुटने इत्यादि ।—अधिकृतमिति—अधिकृत-
पुरुषस्यैकित्वात्नेन प्राकृत इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

इति पुटपाकविधिः ।

इदानीं लोहस्य प्रधाननिष्पत्तिपाकनाह, अभ्यस्त्यादि ।—अभ्यस्तकर्म-

विधिभिः दृष्ट-कृतलोहपाकेः । बालकुशाग्रमतीव तीक्ष्णं सूक्ष्मं, तेन बाल-

कुशाग्रमिव तीक्ष्णा सूक्ष्मा च बुद्धिर्घोषा, दुरुद्धसाध्यस्य तीक्ष्णसूक्ष्मबुद्धिगन्धलात्

तेरप्यलक्ष्यं ज्ञातुमशक्यम् । नागार्जुनशिष्टमिति—नागार्जुनेन कथितम् । लोह-

पाकारभेदपि मङ्गलं कार्यम् ; उक्तं हि पातञ्जले—“मातृकां पूजयेत् सर्वां

नाथिकां च विनायकम् । अन्यत् स्वर्णयनं कुर्वीत सदा हितमनाः सुधीः ॥ पक्ष

एव भवेदेव विवर्गफलदो वृणाम् ॥” इति ॥ ७६ ॥

लोहपाकाद्यं पात्रनाह, लोहेत्यादि ।—आरकूटं पित्तलम् । काष्ठेभ्य-

जेति काष्ठपदं दण्डपुषादिव्युदासायम् । वह्निनेति—अथोवह्निना ; उक्तं हि—

“मृदुनाऽधीहताग्नेन पक्त्वमवधानतः” इति ॥ ७७ ॥

पाकविधिः ।—

निक्षिप्य त्रिफलाजलमुदितं यत् तद्वृत्तञ्च दुग्धञ्च ।

सञ्चाल्य लौहमय्या दव्या लग्नं समुत्पाप्य ॥ ७८ ॥

वातादिदोषभेदेन सहादित्रिविधपाकनिर्देशः ।—

मृदुमध्यमखरभावैः पाकस्त्रिविधोऽत्र वक्ष्यते पुंसाम् ।

पित्तसमीरणश्लेष्मप्रकृतीनां मध्यमस्तु समः ॥ ७९ ॥

त्रिविधपाकानां लक्षणम् ।—

अभ्यक्तदर्वि लोहं सुखदुःखखलनयोगि मृदु मध्यम् ।

उज्झितदर्वा खरं परिभाषन्ते केचिदाचार्याः ॥ ८० ॥

त्रिविधपाकानां लक्षणान्तरम् ।—

अन्ये विहीनदर्वाप्रलेपमाखूत्कराकृतिं ब्रुवते ।

स्थापितत्रिफलाभागद्वयकृतकाद्यादिप्रक्षेपार्थमाह, निक्षिप्येत्यादि ।—उदितमिति—उत्तपरिमाणम् । घृतादिदानक्रमस्य भोजराजोक्तः ; यथा—“घृतेन लौहमालोऽङ्ग-
चीरेण समनन्तरम् । ततः काथेन संयोज्य मन्देऽग्नौ शनकैः पचेत् ॥ ततः
सञ्चालयेत्लोहं लौहदव्यांऽतिदीर्घम् ॥” इति ॥ ७८ ॥

घृदानौ पित्तवातकफप्रकृतिषु क्रमात् पाकव्यवसाह, मृद्वित्यादि ।—मध्यमपाकी-
वातप्रकृतौ इति एव, किन्तु प्रकृत्यन्तरेऽपि योज्य इत्याह, मध्यमस्तु सम इति—
सर्वप्रकृतिष्वेव सर्वस्वेव प्रकृतिषु उचित इत्यर्थः ; अनोघोऽप्याह—“दर्वा-
मिश्रिते यत्तु खरं खलनं वा न वा । मृदुपाकं विजानीयात् पित्ते तु विहितं
सदा ॥ सितापुष्पोपसं यत्तु मूषिकोत्करसन्निभम् । तदथः खरपाकं स्यात्
श्लेष्मण्येव प्रकीर्तितम् ॥ एकैकगुणयोगत्वाद् तमिच्छन्ति तद्विदः । सर्वप्रकृति-
स्यैव तन्मध्यमं बहुपूजितम् ॥” इति ॥ ७९ ॥

एकीयमते मृदुमध्यमखरपाकानां क्रमाङ्गलक्षणमाह, अभ्यक्तेत्यादि ।—अभ्यक्तं
जनपदवत् संश्लिष्टा दर्वा येन द्रव्यं लोहं मृद्विति—मृदुपाकं ब्रुवते ।
“अभ्यक्तदर्वि” इत्यपि पाठः । तथा सुखदुःखखलनयोगीति—कदाचित् दर्वा
त्यजति, कदाचित् न त्यजति इत्यर्थः, एतादृशं यत्लोहं तन्मध्यममिति—मध्यमपाकं
ब्रुवते । तथा उज्झितदर्वाति—प्रकृतौ कदाचिदपि दर्वा न भजति, तत् खरपाकं
ब्रुवते इति ॥ ८० ॥

सृदु मध्यमर्द्धचूर्णं सिकतापुञ्जोपमन्तु खरम् ॥ ८१ ॥

पाकवैविध्यस्य फलनिर्देशः ।—

त्रिविधोऽपि पाक ईदृक् सर्वेषां गुणकृदेव न तु विफलः ।

प्रकृतिविशेषे सूक्ष्मी गुणदोषौ जनयतीत्यल्पम् ॥ ८२ ॥

पाकानन्तरं कर्तव्यनिर्देशः ।—

विज्ञाय पाकमेवं द्रागवतार्थं क्षितौ क्षणान् कियतः ।

विश्राम्य तत्र लोहे त्रिफलादेः प्रक्षिपेच्चूर्णम् ॥ ८३ ॥

यदि कर्पूरप्राप्तिर्भवति ततो विगलिते तदुष्णत्वे ।

चूर्णीकृतमनुरूपं क्षिपेन्न वा न यदि तज्ज्ञातः ॥ ८४ ॥

तथा अन्यतममतमाह, अन्ये इत्यादि ।—विशेषेण हीनस्यतो दर्वोपलभ्यो येन ईदृक्, तथा आखूत्काराकृति इन्दुरस्यत्कासदृशश्च यज्ञौहं तन्मृद्विति—सृदुपाकं ब्रुवते । तथा अर्द्धचूर्णलोहं मध्यमिति—मध्यपाकं ब्रुवते । अर्द्धचूर्णमिति—अर्द्धं चूर्णम् अपरमर्द्धं आखूत्काराकारमित्यर्थः । तथा सिकतापुञ्जोपमं बालुकाराशिसदृशं यज्ञौहं चक्षुषा गृह्यते न तु स्पर्शेन, तत् खरपाकं ब्रुवते । पातञ्जली तु स्पर्शादिनाऽपि पाकज्ञानमुक्तं—“तावज्ञौहं पचईदो यावदस्त्रेण पीडितम् । समुद्रं नाथते व्यक्तं न नःसरति सन्धिभिः ॥ अङ्गुलिभ्यां निष्ठुतन्तु यदा चूर्णत्वंनामतम् । तदा सिद्धं विनानीयाज्ञौहं लोहविशारदः ॥ वार्त्ततो वार्त्ततो वार्त्ति-खरुपलं ब्रजिदिति । ताभ्यामेव शनैर्घृष्टं सिद्धं विद्यास्त्रिकित्सकः ॥ मन्दमाहुस्तथा लोहमलञ्चाखिल-लक्षणम् । पातपाकेन तज्ज्ञेयं खरमुज्झितलक्षणम् ॥” इति । जीवनाख्योऽप्याह—“अज्ज्ञातं घनं क्षिप्तं क्षयमूलमथोद्धरेत् । अक्षिन्नमभसि क्षिप्तं सस्यक् पाकस्य लक्षणम् ॥” इति ॥ ८१ ॥

त्रिविधोऽप्ययं पाको न विफल इत्याह—त्रिविध इत्यादि ॥ ८२ ॥

लोहपाकानन्तरं विफलादिचूर्णप्रक्षेपाद्येमाह, विज्ञायेत्यादि ।—द्राक् शीघ्रम् । क्षितौ नाकाशि । कियतः क्षणान् विश्राम्यत्यनेन सर्वथा तापनिवृत्तिर्न प्रतिपद्यते, किन्तार्हः ? मनाक् तप्तलम् ; यदाह पतञ्जलिः,—“अवतार्य मनाक् तप्तं” इति । इतिकर्तव्यता त्विह योगरत्नाकरसमुच्चययोक्ताऽनुसर्तव्या ; यदुक्तं तत्तैव—“अवतार्य ततो द्रव्यां परिघट्ट पुनःपुनः । यदा पाणिस्रो भूतो निक्षिपेदौषधं तदा ॥ साकसात्केन द्रव्यैव परिघट्ट निरन्तरम् ॥” इति । ज्ञाते सति सौगन्ध्यार्थं

पञ्चलौहस्थापनार्थे पात्रनिर्देशः ।—

पक्वं तदश्मसारं सुचिरघृतस्थित्यभाविर्बुधत्वे ।

गोदाहनादिभाण्डे लौहभाण्डाभावे सति स्थाप्यम् ॥ ८५ ॥

उद्धृतस्य घृतस्य पात्रान्तरे स्थापनोपदेशः ।—

यदि तु परिप्लुतिहेतोरुद्धृतमीक्षेताधिकं ततोऽन्यस्मिन् ।

भाण्डे निधाय रक्षेद्भाव्युपयोगो ह्यनेन सहान् ॥ ८६ ॥

उद्धृतघृताभावे घृतान्तरेण लौहस्य सिचनोपदेशः ।—

अयसि विरुद्धोभूते स्नेहस्त्रिफलाघृतेन सम्पाद्यः ।

कान्तक्रासकीयदोषहरणाद्यं च कर्पूरप्रक्षेपमाह, यदीत्यादि । विगणिते इति—
अपगतौ । अगुणमन्यत्वेन यावताऽगुणकटगन्धस्वादोपलभ्यो भवति तावन्मानमित्यर्थः ।
न वा न यदि तज्ज्ञातः इति—यदि कर्पूरलाभो न स्यात् तदा न वा क्षिपेदित्यन्वयः ।
पञ्चलौहं दिनान्तरे वारव्रथमतिशयं पीडय्यम् ; उक्तं हि योगरत्नाकरे—“विश्रास्य
रजनीमिकां पीडय्यं शीतलौकतम् । निधां शिलातले शूलो शिलापुत्रेण ताडयाम् ॥”
इति ॥ ८३, ८४ ॥

अथ सिद्धस्य लौहस्य स्थापनार्थे पात्रमाह, पञ्चमित्यादि ।—सुचिरकालं
घृतस्थित्या अभाविर्बुधत्वं यस्य तस्मिन्, बहुदिनं व्याप्य घृतभावितं यत् पात्रं
तस्मिन्नित्यर्थः । गोदाहनादिभाण्डं दक्षिणदिग्भाषितं पात्रम् । लौहभाण्डाभावे
इति—कान्तादिलौहपात्राभावे ; तदुक्तं—“कान्तादिलौहभाण्डे तु तद्वत् तासमये
शुभे । चिराज्यभाविते सार्दे लौहतामाद्यसम्भवे ॥” इति ॥ ८५ ॥

इदानीमयःपात्रार्थं दत्तं घृतमधिकं यद्युपलभ्यते, तदा तदाकस्य भाविलौह-
बुधत्वनित्यर्थे पात्रान्तरे स्थाप्यमित्याह, यदि इत्यादि ।—घृतस्थाधिक्यमेव कथं
ज्ञातव्यम् ? इत्याह, परिप्लुतिहेतोरिति । परिप्लुतिः पात्रादुच्छलितत्वम् । ईक्षेत्
उपलभ्येत । किमर्थं तत् घृतं रक्षणीयम् ? इत्याह, भाव्युपयोग इत्यादि । हि
यतोऽनेन लौहपात्रोच्छलितघृतेन सहान् उपयोगो सद्यत् प्रयोजनं भावि वर्तते,
तच्च बलीभूतलौहस्नेहनादिरूपम् ; उक्तं हि—“भवेद्यदि क्षिप्तलौहे प्रवनादधिकं
हविः । पृथक्पात्रेऽपि तत् स्थाप्यं स्नेहनाद्यं विरुद्धे ॥ अथवा सदनं लौहे यन्मधु-
सर्पिषोऽप्यते । तदनेनैव कर्तव्यमिति ज्ञप्तिर्वावस्थितः ॥” इति ॥ ८६ ॥

यदि पुनर्लौहपात्रोच्छलितं घृतं न लभ्यते, तदा विफलाकाशपात्राभावात् घृतं

एतत् ततो गुणोत्तरमित्यमुना स्नेहनीयं तत् ॥ ८७ ॥

उद्धृतस्य प्रयोजननिर्देशः ।—

अत्यन्तकफप्रकृतेर्भक्ष्यमयसोऽमुनैव शंसन्ति ।

केवलमपीदमशितं जनयत्ययसो गुणान् कियतः ॥ ८८ ॥

पित्तदुष्टौ लौहेन सह अक्षय्य पाकविधिनर्देशः ।—

अथवा वक्तव्यविधि संस्कृतकृष्णाभक्तचूर्णमादाय ।

लौहचतुर्थांशसमद्वित्रिचतुःपञ्चगुणभागम् ॥ ८९ ॥

प्रक्षिप्यायः प्राग्वत् पचेदुभाभ्यां भवेद्वज्रो यावत् ।

तावत्मानानुक्रमतः स्यात् त्रिफलादिद्रव्यपरिमाणम् ॥ ९० ॥

पक्वा क्वचित्लौहस्य स्नेहनं कार्यमित्याह, अयमौषादि ।—किन्तु उक्तत्रिफलाद्युतात् लौहपावोक्त्वलितं घृतमेवोक्तदृष्टगुणमित्याह, एतदित्यादि । एतदिति—लौहपावोक्त्वलितं घृतम् । तत इति—त्रिफलाद्युतात् । गुणोत्तरम् उक्तदृष्टगुणमिति अमुना घृतेन तदयः स्नेहनीयमिति ॥ ८७ ॥

तस्यैव घृतस्य प्रयोजनान्तरमाह, अथक्तेत्यादि ।—अमुनैवेति—लौहपावोक्त्वलित-घृतेनेत्यर्थः । लौहोक्त्वलितघृतस्योक्तदृष्टगुणत्वमप्याह, केवलमित्यादि । केवलं लौहपावोक्त्वलितघृतम् । जनयत्ययसो गुणान् कियत इति लौहसम्बन्धेन लौहगुणानु-विधानादिति भावः ॥ ८८ ॥

इदानीं पित्तदुष्टं प्रति अथैव लौहचतुर्थांशमादिमानतोऽभक्तप्रवेशेन लौहा-भक्तं पक्तुं विधिमाह, अथक्तेत्यादि ।—वक्तव्यविधनेति—अत्रानन्तरमेव “कृष्णाभक्त-भक्तेकपुः” इत्यादिना ग्रन्थेन योऽभक्तसंस्कारस्य विधिरविषय वक्तव्यत्वेन विधिना संस्कृतभक्तचूर्णं निश्चन्द्रौकतामादाय अयो लौहचूर्णं प्रक्षिप्य पचेदिति । कियन्मानम् अभक्तचूर्णं यावत् ? इति जिज्ञासायामस्यैव भागक्रममाह, लौहचतुर्थेत्यादि । लौहचूर्णमपेक्ष्य निश्चन्द्रौकताभक्तचूर्णस्य चतुर्थो भागः पादिक इत्यर्थः । तथा पचनीयेकपलादितथोदशपलान्तलौहचूर्णस्य भागद्वयम्, अभक्त-चूर्णस्य पुनरेको भागः, तेन लौहस्य भागद्वयम्, अभक्त तद्वर्द्धमेको भाग इति अभक्त्यार्द्धभागत्वम् । तथा एको भागो लौहस्य, अपर एको भागोऽस्येति लौहसमत्वमभक्तस्येति । एवमेको भागो लौहस्य, भागद्वयन्तु अभक्तस्येति द्विगुणत्व-मभक्तस्य । एवमेको भागो लौहस्य, अभक्त भागत्रयमिति अभक्त त्रिगुणत्वम् ।

ईदृशपक्षलौहाशकस्य गुणाः ।—

इदमाप्यायकमिदमतिपित्तनुदिदमेव कान्तिबलजननम् ।
स्तस्माति दृष्टुधौ परमधिकाधिकमात्रया क्षिप्तम् ॥ २१ ॥

इति पाकाविधिः ।

अश्वकशोधनविधिः ।—

कृष्णाभ्रमशैकवपुर्वज्जाख्यञ्चैकपत्रकं कृत्वा ।
काष्ठमयोदूखलके चूर्णं मुपलेन कुर्वीत ॥ २२ ॥

तथा लौहस्य एको भागः, भागचतुष्टयन्तु अश्वकस्येति चतुर्गुणत्वमश्वकस्य ।
तथा एको भागो लौहस्य, पञ्चभागस्तु अश्वकस्येति पञ्चगुणत्वमश्वकस्य ज्ञेयम् ।
एवं-क्रमेण लौहाश्वकाभ्यां मिलित्वा एकपल्लाद्विद्वयोदशपल्लान्तमानव्यवस्थया तत्पाकः
काख्य इत्याह, प्राग्वादित्यादि । एवञ्च सति अश्वकप्रवेशेन प्रधाननिष्पत्तिपाकार्यं
विफलाक्तायदुग्धघृतप्रक्षेपचूर्णपरिमाणं कौटुशम् ? इति निर्णयार्थमाह, उभाभ्यां
भवेदित्यादि । अथमर्थः,—उभाभ्यां लौहाश्वकाभ्यां मिलित्वा यावत् रजो भवेत्,
तावदेव लौहमानं परिकल्प्य तन्मानानुसारेण विफलादिमानं कल्पनार्थं, पूर्वं केवल-
लौहपाके विफलादीनां यावन्मानमुक्तम्, इदानीं मिलितलौहाश्वकपाकेऽपि
तावदेवेत्यर्थः ; अत एव लौहरसाश्वकयोगमपेक्ष्य योगरत्नाकरेऽप्यभिहितं—
“यावन्नोद्विजस्तस्मात् भवेदङ्गेन पारदः । तदङ्गेन घनं प्रीतं मतमेतत् पतञ्जलिः ॥
मानेन त्रितयस्यास्य नित्यं राष्ट्रं पलत्रयम् ॥” इति ॥ ८११० ॥

ननु किमर्थं पुनरुत्तरीतरमधिकाधिकमात्रया लौहे अश्वकोपयोगः ? इत्येतदर्थे-
माह, इदमाप्यायकमित्यादि ।—इदमश्वकं लौहे अधिकाधिकमात्रया समुपयुक्तं सत्
विधिना आप्यायकत्वादिगुणविशिष्टं भवतीत्यर्थः । आप्यायकम् अमृतसित्तमिव
पुरुषं बलोल्लूटं करोतीत्यर्थः । तस्माति दृष्टुधौ परमिति—अधिकाधिकमात्रया
लौहे क्षिप्तमश्वकं समुपयुक्तं सत् विनाऽप्याहारकरणममृतसित्तमिव पुरुषं बलोल्लूटं
करोतीति दृष्टुधौ पुरुषस्य बाधां न जनयत इत्यर्थः ; किंवा आहारजातमविकल-
मखिलं परिणमयत्येव, दृष्टावुमुचे तु न पुरुषमवलं कुरुतः इत्यर्थः ॥ ८११ ॥

इति पाकाविधिः ।

“वक्तव्यविधिसंस्कृतकृष्णाश्वकचूर्णम्” इत्युक्तम्, अतस्मान्नेवाश्वकशुद्धिमाह, कृष्णाश्व-
मित्यादि ।—अश्वकवपुर्गति—श्वकस्य वपुः हुरितपीतादिवर्णवत् भवति, तेन यदश्वकं
अश्वेन श्वकस्य वपुर्विव एकदेशेऽपि न भवति तत् समीचीनं, तदेव च वजाख्यं, वज्रीति

भूयो दृषदि च पिष्टं वासः सूक्ष्मावकाशतलगतितम् ।

मण्डूकपर्णिकायाः प्रचुररसे स्थापयेत् त्रिदिनम् ॥ ८३ ॥

उद्धृत्य तद्रसादथ पिष्टाद्वैमन्तिकधान्यभक्तस्य ।

अक्षीदात्यन्ताभ्रस्वच्छजलेन प्रयत्नेन ॥

मण्डूकपर्णिकायाः पूर्वरसेनैव मोदनं कुर्यात् ॥ ८४ ॥

स्थालीपाकपुटपाकाशब्दव्यतिरेकः ।—

स्थालीपाकं पुटनञ्चाद्यैरपि भृङ्गराजाद्यैः ॥ ८५ ॥

शोधिताभस्य नारणविधिः ।—

ताडादिपत्रमध्ये कृत्वा पिष्टं निधाय भस्त्राऽग्नी ।

यस्य प्रसिद्धिः ; तदुक्तं योगरत्नाकरे—, सुप्रशस्तं कठोराङ्गं शुद्धं कज्जलसन्निभम् । यच्च
शब्दायते वज्रो नेत्रोच्छ्रान्तं भवेदपि ॥ सदाकरवमुद्धृतं वज्जीति प्रथमं घनम् ॥” इति ।
तदभक्तं अनेकपत्रघटितमेव स्वभावतः, तत् प्रयत्नात् नखादिभिश्चोरयित्वा एकपत्रं
कर्तव्यं, ततो सुवलेन चूर्णं कुर्यात्, भयः पुनः दृषदि शिलायां पिष्टं चूर्णीकृतं घनतर-
वाससा क्लानयित्वाऽथो यत्कृतं तत् ग्राह्यम् । मण्डूकपर्णी “शान्कुनी” इति ख्यातम् ।
तद्रसादिति—मण्डूकपर्णीलरसात् । अक्षीदेति—क्षीदोऽव शीघ्रं भक्तसिद्धकम्,
अक्षीदलक्षं तद्विरहात् । पेषणानन्तरं यत् कर्तव्यं तदाह, मण्डूकपर्णिकाया इत्यादि ।
पूर्वरसेनेति—यत्रैव मण्डूकपर्णीरसे दिनत्रयं स्थापितमासीत् तेनैव रसेन विष्टय-
मोदनमिति—मोदकाकारं कुर्यात् । मोदयतीति मोदन इति मोदनशब्दोऽपि मोद-
कार्ये द्रष्टव्यः । कश्चित् “मोदकम्” इति पाठः, स च तत्तदाकारपुस्तकेषु न दृश्यते ।
मोदकाकारश्च कृत्वा दिनेकं स्थापयित्वा शुष्कोकुर्यादित्युपदेशो बोद्धव्यः । अथ-
भक्षकशोधनप्रकारः अमोघाचार्यमतानुसारेण निवृद्धः । तत्र मण्डूकपर्णीरसेन,
पुनर्मोदककरणं यद्यपि नास्ति, तथाऽपि केनापि षट्कर्मणा प्रतिसंस्कृतोपदेशादिर्द-
क्षिखितमिति बोध्यम् ॥ ८२—८४ ॥

तदनु चास्य भक्षकस्य चूर्णीकृतस्य स्थालीपाकपुटपाके कर्तव्ये, तदर्थं द्रव्याख्याह,
स्थालीपाकमित्यादि ।—आद्यैर्भृङ्गराजाद्यैरिति—क्षीदपुटनविधौ पूर्वोक्तेः भृङ्गराज-
केशराजशतावरीकन्दमाणादिरसेरित्यर्थः । आद्यैरित्यत्र “अन्यैः” इत्यपि पाठः, किन्तु
पूर्वपाठ एव टीकाकारसंमतः ॥ ८५ ॥

एवं-पुटादिशोधितस्याभक्तस्य वज्रो आप्तं कार्यं, तद्वत्त्वविधिनाह, ताडादि-

तावद्वहेन यावन्नौलोऽग्निर्दृश्यते सुविरम् ॥ ८६ ॥

निर्वापयेच्च दुग्धेन दुग्धं प्रक्षाल्य वारिणा तदनु ।

पिष्टा घृष्टा वस्त्रे चूर्णं निश्चन्द्रकं कुर्यात् ॥ ८७ ॥

इति अन्नकविधिः ।

भक्षणार्थे लौहस्य मानानिर्देशः ।—

नानाविधरुक्क्षान्त्ये पुष्ट्यै कान्त्यै शिवं समभ्यर्च्य ।

सुविशुद्धेऽहनि पुष्ट्यै तदमृतमादाय लौहाख्यम् ॥ ८८ ॥

दशकृष्णलपरिमाणं शक्तिवयोभेदमाकलय्य पुनः ।

इयदधिकं तदधिकतरमियदेव न मातृमोदकवत् ॥ ८९ ॥

प्लेखादि ।—ताडा स्नानाख्याता । आदिशब्दात् केवलादिपत्रं बोध्यम् । कित्ति-
दानौ ताडादिपत्रपिहितस्यान्नस्य आपनं न व्यवहरन्ति । पिण्डोत्तरणस्यास्य भृङ्ग-
रान्नादिद्रवालोडनादधिगतस्यम् । दुग्धं प्रक्षाल्येति—दुग्धनिर्वापितोत्थापिताधका-
संलग्नं यत् दुग्धम् । यद्यपौदानौ ताडादिपत्रपिहितस्य आपनमन्नकस्य न व्यव-
हरन्ति, किन्तु पुटेरेवास्य निश्चन्द्रकत्वं क्रियते, तथाऽप्यस्मात् बहुधा कृतत्वात् आ-
सम्भक्तं निश्चन्द्रकत्वमनेनास्य भक्तौत्यवधारितम् ; यतोऽन्नकस्य निश्चन्द्रोत्तरणमेव
यथोक्तगुणकरणे प्रयोजकमिति, तच्च येन केनापि भेषजेन भवतु । अपरापरेऽप्यसक्त-
कारणप्रकारा नानाऽऽचार्याः सन्ति, ते च योगरत्नाकरसमुच्चयादधिगतस्याः ।
तत्रैकं प्रसिद्धमतं यथा—“आयुभक्तोद्दकैः पिष्टमन्नकं तत्र संस्थितम् । कन्द-
माणाखिसंहार खण्डकर्णरवेरेथ ॥ ब्रह्मदारकपिण्डेन कालमारिपजेन च । ब्रह्मर-
वृक्षोद्भक्त-लक्षणाकेशराजकैः ॥ येषणं श्रावणं कुर्यात् पुटपाकमनेकधा । याव-
न्निश्चन्द्रकत्वं स्यात् ततो मोक्षारसेन च ॥ कालमारिपजेनापि स्थाश्रीपाकं प्रदा-
पयेत् । यावद्वह्मलमायाति शुद्धिरिव विहायसः ॥” अत्र ब्रह्मरः श्वेतपुनर्नवा ।
लक्षणा स्नानाख्याता । मोक्षा रक्षा । व्यक्तमन्यत् । किन्त्वयमेव प्रकारः
ब्रह्मवैद्यैः प्रायः क्रियते ॥ ८९।८७ ॥

इत्यन्नकविधिः ।

इदानीं तिष्ठन्नस्य लौहस्य भक्षणविधिमाह, नानेत्यादि ।—नानाविधस्याध्वः
पुराणज्वरातीसारवह्णोरक्तपितराजयस्त्र्यध्वतयः । अमृतमिति—अमृतनिवा वतम् ।
सप्त किं नानसुप्रीत्यम् ? दशह्, दशेत्यादि । कृष्णसा रक्तिः, तेन चरुः

भक्षणार्थं लौहस्य मर्दनविधिः ।—

सममसृणामलपात्रे लौहे लौहेन मर्दयेच्च पुनः ।

दत्त्वा मध्वनुरूपं तदनु घृतं योजयेदधिकम् ॥ १०० ॥

बन्धं गृह्णाति यथा मध्वपृथक्तेन पङ्कमविशिषत् ।

इदमिह दृष्टोपकरणमेतददृष्टन्तु मन्त्रेण ॥ १०१ ॥

स्वाहान्तेन विमर्दो भवति फडन्तेन लौहबलरक्षा ।

सनमस्कारेण बलिभक्षणमयसो ह्रमन्तेन ॥ १०२ ॥

मर्दनमन्त्रम् ।—

“ओँ अमृतोद्भवाय स्वाहा” ॥ १०३ ॥

रक्षणमन्त्रम् ।—

“ओँ अमृते ह्रं फट्” ॥ १०४ ॥

आनान्दाधिकमित्यर्थः । अथ दशरक्तिपरिमाणारम्भः उत्तमपुरुषबलवयोऽपेक्षया-
ऽभिहितः, तेन मध्यमाधमपुरुषशक्तिवयोऽपेक्षया इदं दशरक्तिपरिमाणं यथाक्रमं
मध्यमाधमयोरधिकमधिकतरञ्च भवतीति यथोक्तायपेक्षया उक्तपरिमाणादत्यास्य-
क्षरपरिमाणेनाप्यारम्भः । बर्हने कर्त्तव्ये न पुनर्दशरक्तिपरिमाणं युक्तमिति कृत्वा
तावत्परिमाणमेव कर्त्तव्यमिति साहचोदकवन्निबद्धो न कार्य इत्यर्थः ; तेन
“आरम्भो बर्हन्वापि पञ्चद्विष्टकगुह्यया” तथा “पञ्चसप्तनवेतरा रक्तिकाः प्रथमे दिने”
तथा “रक्तिमेकामुपक्रम्य यावत् स्युर्नवरक्तिकाः” इत्यादि यत् तन्नान्तरपूक्तं, तत्
सर्वमनेन सकृद्दीप्तं ज्ञेयम् ॥ ८८५८ ॥

लौहमर्दनार्थं पादमाह, समेत्यादि ।—उत्तमवामकरतलस्थापनार्थं तत् पादं
आजनाकारं करणीयम् । लौहेनेति—लौहदण्डेन । मधु तदुचितं दत्त्वा अधिक-
मिति—मध्वपेक्षया किञ्चिदधिकं घृतं मिश्रणीयम् । मर्दनविध्यर्थं लक्षणमाह,
बन्धमित्यादि । अविशिषदिति—स्वतन्त्रं मधु अपृथक्तेन एकत्वेनाविशिषत्
विशेषसकुर्वत्, अत एव पङ्कं पङ्कमिवेत्यर्थः । दृष्टादृष्टाभ्यां हि कार्यसिद्धिरतो
दृष्टमुक्ता मन्त्रजन्वादृष्टार्थमाह, इदमित्यादि ॥ १००—१०२ ॥

तत्र प्रथमं लौहमर्दनमन्त्रमाह, ओँ अमृतोद्भवयेत्यादि ।—अयं स्वाहात्यो
मर्दनमन्त्रः ॥ १०३ ॥

लौहरक्षणमन्त्रमाह—ओँ अमृते ह्रं फट् इति ॥ १०४ ॥

बलिदानमन्त्रम् ।—

“श्रीं नमश्चण्डवज्रपाणये महायज्ञसेनाधिपतये
सुरगुरुविद्यामहाबलाय स्वाहा” ॥ १०५ ॥

भक्षणमन्त्रम् ।—

“श्रीं अमृते ह्र” ॥ १०६ ॥

लौहस्य अनुपानादिनिर्देशः ।—

जम्घ्वा तदमृतसारं नीरं वा क्षीरमेवानुपिबेत् ।
कान्तक्रामकममलं सञ्चर्य रसं पिबेद्दिने न तु तत् ॥
आचम्य च ताम्बूलं लाभे घनसारसहितमुपयोज्यम् ॥ १०७ ॥

भक्षणानन्तरम् आचारविधिः ।—

नाल्युपविष्टो नाप्यतिभाषो नातिस्थितस्तिष्ठेत् ।
अत्यन्तवातशीतातपयानस्नानवेगरोधादीन् ॥ १०८ ॥
जह्याच्च दिवानिद्रामहितञ्चाकालमुक्तञ्च ।

बलिदानमन्त्रमाह—श्रीं नम इत्यादि ॥ १०५ ॥

भक्षणमन्त्रमाह—श्रीं अमृते ह्र मति ॥ १०६ ॥

लौहभेषजपाकाद्यमनुपानमाह, कण्ठेत्यादि ।—नीरञ्चामलम् आकाशगुणद्वय-
सूक्ष्मभूभागाश्रयम् । क्षीरञ्च गव्यं सर्वत्र ; उक्तञ्च—“सर्वत्र गव्यमेवेति मतमाह
पतञ्जलिः” इति । अनुपानञ्च लौहापेक्षया चतुःषष्टिगुणं षष्टिगुणं वा कार्यम् ;
तदुक्तं योगरत्नाकरे—“अनुपानं चतुःषष्टि-गुणं प्राहुः सदा बुधाः” इति । तथा
अनन्तवातम्—“अनुपानं प्रयोक्तव्यं लौहात् षष्टिगुणं पयः” इति । अनुपानं कृत्वा
लौहदोषनिरासाय निष्पवः कान्तक्रामकस्य स्वरसमायं पेयमित्याह, कान्तक्रामक-
मित्यादि । अनुपानादनन्तरं यद्विधेयं तदाह, आचम्येत्यादि । आचमनञ्च अतशीत-
जलेन हंसोदकेन वा ; यदुक्तं—“कृत्वाऽनुपानमाचम्य अतशीतजलेन वा । यद्वा
हंसोदकेनैव—” इत्यादि ॥ १०७ ॥

अनुपानादिकं कृत्वा यथा स्यात्तत् तदाह, नाल्युपविष्ट इत्यादि ।—नातिस्थित
इति—तुक्त्रोभूतः दण्डासमानः सन् अति न तिष्ठेत्, चिरं न तिष्ठेदित्यर्थः । अपरं
परिवर्जनीयमाह, अत्यन्तेत्यादि । अत्यन्तेति बाह्यादिभिः सम्बध्यते । याम्
अद्यादिवानम् । आदिशब्दादीष्वपि न्वाविषमाकृत्वासादीनां यद्वचनम् । अकालमुक्तम्

वातकृतः पित्तकृतः सर्वान् कटुस्त्वक्तिकषायान् ॥
तत्क्षणविनाशहेतून् मैथुनकोपश्रमान् दूरे ॥ १०८ ॥

लौहोपयोगानन्तरं भोजनकालनिर्देशः ।—

अशितं तदयः पश्चात् पततु न वा पाटवं कडु प्रथताम् ।
आत्तिर्भवतु न वाऽन्ले कूजति भोक्तव्यमव्याजकम् ॥ ११० ॥

भोजनविधिः ।—

प्रथमं पीत्वा दुग्धं शाख्यन्नं विशदसिद्धमक्लिन्नम् ।
घृतसंभृतमश्रीयान्मांसेर्वैहङ्गमैः प्रायः ॥ १११ ॥
उत्तममूषरभूचरविष्किरमांसं तथाऽऽजमैणादिकम् ।
अन्यदपि जलचराणां पृथुरोमापेक्षया ज्यायः ॥ ११२ ॥

अजीर्णादौ भोजनम् । वर्जनीश्वरसानाह, वातकृत इत्यादि । वातकृत इत्यादिकं हेतुगर्भमेव विशेषणम् ; किंवा वातकृतः पित्तकृत इत्यनेन कटुस्त्वक्तिकषायाः पिप्पल्यामलकगुडूचीहरीतक्यादयो वातपित्ते न कुर्वन्ति, तेषामुपयोगो न विरुध्यते इति दर्शयति । विशेषेण वर्जनीयविहारमाह, तत्क्षणेत्यादि । अत्रापि लज्जादिति पूर्वोक्तं सम्बध्यते ॥ १०८-१०९ ॥

प्रातरुपयुक्तं लोहछेत् ततः कस्यामवस्थायां भोक्तव्यम् ? इत्याह, अशितमित्यादि । —अशितं तदयः पश्चादिति—गुदेन पततु प्रवर्त्ततां, न वा, तथा आत्तिरिति—बुभुक्षा पीडा भवतु वा न वा, तथाऽपि पाटवम् आलस्यदिराहित्यं कडु भवतु, तथा लोहसम्भावितदेहे सम्यक् वायोः सञ्चारण्येनात्र कूजनञ्च कडु भवतु, तदेव अव्याजं निःशङ्कं भोक्तव्यम् । कडु इति—अङ्गीकारविश्रामे । एतेन पाटवमन्त्रकूजन-मेतदुभयमेव भोजनं प्रति प्रयोजकमित्यर्थः ॥ ११० ॥

इदानीं भोजनं येन विधिना कर्त्तव्यं तदाह, प्रथममित्यादि । —विशदं शुभम् शक्लिन्नमिति—नान्योऽन्यसंलग्नम् । दुग्धमिति—जीवदत्तशुक्लायाः कृष्णाया वा प्रशुद्धवत्साया याज्याम् । वैहङ्गमैरिति—लावतितिरादिविहङ्गसम्भूतैः । प्रायःशब्दादजे-णादिकं बोद्धव्यम् । एतदेवाह, उत्तममित्यादि । उत्तममिति—बालस्यविरव्याधितादि-वर्जितानाम्, ऊषरभूचराः जाङ्गलदेशचराः लावतितिरिशशकादयः, विष्किराः कुकुटादयः, तेषां मांसम् । आदिशब्दात् कृष्णसारगोषादयः । अन्यदपीति—

मांसालाभे मत्स्या अदोषलाः स्थूलसङ्ख्या ग्राह्याः ।

मद्गुरोहितशकुला दग्धास्तु पललाभ्यनाड्यन्ताः ॥ ११३ ॥

शृङ्गाटकफलकशेरु-कदलीफलतालनारिकेलानि ।

अन्यदपि यच्च वृथं मधुरं पनसादिकं ज्ञायः ॥ ११४ ॥

केवुकताडुककरीरान् वार्ताकुपटोलफलदलशमठान् ।

मुद्गमसूरैस्तुरसान् शंसन्ति निरामिषेष्वितान् ॥ ११५ ॥

शाकं प्रहेयमखिलं स्लोकं रुचये तु वास्तुकं दद्यात् ।

विहितनिषिद्धादन्यन्मध्यमकोटिस्थितं विद्यात् ॥ ११६ ॥

वहकोष्ठस्य अनुपाननिर्देशः ।—

तप्तदुग्धानुपानं प्रायः सारयति वहकोष्ठस्य ।

अनुपीतमस्य यदा कोमलशस्यनारिकेलस्य ॥ ११७ ॥

यस्य च न तथा सरति सयवचारं जलं पिबेत् कोष्णम् ।

कोष्णं त्रिफलाकाशं सनाथं चारं ततोऽप्यधिकम् ॥ ११८ ॥

बिकिरादिव्यतिरिक्तमित्यर्थः । जलचराः ईसादयः । पृथुरोमापेक्षया ज्येष्ठः । इति—मत्स्यापेक्षया श्रेष्ठमित्यर्थः । अन्ये तु पृथुरोमा गुरुर इत्याहुः । मांस्या-
प्राप्तौ मत्स्यविशेषोपयोगमाह, मांसालाभे इत्यादि । के ते स्थूलसङ्ख्याः ? इत्याहुः ।
मद्गुरेत्यादि । एतेन मद्गुरादयो दग्धाः सन्तः पललादिति—मांसात्, मनाड्यन्ताः,
किञ्चिद्बीना इत्यर्थः । इदानीमबोधितं फलकन्दमाह, शृङ्गाटकैत्यादि । आदिशब्द-
दासखर्जूरैरादिकम् । निरामिषव्यञ्जनायेमाह, केवुकेत्यादि । ताडुककरीर-
ताडुकादुराः । पटोलफलदलेति—पटोलस्य फलदलम् । शाकं पुनः सकल-
वर्जनीयमित्याह, शाकमित्यादि । प्रहेयमिति—अवश्यमन्याज्यम् । शाक-
रुचये पुनर्वाक्यबन्धेनात्यप्रमाणं दद्यात् । विहितनिषिद्धव्यतिरिक्तं यत् ३ । इत्थं तत्
साधारणं ज्ञेयमित्याह, विहितेत्यादि ॥ १११—११६ ॥

इदानीं वहकोष्ठं प्रति अनुपानविशेषमाह, तदेत्यादि ।—तप्तचोरानुपानेन न
व्यवहरन्ति ब्रह्माः, खोहे मधुनः सत्तात् तक्षोष्णविरोधीत्यभिसम्बाधः । नारिके-
प्रचरति । एवमपि जलो यदा यस्य न प्रवृत्तिसदा तस्य किं कर्तव्यम् ? अहत्याह,
यस्मिन्नादि । यथाजले कोष्ठानुरूपं यवचारं प्रचिप्य पिबेदित्यर्थः । प्रयोगान्त-
पुरमाह,

त्रोणि दिनानि समं स्यादङ्गि चतुर्थे तु वर्द्धयेत् क्रमशः ।

यावच्चाष्टममाषं न वर्द्धयेत् पुनरितोऽप्यधिकम् ॥ ११८ ॥

आदौ रत्तिद्वितयं द्वितीयवृद्धौ तु रत्तिकान्नितयम् ।

रत्तिपञ्चकं पञ्चकमत ऊर्द्धं वर्द्धयेन्नियतम् ॥ १२० ॥

संवत्सरकत्तव्ये लौह्ररसायने क्रासक्रमनिर्देशः ।—

वात्सरिककल्पपक्षे दिनानि यावन्ति वर्द्धितं प्रथमम् ।

तावन्ति वर्षशेषे प्रतिशोभं क्रासयेत् तदयः ॥ १२१ ॥

कोणमित्यादि । चारं यवचारम् । सनाथमिति—सहितमित्यर्थः । यवचारप्रवेपथु
“प्रवेपः पादिकः काथ्यात्” इति परिभाषयेव । तत इति—उक्तयोगात् ॥ ११७।११८॥

लौह्रप्रमाणवृद्धिर्हि क्रमेणैव काथ्यां, अतस्समेव वृद्धिक्रमं दर्शयति, त्रोणि दिनानौ-
त्यादि ।—येन परिमाणेन लौह्रभक्षणारम्भः कृतः, तेनैव परिमाणेन दिनवयं
काथ्ये, ततः चतुर्थदिनमारभ्य पुनरपि दिनवयं यावत् समवृद्धेयं वर्द्धयेत्, ततोऽपि
सप्तमदिने या रत्तिवृद्धिः कृता, तथैव वृद्ध्या पुनरपि दिनवयं यावत् वर्द्धयेत्, “त्रोणि
दिनानि समं स्यात्” इत्युक्तेरित्यादि बोध्यम् । एवं-क्रमेणाष्टमाषकपर्यन्तं वृद्धिः
काथ्यां, इतोऽधिकवृद्धिर्न काथ्येत्याह, यावच्चाष्टममाषमित्यादि । “क्रमशो वर्द्धयेत्”
इत्युक्तम्, अतस्समेव क्रमसाह, आदावित्यादि । आदौ लौह्रप्रयोगारम्भे रत्तिद्वयं
कृत्वा त्रयमुपयोज्यं, ततः प्रथमवृद्धौ चतुर्थदिनमारभ्य रत्तिद्वयं कृत्वा त्रयं
वृद्धिः काथ्यां, तेन द्वितीयवृद्धे प्रतिदिनं रत्तिकाचतुष्टयं भवति, ततो द्वितीयवृद्धौ
रत्तिद्वयं कृत्वा त्रयं वृद्धिः, तेन तृतीयवृद्धे प्रतिदिनं सप्तरत्तिका भवन्ति, अतः
ऊर्द्धं चतुर्थपञ्चमादिवृद्धेषु “त्रोणि दिनानि समं स्यात्” इत्युक्तरीत्या क्रमेण रत्तिपञ्चकं
कृत्वा अष्टमाषकं यावत् वर्द्धयेत्, तेन चतुर्थवृद्धे द्वादशरत्तिः, पञ्चमवृद्धे सप्त-
दशरत्तिः, षष्ठे द्वाविंशतिः, सप्तमे सप्तविंशतिरित्यादि ज्ञेयम्, एतेन पञ्चदिनाधिक-
सप्तसप्ताहे दशरत्तिकाषाषेण विरत्तिकाधिका अष्टौ माषका भवन्ति । अत्र चतुरत्तिका-
वृद्धिं त्यक्त्वा यथोक्तवृद्धौ च वृद्धाः यथा कुर्वन्ति स उपाय इत्येव सिद्धान्तः ॥ ११८।१२०॥

इदानीं संवत्सरं यावत् यदि कर्त्तव्यमिदं रसायनं स्यात्, तदा वर्षावशेषदिनानि
यावन्ति भवन्ति, तावन्त्येव प्रतिशोभं पञ्चरत्तिकादिक्रमेण क्रासः काथ्य इत्याह—
वात्सरिकेत्यादि ॥ १२१ ॥

संवत्सरकर्त्तव्यं लौह्रमायने दैनिकमावाविधिः । —

तेष्वष्टमाषकेषु प्रातर्माषकत्रयमश्लोयात् ।

सायञ्च तावदङ्गो मध्ये माषद्वयं शेषम् ॥ १२२ ॥

इति भक्षणविधिः ।

अन्तर्मासलौहस्य गुणादिनिर्देशः । —

एवं तदमृतमश्लन् कान्तिं लभते चिरस्थिरं देहम् ।

सप्ताहत्रयमात्रात् सर्वरुजो हन्ति किं बहुना ॥ १२३ ॥

उपसंहारः । —

आर्याभिरिह नवत्या सप्तविधिना यथावदाख्यातम् ।

अमतिविपर्ययसंशयशून्यमनुष्ठानमुन्नोतम् ॥ १२४ ॥

इदानीं पञ्चदिनाधिकसप्तसप्ताहैरष्टमाषकप्रमाणे सञ्जाते सति वत्सराभ्यन्तरे एव
केन प्रकारेण तल्लौहमुपयोज्यम् ? इत्याह, तेष्वित्यादि । — अष्टमाषकेषु
मध्ये माषकत्रयं प्रातः । तावदिति — माषकत्रयं सायाह्ने । अङ्गो मध्ये भोजन-
समये शेषं माषद्वयम् ; अन्ववाप्युक्तं — “प्रातर्माषद्वयं कार्थ्ये मध्याह्ने माषक-
द्वयम् । माषद्वयं दिवाशेषे माषकाष्टकभक्षणम् ॥” इति । इदानीन्तु रक्तिकादय-
मारभ्य रोगिणं प्रति रक्तिकादयवृद्धेयं विसप्ताहपञ्चसप्ताहादिभिः किञ्चिदधिक-
माषकद्वयं यावत् वृद्धिः, ततो विसप्ताहादिभिः रक्तिकादयेनैव क्रास इति प्राये-
व्यवहरन्ति वृद्धाः । उत्तरक्रिया चात्र दिगुणा कार्थ्या ; यदुक्तं पातञ्जले — “इति
मुख्यक्रियायाः स्यात् दिगुणा चोत्तरक्रिया” । उत्तरक्रियाऽव “नाल्युपविष्टो नाप्सति-
भाषी नातिस्थितस्तिष्ठेत्” इत्यादिना उक्तैव ॥ १२२ ॥

इति भक्षणविधिः ।

इदानीमस्य लौहस्य फलमाह — एवमित्यादि ॥ १२३ ॥

उपसंहरति, आर्याभिरित्यादि । — सप्तविधश्च साध्यसाधनपरिमाणविधिः,
लौहमारणविधिः, स्यात्पौपाकविधिः, पुटनविधिः, प्रधाननिष्पत्तिपाकविधिः,
अभक्षविधिः, भक्षणविधिरिति । यथावदाख्यातमित्यत्र पूर्वाचार्यैरिति शेषः ।
अमतिः सर्वथाज्ञानं, ज्ञानाज्ञानराहित्यम्, अतस्मिंस्तदनुद्बोधनः, स च विद्या — एक-
कोटिकोऽनेककोटिकश्च, तत्राद्यो विपर्ययः, द्वितीयस्तु संशय इति । अनुष्ठीयते
इत्यनुष्ठानं यत्सुन्दरं एव । उन्नोतमिति — गुरुपरम्परया उपदेशपूर्वकं कश्चित्

मुनिरचितशास्त्रपारं गत्वा सारं ततः समुद्धृत्य ।

निबन्ध बान्धवानामुपकृतये कोऽपि षट्कर्मा ॥ १२५ ॥

अस्तसारं लौहं समाप्तम् ।

नागार्जुनीयं लौहरसायनम् ।—

यत्र तत्रोद्भवं लौहं निःशेषं मारितं यदि ।

त्रिफलाव्योषसंयुक्तं भक्षयेत् बलिनाशनम् ॥ १२६ ॥

विभिन्नलौहानामुत्कर्षापकर्षनिर्देशः ।—

सामान्याद्दिगुणद्वौडं कलिङ्गोऽष्टगुणस्ततः ।

तस्माच्छतगुणं भद्रं भद्राद्वज्रं सहस्रधा ॥ १२७ ॥

वज्रात् षष्टिगुणः पाण्डिनिर्विदर्शभिर्गुणैः ।

ततः कोटिसहस्रं वा अयस्कान्तं महागुणम् ॥ १२८ ॥

मित्यर्थः । मुनिरचितेत्यत्र मुनिः नागार्जुनः । बान्धवानामिति—समुप्याणाम् ।
एषां चतुर्धाशयत्वेनावश्योपकर्षव्यत्यया च बन्धुत्वम्, एतेनास्य निबन्धस्य असति-
विषय्यसंशयनिरासः सङ्कोचोक्तिः गुणद्वयमुक्तम् । कोऽपीति—अनिर्दिष्टनामधेयः
पुरुषः उत्कृष्टरूपः । षट्कर्मा श्रोत्रियः ; उक्तं हि—“याजनं यजनं दानं
विशिष्टाच्च परियङ्गः । अध्यापनमध्ययनं श्रोत्रियः षड्भिरेव च ॥” इति ।
एषामनुष्ठानं नबन्धा आर्याभिः कोऽपि षट्कर्मा असतिविषय्यसंशययुक्तं यथा स्यात्
तथा निबन्ध इत्यर्थः ॥ १२४।१२५ ॥

अस्तसारलौहं समाप्तम् ।

इदानीं नागार्जुनोक्तं देशरसायनलौहमाह, यत्र तत्रेत्यादि ।—यत्र तत्रोद्भवमिति
—ओडकलिङ्गादियत्किञ्चिद्देशभवं वज्रपाण्ड्यादिकमेव । निःशेषं सर्वथैव स्तम् ।
निःशेषमित्यत्र “निरुद्धम्” इति पाठे—टङ्गणत्पारादिशोभेनापि ब्रह्मो आपनान्नो-
त्तिष्ठते पुनर्लौहभावं नापद्यते इत्यर्थः । विफलेत्यादि । व्योषं विकटुकम् । त्रिफला-
विकटुकचूर्णं च मिलित्वा लौहसमं बीजम् । संयुक्तं सम्यक् युक्तं, तेन सङ्घट्टताभ्यां
लौहपात्रे लौहदण्डेन विमर्शं भक्षणीयं रक्तिकादिक्लमेणेति वदन्ति ब्रह्माः ।
अन्ये तादौ माषकमेकमुपशोध्यमित्याहुः । ब्रह्मो मध्ये वा अग्निबलमपेक्ष्य यथा-
शक्तिं कुर्वन् सार्द्धसंवसरात् बलीं नाशयेदिति देशरसायनटीकायामुक्तम् ॥ १२६ ॥

लौहानां गुणमाह, सामान्यादित्यादि ।—दण्डमुक्तिपथेन देशदक्षिणोत्तरदिक्सम्भवं

रसतस्ताम्बं द्विगुणं ताम्बात् कृष्णाभ्रकं द्विगुणम् ।
 पृथगेवेषां शुद्धिस्ताम्बशुद्धिस्ततो द्विविधा ॥ १२८ ॥
 पतौकृतस्य गन्धकयोगाद्वा मारणं तथा लवणैः ।
 आक्ते ध्यापितताम्बे निर्गुण्डीकल्काकाञ्चिकमग्ने ॥ १३० ॥
 यत् पतति गैरिकाभं तत् पिष्टमर्द्धगन्धकं तदनु ।
 पुटपाकेन विशुद्धं शुद्धं स्यादभ्रकन्तु पुनः ॥ १३१ ॥
 हिलमोचिमूलपिण्डे क्षिप्तं तदनु मार्दसम्पुटे लिप्ते ।
 तीक्ष्णं दग्धं पिष्टमन्नाभ्रसा साधु चन्द्रिकाविरहितम् ॥ १३२ ॥
 रेचितताम्बेण रसः खल्वग्निज्ञायां घृष्टः पिण्डिका कार्या ।

लौहं सामान्यम् । द्विगुणमिति—सामान्यलौहात् द्विगुणगुणकारकम् । औद्धमिति—
 आहुदेशोद्भवम् । भद्रमिति—भद्रदेशोद्भवम् । एषाच भेदो लक्षणस्योक्तटीकायामनु-
 सन्धेयम्, इह तु विस्तरमयान्न लिखितम् ॥ १२७-१२८ ॥

सम्पति ताम्रयोगनाह, रसत इत्यादि।—रसत इति—शोधितात् पारदात्
 ताम्रं वक्ष्यमाणक्रमेण सारितचूर्णावस्थं द्विगुणं ग्राह्यम् । कृष्णाभ्रकं वक्ष्यमाणरीत्या
 सारितं चूर्णावस्थं ताम्राद्विगुणं ग्राह्यम् । कृष्णति अभ्रकविशेषणात् भेकवपुषो
 निरासः । एषां रसादीनां पृथगेव शुद्धिः, कार्येति शेषः । तत इति—तेषु मध्ये
 ताम्रशुद्धिं द्विधा आह, किं तत् प्रकारद्वयम् ? इत्याह, पतौकृतस्येत्यादि । मारण-
 मिति छेदः । एतच्च “तनुपतौकृतं ताम्रम्” इत्यादि अनन्तरमेव वक्ष्यमाणताम्रयोग-
 मभिधाख्यानं सूचितवान् । द्वितीयां शुद्धिमाह, तथा लवणैरित्यादि । लवणैः
 सैन्धवादिविः पञ्चभिरेव । आक्ते इति—लिप्ते । निर्गुण्डी निसुन्दारः, तद्वैयमूल-
 पवकल्कयुक्तकाञ्चिकमग्ने इत्यर्थः । अत्र द्रुतरूपं यत् ताम्रं पतति तत् गैरिकवल्काहृत-
 मित्यर्थः । ताम्रादहे गन्धकं दत्त्वा तावदेकौकृत्य पेष्ट्यं, ततः स्थाव्यामारोप्य
 तुषसत्तिकया लिप्ता लौहवत् पुटी देयः इति ताम्रशुद्धिः । अभ्रकशुद्धिमाह, अभ्र-
 काल्पित्यादि । प्रथमतोऽभ्रकम् अन्नाभ्रसा काञ्चिकेन पिष्टं, तदनु हिलमोचिकामूल-
 पिण्डे कृत्वा एकस्मिन् सत्याने निधाय अपरेण पिधाय तदनु सत्तिकापावसम्पुटमध्ये छिद्रं
 कृत्वा तुषसत्तिकया प्रालम्ब्य तीक्ष्णमिति—बहुलं यथा आत् तथा दग्धं पुटितं सत्
 चन्द्रिकारहितं भवति, तदनु पुटादाक्रिय शिखायां पिष्टा चूर्णोक्त्य तत् ग्राह्यान्त्यर्थः ।

उत्सेद्या गृहसलिलेन निर्गुण्डोक्त्वा नासकच्छद्द्वौ ॥ १२३ ॥
 एतत् सिद्धं त्रितयं चूर्णितताम्राद्विकैः पृथग्युक्तम् ।
 पिप्पलौविडङ्गमरिचैः श्लक्ष्णं द्वित्रिमाषिकं भक्ष्यम् ॥ १२४ ॥
 शूलाम्बुपित्तश्लयग्रहणौघक्ष्मादिकुचिरोगेषु ।
 रसायनं महदेतत् परिहारो नियमतो नात्र ॥ १२५ ॥

सप्ताङ्गतासयोगः ।—

तनुपवीकृतं ताम्रं नैपालं गन्धकं समम् ।
 दत्त्वा चोर्ध्वमधो मध्ये स्थालिकामध्यसंस्थितम् ॥ १२६ ॥

अथ कारिततासचूर्णमिलितस्य रसस्य शुद्धिप्रकारमाह, रेचितेत्यादि । रेचित-
 तास्येण मारिततास्येण सह रसः खल्वशिलायां सेलयित्वा घृष्टा पिष्टिका
 कायां, अन्वीड्यविमर्दनेन एकौभावः कर्तव्य इत्यर्थः । तदनु निर्गुण्डो-
 क्त्वा निश्चितेन गृहसलिलेन काञ्चिकेन सा पिष्टिका असकृदिति—अनेकवारमुत्-
 सेद्या । शुद्धाविति—शुद्धार्थम् । उत्सेदनप्रकारस्यायं—सूतनियामकभाग्यादिगणान्य-
 तनदवे रसपिष्टितं मिलितरसतासचूर्णं दोष्तापाकेन निर्गुण्डोक्त्वा निश्चितकाञ्चि-
 केनाधोज्वालया तापमानेन उत्सेदनीयमसकृदित्यर्थः । सूतनियामकस्य भाग्यादिगणो-
 ऽयोरङ्गताकरे यथा—“भार्गी शरपुङ्खा कुठारच्छिन्ना न्नाक्षी मुषिलपाणिका पुनर्नवा
 अपराजिता अवाक्पृष्ठी भेकाह्वा रुदन्तो मयूरशिखा चेति । भाग्यादिरेव
 विख्याता गणः सूतनियामकः ॥” इति । अग्रितापेनापि रसं क्वचिदपि च लिप्तं
 (चलितं ?) न ददातीत्यर्थः । सूतनियामकौषधमध्यगं रसं सकाञ्चिकदोषायत्ने
 पचेत्, तदनु त्रितयमिदं रसाभतासचूर्णं पिप्पल्यादिमयस्य प्रत्येकं तासचूर्णादङ्ग-
 मानं गृहीत्वा संयोगनीयं, तत एकौकृत्य अप्रिवलाद्यपेक्षया द्वित्रिमाषकादिक-
 सुपधीज्यम् । आदिशब्देन अर्थः प्रभृतयः । कुचिरोगेति—अग्रिमान्द्यादिष्वपी-
 त्यर्थः ॥ १२६—१२५ ॥

तासयोगान्तरमाह, तनुपवीकृतमित्यादि ।—तनुपवीकृतमिति—पतलं यथा
 स्यात् तथा पवीकृतम् ; पतलता च कण्टकवेध्यावस्थोपादानेन लभ्यते इति ।
 नैपालमिति—नैपालदेशोद्भवं ताम्रम् । तानि च तनुनि तासपत्राणि अनेकानि कृत्वा
 जम्बीराद्यस्त्ररेण सक्षर्यं प्रचात्य संशोष्य च, तदनु ताससममेव शोधितगन्धकं
 सङ्गृह्य, तदनन्तरं स्थालिकायां त्रितयमपि गन्धकचूर्णं दत्त्वा तदुपरि क्विद्यपि तत्

कृत्वा स्वल्पशरावेण स्थालीमध्ये पिधाय च ।
 शर्कराभक्तलेपेन लिप्त्वा सन्धिं तदूर्ध्वतः ॥ १३७ ॥
 बालुकापूरितस्याख्यां पिहितायां पुनस्तथा ।
 सुलिप्तायाञ्च यामैकमधोज्ज्वलां प्रदापयेत् ॥ १३८ ॥
 तत आकृष्टताम्रस्य मृतस्य त्विह योजना ।
 अथ कर्षं गन्धकस्य वह्निस्थलीहपात्रगम् ॥ १३९ ॥
 शिलापुत्रेण समर्थं द्रुतं घृष्टं पुनः पुनः ।
 कृत्वा देयं मृतं ताम्रं कर्षमानं ततः पुनः ॥ १४० ॥
 रसोऽस्त्रमथितः शुद्धस्तावन्मात्रः प्रदीयते ।
 ततस्तथैव समर्थं पुनराज्यं प्रदापयेत् ॥ १४१ ॥
 अष्टविन्दुकमात्रञ्च मर्दयेन्मूर्च्छितं तथा ।
 सर्वं स्यात् तत आकृष्य शिलापुत्रादिसङ्गतम् ॥ १४२ ॥

तास्यपत्रं निवेश्य पुनस्तदुपरि गन्धकचूर्णं देयमित्येवंक्रमेण सर्वाणि तानि तास्यपत्राणि
 गन्धकचूर्णसहितानि उपयोज्यमावेन निवेश्य, ततोऽल्पशरावेण स्थाल्यन्तरनिवेश-
 योग्येन तत् ताम्रपुञ्जं पिधाय, तच्छरावप्रालम्ब शर्करासहितभक्तलेपेन लिप्त्वा तस्य
 शरावस्थोपरिभागे तत् स्थालीपात्रं बालुकापूणे कृत्वा शरावान्तरेण तस्याः खाल्याः
 मुखं पिधाय तत्रापि भक्तलेपेन लिप्त्वा प्रहरमेकमविच्छेदेनाधो ज्वालां प्रदापयेत्
 इति ताम्रमरः ॥ ततस्तत् मृतताम्रं खाल्याः समाकृष्य चूर्णयित्वा शोधित-
 गन्धकादिभिः सह योजनीयमित्याह, तत इत्यादि । कथं योजना कर्षयेत्याह,
 अथेत्यादि । अथ तास्यमरणांतरं शोधितगन्धकस्यापरचूर्णं कर्षमेकं ज्वजद्वारस्थ-
 लीहपात्रे कृत्वा शिलापुत्रेण समर्थं पौनःपुन्येन घृष्टा द्रवीभूते तस्मिन् तत् मृतताम्र-
 चूर्णं कर्षमानं देयं, दत्त्वा तथैव शिलापुत्रेण घर्षणीयम् । ततः पुनरिति—
 ततोऽनन्तरम् अमितापद्रुते एव तस्मिन् रसः पारदोऽपि तावन्मात्रः कर्षमान एव देयः,
 पुनस्तेनैव मर्दनीयः, किन्तु स्निग्धो रसः अस्त्रमथितः शुद्धः चाङ्गरीजम्बौराद्यस्त्र-
 रसमथनाच्च शुद्धः ; तदनु अष्टविन्दुपरिमितं घृतं दत्त्वा पुनर्मर्दयेत् शिलापुत्रेणैव
 तथा तेन प्रकारेण सर्वं गन्धकताम्रादिकं मूर्च्छितमेकौभूतं स्यात् । तत-
 स्स्थालीहपात्रात् निःशेषमाकृष्य तथा शिलापुत्रादिसङ्गतं शिलापुत्रादिपथि

संहृत्यालम्बुपरस-प्रसृतेन विलोडितम् ।
 पुनस्तथैव वक्लिस्थ-लौहपात्रे विमर्दयेत् ॥ १४३ ॥
 यावत् द्रवक्ष्यं पश्चादाकृष्य सम्प्रपेषितम् ।
 अलम्बुपरसेनैव गुडकं सम्प्रकल्पयेत् ॥ १४४ ॥
 तत् पिण्डं वस्त्रविस्तीर्णं पिण्डे त्रिकटुजे पुनः ।
 वसनान्तरिते दत्त्वा पोष्टलीं कारयेत् बुधः ॥ १४५ ॥
 ततस्तां पोष्टलौमाज्य-मग्नां कृत्वा विधारिताम् ।
 सूत्रेण दण्डसंलग्नां पाचयेत् कुशलो भिषक् ॥ १४६ ॥
 यदा निष्फेनता चाज्ये पुटिका च दृढा भवेत् ।
 तदा पक्वं तमाकृष्य पञ्चगुञ्जातुलाष्टतम् ॥ १४७ ॥
 त्रिकटुत्रिफलाचूर्णं तुल्यं प्रातः प्रयोजयेत् ।
 तत्रां स्यादनुपानन्तु अस्त्रपित्तोच्छ्रये पुनः ॥ १४८ ॥
 त्रिफलैव समा देया कोष्णं वारि पिबेदनु ।
 सप्तमे दिवसे रक्ति-वृद्धिस्तास्त्रात्तु माषकम् ॥ १४९ ॥

सुहृदमपि भूतं संहृत्य वक्लिस्थ-लौहपात्रे पलद्वयेनालम्बुपरसेन विलोड्य रसस्यपथ्यं क्तं
 पुनर्वक्लिस्थलौहपात्रे मर्दयेत्, तत आकृष्य अलम्बुपरसेनैव शिलायां पिष्ट्वा
 गुडिकां कल्पयेत् । तदनन्तरं किं विधेयम् ? इत्याह, तत् पिण्डमित्यादि । ततः
 कतिपयाङ्गुलवस्त्रखण्डे पिण्डानुसृतं त्रिकटुकं दत्त्वा विस्तार्य तदुपरि अपरवितताति-
 निर्मलवस्त्रखण्डे तं ताम्रौषधगुडकं निधाय ततो दृढां पोष्टलिकां बद्धा, घृत-
 पूर्णमांसिकच्छावीपात्रे सूत्रेण दण्डसंलग्नतया दीक्षापाकविधिना तां पोष्टलीं तवारोक्ष्य
 घृतनिमग्नां कृत्वा पचेत् । पाकज्ञानार्थमाह, यदेत्यादि । पुटिका च दृढा भवे-
 दिति—पुटिका पोष्टलिका, तस्या दृढता च दण्डिकया ताव्यं ज्ञेयम् । त्रिकटुत्रिफला-
 चूर्णं तुल्यं त्रिफलैव पञ्चगुञ्जेति ताम्रगुल्फम् । प्रातरिति—अर्द्धप्रहरं । अनुपानमाह,
 तत्रां स्यादित्यादि । अस्त्रपित्ते तु त्रिकटुचूर्णं परित्यज्य त्रिफलैव ताम्रगुल्फा देया, तथा
 तत्रां परित्यज्य उष्णजलमेवानुपेयमित्याह, अस्त्रपित्तोच्छ्रये इत्यादि । त्रिफलैव
 समा देया इति—त्रिफलैव ताम्रगुल्फा देयेत्यर्थः । तथा कोष्णजलम् अनुपिबेदिति ।
 वृद्धिक्रममाह, सप्तमे इत्यादि । सप्तमे इत्यत्र बीसा ज्ञेया, तेन सप्तमे सप्तमे दिवसे

यावत् प्रयोगश्च तथैवापकर्षः पुनर्भवेत् । —

योगोऽयं ग्रहणीयश्च-पित्तशूलान्नपित्तहा ॥ १५० ॥

रसायनञ्चैतदिष्टं गुदकीलादिनाशनम् ।

न चात्र परिहारोऽस्ति विहाराहारकर्मणि ॥ १५१ ॥

इति ताम्रयोगः ।

शिलाजतुस्वरूपम् । —

हेमाद्याः सूर्यसन्तप्ताः स्रवन्ति गिरिधातवः ।

जलाभं मृदु मृत्स्राच्छं यन्मलं तच्छिलाजतु ॥ १५२ ॥

शिलाजतुः सामान्यलक्षणम् । —

अनस्त्रञ्चाकषायश्च कटुपाकि शिलाजतु ।

नात्युष्णशीतं धातुभ्यश्चतुर्भ्यस्तस्य सम्भवः ॥

हेम्नोऽथ रजतात् ताम्राद्वरं कृष्णायसादपि ॥ १५३ ॥

वृद्धिर्न कर्तव्येत्यर्थः । तेनैव क्रमेण वृद्धिः कार्या तेनैव क्रमेण क्रासीऽपीत्याह, तथैवाप-
कर्षः पुनर्भवेदिति । केचिच्च वृद्धयेवास्त्रिफलाव्यतिरेकेण द्विरतिरक्तिरिति दमोषधं मधुना
समालोच्य ददति, तेनैव महान् विशेषो दृश्यते । गुदकीलादिनाशनमित्यादि-
शब्दात् पाण्डुरोगादयः ॥ १५६—१५१ ॥

इति ताम्रयोगः ।

इदानीं चरकोक्तशिलाजतुरसायनमाह, हेमाद्या इत्यादि । — गिरिगता
धातवो गिरिधातवः, हेमाद्या इति तद्विशेषणम् । आद्यशब्दात् लौहकण्ड्यात्म-
ब्रपुसीसर्गेरिक्तमनःशिलादीनामपि ग्रहणम् ; अत एवोक्तं हारीते—“सुवर्णकण्ड-
वपुसीसताम्रलौहादिकञ्चापि मनःशिला च” इत्यादि । हेमादिशब्देनेह हेमादि-
सम्भवस्थानभूताः शिला उच्यन्ते, यतो न साक्षात् सुवर्णादित्य एव शिलाजतु
भवति । शिलाजतुसामान्यलक्षणमाह, जलाभमित्यादि । मृत्तुवं मृदुणम् । अच्छं
स्वच्छम् ॥ १५२ ॥

अनस्त्रमित्यादि । — अनस्त्रमित्यादि विशिष्टप्रतिषेधस्य शेषाद्यनुज्ञाफलकं, तस्मा-
द्भवचतुष्टयस्यात्र विविधः । नात्युष्णशीतमिति शीतोष्णयोर्वैलक्षण्यं निषिध्यते, तेन
किञ्चिदुष्णं किञ्चिच्छीतत्वं वा शिलाजतु भवतीत्यर्थः । धातुभ्यश्चतुर्भ्य इति रसायना-
धिक्यात्, तेन “सुवर्णकण्डवपुसीस” इत्यादिना हारीतेन यदेवं विविधधातुसम्भव-

सुवर्णनिक्षुतशिलाजतुलचणम् ।—

मधुरञ्च सतिक्तञ्च जवापुष्पनिभञ्च यत् ।

विप्राके कटु शीतञ्च तत् सुवर्णस्य निःस्रवम् ॥१५४॥

रजतवासनिक्षुतशिलाजतुलचणम् ।—

राजतं कटुकं श्वेतं स्वादु शीतं विपच्यते ।

ताम्बाहर्हिणकण्ठाभं तिक्तोष्णं पच्यते कटु ॥१५५॥

लोहनिक्षुतशिलाजतुलचणम् ।—

यत्तु गुग्गुलुसङ्काशं तिक्तकं लवणान्वितम् ।

विपाके कटु शीतञ्च सर्वश्रेष्ठं तदायसम् ॥१५६॥

एतेषु यस्य यत्र उपयोगिता तन्निर्देशः ।—

गोमूत्रगन्धि सर्वेषां सर्वकर्मसु यौगिकम् ।

रसायनप्रयोगेषु पश्चिमन्तु विशिष्यते ॥१५७॥

क्रमेण हेमादिसम्भवानां चतुर्णां लक्षणमाह मधुरमित्यादि ।—चकारात् स्निग्धत्वादिकं बोध्यम् ; यदाह चारोतः,—“स्निग्धं घनं काचनगौरिकाभं सतिक्तशीतं मधुरं सुवर्णात्” इति । अत्र शिलाजतुसामान्यगुणकथने अस्मद्व्यायस्यतिरिक्तरस-
जतुलचणमुक्तं, तथा कटुपाकौल्यमुक्तं, तेन विशेषगुणकथने पुनर्वा रसोऽभिधीयते तमोत्कर्षवानिति ज्ञेयं, सामान्यगुणोक्तरसोऽनुक्तोऽपि लभ्यते एव । यस्तु रौप्यभवे कटुरसि विरुद्धो मधुरपाक उक्तः, स उत्सर्गापवादव्यायेन समर्थनीयः । अन्ये तु स्वादु विपच्यते इत्यस्य मधुरविरुद्धं पच्यते इत्यर्थः, तेन कटु पच्यते इत्याहुः ; अत एव चारोते विदाहिलमस्य यदुक्तं तदप्युपपद्यते ; यथा—“रौप्याकरोत्यन्तु मृणालवर्णं सचारकं तत् कटुकं विदाहि” इति युक्तिसुपवर्णयति । अत्र बोध्यं तास्रभवस्थोष्ण-
मुक्तं, तथाऽऽयसानाच्च शीतमुक्तं, तेन नात्युष्णशीतबोध्येतयोः सामान्यगुणोक्तधोरव-
काशो नास्तीति केचिदाहुः, तन्न युक्तम् ; यतो नात्युष्णशीतपदेन नात्युष्णशीतं विधीयते, किन्तु शीतोष्णधीर्बलवत्त्वमात्रं निषिध्यते, तेन किञ्चिच्छिलाजतु शीतम् लवणञ्च किञ्चिच्छिलाजतु भवतीति प्रागेव व्याख्यातम् । तास्रभवशिलाजतुगुण-
कथने तिक्तोष्णमित्यत्र “तीक्ष्णोष्णम्” इति केचित् पठन्ति, तन्मते तास्रजे यद्यपि रसो नीतस्तथाऽपि सामान्योक्तचतुरसलमेव सानुभवसम्भावेन ज्ञेय-
मित्यर्थमाहुः ॥ १५४—१५६ ॥

गोमूत्रगन्धौत्यादि ।—पश्चिममिति—आयसम् ॥ १५७ ॥

यस्मिन् दोषे यस्य उपयोगिता तन्निर्देशः ।—

यथाक्रमं वातपित्ते श्लेष्मपित्ते कफे त्रिषु ।

विशेषेण प्रशस्यन्ते मला हेमादिधातुजाः ॥ १५८ ॥

उत्कृष्टशिलाजतुलक्षणम् ।—

लौहकिट्टायते वज्जी विधूमं दह्यतेऽभ्रसि ।

दृष्यात्यग्रे कृतं श्रेष्ठमधो गलति तन्तुवत् ॥ १५९ ॥

शिलाजतुशोधनम् ।—

मलिनं यद्भवेत् तच्च चालयेत् केवलाभ्रसा ।

लौहपात्रेषु विधिना ऊर्ध्वीभूतञ्च संहरेत् ॥ १६० ॥

यथाक्रममित्यादि ।—यथाक्रममिति—वातपित्ते सौवर्षं, श्लेष्मपित्ते रोष्यजं, कफे ताम्रजं, त्रिदोषजे लौहजमित्यर्थः ॥ १५८ ॥

श्रेष्ठशिलाजतुनो लक्षणमाह, लौहकिट्टायते इत्यादि ।—यत् शिलाजतु वज्जी विगलधूमं सत् सन्दह्यते, लौहमलञ्च भवति तच्छ्रेष्ठम् । परोक्षान्तरमाह, अभ्रसो-
त्यादि । अभ्रसि कृतं जले चितं सत् अग्रे प्रथमतः दृष्याति प्रवते, ततः
तन्तुवत् गलति पथस्तात् तन्तुवन्नत्वते, तत् शिलाजतु श्रेष्ठमित्यर्थः ॥ १५९ ॥

शिलाजतुशोधनमाह, मलिनमित्यादि ।—अभ्रसा उष्णोदकेन । लौहपात्रेषु
भाजनाकारलौहपात्रेषु । विधिनेति—हारीतोक्ताशिलाजतुशोधनविधिना । ऊर्ध्वीभूतं
सरवदूहंमुच्यते यत् तत्, संहरेत् सङ्कृद्भोयात्, काचादिनिर्मलपात्रे स्थापयेदित्यर्थः ।
तत्रायं शोधनविधिः,—प्रथमं केवलं शिलाजतु जले धोतं कृत्वा तदनु कौटादिदुष्टो-
षधिदोषविनाशाय पशुस्तुवरोनिम्बपत्रवगुडूचोष्टतेर्धूपयित्वा, तदनु शुष्कं चूर्णीकृत्य,
तदनु भाजनाकारलौहपात्रे कृत्वा दशमूलकपात्रं क्षिप्तलोकाशं वा केवललोणीटकं
वा प्रक्षिप्य विनयं लौहमुषलिकया तरलोक्तव्य प्रचण्डातपे स्थापनीयं, तत्र च
प्रचण्डातपावस्त्राजेन सरवदूहं यदुत्तिष्ठति तत् पुनर्गृहीत्वा काचादिनिर्मलपात्रे
स्थाप्यम्, पत्रमशुद्धं शिलाजतु भावनायां योज्यम् ; उक्तं हि हारीते—“तत् प्राद्वित्वा
क्रमशो विभज्य देशे शुचौ सङ्कलसिद्धयुक्ते । तिथौ च पुण्ये सुदिने च युक्ते
नक्षत्रयोगेन शिवेन चापि ॥ लौहादकोनिम्बगुडूचोसर्पियैर्वैर्यथावत् परिष्कृतयेत् ॥
सत्पानिकाकौटपतङ्गदंशुलोपधोदोषविनाशनं तत् ॥” इति ॥ १६० ॥

चरकोक्तभावनाविधिः ।—

वातपित्तकफत्रैस्तु निर्युहैस्तत् सुभावितम् ।

वीर्योत्कर्षं परं याति सर्वैरेकैकशोऽपि वा ॥ १६१ ॥

प्रक्षिप्योद्धृतमावानं पुनस्तत् प्रक्षिपेद्रसे ।

कोष्णे सप्ताहमेतेन विधिना तस्य भावना ॥ १६२ ॥

तत्त्वान्तरीयभावनाविधिः ।—

तुल्यं गिरिजेन जले चतुर्गुणे भावनौषधं काप्यम् ।

ततः काये पादांशे पूतोष्णे प्रक्षिपेद्गिरिजम् ॥ १६३ ॥

तत् समरसतां यातं संशुष्कं प्रक्षिपेद्रसे भुयः ॥ १६४ ॥

शिलाजतुरसायनम् ।—

पूर्वोक्तेन विधानेन लौहैश्चूर्णीकृतेः सह ।

तत् पीतं पयसा दद्यात् दीर्घमायुः सुखान्वितम् ॥ १६५ ॥

जराव्याधिप्रशमनं देहदार्यकरं परम् ।

मेधास्मृतिकरं धन्यं क्षीराशौ तत् प्रयोजयेत् ॥ १६६ ॥

इदानीं चरकोक्तभावनाविधिनाह, वातपित्तेत्यादि ।—निर्युहः कायः । सुभावितमिति सप्ताहम् । सर्वैरेति—वातघ्नादिकायेः । भावनातः किं स्यात् ? इत्याह, वीर्योत्कर्षमित्यादि । प्रक्षिप्येत्यादि । रसे वातघ्नादिकाये कोष्णे तच्छिलाजतु प्रक्षिप्य पश्चादावानं तपने शुष्कं तत् पुनरपि तदसे प्रक्षिपेत् । वानं शुष्क, “शुको वानमुमे विषु” इत्यमरः ॥ १६११६२ ॥

इदानीं भावनार्थेऽन्यमानादिकृताह, तुल्यमिथादि तत्त्वान्तरस्य ।—गिरि-
जेन शिलाजतुना तुल्यं भावनौषधं दशमृतादिद्रव्यं काप्यम् । तत् समरसतां यात-
मिति—तत् शिलाजतु कायेन सह समरसतमिति—प्राचीनेन एकौमुद्य सत्
तुल्यरसतां गतमित्यर्थः ॥ १६३१६४ ॥

एवं-शुद्धं भावितञ्च शिलाजतु लौहचूर्णेन साङ्गमेकीकृत्य दुग्धेन पातय्यमित्याह,
पूर्वोक्तेन यादि चरकस्य ।—पूर्वोक्तेनेति—चरके एव करप्रवृत्तिके रसायनपादे
पूर्वोक्ती विधिः । अत्र भागानुक्त्या शिलाजतुलौहचूर्णयोः सतलं कथिदाह, तत्र ;
शिलाजतुनोऽधिकतत्वात् प्राधान्यात् तदपेक्षया पादिकस्य लौहचूर्णस्य न्याय्यत्वात् ;
हारीतेऽप्येवमेकीकृतम् । “अथचूर्णैश्चतुर्धनागैः” इत्यादि । क्षीराशौ क्षीरप्रधान-
भोजनकारी ॥ १६५१६६ ॥

प्रयोगवैविध्यनिर्देशः ।—

प्रयोगः सप्त सप्ताहास्तयश्चैकश्च सप्तकः ।

निर्दिष्टस्त्रिविधस्तस्य परो मध्योऽवरस्तथा ॥ १६७ ॥

मातानियमः ।—

मात्रा पलन्वडंपलं स्यात् कर्षन्तु कनीयसी ॥ १६८ ॥

वर्जनीयानि ।—

शिलाजतुप्रयोगेषु विदाहोनि गुरुणि च ।

वर्जयेत् सर्वकालञ्च कुलत्थान् परिवर्जयेत् ॥ १६९ ॥

शिलाजतुनः आलोडनीयद्रव्याणि ।—

पयांसि शुक्तानि रसाः सय्वा-

स्तोयं समूत्रं विविधाः कषायाः ।

आलोडनार्थं गिरिजस्य शस्ता-

स्ते ते प्रयोज्याः प्रसमीक्ष्य कार्यम् ॥ १७० ॥

इदानीमेतत्प्रयोगस्य काशभेदेन वैविध्यमाह, प्रयोग इत्यादि ।—सप्त सप्ताहाः एकोनपञ्चाशद्द्वितानि, तद्व्यापकप्रयोग इत्यर्थः; एवं त्रयश्चैकश्च सप्तक इति बोध्यम् ॥ १६७ ॥

भक्षणार्थं विविधां मात्रामाह—मात्रेत्यादि ॥ १६८ ॥

अस्मिन् प्रयोगे वर्ज्यमाह, शिलाजतुप्रयोगेऽस्त्रित्यादि ।—विदाहोनि वंशकरीर-
मरिचराजिकादीनि । शिलाजतुप्रयोगे गुरुद्रव्यनिषेधेऽपि गुरुचोरादिप्रयोगाभिधानम्
उत्सर्गपवादव्यायेन न विरुद्धमिति । केचित् कुलत्थानिति—कुलत्थादीन्, तेन
काकमाषी-कपोतयोरपि गृह्यम्; उक्तं हि वाग्भटे—“कुलत्थान् काकमाषी-
कपोताञ्च सदा त्यजेत्” (उ० ३२ अ०) इत्याहुः । सर्वकालमिति—यावद्रसा-
यग्रहिता गुणानिष्ठानि । केचित्, यावज्जीवनं कुलत्थवर्जनमाहुः; कुलत्थस्य
सर्वकालवर्जने उपपत्तिर्यद्वैक्येव उक्ता, यथा—“ते ह्यत्यन्तविषहन्तादृशमनो भेदनाः
परम् । लोके दृष्टास्तत्तत्क्षेपं प्रयोगः प्रतिषिध्यते ॥” (चि० करप्रचितोत्तरसा०)
इति ॥ १६९ ॥

चैद्रवद्रव्यैरालोड्य शिलाजतु पेयं तान्माह—पयांसित्यादि परकस्य ॥ १७० ॥

उपसंहारः ।—

चरकोक्तशिलाजतुविधानं सोपस्कारमेतत् ॥ १७१ ॥

शिवागुडिका ।—

काले तु रवितापाव्ये कृष्णायसजं शिलाजतुप्रवरम् ।

त्रिफलारससंयुक्तं त्र्यहञ्च शुष्कं पुनः शुष्कम् ॥ १७२ ॥

दशमूलस्य गुडूच्या रसे बलायास्तथा पटोलस्य ।

मधुकरसैर्गामूत्रे त्र्यहं त्र्यहं भावयेत् क्रमशः ॥ १७३ ॥

एकाहं क्षीरेण तु तत् पुनर्भावयेच्छुष्कम् ।

सप्ताहं भाव्यं स्यात् काथेनैषां यथालाभम् ॥ १७४ ॥

काकोल्या हे मेदे विदारौयुग्मं शतावरौ द्वाचा ।

ऋद्धियुगर्भभवोरामुण्डितिका जीरकेऽश्मत्यौ च ॥ १७५ ॥

चरकोक्तेत्यादि ।—सोपस्कारमिति चरके शिलाजतुपरौषादिकं नोक्तम्, अत्र पुनः “लोहकिट्टायते” इत्यादिना तदप्युक्तमिति सोपस्कारत्वम् ॥ १७१ ॥

चरकोक्तशिलाजतुविधिमभिधाय श्वेतलोक्तप्रसिद्धिशिलाजतुप्रयोगं शिवागुडिका-
माह, काले इत्यादि ।—रवितापाव्ये इति विशेषणात् यौष्मे इति यावत् ; अन्ये तु
शरदमप्याहुः । शिलाजतुनोऽन घोडशफलमात्रा, वक्ष्यति च “फलानि दश पट-
ल” इति, तेन तन्मानसम मिलितत्रिफलद्रव्यं गृह्णीता काथयित्वा त्र्यहं भावना
कर्तव्येत्याह, त्रिफलेत्यादि । त्रिफलारससंयुक्तं तच्छुष्कं पुनस्त्रिफलारससंयुक्तं
तच्छुष्कम्, एवं त्र्यहं भावयेदित्यर्थः । अत्र “तुल्यं गिरिजेन जले” इत्यादि पूर्वोक्त-
वचनानुसारेण त्रिफलाकाथं कृत्वा त्र्यहं भावना कार्येत्यर्थः । एवं दशमूल-
काथादिभिर्गामूत्रैरपि त्र्यहं त्र्यहं क्रमेष भावयेदित्याह, दशमूलस्येत्यादि ।
क्षीरेण पुनरेकाहमिति—क्षीरेण एकाहमेव भावयेदित्यर्थः । वक्ष्यमाण-
काकोल्यादिकाथेन पुनः सप्ताहं भावना कर्तव्येत्याह, सप्ताहं भाव्यं स्यादिति ।
एवमिति—वक्ष्यमाणकाकोल्यादीनाम् । यथालाभमिति वचनात् इन्द्रियवक्तु-
रोद्धिख्यादिव्यतिरेकेणापि । विदारौयुग्ममिति—विदारौ-क्षीरविदार्यौ । क्षीर-
विदार्यौ लक्षणं—“क्षीरयुक्ता दीपकान्दा चातिमधुरा क्षीरविदारौ” इति मध-
विक्रित्योक्तगन्धतैलव्याख्यायां गदाधरीनोक्तम् ; सा हि सुगन्धा दुर्गन्धा च ।
ऋद्धियुगं ऋद्धिद्वयो । बौरा मांसीति विविक्तम्, जलजशाकमिति रत्नप्रभा ।

ताः शुष्का नवकुम्भे जातौ पुष्पाधिवासिते स्थाप्याः ।

तासामेका काले भक्ष्या पेयाऽपि वा सततम् ॥ १८१ ॥

क्षौररसदाडिमरसाः सुरासवं मधु च शिशिरतोयानि ।

आलोडनानि तासामनुपानि वा प्रशस्यन्ते ॥ १८२ ॥

जीर्णे लघुक्षपयोजाङ्गलौ निर्यूहयूषभोजी स्यात् ।

सप्ताहं यावदतः परं भवेत् सर्वं सामान्यम् ॥ १८३ ॥

भुक्ताऽपि भक्षितेयं यदृच्छया नावहेद्भयं किञ्चित् ।

निरुपद्रवा प्रयुक्ता सुकुमारकैः कामिभिश्चैव ॥ १८४ ॥

संवत्सरप्रयुक्ता हन्येषा वातशोणितं प्रबलम् ।

बहुवार्षिकमपि गाढं यक्ष्माणञ्चाव्यवातञ्च ॥ १८५ ॥

ज्वरयोनिशुक्रदोषप्लीहाशः पाण्डुहृद्ग्रहणीरोगान् ।

ब्रध्नवमिगुल्मपौनसहिकाकासारुचिश्वासान् ॥ १८६ ॥

जठरं श्वित्रं कुष्ठं पाण्डुरं क्लैब्यं मदं क्षयशोषम् ।

उन्मादापस्मारौ वदनाक्षिशिरोगदान् सर्वान् ॥ १८७ ॥

आनाहमतौसारं सासृग्दरं कामलाप्रमेहांश्च ।

यक्रदुर्बुदानि विद्रधिभगन्दरं रक्तपित्तञ्च ॥ १८८ ॥

अतिकार्ष्यमतिस्थौल्यं स्वेदमथ श्लीपदञ्च विनिहन्ति ।

पलैर्मिश्रयित्वेति धोव्यम् । इह सर्वेष्वेव शिलाजतुप्रयोगेषु कर्तव्येषु प्रथमं शोधनं विधाय तित्त्वकष्टं द्राहं द्राहं वाऽपि बलानुरूपमायं दातव्यं, यथा स्निग्धो भवति ; तदुक्तं तन्त्रप्रदीपे—“संशुद्धकायो विमलैन्द्रियश्च प्रशस्ततत्त्वप्रमुहूर्तयोगी । पिवेत् घृतं तित्त्वकषायसिंहं द्राहं द्राहं वाऽपि बलानुरूपम् ॥” इति ; “यथा हि शस्त्रं कवचा-
वताङ्गं मर्त्यं न हन्याद्बहुधा प्रयुक्तम् । खेदाधिक्यापि शिलाजमेवं देहं न हन्यात् बलवर्णदायि ॥” इति च । अक्षसमा आत्युत्तममात्रा, अतस्तदनुसारेण मन्थमाचमपुरुषापेक्षया मादोह्या । यदृच्छया इति—अनियमेन, तेन कदाचित् भुक्ताऽपि भक्षिता सती विकारं न जनयेदित्यर्थः । आक्यवातः ऊरुतन्मः । सङ्ग-क्षैतुशक्तेयद्वयपरिग्रहार्थं पाण्डुरं क्लैब्यमितुभयप्रदीपादानं बोध्यम् । यद्यपि जीर्णदोषोत्पन्नसङ्गक्लैब्यपसाध्यलेनोक्तं, तथाऽपि प्रयोगमात्रात्प्राप्तचतुर्धमिदमुक्तम् ।

दंष्ट्राविषं समीलं गराणि च बहुप्रकाराणि ॥ १८८ ॥

मन्त्रौषधिप्रयोगान् विप्रयुक्तान् भौतिकांस्तथा भावान् ।

पापालक्ष्मी चैयं शमयेद्गुडिका शिवा नाम्ना ॥ १८९ ॥

बन्धा वृथा धन्या कान्तियशःश्रीप्रजाकरो चैयम् ।

दद्यान्नृपवल्लभतां जयं विवादे मुखस्था च ॥ १९० ॥

श्रीमान् प्रकष्टमेधाः स्मृतिबुद्धिवलान्वितोऽतुलशरीरः ।

पुष्ट्योजोऽतिविमलेन्द्रियतेजोबलसम्पदुपेतः ॥ १९१ ॥

बलोपलितरोगरहितो जावेच्छुरदां शतद्वयं पुरुषः ।

संवत्सरप्रयोगात् हाभ्यां शतानि चत्वारि ॥

सर्वामयजित् कथितं मुनिगणभक्ष्यं रसायनरहस्यम् ॥ १९२ ॥

शिलाजतुनः प्रागुत्पत्तिर्दिशः ।—

समुद्भूवाश्चतस्रस्तथोक्त्यः स्वेदः शिलाभ्योऽश्मृतवद्भिरेः प्राक् ।

यो मन्दरस्यात्मभुवा हिताय न्यस्तः स शैलेषु शिलाजरूपौ ॥ १९३ ॥

शिवागुडिकाया व्युत्पत्तिः ।—

शिवागुडिकेति रसायनसुक्तं गिरौशेन गणपतये ।

शिववदनविनिगता यस्मान्नान्ना तस्माच्छिवा गुडिका ॥ १९४ ॥

इति शैवसिद्धान्तोक्ता शिवागुडिकेयम् ।

इति शिलाजतुविधानम् ।

अश्मत्तभक्तातकौ ।—

सुपक्वभक्तातफलानि सम्यक् द्विधा विदार्यादकसम्मितानि ।

गराण्य संयोगजविषाणि । भौतिकान् भावानिति—भुतकृताः पीडाः । संवत्सर-

प्रयोगादिति पूर्वेषु सम्बध्यते । हाभ्यामिति—संवत्सरदशेनेत्यर्थः ॥ १९२—१९३ ॥

शिलाजतुनः प्रागुत्पत्तिमाह, समुद्भूवेत्यादि ।—अश्मत्तसम्यनोक्त्य इति—अश्मत्त-
अन्यनसमयजः । हितायेत्यादि । हितायेत्यत्र जगतामिति शेषः ॥ १९४ १९५ ॥

इति शिवागुडिका ।

इति शिलाजतुविधानम् ।

अश्मत्तभक्तातकौनाह, सुपक्वेत्यादि ।—भक्तातकान्यत्र द्वारौतीकाश्मत्तभक्तातकौ-
ष्टोक्तरीत्या ग्राह्याणि ; यथा—“भक्तातकानां पवनोद्भूतानां हन्त्युत्तानानिह आदक-

विपाच्य तोयेन चतुर्गुणेन चतुर्थशेषे व्यपनोय तानि ॥ १८६ ॥

पुनः पचेत् क्षीरचतुर्गुणेन

घृतांशशुक्तेन घनं यथा स्यात् ।

स्यात् । तच्चेष्टाचूर्णकषैर्विघृष्य प्रक्षाल्य क्षीरो विधिवत् प्रभाते ॥ शुष्कं पुनर्वा-
 स्नादिदक्षीकृतञ्च ततः पचेदमु चतुर्गुणासु । पादावशिष्टं परिपूतश्रीतं क्षीरेण
 तुल्येन पुनः पचेत् ॥ तत् पादशिष्टं पुनरेव श्रीतं घृतेन तुल्येन पचेत् सुश्रीतम् ।
 तदङ्गं शर्करयाऽवकीर्णं ततः खज्जिनोन्मथितं विधाय ॥ भास्त्रे विगुह्ये तत्र धान्य-
 राशौ संस्थापयेत् सप्त दिनानि चैव । तत् सप्तरात्रात् परिजातवीर्यम्—” इत्यादि ।
 अथ भस्मातकानां चतुःषष्टिपलानि, तदपेक्षया चतुर्गुणं जलं गृह्यमाणं द्रवहेगुण्या-
 चतुःषष्टिशरावपरिमितं यद्यपि भवति, तथाऽपि वक्ष्यमाणतन्मान्तरीयवाक्ये कवाक्यता-
 ऽनुरोधात् आदके पलविवक्षां विधाय पलोल्लेखागतत्वेन हेगुण्यं न विधेयं, तथा कश्चित्
 पलोल्लेखविधानेऽपि तन्मान्तरीयवाक्ये कवाक्यताऽनुरोधात् पलोल्लेखागते द्रव्येऽपि
 कुड्वादिविवक्षायां हेगुण्यं भवति । तथाऽपि चरके अतर्क्षणीचिकित्से—”मधु-
 काष्टपलं द्राचाप्रस्यकाष्ठः” (चि०) इत्यादिना यः प्रयोग उक्तः, स जतूकणैः “द्राचाप्रस्यः
 मधुकाष्ठप्रस्यकाष्ठः” इत्यादिः गम्येन पठितः, तेन जतूकणैः मधुकाष्टाङ्गप्रस्योल्लेख-
 पाठात् कृतहेगुण्यमेव जलं भवति, तत्प्रत्ययान्तरकेऽपि मधुकाष्टपलोल्लेखविहितेऽपि
 काष्ठे कुड्वादिविवक्षया कृतहेगुण्यमेव जलं दीयते; तद्वदवापि आदके
 पलविवक्षां विधाय हेगुण्यं न कार्यम् । तदेव तन्मान्तरीयवाक्यं यथा—”भस्मा-
 तकादकं क्षुण्णं जलादकद्वये श्रुतम् । पादशेषे रसे तस्मिन् घृतप्रस्यसमन्विते ॥
 क्षीरादकं ततो दत्त्वा चितायाः प्रस्यमेव च । तावच्च साधयेद्धीमान् यावल्लेहत्वमा-
 गतम् ॥ अशंसो नाशनं श्रेष्ठं दीपनं जुहनाशनम् । अक्षपिसापहं प्रोक्तं वाजी-
 कारणमुत्तमम् ॥ अग्निवृद्धिकारश्चैव बलकृत पुष्टिवर्द्धनम् ॥” इति । केचित्सु “क्षीरा-
 दकं ततो दत्त्वा” इत्यत्र “क्षीरप्रस्यद्वयम्” इति पठित्वा अस्य प्रयोगस्य योगान्तरत्वं मन्य-
 मानाः सुपक्वभस्मातकेत्यादि अक्षसङ्गोक्तयोगे जलस्य हेगुण्यमिच्छन्ति; किन्तु परमेश्वर-
 रक्षितादिसङ्गदे क्षीरादकमित्येव पाठो दृश्यते, एकवाक्यता च तदेव सङ्गच्छते ।
 ब्रह्मवेद्यव्यवहारयाहेगुण्येन दृश्यते, तेनायमेव पाठः साधीयान्; क्षीरीतमतनु
 मतान्तरमेवेति न्यायः, यतस्तत्र परिमाणे इतिकर्तव्यतायाश्च नष्टदेवान्तरम् ।
 घृतांशमिति—घृतप्रस्यम् । चतुर्भागावशिष्टं काष्ठमपेक्ष्य घृतस्याङ्गं श्रुताः; उक्तेन
 काष्ठेन घृतस्याङ्गं पचेदिति बोध्यम् । क्षीरस्य चातुर्गुण्यं घृतापेक्षया, अथ एक

सितोपलाघोडशभिः पलेस्तु

विमिश्रं संस्थाप्य दिनानि सप्त ॥ १८७ ॥

ततः प्रयोज्याग्निबलेन मात्रां

जयेत् गुदीत्यानखिलान् विकारान् ।

कचान् सुनीलान् घनकुञ्चिताग्रान्

सुपर्णदृष्टिं सुकुमारताञ्च ॥ १८८ ॥

जवं हयानाञ्च बलं द्विपानां स्वरं मयूरस्य हुताशदीप्तिम् ।

स्त्रीवल्लभत्वं लभते प्रजाञ्च नीरोगमद्द्विशतानि चायुः ॥ १८९ ॥

न चान्नपाने परिहार्यमस्ति न चातपे चाध्वनि मैथुने च ।

प्रयोगकाले सकलामयानां राजा ह्ययं सर्वरसायनानाम् ॥ २०० ॥

भक्तातकस्य संशुद्धिः प्रागिष्टचूर्णगुण्डनात् ।

घृताञ्चतुर्गुणं क्षीरं घृतस्य प्रस्थ इष्यते ॥ २०१ ॥

इति अमृतभक्तातकी ।

इति रसायनाधिकारः ।

अथ वृष्याधिकारः ।

काण्डप्रयोगः ।—

पिप्पलीलवणोपेतौ वस्त्राण्डौ क्षीरसर्पिषा ।

वक्ष्यति—“घृताञ्चतुर्गुणं क्षीरम्” इत्यादि । क्षीरचतुर्गुणेनेति—चतुर्गुणेन क्षीरे-
ण्यर्थः; पूर्वनिपातं प्रत्यनियमात् । ततश्च युक्तेनेति न पाठः, स्वस्वाभावात्, ततश्च
घृतं पक्कां पुला च शर्कराप्रवेन इत्यर्थः; किन्तु लेहोऽपि पच्यते, तदा कायशर्करा-
दिकसेकीकृत्य सर्वं पक्तव्यम् ॥ १८६—२०१ ॥

इत्यमृतभक्तातकी ।

इति श्रीब्रह्मासनेनविरचित्वाद्यां तत्त्वचन्द्रिकायां रसायनाधिकारविवर्तिः ।

काण्डप्रयोगस्तत्त्वचन्द्रिकायां रसायनानन्तरं वागीकरणमुच्यते । वागीकरणशब्दाद्यं

साधितौ भवयेत् यस्तु स गच्छेत् प्रमदाश्रयम् ॥ १ ॥

भावितवित्तप्रयोगः ।—

वस्ताण्डसिद्धे पयसि भावितानसकृत् तिलान् ।

यः खादेत् स नरो गच्छेत् स्त्रीणां शतमपूर्ववत् ॥ २ ॥

भावितविदारोक्तप्रयोगः ।—

चूर्णं विदार्याः सुकृतं स्वरसेनैव भावितम् ।

सर्पिःक्षौद्रयुतं लीढ्वा शतं गच्छेद्वराङ्गनाः ॥ ३ ॥

चरकेणोक्तौ यथा—“येन नारीषु सामर्थ्यं वाञ्छीवत् लभते नरः । ब्रजिञ्चाभ्यधिकमित्येन वाञ्छीकरणमेव तत् ॥” (चि० पुमान् जातबलादि०) इति । ब्रजिञ्चाभ्यधिकमिति—पुनःपुनर्गच्छेत् । “व्यज्यते” इति पाठे—नारीषु पुंसं येन व्यज्यते इत्यर्थः । शब्दसिद्धिस्तु पृथोदरादिवात् । अन्ये तु, वाजः शुक्रं सोऽस्यास्तीति वाञ्छी, अवाञ्छी वाञ्छी क्रियते येन तदवाञ्छीकरणमित्याहुः ; किंवा वाजः मेथुनम् ; उक्तं हि चरके—“वाञ्छी नाम प्रकाशत्वात् तच्च मेथुनसंज्ञितम् । वाञ्छीकरणसंज्ञाभिः पुंसमेव प्रचक्षते ॥” तच्च त्रिधा ; यदुक्तं चरके (?)—“शुक्रस्रुतिकरं किञ्चित् किञ्चित्शुक्रविबर्द्धनम् । स्रुतिवृद्धिकरं किञ्चित् विविधं वृष्यमुच्यते ॥” यथा—कामिनौत्पशादिकं स्रुतिकरं, क्षीरादि वृद्धिकरं, माषादि स्रुतिवृद्धिकरमिति । वृष्ययोगानाह, पिप्पलीत्यादि सुश्रुतस्य ।—तत्र पिप्पलीखवणयोः संस्कारत्वादल्पमानता । वस्ताण्डौ कृमाण्डकोषौ । क्षीरसर्पिषा क्षीरोत्पसर्पिषा, न तु क्षीरञ्च घृतञ्चैकवद्भावः, क्षीरपक्कलवणस्य संयोगविरुद्धत्वात् । प्रमदाश्रयसिद्धिं वनितान् ब्रह्मलोपलक्षणम् । भक्षणप्रकारो यथा—कृमाण्डद्वयं जलं दत्त्वा उत्सृज्य क्षीरोत्पघृतेन भर्जयित्वा अग्निरूपसैन्धवपिप्पलीचूर्णाभ्यां संस्कार्य उपयोक्तव्यम् ॥ १ ॥

वस्ताण्डसिद्धे इत्यादि ।—क्षीरपरिभाषया वस्ताण्डेन क्षीरसाधनं, तेन भावितान् । यद्यपि अनाविक्रमांसित्यादिना वस्तुमांसस्य क्षीरेण सह विरोधो दृश्यते तथापि तत् सामान्यवचनम्, इदं पुनरपवादरूपं विशिष्टवस्ताण्डविषयतया न विरोधो ब्रह्मति । अकृतमिति—सप्तधा । अपूर्ववदिति—अकृतपूर्ववत्क्षीरकृतमवत् ॥ २ ॥

चूर्णमित्यादि सुश्रुतस्य ।—स्वरसोऽपि विदार्या एव ॥ ३ ॥

भावितामलकप्रयोगः ।—

एवमामलकं चूर्णं स्वरसेनैव भावितम् ।
शर्करामधुसर्पिर्मिर्युक्तं लौढा पयः पिवेत् ॥
एतेनाशीतिवर्षोऽपि युवेव परिहृष्यति ॥ ४ ॥

विदारोकन्दप्रयोगः ।—

विदारोकन्दकल्कन्तु घृतेन पयसा नरः ।
उडम्बरसमं खादन् वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ ५ ॥

खद्यङ्गमादि चूर्णम् ।—

खद्यङ्गमेक्षुरकयोर्वीजचूर्णं सशर्करम् ।
धारोष्णेन नरः पौत्वा पयसा न क्षयं व्रजेत् ॥ ६ ॥

उच्चटाप्रयोगः शतावर्ष्यादिचूर्णम् ।—

उच्चटाचूर्णमप्येवं क्षीरिणीत्तममुच्यते ।
शतावर्ष्युच्चटाचूर्णं प्रेयमेवं सुखार्थिना ॥ ७ ॥

मधुकप्रयोगः ।—

कर्पं मधुकचूर्णस्य घृतक्षौद्रसमन्वितम् ।
पयोऽनुपानं यो लिङ्घ्यान्नित्यवेगः स ना भवेत् ॥ ८ ॥

एवमित्यादि ।—अथ स्वरसभावितस्याप्युक्तत्वात् एवमित्यतिदेशस्य वेद्यर्थं स्यात्, तेन विदारोचूर्णवत् क्षौद्रघृताभ्यामामलकचूर्णस्य तत्स्वरसभावितस्य प्रयोग इति कश्चित् ; तेन आमलकचूर्णस्य द्विधा प्रयोगः, एकः घृतक्षौद्राभ्याम्, अन्यश्च शर्करा-
मधुघृतपयोऽनुपानेति । अन्ये तु, एवमित्यतिदेशः सुकृतत्वविधानार्थमित्याहुः ॥ ४ ॥

विदारोल्यादि सुशुतस्य ।—अथ घृतेनेत्यत्र “शृतेन” इति पाठे—केवलं कलशयते-
नेत्यर्थः । खादन्नित्यत्र “पौत्वा” इति च पाठः ; तथैव सुशुतदर्शनात् ॥ ५ ॥

खद्यङ्गमेत्यादि सुशुतस्य ॥ ६ ॥

उच्चटेत्यादि ।—उच्चटेचाद्यपि तस्यैव । एवमित्यनेन प्रयसति बोध्यते ।
सुखार्थित्वेन “प्रेयार्थिना” इति सुशुते प्रक्यते ॥ ७ ॥

कर्पमित्यादि चरकस्य ।—मधुकं यद्विषमधु । नित्यवेग इति—नित्यशुक्लवशाभिभूतः ॥ ८ ॥

गोक्षुरकादिचूर्णम् ।—

गोक्षुरकः क्षुरकः शतमूलीवानरि नागबलाऽतिबला च ।

चूर्णमिदं पयसा निशि पेयं यस्य गृहे प्रमदाशतमस्ति ॥ ९ ॥

माषपायसः ।—

घृतभृष्टो दुग्धमाष-पायसो वृथ्य उत्तमः ॥ १० ॥

दध्निसरप्रयोगः ।—

दध्नः सरं शरच्चन्द्र-सन्निभं दोषवर्जितम् ।

शर्कराक्षौद्रमरिचैः तुगाक्षौर्या च बुद्धिमान् ॥ ११ ॥

युक्त्या युक्तं ससूक्ष्मेन नवे कुम्भे शुचौ पटे ।

मार्जिते प्रक्षिपेच्छीते घृताब्धं षष्टिकौदनम् ॥ १२ ॥

तदद्यादुपरिष्ठाच्च रसालां मात्रया पिबेत् ।

वर्णस्वरबलोपेतः पुमांस्तेन वृषायते ॥ १३ ॥

गोक्षुरक इत्यादि ।—क्षुरकः कोकिलाचः । वानरौ शूकशिम्बो । शतमूली च वानरौ चेति समाहारद्वन्द्वः । अत्र षष्ठोऽववचनान्तः पाठ एव साधुः । एषां गोक्षुर-क्षुरकवानरीणां फलवर्जं याज्यम् ; यदुक्तमष्टतवज्रा—“गोक्षुरक्षुरककपिकच्छु-फलवरीकुशीनक्षत्रचूर्णं गृहेन । पयसा रात्रिमुनये—” इत्यादि । अत्र कुम्भी गोरच-तण्डुला ॥ ९ ॥

घृतेत्यादि ।—दुग्धमाषपायसो माषविदलेर्दुग्धेन कृतः पायसः, स च घृतभृष्टो घृतेन सन्तलितः ॥ १० ॥

दध्न इत्यादि चरकस्य ।—दोषवर्जितमिति—मन्निनत्वाद्विदोषवर्जितम् । युक्त्या युक्तमिति—यथाऽतिमाधुर्यं न स्यात्, कटुव्याधिकं न भवति, तथा शर्करामरिचादि याज्यमित्यर्थः । “मार्जितम्” इति पाठे—पटे घृतम् । तदिति—षष्टिकौदनम् । निश्चलञ्च “मार्जिते प्रक्षिपेच्छीते घृताब्धं षष्टिकौदनम्” इति पठ्यते, व्याचष्ट च,—तस्मिन् मार्जिते पूते रसे इत्यर्थात्, ततोऽव ग्रीते ग्रीतवैर्यं षष्टिकभक्तं प्रक्षिपेत्, ततोऽद्यादिति । उपपरिष्ठादिति—सुतेत्यर्थः । रसालालचणं यथा—“सचातुर्भातकाशाशी सगुडाट्टकनागरम् । रसाला व्याच्छिखारथी सुघट्ट ससरं दधि ॥” इति । अन्यत्र यथा—“अर्द्धादिकं सुचिरपर्यन्तस्य दध्नः खण्डय ओड्म पलाति शशिप्रभस्य । सर्पिःपलं सधूपलं मरिचाङ्गं कर्षं शुग्दास्तथाऽर्द्धपलमर्द्धपलं

मत्स्यप्रयोगः ।—

आर्द्राणि मत्स्यमांसानि शफरीञ्चान्यभर्जिताम् ।

तमे सर्पिषि यः खादेत् स गच्छेत् स्त्रीषु न क्षयम् ॥ १४ ॥

नारिकेलचूर्णम् ।—

शतावरीरजःप्रस्थं प्रस्थं गीक्षुरकस्य च ।

वाराह्या विंशतिपलं गुडूच्याः पञ्चविंशतिः ॥ १५ ॥

भक्ष्मातकानां द्वात्रिंशच्चित्रकस्य दशैव तु ।

तिलानां शोधितानाञ्च प्रस्थं दद्यात् सुचूर्णितम् ॥ १६ ॥

क्षुद्रषण्यस्य पलान्यष्टौ शर्करायाश्च सप्ततिः ।

माक्षिकं शर्करार्द्धेन माक्षिकार्द्धेन वै घृतम् ॥ १७ ॥

शतावरीसमं देयं विदारीकन्दजं रजः ।

एतदेकोक्तं चूर्णं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ॥ १८ ॥

पलार्द्धमुपयुञ्जीत यथेष्टञ्चापि भोजनम् ।

मासैकमुपयोगेन जरां हन्ति रुजामपि ॥ १९ ॥

चतुर्थां ॥ युक्ते पटे खल्लनया सदुपाणिघृष्टा कर्पूरगन्धसुरभिर्वन्धमाण्डसंस्था । एषा
श्वकोदरकृता सुरसा रसाला याऽऽस्वादिता भगवता मधुपूदनेन ॥” इति ॥ ११—१२ ॥

आर्द्राणीत्यादि चरकस्य ।—आर्द्राणि खद्यस्तानोत्पथः । मत्स्याऽत्र प्रधान-
कल्पनया रोहितः ॥ १४ ॥

शतावरीत्यादि चन्द्राटस्य ।—वाराह्या इति—वराहकन्दस्य ; तत्र चूर्णं यथा
—“तात्कालसदृशः पक्वैर्गन्धिभिः समलङ्कृतम् । सर्जार्जुननिभैः पुष्पैः शोभते च
सुगन्धिभिः ॥ वराहकन्दविवर्णेन पिच्छिलेन सुवर्चसा । कन्देन कटुतिक्तेन नीलो-
त्पलसुगन्धिना ॥ ज्ञायते सा गिरी रम्ये विन्ध्ये ओपर्वते तथा ॥” इति । इन्द्रे तु,
“वराहमूर्ध्वेन कन्दो वाराहोक्तन्दसंज्ञितः । भिषजां तदस्मानि च चमंकारालुको
क्तः ॥” इत्युक्तम् ; किन्तु वाराहोक्तन्दपिचया चमंकारालुकस्यातिघीर्णगुणत्वेन नास्ति
तत्प्रतिनिधित्वं युक्तम् । गुडूच्याः पञ्चविंशतिरित्येव पाठः ; तन्नाकरे—“भक्ष्मातक-
प्रण्युषं तत् सप्तपलानं गुडूच्याश्च” इत्युक्तत्वात् । यतः प्रथमयुगमेव सप्तपलानं सत्
पञ्चविंशतिपलानि भवन्ति । क्षुद्रषण्यस्य मिलित्वा पलान्यष्टौ विदारी सुप्ति-

बलीपलितखालित्य-मेहपाण्डुव्य गीनसान् ।

हृन्त्यष्टादशकुष्ठानि तथाऽष्टाबुदराणि च ॥ २० ॥

भगन्दरं मूत्रकृच्छ्रं गृध्रपीं सहलीमकम् ।

क्षयश्चैव महाश्वासान् पञ्च कासान् सुदारुणान् ॥ २१ ॥

अशोति वातजान् रोगांश्चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ।

विंशतिं श्लेष्मिकांश्चैव संश्लेशान् सान्निपातिकान् ॥

सर्वानशीर्गदान् हन्ति वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥ २२ ॥

स काञ्चनाभी मृगराजविक्रमस्तुरङ्गमञ्चाप्यनुयाति वेगतः ।

स्त्रोणां शतं गच्छति सोऽतिरेकं प्रकृष्टदृष्टिश्च यथा विहङ्गः ॥ २३ ॥

पुत्रान् सञ्जनयेद्दीरान् नरसिंहनिभांस्तथा ।

नारसिंहमिदं चूर्णं सर्वरोगहरं नृणाम् ॥ २४ ॥

वाराहीकन्दस्वरूपम् ।—

वाराहीकन्दसंज्ञस्तु चर्मकारालुको मतः ।

पश्चिमे दृष्टिशब्दाख्यो वराहलीमवानिव ॥ २५ ॥

गोधूमायं वृतम् ।—

पलं शतञ्च गोधूमात् निःक्राथ्य सलिलादके ।

पूते पादावशेषे च द्रव्याणीमानि दापयेत् ॥ २६ ॥

मुञ्जातफलगोधूमं माषद्राक्षापरूषकम् ।

काकोली क्षीरकाकोली जीवन्ती सशतावरी ॥ २७ ॥

कुशाण्डः । पलाङ्गमिति पूर्वपुगाभिप्रायेण, इदानीमष्टमाधकेष व्यवहारः । आख्य इति—आख्याभासतः, यथा भीमी भीमसेनः ॥ १५—२४ ॥

वाराहीत्यादि ।—वाराहीकन्दस्य दुर्लभतया चर्मकारालुकेनैव गौडीयेवाराही-कन्दसंज्ञया गृह्यते ; वस्तुतस्तु वराहकन्दश्चाचर्मकारालुके द्रव्यान्तरमेव तल्लक्षणा-भावात् ॥ २५ ॥

पलं शतञ्च गोधूमादित्यादि ।—गोधूमो धवणसारी शास्त्रः, उत्कृष्टत्वात् । अव-सलिलादके पादावशेषे इति योज्यम्, अतो गोधूमशतपले जलद्वयो दीय इति अकः ।

अखगाथा सखजूरं मधुकं त्राप्रणं सिता ।

भक्तातमात्मगुता च समभागानि कारयेत् ॥ २८ ॥

घृतप्रस्थं पचेदेवं चीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।

मृदग्निना च संसिद्धे द्रव्याख्येतानि निक्षिपेत् ॥ २९ ॥

त्वगलापिप्पलोधान्य-कर्पूरं नागकेशरम् ।

यथालाभं विनिक्षिप्य सिताचीद्रपलाष्टकम् ॥ ३० ॥

दधेक्षुदण्डेनालोड्य विधिवद्विनियोजयेत् ।

शाल्वोदनेन भुञ्जीत पिबेन्मांसरसेन वा ॥ ३१ ॥

केवलस्य पिबेदस्य पलमात्रां प्रमाणतः ।

न तस्य लिङ्गशैथिल्यं न च शुक्रक्षयो भवेत् ॥ ३२ ॥

वातहरं परं बल्यं शुक्रसञ्जननं परम् ।

शमनं मूत्रकृच्छस्य वृद्धानाञ्चापि शस्यते ॥ ३३ ॥

पलद्वयं तदश्वीयाद्दशरात्रमतान्दतः ।

भजते स्त्रीशतञ्चापि पीत्वा चानुपिवेत् पयः ॥ ३४ ॥

अश्विभ्यां निर्मितञ्चैतत् गोधूमाद्यं रसायनम् ।

जलद्रोणे तु गोधूम-काथे तच्छेषमादकम् ॥ ३५ ॥

सुञ्जातकस्य स्थाने तु तद्गुणं तालमस्तकम् ।

कल्कद्रव्यसमं मानं त्वगादेः साहचर्यतः ॥ ३६ ॥

बकुलानु निःकायेत्यनेनैव सम्बध्यते, तथैव निर्दिष्टत्वात्, पादावस्थेय प्रस्था इति व्यापष्टे; किन्तु चक्रपत्र एव प्रचरति । सुञ्जातफलम् औत्तरापथिकं, तदप्राप्तौ तालमस्तकं वक्ष्यते । हारावल्यानु सुञ्जातकं तालमस्तकमित्येवास्ति । पक्षपक्षं पक्षकस्य फलम् । खजूरं पिण्डखजूरम् । मधुकं यष्टिमधु; अथे तु, “मधुकम्” इति षष्ठिवा मधुकस्य फलमाहुः । सिता शङ्करा । आत्मगुताया मूलमिति निश्चलः, कलमित्यथे । संसिद्धे इत्यनन्तरं पूते चेति शेषः । त्वगादौनाञ्च मानं कल्कतुल्यं वक्ष्यति । ततः शीतोभूते शङ्करामधुनोर्मिलित्वाऽष्टौ पलानि । पूर्वे “पलमात्रां पिबेत्” इति यदुक्तं तत् प्रथमतः, अनन्तरं सात्त्विकभावे सति पलद्वयम्, न पुनरितो-
ऽधिकमिति ॥ २६-३६ ॥

शतावरीवृतम् ।—

घृतं शतावरीगर्भं चोरे दशगुणे पचेत् ।

शर्करापिप्पलीचौद्रयुक्तं तत् वृष्यमुत्तमम् ॥ ३७ ॥

गुडकुषाण्डकम् ।—

कुषाण्डकात् पलशतं सुखिन्नं निष्कलीकृतम् ।

प्रस्थ घृतस्य तैलस्य तस्मिंस्तप्ते प्रदापयेत् ॥ ३८ ॥

त्वक्पत्रधान्यकव्योष-जीरकैलाहयानलम् ।

ग्रान्थकं च व्यमातङ्ग-पिप्पलीविश्वभेषजम् ॥ ३९ ॥

शुङ्गाटकं कशेरुच्यं प्रलम्बं तालमस्तकम् ।

चूर्णीकृतं पलाशञ्च गुडस्य च तुलां पचेत् ॥ ४० ॥

शीतौभृते पलान्यष्टौ मधुनः सम्प्रदापयेत् ।

कफपित्तानिलहरं मन्दाग्नीनाञ्च शस्यते ॥ ४१ ॥

कशानां बृंहणं श्रेष्ठं वाजीकरणमुत्तमम् ।

प्रमदासु प्रसक्तानां ये च स्युः क्षीणरेतसः ॥ ४२ ॥

क्षयेण च गृहीतानां परमेततद्विषग्नितम् ।

कासं श्वासं ज्वरं हिक्कां हन्ति च्छदिमरोचकम् ॥ ४३ ॥

घृतमित्यादि चरकस्य ।—सिद्धे “प्रक्षेपः पादिकः ज्ञात्वात् स्नेहे कल्कवमो मतः” इत्युक्तेः शर्करापिप्पलीचौद्राणां कल्कवमत्वं ज्ञेयम् ॥ ३७ ॥

कुषाण्डकादिव्यादि ।—घृततैलयोर्मिश्रित्वा प्रस्थम् । अथ खण्डकुषाण्डवृ-
त्त्वग्रीवादिवर्जितसुखिद्रगालितविष्टकुषाण्डमर्जनं कार्यं यावन्मधुनिभः पाकी
भवति, ततो द्रवायै गालितकुषाण्डद्रवमेव प्रस्थवतुष्टयं गृहीत्वा तेन
द्रवेण पुराणगुडपलशतमेकीकृत्य पूवा कुषाण्डं पचेत् । ततोऽवतारिते कोथि-
त्वक्पत्रादिचूर्णप्रक्षेपः । जीरकैलाहयेति—जीरकद्वयमेलाहययेति । मातङ्गपिप्पली
मज्जपिप्पली । प्रलम्बं तालाङ्कुरं, तालखण्ड इत्यन्वये; आश एव पक्षो युक्तः,
वृष्यत्वात् । मन्दाग्नीनाम्, अल्पमात्रयेति शेषः । प्रमदासु प्रसक्तानां वाजीकरण-
मुत्तमम् इत्यन्वयः, तथा ये क्षीणरेतसस्तेषामुत्तममेतद्विषग्नितमिति द्योत्यम् ।

गुडकुष्माण्डकं ख्यातमश्विभ्यां समुदाहृतम् ।

खण्डकुष्माण्डवत् पात्रं स्निग्धकुष्माण्डकद्रवः ॥ ४४ ॥

अनुक्तव्यापि ।—

यत्किञ्चिन्मधुरं स्निग्धं जीवनं हृंहणं गुरु ।

हर्षणं मनसश्चैव सर्वं तत् वृथ्वमुच्यते ॥ ४५ ॥

शिशवर्द्धने भस्मातकादितैलम् ।—

भस्मातकवृहतीफलटाडिमफनवल्कमाधितं कुरुते ।

लिङ्गं मर्दनविधिना कटुतैलं वाजिलिङ्गाभम् ॥ ४६ ॥

शिशवर्द्धने पुस्तुरादितैलम् ।—

कनकरममसृणवर्त्तित-हयगन्धामूलमत्र पर्युषितम् ।

माहिषमिह नवनौतं गतबीजं च तत्फलमध्ये ॥ ४७ ॥

गोमयगाढोर्दार्त्ततत्पूर्वं पश्चादनेन संलिप्तम् ।

भवति हयलिङ्गसदृशं कठिनाङ्गनादयितम् ॥ ४८ ॥

कनादिबर्द्धने अश्वगन्धेतैलम् ।—

अश्वगन्धवरीकुष्ठ-मांसौसिंहीफलान्वितम् ।

चतुर्गुणेन दुग्धेन तिलतैलं विपाचयेत् ॥

स्तनलिङ्गकर्णपालि-वर्द्धने मन्त्रणादिदम् ॥ ४९ ॥

खण्डकुष्माण्डकश्च रक्तपिस्तम् । पादमिति—षाढकम् । “गुडकुष्माण्डके द्रवः” इति पाठे—द्रवश्च स्निग्धकुष्माण्डकस्यैव ज्ञेयः ॥ ३८—४४ ॥

अनुक्तवाजीकरणसङ्ग्राह्यमाह—यत्किञ्चिदित्यादि ॥ ४५ ॥

इदानीं लिङ्गमूलत्वादप्यस्य तद्द्रव्ययोगानाह, भस्मातकेत्यादि ।—अयं योगो भस्मातकासहाय न देयः । कलञ्चान्न चतुर्गुणं वाध्यम् ॥ ४६ ॥

कनकेत्यादि ।—कनकं पुस्तुरं, तस्य पत्रस्तरसः । तत्फलमिति—पुस्तुरमेव । गोमयेन सयस्त्रेण लिङ्गे गाढमुद्भूतं कृत्वा ततोऽनेन लेपः इति । कठिनाङ्गना इति—कठिनाङ्गनाः प्रायेण द्राविडभाटमाख्यदेशिनाः, तास्तु प्रायशो बहुतरसुरतेर्विना नैव तुष्यन्तीति तासां कठिनत्वम् ॥ ४७, ४८ ॥

शिश्रवाक्ष्यं वराहवसाप्रलेपः ।—

मेदसा क्षौद्रयुक्तेन वराहस्य प्रलेपितम् ।

सम्यक् स्निग्धं रतान्तेऽपि स्तब्धतां न विमुञ्चति ॥ ५० ॥

शुकसम्भने करञ्जबीजादिप्रयोगः ।—

बीजं हृत्कारञ्जस्य कृतमन्तः सपारदम् ।

हेम्ना सुवेष्टितं न्यस्तं वदने बीजघृष्टतम् ॥ ५१ ॥

शुकसम्भने कृगक्षीरादिपादलेपः ।—

आजन्तूक्षीक्षीरं गव्यघृतं चरणयुगललेपोक्तम् ।

स्तम्भयति पुरुषबीजं योगोऽयं यामिनीं सकलाम् ॥ ५२ ॥

शिश्रवर्द्धने भङ्गातकादिलेपः ।—

भङ्गातकवृहतीफल-नलिनीदलसिन्धुजन्मजलशूकैः ।

माहिषनवनोतेन तु करस्मितैः सप्तदिनमुषतैः ॥ ५३ ॥

मूले हयगन्धाया पूर्वं महिषौमलमथितमथ लिङ्गम् ।

लिप्तं भवति लघुकृतं रासभलिङ्गं ध्रुवं पुंसाम् ॥ ५४ ॥

शुकसम्भने नीलीत्पलादिलेपः ।—

नीलीत्पलसितपङ्कजकेशरमधुकशर्कराऽवलम्बेन ।

सुरते सुचिरं रमते दृढलिङ्गी भवति नाभिविवरेण ॥ ५५ ॥

अश्रगन्धेत्यादि ।—अश्रगन्धातेले सिङ्घीफलं वृहतीफलम् । कर्णपालिः कर्ण-
पालिका ॥ ४२—५२ ॥

भङ्गातकेत्यादि ।—करस्मिताः स्मितास्तैः । अनन्तरं हयगन्धाया मूले विवरं
कृत्वा सप्तदिनमुषितैर्भङ्गातकादिभिलिप्तं लिङ्गमित्यन्वयः । कीदृशं लिङ्गम् ?
महिषौमलेन मथितं पूर्वं मर्दितम् ; एतेनादौ महिषौमलेन लिङ्गं सन्ध्यां पश्चात्
भङ्गातकादिभिलिप्तं लिङ्गं लघुकृतगदंभलिङ्गं भवतीति ॥ ५३, ५४ ॥

इदानीं वाजीकरणप्रसङ्गात् वीर्यसम्भनमाह, नीलीत्पलेत्यादि ।—नीलीत्पल-
येतपद्मयोः केशरम् । एभिः सर्वैः पिष्टेनाभिं लिप्त्वा चिरकालं कामुकी रमते इत्यर्थः ।
“नातिविवरेण” इति पाठे—अतिविवरेण अतिक्रान्तच्छिद्रेण ॥ ५५ ॥

शुक्रसम्भवे कुसुमतेलम् ।—

सिद्धं कुसुमतेलं भूमिलताचूर्णमिश्रितं कुरुते ।

चरणाभ्यङ्गेन रते वीर्येस्तम्भात् दृढं लिङ्गम् ॥ ५६ ॥

शुक्रसम्भवे करभवारुणोपयोगः ।—

सप्ताहं छागसलिलसंस्थं वै करभवारुणोमूलम् ।

गाढाद्वर्तनविधिना लिङ्गस्तम्भं रते कुरुते ॥ ५७ ॥

कुप्रयोगजध्वजभङ्गे गोशृङ्गधूपः ।—

गोरिकान्तशृङ्गत्वग्भवचूर्णेन धूपितं वस्त्रम् ।

परिधाय भजन् ललनां नैकाण्डो भवति हर्षार्त्तः ॥ ५८ ॥

कुप्रयोगजध्वजभङ्गे तिलाद्युत्कारिका ।—

समतिलगोक्षुरचूर्णं छागौक्षौरेण साधितं हि समधु ।

भुक्तं क्षपयति घाण्डं यज्जनितं कुप्रयोगेण ॥ ५९ ॥

कुप्रयोगजध्वजभङ्गे तक्तत्वालने गोशृङ्गलेपः ।—

योगजवराङ्गवद्धं मथितेन क्षालितं हरति ।

उन्मुखगोशृङ्गेद्ववलेपो योगजध्वजभङ्गहारी ॥ ६० ॥

सिद्धमित्यादि ।—भूमिलता किञ्चुलुकाः, तथा मिश्रितं कुसुमवीर्यस्य तैलं, सिद्धमिति—पक्वमित्यर्थः ॥ ५६ ॥

सप्ताहमित्यादि ।—छागभवसलिलं छागमूलम् । करभवारुणो उद्भक्तः इति हरमेखलानिर्घण्टः ; गङ्गापालङ्गेति केचित् ॥ ५७ ॥

इदानीं कुप्रयोगकृतध्वजभङ्गचिकित्सायाः, गोरित्यादि ।—यस्या घेनोरिकं शृङ्ग-मुन्नतं भवति तस्याः तत्-शृङ्गत्वक्चूर्णेन धूपितं वस्त्रं पिघायेत्यर्थः । यः पुरुषो नियमेन एकस्त्रीगामी स्त्रान्तरगमने तु ध्वजोत्थानं न भवति स एकाण्ड उच्यते ; यदुक्तं तत्त्वकनिकायां—“यस्य हि काञ्चिल्ललनां प्रति भी भवतीह हर्षलेशोऽपि । एकाण्ड इति कथितोऽसौ योगैः प्रायः कृतः स्त्रीभिः ॥” इति ॥ ५८ ॥

समेत्यादि ।—अत्र निस्तुप्रतिलगोक्षुरवीर्यचूर्णं छागदुग्धेऽवत्कारिका साधयित्वा शोते च मधु दत्त्वा भक्षयेत् । घाण्डं लिङ्गानुत्थानम् ॥ ५९ ॥

कुप्रयोगेण लिङ्गानुत्थानं यत् तच्चिकित्सायाः, योगजित्यादि ।—मथितेन घोलितं । उन्मुखेत्यादि—ऊर्ध्वं मुखं यद्धेनोः शृङ्गं, न तु बलीवदसः ; ऊर्ध्वमुख-स्त्रीगवोशृङ्गेण लेपनं लिङ्गस्य ॥ ६० ॥

मुखदुर्गन्धे कृष्णादिकवलेः ।—

कुष्ठैलवालु कैलामुस्तकधन्याकमधुकृतः कवलेः ।

अपहरति पूतिगन्धं रसानमदिरादिजं गन्धम् ॥ ६१ ॥

अधोवायुदुर्गन्धे वीजपूरत्वकलेहः ।—

क्षौद्रेण वीजपूरत्वक् लोढाधोवातगन्धनुत् ॥ ६२ ॥

इति तृथाधिकारः ।

अथ स्नेहाधिकारः ।

चतुर्विधस्नेहाः तेषु श्रेष्ठस्नेहश्च ।—

सर्पिस्तैल वसा मज्जा स्नेहेषु प्रवरं मतम् ।

तत्रापि चोत्तमं सर्पिः संस्कारस्थानुवर्त्तनात् ॥ १ ॥

कुष्ठेत्यादि ।—मधु यष्टिमधु ; यदुक्तं लोकस्यवहाराख्यकामशास्त्रे—“कुष्ठैलवालु-
कैलामुस्तकधन्याकपष्टिमधुकवलेः । हरति मुखदुर्गन्धं रसानमदिरादिगन्धम् ॥”
दम्पयोरन्वतरस्य मुखपूतिगन्धेन सश्लोभभङ्गप्रसङ्गः स्यादतस्तद्वत्स्वापनयनद्वारा अल्प-
योगस्य इत्याङ्गत्वं ज्ञेयम् ; एवं वक्ष्यमाणयोगेऽपि बोध्यम् ॥ ६१ ॥

क्षौद्रेणेत्यादि ।—वीजपुरः “मोखर” इति ख्यातम् । अथञ्च लेहः शयनसमये
दीप्यते । अधोवातः गुदवायुः । वीजपूरत्वकलेहस्तु अधोवातनिरोधं जनयति ; यदुक्तं
तत्रैव—“यो लेदि शयनकाले मधुमिश्रं वीजपूरदलचूर्णम् । स ब्रीडाकरवात-
प्रसरवरोधात् सुखं स्वपिति ॥” इति ॥ ६२ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचित्तायां तत्त्वचन्द्रिकायां तृथाधिकारविवर्तितः ।

रसायनवाजोकरणे पञ्चकर्मविशुद्धस्यैव कर्तव्ये, अतः पञ्चकर्माणि वाच्यानि ;
पञ्चकर्मण्यश्च स्नेहपूर्वकत्वात्, स्नेहस्य च पुनः स्नेहपूर्वकत्वात् प्रथमं स्नेहविधिमार्गः,
सर्पिरित्यादि वाम्बटस्य ।—एतत् सर्पिरादिचतुष्टयं स्नेहेषु स्नेहकारकद्रव्येषु
दधिलोदीदिषु मध्ये प्रवरं श्रेष्ठं, स्नेहनप्रकर्षादित्यर्थः । तत्रापि—तेष्वपि सर्पि-
रादिषु मध्ये सर्पिस्तमं श्रेष्ठम् । संस्कारो गुणान्तरारोपणमिति तस्यानुवर्त्तन-
मनुविधानम् । तैलादयो हि द्रव्यान्तरसंस्क्रताः सन्तः स्वगुणं विहायेव संस्कारक-
द्रव्यगुणान् वहन्ति, सर्पिस्तु स्वगुणान् संस्कारकद्रव्यगुणांश्च वहति ; अतः एवोक्तं—

दीपविशेषे घृतस्य प्रयोगविशेषः घृतप्रयोगाहंश्च ।—

केवलं पैत्तिके सर्पिर्वातिके लवणान्वितम् ।

देये बहुकफे चापि श्लेष्मच्छारममायुतम् ॥

तथा धीस्मृतिमेधाग्नि-काङ्क्षिणां शस्यते घृतम् ॥ २ ॥

तैलप्रयोगाहः ।—

अस्थिनाडीक्रिमिश्लेष्म-मेदोमासृतिरोगिषु ।

तैलं लाघवदार्यार्थं क्रूरकोष्ठेषु देहिषु ॥ ३ ॥

वसामज्जप्रयोगाहः ।—

वानातपाञ्चभारस्त्री-व्यायामक्षीणधातुषु ।

रूक्षक्लेशमहात्यग्नि-वाताहतपथेषु च ॥

शेषी—”

॥ ४ ॥

“नाम्यः केऽस्तथा कश्चित् संस्कारमनुवर्त्तते । यथा सर्पिरतः सर्पिः सर्वस्वेष्टीतमं मतम् ॥” इति । अथ संस्कारकटव्यञ्जितकादेर्गुणाधानेऽपि सर्पिर्न खगुणान् स्नेह-शैत्यादीन् जहाति, किन्तु खगुणां लक्षणान्य वहाति, यतोऽनुशब्देन पञ्चाङ्गाचिना खगुण-वर्त्तनस्य पश्चात् संस्कारकगुणवर्त्तनमुच्यते । “स्नेहादातं श्रमयति पित्रं माधुर्यशैत्यतः । घृतं तुल्यगुणं दीपं संस्कारात् तु कथेत कफम् ॥” इति । न च बाष्पं रूक्षोष्णचिदकादिसंस्कारात् रूक्षीणं सर्पिर्भवति, ततश्च सर्पिषः स्नेहशैत्ये तद्विरुद्धे कथमत्र तिष्ठतः ? इति ; यतः सर्पिःसम्बद्धचिदकावयवानुगतं हि रूक्षोष्णत्वं, सर्पि-र्गते च स्नेहशैत्ये इति भिन्नाश्रयत्वाच्च विरोधः । इदमेव च सर्पिषः संस्कारानुवर्त्तनं यत् खगुणविरुद्धस्यापि गुणानुपघातेन चारणमित्यादि व्याख्यानरमस्यदोषचरक-तत्त्वप्रदीपिकायामेवानुसन्धेयम् । केचित्तु संस्कारः स्त्रीयगुणः श्रौतत्वादिः, अनु-शब्दः सङ्घाते, तेन विरुद्धवोर्याणामौषधानां संयोगेऽपि संस्कारोऽनुवर्त्तते, तैला-दोगान्तु दाहज्वरे चन्दनादितैलोपदेष्टात् तैलस्वीणत्वं श्रौतबोध्यचन्दनादिद्रव्य-योगादिवर्त्तते, नेतद्रूपं घृतस्नेहाहः ॥ १ ॥

घृतविषयमाह, केवलमित्यादि ।—केवलं द्रव्यान्तरसंयोगरहितम् ॥ २ ॥

तैलविषयमाह—यस्यौत्वादि बाष्पटस्य ॥ ३ ॥

वसामज्जविषयमाह, वातातपेत्यादि बाष्पटस्य ।—शेषाविति हेतुः । वाता-दिभिः बोध्यं वातबो धेषां ते तथा । क्रेशसहः क्रेशचमः । क्रेशसह इत्यत्र

केवलवसाप्रयोगार्हः ।—

“वसा तु सस्यस्थि-सर्मकोष्ठरुजासु च ।

तथा दग्धाहतभष्ट-योनिकर्णशिशो रुजि ॥ ५ ॥

ऋतुविशेषे क्षेहविशेषरूपयोगिता ।—

तैलं प्राहुषि वर्षान्ते सर्पिरन्त्यौ तु माधवे ।

साधारण-ऋतौ स्नेहं पिबेत् कार्यवशात्तु तत् ॥ ६ ॥

दीपविशेषे क्षेहप्रयोगकालः ।—

वातपित्ताधिको रात्राबुध्ने चापि पिबेन्नरः ।

“क्षेहश्चय” इति पाठो लेखकदोषात् । वाताहतपथेऽस्ति—वाताहतस्रोतःसु । शेषा-
भिति—वसामज्जानौ ॥ ४ ॥

वसायास्तन्वदपि विषयान्तरमाह, वसा लिप्यादि ।—रुजाशब्दः सस्यादिभिः
सम्बध्यते । आहतः शस्तेषु । भष्टयोनिः स्वस्थानात् प्रच्युतयोनिः ॥ ५ ॥

इदानीं क्षेहानामुपयोगकालमाह, तैलसित्यादि वाग्न्यदस्य ।—साधारण-
ऋतौ क्षेहं पिबेदित्युक्तम् । साधारणञ्च प्राहट्शरदसन्नाख्यं शोधनमधिकृत्योक्त-
ऋतुवचनम् ; यदाह दृढवचनः,—“अत्युष्णवर्षंशोता हि शीतवर्षादिमागमाः । तद-
न्तरं प्राहृङ्गाद्या ज्ञेयाः साधारणास्तथः ॥ प्राहट् शुक्लभौ ज्ञेयो शरदूर्ध्वं सङ्घो पुनः ।
तपस्वसु मधुशेव वसन्तः शोधनं प्रति ॥” (च० सि० वसनविद्वेचनन्यापत्०) इति ।
अथ साधारणा इति—अनुदूतीणशोतवर्षा इत्यर्थः । शुक्लभाविति—आषाढश्रावणौ
प्राहृङ्गित्युक्तम्, अत एव निर्देशात् शुक्लशब्द आषाढवचनोऽपि ज्ञेयः ; किंवा
“शुचिभौ” इति पाठः । कर्जसङ्घौ कार्तिकमागेशीर्षौ । तपस्वः फाल्गुनः ।
मधुशेव इति । वर्षान्ते इति—शरदि । अन्त्यौ वसामज्जानौ । माधवे इति—
वैशाखे । यद्यपि वैशाखो न साधारण-ऋतुमस्ये पठितः, किन्तु फाल्गुनचैतन्यौ
वसन्त एव, तथाऽपि प्रभुतकफतया क्षेहपानाविषयत्वेनात्र नीतः ; वैशाखस्तु
बलक्षय-धातुक्षयकारक इति अत्र बल्यौ धातुकारकः वसामज्जप्रयोगो युक्त-
एवेत्यर्थः । “अन्त्यौ” इत्यपि पाठः । कुतः पुनरुक्तसमये एव क्षेहं पिबेदित्यत
आह, कार्यवशात्तु तदिति—सशोधनरूपप्रयोजनवशात् । संशोधनं हि साधारण-
ऋतौ सत्सर्गती विधीयते, तेन तदङ्गविशेषक्षेहपानमपि तदेवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

इदानीं नात्यधिकतद्वग्न्यदौतेनात्युष्णशोतेऽपि यथा क्षेहपानं विषयं, तथा दीप-

श्लेष्माधिको दिवा शीते पिवेच्चामलभास्करे ॥ ७ ॥

खेडाहः ।—

स्वेद्यसंशोध्यमद्यस्त्री-व्यायामासक्तचिन्तकाः ।

वृद्धवालावलकृशा रुचाः क्षीणासरेतसः ॥ ८ ॥

वातार्तस्थन्दतिमिर-दारुणप्रतिबोधिनः ।

क्षेद्याः—

॥ ९ ॥

खेदान्हाः ।—

“—न त्वतिमन्दाग्नि-तौक्ष्णाग्निस्थूलदुर्बलाः ।

ऊरुस्तम्भातिसाराम-गलरोगगरोदरैः ॥ १० ॥

मूर्च्छाच्छर्दयरुचिश्लेष्म-दृष्णामद्यैश्च पीडिताः ।

आमप्रसूता युक्ते च नस्ये वस्ती विरेचने ॥ ११ ॥

विशेषे च यथा खेदपानं तदाह, वातपित्ताधिकः इत्यादि ।—वातश्च पित्तश्च वातपित्तं, तदधिकं यत्र स वातपित्ताधिकः । रात्राविति—सायम् । उष्णे शीते । श्लेष्माधिकश्च दृश्यमानश्चोतनिकारगृह्योतपुरुषोपलक्षणार्थं, तेन वातश्लेष्माधिकः श्लेष्माधिकश्च गृह्यते ; अत एव मुमुक्षुतेऽप्युक्तं—“वातपित्ताधिको रात्रौ वातश्लेष्माधिको दिवा” (चि० ३१ प०) इति । केवलवाताधिकस्य तथा पित्ताधिकस्य तथा श्लेष्माधिकस्य साधारणे च शरदादौ काले उत्सर्गसिद्ध एव पानकालो वक्ष्यमाणो भवति ; वक्ष्यति हि—“पिवेत् संशमनं खेदमन्नकाले प्रकाङ्क्षितः” (च० सू० खेदाध्या०) इत्यादि । व्याख्यानतरच अन्नदोषचरकतत्त्वप्रदीपिकायामनुसन्धेयम् । अमलभास्करे इति दुर्दिनव्युदासार्थं मध्याह्नयह्नयार्थं वा ॥ ७ ॥

खेदानो खेदाहानाह, स्वेद्येत्यादि वाक्यटस्य ।—स्वेद्या इति—खेदाहः । एवं संशोध्या इति—वसनादि-शोधनयोग्याः । मद्येत्यादि—मद्यादिश्वासक्ताः । चिन्तकाः चिन्तामग्नौलाः । अवल इति—अक्षयोऽपि यो बलरहितः । कश्च इति—मांसोपचयहीनः । क्षीणे असरेतसौ रक्तयुक्ते येषां ते क्षीणासरेतसः । वातार्ताः वातरोगिणः । स्तब्धः अमिष्यन्द्ः, स च पुराणोऽभिप्रेतः । दारुणः दुःसाध्यः, प्रतिबोधः नागरणम्, अत्यन्तनागरणशील इत्यर्थः ; अन्ये तु अक्षी-
णीकृत्युक्त इत्यर्थः । खेद्या इति ऊदः ॥ ८, ९ ॥

मूर्च्छाच्छर्दयरुचिश्लेष्म-दृष्णामद्यैश्च पीडिताः, न मित्यादि—मतिमन्दाः दुर्बलाः तेषु प्रत्येकं योग्याः,

अच्छेदपानार्हाः ।—

स्नेहसाम्राः स्नेहसहो दृढः काले च शीतले ।

अच्छमेव पिबेत् स्नेहमच्छपानं हि शोभनम् ॥ १२ ॥

शसनशीधनस्नेहपानकालः ।—

पिबेत् संशमनं स्नेहमन्नकाले प्रकाङ्क्षितः ।

शुद्ध्यर्थं पुनराहारे नैशे जीर्णे पिबेन्नरः ॥ १३ ॥

अत एवात्यवलाः स्नेहा न त्वतिदुर्बला इति न पूर्वापरविरोधः । आनप्रसूता इति—अपरिणतगर्भस्त्रावयुक्ता इत्यर्थः । वाग्मटे तु “अपप्रसूता” (सू० १६ अ०) इत्यर्थः पठति, व्याचष्टे च—सुतगर्भेति । सुश्रुतेन—“अकाले च प्रसूता स्त्री” (चि० ३१ अ०) इत्युक्तम् । युक्ते इति—तत्कालप्रयुक्ते ॥ १०।११ ॥

अच्छेदपानविषयमाह, स्नेहेत्यादि सुश्रुतस्य ।—दृढ इति—बलवान् । काले च शीतले इति—यद्यपि पूर्वोक्तसाधारणकाल एव स्नेहविषयः, तथाऽप्यात्ययिकविकार-वशात् यदि शीतले काले स्नेहोपयोगः कर्त्तव्यः स्यात्, तदाऽच्छमेव पिबेदित्यर्थः । अन्ये तु “दृढः” इति पदं दूरीकृत्य “काले चानतिशीतले” इति पठन्ति । अच्छमित्यादिनाऽप्य सन्बन्धः ॥ १२ ॥

सम्प्रति संशमनस्नेहस्य संशोधनार्थस्नेहस्य च पानकालमाह, पिबेदित्यादि ।—संशमनमिति—“न शोधयति यदोषान्” तथा संशोधनमिति—“संशोधयति यदोषान्” इत्याद्युक्तलक्षणम् । अन्नकाले विप्रहरादिलक्षणे । तत्र बुभुक्षा कदाचिन्न स्यादिति तदर्थं प्रकाङ्क्षितः इति विशेषणम् । शुद्ध्यर्थं स्नेहं विन्दुघृतादिकम् । नैशे निशान्तर-कृते (“नैशे दनान्तरकृते” इति आयुर्वेददोषिका । “दिवान्तमभिते” इति व्याख्याकुसुमावली । इति प्रकाशकः) चाहारे जीर्णे सति प्रातरिव पिबेदित्यर्थः । अयमवाभिचन्विः,—संशमनार्थः स्नेहो यदि जरणान्ते प्रातरिव क्रियते, तदा कोष्ठोपलेपकदोषस्याक्षयात् तेन दोषेण सह स तु दुःस्नेहो दोषोत्क्षेपं कुर्यात्, न तु दोषसंशमनम्, अत एव संशमनोऽन्नकालेऽभिहितः । संशोधनार्थस्तु स्नेहो दोषोत्क्षेपकर एवापेक्षित इति दोषशेषावस्थायामेव प्रातःकाले तत्पानं युक्तमिति । एतच्च कालकथनमुत्सर्गतः, तेन “वातविषाधिको रात्रौ” इत्यपवादविषयव्यतिरिक्त एवाप्य विषयो ज्ञेयः ॥ १३ ॥

परिपाककालमेतेन स्नेहस्य त्रिविधमावादिदेशः । —

अहोरात्रमहः कृत्स्नं दिनाह्नश्च प्रतोक्षते ।

उत्तमा मध्यमा ऋक्षा स्नेहमात्रा जरां प्रति ॥ १४ ॥

वृद्धव्यवहारानहमावादिदेशः । —

उत्तमस्य पक्षं मात्रा त्रिभिश्चाक्षैश्च मध्यमे ।

जघन्यस्य पक्षाह्नं स्नेहकाष्ठौषधेषु च ॥ १५ ॥

खेदविशेषे अनुपाननिदेशः । —

जलमुष्णं घृतं पेयं येष्वस्तीलेऽनु शस्यते ।

वसामज्जोस्तु मण्डः स्यात् सर्वेष्वणमथास्व वा ॥ १६ ॥

भक्ष्यातकाटखेदं अनुपाननिदेशः । —

भक्ष्यातं तीवरे स्नेहे शीतमव जलं पिबेत् ॥ १७ ॥

पीतदृक्स्थ तृष्णाधक्वे प्रतोकारनिदेशः । —

स्नेहपीतस्तु तृष्णायां पिवेदुष्णादकं नरः ।

एवञ्चानुपगम्यत्यां स्नेहमुष्णास्वनादरेत् ॥ १८ ॥

स्नेहमावाशस्त्रैर्विध्यमाह. अहोरात्रमिथादि. — अहोरात्रमिति — अष्टप्रहरव-
सुपक्षयस्य । एवमहः कृत्स्नमिति — तत्प्रहरवसुपक्षयस्य । दिनाह्नमिति — तत्प्रहरव-
सुपक्षयस्यति ; अत एवोक्तं वाक्ये — “वायं अतुर्भरष्टाभिधायैर्जीयन्ति वाः कमात्”
(सू० १६ अ०) इत्यादि । तेन प्रहराद्यतीतेति दिने पीता मात्रा यथोक्तप्रहरादि-
कालप्राप्त्या दिनान्तरे रात्रौ वा जीयमाणा सक्तव्या । यदा पुनरहोरात्रपरिणामिनी
मात्रा क्रियते, तदा तदहोरात्रो न कार्यः ; अत एव चरके उत्तममात्रा खेदपान-
विषयवृत्तमभिप्रेत्यात्मा “चुर्तापपासामहः” (सू० स्नेहाध्या०) इति ॥ १४ ॥

अनया तु चरकपरिभाषया प्रायां न व्यवहरन्ति वृद्धाः, तेन उत्तमादिपुरुषाणां
स्नेहमात्रां प्रति वृद्धव्यवहारसहमतमाह — उत्तमस्येत्यादि ॥ १५ ॥

अनुपानमाह, अल्लमिथादि. — अल्लमिति — अनुपाने ॥ १६ ॥

“सर्वेष्वणमथास्व वा” इति यदुक्ते तदपवादमाह, भक्ष्याते इत्यादि. —

भक्ष्याततुवरयोः स्नेहे इति विषयः । तुवरः तृष्णाविशेषः, तदफलभयस्नेहे इत्यर्थः ; अल्लं
हि भुञ्जते — “पवेस्तु कंशराकारैः फलैः संपंपसान्नभैः । हस्तस्तुवरको नाम पक्षिसार्व-
भोरनः ॥” (चि० १३ अ०) इति ॥ १७ ॥

पीतस्नेहे याद तृष्णा स्यात् तदा जलं प्रतोकारमाह, स्नेहपीत इत्यादि. —
स्नेहपीतः पीतस्नेह इत्यर्थः । उद्धरति — वसेत् ॥ १८ ॥

खेदव्यापदि प्रतीकारनिर्देशः ।—

मिथ्याचारात् बहुत्वाद्वा यस्य स्नेहो न जीर्यति ।
विष्टभ्य वाऽपि जीर्यन् तं वारिणाशेन वामयेत् ॥
ततः स्नेहं पुनर्देयः क्षुब्धकाष्ठाय देहिन् ॥ १८ ॥

जीर्णजीर्णशङ्कायां प्रतीकारनिर्देशः ।—

जीर्णाजीर्णविशङ्कायाः पिबेदुष्णीदकं नरः ।
तेनोन्नारो भवेच्छुद्धां क्वचिच्चान्न भवेत् प्रति ॥ २० ॥

खेदपाने कालवयोपयोगिभोज्यनिर्देशः ।—

भोज्याऽन्नं मातया पास्यन् श्वः पिबन् पोतवानपि ।
द्रवोष्णमनामथ्यन्दि नातिस्नग्धमसङ्गरम् ॥ २१ ॥

पञ्चकर्माङ्गखेदपयोगावधिकालनिर्देशः ।—

ग्राहावरं सप्तदिनं परन्तु स्निग्धा नरः खेदयितव्य इष्टः ।

अविधिपीतखेदजन्यापदः प्रातिकारमाह, मिथ्याऽऽचारादित्याह सुसूतस्य ।—
मिथ्याऽऽचारादिति—श्रोतरीत्यादिसेवनात् यथाविध्यनुपयोगात् । बहुत्वादिति—
अतिमात्रत्वात् । विष्टभ्य सत्त्वादिरोधं कृत्वा ॥ १८ ॥

जीर्णत्वाद ।—जीर्णजीर्णशङ्का चाल्पखेदावशेषेषु ज्ञेया ॥ २० ॥

इदानीं खेदमपेत्य कालवयस्यतमाहारमाह, भोज्य इत्यादि वाग्यमस्य ।—
अत्र खेदमिति शेषः ; अ इति—आगामिदिने खेदं पास्यन्, तथा तस्मिन्नेव दिने
खेदं पिबन्, तथा पोतवानपि यः पुरुषः स मातया अन्नं भोज्यः भोजयितव्य इति ।
कीदृशमन्नं भोजयितव्यम् ? इत्याह, द्रवोष्णमित्यादि । अनामथ्यन्दीति—न स्त्रीतो-
ऽवरोधकम् । असङ्गरमिति—न संयोगविरुद्धम् । निश्चयस्तु पास्यन्नित्यत्र “पास्यन्”
इति पठित्वा पायायितव्यं, खेदमिति शेषः इत्याह ; किन्तु चरके—“द्रवोष्ण-
जनमित्यन्दि भोज्यमन्नं प्रमाणात् । नातिस्नग्धं न सहीषं अः खेदं
पातुमिच्छता ॥” (सू० स्नेहाध्या०) इति । तथा वाग्यमपुनरुक्त्यपि बहुषु
“पास्यन्” (सू० १६ अ०) इत्येव पाठः टीकाकृद्भिश्च व्याख्यात इति ॥ २१ ॥

पञ्चकर्माङ्गखेदपयोगावधिकालमाह, ग्राहावरमित्यादि ।—ग्राहिण ग्राहं व्याख्या-
क्रियमाणखेदनेनावरम् अधमं यथा स्नात् तथा क्षिप्थो नरः खेदयितव्यो
भवति, एतच्च सदुक्तोक्तिविषयकम् ; उक्तञ्च—“सदुक्तोक्तिरित्येषा क्षिप्तिरिति”
(सू० सू० स्नेहाध्या०) इति । तथा सप्तदिनं व्याख्या परं सप्तदिनरूपं वा अपर-

नातः परं स्नेहनमादिशन्ति सात्मीभवेत् सप्तदिनात् परन्तु ॥ २२ ॥

सृद्धक्रूरकोष्ठयोः स्नेहक्रियाया दिनावधिनिर्देशः ।—

सृद्धकोष्ठस्त्रिरात्रेण स्निह्यत्यच्छापसेवया ।

स्निह्यति क्रूरकोष्ठस्तु सप्तरात्रेण मानवः ॥ २३ ॥

सुतकृष्टं यथा स्यात् तथा स्निधी नरः स्नेदयितव्यः । एतच्च क्रूरकोष्ठविषयम् ; उक्तञ्च—“स्निह्यति क्रूरकोष्ठस्तु सप्तरात्रेण मानवः” (च० सू० स्नेहाध्या०) इति । मध्यकोष्ठं प्रति तु स्नेहनप्रकर्षकाक्षी यद्यपि नोक्तस्तथाऽपि चतुरहादिना मध्यकोष्ठस्य स्नेहनं ज्ञेयम् ; यदाह मुमुक्षुः,—“पिबेत् द्राघं चतुरहं पचाहं षडहं तथा” (चि० ३१ अ०) इति । उक्तसप्तदिनरूपस्नेहनकालानतिक्रमं स्वीपान्तकमाह, नातः परमित्यादि । अतः परस्मात्—सप्तदिनात् परम् । कुतो नादिशन्तीत्यत आह, सात्मीभवेदिति ; मुमुक्षुऽप्युक्तं—“सप्तरात्रात् परं स्नेहः सात्मीभावाय कल्पते” (चि० ३१ अ०) इति । सप्तरात्रात् परेण क्रियमाणः स्नेहः सप्तरात्रप्रयोगेण सात्मीभूतत्वात् न स्नेहनमधिकं करोतीत्यर्थः ; तेन यावन्मध्यस्नेहप्रयोगेण सप्ताहोपयुक्तेन स्नेहनं न भूतं सावाया चल्पत्वात्, सा नात्र सप्तदिनात् परं न प्रयोक्तव्यैव, तस्याः स्नेहमावायाः सात्मीभूतत्वात् । वा पुनरधिकं सावा सात्मीतां न गता, सा सप्ताहात् परमपि स्नेहनार्थं कर्तव्यैव । इडास्तु यदि सप्तरात्रेणापि पुरुषः स्निधी न भवति, तदा किञ्चित् विश्रामं कृत्वा पुनरधिकमावया स्नेहं प्रयुज्जते । ननु यदि क्रूरकोष्ठः सप्तरात्रेण स्निह्यतीति व्यवस्था, तत् कथमिह नातः परं स्नेहनमादिशन्तीत्यनेन सप्तरात्रेणाप्यस्नेहनमुच्यते इति ? ब्रूमः—क्रूरकोष्ठः सप्तरात्रेणैव स्निह्यति, परन्तु क्रूरकोष्ठतामपेक्ष्य कतया स्नेहमावया स्निह्यति, यदा तु हीनमावया प्रयुज्यते, तदा सप्तरात्रेणापि न स्निह्यतीति । यच्च तन्नास्तरे—“तत् विषण्णनवरात्राणि स्नेहपानं विधीयते” इत्यनेन सप्तरात्रादूर्हसमपि स्नेहनं विहितं, तदपि सात्मीभूतहीनमावापेक्षयैर्वाचकमावाभिप्रायेण ज्ञेयम् । अत्र च सप्तरात्रादूर्हं स्नेहप्रयोगस्य निषेधात् द्वाहादूर्हं प्रयोगस्य चानिषेधात् मध्यस्नेहप्रयोगे एकादिनेनापि स्नेहनमनुजानाति । यस्तु काश्चिन्मृदुकोष्ठं प्रति द्वाहादूर्हं न स्नेहनं कर्तव्यं सात्मीभावादिति चार्थोऽत्र लभ्यते इति यद्वाख्यायति, तन्न ; यतः सात्मीभावः सप्तदिननिर्वासात्तथैवाचार्येणोक्तः, तेनात्यल्पमावापयुक्तेन स्नेहेन द्वाहात् यदि न स्निह्यति सृद्धकोष्ठसदाऽधिकदिनान्यपि तत्र स्नेहः कर्तव्य एवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

सृद्धकोष्ठादिलक्षणमाह, सृद्धकोष्ठ इत्यादि ।—अस्त्रिरात्रेण स्निह्यति स सृद्धकोष्ठ

विरचनाङ्गस्नेहपानविधिः ।—

स्निग्धद्रवोष्णधन्वाय रमभुक् स्नेहमाचरन् ।

स्निग्धस्त्राहं स्थितः कुर्याद्विरक्तं—” ॥ २४ ॥

वमनाङ्गस्नेहपानविधिः ।—

“—वमनं पुनः ।

एकाहं दिनमन्यच्च कफमुत्क्षेप्य तत्करैः ॥ २५ ॥

सम्यक् स्निग्धस्य रुचस्य च लक्षणम् ।—

वातानुलोम्य दीप्ताग्निवर्चः स्निग्धमसंहतम् ।

स्नेहोद्वेगः क्षमः सम्यक् स्निग्धे रुचे विपर्ययः ॥ २६ ॥

अतिस्निग्धस्य लक्षणम् ।—

अतिस्निग्धे तु पाण्डित्यं प्राणवक्तृगुदस्रवाः ॥ २७ ॥

इत्यादि व्याख्येयम् । मध्यकोष्ठलक्षणं यद्यपि नाक्तं, तथाऽपि मध्यविधेन चतुरहादिना यः क्षिप्रति स मध्यकोष्ठ इति ज्ञेयः ॥ २३ ॥

इदानीं संशोध्यस्नेहपाने कर्तव्ये यद्विधेयं तदाह, स्निग्धेत्यादि वाग्मटय ।—
स्निग्धस्त्राहं स्थित इति—स्निग्धी मूला विदिनं परित्यक्तस्नेहपानः सन् विरक्तं कुर्यात् विरचनोपधं पिबेदित्यर्थः । इदानीं स्नेहीपरमविशेष एव यद्विधेयं तदाह, स्निग्धद्रवोष्णेत्यादि । स्नेहमाचरन्नित्यत्र “स्नेदनाचरन्” (वा० सू० १६ अ०) इत्यपि पाठः, स्नेहीपरमविराते स्नेहपाननिषेधस्योक्तत्वात् ; चरकेऽप्युक्तं—“स्नेहात् प्रस्कन्दनं कन्तुस्त्रिराचोपरतः पिबेत् । स्नेहवत् द्रवमुष्णञ्च ग्राहं भुक्त्वा रसोदनम् ॥” (सू० स्नेहाध्या०) इति ॥ २४ ॥

वमनमित्यादि ।—एकाहमित्येवापि स्थित इति योज्यं, तेन स्निग्धी मूला एकाहं स्थित इति—परित्यक्तस्नेहपानः सन् दिनान्तरञ्च कफकरैर्याम्यनूपरसादिभिः कफमुत्क्षेप्य प्रवृत्त्युत्थं कारयित्वा वमनं कुर्यादित्यर्थः । अत्रापि पूर्ववत् स्नेहीपरमादवसे स्निग्धद्रवोष्णेत्यादिभुक् स्यात् ; यदाह चरकः—“एकाहोपरत-
सहत् भुक्त्वा प्रस्कन्दनं पिबेत् ॥” (सू० स्नेहाध्या०) इति ॥ २५ ॥

सम्यक् स्निग्धस्य तथा रुचस्य तथाऽतिस्निग्धस्य च लक्षणान्याह, वातानुलोम्य-
मित्यादि वाग्मटय ।—असंहतमिति—अकठिनम् । स्नेहोद्वेगः अगिच्छा ।
क्षमः ग्लानिः ; सुश्रुते—“ग्लानिः सदनमङ्गारात्” (वि० ३१ अ०)
इत्युक्तम् ॥ २६ २७ ॥

रुचातिस्निग्धधीः चिकित्सा ।—

रुचय स्नेहनं कार्यमातस्निग्धस्य रुक्षणम् ।

श्यामाककोरदूषान्न-तक्तपिण्याकप्रक्षुभिः ॥ २८ ॥

सद्यः स्नेहनादां ।—

बालवृद्धादिषु स्नेह-परिहारासङ्घिष्णुषु ।

योगानिमाननुहेगान् सद्यः स्नेहान् प्रयोजयेत् ॥ २९ ॥

सद्यः स्नेहनी मांसरससिद्धा यवागूः ।—

भृष्टा मांसरसे स्निग्धा यवागूः स्वल्पतण्डुला ।

सन्नौद्रा सेव्यमाना तु सद्यः स्नेहनमुच्यते ॥ ३० ॥

सद्यः स्नेहनी पाचप्रसृतिकी पेया ।—

सर्पिस्तैलवसामज्ज-तण्डुलप्रसृतेः शृता ।

पाचप्रसृतिकी पेया पेया स्नेहनमिच्छता ॥ ३१ ॥

सद्यः स्नेहनी बहुतिला यवागूः ।—

सर्पिस्तैलौ बहुतिला तथैव स्वल्पतण्डुला ।

सुखोष्णा सेव्यमाना तु सद्यः स्नेहनमुच्यते ॥ ३२ ॥

रुक्षस्येत्यादि ।—रुक्षं श्यामाकादिभिरित्यर्थः ॥ २८ ॥

इदानीं विषयानिधानपूर्वकं सद्यःस्नेहनयोगानाह, बालेत्यादि वाक्येभ्यः ।—

अनुहेगानिति—अवेराग्यजनकानित्यर्थः ॥ २९ ॥

भृष्टेत्यादि सुश्रुतस्य ।—भृष्टा इति—सत्कलिता । मांसरसे इत्यनन्तरं सिद्धा इति शेषः । स्वल्पतण्डुलेत्यत्र "सूत्रकल्पिता" (सु० वि० ३१ अ०) इति पाठान्तरम् ॥ ३० ॥

सर्पिरित्यादि ।—प्रसृतं पल्लवम् । पेयेति—पातव्या ॥ ३१ ॥

सर्पिस्तैलीत्यादि सुश्रुतस्य ।—बहुतिलेत्यनेन निम्बुषतिलानां द्वयोर्भागाः, एक-
तण्डुलानामिति । इदञ्च सुखोष्णा वीज्या सुश्रुते तथैवोक्तत्वात्, चक्षुषे प्रति-
रुक्षय लिखितमेतत् । तत्र हि तथैवेत्यत्र "यवागूः" (वि० ३१ अ०) इति
पठ्यते ॥ ३२ ॥

सद्यः स्नेहनं धारोत्पद्यमानम् ।—

शर्कराघृतसंछटे दृष्ट्यात् मां कलसेऽथवा ।

पाययेद्बलमेतद्वि सद्यः स्नेहनमुच्यते ॥ ३३ ॥

कुष्ठान्दौ स्नेहने वर्जनीयानि ।—

ग्राम्यान्पौटकं मांसं गुडं दधि पयस्त्रिलान् ।

कुष्ठौ ग्राथौ प्रमेहौ च स्नेहने न प्रयोजयेत् ॥ ३४ ॥

कुष्ठान्दौ स्नेहने प्रयोज्यानि ।—

स्नेहैर्यथास्वं तान् सिद्धैः स्नेहयेदविकारिभिः ।

पिप्पलाभिहरीतक्या सिद्धैस्त्रिफलया सह ॥ ३५ ॥

संशोधने कमनिर्देशः ।—

स्नेहमये प्रयुञ्जीत ततः स्वेदमनन्तरम् ।

स्नेहस्वेदोपपन्नस्य संशोधनमथान्तरम् ॥ ३६ ॥

इति स्नेहाधिकारः ।

शर्करेत्यादि भुज्यत इत्युक्तम् ।—इत्यमिति पुरुषविशेषणम् ॥ ३३ ॥

येषु व्याधिषु स्नेहनार्थं यानि द्रव्याणि न प्रयोज्यानि ताव्याह, याम्येत्यादि ।—
स्नेहने इति—स्नेहानमित्युक्तम् ॥ ३४ ॥

तर्हि ते क्रेः स्रज्जाः ? इत्याह, स्नेहैरित्यादि ।—यथास्वमिति—यो यत्र स्नेहो
युज्यते संपरिवादः । सिद्धैरिति—तत्तद्व्याधिहरत्वेन प्रसिद्धैः । द्वितीयं सिद्धैरिति पदं
पिप्पल्यादिभिः प्रत्येकं योज्यम् । पिप्पल्यादिसिद्धाः स्नेहाः कुष्ठादिषु यथासङ्गानिहित-
केचित्, तत्र; वास्तवे व्यतिक्रमेणानिधानात् ; यथा—“गुडानूपानिषचीर-
तिलमाषसुरादधि । कुष्ठशोषप्रमेहेषु स्नेहनार्थं न कल्पयेत् ॥ त्रिफलानिष्वलीपय्या-
गुण्युक्तादिविपाचितान् । स्नेहान् यथास्वमेतेषां योजयेदविकारिणः ॥” (सू० १६
अ०) इति ॥ ३५ ॥

स्नेहादिषु केवलं प्राग्भावमाह, स्नेहमित्यादि ।—स्यष्टम् ॥ ३६ ॥

इति योगिबन्दासुसनावरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां स्नेहाधिकार-विवृतिः ।

अथ खेदाधिकारः ।

दीर्घविशेषे खेदस्य कल्पनाभेदः ।—

वातश्लेष्मणि वाते वा कफे वा खेद इष्यते ।

स्निग्धरूक्षस्तथा स्निग्धो रूक्षश्चाप्यपकल्पितः ॥ १ ॥

व्याधि-शरीरापेक्षया महाखेदादिनिर्देशः ।—

व्याधौ शीते शरीरे च महान् खेदो महाबले ।

दुर्बले दुर्बलः खेदो मध्यमे मध्यमा मतः ॥ २ ॥

आशयविशेषगतदोषे खेदविधिः ।—

आमाशयगते वाते कफे पक्वाशयाश्रये ।

रूक्षपूर्वो हितः खेदः स्नेहपूर्वस्तथैव च ॥ ३ ॥

अथयवविशेषे खेदाविधिः ।—

वृषणी हृदयं दृष्टौ खेदयेन्मृदु वा न वा ।

मध्यमं वङ्गणी शेषमङ्गावयवमिष्टतः ॥ ४ ॥

“स्नेहमध्ये प्रयुज्यते ततः खेदनन्तरम्” इत्युक्तेः स्नेहानन्तरं खेदमाह ; तत्र दोषविशेषापेक्षया खेदस्य कल्पनाभेदमाह, वातेत्यादि ।—अथ यथासङ्गमन्त्रयः । स्निग्धरूक्ष इति स्निग्धरूक्षद्रव्यकृतत्वात् ॥ १ ॥

रोगाद्यपेक्षयापि खेदस्य कल्पनाभेदमाह, व्याधावित्यादि ।—व्याधौ महाबले शीते शीतलकृते शीतले तथा शरीरे च महाबले महानिति मृदुमध्यखेदापेक्षया प्रचण्डतापत्वेन कालबाहुल्येन च । एवं दुर्बले इति मध्यमे इति च व्याख्येयम् ॥ २ ॥

“वाते स्निग्धः कफे रूक्षः” इति यदुक्तं, तस्य देशविशेषापेक्षया, व्यभिचारमाह, आमाशयेत्यादि वाग्यमर्थः ।—आमाशय इति कफस्थानोपलक्षणम् । अत्रापि यथा-सङ्गमन्त्रयः, तेन कफस्थानापेक्षया पूर्वं रूक्षखेदं कृत्वा पक्वाशयापेक्षः स्निग्धखेदः कार्यः ; यदुक्तं—“स्थानं जयेद्धि पूर्वम्” इति । एवं पक्वाशयगते स्नेहपूर्वं इति व्याख्येयम् ॥ ३ ॥

अखेदादेशानाह, वृषणावित्यादि ।—यदि वृषणे खेदः क्रियते, तदा तत्र प्रत्या-सन्नशक्तवृद्धौ तस्य उपघातात् क्लीबत्वं स्यात्, हृदयस्याधोऽक्षयप्रसङ्गात्, दृष्ट्या तर्पकश्लेषचयात् तिमिरमान्द्यं वा भवेदिति । मृदु वा न वेति—खेदेकसाध्ये वृषणादिगते व्याधौ मृदु खेदयेत्, खेदव्यतिरिक्तोपायान्तरसम्भवे तु न वेति बोध्यः । इष्टत इति—आतुरेच्छातो वैद्येच्छातश्च । इष्टेति भावे क्तः ॥ ४ ॥

खेदानर्हाः ।—

न खेदयेदतिस्थूल-रूक्षदुर्बलमूर्च्छितान् ।
 स्तम्भनीयक्षतक्षौण-विषमद्यविकारिणः ॥ ५ ॥
 तिमिरोदरवौसर्प-कुष्ठशोषाढ्यरोगिणः ।
 पीतदुग्धदधिक्षेह-मधून् कृतविरचनान् ॥ ६ ॥
 भ्रष्टदग्धगुदग्लानि-क्रोधशोकभयार्दितान् ।
 क्षुत्क्षणाकामजापाण्डु-मेहिनः पित्तपौडितान् ॥
 गर्भिणीं पुष्पितां सूतां ऋदुर्वाऽऽत्ययिके गदे ॥ ७ ॥

अनाग्रिखेदविषयः ।—

खेदो हितस्वनाग्नेयो वाते मेदःकफावृते ॥ ८ ॥

अनाग्रिखेदाः ।—

निवातं गृहमायासो गुरुप्रावरणं भयम् ।

अखेद्यानाह, न खेदयेदित्यादि बाष्पटस्य ।—अतिस्थूलरूक्षदुर्बलक्षौणानां
 खेदासहत्वात् प्राणीपरीषः । मूर्च्छितानां पित्तवृद्ध्या मूर्च्छैव भवति । स्तम्भनीयाः
 त्रस्त्यतिवारपौडितादयः ; एषां खेदात् पित्तवृद्ध्या रोगवृद्धिः स्यात् । क्षतस्य खेदा-
 द्रक्तातिप्रवृत्तिः । विषमद्यविकारणानपि पित्तवृद्ध्या तयोरपि सङ्गान् वेगः । तिमिरे
 तर्पकश्लेष्मजयः । उदरे अत्युष्णादिनिदानत्वेन तद्गृह्णिव । विसर्पकुष्ठयो रक्तदुष्टिः ।
 एवमाक्षरोगे ; आक्षरागो वातरक्तम् । शोषे रसादिलयः । पीतदुग्धादौ उत्क्लेषादयः ।
 कृतविरके पित्तवृद्ध्या तदतियोगः । भ्रष्टगुदो गुदभंशो, दग्धगुदः चाराग्र्यादिभिः,
 गुदभंशदाहयोः पित्तवृद्ध्या सरत्वेन क्रमेण तयोरेव वृद्धिः । क्षुधायां अग्निवृद्ध्या
 धातुपाकः । क्षुत्क्षणां पित्तवृद्धिः । कामजापाण्डोश्च पित्तवृद्ध्या तद्गृह्णिव । गर्भिण्याः
 गर्भस्यापत्तिः । पुष्पितायां रजोऽतियोगः । सूतामिति—अप्रसूतां, प्रसूतगर्भांमिति
 यावत्, अस्यास्तु खेदात् रक्तातिप्रवृत्तिः स्यादिति भावः । सम्यक्प्रसूतायास्तु
 खेदविधानमग्रे वक्ष्यति । एषु च मेदसादिषु यदि खेदेकसाध्यः सङ्गासादिर्भवति
 तदा सङ्गाप्रत्यवायभयादल्पप्रत्यवायमुपेत्यापि ऋदुखेदो विधेय इत्याह, ऋदुर्वाऽऽत्ययिके
 गदे इति ॥ ५—७ ॥

अनाग्रिखेदस्य विषयमाह—खेदो हित इत्यादि बाष्पटस्य ॥ ८ ॥

उपनाहाहवक्रोऽथ भृगिपानक्षुधातपाः ॥

खेदयन्ति दशैतानि नरमग्निगुणादृते ॥ ८ ॥

सस्यक् खेदस्य लक्षणम् ।—

शीतशून्यपरमे स्तम्भगीरवनिग्रहे ।

सञ्ज्ञाते मादवे खेदे खेदनाहिरतिर्मता ॥ १० ॥

खेदानियोगस्य लक्षणं चिकित्सा च ।—

स्फोटोत्पत्तिः पितरक्तप्रकोपो

मूर्च्छा भ्रान्तिर्दाहदृष्टो क्लमश्च ।

स्विन्नेऽत्यर्थं मन्थिषौडः विदाहः

कृत्याः शीतास्तत्र कुर्याद्विधिज्ञः ॥ ११ ॥

खेदस्य स्थानं कालान्देशः ।—

सर्वान् खेदान् निवाते तु जीर्णोऽन्ने चावचारयेत् ॥ १२ ॥

पूर्वं खेदाहोः ।—

येषां नस्यं विधातव्यं वास्तुषापि हि देहिनाम् ।

शोधनीयास्तु ये कंचित् पूर्वं खेद्यास्तु ते मताः ॥ १३ ॥

अग्निरखेदनाहः निवातमित्यादि वास्तव्यः ।—उपनाहः बद्धलो लेपः, स हि बद्धलत्वेन शरीरोग्ररोधं कृत्वा खेदयति । भृगिपानं मद्यस्य ॥ ८ ॥

खेदस्य सस्यर्ग्योगलक्षणमाह, शीतेत्यादि ।—खेदे घर्मे । खेदनाहिति—अखेदद्वयात् (?) । अथ शीताद्यपहारस्य खेदस्य सस्यर्ग्योगलक्षणत्वेन शीतादेरर्थो-
ऽनुपरमस्य खेदानस्यर्ग्योगलक्षणत्वमुक्तं भवति ; सुश्रुतेऽप्युक्तं—“खेदासावो व्याधि-
कानिर्लभुत्वं शीतार्थत्वं मादवेऽज्ञातुरस्य । सस्यस्विन्ने लक्षणं प्राकुरेतत् निध्यास्त्रि-
म्यस्ययेनेतदेव ॥” (५० ३२ प०) इति ॥ १० ॥

खेदानियोगलक्षणं चिकित्सातथाह—स्फोटोत्पत्तिः सुश्रुतस्य ॥ ११ ॥

खेदा यत यथा च प्रयोज्यस्तानाह, सर्वांमित्यादि सुश्रुतस्य ।—जीर्णोऽन्ने
इत्युत्सर्गस्तेन षिट्स्वातीर्थादौ यत खेदविधानं “विट्स्वे खेदनं काव्यम्” (सु० सू०
३६ प०) इत्यादिनां तत्तदपवादतया न दृश्यतीति ॥ १२ ॥

इदानीं ये च पूर्वं खेदावध्यासकथा पश्चात् ये खेदविषयाः, ये च आलस्येऽपि
खेदविषयास्तान् क्रमेणाह—येषांमित्यादि सुश्रुतस्य ॥ १३ ॥

पश्चात् खेदाङ्गः ।—

पश्चात् खेद्या हृते शल्ये मूढगर्भाऽनुपद्रवा ।

सम्यक् प्रजाता काले च पश्चात् खेद्या विजानता ॥१४॥

पूर्वं पश्चाच्च खेदाङ्गः ।—

खेद्याः पश्चाच्च पूर्वच्च भगन्दर्यशंसस्तथा ॥ १५ ॥

चतुर्विधखेदीपयोगिद्रव्याणि ।—

तप्तैः सैकतपाणिकांस्यवसनैः खेदोऽथवाऽङ्गारकै-

र्लेपाद्वातहरैः सङ्घातलवणस्त्रैः सुखोष्णैर्भवेत् ।

एवं तप्तपयोऽस्त्रवातशमनकाथादिसैकादिभि-

स्तप्तैस्तायनिषेचनोद्भवहृद्दवाप्यैः शिलाद्यैः क्रमात् ॥

तापोपनाहद्रववाष्पपूर्वाः खेदाः—”

॥ १६ ॥

पश्चादित्यादि ।—शल्ये इति—गर्भरूपशल्ये । अनुपद्रवा गर्भस्त्रावाद्युपद्रवरहिता ।

शल्यक् प्रजाता सम्यक् प्रसूता ॥ १४ ॥

खेद्या इत्यादि ।—पूर्वं पश्चाच्च खेद्या इति—भगन्दर्यशंसि च पूर्वं खेदसप्तसौह-

श्रलाकया दाहकपः, पश्चात् खेदस्तु दाहानन्तरमुष्णादकापवेगनरूपो ज्ञेयः ॥ १५ ॥

सुश्रुते तापवाष्पोपनाहद्रवभेदेन चतुर्विधखेद उक्तः, तप्तैरित्यादिना वाष्पपूर्वा इत्यन्तेन तानाह, तप्तैरित्यादि ।—तत्र तप्तैरित्यादिना अङ्गारकैरित्यन्तेन तापखेदः । सैकतैव सैकतम् ; सुश्रुतेऽप्युक्तं—“तत्र तापखेदो नाम यः पाणिकांस्य-
कन्दुकपालकाञ्जवातुकावस्त्रैः प्रयुज्यते शयानस्य चाङ्गतापो बहुशः खादिराङ्गारैः”
(चि० ३२ अ०) इति । लेपादित्यादिना भवेदित्यन्तेन उपनाह भेदः । लेपनाह,
वातहरैर्वराहादात्मैर्भद्रदावादिभिश्च काञ्चिकादिद्रवैः सुखोष्णैर्लेपात् यः खेद
उक्तः स उपवाह इत्यर्थः । एवमित्यादिना सैकादिभिरित्यन्तेन द्रवखेदः । एव-
दुग्धम् । अस्त्र काञ्चिकम् ; सुश्रुतेऽपि—“द्रवखेदश्च वातहरद्रवकायपूर्णं कोष्ण-
कटाहं द्रोण्या वाऽवगाह्य खेदयेत् । एवं पथोर्मांसरसयुषतेलधान्वास्तृप्तवजामुलेष्वव-
साहित, एतैरेव सुखोष्णैः कषायेषु परिषिञ्चेत्” (चि० ३२ अ०) इति । तप्तैरित्यादिना
शिलाद्यैरित्यन्तेन वाष्पखेदः । शिलाद्यैरित्यः शिलायां कपालेऽकालोऽपि पश्चादीनां
ग्रहणम्, अस्त्रैश्च विशेषणं तप्तैरित्यादि ; सुश्रुते तु—“वाष्पखेदस्तु कपालवापाये-
ऽङ्गारोऽपिष्ठादपिष्ठांश्चिदासिञ्चेत्” (चि० ३२ अ०) इत्याद्युक्तम् ॥ १६ ॥

दोषविशेषं स्वेदचतुष्टयानां विषयनिर्देशः ।—

“—ततोऽन्यप्रथमौ कफे स्तः ।

ब्रायो द्वितीयः पवने कफे च पित्तोपसृष्टे विहितस्तृतीयः ॥ १७ ॥

इति स्वेदाधिकारः ।

अथ वमनाधिकारः ।

वमनस्य विषयः विधियः ।—

स्निग्धस्निग्धं कफे सम्यक् संयोगे वा कफोत्त्वणे ।

श्वा वस्यमुत्क्षिष्टकफं मत्स्यमांसतिल्लादिभिः ॥ १ ॥

यथाविकारविहितां मधुमैत्र्यवसंयुताम् ।

कोष्ठं विभज्य भैषज्य-सात्रां मन्त्राभिमन्त्रिताम् ॥ २ ॥

“ब्रह्मदत्ताश्विरुद्रेन्द्र-भूवन्द्राकारानिलानलाः ।

ऋषयः सौषधिग्रामा भूतसङ्घास्तु पान्तु ते ॥ ३ ॥

एषां स्वेदानां विषयमाह, तत इत्यादि ।—तत इति सप्तस्थानात् तसिः । तेषु स्वेदेषु मध्ये षाट्पल स्वेदो तापस्वेद-वायस्वेदौ कफे स्तः । द्वितीय इति—उपनासी ब्रायो । तृतीय इति—द्रवस्वेदः पित्तोपसृष्टे वाते कफे च भवति ; सृष्टतेऽप्युक्तं—“तत्र तापोऽस्वेदो विशेषतः क्षेपद्रो । उपनास्वेदो वातघ्नः । अन्यतरस्निग्धं पित्तसंसृष्टे द्रवस्वेदः” (वि० ३२ अ०) इति । ननु पित्तोपसृष्टे कथं स्वेदो वातक्षेपणि वाते वेत्यनेनैव विरोधात् ? उच्यते—पित्तयुक्तेऽपि द्रवस्वेदविधानात् वातक्षेपणीत्यादिवचनं प्राधिकं ज्ञेयमिति ॥ १७ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितार्था तत्त्वचन्द्रिकायां स्वेदाधिकार-विहतिः ।

इदानीं स्वेदस्वेदानन्तरीयत्वात् पञ्चकमांश्च वक्तव्यानि ; तत्र यद्यपि पञ्च-
कर्मसु वक्षरेव प्राधान्यम् ; यदुक्तम्—“उपक्रमाणां सर्वेषां साऽवशीः” इति, तथाऽपि
पञ्चकर्मणांमात्रांगकप्रवृत्तौ वमनाविरेचनपूर्विकैव वक्षिप्रवृत्तान्तर्भवतीति कृत्वा वमन-
विरेचने एव प्रथममाभधातव्ये ; तथापि वमनपूर्वकत्वात् विरेचनस्य विरेचनात् प्राक्
वमनमाह, स्निग्धेत्यादि ।—सम्यक् स्निग्धस्निग्धं पुरुषं भैषज्यसात्रां पुराह्णे पाययेत्

रसायनमिवर्षीणां देवानाममृतं यथा ।
सुधेवोत्तमनागानां भेषज्यमिदमस्तु ते ॥ ४ ॥
पूर्वाह्ने पाययेत् पीतो जानुतुल्यासने स्थितः ।
तन्मना जातहृत्तास-प्रसेकश्छर्दयेत् ततः ॥
अङ्गुलीभ्यामनायस्त-नालेन मृदुनाऽथवा ॥ ५ ॥

कृष्णादिकल्कः ।—

कृष्णेन्द्रयवसिन्धूत्य-वचाकल्कयुतं पिबेत् ।
यष्टीकषायं सञ्जीव त्रेन साधु वमत्यलम् ॥ ६ ॥
वमने कृष्णविधिः ।—
काथ्यद्रव्यस्य कुडवं अपयित्वा जलाढके ।

इति वस्त्यमाणेनान्वयः । वमनस्य विषयमाह, कफे इत्यादि । कफे केवलकफे ।
कफोल्लेपे इति—कफप्रधाने । श्रो वस्त्यमित्यादि । अ इति—आगामिदिवसे । यदि
पुत्रयो वस्त्यो वमनाहो भवति, तदा तत्पूर्वदिवसे मत्स्यादिभिः कफ उत्क्षेपनीय
इत्यर्थः, उत्क्षेपितकफाय दीयमानं वमनं न दुःखमावहति ; उक्तं हि—“कफो-
त्तरश्छर्दयति हृदुःखम्” (च० सि० कल्पनासि०) इति । मधुसेन्धवसंयुतामित्यनेन
सर्वस्मिन्नेव वमनयोगे मधुसेन्धवयोर्द्वयतां बोधयति । कीडं विभज्येति—कीडाद्यपेक्षया
मधु सेन्धवश्च लोकां बहु वा देयमित्यर्थः । मातामिति—मनपायिप्रतिमाशम् । मन्त्राभि-
मन्त्रितानित्युक्तम्, अतो मन्त्रमाह, ब्रह्मेत्यादि । वमनोपधपानानन्तरोपविधमाह,
पीत इत्यादि । तन्मना इति—वान्तिमना । अङ्गुलीभ्यामित्यत्र परिकल्पितनखाभ्यां
कण्ठमभिसृशन्ति शेषः ; चरकेऽपि—“सुगरिलिखितनखाभ्यामङ्गुलीभ्यां कण्ठमभि-
सृशन्” (सू० उपकल्पनीय०) इत्युक्तम् । अनाथस्तेति—अजुः । मृदुना नालेनेति
—उत्पलनालेन ॥ १—५ ॥

वमनविधिमभिधाय वमनयोगानाह, कृष्णेत्यादि ।—अत्र कृष्णादीनां मिलित्वा
कर्षः । यटोकषायं यष्टीमधुकषायम् । कषायश्च “काथ्यद्रव्यस्य कुडवं अपयित्वा
जलाढके । अतुर्भागावशितन्तु वमनेष्ववधारयेत् ॥” इति परिभाषया काथ्यः । नन्वत्र
अतुर्भागावशितः कषायः प्रथमावो भवति ; चरके तु—“पूणे शरावं पिबेत्” (क०
जदनकल्प०) इत्युक्तम्, अतो विरोधः ? नेवं, चरके तु “पूणे शरावम्” इति यदुक्तं
तदेव शरावावाताभिप्रायेण ; तेनेह प्रथमाने कषाये शरावमेकं पीत्वा शेषकषायभागो

चतुर्भागावशिष्टन्तु वमनेष्ववचारयेत् ॥ ७ ॥

प्रियङ्गुकल्कप्रयोगः ।—

तण्डुलजलनिष्पिष्टं यः पीत्वा तथा वमति पूर्वाह्ने ।

फलिनीवल्कलमुष्णं हरति गरं सकफपित्तरजम् ॥ ८ ॥

ताक्षप्रयोगः ।—

क्षौद्रलीढं ताम्ररजो वमनं गरदोषनुत् ॥ ९ ॥

पञ्चकषायः ।—

अष्टरूपं वचा निम्बं पटोमं फलिनीवल्कम् ।

क्षाथयित्वा पिबेत् तोयं वान्तिक्लृप्तदगान्वितम् ॥ १० ॥

प्रियङ्गादिकल्कः ।—

निम्बकषायोपेतं फलिनीगदमदनमधुकसिन्धूलम् ।

इक्षुपीयोऽयंगे सति पुनः पानार्थेनित्यभिप्रायः । एतच्च मादाकथनं मन्दबुद्धिरनध्यव-
सायस्य (बुद्धिवर्धनायै मन्दाबुद्धेरपि अनुक्तसङ्गार्थम् इति प्रकाशकः) स्यात् ।
इत्थेवं कथं क्रियते (?) इति, वस्तुतस्तु कोटायपेक्षयेव मादा कल्पनीयेति
सिद्धान्तः, अत एव कोष्ठं विभज्य भेदज्यमात्रम् इत्युक्तम् । सर्वत्रैव वमनयोगे
उपयोग्यं मधु कैवल्यं त्रिधं, न चोष्णे मधु विरुध्यते इति वाच्यं, वमनस्थापन्नस्यैव
जर्द्वगमनान् ; गठराप्रिपाके हि विरोधो भवति । उद्धवैवास्तु अयोग्ये कदाचित्
पाकसम्भावनाया मधु न प्रक्षिपन्त्येव ॥ ६।३ ॥

तण्डुलजलेत्यादि ।—अथ पानमपि तण्डुलजलेनैव । फलिनी प्रियङ्गुः, तडल्कलं
कर्षमानं, मधुसैख्ये अपि कर्षमाने । एतच्च दिक्षावं, तेन कोटायपेक्षया स्तोकं बहु
वा क्रियते । पानार्थं तण्डुलजलिलनि शरावनात् “पुष्णे शरावम्” (च० कप
सदनकल्क०) इत्युक्तेः ॥ ८ ॥

क्षौद्रेत्यादि ।—अथ रसायनाधिकारोक्ततान्प्रयोगवन्मारितपुटितमेपास्तान्मचूर्णे
शक्तिपञ्चकं मधुना सम्मर्द्य लेह्यम् । अस्य ताक्षयोगस्य वमनकारकत्वं वमनोपधभावित-
त्वादिवेति ज्ञेयम् ॥ ९ ॥

अष्टरूपमित्यादि ।—अथापि पूर्वोक्तपरिभाषयैव क्षाथः करणीयः, मदनफट्फु
कर्षमानं प्रक्षेप्यमित्याहुः ॥ १० ॥

निम्बकषायोपेतमित्यादि ।—अथ गदः कुष्ठम् । फलिनीकुष्ठमधुकाणां मिलित्वा

मधुयुतमेतद्वमनं खलु कफपूर्णाशये शस्तम् ॥ ११ ॥

वानकद्रव्याणि ।—

फलजीमूतकेष्वाकु-कुटजाः कृतवेधनः ।

धामार्गवश्च संयोज्याः सर्वथा वमनेष्वमी ॥ १२ ॥

सम्यग्योगलक्षणानि कौ-लेजिकीशुद्धिर्नर्दयः ।—

क्रमात् कफः पित्तमथानिलश्च यस्यैति सम्यक् वमितः स इष्टः ।

हृत्पाश्चमूर्ध्वेन्द्रियमार्गशुद्धौ तनोलेष्वेऽपि च लक्ष्यमाणे ॥ १३ ॥

अयोगातिरोगलक्षणम् ।—

दुष्कृदिंते स्फोटककोठकण्ड-हृत्खाविशुद्धिर्गुणात्रता च ।

वृणो हर्मूच्छाऽनिलकोपनिद्रा-बलादिहानिर्वमितेऽति

विद्यात् ॥ १४ ॥

कर्षः, मदनफलस्य च कर्षः, सैन्धवस्य नाषकचतुष्टयं, मधुनोऽष्टौ नाषका इति
अक्षेप्यवस्था इत्याहुः ॥ ११ ॥

वमनयोगेषु योगिकद्रव्याण्याह, फलमित्यादि ।—फलं मदनफलम् । जीमूतकः
देवदाली, घोषकभेदः । इक्ष्वाकुः तिक्ततुलसी । कृतवेधनः ज्योत्स्निका ।
धामार्गवः पीतघोषः । एषां जीमूतादीनाञ्च फलम् । एते च दोषाद्यपेक्षया कल्पा-
क्षायादिकल्पनया वमनयोगेषु योज्या इत्यर्थः ॥ १२ ॥

इदानीं वमनस्य सम्यग्योगलक्षणमाह, क्रमादित्यादि ।—क्रमादिति वमनेन
यथोक्तक्रमलङ्घनेन कफाद्यागमनं न सम्यग्योगलक्षणमिति बोधयति, यतः कफादूर्ध्वे
यदा पित्तं गतं स्यात् तदा तत्पित्तागमनेऽपि सति न शुद्धिः, किन्तु यदेवामाशयाधो-
भागगतं पित्तं वमनमानयति तदेव शुद्धिः, तच्च पित्तानयनं कफानयनानन्तरमेव
भवति । इत्येवान्ते कौ शुद्धिरस्यभिचारिणी । हृत्पाश्चमादिना वमनस्य लेजिकी-
शुद्धिमाह । सम्यक् वमित इष्ट इत्यन्वयः ॥ १३ ॥

अहंशोकेनायोगिकतवमनलक्षणमाह, दुष्कृदिंते इत्यादि ।—हृत्खाविशुद्धिरिति
—हृदयस्य तथा खानामिन्द्रियाणां स्रोतसामशुद्धिरित्यर्थः । अतिरोगलक्षणमाह,
वृणोऽहंश्यादि । आदिशब्देन वर्णस्तरादियङ्गणम् । “बलातिहानिः” इत्यपि पाठः ।
अति वमिते इत्यन्वयः ॥ १४ ॥

वसनानन्तरं पथ्य-तत्कालनिर्देशः ।—

ततः सायं प्रभाते वा क्षुधान् पेयादिकं भजेत् ॥ १५ ॥

शोधनस्य प्रधानादिभेदेन पथ्यक्रमनिर्देशः ।—

पेयां विलेपीमकृतं कृतञ्च यूषं रसं त्रिर्हिरथैकशश्च ।

क्रमेण सेवेत विशुद्धकायः प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः ॥ १६ ॥

एतदनन्तरं कदा किं पथ्यं देयमित्याह, तत इत्यादि ।—यस्य सम्यग्योगः
क्षुधा च स्यात् तस्य साधनं, अन्यथा तु प्रातः पेयादिकं भजितव्यं; भेले-
ऽप्युक्तं—“वमितं लङ्घयेत् सम्यक् शुद्धिलिङ्गान्वलक्षयन् । तानि दृष्ट्वा तु पेयादि-क्रमं
कुर्यान्न लङ्घयेत् ॥” इति ॥ १५ ॥

तमेव पेयादिक्रममाह, पेयमित्यादि ।—पेयादिलक्षणञ्च ज्वराधिकारी एवोक्तं
व्याख्यातञ्च । विलेपीशब्दो विलेपीवचनम् (?) । अकृतो यूषः क्षेद्यासंस्कृतः, कृतस्तु
क्षेहलवणादिसंस्कृतः । एवं रसेऽपि कृताकृतव्यवस्था ; उक्तञ्च सूदशास्त्रे—“अक्षेहलवणं
सर्वमकृतं कटुकैर्विना । विप्रैर्यं लवणक्षेह-कटुकैः संस्कृतं कृतम् ॥” इति । अक्षेह-
लवणमिति—इषत्क्षेहलवणयुक्तम् ; अत एवोपकल्पनीये “तनुना तनुक्षेहलवणोप-
पन्नेन मुद्गपेष” (च० सू०) इत्युक्तम् । संस्कृतमिति वचनाच्च समग्रसाधनं यावता
भवति तावदेव लवणादिकं कृते देयमिति बोधयति । अकृतकृतयोर्मध्ये अकृतो
लघुर्भवति ; उक्तं हि—“अकृतास्थो लघुस्तत्र तनुरिष्टो यतः स हि” इति । अकृते
कृतञ्चेति अकारोऽयमन्वाचयशिरः, तेन कृतस्याभेद्यत्वं बोधयति, ततश्चाकृतावेक
यूषरसौ लाघवाद्ग्निसम्बन्धनायै देयौ, कृतो पुनरवस्थाविशेषादिति ; अत एवोप-
कल्पनीये “तनुना तनुक्षेहलवणोपपन्नेन” (च० सू०) इत्यनेन “भौदकलावणिकेन”
(च० सू०) इत्यनेन च अकृतयोरेव यूषरसयोर्दानं साचादुक्तं, कृतौ पुनरवस्थाविशेष-
नियतत्वात् साचादुक्तौ । विरिति—अन्नकालवयं, विरिति—अन्नकालवयम्, एकश्च
इति—एकान्नकालम् । एतच्च विरित्यादि प्रत्येकं पेयादिभिः सम्पद्यते, तथा विरित्यादि
पचनयश्च प्रधानशुद्धादिशुद्धेषु विषु यथाक्रमं योज्यं, तेन प्रधानशुद्धिशुद्धे पेयादिक्रमः
प्रत्येकं विः कर्तव्यः, तेनान्नकालवये पेया, ततः परेषान्नकालवये विलेपी, ततः
परेषान्नकालवये कृताकृतयूषयोरन्यतरेण सहितमन्नं, ततोऽपि च परेषान्नकालवये
कृताकृतयूषयोरन्यतरेण सहितमन्नं देयमिति द्वादशभिरन्नकालैर्वसनदिनसायाज्जान्
पथति सप्तारिण्ये पेयादिक्रमः समाप्यते । अन्नकालस्तु उत्सर्गसिद्धः सायं प्राक्सेति ।

वमनविरचनयोः वेगिकौ शुद्धेः विरेचनस्य च मानिकौ-शुद्धेर्निर्देशः ।—

जघन्यमध्यप्रवरे तु वेगाश्चत्वार इष्टा वमने षडष्टौ ।

दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके प्रस्थस्तथा द्वित्रिचतुर्गुणश्च ॥ १७ ॥

वमनविरचनयोरान्तिकौ-शुद्धेः वमनस्य च मानिकौ-शुद्धेर्निर्देशः ।—

पित्तान्तमिष्टं वमनं विरेकादङ्गं कफान्तञ्च विरेकमाहुः ।

द्वितान् सविट्कानपनीय वेगान् मेघं विरेके वमने तु पीतम् ॥ १८ ॥

अयमेव च क्रम उपपत्त्यनुरोधेऽपि “ततः सायाङ्गे लोहितशालितण्डुलानाम्” इत्यादिना यावत् “द्वादशे चात्रकाले” (च० सू०) इत्यन्तेनोक्तः । एवं मध्यशुद्धिशुद्धे द्विः पेशादिक्रमः । अवरशुद्धिशुद्धे चैकैकशः पेशादिक्रमो व्याख्येयः ; एवञ्च मध्यशुद्धिशुद्धे-ऽष्टात्रकालिकः, अवरशुद्धिशुद्धे तु चतुरत्रकालिकः क्रमो भवतीति । व्याख्यान्तरञ्च अक्षदीपचरकतत्त्वप्रदीपिकायामनुसन्धेयम् । यद्यपि प्रधानशुद्धा निःशेषदीप-हरणादौदर्थ्यः पात्रको निरपवाद एव भवति, तथाऽपि तत्र भूरिदोषनिर्हरणेन तात्कालिकाश्रयबोधादप्रमान्यं मङ्गदेव सम्भवतीति तेनात्र पेशादिक्रमधिरं क्रियते इति ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

इदानीं प्रधानशुद्धादिज्ञानार्थं तल्लक्षणमाहुः, जघन्येत्यादि ।—जघन्यमध्यप्रवरे वमने यथाक्रमं चत्वारः षडष्टौ वेगा उक्ताः, तेन चतुर्भिर्वेगैश्च वमनं तज्जघन्यं, यत् तु षड्भित्तान्मध्यमं, यत् त्वष्टाभित्तत् प्रवरम् । तथा विरेकेऽपि जघन्ये दश वेगाः, मध्ये तु विरेचने द्विगुणा दश त्रिंशतिरित्यर्थः, प्रवरे तु विरेचने त्रिगुणा दश त्रिंशदित्यर्थः । वेगसङ्ख्यादिभेदेन जघन्यादिभेदसमिधाद्य दोषमानभेदेनापि विरेचनस्य जघन्यमध्यप्रवरेतां क्रमेणाहुः, प्रस्थस्तथा द्वित्रिचतुर्गुणश्चेति । जघन्ये विरेके द्विगुणः प्रस्थः, मध्ये तु त्रिगुणः, प्रवरे च चतुर्गुणः इति ॥ १७ ॥

वमनविरचनयोर्दोषप्रवृत्त्यन्तोपलक्षितानामान्तिकौ शुद्धिं तथा वमनस्य तु दोषमान-भेदोपलक्षितां मानिकौ शुद्धिमाहुः, पित्तान्तमित्यादि ।—पित्तप्रवृत्तिरन्ते यस्य तत् पित्तान्तम्, एवं कफान्तमपि ज्ञेयम् । विरेकादङ्गमित्यनेन वमनस्य दोषप्रमाणीय-लक्षिता मानिकौ शुद्धिरुक्ता ; जघन्यमध्यप्रवरे विरेके प्रस्थपथेत्यादिना यद्विषमान-मुक्तं तदपेक्ष्य वमनेऽङ्गमित्यर्थः ; तेन वमने जघन्ये प्रस्थ एकः, मध्ये तु सार्द्धं प्रस्थः, प्रवरे तु द्वौ प्रस्थाविति । एतेन वेगिकौ मानिकौ चान्तिकौ चेति शुद्धिव्यमुक्तं, हृत्पाथेत्यादिना च लोहिकी शुद्धिः पूर्वमेवोक्ता, एतेन चतुर्विधा शुद्धिश्चरकेण वमने विरेचने चोक्ता । प्रपञ्चस्य वचनस्य चरकतत्त्वप्रदीपिकायामनुसन्धेय इति । वमने

वमनादौ प्रस्थमानस्य विशेषपरिभाषा ।—

वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे ।

सार्द्धत्रयोदशफलं प्रस्थमाहुर्मनीषिणः ॥ १९ ॥

वमनायोगे कर्त्तव्यनिर्देशः ।—

अयोगे लङ्घनं कार्यं पुनर्वाऽपि विशोधनम् ॥ २० ॥

वमनातियोगे कर्त्तव्यनिर्देशः ।—

अतिवान्तं घृताभ्यक्तमवगाह्य हिमे जले ।

उपाचरेत् सिताक्षौद्र-मिश्रैर्लेहैश्चिकित्सकः ॥ २१ ॥

वमनातियोगे कर्त्तव्यान्तरनिर्देशः ।—

वमनेऽतिप्रवृत्ते तु हृद्यं कार्यं विरेचनम् ॥ २२ ॥

वमनानर्हाः ।—

न वामयेत्तैमिरिकं न गुल्मिनं न चापि पाण्डूदररोगपीडितम् ।

स्थूलक्षतक्षौणक्तशतिवृद्धानर्शाऽर्दिताक्षेपकपीडिताश्च ॥ २३ ॥

रूक्षे प्रमेहे तरुणे च गर्भे गच्छत्यथार्द्धं रुधिरं च तीव्रे ।

दृष्टे च कीष्टे क्रिमिभिर्मनुष्यं न वामयेत् वर्चसि चातिबद्धे ॥ २४ ॥

वमनानर्हादीनामवस्थाविशेषे वमनविधिः ।—

एतेऽप्यजौर्णव्यथिता वास्या ये च विषातुराः ।

विरेचने च यथा दोषमानं कार्यं तदाह, दिवानित्यादि । दौ वा त्रयो
वा परिमाणमेषां दिवः । दिवानित्यव्यवस्थितपरिभाषया मलभागस्थानेयतः
दृश्यति । वमने तु पीतमिति—वमने तु पीतमोषधं वर्जयित्वा शेषो मेधः ॥ १८ ॥

पूर्वन्तु विरेके प्रस्थ इत्युक्तम्, अतस्तत्स्वरूपमाह—वमने चेत्यादि ॥ १९ ॥

क्रमेण वमनायोगातियोगाधिकृत्यामाह, अधीये इत्यादि ।—विशोधनं वमने
विरेचनञ्च ॥ २० ॥

अतिवान्तमित्यादि ।—लेहैरिति—शक्तूनां मन्थैः ॥ २१ ॥

वमने इत्यादि ।—अतिवान्तो च विरेचनं प्रतिमागेद्वरणरूपत्वात् ॥ २२ ॥

अवास्यानाह—न वामयेदित्यादि ॥ २३, २४ ॥

अत्युल्लङ्घना ये च ते च स्युर्मधुकाङ्क्षुना ॥ २५ ॥

इति वमनाधिकारः ।

अथ विरेचनाधिकारः ।

विरेचनविधिः ।—

स्निग्धस्निग्धाय वान्ताय दातव्यन्तु विरेचनम् ।

अन्यथा योजितं ह्येतत् ग्रहणीगदकृन्तम् ॥ १ ॥

दोषभेदेन सृदादिकोष्ठनिर्देशः ।—

पित्तेन सृदुकोष्ठः स्यात् क्रूरो वातकफाश्रयात् ।

मध्यमः समदोषत्वान्मात्रा योज्याऽनुरूपतः ॥ २ ॥

त्रिवृदादिचूर्णम् ।—

शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं त्रिवृच्चूर्णावचूर्णितम् ।

अवास्यलेनोक्तानामप्यायधिकव्याधौ वमनमाह—एतेऽपीत्यादि ॥ २५ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां वमनाधिकार-विहतिः ।

वमनानन्तरमेव विरेचनस्य विधानात् वमनमभिधाय विरेचनमाह, स्निग्धेत्यादि ।
—स्निग्धस्निग्धायेति—वमनानन्तरमपि पुनः स्निग्धस्निग्धाय ; तदुक्तं—“कर्मणां
वमनादीनामन्तरे त्वन्तरे पुनः । स्नेहस्नेहौ प्रयुज्येत संशोधनमनन्तरम् ॥”
संशोधनमनन्तरमित्यत्र “स्नेहमन्ते प्रयोजयेत्” (च० सि० वमनविरेचनव्यापत्०)
“स्नेहमन्ते बलाय च” (वा० सू० १८ अ०) इति पाठद्वयं युक्तिसङ्गतम्
इति प्रका०) इति । अन्यथेति—वमनं विना ; सुशुतेऽप्युक्तम्—“अवान्तस्य
हि सम्यक् विरिक्तस्यापि सतोऽधः सक्तः स्नेहा ग्रहणी क्वादेयेत्” (चि० ३३ अ०)
इति । अथच विरेचनयोगः पूर्वाह्नमतिक्रम्येव देयः ; उक्तं हि बाम्भटे—“श्लेष्मकादि
गते जाला कोष्ठं सम्यक् विरेचयेत्” (सू० १८ अ०) इति ॥ १ ॥

मात्राविधये कोष्ठक्रममाह, पित्तेनेत्यादि ।—मात्रा योज्याऽनुरूपत इति—
सदो सद्यो, क्रूरो तोष्या, मध्यमे मध्यमेत्यर्थः ॥ २ ॥

शर्कराद्यादि सुशुतस्य ।—त्रिवृच्चूर्णेतत्त्वादक्षुण्णमूला याख्या, एवमन्यत्रापि ; कदाचि

रचनं सुकुमाराणां त्वक्पत्रमरिचांशिकम् ॥ ३ ॥

विद्वत्प्रयोगः ।—

त्रिवृच्चूर्णं सितायुक्तं पिबेच्छेष्टं विरेचनम् ॥ ४ ॥

पित्तरोगे पुटपाकविद्वत्प्रयोगः ।—

क्वित्वा द्विचूर्णं परिलिप्य कल्केस्त्रिभण्डजातैः परिवेष्ट्य रज्ज्वा ।
पक्वन्तु सम्यक् पुटपाकयुक्त्या न्नादेत् तत् पित्तगदो सुशीतम् ॥ ५ ॥

कफरोगे पिप्पल्यादिचूर्णम् ।—

पिप्पलीनागरच्चारं श्यामा त्रिवृतया सह ।

लेह्येन्यधुना साठं कफव्याधौ विरेचनम् ॥ ६ ॥

हरीतकीयादिचूर्णम् ।—

हरीतकी विडङ्गानि सैन्धवं नागरं त्रिवृतम् ।

मरिचानि च तत् सर्वं गोमूत्रेण विरेचनम् ॥ ७ ॥

सुसुतः,—“चरुणां विद्वत्चूर्णं श्रेष्ठं मूलविरेचने” (चि० ४४ अ०) इति । अत्र
शर्करा त्रिवृच्चूर्णसमा, त्रिवृच्चूर्णमपि कोष्ठशोधयितायां, लेह्यत्वमात्रकारकं चोद्वेगम् ।
त्वक्पत्रमरिचांशिकमिति—त्रिवृच्चूर्णापेक्षया त्वक्पत्रादि मिलित्वा प्रादिकमित्यर्थः ।
“त्वक्पत्रमसुरभीकृतम्” इति पाठात्तरं—यावता सौरभ्यं स्यात् तावदेव
त्वक्पत्रं देयमिति । त्रिवृच्चूर्णं मा ८, शर्करा मा ८, गुडत्वक्पत्रमरिचं प्र र ७ ॥ ३ ॥

विद्वदित्यादि चरकस्य ।—पूर्ववदेवापि विद्वन्मानं ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

क्वित्वेत्यादि चरकस्य ।—विमण्डी विद्वताभेदः । पुटपाकश्चेति—काशस्यार्द्रि-
पनाच्छादन-कुश्वेदन-सदावलेपन-निर्भूनाङ्गारप्लावणादिना ॥ ५ ॥

पिप्पलीत्यादि ।—चारः यवचारः । श्यामेति—श्याममूत्रा विद्वत् । विद्वदिति
—चरुणमूला । अत्र पिप्पलीनागरयोः कटुत्वमात्रकारिका मात्रा, तेन पिप्पलीचूर्णं
साधा २, युष्टीचूर्णं साधा २, चारादिद्वयस्य प्रत्येकं साधकचतुष्टयं, ततो मिलित्वा
कर्षो लेह्यः ; एवमन्यद्राग्युक्तमित्याहुः ॥ ६ ॥

हरीतकीत्यादि ।—एषां चूर्णं गोमूत्रेण पेयमित्यर्थः । हरीतकी मा ४,
विडङ्गादित्यस्य प्र मा २, विद्वत् मा ५, मरिचं मा १, एवं मिलित्वा कर्षमात्रं
गोमूत्रपुलेनाशौचं पेयमित्यर्थः ॥ ७ ॥

विषदादिगुडिका ।—

त्रिवृच्छाणत्रयसमा त्रिफला तत्समानि च ।
चारकणाविडङ्गानि तच्चूर्णं मधुसर्पिषा ॥ ८ ॥
लिह्याद्भेदेन गुडिकां कृत्वा वाऽप्युपयोजयेत् ।
कफवातकृतान् गुल्मान् प्लोहोदरभगन्दरान् ॥
हृन्त्यन्यानपि चाप्येतन्निरपायं विरेचनम् ॥ ९ ॥

अभयाद्यो मोदकः ।—

अभया पिप्पलीमूलं मरिचं नागरं तथा ।
त्वक्पत्रपिप्पलीमुस्तु-विडङ्गामलकानि च ॥ १० ॥
कर्षः प्रत्येकमेषान्तु दन्त्याः कर्षत्रयं तथा ।
षट्कर्षाश्च सितायास्तु द्विपलं त्रिवृतो भवेत् ॥ ११ ॥
सर्वं सुचूर्णितं कृत्वा मधुना मोदकं कृतम् ।
खादेत् प्रतिदिनञ्चैकं शीतञ्चानुपिबेज्जलम् ॥ १२ ॥
तावद्दिरिच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते ।
पाण्डुरोगं विषं कासं जङ्घापाश्वरुजां तथा ॥ १३ ॥
पृष्ठाक्षि मूत्रकच्छश्च दुर्गन्धं सभगन्दरम् ।
अश्मरौमेहकुष्ठञ्च दाहशोथोदराणि च ॥ १४ ॥
यक्ष्माणं चक्षुषो रोगं क्रमं वैद्येन जानता ।
योजितोऽयं निहन्त्याशु अभयाद्यो हि मोदकः ॥ १५ ॥

हरीतक्यादि मोदकः ।—

हरीतक्यास्तु कर्षाद्विंशं तद्वर्षं त्रिवृतस्तथा ।
सिताम्बुना समं पिष्ट्वा घृते तु भर्जयेत् मनाक् ॥ १६ ॥

त्रिवृच्छाणत्रयेत्यादि ।—विहताचूर्णे मा १२, त्रिफलाचूर्णे प्र मा ४, यवचारा-
दीनाञ्च प्र मा ५, मिलितचूर्णात् कर्षमेकं गृहीत्वा घृतमधुभ्यां लिह्यम् । गुडिका-
पचे तु पुराणगुडः सो ९, एतत्त्रिवृतादिचूर्णेन समं विमर्शं कर्षप्रमाणा गुडिका-
काथ्यां, ततोदकमनुपेयम् ॥ ८६२ ॥

अल्पमलप्रवृत्तौ कर्त्तव्यनिर्देशः ।—

उत्थानेऽख्ये दिने तस्मिन् भुक्त्वाऽन्येद्युः पुनः पिबेत् ॥ २६ ॥

अमस्यक् स्निग्धकोष्ठे कर्त्तव्यनिर्देशः ।—

अदृढस्नेहकोष्ठस्तु पिबेद्दूधं दशाहृतः ।

भूयोऽप्युपस्कृततनुः स्नेहस्वेदैर्विरेचनम् ॥

यौगिकं सम्यगालोच्य स्मरन् पूर्वमनुक्रमम् ॥ २७ ॥

दुर्बलादिषु विरेचनप्रयोगविधिः ।—

दुर्बलः शोधितः पूर्वमल्पदोषः कृशो नरः ।

अपरिज्ञातकोष्ठस्तु पिबेन्मृदल्पमौषधम् ॥ २८ ॥

रूक्षादिकोष्ठे विरेचनप्रयोगविधिः ।—

रूक्षबलानिलकूर-कोष्ठव्यायामसेविनाम् ।

दीप्ताग्नौनाञ्च भैषज्यमविरिच्यैव जीर्यति ॥

तेभ्यो वस्तिं पुरा दद्यात् ततः स्निग्धं विरेचनम् ॥ २९ ॥

अस्निग्धादिपुरुषे विरेचनप्रयोगविधिः ।—

अस्निग्धे रेचनं स्निग्धं रूक्षं स्निग्धेऽति शस्यते ।

अत्यल्पप्रवृत्ते दोषे अपरस्निग्धहृति विरेकमाह, उत्थाने इत्यादि ।—उत्थानं कृत्वा प्रवर्त्तनम् । पुनः पिबेदित्यत्र विरेचनमिति शेषः ॥ २६ ॥

यदि पुनरमस्यकस्निग्धकोष्ठो भवति प्रमान् तदा दशाह्वाद्दूधं विरेचनं पिबेदित्याह, अदृढस्नेहकोष्ठ इत्यादि ।—अदृढस्नेहकोष्ठ इति—अमस्यकस्निग्धकोष्ठ इत्यर्थः । स्मरन् पूर्वमनुक्रमनिति—येन मात्राऽभियोगेन पूर्वमयोगोऽभूत् तत् स्मृत्वा परिहर्त्तव्यमिति भावः ॥ २७ ॥

दुर्बलादिषु यादृशरेचनं प्रयोक्तव्यं तदाह, दुर्बल इत्यादि ।—दुर्बलः अल्पशक्ति-
कोनः । कृशः क्षीणमांसः । श्विति—सुदुर्बल्यम् ॥ २८ ॥

अत्यल्पवातविट्प्रकोष्ठादौ यथा विरेचनं काव्ये तदाह, रुच्येत्यादि ।—रूक्षादयः
कोष्ठेन वाङ्मे सत्वव्यते । अविरिच्येवेति—विरेकमकृत्वा । वस्तिर्निरुद्ध इति केचित् ;
अन्ये तु निरुद्धापेक्षया खेदवत्तेवातप्रथमकृत्वेनानुवासनमत्र वस्तिशब्दाद्ये इत्याहुः ;
अन्ये तु भयमपीत्याहुः ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ अतः यस्मिन् प्रयोक्तव्यं तदाह, अस्निग्धे इत्यादि ।—अस्निग्धे इति—ईषत्

विहृत्य स्नेहसात्मान्तु भूयः स्निग्धं विरेचयेत् ॥ ३० ॥

विरचनातियोगे पद्मकादिः ।—

पद्मकोशीरनागाह्व-चन्दनानि प्रयोजयेत् ।

अतियोगे विरेकस्य पानालेपनसेचनैः ॥ ३१ ॥

विरचनातियोगे आस्रवल्कललेपः ।—

सौवीरपिष्टास्त्रवल्क-नाभिलेपोऽतिसारहा ॥ ३२ ॥

विरचनानर्हाः ।—

अविरिच्या बालवृद्ध-श्रान्तभीतनवज्वराः ।

अल्पाग्न्यधोगपित्तास्र-क्षतपायुतिसारिणः ॥ ३३ ॥

सशल्यास्थापितक्रूर-कोष्ठातिस्निग्धशोषिणः ।

स्निग्धे रुचम् । स्निग्धेऽति शल्यते इति—अतिस्निग्धे रुचं विरेचनं शल्यते इत्यर्थः ॥ ३० ॥

इदानीं विरेचनातियोगचिकित्सायाः, पद्मकेत्यादि ।—ननु अयोगातियोगवत् विरेकमिथ्यायोगचिकित्सा कुतो नोक्ता ? सत्यम् ; दोषाणां हि प्रवृत्तौ चतुर्विधेषु गतिर्भवति, सत्यकप्रवृत्तिरतिप्रवृत्तिरप्रवृत्तिरल्पप्रवृत्तिश्चेति । तदात्यप्रवृत्तिरतिप्रवृत्तिश्चेति तु अयोगगृहीत एव । या अपि प्रातिलोस्येन प्रवृत्तिर्मिथ्यायोगत्वेन वाच्या, सा आग्नि-कपेक्षितस्य दोषस्याप्रवृत्तकत्वादयोगान्तर्भूतेव ; अत एवोक्तं चरके—“अयोगः प्रातिलोस्येन न चाल्यं वा प्रवृत्तं नम्” (सि० वसनविरचनव्यापत्०) इति । अतो वसनविरचनयोर्मिथ्यायोगं नेच्छन्तीति कृत्वा मिथ्यायोगचिकित्सितस्यावानुपादानं बोध्यम् ॥ ३१।३२ ॥

निषिद्धविरिकानाह, अविरिच्या इति ।—आस्थापितो निरुद्धः । अयञ्च निरुद्धानन्तरं विरेकनिषेध औत्सर्गिकः, तेन “तेभ्यो वसिं पुरा दत्त्वा” (च० क० दन्तोद्वन्तो०) इत्यादि विशेषविधिना तदपवादो युज्यते एव । किंवा निरुद्धानन्तरं हि विरेकनिषेधः समाहा-भ्यन्तरे एव ज्ञेयः, समाहादुद्भूतु विरेको विहित पवेति विधिनिषेधयोः कालभेदेन न विरोधः ; उक्तं हि चरके—“नरो विरिक्तस्तु निरुद्धदानं विवर्जयेत् सप्तदिना-न्वपश्यन् । शुद्धो विरेकेण निरुद्धदानम्—” (सि० कल्पनासि०) इति वदन्ति । अन्ये

गर्भिणी नवसूता च दृष्टान्तोऽजीर्णवानपि ॥ ३४ ॥

इति विरेचनाधिकारः ।

अथानुवासनाधिकारः ।

वस्त्रविषयः अनुवासनविषयः ।—

घातोत्त्वणेषु दोषेषु वाते वा वस्त्ररिष्यते ।

यथोचितात् पादहोनं भोजयित्वाऽनुवासयेत् ॥ १ ॥

न चाभुक्तवते स्नेहः प्रणिधेयः कथञ्चन ।

स्वेतद्विरोधमभ्येव "तेभ्यो वस्त्रं परा दत्त्वा" (च० क० इत्थोद्वन्तो०) इत्यत्र वस्त्र-
शब्दस्यानुवासनार्थमाहुरिति प्रागेवोक्तम् ॥ ३३।३४ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां विरेचनाधिकार-विहतिः ।

"विरेचनात् सम्रात्रे गते जातब्रह्मणे वै । कृताश्रयानुवासाय सम्यग्देशो-
ऽनुवासनः ॥" (सु० चि० ३७ अ०) इत्यनेनानुवासनस्य विरेचनान्तरीयत्वमुक्तम्,
अतो विरेचनाधिकारमनु स्नेहवस्त्रविचारः प्रसूयते । "अनुवसन्नपि न दृष्ट्यति अनुदिवर्षं
वा दीयते" (चि० ३५ अ०) इत्यनुवासननिरुक्तिः सुश्रुतोक्ता ज्ञेया । अत्र सामान्यतो वस्त्र-
विषयमाह, वातेत्यादि बाष्पमृद्वस्य ।—यद्यपि सुश्रुते—“वस्त्रं वाते च पित्तं च कफं रक्तं
च श्लेष्मते” (चि० ३५ अ०) इत्यनेन पित्तकफश्लेष्मानामपि वस्त्रविषयत्वमुक्तं, तथाऽपि
“वस्त्रं वातेऽप्युष्णम्” (च० सू० यज्जःपुरुषीय०) इति वचनात् प्राधान्येन वायोरेव
वस्त्रविषयत्वं, पित्तकफयोस्तु वातस्यानगतयोक्तया स्वस्थानस्थितयोर्वातानुबन्धयोर्वा
वस्त्रविषयता ; यदाह चरकः,—“पित्तं वा कफपित्तं वा पित्ताश्रयगतं हरेत् । संसने
तोन् मलान् वस्त्रं पित्ताश्रयगतान् जयेत् ॥” (चि० ऊवर०) इति ; तथा—“एको-
ऽवक्त्रं नित्यं स्वमार्गात् पित्तं द्वितीयस्तु कफं तृतीयः” (सि० वस्त्रमृथीय०) इति ।
रक्तमपि दुष्टं रक्तप्रसादनद्रव्यैर्देहवस्त्रैः प्रसादयति दोषहरणेनानुलोमयति । अत्र
निरुद्धाङ्गस्यानुवासनस्य विधानं तावदाह, यद्येत्यादि । उचितादभ्यसात् पादहोनं
अनुवाङ्गीकृतम् । वस्त्रं हि विविधा, अनुवासननिरुद्धमेवात्, तत्र स्नेहवस्त्रानुवासनं,
कषायवस्त्रनिरुद्धः ; अत्र निरुद्धाङ्गस्यानुवासनस्य विधानम् । अनुक्तवदे-

सूक्ष्मत्वाच्छूयकोष्ठस्य क्षिप्रमूर्द्धमथोत्पतेत् ॥ २ ॥

त्रिविधमात्राविदेशः ।—

षट्पत्नी च भवेत् श्रेष्ठा मध्यमा त्रिपत्नी भवेत् ।

कनौयस्यध्यर्द्धपत्नी त्रिधा मात्राऽनुवासने ॥ ३ ॥

त्रिविधमात्रायाः प्रयोगक्रमः ।—

प्राग्देयमाद्ये द्विपत्नं पत्नार्द्धे तृद्धिर्द्वितीये पत्नमक्षतृद्धिः ।

कर्षद्वयं वा वसुमाषतृद्धिवन्तौ तृतीये क्रम एष उक्तः ॥ ४ ॥

ऽनुवासनवस्तिर्न देय इत्याह, न चेत्यादि । खेह इति—खेहवस्तिः । अत्रैव उपपत्तिमाह, सूक्ष्मत्वादित्यादि । विदग्धभागे तु वस्तिर्न देयः ; उक्तं हि—
“सदाऽनुवासयेच्चैनं भोजयित्वाऽऽर्द्धपाणिकम् । ज्वरं विदग्धभुक्तस्य कुर्यात् खेहः
प्रयोजितः ॥” (सु० चि० ३७ च०) इति ॥ १।२ ॥

उत्तममध्यमाधमनरापेक्षया त्रिविधाननुवासनमात्रमाह, षट्पत्नीत्यादि ।—
अध्यर्द्धपत्नीति—सार्द्धपत्नीकमित्यर्थः ॥ ३ ॥

एतच्च षट्पत्नादिमात्राविधानं क्रमेणैव विधेयं, न त्वेकदिने एवेत्याह, प्रागित्यादि ।—आद्ये षट्पत्नखेहे गुरुमात्रारूपे प्रथमं पक्षखेहस्य द्विपत्नं, ततो द्विनेकं विश्राम्य पत्नार्द्धेन तृद्धिः, एवंक्रमेण नवभिः खेहदानदिनेः षट्पत्नानि स्युः, अन्तरालदिवसाष्टावतो मिलित्वा सप्तदश वासरा भवन्ति । द्वितीये मध्यमे त्रिपत्नी इति यावत्, तत्पत्नमादौ देयं, तत एकैकदिनं विश्राम्य अक्षेण कर्षेण तृद्धिः ; अत्रापि नवभिः खेहदानदिवसेः पत्नद्वयं पूर्यते । तृतीये कनौयसि सार्द्धपत्नी आदौ कर्षद्वयं, तथैव एकैकदिनं विश्राम्य वसुपरिमितैरिति—अष्टाभिर्माषके-
र्यैर्द्धिः कार्या ; अत्रापि तावन्निरैव खेहदानदिवसेः सार्द्धपत्नानं पूर्यते । इयमेव हि कनौयसो मात्रा निरपाया सार्वलौकिकी सार्वकालिकी ब्रह्मव्यवहारसिद्धा च ; उक्तं हि चरके—“कर्मव्यायामभाराध्य-दानस्त्रीकषितेषु च । दुर्बले वातभग्रे च मात्रावस्तिः सदा हितः ॥ ऋक्षायाः खेहमात्राया मात्रावस्तिः समी भवेत् ॥” (चि० खेहव्यापादिका०) ऋक्षायाः खेहमात्राया योजितो वस्तिर्मात्रावस्तिरित्यर्थः । एतानि खेहदानदिनानि नवेत्युत्तरम् ; तेन नवदिनादूर्ध्वमपि यदि खेहलक्षणं भवति दिनद्वयेण चतुष्टयेन वा, तदा तावत्तैवानुवासनं समाप्यते अनुवासनान्तरं न दीयते ॥ ४ ॥

प्रक्षिप्यस्य तत्फलस्य च निर्देशः ।—

स तु सैन्धवचूर्णेन शताह्वेन च संयुतः ।

भवेत् सुखोष्णश्च तथा निरेति सहसा सुखम् ॥ ५ ॥

विरचनानुवासनयोः मध्यवर्तिकालनिर्देशः ।—

विरिक्तश्चानुवाख्येत् सप्तरात्रात् परं तदा ॥ ६ ॥

वस्तिनेत्रस्य उपकरणानि ।—

सुवर्णरूप्यत्रपुताम्बरौति-

कांस्यायसास्थिद्रुमवेणुदन्तैः ।

नक्षैर्विषाणैर्मणिभिश्च तैस्तैः

कार्य्याणि नेत्राणि सुकर्णिकानि ॥ ७ ॥

यद्योभेदेन वस्तिनेत्रस्य परिभाषादिनिर्देशः ।—

षड्द्वादशाष्टाङ्गुलमस्मृतानि षड्विंशतिद्वादशवर्षजानाम् ।

ननु खेदः केवलो देयः ? किंवा केनाप्यपहितः ? इत्याह, स त्वित्यादि सुश्रुतस्य ।—चूर्णमानस्य हस्तेन लिखितं यथा—“चूर्णमाषः पक्षे खेदे सिन्धुमन्-शताह्वयोः” इति । चक्रस्तु भानुमत्यां सैन्धवशताह्वयोः प्रत्येकमङ्गुलीमयापसन्दंशयाष्टं मानमित्याह । सहसेति । यद्यपि खेदस्य शीघ्रागमनं दोषायैव ; यदुक्तं—“योज्यः शीघ्रं निवृत्तेऽन्यः खेदोऽतिष्ठन्न कार्य्यकृत्” (वा० सू० १२ अ०) इति, तथाऽपि वक्ष्यमाणखेदनिर्गमनकालाधिककालनिरासार्थं सहसेत्युक्तं, तेन सहसेत्यस्य यामत्रयानन्तरमेवेत्यर्थः । सुखमिति—ऊषादिकं विना ॥ ५ ॥

विरचनानन्तरं कियद्भिरहोभिरनुवासः ? इत्याह—विरिक्त इत्यादि ॥ ६ ॥

इदानीं वस्तिनलिका येर्द्रव्यैर्विधेया तान्याह, सुवर्णेत्यादि चरकस्य ।—वपुः सीसकम् । रौतिः पित्तलम् । अस्य हस्तादीनाम् । दन्तश्च दन्तिनः । विषाणैः सहिषादिप्रङ्कैः । मणिभिः गोमेदकादिभिः । नेत्रं नलिका । वस्तिगतखेद-कषायादिद्रव्यनेत्रवाग्नेवमिति संज्ञा । “सुकर्णिकानीत्यत्र “विकर्णिकानि” इति केचित् पठन्ति ; विकर्णिकत्वञ्चाये वक्ष्यति ॥ ७ ॥

इदानीं तन्नेत्रप्रमाणं यद्योभेदाद्भिन्नमाह, षड्वित्यादि ।—तत्र षड्वर्षबाहस्य स्थाङ्गुलेन षड्ङ्गुलं नेत्रं कार्य्यम्, एवं विंशतिवर्षस्य द्वादशाङ्गुलं, तथा द्वादशवर्ष-स्थाष्टाङ्गुलमिति यथासङ्ग्रामत्ववः । ननु एकवर्षादारभ्य पञ्चवर्षं, तथा षड्वर्षा-

स्युर्मन्त्रकर्मसुतोनवाहि-च्छिद्राणि वर्यां पिहितानि चापि ॥८॥
यथावयोऽङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां मूलाग्रयोः स्यः परिणाहवन्ति ।
ऋजुनि गोपुच्छममाकतोनि स्रज्जानि च स्युर्गुडिकामुखानि ॥९॥

दूहेनेकादशवर्षे, तथा द्वादशवर्षादृहे विंशतिवर्षे, ततोऽपि सप्ततिं यावत् किय-
न्मानं नेत्रं कार्यम् ? अवाहः—एकवर्षात् प्रभृति षड्वर्षे यावत् षडङ्गुलमेव नेत्रं,
तथा सप्तवर्षादूहेनेकोविंशतिवर्षे यावत् षट्पाङ्गुलं नेत्रम्, एवं विंशतिवर्षादूहे
द्वादशाङ्गुलमेव नेत्रं कार्यं सप्ततिवर्षे यावदिति । अथचार्थः व्युत्क्रमाभिधान-
सामर्थ्यादेव लभ्यते, यतः षट्मह्यां निवेशाष्टसङ्ख्यानिवेशो युज्यते, ततो द्वादश
सङ्गति, अतो व्युत्क्रमाभिधानबलादेव तदर्थेऽप्योपलब्ध इति । अथादेव व्युत्-
क्रमाभिधानात् षड्वर्षादवाक् विंशतिवर्षादूहे नेत्रमानविकल्पो नास्ति, किन्तु
षड्वर्षादूहेनेकादशवर्षे यावत्, तथा द्वादशवर्षादूहे विंशतिवर्षे यावत्
नेत्रप्रमाणं प्रातः विकल्पोऽस्त्येवेति निदर्शयति ; तेन सप्तवर्षादौ प्रतिवर्षमेवाङ्गुलद्वितीय-
भागवद्धा द्वादशवर्षादष्टाङ्गुलं भवति, तथा द्वादशवर्षादूहेनपि प्रतिवर्षमेवाङ्गुलवद्धा
विंशतिवर्षे द्वादशाङ्गुलं भवतीति ज्ञेयम् ; वाक्येऽप्युक्तं—“वीक्ष्य वर्षान्तरेषु च ॥
वयोबलशरीराणि प्रमाणमभिवर्द्धयेत् ॥” (सू० १९ अ०) इति । वर्षान्तरेष्विति—षड्-
द्वादशादिवर्षान्तरालस्थितेषु सप्तमाष्टमादिवर्षेष्वित्यर्थः । सुश्रुते तु “सांवत्सरिकाष्टद्विरष्ट-
वर्षाणां षडष्टदशाङ्गुलं प्रमाणानि, पञ्चविंशतिवर्षादूहे द्वादशाङ्गुलम्” (चि० ३५ अ०)
इत्यनेन, तथा वाक्येऽपि—“ऊनेऽन्दे पञ्च पूर्णेऽक्षिन्ना-सप्तम्योऽङ्गुलानि षट् । सप्तमे
सप्त तान्यष्टौ द्वादशे षोडशे नव ॥” (सू० १९ अ०) इत्यनेन च यो नेत्रमानभेद
उक्तः, सोऽप्यदूरान्तरत्वान्न विरोधमावहतीति । एषाच्च नेत्राणामयमर्थं कीदृशं कार्य-
मित्याह, सुर्मन्त्रेणादि । षड्द्वादशाष्टाङ्गुलानि यथासङ्गा सुर्मन्त्रकर्मसुतोनवाहि-
च्छिद्राणि कार्याणि स्युः । कर्मसुशब्देनेह तदस्थि गृह्यते ; उक्तं हि सुश्रुते—
“कोलास्थिमावच्छिद्रम्” (चि० ३५ अ०) इति । कर्मसुशब्दोऽग्राहकोतिः ॥
उद्बद्धरास्त्रियहणे तु क्षनिष्ठाप्रमाणाये तद्वहनं नाहति । अन्ये तु एवं विरोधं
पश्यन्तो वदरास्त्रिमज्जानदिह कर्मसुशब्देन यादयन्ति । सतीनः वर्तुलकलायः ।
वर्यां पिहितानीति—द्रव्यान्तरप्रवेश-वस्तिद्रव्यनिर्गमननिरालाभं वस्त्रादीनां वर्यां
पिहितमुखानि कार्याणि । यथावय इति—यस्मिन् यद्यस्मि यन्नेत्रं पिहितं
तद्वयःस्यमेव वडाङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां यथासङ्गा मूले भये च तुल्यपरिमाणं नेत्रं
कार्यमित्यर्थः । अङ्गुष्ठं वडाङ्गुष्ठम् । ऋजुनीत्यादिना नेत्राकृतिनाह । गोपुच्छा-

कर्णिकाव्यवस्था चर्मपुटकव्योपकरणानि च ।—

स्यात् कर्णिकेकाग्रचतुर्थभागे मूलाश्रिते वस्तिनिवन्धने हे ।

जारद्वयो माहिषहारिणी वा स्याच्छीकरो वस्तिरजस्य वाऽपि ॥ १० ॥

चर्मपुटकस्य स्वरूपादिकम् ।—

दृढस्तनुर्नष्टगिरो विगन्धः कषायरक्तः सुमृदुः सुशुद्धः ।

नृणां वयो वोच्य यथाऽनुरूपं नेत्रेषु योज्यस्तु सुवदसूत्रः ॥ ११ ॥

अनुवासनमाचानिदेशार्थं वयोमिदं निरुहमात्रा ।—

निरुहमात्रा प्रथमे प्रकुञ्चो वत्सरे परम् ।

प्रकुञ्चद्विः प्रत्यब्दं यावत् षट् प्रसृतास्ततः ॥ १२ ॥

कतित्वच्चेष्टां मूले स्थौल्यादये तनुत्वादिति । ग्रन्थानीति—चर्मकाणि । गुडिका-
मुखानीति—गुडिकाकारवर्तुलं मुखं येषां, तेन वर्तुलसुखतया अतीवसुखानि,
कुण्डसुखानीत्यर्थः ॥ ८ ॥

सुकर्णिकानीति पूर्वमुक्तम्, अतः कर्णिकाव्यवस्थामाह, स्वादित्यादि ।—
नेत्रव्यापप्रदेशे यस्तुर्था भागस्तत्र एका कर्णिका कर्णव्या, नेत्रव्यातिप्रवेशनिरासार्थ-
मिति भावः । मूलाश्रिते वस्तिनिवन्धने हे इति—नेत्रस्य मूले तु चर्मपुटकवन्धनाद्यै
कर्णिकाद्यै काव्यमित्यर्थः । वक्ष्यते येषां मूलपुटकं ग्राह्यं तदाह, जारद्वय-
इत्यादि । जारद्वय इति—दृढगोभवं । वस्तिरिति—मूलपुटकं, कीलावरकचर्मैति
केचित् ॥ १० ॥

दृढ इत्यादि ।—नष्टगिर इति—समुद्धतगिरासन्ततिः । कषायरक्त इति—
विफलादिकषाग्रद्वयभावनया रञ्जितः, अत एव विगन्धः विगतपूतिगन्धः । वयो
वोच्य यथाऽनुरूपमिति—वयोमिदं वत्सरादिकपेषे यद्येतेन यथा वस्तिस्थानुदप-
चचितप्रमाणा भवति स तस्य नेत्रे वन्धनीयः । सुवदसूत्र इति—सुदृढवन्धनसूत्र-
इत्यर्थः ॥ ११ ॥

यद्यपि “षट्पत्नी तु भवेच्छ्रेष्ठा” इत्यादिना अनुवासनमात्रा चत्वारः, तथाऽप्यनुक्त-
विशेषाद्ये पुनरप्यनुवासनमात्रा वक्तव्या, सा च निरुहमात्राऽतिदेशेन वाच्या अतो-
ऽनुवासनाधिकारे एव प्रथमं निरुहमात्रामाह, निरुहमात्रेत्यादि वान्मटस्य ।—
प्रथमे वत्सरे निरुहमात्रा प्रकुञ्चः पक्षमित्यर्थः । परमिति—वत्सरात् ऊर्ध्वं
प्रत्यब्दं प्रकुञ्चेन पक्षेन द्विः कार्या, यावत् षट् प्रसृता इति प्रमाणं भवन्तीति ।

प्रसृतं वर्द्धयेदूर्ध्वं द्वादशाष्टादशस्य तु ।

आ-सप्ततेरिदं मानं दशैव प्रसृताः परम् ॥ १३ ॥

निरुहमात्राऽतिदेशेन त्रयोविंशति अनुवासनमात्रा ।—

यथायथं निरुहस्य पादो मात्राऽनुवासने ॥ १४ ॥

निरुहानुवासनयोः प्रयोगविधिः ।—

कृतचङ्क्रमणं मुक्त-विश्रमत्वं शयने सुखे ।

“प्रसृतं पलद्वयम्” इति संज्ञा । एतेन प्रत्यब्दं प्रकुञ्चरुद्धा द्वादशभिर्वर्षैः षट् प्रसृता भवन्तीत्यर्थः । तत इति—द्वादशवर्षादूर्ध्वं प्रत्यब्दमेकैकं प्रसृतं कृत्वा वर्द्धयेत् यावत् द्वादश प्रसृता भवन्ति ; द्वादशेति छेदः ; एतेन द्वादशवर्षानन्तरं त्रयोदशवर्ष-भारभ्य षष्टादशवर्षपर्यन्तं प्रतिवर्षमेकैकप्रसृतं द्वादशप्रसृतपूरणं भवति । षष्टादशस्योक्त—षष्टादशवर्षदेशोक्त्यस्य पुंसः, आ-सप्ततेरिति—सप्ततिवर्षं यावत् इदं द्वादशप्रसृतस्वरूपमेव मानं ज्ञेयमित्यर्थः । दशैव प्रसृताः परम् इति—प्रत्यब्दं प्रसृतं द्वादश षष्टादशस्य षष्टादशवर्षस्य द्वादश प्रसृता भवन्ति, ततः सप्ततिवर्षपर्यन्तं द्वादश प्रसृता एव, परं सप्ततिवर्षादूर्ध्वं दश प्रसृता एवेत्यर्थः । इदानीं पुनरुक्तं-साविकेष व्यवहारः, तेन मङ्गलपि पुंसि षट् प्रसृता एव दीयन्ते रुद्धवेद्येति ज्ञेयम् ॥ १२।१३ ॥

इदानीमुक्तनिरुहमात्राऽतिदेशेन प्रकृतानुवासनमात्रमाह, यथायथमित्यादि ।—

यस्मिन् वयसि यन्निरुहमानमुक्तं, तस्मिन् वयसि अनुवासनमानं तन्निरुहाच्चतुर्थोऽ-मित्यर्थः । एतेन प्रथमवर्षीयस्य बालस्य उत्कृष्ट निरुहमानं पलमुक्तं, तस्य चतुर्थोऽंशः कर्षोऽनुवासनसावेत्यर्थः । एवं द्वित्रिचार्षिकबालादौ च द्वित्रिचार्षिकं बाल्यम् । ननु “षट्पली तु भवेच्छेष्टा” इत्यादिना पूर्वं द्विविधानुवासनमात्रोक्ता, अत्र पुनरन्यथे-वेति विरोधः ? उच्यते, षष्टादशवर्षं यावत् द्वादशप्रसृतो निरुह उक्तः, तस्य चतुर्थो-ऽंशः षट्पल एव ; तथा द्वादशवर्षं प्रति षट् प्रसृता उक्ताः, एषां चतुर्थी भागस्त्रि-पल एव ; तथा षड्वर्षस्य षट्पलमित्यस्य पादः साङ्गपलमिति । अत्रान्तरे एकद्वित्रि-वर्षादौ चतुर्दशवर्षादौ च ये मानभेदाः सन्ति, तेषाञ्चीकमानानुसारेणोक्तः कार्य इत्येक-वाक्यतया न पूर्वापरवचनविरोधः । किञ्च षट्पलीत्यादि वाक्यमुक्तमन्यमानधमबला-नलशरीरभेदभिन्नसुखमसिद्धं द्विविधं मानमाश्रित्योक्तं, तेन तत्रैकवर्षादिवयोभेद-भिन्नमानाभिधानाच्च न्यूनतादोष इति ज्ञेयम् ॥ १४ ॥

इदानीं किमृतस्य तदनुवासनं दीयम् ? इत्याह, कृतेत्यादि बाध्मटस्य ।—शयने

नात्युच्छिन्ने न चीच्छार्धं संविष्टं वामपार्श्वतः ॥ १५ ॥

सङ्काच्य दक्षिणं नक्षत्रं प्रसार्य च ततोऽपरम् ।

वास्तं मध्ये करे कृत्वा दक्षिणेनावपीडयेत् ॥ १६ ॥

तथाऽथ नेत्रं प्रणयेत् क्षिप्ते क्षिप्थमुखं गुदे ।

उच्छ्राव्य वस्त्रोवदनं बद्ध्वा हस्तमकम्पयन् ॥ १७ ॥

पृष्ठवंशं प्रति ततो नातिद्रुतविलम्बितम् ।

जातिविगं न वा मन्दं सकृदेव प्रपीडयेत् ॥ १८ ॥

सावशेषं प्रकुर्वीत वायुः शेषे हि तिष्ठति ।

निरुद्धदानेऽपि धिधिरयमेव समीरितः ॥ १९ ॥

सेहप्रयोगानन्तरं कर्त्तव्यनिर्देशः ।—

ततः प्रणिहिते स्नेहे उत्तानो वाक्शतं भवेत् ।

प्रसारितैः सवंगतैस्तथा वीर्यं प्रसर्पति ॥ २० ॥

इति—श्रद्धाध्याम् । वामपार्श्वत इति—वामपार्श्वेन, संविष्टं सुप्तम् । वामपार्श्वं
अधनप्रयोगेन च चरकीयोक्तं यथा—“वामाश्रयोऽधिर्यद्विषी गुदश्च तत्पार्श्वसंस्थस्य
सुखोपलब्धिः । लीयन्त एवं बलयश्च तस्यात् सञ्चं श्रयानोऽर्हति वसिदानम् ॥”
(सि० वसिस्तुतीय०) इति । सकृद्वीति—जहा । अपरमिति—वामम् । मध्ये इति
—वामे । वसिमिति—वडचर्मपुटादितस्तेहयुक्तं नेत्रमेव । दक्षिणेनेति—दक्षिणेन ।
उच्छ्राव्य वस्त्रोवदनं बद्धेति—वस्त्रेश्चर्मपुटकस्य सुखम्, उच्छ्राव्य उदघाच्य पश्चात्
बद्धेत्यर्थः । वसिमुखोच्छ्रासनश्च द्रवामिघातगमितवातस्य निर्गमनार्थम् । “उच्छ्राव्य
वस्त्रोवदने निबद्धः” इति पाठः । पृष्ठवंशं पृथीति—पृष्ठवंशं लचीकृत्य, तेन पृष्ठवंशानु-
सारिण ऋजु यथा स्यात् तथा नेत्रं प्रणयेदित्यर्थः । अरुहेऽपि “ऋजुपृष्ठवंशम्”
(सि० वसिस्तुतीय०) इत्युक्तम् । सकृदिति—एकवारमेव । वसिपुटकान्तर्गत-
द्रवभागस्तु न निःशेषो देय इत्याह, सावशेषमित्यादि । वायुः शेषे हि तिष्ठति
इति निःशेषदाने हि पुटकान्तर्गतो वायुर्गुदं प्रविश्य वसिमाभापयेदिति भावः ।
इदानीमुक्तानुवासनदानविधिं निरुद्धेऽप्यतिदिशति, निरुद्धदानेऽपीत्यादि ॥ १५—१९ ॥

तस्य च स्नेहे यादृशीन स्यात्तव्यं, यच्च कर्त्तव्यं, तदाह, तत इत्यादि सूक्ष्मतस्य ।
—वाक् लघुवरं, तदुसारणं यतथा यावत्क्षणेन भवति तावत्क्षणमुत्तानो मूला
विष्टेदित्यर्थः । अन्ये तु वाक्शतं क्रीटिकाशतमित्याह । प्रसारितैः सर्वगतेः

आकुञ्चयेच्छनेस्त्रिस्त्रिः सकृदिवाह ततः परम् ।

ताडयेत् तलयोरेन त्रिंशोन् वारान् शनैः शनैः ॥ २१ ॥

स्फिचोश्चैनं ततः श्रोणिं शय्यां त्रिरुत्क्षिपेत्ततः ।

एवं प्रणिहिते वस्तौ मन्दायासोऽथ मन्दवाक् ॥ २२ ॥

आस्तौर्णं शयने काममासीदाचारिके रतः ।

बाहुगङ्गादिभिरत्युपलक्षणे ततोऽथ । एवं कृते किं स्यात् ? इत्याह, तथेति ।
आकुञ्चयेदित्यादि । सकृदि गङ्गादयं, तथा बाहू च त्रिस्त्रिराकुञ्चयेत्, वेद्य इति शेषः ।
आकुञ्चनान्तराऽनुरपपत्त्यै प्रसारणमपि लभ्यते, तेन पादगङ्गाकुञ्चयं पादतल्लक्ष्यं वा
विधृत्य ततः सङ्कोच्य शनैः प्रसारयेदित्यर्थः ; उक्तं हि चरके—“इषश्च पादाङ्गुलि-
युग्ममाञ्छेत्” (सि० वस्तिस्त्रीय०) इति । आञ्छेत् प्रसारयेदित्यर्थः । तत्र तु
प्रसारणान्तराऽनुरपचावाकुञ्चनं लभ्यते इत्येकवाक्यता च ज्ञेया । ततः परं
बाहू च पादाङ्गुलद्वयञ्च विधृत्य ततः सङ्कोच्य प्रसारयेदिति । चरके तु बाहुसङ्कोच-
प्रसारणे नास्ति इति विशेषः । ताडयेदित्यादि । स्फिचोश्चैनमिति छेदः । एनम्
आतुरं तल्लयोः पादतल्लकरतल्लयोः, तथा स्फिचोश्च त्रिंशोन् वारान् शनैः
शनैस्ताडयेदिति—सुष्टिना हन्यादिति । एतच्च ताडनम् अनुवासनक्षेदस्य शीघ्र-
निःसरणं यथा न भूयादित्येतदर्थं क्रियते ; यदाह दृढबलः,—“दत्त्वा स्फिचौ
पाणितलेन हन्यात् क्षेदस्य शीघ्रागमरक्षणार्थम्” (च० सि० वस्तिस्त्रीय०)
इति । ततः श्रोणीं शय्यां त्रिरुत्क्षिपेत्ततः इत्यत्र शय्यामित्यनन्तरं प्रतीति शेषः ।
तेन शय्यां प्रति श्रोणीं त्रिरुत्क्षिपेदित्यर्थः इति श्रीकण्ठः । यद्यन्तु शय्यामित्यनन्तरं
तत्पार्श्विभ्यामिति शेषः, तेन तत्पार्श्विभ्याम् आतुरपार्श्विभ्यां शय्यां ताडयेदिति
योज्यम् ; उक्तं हि—“दत्ते तूतानदेहस्य पाणिना ताडयेत् स्फिचौ । तत्पार्श्विभ्यां
तथा शय्यां पादतल्लयं त्रिरुत्क्षिपेत् ॥” (वा० सू० १९ अ०) इति व्याचक्षते । श्रोणीं
त्रिरुत्क्षिपेदिति—पादयोर्बिधृत्य श्रोणीं त्रिरुत्क्षिपेदित्यर्थः । एतदपि पार्श्विभ्यां
शय्याताडनं शोण्युत्क्षेपणं क्षेदशीघ्रागमनरक्षणार्थमेव ज्ञेयम् । एतच्च शीघ्रागमन-
रक्षणार्थं कर्म यद्यपि पञ्चादुक्तं, तथाऽपि क्षेदशीघ्रागमनेन वक्षेर्निष्पृथोजनता
स्यादिति कृत्वा प्रथममेव कार्यम् ; अत एव भावमत्यां चकोऽप्याह, “स्फिचोश्चैन-
मिति यद्यपि पञ्चादुक्तं तथाऽप्यभिधानकृतमन्तरं कृत्वा प्रथममेव ज्ञेयमिति । अन्दायाश्च
इति—अत्यल्पप्रत्यवायकरविशेषणादिशरीरवेष्टः । काममासीदित्यनेन दृढबलीक-
शावमर्दनाङ्गुलीस्रोटादिकमिच्छतः कार्यमिति सूच्यते ; उक्तं हि—“क्षेदश्च

योग्यः शोत्रं निवृत्तेऽन्यः स्नेहोऽतिष्ठन्न कार्य्यकृत् ॥ २३ ॥

सम्यग्योगलक्षणम् ।—

सानिलः सपुरीषश्च स्नेहः प्रत्येति यस्य वै ।

विना पौडां त्रियामस्थः स सम्यगनुवासितः ॥ २४ ॥

स्नेहपरिपाकार्यं कर्त्तव्यनिर्देशः ।—

क्वाथार्द्धमात्रया प्रातर्धान्यशुण्ठीजलं पिबेत् ।

पित्ताक्षरे कदुष्णाम्भस्तावन्मात्रं पिबेदनु ॥

तेनास्य दीप्यते वक्त्रिर्भक्ताकाङ्क्षा च जायते ॥ २५ ॥

पाण्याङ्गलिपिङ्गकाय ये चास्य गात्रावथवा रुग्णाः । तांश्चावहत्यात् समुखं
ततश्च निदामुपासीत कृतीपधानः ॥” (च० सि० वस्त्रि० १००) इति ।
आचारिके रत इति—क्वाथादिबर्जनाद्याचारतत्परः । यदि तु स्नेहो दत्तमात्र
एवातिमात्रत्वादिदोषेण निःसरति, तदा किं कार्य्यम् ? इत्याह, योग्य
इत्यादि बाधेभ्यः । शीघ्रमिति—त्रियामदवाङ् । अत्र द्वितीयस्नेहदानमन्यमात्रयेव
विषयं, प्रथमस्नेहदानेव क्वाथावलेपसिद्धत्वात् ; समुत्तेऽप्युक्तं—“तस्यान्योऽत्यतरो
देयः” (वि० ३७ च०) इति ; पूर्वदत्तस्नेहादत्यतर इति ॥ २०—२३ ॥

सौशुतानुवासनसम्यग्योगलक्षणमाह, सानिल इत्यादि ।—विना पौडां त्रियामस्थः
इत्यत्र “ऊषाचाषौ विना शीघ्रम्” इति पाठे—ऊषा दाहः । चाषः पिपासा ।
शीघ्रमिति—यामवयानन्तरमेवेत्यर्थः ॥ २४ ॥

क्वाथार्द्धमलेपहपाकार्यमाह, क्वाथार्द्धमात्रयेत्यादि ।—यस्य पुरुषस्यान्यायपेक्षया
यावान् संशयनक्वाथः समर्हति, तस्यार्द्धं धान्यशुण्ठीजलं पिबेदित्यर्थः । एतच्च धान्य-
शुण्ठीजलं षडङ्गविभिन्ना कर्त्तव्यमिति चक्रः । ततश्च धान्यस्य दश ह्यदम वा माषकाः,
शुण्ठाश्च षट् चतारो वेति मिलित्वा कर्षमानलं ज्ञेयम् । एतच्च धान्यशुण्ठीजलं
न प्रत्यङ् देयं, किन्त्वैकान्तरमिति ; तदुक्तम्—“एकान्तरपथयोगेन धान्यशुण्ठीजलं
पिबेत्” इति । उत्तमैतस्यापदेकान्तरमेवानुवाचनदानं, यस्मिन् दिवसे अनुवासनं
न दीयते, तस्मिन्नेव दिने धान्यशुण्ठीजलं देयम्, अनुवासनदिने तु न देयम् ;
यदाह चरकः,—“मुक्तस्नेहं द्रवीकृत्य क्षुद्रपथ्योपसेवनम् । मुक्तवान् मात्रया योग्य-
मनुवासास्त्रादात् वाहात् । धान्यमात्रं सङ्गं तीर्थं दद्याद्विचक्षणः । व्युषिताश्च
तिग्नाः कल्पमुष्णं वा केवलं जलम् ॥” (वि० स्नेहव्यापादिका०) इति ।

अनिःसृतक्षेदस्य गुणनिर्देशः ।—

अङ्गोरात्रादपि स्नेहः प्रत्यागच्छन् न दुष्यति ।

कुर्व्यात् वस्त्रिगुणांश्चापि जीर्णस्त्रल्यगुणो भवेत् ॥ २६ ॥

अनिःसृतक्षेदस्य अवस्थाविशेषे निःसारणविषयः ।—

यस्य नोपद्रवं कुर्व्यात् स्नेहवस्त्ररनिःसृतः ।

सर्वोऽप्यो वाऽऽवृत्तो रौच्यादुपेक्ष्यः स विजानता ॥ २७ ॥

व्युपिषायेति—अनुवासनक्षेदं दत्त्वा निशां व्युपिषायेत्यर्थः । एतेन यस्मिन् दिने अनुवासनक्षेदो न दीयते, तस्मिन्नेव दिने धान्यगगरसिद्धं जलं देयमिति बोधयतीति । तत्त्वमिति—प्रातः । पिप्पिल्ये तु दोषे धान्यशुद्धीजलं हिला कोणजलं देयमित्याह, पिप्पिल्ये इत्यादि । तावन्मात्रमिति—काश्चन प्रमाणम् ॥ २५ ॥

विधानस्यक्षेदस्य सत्यगनुवासनलिङ्गत्वं यदुक्तं तदपवादमाह, अङ्गोरात्रादित्यादि सुसूतस्य ।—अङ्गोरात्रादिति वस्त्रिगुणानिर्दिशन्नाभिप्रायेण, तेन यामनयत् परतोऽपि यामनेकमनागच्छन्नपि स्नेहो न दुष्यति न व्यापदं करोतीत्यर्थः । वस्त्रिगुणानिति—क्षेदनवृद्ध्यादीन् । जीर्ण इति—परिणतः । अल्पगुण इति—कायप्रियां भूयः पाकं नीतत्वात् न सस्यक् क्षेदनादिकं करोति, वीर्येण देहं भावयित्वा प्रत्यागच्छन्नेव स्नेहो यथोक्तगुणकारक इति भावः । पक्वा-शयस्यस्यापि स्नेहस्य पाकोऽग्निप्रत्यागत्या देहतेजसा च सङ्गच्छते एव ; अत एवोक्तं चरके—“एषामाशु कारां स्नेहो याल्पस्य सिकतासिक्ता । एभ्योऽन्वेवां वृद्धात् प्रायः स्नेहं पचति पावकः ॥” (सि० स्नेहस्यापादिकाः) इति ॥ २६ ॥

इदानीं यः स्नेहः सर्वथाऽनिःसृतः समुदायेनैकदेशेन वा यदि व्यापदं न करोति तदा तत्प्रवर्तनाय यद्वो न विधेय इत्याह, यथेत्यादि दृढवक्तव्यम् ।—अनिःसृतोऽपि सन्ध्यादिकमुपद्रवं न कुर्व्यादिति । अप्यो वाऽऽवृत्त इति—कोकनिःसृतः कोकसावृत्त इत्यर्थः । आवृतस्यापि सन्ध्यादुपद्रवाकरणे हेतुमाह, रौच्यादित्यादि । शरीरस्याल्परुचतया तिष्ठन्नपि स्नेहो रुचशरीरं भावयन्नेव न व्यापदं करोतीत्यर्थः । अन्ये तु “सर्वोऽप्यो वा धृतः” इति पठन्ति ; रौच्याच्छरीरीकृतवायुना धृतः प्रतिजङ्घः स्नेहोऽनिःसृतोऽपि व्यापदजनकत्वादुपेक्ष्य इत्याहुः । उपेक्ष्य इति—न तत्र ज्ञातायाः लक्षणेनैव चर्तनीयत्वात् कार्त्तिक्या कार्त्तिक्येति ॥ २७ ॥

अनिःसृते सीपद्रवस्नेहे कर्तव्यविधिः ।—

अनायान्तमहोरात्रात् स्नेहं सीपद्रवं हरेत् ।
स्नेहवस्तावनायाति नान्यः स्नेहो विधीयते ॥ २८ ॥

अनिःसृते स्नेहे व्यापत्तिनिर्देशः ।—

अशुद्धस्य मलोन्मिश्रः स्नेहो नैति यटा पुनः ।
तदाऽङ्गसदनाधान-शूलाः श्वासश्च जायते ॥
पक्वाशयगुरुत्वञ्च—” ॥ २९ ॥

व्यापत्तौ कर्तव्यनिर्देशः ।—

“—तत्र दद्यान्निरुद्धणम् ।

तीक्ष्णं तीक्ष्णौषधैरेव सिद्धञ्चाप्यनुवासनम् ॥ ३० ॥

अशोधितस्य स्नेहवस्तिदानविधेयः ।—

स्नेहवासं विधेयस्तु नाविशुद्धस्य देहिनः ।
स्नेहवीर्यं तथा दत्ते स्नेहे नानुविमर्षति ॥ ३१ ॥

अवस्थानिशेषे अशोधितस्यापि अनुवासननिर्देशः ।—

अशुद्धमपि वातन केवलेनाभिपीडितम् ।

अनायान्तमित्यादि सुश्रुतस्य ।—इतिदति शोधनवक्तिभिरिति शेषः ; अत एवाह, स्नेहवस्तावित्यादि सुश्रुतस्य । नान्यः स्नेहो विधीयते इति स्नेहाति-
योगभयात् । शोधनवस्तिस्तु दीयते एवेत्यर्थः ॥ २८ ॥

सचिकित्सातां व्यापदनाह, अशुद्धस्येत्यादि ।—अशुद्धस्येति वमनेन विरेचनेन
वा ॥ २९ ॥

तवेत्यादि ।—तीक्ष्णमित्यनुवासनविशेषणम् ; अन्ये तु निरुद्धणमित्यस्य विशेषण-
मित्याहुः ॥ ३० ॥

वमनविरेकाभ्यां शुद्धस्यैव स्नेहवस्तिर्देशो न पुनरविशुद्धस्येत्याह, स्नेहवस्तिमित्यादि ।
—कृतो न विधेयः ? इत्याह, स्नेहवीर्यमित्यादि । तथा दत्ते स्नेहे अविशुद्धदेहे स्नेहे
प्रयुक्ते सति स्नेहवीर्यं यस्माद्वानुविमर्षति, देहमिति शेषः । स्नेहे इत्यत्र
“देहम्” इति पाठे—तथा दत्ते इत्यत्र स्नेहवस्ताविति शेषो बोध्यः ॥ ३१ ॥

अशुद्धस्य स्नेहवस्तिर्न दीय इति यदुक्तं तदपवादमाह, अशुद्धमपीत्यादि ।—

अहोरात्रस्य कालेषु सर्वेष्वनुवासयेत् ॥ ३२ ॥

प्रथमानुवासनदानानन्तरं पुनरनुवासनदानस्य कालनिर्देशः ।—

अन्वासयेत् तृतीयेऽङ्गि पञ्चमे वा पुनश्च तम् ।

यथा वा स्नेहपक्तिः स्यादतोऽप्युल्लवणमाकृतान् ॥

व्यायामनित्यान् दौमाग्बीन् रुक्षांश्च प्रतिवासरम् ॥ ३३ ॥

अनुवासनस्य सङ्ग्रहानिर्देशादिः ।—

इति स्नेहैस्त्रिचतुरैः स्निग्धे स्रोतोविशुद्धये ।

केवलनेति—निरावरणेन । अहोरात्रस्य कालेष्विति—एतौ रात्रेर्वा ये कालाः
पूर्वाह्णपूर्वरात्रादयस्त्रिष्वित्यर्थः ॥ ३२ ॥

एकमनुवासनं दत्त्वा क्रियता कालेन पुनरनुवासनं देयमित्याह, अन्वासये-
दित्यादि वाग्यमस्य ।—स्नेहपक्तिः स्यादिति छेदः । तमिति—प्रथममनुवासितं तृतीये
पञ्चमे वाऽङ्गि अनुवासयेत् ; अथ अतिवृद्धवाते वरहेऽनुवासनं देयं, मन्दाग्रौ
उद्धकफपिते तु पञ्चमदिनेऽनुवासनमिति व्यवस्था । यथा वा स्नेहपक्तिः स्यादित्यने-
नाग्न्यपेक्षया उक्तकालातिक्रमोऽपि कार्य्य इति बोधयति । उल्लवणवातादीन् प्रति
तु प्रत्यहमेवानुवासनं देयमित्याह, अतोऽपीत्यादि । अतोऽपीति—वराहादिदेवानु-
वासनापेक्षयाऽपीत्यर्थः ; हारीतोऽप्याह—“दृढाऽतिदृढं पवनस्य रूपं दिने दिने
वस्तिमुदाहरन्ति” इति । सञ्चुतेऽप्युक्तं—“रुचाय बहुवाताय स्नेहवस्तिं दिने दिने ।
दद्यात् वैद्यस्ततोऽन्वेषामग्न्यावाधमथात् वराहात् ॥” (चि० ३७ अ०) इति । अनद्येव
शीत्या निरुद्धानन्तरमनुवासनकालोऽप्युद्दनीयः ; यदाह दृढवल्गुः,—“वराहे वराहे
वाऽप्यथ पञ्चमे वा दद्यान्निरुद्धादनुवासनञ्च” (च० सि० कल्पना०) इति । एवं
यस्मिन् दोषे यावन्त्यनुवासनानि दद्यान् तदपि चरकादावेवानुसर्त्तव्यानि ॥ ३३ ॥

क्रियन्तः स्नेहवक्षयः प्रतीय्याः ? इत्याह, इतीत्यादि वाग्यमस्य ।—तनु त्रिचतुरैः
स्नेहैरित्यनेन अतुःसङ्ग्रहास्तदानं विधीयते, तथा च विरोधः ; उक्तं हि चरके—
“वस्तीनयुग्मात् कुशलो विदध्यात्” (सि० कल्पना०) इति । अयुग्मवस्तिदानञ्च
प्रभावाद्देवाशोपकारीति सङ्घर्षिवचनादुद्गीयते ; यथा “युग्मेऽवःसु पुत्तकामो
संवसेताम्” इति । अयुग्मदानोपपत्तिश्चात्रातिप्रसङ्गशीत्या न कथिता आचार्य्येण । यत्तु
अथ त्रिचतुरैरित्यनेन युग्मवस्तिदानमुक्तं, तन्निरुद्धाङ्गतया स्नेहनाशक्रियमाणानुवासन-
विषयम्, अयुग्मवस्तिदानन्तु स्वतन्त्रक्रियमाणानुवासनविषयम्, अतो भिन्नविषयतया न

निरुहं शोधनं युञ्ज्यादस्त्रिग्रे स्नेहनं तनीः ॥ ३४ ॥

अथोगातिथोगलक्षणम् ।—

विष्टब्धानिलाविष्मूत्रः स्नेहो ह्रीनेऽनुवासने ।

दाहज्वरपिपासार्ति-करसात्यनुवासने ॥ ३५ ॥

निरुहानुवासनशरीरतिप्रयोगे दीपनिर्देशः ।—

स्नेहवस्तिं निरुहं वा नैकमेवातिशीलयेत् ।

उत्क्लेशाग्निवधौ स्नेहात् निरुहात् पवनाद्भयम् ॥ ३६ ॥

अनुवासनानुहः ।—

अनास्थाप्या येऽभिधेया नानुवास्याश्च ते मताः ।

विशेषतस्त्वमी पाण्डु-कामलामिहपौनसाः ॥ ३७ ॥

विरोधः । किंवा चरके अयुष्मानित्यस्य सान्तरानित्यर्थः ; तेन यवानुहस्याऽनुवासनं
देयं तवायुष्मकं निरुहान्तरितं कर्त्तव्यम् ; तेन नवसु एकादशसु वाऽनुवासनेषु
दत्तेषु यदि वायुर्न श्वाप्यति, तदा तस्य आगावरणनिवृत्त्यर्थं निरुहं दत्त्वा
पुनर्यथोक्तसङ्ख्यायाऽनुवासनं देयमित्यर्थः । स्त्रिग्रे इत्यत्र देह इति शेषः ; पवनास्त्रिग्रे
इत्यत्रापि । शोधनमिति निरुहविशेषणम् । स्नेहनमिति—अनुवासनम् ॥ ३४ ॥

अनुवासनाथोगातिथोगलक्षणमाह, विष्टब्धेत्यादि सुश्रुतस्य ।—विष्टब्धानिलावि-
विष्मूत्राणि यस्यात् स्नेहात् स तथा, अनिलादिसन्धकार इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

निरुहानुवासनयोः परस्परान्वयधनेन दाने दोषमाह, स्नेहवस्तिमित्यादि
चरकस्य ।—एकमेवेति—परस्परान्तरितम् । उत्क्लेशः पित्तकफोत्क्लेशः । केचित्तु
“स्नेहात् पित्तकफोत्क्लेशः” इत्येवं पठन्ति । निरुहात् पवनाद्भयम् इति—निरन्तर-
निरुहेण शरीरस्य शोधनातिथोगात् पवनाद्भयं स्यादिति भावः । अनुवासनायश्च
तेनैव पक्वमेव ग्राह्यं, नापक्वम् ; यदाह दृढबलः, —“न चासं प्रणयेत् स्नेहं
यदभिध्यन्दयेत् गुदम्” (च० सि० स्नेहव्यापादिका०) इति । अनुवासनायश्च
तेनैव यद्यप्यग्निं प्रकरणे ज्ञातं, तथाऽपि वातव्याधुक्तमेव नारायणतैलादिक-
मिहाप्यनुसरणीयम् ॥ ३६ ॥

येषामनुवासनं न देयं तानाह, अनास्थाप्या इत्यादि ।—आस्थापनं निरुहः,
अनास्थाप्या अनिरुहः इत्यर्थः । अतिदेशेनानुवासनीयानभिधाय विशेषतो हे

निरन्नप्लीहविड्भेदि-गुरुकोष्ठकफोदराः ।

अभिष्यन्दभृशस्थूल-क्रिमिकोष्ठाद्यमाकृताः ॥

पीते विषे मरेऽपच्यां श्लोपदौ गलगण्डवान् ॥ ३८ ॥

आस्थापनानर्हाः ।—

अनास्थाप्यास्त्वितिस्त्रिंशः चतोरस्की भृशं कशः ।

आमातिसारी वमिमान् संशुद्धो दत्तनावनः ॥ ३९ ॥

श्वासकासप्रमेहार्शो-हृक्काऽऽध्मानात्पवर्चसः ।

शूनपायुः कृताहारो वडच्छिद्रदकोदरी ॥

कुष्ठो च मधुमेहो च मासान् सप्त च गर्भिणी ॥ ४० ॥

अवस्थानुसारात् चिकित्सायाः कर्तव्यतानिर्देशादिः ।—

न चैकान्तेन निर्दिष्टेऽप्यत्राभिनिविशेत् बुधः ।

भवेत् कदाचित् कार्याऽपि विरुद्धाऽपि मता क्रिया ॥ ४१ ॥

नानुवासनीयास्तान् शब्देनाह, विषयत इत्यादि बाधेन । कृताहारोऽप्यना-
स्थाप्यत्वेन वक्तव्यः, ततश्च "अनास्थाप्या येऽभिषेया नानुवासाश्च ते मताः" इत्युक्तेः
कृताहारस्थाननुवास्त्वं व्यादतस्तद्विरासाद्यंमव निरन्न इत्युक्तम् । आद्यमाकृताः ऊरु-
क्षथाः । एषाश्च पाण्डादोनामनुवासनेन ये दोषास्ते चरके पञ्चकर्मीयसिद्धावनुसन्धेयाः,
इह तु विस्तरभयान्नोक्ताः ॥ ३७-३८ ॥

अनास्थाप्यानाह, अनास्थाप्या इत्यादि बाधेन ।—अनाप्यतिस्त्रिंशदोना-
मास्थापनदोषास्तत्रेवानुसन्धेयाः । मासान् सप्त च गर्भिणी इत्यन्यत्रसंयोगे द्वितीया,
तैनेकमासात् प्रभृति सप्तममासपर्यन्तं वस्तिनिषेध इति ॥ ३९-४० ॥

इदानीं वमनविरेचनवस्त्राधिकारे वमनाद्यविषयत्वेन तथा वमनादिविषयत्वेन
च प्रतिपादितेषु वमनादिनिवृत्तिप्रवृत्तिनिश्चयं निषेधयन्नाह, न चैकान्तेनेत्यादि
छद्मवत्त्वम् ।—निर्दिष्टेऽप्यर्थे एकान्तेन नाभिनिविशेत् यथोक्त एवाथः कार्यं इति
निर्वचनं न कुर्व्यादित्यर्थः । अथ किमर्थं यथोक्तार्थेवावधारणं न क्रियते ? इत्याह,
भवेदित्यादि । यतो विरुद्धाऽपि शास्त्रानभिमतोऽपि क्रिया कदाचिदवस्थावशेन कार्या
भवेत् ; चरकेऽप्युक्तम्—“उत्पद्यते हि साऽवस्था देशकालवत् प्रति । यस्यां
कार्यमकार्यं स्यात् कसं कार्यं च वर्जयेत् ॥” (सि० पञ्चकर्मीय०) इति ॥ ४१ ॥

अवस्थानुसारत निविद्याया अपि कर्तव्यत्वे दृष्टान्तः ।—

हृदिहृद्गोगुल्मार्त्तं वमनं स्वे चिकित्सिते ।

अवस्थां प्राप्य निर्दिष्टं कुष्ठिनां वस्तिकर्म च ॥ ४२ ॥

इत्यनुवासनाधिकारः ।

—

अथ निरुह्याधिकारः ।

निरुहदानस्य दिनकालादिनिर्देशः ।—

अनुवायं स्निग्धतनुं तृतीयेऽङ्गि निरुहयेत् ।

मध्याह्ने किञ्चिदावृत्ते प्रयुक्ते वनिसङ्गले ॥

अभ्यक्तस्वेदितोत्पृष्ट-मलं नातिबुभुक्षितम् ॥ १ ॥

इदानीं निषिद्धनप्यवस्थावर्जिते कियते इत्युदाहरणमुपन्यस्य दर्शयति, हृदिहृद्गो-
त्यादि बाधटय ।—अवस्थानामपि कृत्वात्तादीनां वमनं स्वे चिकित्सिते कृत्वादि-
चिकित्साध्याये अवस्थां प्राप्य निर्दिष्टमित्यर्थः । अवस्थां प्राप्य निर्दिष्टमित्यनेनावस्था-
विशेषे एवं निषिद्धविधानं, सामान्यतस्त्वनियेष इति उत्सर्गापवादतया निषेधनिषिद्ध-
करणयोग्यविरोध इति दर्शयति । एवमन्यथापि निषेधविषये वमनादिविधानमवस्था-
विरोधपरतया समाधेयम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायामनुवासनाधिकार-विहतिः ।

—

अनुवापनेन स्निग्धं निरुहविधानादनुवासनाधिकारमनु निरुह्याधिकारमाह,
अनुवासेत्यादि ।—तृतीयेऽङ्गीति—अनुवासनदिनमारभ्य तृतीयेदिने इत्यर्थः ;
तृतीयेऽङ्गीति प्राथिकं ज्ञेयं, पञ्चमेऽपि तद्विधानात् ; यदाह बाधटः,—“पञ्चमेऽपि
तृतीये वा दिवसे साधके शुभे” (सू० १६ अ०) । निरुहनिवृत्तयः सुश्रुते यथा—
“दीपनिर्हरणाच्छरीररोहणाद्वा निरुहः” (चि० ३५ अ०) इति ; शरीररोहणमु-
च्य व्यापनेन शरीरस्य पुनर्नवीकरणम्, अत एवावस्थापनमपि निरुहस्य संज्ञान्तरे
“व्यवस्थापनादायुःस्थापनाद्वा” (सु० चि० ३५ अ०) इति । निरुहदानसमयमाह,
मध्याह्ने इत्यादि बाधटय । किञ्चिदावृत्ते इति—अस्य खलिते । अभ्यक्तस्वेदितो-

दोषभेदेन निरुद्धाङ्गानां माननिर्देशः ।—

मधुक्षेहनकल्काख्य-कषायावापतः क्रमात् ।

त्रौणि षट् द्वे दश त्रीणि पलान्यनिलरोगिषु ॥ २ ॥

पित्ते चत्वारि चत्वारि द्वे द्विपञ्च चतुष्टयम् ।

षट् त्रीणि द्वे दश त्रीणि कफे चापि निरुहणम् ॥ ३ ॥

खेदो यद्यपि पञ्चकर्मपूर्वकतया अनुक्तोऽपि गम्यते एव ; यदुक्तम्—“अनुपस्थित-
दोषाणां खेदस्वदीपपादनेः । पञ्चकर्माणि कुर्वीत—” इति, तथाऽप्यभ्यङ्गक्रियमाण-
खेदसङ्घर्षरितत्वेऽपि खेदविधानार्थं खेदितेत्युक्तम् । अलुष्टमलनिति—त्यक्तपूर्व-
पुरोधम् । नातिबुभुक्षितमिति अतिबुभुक्षितस्य हि निरुद्धोऽतिवीर्याद्योर्द्वेगमनाय च
स्यादिति भावः ॥ १ ॥

निरुद्धोऽपि पञ्चाङ्गो भवति, अतो मध्वादेरङ्गपञ्चकस्य दोषभेदेन मानभेदार्थं
परिभाषामाह, मन्त्रिवादि ।—खेदनं पक्तैलम्, आनस्य निविहत्वात् ; किंवा
खेदशब्देनात्र मज्जानं वर्जयित्वा खेदत्रयस्य ग्रहणम् ; यदुक्तं—“विशेषस्त्रिविधः
खेदो वक्ष्यते मज्जवर्जितः” इति । कल्कशब्देन मदनफलशतपुष्पादीनां ग्रहणम् ।
आवापशब्देन तु मधुखेदकल्काद्यव्यतिरिक्तं क्षीरमूवकाजिकनक्षीरानां सरसादि-
द्रव्यमुच्यते ; घृतादौ पुनरावापशब्देन प्रक्षेपः, कल्को वाऽप्यभिधीयते इति ।
अनिलरोगिषु क्रमात् यथासङ्गं मधुनस्त्रीणि पलानि, खेदस्य षट्, कल्कस्य द्वे,
कषायास्य दश, त्रीणि चावापस्येति, एवं मिलित्वा द्वादशप्रस्तो निरुद्धो भवति,
प्रस्ततन्तु पलद्वयमिति । एवं पित्ते श्लेष्मणि च व्याख्ययम् । द्विपञ्चेति—दश इत्यर्थः ।
इदन्तु यत् द्वादशप्रस्तमानं निरुद्धस्योक्तं, तदष्टादशवर्षमारभ्य सप्ततिवर्षपर्यं
वीक्ष्यम् ; तेन वयोभेदेन निरुद्धमात्राभेदश्चरकादावनुसरणीयः । एतेन यत्र
द्वादशप्रस्तापेक्षया क्षीनमात्रो निरुद्धः कर्तव्यो भवति, तत्र मधुखेदादीनामुक्त-
मात्राऽनुसारेण मात्रा कल्पनीया, द्वादशप्रस्ताधिकमात्रा च न कर्तव्येव ; उक्तं हि
चरके—“द्वादशतः परं स्युः” (सि० वसिष्ठबीज०) इति, परं-शब्दोऽवधारणे,
द्वादशैव प्रस्तताः स्युरित्यर्थः । एतच्च चरकवचनं परमतप्रक्षेपणार्थं ज्ञेयम् ; तेन
सुश्रुते—“द्वादशप्रस्तं केचित् त्रिंशत्पलमथापरे” (सि० ३७ अ०) इत्यनेन
यदेकीयमतमुपपन्नं तत् प्रतिनिधयितुं, द्वादशप्रस्ताधिकमानस्य महात्ययत्वादिति ।
क्षीरितेत्युक्तम्—“अर्द्धादिकं परमतप्रमाणम्” इति ॥ २३ ॥

अङ्गानां मिश्रणक्रमनिर्देशः ।—

दत्त्वाऽऽदौ सैन्धवस्याक्षं मधुनः प्रसृतद्वयम् ।

विनिर्मथ्य ततो दद्यात् स्नेहस्य प्रसृतद्वयम् ॥ ४ ॥

एकीभूते ततः स्नेहे कल्कस्य प्रसृतं क्षिपेत् ।

सम्पृच्छितं कषायं तं पञ्चप्रसृतसम्मितम् ॥ ५ ॥

वितरेत् यथाऽऽवापमन्ते द्विप्रसृतोन्मितम् ।

वस्तूपतं तथोष्णाम्बु कुम्भीवाप्येण तापितम् ॥

एवं प्रकल्पितो वस्तिर्द्वादशप्रसृतो भवेत् ॥ ६ ॥

सम्यक्मिश्रणस्य लक्षणम् ।—

न धावत्यौषधं पाणिं न तिष्ठत्यवलिप्य च ।

न करोति च सीमन्तं स निरुहः सुयोजितः ॥ ७ ॥

प्रयोगविधिः ।—

पूर्वोक्तेन विधानेन गुदे वस्तिं निधापयेत् ।

निरुहे द्रव्यसंयोजनाक्रममाह, दत्त्वेत्यादि सुसृतस्य ।—प्रथमं शिलादिगर्भौर-
मसृणभाजने यथोक्तमानं मधु सैन्धवचूर्णञ्च स्थापयित्वा चिरं घर्षणं कार्यं
यावदेकीभवति, तदनु स्नेहप्रसृतद्वयमपि मधुना साडे सन्धीयात् यावदेकीभवति,
एकीभूते च स्नेहे कल्कस्य प्रसृतं कषायस्य च पञ्च प्रसृतानि दत्त्वा आलीङ्गयेत्, तदनु
प्रसृतद्वयमावापं वितरेत् दद्यादित्यर्थः । अथच निरुहद्रव्यसंयोजनक्रमः “पिप्पे चत्वारि
चत्वारि” इत्याद्युक्तमानसंवादात् पिप्पित्तनिरुहमानमधिकृत्य यद्यप्युक्तस्तथाऽपि “एक-
वोक्तो विधिरन्वयाप्युरतिष्ठते” इति न्यायात् कफवातोक्तनिरुहेऽपि ज्ञेयः । द्वादश-
प्रसृत इति । यद्यप्यत्र सैन्धवाक्षमधिकं भवति, तथाऽप्यल्पत्वाद्विगणय्योक्तं
द्वादशप्रसृत इति ॥ ४—६ ॥

इदानीं सम्यग्योजितस्य निरुहस्य लक्षणमाह, न धावतीत्यादि ।—औषधं
मिलितमधुस्नेहकषायकल्करूपं निरुहौषधं, पाणिं न धावति तत्तथा प्रचालित-
प्राथं चलनं करोतीत्यर्थः, तथाऽतिघनतया पाणिं धावन्ति यदौषधं न तिष्ठति,
एवं यदौषधं सीमन्तं तेषां दिरेखां न करोति न दर्शयति । सुयोजित इति—
सम्यग्योजितः ॥ ७ ॥

औषधसंयोजनानन्तरं यत् विधेयं तदाह, पूर्वोक्तेनेत्यादि ।—पूर्वोक्तेनेति—अनु-

त्रिंशन्मात्रास्थितो वस्तिस्ततस्तूत्कटौ भवेत् ॥ ८ ॥

जानुप्रगुडसमावेष्ट्य दत्तं दक्षिणपाणिना ।

कृष्टनेत्रशृङ्गाशब्द-शतं तिष्ठेदवेगवान् ॥ ९ ॥

द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थं वा यथाऽर्थतः ।

सम्यङ्निरुहलिङ्गे तु प्राप्ते वस्तिं निवारयेत् ॥ १० ॥

सम्यग्योगलक्षणम् ।—

प्रसृष्टविगमत्रसमीरणत्वं

रुच्यग्निवृद्धाशयलाघवानि ।

रोगोपशान्तिः प्रकृतिस्थता च

बलञ्च तत् स्यात् सुनिरुदलिङ्गम् ॥ ११ ॥

वासनोक्तम् । वस्तिमिति—निरुहम् । स च वस्तिः कियत् कालं गुदे स्थाप्य इत्याह, त्रिंशन्मात्रावेत्यादि । नावास्त्रास्त्राग्निवेशनोक्तम् ; यथा—“यावत् पथ्येति कृत्वायं दक्षिणं जानुमण्डलम् । निमेषोन्मेषकालो वा सा नावा परिकीर्तिता ॥” (वा० सू० २२ अ०) इति । उत्कटुकः “उकडौ” इति लोके । एतच्च त्रिंशन्मात्रोपस्थापनं सृङ्कोष्ठं वेगवन्तश्च प्रति बोध्यम् । अवेगवन्तं क्रूरकीडञ्च प्रति यत् विधेयं तदाह, जानुमण्डलमित्यादि । कृष्टनेत्र इति—आकृष्टनेत्रिकः । दत्तं कृष्टाशब्दशतमित्यन्वयः ; कृष्टा “तुङ्गी” इति लोके । कियत् : कृष्टा देया इत्याह, शतमिति । द्वितीयमित्यादि । अथ दद्यादिति शेषः । चतुर्थं वा यथाऽर्थतः इति—निरुहसाध्यप्रयोजनानुरोधान् चतुर्थमपि पुटकं दद्यादित्यर्थः । ननु दृढबलेन चतुर्थबलदानं न मन्यते ; यथा—“क्षिप्रयोग एकाः पवने समांसो हो स्वाद्ग्रीवौ पयसा च पित्ते । वयः समूवाः कटुकोष्-तीक्ष्णाः कफे निरुहा न परं विधेयाः ॥” (च० वि० वस्तिमुव्रीय०) तथा वाग्भटे-ऽप्युक्तं—“विध्यः परं वस्तिमतो नेच्छन्त्यन्ये चिकित्साः । न हि दोषश्चतुर्थोऽस्ति पुनर्दृश्येत यं प्रति ॥” (सू० १९ अ०) इति ; नैवम ; निमेषोऽपि बहुपुरुष-विषयतया प्रायिकः ; चतुर्थपटकदानन्तु क्वचित् क्रूरकोष्ठे बलौघसि दोषे च पुरुषे इति भिन्नविषयतया न विरोधः ; अत एव यथाऽर्थत इत्युक्तम् । वस्तिनिवारण-विधिसाह, सम्यगित्यादि ॥ ८—१० ॥

तदेव सम्यक् लिङ्गमाह, प्रसृष्टेत्यादि दृढबलस्य ।—प्रसृष्टं सम्यक् प्रवृत्तम् ।

आशयलाघवानित्यत्र “आशयलाघवानि” इति पाठे—रोगोपशान्तिरित्यनन्तरं “वा”

अयोगातियोगयोरातिदेशिकलक्षणम् ।—

अयोगश्चातियोगश्च निरुहस्य विरिक्तवत् ॥ १२ ॥

दोषभेदेन निरुहदानसङ्ग्रानिर्देशः ।—

स्निग्धोष्ण एकः पवने समांसो

द्वौ स्वादुशोथौ पयसा च पित्ते ।

तयः समूवाः कटुकोष्णतीक्ष्णाः

कफे निरुहान् परं विधेयाः ॥ १३ ॥

निर्दिष्टसङ्ग्रहकनिरुहप्रयोगस्य फलनिर्देशः ।—

एकोऽपकर्षत्यनिलं स्वमार्गात्

पित्तं द्वितीयस्तु कफं तृतीयः ॥ १४ ॥

शब्दो ज्ञेयः, तेन निरुहसाध्यानां विकाराणां लाघवमुपशान्तिर्वा भवतीत्यर्थः ।
रोगोपशान्तिरिति वचनं रोगविषयकं, प्रकृतिस्थितेति तु सुस्थविषयकं, तेनाद्य
योगवत्त्वं नाशङ्कनीयम् ॥ ११ ॥

अनुवासनायोगातियोगलक्षणं निरुहोऽप्यतिदिशति—अयोगश्चेत्यादि ॥ १२ ॥

इदानीं दोषभेदेन वस्तिपुटकसङ्ग्रहं नियमयन्नाह, स्निग्धोष्ण इत्यादि ।—एक
इति—एकपुटकः । समांस इति—मांसरससहितः ; उक्तं हि बाल्ये—“वस्तिरेकोऽनिले
स्निग्धः स्वादुश्चोष्णो रसान्वितः” (सू० १९ अ०) इति । वाते स्निग्धोष्णस्तथा
मांसरससहितस्तथा एक एव निरुहपुटको द्रव्यो न त्वधिकः । समांस इत्यत्र
“निरुहः” इति केचित् पठन्ति, निरुहोऽत्र पुटकाभिधायी । पयसा चेत्युपलक्षणे
तृतीया, पयसा युक्तावित्यर्थः । कटुष्णतीक्ष्णत्वञ्च कटादिद्रव्ययोगादेव ज्ञेयम् ।
न परं विधेया इत्यनेन सशुतोक्तचतुर्वेदवस्तिदानसमर्थशरीरहिंसकं निषेधयति ।
बाल्येऽप्युक्तं—“विध्यः परं वस्तिमतो नेच्छन्त्यन्ये चित्तिस्वकाः । न हि दोष-
अनुर्वाङ्मि पुनर्दीयेत यं प्रति ॥” (सू० १९ अ०) इति ॥ १३ ॥

अस्यैव दोषभेदेनोक्तस्य वस्तिपुटकसङ्ग्रहभेदस्य फलसाह, एकोऽपकर्षती-
त्यादि ।—स्वमार्गादिति—स्वस्थानात् ; एतच्चानिलादिषु सर्वत्रैव योज्यम् । अनिलस्य
हि प्रकाशयः स्थानं, तस्य प्रत्यासन्नत्वादेकपुटकोऽप्यनिलस्यपकर्षति, द्वितीयादि-
पुटकदानं तत्र निष्फलमिति भावः । एवं पित्ते तृतीयपुटकदानं, कफे चतुर्थ-
पुटकदानं न ताव्ये, फलाभावात् । प्रकाशयामेष्वपि पिनाशयस्य व्यवहितत्वात्

अग्निः सतनिरुहे कर्त्तव्यनिर्देशः ।—

अनायान्तं मुहूर्तान्तं निरुहं शोधनेर्हरेत् ।

निरुहैरेव मतिमान् क्षारमूत्रास्त्रसंयुतैः ॥ १५ ॥

अग्निः सतनिरुहे दोषनिर्देशः ।—

विगुणानिलविष्टञ्च चिरं तिष्ठन्निरुहणम् ।

शूलारतिज्वराटोपान् मरणं वा प्रयच्छति ॥ १६ ॥

क्षतारण्य निरुहप्रयोगनिषेधः ।—

न तु भुक्तवते देयमास्थापनमिति स्थितिः ।

आमं तद्वि हरेद्भुक्तं छर्दिं दोषांश्च कोपयेत् ॥ १७ ॥

अवस्थाविशेषे क्षमव्यभिचारस्य कर्त्तव्यतानिर्देशः ।—

आवस्थिकः क्षमश्चापि मत्वा कार्यो निरुहणे ॥ १८ ॥

द्वितीयः पुटकः पित्तं स्वाशयादपकर्षति, ततोऽपि कफाशयस्य व्यवहितत्वात् तृतीयः पुटकः कफमपकर्षतीति । स्वमागादित्यनेन यदि दोषाः स्वस्थानस्था भवन्ति, तदैवायं नियम इति बोधयति, तेन यदि पित्तकफौ पक्षाशयस्यौ भवतः, तदा प्रथमः पुटकोऽपि तत्स्थानगतपित्तकफप्रशमनं करोति, तथा द्वितीयः तृतीयावपि पित्तकफ-स्थानगतवायुप्रशमनं कुरुते इति ज्ञेयम् । पित्तकफयोस्तु यद्यपि मुख्यं विकल्पितं वक्षिदानं न भवति, तथाऽपि वातावरके वातानुबन्धे वा पित्तकफे चैतद्वक्षिदानं ज्ञेयम् ; तदुक्तं सुश्रुते—“वक्षिवांते च पित्ते च कफे रक्ते च शक्यते” (चि० ३५ अ०) इति । वक्षिस्तु प्राधान्यतो वक्षिगतदोषहरकत्वमेवौत्सर्गिकं, तेन पित्तादि-स्थानेऽपि विशेषवक्षिविधानसामर्थ्यात् पित्तादिस्थानगतदोषहरणमप्यपवादरूपतया न विरुध्यते ॥ १४ ॥

यद्युक्तकालाग्निरुहो न प्रवर्तते, तदा किं कर्त्तव्यम् ? तदाह, अनायान्त-मित्यादि सुश्रुतस्य ।—मुहूर्तं नाडिका । शोधनेरिति—शोधनद्रव्यकृतेः । निरुहस्य चिरस्थानगतदोषहरणमप्यपवादरूपतया न विरुध्यते ॥ १५१६ ॥

भुक्तवतो निरुहदाननिषेधमाह, न लित्यादि ।—स्थितिरिति—आयुर्वेदनिश्चयः । हरेदित्यधी हरेत्, छर्दिमित्यूर्ध्वं जनयेदिति शेषः ॥ १७ ॥

अवस्थाविशेषे यथोक्तक्षमव्यभिचारं दशमब्राह्मण, आवस्थिक इत्यादि तस्यैव ।—मतेति—अवस्थां बुद्ध्वा, निरुहणे आवस्थिक इति—अवस्थोचितः क्षमः कार्यः,

वस्तिनेवस्य अतिपीडने दोषनिर्देशः ।—

अतिप्रपीडितो वस्तिरतिक्रम्याश्रयं ततः ।

वातेरितो नासिकाभ्यां मुखतो वा प्रपद्यते ॥

हृदिहृत्तासमूर्च्छादीन् प्रकुर्व्याद्वाहमेव च ॥ १९ ॥

अतिपीडनप्रदोषे कर्त्तव्यनिर्देशः ।—

तत्र चूर्णं गलापीडं कुर्याच्चाप्यवधूननम् ।

शिरःकायविरिकी च तौक्ष्णी सेकांश्च शीतलान् ॥ २० ॥

सस्यकमिरुहानन्तरं कर्त्तव्यनिर्देशः ।—

सुनिरुढमयोष्णाम्बु-स्नातं भुक्तारसौदनम् ।

तेनावस्थाविशेषे निषिद्धानिरुद्धेऽपि प्रतिकारं चिन्तयित्वा निरुद्धो देय एवेत्यर्थः ; यथा भुक्तवती निषिद्धोऽपि निरुद्धोऽत्यथैश्वर्यवेदनायां वेतरणवस्तिरुपो दीयते, तथा छदरादिषु । निषिद्धानिरुद्धावस्थायां किमिति निरुद्ध एव क्रियते ? चिकित्सान्तरमेव कथं न क्रियते ? इति न वाच्यम् ; वस्तिगतदोषे हि मलाश्रये वस्तिरेव प्रधानं चिकित्सितं मलापहरणेन दोषान् सपयति, न तत्र चिकित्सान्तरं प्रभवति, अतस्तस्या-
मवस्थायां मनसि निरुद्धापामपि दोषमलहरो निरुद्धो देय एवेति ॥ १८ ॥

वस्तेरतिप्रपीडनेन दोषमाह, अतिप्रपीडित इत्यादि संशुतस्य ।—आश्रय-
मिति—पक्षाश्रयादिकम् । नासिकाभ्यामिति—नासापुटभ्याम् । आदिशब्दा-
दाशानादयः ॥ १९ ॥

अत्र यत् प्रतिविधेयं तदाह, तत्रेत्यादि ।—गलापीडमिति—गलपीडनम् ;
एतच्च तथा कार्यं यथा न क्रियते ; उक्तं हि—“वस्त्रपाणिषद्वैः कण्ठं कृत्वा
विद्यते यथा” (च० सि० वस्तिव्यापत्०) इति । अवधूननमित्यत्र केशेश्वाक्येति
शेषः ; उक्तं हि—“केशेश्वाक्यं चाकाशे धूनुयात्” (च० सि० वस्तिव्यापत्०)
इति । एतच्च वस्तिव्यापचिकित्सितं क्षेत्रत एवोक्तं, विस्तारस्तु परल्लादावगुप्तमेव
इति ॥ २० ॥

निरुद्धसम्यग्धीगानन्तरं यत् विधेयं तदाह, सुनिरुढमित्यादि संशुतस्य ।—
उष्णाम्बुस्नानमिति शिरो विद्वाथ श्रेयं, शिरसि तु शीतलजलेनेति उक्त्वा व्यवहरति ।
अत्र केचित् षडङ्गविधिना नागरसाश्रितसुषोदकं पानाद्यसुपदिशन्ति ; यदुक्तं—
“यमः प्रत्यागते वस्त्रो धार्युषं नागरेः शतम् । पाशयेत् कृतशोचस्य सापयेदुष्ण-

यथोक्तेन विधानेन योजयेत् स्नेहवस्तिना ॥ २१ ॥

मांसरसादिप्रयोगे हेतुनिर्देशः ।—

तदहस्तस्य पवनाद्भयं बलवदिष्यते ।

रसौदनस्तेन शस्त्रस्तदहस्यानुवासनम् ॥ २२ ॥

अर्द्धमात्रिकर्वास्तः ।—

दशमूलीकषायेण शताङ्गाक्षं प्रयोजयेत् ।

वारिणा ॥” इति । स्नेहवस्तिनेति । स्नेहवस्तिदानन्तु दृढवस्तिनोक्तं यथा—“प्रत्या-
गते कोष्णजलाभिषिक्तः शाल्यद्रमद्यात् तनुना रसेन । कोष्णे तु सायं लघु चाल्य-
मात्रं भुक्त्वाऽनुवायः परिहृद्द्वयार्थम् ॥ निरुद्धपादांशसमेन तैलेनाङ्गानि लघ्वी-
श्वधसाधितेन ॥” (च० सि० वस्तिवृत्तीय०) इति । निरुद्धपादांशसमेनेति—
निरुद्धपादप्रमाणेन, चतुर्विंशतिपले निरुद्धे षट्पलेन स्नेहेनेत्यर्थः ; इयथोक्तममावा-
ऽनुवासनस्य ; उक्तञ्च—“उत्तमा षट्पली मात्रा मध्यमा विपली भवेत् ।
कनीयस्यार्द्धपला विधा मात्राऽनुवासने ॥” इति । एषा च षट्पली मात्रा
प्रबलाग्निं प्रत्येव बोध्या । अन्ये त्वाहुः, निरुद्धदानदिने यः स्नेहवस्तिर्दोष्यते
कोऽल्पमात्र एव, न तु षट्पलः, निरुद्धव्याकुलिताश्रितत्वात् ; अत एवाह भोजः,
—“सत्यक् निरुद्धं तैलाक्तं जलेनीषेण सेचितम् । योजयेदल्पमात्रेण तत्तत्तथं
स्नेहवस्तिना ॥” इति । अत्र तत्त्वमिति तादृगोपलक्षणं, तेन सायं दोष्यते
स्नेहवस्तिः ; तस्मादेव सार्द्धपलरूपा अवहमावा स्नेहस्य ज्ञेया, न चेवं चरकविरोधः ;
चतुर्विंशतिपलस्य निरुद्धस्य पादः षट्पलं, तस्यांशवर्धो भायः सार्द्धकपलं, तत्समं
ज्ञेयमिति हि तदर्थः । वङ्गास्तु सार्द्धकर्षेण स्नेहेनानुवासनं कुर्वन्ति ॥ २१ ॥

अथ कृतनिरुद्धस्य मन्दाग्नित्वात् तदहरेव कुतो मांसरसः स्नेहवस्तिष्य ततोप-
दिश्यते ? इत्यत आह, तदहरित्यादि ।—निरुद्धकृतमलदोषस्य (निरुद्धव्याकुल-
दोषस्य ?) इति प्रका०) रुच्यत्वेन वातात् भीतिरिति भावः ॥ २२ ॥

इदानीं निरुद्धयोगा वाच्याः ; तत्र प्रथमं प्रसिद्धलादङ्गमात्रिकवस्तिमाह,
दशमूलीत्यादि चण्डाटीकः ।—तन्नाम्नरस्य उत्सर्गसिद्धचतुर्विंशतिपलान्निरुद्धापेक्षया
मात्राङ्गमस्तेति कृत्वा हादशपलीऽयं निरुद्धः अर्द्धमात्रिक इत्युच्यते ; अत
एव मधुस्नेहनकृष्येत्यादिपरिभाषणा यत् द्रव्यमानसुक्तं, तदङ्गमानमेवात्र ज्ञेयं,
नेत्र हादशभिः पलैरेकः पुटकः, एवं त्रयः पुटका द्वेयाः । अत्र पुटकत्रयाथ दशः

सैन्धवाच्चञ्च मधुनो द्विपलं द्विपलं तथा ॥ २३ ॥

तैलस्य फलमेकान्तु फलस्यैकत्र योजयेत् ।

अर्द्धमात्रिकसंज्ञोऽयं वस्तिर्देयो निरुहवत् ॥ २४ ॥

न च स्नेहो न च स्वेदः परिहारविधिर्न च ।

आत्रेयानुमतो ह्येष सर्वरोगनिवारणः ॥ २५ ॥

मूलस्य प्रत्येकं कर्षद्वयम्, अतः सार्द्धसप्तपलानि, तत्र क्वाथपरिभाषया जलस्यापि सार्द्धसप्तशरावाः, एभिः षष्टिः पलानि भवन्ति, एषां चतुर्थांशशेषात् पञ्चदश-
पलानि दशमूलकषायस्य भवन्ति, तत्रैकपुटकायै पञ्चपलानि याव्याणि, अपर-
पुटकयोर्द्वयोरपि दशपलं विभज्य देयम् । श्रताह्वा श्रतपुष्या, तस्या अलं कर्षः,
एतत्पेषणमपि दशमूलकषायेनैव विधेयम् । उद्धान्तु कलेनापि पेषणं कुर्वन्ति । एत-
न्नाच्चमानमेकैकपुटकं प्रत्येकं बोध्यम् ; एवं सैन्धवाद्यादिकमप्येकस्मिन्नेकस्मिन् पुटके
देयं, तैलस्यापि द्विपलमित्यर्थः । फलस्येति—मदनफलस्य, फलमेकम् आकृति-
मानात् । संयोजनपरिपाटी च “दत्त्वाऽऽदौ सैन्धवस्याजम्” इत्यादि वाक्येनैवोक्ता ;
एवं सर्वत्र । सर्वत्रैव निरुहे अनुक्तगोमूत्रकाजिकादिद्रव्यादानार्थं “केहं गुडम्” इति
परिभाषानन्तरमेव वक्ष्यति ; तेषाञ्च द्रव्याणां माननिर्णयार्थं इन्द्रवच्चनमेवानुक्तं-
व्यम् ; तद्वयथा—“कर्षं त्रिभुजराजसो द्विपलं मधुनः पलद्वयं तैलात् । करतल-
मथितं पात्रे गुडकैहं भवेत् यावत् ॥ दशमूलस्य कषायं दत्त्वा पलपञ्चकं मद-
मेकम् । गुडशतपुष्यास्त्रीणां कर्षं कर्षं तथा कर्षम् ॥ माषकपञ्चकसहितं पूरक-
जम्बीरमांसरमपयसाम् । तुषश्लशीजलयोरपि प्रत्येकञ्चैकपुटमाह ॥” इति ।
अस्मोति—पकृतिन्निडीफलं, तदपि सास्थि याव्यमित्युपदेशः । पूरकजम्बीरादीनां
माषकपञ्चकसहितं कर्षमित्यर्थः । पूरकः मातुलुङ्गम्, अस्य पक्षफलरसो गृह्यते ;
एवं जम्बीरस्यापि माषकपञ्चकसहितं कर्षम् । क्षीरकण्टं उष्णीकृतस्य मिलितनिरुहस्य
चर्मपुटकप्रवेशनसमये प्रवेष्टव्यम्, अन्यथा “न धावत्यौषधं पाणिम्” इत्यादि लक्षणं
न स्यादित्याहुर्द्विवेद्याः । अनेन प्रकारेण पुटकत्रयमुत्तमैः ; एतेन पुटकद्वयेनैव
अथ सस्यङ्गनिरुहलक्षणं, तत्र तावन्मात्रमेवेति । सुखग्रहणार्थमर्द्धमात्रिकवस्त्रेः
पत्रिका लिख्यते—पुटकत्रयायै दशमूल प्र क ३, पा पा श ७, पल ४, श्रेष्ठ
पल १५ ; एतत् भागतयं कला एकपुटकायै दशमूलकषाय पल ५, पत्रेपाथं सुपिष्ट-
मृत्पाक १, सैन्धव क १, मधु प २, पत्रकैल प २, पिष्टमदनफल गो १, पुराण-

यक्ष्मघ्नश्च शूलघ्नश्च क्षिमिघ्नश्च विशेषतः ।

शुक्रसञ्जनो ह्येष वातशोणितनाशनः ॥

बलवर्णकरो हृथ्यो वस्तिः पुंसवनः परः ॥ २६ ॥

निरुहे अवश्यप्रक्षेप्याणि ।—

खेहं गुडं मांसरसं पयश्च अक्षानि मूत्रं मधुसैन्धवे च ।

एतान्यनुक्तानि च दापयेच्च निरुहयोगे मदनात् फलञ्च ॥ २७ ॥

लवणमदनयोगाननिर्देशः दोषविशेषे प्रक्षेपनिर्देशश्च ।—

लवणं कार्षिकं दद्यात् फलमेकन्तु मादनम् ।

वाते गुडः सिता पित्ते कफे सिद्धार्थकादयः ॥ २८ ॥

गुडः क १, साखिसुपकृतितिङ्गीफलः क १, सुपकृमातुलुङ्गरसः, सुपकृमखीररसः, मांसरसः, काञ्जिक, गोमूत्र प्र क १, मा ५ ; एतत् सर्वं पूर्वोक्तसंयोगनपरिपाक्या मेलयित्वा वस्त्रं छद्वा वाष्पस्वेदेन कटुशूलैश्च याज्यं, तदनु गव्यदग्धः क १, मा ५, प्रक्षेप्याणीत्यर्चमुपुटके प्रक्षेप्यमिति । एतदेव विधानं द्वितीये तृतीयेऽपि त्रयेम् । इत्युक्तमात्रिकः ॥ २३—२६ ॥

इदानीं सर्वेष्वेव निरुहेषु अनुक्तान्यपि यानि द्रव्याणि अवश्यप्रक्षेप्याणि, तानि दापयितुं ह्यारोतवचनमुपन्यस्यति, खेहं गुडमित्यादि ।—सुश्रुतस्वेतदधिकृतमप्याह—
“चौराण्युक्तानि मूत्राणि खेहाः काया रसास्तथा । लवणानि फलं चौरं शताह्वा
सर्पं च ॥ एषा त्रिकटुकं राक्षा सरलं देवदारु च । रजनी मधुकं हिङ्गु कुष्ठं
अंशोधनानि च ॥ कटुका शर्करा सुस्तुश्रीरं चन्दनं शटी । मञ्जिष्ठा मदनं चण्डा
द्राघमाणा रसाङ्गनम् ॥ विल्लनम्यं यमानी च फलिनी शक्रजा यवाः । काकोली
खीरकाकोली जीवकपंभकाहुभी ॥ तथा मेदा मण्डामेदा ऋद्धिर्हृदिमधूलिका ।
निरुहेषु यथा लाभमेव वर्गे विधीयते ॥” (चि० ३८ अ०) इति ॥ २७ ॥

सैन्धवमदनफलशोमंलितनियतमानमाह, लवणमित्यादि ।—फलमेकमित्याकृतिसानात् । दोषभेदेन गुडादीनां प्रक्षेप्यत्वमाह, वाते इत्यादि । आदिशब्दात् सुश्रुतोक्तवचनिकटुकादीनां यद्वचनम् । अत्रान्तरे चरकोक्त एरण्डवर्षाहृष्टफली बीजः ; सोऽव्युक्तमात्रिकोक्तकल्पनानुसारेणाहंमात्रिकयेव हृष्टैः प्रयुज्यते, स चात्र विश्वरभयान्न विवृत इति तत्रैवानुसन्धेयः ॥ २८ ॥

चारवस्तिः ।—

सैन्धवाच्चं समादाय शताह्वाचं तथैव च ।

गोमूत्रस्य पलान्यष्टावस्त्रिकायाः पलद्वयम् ॥ २८ ॥

गुडस्य द्वे पले चैव सर्वमालोच्य यत्नतः ।

वस्त्रपूतं सुखीयञ्च वस्त्रं दद्याद्विचक्षणः ॥ ३० ॥

शूलं विट्मङ्गमानाहं मूत्रकच्छञ्च दारुणम् ।

क्रिमुदावर्त्तगुल्मादीन् सद्यो हन्यान्निषेवितः ॥ ३१ ॥

वैतरणवस्तिः ।—

पलशुक्तिर्कपिकुडवैरस्त्रीगुडमिन्धुजन्मगोमूत्रैः ।

ईषतैलयुतोऽयं वस्तिः शूलानाहामवातहरः ॥

चारवस्तिनाह, सैन्धवाच्चमित्यादि ।—वस्तिरयमेतावन्मात्र एव दीयते ; इयञ्च
 भाता एकपुटकस्य । अस्त्रिकाया इति—सार्वास्त्रिकान्तीफलस्य । “निरुद्धयोगे मदनात्
 फलञ्च” इत्युक्तत्वात् एतं मदनफलमप्यत्र ब्रह्मद्वयिते ; अत एव चन्द्राटाऽप्याह,
 —“गोमूत्रस्य पलान्यष्टौ द्वे गुडशुक्तिभ्योः पले । कर्षञ्च शतपुण्यायास्तथाऽच्चं सैन्ध-
 वस्य च ॥ मदनस्य फलद्वयेन खजेन सुविज्ञातम् । वस्त्रपूतं सुखीयञ्च वस्त्रं
 दद्याद्विचक्षणः ॥ वातविट्मङ्गमानाहं मूत्रकच्छञ्च दारुणम् । शूलोदावर्त्तगुल्मादीन्
 सद्यो हन्यात् प्रयोजितः ॥ गोमूत्रवस्तिरित्येव विज्ञेयः शोधनः परः । हितः साधा-
 रणः रुजः शुद्धे तु तैलसंयुतः ॥ बलवर्धकः पुंसामग्निसन्दीपनः परः ॥” इति ।
 अस्मादेव वचनात् गोमूत्रवस्तिरित्यपि संज्ञास्तरमस्य बोध्यम् । तथा निरामवाते तु
 तैलमपि दीयं, तैलञ्च पलमानं बोध्यम् ; तदुक्तमायुर्वेदसार—“अष्टौ पलानि मूत्रस्य
 गुडस्य तु पलद्वयम् । तद्वदस्त्रीफलं दत्त्वा मिथञ्च सैन्धवस्य च ॥ रुजं सान्तिऽनिजे
 युज्जगच्छुद्धे तैलपलान्वितम् । चारवस्तिमिमं सिद्धं वातोदावर्त्तनाशनम् ॥” इति ।
 इदानीं चारवस्तेः पत्रिका लिख्यते—सैन्धवचूर्णं क १, शूलफलात्क क १, गोमूत्र
 पल ८, सुपिष्टाश्विसहितपक्वसिन्धुफल पल २, पुराणगुड पल २, सुपक्वमदन
 गो १, निरासवाते तु पक्वतैल पल १ ; एतत् सर्वं पूर्ववन्मर्दयित्वा वस्त्रपूतं कत्वा
 कटुस्थीकृत्य देयम् । इति चारवस्तिः ॥ २८—३१ ॥

वैतरणवस्तिनाह, पलशुक्तीत्यादि ।—शुक्तिः अर्द्धपलम् । अस्त्रीति—सिन्धु-
 फलम् । पलादिमानञ्च क्रमात् अस्त्रीगुडादिषु धीज्यम् । कुडवीडव द्रवसैगुणादस्त्री

वैतरणः चारवस्तिर्भुक्ते चापि प्रदीयते ॥ ३२ ॥

पिच्छिलवस्तिः ।—

बदर्यैरावतीशुलु-शाल्मलीधन्वनाङ्कुराः ।

क्षीरसिद्धाः सुसिद्धाः स्युः सास्त्राः पिच्छिलसंज्ञिताः ॥ ३३ ॥

वाराहमाहिषीरभ्र-वैडालैण्यकौकुटम् ।

सद्यस्कमसृगाजं वा देयं पिच्छिलवस्तिषु ॥ ३४ ॥

वस्त्यन्तरानुक्तौ हेतुनिर्देशः ।—

चरकादौ समुद्दिष्टा वस्तयो ये सहस्रशः ।

व्यवहारो न तैः प्रायो निबद्धा नात्र तेन ते ॥ ३५ ॥

वस्तिगुणाः ।—

वस्तिर्वयःस्थापयिता सुखायु-

र्वलाग्निमेधास्त्रवरणं कञ्च ।

पलानि । ईषत्-शब्देन तैलपलमिति व्यवहरन्ति वृद्धाः । अत्रापि मदनफलमेकं दीयमित्याहुः । इयमपि वैतरणीकमात्रा एकपुटकस्यैव ज्ञेया । अत्यन्तशूलपीडायां वस्तिव्यतिदं भुक्तेऽपि दीयते इत्याह, वैतरण इत्यादि । अत्यन्तशूलपीडावस्थाया-
मावस्थिकमिदं विधानं बोध्यं, न तु सार्वकालिकं, भुक्ते निरुद्धस्यातिदोषलत्वात् । किन्तु भुक्ते चारवस्तिर्न प्रचरति, वैतरणस्तु चरत्येव । एतदपि दुर्बलविषयमेव ज्ञेयम् ; तदुक्तं—“भोगयित्वाऽथ सायान्ने दुर्बलस्य प्रशस्यते । अथ चेत् बलवान् ननुः अभुक्ताऽपि तदा क्वचित् ॥” इति । इति वैतरणवस्तिः ॥ ३२ ॥

पिच्छिलवस्तिमाह, बदरीत्यादि सुश्रुतस्य ।—ऐरावती नागवला । शूलुः बहुवारः । धन्वनः धामनिरिति प्रसिद्धस्तब्धः । एषामङ्कुराः अभिनवपल्लवाः । अत्र दुग्धस्य एको भागः, त्रयो भागा नलस्येत्याहुः । सास्त्राः सरक्ताः । रक्तञ्च येषां गार्ह्यं तानाह, वाराहेत्यादि । एतच्च शोणितं सृद्धित्वेव बलौ देयं, “सद्यस्केमृदिते-
वस्तिः” (सि० वस्तिसिद्धि०) इति चरकवचनात् । अथञ्च वस्तिर्यथोक्तद्रव्यमानेनैव कायेः, मात्रा चास्याहंमात्रिकवस्तिवत्, माधुतैलिकवस्तिवदेत्याहुः । इति पिच्छिलवस्तिः ॥ ३३, ३४ ॥

इदानीं चरकाद्युक्तानामन्वेषां वस्तीनामनभिधाने उपपत्तिमाह, चरकादावित्यादि ।

—प्राय इति वचनात् तैऽव्यवस्थायां प्रयोज्या इति सूचयति ॥ ३५ ॥

सर्वार्थकारी शिशुवृद्धयूनां

निरत्ययः सर्वगदापहृष्ट ॥ ३६ ॥

इति निरुद्धाधिकारः ।

अथ नस्याधिकारः ।

पञ्चविधनस्यम् ।—

प्रतिमर्शोऽवपीड्य नस्यं प्रधमनं तथा ।

शिरोविरचनञ्चेति नस्तः कर्म च पञ्चधा ॥ १ ॥

प्रतिमर्शलक्षणम् ।—

ईषदुच्छिङ्गनात् स्नेहो यावान् वक्त्रं प्रपद्यते ।

नस्तो निषिक्तस्तं विद्यात् प्रतिमर्शं प्रमाणतः ॥ २ ॥

वल्गुसामान्यगुणमाह, वल्गिरित्यादि ।—सर्वगदापहृष्ट इति—मिलितसर्व-
दोषापहृष्टः, किंवा त्रैदोषिकव्याधिहर इति चरकव्याख्या; अन्वया-न्याख्याने तु—
“क्षेपितानिलाकर्षी” (च० सि० कल्पना०) इत्यनेन, तथा “सर्वान् विकारान्
ग्रसयेत्” (च० सि० कल्पना०) इत्यनेन च तत्र पौनस्यं स्यात् । इदमप्यस्य
सुसुतश्चर्मनं बोध्यं—“नरलोत्तमसत्त्वस्य तोष्यं बलिं प्रयोगयेत् । मध्यं मध्यमसत्त्वस्य
हीनसत्त्वस्य वै मृदुम् ॥ अपि हीनकर्मं कुप्यान्न तु कुप्यादतिक्रमम् । विशेषात्
सुकुमाराणां हीन एव कर्मो दितः ॥” (चि० ३८ अ०) इति ॥ ३६ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां निरुद्धाधिकार-विवृतिः ।

पञ्चकर्मपरिशेष्याम्रसमाह,—प्रतिमर्श इत्यादि ॥ १ ॥

प्रतिमर्शलक्षणमाह, ईषदुच्छिङ्गनादिति—ऊर्ध्वान्नास-
क्षेपणात् । ननु चरके “न चोच्छिङ्गेत्” (सि० विमर्शोऽथा०) इत्युक्तम्, अथ तु
ईषदुच्छिङ्गनम् उक्तम्, अतो विरोधः ? अथ केचिदोषदुच्छिङ्गनमनुच्छिङ्गनमेवेति
समादधति; अथे त्वं चरकोक्तप्रतिमर्शः स्वल्पमात्रोऽनुच्छिङ्गनः सार्वाङ्गिको ज्ञेयः,

प्रतिमर्शप्रयोजनम् ।—

प्रतिमर्शञ्च नस्यार्थं करोति न च दोषवान् ॥ ३ ॥

प्रतिमर्शप्रयोगविधिः ।—

नस्तः स्नेहाङ्गुलिं दद्यात् प्रातर्निशि च सर्वदा ।

न चोच्छिष्टेद्वेदरोगाणां प्रतिमर्शः स दार्ढ्यकृत् ॥ ४ ॥

प्रतिमर्शस्य प्रयोगकालः सात्रा च ।—

निशाहर्भुक्तवान्ताहः-स्वप्नाध्वश्चमरेतसाम् ।

शिरोऽभ्यञ्जनगण्डूष-प्रस्नावाञ्जनवर्चसाम् ॥

दन्तकाष्ठस्य हास्यस्य योज्योऽन्तेऽसौ द्विविन्दुकः ॥ ५ ॥

अत एव तत्र “प्रातर्निशि च सर्वदा” (वि० निमर्शोपा०) इत्युक्तम् ; यस्तु मुच्यते, स स्मृतिमान्, नासौ सार्वकालिकः इत्यभिधेयम्, अतः प्रतिमर्शः ईषदुच्छिष्टेन इत्याहः । नसो निषिक्त इति—नासापुटद्वये निषिक्तः । प्रमाणत इति—परिमाणतः, परिमाणद्वारकमेतज्ज्ञानमित्यर्थः ॥ २ ॥

प्रतिमर्शकसाह, प्रतिमर्शस्येत्यादि चरकस्य ।—नस्यार्थमिति—नस्यस्य स्नेहन-शोधनरूपप्रयोजनद्वयम् ; उक्तं हि—“स्नेहनं शोधनञ्चैव द्विविधं नस्यमुच्यते” (च० सि० निमर्शोपा०) । न च दोषवानिति—न व्यापत्तिकृत् ॥ ३ ॥

प्रकारान्तरेणापि प्रतिमर्शमाश्रमाह, नस्तः स्नेहाङ्गुलिमित्यादि चरकस्य ।—नस्त इति—नासाग्रम् । स्नेहाङ्गुलिविति—स्नेहपूरिताङ्गुलीं दद्यात् ; एतेन स्नेह-मप्राङ्गुलीतो यावान् स्नेहः पतति सैव प्रतिमर्शमात्रा । सर्वदेति—सर्वेष्वेव कृत्वेषु । न च नावनादिवदोच्छिष्टं कर्त्तव्यमित्याह, न चोच्छिष्टेदित्यादि । अरोगाणामित्यनेन मुख्यविषयत्वमस्योक्तम् । दार्ढ्यकृदिति—दन्तशिरःकपालादि-दार्ढ्यकृत् ॥ ४ ॥

सर्वदेत्यस्यार्थमाह, निशेत्यादि वास्तवस्य ।—असौ प्रतिमर्शः विन्दुवद्वपरि-मितो निशादीनामन्ते समाप्तो वेद्येन योज्यः । निशान्ते इति—प्रातः । अङ्गोऽन्ते इति—सायम् । मुच्यतेऽपि “तत्प्राप्तयेन” (वि० ४० अ०) इत्यनेन प्रातःकाल उक्तः । अथेति—पथयतः । अमशब्देनाध्वन्यतिरिक्तो व्यायाम उच्यते । मुच्यतेऽपि “व्यायामाध्वपरिश्रान्तेन” (वि० ४० अ०) इत्युक्तम् । रेतःशब्देन रेतःसरणोप-लक्षितव्यायाम उच्यते । प्रस्नाव इति—मूत्रोत्सर्गः । वर्चः, पुरीषोत्सर्गः । एषु पञ्चदश

अवपीडस्य हेविध्यं निरुक्तिर्य ।—

शोधनः स्तम्भनश्च स्यादवपीडो द्विधा मतः ।

वपीड दीयते यस्मादवपीडस्ततस्तु सः ॥ ६ ॥

नलभेदसैद्धिकनस्यस्य प्रयोगविषयः ।—

स्नेहार्थं शून्यशिरसां ग्रीवास्तम्भोरसां तथा ।

बलार्थं दीयते स्नेहो नस्तःशब्दोऽत्र वर्तते ॥ ७ ॥

कालेषु प्रतिमशदानप्रयोगनं वाग्यटेनेबोक्तमनुसन्धयन् ; तद्वयथा—“निशाद्भुक्त-
बालाहः-स्वप्राध्वयमरेतसाम् । शिरोऽभ्यघ्ननगण्डेष-प्रस्त्रावाघ्ननवर्चसाम् ॥ दन्तकाष्ठस्य
हास्यस्य योज्योऽन्तेऽवो द्विविन्दुकः । पञ्चमु स्तीतसां शुद्धिः क्लमनाशस्त्रिषु क्लमात् ॥
दृग्बलं पञ्चमु ततो दन्तदाह्यं मरुच्छमः ॥” (सू० २० अ०) इति । निशाद्भुक्तः
बालाहः-स्वप्रेषु पञ्चमु प्रतिमशदानात् स्तीतसां शुद्धिर्भवति । निष्चिति—अध्व-
यमरेतःसु क्लमनाशः स्यात् । शिरोऽभ्यघ्ननादिवु वर्षोऽन्तेषु तु पञ्चमु प्रतिमशदानात्
दृग्बलं स्यात् । ततोऽनन्तरं दन्तकाष्ठस्य हास्यस्य चान्ते योजितः प्रतिमशः क्लमात्
दन्तदाह्यं मरुतो वायोः प्रशमनं करोतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

अवपीडमाह, शोधन इत्यादि चरकस्य ।—अत्र संशमनमित्यवपीडस्य कर्म-
स्त्विति, तत् पुनरिह स्तम्भने एवान्तर्भवति । कुन्दोऽगुरोधात् अवपीडोत्यत्र वपीडोति
कथितम् ॥ ६ ॥

नस्यमाह, स्नेहार्थमित्यादि ।—ग्रीवास्तम्भोरसां बलार्थमित्यन्वयः । नस्तःशब्दो नस्य-
पर्यायः ; नासाभ्यां दीयते इति नस्यं, नासाशब्दात् “शरीरावयवात् यत्” इति यत्-
प्रत्ययेन नसादेशे रूपम् ; अत एवाह सुसुतः,—“ग्रीवधनौषधपक्वौ वा स्नेहो नासि-
काभ्यां दीयते इति नस्यम्” (वि० ४० अ०) । अनया च निरुक्त्या यद्यपि
सामान्यवचन एवायं नस्यशब्दस्तथाऽपि नस्तःशब्दोऽत्र वर्तते इत्यभिधानात् विशेष-
श्रुतितामपि नस्यशब्दस्य बोधयति ; एतेन यथा निदानशब्दो निदानपञ्चके तद्वत्
निदानविशेषे च वर्तते, तथाऽयं नस्यशब्दोऽपि नस्य-शिरोविरेचन-प्रतिमशवपीड-
प्रशमनेषु तथा नस्यविशेषे च स्नेहार्थं शून्यशिरसामित्यादिभोक्ते वर्तते । सुसुतेनादि
“ततो नस्यशब्दः पञ्चधा निपातितः” (वि० ४० अ०) इत्यादिनाऽयमर्थ उक्तः । एतेन
नासास्तीतसि दोषोपशमनार्थं यद्दीयते तन्नस्त्विति नस्यादिपञ्चकसामान्यत्ववचनम् ;
तथा प्रतिमशाभिन्नत्वे सति स्नेहार्थं यद्दीयते तन्नस्त्विति तु नस्यविशेषत्ववचनं
लोच्यमित्याहुः ॥ ७ ॥

नस्य भेदः केदिकनस्यस्य द्विविधमात्रानिर्देशः ।—

नस्यस्य केदिकस्याथ देयास्त्वष्टौ तु विन्दवः ।

प्रत्येकशो नस्तकयोर्नृणामिति विनिश्चयः ॥

शुक्तिश्च पाणिशुक्तिश्च मात्रास्त्रिस्रः प्रकौर्त्तिताः ॥ ८ ॥

शुक्तिपाणिशुक्तीरथः ।—

द्वात्रिंशद्विन्दवश्चात्र शुक्तिरित्यभिधीयते ।

हे शुक्ती पाणिशुक्तिश्च देयाऽत्र कुशलेनैरेः ॥ ९ ॥

दोषविशेषे केदविशेषः ।—

तैलं कफो च वाते च केवले पवने वसाम् ।

दद्यान्नस्तः सदा पित्ते सर्पिर्मज्जां समाकृते ॥ १० ॥

केदिकनस्यार्थं केदस्य प्रमाणमाह, नस्येत्यादि ।—केदापुतप्रदेशिनीपर्व-
इयात् यावान् केदः खवति तावान् केदो विन्दुरित्युच्यते ; उक्तं हि वास्यटो—
“प्रदेशिन्यङ्गुलीपर्व-इयान्मग्नमुद्धतात् । यावान् पतत्यसौ विन्दुः” (सू० २० अ०)
इति । नस्तकयोरिति—नासापुटयोः । एषा प्रथमा मात्रा । द्वितीया तृतीयाश्च
मात्रामाह, शुक्तिश्च पाणिशुक्तिश्चेति । शुक्तिर्द्वितीया, पाणिशुक्तिस्तृतीयेत्यर्थः ।
एताश्च तिस्रो मात्रा यथाबलं प्रयोज्याः ; सुश्रुतेऽप्युक्तं—“तस्य प्रमाणमाष्टौ विन्दवः,
प्रदेशिनीपर्वइयान्मुद्धता प्रथमा मात्रा, द्वितीया तु शुक्तिस्तृतीया पाणिशुक्तिरित्येता-
स्तिस्रो मात्रा यथाबलं प्रयोज्याः” (चि० ४० अ०) इति ॥ ८ ॥

शुक्ति-पाणिशुक्तिश्चद्वयोरथमाह, द्वात्रिंशद्विन्दव इति ।—हे शुक्तीति—चतुःषष्टि-
विन्दव इत्यर्थः । इदञ्च शुक्तिपाणिशुक्त्याख्यमात्राद्वयं मिलित्वैव नासापुटाभ्यां
प्रयोज्यं, न तु प्रथममात्रावत् प्रत्येकश्च इत्याहुः । एतच्च केदिकनस्यं न मिलेत् किन्तु
व्यजेदेव ; उक्तं हि सुश्रुते—“केदिकनस्यं न चोपमितेत् काश्चिदपि” (चि० ४० अ०)
इति ॥ ९ ॥

इदानीं यस्मिन् दोषे यः केदः प्रयोज्यकमाह, तैलमित्यादि ।—अकारान्
वातकफसंसर्गं च तैलं दैयमित्यर्थः । केवले इति—निरावरणे वाते । मज्जा तु
समाकृतपित्ते ॥ १० ॥

प्रथमनस्य स्वरूपं प्रयोगविधिः ।—

आपनं रेचनशूर्णी युञ्ज्यात्तं मुखवायुना ।

प्रङ्गुलद्विमुखया नाड्या भेषजगर्भया ॥

स हि भूरितरं दोषं चूर्णत्वादपकर्षति ॥ ११ ॥

शिरविरचनस्य स्वरूपं विषयः ।—

शिरविरचनद्रव्यैः स्नेहैर्वा तैः प्रसाधितैः ।

शिरविरचनं दद्यात् रोगिषु तेषु बुद्धिमान् ॥ १२ ॥

गौरवे शिरसः शूले जाड्ये स्यन्दे गलामये ।

शोथगण्डक्रिमिग्रन्थि-कुष्ठापस्मारपीनसे ॥ १३ ॥

शिरविरचनस्य प्रयोगविधिः ।—

स्निग्धस्निग्धोत्तमाङ्गस्य प्राक्कृतावश्यकस्य च ।

निवातग्रयनस्यस्य जलद्वै स्वेदयेत् पुनः ॥ १४ ॥

अथोत्तानोर्द्धदेहस्य पाणिपादे प्रसारिते ।

किञ्चिदुन्नतपादस्य किञ्चिन्मूर्ध्वेन नामिते ॥ १५ ॥

प्रथमनमाह, आपनमित्यादि बाष्पटस्य ।—रेचन इति—शिरविरचनद्रव्य-
कृतः, किंवा देहस्रोतोविशोधन इत्यर्थः । स इति—चूर्णः । चूर्णत्वादिति सूक्ष्म-
स्रोतोऽनुसारित्वादित्यभिप्रायः । एतच्च प्रथमनं चूर्णं प्रतनुवन्ने वद्धा जिघ्रे-
दित्यपि हृदयेऽव्यवहारमिदो विधिर्बोध्यः ॥ ११ ॥

शिरविरचनमाह, शिरविरचनेत्यादि ।—शिरविरचनद्रव्यैरिति—अपानार्ग-
वीजादिभिः । तैः कल्पोक्तैः एतैः शिरविरचनद्रव्यैः सह प्रसाधितैः स्नेहैर्वा
इत्यर्थः । अथ च मातार्थे निजसारा यथा—“ज्वारी विन्दवः पङ्क्ता तथाऽष्टौ वा
यथाबलम् । शिरविरचने योज्या ऊर्ध्वजलविकारिणाम् ॥” इति । जाड्यं
वीजादिसम्बन्धः । स्यन्दोऽभिप्रेत्यन्तरोगः । पीनसे इति—पुराणपीनसे ॥ १२।१३ ॥

येन विधिना तच्छिरविरचनं कर्त्तव्यं तदाह, स्निग्धेत्यादि बाष्पटस्य ।—
प्राक्कृतावश्यकस्य चेति—प्राक् पूर्वं कृतमावश्यकम् अवश्यकरीयं मूलमूत्रविशर्ग-
मुखभावनादिकं येन तस्य ।—जलद्वैमिति—शीतामूलादिकम् । स्वेदयेत् पुनरित्यनेन
उत्सर्गविद्वपचक्रमाङ्गभूतस्वेदापेक्षया भिन्न एव नस्याव्यवहितपूर्वकाले पुनः स्वेदः

नासापुटं पिधायैकं पथ्यायेण निषेचयेत् ।

उष्णाम्बुतप्तं भेषज्यं प्रणाद्या पिबुना तथा ॥ १६ ॥

दत्ते पादतलस्कन्ध-हस्तकर्णादि मर्दयेत् ।

शनेकच्छिङ्ग निष्ठोवेत् पार्श्वयोक्तभयोस्ततः ॥

आ-भेषजक्षयादेवं द्विस्त्रिर्वा नस्यमाचरेत् ॥ १७ ॥

शिरोविरेचनानन्तरं कर्षव्यनिर्देशः ।—

स्नेहं विरेचनस्यान्ते दद्याद्वाप्राद्यपेक्षया ॥ १८ ॥

क्षेदनस्य-शिरोविरेचनयोः दिनावधिनिर्देशः ।—

ब्रह्मात् ब्रह्माच्च सप्ताहं स्नेहकर्म समाचरेत् ।

एकाहान्तरितं कुर्वात् रेचनं शिरसस्तथा ॥ १९ ॥

कर्षव्य इति बोधयति । किञ्चिदुन्नतपादस्येति । चरकेऽपि “पादोन्नतस्य” (सि० विनर्मो०) इत्युक्तम् । पथ्यायेणेति—कसेण, न लेकदा । उष्णाम्बुतप्तमिति—उष्णाम्बुयोगादुष्णाम्बुवापेण वा तप्तम् । प्रणाद्येति—नस्यनलिकया । पिबुनेति—तूष्केन ! आदिशब्दात् घोषाललाटादीनां यद्वचम् । पार्श्वधोरिति—बामदक्षिण-नासापुटयोः । आ-भेषजक्षयादिति क्षेदः, भेषजनः सरणपथ्यन्तं शनेकच्छिङ्ग-निष्ठोवेदित्यर्थः । एवमुक्तपरिपाद्या वारद्वयं त्रयं वा दोषापेक्षया अधिकमपि वा नस्यं कुर्वादित्यर्थः । नस्ये क्रियमाणे यदि नस्यस्य सम्यक्प्रयोगेण मूर्च्छां स्यात् तदा शिरः परित्यज्य शीततोयेन सेचनं कार्यम् ; अत एवेतदनन्तरं बान्धटे यथा—“मूर्च्छांशं शीततोयेन सिचेत् परिहरन् शिरः” (सू० २० अ०) इति ॥ १४—१७ ॥

शिरोविरेचनस्थानान्तरीयं विधिसाह, स्नेहमित्यादि बान्धटस्य ।—क्षेदनमिति—क्षेदनस्यम् ॥ १८ ॥

क्षेदनस्यं विरेचनस्यञ्च क्रियन्तं कालं कथा परिपाद्या कुर्वादित्याह, ब्रह्मात् ब्रह्मादित्यादि ।—एकेकदिनमन्तरीक्ष्य सप्ताहमन्तरितदिनानि वर्जयित्वा स्नेहनस्यं, शिरसो विरेचनन्तु एकाहान्तरितं कुर्वात्, तेन यस्मिन् यस्मिन् दिने स्नेहनस्यं न दीयते तस्मिन् तस्मिन्नेव दिने विरेचनं नस्यं दीयमित्यर्थः ; एतेनैकस्मिन् दिने स्नेहनम्, अपरस्मिन् दिने शिरोविरेचनमेव । सपरस्वापरवेति (१) शिरोविरेचनान्तरितं भवति । एकाहान्तरितः शिरोविरेकः कार्य इत्युक्त्यग्रेण ह्यन्तरमपि ज्ञेयं, यथा सप्ताहमित्युक्त्यग्रेण, तेन ब्रह्मादिकमपि दोषापेक्षया ज्ञेयम् ; उक्तं ह—

स्नेहनस्य सम्यक्प्रवचनम् ।—

सम्यक्स्निग्धे सुखोच्छ्वास-स्वप्नप्रबोधाक्षिपाटवम् ॥ २० ॥

स्नेहनस्य अयोगातिथोगलक्षणम् ।—

रुचेऽक्षिस्तब्धता शोषो नासास्ये मूर्धशून्यता ।

स्निग्धेऽति कण्डूर्गुता प्रसेकारुचिपौनसाः ॥ २१ ॥

शिरोविरेचनस्य सम्यग्योगायोगातिथोगलक्षणानि ।—

सुधिरिक्तेऽक्षिलघुता वक्त्रस्वरविशुद्धयः ।

दुर्विरिक्ते गदोद्वेकः क्षामताऽतिविरेचिते ॥ २२ ॥

नस्यानर्हाः ।—

तोयमद्यगरस्नेह-पीतानां पातुमिच्छताम् ।

भुक्तभक्तशिरःस्नात-स्नातुकामसुतासृजाम् ॥ २३ ॥

नवपौनसरोगार्त-सूतिकाश्वामकासिनाम् ।

शुद्धानां दत्तवस्तीनां तथाऽनार्तवदुर्दिने ॥

अन्यत्रात्ययिके व्याधौ नैषां नस्यं प्रयोजयेत् ॥ २४ ॥

“एकान्तरं ह्यन्तरं वा नस्यं दद्याद्विचक्षणः । सप्ताहन्तु परं ज्ञेयं विशान्तस्य पुनःपुनः ॥ यदहं पश्चाद्वनथवा सप्ताहं वा सुयन्ति तन् । परं नवाहमूहन्तु नवाहात् सात्मातां व्रजेत् ॥” इति ॥ १२ ॥

सम्यक्स्निग्धलक्षणमाह, सम्यगित्यादि वाम्भटस्य ।—सुखशब्दः उच्छ्वासादिनां बोधान्तेन सम्बध्यते । अक्षौतौन्द्रियोपलक्षणम् । “अक्षिपाटवम्” इति वा पाठः ; तन्नान्तरे “प्रसादस्नेन्द्रियाणाम्” इत्युक्तत्वात् ॥ २० ॥

असम्यक्स्निग्धलक्षणमाह, रुचे इत्यादि वाम्भटस्य ।—रुचे इति—असम्यक्-स्निग्धे । अतिस्निग्धलक्षणमाह, स्निग्धे इत्यादि वाम्भटस्य । अतिस्निग्धे इत्यन्वयः । प्रसेक इति—कफप्रसेकः ॥ २१ ॥

स्नेहिकनस्यस्य सम्यग्योगादीनभिधाय विचननस्यस्यापि तानाह, सुधिरिक्ते इत्यादि वाम्भटस्य ।—क्षामता शुक्लद्रवघातुता ॥ २२ ॥

वैषां नस्यं न विधेयं तानाह, तोयेत्यादि वाम्भटस्य ।—तोयादिकं पीतं येन सति आहृतान्म्यादिवात् परनिपातः । अनात्तवदुर्दिने हेमन्तशिशिरयो-

नखधूमादिप्रयोगस्य वधीनिर्देशः ।—

न नखधूमनसप्ताब्दे नातीताशीतिवत्सरे ।

न चीनहादशे धूमः कवल्लो नोनपञ्चमे ॥ २५ ॥

न शुद्धिहूनदशमे न चातिक्रान्तसप्तती ।

आ-जन्ममरणं शस्तः प्रतिमर्गस्तु वस्तिवत् ॥ २६ ॥

इति नस्याधिकारः ।

अथ धूमपानाधिकारः ।

पञ्चविधधूमनिर्देशः ।—

प्रायोगिकः स्नेहिकश्च धूमो वैरेचनस्तथा ।

कासहरौ वामनश्च धूमः पञ्चविधो मतः ॥ १ ॥

नैवव्याप्तेऽङ्गि । अन्यथात्यधिके व्याधाविति—आत्यधिके तु व्याधौ नखेकसाप्ते निविह्ननत्वानामपि नखं विधेयमेवेत्यर्थः । नैषां नखं प्रयोगवेदिति श्लोकापाद-
श्लेषेण प्रतिसंख्यत्य दशः ॥ २३।२४ ॥

इदानीं यस्मिन् वयसि नखं न विधेयं तदाह, न नखसित्यादि वास्तव्यम् ।—
ऊनसप्ताब्दे इति—एकवर्षमारभ्य षष्ठवर्षपर्यन्तं प्रतिमर्गस्त्यतिरिक्तं नखं न प्रयोज्यं,
सप्तमवर्षात् प्रभृति तु विधेयमेवेत्यर्थः ; उक्तं हि कृष्णावेषेण—“सप्तवर्षमुपादाय
नखःकर्म चतुर्विधम्” इति । अतीताशीतिवत्सरे इति—एकाशीतीत्यादौ । निषेध-
प्रस्तावात् निषेधधूमकवत्सादीनप्याह, न चीनहादशे इत्यादि । ऊनहादशे
इति—एकवर्षमारभ्य एकादशवर्षपर्यन्ते । एवं वक्ष्यमाणेऽपि ज्ञेयम् । शुद्धि-
रिति—वसनविरचने । प्रतिमर्गस्तथा वस्तिरिति सर्वकालमेव विधेय इत्याह,
आजन्मेत्यादि ॥ २५।२६ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां नस्याधिकार-विवृतिः ।

नखवक्रासाप्रयोज्यत्वसाधन्यात् पञ्चसङ्क्रासासान्याञ्च नखानन्तरविधेयत्वाच्च नस्या-
ज्ज्वलं धूमविधिमाह, प्रायोगिक इत्यादि ।—प्रायोगिक इति निषेधधूमस्य रूपा ।
प्रयोगः सतताभ्यासः, तद्विषयको धूमः प्रायोगिकः । केदाय प्रभवतीति स्नेहिकः ।
क्षीपविरचनात् वैरेचनिकः । कासं हरतीति कासहरः । वायुतीति वामनः । यस्मिन्

धूमनेत्रस्य स्वरूपम् ।—

ऋजु त्रिकोषाफलितं कोलास्थ्यग्रप्रमाणितम् ।

वस्तिनेत्रसमद्रव्यं धूमनेत्रं प्रशस्यते ॥ २ ॥

धूमविशेषे नेत्रप्रमाणनिर्देशः ।—

सार्धस्त्रांशयुतः पूर्णो हस्तः प्रायोगिकादिषु ।

नेत्रे कासहरे त्र्यंश-हीनः शेषे दशाङ्गुलः ॥ ३ ॥

धूमवर्त्तिप्रकृतविधिः धूमपानस्य सामान्यविधिश्च ।—

श्रीषधैर्वर्त्तिकां कृत्वा शरीरगर्भां विशोषिताम् ।

चरके प्रायोगिककैटिकवेरेचनिकभेदात् विविध एव धूम उक्तस्तथाऽपि प्रायोगिके कासहरे, वेरेचनिके च वामनीयमन्त्रभाष्ये चरकसुश्रुतयोर्वैरोधः परिहरणीयः ॥१॥

धूमपानार्थे नलिकाविधानमाह, ऋज्विधादि चरकस्य ।—त्रिकोषाफलितमिति—विभिः पर्वभिर्मन्त्रैः समन्वितं किंवा त्रिकोषास्त्रिभङ्गः, तेन तस्मिन् नेत्रे स्थानत्रये भङ्गः कार्यः, स च नलिकात्रयेण घटनीय इत्याहुः । कोलास्थ्यग्रप्रमाणितमिति—अस्य नेत्रस्यायं कोलास्थ्यप्रवेशयोग्यं कार्यमित्यर्थः । मूलस्यास्त्राङ्गुलप्रवेशयोग्यम् ; यदाह वाग्भटः,—“मूलाग्रेऽङ्गुलकोलास्थि प्रवेश धूमनेत्रकम्” (सू० २१ अ०) इति । वस्तिनेत्रसमद्रव्यमिति—वस्तिनेत्रेण समं तुल्यं द्रव्यं सुवर्णद्वयतामादिकं यस्य तादृशम् । यथोक्तनलिकादिकृतधूमपानगुणचरकेणैवोक्तः ; यथा—“दूराद्वर्गितः प्रव-च्छिन्नी नाडीतनुकृतः । नेन्द्रियं बाधते धूमो मावाकालनिषेवितः ॥” (सू० सावाशितोऽर्थः) इति ॥ २ ॥

धूमनेत्रेन नेत्रमानभेदमाह, सार्ध इत्यादि ।—हस्तोऽत्र चतुर्विंशत्यङ्गुलपरिमितः, त्रिन प्रायोगिके धूमे सार्धो हस्तः षट्त्रिंशदङ्गुलं नेत्रमित्यर्थः । त्र्यंशयुत इति—अतुर्विंशत्यङ्गुलस्य तृतीयोऽंशोऽष्टाङ्गुलं, तेन संयुतो हस्त इत्यर्थः, एतेन कैटिके त्र्यंशदङ्गुलं नेत्रमित्यर्थः । वेरेचने तु पूर्णो हस्तश्चतुर्विंशत्यङ्गुलमित्यर्थः । कासहरे धूमे त्र्यंशहीनो हस्तः षोडशाङ्गुलमित्यर्थः । शेषे इति—वामने ॥ ३ ॥

इदानीं धूमपानार्थे नलिकामभिधाय धूमपानं यथा विधेयं तदाह, श्रीषधैरित्यादि ।—श्रीषधैरिति—गन्धैरङ्गुलतन्त्रैरित्यादिना बह्व्यसाधैरोषधैर्वर्त्तिकां कृत्वा धूमं पिबेत् । वर्त्तिकाकारणप्रकारमाह, शरीरगर्भांमित्यादि । शरी शरीरपृष्ठस्य गल्लिका, सा गर्भे अस्थितरे यस्याः ताम्, एतेन पिष्टेर्भेषजेः शरीं प्रलिप्य वर्त्तिः

विगर्भामग्निसंघुष्टां कृत्वा धूमं पिवेन्नरः ॥

वक्त्रेणैव वमिद्धमं नस्तौ वक्त्रेण वा पिवन् ॥ ४ ॥

दोषस्य अवस्थानविशेषे धूमपानादरनिर्देशः ।—

उरःकण्ठगते दोषे वक्त्रेण धूममापिवेत् ।

नासया तु पिवेद्दोषे शिरोघ्राणाक्षिसंश्रये ॥ ५ ॥

पञ्चविधधूमवर्त्तानां द्रव्यनिर्देशः ।—

गन्धैरकुष्ठतगरैर्वर्त्तिः प्रायोगिके मता ।

स्नेहिके तु मधूच्छिष्ट-स्नेहगुग्गुलुसर्जकैः ॥ ६ ॥

शिरोविरेचनद्रव्यैर्वर्त्तिर्वैरेचने मता ।

कासघ्नैरेव कासघ्नौ वामनेर्वामनौ मता ॥ ७ ॥

कार्येत्यर्थः । विगर्भामिति—तां वर्त्तिं विशोध्य ततः शरीरमाकृष्य विगर्भां कुर्व्यादित्यर्थः । अग्निसंघुष्टामिति—तां विगर्भां वर्त्तिं नेत्राग्रे समारोप्य अग्निसंघुष्टां कृत्वा धूमं पिवेदित्यर्थः । एषा वर्त्तिरटाकुला यवबन्धव्यस्थूला परिणाहेनाङ्गुष्ठसम्मिता कर्त्तव्या ; यदाह चरकः,—“पिष्टा लिप्तेच्छरिषीकां तां वर्त्तिं यवसन्निभाम् । अङ्गुष्ठसम्मितां कुर्व्यादटाकुलसमां भिषक् ॥” (सू० सात्राश्रितय०) इति । धूमं पीत्वा धूमं कथं वनेदित्याह, वक्त्रेणेत्यादि । एवकारेण नासिका निषिध्यते, वक्त्रेणैव धूमं वमन्, न तु नासयेत्यर्थः ; अत्र हेतुश्रवणेपीत्ता यथा—“प्रतिशोभं गतो ह्याश्रुधूमो हिंसादि चक्षुषी” (सू० सात्राश्रितय०) इति । नस्त इति—नासिकया, सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ ४ ॥

वक्रधूमपान-नासाधूमपानयोर्विषयमाह—उर इत्यादि ॥ ५ ॥

औषधैर्वर्त्तिकां कृतेत्युक्तम्, अतो बल्यंशमौषधान्याह, गन्धैरित्यादि ।—गन्धैरिति—अगुवादिमुगन्धिद्रव्यैः । अकुष्ठतगरैरिति—कुष्ठतगरवर्जितैः, कुष्ठतगरयोरिति—शोण्यत्वेन मस्तुल्लङ्घ्यसावकत्वात् ; उक्तञ्च शास्त्राक्ये—“नतकुष्ठे स्त्रावयतो धूमवर्त्तिप्रयोजिते । मस्तुल्लङ्घं विशेषेण तस्मात् ते नैव योजयेत् ॥” इति । मधूच्छिष्टं सिक्थकम् । स्नेहीऽव घृतं वसा च ; “वसाघृतमधूच्छिष्टेः” (च० सू० सात्राश्रितय०) इति वचनात् । शिरोविरेचनद्रव्यैरिति—श्लेताज्योतिष्मत्यादिभिश्चरकोक्तैः । कासघ्नैरिति—वृद्धतोषण्टकारोचिकटुकासमर्दादिभिः सुसुतोक्तैः । वामनैरिति—क्षायुचर्म-खुरशङ्कादिभिः सुसुतोक्तैः ॥ ६।७ ॥

धूमानहः ।—

योज्या न पित्तरक्ताग्नि-विरिक्तोदरमेहिषु ।

तिमिरोद्धानिलाधान-रोहिणीदत्तवस्त्रिषु ॥ ८ ॥

मत्स्यमद्यदधिजीर-चौद्रस्नेहविषाग्निषु ।

शिरस्यभिहतं पाण्डु-रोगं जागरितं निशि ॥ ९ ॥

अकालपीतातिपीतयोर्दोषनिर्देशः चिकित्सा च ।—

रक्तपित्तास्यवाधिर्य-रुग्णमूर्च्छामदमोहकृत् ।

धूमोऽकालेऽतिपीतो वा तत्र शीतो विधिर्हितः ॥ १० ॥

उपसंहारः ।—

एतद्धूमविधानान्तु लेशतः सम्प्रकाशितम् ॥ ११ ॥

इति धूमपानाधिकारः ।

अथ कवलगराट्टपाधिकारः ।

चतुर्विधकवलानां द्रव्यं विषयम् ।—

स्निग्धोष्णैः स्नेहिको वाति स्वादुशीतैः प्रसादनः ।

पित्ते कटुक्लवणै रूक्षैः संशोधनः कफे ॥

कषायस्वादुतिक्तैश्च कवलो रोपणो ब्रणे ॥ १ ॥

येषु धूमो न विधेयस्तानाह, योज्या इत्यादि वास्तव्यम् ।—दशवर्णिपिति
—कृतनिरुहेषु ; “विरिक्तास्थापितजागरित” (चि० ४० ख०) इत्यादि सुश्रुत-
दर्शनात् ॥ ८८ ॥

अकालातिपीतधूमयोर्दोषनाह, रक्तपित्त्यादि ।—अथ पीतो वेति कुट्टः ॥ १० ॥

धूमपानविधिरक्तसुश्रुतादावतिप्रपञ्चितः, इह तु अन्यविस्तारभयात् रुक्तेपथेनोक्त
इत्याह—एतदित्यादि ॥ ११ ॥

इति श्रीशिवदाससंनवरचित्तायां तत्त्वचन्द्रिकायां धूमपानाधिकार-विहितः ।

ऊर्ध्वगतदोषहरत्वसामान्यात् धूमाधिकारानन्तरं कवलगराट्टपाधिकारः प्रारभ्यते ।
तत्र कवलचतुर्विधो भवति ; यदाह सुश्रुतः,—“चतुर्धा कवलः केही प्रसादो शोधि-

कवलगण्डूपाधिकारः ।—

सुखं सञ्चार्यते या तु सा मात्रा कवले हिता ।

अलञ्चार्या तु या मात्रा गण्डूषे सा प्रकीर्त्तिता ॥ २ ॥

धारणस्य कालावधिनिर्देशः ।—

तावच्च धारणीयोऽयं यावद्वैषप्रवर्त्तनम् ।

पुनश्चान्योऽपि दातव्यस्तथा चौद्रघृतादिभिः ॥ ३ ॥

सस्यक् लक्षणम् ।—

व्याधेरपचयस्तुष्टिर्वैशद्यं वक्त्रलाघवम् ।

इन्द्रियाणां प्रसादश्च कवले शुद्धिलक्षणम् ॥ ४ ॥

मधुगण्डूषस्य गुणः ।—

दाहहृणात्रणान् हन्ति मधुगण्डूपधारणम् ॥ ५ ॥

रीपणौ” (चि० ४० अ०) इति ; अतस्तेषां चतुर्णां स्वरूपं विषयज्ञाह, स्निग्धोष्ण-
रित्यादि सुशुतस्य ।—यद्यपि तत्कालं वैरेचनस्तन्नाभ्यां सङ्घट्टविधत्तमेवोक्तं,
तथाऽप्यत्र संशोधने वैरेचनस्य, प्रसादने च स्तम्भनस्यान्तर्भावान्न विरोधः । वाग्मटे
तु कवलगण्डूषयोरभेदनवलम्बा चतुर्विधत्वमुक्तम् ; यथा—“चतुःप्रकारो गण्डूषः
स्निग्धः शसनशीघ्रौ । रीपणश्च त्रयस्तत्र त्रिषु योज्याश्चलादिषु ॥ अन्यो व्रणघ्नः—”
(सू० २२ अ०) इति ॥ १ ॥

मात्राभेदेन कवलगण्डूपाधिकारः,—सुखमित्यादि सुशुतस्य ॥ २ ॥

असौ कवलः कियत्तं कालं मुखे धारणीयः ? इत्याह, तावदित्यादि ।—अत्र
चौद्रं कमे कफपित्ते च, घृतं वाते वातपित्ते च । आदिशब्देन दुग्धादिकम् ;
यदाह सुशुतः,—“एवं सेहपयःचौद्र-रसमूवास्त्रसंयुताः । कषायोष्णोदकाभ्याश्च
कवला दोषतो हिताः ॥” (चि० ४० अ०) इति ॥ ३ ॥

कवलस्य सम्यग्धीगलक्षणमाह, व्याधेरित्यादि सुशुतस्य ।—अधीगातियोग-
लक्षणमित्येतेनान्तरं यथा—“ह्रीने जाड्यकफोत्क्लेशावरसज्ञानमेव च । अति-
योगान्मुखे पाकः शोषकृष्णाऽऽचिकित्ताः ॥” (सु० चि० ४० अ०) इति । एतच्च
सम्यग्धीगातियोगलक्षणं शोधनकवलस्येति भावसमोपपत्त्यर्थः । अक्षेप तु सम्यग्धीग-
लक्षणविपर्ययेणैव असम्यग्धीगलक्षणं सुधीभिर्हृदनीयमित्यभिप्रायेण अयोगातियोग-
लक्षणं गीतमिति ॥ ४ ॥

काञ्जिकगण्डूषस्य गुणः ।—

धान्यास्त्वमास्यवैरस्य-मलदौर्गन्ध्यनाशनम् ।

तदौषल्लवणं पीतं मुखशोषहरं परम् ॥ ६ ॥

चारोदक-तैलगण्डूषयोर्गुणः ।—

आशु क्षाराभ्युगण्डूषो भिनत्ति श्लेष्मणस्यम् ।

सुखे हितं वातहरं तैलगण्डूषधारणम् ॥ ७ ॥

इति कवलगण्डूषाधिकारः ।

अथाश्रोतनाञ्जन-तर्पण-पुटपाकाधिकारः ।

आश्रोतनस्य गुणाः ।—

सर्वेषामक्षिरोगाणामादावाश्रोतनं हितम् ।

रुक्तादकण्डूधर्षाशु-दाहरागनिवर्हणम् ॥ १ ॥

दोषभेदेन श्रोतोष्णप्रयोगविधिः ।—

उष्णं वाते कफे चोष्णं तच्छीतं रक्तपित्तयोः ॥ २ ॥

कफवातजाक्षिरोगे प्रयोगविधिः ।—

निवातस्थस्य वामेन पाणिनोन्मौल्य लोचनम् ।

शुक्लो प्रलम्बधाऽन्येन पित्तुवर्त्या कनीनिके ॥ ३ ॥

दाह्यादि ख्यातं—वाग्भटस्य ॥ ५६ ॥

आश्रित्यादि ।—आशु शीघ्रम् । क्षाराभ्यु यवक्षारजलम् । तैलमिति—तिल-
तैलम् ॥ ७ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां कवलगण्डूषाधिकार-विहितः ।

पूर्वोक्तपङ्क्त्येवाश्रोतनाधिकारमाह, सर्वेषामित्यादि ।—वर्धः करकरिका ॥ १ ॥

दोषभेदेन तदाह, उष्णमित्यादि वाग्भटस्य ।—उष्णमिति—ईषदृक् ॥ २ ॥

निवातस्थेत्यादि ।—अथ शुक्ताविति निमेषपादोपपन्नञ्चम् । अन्येनेति—

दश द्वादश वा विन्दुन् द्वाङ्गुलादवसेचयेत् ।

ततः प्रसृज्य सृदुना चेलिन कफवातयोः ॥

अन्येन कोष्णपानीय-प्लूतेन स्वेदयेद्भृदु ॥ ४ ॥

अत्युष्णाद्याश्वोतनस्य दोषः ।—

अत्युष्णतीक्ष्णं रुग्ण-दृङ्नाशयाक्षिसेचनम् ।

अतिशीतन्तु कुरुते निस्त्रोदस्तम्भवेदनाः ॥ ५ ॥

अधिकार्यादिमात्राश्वोतनस्य दोषः ।—

कषायवर्त्मतां घर्षं कृच्छ्रादुन्मेषणं बहु ।

विकारवृद्धिमत्यल्पं संरम्भमपरिस्तुतम् ॥ ६ ॥

दक्षिणपाणिना । प्रलम्बयेति—लम्बमानयेत्यर्थः । पिबुवर्त्येति—तूलकवर्त्या ।
कनीनिके नासिकादेशसन्निहितचक्षुःकोणे । द्वाङ्गुलादिति नेदकनीनिकस्थोपरि ।
पिबुवर्ति द्वाङ्गुलमुत्तोल्य निवातप्रदेशस्यातुरस्य वैद्यो वामेन पाणिना लोचन-
कुन्मील्य प्रकाशं दक्षिणेन पाणिना शक्तिं धृत्वा तस्यां शक्तौ प्रलम्बमानया औषध-
द्रव्यसङ्घितपिबुवर्त्या कनीनिकस्थोपरि द्वाङ्गुलमुत्तोलितया दश द्वादश वा विन्दुन्
अवसेचयेदित्यर्थः । सेचनानन्तरं यत् कार्यं तदाह, तत इत्यादि वाम्भटस्य । ततः
सेचनानन्तरं सृदुना सृदुत्पण्णेन चेलिन वस्त्रेण लोचनं प्रसृज्य अन्येन चेलिन पिबुना
द्भृदुणाजलसिक्तेन सृदु यथा भवति तथा लोचनं स्वेदयेत् । कफवातयोरिति न तु
रक्तपित्तयोरित्यर्थः ॥ ३४ ॥

अत्युष्णतीक्ष्णाश्वोतनस्य तथा अतिशीतस्य च दोषमाह—अत्युष्णतीक्ष्ण-
मित्यादि ॥ ५ ॥

इदानीं बहुमात्रस्य तथाऽल्पमात्रस्य तथा वस्त्रापुतस्याश्वोतनस्य दोषमाह,
कषायेत्यादि वाम्भटस्य ।—कषायवर्त्मतामिति—रक्तवर्त्मतां रुचवर्त्मतां वा ।
घर्षमिति—करकरिकाम् । बहु इति—बहुपरिमाणाश्वोतनं कषायवर्त्मतादिकं,
कुरुते इति शेषः । अत्यल्पमाश्वोतनं विकारवृद्धिं कुरुते ; तथा अपरिस्तुतमिति—
अपुतमाश्वोतनं संरम्भं शोथं कुरुते । यद्यपि सुसुते आश्वोतनवत् सेकोऽप्युक्तः ;
यथा—“तर्पणं पुटपाकश्च सेकश्चाश्वोतनाञ्जनम्” (८० १८ ५०) इति, तथाऽपि
वाम्भटमते आश्वोतने एव सेकस्यान्तर्भावादविरोधो ज्ञेयः ॥ ६ ॥

अञ्जनस्य विषयः पक्वाच्चिरोगलक्षणम् ।—

अथाञ्जनं शुद्धतनोर्नेत्रमावास्थिते मले ।
पक्वलङ्केऽल्पशोथार्ति-कण्डूपैच्छित्यलक्षिते ॥
मन्दघर्षाशुरागोऽक्षिण प्रयोज्यं घनदूषिके ॥ ७ ॥

विविधाञ्जनम् ।—

लेखनं रोपणं दृष्टि-प्रसादनमिति त्रिधा ।
अञ्जनं—” ॥ ८ ॥

अञ्जनवयाणां द्रव्यम् ।—

“—लेखनं तत्र कषायास्त्वपटूषणैः ।
रोपणं तिक्तकौट्रेयैः स्वादुशीतैः प्रसादनम् ॥ ९ ॥

अञ्जनशलाकायाः स्वरूपम् ।—

दशाङ्गुला तनुर्मध्ये शलाका मुकुलानना ॥ १० ॥

अञ्जनभेदेन शलाकाभेदः ।—

प्रशस्ता लेखने ताम्बी रोपणे काललोहजा ।
अङ्गुली च सुवर्णोत्था रूप्यजा च प्रसादने ॥ ११ ॥

आश्चर्योत्तमानन्तरमञ्जनमाह, अथेत्यादि ।—अथेति—आनन्तर्ये । शुद्धतनोरिति कायशिरोविरकाभ्याम् । नेत्रमावास्थिते मले इति—नेत्रे एव स्थिते दोषे इत्यर्थः ; एतेन प्रदेशान्तरस्थदोषाहन्तृत्वमञ्जनस्योक्तम् ; सस्रुतेऽप्युक्तं—“नेत्रे एव स्थिते दोषे प्रातमञ्जनमाचरेत्” (७० १८ अ०) इति । तथा पक्वलङ्के पक्वाच्चिरोगलक्षणे सखेवाञ्जनं प्रयोज्यम् । तदेव पक्वलक्षणं कथं ज्ञातव्यम् ? इत्यत आह, अल्प-शोथेत्यादि । अल्पशब्दस्य शोथादिभिः प्रत्येकमन्वयः ; एवं मन्दमन्दस्यापि घर्षादिभिरिति । लक्षिते इति—जाते । दूषिका नेत्रपिच्छोदिका ॥ ७ ॥

अञ्जनस्य द्वेविधमाह, लेखनमित्यादि वाम्भट्टस्य ।—अञ्जनमिति ऊटः ॥ ८ ॥

एषां स्वरूपमाह, लेखनं तत्रेत्यादि ।—तत्रेति—विषु लेखनादिषु मध्ये । पटू लवणम् । कषणं कटु । पिप्पल्यादिकषायादिभिर्द्रव्यैर्दञ्जनं तल्लेखनमित्यर्थः ॥ ९ ॥

अञ्जनदानार्थे शलाकामाह, दशाङ्गुलित्यादि वाम्भट्टस्य ।—मुकुलानना कुन्दजातीमल्लिकासुकुलमुखी ॥ १० ॥

अञ्जनभेदेन शलाकाभेदमाह, प्रशस्त्यादि तस्यैव ।—काललोहः पाण्डुरादिः ।

आश्चर्योत्पत्ति-तत्त्व-पुष्टपाकाधकारः ।

दोषाणां गुरुत्वादिभेदेन कल्पनाविविध्यम् ।—

पिण्डो रसक्रिया चूर्णं त्रिधैवाञ्जनकल्पना ।

गुरौ मध्ये लघौ दोषे तां क्रमेण प्रयोजयेत् ॥ १२ ॥

अञ्जनानन्तरं कर्तव्यनिर्देशः ।—

अथानुष्मीलयन् दृष्टिमन्तः सञ्चारयेच्छूनैः ।

अञ्जिते वर्त्मनो किञ्चिच्चालयेच्चैवमञ्जनम् ॥ १३ ॥

अपेतौषधसंरम्भं निर्वृतं नयन् यदा ।

व्याधिदोषर्तुयोग्याभिरङ्गिः प्रचालयेत् तदा ॥ १४ ॥

दक्षिणाङ्गुष्ठकेनाक्षि ततो वामं सवाससा ।

ऊर्ध्ववर्त्मनि सङ्गृह्य शोध्यं वामेन चैतरत् ॥ १५ ॥

प्रसादनाञ्जने तु अङ्गुल्येव शारीरी शलाका, तथा सुवर्णजा रुप्यजा च शलाका प्रशक्येत्यर्थः ॥ ११ ॥

त्रिविधस्यैवाञ्जनस्य प्रत्येककल्पनाविविध्यमाह, पिण्ड इत्यादि ।—पिण्डः गुडिकाञ्जनं, तत्रैव वक्तिका अप्यन्तर्भवति । वर्षणादिना घनीभूतस्वरसचौद्रष्टतादिरिव रसक्रियेषुच्यते । पिण्डादीनां विषयमाह, गुरावित्यादि तस्येव । सुश्रुतेऽप्युक्तं—“गुडिकारसचूर्णानि त्रिविधान्यञ्जनानि तु । यथापूर्वं बलं तेषां श्रेष्ठमाहु-मनोविषयः ॥” (उ० १८ अ०) इति ॥ १२ ॥

अञ्जितनयनेन यत् कर्तव्यं तदाह, अथेत्यादि तस्येव ।—दृष्टिमनुष्मीलयन्-प्रकाशयन्, अन्तरिति—चक्षुष्ये शनैः शनैः सञ्चारयेत्, तथा अञ्जिते वर्त्मनो च किञ्चिच्चालयेत् । अनन्तरमञ्जनद्रव्यवैधेयं प्रशान्ते सति यत् कार्यं तदाह, अपेतेत्यादि । अपेतौषधसंरम्भो भेषजलोभो यस्माद्देवात्तदेवमपेतौषधसंरम्भम्, अतो निर्वृतं स्वस्थम् । व्याधिदोषर्तुयोग्याभिरिति—व्याध्यादिविपरीताभिः । कथमञ्जनमप-साध्यमित्याह, दक्षिणेत्यादि तस्येव । सवाससा वस्त्रवेष्टितेन दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठकेन वामनाक्षि ऊर्ध्ववर्त्मनि सङ्गृह्य शोध्यम् अञ्जनक्लेदरहितं कार्यम् । एवमितरदिति—दक्षिणनयनं ऊर्ध्ववर्त्मनि सङ्गृह्य सवाससा वस्त्रवेष्टितेन वामहस्ताङ्गुष्ठकेन शोध्यमित्यर्थः ॥ १३—१५ ॥

अञ्जनप्रयोगस्य सद्युक्तिरसमर्थनिर्देशः ।—

निशि स्वप्नेन मध्याह्ने पानान्नोष्णगमस्तिभिः ।

अक्षिरीगाय दोषाः स्युर्वर्द्धितोत्पीडितद्रुताः ॥

प्रातः सायञ्च तच्छान्त्यै व्यभ्रेऽर्कऽतोऽञ्जयेत् सदा ॥ १६ ॥

समयविशेषे शोपपत्तिकमञ्जनविधानमाह, निशीत्यादि ।—वर्द्धितोत्पीडितद्रुता इति—सञ्चितप्रकुपितप्रसृता दोषा इत्यर्थः । यस्मान्निशि रात्रौ दोषकालस्त्वभावेन स्वप्नेन निद्रया वर्द्धितोत्पीडितद्रुताः सन्तः अक्षिरीगाय अभिष्यन्दादिनेश्वरोगाय स्युः, अतो हेतोस्तच्छान्त्यै रात्रिनिद्रोद्भूतदोषप्रशमनाय प्रातःकाले अञ्जयेत् ; सदेति—सर्वस्मिन्नेव कृते । तथा मध्याह्ने च दोषाः पानान्नोष्णगमस्तिभिर्वर्द्धितोत्पीडितद्रुताः सन्तः अक्षूरीगाय स्युः, अतो हेतोः तच्छान्त्यै मध्याह्नकालीनपानान्नादिसमुद्भूतदोषशान्त्यै सायमञ्जयेत् । सुसुप्तस्तु रात्रावप्यञ्जनं कार्यमित्याह ; यथा—“यथादोषं प्रयोज्यानि तानि दोषविशारदेः । अञ्जनानि यथोक्तानि प्राक्तसायङ्गरात्रिषु ॥” (सू० १८ ५०) इति । यथादोषमित्यनेन प्रातर्लेखनमञ्जनं कफप्रत्यग्नीकतया देयम् ; यदाह विदेहः,—“विलीनो हि दिवा दोषः स्थाव्यते लेखनाञ्जनेः” इति । सायङ्के तु वातप्रत्यग्नीकतया सस्नेहनं शोपणाञ्जनं देयम् । रात्रौ तु प्रसादनं, अक्षुष्यत्वादोषशान्तिरिति चेद्विज्ञेयम् । रात्रावप्यतिशीते तीक्ष्णाञ्जनं न कार्यम् ; यदाह वाम्भटः,—“न रात्रावपि शीतेऽपि नेत्रे तीक्ष्णाञ्जनं हितम् । दोषमन्सावयत् स्नान-कण्डू-काद्यादिकारि तत् ॥” (सू० २३ ५०) इति । ननु दिवा कथमञ्जनम् ? यतः,—“दिवा तु न प्रयोक्तव्यं नेत्रयोश्चीक्ष्णमञ्जनम् । विरेकदुर्वलं चक्षुरादित्यं प्राप्य सीदति ॥” (वा० सू० २३ ५०) इति ? उच्यते ; स्वस्थामिन्द्रियादिदं वाक्यं, किंवा अत्युद्विग्नकफापेक्षया दिवाऽञ्जनविधानं बोध्यम् ; यदाह वाम्भटः,—“अत्युद्विग्नो बलासु तु लेखनीयेऽथवा गदे । काममङ्गापि नालुप्ये तीक्ष्णमस्त्रि प्रयोजयेत् ॥” (सू० २३ ५०) इति । लेखनीये गदे इति—लेखनीयशुक्रार्मादौ । ननु विरेकदुर्वलं चक्षुरादित्यं प्राप्य सीदतीति वचनमनुपपन्नं, यतो नेत्रस्य तेजसत्वादादित्यं प्राप्य तेजोवृद्धिरेव युक्ता “सामान्यं वृद्धिकारणम्” (च० सू० दोषघ्नोपयोगेन) इति सिद्धान्तः ? नेत्रम् ; कालक्षोणादञ्जनस्य च तीक्ष्णत्वादतियोगेन दृष्ट्युपघातः स्यादिति ; अत एवाह वाम्भटः,—“अश्मनो जन्म लोहस्य तत एव च तीक्ष्णता । उपघातोऽपि तेनेव तथा नेत्रस्य तेजसः ॥” (सू० २३ ५०) इति । अस्यार्थः,—यथा लोहस्य जन्म अश्मनस्तथा तीक्ष्णताऽपि अश्मनः ; शापनप्रसारात्, तथा

अवस्थाविशेषे तीक्ष्णाञ्जनादिविधिः ।—

कण्डूजाद्योऽञ्जनं तीक्ष्णं धूमं वा योजयेत् पुनः ।

तीक्ष्णाञ्जनामितसे तु पूर्णं प्रत्यञ्जनं हितम् ॥ १७ ॥

अञ्जनानर्हाः ।—

नाञ्जयेद्भीतवमित-विरिक्ताश्रितवेगिते ।

क्रुद्धज्वरिततान्ताक्ष-शरीरकशोषजागरे ॥ १८ ॥

अट्टेऽर्के शिरःस्नाते पीतयोर्धूममव्ययोः ।

अजौर्णेऽग्न्यर्कसन्तसे दिवास्वप्ने पिपासिते ॥ १९ ॥

तर्पणप्रयोगे स्थानकालादिनिर्देशः ।—

निवाते तर्पणं योज्यं शुद्धयोर्मूर्ध्नि काययोः ।

काले साधारणे प्रातः सायं वीक्षानशायिनः ॥ २० ॥

उपघातः कुण्डलादिरपि अश्मन एव ; एवं नेत्रस्य जन्म तेजसस्तथा तीक्ष्णताऽपि अनुपपन्नतां पित्तरूपात् तेजसः, तथा उपघातोऽपि अतितीक्ष्णसौरादितेजस इति दृष्टत्वात् कल्प्यते ॥ १६ ॥

अञ्जने दत्तोऽपि यदि कण्डूजाद्यादिकं तिष्ठति, तदा पुनरपि तीक्ष्णमञ्जनं धूमं वा योजयेदित्याह,—कण्डूजाद्ये इत्यादि वाग्यमटस्य । यदि पुनस्तीक्ष्णाञ्जनविधा-
नेन दाहः स्यात्, तदा दृष्टिप्रसादनमञ्जनं कार्यमित्याह, तीक्ष्णाञ्जनेत्यादि तस्यैव ।
अमितसे इति—सदाह । प्रत्यञ्जनमिति—तीक्ष्णाञ्जनप्रत्यनीकमञ्जनं संदृशोतस्त्रि-
मित्यर्थः ॥ १७ ॥

अञ्जनं येषु न विधियं तानाह, “नाञ्जयेत्” इत्यादि “पिपासिते” इत्यन्तं
वाग्यमटस्य ।—अश्रिते सद्योमुक्तवति । वेगिते इति—दोषवेगोदये ; सुश्रुतेऽप्युक्तं—
“दोषवेगोदये दत्तं कुर्यात् तान्तामुपदवान्” (उ० १८ अ०) इति । ज्वरित इति—
मज्ज्वरितः । तान्ताक्षे इति—पञ्चमास्त्रादिरूपदर्शनात् तान्ते खाने अविषी यस्य
तस्मिन् । अट्टेऽर्के इति—अनुदिते रवौ ; अरुणस्तु अट्टेऽर्के इति—जलदादिच्छन्ने
इत्याह । सुश्रुते तु—“शिरःस्नातेऽतिशोते च रवावनुदितेऽपि च” (उ० १८ अ०)
इत्युक्तम् ॥ १८, १९ ॥

एकाग्रयत्नादभिमन्त्रिकादे तर्पणमाह, निवाते इत्यादि वाग्यमटस्य ।—

तर्पणप्रयोगविधिः वसाप्रयोगविषयश्च ।—

यवभाषमयीं पालीं नेत्रकोषादहिः समाम् ।

हाङ्गुलीचां दृढां कृत्वा यथास्वं सिद्धमावपेत् ॥ २१ ॥

सर्पिर्निर्मोक्षिते नेत्रे तप्ताम्बुप्रविलायितम् ।

नक्ताम्बु-वाततिमिर-क्षच्छ्रवोधादिके वसाम् ॥

आ पञ्चाग्रात्—”

॥ २२ ॥

रोगाधिष्ठातृविशेषे स्नेहस्य स्थितिकालः ।—

“—अथोन्मेषं शनकैस्तस्य कुर्वतः ।

मात्रां विगणयेत् तत्र वर्त्मसन्धिसितामिति ॥ २३ ॥

दृष्टौ च क्रमशो व्याधौ शतं त्रीणि च पञ्च च ।

शतानि सप्त चाष्टौ च दश मन्येऽनिले दश ॥

पित्ते षट् खल्वुत्ते च वलासे पञ्च धारयेत् ॥ २४ ॥

भूर्जकायविशुद्धिर्नस्यविरुद्धाभ्याम् । साधारणे काले इति—नात्युष्णवर्षाग्रीते । तर्पणं स्नेहेन चतुःपूरणम् ॥ २० ॥

अतस्तदर्थे चतुषि चालिवन्मनं कर्तुं द्रव्यमाह, यवेत्यादि वाम्बुदस्य ।—पालीमिति—पालपालम् । हाङ्गुलीचां दृढामिति—हाङ्गुलीच्छ्रयां दृढां निविडां यथा स्नेहो न क्षवतीत्यर्थः । यथास्वं सिद्धं सर्पिरिति—तत्तद्वायुप्रत्यनौकटव्यपक्रान्तिव्यर्थः । पाचय्यं वृतं तत्तज्जलस्योपरि स्थापयित्वा प्रविलायितं द्रवौकृतमित्यर्थः । आवपेत् पूरयेत् । व्याधिविगणने स्नेहविशेषमाह, नक्ताम्बुत्यादि वाम्बुदस्य । अत्रापि यथास्वं सिद्धमित्यादि शोध्यमित्यर्थः । पूरणविधिमाह, आ पञ्चाग्रादिति—पञ्चाग्रपथ्यन्तं पूरयेदित्यर्थः ॥ २१, २२ ॥

अथ स्नेहेन चतुः पूरयित्वा कियन्तं कालं व्याप्य सस्नेहं स्थातव्यम् ? इति निज्जासायामाह, अथेत्यादि ।—अथ वृताद्यावपनानन्तरं, शनकैरुन्मेषं कुर्वतस्तस्य आतुरस्य मात्रां विगणयेत् । मात्रा च खल्वक्षरोच्चारणम् । तत्र वर्त्मस्थे व्याधौ शतमात्रां धारयेत् खल्वक्षरशतोच्चारणकालमसकालं व्याप्य स्नेहं धारयेत् । सन्धिसते तु व्याधौ त्रीणि शतानि । शृङ्गमण्डलगते तु पञ्च शतानि । कण्ठमण्डलगते तु सप्त शतानि । दृष्टिमण्डले चाष्टौ । मन्ये इति—अधिमन्ये दश, इत्यादिक्रमेण धारयेत् ॥ २३, २४ ॥

स्नेहधारणानन्तरं कर्तव्यनिर्देशः ।—

कृत्वाऽप्राङ्गे ततो द्वारं स्नेहं पात्रे तु गालयेत् ।

पिवेच्च धूमं नेचेत व्योम रूपञ्च भास्वरम् ॥ २५ ॥

दोषभेदे तर्पणप्रयोगस्य दिनावधिनिर्देशः ।—

इत्थं प्रतिदिनं वाते पित्ते त्वेकान्तरं कफे ।

स्वस्थे च ह्यन्तरं दद्यादा-दृक्षेरिति योजयेत् ॥ २६ ॥

तर्पणस्य सम्यग्योगायोगातिरिक्तलक्षणम् ।—

प्रकाशक्षमता स्वास्थ्यं विशदं लघु लोचनम् ।

दृष्टे विपर्ययोऽदृष्टेऽतिदृष्टे श्लेष्मजा रुजः ॥ २७ ॥

पुटपाकस्य विषयनिर्देशः ।—

पुटपाकं प्रयुञ्जीत पूर्वोक्तेष्वेव लक्ष्मसु ॥ २८ ॥

पुटपाकभेदानां विषयनिर्देशः ।—

स वाते स्नेहनः श्लेष्म-सहिते लेखनो हितः ।

दृग्दोर्बल्येऽग्निले पित्ते रक्ते स्वस्थे प्रसादनः ॥ २९ ॥

धारणानन्तरञ्च यत् कार्ये तदाह, कलेत्यादि ।—द्वारमिति—आलवाखि
छिद्रं कृत्वा । व्योमेति—आकाशं नेचेत । भास्वरं रूपसत्त्वादि । अथञ्च कसो
यस्मिन् दोषे यावद्दिनं कार्यस्तदाह, इत्यनित्यादि । अथञ्च दिनक्रमः चतुष्टय-
पर्यन्तं द्योत्य इत्याह, आ-दृक्षेरित्यादि । योजयेदिति—उक्तदिनक्रमं चतुष्टय-
पर्यन्तं योजयेदित्यर्थः ॥ २६ ॥

सम्यक्दृष्टस्य चक्षुषः किं लक्षणम् ? इत्याह, प्रकाशित्यादि ।—प्रकाशक्षमता
भास्वरदिप्रभादर्शनक्षमत्वम् । स्वास्थ्यमवेदनत्वम् । तर्पणायोगातिरिक्तलक्षणमाह,
विपर्यय इत्यादि । विपर्ययः प्रकाशक्षमतादिवैपरीत्यम् । अतिदृष्टे तु श्लेष्मजा
रुजः कण्डूपैच्छित्यादयः ॥ २७ ॥

पुटपाकमाह, पुटपाकमित्यादि भवेदित्यन्तं वास्तव्यम् ।—पूर्वोक्तेष्विति—तर्पणोक्तेषु
रोगिवित्थैः ॥ २८ ॥

स्नेहनादिभेदेन विविधस्य पुटपाकस्य पृथक् पृथक् विषयमाह, स वाते इत्यादि ।
—स इति—पुटपाकः स्नेहनः वाते हितः । दोषसहिते तु वाते लेखनः पुटपाको
हित इति । दृग्दोर्बल्योऽतु प्रसादनः पुटपाको हित इत्यर्थः । इदञ्च पुटपाककर्म

पुटपाकवयस्य शोधननिर्देशः ।—

विल्वमात्रं पृथक् पिण्डं मांसभेषजकल्कयोः ।

उरूकवटाभोज-पत्रैः स्निग्धादिषु क्रमात् ॥ ३० ॥

वेष्टयित्वा सृदा लिप्तं धवधन्वनगोमयैः ।

पचेत् प्रदीप्तैरग्न्याभं पक्वं निष्पीड्य तद्रसम् ॥

नेत्रे तर्पणवत् युञ्ज्यात्—”

॥ ३१ ॥

लेखनादिभेदवयेषु धारणकालनिर्देशः ।—

—“शतं हे त्रीणि धारयेत् ।

लेखनस्नेहनात्येषु—”

॥ ३२ ॥

येदृशैर्विधेयं तत् वाग्भट्टनोक्तम्, इह तु यस्यविक्षारभयाः कृषेण न लिखितं, किन्तु-
युक्तमिति कृत्वा तथा लिख्यते; यथा—“भूशयप्रसङ्गानूप-संदीनज्वसामिधैः ।
स्नेहनं पयसा पिष्टेर्जीवनीयैश्च कल्पयेत् ॥ स्निग्धपक्षियकृन्नांस-सुक्तायस्तास्रैस्त्वैः ।
स्त्रीतोमशङ्खफेनालेर्लेखनं सस्तुकल्पितैः ॥ स्निग्धपक्षियकृन्नाञ्च वसाऽन्तर्हृदयाभिधैः ।
मधुरैः सट्टितैः क्षय-क्षीरपिष्टैः प्रसादनः ॥” (सू० २३ प०) इति ॥ २९ ॥

पुटपाकवयस्य कल्पनामाह, विल्वेयादि ।—मांसं भूशयादिसांसं, भेषज-
खानन्तरोक्तशोवनौयादिकं, तयोः कल्करूपयोः पिण्डम् । पृथक् विल्वमात्रमिति—
मलमात्रम् । परण्डादिपत्रैः क्रमेण स्निग्धादिषु स्नेहादिपुटपाकेषु वेष्टयित्वा अनन्तरं
सृदा लिप्तं प्रदीप्तैर्धवधन्वनगोमयैः पचेत् । क्रमादिति धवधन्वनगोमयैरित्येवापि
योगयति केचित्, तेन स्नेहनपुटपाके परण्डपत्रेण वेष्टनं, धवकाठाङ्गारण
च पाकः । लेखने वटपत्रेण वेष्टनं, धन्वनकाठाङ्गारण च पाकः । प्रसादने
तु भोजपत्रैर्वेष्टनं, गोमयाग्निना च पाक इति । अग्न्याभमिति—अग्निवर्णम्,
एतच्च सस्यक्पाकज्ञानार्थमुक्तम् । तर्पणवत् युञ्ज्यादित्यनेन निवर्तते तपशोक्त-
विधिसमाख्यतिर्दिशति ॥ ३०, ३१ ॥

एतद्रसश्च क्षिप्तं कालं नेत्रे धारयेत् ? इत्याह, शतं हे त्रीणि धारयेत्
इति ।—लेखनस्नेहनात्येष्विति । एतच्च यथाक्रमं योज्यं, तेन लेखनपुटपाके
शतमिति—मात्राशतं धारयेत् । स्नेहने तु हे मात्राशते । अत्ये इति—प्रसादने
त्रीणि मात्राशतानि धारयेदिकथं ॥ ३२ ॥

श्लेहद्रवेषु श्रोतोऽप्यप्रयोगनिर्देशः अनन्तरकृतं योगायोगादित्युच्यते ।—

“—कोष्णी पूर्वो हिमोऽपरः ।

धूमपोऽन्ते तयोरेव योगास्तत्र च तस्मिन् ॥ ३३ ॥

तर्पणपुटपाकानर्हः आचारपाकस्य अवधिनिर्देशः ।—

तर्पणं पुटपाकश्च न स्थानर्हं न योजयेत् ।

यावन्त्यहानि युञ्जीत द्विगुणो हितभाग्भवेत् ॥ ३४ ॥

इत्याश्मोतनाञ्जन-तर्पण-पुटपाकाधिकारः ।

अथ शिराव्यधाधिकारः ।

शिरोगतशिरोल्यापनविधिः ।—

अथ स्निग्धतनुः स्निग्ध-रसान्नप्रतिभोजितः ।

प्रत्यादित्यमुखं स्निग्धो जान्वासनसंस्थितः ॥ १ ॥

कोष्णावित्यादि ।—पूर्वो स्नेहनलेखनो कोष्णो योज्यो । अपर इति—प्रसादनो हिमः श्रोतलो योज्यः । धूमपोऽन्ते तयोरेवेति । तयोरिति—पूर्वयोः स्नेहनलेखनयोरेव अन्ते धूमपः स्यात्, न तु प्रसादनान्ते इत्येवमशब्दाः । योगास्तत्र तस्मिन् इति—तत्र तेषु स्नेहनादिपुटपाकेषु, योगा इति—सम्यग्श्रोतातिशोग-लक्षणां, तस्मिन् इति—तर्पणवदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

तर्पणपुटपाको येषां न कार्यो तानाह, तर्पणमित्यादि ।—न स्थानर्हं इति—निविडनस्य पुरुषे । इदानीं तर्पणपुटपाकविधानानन्तरं यावन्ति दिनानि हितसेवापरेण भूत्वा स्यात् तदाह, यावन्तीत्यादि । यावन्ति दिनानि व्याप्य तर्पणपुटपाकविधिः कृतः, तद्विगुणां दिनानि हितसेवौ भूत्वा तिष्ठेदित्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायाम् आश्मोतनाञ्जनतर्पण-

पुटपाकाधिकार-विहतिः ।

धूर्वतु नेत्ररोमे “स्निग्धस्याज्येन कौशेन शिरावेधे; शनं नयेत्” इत्युक्तम्, अतः

सृदुपट्टान्तकेशान्तो जानुस्थापितकूर्परः ।

अङ्गुष्ठगर्भमुष्टिभ्यां मन्ये गाढं निपीडयेत् ॥ २ ॥

दन्तप्रपीडनोक्तास-गण्डाक्षानानि चाचरेत् ।

पृष्ठतो यन्मयेच्चैनं वस्त्रमावेष्टयेन्नरः ॥ ३ ॥

कन्धरायां परिक्षिप्य न्यस्थान्तर्वामतर्जनौम् ।

एवमुत्थाप्य विधिना शिरां विध्योच्छिरोगताम् ॥ ४ ॥

इत्युक्तशिरोलोपनविधिः ।—

विध्योद्धस्तशिरां बाह्यावनाकुञ्चितकूर्परः ।

बद्धा सुखोपविष्टस्य मुष्टिमङ्गुष्ठगर्भिणीम् ॥

ऊर्ध्वं वेध्यप्रदेशाच्च पट्टिकां चतुरङ्गुले ॥ ५ ॥

आश्रयातनादिवत् शिराव्यवस्थापि नेत्ररोगहरत्वादनन्तरं शिराव्यवधिधर्माच्चः ।
तत्र प्राधान्यात् प्रथमं शिरोगतशिराव्यधे कर्तव्ये शिरालोपनप्रकारमाह, अथेत्यादि
वाग्मटस्य ।—आदित्याभिमुखं सज्योक्त्य, जानुसासनमस्थित इति—उपविष्ट
इत्यर्थः । सृदुना पट्टेनात्तो गृहीतो बद्ध इति यावत्, केशान्तो यस्य स तथा ।
जानुनि स्थापितः कूर्परः कफोणित्यर्थेन स तथा । अङ्गुष्ठः बद्धाङ्गुष्ठद्वयं गर्भं अभ्य-
न्तरे ययौः एतादृश्यां मुष्टिभ्यां वासदक्षिणमुष्टिभ्यां, मन्ये यौवाधसन्धौ प्रपीडयेत्,
तथा दन्तप्रपीडनादीनामन्यतममाचरेत्, आर्तं इति शेषः । दन्तेदन्तानां प्रपीडनं
दन्तप्रपीडनम् । उक्तासः कास एव । गण्डाक्षानं बाधुना मुखदुरणम् ; सृष्टतेऽप्युक्त—
“कर्मपुरुषश्च बाधुपूर्णमुखं स्थापयेत्” (शा० ८ अ०) इति । तथा नरः पारचारक-
जनः, पृष्ठत इति—पृष्ठदेशे स्थित्वा एनमातुरं यन्मयेत् ; किं कुर्वन् यन्मयेत् ? इत्याह,
वस्त्र कन्धरायां गावायां परिक्षिप्य तस्य मन्ये स्वकीयवामतर्जनौ न्यस्य आरोप्य
वज्रमावेष्टयन् भोटयन् पीडयेदित्यर्थः ॥ १—४ ॥

विध्योद्धस्त्यादि वाग्मटस्य ।—अनाकुञ्चितः कूर्परः कफोणित्यर्थः । किं कृत्वा
विध्येत ? इत्याह, सुखोपविष्टस्यातुरस्य अङ्गुष्ठगर्भिणीं मुष्टिं बद्धा न्यवधित्वा ।
पुनः किं कृत्वा ? वेध्यप्रदेशादुपरि चतुरङ्गुले यन्मपट्टिकां शिरावन्तपार्थे पट्टिकां
ऊर्ध्वादिपट्टो बद्धा ॥ ५ ॥

पादगतशिराव्यधौ पदविधिः ।—

पादे तु सुस्थितेऽधस्तात् जानुसन्धेर्निर्णीयते ।

गाढं कराभ्यामागुल्फं चरणे तस्य चोपरि ॥ ६ ॥

द्वितीये कुञ्चिते किञ्चिदारुढे हस्तवत् ततः ।

बद्धा विध्यच्छिराम्—” ॥ ७ ॥

अनुक्तस्थानगतशिराव्यधौ पदविधिः ।—

“—इत्यमनुक्तेष्वपि कल्पयेत्

तेषु तेषु प्रदेशेषु तत्तत् यन्त्रमुपायवित् ॥ ८ ॥

ब्रीहिमुखशस्त्रेण शिराव्यधौ विधिः ।—

ततो ब्रीहिमुखं वेध्य प्रदेशे न्यस्य पीडयेत् ।

अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यान्तु तलप्रच्छादितं भिषक् ॥ ९ ॥

कुठारिकाशस्त्रेण शिराव्यधौ विधिः ।—

वामहस्तेन विन्यस्य कुठारौमितरेण तु ।

ताडयेन्मध्यमाङ्गुल्याऽङ्गुष्ठविष्टव्यमुक्तया ॥ १० ॥

पादगतशिराव्यधौ प्रकाशः, पादे त्वित्यादि वाक्येभ्यः ।—सुस्थिते इत्यनेन विषय-
पादव्यासं निरूपयति । किंविशिष्टे पादे ? जानुसन्धेरधस्तात् वेद्यस्य कराभ्यामागुल्फं
अगुल्फपर्यन्तं गाढं निर्णीयते इत्यर्थः । द्वितीये तु चरणे तस्य सुस्थितपादस्योपरि
आरुढे सति ; किंविशिष्टे द्वितीये चरणे ? किञ्चित् कुञ्चिते । हस्तवत् ततः
बहेति—यथा हस्ते यन्त्रादिकं बद्धा शिरां विध्येत तथा अत्रापि इत्यर्थः ॥ ६।७ ॥

एवमुक्तरीत्या अनुक्तप्रदेशविषयमपि यत्नं खड्गद्वया कल्पयेदित्याह—इत्य-
मित्यादि ॥ ८ ॥

ब्रीहिमुखशस्त्रेण यथा शिराव्यधौ विधेयस्तदाह, तत इत्यादि ।—न्यस्यारोम्य
अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां पीडयेदित्यन्वयः । तलप्रच्छादितमिति पीडनक्रियाविशेषणम्, एतेन
रक्तधारा नोर्द्धमुत्तिष्ठति इत्यभिसन्धिः ॥ ९ ॥

कुठारिकया वेधनप्रकारमाह, वामहस्तेनेत्यादि ।—इतरेण दक्षिणहस्तेन ताड-
येत् । कथं ताडयेत् ? इत्याह, मध्यमाङ्गुल्येति । अङ्गुष्ठविष्टव्यमुक्तयेति—आर्द्ध-
अङ्गुष्ठेन विष्टव्यमुक्तयेत्यर्थः ॥ १० ॥

शस्त्रद्वयस्य प्रयोगस्थानादिकम् ।—

मांसले निक्षिपेद्देशे व्रीह्यास्त्रं व्रीहिमात्रकम् ।

यवार्द्धमस्थामुपरि शिरां विध्यन् कुठारिकाम् ॥ ११ ॥

अथोगे चिकित्सा ।—

असम्यगस्त्रे स्रवति वेल्लव्योषनिशानतैः ।

सागारधूमलवण-तैर्लोदिह्याच्छिरामुखम् ॥ १२ ॥

सम्यगथोगे कर्तव्यनिर्देशः ।—

सम्यक् प्रवृत्ते कोष्णेन तैलेन लवणेन च ॥ १३ ॥

रक्तसावस्य परिमाणम् अतिस्त्रावणस्य दोषश्च ।—

अशुद्धौ बलिनोऽप्यस्त्रं न प्रस्थात् सावयेत् परम् ।

अतिसूतौ हि मृत्युः स्याद्दाहश्च वाऽनिलामयाः ॥ १४ ॥

अतिथोगे चिकित्सा ।—

तत्राभ्यङ्गरसचौर-रक्तपानानि भेषजम् ॥ १५ ॥

सावणानन्तरं कर्तव्यनिर्देशः ।—

सूते रक्ते शनैर्यन्त्रमपनीय हिमास्युना ।

प्रक्षाल्य तैलप्रोताक्तं बन्धनीयं शिरामुखम् ॥ १६ ॥

इदानीमुक्तशस्त्रद्वयं यस्मिन् प्रदेशे प्रयोज्यं, तदाह, मांसले इत्यादि ।—मांसले प्रदेशे शिरां विध्यन् इति योज्यम् । व्रीह्यास्त्रमिति—व्रीहिमुखं शस्त्रं, व्रीहि-
मात्रकं निक्षिपेत् प्रवेशयेत् । अस्थामुपरि शिरां विध्यन् कुठारिकां यवार्द्धमाणां
निक्षिपेदित्यर्थः ॥ ११ ॥

अथोगे चिकित्सामाह, असम्यगित्यादि ।—वेजः विडङ्गः ॥ १२।१३ ॥

अशुद्धावित्यादि ।—अशुद्धाविति—असम्यक्शुद्धौ । प्रस्थादिति । प्रस्थोऽव-
यवोदश पञ्चम् । परमिति—ऊर्ध्वम् । अदौ चैतुमाह, अतिसूतावित्यादि ॥ १४ ॥

तत्रेत्यादि ।—तत्रेति—रक्तातिसूतौ । रसः मांसरसः ॥ १५ ॥

सूते इत्यादि ।—प्रक्षाल्येति शिरामुखमित्यन्वयः । तैलप्रोताक्तमिति—तैलप्रोतः

सतैलः प्रिष्टः, तेन आक्तमभवत्तम् ; सूतं हि उद्धवाभ्यटे—“सतैलस्य प्रोक्तं
शिरामुखे दत्त्वा अघ्नीयत” इति ॥ १६ ॥

असम्यक् शुद्धे पुनः स्थावणविधिः ।—

अशुद्धं स्थावयेद्भूयः सायमङ्गापरेऽपि वा ॥ १७ ॥

अतिस्त्रावे स्तम्भनचिकित्सा ।—

रक्तं त्वतिष्ठति क्षिप्रं स्तम्भनोमाचरेत् क्रियाम् ।

लोभप्रियङ्गुपत्तङ्ग-माषयष्ट्याह्नगैरिकैः ॥ १८ ॥

मृत्कपालाञ्जनचौम-मसौक्षीरित्वगङ्गुरैः ।

विचूर्णयेत् व्रणमुखं पद्मकादि हिमं पिबेत् ॥ १९ ॥

अतिस्त्रावे चिकित्साऽन्तरम् ।—

तानेव वा शिरां विध्येद्वधात् तस्मादनन्तरम् ।

शिरामुखं वा त्वरितं दहेत् तप्तशलाकया ॥ २० ॥

अतिस्त्रावणविधेः उपायान्तरेण शोधनविधिश्च ।—

सशेषमप्यसृक् धार्यं न चातिस्रुतिमाचरेत् ।

हरेच्छुक्लादिभिः शेषं प्रसादमथवा नयेत् ॥

मर्महोने यथाऽऽसन्ने देशेऽन्यां व्यधयेच्छिराम् ॥ २१ ॥

अशुद्धमित्यादि ।—अशुद्धमिति—असम्यक्शुद्धम् । सायमिति तस्मिन्नेव दिने ।

अपरे वा अङ्गीति—द्वितीयदिने ॥ १७ ॥

रक्तं इत्यादि ।—स्तम्भनौ क्रियामिति वक्ष्यमाणम् । तानेव स्तम्भनीं क्रियामाह,

लोभेत्यादि । पत्तङ्गं रक्तचन्दनम् । अञ्जनं रसाञ्जनम् । चौमनी दग्धवस्त्रभस्म ।

सौरिणः वटोदुम्बरादयः, तेषां त्वक् अङ्गुराश्च । पद्मकादि पद्मकादिगणः ।

हिममिति—श्रीतकषायं पिबेत् ॥ १८-१९ ॥

तानेवेत्यादि ।—तानिति—पूर्वविद्धाम् । व्यधात् तस्मादनन्तरमिति—पूर्व-

व्यधसनीपोर्हभागे । शिरामुखमिति—विद्धशिराया व्रणमुखम् ॥ २० ॥

दुष्टमपि रक्तं न निःशेषं स्थावयेदित्याह, सशेषमपीत्यादि ।—सशेषमिति—दुष्ट-

शोषितशेषम् । प्रसादमथवा नयेदिति प्रसादनलेपनादिना । शिरा हि दृष्टा एव

वेध्याः, न त्वदृष्टाः ; उक्तं हि—“व्यध्याद्यादृष्टा न विध्येत्” (सू० शा० ८ अ०)

इति । ननु यत्र प्रदेशे तु वेध्यशिरा न दृश्यते, कथं तत्र शिराव्यधः कार्यः ?

इत्याह, मर्महोने इत्यादि वाग्यटस्य । अत्र व्यध्यशिराणामदर्शने इति शेषः ।

अत एवेतस्मात् पूर्व वाग्यटे—“यथोक्तानामदर्शने” (सू० २७ अ०) इत्युक्तम् ।

रक्तसावधानर्हः ।—

न तूनघोडशतीत-सप्तत्यद्भुतासृजाम् ।
 अस्त्रिधास्वेदितात्यर्थ-स्वेदितानिनरोगिणाम् ॥ २२ ॥
 गर्भिणीसूतिकाऽजीर्ण-पित्तास्रश्वासकासिनाम् ।
 अतिसारोदरच्छर्दि-पाण्डुसर्वाङ्गशीफिनाम् ॥
 स्नेहपीते प्रयुक्तेषु तथा पञ्चसु कर्मसु ॥ २३ ॥
 नायन्त्रितां शिरां विध्येन्न तिर्यङ्नाप्यनुत्थिताम् ।
 नातिशीतोष्णवाताभ्रेष्वन्यत्नात्ययिकाद्भदात् ॥ २४ ॥

पथ्यविधिः ।—

नालुण्णशीतं लघु दौपनीयं रक्तेऽपनीते हितमन्नपानम् ।
 तदा शरीरं ह्यनवस्थितासृग्वह्निर्विशेषेण च रक्षणीयः ॥ २५ ॥

पथ्यनिश्चयः अर्वाधनिर्देशः ।—

नरो हिताहारविहारसेवौ मासं भवेदा-क्ललाभतो वा ॥ २६ ॥

विशुद्धरक्तपुरुषस्य लक्षणम् ।—

प्रसन्नवर्णेन्द्रियमिन्द्रियार्थानिच्छन्तमव्याहतपक्त्वैगम् ।
 सुखान्वितं पुष्टिबलोपपन्नं विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥ २७ ॥

इति शिराव्यधाधिकारः ।

मसंज्ञोने इति—मसंज्ञंते । यथाऽऽसन्ने देशे इति—यत्र देशे व्यध्यशिरा न दृश्यते,
 तत्र तत्समीपदेशे या अन्धाः शिरा दृश्यन्ते, ता एव वेष्ट्या इत्यर्थः ॥ २१ ॥

येषां शिराव्यधौ न कार्यस्तानाह, न लिप्यादि वाग्मयस्य ।—अन्यत्वात्ययि-
 काद्भदादिति आत्ययिके तु व्याधौ एष्यपि कालेषु शिरा व्यध्यवेत्यर्थः ॥ २२—२४ ॥

रक्तसावान्तरं बहिर्धेयं तदाह, नालुण्ण्यादि ।—अनवस्थितासृगिति—प्रसन्न-
 द्रव्यम् ॥ २५, २६ ॥

इदानीं शोषितादर्शनेऽपि विशुद्धरक्तज्ञानार्थं लक्षणमाह, प्रसन्नेत्यादि ।—वैग-
 पुरोषादीनाम् ॥ २७ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां शिराव्यधाधिकार-विहतिः ।

अथ स्वस्थाधिकारः ।

दिनाचारविधिः ।—

ब्राह्ममुहूर्ते शय्याख्यामस्य शौचादेश कर्तव्यतानिर्देशः ।—

ब्राह्मे मुहूर्ते उत्तिष्ठेत् स्वस्थो रक्षार्थमायुषः ।
शरीरचिन्तां निर्वर्त्य कृतशौचविधिस्ततः ॥ १ ॥

दन्तशोधनविधिः ।—

अर्कन्यग्रोधखदिर-करञ्जककुभादिकम् ।
प्रातर्भुक्त्वा च मृद्वयं कषायकटुतिक्तकम् ॥
मक्षयेदन्तपवनं दन्तमांसान्यवाधयन् ॥ २ ॥

दन्तकाष्ठेन दन्तशोधनानङ्गः ।—

नाद्यादजीर्णवमथु-श्वासकासज्वरार्दितौ ।
दृष्ट्वाऽऽस्यपाकहृन्नेत्र-शिरःकर्णामयी च तत् ॥ ३ ॥

भोजनस्य कर्तव्यता ।—

सौवीरमञ्जनं नित्यं हितमक्षीः प्रयोजयेत् ।
पञ्चरात्रेऽष्टरात्रे वा सावणार्थं रसाञ्जनम् ॥ ४ ॥

इदानीमातुरहितविक्रियामभिधाय मुख्यवृत्तमाह, ब्राह्मे इत्यादि ।—ब्राह्मे मुहूर्तेः रात्रेः पश्चिमयामस्य शेषनाडिकादयम् । शरीरचिन्तां मूलपुरोषोक्त्यादि-
रुपां । तत इति—शौचविधेरनन्तरम् ॥ १ ॥

चर्केत्यादि ।—सुक्ता चेति—भोजनानन्तरमपीत्यर्थः । दन्तपवनं मक्षयेदिति—
दन्ताः पूयन्ते अनेनेति दन्तपवनं दन्तकाष्ठम् ॥ २ ॥

दन्तकाष्ठं येन विधेयं तानाह, नाद्यादित्यादि ।—नाद्यादित्यत्र दन्तपवन-
मित्यन्वयः ॥ ३ ॥

सौवीरमित्यादि ।—सुवीरा नाम नदी, तद्वत्तमञ्जनं सौवीरमञ्जनम् ; तद्वत्तमं
यथा—“वल्लीकशिशुराकारं भङ्गे नीलीत्यलद्युति । सौवीरामञ्जनमिच्छन्ति आयुर्वेदार्थ-
चिन्तकाः ॥” इति । नित्यं प्रत्यहम् । अथ पञ्चरात्राष्टरात्रवृत्तमदूरान्तरका-
ऽनियमदर्शनार्थं, तेन दोषकाशनपेक्ष्य अर्वाक्ष्ये ऊर्ध्वं कर्त्तव्यं सावणाञ्जनमिति
भवति । रसाञ्जनमिति—“दार्वाक्षाणसमुद्भवम्” इत्यरुणः । “पञ्चरात्रेऽष्टरात्रे वा”

नस्यादेः कर्तव्यता ।—

ततो नावनगण्डूषधूमताम्बूलभाग्भवेत् ॥ ५ ॥

ताम्बूलभक्षणार्हाः ।—

ताम्बूलं क्षतपित्तास-रुक्षोत्क्षुपितचक्षुषाम् ।

विषमूर्च्छामिदार्त्तानामपथ्यञ्चापि शोषिणाम् ॥ ६ ॥

अभ्यङ्गस्य कर्तव्यता गुणश्च ।—

अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं स जराश्रमवातहा ।

शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शौलयेत् ॥ ७ ॥

अभ्यङ्गानर्हाः ।—

वर्ज्याऽभ्यङ्गः कफग्रस्त-क्षतसंशुद्धजोर्णिभिः ॥ ८ ॥

व्यायामस्य कर्तव्यता ।—

शरीरचेष्टा या चेष्टा स्वेर्यार्था बलवर्द्धिनी ।

देहव्यायामसङ्ख्याता मात्रया तां समाचरेत् ॥ ९ ॥

व्यायामानर्हाः ।—

बातपित्तामयो बालो वृद्धोऽजोर्णी च तां त्यजेत् ॥ १० ॥

उदत्तन-स्नानयोः कर्तव्यता ।—

उदत्तनं ततः कार्यं ततः स्नानं समाचरेत् ॥ ११ ॥

(सू० नावाश्रित्य० अ०) इत्यत्र चरकपाठे—“सप्तरात्रेऽष्टरात्रे वा” (सू० २ अ०)

इति वाक्ये पठ्यते ॥ ४-५ ॥

शिथिलताम्बूलानाह—ताम्बूलनित्यादि ॥ ६ ॥

अभ्यङ्गनित्यादि ।—तस्मिन्—अभ्यङ्गम् ॥ ७-८ ॥

शरीरेत्यादि ।—या च इष्टा अभिमता, एतेन भारवहनाया अनिष्टाऽपि

कार्यवशात् क्रियमाणा चेष्टा निरस्यति । अथ देहव्ययेन मनीष्यायामं चिन्तनादिकं

निरस्यति । सङ्ख्याता इति—संज्ञिता । मात्रया तां समाचरेदिति मात्रा चार्द्धशक्तिः ;

यदाह वाक्ये, —“अर्द्धशक्त्या निवेद्यस्तु बलिभिः सिग्धभीतिभिः” । सू० २ अ०)

इति । अर्द्धशक्तिलक्षणं यथा—“कस्मै ललाटे शोभायां स्त्वमे नासाऽङ्गसम्पु । खेदः

संज्ञास्ये यत्र बलाद्धं तं विनिर्दिशेत् ॥” इति ॥ ९ ॥

शिथिलताम्बूलानाह—पात्रेत्यादि ॥ १०-११ ॥

उष्णोदकेन स्नानस्य विंशतिविधिः ।—

उष्णाम्बुनाऽधःकायस्य परिषेकी बलावहः ।

तेनैव चोत्तमाङ्गस्य बलहृत् केशचक्षुषोः ॥ १२ ॥

स्नानमहीः ।—

स्नानमर्दितनेत्रास्य-कर्णरोगातिसारिषु ।

आध्मानपीनसाजोर्ण-भुक्तवत्स च गर्हितम् ॥ १३ ॥

क्षौरादेः कर्तव्यता ।—

नीचरोमनखश्मश्रु-निर्मलाङ्घ्रिमलायनः ।

स्नानशीलः सुसुरभिः सुवेशो निर्मलाम्बरः ॥

धारयेत् सततं रत्न सिद्धमन्त्रमहौषधौः ॥ १४ ॥

दिवा रात्रौ च समन्याविधिः ।—

सातपत्रपदत्राणो विचरेत् युगमात्रदृक् ।

निशि चात्यधिके कार्य्ये दण्डी मौली सहायवान् ॥ १५ ॥

भोगनकालादिनिर्देशः ।—

जीर्णे हितं मितञ्चाद्यान् वेगानीरयेत् बलात् ।

न वेगितोऽन्यकार्य्यः स्यान्नाजित्वा साध्यमामयम् ॥ १६ ॥

दशविधपापाचरणविधेः वाक्प्रयोगनियमश्च ।—

दशधा पापकर्माणि कायवाङ्मानसैस्त्यजेत् ।

उष्णाम्बुनेत्यादि ।—तेनैवेति—उष्णाम्बुना उत्तमाङ्गस्य मस्तकस्य सेकः केशचक्षुषोः
र्षलं हरतीति बलहृत् ॥ १२ ॥

निषिद्धस्नानमाह—स्नानमित्यादि ॥ १३ ॥

नीचेत्यादि ।—बहुौ पादौ, मलायनानि गुदोपस्थादीनि, तानि निर्मलानि
यस्य सः । निर्मलाम्बर इत्यत्र “अनुल्लपोज्ज्वलः” (सू० २ अ०) इति वाग्नटे
पठ्यते, अनुल्लपोऽनुकृत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

सातपत्रेत्यादि ।—युगं दशचतुष्टयम् । आत्यधिके इति—अवश्यकर्तव्यं ॥ १५ ॥

जीर्णे इत्यादि ।—वेगानिति—मूढपुरोषवेगान् । ईरयेदिति—उदोरेयेत् । वेगित
इति—सञ्जातमूढपुरोषादिवेगः ॥ १६ ॥

काले हितं मितं ब्रूयादविसंवादि पेशलम् ॥ १७ ॥

सर्वभूते आत्मवद्दर्शनोपदेशः ।—

आत्मवत् सततं पश्येदपि कौटपिपौलिकम् ।

आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥ १८ ॥

प्रात्यहिकाचारस्मरणीपदेशः तत्फलञ्च ।—

नक्तन्दिनानि मे यान्ति कथम्भूतस्य सम्प्रति ।

दुःखभाक् न भवत्येवं नित्यं सन्निहितस्मृतिः ॥ १९ ॥

इति दिनाचारविधिः ।

चतुर्वर्त्या ।—

चतुर्दिशः ।—

मासैर्दिसङ्केतार्माघाद्यैः क्रमात् षडृतवः स्मृताः ।

शिशिरश्च वसन्तश्च ग्रीष्मवर्षाशरद्धिमाः ॥ २० ॥

दशधेयादि ।—दशधा पापकर्माणीति—उक्तञ्च—“अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः । परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं च्युतम् ॥ पारुष्यमनृतज्ञेयं प्रेम्णञ्चापि सर्वशः । असख्यद्वेषलापश्च वाञ्छयं स्याच्चतुष्टयम् ॥ परद्रव्यभिक्ष्यानं मनसाऽनित्यचित्तनम् । वितथामिनिवेशश्च मानसं त्रिविधं च्युतम् ॥” इति । काले इति—यथोचितसमये । अविसंवादीति—न पूर्वापरविरुद्धम् । पेशलं मधुरम् ॥ १७ ॥

आत्मवदित्यादि ।—परेषां न समाचरेदिति—परेषां प्रतिकूलानि अनिष्टानि न समाचरेत् ; कृती न आचरेत् ? इत्याह, आत्मनः इत्यादि । आत्मनः प्राणमृतानि च आत्मवत्त्वादित्यर्थः ; किंवा आत्मनो यानि प्रतिकूलानि अनिष्टानि तानि परेषामपि नाचरेदिति ॥ १८ ॥

नक्तमित्यादि ।—कथम्भूतस्य कौटुम्बस्य मम पापं कुर्वतः पुण्यं कुर्वती वरं इयं परिहरती वा सम्प्रति नक्तं दिनानि यान्ति एवं नित्यं सन्निहितस्मृतिर्यः पुरुषो भवति, स दुःखभाक् न स्यात्, यस्मादेवं सर्वदा स्मरन् पुरुषो दुःखहेतुतया दुष्कृतं त्यजति, सुखहेतुतया च सुकृतमन्विष्यति इत्यर्थः ॥ १९ ॥

इति दिनाचारविधि-विहितः ।

हेनन्ति काहाराचारविधिः ।—

बलिनः शीतसंरोधाद्धेमन्ते प्रबलोऽनलः ।

सिवेतातो हिमि स्निग्ध-स्नादस्नलवणान् रसान् ॥ २१ ॥

भोधूमपिष्टमाषिञ्चु क्षीरोत्थविक्रतोः सुराः ।

नवभञ्जं वसां तैलं शीचकार्यं सुखोदकम् ॥ २२ ॥

शुक्त्याऽर्ककिरणान् स्वेदं पादत्राणञ्च सर्वदा ।

प्रावाराजिनकौपिय-प्रवेणीकौचवास्तृतम् ॥ २३ ॥

उष्णस्वभावैर्लघुभिः प्रावृतः शयनं भजेत् ।

अङ्गारतापसन्तप्त-गर्भभूवेश्मनि प्रियाम् ॥

पीवरोरुस्तनयोणीमालिङ्गागुरुचर्चिताम् ॥ २४ ॥

पारिषिष्यादतु चर्यादपं सुखहितमाह, मासैरित्यादि ।—षड्वतव इति—शिशिर-
जसन्त-शीष-वर्षा-शरद्धेमन्ता इत्यर्थः ॥ २० ॥

यद्यपि शिशिरादि-ऋतुवयसुत्तराग्रणरूपेण प्रशस्तत्वाद्ये चोद्धृष्टं, तथाऽपि
बलशब्दप्रकर्षेण प्रशस्त्यात् प्रथमं हेनन्तिविधमाह, बलिन इत्यादि ।—बलिन
इत्यनेन प्राप्तिवत्त्वस्याप्रिवलहेतुत्वं दर्शयति ; उक्तं हि पाशकाये—“अव्याहृता-
दभिप्रायात् प्रीतिः प्रीतिर्बलं बलात् । अग्निरग्रेयं चातूनां बलं नाशयती कृत्वा ॥”
इति । किंवा बलिन इति—उपपद्यतः । शीतसंरोधादिति—कुम्भकारपयनपद-
लेपन्यायात् प्रीतिर्यद्दिरनिर्गच्छरीरोषणो रोधात् । रसानिति—शौदकान्प-
मांसरसान् ; कौटशान् ? स्निग्धस्नादस्नलवणव्यसंस्कारात् स्निग्धस्नादस्नलवणान् ;
उक्तं हि चरके—“तस्यात् तुषारसमये स्नादस्नलवणान् रसान् । शौदकान्पनानां
मेथ्यानामुपयोगयेत् ॥” (सू० तस्याश्रित्य०) इति । आषष्ठ्याने “मांस” इति
पाठो बाष्पटप्लके नास्ति, टीकायाश्च न व्याख्यात इति । प्रावारित्यादि बाष्पटप्ल ।
प्रावारः गुरुप्रावरणं कम्बलादि । अन्ये तु प्रावारः कार्पासलोमवदुत्तरीयम् ।
अजिनं सुखस्थं लोमशं चर्म । कौपियं किनिकोषोद्भवं दलम् । प्रवेणी लीला । अन्ये
तु प्रवेणी सूचीबाणाख्यो वस्त्रविशेष इत्याहुः । कौचः राक्षवादि वस्तेद इति
केचित्, अन्ये तु कार्पासवस्त्रमेवेत्याहुः । चरके तु कौचवस्थाने “कुम्भका” (सू०
तस्याश्रित्य०) इति पठ्यते, कुम्भकस्तु पित्तकम्बलः । उपपन्नत्वादेनैवामरिति
निपातकम्बल-प्रचुरतूलकपटादिः । किं कृत्वा शयनं भजेत् ? इत्याह, अङ्गारित्यादि ।

शिशिरिकाहाराचारविधितिदेशः ।—

अयमेव विधिः कार्य्यः शिशिरेऽपि विशेषतः ।

तदा हि श्रोतमधिकं रौच्यञ्चादानकालजम् ॥ २५ ॥

वासनिकाहाराचारविधिः ।—

कफश्चितो हि शिशिरे वसन्तेऽर्कांशुतापितः ।

हत्वाऽग्निं कुरुते रोगांस्ततस्तत्र प्रयोजयेत् ॥ २६ ॥

तौक्ष्णं वमननस्यादि-कवलग्रहमञ्चनम् ।

व्यायामोदत्तनं धूमं शौचकार्य्यं सुखोदकम् ॥ २७ ॥

स्नातोऽनुलिप्तः कर्पूर-चन्दनागुरुकुङ्कुमैः ।

पुराणयवगोधूम-क्षौद्रजाङ्गलशूल्यभुक् ॥ २८ ॥

प्रपिबेदासवारिष्ट-मौधुमाध्वीकमाधवान् ।

वसन्तेऽनुभवेत् स्त्रीणां काननानाञ्च यौवनम् ॥ २९ ॥

वसन्ते अपथ्यानि ।—

गुर्वस्त्रस्निग्धमधुरं दिवास्वप्नञ्च वर्जयेत् ॥ ३० ॥

अङ्गारतापेन सक्तं यत् गर्भगृहं गृहकोष्ठं तथा भृष्टश्च तत्र ; भृ-पदस्य
वह्नीव्यवच्छेदाय ; अरकेऽप्युक्तं—“सर्वेत् भृष्टश्चीणसुणं गर्भगृहं तथा” (सू.
तस्याश्रितौ य०) इति ॥ २१—२४ ॥

उक्तविधिं शिशिरेऽप्यतिदिशति, अयमेवेत्यादि ।—अथेव हेतुमाह, तदे-
त्यादि ॥ २५ ॥

वसन्तविधिमाह, कफ इत्यादि ।—शूल्यं भटिकं, शूलपाचितमित्यर्थः । आस-
वारिष्टं सुराकृतसन्धानम् । शौघं गुडस्यैव । अन्ये तु—“मद्याक्षराधिकद्वय-
स्त्रदिराद्यैः कृतस्तु यः । सीरारिष्टः स्यादासक्तु द्रव्याख्यामुल्लेखः कृतः ॥” इति ।
माध्वीकं लघुकपुष्पकृतं मद्यम् । अरुणस्तु “माडीक” (बा० सू० ३५०) इति पठित्वा
गृहोकारकोष्ठं मद्यमिति व्याचष्टे । माधवः मधुकृत आसवः । अनुभवेदित्यनेन
द्वेषकथायां स्त्रीकं मेषुलमनुजानाति, वसन्तस्नादानसम्यक्त्वादिति भावः ॥ २६—२९ ॥
गुर्नित्यादि ।—अत्र अस्त्रस्याने प्रणेत्यपपाठः ॥ ३० ॥

शैक्षिकाद्वाराचारविधिः ।—

मयूखैर्जगतः स्नेहं ग्रीष्मे पेपीयते रविः ।

स्नादु शीतं द्रवं स्निग्धमन्नपानं तदा हितम् ॥ ३१ ॥

शीतं सशर्करं मय्यं जाङ्गलान् मृगपक्षिणः ।

वृत्तं पयः सशाल्यन्नं भजन् ग्रीष्मे न सौदति ॥ ३२ ॥

मद्यमल्यं न वा पेयमथवा सुवह्णदकम् ।

मध्याह्ने चन्दनार्द्राङ्गः स्वप्याद्वाराग्रहे निशि ॥ ३३ ॥

निशाकरकराकीर्णं प्रवाते सौधमस्तके ।

निवृत्तकामो व्यजनैः पाणिस्यर्शैः सचन्दनैः ॥

सेव्यमानो भजेतास्यां मुक्तामणिविभूषितः ॥ ३४ ॥

ग्रीष्मे अपथ्यानि ।—

लवणास्त्रकटूष्णानि व्यायामश्चात्र वर्जयेत् ॥ ३५ ॥

वार्षिकाद्वाराचारविधिः ।—

भूवाष्पान्नेवनिष्यन्दात् पाकादस्त्राज्जलस्य च ।

वर्षास्त्रिभवे क्षीणे कुप्यन्ति पवनादयः ॥ ३६ ॥

भजेत् साधारणं सर्वमुष्णस्तेजनञ्च यत् ।

आस्थापनं शुद्धतलुजीर्णं धान्यं कृतान् रसान् ॥ ३७ ॥

शैक्षविधिमाह, मयूखैरित्यादि ।—मयूखैरिति—किरणैः । हेतुम् इति—
तेजः । पेपीयते अत्यर्थं पिबति । ग्रीष्मेऽज्जलादुष्णत्वाच्च मय्यं न पेयमित्युक्तम्,
मद्यसाम्यानान् सात्वत्याग्नेन सात्वत्याग्रजाः रोगा भवन्ति, तत्र किं प्रतिविधेयम् ?
इत्याह, अल्यं वा सुवह्णदकं वा पेयमिति । मध्याह्ने इत्यादि । आराग्रहे इति
ह्रिदः । निशीति परेण सन्ध्यते ॥ ३१—३४ ॥

वर्जनीयमाह—लवणेत्यादि ॥ ३५ ॥

वर्षाविधिमाह, भूवाष्पादित्यादि ।—भूवाष्पः प्रभावादेव दोषवयकोपकः । अन्ने
तु पित्तस्य इत्याहुः । नेचनिष्यन्दः श्रेत्यावातकफजनकः । अस्त्रपाकता च जलस्य
वर्षास्त्रभावकता पित्तकरो । अग्निवले क्षीणे इत्यनेन अग्निमान्यमपि विदोष
क्षीणमिति दर्शयति, अग्निमान्यं हि अपाकास्त्रपाकाभ्यां कफपित्तकारि, धातुपोषक-

जाङ्गलं पिशितं यूपान् मध्वरिष्टं विरत्नम् ।

दिव्यं वीर्यं श्रुतञ्चाश्वो भोजनत्वनिदुर्दिने ॥

व्यक्तास्तत्रवक्षोर्हं संशुष्कं जीववत्तु ॥ ३८ ॥

वर्षासु च पथ्यानि ।—

नदी नलोदमन्याहः स्वप्रायासात्तपांस्त्यजेत् ॥ ३९ ॥

शरत्कादिकाधरा वारविधिः ।—

वर्षाशीतोचिताङ्गानां महामैवार्कश्चिभिः ।

तमानामश्वितं पित्तं प्रायः शरदि कुप्यति ॥ ४० ॥

तज्जगद्युतं तित्कं विरेको रक्तमोक्षणम् ।

तित्कं स्वादु कषायश्च क्षुधितोन्नं भजेत्तु ॥ ४१ ॥

इक्षवः शालयो मुद्गाः सरोऽश्वः कथितं पयः ।

शरद्येतानि पथ्यानि प्रदोषे चेन्दुरश्मयः ॥

शरदानि च मास्यानि वामांसि विमलानि च ॥ ४२ ॥

रक्तान् यूपान् च श्रुतञ्चाश्वो भोजनत्वनिदुर्दिने, जाङ्गलं पिशितं च वज्रिभान्यामिति दर्शितम् ; उक्तं हि ब्रह्मणे—“भुराप्येषास्त्राकेन मन्त्रिणेन च वारिणा । वज्रिदेव च मन्त्रेण तेजिभान्योऽयदूषितुः” (सू. ३५०) इति । परमादय इति—परवामासाः । माषारश्मिति—विदीप्यमानिवन्दीरवत् । आष्यायनं निदुर्दिने । कृतान् रक्तमिति—संक्रान्तं शरद्वत् । मध्वरिष्टं मधुकृतवरीयम् । विरत्नं पुष्पावत् । दिव्यमिति—पादाप्रसन्नम् । भोजन-
नित्यादि परेण मन्त्रयते । संशुष्कमिति—नादितम् । जीववदिति—मधुयुक्तम् ।
वक्षोर्हं वारिदेवकृतेदमोक्षणाये कृतेन ॥ ३८—३९ ॥

वर्जनीद्रव्यम्, नदीनादि ।—उदकस्यः उदकप्रधानो मयः । अहःस्वप्नः

दिनास्त्रयः ॥ ३९ ॥

शरद्विधिराह, वर्षायादि ।—उचितं समवेतम्, “उच समवाये” इत्यस्य रूपम् ; समवायेऽत्र सत्तात्पर्यमर्थः सम्बन्धः, तेन शीतसमवेताङ्गान्यामिष्यते । महसा इति—महमेव । आश्वितमिति—मन्त्रितं वर्षासु । प्राय इति वचनानु कदाचित् वर्षासु शीतमधुनादिसेवया विपचयाभावात् शरदि प्रकीर्णो न भवत्यपीति दर्शयति । तित्कं

अरदि अपप्यानि ।—

तुषारचारसौहृद्व्य-दधितैलरसातपान् ।

तीक्ष्णमद्यदिवास्त्रप्र-पुरोवातान् परित्वजेत् ॥ ४३ ॥

ऋतुविशेषे विशेषविशेषपरसापयोगः ।—

शीते वर्षांस्तु चाद्यांस्त्रोन् वसन्तेऽन्यान् रसान् भजेत् ।

स्वादुं निदाघे अरदि स्वादुतिक्तकषायकान् ॥ ४४ ॥

ऋतुविशेषे रुचशीताद्यन्नपानोरयोगः ।—

अरहसन्तयो रुचं शीतं घर्मघनान्तयोः ।

अन्नपानं समासेन विपरीतमतोऽन्यथा ॥ ४५ ॥

नित्यं सर्वरसाभ्यासाद्युपदेशः ।—

नित्यं सर्वरसाभ्यासः स्वस्वाधिक्यमुदाहृतो ॥ ४६ ॥

ऋतुसन्धिः तत्र कर्त्तव्यम् ।—

ऋतोरन्यादिसमाह्वतुसन्धिरिति स्मृतः ।

तत्र पूर्वो विधित्वाज्यः सेवनोयोपरः क्लृप्तान् ॥ ४७ ॥

उक्तं पञ्चदिकमुदाहृतम् । क्लृप्तं पक्व इति—एवं द्रव्यम् । प्रदेहे रेति प्रकारो-
द्वयकारणे, प्रदेहे पक्वत्वर्थः ॥ ४०—४२ ॥

अन्नोद्यमसह—उदादिनादि ॥ ४३ ॥

ऋतुभेदे रसानाह, शीते इत्यादि बागमटस्य ।—शीते इति—हिमशिशि-
रयोः । आद्यान् ओन् द्रवि—स्वादुस्त्रिदशरसान् । अन्यानिति—कटुतिक्त-
कषायां ॥ ४४ ॥

अरहसन्तयोरित्यादि ।—अर घर्मेदित्यनेन पूर्वोक्तिरान्वयः । अतः अन्वयेति—
हिमशिशिरादौ, विपरीतमिति—किञ्चिन् उन्नयान्नपानं भजेदित्यर्थः ॥ ४५ ॥

नित्यमित्यादि ।—नित्यं सर्वदा सर्वेषां रसां रसानामभ्यासः कार्यः । परञ्च
स्मरि “शीते वर्षांस्तु चाद्यांस्त्रोन्” इत्यादि यदुक्तं तत् निरुध्यते इत्यत आह,
स्वस्वाधिक्यमित्यादि । यस्मिन् ऋतौ यो रसः सेव्यत्वेनोक्तः तस्माधिक्यमात्रे तद्वदनस्य
तावन्त्येति भावः ॥ ४६ ॥

ऋतोरित्यादि ।—पूर्वे-ऋतोरन्यथाहस्यान्तिमसमाहः, तथा पर-ऋतोरन्यथाह
प्रश्नसमाह इति तस्मादन्वयः ऋतुसन्धिरित्यर्थः । क्लृप्तानिति—न सहसा त्यागणीयानि

ऋतुचर्याया उपसंहारः शोकसात्म्यलक्षणम् ।—

इत्युक्तमृतुसात्म्यं यच्चैष्टाहारव्यपात्रयम् ।

उपशेते यदौचित्यादौकसात्म्यं तदुच्यते ॥ ४८ ॥

सात्म्यलक्षणम् ।—

देशानामभयानाञ्च विपरीतगुणं गुणैः ।

सात्म्यमिच्छन्ति सात्म्यज्ञाश्चेष्टितञ्चाऽऽद्यमेव च ॥ ४९ ॥

सङ्क्षेपेण स्वास्थ्यपालनीयाशनिदेशः ।—

तच्च नित्यं प्रयुञ्जीत स्वास्थ्यं येनानुवर्त्तते ।

अज्ञातानां विकाराणामनुत्पत्तिकरञ्च यत् ॥ ५० ॥

विधेयः ; अत्र हेतुर्वाग्दण्डेनैवोक्तो यथा—“असात्म्यज्ञा हि रोगाः स्युः सहसा
त्यागशीलानां” (सू० ३५०) इति ; सात्म्यात्यागादसात्म्यसिद्धेर्नाशरोदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

उपसंहरति, इत्युक्तमित्यादि ।—ऋतुसात्म्यप्रसङ्गेनाभ्याससात्म्यमप्याह, उपशेते
इत्यादि । उपशेते सुखयति, अपश्यमपि सत् विकारं न जनयति । कुतः ?
इत्याह, औचित्यादिति—अभ्यासात्, अपश्यमपि हि निरन्तराभ्यासात् विक-
निवाशोविषय नोपघातकं भवतीति भावः । शोकः अभासः, तेन सात्म्यमौक-
सात्म्यम् ॥ ४८ ॥

देशसात्म्यं रोगसात्म्यञ्च दर्शयति, देशानामित्यादि ।—देशानाम् आनु-
पादीनां, गुणैः खेदगौरवादिभिः सह विपरीतगुणं खेदगौरवविपरीतरौच्यलाघवशुद्धं
सुदृढनाङ्गलांसमभ्यादि, आशयमदनीयं, चेष्टितञ्च व्यायानादौ, देशसात्म्य-
मिच्छन्त्यायुर्वेदविद इत्यर्थः । एवमामयविपरीतञ्च शीतविकारे लघ्वनित्यादि
रोगसात्म्यमित्यर्थः । गुणशब्दोऽत्र चर्मनाशवचनः, तेन विपरीतप्रभावाणामपि
ग्रहणम् ; ततश्च प्रभाववैपरीत्यात् तद्विपरीतायंकारिणाञ्च ग्रहणम् । आनयशब्देन
आनयहेतुरपि यद्वीतव्यः, तेन हेतुविपरीतस्यापि सात्म्यस्य ग्रहणम् ॥ ४९ ॥

इदानीं यन्निवृत्तिरभयात् सङ्क्षेपेण स्वास्थ्यपरिपालनीयाशनाह, तच्चैत्यादि ।—
स्वास्थ्यमिदं सङ्केतकधातुवैषम्यविरहितधातुसाध्यं, तच्च स्वास्थ्यमुभयथा परिपाल्यते,
विशुद्धाहाराचाराभ्यां सदा जीयमाणाशरीरपोषणेन प्रत्यवायहेतुपरिहारेण च ; यथा
हीनपरिपालनं खेदवर्त्तिदानात् माषणेन क्रियते, तथा निषांपकहेतुवातादिपरिहारेण
च ; तत्र श्लोकपूर्वाद्धेन स्वास्थ्यपोषकहेतुकम् ; उत्तरार्द्धेन तु स्वास्थ्यानिर्वातक-

अरौररचाया अवस्यकतंव्यतोपदेशः ।—

नगरी नगरस्येव रथस्येव रथो सदा ।

स्वशरीरस्य मेधावो कृत्येष्ववहितो भवेत् ॥ ५१ ॥

इति स्वस्थाधिकारः ।

ग्रन्थकर्तुः वंशरहितयः ।—

गौडाधिनाथरसवत्यधिकाः रिपात्र-

नारायणस्य तनयः सुनयोऽन्तरङ्गात् ।

भानोरनु प्रथितलाभवलौकुलोनः

श्रीचक्रपाणिनिह कर्तृपदाधिकारौ ॥ ५२ ॥

सन्धोक्तविषयापङ्कवे पभिशापः ।—

यः सिद्धयोगलिखिताधिकसिद्धयोगा-

नतैव निक्षिपति केवलमुदरेष्वा ।

हे शरिष्टाशोऽभिधीयते इति न पौनःपुन्यम् । अनुपपत्तिरिह उत्पादकसामर्थी-
विघटनम् ॥ ५० ॥

इदानीमुक्तस्यानुक्तस्य च स्वस्यविधेरवधानेन कर्तव्यतानाह, नगरीत्यादि ।—

नगरी रथौ चेति—नगर-रथशोरधिकृतः । कल्पेष्टुक्तेष्वनुक्तेषु च ॥ ५१ ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचितायां तत्त्वचन्द्रिकायां स्वप्नाधिकार-विह्वतिः ।

इदानीं यथारिसमाप्तौ पिशादीनामुत्थातंतपूर्वकं स्वयान निवेशयन्नाह,
गोडाक्षिनाथेयादि ।—गोडाक्षिनाथः नयपातदेवः, तस्य रक्षयती मज्जानं, तस्या
अधिकारी, तथा पावनिति—मन्त्रो, ईशो यो नारायणस्य तनयः । सुनय
ति—गैरिमान् । अतःकादिति—ब्रह्मत्वरूपदेविकान् भानोरनु नारायणस्य
तनय इति शीर्ष्यं, तेन भानोरनुन इत्यर्थः । दिशकुञ्जसम्प्रो हि मिषमन्त्रेह इत्यु-
च्यते । ब्रह्मवलीकुञ्जोन इति—ब्रह्मवलीकुञ्जसम्प्रो ह्युच्यते ॥ ५२ ॥

य इत्यादि।—यत्र निदशयोग इति वन्द्यतमसङ्गुहस्य संज्ञा, तस्मिन्निदशयोगनपेक्ष्य
 चरित्वा ये च निदशयोगा यत्र सङ्गृहे सत्तास्तानधिकशोदात्तं तत्रैव निदशयोगो
 द्वाविधिर्भवति, तदा यो वा तानधिकशोदशयोगानितः सङ्गृह्यङ्गुहरेत् दूरो ह्ययान्,

भट्टवयविपथवेदविदा जनेन
 दत्तः पतेत् सपदि मूर्धनि तस्य श्रापः ॥ ५३ ॥
 इति महामहोपाध्याय-श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितः
 चिकित्सासङ्ग्रहः समाप्तः ।

तस्य मूर्धनि ईदृशेन पुंसा दत्तः श्रापः पतेत् । कौटुशेन पुंसा ? भट्टवयविपथवेदविदा
 कारिका, वृद्धोका, तत्त्वटीकेति भट्टवयं, विपथवेदः ऋग्यजुःसामरूपः,
 तन्निदा ॥ ५३ ॥

टीकाकण्ठश्रवणपरिचयः ।—

असद्व्याख्यानतमसा शुच्छद्वं चक्रसङ्ग्रहम् ।
 प्रकाशयितुमस्माभिर्निर्मिता तत्त्वचन्द्रिका ॥
 आसीत् सभायां शिखरेश्वरस्य लज्जप्रतिष्ठः किल साहिसेनः ।
 वाणीविलासं कविसार्वभौमं विजित्य यः प्राप यशःसमुद्रम् ॥
 काकुत्स्थसेनस्तनयस्ततोऽभूत् ततोऽपि लज्जोपरसेननामा ।
 तस्मादभृदुदरस्तनूजस्तस्मादनन्तस्तनयोऽथ जज्ञे ॥
 मालाञ्जिकायासनिवासभूमेर्गोडावनीपालभिवन्द्यस्य ।
 जगन्तसेनस्य सुतो व्यधत् टीकानिमां श्रीशिवदाससेनः ॥
 टीकाम् पूर्वैर्विहितासु येषां त्रै वा गुरुभ्योऽधिगता मयाऽपि ।
 सत्यं ते वस्तुतलं यमेण टीकाऽन्तरान्वेषणजेन धीराः ॥
 इति श्रीशिवदाससेनविरचिता तत्त्वचन्द्रिका समाप्ता ॥

सम्पूर्णोऽर्थं सत्यः ।

कक्षाशितवाथोलक्षणम् ।

प्राक्सञ्चितं यस्य बलासजालमन्वेति भूयः प्रबलः समीरः ।
तेनाहतस्तं प्रविधाय शुष्कं कुर्यात् प्रवृद्धोऽथ विकारवृन्दम् ॥
त्वक्स्फोटनं पाणिपदीक्षणानां टाक्षोऽतिशोषो वदनस्य तोदः ।
हृत्कम्पदीर्घत्वमतिश्रमत्वं भ्रान्तिर्मृषोद्भावनजल्पनञ्च ॥
वैस्वर्थ्यमालस्यमथाविपाको ह्युदासचित्ता रुचिगात्रभङ्गम् ।
निद्राक्षयं मूत्रपुरीषवृद्धं तमःप्रवेशो गमनेऽप्यशक्तिः ॥
श्लेष्मान्वितोऽयं कथितः समीरः करोति नानागदवृन्दमेषः ॥

सूतिकाकालः ।

यावन्न दृश्यते पुष्पं यावत् वा क्षीरपोऽर्भकः ।
सूतां प्रजायिनीं विद्यान्मासा नष्टा दशैव तु ।
तस्मिन् यो जायते व्याधिः स स्मृतः सूतिकागदः ॥

अथ च ।—

प्रसूता सार्द्धमासान्ते दृष्टे वा पुनरार्त्तवे ।
सूतिकानामहीना स्यादिति धन्वन्तरैर्मतम् ॥

सम्पूर्णम् ।

